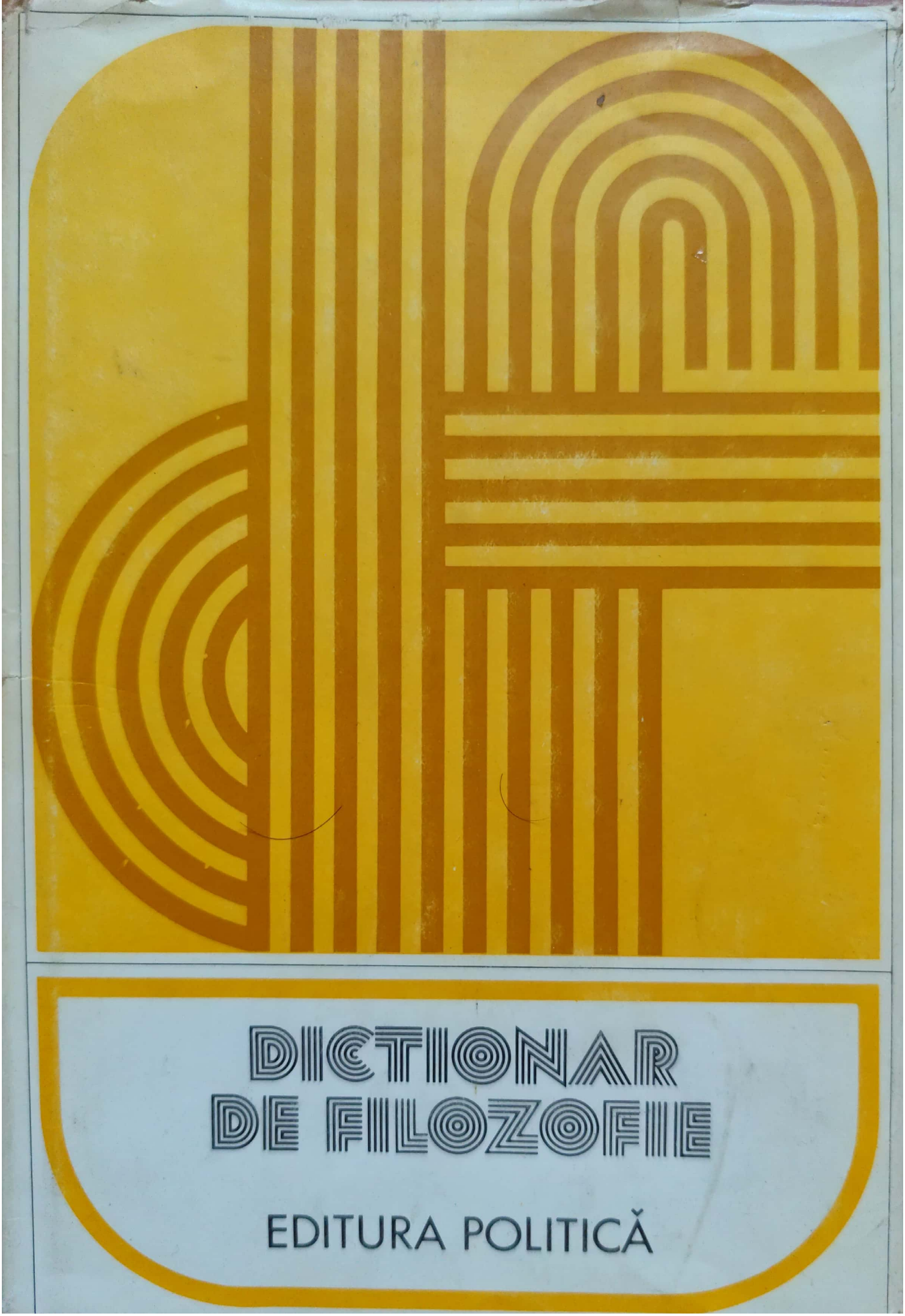

DICȚIONAR DE FILOZOFIE

EDITURA POLITICĂ

Scanned with OKEN Scanner

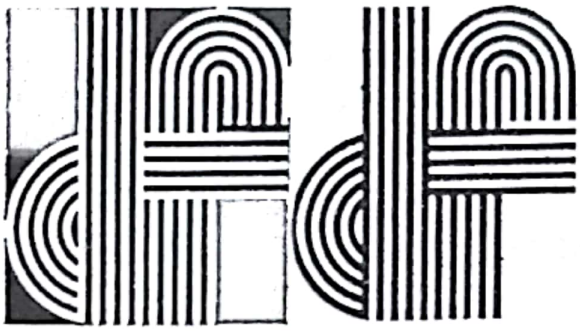

DICTIONAR DE FILOZOFIE

EDITURA POLITICĂ
București, 1978

Scanned with OKEN Scanner

AUTORI

Pavel APOSTOL, Ion BANU, Adela' BECLEANU IANCU, Petru BERAR, Petre BIELTZ, Alexandru BOBOC, Constantin BORGEANU, Marcel BREAZU, Silviu BRUCAN, Gheorghe CAZAN, Octavian CHEȚAN, Constantin COȘMAN, Petre CREȚIA, Miron ENGEL, Gheorghe FISCHER, Nicolae GOGONEAȚĂ, Ludwig GRÜNBERG, Călina MARE, Z. ORNEA, Radu PANTAZI, Ilie PÂRVU, Cornel POPA, Vasile POPESCU, Victor SĂHLEANU, Radu SOMMER, Alexandru TĂNASE, Radu TOMOIAGĂ, Ovidiu TRĂSNEA, Ion TUDOSESCU, Alexandru VALENTIN, Gheorghe VLĂDUȚESCU

Coordonare științifică: Octavian CHEȚAN, Radu SOMMER

Revizie științifică generală: Ion TUDOSESCU

Coordonare lexicografică: Valeriu ȘUTEU

Redactor responsabil de carte: Adela BECLEANU IANCU

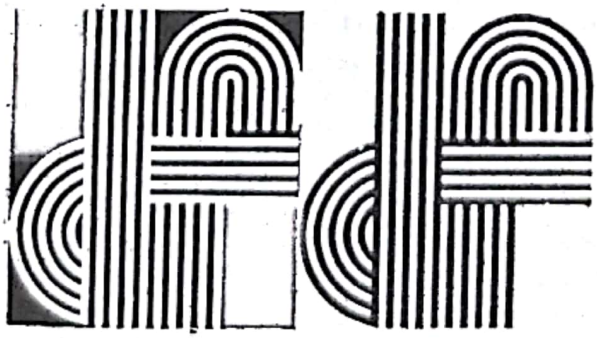

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

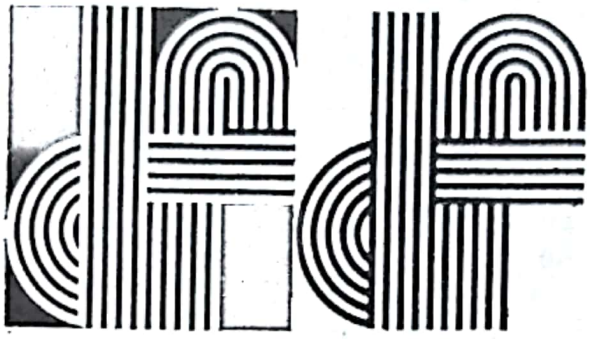

PREFAŢĂ

Dicţionarul de filozofie a fost elaborat de către un colectiv de cadre didactice universitare şi de cercetători ştiinţifici din domeniile de specialitate, prin revizuirea şi îmbunătăţirea substanţială a ultimei ediţii a *Micului dicţionar filozofic* (1973). Volumul de faţă cuprinde peste 2 200 de termeni, deci cu 1 000 de termeni mai mulţi decît *Micul dicţionar filozofic*.

Prima ediţie a *Dicţionarului de filozofie* cuprinde şi un important număr de expresii şi locuţiuni devenite clasice, în special din limba latină, care le cumulează pe cele mai multe dintre acestea.

Majoritatea articolelor noi privesc fondul principal de noţiuni proprii materialismului dialectic şi istoric, precum şi pe cele din patrimoniul istoriei filozofiei universale. Sînt prezente curentele, şcolile, orientările, personalităţile reprezentative din istoria gîndirii filozofice universale şi româneşti, precum şi problematica celor mai noi dezbateri filozofice, în lumina stadiului atins de cercetarea teoretică. Un important număr de articole tratează despre curente, şcoli

etc. din gîndirea filozofică contemporană, dicţionarul fiind în mare măsură orientat spre prezent, precum şi noţiuni, concepte apărute ca o consecinţă a progresului impetuos al ştiinţelor naturii şi al ştiinţelor sociale, care au lărgit mult patrimoniul terminologic şi problematic al materialismului dialectic şi materialismului istoric.

Alături de alte lucrări de sinteză, *Dicţionarul de filozofie* se recomandă ca un instrument de autorizată informare şi orientare, de operativă şi frecventă utilizare, pentru cercuri largi de cititori.

Colectivul redacţional al *Dicţionarului de filozofie* mulţumeşte, pe această cale, Secţiei de filozofie a Academiei de Ştiinţe Sociale şi Politice pentru ajutorul dat în dezbaterea şi definitivarea lucrării.

Colectivul redacţional al *Dicţionarului de filozofie* speră că îmbunătăţirile şi completările ce vor fi aduse, în continuare, în ediţiile următoare, cu sprijinul cititorilor, al presei şi al specialiştilor vor spori, cu trecerea vremii, valoarea şi popularitatea acestei lucrări.

Scanned with OKEN Scanner

ABBAGNANO, Nicola (n. 1901), filozof italian, profesor la Torino, principal reprezentant al *existenţialismului* în Italia. Organul de presă al acestei orientări, „Revista de filozofie", este deschis unor mişcări de gîndire considerate noi, printre care *neopozitivismul* vienez. Preocupările sale sînt îndreptate spre construirea teoretică a unui existenţialism cu valenţe „pozitive", care îşi propune să depăşească în mod critic limitele existenţialismului dezvoltat de Heidegger şi de Jaspers. Existenţialismul lui **A.** se apropie de un idealism etic, potrivit căruia omul nu „este", ci „se face" om prin angajarea lui activă şi responsabilă în urmărirea unui ideal de umanitate. Se înţelege, gîndirea lui **A.** este mărginită şi de un individualism funciar şi utopic, specific oricărui existenţialism. **A.** a desfăşurat o amplă activitate şi ca istoric al filozofiei. *Op. pr.:* „Structura existenţei" (1939), „Introducere în existenţialism" (1947), „Existenţialismul pozitiv" (1948), „Posibilitate şi libertate" (1956), „Istoria filozofiei" (3 vol., 1969), „Dicţionar de filozofie" (1971), „Pentru sau contra omului" (1976).

ABÉLARD, Pierre (1079—1142), filozof şi teolog francez, reprezentant de seamă al *conceptualismului*, care recunoaşte nu numai semnificaţia logică ci şi pe cea reală a *universaliilor*. Deşi contradictoriu, el este, în principiu, un raţionalist. Considerînd că aşa-numitul păcat originar este doar o absenţă sau o valoare negativă, el justifică puterea omului de a alege. Omul n-a moştenit „greşeala" lui Adam, de aceea păcatul constă numai în neacceptarea unor comandamente morale. *Op. pr.:* „Da sau nu", „Etica sau cunoaşterea de sine".

ABSOLUT 1. (În sens larg) Termen care — opus *relativului* — desemnează ceea ce există în sine şi prin sine, nedeterminat şi nealterat de inserţia concretului. **2.** (În sens ontologic) *Substanţă* generică, concepută

ca *existență* autonomă, existență primordială, perfectă, completă, necauzată, independentă, necreată. **3.** Norme sau principii prime obiectiv-imanente, universal valide. Prezent în mod implicit în filozofia orientală și în Școala *ioniană*, termenul **a.** devine un concept filozofic explicit în Școala *eleată* și la Heraclit (în marea antiteză *ființare-devenire*); negat de *sofiști*, conceptul de **a.** este afirmat și dezvoltat gnoseologic de Socrate, primind o semnificație obiectivă prin Platon. Dintre multiplele ipostaze filozofice ale conceptului de **a.** notăm: *Unul* (eleați), *Ființa* și *Binele* (Platon), *Forma* (Aristotel), *Unitatea* (Plotin), *Dumnezeu (creștinismul)*, *Substanța* (Descartes, Spinoza), *Energia*, *Experiența* pură (*fenomenalismul*), „Ding-an-sich" sau *lucrul în sine* (Kant), *Valoarea* pură (Windelband). Gîndirea filozofică de la începutul epocii moderne a conferit termenului **a.** îndeosebi sensul de substanță, filozofia însăși fiind concepută ca metafizică, „știință a absolutului". Critica empiristă din sec. 18 a revalorizat lumea concretă a experienței, pregătind criticismul kantian; totuși *nuomen*-ul kantian (deși sensul său primar nu este cel ontologic) păstrează încă un reziduu al **a.** metafizic. O revenire la metafizica **a.** se produce, în cadrul filozofiei clasice germane, prin Fichte (*Eul* **a.**), Schelling (**a.** ca unitate spirituală primă, dincolo de orice opoziție, care se autodiferențiază în natură și spirit), Hegel (**a.** ca *totalitate*, moment suprem al dezvoltării ideii, întregul perfect, necondiționat, al spiritului). Filozofia marxistă renunță la interpretarea ontologică a termenului **a.** (ca temei autonom al lumii etc.) precum și la interpretarea sa finalistă și principialistă în ordinea cunoașterii (**a.** ca determinare sau valoare a principiilor, normelor sau rezultatelor cunoașterii), considerînd **a.** doar ca mod de a caracteriza *existența* în totalitatea sa sau ca mod de caracterizare a formelor ei fundamentale în raport cu conștiința umană. Spre deosebire de concepțiile filozofice speculative, idealiste sau fataliste, care postulează sau caută, în spirit metafizic, existența unui fundament ontic ultim, necondiționat, a unei esențe ultime, sau a unor principii prime ale cunoașterii, materialismul dialectic interpretează **a.** în plan ontic doar ca potențialitate, iar în planul cunoașterii ca proces de însușire treptată a obiectului de către subiect.

ABSOLUTIZARE, evaluare și interpretare unilaterală, subiectivă a unor date sau rezultate ale cunoașterii; desprinderea, smulgerea unor categorii, concepte, aspecte, laturi și dimensiuni ale acestora din contextul real al determinărilor complexe, al interacțiunii și conexiunii lor obiective; hipertrofierea semnificațiilor ontologice, gnoseologice, axiologice sau praxiologice ale unor teorii sau sisteme teoretice. **A.** însoțește, ca tendință, diferitele operații ale gîndirii logice (analiza și sinteza teoretică, generalizarea, abstractizarea, modelarea ș.a.), fiind genetic legată de specificul reflectării raționale, de procesul desprinderii, prin cunoaștere, a omului de natură, al constituirii sale ca subiect și al creării, prin *praxis*, a propriului său mediu socio-cultural. Ridicarea istorică și individuală a cunoașterii de la individual la general, de la fenomen la esență, de la succesiune la cauzalitate, de la concret la abstract etc. semnifică, totodată, o îndepărtare a demersului cognitiv de obiect, în scopul reproducerii, reconstruirii lui ideale, mai fidele, îndepărtare ce conține, ca posibilitate, în orice moment sau latură a ei, erori de reflectare. Una dintre modalitățile nespecifice de manifestare ale erorilor posibile în procesul cunoașterii o constituie **a.** Pe lîngă insuficienta elasticitate a gîndirii, la deformarea imaginii veridice a reflectatului prin **a.** concură și ignorarea caracterului complex, contradictoriu al reflectării umane, a dialecticii relativului și absolutului în

Scanned with OKEN Scanner

cunoaștere. Transformarea posibilității de **a.** pe care o incumbă demersul cognitiv în realitate are loc, în anumite condiții de natură individual-psihologică (experiența trecută și prezentă, gradul de instruire, varietatea și profunzimea cunoștințelor, dorințele, interesele, scopurile ș.a.) și social-istorică (fizionomia epocii, ambianța culturală, nivelul cunoștințelor, dezvoltarea științelor, a tehnicii, climatul social-politic, lupta de idei ș.a.). În anumite împrejurări social-istorice, **a.** poate forma punctul de plecare al constituirii unor concepții, doctrine, curente de gîndire etc. (de ex., **a.** *numărului*, a *cantității* în pitagoreism, a *unicului*, a stabilității la eleați, a ideii la Platon și Hegel, a formei la Aristotel, a generalului la realiștii sau a individualului la nominaliștii medievali, a cauzalității și necesității în determinismul mecanicist, a hazardului în indeterminism, a voinței în voluntarism, a experienței în empirism și pozitivism, a intuiției în intuiționism, a trăirilor în existențialism etc.).

ABSTRACT (lat. *abstractus*, part. lui *abstrahere* „a scoate din") **1.** (În filozofie) Categorie filozofică opusă *concretului* și care desemnează proprietățile esențiale și generale ale obiectelor și ale fenomenelor. Reflectînd notele esențiale și generale ale obiectelor, noțiunile abstracte lasă deoparte particularitățile obiectului concret (senzorial), „fac abstracție" de acestea. **2.** (În logică) Caracteristică a acelor *noțiuni* care, prin conținutul lor, reflectă o însușire ca fiind separată de obiectul căruia i-ar putea aparține (de ex. noțiunea curaj este abstractă în raport cu noțiunea curajos). **3.** (În psihologie) Atribut al acelor *noțiuni* cărora nu le corespunde o *reprezentare* concretă (de ex. *idee*, cardinalul unei mulțimi, *atom* etc. sînt noțiuni psihologic abstracte). V. și *concret*.

ABSTRACTIZARE, procedeu prin care cunoașterea trece de la concret la abstract. În cunoaștere există: 1) **a.** *analitică* prezentă în elaborarea conceptelor și generalizărilor empirice (clase, însușiri, relații) prin stabilirea unui raport de egalitate sub aspecte determinate între date de observație. Generalizările empirice pleacă de la determinări existente în datele de observație, reținînd doar unele dintre acestea; 2) **a.** *constructivă* (idealizarea) prin care se trece de la obiecte empirice la obiecte ideale; **a.** *constructivă* se exercită asupra noțiunilor și corelațiilor empirice. Obiectele ideale au determinări noi, inexistente în obiectele empirice, fiind obiecte posibile, caracterizate prin determinări ce nu există în realitate și nu pot fi realizate prin acțiuni experimentale. **A.** *constructivă* presupune prelungirea unui experiment real printr-un experiment ideal, trecerea la limită etc. Modalitățile constructivă și analitică de **a.** se întrepătrund atît în cunoașterea comună cît și în știință. V. și *concretizare*.

ABSTRACȚIE 1. (În sens epistemologic, în raport cu experiența) Rezultat al proceselor de *abstractizare*. În raport cu modalitățile de abstractizare se pot întîlni diferite tipuri de **a.** în știință și în cunoaștere în general: a) **a.** *empirice*, de exemplu, noțiunile empirice, produse de *abstractizarea analitică*, realizate prin abstragerea notelor comune, degajate prin analiza și prin compararea obiectelor și proceselor concrete, sau a unor alte noțiuni; ele exprimă un invariant prin trecerea de la un element al clasei la altul; b) **a.** *constructive*, de exemplu, noțiunile teoretice, obținute prin *abstractizare constructivă* sau idealizantă (combinată cu cea analitică). J. Piaget a formulat o teorie asupra distincției între **a.** logico-matematice, întemeiate pe „experiența logico-matematică" (acțiuni asupra obiectelor oarecare, în care subiectul experimentează asupra coordonării propriilor sale acțiuni și nu asupra obiectelor) și **a.** fizice, întemе-

Scanned with OKEN Scanner

iate pe „experienţa fizică“ (comportînd acţiuni diferenţiate în funcţie de obiecte prin care se modifică proprietăţile fizice ale obiectelor). Teoria lui Piaget ar explica deci distincţia între **a.** *constructive* (sintetice, idealizante) şi **a.** *empirice*. **2.** (În sens semantic) Rezultat al procesului de *formalizare* folosit ca procedeu în ştiinţele moderne.

ABSURD (lat. *absurdus* „care sună rău“, „fără sens“) **1.** (În sens larg) Ceea ce contravine principiilor logicii şi, în general, ceea ce este contrar sau ireductibil la gîndirea raţională. **2.** (În logică şi în matematică) *Raţionamentul prin (reducerea la)* **a.,** metodă indirectă *(apagogică)* de demonstraţie sau de argumentare. Această metodă constă în demonstrarea adevărului unei afirmaţii prin demonstrarea falsităţii afirmaţiei contradictorii sau a consecinţelor ce rezultă din aceasta. O metodă similară (folosită încă de către Zenon din Eleea) este de a deduce dintr-o afirmaţie consecinţele ce sînt în mod evident false sau contrarii faţă de ipoteza stabilită iniţial; în felul acesta este respinsă cu necesitate afirmaţia respectivă. *Raţionamentul prin* **a.** se întemeiază pe principiul *terţiului exclus*. Acest mod de raţionament a fost folosit mult de către Euclid, în ale sale „Elemente“. Prin extensie, se numeşte *absurdă* orice atitudine şi comportare lipsită de sens, incompatibilă cu regulile general admise, în contradicţie cu cele anterioare sau cu cele în curs de afirmare. O astfel de semnificaţie dată termenului **a.** este corespunzătoare tipurilor de **a.** cultivate în literatură ca forme ale criticii şi ironiei la adresa moravurilor existente (devenite iraţionale) şi care constituie, după Sartre, o „absurditate relativă“ şi nu una absolută. **3.** (În filozofia lui Kierkegaard) Termen desemnînd distanţa între subiectivitate şi raţiunea considerată ca încercare de a stabili un *sistem* raţional al lumii. **A.** este indiciul retragerii constitutive a subiectivităţii din faţa raţionalităţii, condiţia edificării unor convingeri iraţionale, opuse sistemului raţional, considerat prin esenţă fals. Credinţa fiind o „stare“ şi nu o „idee“, nu poate fi descrisă, ci numai trăită. Absurdă este considerată deci imposibilitatea de a descrie cu mijloace raţionale această „stare“, singura în care s-ar întîlni finitul cu infinitul. **4.** (În filozofia existenţialistă franceză) Indiciu al *contingenţei* absolute a *existenţei* umane, al ruperii omului de lume şi al lipsei unui temei uman raţional, deductibil din exterior, manifestate prin ostilitatea, neutralitatea sau *înstrăinarea* omului faţă de lume. **5.** (În structuralism) Termen care desemnează inadecvarea *semnificantului* la *semnificat*, ruptura între simptomul conştient, raţional, manifest al vieţii psihice sau sociale şi infrastructura inconştientă, nesesizată ca atare.

ACADEMIA PLATONICĂ, şcoală filozofică idealistă, întemeiată de Platon (c. 387 î.e.n.) într-o grădină din apropierea Atenei, care ar fi aparţinut eroului mitologic Akademos. A funcţionat pînă în anul 129 î.e.n., fiind condusă, în ultima perioadă, de Arcesilas şi apoi de elevul acestuia, scepticul Carneade şi transformîndu-se după aceea într-o şcoală eclectică. Anul 529, cînd această şcoală a fost definitiv închisă, marchează formal sfîrşitul istoriei filozofiei antice. — **A.p.** *din Florenţa* (1459—1521), şcoală filozofică idealistă, în care se comentau şi se editau operele lui Platon. A fost întemeiată de Marsilio Ficino (1433—1499), cu sprijinul lui Cosimo Medici, desfăşurînd cea mai bogată activitate în timpul lui Lorenzo Magnificul.

ACATALEPSIE, stare de spirit a scepticului care renunţă din principiu să mai caute soluţia unei probleme (Pyrrhon). La Bacon **a.** apare cu sensul de îndoială absolută, opusă îndoielii metodice.

Scanned with OKEN Scanner

ACCIDENT (lat. *accidens* „care se întîmplă"), termen folosit de Aristotel, de scolastici ş.a. pentru a desemna o însuşire trecătoare, secundară, neesenţială a unui lucru, în opoziţie cu însuşirile lui esenţiale, determinante („substanţa").

ACT (lat. *actus* „activitate", „realizare") **1.** (În sens general) Mişcare de ansamblu, individuală, fizică sau psihică, cu o finalitate precisă; realizarea unei voliţiuni, rezultatul prezent, actual, al unei *acţiuni*, împlinirea, încheierea ei. În raport cu omul, ca fiinţă socială activă, **a.** se plasează în planul corelaţiei posibil-real, definindu-se ca o transformare provocată care presupune urmărirea conştientă a *scopurilor* dinainte stabilite, precum şi unitatea momentelor cognitiv, axiologic şi praxiologic, spre deosebire de **a.** reflexe instinctive, automatizate etc., manifestări ale adaptării la mediu, comune organismelor vii la diferite nivele ale evoluţiei lor filogenetice, inclusiv omului în calitatea sa de fiinţă biologică. **2.** (În filozofia aristotelică, scolastică, tomistă) *Actus* = traducerea termenilor *energheia* şi *entelecheia*, folosiţi de Aristotel. În acest sens, pe de o parte, **a.** ca mişcare în curs de realizare, se opune atît potenţei cît şi rezultatului mişcării · iar, pe de altă parte, se identifică cu faptul împlinit, cu ceea ce constituie o determinare prezentă, o proprietate efectivă, considerată ca dată. Interpretarea reflectă cele două sensuri principale atribuite de Aristotel **a.**: 1) exerciţiul însuşi al activităţii, în opoziţie cu potenţa acesteia (distingînd activitatea care vizează un scop exterior şi activitatea care reprezintă propriul său scop), 2) forma, în opoziţie cu materia ca potenţialitate, sens reîntîlnit şi la Toma d'Aquino. **3. A.** *pur* — „actus purus" — (la Aristotel) Dumnezeu, a cărui natură nu comportă nimic în potenţă şi a cărui gîndire este gîndirea gîndirii sale; (la F. Bacon) mişcarea mecanică, proces, ale cărui potenţialităţi de transformare se realizează integral în fiecare moment al timpului.

ACT INTENŢIONAL, v. **INTENŢIONALITATE.**

ACT ŞI POTENŢĂ (lat. *actus* „activitate", „realizare" şi *potentia* „posibilitate", „capacitate", „putinţă"), modalităţi fundamentale ale existenţei la Aristotel. *Actul* desemnează desfăşurarea prezentă, realizarea şi realitatea manifestă a conţinutului, a tuturor determinaţiilor şi dispoziţiilor inerente existentului, în timp ce *potenţa* desemnează determinaţiile şi dispoziţiile inerente existentului înaintea desfăşurării, realizării lor, înainte ca determinaţiile, dispoziţiile şi conţinutul ca atare să fi căpătat caracter de realitate.

ACTUAL (în filozofia aristotelică), ceea ce este „in actu", adică reprezintă ceva înfăptuit, spre deosebire de ceea ce există doar „in potentia", adică în mod virtual, ca potenţialitate (posibilitate). În filozofia contemporană se folosesc, de regulă, termenii *real-posibil* (respectiv *realitate-posibilitate*).

ACTUALISM, principiu introdus în geologie, la începutul sec. 19 (Ch. Lyell), potrivit căruia cauzele marilor transformări ale scoarţei terestre, din trecut, sînt în esenţă aceleaşi care acţionează şi astăzi asupra sa, iar efectele considerabile înregistrate în erele geologice se datoresc acumulării în timp a unor efecte aparent neînsemnate. Importanţa filozofică a principiului constă, în primul rînd, în înlocuirea *catastrofismului* lui Cuvier, concepţie care lăsa loc interpretărilor creaţioniste în geologie şi biologie. **A.** a inspirat *evoluţionismul* lui Ch. Darwin şi al urmaşilor săi, originea şi transformarea speciilor fiind interpretată prin mecanismele genetice care operează şi azi şi care, deci, pot fi studiate direct. **A.** are anumite limite, deoarece factorii cosmici, geologici, de

Scanned with OKEN Scanner

mediu etc. au suferit şi ei unele schimbări în timp (**a.** *temperat*). Principiul **a.**, regîndit în teoria socială, prezintă interes şi pentru istoria propriu-zisă a omenirii.

ACŢIONALISM *(concepţia acţionalistă)*, interpretare filozofică sau sociologică, prezentă şi în domeniul diferitelor ştiinţe sociale particulare (economia politică, politologia, dreptul, etica etc.), care pune în centrul explicării dinamicii vieţii sociale sau a *naturii umane* conceptul de *acţiune umană (praxis)*. Dintre concepţiile acţionaliste cele mai cunoscute, pot fi amintite interpretările sociologice promovate de Emil Durkheim, Vilfredo Pareto, Max Weber, Talcott Parsons, Robert King Merton, cele promovate în politologie de Alain Touraine, Maurice Duverger, iar în domeniul gîndirii marxiste, contribuţiile filozofice şi sociologice ale lui Antonio Gramsci.

ACŢIUNE, transformare, *act* sau sistem de acte prin care omul intervine în *ordinea* (sau în *dezordinea)* fenomenelor (naturale, sociale sau ideale) pentru a le schimba în folosul său; act de *obiectivare* practică, sau teoretică. Potrivit istoriografiei idealiste a filozofiei, între filozofiile antichităţii şi cele moderne ar exista o adîncă deosebire, sub raportul caracterului lor mai mult sau mai puţin acţionalist. Spre deosebire de filozofiile clasice (antice), al căror ideal era de natură, în general contemplativă (v. *contemplativitate*), filozofiile moderne ar fi încercat să se apropie de un ideal activist, acţionalist, în sensul explicării faptelor omului prin el însuşi, argumentării originii concret şi indivldual umane a actelor de voinţă, a posibilităţii unei **a.** cognitive şi practice, creatoare (parţial Descartes, Kant, Hegel, Nietzsche, W. James, existenţialiştii atei ş.a.), în variate accepţii: imanentist-speculativă, spiritualistă, voluntaristă, pragmatistă, subiectivist-individualistă sau mistică. Interpretarea **a.** în filozofiile nemarxiste contemporane a păstrat însă un caracter nerealist şi s-a menţinut între limitele unui contemplativism antropologist, deosebit de cel antic numai prin faptul că acesta avea un caracter predominant etic, elitar şi, în orice caz, consecvent cu sine. Corelarea de către filozofia marxistă a subiectului epistemic cu cel axiologic şi istoric, a subiectului cu obiectul într-o unitate dialectică explicită şi fecundă în consecinţe revoluţionare, a permis elaborarea unei noi semnificaţii a conceptului de **a.** prin atribuirea unui conţinut real şi eliberarea, sa de interpretările anistorice, asociale şi, prin aceasta, anacronice sub toate aspectele. V. şi *practică; praxis; acţiune socială.*

ACŢIUNE INVERSĂ, v. **REACŢIUNE; FEED-BACK.**

ACŢIUNE SOCIALĂ, activitate colectivă, transformatoare (practică) a oamenilor. Conceptul de activitate umană a preocupat pe gînditori încă din antichitate (Platon, Aristotel). La conturarea unei perspective filozofice moderne asupra acestui concept au contribuit în multe privinţe Kant şi Hegel, în măsura în care au corelat scopul acţiunii cu mijloacele înfăptuirii sale. Fondatorii conceptului modern de activitate umană, în ipostaza de relaţie transformatoare, colectivă a oamenilor cu realitatea **(a.s.)** au fost însă Marx şi Engels. Elaborînd concepţia materialist-dialectică despre viaţa socială, ei au ajuns la concluzia că acţiunea practică constituie temelia ontologică a umanului şi au dezvăluit, totodată, rolul practicii în cunoaştere şi în procesul istoric în general. De asemenea, ei au analizat formele fundamentale ale activităţii umane: activitatea de producţie şi activitatea politică revoluţionară. În filozofia contemporană, conceptul de *acţiune* are un rol precumpănitor în multe curente nemarxiste de gîndire *(pragmatismul, instrumen-*

Scanned with OKEN Scanner

talismul, operaţionalismul). Contribuţii însemnate la dezvăluirea conţinutului complex al conceptului de acţiune umană au adus *sociologia acţionalistă* (Emile Durkheim, Vilfredo Pareto, Max Weber), continuată de Talcott Parsons, şi *praxiologia*, disciplină acţionalistă care-i datorează fundamentele lui Tadeusz Kotarbinski. Graţie aportului acestora, ideea de acţiune umană, îndeosebi în ipostaza ei de acţiune eficientă (acţiune al cărei produs satisface nevoi ale oamenilor), a devenit centrală în aproape toate ştiinţele sociale, materialismului istoric revenindu-i meritul de a fi descifrat întregul sistem de motivaţii şi elemente care o configurează structural şi de a fi revoluţionat, cu ajutorul ei, întreaga gîndire filozofică. Definită în sensul ei restrîns de activitate eficientă, sens pe care-l are cu precădere în vedere praxiologia contemporană, acţiunea poate fi înţeleasă, în general, ca relaţie transformatoare între *agent* (subiect al acţiunii) şi obiectul acţiunii, prin intermediul căreia agentul îşi adecvează sieşi obiectul, îl transformă din obiect *în sine*, în obiect *pentru sine*. Spre deosebire de relaţiile de adecvare stabilite la nivel natural între reflectant şi reflectat (de exemplu, la nivelul naturii vii, între individ şi mediu), acţiunea umană este o relaţie conştientă (dotată cu raţionalitate, volitivitate, intenţionalitate), mediată de o proiecţie cognitivă (explicativă şi previzională) şi de un demers teleologic (orientare întemeiată pe scopuri) al agentului asupra obiectului acţiunii. Pentru a se asigura maximum de eficienţă activităţilor umane transformatoare, în structura raporturilor acţionale dintre oameni şi realitate intervin: un complex de motivaţii praxiologice (nomologice — explicaţii şi previziuni, psihologice, teleologice, axiologice), întemeiate la rîndul lor pe interese; un domeniu de strategie acţională (programe, planuri); un cîmp situaţional (condiţii, norme, mijloace); un ansamblu de operaţii de realizare (decizie, conducere, comandă) care preced şi însoţesc *execuţia* (efectuarea) şi, în final, un proces de valorizare. Numai prin intermediul corelării funcţionale a tuturor acestor momente ale circuitului acţional, produsul acţiunii capătă valoare pentru agentul care o înfăptuieşte, respectiv, contribuie la satisfacerea unor nevoi materiale şi spirituale ale acestuia. Ansamblul motivaţiilor praxiologice, factorii situaţionali şi operaţiile de realizare potenţează eficienţa acţiunii agentului; execuţia reprezintă actul nemijlocit al agentului de transformare a obiectului (acţiunii), iar *valorizarea* constituie condiţia umanizării produsului, trecerea acestuia din situaţia de obiect (în sine) creat de subiect, în situaţia de obiect pentru subiect. În funcţie de atributul de creativitate şi sensul de creaţie care se acordă termenului de acţiune eficientă şi avîndu-se în vedere faptul că disponibilităţile demiurgice ale oamenilor se manifestă nu numai în domeniul structurilor materiale ci şi în domeniul structurilor ideale (ambele putînd fi obiect de cunoaştere şi acţiune), **a.s.** poate fi clasificată, în primul rînd, în două specii fundamentale: activitatea practică şi activitatea teoretică. Aceste două tipuri de acţiune se împletesc totdeauna strîns; eficienţa uneia condiţionează eficienţa celeilalte. Stabilirea unei tipologii generale a **a.s.** poate avea drept criteriu, în al doilea rînd, natura structurilor care fac obiectul acţiunii. Astfel, putem distinge acţiuni care vizează schimbări în planul mediului natural, altele care privesc realitatea socială şi altele care au în vedere domeniul vieţii spirituale. În acest sens, în *sistemul* **a.s.** pot fi clasificate următoarele forme principale de activităţi: activitatea productivă, activitatea ideologică, politică şi administrativă, activitatea instructivă şi educativă, activitatea de cercetare, activităţile de creaţie în domeniul artelor, activitatea medicală şi de ocrotire a sănătăţii. Un rol important

Scanned with OKEN Scanner

în funcţionarea sistemului de ansamblu al **a.s.** îl au şi serviciile, schimbul de activităţi şi de mărfuri, transporturile şi comunicaţiile.

ACULTURAŢIE, sumă de transformări ce se produc în cultură ca urmare a contactului între grupuri sociale cu culturi deosebite; cu referire la indivizi (grupuri), termenul **a.** semnifică procesul de adaptare la o nouă cultură pe care îl parcurge un individ (grup) provenit dintr-o cultură diferită, atunci cînd ajunge în contact nemijlocit cu noul mediu socio-cultural, adică procesul de asimilare a unor elemente ale noii culturi (moravuri, norme, valori, simboluri etc.) şi de schimbare a vechilor dimensiuni culturale. Termenul este folosit îndeosebi în *antropologia socială şi culturală* (în legătură cu contactul între culturile unor societăţi primitive) şi în *sociologie* (de ex. în legătură cu fenomenele de urbanizare a vieţii rurale sau cu migraţia ruralilor în mediul urban). Prima definiţie a **a.** a fost dată în anul 1935 de către „Social Science Research Council", după ce, cu o accepţiune echivalentă, circulaseră anterior alţi termeni: *difuziune* (J.W. Powell, 1880), *diseminare* (Fr. Boas, 1899).

ADECVARE (lat. *adaequatio* „operaţia de a face ca un lucru să devină egal, la fel, corespunzător cu altul"), (în teoria cunoaşterii) concordanţa, coinciderea (sub un anumit raport), mai exact, corespunderea reflectării mintale cu realitatea, a imaginii ideale cu obiectul la care se referă, pe care îl reflectă; **a.** este proprietatea enunţurilor, propoziţiilor adevărate de a reproduce, în conţinutul şi în forma lor, starea de fapt la care se referă (v. *adevăr*, înţeles drept corespondenţă a ideii cu realitatea referenţială). Conceptul de **a.** a fost introdus de Aristotel în „Metafizica" şi preluat de teoriile materialiste ale cunoaşterii, care definesc cunoaşterea ca reflectare ideală a realităţii obiective. În teoria materialist-dialectică a cunoaşterii, **a.** este un proces dialectic, contradictoriu, istoric, de sporire permanentă a gradului de corespundere a cunoştinţelor cu realitatea reflectată, de apropiere a cunoaşterii de obiect. „Coincidenţa gîndirii cu obiectul, scria Lenin, este un «*proces*»". Gradul de **a.** se stabileşte şi se verifică în cadrul *practicii* social-istorice.

ADEVĂR, categorie filozofică ce desemnează concordanţa cunoştinţelor cu obiectul cunoaşterii, autenticitatea acestora în raport cu realitatea exprimată de ele, în opoziţie cu falsul, care exprimă oglindirea denaturată a realităţii. Prin conţinutul său, **a.** este *obiectiv*, întrucît cunoştinţele pe care le cuprinde sînt adecvate obiectului, corespund unei realităţi existente independent de subiect, de conştiinţa umană. Negarea conţinutului obiectiv al **a.** reprezintă o modalitate implicită de situare pe poziţiile relativismului sau agnosticismului. Izvorul şi criteriul obiectiv de verificare a **a.** îl constituie *practica* social-istorică. Descoperirea **a.** nu este pasivă şi instantanee, ci constituie un proces dialectic activ, continuu şi nelimitat. De aceea **a.** au caracter *relativ*. Ele au un conţinut obiectiv, dar sînt istoriceşte limitate, exprimînd parţial realitatea. Gradul de relativitate al **a.** depinde de limitele de cunoaştere ale subiectului cunoscător, ale epocii în care acesta îşi desfăşoară demersul cognitiv, de condiţiile de loc şi de timp în care acest demers se instituie, de natura dialectică şi inepuizabilă a obiectului cunoaşterii, de nivelul de dezvoltare a practicii sociale. Datorită conţinutului său obiectiv, orice **a.** relativ cuprinde însă elementele de **a.** absolut. Corelînd **a.** absolut cu **a.** relativ şi pe acestea cu **a.** obiectiv, materialismul dialectic oferă, astfel, o teorie obiectivă a **a.** opusă oricărui dogmatism, relativism sau subiectivism. În gnoseologie s-au constituit trei teorii asupra naturii adevărului: 1) teoria corespondenţei, după care **a.** desem-

Scanned with OKEN Scanner

nează concordanța dintre idei, judecăți etc. cu obiectul exterior la care acestea se referă; 2) teoria coerenței, conform căreia **a.** desemnează consistența reciprocă a ideilor, propozițiilor unui sistem de gîndire, unei teorii etc.; 3) teoria operațional-pragmatică, pentru care **a.** semnifică valoarea instrumentală sau operațională a unor idei. Concepția materialist-dialectică consideră că aceste teorii reflectă particularitățile diferite ale cunoașterii în domeniul științelor factuale, formale și tehnice, propunînd o viziune sintetică asupra **a.** care să integreze momentele formale și operaționale ale conceptului de **a.** în cadrul fundamental al ideii corespondenței. În același timp, gnoseologia materialist-dialectică recunoaște diversitatea tipurilor și momentelor **a.**, plecînd de la diversitatea științelor. Astfel se definesc următoarele concepte speciale de **a.**: **a.** *analitic* și **a.** *sintetic*; **a.** *formal* și **a.** *factual;* **a.** *logic* și **a.** *matematic* ș.a.

ADEVĂR DUBLU (*teoria adevărului dublu* sau, mai corect, *teoria celor două adevăruri*), teorie filozofică din evul mediu și din perioada Renașterii, reprezentată de Ibn-Roșd, Duns Scott, W. Occam, P. Pomponazzi, Fr. Bacon ș.a. Conform teoriei **a.d.**, adevărurile raționale ale filozofiei și științei și adevărurile „revelate" ale religiei coexistă paralel, din aceasta rezultînd că ceea ce este adevărat pentru filozofie și știință ar putea să nu fie adevărat pentru religie și invers. Teoria **a.d.** a contribuit, în condițiile evului mediu și ale Renașterii, la eliberarea filozofiei de sub tutela teologiei. Mai tîrziu, ea a fost folosită, uneori, pentru apărarea religiei față de critica filozofică și științifică.

ADIȚIE (lat. *additio*, *addere* „a adăuga"), proprietate a *sistemelor* de a asocia sau cuprinde în *structura* lor elemente sau subsisteme aparținînd unor sisteme diferite. Din termenul **a.** derivă termenul „aditivitate", care desemnează proprietatea elementelor sau subsistemelor unui sistem de a se asocia altui sistem, de a se integra structurii acestuia. De ex., moleculele complexe cu caracter nesaturat au proprietatea (chimică) de a adiționa, în structura lor, atomi, grupări de atomi sau molecule mai simple. La rîndul lor, grupările de atomi, atomii sau moleculele care se lasă antrenate în reacția de **a.**, posedă proprietatea de a fi aditive. În microfizică, fenomenul de **a.** și al aditivității se manifestă în procesul ionizării. În matematică, proprietăți aditive (de a fi adunate, adăugate unele altora) manifestă numerele, mărimile (variabile, constante), funcțiile etc. Față de explicațiile *asociaționismului* tradițional care interpretau **a.** doar ca proprietate de a aduna, de a cuprinde sumativ, iar aditivitatea doar ca adăugare cantitativă, în interpretările structural-sistemice actuale, **a.** și aditivitatea sînt înțelese îndeosebi ca procese de integrare, ca proprietate a sistemelor de a integra elemente ale altor sisteme și, respectiv, ca însușire a elementelor unor sisteme de a se integra altor sisteme. O astfel de semnificare a termenilor de **a.** și aditivitate este promovată de gîndirea materialist-dialectică.

ADLER, Alfred (1870—1937), medic, psiholog și pedagog austriac. La început adept al *psihanalizei*, s-a separat de timpuriu de S. Freud, elaborînd un sistem psihologic propriu, pe care l-a numit „Individualpsychologie". Spre deosebire de psihanaliza ortodoxă, care punea accentul pe *libidoul* sexual ca motor important al acțiunilor umane și ca generator de nevroze, **A.** vede în sexualitate, printre altele, o modalitate de exprimare a personalității. **A.** acordă relațiilor sociale (prietenia) prioritate, în motivații și în menținerea echilibrului psihic și insistă asupra capacității individului de a obține performanțe

Scanned with OKEN Scanner

înalte, în ciuda eventualelor inferiorități organice și chiar performanțe provocate de acestea (supracompensare). Asemenea tendințe, chiar și în exces, pot face din „voința de putere" (în sensul dat de Nietzsche), în condiții sociale favorabile, un mobil al acțiunilor pozitive și componenta de bază a *stilului de viață* personal.

ADLER, Max (1873—1937), sociolog și jurist austriac, reprezentant al aripii de stînga în cadrul „austromarxismului" (mișcare cu caracter general oportunist și revizionist a social-democrației austriece de la sfîrșitul sec. 19 și începutul sec. 20). **A.** a căutat să fundamenteze o sociologie teoretică plecînd de la principiile materialismului istoric, dar înțelegînd într-o manieră oarecum rigidă determinismul economic. A formulat conceptul unui *apriori* social, care ar exprima condiția transcendentală a oricărei sociabilități manifestată în forme istorice concrete. Împotriva tendințelor reformiste și oportuniste din cadrul social-democrației austriece, **A.** a apărat teoria lui Marx despre lupta de clasă, dictatura proletariatului, despre stat și revoluție. Totuși, influențat de concepția neokantiană asupra istoriei, nu a dus atitudinea sa antireformistă și antioportunistă pînă la capăt, încercînd o conciliere eclectică între Marx și Kant. *Op. pr.:* „Cauzalitatea și teleologia în disputa în jurul științei" (1904), „Marx ca gînditor" (1908), „Semnificația social-istorică a învățăturii lui Marx" (1914), „Kant și marxismul" (1925), „Călăuză. Studii asupra istoriei spirituale a socialismului" (1914), „Manual despre concepția materialistă a istoriei" (1930).

ADORNO (Wiesengrund), Theodor (1903—1969), filozof, sociolog și muzicolog german, reprezentant al *Școlii de la Frankfurt*. Între 1933—1949 a trăit în emigrație în Anglia și S.U.A. Scopul filozofiei nu este, după **A.**, construirea universalului, ci dezvăluirea specificului individual, al singularului și particularului. El susține că filozofia autentică nu are nevoie de sisteme conceptuale dinainte elaborate, deoarece operează cu modele, că ea este prin excelență critică și dialectică, și respinge scientismul neopozitivist, ca și ontologia fenomenologică și existențialistă. Modelul critic de origine hegeliană, al lui **A.,** în care se întrepătrund motive teoretico-cognitive și social-critice, pornește de la principiul dialectic al *negativității*, interpretat însă — în opoziție cu Marx și sub influența lui S. Kierkegaard —în spiritul unei „dialectici paradoxale". Negația încetează astfel de a mai fi un moment spre o sinteză superioară, ea apărînd deopotrivă ca o funcție de relativizare a oricărui sistem închis de noțiuni și ca negare a realității existente în numele posibilității concrete a „utopiei", neconstituită însă într-un model pozitiv oarecare. Țelul urmărit de el pare să fie golirea dialecticii de orice conținut afirmativ, care se limitează, astfel, la repetarea la infinit a funcției sale. Această poziție își găsește expresia în critica societății industriale contemporane și a culturii ei, caracterizate prin generalizarea fenomenului de *reificare* și *alienare*, însoțite de manifestări social-antropologice cu caracter degenerativ (dispariția reflexiei și înlocuirea ei prin reacții stereotipe și clișee mentale etc.). Deoarece, după părerea sa, socialismul nu ar reprezenta o alternativă valabilă a capitalismului monopolist de stat, privarea individului de libertatea lui moral-spirituală neîncetînd nici după revoluție, el refuză să accepte practica revoluționară ca mijloc de realizare a eliberării omului. *Op. pr.:* „Kierkegaard" (1933), „Minima Moralia" (1951), „Sociologica" (1955, în colab.), „Despre metacritica teoriei cunoașterii" (1956), „Trei studii despre Hegel" (1963), „Jargonul autenticității" (1964), „Dialectica negativă" (1966).

Scanned with OKEN Scanner

AENESIDEMOS din Cnossos (prima jum. a sec. 1 î.e.n.), filozof grec din perioada de declin a sclavagismului. A elaborat o expunere sistematică a *scepticismului*, formulînd zece *tropi* (moduri, argumente) care aveau aproape toţi rolul de a susţine neconcludenţa informaţiilor sensoriale şi care vizau critic, probabil, gnoseologia materialistă, epicuriană. Exagerînd caracterul relativ al percepţiilor senzoriale, a sprijinit *agnosticismul*. Semnalînd limitele reale ale acestora, a avut însă un rol pozitiv în combaterea *empirismului* mecanicist.

AFECTIVITATE, latură a vieţii psihice a omului, care cuprinde emoţiile, sentimentele, dispoziţiile, pasiunile şi care reflectă modul şi gradul de satisfacere a trebuinţelor, a intereselor, a năzuinţelor etc. **A.** se bazează pe activitatea scoarţei cerebrale, în desfăşurarea ei intervenind şi centrii nervoşi subcorticali, sistemul neurovegetativ, glandele cu secreţie internă, circulaţia sîngelui, respiraţia etc. Procesele afective sînt fenomene complexe, caracterizate prin modificări organice, printr-o conduită însoţită de expresii emoţionale şi printr-o trăire subiectivă, care reprezintă componenta esenţială a reacţiei afective. Trăirile afective (aspectul subiectiv al proceselor afective) au o mare diversitate.

AFERENTAŢIE, ansamblu al mijloacelor prin care informaţia exterioară sau periferică ajunge la un centru de comandă sau control. **A.** *inversă*, principiu esenţial de funcţionare a reflexelor nervoase; organul inervat trimite informaţii centrului reflex despre eficacitatea comenzii motoare. În felul acesta conceptului de „arc reflex“ i se substituie cel de „circuit reflex“ (Anohin), procesele nervoase subsumîndu-se schemelor cibernetice cu *feed-back*. V. şi *reacţiune*; *retroacţiune (conexiune inversă)*.

AFORISM (gr. *aphorismos* „definiţie“) **1.** Judecată cu caracter moral, care exprimă, într-o formă concisă, o părere despre viaţă. **2.** Enunţ care sugerează un adevăr teoretic.

AFORTIORI (expr. lat. = „cu atît mai mult“), termen care desemnează trecerea de la o judecată la alta pe baza faptului că în favoarea celei de-a doua judecăţi există tot atîtea temeiuri sau chiar temeiuri în plus.

AGENT, concept care, în teoria acţiunii umane, în *praxiologie* şi în diverse alte interpretări „acţionaliste“, desemnează un individ sau o colectivitate de oameni care intră în raporturi acţionale, practice, cu realitatea. Termenul de **a.,** pe care praxiologii îl înlocuiesc uneori şi cu cel de *actor* (om care acţionează), este diferit de termenul gnoseologic de *subiect*, în sensul că, în procesul acţiunii, omul este constructor de realitate nu numai în plan ideal, teoretic, ci şi în plan material, practic; el trece de la *potenţă* (pe care i-o conferă cunoaşterea), la *act*, se manifestă nemijlocit ca demiurg, în raport cu mediul natural şi social la care se raportează şi în care fiinţează. Termenul de **a.** (subiect al acţiunii) este corelat cu cel de *pacient* (obiect supus acţiunii agentului), cu precizarea că nu numai *structurile* naturale şi sociale pot fi pacient în raport cu **a.** ci şi omul însuşi (la nivel individual sau colectiv), în calitatea sa de „obiect“ natural şi social. Rezultă că omul poate fi simultan abordat într-o multitudine de ipostaze: *subiect* (al cunoaşterii), **a.** (al acţiunii), pacient (obiect al acţiunii).

AGNOSTICISM (gr. *agnostos* „necognoscibil“), concepţie gnoseologică prin care se absolutizează limitele cunoaşterii umane şi se susţine imposibilitatea cunoaşterii realităţii în sine. Termenul a mai fost utilizat ca semnificînd neputinţa omului de a cunoaşte *transcendentul*, *absolutul*, *in-*

Scanned with OKEN Scanner

finitul, esenţele suprasensibile, divinitatea etc. Kant a încercat să întemeieze şi să justifice **a.** prin analiza critică a facultăţilor umane de cunoaştere. Termenul **a.** a fost creat de naturalistul Th. Huxley. Deşi a sesizat un element important al cunoaşterii umane, caracterul ei limitat şi relativ, denunţînd ca neîntemeiată ideea unui adevăr absolut, etern, ultim, **a.** teoretic a ajuns să postuleze, prin absolutizarea acestor limite, o barieră principială în cunoaşterea existenţei, între subiect sau experienţă şi realitatea obiectivă. Materialismul dialectic demonstrează inconsistenţa **a.,** pe baza integrării analizei cunoaşterii în contextul mai general al practicii social-istorice; activitatea practică de transformare a naturii, succesele obţinute în cunoaşterea şi stăpînirea de către om a forţelor naturale şi sociale n-ar fi posibile şi justificate dacă omul n-ar putea să cunoască progresiv, treptat, structuri şi legi din ce în ce mai profunde şi mai generale ale realităţii obiective, atestate de practica social-istorică.

AGNOZIE (gr. *agnosia* „lipsă de cunoaştere", „ignoranţă"), atitudine a celui care se declară necunoscător. **A.** a fost folosită metodic de către Socrate în cadrul procedeului denumit *ironie:* simularea ignoranţei proprii, pentru a o dovedi, de fapt, pe cea a interlocutorului. Pentru *scepticismul* grec, **a.** este totuna cu rezultatul reflecţiei filozofice. Dacă Socrate pretindea a şti doar că nu ştie nimic, scepticul Arkesilaos mergea mai departe, susţinînd că nu ştie nici măcar atît.

AGREGAT 1. (În sens general) Ansamblu de lucruri aflate într-o conexiune spaţio-temporală accidentală, ale căror legături, raporturi şi interacţiuni au un caracter exterior şi prezintă, doar în virtutea acestui fapt, un anumit grad de coeziune. Cu toate că **a.** nu presupune nici dependenţă funcţională, nici diferenţiere structurală, coeziunea care îi este specifică îi conferă o individualitate concretă în raport cu realitatea înconjurătoare, respectiv, capacitatea de a îndeplini funcţiuni determinate. **2.** (În logică) Ansamblu de obiecte omogene, ale cărui proprietăţi aparţin numai acestui ansamblu în totalitate, ca obiect distinct, dar nu şi fiecărui obiect în parte din componenţa lui, ceea ce îl deosebeşte de o mulţime (clasă). Între obiectele **a.,** denumite părţi, există relaţii spaţio-temporale, de subordonare, de scop etc. **3.** (În sociologie) Tip de unitate socială, reprezentînd un ansamblu temporar şi întîmplător de indivizi, care ocupă o anumită arie geografică sau care pot fi caracterizaţi pe baza unor criterii distinctive (ex. similitudini observabile). Constituirea **a.** este un proces caracterizat prin preponderenţa elementelor spontane; indivizii care intră în componenţa lui, spre deosebire de membrii diferitelor grupuri sociale, nu urmăresc în chip conştient şi constant scopuri clar definite.

AGRESIUNE 1. (În sens larg) Acţiune exterioară care primejduieşte echilibrul şi integritatea unui sistem viu (v. şi *stress*); pe această linie s-a constituit, în medicina contemporană, „agresologia" (Laborit), ca o preocupare privind fiziopatologia şi terapeutica stărilor precare ale organismului (şoc, infecţie etc.) **2.** (În sens psihologic şi etologic) Atitudine intolerantă şi ofensivă a unui animal faţă de un individ din aceeaşi specie (deci **a.** nu trebuie confundată cu atitudinea de atac asupra unui individ din altă specie, dictată de necesitatea supravieţuirii: comportarea unui animal de pradă, de exemplu). După K. Lorenz, **a.** a apărut ca un mecanism evolutiv, dirijat de selecţia naturală, avînd două funcţii: 1) repartizarea relativ echilibrată a indivizilor animali în spaţiul ocupat de populaţie; 2) apărarea progeniturii. Hipertrofierea agresivităţii periclitînd viaţa şi supravieţuirea populaţiilor animale, **a.** a

Scanned with OKEN Scanner

fost parțial „ritualizată" la speciile dotate cu periculoase arme de luptă; astfel, datorită unor semnale particulare, actele de luptă nu ajung pînă la ucidere. Asemenea semnale nu mai sînt eficace în lumea umană, care folosește arme artificiale, capabile să ucidă la distanță. S-a speculat asupra existenței unui „instinct de **a.**" la om, pe care, însă, cei mai mulți etologi nu-l admit; dar, sub influența *etologiei*, s-a postulat existența, persistența sau exacerbarea unei „agresivități" umane, congenitală și ereditară, care ar explica războaiele și ar constitui un element de destin sumbru, fatal, al omenirii. În realitate, comportamentul agresiv este legat de stări de tensiune și de nesatisfacție, el este deprins și nu înăscut și are o bază socială ce poate fi înlocuită și o bază biochimică ce poate fi stăpînită prin mijloace farmacologice etc. Reducerea cauzelor războaielor și a altor conflicte sociale la manifestarea unui instinct de **a.** este o formă de gîndire nedialectică, materialist-vulgarizatoare, de *reducționism* biologic. În această ordine de idei, Fromm a susținut, recent, existența unei agresivități specific umane, generată de condiții sociale și educaționale.

AGRIPPA (probabil sec. 1 e.n.), filozof din școala scepticismului roman, urmaș al lui Aenesidemus. A scris în limba greacă. Teoria celor cinci *tropi*, elaborată de el, tinde să formuleze tot atîtea obiecții contra părerii după care s-ar putea obține vreo certitudine în procesul cunoașterii.

AJDUKIEWICZ, Kazimierz (1890—1963), logician și filozof polonez, membru marcant al Școlii de la *Lvov-Varșovia*. A adus contribuții însemnate în domeniul logicii simbolice, atît în problemele sintaxei, cît și în cele ale semanticii. Analiza logică a limbajului, a relației limbajului cu realitatea, rolul limbii în cunoaștere au constituit temele dominante ale operei sale. Concepția sa filozofică a evoluat treptat de la „convenționalismul radical", o variantă a filozofiei analitice, spre realism. A consacrat numeroase studii și cercetări problemelor de teorie și metodologie a științei. *Op. pr.:* „Asupra metodologiei științelor deductive" (1921), „Principiile fundamentale ale metodologiei științei și logicii formale" (1928), „Bazele logice ale instrucției" (1938), „Problemele și direcțiile filozofiei" (1949), „Limbă și cunoaștere" (2 vol., 1960, 1965).

ALBERTUS MAGNUS (Albert von Bollstädt) (1193 sau 1207—1280), teolog, filozof și naturalist german, unul dintre primii care au căutat să pună filozofia lui Aristotel în slujba dogmaticii creștine, în vederea „raționalizării" catolicismului și împotriva tendințelor iraționaliste de inspirație augustiniană-neoplatonică, linie preluată, dealtfel, și dezvoltată de discipolul său Toma d'Aquino. În lucrările sale de zoologie și de botanică, pe lîngă mituri biblice și superstiții, se află și observații științifice valoroase. A fost canonizat de Vatican.

ALEMBERT, v. **D'ALEMBERT.**

ALEXANDER, Samuel (1859—1938), filozof englez, fondator al direcției ontologice în neorealismul britanic, format în spiritul ideilor științifice ale lui Einstein și Minkovski, dar și al gîndirii filozofice moderne (Spinoza, Hume, Spencer). Alături de C.L. Morgan, este unul dintre autorii teoriei idealiste a „evoluției" *emergente*. Aceasta absolutizează unitatea spațiu-timp din teoria relativității sub forma unui „material neutru" din care, pe cale evolutivă, ar apărea fenomenele materiale și spirituale. **A.** ajunge astfel la „mișcarea pură", care ar crea noul din ea însăși, spontan și independent de materie. În formula idealistă a emergenței, care se apropie de „durata pură" a lui *Bergson*, **A.** critică *absolutul* dogmatic al vechilor metafizici speculative, propunînd un *monism* „actualist" care încearcă să redea aspectul creator (emergent) al mișcării, latura absolută a dialecti-

Scanned with OKEN Scanner

cii acesteia. *Op. pr.:* „Evoluţia emergentă" (1923); „Viaţa, gîndirea şi spiritul" (1926); „Spaţiul, timpul şi divinitatea" (1927); „Frumuseţea şi alte forme ale valorii" (1933).

ALEXANDRINĂ *(filozofia* **a.**), denumire generică a mai multor prezenţe filozofice de orientare fideistă şi adesea eclectică, active între sec. 1 î.e.n. şi sec. 6 e.n., avînd centrul principal în oraşul Alexandria, din Egipt: a) momentul iudeo-alexandrin (Filon Iudeul); b) neopitagorismul; c) neoplatonismul; d) şcoala teologică creştină reprezentată de Clement Alexandrinul (c. 150—c. 215); Origene (185—253).

AL FARABI, Abu Nasr Mohamed ben Mohamed Abù Uzbag (c. 870—950), filozof medieval de limbă arabă, născut în Turkestan. A încercat o sinteză între *neoplatonism*, *aristotelism* şi *spiritualismul* islamic, admiţînd, în acelaşi timp cu sferele cereşti, intelectul activ (cosmic), sufletul (lumii), forma şi materia, divinitatea ca primă cauză. În ceea ce priveşte viaţa socială propunea o reorganizare a ei după modelul platonician. *Op. pr.:* „Enciclopedia cunoştinţelor", „Cetatea model".

ALGEBRA LOGICII 1. Prima etapă în dezvoltarea logicii simbolice, al cărei început este marcat de publicarea lucrării lui G. Boole, „Analiza matematică a logicii", 1847. Ea se încheie odată cu apariţia lucrării lui G. Frege, „Fundamentele aritmeticii" (1882), prin care se pun bazele perioadei logiciste din istoria logicii simbolice. Spre deosebire de etapele ulterioare ale dezvoltării logicii simbolice, **a.l.** se caracterizează prin apariţia unor calcule din care lipseşte *formalizarea*. Dintre contribuţiile la constituirea **a.l.** se detaşează cele datorate lui G. Boole, A. de Morgan, E. Schröder, P.S. Poreţki şi E.L. Post. **2.** Ramură a matematicii constituită prin aplicarea metodelor algebrice la studiul obiectelor şi relaţiilor logice. În acest sens, **a.l.** nu se preocupă de rezolvarea problemei fundamentale a logicii, studiul *inferenţelor*, limitîndu-se la analiza cu mijloace matematice a structurilor logice formale evidenţiate de una sau alta din secţiunile *logicii simbolice* contemporane. În acest fel, după apariţia logicilor polivalente, de pildă, corespunzător lor au fost propuse şi „algebre de tip Lukasiewicz", numite aşa după iniţiatorul logicilor polivalente. Un domeniu remarcabil de aplicaţie al **a.l.** îl reprezintă teoria schemelor cu contacte şi relee (Şestakov, Moisil ş.a.).

ALGORITM (după numele lui Al. Horezmi, matematician arab de la începutul sec. 9). **1.** (La început) Sistemul de numeraţie zecimală. **2.** (Ulterior, prin extindere) Ansamblu de reguli şi operatori proprii oricărui tip de calcul logic sau matematic. Matematicianul sovietic A. A. Markov a fundamentat teoria **a.** ca o nouă ramură constructivă a matematicii.

ALIENARE, v. **ÎNSTRĂINARE.**

AL-KINDI, v. **KINDI.**

ALTERITATE 1. (În sens general) a) Trecere a unei *existenţe* de la o stare la alta, cu sau fără schimbarea naturii acestei existenţe; b) Stare tranzitorie a existenţei, fixată momentan, prin ipoteză, şi distinctă de stările care o preced şi de cele care o urmează. **2.** (În sens logic) Opus al identităţii, relaţie *simetrică* şi intranzitivă, reprezentată prin „0" (Schröder) sau „1'" (Couturat). **3.** (În istoria filozofiei) Termen însemnînd: a) „altul", deosebit de „*unul*" (din teoria „genurilor" supreme a lui Platon); b) revelaţia divinităţii ca deosebită de identitatea ei (scolastică); c) caracterul distinct sau alteritatea (Andersheit) naturii ca moment al devenirii şi obiectivării Ideii (Hegel); d) fundamentul *relaţiei* (în logica lui Renouvier); e) caracterul transcendent al *sacrului* (în studiul religiei) în raport cu fenomenele obişnuite şi

Scanned with OKEN Scanner

umane (R. Otto, „Das Heilige", 1917). Din punct de vedere materialist-dialectic, **a.** este concepută ca raport între individual și general, ca trecere a ceva în altceva, ca rezultat al *automișcării* și al specificității dialecticii forțelor interioare. Ea presupune raporturi de unitate și diferență specifică, de contrarietate, procesualitate, **a.** cuprinzînd atît dezagregarea cît și conservarea, pieirea și nașterea, moartea și viața. Interpretarea materialist-dialectică se opune și conceptului mistic al **a.** formulat de Plotin, dezvoltat de teologie și de religiile istorice, ca și înțelegerii **a.** numai ca negare metafizică și ca opoziție iremediabilă, tragică dintre fenomene. V. și *dialectica tragică*.

ALTHUSIUS, Johannes (1557—1638), jurist și scriitor politic din Țările de Jos, unul dintre principalii fondatori ai teoriei *dreptului natural* și precursor al teoriei *contractului social* privind originea societății și a statului. **A.** a susținut că societatea și statul sînt rezultatele unui dublu pact, „expres și tacit": în primul rînd între indivizi și, apoi, între societatea astfel formată și autoritățile guvernante. Cauza care-i determină pe oameni să se asocieze, formînd societăți simple (familia, vecinătatea) ce se contopesc în „societatea universală", cu caracter politic (statul), o constituie condiția precară a existenței indivizilor în starea de izolare. Scopul statului este binele tuturor cetățenilor și nu cel al autorităților. Deținătorul unic al suveranității este poporul. Puterea, care emană numai de la popor, nu poate fi înstrăinată sau delegată cuiva pentru totdeauna. Ea poate fi încredințată doar temporar guvernatorilor, reprezentanți ai poporului, și trebuie să le fie retrasă atunci cînd aceștia încalcă sau depășesc atribuțiile conforme dreptului natural, sau cînd dăunează binelui public. Prin formularea sistematică a ideilor privind originea statului, a celor referitoare la suveranitate și la caracterul unic și indivizibil al acesteia, **A.** este considerat ca un precursor al lui J.-J. Rousseau.

ALTHUSSER, Louis (n. 1918), filozof marxist francez, profesor la Școala Normală Superioară din Paris. **A.** a întreprins o „recitire", o regîndire a textelor întemeietorilor materialismului dialectic. Poziția antiempiristă și scientistă a lui **A.** își găsește expresia în locul privilegiat pe care-l atribuie activității teoretico-cognitive. În primele sale studii, **A.** includea teoria în praxisul social total, ca practică teoretică producătoare de concepte, alături de cea economică, politică, ideologică și tehnică. Între acestea, distincte prin conținut, dar unite prin omologia lor structurală, el stabilea relații complexe și contradictorii prin intermediul „efectelor de cunoaștere". Ulterior, renunță la această teză considerînd-o afectată de o tendință „teoricistă". În lucrările sale, **A.** a elaborat o serie de categorii noi, cum sînt: „temporalitatea istorică", „supradeterminarea", „cauzalitatea structurală" ș.a., în efortul de aprofundare a specificului determinismului social. Fondarea de către Marx a științei istorice a constituit, după **A.,** descoperirea unui „nou continent al cunoașterii", printr-o „revoluție teoretică totală", al cărei conținut îl constituie saltul de la ideologie la știință, renunțarea la antropologismul și la umanismul filozofic de esență burgheză, idealistă. Teza sa despre *„antiumanismul teoretic"* al marxismului (pe plan strict epistemologic) a stîrnit numeroase dezbateri și controverse în gîndirea contemporană. *Op. pr.:* „Pentru Marx" (1965), „Citind Capitalul" (1965, 2 vol. în colab.), „Lenin și filozofia" (1969), „Citindu-l pe Marx" (culegere în lb. rom., 1970), „Elemente de autocritică" (1974), „Poziții" (1976).

ALTRUISM (lat. *alter* „altul"), valoare, principiu moral și calitate umană opuse *egoismului*, constînd în acțiunea

Scanned with OKEN Scanner

dezinteresată pentru binele celorlalţi oameni. Prezent în diferite doctrine morale, precum şi în opera unor gînditori (Kant, A. Shaftesbury, A. Comte care, spre 1830 îl impune ca termen etic şi sociologic), **a.** a fost considerat drept un principiu menit să compenseze şi să înlocuiască egoismul „înnăscut" al omului. Elementele sale sînt: ataşamentul, bunătatea, abnegaţia. Dezvăluind inconsistenţa propovăduirii **a.** drept cale de înlăturare a opoziţiei de interese fundamentale dintre oameni în orînduirile exploatatoare, etica marxistă îl subordonează *colectivismului*, principiu ce exprimă devotamentul individului faţă de ceilalţi şi faţă de societate. În socialism, **a.** se referă mai ales la domeniul raporturilor interpersonale, de convieţuire şi de vecinătate, animate de solidaritatea şi principialitatea ce decurg din împărtăşirea de către oameni a idealului comun de făurire a noii societăţi în care exploatarea şi asuprirea omului de către om sînt desfiinţate.

AMBIGUITATE, (în filozofia aristotelică) termen care desemnează *omonimia*, uzitat pentru a denota lucruri diverse: la nivelul frazei sau discursului are sensul de *amfibolie*, de *echivoc* (opus lui univoc); la nivel general, prin **a.** se specifică natura dublă a unui fenomen, mai ales a fenomenului existenţial uman, caracterul lui iremediabil contradictoriu sub toate aspectele: natural, social, moral, gnoseologic etc. (în special în filozofiile existenţialiste). De pildă, în „filozofia ambiguităţii" a lui M. Merleau Ponty, omul este conceput ca **a.** întrucît el este şi gîndire şi acţiune. „Morala ambiguităţii" a existenţialistei franceze Simone de Beauvoir se sprijină, şi ea, pe analiza „situaţiilor concrete" ale vieţii umane, în întreaga ei diversitate şi contrarietate, refuzînd, ca punct de plecare, principiile tradiţionale adesea contestabile şi compromise. Invocarea conceptului **a.** ca explicaţie a contradicţiilor omului contemporan este un rezultat al neînţelegerii critice, de către „filozofiile crizei", a esenţei sociale şi istorice a acestor contradicţii şi a dinamicii, sensului şi funcţiei lor dialectice. La nivelul *comportamentului*, prin **a.** se înţelege tendinţa de sustragere de la condiţia unităţii sau mascarea unităţii prin echivocuri construite mai mult sau mai puţin intenţionat.

AMFIBOLIE (gr. *amphibolia* „cu două înţelesuri"), eroare logică care apare din *ambiguitatea* construcţiei gramaticale (deosebită de ambiguitatea unor cuvinte simple din care se poate naşte, ca greşeală logică, *omonimia*); astfel, se acceptă sau se demonstrează o premisă pe baza unei anumite interpretări a construcţiei gramaticale, iar apoi se utilizează această premisă într-o manieră care este corectă numai pe baza unei alte interpretări a construcţiei gramaticale.

AMÎNARE, concept central în explicarea psihologico-evoluţionistă a specificului genezei şi devenirii umane, elaborat de H. Spencer în lucrările sale de psihologie şi sociologie. În literatura filozofică de la noi, conceptul de **a.** a fost introdus pentru prima dată de Eugeniu Sperantia în lucrarea „Apriorismul pragmatic" (partea I „Elaborarea conceptelor", 1923; partea a II-a „Contribuţiuni la psicobiologia gîndirii", 1922) şi dezvoltat în ampla sinteză consacrată de el resorturilor psihologice ale evoluţiei umane, muncii şi filozofiei culturii. Conceptul de **a.** a fost reluat şi de Mihai Ralea în studiul despre „Definiţia omului" (1928) şi dezvoltat sistematic în lucrarea de antropologie filozofică „Explicarea omului" (1946). Pentru Eugeniu Sperantia, **a.** înseamnă „acea cezură, acea ezitare între excitare şi reacţiune care devine: deliberarea, şi, mai tîrziu dobîndindu-şi autonomia, raţiunea". În viziunea filozofică generală, „fiinţa activă a dat naştere fiinţei gînditoare, iar gîndul, din act

Scanned with OKEN Scanner

născut, e destinat să nască altul", în cadrul unei evoluţii ascendente a vieţii politice umane, care are la bază o progresivă **a.** a actului motrice. Pentru Mihai Ralea, „omul e animalul care-şi poate amîna sau opri reacţiunile", deoarece, „aproape orice act psihic uman, chiar cel complet inferior, e un act psihic suspendat. Realizarea lui e aproape totdeauna întîrziată. Amînarea fenomenelor sufleteşti e o condiţie primordială a oricăror activităţi psihice umane". Inteligenţa se deosebeşte de instinct prin creşterea numărului reacţiunilor posibile la o situaţie determinată şi prin intervalul între excitaţie şi reacţiune.

AMORALISM, concepţie care neagă existenţa fundamentului obiectiv al moralei şi al reglementărilor etice ale conduitei. Există un **a.** *relativ*, care contestă convenţiile morale ale timpului, ale unei anumite formaţiuni sociale sau care pune sub semnul îndoielii autoritatea *dogmelor* morale de orice fel şi un **a.** *absolut*, care neagă existenţa valorilor morale şi umane în general, conţinutul obiectiv al aprecierilor morale şi judecăţii etice şi implicit rolul pozitiv al datoriei şi conştiinţei *binelui* şi *răului*. Dacă, în genere, **a.** fundamentează *individualismul* uneori agresiv, *subiectivismul* şi arbitrarul etic, în unele cazuri el a fost şi o formă de exprimare a protestului şi inconformismului faţă de morala formală, ipocrită, în spatele căreia se ascundea imoralitatea şi *filistinismul*. În acest sens s-a manifestat şi **a.** lui Fr. Nietzsche, care a preconizat o morală situată „dincolo de bine şi de rău", supraordonînd valorile vitale celor etice şi proclamînd, în acelaşi scop, „moartea lui Dumnezeu".

ANALITICĂ *(filozofie* **a.**), orientare filozofică larg răspîndită în S.U.A., Anglia, Australia, Ţările Scandinave, R.F.G. etc., cuprinzînd curente şi filozofi care reduc filozofia la analiza mijloacelor lingvistice şi conceptuale (considerate în general tot ca lingvistice) ale cunoaşterii. Teoriile **a.** îşi concentrează atenţia asupra *limbajului* ştiinţific (artificial sau natural) şi filozofic, asupra problemei *semnificaţiei* expresiilor, asupra structurii şi funcţiilor ştiinţei etc. În filozofia **a.** se disting două curente fundamentale: 1) analiza logico-lingvistică a limbajului ştiinţei, promovată de B. Russell, R. Carnap şi L. Wittgenstein (în prima perioadă a activităţii acestuia) şi 2) filozofia limbii obişnuite, promovată de L. Wittgenstein (în a doua perioadă). Într-un sens larg, filozofia **a.** este întreg *neopozitivismul;* în sens restrîns însă, ca filozofie, **a.** trebuie considerată orientarea reprezentată de G. Ryle, J.L. Austin, P.F. Strawsons, care analizează limbajul obişnuit şi Hempel, Pap, Ayer, Quine, Goodmann etc. care, pornind de la analiza limbajului ştiinţific, au determinat o reconstrucţie în logica şi epistemologia contemporană. „Analiza", conceptul fundamental al filozofiei **a.**, este înţeleasă ca o cercetare „pură" a limbajului, opusă metafizicii (filozofiei) *existenţei*. La B. Russell şi G.E. Moore „analiza" apare ca metodă de tratare a problemelor filozofice, opusă sistemelor speculative ale idealismului de la începutul sec. 20. În deceniul 3, analiza lingvistică era concepută *(Cercul vienez)* ca un mijloc (nu ca un scop în sine) al unificării ştiinţei. După al doilea război mondial, filozofia **a.** cunoaşte o largă extindere. Apare tot mai clară distincţia între *logica ştiinţei*, ca domeniu neutru al metaştiinţei, şi filozofia **a.** ca interpretare filozofică a rezultatelor analizelor logice. Unele dintre postulatele fundamentale ale *pozitivismului logic* au fost respinse şi în acelaşi timp a apărut o reacţie critică împotriva reducerii analizei la cercetarea logică a limbajelor formalizate, împotriva absolutizării logicii matematice ca metodă a analizei. Unii reprezentanţi ai filozofiei **a.** manifestă deschideri spre alte poziţii filozofice *(neotomismul, existenţialismul, fenomenologia)*.

Scanned with OKEN Scanner

ANALITIC-SINTETIC, corelaţie de termeni care se referă la diferenţierea logică şi epistemologică a propoziţiilor pe baza modului de validare şi a tipului de adevăr. Anticipată în filozofia antică în distincţiile naive, ontologice, dintre necesar şi contingent, ea a căpătat treptat o determinare epistemologică (Descartes, Hobbes, Leibniz), consacrată de Kant, precizîndu-se, reformulîndu-se şi legitimîndu-se ulterior pe planul analizei logice a cunoaşterii (Bolzano, Frege, Lewis, Carnap). Dintre numeroasele varietăţi ale adevărurilor analitice, J. Hintikka distinge patru tipuri sau sensuri fundamentale: 1) adevărurile analitice sînt adevărurile în virtutea semnificaţiilor termenilor; 2) un argument este analitic dacă concluzia sa este un subenunţ al uneia dintre premise; 3) un argument este analitic dacă el nu introduce noi indivizi în discurs; 4) un argument este analitic dacă informaţia adusă de concluzie nu este mai mare decît informaţia adusă de premise. Tipul 1) al adevărului analitic (adevărul analitic ca adevăr conceptual) a fost obiectul unei mari polemici logico-filozofice, în special între Quine şi Carnap. Celelalte tipuri prezintă valoare în teoria ştiinţei, în logică şi epistemologie, pentru înţelegerea naturii raţionamentelor ştiinţifice, a structurii deductive şi a unităţii conceptuale a teoriilor ştiinţifice.

ANALIZATOR, aparat anatomo-funcţional, constituit dintr-un receptor periferic (organul de simţ), dintr-o cale prin care excitaţia acestuia se transmite în sistemul nervos central şi dintr-un capăt central (celulele scoarţei cerebrale), în care se termină calea nervoasă. **A.** sînt de două feluri: *externi* şi *interni.* Principalii **a.** externi sînt: vizual, auditiv, gustativ, olfactiv, cutanat (tactil, de temperatură, de durere). Funcţia **a.** este de a analiza, de a diferenţia însuşirile obiectelor şi ale fenomenelor din lumea înconjurătoare sau din interiorul organismului. Termenul a fost creat de I.P. Pavlov. Funcţia **a.** confirmă concepţia potrivit căreia activitatea organelor de simţ se află într-o unitate deplină cu aceea a sistemului nervos central. V. şi *senzaţie.*

ANALIZĂ FUNCŢIONALĂ, v. FUNCŢIE.

ANALIZĂ SISTEMATICĂ, v. SISTEM.

ANALIZĂ STRUCTURALĂ, v. STRUCTURĂ; STRUCTURALISM.

ANALIZĂ ŞI SINTEZĂ, operaţii mintale sau materiale opuse, strîns legate între ele, prin care se cunoaşte structura obiectelor şi a proceselor, relaţiile dialectice existente între întreg şi părţile lui componente. *Analiza* este o metodă generală de cercetare a realităţii, bazată pe descompunerea unui întreg (obiect sau proces) în elementele lui componente şi pe studierea în parte a fiecăruia dintre acestea. Analiza poate fi mintală (logică, psihologică etc.) sau materială (analiza apei, a sîngelui, a solului etc.) atunci cînd operează asupra unor obiecte sau procese din natură. *Sinteza* constă în cunoaşterea obiectelor şi a proceselor pe baza reunirii mintale sau materiale a elementelor obţinute prin analiză şi prin stabilirea legăturilor dintre aceste elemente. Capacitatea de a efectua **a.** şi **s.** se bazează pe practica omenească îndelungată a descompunerii şi recompunerii lucrurilor. Acumularea cunoştinţelor şi dezvoltarea gîndirii au creat treptat capacitatea mintală a omului de a efectua **a.** şi **s.** fără a mai opera cu obiectele înseşi. Rupînd însă **a.** şi **s.** mintală de izvorul material al formării lor, idealismul neagă funcţia reflectorie a acestora. Materialismul dialectic se opune separării metafizice a analizei de sinteză, afirmînd unitatea lor dialectică. Ele formează o unitate de contrarii, care se presupun reciproc, analiza determinînd sinteza, iar sinteza condiţionînd analiza într-un proces continuu

Scanned with OKEN Scanner

de întrepătrundere a uneia cu cealaltă. Gîndirea realizează în aceeaşi măsură descompunerea unor obiecte în elementele lor, ca şi reunirea într-o unitate a unor elemente legate între ele. „Fără analiză nu există sinteză" (F. Engels). *Analiză reflexivă*, analiză referitoare la condiţiile, posibilitatea şi structura gîndirii.

ANALOGIA EXISTENŢEI, concept metodologic central în filozofia catolică (Toma d'Aquino, *neotomism*) desemnînd faptul că orice *existent* (obiect, fenomen, idee) este asemănător cu alte existente şi, în acelaşi timp, diferă de ele. Baza acestei asemănări o formează „transcendentaliile" (unitatea, adevărul, binele), adică acele proprietăţi care, aparţinînd *existenţei* ca atare (şi nu unui gen particular), se regăsesc în formă analoagă în toate modurile singulare asumate de existenţă. Existenţa nu poate fi considerată însă ca un gen. Genul este un predicat univoc şi nu analogic al speciilor; existenţa nu poate fi atribuită în acelaşi sens substanţei şi accidentului, lui Dumnezeu şi creaţiilor sale.

ANALOGIE 1. Termen, originar cu semnificaţie matematică, desemnînd cu o mai mică precizie identitatea de raporturi dintre lucruri diferite şi asemănarea sau similaritatea a două sau mai multe obiecte, concepte, sisteme sau situaţii. **A.** poate fi substanţială (similaritatea elementelor componente) sau structurală, formală (asemănarea formei, a relaţiilor reciproce ale elementelor). Astfel, undele de apă şi undele acustice sînt substanţial analoage (ambele fiind unde de presiune); ele sînt însă formal analoage cu undele luminoase (se supun aceloraşi legi). **A.** poate avea diverse grade; **a.** formală completă este *izomorfismul*, identitatea structurală, iar **a.** formală mai slabă este *homomorfismul*. **A.**, cu deosebire cea parţială, are un rol *euristic*, fiind prezentă în geneza unei teorii ştiinţifice, dar dispărînd treptat din rezultatele finale ale cercetării. **2.** (În logică) *Raţionament prin* **a.** = = *inferenţă* probabilă (neconcluzivă) de la anumite puncte de asemănare între două sau mai multe obiecte la alte asemenea puncte. **3.** *Respingerea prin* **a.** *logică* = metodă prin care se arată că un argument este greşit, construindu-se un alt argument de aceeaşi formă, dar a cărui nevaliditate este evidentă.

ANAMNESIS, concept propriu teoriei platoniciene a „reminiscenţei", potrivit căreia omul poate accede la cunoaşterea „Ideilor" datorită faptului că sufletul lui le-ar fi contemplat cîndva, într-o existenţă anterioară, cunoaşterea autentică fiind, de fapt, o „reamintire". Conceptul de **a.** este inspirat din doctrina mistică şi ascetică a pitagoricilor despre nemurirea şi transmigraţia *(metempsihoza)* sufletelor sau despre trup ca „temniţă" a acestora. Preluată de Platon („Fedon"), ea reapare sub forma credinţei într-o existenţă primordială a sufletului care, înainte de a fi fost încarnat într-un corp, trăia în contact nemijlocit cu ideile pure, în „lumea inteligibilă".

ANANKÉ (gr. „soartă", „necesitate" sau personificarea acestora), concept al filozofiei lui Platon şi al altor sisteme. În concepţia lui Platon lumea este opera interacţiunii dintre ordinea *necesităţii* oarbe şi cea a *inteligenţei* — asimilată cu divinitatea — care reuşeşte să domine necesitatea şi să transforme astfel *haosul* în *cosmos*, dezordinea primordială în universul ordonat, în scopul realizării binelui.

ANARHISM, doctrină şi mişcare politică de inspiraţie mic-burgheză. Ca doctrină, **a.** a început să se constituie în deceniul 5 al sec. 19, avînd un caracter eclectic şi cunoscînd diferite variante. În doctrina **a.** se întîlnesc, ca surse de inspiraţie: dialectica hegeliană, interpretată într-un sens subiectivist-voluntarist, filozofia lui Fichte, teoria dreptului na-

Scanned with OKEN Scanner

tural şi teoria contractualistă a statului (mai ales cea a lui J.-J. Rousseau), unele idei ale socialismului utopic (mai ales ale lui Saint-Simon). O contribuţie deosebită în apariţia **a.** a avut-o concepţia utopistă a „**a.** raţionalist“ (William Godwin). Printre caracteristicile generale ale doctrinei **a.** pot fi menţionate: individualismul subiectivist şi voluntarismul, exprimate în exaltarea autonomiei voinţei individuale, în opunerea „contractului liber consimţit“ contractului social, a asociaţiei societăţii, federalismului organizării statale; negarea sau ignorarea legilor sociale obiective; atitudinea ostil-negativă faţă de orice autoritate, putere, stat (inclusiv dictatura proletariatului) ca şi faţă de orice organizaţie politică; neînţelegerea rolului marii producţii şi apărarea micii proprietăţi private şi a micii gospodării rurale; apologia spontaneităţii revoluţionare, revendicarea revoluţiei imediate şi a nimicirii imediate a statului şi promovarea tacticii aventuriste a „acţiunii directe“. Prin negarea acţiunii politice organizate, după cum releva Lenin, **a.** subordona proletariatul politicii burgheze. În prima etapă a dezvoltării **a.** — aceea din perioada capitalismului industrial — s-au manifestat Max Stirner, Pierre-Joseph Proudhon şi Mihail A. Bakunin, de numele căruia se leagă transformarea **a.** în mişcare politică. O altă variantă este cea a „**a.** comunist“, reprezentată de P. Kropotkin, J. Grave, E. Réclus, E. Malatesta ş.a. Compromis prin exagerările sale teroriste, prin metoda atentatelor organizate mai ales în ultima parte a sec. 19, **a.** îşi pierde treptat influenţa, pe care a exercitat-o un timp în Franţa, Belgia, Spania, dar mai ales în ţări mai înapoiate sub raportul dezvoltării industriale. *Neoanarhismul* se afirmă după al doilea război mondial, înviorat sub raport doctrinar de influenţa *existenţialismului*, *personalismului* şi *neofreudismului*. El reia şi reactualizează unele teze ale vechiului **a.**, pretinzînd că forţa revoluţionară în societatea contemporană nu ar fi clasa muncitoare, ci unele grupuri şi pături periferice şi depăsedate, că lupta politică organizată şi partidul revoluţionar ar fi inutile, iar tactica revoluţionară ar fi aceea a acţiunilor rebele, extremiste şi teroriste. Concepţiile neoanarhiste au căpătat răspîndire mai ales în Franţa, S.U.A. şi America Latină, dar mişcări cu acest caracter s-au constituit şi în India, Japonia, Indonezia etc.; ele şi-au afirmat prezenţa şi în unele mişcări contestatare ale studenţilor din ţările capitaliste, inserîndu-se ca elemente componente ale contraculturilor generate de aceste mişcări. Ca şi vechiul **a.**, neoanarhismul cultivă concepţii individualiste şi voluntariste, exaltînd autonomia voinţei, individualitatea şi spontaneitatea mişcării; el este primejdios şi nociv prin caracterul său diversionist şi pseudorevoluţionar.

ANAXAGORA (c. 500—428 î.e.n.), filozof grec materialist, originar din Clazomene (Asia Mică). El considera că deosebirile dintre lucruri se datoresc amestecării în proporţii diferite a unor substanţe materiale în număr infinit, diferite calitativ, invariabile, inseparabile şi divizibile la nesfîrşit, cunoscute sub denumirea aristotelică ulterioară de „homeomerii“. **A.** îşi explica originea mişcării materiei prin acţiunea lui „nous“ (inteligenţa, spiritul), pe care şi-l reprezenta în mod corporal. La bătrîneţe, **A.** a fost nevoit să fugă din Atena, fiind condamnat la moarte pentru necredinţă în zei.

ANAXIMANDRU (c. 610 — c. 546 î.e.n.), filozof grec, reprezentant al Şcolii din Milet. El considera că principiul lumii este *apeiron*-ul, care semnifică pe cît se pare o anumită materie nedeterminată, din care au luat naştere toate lucrurile prin ciocnirea a două stări: caldul şi recele. Din opera sa filozofică s-a păstrat un singur fragment. A construit primele cadrane solare şi a întocmit prima hartă geografică în Grecia antică.

Scanned with OKEN Scanner

ANAXIMENE (c. 585 — c. 525 î.e.n.), filozof grec, reprezentant al *Școlii din Milet*. **A.** considera că toate lucrurile provin dintr-un principiu material — aerul — ca rezultat al dilatării și condensării acestuia. A fost primul filozof care a abordat tema raportului dintre *materie* și *conștiință*.

ANDREI, Petre (1891—1940), sociolog, filozof și om politic român. Profesor la Universitatea din Iași, reprezentant al aripii de stînga a Partidului național-țărănesc. **A.** a promovat o concepție sociologică integralist-deterministă. El a conceput analiza societății sub toate aspectele și laturile (biologică, social-economică, psihologică) și a înfățișat-o ca un tot unitar, care se dezvoltă pe baza anumitor legi interne. Eclectic prin formație filozofică și sociologică (influențe voluntariste, psihologiste și relativiste), **A.** a elaborat o concepție sociologică tributară teoriei factorilor și în care a prevalat durkheimismul. **A.** aduce valoroase contribuții la studierea și la explicarea deterministă a mecanismului intern al vieții sociale, a factorilor pe care se întemeiază existența și dezvoltarea societății omenești, la întemeierea și dezvoltarea filozofiei și sociologiei valorii, a sociologiei cunoașterii, la analiza și la justificarea sociologiei ca știință cu obiect, legi și metode de cercetare proprii etc. **A.** s-a ridicat, atît prin lucrările și studiile sale de specialitate, cît și prin activitatea sa politică, împotriva teoriilor de dreapta. El a militat hotărît împotriva războaielor de cotropire și jaf, a politicii reacționare, pentru pace și progres social. Datorită ideilor sale democratice, înaintate, antifasciste și antihitleriste, a căzut victimă terorii legionare. *Op.pr.:* „Mecanicism și teleologism în sociologia contemporană“ (1915), „Filozofia valorii“ (1918, apărută postum în 1945), „Sociologia revoluției“ (1921), „Problema fericirii, fundamentul său etico-sociologic“ (1921), „Die soziologische Auffassung der Erkenntnis“ (Leipzig, 1923), „Fascismul“ (1927), „Probleme de sociologie“ (1927), „Sociologia generală“ (1936).

ANGAJARE, opțiune teoretică declarată; atitudine de apărare și promovare a acestei opțiuni; adeziune deschisă și militantă la un ideal; nonneutralitatea în condițiile unei polemici ideologice. Întreaga istorie a filozofiei este o continuă confruntare angajantă a idealismului cu materialismul, a dialecticii cu metafizica și orice filozofie implică o poziție partinică, partizană, în măsura în care activitatea ideologică exprimă dialectica obiectivă a intereselor și aspirațiilor grupurilor sociale. Fie că e vorba de gîndirea lui Socrate, a lui Pascal, Voltaire sau Kant, fie de aceea a lui Descartes sau Luther, de fiecare dată vom fi nevoiți să descifrăm o tendință social-ideologică predominantă, semnificația mai mult sau mai puțin vădită a unei angajări istoric determinate. Sensul atribuit **a.** de către *personalism* (E. Mounier) sau de către *existențialism* (J.P. Sartre) este inspirat de o concepție idealist-subiectivă, individualistă și, din punct de vedere științific, arbitrară, asupra corelației dintre necesitate și libertate, și unii și ceilalți privind problema opțiunilor și *proiectelor* în afara cadrului social determinat și determinant. Reducînd **a.** filozofului la aceea a exprimării și interzicîndu-i acțiunea, Merleau-Ponty reiterează, de fapt, vechiul contemplativism denunțat de Marx în „Teze despre Feuerbach“ și în „Ideologia germană“. **A.** este, de asemenea, exclusă ca problemă din cîmpul preocupărilor *structuralismului*.

ANGOASĂ (fr. *angoisse* „neliniște“, „anxietate“), teamă nedeterminată, sentiment al *înstrăinării* omului. Descrisă pentru prima dată de Hegel în „Fenomenologia spiritului“, **a.** se distinge de simpla teamă, fiindcă nu se raportează la nici un obiect particular, ea avînd un caracter global și antrenînd întreaga subiectivitate a

Scanned with OKEN Scanner

individului. În *existențialism*, **a.** are sensul de „neliniște metafizică", relevîndu-i omului „iraționalitatea situației sale și absurditatea vieții". Ea l-ar face pe individ să-și descopere „situația sa originară" de ființă muritoare, conștiința *finitudinii* sale (Heidegger), a *contingenței* sale (invocată încă de Pascal) sau să se perceapă „condamnat a fi liber", obiectiv lipsit de criterii de alegere în fața infinității alternativelor posibile și, subiectiv, apăsat de o *responsabilitate* totală, la fel de nejustificată, care atrage după sine teama în fața libertății „pure", singura lui apărare rămînînd recursul la *„falsa conștiință"* (Sartre). Pentru Kierkegaard, conștientizarea de către om a condiției libertății sale echivalează cu **a.**, care e o „sincopă a libertății". În *psihanaliză*, **a.** este considerată fie ca rezultantă a unei încărcături energetice prea mari a *libido*-ului, fie ca semnal de neplăcere provenind din mecanismele de apărare ale *Eu*-lui originea ei găsindu-se în istoria individului. **A.**, resimțită ca sentiment autentic al înstrăinării, capătă astfel în existențialism, printr-un abuz de absolutizare metafizică, rang de principiu definitoriu al condiției umane, o explicație pur subiectivistă, iar în psihanaliză o interpretare legată unilateral de psihopatologie.

ANIMATISM (lat. *animatus* „însuflețit"), concepție proprie populațiilor primitive despre caracterul spiritual, impersonal al fenomenelor naturii. Apariția reprezentărilor animatiste coboară în trecutul cel mai îndepărtat al omenirii, fiind legată de tendința omului primitiv de a atribui lumii înconjurătoare trăsăturile propriului său caracter, ale trăirilor sale psihice și ale activităților sale imediate.

ANIMISM (lat. *animus* „spirit" sau *anima* „suflet"), credință în spirite, în „suflet" ca ceva distinct de corp, de obiecte și de forțele naturii (ale plantelor și animalelor, apelor, pădurilor etc.). Reprezentările animiste apar la omul primitiv ca urmare a modului său antropomorfic de a gîndi, a tendinței de a atribui fenomenelor naturii însușiri omenești, de a le personifica. Termenul de **a.** s-a impus în știință mai cu seamă prin opera etnologului și antropologului englez E.B. Tylor („Cultura primitivă", 1871), care considera **a.** ca primul stadiu al religiei și, totodată, ca un „minimum de religie", deci ca un element propriu tuturor formelor ulterioare de religie. Concepția sa, tributară unei viziuni evoluționiste speculative, a fost infirmată de cercetările ulterioare. Abia în religiile evoluate apare ideea unor ființe spirituale, imateriale.

ANISTORISM, atitudine filozofică în problemele teoretice ale științelor sociale, ca și în problemele ontologiei umanului, caracterizată în general prin tendința de substituire a studiului concret-istoric al realităților sociale și al problematicii omului, prin scheme abstracte, principii speculative, proprii reprezentărilor metafizice (fataliste, biologiste, materialist-mecaniciste, eclectice etc.) și idealiste (finaliste, aprioriste, providențialiste, psihologiste, voluntariste etc.) despre lume, concepțiilor conservatoare sau chiar retrograde, ostile ideii de *progres*. V. și *istorism; istoricism*; *sincronic-diacronic; structură; structuralism.*

ANOETIC (gr. *a* „fără" și *noetikos* „gînditor"), termen care se referă la senzații și percepții ca trăiri subiective, individuale, la stări afective sau alte stări pre-cognitive sau non-cognitive.

ANOMIE (gr. *a* „fără" și *nomos* „lege"), situație caracterizată prin absența *normelor*, stare de neorganizare normativă, concretizată prin comportamentul antisocial al unui grup, al unei organizații sau al societății în ansamblu. Conceptul a fost folosit prima oară de E. Durkheim, care considera că, în cursul dezvoltării *diviziunii sociale a muncii*, trecerea de la ceea ce el denumea „solidaritatea mecanică" tradițională la „solidaritatea organică", în evoluția

Scanned with OKEN Scanner

societății capitaliste, crează vremelnic o stare de **a.**, caracterizată prin faptul că vechile norme și-au pierdut puterea regulatoare în noua situație socială, în vreme ce norme noi, adecvate situației schimbate, încă n-au fost create și recunoscute. Prin **a.** se desemnează starea organizației sociale a cărei coeziune este slăbită de contradicții lăuntrice ireconciliabile și care, datorită acestui fapt, este expusă la apariția unor acțiuni individuale sau de grup contrare legilor în vigoare. Răspîndirea largă în sociologia contemporană a conceptului de **a.** se datorează lui Robert K. Merton care, prin studiile sale, a raportat cazul **a.** la structura socială și a demonstrat valoarea acestui concept pentru analiza comportamentelor deviante, dînd impuls multor cercetări sociologice empirice pe această linie. Conceptul de **a.** își găsește o interpretare științific operațională și metodologică în teoria marxistă a *contradicțiilor* și *revoluțiilor sociale*.

ANSELM DE CANTERBURY (1033—1109), episcop și filozof catolic, născut la Aosta (Italia), supranumit „părintele scolasticii". A pus idealismul platonic în slujba dogmaticii catolice și a propagat principiul după care știința ar trebui să se afle în slujba credinței. A fost adept al *realismului* scolastic și susținătorul *„argumentului ontologic"*, inițiat de Augustin — pretinsă demonstrare a existenței lui Dumnezeu prin ideea de perfecțiune.

ANTAGONISM (gr. *anti* „contra" și *agonizomai* „lupt"), *contradicție antagonistă*. Conceptul de **a.** are în știința contemporană particularizări în diferite domenii. În lumea biologică, de exemplu, o mare importanță o are **a.** între microorganisme (studiat de V. Babeș, apoi de A. Fleming ș.a.), fenomen a cărui folosire medicală o reprezintă antibioticele. Organismele pluricelulare evoluate sînt reglate după un principiu al „inervației antagoniste" (Sherrington) și după un altul, al „antagonismului interstimulant", pus în lumină de fiziopatologul român D. Danielopolu. O logică a contradicției (și a **a.**) a fost preconizată de filozoful francez de origine română St. Lupasco. În viața socială, **a.** sînt contradicții ireductibile între clase, grupuri sau forțe sociale cu interese diametral opuse. Ele sînt legate de relațiile de producție bazate pe exploatare, constituind forța motrice fundamentală a formațiunilor sociale întemeiate pe acest tip de relații. Ascuțirea lor continuă dă naștere unui conflict. **A.** sociale se rezolvă, sînt depășite prin *revoluția* socială care înlătură vechile relații de producție, determinînd trecerea la o formațiune socială superioară. În perioada de trecere de la capitalism la socialism, **a.** dintre clasa muncitoare și clasa capitaliștilor sînt rezolvate prin desființarea proprietății capitaliste asupra mijloacelor de producție și a claselor exploatatoare și prin construirea bazei și suprastructurii *socialismului*.

ANTECEDENT 1. (În filozofie) Orice fenomen care precede alt fenomen. **2.** (În logică) Prima parte din alcătuirea unei propoziții compuse cu ajutorul corectorului „dacă..., atunci..." *(implicația)*, sesizată de logica clasică sub numele de „judecată ipotetică". **A.** trimite la un fapt, o situație etc., care precede lucrul despre care se enunță în cealaltă parte a propoziției compuse, așezată după cuvîntul „atunci" și numită *consecvent*. În propoziția compusă „Dacă învăț, atunci știu", propoziția categorică „învăț" îndeplinește rolul de **a.** În logica simbolică prin **a.** se înțelege primul din constituenții unei *implicații*. V. și *consecvent; implicație*.

ANTICIPARE 1. (Funcția de **a.**) Capacitate de orientare și pregătire pentru o situație care nu a intervenit efectiv. Ca atare, **a.** este o caracteristică biologică („pre-adaptare" — J. Piaget). **2.** Caracteristică a funcțiilor cognitive ale omului, con-

Scanned with OKEN Scanner

stînd în posibilitatea de a face *previziuni* în vederea orientării *acțiunii* prin stabilirea conștientă a unor scopuri și obiective ce urmează a fi înfăptuite în viitor. În acest sens, termenul de **a.** este sinonim cu *prospectivă*.

„ANTI-DÜHRING", operă clasică a marxismului, scrisă de F. Engels, publicată mai întîi sub formă de articole (1877–1878) în ziarul „Vorwärts" din Leipzig, organul central al Partidului Social-Democrat German, apoi în volum separat (1878) sub titlul „Domnul Eugen Dühring revoluționează știința". Este îndreptată împotriva scrierilor filozofice, economice și sociale ale lui Eugen Dühring, socialist de catedră mic-burghez. Lucrarea cuprinde o „Introducere" și trei secțiuni: „Filozofie", „Economie politică" și „Socialism". În „Introducere" este expusă deosebirea dintre materialismul dialectic și materialismul metafizic, concepția materialistă a istoriei și rădăcinile social-economice ale socialismului științific. În secțiunea „Filozofie" este combătut materialismul mecanicist și metafizic al lui E. Dühring și sînt expuse teze importante ale materialismului dialectic cu privire la materie, mișcare, spațiu, timp, infinit, legile dialecticii, teoria adevărului, precum și teze ale materialismului istoric despre morală și drept. În partea consacrată materialității lumii sînt generalizate progresele înregistrate de științele naturii în secolul trecut. În secțiunea „Economie politică", Engels face o expunere sintetică a economiei politice științifice, în spiritul concepției lui Marx. Demonstrînd caracterul primordial al economicului în raport cu politicul în procesul apariției proprietății private, Engels combate teoria violenței a lui E. Dühring. Capitolul al X-lea al acestei secțiuni (intitulat „Din «Istoria critică»") a fost scris de Marx. Ultima secțiune, „Socialismul", expune dezvoltarea istorică a socialismului de la utopie la știință, combate socialismul egalitarist al lui E. Dühring și dezvoltă teoria producției și a repartiției în societatea socialistă, precum și probleme referitoare la revoluția socialistă, la dictatura proletariatului, la familie și educație în societatea socialistă și la procesul dispariției statului în comunism.

ANTIINTELECTUALISM 1. (În sens general) Atitudine critică sau negatoare, de pe poziții senzualist-psihologiste sau afectivist-estetice, fie față de tendința de folosire excesivă, unilaterală și absolutizantă a abstracțiilor, a operațiilor logice-intelectuale în descrierea și interpretarea raporturilor omului cu lumea lui interioară sau exterioară, fie față de tendința reducerii întregii bogății și complexități a vieții psihice la elemente intelectuale, cum ar fi ideile (în diversele lor accepțiuni), adevărurile și implicațiile, așa cum au încercat să procedeze, în grade și moduri diferite, marile sisteme intelectualiste (Platon, Spinoza, Leibniz, Hegel ș.a.). Această accepțiune din urmă are în vedere critica adresată de Kant sistemului leibnizian, denumit de el un sistem intelectual al lumii și incriminat pentru a fi intelectualizat fenomenele (în opoziție cu Locke, care a senzitivizat abuziv conceptele). **2.** (În sens restrîns) Orientare în filozofia spiritualistă din sec. 19 și 20, caracterizată printr-o atitudine de discreditare sau de negare pînă și a valorii relative cît de cît semnificative a facultăților și funcțiunilor intelectuale. Această atitudine este generată de dorința delimitării de excesele scientismului rigid, corelat cu un determinism mecanicist sau de pretențiile exagerate ale anumitor variante dogmatice ale *raționalismului*. Susținînd că în gîndire și în cunoaștere procesele de determinare se exercită într-o manieră pur arbitrară, fără vreo relație posibilă cu realitatea sau că au un rol subordonat, auxiliar în raport cu unele funcțiuni a căror activitate se traduce în conștiință prin stări afective sau voliționale, filozofiile **a.** („filozofia vieții", „pozitivismul spiritualist" la Ravaisson, Lachelier, Boutroux, neocriticismul lui

Scanned with OKEN Scanner

Renouvier, intuiţionismul lui Bergson, „realismul spiritualist" al lui Santayana, personalismul, existenţialismul religios, voluntarismul ş.a.) supraliciteazã virtuţile cognitive ale intuiţiei, ale emoţiilor, ale trãirilor, ale voinţei etc.

ANTIMATERIE, termen generic, folosit de fizicieni, începînd cu deceniul 4 al sec. 20, mai precis, după descoperirea de către Frédéric Joliot-Curie şi Irène Curie a electronului pozitiv (pozitronul), pentru a desemna aşanumitele antiparticule şi combinaţiile lor. O antiparticulă posedă în comun cu o anumită particulă clasică unele proprietăţi fizice şi se deosebeşte de ea prin altele. Pozitronul, de ex., are aceeaşi masă ca şi electronul, în schimb are o sarcină electrică pozitivă. În afară de pozitron, în prezent, mai sînt cunoscute şi alte antiparticule: antiprotonul, antineutronul, antineutrinul etc. Specialiştii consideră că şi antiparticulele pot forma combinaţii asemănătoare atomilor şi moleculelor, care, la rîndul lor, pot da naştere la galaxii, metagalaxii ş.a. Antiparticulele se observă foarte rar în natură, deoarece, intrînd în contact cu particulele obişnuite, lucru inevitabil în porţiunea de univers în care trăim, ele se transformă imediat în radiaţie. Denumirea de **a.** s-a dat antiparticulelor şi combinaţiilor lor, prin analogie cu denumirea de *materie*, dată mai înainte particulelor clasice şi tuturor corpurilor caracterizate prin masă de repaus, spre deosebire de alte fenomene fizice, ca de pildă cele optice sau electromagnetice în general. În limbajul fizicienilor, în acest caz, termenul de materie e sinonim cu cel de *substanţă* şi antonim termenului *energie*. De aici rezultă că, în opoziţie cu unele interpretări speculativ-idealiste care s-au grăbit să opună în sens filozofic materia şi **a.**, aceasta din urmă nu se referă la ceva „nematerial". Din punct de vedere filozofic, atît „materia" (particulele, atomii etc.), cît şi **a.** (antiparticulele, antiatomii etc.) sînt doar forme diferite de existenţă a materiei propriu-zise, adică a realităţii obiective, independente de conştiinţă, de spirit. Chiar din punctul de vedere al fizicii, opoziţia dintre „materie" şi **a.** e relativă, căci particulele şi antiparticulele, atomii şi antiatomii, moleculele şi antimoleculele etc. au multe proprietăţi fizice comune şi se supun, în multe cazuri, aceloraşi legi. **A.,** prin urmare, nu aduce nici un argument în favoarea idealismului de orice nuanţă ar fi acesta. Dimpotrivă, ea confirmă teza unităţii materiale a lumii în accepţia materialismului-dialectic care implică înţelegerea caracterului unitar-dialectic al raportului dintre contrarii.

ANTINOMIE (gr. *anti* „contra" şi *nomos* „lege"), categorie care exprimă *contradicţia* dintre două teze ce se exclud reciproc şi care pot fi demonstrate logic în aceeaşi măsură. În antichitate (Zenon din Eleea, Aristotel), **a.** era desemnată adeseori prin termenul *aporie*. Filozofia scolastică s-a ocupat de asemenea de problema **a.** Kant a folosit noţiunea de **a.** pentru a fundamenta teza de bază a filozofiei sale, potrivit căreia raţiunea, neputînd depăşi limitele experienţei senzoriale, nu poate cunoaşte „lucrul în sine". Orice încercare de a depăşi aceste limite duce raţiunea la contradicţii, adică face posibilă fundamentarea atît a tezei, cît şi a antitezei. Kant a formulat patru **a.** ale raţiunii pure: 1) lumea este finită — lumea este infinită; 2) fiecare substanţă complexă este constituită din părţi simple — nu există nimic simplu; 3) în lume există libertate — în lume nu există libertate ci numai cauzalitate (determinism); 4) există o cauză primordială a lumii (Dumnezeu) — nu există o cauză primordială a lumii. **A.** apar ca rezultat al nedistingerii unor niveluri deosebite de limbaj în procesul argumentării sau al absolutizării unor limite. În prezent, **a.** se împart în formale şi semantice, fără ca această deosebire să fie absolută. Introducerea unei formalizări

Scanned with OKEN Scanner

adecvate poate duce la rezolvarea, la înlăturarea **a.** respective. V. *paradox*.

ANTISTENE (c. 435—370 î.e.n.), filozof grec, întemeietorul școlii cinice, elev al lui Socrate. În dezacord cu Platon, recunoștea ca reale numai lucrurile individuale perceptibile senzorial. Mai importantă în istoria culturii antice a fost însă concepția socialetică inițiată de el și care preconiza indiferența față de normele convietuirii sociale, propagarea unei austerități extreme. V. și *cinicii*.

ANTITEZĂ (gr. *anti* „contra" și *thesis* „poziție"), *judecată* opusă unei alte judecăți, numită *teză*. În filozofia hegeliană, **a.** (denumită și „negație" sau „opoziție") constituie treapta a doua a *triadei*, căreia îi urmează o a treia treaptă, *sinteza*. Conținutul rațional al noțiunii de **a.** este exprimat de noțiunea *negației* dialectice, care se referă atît la aspectul ontologic, cît și la cel gnoseologic al realității. V. și *sinteză*.

ANTIUMANISM TEORETIC, concept introdus în dezbaterile teoretice actuale de Louis Althusser, pentru a evidenția unele trăsături fundamentale ale concepției lui Marx. În viziunea lui Althusser momentul de răspîntie marcat de apariția marxismului se caracterizează printr-o tăietură, ruptură epistemologică („la coupure épistémologique") produsă în evoluția gîndirii lui Marx: părăsirea pozițiilor metodologice-teoretice generale, specifice anilor săi de tinerețe (1840—1845), cînd ar fi pledat pentru un umanism de nuanță raționalist-liberală și apoi comunitară, și trecerea la explicarea pentru prima dată științifică a societății și a istoriei. Începînd din 1845, după Althusser, Marx întemeiază o nouă problematică, un nou mod de abordare a problemelor, noi principii și o nouă metodă generală. Conceptul de **a.t.** desemnează: 1) ruptura cu *umanismul* tradițional, depășit prin elaborarea teoriei materialismului istoric, respingerea punctului de vedere antropocentric în epistemologia disciplinelor social-politice; 2) respingerea oricăror pretenții teoretice ale umanismului și recunoașterea sa strict în limitele *ideologiei*, definită la rîndul ei ca „raport trăit al oamenilor cu lumea"; 3) delimitarea marxismului de orice umanism (dihotomie rezultată din separarea radicală, abuzivă a teoriei științifice de domeniul ideologiei). Separarea rigidă a teoreticului de ideologic, efectuată de Althusser, a stîrnit numeroase critici din partea unor filozofi marxiști, considerîndu-se că astfel se părăsește înțelegerea dialecticii raportului dintre ideologie și teoria științifică. Ulterior Althusser și-a revizuit această interpretare „raționalistă" a „tăieturii epistemologice" care deducea opoziția *adevăr* și *eroare* din opoziția speculativă „știință-ideologie". El a menținut însă categoria filozofică de „tăietură epistemologică" pentru a desemna faptul istorico-teoretic al nașterii unei noi științe, știința revoluționară marxistă, odată cu descoperirea pentru știință a „continentului istoric". „Această descoperire științifică — afirmă Althusser — este un eveniment teoretic și politic fără precedent în istoria umană". Și ea îi aparține lui Marx.

ANTONIADE, Constantin (1880—1954), gînditor, istoric al culturii și diplomat român. S-a situat inițial pe poziții pozitiviste, pledînd pentru eliminarea din filozofie a noțiunilor „lucru în sine", „substanță", „absolut". A considerat că singura realitate este lumea fenomenală, care poate fi cunoscută. Concepția sa a înglobat și teze energetiste, iar mai tîrziu, pragmatiste și intuiționiste, prin care s-a integrat orientării vitalist-pragmatiste. Ca istoric al culturii a elaborat, de pe poziții raționaliste, lucrări ample, bine documentate. *Op. pr.:* „Iluziunea realistă" (1907), „Thomas Carlyle" (1909), „Filozofia lui Bergson" (1910), „Imperialismul culturii germane" (1915), „Machiavelli. Omul. Timpurile. Opera"

Scanned with OKEN Scanner

(2 vol., 1932—1934), „Renașterea italiană. Trei figuri din Cinquecento. Pietro Aretino, Francesco Guicciardini, Benvenuto Cellini“ (1935).

ANTROPISM (gr. *anthropos* „om“). concepție teologică înrudită cu *antropocentrismul* și cu *antropomorfismul*, care consideră că omul se opune întregii naturi ca fiind făcut după chipul și asemănarea lui Dumnezeu și constituind scopul suprem al creației.

ANTROPOCENTRISM (gr. *anthropos* „om“ și *kentron* „centru“) **1.** Concepție naivă potrivit căreia omul este rațiunea de a fi a universului, scopul acestuia. În aceeași concepție, **a.** este propriu *religiei* și apare ca o variantă a *finalismului*. **2.** Perspectivă metodologică specifică concepțiilor premarxiste asupra fenomenului social și asupra diferitelor discipline sociale. În explicarea societății, a fenomenelor social-politice, ideologice, morale, religioase etc. **a.** ia ca punct de plecare, ca temei metodologic, individul uman abstract. Critica acestui demers ideologico-metodologic este vizat, cu precădere, de Louis Althusser în conceptul său de *„antiumanism teoretic“*.

ANTROPOGENEZĂ, proces al apariției și dezvoltării omului. Spre deosebire de *creaționism*, *evoluționismul* afirmă descendența speciei umane *(Homo)* din unele specii de primate, prin mecanismele *mutației*, recombinării genetice și selecției naturale; procesul **a.** a început în terțiar, acum cca 15—20 milioane de ani, primele „maimuțe-oameni“ și, apoi, „oameni-maimuțe“ trăind acum 3—5 milioane de ani. Acest proces (al „hominizării“) s-a desăvîrșit în cuaternar, de-a lungul căruia au viețuit mai multe forme de om primitiv (preistoric) pînă la omul actual *(Homo sapiens)*, prezent, cu rasele sale, în ultimele cîteva zeci de mii de ani. **A.** a fost un fenomen impulsionat de trecerea de la viața semi-arboricolă la viața de savană; mersul biped, eliberarea mîinilor, dezvoltarea creierului, traiul în grupe sociale, inventarea uneltelor, *munca* (Fr. Engels), *vorbirea* și-au adus fiecare contribuția la **a.** Reconstituirea procesului istoric de **a.** se face pe baza fosilelor de oase și de dinți, ca și pe baza uneltelor de piatră, de os, de lemn. **A.** este nu numai o morfogeneză, ci o complicată dialectică a factorilor biologici, psihologici, sociali, culturali (v. și *sociogeneză)*. Numai în primele faze ale **a.,** determinanți au fost aceeași factori care răspund de speciația plantelor și animalelor; treptat, domeniul selecției naturale a fost limitat și completat prin factori de domesticațiune, factori socio-culturali (ca prohibiția incestului, exogamia, constituirea izolatelor), patologici etc. Se disting fazele de hominidizare (în care au apărut pre-oameni, ca *Australopithecinele*, de hominizare (în care au trăit *Homo habilis*, *Homo erectus*, *Homo neanderthalensis)* și de umanizare (proces care continuă și azi). În procesul **a.** s-au născut, la fiecare etapă, mai multe ramuri, dintre care una singură a preluat tendințele evolutive, celelalte stingîndu-se. În ultima fază, omul a trecut de la viața de culegător și vînător (sălbătăcie) la viața de producător (odată cu „revoluția neolitică“ începînd cultivarea pămîntului și creșterea vitelor). Printre principalele centre ale procesului de **a.** s-a aflat și spațiul carpato-dunărean. Arheologii deosebesc, la rîndul lor, o epocă a pietrei cioplite (paleoliticul), o epocă a pietrei șlefuite (neoliticul, început acum 7—8 mii de ani) și epocile metalelor (a bronzului, a fierului).

ANTROPOGEOGRAFIE, știință care se ocupă cu studiul „geografiei umane“. Poate fi socotită: 1) o ramură a geografiei, care studiază aspectele geografice ale economiei așezărilor, ale politicii, culturii, civilizației etc.; 2) o ramură a biogeografiei, referitoare la răspîndirea geografică a omului și a raselor umane; 3) o ramură a ecologiei, in-

Scanned with OKEN Scanner

teresată de antroposferă, de interferenţele biosferei cu tehnosfera — pe scurt, de influenţele reciproce dintre populaţiile umane şi cadrul geografic („umanizarea peisajului", ca şi poluarea mediului, sînt preocupări ale **a.**). Înţelegerea unilaterală a **a.** a dus la concepţia *determinismului geografic*, prelungită în *geopolitică* şi în doctrina imperialistă a spaţiului vital. În realitate, factorii fizico-geografici influenţează modul de viaţă şi comportamentul populaţiilor umane în funcţie de gradul de dezvoltare economico-socială, culturală şi tehnologică a acestora. În acest înţeles, **a.** are relaţii strînse şi cu *etnografia*. V. şi *orientarea geografistă în sociologie*.

ANTROPOLOGICĂ *(orientarea* **a.** *în sociologie)*, orientare ai cărei adepţi susţin că viaţa socială a popoarelor este determinată cauzal de caracterele anatomofiziologice ale rasei. Ar exista astfel rase superioare, creatoare de cultură, şi rase inferioare, menite de la natură să fie dominate, ba chiar nimicite, de către rasele superioare. Sub forma sa rasistă, şovină, acordînd atributul superiorităţii doar rasei ariene, ea a fost elaborată de o serie de autori (A. Gobineau, H. St. Chamberlain, L. Gumplowicz, L. Woltmann, G. Vacher de Lapouge, O. Ammon) şi a servit ulterior hitlerismului ca bază a politicii sale genocide. În România, un adept al *orientării* **a.** a fost sociologul fascist Traian Brăileanu. O variantă extremă a antropologismului sociologic este *eugenia* (F. Galton), ca teorie şi tehnică de garantare a „capitalului biologic" al unei naţiuni prin măsuri nu numai de igienă publică, ci şi de sterilizare a indivizilor consideraţi „taraţi". V. şi *biosociologie; organicism; rasism*.

ANTROPOLOGIE 1. (În sens larg) Ştiinţa despre om (despre fenomenul uman, despre esenţa umană, despre raporturile sale cu Universul, cu natura etc.). În acest sens, orice mitologie, religie, sistem filozofic etc. au şi implicaţii antropologice. **2.** (În sens restrîns) Ştiinţă despre *om*, abordare a fenomenului uman cu metode şi concepte proprii ştiinţelor. Preocuparea privind natura umană datează încă din antichitate; termenul a fost folosit pentru prima dată în anul 1501 de către Magnus Hundt („Antropologia de hominis dignitate, natura et proprietatibus"); **a.** ca ştiinţă însă a început a se afirma în sec. 19, cînd se prefigurează şi cele două domenii distincte de cercetare: cel fizic (biologic) şi cel social-cultural. Folosind modul de cercetare propriu ştiinţelor naturii, **a.** s-a constituit mai întîi ca o antropobiologie, ca o „zoologie" a speciei şi raselor umane, problemele principale fiind cele taxonomice, paleontologice *(antropogeneza)* şi de variabilitate (în spaţiu şi timp). În acest înţeles limitat, **a.** a dezvoltat tehnici cantitative (antropometria) şi a acordat preferinţă studiilor de morfologie, biometrie şi *genetică*. Propunîndu-şi să studieze omul în multilateralitatea determinărilor sale, **a.** modernă nu putea face abstracţie de interacţiunea organism-mediu social. De fapt, fenomenul uman nu poate fi înţeles în specificul şi în semnificaţia sa dacă nu este proiectat pe fundalul evoluţiei vieţii pe pămînt şi al produselor adaptative la ambianţă — şi nici făcînd abstracţie de dialectica biologicului şi socialului, în viaţa concretă. Dezideratul **a.** actuale este o explicaţie integrală a omului, concretizată într-o ştiinţă sintetică bio-socială. Ocupîndu-se de omul contemporan ca şi de omul fosil, de populaţii ca şi de indivizi, de fondul genetic ca şi de influenţele mediului, de probleme teoretice ca şi de probleme aplicative, **a.** apelează tot mai frecvent la cercetări în complex, călăuzite de principiile unităţii dintre organism şi ambianţă, dintre trecutul şi prezentul populaţiilor, dintre social şi biologic, dintre normal şi patologic etc. şi la investigaţii interdisciplinare. **A.** ştiinţifică se fundamentează pe de o parte pe teoria evoluţiei biologice, pe de altă parte pe înţelegerea marxistă

Scanned with OKEN Scanner

a socialului, cu legi funcţionale şi de dezvoltare, distincte de cele biologice. Denaturările neştiinţifice ale **a.** au constituit argumente pentru *darvinismul social*, pentru *rasism* şi pentru colonialism. La noi în ţară s-a dezvoltat o temeinică şcoală antropologică. Întemeiată, în perioada interbelică, de către Fr. Rainer, V. Papilian, V. Preda (avînd ca precursori pe Iacob Cihac, Emil Racoviţă ş.a.), ea a fost amplificată şi aşezată pe baze ştiinţifice materialist-dialectice de către C.I. Parhon, Şt. Milcu, C. Nicolaescu-Plopşor, Olga Necrasov, V. Săhleanu ş.a.

ANTROPOLOGIE FILOZOFICĂ, disciplină teoretică ce tratează problematica *omului* din perspectiva unei concepţii generale despre lume şi viaţă. Problematica umană extrem de diversă, aflată în centrul reflexiei filozofice încă de la începuturile acesteia, a fost abordată de pe cele mai diverse poziţii (materialistă sau idealistă, umanistă sau antiumanistă, optimistă sau pesimistă, ateistă sau religioasă etc.). **A.f.** îşi propune cuprinderea unitară a tuturor problemelor teoretice ale omului, prin cunoaşterea totală, mereu mai profundă a acestuia. Prin dubla generalizare a rezultatelor cercetărilor — în domeniul ştiinţelor particulare (printre care *antropologia, antropologia socială şi culturală)* şi în domeniul filozofiei *(etica, filozofia culturii, axiologia)*, **a.f.** apare ca o disciplină simultan teoretică şi practică, reunind, într-o singură problematică, aspectele complexe ale realităţii umane. Ca disciplină relativ autonomă, **a.f.** a apărut în ultima jumătate de veac, ea aflîndu-se în plin proces de consolidare. **A.f.** marxistă tinde să definească statutul ontologic şi axiologic al omului contemporan, atît sub raport teoretic, cît şi sub raport practic (obiectivarea plenară a omului în socialism şi transformarea revoluţionară a conştiinţei sale sociale şi individuale) din perspectiva normativă, axiologică a „omului total" (Marx), nivel superior al *condiţiei umane*. Abordînd problematica omului de pe poziţia materialismului istoric, **a.f.** ştiinţifică consideră fenomenul uman ca un întreg, ca o *structură* unitară ce reuneşte subiectivul, obiectivul, naturalul şi socialul, ontologicul şi axiologicul, structură în care *determinismul* biopsihic se îmbină cu cel social-istoric; în această perspectivă, omul, conceput ca *esenţă* umană, ca fiinţă generică, se autoedifică, se realizează şi se desăvîrşeşte procesual, în contextul producerii propriei lui istorii. **A.f.** marxistă militează pentru eliberarea omului de servituţile care-l oprimă şi-l îngrădesc, pentru dezvoltarea liberă şi multilaterală a personalităţii. În ţara noastră primele încercări de **a.f.** au aparţinut lui Mihai Ralea („Explicarea omului", 1944—1946), lui Lucian Blaga („Aspecte antropologice", 1946, postum, 1976), lui Eugeniu Sperantia („Resorturile psihologice ale evoluţiei umane", 1947). Ulterior au apărut lucrări ca: C.I. Gulian, „Problematica omului" (1966); „Antropologie filozofică" (1972); R. Sommer, „Teoria înstrăinării omului" (1972); N. Mărgineanu, „Condiţia umană. Aspectul ei bio-psiho-social şi cultural" (1973); Ileana Răceanu, „Omul sub semnul posibilului" (1974).

ANTROPOLOGIE POLITICĂ 1. Variantă a *filozofiei politice*, care, pornind de la o viziune despre om ca „homo politicus" (în sensul în care încă Aristotel socotea omul drept un „zoon politikon"), tinde să surprindă, dincolo de variaţiile lor istorice sau geografice, proprietăţile comune tuturor organizaţiilor politice cunoscute, pentru a descifra esenţa şi unele legi permanente ale politicului, ca modalitate ontică a omului. **2.** Ramură specializată a *antropologiei sociale şi culturale*, legată prin problematica ei, de *etnologie*, care se consacră descrierii şi analizei sistemelor politice (structuri, procese şi reprezentări) proprii societăţilor primitive sau arhaice (G. Balandier). **A.p.** a dobîndit un statut propriu începînd din deceniul 3 al

Scanned with OKEN Scanner

secolului nostru. Studiind etapele trecerii de la comunităţile lipsite de structuri politice specializate (fenomene protopolitice) la cele în care *structurile* politice şi *funcţiile* acestora sînt deja diferenţiate şi, insistînd, totodată, asupra particularităţilor *sistemelor* politice din ţările subdezvoltate şi în curs de dezvoltare, **a.p.** a lărgit considerabil aria de investigare a politicului şi a furnizat, atît *politologiei* cît şi *sociologiei politice*, date utile spre generalizare.

ANTROPOLOGIE SOCIALĂ ŞI CULTURALĂ, ştiinţă generală a comportamentului uman, ce studiază omul ca organism şi comportament, în pluridimensionalitatea sa, în contextul său social, economic şi cultural. Autonomizarea **a.s. şi c.** în cadrul disciplinelor antropologice are loc în a doua jumătate a sec. 19 şi începutul sec. 20, odată cu iniţierea studiilor etnografice şi etnologice asupra unor comunităţi etnice (acest procedeu a statuat *etnografia* şi *etnologia* ca etape necesare în cercetarea antropologică) şi prin intermediul unor curente din gîndirea engleză şi americană *(evoluţionismul socio-cultural* — E.B. Tylor, *istoricismul* sau *morfologismul cultural* — Fr. Boas şi şcoala sa, *funcţionalismul* — B. Malinowski, *difuzionismul* — F. Graebner ş.a., *structuralismul* — Cl. Lévi-Strauss, *configuraţionismul* — E. Sapir, Ruth Benedict ş.a.) care oferă diverse demersuri metodologice şi sisteme conceptuale. Se statornicesc, astfel, două direcţii cunoscute sub denumirea de „antropologie socială" (engleză) şi „antropologie culturală" (americană şi franceză). Este vorba, de fapt, de două specializări în sistemul disciplinelor antropologice, avînd acelaşi obiect de studiu: comportamentul uman, prezent în cele trei dimensiuni ale sale *(societate, cultură, personalitate)*. Cercetările desfăşurate au impus ideea complexităţii comportamentului uman şi, deci, necesitatea cercetării interdisciplinare a omului. Sînt pe cale de a se desprinde noi discipline antropologice, subramuri cum ar fi: antropologia psihologică, antropologia demografică, antropologia educaţională, antropologia juridică etc. Cercetările din ţara noastră se disting, ca orientare şi ca metodă, prin elemente originale. A fost elaborat un sistem teoretic interdisciplinar „integral-dinamic", validat prin cursuri universitare, prin investigaţii concrete (staţiile pilot Berivoeşti — Argeş şi Cîmpulung-Muscel) şi prin cercetări la nivel naţional. Obiectivele sale de cercetare urmăresc definirea antropologică complexă a populaţiei autohtone (studiind atît valorile tradiţionale cît şi pe cele noi), sistemul social şi personalitatea, cunoaşterea omului nu numai sub aspect fizic, ci şi sub cel psiho-socio-cultural. În această direcţie s-au remarcat, în trecut, contribuţiile Şcolii sociologice de la Bucureşti, iar azi se disting cercetările lui V.V. Caramelea. V. şi *etnologie; culturologie.*

ANTROPOLOGISM, concepţie proprie îndeosebi materialismului premarxist, care priveşte *omul* în primul rînd ca fiinţă naturală, ca parte a naturii, şi care admite implicit ideea unei *naturi umane* neschimbătoare. La Spinoza, la materialiştii francezi din sec. 18 şi la L. Feuerbach, **a.** a fost îndreptat împotriva *spiritualismului* şi *dualismului.* **A.** nesocoteşte faptul că omul este prin esenţa sa o fiinţă socială, *subiectul* (creatorul) şi totodată produsul istoriei, al *practicii* social-istorice; **a.** lasă deschisă astfel posibilitatea unei interpretări idealiste a fenomenelor sociale. Într-o accepţie mai nouă, **a.** caracterizează, în opoziţie cu *tehnologismul* (supraestimarea rolului *tehnicilor* şi *metodologiilor* matematice, formalizante, cuantificatorii, în planul creaţiei sociale şi spirituale), gîndirea filozofică şi social-politică de orientare conservatoare, spiritualistă (în special orientările existenţialiste şi personaliste) care consideră că progresul tehnic abrutizează şi îl dezumanizează pe om, îl nivelează, îl corupe şi îl înstrăinează de sine. **A.,** în această accepţie,

Scanned with OKEN Scanner

ignoră, ca și adversarul său, faptul că *tehnica* nu reprezintă în sine o valoare umană și că efectele progresului tehnic, benefice sau malefice, depind de structura social-economică a societății. În plan epistemic, orientările antropologiste semnalează pericolul abordării abstracte, schematice, mecanice, convenționale a realității, datorită punerii gîndirii creatoare sub egida metodelor matematico-formalizante, dar subapreciază avantajele folosirii acestora ca mijloace adecvate cercetării moderne, ca sprijin operațional, riguros și rapid al demersului cognitiv. V. și *cultură* și *civilizație*.

ANTROPOMORFISM (gr. *anthropos* „om" și *morphé* „formă"), concepție care atribuie forțelor sau obiectelor naturii, respectiv unor ființe supranaturale închipuite (spirite, zei), însușiri și trăsături omenești. **A.** este înrudit cu *animismul* și se manifestă mai ales în religiile politeiste. Elemente de **a.** se întîlnesc și în religiile monoteiste *(iudaism, creștinism)*, precum și în unele doctrine filozofice idealiste. **A.** religios a fost criticat, încă în sec. 6 î.e.n., de gînditorul grec Xenofan.

ANTROPOZOFIE, teorie mistică, ramură a *teozofiei*, bazată pe un ansamblu eclectic de idei religioase, metafizice și de vechi practici mistice *(maniheismul , cabalistica* etc.). Principala caracteristică a **a.** este deificarea *naturii umane*, care s-ar revela exclusiv celor inițiați. **A.** a fost fondată în 1912 de ocultistul german Rudolph Steiner („Știința secretă" — 1910, „Teze antropozofice" — 1925).

APÁCZAI CSERE, János (1625—1659), gînditor maghiar din Transilvania. A studiat la Cluj, Alba Iulia și în Olanda, unde a devenit adept al *raționalismului* cartezian și al sistemului lui Copernic. Întors în țară, a publicat manuale și lucrări cu caracter enciclopedic. A elaborat planuri de organizare pe baze înaintate a învățămîntului în limba maghiară. Gîndirea lui antiscolastică, pentru care a avut de suferit persecuții din partea oficialităților feudale, a coexistat cu credința religioasă. *Op. pr.:* „Enciclopedia maghiară" (1653), „Mica logică maghiară" (1654).

APAGOGIC (gr. *apagoge* „reducție"), termen care desemnează o modalitate de *demonstrație* indirectă. *Raționamentul* sau *demonstrația* **a.** (numite și reducere la *absurd* sau la imposibil), constau în dovedirea adevărului unei afirmații prin demonstrarea concluziilor absurde ce decurg din afirmația contradictorie a celei dintîi.

APARAT, instrument tehnic, artificial, servind la detectarea, evidențierea, mărirea, selectarea, măsurarea și ordonarea unor aspecte sau determinări ale obiectelor și proceselor. Folosirea **a.** reprezintă un element esențial al experimentării, al provocării realității pentru a se manifesta. Odată cu pătrunderea cunoașterii în domeniile micro- și megacosmosului, inaccesibile observației directe, a sporit și instrumentalizarea acesteia. Rolul **a.** în cunoașterea științifică contemporană ridică o serie de probleme gnoseologice complexe. În primul rînd, deoarece de la proiectarea și pînă la lectura rezultatelor dobîndite cu ajutorul lor, **a.** se supun anumitor teorii, datele pe care le mijlocesc sînt dependente de aceste teorii. În al doilea rînd, deoarece, în special, în mecanica *cuantică* au un rol deosebit de activ în raport cu obiectul cercetării. Utilizarea **a.** a generat o multitudine de interpretări epistemologice. După unii fizicieni (Bohr, Heisenberg, Landau ș.a.) intervenția **a.** în procesul interacțiunii *subiect-obiect* constituie momentul trecerii obiectului de la posibilitate la actualitate. Această *interacțiune* a generat și teza subiectivistă a incontrolabilității principiale a acțiunii **a.** asupra obiectului. Unor asemenea interpretări de esență relativistă, materialismul dialectic, precum și diverse interpretări dialectice din cadrul *neoraționalismului* contemporan, le opun o concepție

Scanned with OKEN Scanner

realist-materialistă potrivit căreia interacțiunea dintre aparat și obiect în microfizică, avînd caracter obiectiv, modificările apărute, ca urmare, în structura obiectului nu pot fi considerate ca argument în favoarea tezelor incontrolabilității și relativismului (știința dispune de modalități de corijare, de „renormare", după cum se exprimă Dirac, a imaginii obiectului, în concordanță cu gradul de perturbare a acestuia în cadrul impactului cu aparatul); faptul obiectiv al modificării obiectului în procesul interacțiunii cu aparatul nu poate fi argument în favoarea subiectivismului, a negării tezei obiectivității structurilor microfizice și nici măcar în favoarea vreunei îndoieli sau incertitudini cu privire la temeiul ontic al acestor structuri. Rolul **a.** în experiența microfizică are deci relevanță și pentru caracterizarea conceptului modern de „realitate fizică", precum și pentru raportul dintre limbajul clasic și cel cuantic, pentru structura logică a teoriei cuantice, probleme amplu dezbătute de N. Bohr în teoria *complementarității*.

APARENȚĂ, categorie a cunoașterii prin care se înțelege manifestarea exterioară, perceptibilă prin simțuri, a obiectelor. **A.** este rezultatul contactului nostru senzorial, nemijlocit, prin intermediul senzațiilor și percepțiilor, cu obiectele și reprezintă o cunoaștere superficială. Uneori, din această cauză **a.** poate constitui o reflectare denaturată a *esenței* (ex. apusul și răsăritul Soarelui, mirajul sau „fata morgana" etc.). Materialismul dialectic arată că **a.** nu este în nici un caz o ficțiune, cum o consideră mulți filozofi idealiști agnostici, ci exprimă manifestarea exterioară a esenței obiectelor. Altfel nici nu se poate explica cum *știința*, limitată inevitabil la începuturile ei la descrierea mișcării aparente a fenomenelor, a reușit totuși să orienteze, relativ eficient, *practica* omului.

APATIE (gr. *a* „fără" și *pathos* „pasiune"), termen folosit în diverse doctrine etice din antichitatea greacă *(stoicismul, scepticismul)* pentru a caracteriza starea ideală a înțeleptului, insensibil la durere și plăcere și lipsit de pasiuni. În psihologie, aceste trăsături, împreună cu indolența, pasivitatea, inhibarea permanentă, abulia, definesc tipul de caracter „apatic".

APEIRON, principiu filozofic fundamental al sistemului lui Anaximandru din Milet. Potrivit părerii unor interpreți, termenul ar semnifica o materie originară și nepieritoare, omogenă și nedeterminată, intermediară între pămînt, aer, apă și foc și din care au luat naștere toate lucrurile prin ciocnirea a două stări: „caldul și recele".

APERCEPȚIE (lat. *ad* „la" și *perceptio* „cunoaștere"), integrare a *percepției* în experiența cognitivă anterioară. Termenul a fost introdus de Leibniz cu accepția de intrare a unei percepții în cîmpul conștiinței.

APODICTIC (gr. *apodeiknumi* „eu demonstrez"), care sau ceea ce este în mod incontestabil valabil, care nu poate fi tăgăduit sau combătut; o afirmație **a.** este adevărată în mod necondiționat, adevărul ei constituind o necesitate logică. Aristotel a numit **a.** acele *judecăți* care nu pot fi contestate întrucît sînt rezultatul unei *demonstrații*. Kant a considerat ca **a.** acele judecăți în care afirmarea sau negarea *predicatului* este considerată ca necesară. De ex., judecata „Orice cerc are un centru" este o judecată **a.**

APOFANTIC (gr. *apofantikos* „afirmativ", „categoric"), termen întrebuințat (ca adjectiv) de Aristotel pentru a caracteriza *propozițiile* predicative *(apofansis* sau *logos apofantikos)*, fie ca forme propoziționale independente, fie ca concluzii ale *silogismului*. Astăzi, **a.** se folosește pentru a caracteriza sensul aristotelic originar al *judecății* de forma subiect-predicat; în această

Scanned with OKEN Scanner

judecată subiectul este iluminat prin punerea ca predicate a propriilor lui constituenţi esenţiali sau accidentali.

APOLINIC, concept al *filozofiei culturii* şi artei, introdus de Nietzsche („Naşterea tragediei din spiritul muzicii", 1872), care desemnează precumpănirea echilibrului, armoniei, unităţii, rigorii, clarităţii în gîndire, în creaţiile şi faptele de cultură, prin analogie cu reprezentarea mitologică a lui Apollo, zeul Soarelui şi al Armoniei, al visului senin şi al luminii, personificare a simţului măsurii şi perfecţiunii, a stăpînirii pasiunilor, cumpătării şi *înţelepciunii*. Principiul opus **a.** este *dionisiacul*, expresie a tendinţelor sumbre, iraţionale şi răscolitoare ale existenţei. În concepţia lui Nietzsche, cele două principii coexistă şi sînt complementare, se stimulează, se corectează şi se completează reciproc, fapt căruia marea epopee homerică şi tragedia greacă şi-ar datora desăvîrşirea. Aceste două concepte au valoare caracterizantă.

APOLOGETICĂ 1. Ramură a *teologiei* care se ocupă cu apărarea creştinismului. A fost iniţiată în sec. 2 şi 3 de Iustin, Tertulian, Origene ş.a. **2.** Tendinţă neştiinţifică, manifestă în teoriile social-politice şi în *ideologie* care substituie explicaţiei autentice elogierea nelimitată, făţişă sau voalată, a unei orînduiri social-politice sau a unor instituţii şi rînduieli sociale.

APOREMĂ, v. FILOSOFEMĂ.

APORETIC, una din denumirile atribuite discipolilor lui Pyrrhon şi care afirmă spiritul îndoielii definitive caracteristic ultimului stadiu al cunoaşterii. V. şi *zetetic; efectic.*

APORETICĂ, modalitate de filozofare care se restrînge uneori la problematizare, la punerea problemelor, la formularea lor, eventual în termeni noi, şi care se fereşte să treacă dincolo de aceasta pentru a nu eşua în „soluţii", adică în răspunsuri considerate ca simpliste, reducţioniste, contestabile dintr-un punct de vedere sau altul, ori neconvingătoare (de ex., **a.** lui Zenon, **a.** lui Nicolai Hartmann). Prin **a.**, filozofia îşi pune singură limite, afirmînd, în mod metafizic, că *aporiile, antinomiile* sînt în mod necesar insolubile şi că ele ar putea fi cel mult „echilibrate". **A.** rămîne, totuşi, o modalitate de punere a problemelor dialecticii cunoaşterii şi acţiunii.

APORIE (gr. *aporia* „dificultate", „nesiguranţă") (la filozofii greci antici), problemă greu sau chiar imposibil de rezolvat, incertitudine, dificultate, ezitare. **A.** apar adesea ca rezultat al încercării de a rezolva metafizic o problemă filozofică. Aşa, de pildă, conceperea metafizică, unilaterală a *mişcării* ca succesiune de momente discontinue duce la negarea mişcării. Zenon din Eleea a devenit celebru prin formularea unor astfel de **a.** Cu toate acestea, **a.** lui Zenon au pus în evidenţă, în mod latent, intuitiv, caracterul contradictoriu, dialectic al mişcării, al existenţei şi cunoaşterii. V. şi *antinomie; paradox.*

APOSTERIORI (expr. lat. = „din ceea ce urmează") **1.** După cercetarea faptelor, după *experienţă*. **2.** Termen folosit de filozofia idealistă, în special de Kant, pentru a desemna *cunoştinţele* provenite numai din experienţă, în opoziţie cu cele instituite *apriori.*

APRIORI (expr. lat = „din ceea ce precedă"), termen desemnînd *cunoştinţele* care, din punct de vedere gnoseologic, nu provin din *experienţa* nemijlocită şi pentru explicaţia cărora simpla experienţă nu este suficientă, deosebindu-se astfel de cunoştinţele *aposteriori.* Cunoştinţele **a.** posedă în acest sens, enunţat încă de Leibniz, o anterioritate logică. Kant numeşte **a.** toate ideile sau cunoştinţele anterioare oricărei experienţe. El iniţiază în acest fel o concepţie filozofică raţionalist-critică, opusă *empirismului* şi *relativis-*

Scanned with OKEN Scanner

mului, cunoscută sub numele de *aprioriism* și care preconizează caracterul independent de experiență (aprioric) al cunoașterii *esenței* și în speță al *categoriilor*, deschizînd, prin aceasta, drum orientărilor agnostice și subiectiviste. Apriorismul evidențiază însă, totodată, rolul activ al gîndirii în cunoaștere, capacitatea ei de anticipare, forța ei constructivă în creația teoretică autentică. În cadrul cunoștințelor denumite de el **a.**, Kant distinge, pe de o parte, cunoștințe **a.** necesare și universale, de cunoștințe absolut **a.**, care față de primele nu sînt deductibile una din alta, și, pe de altă parte, cunoștințe **a.** care conțin *propoziții* sau termeni ce nu pot fi cunoscuți decît prin experiență, de cunoștințe **a.** pure, care nu conțin astfel de termeni. În evul mediu, **a.** desemna acele *raționamente* prin care în trecerea de la *antecedent* la *consecvent* se ajunge de la *cauză* la *efect*, de la *principiu* la *consecință*.

APRIORISM 1. Concepție filozofică idealistă, cu implicații subiectiviste, dezvoltată îndeosebi de Kant, potrivit căreia, în cunoașterea esenței lucrurilor, oamenii se sprijină pe idei anterioare experienței lor. Sprijinindu-se pe această concepție gnoseologică, Kant a urmărit să demonstreze însă rolul activ, creator, constructiv al gîndirii în activitatea teoretică autentică, împotrivindu-se soluțiilor gnoseologice ale *empirismului* și *raționalismului analitic*. **2.** Denumire atribuită oricărei construcții teoretice sau filozofii sistematice care nu se întemeiază pe *experiență*, ci pe principii, dogme, idei preconcepute, considerate imuabile și supraordonate atît ontologic cît și gnoseologic realităților de orice fel. V. și *apriori*.

APROPRIERE, actul unui *subiect* de însușire a *obiectului* (natura sau fenomene ale ei, societatea sau diferite domenii ale ei, valori materiale sau spirituale etc.), în vederea realizării anumitor *idealuri* sau *scopuri*. **A.** are și sensul reluării în stăpînire de către subiect (omul individual, grupul, clasa socială, poporul, națiunea, societatea) a naturii și esenței sale în vederea eliminării diferitelor forme ale propriei *înstrăinări*. În concepția lui Marx **a.** definește acțiunea practică, transformatoare, de *obiectivare* a subiectului în sensurile de mai sus. Teoria **a.** a fost elaborată inițial de către Marx, în „Manuscrisele economico-filozofice din 1844" și dezvoltată în lucrări ulterioare, mai ales în „Capitalul". V. și *esență umană*; *natură umană*; *condiție umană*.

APTITUDINE, însușire psihică și fizică individuală care condiționează reușita îndeplinirii unei anumite activități umane. **A.** se formează în funcție de condițiile de mediu, de ocupații, de instrucție, de educație. Are la bază anumite dispoziții individuale native, care formează premisele naturale ale **a.**, anumite particularități anatomo-fiziologice, care se pot dezvolta numai dacă găsesc împrejurări favorabile. Pentru ca **a.** să se formeze și să se dezvolte este necesară o intensă activitate organizatorică, favorabilă ei. Sistemul original al **a.** care asigură înfăptuirea unei activități creatoare se numește *talent;* acesta se poate manifesta în cele mai variate sfere ale activității omenești. O formă mai înaltă de dezvoltare a **a.**, manifestată într-o activitate creatoare de însemnătate istorică, o constituie *geniul*.

ARABĂ *(filozofia* **a.),** mișcare filozofică de limbă arabă care se înscrie, în linii mari, în intervalul istoric marcat de sec. 7, secol al unificării triburilor, arabe, și sec. 13 cînd, în urma cuceririi mongole, califatul (imperiul) arab dispare. Strîns legată la început de dogmatica religioasă, filozofia **a.** se desprinde progresiv și se constituie într-o mișcare independentă, de o bogăție și originalitate impresionante. Începuturile ei sînt legate de „mutakalimi" (cei care se servesc de „Kalam" — cuvînt, discurs; cei care vorbesc). Ei

Scanned with OKEN Scanner

vedeau în „Kalam Allah" (cuvîntul lui Allah) mijlocul esențial de a argumenta filozofic și de a întemeia rațional teologia islamică. Secta (școala) „mutakalimilor" nu este unitară, sub acest nume generic fiind cuprinși: „mutaziliți", „shiiți", „imaniți", „zaidiți", „kharijiți" și „sufiștii." Mai remarcabili, sub raport filozofic, sînt *mutaziliții* (cei care s-au despărțit), perseverenți în justificarea rațională a dogmaticii *islamice*. Allah, obișnuiau ei să spună, este Unul pentru că este necesar. Cum toate lucrurile sînt posibile, înseamnă că au și o cauză, în timp ce ceea ce este necesar, nu are. Deși admit în perspectivă *metafizică* cu toții că Allah este cauza supremă, din punct de vedere fizic circumscriu explicația universului în limite care permit o oarecare autonomie. Lucrurile ar avea puteri latente care le-ar asigura dezvoltarea. Adepți ai dogmei revelației, ei nu sînt exclusiviști; deși consideră revelația ca necesară, rațiunea este, în viziunea lor, cea care permite exprimarea datelor revelate. Rațiunea este apreciată de ei ca necesară și în prevenirea erorilor din simpla observație, în lămurirea miracolelor și în profetizare. În general, susțineau ei, profeția nu este posibilă decît pe calea rațiunii, prin interpretarea rațiunii naturale. Avînd oarecari cunoștințe de filozofie greacă „mutaziliții" deschid calea unei regîndiri și redimensionări arabe a acesteia, îndeosebi a *platonismului* și a *aristotelismului*. Dacă la început se impune *neoplatonismul* (în variantă filoniană), cu Al Kindi, cu Al Farabi, cu Avicenna, cu Ibn Badja (Avenpace), cu Averroes învinge aristotelismul care se constituie într-o direcție importantă pentru dezvoltarea marilor valori ale filozofiei Stagiritului. Cu precădere ei insistă asupra teoriei aristoteliciene a materiei și a formei precum și asupra problemei raportului între intelectul activ și intelectul pasiv, în care aduc contribuții remarcabile. Deși încă tributari Coranului, ei depășesc dogmatica religioasă afirmîndu-se ca filozofi raționaliști, liber-cugetători. Spre deosebire de ei, Al Așari (aprox. 874—935) și adepții săi, „așariții", au căutat să facă din filozofie un sistem de argumente în vederea întăririi dogmaticii religioase. Mai tîrziu, Al Gazali (1058—1111) chiar va renunța la filozofie, în care vedea un pericol pentru ortodoxie. După el, filozofia este principial falsă și, în consecință, propunea distrugerea ei. Împotriva lui se va ridica însă Averroes, care echivala renunțarea la filozofie cu renunțarea la „știința științelor și la arta artelor". Unii, arată el, contestă puterea filozofiei sub motivul că filozofii au și greșit. Situația seamănă însă cu aceea „în care s-ar interzice unei persoane să bea apă proaspătă și bună sub pretextul că sînt oameni care se înecă în apă" (Averroes). Există trei categorii de oameni, credea Averroes: cei ai exhortației, care reafirmă ceea ce li se impune cu autoritate; oamenii dialecticii (teologii), care recurg la argumente dar și ele probabile; în fine, oamenii demonstrației, care aleg calea *apodicticii* și ajung la adevărul plenar. Astfel, încît, rațiunea și filozofia aproape în mod natural au superioritate față de credință și religie. Averroes dă forma cea mai radicală raționalismului medieval arab, difuzat și în occidentul Europei prin intermediul așanumitului averroism latin. Intrat în circuitul european încă în evul mediu, averroismul își continuă istoria în *Renaștere* și, prin aceasta, sinteza filozofică arabă se integrează în conștiința filozofică europeană și universală.

ARBITRAR (lat. *arbitrarius* „ceea ce depinde de arbitru, de persoana aleasă sau desemnată pentru a soluționa un diferend") **1.** Ceea ce depinde numai de voința, de bunul plac, de capriciul cuiva. V. și *liber arbitru*. **2.** Regim de autoritate neîngrădită de vreo regulă, exercitată după bunul plac al celui (celor) care o deține (dețin) și echivalentă cu despotismul; anarhie, haos, situație de *anomie*.

Scanned with OKEN Scanner

ARGUMENT 1. *Cunoştinţă* care serveşte drept *premisă* pentru întemeierea sau respingerea unei alte cunoştinţe sau a unei *teorii*. **2.** (În logica simbolică): a) *variabilă* independentă, astfel încît prin aplicarea asupra ei a unei operaţii ia naştere o *funcţie;* b) o anumită valoare a acestei variabile, *valoare* căreia îi corespunde o anumită valoare a funcţiei. **3.** Demers demonstrativ sau *raţionament*.

ARGUMENTELE PENTRU EXISTENŢA LUI DUMNEZEU, false argumente filozofice-teologice folosite pentru demonstrarea existenţei divinităţii, dintre care cele mai cunoscute sînt: a) argumentul ontologic, iniţiat de Augustin şi dezvoltat de Anselm de Canterbury. Potrivit acestuia, oamenii au în minte ideea unei *fiinţe* perfecte; perfecţiunea presupune însă în mod necesar *existenţa acesteia;* fiinţei perfecte din mintea oamenilor îi corespunde deci existenţa reală a lui Dumnezeu. Argumentul ontologic e fals, fiindcă răstoarnă raportul real dintre gîndire şi existenţă, deducînd în mod idealist, sofistic, existenţa din gîndire. Faptul că oamenii pot să aibă ideea unei fiinţe fantastice nu înseamnă nicidecum că o asemenea fiinţă există cu adevărat; b) argumentul cosmologic, întîlnit încă la Platon şi la Aristotel, prin care se susţine că *lumea* trebuie să aibă o *cauză* şi, prin urmare, un autor divin. Acest argument este *absurd*, deoarece presupusa cauză iniţială trebuie, la rîndul ei, să aibă şi ea o cauză şi tot aşa la infinit; c) argumentul moral, iniţiat de Calvin şi Melanchton, porneşte de la premisa falsă a unei *conştiinţe morale* înnăscute sau a unei „ordini morale în univers", care n-ar putea fi explicată decît admiţînd că este de origine divină. Este o variantă a argumentului ontologic, falsitatea lui demonstrîndu-se în acelaşi mod; d) argumentul teleologic, înrudit şi el cu argumentul ontologic şi folosit încă de Socrate şi Platon, susţine că *ordinea* din univers implică existenţa în natură a unui *scop*, iar acesta existenţa unei *voinţe* supranaturale care să-l conceapă şi să-l realizeze. Falsitatea argumentului teleologic se reduce la falsitatea funciară a întregului *finalism;* e) argumentul istoric, folosit de Cicero, invocă acordul tuturor oamenilor din cele mai străvechi timpuri cu privire la existenţa lui Dumnezeu. Nici acest argument nu este probant, deoarece consimţămîntul general („consensus omnium") se efectuează adeseori asupra unor *erori* (de ex. concepţia geocentrică). Argumentele de mai sus au fost însă respinse de reprezentanţii luminismului francez şi de întreaga gîndire materialist-ateistă modernă. Ele au fost supuse criticii în „Critica raţiunii pure" de către Kant, care a demonstrat imposibilitatea oricărei fundamentări teoretice a existenţei lui Dumnezeu. În literatura filozofică română, prima analiză a inconsistenţei **a.p.e.** lui **D.** a fost făcută, în spirit kantian, de S. Bărnuţiu în cursul său „Metafizica".

ARGUMENTUL PRIN REDUCERE LA ABSURD, dovedirea adevărului unei teze prin demonstrarea faptului că acceptarea tezei contradictorii duce la consecinţe absurde. La baza argumentării prin reducerea la *absurd* stă legea *terţiului exclus* sau cea a *noncontradicţiei*. V. şi *apagogic*.

ARHETIP, concept din filozofia lui Platon, desemnînd *modelul* prim şi originar, ideal al obiectelor sensibile, considerate ca reprezentări imperfecte şi copii ale sale. În doctrina psihanalitică a lui C.G. Jung, **a.** constituie o imagine cu caracter prezumtiv, arhaic, specifică inconştientului colectiv al popoarelor, anistorică şi care ar sintetiza experienţele originare ale umanităţii. V. şi *prototip*; *paradigmă*.

ARIE CULTURALĂ 1. Spaţiu geografic al unei culturi dominante (aparţinînd unei societăţi globale) sau unei subculturi (proprie unui grup social, unui teritoriu anumit dintr-o ţară).

Scanned with OKEN Scanner

2. Zonă de contact, de schimburi și influențe reciproce între două culturi. V. *aculturație*.

ARISTARH DIN SAMOS (c. la 320 î.e.n.), astronom grec care a formulat pentru întîia oară părerea că Soarele și stelele sînt nemișcate și că Pămîntul se învîrtește pe o circumferință în jurul Soarelui, aflat în centrul acesteia. Este prima formulare a *heliocentrismului*, reluat abia de Copernic, care-i va da și fundamentarea fizico-matematică.

ARISTIP DIN CIRENE (c. 435—c 360 î.e.n.), filozof grec, discipol al lui Socrate și întemeietor al școlii cirenaice. V. *cirenaicii*.

ARISTOTEL (383—322 î.e.n.), filozof grec originar din Stagira (Peninsula Calcidică), unul dintre cei mai mari gînditori ai antichității, întemeietor al *logicii*. Discipol al lui Platon, Stagiritul a întemeiat, în 335 î.e.n., propria sa școală filozofică, *peripatetică*, *Liceul*. Noțiunile de bază ale filozofiei lui **A.** sînt conceptele materie-formă, substanță, potență-act. Conceptul de materie are, la **A.**, un conținut mult deosebit de cel modern. El indică obiectul pasiv și indeterminat al formelor, iar forma, principiul activ, determinant al trecerii unui lucru de la „potență" la „act" (de la posibilitate la actualitate) și care îi conferă acestuia calitatea lui specifică. Referitor la lucrurile perceptibile, materia indică substratul lor nedeterminat de care depinde perceptibilitatea lor. Substanța este determinatul ca unitate a materiei și formei. Materia nu există fără formă și, de regulă, nici forma fără materie. Forma este totuși un principiu ideal, ireductibil la aceasta din urmă. Dualismul implicat în cuplul de noțiuni formă-materie se asociază, la **A.**, postulării unei forme supreme pure, identificată cu divinitatea și concepută ca izvor al mișcării („primul motor imobil"), ca principiu al ordinii din univers și al binelui. **A.** a întreprins o analiză a formelor mișcării, distingînd mișcarea mecanică, creșterea și diminuarea, precum și transformarea calitativă. În teoria cauzalității, **A.** deosebește patru feluri de cauze: 1) materială, 2) formală, 3) eficientă și 4) finală; accentul pus pe cauzele formală și finală a favorizat *finalismul*. Gnoseologia lui **A.** pornește de la recunoașterea realistă a primordialității obiectului față de subiectul cunoscător. Pornind de la teza că generalul, esența, există numai în lucrurile individuale, **A.** consideră că cunoașterea științifică pornește de la percepția senzorială, dar are în vedere doar universalul. Ea se ridică de la individual la general, la necesar, prin jocul a două funcții ale intelectului: una pasivă și alta activă. Totodată, cunoașterea cea mai înaltă ar depinde de respectarea unor „principii" cu caracter axiomatic, pe care orice știință trebuie să le respecte. Prin dialectică, **A.** înțelege argumentarea care pleacă de la premise probabile. **A.** a întemeiat logica pe care a conceput-o ca „știință a demonstrației", ca instrument („organon") în cunoaștere, în cercetarea adevărului, a descoperit și a analizat silogismul, dînd o teorie dezvoltată a deducției logice în genere; el a formulat pentru prima oară principiile *noncontradicției* și *terțiului exclus*. **A.** ocupă un loc de seamă în istoria dialecticii prin tezele sale referitoare la raportul potență-act, la unitatea dintre individual și general, dintre fenomen și esență, prin ideea cuplurilor contrare pe care se întemeiază teoria categoriilor etc. **A.** a subliniat necesitatea cercetării concrete în domeniul social și a consacrat ideea de om ca ființă socială („zoon politikon"), a enunțat principiul concordanței intereselor individuale cu cele ale societății, ideea evoluției istorice a societății prin relații calitativ deosebite între ele. Prin tezele asupra „esenței umane", a variatelor modalități de a fi ale acesteia, **A.** poate fi socotit un precursor al antropologiei filozofice. În etică, a întrevăzut legătura dintre trăsăturile morale și viața reală, în estetica sa a

Scanned with OKEN Scanner

acordat o însemnătate de bază tezei după care arta este imitare („mimesis") a realităţii în sensul unei reprezentări idealizate a acesteia, avînd un scop purificator („catharsis") şi moralizator. În biologie, **A.** a făcut observaţii valoroase, dînd prima clasificare a speciilor. În astronomie, **A.** enunţă un sistem geocentric, dezvoltat ulterior de Ptolemeu. Exercitînd o puternică influenţă asupra gînditorilor din secolele următoare, gîndirea lui **A.** a fost interpretată în variate feluri în Europa şi Orientul Apropiat. *Op. pr.:* „Metafizica", „Fizica", „Despre suflet", lucrările de logică grupate în „Organon", „Politica", „Poetica", „Etica nicomahică", „Istoria animalelor".

ARISTOTELISM, termen generic desemnînd posteritatea lui Aristotel; aceasta începe cu şcoala sa (Şcoala peripatetică), trece prin **a.** arab şi iudaic, prin **a.** scolastic (sec. 13 şi 16—17), ajungînd pînă în zilele noastre. **A.** se caracterizează prin preluarea mai mult sau mai puţin fidelă a unor teze ale lui Aristotel. **A.** a primit interpretări diferite: în Bizanţ (sec. 6—8) au existat încercări de a-l folosi pentru elaborarea conceptuală a dogmaticii ortodoxe (Ioan Damaschin); a fost reluat mai amplu şi mai sistematic, în sprijinul dogmaticii catolice, de Albertus Magnus şi Toma d'Aquino; **a.** a culminat cu cel renascentist, numit şi neoaristotelism, al cărui centru a fost Universitatea din Padova. Principalul său reprezentant, Pietro Pomponazzi (1462—1524), a restabilit sensul autentic al operei aristotelice, evidenţiind incompatibilitatea dintre Aristotel şi dogmă. În sec. 17 **a.** a pătruns şi în Ţara Românească şi Moldova îndeosebi prin lucrările lui Teofil Cardileu. În cadrul **a.** s-a desfăşurat o continuă luptă între interpretarea materialistă şi cea idealistă a concepţiei *Stagiritului.*

ARMONIE (gr. *harmonia* „aranjament", „acord", „consonanţă"), coordonare bine reglementată între părţile unui tot, ale unui întreg. În gîndirea metafizică, **a.** rezultă din presupusa absenţă a opoziţiei dintre tendinţele sau funcţiile inerente părţilor; în schimb dialectica arată (încă de pe vremea lui Heraclit) că **a.** se constituie în şi prin tensiunea contrariilor, din lupta acestora, reprezentînd, de fapt, unitatea (identitatea) lor.

ARMONIE PRESTABILITĂ, expresie prin care Leibniz („Monadologia") a denumit ceea ce considera el a fi armonia stabilită de Dumnezeu dintr-un început, între toate *monadele,* în aşa fel încît ceea ce se produce într-una se reflectă în toate celelalte, fără existenţa unei acţiuni efective a celei dintîi asupra acestora din urmă. **A.p.** este o generalizare a *ocazionalismului* lui Malebranche. În sens general (la A.G. Baumgarten, Kant, Goethe), **a. p.** exprimă şi unitatea organică a unei multiplicităţi, adică convergenţa părţilor sau a funcţiilor unui ansamblu (de ex. ale unei opere de artă) către producerea unui efect unitar.

ARON, Raymond (n. 1905), filozof, sociolog şi publicist francez, profesor la Sorbona (1956—1967), apoi la Collège de France. În lucrările sale a dezbătut probleme de bază ale filozofiei istoriei, sociologiei şi politologiei. Abordînd istoria din punct de vedere „epistemologic, transcendental, filozofic", ajunge la concluzia idealistă că înţelegerea ei ar fi obiectiv limitată, deoarece devenirea omenirii nu ar putea fi cuprinsă integral de raţiunea istoricului, astfel încît determinismul cauzal cu care lucrează acesta ar corespunde doar parţial realităţii obiective („Introducere în filozofia istoriei", 1937; „Filozofia critică a istoriei", 1964). Teoria sa despre „societatea industrială" încearcă să demonstreze procesul de constituire a unui nou tip de civilizaţie, în care dezvoltarea ştiinţei şi tehnicii, sistemele de organizare şi gestiune, lasă în umbră raporturile de clasă şi estompează deosebirile realmente ireductibile dintre socialism

Scanned with OKEN Scanner

și capitalism („Optsprezece lecții asupra societății industriale", 1962, „Lupta de clasă. Noi lecții despre societatea industrială", 1964), promovînd, în viziune tehnocratică, doctrina *convergenței* celor două sisteme sociale opuse. În același spirit, pretinde că rolul *ideologiei* se reduce pe măsură ce societatea „rațională" se consolidează, preconizează ideea *dezideologizării* și respinge marxismul ca ideologie („Opiul intelectualilor", 1955). Teoria și tipologia regimurilor politice elaborate de **A.** („Democrație și totalitarism", 1965) vădesc pregnant atitudinea sa anticomunistă. *Alte op.:* „Revoluția cu neputință de găsit" (1968), „Studii politice" (1972).

ARTĂ, formă a activității umane și a conștiinței sociale, caracterizată prin constituirea de structuri expresive, capabile să comunice o emoție specifică în prezența realității; această emoție are un caracter complex, incluzînd totodată senzorialitate, afectivitate și inteligență. Creația și receptarea **a.** au fost întreținute de-a lungul istoriei cu ansamblul vieții sociale. Determinată în ultimă analiză de viața materială a societății, dar evoluînd în strînsă interdependență cu celelalte forme ale conștiinței sociale, **a.** a avut totdeauna o relativă autonomie față de baza economică a societății. În comuna primitivă **a.** este legată de munca productivă și de activitățile magice și este greu de desprins de aceste acțiuni omenești. Treptat, activitatea artistică se conturează ca o activitate distinctă, se diversifică și devine una dintre necesitățile specifice ale vieții sociale și ale trăirii vieții spirituale a oamenilor. Structurile expresive ale **a.** devin totodată mai complexe și mai densificate, în funcție atît de mijloacele materiale pe care tehnica epocilor le pune la îndemîna limbajului artistic, cît mai ales de adîncirea și amplificarea *esenței umane* pe măsura dezvoltării vieții sociale. De aici, necesitatea originalității neistovite a creației artistice, fără de care **a.** își pierde capacitatea de declanșare a emoției estetice. Imitînd servil creații valoroase din anumite epoci istorice, creații perene pentru că includ momente ale dezvoltării esenței umane, **a.** care nu se înnoiește rămîne în urma epocii sale. Cercetările estetice care pornesc de la indicațiile lui Marx, Engels și Lenin, integrîndu-se organic în concepția filozofică materialist-dialectică, duc la concluzii care depășesc unilateralitatea diferitelor concepții perimate despre artă. **A.** nu poate fi înțeleasă în toată complexitatea ei, decît dacă ținem seama de relațiile dialectice ale elementelor care intră în geneza, structura și funcțiile ei sociale. Structurile expresive ale **a.** se alcătuiesc cu ajutorul unui limbaj specific, care realizează o comunicare între artist și cel ce receptează opera de **a.** Fiind element al conștiinței sociale, creația artistică exprimă, cu sau fără intenția artistului, un mesaj al acestuia, care este membru al unei comunități umane istorice constituite, aparține unei culturi naționale și — pe anumite trepte istorice — unei clase sau pături sociale. Creația artistică reprezintă un act de cunoaștere și realizează pentru cel ce o receptează o funcție cognitivă, care își are specificitatea ei atît prin obiectul cunoscut (realitatea în care omul este prezent în mod actual sau potențial), cît și prin modalitatea de cunoaștere (imaginile concret-senzoriale, în care se realizează unitatea dintre general și particular). Ca parte integrantă a conștiinței sociale, **a.,** prin interacțiunea cu celelalte forme ale conștiinței sociale (și în primul rînd cu formele etice și politice), îndeplinește o funcție educativă de prim ordin. Fără să neglijeze specificitatea **a.,** ci, străduindu-se să depisteze nuanțat această specificitate pentru a evita confuzia **a.** cu știința sau cu etica, precum și didacticismul plicticos și neartistic, cercetările estetice efectuate în spiritul concepției lui Marx au

Scanned with OKEN Scanner

arătat că **a.** are un caracter eteronom, că ideea purității **a.** este o iluzie, și că opera de **a.** influențează conștiința celui ce o receptează prin toate elementele ei, cu atît mai mult cu cît forța ei estetică este mai potențată. Esteticienii marxiști pun accentul cuvenit tocmai asupra caracterului estetic al **a.,** arătînd că atît virtuțile ei cognitive cît și cele educative sînt iluzorii dacă opera este lipsită de valoare estetică, dacă nu e capabilă să declanșeze, prin elementele ei specific estetice, tocmai acea emoție care îi este caracteristică și care îi dă forța cunoscută. De asemenea, vitalitatea estetică a operei de artă depinde în mare măsură de aderența ei la realitatea social-istorică din care se naște. „Creația artistică la baza căreia se află dialectica materialistă, filozofia noastră revoluționară despre lume, trebuie să-și tragă seva din realitatea social-istorică în mijlocul căreia se naște, ea fiind incompatibilă cu înstrăinarea de viață, cu lipsa de țel, cu gratuitatea, cu așa-zisul principiu al artei pentru artă infirmat de întreaga dezvoltare a culturii universale" (Nicolae Ceaușescu).

ASCETISM (gr. *askeo* „exersez"), doctrină etică sau religioasă care preconizează renunțarea la plăceri, înăbușirea înclinațiilor simțurilor, restrîngerea la minimum a satisfacerii trebuințelor firești ca o condiție a desăvîrșirii morale. În varianta sa religioasă (de ex. în cea creștină), **a.** se întemeiază pe *antinomia* corp-suflet, pe ideea unei lumi spirituale transcendente și preconizează „mortificarea cărnii" (prin posturi, celibat, veghe etc.) în vederea dezvoltării principiului spiritual din om și a apropierii de „lumea de dincolo". În cursul istoriei, **a.** apare și în cadrul unor mișcări protestatare (de ex. în unele erezii medievale, ca expresie a condamnării bogăției, a claselor posedante).

ASCEZĂ, practică religioasă a „mortificării cărnii" (post, veghe, celibat) frecventă în *budism, jainism, creștinism,* precum și în unele secte, al cărei scop este desăvîrșirea spirituală a credinciosului și apropierea lui de „lumea de dincolo", de „repaosul absolut" *(nirvana)* etc. V. și *ascetism.*

ASEITATE, (în scolastica tîrzie) proprietate a *entității* sau *ființei* de a avea în ea însăși cauza și principiul propriei sale existențe. I se opune termenul de „abalietate", calitate a unei ființe a cărei existență depinde de o alta. Calitatea **a.** a fost atribuită de A. Schopenhauer *voinței,* în sensul metafizic în care a conceput-o el.

ASERTORIC (lat. *assertum* „de afirmat"), denumire dată de Kant tipului de judecată după criteriul *modalității* în care afirmarea sau negarea predicatului despre subiect este *reală,* dar fără să implice ideea de *necesitate.* Judecățile **a.** au prin excelență un caracter constatativ. V. și *apodictic.*

ASERȚIUNE 1. Enunțare a simplei apartenențe sau neapartenențe a unei însușiri la un obiect sau a unei relații între două sau mai multe obiecte. **2.** Enunț prin care se afirmă caracterul de a fi adevărat al altui enunț. Astfel, avînd enunțul „Iarba este verde", **a.** ia naștere prin enunțul „Este adevărat că iarba este verde".

ASIMETRIE, v. **SIMETRIE; RITM; ORDINE.**

ASIMPTOTIC, referitor la asimptotă (dreaptă de care se apropie o curbă, dar pe care aceasta din urmă nu o atinge decît la infinit); care se comportă similar cu o asimptotă față de curba ei. În mod figurat, prin analogie, se spune, de exemplu, că *adevărul* absolut este abordat de către cunoaștere în mod **a.,** prin progresul ei infinit sau că progresul omului se îndreaptă spre perfecțiune în mod **a.**

Scanned with OKEN Scanner

ASMUS, Valentin Ferdinandovici (1894—1975), filozof și istoric al filozofiei sovietic, vreme îndelungată profesor la Universitatea din Moscova, cunoscător profund al istoriei filozofiei germane și în special al kantianismului. **A.** se remarcă prin studii temeinice asupra istoriei dialecticii și printr-o analiză critică nuanțată a filozofiei burgheze contemporane. Aria preocupărilor și investigațiilor sale teoretice cuprinde istoria filozofiei, istoria logicii, a esteticii și teoria literară. Participant la elaborarea unor lucrări colective importante de istorie a filozofiei universale. *Op. pr.:* „Materialismul dialectic și logica" (1924), „Eseu asupra istoriei dialecticii în epoca modernă" (ed. a II-a, 1930), „Dialectica lui Kant" (1930, trad. rom. 1958), „Marx și istorismul burghez" (1933), „Descartes" (1956, trad. rom. 1958), „Democrit"(1960), „Istoria filozofiei antice" (1965), „Platon" (1969), „Immanuel Kant" (1973).

ASOCIAȚIONISM, concepție psihologică, răspîndită mai ales în sec. 17—19, care, plecînd de la ideea că activitatea psihică are un suport material, explică însă viața psihică prin asociațiile dintre diverse stări și fenomene psihice elementare. Deoarece interpretează activitatea mintală prin însumarea unor fenomene elementare ale psihicului, **a.** este considerat ca reprezentînd un *atomism psihologic.* A fost aspru combătut de reprezentanții „filozofiei vieții" (W. James, H. Bergson). Ca o reacție împotriva caracterului mecanicist al **a.** s-a dezvoltat, în psihologia sec. 20, concepția *gestaltismului.*

ATARAXIE (gr. *a* „fără" și *taraxis* „tulburare"), (la diverși filozofi greci) liniștea, seninătatea sufletească ca ideal moral. **A.** se dobîndește prin cunoașterea cauzelor firești ale lucrurilor și prin detașarea de frămîntările lumii (Epicur), prin dezrădăcinarea pasiunilor (stoicii) sau prin indiferență, prin abținerea de la orice părere asupra binelui și răului (scepticii).

ATEISM (gr. *a* „fără" și *theos* „zeu"), concepție sau doctrină care neagă existența lui Dumnezeu, iar prin extensiune, a oricăror forțe supranaturale. **A.** constă în negarea *religiei* și a oricăror forme de *misticism,* cu argumente filozofice, susținute prin datele și descoperirile științelor naturii și ale științelor sociale. Apariția și evoluția **a.** au fost strîns legate mai ales de dezvoltarea filozofiei materialiste și a cunoștințelor științifice. **A.** a exprimat în genere, în diverse epoci istorice, interesele unor clase și pături sociale înaintate, protestul lor împotriva exploatării și a cultelor oficiale care o sprijineau. Ca doctrină filozofică, **a.** s-a manifestat adesea în contextul unor fenomene sociale și al unor ideologii protestatare (unele mișcări „sectare" din evul mediu, *anticlericalismul* și *luminismul* burghez din sec. 18 ș.a.). De asemenea, deși **a.** nu se identifică cu *deismul, panteismul* etc., doctrinele ateiste s-au interferat adesea cu aceste curente de gîndire care au contribuit la dezvoltarea **a.** sau chiar au profesat în mod nedeclarat concepții ateiste. Deși deist, Voltaire, de pildă, ca unul dintre cei mai acerbi critici ai bisericii și ai intoleranței religioase, a contribuit la dezvoltarea atitudinii critice față de religie și implicit a **a.**; la rîndul său, panteismul lui Spinoza poate fi considerat, în multe privințe, ca un materialism ateist deghizat. Cei mai marcanți reprezentanți ai **a.** antic au fost Democrit, Epicur și Lucrețiu. În perioada luptei antifeudale, exponenții cei mai străluciți ai **a.** au fost, în Europa, Spinoza, materialiștii francezi din sec. 18, filozoful materialist german L. Feuerbach ș.a. Cu toate meritele lui incontestabile, **a.** premarxist nu s-a ridicat la înțelegerea rădăcinilor sociale ale religiei, nu a întrezărit adevărata cale pentru depășirea ideologiei religioase, limitîndu-se la soluția luminării maselor, fără a pune problema esențială a schimbării modului lor de trai. Depășind limitele ateismului luminist, **a.** întemeiat pe *materialismul dialectic* și *istoric,* susține necesitatea desființ-

Scanned with OKEN Scanner

ţării, în primul rînd, a rădăcinilor sociale ale religiei, a cauzelor materiale, care au determinat *înstrăinarea* religioasă. De aici şi caracterul lui ştiinţific militant revoluţionar. O strălucită şi elocventă mărturie a acestui caracter o constituie „Programul de măsuri pentru aplicarea hotărîrilor Congresului al XI-lea al partidului şi ale Congresului educaţiei politice şi al culturii socialiste în domeniul muncii ideologice, politice şi cultural-educative" care reflectă atenţia deosebită acordată de partid intensificării activităţii de dezvoltare a conştiinţei socialiste şi a formării omului nou, de ridicare a nivelului cunoaşterii ştiinţifice a oamenilor muncii şi de dezvoltare a gîndirii lor consecvent materialiste, eliberată de ideologia religioasă. În condiţiile societăţii eliberate de exploatarea omului de către om, credinţele religioase vor dispărea treptat, pe măsura construirii societăţii socialiste multilateral dezvoltate şi a comunismului. În socialism, educaţia materialist-ştiinţifică, ateistă este o latură componentă a formării şi dezvoltării conştiinţei socialiste. Conştiinţa ateist-ştiinţifică este o parte integrantă a *conştiinţei socialiste*. Ea găseşte, în socialism, condiţii materiale şi spirituale favorabile pentru a cuprinde masele şi contribuie la emanciparea şi dezvoltarea multilaterală a omului, a *personalităţii* sale. În ţara noastră, **a.** a fost amplu afirmat în filozofia lui V. Conta (1845—1882), în orientarea revistei „Contemporanul" (1881—1891) şi în opera unor gînditori şi oameni de ştiinţă progresişti de la sfîrşitul sec. 19 şi din prima jumătate a sec. 20, ca Şt. C. Michăilescu, Victor Babeş, Gh. Marinescu, P.P. Negulescu ş.a., în revistele „Cultura proletară", „Era nouă" ş.a. În anii de după Eliberare au apărut lucrări: Colectiv (S. Ghiţă, C. Göllner, J. Hajós), „Antologia ateismului din România" (1962); P. Caraioan, „Geneza sacrului" (1967); P. Bălă, O. Cheţan, „Mitul creştin. Filiaţii şi paralele" (1972); Colectiv (coord. — L. Pop, Z. Farkas —, A. Duca, I. Aluaş, A. Chircev, N. Kallos, A. Mihu, B. Stugren, A. Roth, V. Degan, T. Cătineanu), „Elemente de ateism ştiinţific" (1972); Al. Tănase, „Cultură şi religie" (1973); Al. Babeş, „Drama religioasă a omului" (1975); I. Peatnîţchi, „Determinismul în genetică şi fideismul contemporan" (1975); H. Culea, „Religia sub semnul cercetării filozofice-sociologice" (1975); P. Berar, „Religia în lumea contemporană" (1976).

ATENŢIE, însuşire a conştiinţei individuale, care constă în orientarea şi concentrarea activităţii psihice într-o anumită direcţie. **A.** constituie o condiţie pentru reflectarea optimă a realităţii şi pentru *conştientizarea* activităţii. Ea se manifestă în diferite procese psihice: în *percepţie*, în *memorie*, în *gîndire*, în acţiuni voluntare etc. Baza fiziologică a **a.** o constituie concentrarea excitaţiei în zona de *excitabilitate* maximă a scoarţei cerebrale. **A.** poate fi voluntară şi involuntară, dar acestea nu sînt strict delimitate. Calităţile **a.** se exprimă în stabilitate (relativă), flexibilitate, distribuţie.

ATITUDINE (lat. *attitudo* „poziţie", „postură") **1.** (În psihologie) Manifestare comportamentală a unor intenţii sau dispoziţii faţă de un obiect determinat (persoană, lucru, eveniment). **2.** (În psihosociologie) Exteriorizare a orientării generale a comportamentului global (intelectual, afectiv, volitiv) al unei persoane, al unui om, grup de persoane, determinată de poziţia socială (de clasă), de interesele şi opţiunile ce reflectă un anumit sistem de *valori*. **A.** poate avea, aşadar, un caracter ideologic. Fiecărei forme a *conştiinţei sociale* îi corespund **a.** specifice; în acest sens se vorbeşte despre o **a.** filozofică, artistică, ştiinţifică, politică etc.

ATMAN, termen propriu filozofiilor sanscrite şi care indică conştiinţa în sine, *Sinele* existenţei eliberat de circumstanţele accidentale, şi, prin

Scanned with OKEN Scanner

aceasta, opus eului individual obișnuit, empiric. Această stare subiectivă superioară, identică cu Sinele absolut, reprezintă depășirea contingentului, a vicisitudinilor condiției umane empirice. Din punct de vedere ontologic, **a.** reprezintă, în ultimă instanță, Sinele lumii.

ATOMARE *(fapte* **a.)**, (în cadrul *pozitivismului logic) elementele* cele mai simple, originare și izolate ale *experienței*. Fixate în *propoziții*, *faptele* **a.** ar reprezenta temelia întregii științe. După B. Russell, promotor al *atomismului logic*, constituenții fundamentali ai *faptelor* sînt „atomii logici" care pot fi de două feluri: date senzoriale și afirmații universale („universals"). Un *fapt* **a.**, de exemplu, îl constituie „A este înaintea lui B", unde A și B sînt atomi logici de tip senzorial. Din punct de vedere al *gnoseologiei*, ipoteza *faptelor* **a.** înseamnă o schematizare, o absolutizare a stărilor discrete și o abolire a conținutului dialectic al procesului cunoașterii.

ATOMISM, concepție potrivit căreia toate lucrurile din natură sînt constituite din atomi, diversitatea și transformările lucrurilor datorîndu-se configurației și mișcării atomilor. **A.** a fost reprezentat în antichitate de Leucip, Democrit, Epicur, Lucrețiu, care, în linii generale, considerau atomii drept particulele ultime, indivizibile ale materiei, lipsite de calități sensibile, impenetrabile, indestructibile, în veșnică mișcare. **A.** a devenit, în sec. 17—19, o ipoteză științifică în chimie (Dalton, Avogadro etc.), primind mai întîi numeroase confirmări indirecte. Descoperirea la sfîrșitul sec. 19 a radioactivității, a razelor catodice, studiul adîncit al radiațiilor luminoase etc. și perfecționarea corespunzătoare a tehnicii experimentale au permis elaborarea, în sec. 20, a unor *modele* „planetare" ale atomilor (Rutherford, Bohr) și apoi teorii cuantice ale fenomenelor atomice (Louis de Broglie, Heisenberg, Bohr, Born, Dirac ș.a.), confirmate experimental (v. și mecanica *cuantică*). **A.** contemporan a renunțat astfel la reprezentările metafizice despre atom ca limită a divizibilității materiei, ca element ultim al materiei. Prin atom în știința contemporană se înțelege o formație materială complexă, constituită dintr-un nucleu înconjurat de pături electronice, care interacționează după legi specifice (cuantice). Speciilor de elemente chimice le corespund specii de atomi caracterizate de anumite structuri ale păturilor electronice și, respectiv, ale nucleului. Atomii de diferite specii se pot transforma unii în alții prin diverse procese (dezintegrare radioactivă, fisiune, fuziune nucleară etc.). Particulele care constituie nucleul atomic (protoni, neutroni), precum și alte particule care au diverse roluri în procesele atomice (electroni, neutrini, mezoni etc.), au fost numite particule elementare, întrucît se părea că acestea reprezintă adevăratii atomi în sensul etimologic al cuvîntului („indivizibili"). Ulterior s-a constatat însă că particulele elementare au o structură complexă și capacitatea de a se transforma unele în altele după reguli determinate, fapt care a condus la argumentarea ideii, de mare profunzime dialectică potrivit căreia nu există esență (entitate fizică) ultimă. În acest sens, Lenin a formulat teza inepuizabilității structurale („în adîncime") a materiei, aspectele ei discontinue (corpusculare) fiind strîns legate de aspecte continue (ondulatorii). Confirmată pe deplin de cele mai actuale teorii fizice, ideea unității dintre continuu și discontinuu, în structura materiei, a conferit **a.** contemporan trăsături autentic dialectice.

ATOMISM LOGIC, variantă a *pozitivismului logic*, conform căreia există entități logice complet independente sau corelate doar într-un mod contingent. Absolutizează momentul descriptiv și individual în analiza logică, neînțelegînd în mod dialectic legă-

Scanned with OKEN Scanner

turile logice şi contestînd caracterul lor necesar. În varianta propusă de Russell, **a.l.** admite că într-un sistem dat există un număr de propoziţii adevărate ireductibile la constituenţi mai simpli. În varianta propusă de Wittgenstein, se consideră că orice cunoaştere este o construcţie logică formată din propoziţii *atomare*, legate prin operaţii logice, structura lumii fiind analoagă cu construcţiile logice ale cunoaşterii.

ATOMISM SOCIOLOGIC, POLITOLOGIC, tendinţă caracteristică mai ales modului de abordare behavioralist („behavioral approach"), al sociologiei, politologiei şi al altor discipline sociale, şi care constă în reducerea socialului la o unitate (în cazul de faţă, la comportamentul uman, individual sau de grup) comună şi, totodată, în cantonarea cercetării pe domeniul miniatural (al comportamentelor individuale sau ale grupurilor mici). V. şi *microsociologie*.

ATRIBUT, însuşire a unui obiect. **A.** pot fi esenţiale, dacă desemnează o însuşire fără de care obiectul nu poate exista şi nici nu poate fi gîndit, sau neesenţiale. Astfel, *raţiunea* este un **a.** esenţial pentru om, în timp ce culoarea pielii este un **a.** neesenţial.

AUGUSTIN (Aurelius Augustinus) (354—430), teolog creştin, cel mai de seamă dintre „părinţii" latini ai bisericii, canonizat de biserica catolică. Concepţia sa filozofico-teologică se inspiră din misticismul neoplatonic. **A.** subordonează cunoaşterea credinţei. În lucrarea „De civitate Dei" (Despre cetatea lui Dumnezeu), este prezentă o concepţie generală asupra sensului istoriei, în spiritul fatalismului providenţialist. **A.** opune statului păgîn, adică laic, împărăţia lui Dumnezeu, căutînd să justifice primatul puterii bisericeşti asupra celei laice. Doctrina sa despre păcatul originar, despre graţie şi predestinaţie a avut un rol hotărîtor în constituirea dogmaticii catolice în general, a concepţiei creştin-medievale despre om în special. Augustinismul a dominat scolastica occidentală pînă la apariţia *tomismului*. În perioada *umanismului Renaşterii*, întoarcerea la clasicii greci, în special la Platon, se face prin studiul lui **A.** (Petrarca, Ficino, Cusanus). Augustinismul a fost apoi preluat de protestantism (Luther, Calvin ş.a.), parţial de unii filozofi din sec. 17—18 (Descartes, Bossuet, Malebranche, Vico) şi 19 (Rosmini); în epoca contemporană motive augustiniene-protestante întîlnim la K. Barth şi L. Şestov, iar motive augustiniene-catolice la G. Marcel, L. Lavelle, M.F. Sciacca.

AUSTIN, John Langshav (1911—1960), filozof englez, reprezentant principal al Şcolii de la Oxford. Începutul, dacă nu chiar sarcina principală a cercetării filozofice este, după **A.,** elucidarea atentă a formelor şi a conceptelor *limbajului* obişnuit în care se includ limbajele poetic şi ştiinţific, dar nu şi limbajul tehnic al filozofilor. El credea că o înţelegere clară a multiplelor distincţii subtile cu care s-a îmbogăţit limba naturală şi care au supravieţuit în cursul luptei îndelungate cu distincţiile contrarii, ne poate da o imagine asupra distincţiilor de bază observabile în lumea înconjurătoare. Tehnica de analiză a lui **A.** este o metodă de descoperire şi nu una de prezentare. Ea poate fi urmărită, mai ales, nu atît în lucrările lui scrise, ci în modul cum exersa, oral, public, cercetarea filozofică. **A.** nu a lăsat o filozofie sistematică. Principala sa realizare filozofică este teoria actelor de *vorbire*, o analiză care încearcă să surprindă multiplele condiţionări ale limbii naturale în funcţionalitatea ei. *Op. pr.:* „Puterea cuvintelor" (postum, 1962).

AUTARHIE (gr. *autarkeia* „mulţumire", „autosuficienţă") (mai ales în filozofia greacă), stare de satisfacţie

Scanned with OKEN Scanner

sau fericire, care este rezultatul independenţei faţă de lucrurile exterioare sau faţă de alţi oameni. **A.** ca ideal de viaţă poate fi atinsă, conform diferitelor viziuni filozofice, fie prin posesiunea virtuţilor morale şi intelectuale, fie prin lipsa grijilor materiale, ignorîndu-le, avînd suficiente bunuri la îndemînă sau practicînd cumpătarea. Astfel, Democrit concepe **a.** ca o capacitate a omului de a se adapta la realitate; Antistene postulează suficienţa virtuţii pentru atingerea fericirii, pe cînd stoicii văd realizarea **a.** pe calea *înţelepciunii*, omul înţelept „îşi este sieşi suficient". Platon consideră lipsa de **a.** a indivizilor drept cauză a constituirii cetăţii; societatea apare ca expresie a dependenţei necesare a oamenilor unii de alţii pentru satisfacerea trebuinţelor materiale. La baza constituirii organismului social stă diviziunea muncii, deci, lipsa de **a.** susţine Platon. Pentru Aristotel, **a.** economică este un scop final al statului conceput ca entitate socială. În această ultimă accepţiune, mai restrînsă, noţiunea de **a.** circulă în timpurile moderne, desemnînd un mod de existenţă colectivă, realizat mai ales în cazuri de excepţie: război, boicot, izolare geografică etc., care constă în satisfacerea trebuinţelor numai prin folosirea resurselor proprii, în absenţa oricărui schimb cu exteriorul. În cadrul actualei diviziuni internaţionale a muncii, al intensificării contactelor şi înlesnirii comunicaţiilor între popoare şi naţiuni, **a.** este, sub această formă, nerealistă şi, de fapt, imposibilă.

AUTENTICITATE, termen principal în cadrul *existenţialismului*, introdus de către Martin Heidegger, şi prin care este desemnată ieşirea din „inautenticitate" a omului, în faţa *situaţiilor limită* şi prin trăirea acestora. După Heidegger, ca şi după alţi filozofi existenţialişti (Kierkegaard, Jaspers), viaţa cotidiană a oamenilor este inautentică, întrucît ei acţionează doar aşa „cum acţionează ceilalţi"; „a face ceea ce fac ceilalţi" ar fi modul tipic al comportamentului uman; această tipicitate impune *existenţei* noastre propriu-zise subordonarea faţă de un stereotip, o sileşte să fie inautentică în sine. **A.** se poate căpăta numai în faţa situaţiilor care pot fi gîndite propriu numai despre sine, cum sînt: aşteptarea morţii, desperarea, vina, neliniştea, grija, teama etc. Subiectivistă şi pesimistă, produs al *înstrăinării* filozofice şi etice, această concepţie ignoră faptul că realizarea **a.** nu poate fi un fapt eminamente anistoric, strict individual, asocial; totodată ea pune **a.** în relaţie cu valori morale negative şi nu cu valori pozitive, specifice idealului realizării *esenţei omului* ca fiinţă creatoare.

AUTOCRITICĂ, v. **CRITICĂ ŞI AUTOCRITICĂ.**

AUTOCUNOAŞTERE, proces complex de reflectare, analiză şi apreciere de către individ a propriei sale *personalităţi*, a motivaţiei, atitudinii şi valorilor interioare, precum şi a comportamentului exterior, a poziţiei sale în raport cu ceilalţi oameni. Apărută şi dezvoltată încă în filozofia antică („cunoaşte-te pe tine însuţi" — Thales, dar mai ales Socrate), **a.** a fost ulterior echivalată, în mod limitat, cu *introspecţia*, înţeleasă ca singura sau principala metodă de cunoaştere a propriului psihic. Filozofia marxistă i-a redat **a.** caracterul multilateral, relevînd însemnătatea deosebită a *reflecţiei* asupra propriilor trăiri psihice, înclinaţii, acţiuni şi comportamente, în realizarea unei **a.** autentice. **A.** constituie un principal mijloc de formare a unei imagini cuprinzătoare şi obiective a individului despre sine (a conştiinţei de sine), imagine menită să cuprindă: a) propria părere cu privire la specificul său, la locul şi identitatea sa în grup; b) conştientizarea intereselor şi aversiunilor sale; c) scopurile şi idealurile sale; d) criteriile valorice şi ideologice în funcţie de care se vede pe sine însuşi şi pe

Scanned with OKEN Scanner

ceilalţi; e) un anumit gen şi grad de autoevaluare cît mai apropiată de realitate şi favorabilă dezvoltării, desăvîrşirii propriei personalităţi, *autoperfecţionării*.

AUTODETERMINARE, categorie a materialismului dialectic care exprimă raporturi de determinare *imanentă*, capacitatea obiectelor şi fenomenelor de a-şi structura din interior cauzele schimbărilor calitative, sensul general al propriei lor mişcări şi deveniri. Categoria de **a.** este opusă celei de *predestinare* cu care operează *finalismul* teleologic şi teologic. Potrivit acestuia din urmă, cauzele schimbărilor care se produc în natură şi societate ar proveni din afara lucrurilor, dintr-o lume a ideilor care precede lumea lucrurilor şi-i prescrie ordinea cauzală şi de desfăşurare obiectivă. Materialismul dialectic consideră că obiectele şi fenomenele posedă o capacitate (tensiune) internă (proprie) care le provoacă permanent schimbări de ordin cantitativ şi calitativ, excluzînd astfel din teoria *determinismului* orice interpretare idealistă sau finalistă, recursul la intervenţia oricărei forţe (cauze) supranaturale. Totodată, el admite influenţa factorilor din mediul extern asupra diacroniei interne a sistemelor, realizînd o explicaţie dialectică asupra raporturilor dintre cauzele interne şi cauzele externe, dintre imanenţă şi *tranzitivitate* în mişcarea şi dezvoltarea acestora. Aşadar, conceptul de **a.**, fiind în primul rînd expresia unor raporturi cauzale imanente, include şi raporturile cauzale tranzitive dar exclude *transcendenţa*, predestinarea (din exteriorul lumii materiale) efectelor, schimbărilor care se produc în natură şi societate. Categoria de **a.** este de acelaşi gen cu categoria de *automişcare*, exprimă, în ultimă instanţă, aceeaşi structură a mecanismului mişcării şi dezvoltării, cu particularitatea că prima operează îndeosebi cu legea cauzalităţii, iar a doua îndeosebi cu legea *contradicţiei*. V. *finalitate*, *scop*, *cauză finală*.

AUTODEZVOLTARE, v. **DIALECTICĂ; DEZVOLTARE.**

AUTOGENEZĂ, concepţie care atribuie cauzarea procesului dezvoltării exclusiv factorilor interni (endogeni); prin opoziţie, se formulează concepţia *ectogenezei (ectogenetistă)*. Pentru **a.** factorii externi sînt numai condiţii nespecifice ale desfăşurării procesului, în timp ce pentru ectogeneză, ei nu numai că provoacă dezvoltarea şi o alimentează, dar îi şi imprimă note caracteristice, specifice. În problema evoluţiei biologice, autogenetismul a făcut apel frecvent la principii ordonatoare extra- şi supra-materiale, în timp ce ectogenetismul cuprinde teorii materialiste, uneori însă de tip mecanicist. În realitate, **a.** şi ectogeneza reprezintă poziţii extreme, iar dezvoltarea concretă se cere judecată într-o perspectivă istorică, mai cuprinzătoare. Astfel, deşi dezvoltarea ontogenetică a organismului biologic este în mare măsură programată ereditar, deci autogenetic, programul genetic însuşi este rezultatul influenţelor mediului exterior în cursul filogenezei. Dar o asemenea influenţă nu se exercită nici ea nemijlocit, ci după principiul darvinist al variabilităţii şi selecţiei, la nivelul populaţiei şi nu la nivelul organismului individual.

AUTOMAT, *sistem* dinamic cu funcţii reglate, în care ieşirile au caracter predictibil, stabilitatea şi frecvenţa acestora depinzînd de calitatea şi intensitatea intrărilor. Reacţiile sistemului (ieşirile lui) se pot desfăşura şi în conformitate cu un program. În mod curent, înţelegem prin **a.** un sistem care nu are nevoie de control extern pentru a efectua anumite operaţii stereotipe. Realizarea unor *maşini* automate a constituit o preocupare constantă de-a lungul ultimelor milenii, începînd cu capcanele folosite de vînătorii preistorici, pînă

Scanned with OKEN Scanner

la **a.** electronice și cibernetice de azi. Progresele importante înregistrate în producția industrială și în ridicarea spectaculoasă a ritmurilor productivității muncii au presupus încă din epoca modernă automatizarea proceselor de fabricație. Fascinați de efectele optimizatoare ale folosirii mașinilor automate în industrie, mulți oameni de știință din epoca modernă au extrapolat modelul funcțional al acestora și în alte domenii decît domeniul tehnic, în primul rînd în domeniul biologic. Teoria după care organismele vii sînt sisteme **a.** a fost susținută, de exemplu, de R. Descartes, iar Lamettrie a extins această interpretare și asupra omului („Omul-mașină"). Astfel de interpretări se înscriu în aria explicațiilor mecaniciste care reduc legile proceselor biologice și umane la cele specifice unor mecanisme tehnice. Se înțelege, interpretarea mișcării și *acțiunii sociale* ca o mișcare **a.** este cu atît mai abuzivă cu cît, în acest caz, este vorba de treapta superioară a mișcării, de forma cea mai complexă a acesteia și care se exercită prin oameni, ca acțiune conștientă a maselor și a personalităților care le reprezintă, ca act creator de istorie. Mișcarea socială se diversifică și se particularizează într-o infinitate de forme, funcție de condițiile istorice concrete, de elementele aleatorii care mai intervin și de care, în epoca contemporană, țin seama partidele comuniste și muncitorești în elaborarea strategiei și tacticii lor. Practic nu poate exista nici o mașină **a.** care să poată concura prin suplețe, complexitate, subtilitate și resurse de ingeniozitate creierul individual al omului și cu atît mai mult, creierul colectiv al unei comunități umane. Termenul de **a.** nu este însă complet înlăturat din explicațiile specifice formelor nemecanice de mișcare. Spre exemplu, în mișcarea biologică, viețuitoarele se comportă ca **a.**, dar nu ca **a.** mecanice (cinematice, ca orologiul) sau ca **a.** energetice, ci ca **a.** informaționale. În organismul viu găsim o intricație de automatisme, cu atît mai puțin rigide cu cît sînt mai evoluate (comportamentul instinctual are un caracter mai automat decît cel inteligent, deliberat); pe de altă parte, obișnuința face ca mișcările care inițial erau declanșate și controlate conștient, să treacă în sfera automatismelor inconștiente (de pildă, mersul sau articularea cuvintelor). Modalitățile funcționale intrinseci ale organismelor (de ex., contracția ritmică a inimii) sînt numite de fiziologi **a.** viscerale. La ființele vii, peste automatisme se suprapune un control plasticizant, adaptativ, modulator; dar există și automatisme inoportune care reapar în regresiuni patologice (cum sînt automatismele verbale în psihoze).

AUTOMIȘCARE, mișcare avînd un izvor lăuntric. Gîndirea dialectică a susținut în general ideea **a.,** dezvăluind izvorul mișcării în contradicțiile interne proprii proceselor *existenței.* Materialismul dialectic leagă organic teza **a.** de teza unității indisolubile dintre *mișcare* și *materie.* În acest fel, **a.** apare, în planul cel mai general, ca mișcare proprie lumii materiale în ansamblu, avîndu-și izvorul în contradicțiile ei interne. Teza **a.** lumii materiale în ansamblu argumentează *ateismul* concepției materialist-dialectice, întrucît înlătură teoria primului impuls, teoria dinamizării materiei de către un factor motor imaterial. Totodată ea are o mare însemnătate pentru argumentarea consecventă a monismului materialist, pentru explicarea lumii prin ea însăși, fără nici un adaus din exterior. În cazul *sistemelor* și proceselor finite, teza **a.** evidențiază prezența unui dinamism datorat în ultimă instanță tensiunilor lor interne, întotdeauna în contextul unor acțiuni exterioare de diferite intensități. V. și *contradicție; dialectică.*

AUTONOMIE ȘI ETERONOMIE, termeni corelativi desemnînd situația unei persoane, unei colectivități umane, unei discipline științifice, a artei,

Scanned with OKEN Scanner

a valorilor, a unei modalităţi de creaţie etc., care se supun numai legilor, normelor emanate de la ele însele, care dispun libere de propria lor voinţă *(autonomia)*, precum şi situaţia unei persoane, colectivităţi, discipline ştiinţifice, a artei, a unei modalităţi de creaţie, a valorilor etc. care se supun unor legi, condiţii, influenţe din afara lor *(eteronomia)*. Din punct de vedere al materialismului dialectic, **a.** şi **e.** sînt obiectiv corelate, persoanele, colectivităţile umane, disciplinele ştiinţifice, modalităţile de creaţie, valorile, arta etc. conformîndu-se atît propriilor lor legi interne, cît şi influenţei condiţiilor şi determinărilor externe. Atît autonomia cît şi eteronomia trebuie privite în interdependenţă dialectică, fiind relative şi în acelaşi timp corelative; orice fenomen, condiţionat şi dinlăuntrul şi din afara lui, este simultan autonom şi eteronom. Singura entitate care se bucură de autonomie absolută e *materia* (realitatea obiectivă, existenţa), care nu cunoaşte determinare externă ei. Absolutizarea autonomiei conduce la autonomism, reprezentare unilaterală şi idealistă a relaţiei dintre conştiinţă şi existenţă în sensul izolării conştiinţei de temeiul său existenţial, social, iar absolutizarea eteronomiei duce la eteronomism, nesocotirea caracterului specific al conştiinţei sociale şi a formelor ei, a esenţei şi legităţilor proprii, interne ale acestora, la interpretarea lor materialist sau sociologist-vulgară. În filozofia modernă, Kant a absolutizat, în „Critica raţiunii practice", **a.** voinţei, postulînd *imperativul categoric* (sau moral) căruia ea îi corespundea. Prin aceasta, Kant respingea **a.** eticii religioase care subordonează voinţa morală dogmelor ei.

AUTOPERFECŢIONARE, acţiune educativă realizată pentru sine şi prin sine însuşi, de desăvîrşire multilaterală a propriei persoane, care are loc în condiţiile existenţei şi urmăririi conştiente a unui *ideal* de viaţă, a unei conduite determinate din punct de vedere istoric şi social. Fiind exercitată pe un fond prealabil existent, acţiunea de **a.** presupune un anumit grad de dezvoltare a unor componente ale personalităţii, a conştiinţei de sine (autocunoaşterii), a autostăpînirii (autocontrolului, autoconducerii), a conştiinţei responsabilităţii (individuale şi sociale), a modului personal de raportare la valorile unei societăţi sau unui grup social determinat (atitudinea axiologică). Problema **a.** morale ocupă un loc important în cadrul a numeroase concepţii sau sisteme filozofice şi filozofice-religioase (de ex. învăţăturile morale ale „Upanişadelor", ale *budismului* — hinayana, în *jainism*, *confucianism*, *creştinism* — în special în *calvinism* —, în *personalism*, în doctrinele etice ale lui Kant, Fichte, Tolstoi, Dostoievski, Gandhi, ale reprezentanţilor *socialismului etic*, *meliorismului* etc.), fiind legată de un ideal, moral considerat adesea ca inaccesibil individului, dar căruia i se cer subordonate scopurile morale ale oamenilor. Doctrina **a.** *morale* a dobîndit de-a lungul timpului şi un conţinut politic, mai mult sau mai puţin recunoscut, de căutare a unei soluţii pentru desfiinţarea inegalităţii sociale în general; fiind însă prezentată ca o alternativă pur etică la rezolvarea revoluţionară a problemelor politice şi, deci, opusă acesteia, ea a intrat în arsenalul de luptă al forţelor ostile revoluţiei sociale.

AUTOREGLARE (gr. *autos* „pe sine", „de la sine" şi lat. *regula* „regulă"), (în *cibernetică*) reglare în care toate procesele unui sistem, ce au loc într-un circuit închis al acestuia sînt efectuate de sistemul însuşi, fără intervenţia omului sau a unui sistem reglator exterior celui avut în vedere. **A.** este o proprietate esenţială a sistemelor biologice şi sociale. Ea constă în menţinerea, cu ajutorul unor circuite de reglare, a stabilităţii acestui sistem (cibernetic), adică a capacităţii lui de a-şi restabili echilibrul, *structura*, funcţionalitatea etc. indiferent

Scanned with OKEN Scanner

de acțiunea unui factor (sau a mai multor factori) de perturbare. Circuitul de reglare este o schemă de principiu, constînd dintr-o relație *feed-back (retroacțiune, conexiune inversă)* care rămîne relativ stabilă față de perturbările (schimbările) ambianței. Reglarea poate privi valoarea constantă (parametrul de stabilitate), programul (sub aspect temporal, sau sub aspectul altor valori fizicale) prin care se determină comportamentul sistemului. Modelele cibernetice de **a.** aproximează anumite comportamente ale sistemelor sociale. **A.** trebuie deosebită de autoreproducere, proprietate a sistemelor cibernetice autoreglatoare și instruibile de a-și construi duplicate avînd aceeași structură, același comportament și aceeași performanță sau avînd una, respectiv toate aceste componente, într-o stare optimizată. Astfel, modelul cibernetic al autoreproducerii aproximează procesele evolutive, de creștere sau dezvoltare a sistemelor, avînd o mare relevanță pentru studiul sistemelor vii și sociale.

AUTOREPRODUCERE, v. **AUTOREGLARE.**

AUTOTELIC (gr. *autos* „sine însuși" și *teleos* „scop"), care cuprinde în sine propriul scop, care are o finalitate lăuntrică, imanentă. După spiritualiști, sufletul, Dumnezeu sînt **a.** iar după esteticienii autonomiști, arta și creația artistică sînt **a.,** și unii și alții urmărind să sublinieze, prin această calitate, caracterul nedeterminant al realității obiective, naturale sau sociale față de spiritualitatea umană, *autonomia* absolută, *transcendența* acesteia din urmă, *entelechia* ei.

AVENARIUS, Richard (1843—1896), filozof elvețian, unul dintre întemeietorii *empiriocriticismului.* A căutat să elimine, în spirit pozitivist, opoziția dintre materie și spirit prin noțiunea de „experiență", al cărei conținut l-ar constitui „un al treilea ce", neutru în raport cu „fizicul" și cu „psihicul". Între subiect și obiect ar exista o „coordonare principială" în virtutea căreia unul nu poate exista fără celălalt. Esența idealist-subiectivă a concepției lui **A.** a fost demonstrată de Lenin în „Materialism și empiriocriticism". **A.** a ridicat unele probleme ale dialecticii cunoașterii, accentuînd pe latura participării individului în realizarea cunoașterii. *Op. pr.:* „Critica experienței pure" (2 vol., 1888—1890).

AVERROES, v. **IBN-ROȘD.**

AVERROISM, curent cu tendințe materialiste și raționaliste din filozofia medievală occidentală, care pornea de la doctrina lui Ibn-Roșd, cunoscut în Europa sub numele latinizat Averroes. Principalele centre: Universitatea din Paris (Siger de Brabant, sec. 13) și cea din Padova (sec.13—16). **A.** a fost condamnat în repetate rînduri de biserica catolică.

AVICENNA, v. **IBN-SINA.**

AXIOLOGIE (gr. *axia* „valoare" și *logos* „cuvînt", „teorie"), teorie generală a *valorii;* disciplină filozofică care studiază geneza, structura, interacțiunea, cunoașterea, realizarea, ierarhizarea și funcțiile valorilor în viața socială, corelația dintre ele, dinamica sistemelor de valori. Ireductibilitatea domeniului valorilor la domeniul lucrurilor sau al raporturilor cognitive dintre subiect și obiect a impus, în evantaiul disciplinelor filozofice, constituirea unei **a.** ireductibile la ontologie sau gnoseologie, deși aflată în interrelație activă cu acestea. **A.** operează cu conceptul de *valoare generică,* prin care subsumează notele generale și esențiale ale diferitelor specii de valori: etice, teoretice, estetice, politice, juridice, economice, vitale etc. Ea s-a constituit ca disciplină filozofică de-sine-stătătoare relativ tîrziu, cînd a apărut necesitatea și posibilitatea elaborării unei

Scanned with OKEN Scanner

teorii de ansamblu asupra valorilor culturii, teorie menită să pună în evidenţă criteriile de distingere şi de ierarhizare a valorilor. Şi înainte de a se vorbi de o **a.** ca disciplină filozofică autonomă existau referiri implicite sau explicite la valoarea unor obiecte sau principii (de ex., toate teoriile etice, prin însăşi natura lor, impuneau sau contestau valoarea unor norme de comportare socială a indivizilor); dar toate aceste referiri erau făcute din unghiul de vedere al uneia sau alteia dintre speciile de valori şi se înscriau doar în perimetrul unor investigaţii distincte ale economiştilor, eticienilor, juriştilor, teoreticienilor artei, logicienilor etc. **A.,** ca domeniu constituit al reflecţiei filozofice, presupune însă o sintetizare a acestor rezultate parţiale şi disparate care, punînd în centru problema raportului dintre momentul obiectiv şi cel subiectiv al valorii, surprinde relaţiile dintre diferitele tipuri de valori şi modul de funcţionare a subsistemelor de valori în ansamblul sistemului social, clarifică esenţa valorii ca atare. Bazele **a.** ca disciplină aparte au fost puse, începînd cu a doua jumătate a secolului trecut, de H. Lotze şi în continuare de Fr. Nietzsche, de A. von Meinong şi Chr. Ehrenfels, dar mai ales de şcoala neokantiană de la Baden şi de Eduard von Hartmann. Orientările idealiste în **a.** au considerat valorile, fie ca existînd exclusiv în sine, sub forma unor *arhetipuri* perfecte (N. Hartmann), fie, prin şcoala neokantiană de la Baden, ca *entităţi* supraistorice(W. Windelband, H. Rickert), fie ca o simplă proiecţie a trăirilor, dorinţelor sau satisfacţiilor subiectului, oscilînd între explicarea *valorizării* prin valoare („noi valorizăm numai ceea ce este în prealabil valoare intrinsecă") şi explicarea valorii prin valorizare („obiectele au valoare — independent de însuşirile lor — numai pentru că noi le-o acordăm"). Spre deosebire de aceste orientări, care ignoră în egală măsură rolul interrelaţiei complexe *subiect-obiect* (şi, deci, implicaţia reciprocă a valorii şi valorizării), orientarea marxistă în **a.** surprinde caracterul raţional al valorii, faptul că criteriile de valorizare ale subiectului sînt obiectiv determinate de *practica* social-istorică, valoarea constituindu-se prin interacţiunea dintre trebuinţele subiectului şi calităţile obiectului creat sau introdus de om într-un context socio-cultural determinat. Această introducere în contextul social conferă obiectului o funcţionalitate aparte, o semnificaţie umană, capacitatea de a răspunde într-un fel sau altul, mai mult sau mai puţin, unor *idealuri* şi trebuinţe umane (etice, politice, teoretice, estetice, utilitare etc.) istoriceşte şi socialmente condiţionate de practică. De aceea, concomitent, omul creează valori şi se creează prin valori, care devin coordonate ale *acţiunii umane* şi determinaţii ontologice ale *condiţiei umane.* Fiecare societate are tabla sa de valori, profilul ei axiologic specific, ierarhia sa valorică determinată de idealurile sociale ale claselor dominante. Aceasta structurează relativ unitar sistemul axiologic al societăţii respective, îl defineşte şi îl individualizează. De exemplu, separarea artificială a valorilor gnoseologice, teoretice, ştiinţifice de valoarea etică, politică sau estetică, reprezintă, din acest punct de vedere, o gravă eroare deoarece ea face abstracţie de condiţia potrivit căreia sistemul de valori al unei societăţi date reprezintă, în esenţă, o reflectare mediată şi de ultimă instanţă a totalităţii determinărilor social-istorice şi ideologice caracteristice societăţii respective, ignoră ansamblul intercondiţionărilor axiologice, unitatea organică a sistemului respectiv de valori, golindu-l de semnificaţia şi finalitatea sa umană. În ţara noastră, în perioada interbelică problemele de **a.,** respectiv filozofia valorilor, au fost abordate de A.D. Xenopol, V. Pârvan, P. Andrei, N. Bagdasar, L. Blaga, D.D. Roşca, E. Sperantia, M. Florian, P. Comar-

Scanned with OKEN Scanner

nescu, M. Ralea, T. Vianu, E. Lovinescu. În anii de după Eliberare au apărut lucrările: N. Kallós, A. Roth, „Axiologie și etică" (1968, 1970, lb. maghiară); I. Pascadi, „Din tradițiile gîndirii axiologice românești" (1970); L. Grünberg, „Axiologia și condiția umană" (1972).

AXIOLOGIE FORMALĂ, denumire dată de Robert S. Hartman tentativei sale de reconstrucție științifică a axiologiei, care, pornind de la *axioma* de bază „valoarea este sens", consideră că „sensul este plenitudine de proprietăți", „mulțimile de proprietăți sînt intensiuni și, ca atare, un lucru are valoare în măsura în care posedă proprietățile apte să satisfacă intensiunea conceptului său". Aplicînd în studiul valorii generice *teoria mulțimilor*, cu operațiile booleene corespunzătoare, **a.f.** realizează deziderатul reformulării mai riguroase a axiologiei, prin utilizarea unor metode cărora științele moderne le-au probat fertilitatea: *axiomatizarea* și *formalizarea*. **A.f.** deschide o cale către măsurarea valorii generice și către o testare, dincolo de alegerile efective, dar pornind de la ele, a receptivității valorice a *subiectului;* ea cuprinde în sine modalități explicite de relații cu *experiența*, așa cum o probează și aplicațiile ei practice în estetică, antropologie, psihologie și psihiatrie. Chiar dacă testele hartmaniene asupra capacității de valorizare neglijează raportul dialectic dintre momentul obiectiv și cel subiectiv al valorii și reduc „dezacordul de atitudine" la un simplu „dezacord în convingere" care ar putea fi soluționat exclusiv prin perfecționarea cunoașterii, constatăm că, de la axiologia fenomenologică a lui Nicolai Hartmann, la axiologia formală a lui Robert Hartman, studiul valorilor a efectuat o întoarcere de 180°; pentru primul valorile se opuneau cunoașterii și erau simple „intuiții emoționale", pentru cel de-al doilea, care se înscrie în cîmpul de posibilități deschis de *revoluția științifico-tehnică* contemporană, se pune problema, care rămîne în continuare deschisă, a cunoașterii științifice a valorii.

AXIOMA SILOGISMULUI, denumire dată principiului după care este derivată concluzia din premisele unui silogism aristotelic. Dată fiind structura dublă a *noțiunilor* ce intră în alcătuirea unui *silogism*, **a.s.** are două formulări. Prima, pe linie de *sferă*, cunoscută sub denumirea latină *Dictum de omni, dictum de nullo*, arată: ceea ce se enunță despre *gen* ca întreg se enunță despre fiecare din *speciile* sale (de ex., dacă *specia* fier face parte din genul metal și dacă despre metal se spune că e bun conducător de căldură, atunci acest predicat se enunță în mod necesar și despre specia fier). A doua formulare a axiomei silogismului, pe linie de *conținut*, cunoscută sub denumirea latină *Nota notae est nota dei ipsius*, care înseamnă: predicatul predicatului unui lucru este chiar predicatul acelui lucru (de ex., dacă „bun conducător de căldură" este un predicat al metalului, iar „metal" este un predicat al lucrului numit aici „fier", atunci „bun conducător de căldură" este un predicat al predicatului fierului și ca atare el este cu necesitate un predicat al fierului însuși).

AXIOMATIC, v. **SISTEM.**

AXIOMATICĂ *(metoda* **a.***)*, modalitate de construcție a teoriilor științifice cu următoarele sensuri fundamentale: 1) reconstruire a unei teorii pe baza unui *sistem axiomatic* (un număr de *concepte* primitive, nedefinite și un număr de *propoziții* primitive, nedemonstrate), prin definirea tuturor conceptelor teoriei pe baza conceptelor primitive și deducerea tuturor propozițiilor teoriei plecînd de la propozițiile prime *(axiome);* această manieră de axiomatizare a teoriilor are trei tipuri principale: a) axiomatica intuitivă (ex. geometria expusă în

Scanned with OKEN Scanner

sistemul lui Euclid), în care termenii şi propoziţiile teoriei sînt luaţi cu sensul lor obişnuit, evident; b) axiomatica abstractă (ex. geometria în sistemul lui Hilbert), în care sensul termenilor primitivi este determinat exclusiv prin relaţiile lor din cadrul axiomelor şi c) axiomatica formalizată (ex.: sistemele formale din metamatematică), în care întreaga teorie este reconstruită ca sistem formal, lipsit de semnificaţii, înseşi regulile logice de *deducţie* fiind formulate explicit; 2) reconstrucţie a unei teorii prin definirea unui *predicat* al *teoriei mulţimilor* care reprezintă structura matematică a acestei teorii; şi această modalitate, dominantă în matematica şi fizica de astăzi, poate fi intuitivă sau formală. *Metoda* **a.** constituie atît o modalitate de expunere a unor rezultate ştiinţifice deja obţinute, cît şi una de descoperire. Folosită pe scară largă în logică, matematică, fizică, biologie, lingvistică (în general în ştiinţele care au atins un grad înalt de elaborare teoretică), ea nu poate fi absolutizată ca fiind unica modalitate a deplinei maturizări a oricărei ştiinţe. Metoda **a.** permite dezvăluirea structurii interne a teoriilor, a relaţiilor dintre teorii, introducînd precizie, rigoare, sistemicitate şi un mare grad de explicitare conceptuală în cadrul cunoaşterii.

AXIOMATIZARE, procedeu de reconstrucţie a teoriilor ştiinţifice constînd în edificarea acestora pe baza unui sistem axiomatic (alcătuit dintr-un număr de termeni primi, acceptaţi fără definiţie şi a unei mulţimi de enunţuri fundamentale — postulate sau axiome — luate fără demonstraţie); orice nou termen al teoriei va fi introdus pe baza definiţiilor, plecînd de la termenii primi şi de la termenii anterior definiţi, iar orice enunţ al teoriei va fi acceptat dacă va fi demonstrat cu ajutorul axiomelor şi al altor enunţuri anterior demonstrate.

AXIOMĂ (gr. *axioma* „demnitate"), (în teoria „ştiinţei demonstrative" a lui Aristotel) propoziţie evident adevărată, certă, necesară, indemonstrabilă şi care serveşte la demonstrarea altor propoziţii. În literatura logică şi filozofică ulterioară, **a.** a primit o mare diversitate de interpretări, în funcţie de idealul sau concepţia filozofică, dominantă în cunoaşterea ştiinţifică. Astfel, **a.** a fost considerată: un enunţ simplu (stoici, F. Bacon); un principiu metafizic evident (Descartes); un adevăr experimental, obţinut prin generalizare, plecînd de la observaţii (J. St. Mill şi empirismul modern); o simplă convenţie (Poincaré), o definiţie implicită a termenilor primi ai unei teorii (Hilbert); o consecinţă a unor definiţii reale, deci a principiului identităţii (Leibniz). În cunoaşterea ştiinţifică şi în filozofia contemporană înţelegerea tradiţională a conceptului de **a.** a fost supusă unei profunde critici epistemologice; ca rezultat, **a.** şi-a pierdut valoarea de adevăr prim, necesar, evident, devenind un adevăr ipotetic relativ la un sistem teoretic determinat (verificabil prin consecinţele sistemului), luat ca punct de plecare în derivarea şi interpretarea altor propoziţii. În sistemele formale, **a.** reprezintă o expresie primitivă, indemonstrabilă, validă, din care sînt derivate alte expresii (teoremele) prin regulile de inferenţă admise.

AYER, Alfred Jules (n. 1910), filozof englez neopozitivist, reprezentant al filozofiei *analitice.* În lucrările sale, problemele filozofice ale limbilor naturale şi formalizate ocupă un loc deosebit. Lucrările sale mai noi se îndepărtează de forma ortodoxă a *pozitivismului logic,* abordînd problematica generală a filozofiei, în special a gnoseologiei. *Op. pr.:* „Limbaj, adevăr, logică" (1936), „Problema cunoaşterii" (1956), „Filozofie şi limbaj" (1960), „Originile pragmatismului" (1968), „Problemele centrale ale filozofiei" (1973).

Scanned with OKEN Scanner

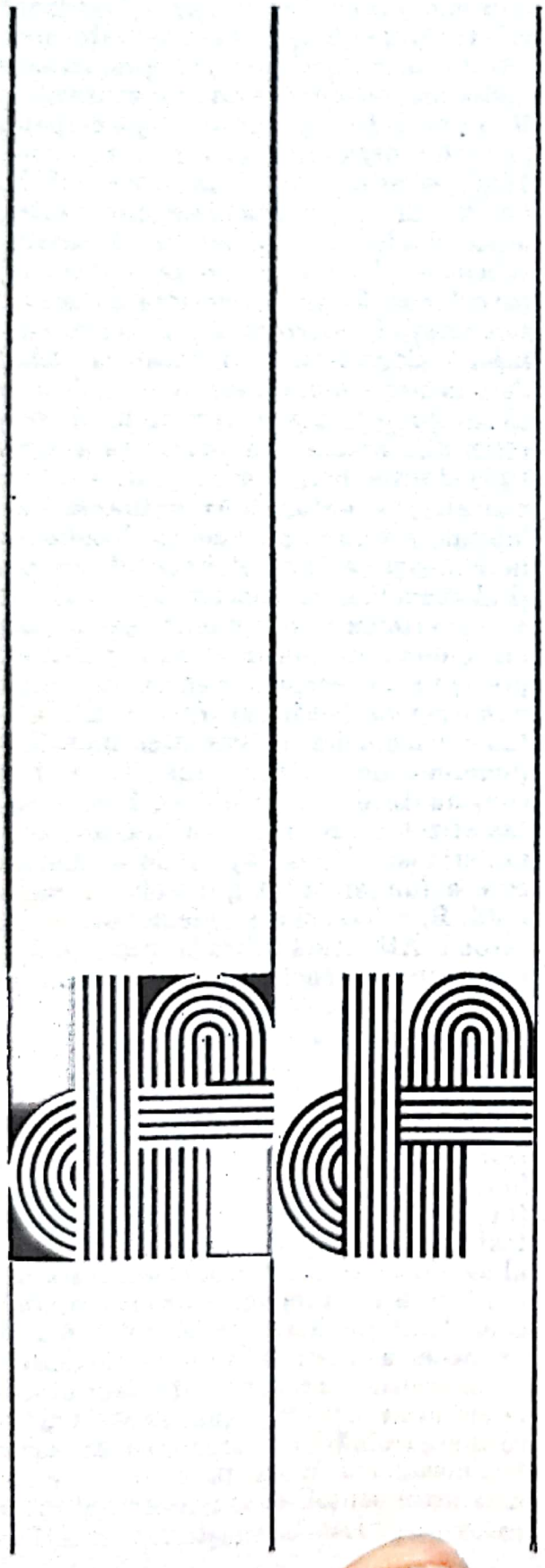

BABEŞ, Victor (1854—1926), savant român, medic, unul din întemeietorii microbiologiei moderne, cu valoroase contribuţii şi în anatomie; s-a ocupat şi de probleme filozofice şi sociale. A susţinut că *ştiinţa* nu poate fi clădită decît pe temelii filozofice materialiste, argumentînd că dacă mintea noastră n-ar reflecta realitatea întregul edificiu al ştiinţei s-ar prăbuşi. Autenticitatea cunoştinţelor noastre este confirmată, după **B.,** de *practică*, de transformarea naturii de către om prin ştiinţă. **B.** a criticat *agnosticismul*, care tinde „să descurajeze pe scrutătorii naturii", *religia* şi superstiţiile, militînd pentru punerea ştiinţei în slujba poporului în vederea ridicării nivelului său material, sanitar şi cultural. *Op. filozofice:* „Consideraţiuni asupra raportului ştiinţelor naturale către filozofie" (1879), „Ştiinţă şi credinţă" (1924).

BABEUF, François Noël (zis Gracchus) (1760—1797), revoluţionar francez, teoretician al comunismului utopic, fondator al ziarului „Le Tribun du peuple" şi conducător al *conspiraţiei egalilor* împotriva guvernului reacţionar al Directoratului. În urma unei trădări, adepţii lui **B.** (babuviştii) au fost arestaţi în 1796, iar **B.** executat. Depăşind caracterul luminist al concepţiilor comuniste anterioare, ca exponent al maselor populare, **B.** vedea în insurecţia populară şi în instaurarea unei dictaturi revoluţionare provizorii a păturilor plebeiene, mijlocul pentru desfiinţarea proprietăţii private şi făurirea societăţii comuniste, a „societăţii egalilor". În ciuda trăsăturilor utopice şi naive *(ascetismul* şi *egalitarismul* primitiv etc.), concepţiile lui **B.** oglindeau năzuinţele reale ale clasei muncitoare franceze, încă insuficient de matură, dar care începea să fie conştientă de antagonismul său cu burghezia. Cei mai de seamă adepţi ai lui **B.** au fost F.M. Buonarroti, A.A. Darthé şi S. Maréchal.

BACHELARD, Gaston (1884—1962), filozof, om de ştiinţă şi estetician fran-

Scanned with OKEN Scanner

cez, reprezentativ pentru orientarea antipozitivistă și realistă din epistemologia contemporană, orientare denumită uneori *neoraționalism*. Prin concepția sa despre „materialismul rațional" (sau „elaborat"), **B.** afirmă legătura neîntreruptă dintre domeniul teoretic și cel experimental; opunîndu-se *convenționalismului*, **B.** desprinde semnificația pozitivă a *operaționalismului* ca metodă, și elaborează un *raționalism* pe baze realiste și dialectice, care pune în lumină semnificația obiectivă a cunoașterii constituite pe calea procedeelor operatorii. După **B.**, omul este creator, sursa unică a lumii științei și a lumii artei. Promovînd ideea după care critica literară modernă trebuie să fie creatoare, **B.** a devenit un premergător al noului val din critica contemporană. *Op. pr.:* „Noul spirit științific" (1934), „Filozofia lui Nu" (1940), „Raționalismul aplicat" (1948), „Materialismul rațional" (1953), „Poetica spațiului" (1957).

BACON, Francis (1561—1626), filozof materialist englez. Trăind în epoca nașterii științei moderne, **B.** și-a asumat sarcina elaborării unei metode noi, adecvate, care, în opoziție cu *scolastica* sterilă, să favorizeze cercetarea științifică, cunoașterea și dominarea naturii de către om. Aforismele baconiene („Știința este putere"; „Oamenii nu pot stăpîni natura decît supunîndu-se legilor ei"; „A cunoaște cu adevărat înseamnă a cunoaște prin cauze)" exprimă plastic spiritul epocii. Condiția prealabilă a făuririi științei și metodei noi o constituie, pentru **B.**, critica cunoștințelor existente, eliberarea spiritului uman de sub tirania diverselor erori, prejudecăți și iluzii, denumite de el „idoli" (ai „tribului", care țin de natura umană; ai „peșterii", determinați de educația fiecărui om; ai „forului", prin care sînt desemnate neconcordanțele limbajului cu viața reală; ai „teatrului", generați de autoritatea tiranică a vechilor sisteme filozofice). **B.** este inițiatorul *empirismului* și *senzualismului* modern: simțurile ne dau *cunoștințe* certe și constituie izvorul tuturor cunoștințelor. Știința adevărată se dobîndește prin prelucrarea metodică, rațională a datelor senzoriale. **B.** pune astfel în opera sa principală, „Novum organum" (1620, trad. rom. 1957) — titlul arăta intenția lui **B.** de a da o replică „Organon"-ului, adică logicii și metodologiei aristotelice —, bazele metodei inductive, caracterizată prin folosirea *analizei*, *comparației*, *observației* și *experimentului*. Considerînd lumea ca fiind de natură materială, iar *mișcarea* ca o proprietate inalienabilă a materiei, **B.** recunoaște existența a multiple forme de mișcare și a diversității calitative a naturii. Accentuarea unilaterală a rolului analizei și al *inducției* în cunoaștere, în detrimentul *sintezei* și al *deducției*, conceperea pur analitică a experimentului (menit să separe unele de altele „formele" sau „naturile" prezente în corpuri pentru a determina *esența* fiecăreia) au conferit metodei baconiene un caracter metafizic (nondialectic). Opera lui **B.** a fost continuată de Th. Hobbes, care a sistematizat, sub o formă mecanicistă, materialismul lui **B.**, și de J. Locke, care a fundamentat gnoseologia empiristă. **B.** a scris și o *utopie* neterminată, „Noua Atlantidă" (trad. rom. 1962), imaginînd o societate organizată pe baze raționale, științifice, dar în care erau menținute diferențieri de clasă.

BACON, Roger (c. 1214—c. 1294), filozof și naturalist englez, călugăr franciscan. Pentru că a criticat cu îndrăzneală luxul și depravarea clerului catolic și abuzurile feudalilor, a fost multă vreme întemnițat. Adversar al *tomismului* și al *realismului scolastic*, **B.** era un adept al *nominalismului*, considerat de Marx și Engels „prima expresie a materialismului modern". El a acuzat *scolastica* de sterilitate, opunîndu-i metoda experimentală, „care merge pînă la cunoașterea cauzelor fenomenelor". **B.** a preconizat metodele experienței și observării directe ca surse ale cunoașterii, socotind

Scanned with OKEN Scanner

observarea, experimentul și matematica cele trei coloane ale științei. Limitele istorice ale gîndirii sale se vădesc în teza potrivit căreia filozofia nu trebuie să contrazică dogmele religiei.

BADEN (*Școala de la* **B.**), școală din cadrul neokantianismului, ai cărei reprezentanți — W. Windelband, H. Rickert, E. Lask, B. Bauch — au susținut un punct de vedere normativist în logică, teoria cunoașterii, filozofia valorilor și a culturii. Teza principală a acestei școli o constituie distincția dintre *existență* și *valoare;* valorile nu există, ci au valabilitate (Geltung); ele sînt superioare realității, alcătuiesc un sistem al criteriilor absolute ale cunoașterii, creației și aprecierii. Deși nu a pus problema genezei și a determinismului valorilor, Școala de la **B.** a precizat specificul lumii valorilor, ireductibilitatea și *autonomia* lor într-un sistem deschis, receptiv la noile sfere de valori ce se impun în procesul creației culturale. În filozofia istoriei, Școala de la **B.** a pus problema unui model metodologic adecvat specificului științelor istorice și a conturat problematica epistemologiei științelor sociale în genere, ajungînd însă la postularea unei opoziții între aceste științe și cele ale naturii.

BAGDASAR, Nicolae (1896—1971), filozof român. A fost profesor la Universitățile din Iași și București. Sub influența lui Kant, a neokantienilor și a lui Husserl, a năzuit spre o filozofie critică. Principalele sale preocupări au fost: epistemologia, filozofia valorilor, filozofia istoriei și istoria filozofiei. Ca istoric al filozofiei, a elaborat, de pe poziții raționaliste, studii privind filozofia universală contemporană și filozofia românească, urmărind expunerea obiectivă a concepțiilor filozofice analizate și a principalelor aprecieri și obiecții ce li s-au adus. După 1944, s-a apropiat treptat de materialismul dialectic. *Op. pr.:* „Filozofia contemporană a istoriei" (1930), „Teoria cunoștinței" (2 vol., 1941—1942, ed. a II-a într-un singur vol., 1944), „Filozofia românească de la origini pînă astăzi" (1941), „Teoreticieni ai civilizației" – (1969). Traducător al unor opere fundamentale ale lui Kant.

BAKUNIN, Mihail Aleksandrovici (1814—1876), revoluționar rus, unul dintre ideologii *anarhismului.* A emigrat din Rusia (1840) și a trăit în Germania, Elveția și Franța. A luat parte la revoluția din 1848 de la Praga, iar în 1849 a condus răscoala de la Dresda. În 1868 a fost primit în Internaționala I. Ca filozof și teoretician politic a fost un eclectic; hegelian apropiat de *individualismul* lui Stirner; pozitivist în concepția despre rolul și sarcinile filozofiei; adept al *materialismului economic* și, în parte, al doctrinei anarhiste a lui P.J. Proudhon. Concepțiile sale anarhiste micburgheze s-au cristalizat în deceniul al șaptelea. El a definit *statul* ca principal instrument de asuprire a oamenilor, justificat prin ficțiunea divinității, și a supus criticii *religia,* denumită de el „nebunie colectivă". Subapreciind rolul istoric și potențialul revoluționar al proletariatului (considera proletariatul calificat drept „aristocrație muncitorească") și exaltînd caracterul radical al păturilor celor mai pauperizate (lumpenproletariatul), **B.** a negat teoria luptei de clasă, necesitatea partidului proletar și a pregătirii revoluției, a promovat metode teroriste. Antiautoritarismul său l-a condus la ideea lichidării oricărui stat și a negării *dictaturii proletariatului.* Programul său social-politic era un „amestec pestriț" (Marx): ateismul, egalizarea (și nu desființarea) claselor, desființarea dreptului de moștenire (și nu a proprietății private) ș.a. Marx a criticat concepțiile și tactica promovată de **B.** ca inconsistente sub raport științific și aventuriste sub raport politic. Anarhiștii, în frunte cu **B.,** au fost excluși din Internaționala I, din 1872, pentru

Scanned with OKEN Scanner

activitate fracţionistă. *Op. pr.:* „Dumnezeu şi statul“ (1871, trad. rom. 1885, 1918), „Statul şi anarhia“ (1873).

BANFI, Antonio (1886—1957), filozof progresist italian, care a evoluat de la *raţionalismul* critic la materialismul dialectic caracterizat de el ca mişcare umanistă a epocii noastre. A criticat unele tendinţe ale culturii burgheze contemporane, îndeosebi iraţionalitatea *existenţialismului*. *Op. pr:* „Istoria materialismului“ (2 vol., 1952—1953).

BARIŢIU, George (1812—1893), om politic, publicist, istoric român cu vederi luminist-democratice, unul dintre conducătorii revoluţiei de la 1848 din Transilvania. Membru fondator al Academiei Române, întemeietorul presei româneşti din Transilvania („Gazeta de Transilvania“, „Foaie pentru minte, inimă şi literatură“, 1838, „Transilvania“, 1868). Ataşat profund de realităţile sociale ale vremii sale şi preocupat de soarta poporului său, **B.** a criticat, de pe poziţii democrat-burgheze radicale, feudalismul şi a denunţat asuprirea naţională, şovinismul şi cosmopolitismul, fiind un consecvent susţinător al tezei cu privire la importanţa afirmării caracterului naţional al culturii, ca punct de sprijin în lupta de eliberare a poporului român. **B.** a contribuit la cristalizarea, în spirit luminist, a unor idei din domeniul filozofiei culturii şi filozofiei istoriei, relevînd valoarea omului ca fiinţă culturală, raţională. În centrul preocupărilor sale a stat problema cultivării, a luminării poporului ca mijloc de emancipare naţională şi socială. A promovat ideea raportului dintre cultură, societate şi istorie, ca şi pe aceea a contribuţiei specifice şi originale pe care fiecare popor o aduce la cultura universală. Prin ideile sale cu privire la necesitatea studierii factorilor determinanţi ai progresului, cercetării „modului vieţuirii“ în societate, cu privire la interacţiunea fenomenelor istorice, la cauzalitatea în istorie şi la importanţa condiţiilor naturale şi sociale, de loc şi de timp, a raportului de proprietate în structurarea socială, a rolului maselor populare şi al personalităţilor istorice, purtătoare ale aspiraţiilor populare, **B.** se situează în rîndul precursorilor români ai concepţiei materialiste despre istorie. **B.** a respins teoriile lui Malthus şi Schopenhauer, considerînd teza privitoare la necesitatea scăderii populaţiei şi pesimismul, în general, ca „venin de moarte“ pentru poporul român, angajat în lupta pentru afirmarea drepturilor sale la viaţă de-sine-stătătoare. *Op. pr.:* „Cultura“ (1838), „Omul“ (1839), „Despre filozoful Schopenhauer“ (1880), „Studiu istoric asupra raporturilor agrare din Transilvania şi ţările anexe“ (1884), „Părţi alese din istoria Transilvaniei pe două sute de ani în urmă“ (3 vol., 1884—1891).

BARTH, Karl (1886—1968), teolog elveţian, reputat filozof al religiei, fondatorul *teologiei dialectice*. Sub influenţa tradiţiilor protestante şi a gîndirii lui Kierkegaard, **B.** susţine teza limitelor de nedepăşit ale existenţei umane şi înlocuieşte studiul cunoaşterii şi acţiunii cu analiza interiorităţii. Absolutizînd proiectul religios al omului şi, implicit, negînd posibilitatea proiectului real uman de autodepăşire, **B.** accentuează, în manieră pesimistă, dependenţa sensului existenţei umane de o divinitate transcendentă, pregătind astfel demersul teoretic principal al *existenţialismului* religios. **B.** încearcă o desacralizare a credinţei şi o regăsire a omului (deşi numai ca fiinţă limitată şi iremediabil însingurată), în afara ei, trezind interesul pentru problemele filozofice ale existenţei umane. Format în spiritul tradiţiilor umaniste ale culturii, **B.** s-a opus, în 1933, alierii „mişcării creştine“ la nazism, criticînd dictatura şi religia oficială de pe poziţiile cercurilor liberale burgheze şi apărînd valorile umane tradiţionale de mistificatorii şi detractorii lor. După 1945 s-a arătat receptiv la unele înnoiri intervenite în lume, a afirmat crezuri democrate

Scanned with OKEN Scanner

și a manifestat un interes sporit pentru problematica omului contemporan. *Op. pr.:* „Scrisoare către romani" (1919), „Existența teologică astăzi" (1933), „Dogmatica bisericească" (1927—1967).

BAUCH, Bruno (1877—1942), filozof german neokantian, care încearcă o sinteză între normativismul Școlii de la Baden și hegelianism. În lucrările sale („Adevăr, valoare și realitate", 1923; „Ideea", 1926) **B.** distinge riguros între valabilitate și valoare și deschide o discuție constructivă cu privire la raporturile dintre ansamblul valorilor (cultura) și sistemul categorial al valorilor.

BAUER, Bruno (1809—1882), filozof idealist german din grupul tinerilor hegelieni *(hegelienilor de stînga)*. Critic al *religiei*. În opera sa principală, „Critica evangheliilor sinoptice" (3 vol., 1841—1842), a demonstrat neautenticitatea evangheliilor. A negat rolul maselor în istorie și a considerat că forța motrice a dezvoltării istorice o constituie marile personalități culturale purtătoare ale „spiritului critic". Marx și Engels au criticat concepțiile lui **B.** în lucrările lor „Sfînta familie" și „Ideologia germană".

BAYLE, Pierre (1647—1706), filozof francez, precursor al *luminismului*. A supus criticii dogmatismul religios și a susținut posibilitatea existenței unei societăți compuse exclusiv din atei. A folosit *scepticismul* pentru a combate filozofia *speculativă* și a pregătit astfel terenul pentru acceptarea materialismului în Franța. *Op. pr.:* „Dicționar istoric și critic" (2 vol., 1695—1697).

BAZA TEHNICĂ-MATERIALĂ A SOCIETĂȚII, totalitate a elementelor materiale ale *forțelor de producție*. În **b.t.-m. a s.** se includ: mijloacele de muncă (unelte, utilaje, mașini-unelte, totalitatea agregatelor și sistemelor tehnice, mijloace de transport și de comunicație etc.), obiectele muncii (pămîntul, alte medii naturale asupra cărora acționează oamenii, materiile prime obținute nemijlocit prin extracție sau prelucrate și semiprelucrate, sursele de energie etc.) asupra cărora acționează omul în procesul de producție. *Relațiile de producție* existente în funcție de caracterul proprietății asupra mijloacelor de producție influențează activ **b.t.-m. a s.,** ele putînd să favorizeze sau să frîneze dezvoltarea acesteia. Fiecare orînduire socială se consolidează definitiv atunci cînd își creează o bază tehnică-materială proprie, capabilă să potențeze la maximum funcționalitatea relațiilor de producție și sociale specifice acelei orînduiri. Baza tehnică-materială a socialismului o constituie marea producție mecanizată, întemeiată pe tehnica modernă în toate ramurile economiei naționale și care se dezvoltă în condițiile proprietății socialiste asupra mijloacelor de producție. Dezvoltarea planică proporțională și în ritm rapid a bazei tehnice-materiale a socialismului presupune repartizarea rațională a forțelor de producție pe întreg teritoriul țării și valorificarea superioară a tuturor resurselor materiale de care dispune societatea, concentrarea crescîndă a producției în condițiile specializării și cooperării multilateral dezvoltate, ridicarea neîntreruptă a productivității muncii. În țara noastră, după cucerirea puterii politice de către clasa muncitoare și aliații săi și după naționalizarea principalelor mijloace de producție, s-a trecut la construirea bazei tehnice-materiale a socialismului, făurită în procesul industrializării socialiste. În etapa actuală a făuririi societății socialiste multilateral dezvoltate și în perspectiva trecerii treptate la construcția comunismului în România, dezvoltarea în continuare, prin folosirea marilor cuceriri ale revoluției științifice-tehnice, a bazei tehnice-materiale constituie temelia întregului progres social-economic al țării, de ridicare a nivelului de trai al poporului.

BAZĂ ȘI SUPRASTRUCTURĂ, categorii fundamentale ale materialismului

Scanned with OKEN Scanner

istoric, elaborate de K. Marx şi F. Engels. *Baza* este un domeniu al vieţii materiale a societăţii, al *existenţei sociale* a oamenilor; ea reprezintă totalitatea *relaţiilor de producţie* într-o etapă determinată a dezvoltării sociale, relaţii ce constituie temelia economică pe care se înalţă toate celelalte *relaţii sociale*. De aceea, *baza* unei societăţi este de fapt *baza economică* a acesteia, deoarece fizionomia ei materială este configurată tocmai de tipul de relaţii de producţie specifice ei, relaţii care desemnează — dealtfel — şi *structura* (economică) a acelei societăţi pe care se edifică o *suprastructură* corespunzătoare. *Suprastructura* se constituie din totalitatea *ideilor*, *teoriilor*, *concepţiilor* cu caracter *ideologic* ale oamenilor, precum şi din *sistemul* relaţiilor (ideologice) care se statornicesc în funcţie de aceste idei, teorii şi concepţii împreună cu ansamblul formelor organizaţionale care le mijlocesc obiectivarea în acţiunile practice ale oamenilor, în cadrul cărora *instituţiile sociale* au un rol precumpănitor. Elementul cel mai activ al *suprastructurii* îl constituie *suprastructura* politică, legată cel mai nemijlocit de bază şi care exercită o influenţă hotărîtoare asupra celorlalte elemente suprastructurale, ca şi asupra bazei înseşi. Între **b.** şi **s.** există un raport dialectic: **b.** determină **s.**, schimbarea **b.** atrage întotdeauna după sine schimbarea întregii **s.**; la rîndul ei **s.** oglindeşte **b.** şi, totodată, o influenţează activ, îi stimulează consolidarea şi dezvoltarea. Subliniind caracterul primordial al **b.** în raport cu **s.**, arătînd că **s.** este generată de **b.**, materialismul dialectic şi istoric precizează, totodată, faptul că această determinare nu se realizează în mod automat. **S.** este creată întotdeauna de oameni, însă nu în mod arbitrar, ci în funcţie de condiţiile economice, de cerinţele dezvoltării **b.** respective. De asemenea, ca formă a conţinutului economic, **s.** nu este o reflectare pasivă, mecanică a acestuia, ci are o independenţă relativă faţă de **b.** care a generat-o. Această independenţă se manifestă şi în faptul că **s.** îndeplineşte un rol activ în viaţa socială, accelerînd sau frînînd dezvoltarea societăţii, după cum ea reflectă interesele forţelor sociale înaintate sau ale celor conservatoare. În orînduirile întemeiate pe proprietatea privată asupra mijloacelor de producţie, atît **b.** cît şi **s.** au un caracter complex şi prin excelenţă contradictoriu. **B.** acestor orînduiri se caracterizează prin relaţii economice de exploatare, care determină manifestarea unor raporturi antagonice pe plan politic şi ideologic între clasele exploatate şi clasele exploatatoare. În aceste societăţi, **s.** are de asemenea un caracter eterogen şi antagonist, cuprinzînd atît concepţii şi instituţii care exprimă interesele claselor dominante exploatatoare, cît şi concepţii şi instituţii care exprimă interesele şi năzuinţele claselor progresiste, ale maselor populare. Trecerea de la o orînduire la alta presupune schimbări calitative atît în domeniul **b.** cît şi în **s.** În societăţile bazate pe relaţii de exploatare, **b.** (relaţiile de producţie) ia naştere şi se dezvoltă, de regulă, în sînul vechii orînduiri. Din cauza incompatibilităţii relaţiilor de producţie socialiste cu relaţiile de producţie de tip exploatator, **b.** economică a socialismului nu se poate forma, în genere, în sînul orînduirii capitaliste. Pentru făurirea ei este necesară instaurarea, în prealabil, ca prim pas al *revoluţiei socialiste*, a puterii de *stat* a clasei muncitoare. Această împrejurare determină în mod necesar creşterea rolului **s.** (în primul rînd a **s.** *politice)* în făurirea şi dezvoltarea noii baze şi în primul rînd creşterea rolului mobilizator şi organizator al statului socialist ca element principal al **s.** Baza socialistă se caracterizează prin proprietatea socialistă asupra mijloacelor de producţie, prin raporturi de colaborare şi de ajutor reciproc. **S.** societăţii socialiste se dezvoltă şi se consolidează în luptă cu rămăşiţele vechii **s.**, cu influenţele ideologiei burgheze, cu în-

Scanned with OKEN Scanner

chistarea dogmatică, în confruntare cu gîndirea filozofică nemarxistă, concepţia marxist-leninistă despre lume şi viaţă, — nucleu al noii **s.** — fiind în continuă dezvoltare creatoare. În socialism, dezvoltarea **b.** şi **s.** se înfăptuieşte în mod conştient; rolul conducător în construirea **b.** şi **s.** socialiste îl are partidul revoluţionar al clasei muncitoare, care, pe temeiul cunoaşterii adecvate a legilor sociale şi al analizei istorice concrete a particularităţilor fiecărei etape de dezvoltare, elaborează directivele şi măsurile cele mai eficiente în vederea evitării rămînerilor în urmă şi a perfecţionării continue şi armonioase a relaţiilor de producţie şi a componentelor **s.** şi mobilizează masele populare la înfăptuirea lor. În procesul făuririi societăţii socialiste multilateral dezvoltate în ţara noastră, P.C.R. acordă o permanentă atenţie perfecţionării relaţiilor de producţie socialiste, consolidării şi dezvoltării proprietăţii socialiste, ridicării nivelului conştiinţei socialiste şi perfecţionării structurilor organizaţionale, a instituţiilor sociale specifice societăţii noastre. Accentuarea procesului de *omogenizare socială*, întemeiat pe dispariţia treptată a diferenţelor esenţiale dintre oraş şi sat, dintre munca fizică şi munca intelectuală, în decursul noii etape de dezvoltare a societăţii noastre, va duce la adîncirea caracterului *omogen* şi *unitar* atît al **b.** cît şi al **s.** noastre socialiste, iar în perspectiva trecerii la comunism acest proces de omogenizare structurală şi suprastructurală a societăţii se va desăvîrşi pe deplin, odată cu realizarea unor mutaţii calitative la nivelul conţinutului **b.** şi al **s.**, la nivelul tipologiei relaţiilor de producţie şi sociale, a structurilor organizaţionale şi a vieţii spirituale a oamenilor.

BĂDĂRĂU, Dan (1893—1968), filozof român. A fost profesor la Universitatea din Iaşi. Cugetător de formaţie realistă şi raţionalistă, s-a preocupat de problema gîndirii, criticînd *intuiţionismul* şi *iraţionalismul*, pe baza distincţiei dintre aşa-numita gîndire „pură" (subconştientă) şi gîndirea logică, discursivă, singurul temei al ştiinţei, filozofiei şi stăpînirii progresive a naturii de către om. A abordat probleme de logică (problema atribuţiunii şi judecăţii etc.), gnoseologie şi istorie a filozofiei. În anii regimului democrat-popular, apropiindu-se de poziţiile materialismului dialectic şi ale materialismului istoric, a scris studii de logică şi monografii de istorie a filozofiei. *Op. pr.:* „Essai sur la pensée" (1925), „L'individuel chez Aristote" (1936), „Du jugement comme acte signifiant" (1944), „Filozofia lui Dimitrie Cantemir" (1964), „G.W. Leibniz" (1966).

BĂLCESCU, Nicolae (1819—1852), istoric şi om politic român, conducător al revoluţiei de la 1848 din Ţara Românească, una dintre cele mai de seamă personalităţi revoluţionare din Europa timpului. Contribuţia lui **B.** la dezvoltarea filozofiei româneşti se înscrie pe coordonatele filozofiei istoriei şi filozofiei politice, concepţia sa degajîndu-se din opera istorică. Filozofia lui **B.,** avînd un punct de plecare spiritualist, se caracterizează prin evidenţierea ideii de *progres;* acesta se realizează procesual, într-o mişcare ce se accelerează pe măsura înaintării spre „ţinta" stabilită: înfăptuirea cu necesitate, în omenire, în general, şi în fiecare naţiune în particular, a dreptăţii şi frăţiei. Subliniind sensul ireversibil al acestui proces, chiar dacă întrerupt uneori de repaos, de oscilaţie, de „covîrşire a răului", **B.** distinge semnificaţia esenţială a luptei dintre asupriţi şi asupritori, sesizează rolul important al condiţiilor vieţii materiale, supune unei critici aprofundate orînduirea feudală (o parte din datele şi concluziile lui **B.** au fost folosite de K. Marx în „Capitalul"), subliniază rolul maselor populare în istorie şi necesitatea revoluţiei pentru înlăturarea relaţiilor feudale, pentru obţinerea eliberării, unităţii şi independenţei naţionale, se pronunţă pentru organi-

Scanned with OKEN Scanner

zarea noului stat românesc pe baze democratice și republicane, pentru colaborare cu toate națiunile, în vederea lichidării asupririi sociale și naționale. În concepția lui **B.,** drepturile popoarelor la existență, la libertate socială și națională, de egalitate și suveranitate sînt drepturi naturale, inextricabil legate între ele, ce trebuie smulse asupritorilor prin acțiune revoluționară. După **B.,** ființa umană este perfectibilă, realizarea perfectibilității echivalînd cu eliberarea de orice servituți a omului ca individ, națiune și omenire, din aceasta decurgînd misiunea în lume atît a personalităților cît și a popoarelor, fiecare aducîndu-și contribuția conform geniului propriu, din marea lor diversitate rezultînd „armonia totului". În istoriografie, **B.** promovează ideea importanței unei documentări temeinice, a criticii izvoarelor, a depășirii prezentării istorice exclusiv prin prisma „biografiei stăpînitorilor" și a recursului la cercetarea instituțiilor sociale, a obiceiurilor, a vieții poporului. *Op. pr.:* „Puterea armată și arta militară de la întemeierea principatului Valahiei pînă acum" (1844), „Cuvînt preliminariu despre izvoarele istoriei românilor" (1845), „Despre starea socială a muncitorilor plugari în Principatele Române în deosebite timpuri" (1846), „Mersul revoluției în istoria românilor" (1850), „Question économique des Principautés danubiennes" (1850), „Trecutul și prezentul" (1851), „Istoria românilor sub Mihai-vodă Viteazul" (postum, 1878).

BĂRBAT, Virgil I. (1879—1931), sociolog și filozof român. A fost profesor la Universitatea din Cluj. Abordînd probleme politice, economice și educative, s-a manifestat îndeosebi ca sociolog al culturii. Situat pe poziții raționaliste, a definit sociologia ca „știința creației umane". A conceput, împreună cu psihologul Fl. Ștefănescu-Goangă ș.a., un vast plan de culturalizare a Transilvaniei sub conducerea și îndrumarea Universității din Cluj, intitulat „Extensiunea universitară". A înființat și a condus „Revista de sociologie" (1931). *Op. pr.:* „Imperialismul american. Doctrina lui Monroe" (1920), „Exproprierea culturii" (1927), „Premisele umane ale culturii moderne" (1927), „Dinamism cultural" (1927), „Sociologia — o schiță istorică și o definiție" (1931). *În manuscris:* „Rudolf Eucken, istoria și viitorul civilizației", „Posibilitățile organice ale omenirii", „Curs complet de sociologie generală", „Curs complet de istoria doctrinelor morale și politice".

BĂRNUȚIU, Simion (1808—1864), gînditor român, unul dintre conducătorii revoluției din 1848 a românilor din Transilvania. A fost profesor de filozofie la Blaj și apoi primul profesor de filozofie al Universității din Iași. A introdus predarea filozofiei în limba română în Transilvania (1839) și s-a pronunțat pentru o gîndire eliberată de sub tutela teologiei. A abordat, în spiritul idealismului raționalist, aproape toate ramurile filozofiei: metafizica, logica, estetica, etica, istoria filozofiei. A predat întîiul curs de estetică filozofică, cursuri de psihologie, pedagogie și drept, fiind un adept al *dreptului natural* și a elaborat primul sistem general de estetică românească. În gîndirea filozofică a lui **B.,** care pornea de la Kant, se disting: încercarea de depășire a *agnosticismului* prin sublinierea posibilității omului de a cunoaște lumea, restrîngerea *aprioris-mului* în limitele unor formulări și definiții, sublinierea unității *naturii umane*, respingerea *creaționismului* și a *finalismului*. Gîndirea socială a lui **B.,** avînd ca temă centrală libertatea, se remarcă prin critica adusă feudalismului, prin poziția republicană, prin ideea libertății, unității și independenței naționale, a dreptului tuturor popoarelor la viață și propășire în cadrul unor state suverane. *Op. pr.:* „O tocmeală de rușine și o lege nedreaptă" (1842), „Raporturile românilor cu ungurii și principiile libertății naționale" (1848), „Dreptul public al românilor" (postum, 1867), „Dreptul natural public" (postum, 1870), „Pedagogia" (pos-

Scanned with OKEN Scanner

tum, 1870), „Psihologia empirică şi logica“ (postum, 1871), „Estetica“ (postum, 1972). *În manuscris:* „Metafizica“, „Etica“, „Istoria filozofiei“ (cursuri universitare).

BEAUVOIR, Simone de (n. 1908), scriitoare şi eseistă franceză de orientare existenţialistă. Deşi stările de *angoasă*, *absurdul* şi *teama* — categorii specific existenţialiste — se regăsesc în scrierile sale, în acestea apare, totodată, în mod consecvent, ideea de *transcendenţă*, înţeleasă ca posibilitate infinită de expansiune, în viitor, a fiinţei umane. Omul nu trebuie să se lase însă înşelat de proiecte inaccesibile, el trebuie să se angajeze, să acţioneze, să-şi asume partea lui de răspundere pentru destinul acestei lumi — singura lume care este de altfel şi opera lui — ceea ce face ca *angajarea* omului să poată deveni, astfel, definitivă şi absolută. Refuzînd ideea artei pentru artă, **B.** a militat pentru o literatură angajată. A încercat să demonstreze egalitatea existenţială a femeii cu bărbatul şi a criticat unele valori ale moralei şi culturii burgheze. A preconizat o morală a *ambiguităţii*, înţelegînd prin aceasta caracterul concret, complex şi contradictoriu al situaţiilor umane, dar neînţelegînd, de fapt, originea socială a acestui caracter. Considerîndu-se un intelectual de stînga, opţiunile ei politice şi ideologice nu au fost încă nici prea clar conturate şi nici întru totul consecvente. *Op. pr.:* „Pyrrhus şi Cineas“ (1944), „Toţi oamenii sînt muritori“ (1947, trad. rom. 1976), „Pentru o morală a ambiguităţii“ (1947), „Existenţialismul şi înţelepciunea naţiunilor“ (1948), „Al doilea sex“ (1949), „Privilegii“ (1955), „Forţa lucrurilor“ (1963), „O moarte prea dulce“ (1964), „Cu socotelile încheiate“ (1972).

BEBEL, August (1840—1913), militant al mişcării muncitoreşti germane şi internaţionale. A fost membru al Internaţionalei I. Unul dintre fondatorii şi conducătorii Partidului Social-Democrat din Germania. Ca deputat în Reichstag (1871) a apărat Comuna din Paris, a denunţat militarismul şi colonialismul. Publicist de mare talent, în 1878—1890 a desfăşurat o susţinută campanie împotriva curentelor oportuniste, anarhiste şi revizioniste. **B.** a apărat *darvinismul* împotriva criticilor conservatoare şi idealiste ce i se aduceau, a combătut *malthusianismul*, a relevat legătura dintre *idealism* şi *religie* şi a fost un militant consecvent pentru emanciparea femeii. *Op. pr.:* „Femeia şi socialismul“ (1879, trad. rom. 1961), „Din viaţa mea“ (3 vol., 1910—1914, trad. rom. 1956—1958).

BEHAVIORALISM, direcţie politologică americană („behavioral approach“ sau „behavioral sciences“), scientist-pozitivistă, reprezentată de D. Easton, A. Somit, J. Tannenhaus ş.a., care îşi propune să cerceteze, cu mijloace multidisciplinare, *comportamentul* politic în vederea discernerii unor regularităţi generalizabile în teorii cu valoare explicativă şi predictivă, pe baza testărilor obligatorii, a folosirii unor tehnici adecvate, a cuantificării şi a separării evaluărilor etice de explicaţia empirică. **B.** are meritul de a urmări perfecţionarea metodelor şi tehnicilor de investigaţie, de a fi iniţiat lansarea cercetării matematice a comportamentului politic şi de a fi pus în lumină dificultăţile teoretizării rezultatelor astfel obţinute. El rămîne însă limitat de unilateralităţile empirismului, psihologismului, de abuzul extrapolării de la scara micro- la cea macropolitologică, precum şi de excesele cuantificării, ale „miniaturizării“ şi „atomizării“ analizei.

BEHAVIORISM (engl. *behaviour* „comportament“), concepţie psihologică, elaborată iniţial de J. Watson (1913) şi dezvoltată de F. Ch. Tolman şi G.H. Mead (autor al unui „**b.** social“), care consideră că obiectul psihologiei trebuie să se reducă la studiul exclusiv al *comportamentului* exterior, eliminîndu-se *conştiinţa*. **B.** a apărut ca o reacţie faţă de psihologia introspecţio-

Scanned with OKEN Scanner

nistă (care folosea ca metodă principală sau unică *introspecţia*), susţinînd necesitatea limitării cercetării psihologice la datele observabile ale reacţiilor exterioare, fără a se recurge deloc la introspecţie şi nici la cercetarea proceselor fiziologice interne. **B.** promovează analiza relaţiilor dintre diferite reacţii ale animalului şi omului şi acţiunea stimulilor, studiind comportamentul motor, glandular şi verbal. Eliminînd din psihologie datele subiective ale vieţii psihice interioare, **b.** reprezintă, într-o accepţie mai largă, aşa-numita „psihologie obiectivă". Într-un alt sens, termenul de **b.** se aplică acelor teorii asupra naturii limbajului, asupra cunoaşterii şi culturii, care explică structura şi valorile acestora plecînd de la studiul comportamentului uman.

BELINSKI, Vissarion Grigorievici (1811—1848), critic literar şi publicist, filozof materialist şi democrat-revoluţionar rus. **B.** a evoluat de la idealismul hegelian la materialism, de la iluziile luministe la democratismul revoluţionar, relevînd necesitatea imperioasă a desfiinţării iobăgiei. Preluînd în mod original dialectica idealistă a filozofiei clasice germane (în special a lui Hegel) şi depăşind *antropologismul* lui Feuerbach, **B.** a promovat idei sociale înaintate, ca aceea a necesităţii istorice a progresului şi a rolului personalităţilor de promotori ai acestei necesităţi, de exponenţi ai năzuinţelor populare. **B.** este fondatorul esteticii realiste ruse. Ca teoretician al realismului critic rus, al „şcolii naturale", a elaborat o concepţie estetică care implică ideea esenţei sociale a artei, a legăturii acesteia cu realitatea, teza caracterului specific naţional al literaturii şi a necesităţii democratizării ei. Activitatea lui **B.** a exercitat o mare influenţă asupra dezvoltării literaturii şi gîndirii sociale ruse. *Op. pr.:* „Reverii literare" (1834), „Operele lui Aleksandr Puşkin" (1843—1846), „Privire asupra literaturii ruse din 1847" (1848). În limba română au apărut „Opere filozofice alese" (2 vol., 1956, 1957).

BENEDICT, Ruth (1887—1948), etnolog şi antropolog american, reprezentantă de seamă a *configuraţionismului* şi a şcolii lui Franz Boas. A studiat cultura într-o viziune dinamică, punînd accentul pe diferenţa şi specificitatea culturală, care formează „modelul cultural" al oricărei culturi („pattern of culture"), culturile constituindu-se ca sisteme unitare cu semnificaţii marcate de „configuraţii culturale" particulare. **B.** a definit cultura prin comportament la care se adaugă tradiţia. Preocupată de modelele culturii europene, **B.** a studiat specificul culturii poporului român (studiul „Cultura românească şi comportamentul", publicat postum în 1972, în S.U.A.). În timpul celui de-al doilea război mondial a avut o atitudine înaintată, promovînd, printr-o intensă activitate publicistică, democratismul, combătînd rasismul, discriminarea socială şi oprimarea. *Op. pr.:* „Conceptul de spirit păzitor în America de Nord" (1923), „Configuraţia culturii în America de Nord" (1923), „Modele ale culturii" (1934), „Mitologia Zuni" (2 vol., 1935), „Religia" (1938), „Rasa: ştiinţă şi politică" (1945), „Crizantema şi spada" (1946), „Antropologia şi umaniştii" (1948).

BENJAMIN, Walter (1892—1940), teoretician al *Şcolii de la Frankfurt*, preocupat în special de problemele teoriei literare. Pornind de la Marx, dar contrariat de violenta ascensiune la putere a hitlerismului, **B.** ajunge la o concepţie critică pesimistă cristalizată în teza sa cu privire la dispariţia funcţiunii culturale în societate. Refugiat în Franţa şi ameninţat a fi predat Gestapoului, s-a sinucis. *Op. pr.:* „Mit şi violenţă", „Poezie şi revoluţie" (apărute postum).

BENSE, Max (1910), estetician vest-german, fondator, alături de A. Moles, al esteticii informaţionale. Teoria lui **B.** urmăreşte înlăturarea caracterului speculativ al esteticii interpretative prehegeliene şi transformarea acestei discipline filozofice într-una riguros ştiinţifică. **B.** concepe opera de artă ca

Scanned with OKEN Scanner

semn şi neagă substanţialitatea frumosului. Concepţia sa se sprijină pe „teoria semnelor" elaborată de Ch. Morris şi Ch. Peirce, pe cercetările de statistica semnelor şi *teoria informaţiei* datorate lui W. Fucks, G.K. Zipf, C. Shannon ş.a. *Op. pr.:* „Aesthetica I" (1954), „Aesthetica II. Informaţia estetică" (1956), „Aesthetica III. Estetică şi civilizaţie" (1958), „Aesthetica IV. Programarea frumosului" (1960), „Teoria textelor" (1962), „Estetica" (1965), „Semiotica" (1967).

BENTHAM, Jeremy (1748—1832), filozof şi jurist englez, teoretician al liberalismului, promotor în etică al *utilitarismului*. **B.** a preluat ideile luminiştilor francezi despre interesul personal ca bază a moralei, dîndu-le însă o turnură conformistă: concordanţa dintre interesul individual şi cel general, formulată de marii luminişti ca un postulat al unei viitoare societăţi „raţionale", apare la **B.** ca ceva gata înfăptuit în cadrul societăţii existente (burgheze). În felul acesta, socotea **B.**, fiecare, urmărind numai interesul său personal, va contribui la realizarea fericirii generale. În gîndirea politică **B.** se manifestă ca un reformist înaintat, pledînd pentru votul universal şi secret acordat tuturor bărbaţilor, reînnoirea anuală a parlamentului, lichidarea camerei lorzilor şi un sistem politic republican şi democratic, elaborînd totodată şi un proiect, utopist, de reaşezare politică a lumii în vederea asigurării păcii. *Op. pr.:* „Deontologia, sau ştiinţa moralei" (postum, 1834).

BERDEAEV, Nikolai Aleksandrovici (1874—1948), filozof rus, emigrat în Franţa în 1922, promotor al *existenţialismului* religios ortodox şi al unui „neomedievalism" dominat de misticismul lui J. Böhme, cu accente de critică romantică individualistă a civilizaţiei contemporane. A influenţat procesul de formare a existenţialismului şi personalismului francez. Opera sa, nesistematică, dominată de patos profetic, susţine ideea afirmării personalităţii omului ca obiectivare a unei existenţe sau voinţe spirituale anterioare lui, independentă de Dumnezeu, dar dorită şi aşteptată de acesta. Inspirîndu-se din Joseph de Maistre, **B.** a tins să restaureze „fundamentele ontologice şi religioase ale societăţii" şi a respins deopotrivă liberalismul, democratismul burghez, socialismul şi anarhismul. A preconizat, ca principiu eliberator suprem, credinţa. Recurgînd la principii metafizice, opuse între ele (angelicul şi demonicul, principiul masculin şi principiul feminin, ordinea şi haosul etc.), **B.** concepe viitorul omenirii în spiritul unui optimism iraţionalist, amoralist şi apolitic, care recunoaşte Logosului mistic dreptul de a triumfa asupra oricăror „iluzii", „abstracţii" şi „forţe elementare" ale istoriei, chiar şi cu preţul recurgerii la războaie apocaliptice care i-ar fi omului spiritualmente „necesare". *Op. pr.:* „Sensul istoriei" (1923), „Un nou ev mediu" (1924, trad. rom. 1936), „Încercare de metafizică escatologică" (1946), „Destinul omului în lumea contemporană" (1947).

BERGER, Gaston (1896—1960), filozof francez de orientare fenomenologică, preocupat de *epistemologie* şi *caracterologie*. Respingînd *metafizica*, el pleacă, în analiza cunoaşterii, din „interiorul" acesteia, privind-o ca rezultat al confruntării elementelor psihice cu cele logice. În studiile privitoare la problema *timpului*, **B.** consideră timpul nu ca o formă „apriorică", nu ca un mod al *existenţei* obiective „în care am fi claustraţi", ci ca un produs al *subiectivităţii*, un „cerc magic" al imaginaţiei înlăuntrul căruia „subiectul transcendental" se poate mişca în voie. A fost iniţiatorul atitudinii prospective în *cercetarea viitorului*, considerînd că timpul social prezintă o diversitate de ipostaze (devenire, timp existenţial, timp operatoriu, timp deschis). În concepţia lui **B.** societatea apare ca un produs abstract al gîndirii, netulburată de dinamica concretă a dezvoltării sociale, de antagonismele de clasă.

Scanned with OKEN Scanner

A fost directorul „Enciclopediei franceze" şi fondatorul revistei „Les Etudes Philosophiques". *Op. pr.:* „Cercetări asupra condiţiilor cunoaşterii" (1941), „Cogito în filozofia lui Husserl" (1941), „Tratat practic de analiză a caracterului" (1951), „Caracter şi personalitate" (1954). V. şi *fenomenologie.*

BERGSON, Henri (1859—1941), filozof francez. Concepţia sa intuiţionistă, încercînd să depăşească *empirismul* şi *raţionalismul* şi să oglindească fluiditatea realităţii, a exercitat o mare influenţă în perioada dintre cele două războaie mondiale. În 1928 i s-a conferit Premiul Nobel. După **B.,** lumea cunoaşte o evoluţie ascendentă (denumită de el *evoluţie creatoare*), o *devenire* neîntreruptă şi neafectată de posibilităţi prestabilite, guvernată de un principiu spiritual, „*elanul vital*". Procesul devenirii se desfăşoară în cadrul unei creativităţi pure, mereu nouă şi neînscrisă în legi, denumită de **B.** *durata pură.* Absolutizînd devenirea, metamorfozarea continuă a fenomenelor şi considerînd gîndirea conceptuală în ansamblul ei drept o abordare mecanică, schematică, convenţională a realităţii, **B.** susţine că ştiinţa va continua să fie eficace, fără a putea cunoaşte vreodată, în domeniul vitalului, esenţa proceselor, care este creativitatea. În locul *raţiunii* astfel compromise, **B.** plasează *intuiţia,* concepută ca o capacitate iraţională de a sesiza nemijlocit esenţa proceselor vitale, adică „elanul vital". **B.** concepe funcţia intuiţiei artistice ca efort de a înlătura semnificaţiile utile, pragmatice ale obiectelor şi faptelor realităţii, generalităţile admise convenţional în societate, pentru a ne înfăţişa realitatea în nuditatea ei esenţială. În pofida unor idei valoroase cu privire la necesitatea de a înlătura stereotipiile percepţiei şi gîndirii şi a denunţării scăderilor gîndirii rigide, metafizice, algoritmizabile, concepţia lui **B.** despre intuiţie, este viciată de *iraţionalism, spiritualism* şi *fideism,* trăsături care devin dealtfel dominante în contextul filozofiei burgheze din epocă. A adus contribuţii la studiul unor probleme importante de psihologie şi estetică. **B.** a considerat arta ca o viziune directă a realităţii. *Intuiţionismul* lui a exercitat o puternică influenţă asupra unor curente filozofice, artistice şi literare din prima jumătate a sec. 20. *Op. pr.:* „Materie şi memorie" (1896), „Rîsul" (1900), „Evoluţia creatoare" (1907), „Cele două izvoare ale moralei şi religiei" (1932).

BERKELEY, George (1685—1753), filozof englez, principal reprezentant al *idealismului* subiectiv, episcop. Luînd ca punct de plecare *senzualismul* lui Locke, **B.** a imprimat senzualismului un caracter subiectivist. Întrucît, afirmă **B.,** în *experienţă* sînt date nemijlocit numai „idei" (senzaţii), realitatea constă din *senzaţii.* Lucrurile nu sînt decît complexe de senzaţii, „a exista înseamnă a fi perceput". Pentru a evita impasul *solipsismului,* **B.** a recurs la noţiunea idealist-obiectivă a unor „spirite" (suflete) în care iau naştere senzaţiile, ca şi la aceea a spiritului divin universal, care este cauza ultimă a senzaţiilor şi a ordinii acestora. **B.** s-a declarat pe faţă adversar al materialismului, arătînd că acesta duce la ateism; el a supus unei critici aparte categoria materiei, pe care o declară lipsită de sens, o abstracţie goală. **B.** a dat idealismului subiectiv o formă clasică, sistematic elaborată, care a influenţat concepţiile subiectiviste ulterioare şi în particular *empiriocriticismul* şi unele forme ale *neopozitivismului* contemporan. *Op. pr.:* „Tratat asupra principiilor cunoaşterii omeneşti" (1710, trad. rom. 1938), „Trei dialoguri între Hylas şi Philonous" (1713).

BERNAL, John Dessmond (1901—1971), fizician şi filozof englez, militant progresist pe tărîm social, membru al Societăţii Regale din Londra, membru de onoare al Academiei Republicii Socialiste România. În lucrările sale dă o interpretare materialist-istorică istoriei ştiinţei şi subliniază însemnătatea dialecticii materialiste ca bază metodologică a ştiinţelor naturii. Este

Scanned with OKEN Scanner

unul dintre fondatorii *ştiinţei despre ştiinţă* (scinetica). *Op. pr.:* „Engels şi ştiinţa" (1935), „Funcţia socială a ştiinţei" (1939), „Bazele fizice ale vieţii" (1951), „Marx şi ştiinţa" (1952), „Ştiinţa în istoria societăţii" (1954, trad. rom. 1964), „Lumea fără război" (1958).

BERNARD, Claude (1813—1878), fiziolog francez, unul dintre adepţii metodei experimentale în biologie şi ai explicaţiei deterministe a fenomenelor vitale. Lucrarea sa „Introducere în studiul medicinii experimentale" reprezintă o încercare de a formula o serie de reguli ale metodologiei *observaţiei, experimentului* şi *ipotezei* ştiinţifice. *Op. pr.:* „Introducere în studiul medicinii experimentale" (1865, trad. rom. 1958), „Ştiinţa experimentală" (1878).

BERNSTEIN, Eduard (1850—1932), unul dintre conducătorii social-democraţiei reformiste germane, iniţiatorul primei forme sistematizate a *revizionismului* şi *reformismului* în mişcarea muncitorească. În articolele sale grupate sub titlul „Problemele socialismului" (1897—1898), a supus revizuirii principalele teze ale marxismului în filozofie, economie politică şi teoria politică. **B.** a încercat să substituie filozofiei lui Marx filozofia kantiană şi hegeliană. El a negat însăşi posibilitatea *socialismului ştiinţific,* afirmînd (sub influenţa *neokantianismului)* că socialismul reprezintă un simplu ideal moral *(socialism etic).* Lozinca lui: „Ţelul final nu reprezintă nimic, mişcarea e totul" însemna negarea perspectivei istorice a luptei clasei muncitoare şi renunţarea în fapt la socialism. Concepţiile lui **B.** au fost combătute de Bebel, Mehring, Plehanov şi supuse unei critici sistematice de V.I. Lenin.

BERTALANFFY, Ludwig von (1901—1973), biolog şi filozof al ştiinţei din S.U.A., inovator al biologiei teoretice, pe care a încercat să o fundamenteze matematic; întemeietor al concepţiei „organismice" în fiziologie şi morfologie, după care organismul are legi proprii nivelului particular de integrare (organizare) al materiei vii, şi fondator al *teoriei generale a sistemelor. Op. pr.:* „Biologia teoretică" (2 vol., 1932, 1942), „Imaginea despre lumea biologică" (1949), „Roboţii, oamenii şi conştiinţele" (1967), „Teoria generală a sistemelor" (1969).

BIEMEL, Walter (n. 1918), filozof şi estetician german, participant activ la editarea operei lui Husserl, autorul unor remarcabile lucrări şi studii istorico-filozofice şi de filozofia artei. **B.** susţine teza unităţii adevărului şi artei într-o viziune umanistă şi dialectică; potrivit acesteia, arta este un „medium" în care o epocă dobîndeşte „conştiinţa de sine nemijlocită". *Op. pr.:* „Conceptul de lume la Heidegger" (1947), „Fundamentarea kantiană a esteticii şi semnificaţia ei pentru filozofia artei" (1952), „Sartre" (1964), „Analize filozofice asupra artei contemporane" (1968), „Heidegger" (1973).

BINE 1. (În etică) Categorie fundamentală, exprimînd în forma cea mai generală, împreună cu categoria opusă, a *răului,* opoziţia dintre moral şi imoral, dintre ceea ce corespunde şi ceea ce nu corespunde cerinţelor sociale, în planul interrelaţiilor umane şi al raporturilor individ-grup, individ-societate etc. Cu ajutorul noţiunii de **b.,** oamenii apreciază atît calitatea conduitei individuale cît şi valoarea fenomenelor din viaţa cotidiană, măsura în care normele convieţuirii sociale dintr-o perioadă istorică s-au transformat din cerinţe generale în necesitate interioară a persoanei şi în caracteristică a colectivităţii. În funcţie de obiectul aprecierii (faptele şi acţiunile oamenilor, calităţile lor morale, normativitatea socială, sistemul social general), categoria **b.** se particularizează în categoriile *virtuţii, dreptăţii,* onoarei, *responsabilităţii* etc. În conţinutul conceptului de **b.** se exprimă interesele cele mai generale ale

Scanned with OKEN Scanner

oamenilor (ale unui grup social determinat sau ale întregii societăţi); de aceea, conţinutul concret al categoriei de **b.** (respectiv, al categoriei opuse, de rău) se schimbă de la o epocă la alta, de la o societate la alta şi de la un grup social la altul, corespunzător intereselor care îl fundamentează şi ideologiei care îl sprijină. **B.** şi răul nu se află într-un raport de opoziţie absolută, ci se opun dialectic, lucru care se exprimă în faptul că, fie, de obicei, răul este „binele" personal imediat, expresie a unei dorinţe individuale abuzive şi în contradicţie cu cerinţele sociale, fie că, în dezvoltarea social-istorică, răul constituie un factor al progresului în măsura în care tendinţele viitorului sînt valorizate ca „rele" de către clasele pe cale de dispariţie. În filozofia contemporană, noţiunea de rău este definită de existenţialişti şi de personalişti, drept rezultat al *înstrăinării* ontologice a omului, ca individ şi personalitate, într-o lume ostilă, amorfă şi neînţeleasă de el, pe care el a pierdut-o sau în care e pierdut iremediabil. Relevînd variabilitatea **b.** şi dialectica bine-rău, etica marxistă respinge atît *optimismul* naiv, cît şi *pesimismul* şi *relativismul* şi defineşte criteriul obiectiv al **b.** prin concordanţa dintre conţinutul acestui concept şi cerinţele istoriceşte determinate ale progresului omenirii şi personalităţii umane. **2.** (În sens ontologic) **a.** Expresie a *emanaţiei* divine, creatoare *(răul* fiind treapta inferioară a acesteia), nonexistenţa, materia, în ontologia neoplatoniciană şi în *mistică*. **b.** Principiu activ, eliberator, către care oamenii aspiră, înfruntînd răul, principiu tiranic şi corupător, trimis oamenilor de către divinitate ca o încercare în vederea „mîntuirii" (în *creştinism, maniheism, brahmanism* şi *budism)*. Opoziţia dintre **b.** şi rău apare într-o interpretare idealist-religioasă în platonism şi stoicism. Din punct de vedere general-filozofic corelaţia bine-rău semnifică simbolic opoziţia dialectică, fecundă şi multilaterală, eternă şi creatoare, dintre pozitiv şi negativ, dintre afirmaţie şi negaţie, întruchipată uneori poetic sub forma luptei dintre spiritul constructiv şi spiritul destructiv (Diderot, Goethe).

BIOCIBERNETICĂ, v. **BIONICĂ.**

BIOLOGISM, curent de gîndire frecvent în sociologia sfîrşitului sec. 19 şi începutului sec. 20, înclinat să considere societatea, prin esenţa şi structura sa, ca fiind o simplă continuare a biosferei, un organism biologic ale cărei funcţii sînt îndeplinite de instituţiile sociale, prin analogie cu organele oricărui alt organism natural (P. Lilienfeld, 1829—1903). **B.** a fost denunţat ca reprezentînd o viziune eronată, iluzorie asupra societăţii, prin abuz de analogie şi subiectivism (P.A. Sorokin, Paul Barth). Ca şi *organicismul*, **b.** reprezintă, după cum a remarcat şi P. Andrei, o desconsiderare a specificului calitativ al vieţii sociale, o încercare de reducere simplificatoare a unei forme superioare de mişcare la alta inferioară ei. Concepţiile *rasismului* constituie, şi ele, variante ale **b.**

BIONICĂ, termen introdus de J. Steele (1960) pentru a desemna preocupările „inginereşti" referitoare la dispozitivele şi „mecanismele" din *sistemele* vii, cu scopul final de a găsi în ele modele de inspiraţie pentru *tehnică*. **B.** a mai fost denumită şi „electronica lumii vii", întrucît îşi îndreaptă atenţia asupra unui factor fundamental constitutiv nu numai al lumii anorganice, ci şi al vieţii şi activităţii psihice — electronul. Experienţe efectuate în acest sens au pus în evidenţă faptul că stările sufleteşti, activitatea sistemului nervos în general, sînt însoţite de anumite configuraţii şi procese biochimice şi deci de o anumită mişcare a electronilor, ceea ce conduce la ideea unor mecanisme comune domeniilor anorganic, organic şi psihic. **B.** este învecinată, prin preocupări, cu biocibernetica, ramură a *ciberneticii* care urmăreşte studiul proceselor biologice ca manifestări ale

Scanned with OKEN Scanner

unor sisteme informaţionale cu *autoreglare*, folosind metode matematice, modelarea analogă etc. **B.** se sprijină pe neurofiziologie, biofizică, biochimie. De interes deosebit sînt problemele legate de senzorialitate şi orientarea în spaţiu, de navigaţia aeriană şi acvatică, de rezistenţa materialelor şi de statica construcţiilor etc. **B.,** ca şi cibernetica, prin evidenţierea analogiilor structurale şi funcţionale între domeniile biologic, social, uman şi tehnic prilejuiesc şi sprijină argumentarea ştiinţifică incontestabilă a concepţiei materialist-dialectice despre unitatea lumii, eliminînd orice supoziţii dualiste, pluraliste şi idealiste, în general, în explicarea universului.

BIOSOCIOLOGIE, concepţie neştiinţifică asupra societăţii, care explică viaţa socială şi politica în primul rînd prin factori biologici, reduşi de obicei la elementul „rasă". În esenţă, reprezentanţii diferitelor orientări biosociologice *(organicismul*, determinismul antropologic, *darvinismul social)* susţin că principiile biologiei se aplică întocmai fenomenelor sociale, că societatea este o unitate vie, diferenţiată numai în funcţie de suma indivizilor care o compun. Această concepţie a fost insistent folosită de „teoreticienii" fascismului. În cadrul ideologiei fasciste din România, exponentul principal al orientării **b.** a fost A.C. Cuza, autorul doctrinei „poporaţiei". Unele note de orientare **b.** se întîlnesc şi în lucrările unor medici igienişti (Iuliu Moldovan, G. Banu).

BIZANTINĂ *(filozofia* **b.)**, parte integrantă a ideologiei statului şi societăţii bizantine, reflectînd în forme şi modalităţi proprii procesul istoric complex şi contradictoriu de destrămare a relaţiilor de tip sclavagist, de apariţie şi dezvoltare a orînduirii feudale în această regiune şi servind drept suport teoretic confruntărilor de idei, inclusiv ale celor politice, care au însoţit existenţa milenară a Bizanţului. Caracteristica ei cea mai importantă, ca de-altfel a întregii culturi spirituale a evului mediu european, mai ales în fazele timpurii, este tutela exercitată de teologie asupra celorlalte forme ale conştiinţei sociale, deci şi asupra filozofiei, ceea ce se exprimă, în ultimă instanţă, printr-o îmbinare a lor suigeneris, prin constituirea unor doctrine teologico-filozofice **b.** în care graniţa dintre teologie şi filozofie este dificil de trasat. În filozofia **b.** se pot distinge, încă din sec. 6 şi pînă la căderea Bizanţului, cel puţin două orientări: una mistică, iraţionalistă şi una raţionalistă, evoluînd spre o scolastică specifică, **b.,** care a căutat să pună în slujba teologiei filozofia antică, în speţă pe cea platonică şi aristotelică. Perioada sec. 4—7 este marcată de discuţiile în jurul aşa-numitei probleme hristologice, desfăşurate pe terenul neoplatonismului (teologizarea conceptului de logos de către Filon din Alexandria şi Origene, dubla natură a lui Iisus). Poziţiei teologice oficiale i se opuneau diverse doctrine eretice (de ex. arianismul şi nestorianismul, care susţineau natura omenească independentă a lui Hristos, şi monofizitismul care afirma, dimpotrivă, natura sa exclusiv divină). Victoria teologiei ortodoxe oficiale este marcată de poziţia dominantă a literaturii patristice orientale (Vasile cel Mare, Ioan Hrisostom, Grigore de Nazians, zis Teologul ş.a.). Încercările întreprinse de Pseudo-Dionisie Areopagitul de a interpreta dogmatica creştină în spiritul şi de pe poziţiile neoplatonismului, au fost reînviate de către Maxim Mărturisitorul (580—662). O a doua perioadă (sec. 8—9) este dominată de lupta dintre ideologia oficială şi curentele de opoziţie: iconoclasmul (mişcare eretică ce considera cultul icoanelor drept idolatrie şi respingea teza teologică privind unitatea dintre lumea senzorială şi suprasenzorială) şi pavlicianismul dualist, inspirat din tradiţiile *manîheismului.* Aceste curente erau în acelaşi timp expresia ideologică a năzuinţelor antifeudale ale păturilor

Scanned with OKEN Scanner

de ţărani liberi şi ale sărăcimii oraşelor, ostile totodată şi bisericii oficiale. Cele mai reprezentative figuri ale adversarilor acestora (aşa-numiţii iconoduli) au fost Ioan Damaschin (c. 675—c. 750), clasic al scolasticii **b.**, care a încercat primul utilizarea sistematică a logicii aristotelice, în speţă, a teoriei categoriilor, în apărarea şi explicitarea dogmelor creştine ortodoxe, precum şi Teodor Studitul (759—826), ideologul militantismului monahal. Perioada următoare (sfîrşitul sec. 9—începutul sec. 13) este marcată de afirmarea unui curent şi mai radical, acela al bogomilismului, la baza căruia se află teoria dualistă a principiilor binelui şi răului, net opusă dogmei perfecţiunii lumii create de divinitate. Bogomilismul, ca erezie religioasă, a fost o expresie ideologică a mişcărilor antifeudale ale maselor ţărăneşti. Raţionalismul **b.**, care cunoaşte în această perioadă o puternică dezvoltare, este ilustrat de personalităţi ca: patriarhul Fotie (820—891); Mihail Psellos (1018—c. 1078 sau c. 1096), reprezentant al unui gen de umanism **b.**, care consideră filozofia drept o ştiinţă menită să cerceteze natura lucrurilor, utilizează în acest scop metode matematice şi geometrice şi extinde raţionalismul, întemeiat pe platonism şi neoplatonism, şi asupra interpretării istoriei, concepută ca operă a oamenilor; Ioan Italos (a doua jumătate a sec. 11), discipol al lui Psellos, ale cărui concepţii (încercare de sinteză între aristotelism, platonism, neoplatonism şi raţionalism **b.**) vădesc un pronunţat caracter antidogmatic, propagă ideea veşniciei materiei; Nichifor Vlemides (1197—c. 1272), care a dezvoltat raţionalismul lui Psellos în direcţia unei fundamentări empirice, întemeiată pe observaţie, acordînd o atenţie deosebită problemelor educaţiei morale şi logicii (universaliile, conceptul de materie ş.a.). Către sfîrşitul acestei perioade se desfăşoară intens lupta dintre nominalismul şi realismul bizantin, pe care Sotirih Panteughenes (sec. 12), şeful nominaliştilor, adversari ai dogmaticii oficiale, o compară cu lupta lui Aristotel împotriva sistemului lui Platon. Ultima perioadă a istoriei filozofiei **b.** (sec. 13—15) coincide cu aceea a feudalismului bizantin tîrziu, marcat de acute şi multiple frămîntări social-politice. Ea este caracterizată de confruntările de idei dintre curentele progresiste şi doctrina mistică a isihasmului, teoretic fundamentată de Grigore Sinaitul (sec. 13—14), Grigore Palamas (1296—1359) şi Nicolae Cavasila (c. 1320—1371), care respingea categoric filozofia antică şi, în genere, orice demers raţional în teologie şi propunea o metodă de comuniune directă a credinciosului cu divinitatea (*hesychia*, o „viziune a inimii"), considerînd contemplarea religioasă, rugăciunea ca unică formă autentică de cunoaştere. Principalul oponent al isihasmului a fost filozoful şi savantul umanist Varlaam din Calabria (1290—1348), întemeietorul grupării teologo-filozofice şi social-politice progresiste a varlamiţilor (sec. 14). Victoria isihasmului a influenţat negativ dezvoltarea ulterioară a spiritualităţii şi ideologiei **b.**, determinînd slăbiciunile *umanismului* apărut în această parte a lumii. Dar isihasmul nu a izbutit să înăbuşe cu totul tradiţiile umaniste, printre reprezentanţii acestora numărîndu-se platonicieni ca S.G. Plethon (c. 1355—1452), sub influenţa căruia s-a născut ideea înfiinţării Academiei Platonice din Florenţa, precum şi discipolul său I.B. Vissarion (Bessarion) (c. 1395—1472), promotor al platonismului în Italia. Aceştia, împreună cu alţi oameni de cultură, au avut un rol de seamă în transmiterea moştenirii antice şi a valorilor progresiste bizantine către umaniştii italieni, mijlocind astfel valorificarea filozofiei **b.** de către filozofia Renaşterii. Cultura **b.**, pătrunzînd în ţările române, a exercitat o importantă influenţă asupra culturii medievale româneşti, care a asimilat-o, dînd naştere, la rîndul ei, unor creaţii de excepţională valoare („Învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie"). Literatura astfel re-

Scanned with OKEN Scanner

ceptată cuprinde, alături de cea religioasă propriu-zisă, texte teologice-filozofice aparţinînd *patristicii*, precum şi unor clasici bizantini (de ex., Maxim Mărturisitorul, Ioan Damaschin, Simion Noul Teolog, Palamas, probabil Psellos ş.a.).

BLAGA, Lucian (1895—1961), filozof, poet şi dramaturg român. A fost profesor la Universitatea din Cluj. Este creatorul unui sistem filozofic de construcţie *speculativă* şi metaforică în centrul căruia se află noţiunea de mister. Misterul constituie, după **B.,** nota definitorie a existenţei umane. Misterul învăluie existenţa şi constituie, concomitent, un stimul şi o frînă a cunoaşterii omeneşti. Prin artă, religie sau filozofie, omul năzuieşte spre revelarea misterului, dar „cenzura transcendentă“ (barieră pusă oricăror încercări de conceptualizare, situată dincolo de orizontul nostru chrono-spaţial), aşezată de „Marele Anonim“ (denumire metaforică a modului paradoxal în care *absolutul* îi apare intelectului uman: gardian al misterelor şi, totodată, misterul suprem) între el şi omenire, împiedică cunoaşterea pozitivă a *esenţei existenţei*. Prin dogmă (concept al unei gnoseologii agnostice care consacră impenetrabilitatea misterului şi iraţionalitatea sa iremediabilă) şi „intelectul extatic“, omul trebuie să accepte misterul ca atare, ca un ce metafizic. **B.** priveşte filozofia ca o viziune subiectivă asupra lumii. Ea ne poate revela existenţa autentică prin „cunoaşterea luciferică“, considerată de **B.** ca un tip superior de cunoaştere, situată în planul misterelor, capabilă să provoace o „criză a obiectului“ o ruptură în echilibrul lăuntric al acestuia, între partea care se dezvăluie („fanicul“) şi partea care se ascunde („cripticul“), o tensiune solubilă mereu numai prin înlocuirea primei cu cea de-a doua. **B.** opune „cunoaşterea luciferică“, cunoaşterii conceptuale („paradisiace“) a cărei tară fundamentală constă în caracterul ei empiric, iluzoriu, neproblematic, în faptul de a fi subordonată obiectului făurit şi predestinată unor certitudini abstracte dar trecătoare. Un loc important în sistemul său îl ocupă filozofia culturii, domeniu în care abordează probleme noi şi aduce interpretări originale. Fenomenul definitoriu al unei culturi este, după **B.,** *stilul* („matricea stilistică“) determinat de factori inconştienţi, abisali, cu funcţie formativă, primordială şi fundamentală şi care îşi pun pecetea asupra creaţiei unui popor, îi imprimă o trainică şi autentică identitate. *Inconştientul* se formează într-un peisaj care-i imprimă pentru totdeauna ritmul său. Cultura minoră a satului, formată în mediul natural, devine fundamentul celei majore (cultura cultă). După **B.,** inconştientul are, în creaţie, un rol determinant, hotărîtor. Aplicînd teoria sa la cultura românească, **B.** consideră că aceasta e determinată de „spaţiul mioritic“, specific universului sufletesc şi cadrului de civilizaţie românesc, de un orizont care descinde din plai (generator al „doinei“) şi se înfăţişează ca un plan ondulat („infinitul ondulat“) cu alternanţe între deal şi vale (generatoare ale „dorului“ şi ale îmbinării armonioase între verticală şi orizontală în arhitectura caselor ţărăneşti). **B.** a apreciat cultura tradiţională a poporului român, dar a idealizat viaţa rurală, exprimîndu-şi, în spirit neoromantic, aversiunea pentru civilizaţia citadină. Filozofia lui **B.,** influenţată de Spengler, de *„filozofia vieţii“*, de *existenţialism*, de *neokantianism* etc., poate fi definită ca un *iraţionalism* al misterelor, care apelează în cunoaştere la metoda dogmatică-agnostică, iar în explicarea creaţiei culturale, la inconştientul abisal. *Neoromantismul* lui **B.,** cu tendinţă specifică rural-patriarhală şi orientat spre cultul autonomiei absolute a misterului, este o reacţie critică la adresa rezultatelor morale precare ale civilizaţiei mercantile şi vulgar-materialiste a burgheziei, o denunţare de esenţă conservatoare a certitudinilor suficiente ale meca-

Scanned with OKEN Scanner

nicismului şi ale raţionalismului speculativ, a tabelei valorilor burgheze tradiţionale, compromise istoric. Neoromantismului lui **B.** i-au corespuns, pe planul ideologiei social-politice a epocii, *poporanismul* şi *ţărănismul*, reacţii de asemenea de inspiraţie neoromantică, dar în acelaşi timp tipic autohtone, marcate de aspiraţii şi ilùzii micburgheze, întemeiate pe idealizarea producţiei casnice ţărăneşti. Reacţia neoromantică de la noi, cu toate aspectele sale specifice, reprezenta, ca şi aiurea, un răspuns dramatic şi fără speranţe la irupţia cinică şi brutală a capitalismului industrial şi bancar într-o economie predominant agrară, cu o problemă ţărănească agravată de această penetraţie şi de consecinţele ei negative (printre acestea, criza agrară acut desfăşurată pe fondul crizei economice din 1929—1933 care a zguduit întregul edificiu social al ţării). Concepţia estetică a lui **B.** subliniază, pe de o parte, autonomia relativă a artei (criticînd autonomismul estetizant şi subiectivist), iar, pe de altă parte, corespondenţele ei stilistice cu celelalte valori în cadrul unei culturi şi al unui moment istoric dat. Unele teze ale sale despre originea şi specificul artei, procesul de creaţie, specificul naţional, precum şi părerile sale despre clasicism, romantism, naturalism, impresionism şi curentele postimpresioniste se bazează pe observaţii fine care relevă izomorfismul istoric al formelor culturii, fiind în mare măsură actuale. În ultimele sale lucrări (în special în „Experimentul şi spiritul matematic", postum, 1969), **B.** a dezvoltat unele idei epistemologice apropiate de o înţelegere raţionalistă şi dialectică a ştiinţei. *Op. pr.:* „Trilogia cunoaşterii" (1943), „Trilogia culturii" (1944), „Trilogia valorilor" (1946), „Despre conştiinţa filozofică" (postum, 1974), „Aspecte antropologice" (postum, 1976), „Fiinţa istorică" (postum, 1977).

BLAGOEV, Dimităr (1856—1924), om politic bulgar, teoretician şi propagandist al ideilor lui Marx, fondator şi conducător al partidului revoluţionar comunist din Bulgaria. Preocupările teoretice ale lui **B.** au fost îndreptate în direcţia unei analize, întemeiată pe principiile materialismului filozofic marxist şi ale dialecticii materialiste, a realităţilor şi dinamicii social-istorice din ţara sa. În acest scop, a elaborat bazele unei periodizări ştiinţifice a istoriei societăţii bulgare, evidenţiind structura de clasă a acesteia, a demonstrat inevitabilitatea dezvoltării ei capitaliste, a luptei de clasă, a mişcării socialiste revoluţionare, dar a subestimat rolul factorului subiectiv, în contextul acţiunii automate a legităţilor sociale. Combătînd agnosticismul kantian, **B.** a promovat o gnoseologie de orientare marxistă, acceptînd însă ca valabilă aşa-numita *teorie a hieroglifelor*. *Op. pr.:* „Ce este socialismul, îşi poate oare el găsi teren la noi?" (1891), „Marxism sau bernsteinism?" (1901), „Oportunism sau socialism?" (2. vol., 1902), „Materialismul dialectic şi teoria cunoaşterii" (1903—1904), „Contribuţii la istoria socialismului în Bulgaria" (1906).

BLANQUI, Louis Auguste (1805—1881), conducător revoluţionar al proletariatului francez, comunist utopic aflat sub influenţa lui Saint-Simon, dar mai ales a lui Babeuf; şi-a dedicat întreaga viaţă idealului eliberării clasei muncitoare. Apreciindu-l ca „nobil martir al comunismului revoluţionar", Marx şi Engels au criticat, din considerente ştiinţifice şi politice, tactica sa, care vădea neînţelegerea necesităţii muncii permanente, ideologice şi organizatorice, cu masele şi importanţa făuririi partidului proletar şi care preconiza, ca unică tactică revoluţionară, acţiunea complotistă a unui grup restrîns de oameni hotărîţi şi bine organizaţi, pentru cucerirea puterii politice, urmînd ca abia ulterior să i se asigure acesteia o bază de masă necesară.

Scanned with OKEN Scanner

BLOC ISTORIC 1. Concept şi termen introdus de A. Gramsci pentru a desemna o *formaţiune socială*, concret-istorică, particularizată în epoca modernă între coordonate naţionale specifice *comunităţii sociale*, care constituie purtătorul uman al acesteia; **b.i.** este, aşadar, „structura şi suprastructura" societăţii, e „ansamblul contradictoriu şi discordant al suprastructurilor, e reflexul ansamblului raporturilor sociale de producţie"; în cadrul **b.i.**, structura şi suprastructurile se află într-un raport de „reciprocitate care e tocmai procesul dialectic real", într-un „nex necesar şi vital". Cercetînd procesul istoric de formare a **b.i.** specific capitalismului, în Italia şi alte state din Europa occidentală, Gramsci a relevat importanţa suprastructurii politice, a dominaţiei unei anumite clase în cadrul **b.i.** dat, deosebind două momente ale acesteia: dominaţia prin forţă, constrîngere fizică (statul = dictatura organizată, a unei clase) şi momentul „hegemoniei", al conducerii culturale, intelectuale, rurale, al „organizării consimţămîntului colectiv", fără de care dominaţia politică nu se poate asigura pe termen lung. Conceptul de **b.i.** pune în lumină caracterul constitutiv pentru formaţiunea socială a determinaţiei naţionale, teză confirmată de întreaga experienţă a revoluţiei şi construcţiei socialiste. Pe baza conceptului de **b.i.** s-a elaborat programul politic al Partidului Comunist Italian: „Calea italiană spre socialism". **2.** În afara sensului gramscian, **b.i.** mai este folosit, în terminologia „noii stîngi" şi a altor teoreticieni, pentru a desemna, fie „integrarea ascendentă" a activităţii partidelor revoluţionare cu cea a forţelor politice şi sociale aliate în lupta împotriva capitalismului şi imperialismului, fie alianţa dintre partidul revoluţionar şi alte partide, respectiv forţe sociale şi politice asociate, în condiţiile epocii noastre.

BLOCH, Ernst (1885 — 1977), filozof german de formaţie hegeliană. A desfăşurat o vastă activitate în direcţia criticii *materialismului metafizic* şi *mecanicist*, a diferitelor variante contemporane ale idealismului *(existenţialismul, „filozofia vieţii"* etc.). În opera sa, care cunoaşte unele sinuozităţi, **B.** a acordat o atenţie specială cercetării structurii temporale a existenţei umane, analizei libertăţii, a raportului dintre obiect şi subiect, încercînd elaborarea unei teorii a sensului şi locului speranţei în procesul latent şi irezistibil al progresului, precum şi a unei viziuni mesianice despre sensul utopiei şi al gîndirii utopice în viaţa socială, politică, în filozofie etc. de-a lungul istoriei. Un loc central în opera lui **B.** revine dezvoltării sensurilor *practicii*, categorie pe baza căreia este elaborată ideea omului ca proces, ca şi analiza raportului coerent dintre trecut, prezent şi viitor. Categoriile fundamentale ale materialismului dialectic sînt, după părerea lui **B.**, *noul* şi *materia*, prin aceasta din urmă înţelegînd *substratul* real al procesualităţii dialectice, posibilitatea, virtualitatea, condiţia a ceea ce se poate manifesta istoriceşte. Concepţia lui **B.** despre materie a fost apreciată critic ca o formă a idealismului teleologic, iar concepţia sa despre om şi viaţă, ca ignorînd datul socio-economic şi politic şi propunînd o devenire umană situată dincolo de *relaţiile sociale*. În ultimele sale lucrări, **B.** a negat necesitatea unei antropologii marxiste, situîndu-se pe poziţiile unei „cosmologii umaniste" abstracte. *Op. pr.:* „Spiritul utopiei" (1918), „Principiul speranţei" (1954—1959), „Dialectica şi speranţa" (1967), „Problema materialismului, istoria şi substanţa lui" (1972), „Experimentum mundi" (1974).

BLONDEL, Maurice (1861—1949), filozof francez, adept al unui *spiritualism* de coloratură augustiniană, construit în jurul principiului iubirii divine, înţeles ca *acţiune*. Pentru **B.** filozofia este viaţă, trăire emoţională şi nu o viziune asupra lumii. Ea nu este un sistem teoretic închis, avînd

Scanned with OKEN Scanner

rostul de a ne antrena în acțiune, adică de a ne mijloci unirea ideilor cu realul. Dar filozofia s-ar putea, după părerea lui **B.** (care se resimte de vechea dilemă a adevărului dublu), să nu ne ducă decît pînă în pragul adevărului. Dincolo de acesta, afirmă el, reeditînd poziția tomistă, ne-ar purta numai credința. *Op. pr.:* „Acțiunea. Încercare a unei critici a vieții și a unei critici a practicii" (1895), „Gîndirea" (1934).

BOAS, Franz (1858—1942), antropolog, etnolog, psiholog, lingvist, arheolog american de origine germană, apreciat ca întemeietor de școală în *antropologia socială și culturală.* Influențat de filozofia neokantiană și de unele concluzii cu caracter sintetic, deductibile din științele naturii pe care le-a studiat (fizica, chimia, geografia, biologia), el s-a apropiat de materialism, fiind un adept al determinismului cultural și al legității fenomenelor culturale. **B.** recunoaște existența unei diversități a culturilor, fiecare reprezentînd o modalitate originală de manifestare a comunităților umane, condiționate de mediul social. Încă din 1890 a criticat *evoluționismul cultural,* curent influent în acea vreme, pentru uniformitate, monotonie și descriptivism în explicarea fenomenelor culturale, inițiind o nouă orientare — istoricismul *(morfologismul)* cultural care promovează întemeierea antropologiei pe metoda istorică în spiritul căreia culturile sînt studiate în contextul lor specific, istoric. Preocupat de fundamentarea științifică a cercetărilor din domeniul antropologiei culturale, **B.** a propus înlocuirea metodei descriptive (istorice) cu metoda „fizicală", concepută în spiritul riguros al științelor pozitive. Ocupîndu-se de influențele culturale și de „diseminarea" culturii, **B.** a folosit metoda comparativă generalizată. El a arătat că studiul istoriei culturii trebuie să stea la baza analizei comparative și a definirii caracteristicilor actuale ale tuturor societăților, dezvăluind modalitatea în care elementele de cultură asimilate sînt remodelate în cadrul „pattern"-ului culturii care le recepționează. Deși a criticat *difuzionismul* (în orientarea lui extremă, engleză și germană), **B.** a fost un precursor al difuzionismului american, dezvoltat apoi de elevii săi (R. Linton, A.L. Kroeber, E. Sapir, Ruth Benedict, H. Lowie, Margaret Mead, C. Wissler ș.a.). *Op. pr.:* „Gîndirea omului primitiv" (1911), „Arta primitivă" (1927), „Antropologia și viața modernă" (1932), „Antropologie generală" (editor, 1938), „Rasă, limbaj și cultură" (1940).

BOCHENSKI, Josef (n. 1902), logician, filozof, istoric al logicii și al filozofiei, profesor la Universitatea din Fribourg (Elveția). Membru al ordinului dominican, aderă la punctul de vedere tomist. Preocupat în filozofie îndeosebi de teoria cauzalității, propune o interpretare ortodox-tomistă: identificarea în Dumnezeu a cauzei prime. Un real interes prezintă doar contribuția sa în domeniul logico-matematic și la reconstituirea istoriei logicii antice. După el, caracteristicile fundamentale ale logicii matematice sînt: eliminarea oricăror considerații psihologice, aplicarea logicii la logica însăși și *formalismul. Op. pr.:* „Asupra conceptului și principiului cauzalității" (1934), „Tratat de logică matematică" (1946), „Logica formală în antichitate" (1951), „Filozofia europeană contemporană" (1951), „Metode contemporane de gîndire" (1954), „Logica formală" (1956), „Logica religiei" (1965).

BODIN, Jean (1530—1596), jurist și gînditor social-politic francez. A enunțat, de pe pozițiile burgheziei în ascensiune, ideea suveranității de stat, militînd pentru un stat monarhic național centralizat și combătînd pretențiile papilor la puterea universală. În metodologia istoriei **B.** a propus stabilirea unor puncte de reper: clima, educația, starea materială a societății, relevînd progresul tehnic înregistrat de-a lungul secolelor. A fost unul dintre primii reprezentanți ai *determinismului geografic. Op. pr.:* „Metodă pentru cerce-

Scanned with OKEN Scanner

tarea uşoară a istoriei" (1566), „Cele şase cărţi despre republică" (1576).

BOETHIUS, Anicius Manlius Severinus (480—524), filozof roman, adept al idealismului platonician, comentator şi traducător în latină al unor opere aristotelice („Despre categorii", „Despre interpretare"), precum şi al „Introducerii" („Eisagoge") lui Porfir la prima parte a „Organon"-ului. Un paragraf al „Introducerii" va constitui, în sec. 9, punctul de plecare al disputei (cearta) *universaliilor*. Lucrarea „Despre mîngîierile filozofiei" („De consolatione philosophiae"), inspirată de *platonism* şi de *stoicism*, foarte citită în tot cursul evului mediu, este o meditaţie asupra rostului benefic al filozofiei într-o vreme în care *creştinismul* se instituise autoritar şi uzurpator în filozofie şi morală.

BOGDANOV, Aleksandr Aleksandrovici (1873—1928), medic şi filozof social-democrat rus, de orientare filozofică iniţial machistă. **B.** a încercat să înlocuiască materialismul dialectic cu o variantă a *empiriocriticismului*, şi pe care a denumit-o *empiriomonism*. A susţinut teza antidialectică a identităţii *existenţei sociale* cu *conştiinţa socială*. A negat *dialectica* şi teoria marxistă a *luptei de clasă*. Concepţiile lui **B.** au fost combătute de V.I. Lenin în lucrarea „Materialism şi empiriocriticism". Potrivit teoriei sale cu privire la „organizarea forţelor de producţie", progresul social ar fi rezultatul exclusiv al acumulărilor treptate cantitative intervenite în dezvoltarea forţelor de producţie.

BÖHME, Jakob (1575—1624), filozof panteist german, de profesiune cizmar, persecutat pentru concepţiile sale, considerate eretice. A identificat divinitatea cu natura, afirmînd că în afară de natură nu există nimic. Sub un înveliş mistic, fantastic, filozofia sa cuprinde intuiţia *contradicţiei* ca izvor al *dezvoltării*. **B.** a influenţat gîndirea filozofică-teologică protestantă şi, prin aceasta, filozofia *romantismului* (Schelling şi, în mod special, Hegel). *Op. pr.:* „Aurora" (1612), „Trei principii" (1619), „Mysterium Magnum" (1623).

BOHR, Niels (1885—1962), fizician danez şi filozof al ştiinţei, unul dintre creatorii teoriei *cuantice*; **B.** a formulat principiul corespondenţei şi ideea *complementarităţii* care au contribuit esenţial la dezvoltarea şi interpretarea mecanicii cuantice. Principiul corespondenţei reprezintă o expresie teoretică a raportului dintre adevărul relativ şi cel absolut în ştiinţă. Esenţa cerinţei exprimată de ideea complementarităţii constă în necesitatea aplicării alternative, în analiza fenomenelor cuantice, a claselor de noţiuni, a schemelor şi a idealizărilor clasice contradictorii pentru a se reda consistent şi exhaustiv informaţia despre comportarea microobiectelor. **B.** a subliniat de asemenea primatul cadrului conceptual în cercetările de fizică, rolul conceptelor clasice şi al limbajului obişnuit în descrierea fenomenelor microcosmosului. În cadrul celebrului „conflict epistemologic" cu A. Einstein, **B.** şi-a aprofundat şi explicitat ideile asupra condiţiilor observării şi măsurării proceselor elementare, asupra caracterului esenţial, ireductibil al intervenţiei *probabilităţii* în teoria cuantică şi asupra necesităţii unui nou concept al „realităţii fizice" adecvat fizicii atomice. *Op. pr.:* „Teoria atomică şi descrierea naturii" (1934), „Fizica atomică şi cunoaşterea umană" (1958, trad. rom. 1969).

BOLYAI, János (1802—1860), gînditor maghiar din Transilvania, matematician de prestigiu internaţional, unul dintre creatorii geometriei neeuclidiene. În spirit materialist, deşi în limite mecaniciste, **B.** a negat *creaţionismul* şi a afirmat caracterul obiectiv al spaţiului şi timpului, ca forme de existenţă ale materiei. Preocupat de problema fericirii (a proiectat o lucrare, „Teoria fericirii", insuficient elaborată, însă), **B.** a criticat indirect stările sociale din Transilvania, propunînd un

Scanned with OKEN Scanner

plan de organizare a vieţii sociale într-o viitoare societate comunistă ideală. El a militat pentru solidaritatea revoluţionară a tuturor popoarelor, evoluînd apoi în direcţia luminismului reformist.

BOLZANO, Bernard (1781—1848), teolog, filozof, logician şi matematician, născut la Praga dintr-o familie de italieni emigranţi. Opunîndu-se orientărilor psihologiste şi voluntariste *postkantiene*, **B.** a propus o înţelegere a logicii care, prin teza adevărurilor în sine (valabile independent de actul prin care sînt puse), anticipează antipsihologismul şi ideea unei „logici pure" din *fenomenologia* lui Husserl. În matematică, **B.** a pregătit aparatul conceptual pentru elaborarea teoriei funcţiilor reale şi *teoriei mulţimilor*. În filozofia religiei, **B.** a încercat să raţionalizeze *catolicismul*, să-l pună de acord cu *simţul comun*, eliminîndu-i elementele mistice. În etică, **B.** a propus ideea egalităţii „esenţiale" a tuturor fiinţelor umane, pe care a încercat să o argumenteze cu date istorice şi raţionale. *Op. pr.:* „Teoria ştiinţei" (4. vol., 1837), „Paradoxele infinitului" (1851), „Fundamentele logicii" (postum, 1964).

BONALD, Louis Gabriel Ambroise de (1754—1840), filozof tradiţionalist, publicist şi om politic francez. Filozofia lui **B.** îşi propune scopul de a-i face pe oameni să-şi cunoască raporturile cu semenii lor, de a transforma pe fiecare individ într-o fiinţă morală şi socială, într-o *persoană*. **B.** consideră însă, în spirit religios, că principiul constitutiv ultim al societăţii este *limbajul*, care a fost dat oamenilor de către divinitate, odată cu adevărurile fundamentale. Opunîndu-se teoriilor contractualiste, **B.** afirmă că faptul primordial în societate nu este *contractul*, ci puterea care, ca şi limbajul, este de origine divină. *Op. pr.:* „Teoria puterii politice şi religioase în societatea civilă, demonstrată prin intermediul raţiunii şi al istoriei" (1796), „Eseu analitic asupra legilor naturale ale ordinii sociale sau despre putere, ministru şi supus în societate" (1800), „Legislaţia primitivă considerată în ultimele timpuri prin singurele lumini ale raţiunii" (2 vol., 1802), „Demonstraţie filozofică a principiului constitutiv al societăţii" (1830).

BOOLE, George (1815—1864), matematician şi logician englez, întemeietorul *logicii simbolice* (matematice), alături de Augustus de Morgan. *Op. pr.:* „Analiza matematică a logicii" (1847), „Cercetarea asupra legilor gîndirii" (1854), „Tratat despre ecuaţiile diferenţiale" (1859), „Tratat despre calculul diferenţelor finite" (1860).

BOSANQUET, Bernard (1848—1923), filozof şi sociolog englez, unul dintre reprezentanţii *neohegelianismului*. Termenul fundamental al concepţiei idealist-obiective a lui **B.** îl constituie *absolutul* prin care el desemna o realitate raţională superioară, criteriu al oricăror valori. **B.** a dezvoltat o concepţie originală despre principiul *negativităţii*. În viziunea sa metafizică, *contradicţiile* sînt inerente numai lucrurilor individuale, finite sau sferei „inferioare" nu şi absolutului. Din această perspectivă, **B.** a cultivat o concepţie idealist-metafizică despre om şi viaţa socială. Teoria „autorealizării" elaborată de el, după care diferitele paliere ale vieţii sociale sînt armonice, corespunzător coerenţei raţionale a absolutului, a constituit o apologie a societăţii burgheze şi un instrument de mascare a contradicţiilor specifice acesteia. După **B.,** în virtutea *raţionalităţii* realului, între sferele cele mai puţin formale ale gîndirii, inclusiv etica şi estetica, şi sfera logică există o puternică *analogie*. De aici, „teoria coerenţei" drept criteriu al adevărului şi a raportului acestuia cu logica. **B.** s-a opus mărginirii pozitiviste şi a pledat pentru valoarea teoriei filozofice şi a temeiurilor ontice ale logicii. *Op. pr.:* „Logica sau morfologia cunoaşterii" (2 vol., 1888), „Istoria esteticii"

Scanned with OKEN Scanner

(1892), „Teoria filozofică a statului“ (1894), „Principiul individualităţii şi al valorii“ (1911), „Valorizarea şi destinul individului“ (1913), „Implicaţia şi inferenţa lineară“ (1920).

BOŠKOVIĆ, Rudjer Josip (1711—1787), fizician, astronom şi filozof croat care a depăşit *mecanicismul* dominant în epocă printr-o încercare originală de a uni teoria dinamică asupra *materiei* cu *atomismul.*

BOUTROUX, Emile (1845—1921), filozof francez, reprezentant, alături de Ravaisson, Lachelier ş.a. al *neospiritualismului.* Fondator al teoriei *contingenţei* legilor naturii şi ale ştiinţei, **B.** a absolutizat calitativul, dinamicul, negînd, în mod nedialectic şi idealist, unitatea dintre calitativ şi cantitativ, dinamic şi static, mobil şi permanent etc. În aceeaşi manieră, **B.** a considerat ca real *singularul* şi *particularul* ajungînd, de pe această platformă, la concluzia că *ştiinţa* nu operează cu legi ci cu ipoteze, că legile ştiinţei nu sînt adevărate decît pentru cazuri generale dar nu şi pentru cele individuale şi că domeniul unei ştiinţe este ireductibil la domeniul alteia care o precede în ierarhia determinismului natural şi că pe măsură ce ştiinţa se îndepărtează de sfera fenomenelor naturale (fizice, chimice, biologice) şi se apropie de aceea a fenomenelor umane, caracterul contingent al legilor ei creşte. De aici şi negarea totală a existenţei unor legi obiective ale dezvoltării sociale şi umane; tipic idealistă este şi teoria sa despre *libertate,* ca libertate pur interioară. *Op. pr.:* „Despre contingenţa legilor naturii“ (1874), „Ideea de lege naturală în ştiinţa şi în filozofia contemporană“ (1895), „Ştiinţa şi religia în filozofia contemporană“ (1908).

BOWNE, Borden Parker (1847—1910), filozof american care a elaborat prima expunere închegată şi sistematică a *personalismului* în S.U.A. Adept al unui personalism pluralist şi neevoluţionist, **B.** consideră că demersul filozofic trebuie să acorde primordialitate realităţii *persoanei* umane, privită ca „explicaţia ce nu mai poate fi explicată“. Prin acceptarea unui sistem diversificat de persoane umane, ca centre de creaţie, care realizează, prin implicarea reciprocă a spiritelor omeneşti, viziunea unei „persoane pure, supreme, infinite şi perfecte“, **B.** susţine o variantă a idealismului teist, care încearcă să transpună în terminologie filozofică unele dogme ale *religiei. Op. pr.:* „Personalismul“ (1908).

BRADLEY, Francis Herbert (1846—1924), filozof englez, reprezentant principal al *idealismului* absolut (varianta anglo-saxonă a *neohegelianismului).* Sub influenţa tradiţiilor platonice şi neoplatonice, **B.** a criticat *empirismul, pozitivismul* şi *materialismul,* încercînd să aclimatizeze spiritul speculativ al *filozofiei clasice germane,* în special al celei hegeliene, la condiţiile noilor rigori ale experienţei şi ştiinţei. Pe baza unei interpretări metafizico-teologice a operei lui Hegel, renunţînd la dialectică, la raţionalism şi la optimismul teoretico-gnoseologic hegelian, **B.** a reelaborat *spiritualismul* în formula unui „idealism absolut“ care încearcă întemeierea cunoaşterii *Absolutului* pe baze extraraţionale, prin „simţirea întregului“ şi, în ultimă instanţă, prin *„argumentul ontologic“* (v. *Argumentele pentru existenţa lui Dumnezeu).* Idealismul lui **B.** ipostaziază psihicul uman în forma unui Absolut necontradictoriu şi sustras *devenirii,* în raport cu care lucrurile, proprietăţile şi relaţiile, ar ţine doar de *fenomen* (Appearence), singurul expus contradicţiei şi dezvoltării. Teza absolutului necontradictoriu a fost extinsă de el într-o doctrină social-politică conservatoare, conform căreia individul este parte a „întregului“ (statului), căruia trebuie să i se supună necondiţionat. Aceste idei se asociază cu critica filozofiei raţionaliste hegeliene a istoriei şi cu formularea teoriei *prezentismului,* care neagă legitatea

Scanned with OKEN Scanner

istorică şi posibilitatea progresului. **B.** a criticat teza centrală a psihologiei empiriste — asociaţia ideilor — şi, pe aceste baze, a respins *utilitarismul* şi *pragmatismul* din etica timpului şi *psihologismul* din logică, militînd pentru separarea logicii de psihologie şi de filozofia speculativă şi anunţînd, prin analize riguroase ale *sensului* şi *semnificaţiei*, *logicismul* lui Russell şi contururile logicii moderne, fără a accepta însă în întregime tendinţele tehnicizante şi formaliste dinăuntrul acesteia. **B.** opta totodată pentru o perspectivă teoretică în filozofie, pentru valoarea teoriei generale, ca o reacţie faţă de mărginirea pozitivistă a timpului şi chiar faţă de dogmatismul filozofiilor speculative, fără a putea evita însă nota de speculaţie sterilă şi impactul *teologiei*. *Op. pr.:* „Premisele istoriei critice" (1874), „Principii de logică" (1883), „Fenomen şi realitate. Eseu de metafizică" (1893), „Eseuri asupra adevărului şi realităţii" (1914).

BRAHMAN (BRAHMA) (în sanscrită „absolutul") **1.** Nume dat, în *brahmanism* şi *hinduism*, spiritului suprem universal, considerat ca fiind realitatea ultimă, necreată, incorporală, invizibilă, existentă prin sine şi în mod absolut. Se consideră că în **B.** îşi află originea toate lucrurile, vizibile şi invizibile, zeii şi demonii, fiinţele umane ca şi cele animale, toate urmînd să fie resorbite, cu timpul, în el. **B.** apare în cărţile sfinte drept conştiinţa absolută a lumii, matca tuturor lucrurilor, Stăpînul lumii, Indestructibilul, Atotcuprinzătorul, Atotpătrunzătorul etc. („Nu există decît o singură fiinţă şi nimic în afara ei".) **B.** nu este adorat în mod special, ca şi ceilalţi zei, dar acest Absolut universal reprezintă obiectul meditaţiilor abstracte, filozofice, practicate (în yoga, de pildă) de către înţelepţii şi vizionarii religiilor indice. **2.** Membru al castei preoţeşti a religiilor brahmane şi hinduiste. În perioada sclavagismului şi a feudalismului, **b.** au deţinut, ca pătură socială distinctă, mari privilegii.

BRAHMANISM, complex de religii indice, cu caracter politeist, al căror nume vine de la *Brahman* şi din care se dezvoltă *hinduismul*. **B.** cuprinde două perioade: cea vedică şi cea brahmanică propriu-zisă. Prima perioadă are la bază cărţile religioase numite *Vede* (în sanscrită *Veda* = „cunoaştere"). Cea mai veche şi mai importantă dintre Vede este *Rigveda* — cartea imnurilor, în care se reflectă dezvoltarea timpurie a religiei indoarienilor, un fel de cult al naturii de tip politeist, de zeificare a forţelor naturale. Se consideră că perioada vedică ar începe pe la jumătatea mileniului al doilea înaintea erei noastre, în procesul de contopire a popoarelor băştinaşe cu triburile nomade de arieni, venite din Podişul Iranian şi care, ca evoluţie istorică, se aflau în stadiul trecerii de la societatea fără clase la societatea împărţită în clase (proces social reflectat în *Vede*). **B.** se întemeia pe divinizarea fenomenelor cosmice şi a forţelor naturii, avînd o mitologie bogată şi un panteon divers. Alături de zei, ierarhizaţi în divinităţi superioare şi inferioare, erau divinizaţi strămoşii, duhurile etc. Religia, caracterizată prin simplitate, nu folosea, se pare, nici temple şi nici imagini ale zeilor, ea avînd ca element central de cult aducerea jertfelor. Preoţii oficianţi erau *brahmanii* — cuvînt care la origini ar putea semnifica „adoratorii", „cei care se închină". Ei erau şi cei care recitau imnurile. Spre începutul primului mileniu înaintea erei noastre apare perioada **b.** propriu-zis, doctrinar, bazat pe interpretările consacrate lui Brahma. Social, această religie apare în condiţiile în care se consolidează orînduirea pe caste a Indiei, menţinută pînă aproape de zilele noastre ca o trăsătură specifică a vieţii sociale din această ţară. Brahmanii, adică preoţimea ereditară, reprezintă o castă de elită, avînd o poziţie socială superioară, deţinînd monopolul cultului şi al interpretării cărţilor religioase. Vechile divinităţi trec pe planul al doi-

Scanned with OKEN Scanner

lea și continuă să existe mai ales în credințele populare. Gînditorii brahmani elaborează o doctrină bazată pe credința într-un spirit suprem Universal numit Brahma sau Brahman. Apar *Upanișadele*, lucrări religioase cu un caracter predominant filozofic, în care își găsesc expresia cea mai completă teologia și filozofia brahmană. Dintre sistemele filozofice bazate pe Upanișade, cele mai importante sînt: *Vedanta*, *Mimamsa*, *Samkhya*, *Yoga*, *Nyaya* și *Vaișeșica*. Dacă, după unii gînditori, religia brahmană ar reprezenta o prelungire a perioadei vedice, după alții, în schimb, ea ar fi o religie diferită radical de cea vedică și bazată în mare parte pe o dezvoltare a reprezentărilor religioase prearіene. Împărțirea societății indiene în caste se reflectă profund în structura religiei brahmanice. Cultul devine aristocratic; zeii înșiși capătă un caracter de zei de castă; destinul sufletelor, considerate nemuritoare, este influențat de existența castelor. **B.** dezvoltă mult ideea de suflet. Eterne, sufletele pot acționa, după concepțiile brahmaniste, numai în uniune cu corpul. Pe de altă parte, acest înveliș corporal reprezintă sursa durerilor omenești, iar scăparea de această povară trebuie să reprezinte scopul oricărui credincios iluminat. Printr-un șir de existențe corporale succesive, sufletul urmează drumul purificării și al emancipării, se asimilează din ce în ce mai mult cu Absolutul, pînă la o completă uniune cu Brahma. Această posibilitate de evoluție și perfecționare treptată a sufletelor se bazează pe credința în reîncarnare, teorie devenită piatră unghiulară a religiei indiene, și după care sufletul omului se reîntrupează succesiv (fie în chip de om, fie în chip de animal) în funcție de faptele săvîrșite în timpul vieții pămîntene. Fundamentarea teoretică a acestei concepții, după care omul, prin comportarea sa, determină natura viitoarei sale reîncarnări, este cuprinsă în teza *Karmei*.

BRÉHIER, Emile (1876—1952), istoric al filozofiei și filozof francez raționalist. Mai însemnat ca istoric al filozofiei, **B.** regîndește trecutul filozofiei ca pe o „creștere naturală". Prin aceasta justifică *valoarea* în istoria filozofiei, valoare existînd, după el, numai acolo unde este deschidere, continuitate. Studierea trecutului nu este operă în sine; pentru a fi autentică ea trebuie să devină un *organon* cu valoare constructivă în opera de reconstituire filozofică. *Op. pr.:* „Istoria filozofiei" (1932), „Filozofia și trecutul ei" (1949), „Transformările filozofiei franceze" (1950).

BRENTANO, Franz (1838—1917), filozof austriac, reprezentant de seamă al *neorealismului*. S-a opus *apriorismului* kantian. Prin introducerea conceptului de *intenționalitate*, a căutat să depășească dificultățile psihologiei asociaționiste. A propus o „psihologie descriptivă" (a ansamblurilor, a proceselor) inițiind critica fenomenologică a *psihologismului* din logică și teoria cunoașterii. În etică, **B.** s-a remarcat prin introducerea tezei despre evidența și îndreptățirea unor forme ale vieții emoționale, pregătind astfel etica axiologică a lui M. Scheler și etica valorilor în genere. *Op. pr.:* „Psihologia din punct de vedere empiric" (1874), „Despre originea cunoașterii etice" (1889), „Fundamentele și construcția eticii" (postum, 1952).

BRIDGMAN, Percy Williams (1882—1961), fizician american, specialist în domeniul presiunilor ultraînalte, fondatorul *operaționalismului*. *Op. pr.:* „Analiza dimensională" (1922), „Logica fizicii contemporane" (1927).

BRIGHTMAN, Edgar Sheffield (1884—1953), unul din principalii promotori ai *personalismului* în S.U.A. A elaborat o concepție asupra *persoanelor* umane, privite — dintr-o perspectivă religioasă, transfigurată filozofic — în dependență față de „Persoana eternă", conside-

Scanned with OKEN Scanner

rată, la rîndul ei, drept cauză eficientă şi finală. A încercat o reelaborare teistă a conceptului de „Dumnezeu". În viziunea sa metafizică universul este structurat ierarhic, putînd fi investigat la nivelul „esenţelor", la cel al „naturii", la cel al „valorilor" şi — ca o „cheie" pentru înţelegerea întregului — la cel al „persoanelor" (în dubla şi corelata ipostază: Persoană Divină şi Persoană Umană). Este un mod de gîndire tipic pentru tentativele de transformare a unei filozofii religioase într-o „religie filozofică". *Op. pr.:* „Este Dumnezeu o persoană?" (1932), „Filozofia religiei" (1940), „Natură şi valori" (1945).

BROGLIE, Louis Victor de (n. 1892), fizician francez, autorul teoriei ondulatorii asupra domeniului microfizic al materiei. **B.** este cunoscut ca promotor al teoriei cuantelor şi unul dintre întemeietorii mecanicii *cuantice*, a cărei soluţie de interpretare a depăşit modelele cauzal-mecanice ale fizicii clasice, dar pentru care natura probabilistă a comportării microfenomenelor nu-l conduce la abandonarea principiului cauzalităţii. Prin preocupările sale de istorie şi filozofie a ştiinţei, se situează printre primii mari fizicieni ai secolului nostru care au luat atitudine teoretică împotriva interpretării indeterministe a fizicii cuantice şi în general a influenţei *indeterminismului* asupra gîndirii teoretice din fizica primei jumătăţi a sec. 20. *Op. pr.:* „Teoria cuantelor" (1924), „Introducere în mecanica ondulatorie" (1930), „Materie şi lumină" (1937), „Date ale fizicii noi" (2 vol., 1941—1943).

BROUWER, Luitzen Egbertus Jan (1881—1966), matematician olandez, întemeietorul *intuiţionismului matematic*. Are contribuţii în topologie, geometrie, *teoria mulţimilor*. Concepţia sa epistemologică asupra matematicii este dezvoltată şi integrată într-o viziune filozofică generală asupra omului, cunoaşterii şi culturii, fiind parţial inspirată din Kant, Schopenhauer şi Mannoury. Matematica, după **B.,** nu se reduce la logică sau la *limbaj;* ea este o activitate mentală constructivă, primară faţă de logică, limbajul nereprezentînd decît o expresie, un indiciu al ei. Sursa matematicii este *intuiţia* matematică, „percepţia timpului desprins de orice conţinut". A demonstra în matematică înseamnă, după **B.,** a realiza o construcţie a *entităţii* cerute. **B.** nu acceptă valabilitatea nelimitată a principiului *terţului exclus*, a dublei *negaţii* şi a demonstraţiilor prin *reducere la absurd*. Prin aceasta, consideră **B.,** sînt eliminate din matematică *antinomiile*, care-şi aveau originea în procedeele neconstructive. **B.** a criticat *formalismul* lui Hilbert, cantorismul şi metoda *axiomatică*, ca moduri neadecvate de a înţelege matematica. În filozofia sa socială, **B.** este un pesimist, atitudine izvorîtă din neîncrederea în valorile civilizaţiei occidentale. *Op. pr.:* „Fundamentele cunoaşterii" (1907), „Intuiţionism şi formalism" (1912), „Conştiinţă, filozofie şi matematică" (1948), „Cadrul istoric, principiile şi metodele intuiţionismului" (1952).

BRUCĂR, Iosif (1888—1960), filozof român. A considerat că întreaga problematică a filozofiei se centrează în jurul „corelatului" obiect-subiect; **B.** a abordat acest raport de pe poziţii naturalist-scientiste, afirmînd un „monism-fizic" în explicarea naturii, dar a acordat prioritate spiritului în explicarea vieţii sociale. **B.** a rupt lumea ideală a gîndirii, a valorilor spirituale de condiţiile materiale ale existenţei, neînţelegînd legătura lor dialectică. O parte a studiilor sale, puternic influenţate de fenomenologie, sînt elaborate dintr-o perspectivă idealist-obiectivă. Este autorul mai multor lucrări de istorie a filozofiei, scrise dintr-o perspectivă raţionalistă. *Op. pr.:* „Filozofia lui Spinoza" (1930), „Probleme noi în filozofie" (1931), „Filozofi şi sisteme" (1933), „Bergson" (1935), „Despre neant" (1938), „Psihologie" (1947).

Scanned with OKEN Scanner

BRUNO, Giordano (1548—1600), cel mai de seamă filozof italian din epoca *Renașterii*. A părăsit în 1576 ordinul dominican și a cutreierat întreaga Europă apuseană, propagînd o concepție proprie despre lume și natură. În 1592, la Veneția, a fost prins și întemnițat de Inchiziție. După opt ani de torturi, refuzînd să-și renege convingerile, a fost ars pe rug la Roma ca eretic. Filozofia lui **B.** este un *panteism* de tendință materialistă și ateistă. Natura este „Dumnezeu în lucruri" („Deus in rebus"). Cum Dumnezeu este infinit, universul, ca explicitare (desfășurare) a acestei substanțe infinite, este și el infinit și compus din *lumi* nenumărate. În felul acesta, **B.,** apărător însuflețit al sistemului copernican, a depășit totodată limitele acestuia (ideea unui univers finit cu Soarele în centru). Înlăturînd dualismul scolastic materie-formă, **B.** a vorbit despre autoactivitatea materiei, care-și desfășoară prin sine și din sine bogăția nesfîrșită a formelor. Ideile lui **B.** despre infinitul mare și mic, despre *monade* și despre „coincidența contrariilor" conțin elemente prețioase de gîndire dialectică. Concepțiile lui au exercitat o înrîurire puternică asupra gîndirii lui Spinoza, Leibniz și Schelling. *Op. pr.:* „Despre cauză, principiu și unitate" (1584, trad. rom. 1942), „Despre infinit, univers și lumi" (1584), „Despre avînturile eroice" (1585).

BRUNSCHWICG, Léon (1869—1944), filozof idealist-raționalist francez, autor al unor remarcabile lucrări de epistemologie și de istoria științei („Etapele filozofiei matematice", 1912). A susținut ideea specificității și autonomiei vieții spirituale, ale cărei mișcări sînt dominate de *rațiune* și ale cărei forme (știința, filozofia, arta și religia) se află în conexiune, sub semnul acesteia. **B.** se îndepărtează de antiintelectualismul școlii neospiritualiste franceze, definind *spiritul* ca o activitate intelectuală. *Alte op.:* „Introducere în viața spiritului" (1900), „Experiența umană și cauzalitatea fizicii" (1922), „Rațiunea și religia" (1939).

BUBER, Martin (1878—1965), filozof și scriitor israelian, reprezentant al *existențialismului* religios, apropiat de *teologia dialectică* și de *personalismul* religios. Discursul său filozofic gravitează în jurul ideii dialogului între om și lume, „Eu" și „Tu", om și Dumnezeu ș.a., ca o condiție a *existenței* și cunoașterii reale. Pentru a se manifesta, substanța noastră spirituală are nevoie de un „Tu", de un altul, în afara noastră, afirmă el. Dar datorită oscilațiilor persoanei umane între tendințe excesive și contradictorii (fie spre misticismul în care persoana se dizolvă, fie spre formalismul practicării unui cult), relația dintre persoane — inclusiv între om și Dumnezeu, „Tu-ul veșnic" — se reifică, afectînd deopotrivă ambii ei termeni. „Soluția" lui **B.** este actul unirii tainice a *transcendentului* (divinului) cu *imanentul* (umanul) care îl realizează pe Dumnezeu în lume și îl situează în intervalul dintre oameni. Sincretismul iudeo-creștin al lui **B.** se îmbină și cu încercarea de ridicare la universalitate și umanism. În politică, s-a afirmat ca un partizan al prieteniei iudeo-arabe. *Op. pr.:* „Eu și Tu" (1923), „Dialog" (1932), „Culesul" (1965).

BÜCHNER, Ludwig (1824—1899), medic și naturalist german, reprezentant al *materialismului vulgar*, adversar al socialismului. *Op. pr.:* „Forță și materie" (1855), „Darvinism și socialism" (1894).

BUCKLE, Henry Thomas (1821—1862), istoric și sociolog pozitivist englez de orientare burgheză radicală. Criticînd interpretarea teologică a istoriei, **B.** s-a străduit să descopere legile obiective ale *progresului* istoric cu ajutorul cercetării inductive și al aplicării metodelor statistice. Pe plan teoretic general, el a aderat la concepția idealistă a lui A. Comte după care nivelul dezvoltării intelectuale a societății reprezintă fac-

Scanned with OKEN Scanner

torul hotărîtor în istorie. Ca reprezentant al *determinismului geografic*, **B.** a explicat diferenţa dintre evoluţia istorică a diferitelor popoare prin deosebirea condiţiilor geografice în cadrul cărora s-a desfăşurat ea. *Op. pr.:* „Istoria civilizaţiei în Anglia" (1857—1861).

BUDISM, una dintre principalele religii, întemeiată în India, în sec. 6—5 î.e.n., de legendarul Buddha (Siddhartha Gautama sau Sakya-Muni). Viziunea filozofică pesimistă a **b.** este concentrată în cele patru „adevăruri sfinte" referitoare la: 1) existenţa suferinţei, 2) cauza suferinţei (dorinţele neîmplinite, căutarea plăcerilor care determină lanţul reîncarnărilor succesive purificatoare), 3) încetarea suferinţei, 4) cele opt „nobile căi" care duc la încetarea suferinţei (ideile drepte, intenţiile drepte, cuvîntul drept, acţiunea dreaptă, viaţa dreaptă, efortul drept, atenţia dreaptă şi meditaţia dreaptă). Eliberarea finală de suferinţă se dobîndeşte prin *nirvana*, dezagregarea ireversibilă a individualităţii, care pune capăt lanţului reîncarnărilor, guvernate de legea *karma*. Morala budistă predică, pe de o parte, compasiunea şi asceza, iar pe de altă parte pasivitatea şi neîmpotrivirea la rău. **B.** are două ramuri: „hinayana" (**b.** sudic timpuriu) şi „mahayana" (**b.** nordic, apărut în sec. 1 e.n.). Îndeosebi **b.** timpuriu îi sînt proprii unele elemente materialiste şi de dialectică spontană (ideea cauzalităţii, concepţia atomistă, principiul transformării perpetue etc.). Dintre şcolile filozofice budiste, „madhyamika" (sau „sunyavadin") a accentuat cel mai mult caracterul iluzoriu, ireal al lumii fenomenale, asemenea monismului vedantic („advaita-vedanta") şi platonismului. Şcoala „yogacara" (sau „vijnanavadin"), idealist-subiectivă, a susţinut că singurul lucru real este conştiinţa individuală, întrucît toate lucrurile ar exista numai în gîndire. Şcolile „vaibhaşika" şi „sautrantika" au manifestat tendinţe materialiste, recunoscînd existenţa reală a lucrurilor, independent de vreun spirit obiectiv sau de conştiinţa umană. V. şi *jainism; contemplativitate.*

BUFFALO, CERCUL DE LA ~, v. **FARBER,** Marvin.

BUFFON, Georges Louis Leclerc de (1707 — 1788), naturalist şi scriitor francez, membru al Academiei franceze. **B.** a căutat să introducă în biologie ideile raţionale ale fizicii newtoniene. În monumentala sa lucrare „Istoria naturală" (36 vol., 1749—1788), **B.** a afirmat principiul unităţii lumii vii, al evoluţiei speciilor organice, ca şi al materiei anorganice, pregătind astfel evoluţionismul, ce avea să fie dezvoltat de către Lamarck şi Darwin şi să aibă un rol fundamental în constituirea unei concepţii materialiste şi dialectice asupra lumii. Postulînd observaţia minuţioasă, lipsită de prejudecăţi, ca bază metodologică de pornire a oricărei ştiinţe, **B.** considera că adevăratul efort al acesteia trebuie să consiste în ridicarea, de la detalii, la vaste sinteze teoretice. După **B.,** omul ocupă un loc cu totul special în natură. Dealtfel, însăşi clasificarea animalelor este făcută după criteriul utilităţii acestora pentru om. A afirmat ideea progresului nelimitat al omenirii, atît sub raport fizic cît şi moral. Prin ideile sale privind unitatea lumii organice, adaptabilitatea fiinţelor la mediu, existenţa transformărilor şi evoluţiei în lumea organică şi anorganică, ca şi prin credinţa sa în progresul neîngrădit al umanităţii, **B.** este un promotor de seamă al spiritului ştiinţific şi filozofic premergător Revoluţiei franceze. De numele lui se leagă şi metoda prezentării literare a lucrărilor de ştiinţă, grija deosebită pentru *stilul* în care acestea sînt redactate. (Lui **B.** îi aparţine aforismul: „Stilul este omul însuşi").

BUGNARIU, Tudor (n. 1909), filozof şi publicist român. Membru corespondent al Academiei R.S.R., profesor universitar la Cluj şi la Bucureşti. Ca militant antifascist a co-

Scanned with OKEN Scanner

laborat la „Revista de sociologie“ (1931), la „Cuvîntul nou“ (1934) ş.a. şi a editat revista „Alte zări“ (1933), publicînd articole de analiză materialist-istorică a fenomenelor social-politice ale epocii. După Eliberare s-a consacrat activităţii universitare, redactînd şi coordonînd cursuri de materialism dialectic şi istoric. Pe plan teoretic s-a afirmat cu diferite studii („Luptele economice ale muncitorimii clujene“ — 1934, „Concepţia social-politică a lui G. Bariţ“ — 1936, „Înrîurirea marxismului asupra gîndirii filozofice contemporane“ — 1968, „Statutul filozofiei“ — 1968), în care sînt analizate aspecte ale gîndirii marxiste, trăsăturile şi statutul filozofiei, aspecte ale teoriei culturii şi antropologiei.

BUNGE, Mario (n. 1919), fizician şi filozof al ştiinţei argentinian. A contribuit la interpretarea, formalizarea şi elucidarea unor importante momente, proceduri şi rezultate ale cercetării ştiinţifice. **B.** a formulat o serie de concluzii filozofice, în opoziţie vădită cu *operaţionalismul* şi *convenţionalismul* interpretării neopozitiviste a ştiinţei. **B.** nu se limitează la analiza structurii lingvistico-conceptuale a teoriilor ştiinţifice, ci se interesează de întreaga dinamică a cercetării ştiinţifice, de construcţia şi reconstrucţia ştiinţei, de rolul problemelor, ipotezelor şi metodelor în ştiinţă, de valoarea presupoziţiilor şi a *intuiţiilor* filozofice în cunoaşterea modernă, de modalităţile şi structurile aplicării şi verificării teoriilor. Dintre rezultatele cele mai originale ale cercetărilor lui **B.** sînt de semnalat: formularea unei teorii asupra *fundamentelor* fizicii, analiza monografică a *cauzalităţii* în ştiinţă, construcţia unei *semantici* adecvate teoriilor factuale, cercetarea relaţiilor interteoretice, construirea unui complex *model* al testării ipotezelor şi teoriilor ştiinţifice. Prin aceasta **B.** a contribuit la apropierea teoriei cunoaşterii de ştiinţa reală. *Op. pr.:* „Cauzalitatea“ (1959), „Intuiţie şi ştiinţă“ (1962), „Fundamentele fizicii“ (1967), „Cercetarea ştiinţifică“ (2 vol., 1967), „Filozofia fizicii“ (1973), „Tratat de filozofie“ (proiectat în 7 vol., primele două apărute sub titlul „Semantică“, 1974).

BUN SIMŢ, v. **SIMŢ COMUN; OPINIE.**

BURCKHARDT, Jacob (1818—1897), istoric elveţian, unul dintre fondatorii istoriei moderne a culturii. Influenţat de *romantism*, **B.** s-a remarcat prin evitarea atît a factologiei şi *pozitivismului* în tratarea istoriei, cît şi prin respingerea oricăror idei *apriori*, a oricăror *scheme* abstracte, preconcepute. El concepe imaginile sintetice asupra evenimentelor şi epocilor istorice ca rezultate ale unor generalizări succesive, plecînd de la o „tratare paralelă a faptelor“. Ceea ce importă însă nu sînt faptele istorice ca atare, ci semnificaţia lor umană; omul viu, cu pasiunile şi acţiunile sale constituie ţinta adevărată a investigaţiei istorice. Evenimentele istorice sînt revelatoare în măsura în care au avut o anumită semnificaţie pentru oameni şi au produs anumite schimbări în mentalitatea şi simţirea lor. De aceea, **B.** acordă un loc privilegiat faptelor de cultură, artei în special, în tratarea diferitelor perioade istorice, de unde şi estetismul concepţiei sale. Lui **B.** i s-a reproşat şi o exaltare a *individualismului* în detrimentul practicilor democratice. **B.** este printre puţinii care au cumulat erudiţia istoricului cu o deosebită sensibilitate pentru artă. E considerat autorul conceptului modern de *Renaştere*. *Op. pr.:* „Epoca lui Constantin cel Mare“ (1853), „Cicerone, un ghid pentru savurarea operelor de artă ale Italiei“ (1855), „Cultura Renaşterii în Italia“ (1860), „Istoria culturii elene“ (postum, 1898—1902), „Prelegeri“ (postum, 1910), „Scrieri necunoscute“ (postum, 1922).

BURGHEZIE, clasă dominantă în societatea capitalistă, proprietară a principalelor mijloace de producţie, pe care

Scanned with OKEN Scanner

le folosește în scopul obținerii de profit prin exploatarea muncitorilor salariați. În funcție de sfera de investiție a capitalului, **b.** se stratifică în **b.** *industrială*, *comercială*, *bancară* și *sătească*. Odată cu pătrunderea capitalului financiar în toate sferele vieții economice se constituie **b.** *monopolistă*, iar capitalismul intră într-un nou stadiu al evoluției sale istorice — stadiul capitalismului monopolist, al imperialismului. Sursa veniturilor tuturor acestor categorii ale **b.**, în oricare din stadiile capitalismului, este plusvaloarea. Pentru a-și asigura o plusvaloare cît mai ridicată și a-și întări dominația economică, **b.** își instituie și consolidează permanent dominația politică, subordonîndu-și în întregime și aparatul de stat. În lupta sa politică, economică și ideologică împotriva feudalismului, **b.** a jucat un rol progresist. După instaurarea capitalismului, **b.** se transformă însă tot mai mult dintr-o forță progresistă într-o forță reacționară, care frînează progresul social. Ca urmare a dominației monopolurilor și a capitalului financiar, în imperialism grupul restrîns al **b.** monopoliste domină viața economică și politică a țării, formînd oligarhia financiară și reprezentînd pătura socială cea mai reacționară. Paralel cu adîncirea principalei contradicții de clasă a societății capitaliste, contradicția dintre proletariat și **b.**, dintre muncă și capital, în condițiile crizei generale a capitalismului, ia naștere și se agravează contradicția dintre grupurile monopoliste și toate celelalte clase și pături sociale ale națiunii. Desființarea **b.** ca clasă se realizează în procesul revoluției și construcției socialiste. **B.** *națională* are un caracter dublu: pe de o parte, înclină spre realizarea sarcinilor fundamentale ale revoluției antiimperialiste, antifeudale, fiind obiectiv interesată în aceasta iar, pe de altă parte, pe măsura ascuțirii contradicțiilor sociale, tinde și spre concilierea cu imperialismul și cu feudalismul. Gradul în care **b.** națională participă la lupta antiimperialistă și antifeudală diferă de la o țară la alta și depinde de raportul forțelor de clasă pe plan național și internațional. În România, **b.** industrială, comercială și bancară a fost lichidată ca clasă în urma naționalizării principalelor mijloace de producție, la 11 iunie 1948. Față de **b.** satelor (chiaburimea), P.C.R. a dus o politică de îngrădire și de eliminare treptată, iar apoi, pe baza succeselor dobîndite în construirea socialismului la orașe și sate, fostelor elemente exploatatoare din rîndul țărănimii înstărite li s-a creat, prin aplicarea prevederilor decretului Prezidiului M.A.N. din martie 1959, posibilitatea de a-și asigura existența prin muncă proprie. În prezent, în Republica Socialistă România nu mai există **b.** și nici o altă clasă exploatatoare.

BURIDAN, Jean (c. 1300 — după 1358), filozof francez, reprezentant al *nominalismului*. Prin activitatea sa, a contribuit la răspîndirea ideilor lui W.Occam în Franța. Dezinteresîndu-se de chestiuni teologice, **B.** și-a orientat preocupările teoretice preponderent spre domeniul logicii (comentarii și adnotări la texte clasice) și al științelor naturii (explicarea mișcării corpurilor aruncate, posibilitatea spațiului infinit nemișcat, critica argumentelor tradiționale împotriva mișcării diurne a Pămîntului ș.a.), anticipînd unele idei ale mecanicii lui G. Galilei și I. Newton și fiind unul dintre precursorii cinematicii moderne. **B.** s-a ocupat, de asemenea, de definirea *libertății voinței*, problemă pe care o considera insolubilă din punct de vedere logic. Determinismul său moral (omul trebuie să vrea binele care i se prezintă drept superior altuia) se întemeiază pe teza că *voința* este liberă să amendeze *judecata rațiunii*, sugerînd investigarea mai aprofundată a valorii *motivațiilor*. Lucrările sale, în majoritatea lor redactate sub formă de „întrebări" („Questiones") la operele lui Aristotel, au rămas în manuscris sau sînt cunoscute în ediții postume, din sec. 15—17.

Scanned with OKEN Scanner

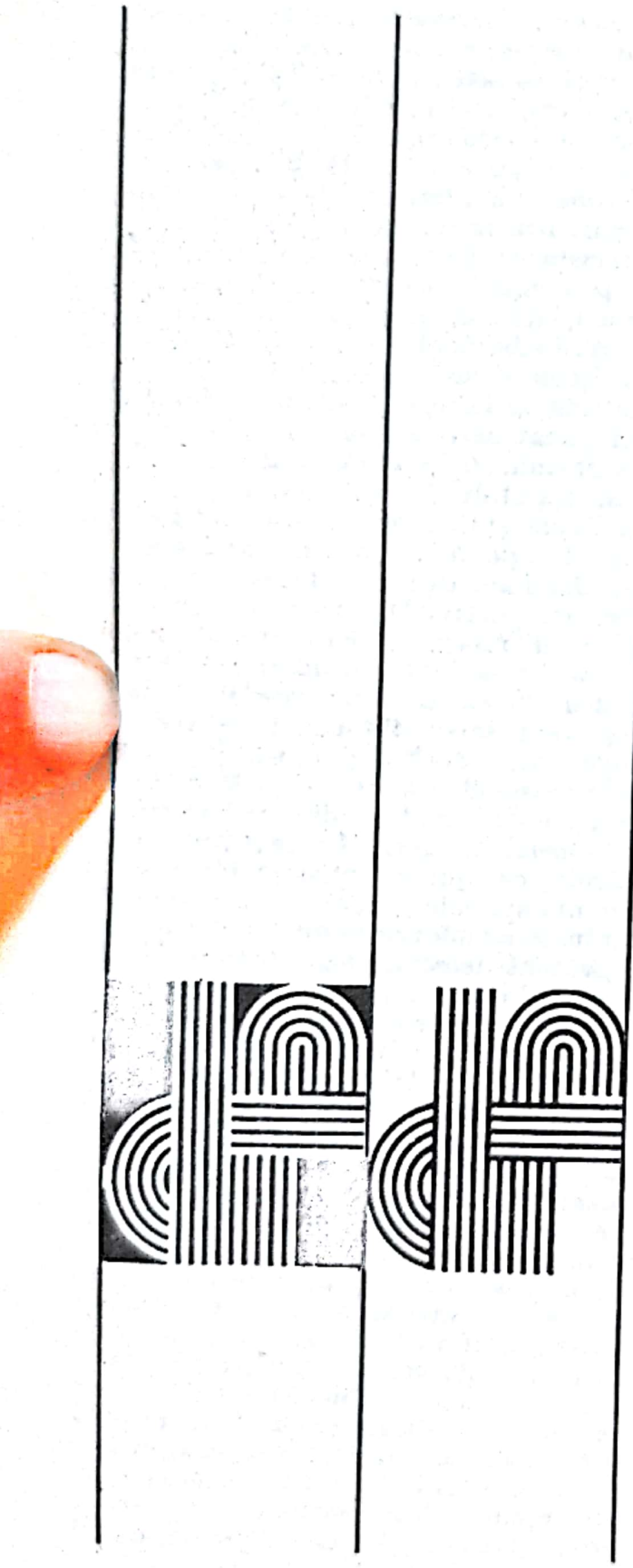

CABALĂ (ebr. *kabbala* „tradiţie"), doctrină mistică iudaică din evul mediu, care invoca un pretins sens ocult al Bibliei, recurgînd la o simbolică fantastică a numerelor şi literelor. Practica acestui fel de *exegeză* se numeşte *cabalistică*.

CABANIS, Georges (1757—1808), medic şi filozof materialist francez. A considerat natura fizică a omului ca factor prim, iar natura sa morală (conştiinţa) ca factor secund, derivat. **C.** a fost considerat de unii autori ca un precursor al *materialismului vulgar*, deoarece a susţinut că *gîndirea* este o secreţie a creierului, după cum fierea este o secreţie a glandei biliare. *Op. pr.*: „Raporturile dintre natura fizică şi cea morală a omului" (1802).

CABET, Étienne (1788—1856), utopist francez, autorul romanului „Călătorie în Icaria" (1840). După **C.,** proprietatea privată trebuie desfiinţată deoarece reprezintă o abatere de la „legea naturală", iar *comunismul* corespunde naturii însăşi, care i-a creat pe oameni egali. A considerat în mod unilateral că transformările sociale trebuie să aibă loc numai pe cale paşnică, prin *reforme*. Încercarea de a-şi realiza proiectele utopice în America a eşuat (1848).

„CAIETE FILOZOFICE", conspecte ale lui V.I. Lenin asupra mai multor lucrări filozofice, conţinînd extrase din lucrările respective, însemnări, observaţii critice şi teze proprii. Majoritatea acestor conspecte au fost întocmite în anii 1914—1916. **„C.f."** au apărut pentru prima oară în volum separat în 1933. Prima traducere românească s-a făcut în 1956. Volumul al 38-lea el ediţiei a patra ruse a operelor lui V.I. Lenin (tradus în 1959) cuprinde o seamă de materiale neincluse în ediţiile anterioare (conspectele asupra unor lucrări ale lui G.V. Plehanov, V.M. Şuleatikov, A.M. Deborin ş.a.). Caietele cele mai vechi conţin conspectele lucrărilor „Sfînta familie" de

Scanned with OKEN Scanner

K. Marx și F. Engels și „Prelegeri despre esența religiei" de L. Feuerbach, întocmite de Lenin în anii 1895, respectiv 1909. Caietele din 1914—1916 (în număr de nouă) cuprind conspectele asupra cărților lui Hegel „Știința logicii", „Prelegeri de istorie a filozofiei" și „Prelegeri de filozofie a istoriei", asupra cărții lui F. Lassalle „Filozofia lui Heraclit Obscurul din Efes", asupra cărții lui Aristotel „Metafizica", precum și renumitul fragment „În jurul problemei dialecticii" (1915). „C.f." prezintă o importanță deosebită pentru valorificarea științifică a istoriei filozofiei, pentru elaborarea creatoare a *dialecticii* materialiste, pentru **dezvoltarea învățăturii lui Marx despre** *categorii*. Tema centrală a „C.f." o constituie dialectica. În „C.f.", Lenin a formulat cunoscutele teze privind *contradicția* ca esență a dialecticii, unitatea dintre dialectică, logică și gnoseologie, drumul dialectic al cunoașterii, raportul dialectic dintre *general* și *particular*, rădăcinile gnoseologice ale idealismului etc. „C.f." cuprind, totodată, teze și indicații valoroase referitoare la dezvoltarea creatoare a *materialismului istoric*.

CALCUL LOGIC, ansamblu de operații analog calculului matematic, prin care, pe baza anumitor reguli de *inferență* din anumite expresii logice sînt derivate alte expresii logice. Existența unui **c.l.** este specifică capitolelor *logicii simbolice*. Astfel, fiecare secțiune a logicii simbolice este un complex alcătuit dintr-o teorie logică căreia i se asociază cel puțin un **c.l.** În timp ce *teoria* se constituie în principal pe calea unor proceduri intuitive, cu o largă întrebuințare a limbajului natural, construirea unui **c.l.** presupune independența de orice interpretare, și întrebuințarea, cu precădere, a unui *limbaj formal*. Independența calculului logic față de orice interpretare nu este însă absolută, întrucît ea se impune doar în etapa construirii calculului și pentru că orice **c.l.** apare pe baza unei teorii logice cu scopul de a servi la rezolvarea problemelor ridicate de respectiva teorie. Neglijarea acestei corelații între calcul și teorie transformă orice **c.l.** într-un simplu joc cu *simboluri*, lipsit de utilitate. Importanța **c.l.** constă în aceea că el constituie o analiză strictă a actului demonstrativ, o expunere riguroasă a procedeelor de *decizie*. Elaborarea **c.l.** a preocupat încă din antichitate pe stoici, iar în timpurile moderne pe G.W. Leibniz; el a fost însă realizat de G. Boole și A. De Morgan și perfecționat de G. Frege. — *Calculul claselor*, **c.l.** bazat pe înțelegerea noțiunilor ca extensiuni *(sfere)*. *Calculul claselor* a fost inițiat de G. Boole și dezvoltat de G. Peano și G. Frege, care au dat o definiție riguroasă *clasei*. *Calculul claselor* fundamentează calculul relațiilor (respectiv logica relațiilor). — *Calculul funcțional* v. *calculul predicatelor*. — *Calculul identității*, procedeu de calcul prin care se stabilește egalitatea din punct de vedere logic dintre două noțiuni sau judecăți. Acest procedeu are aplicații în analiza relației de egalitate din matematică. — *Calculul natural*, **c.l.** prin intermediul căruia, cu ajutorul unor reguli de inferență speciale și pornind de la expresii luate ca adevărate numai sub *supoziție*, sînt detectate legile proprii unui anume domeniu logic. *Calcul natural* are o importanță deosebită pentru calculul cu predicate poliadice, la nivelul căruia nu este posibilă alcătuirea unui procedeu mecanic de decizie analog formelor normale. Sin. *deducție naturală;* calculul ipotezelor. — *Calculul predicatelor*, *algoritm* în cadrul căruia *propozițiile* apar ca analizate și sînt denotate prin expresii de tipul Fx, Gy etc., în care F și G reprezintă predicate, iar literele x și y, variabile-obiect, astfel încît aceste expresii se citesc: „X este F", „Y este G" etc. După numărul obiectelor la care se aplică predicatele (în funcție de gradul lor de generalitate), în constituirea acestor funcții distingem calculul predicatelor monadice, calculul predicatelor diadice și, în genere, cal-

Scanned with OKEN Scanner

culul predicatelor poliadice. — *Calculul propoziţiilor*, algoritm asociat teoriei logice a *funcţiilor de adevăr în care* propoziţiile neanalizate sub aspectul structurii lor sînt desemnate prin anumite litere (*p*, *q*, *r* etc.), numite *variabile* propoziţionale şi sînt luate în consideraţie numai sub aspectul valorilor lor de adevăr posibile. Expresiile specifice calculului propoziţiilor sînt alcătuite din variabile propoziţionale, legate între ele prin diverşi *conectiori*. Sistemul axiomatic al calculului propoziţiilor fundamentează pe cel al calculului predicatelor şi, prin extindere, pe cel al calculului claselor şi al calculului relaţiilor. După numărul valorilor de adevăr considerate, calculul propoziţiilor poate fi bivalent, trivalent şi, în genere, polivalent. — *Calculul relaţiilor*, procedeu de calcul prin care se analizează proprietăţile *relaţiilor*, se efectuează anumite operaţii cu relaţiile şi se derivă din anumite relaţii alte relaţii. Acest procedeu a apărut şi s-a dezvoltat în legătură cu problema fundamentelor logice ale matematicii şi s-a dovedit extrem de important pentru analiza logică a ştiinţei în genere. V. şi *logică*.

CALITATE 1. (În filozofie) Categorie filozofică exprimînd sinteza laturilor şi însuşirilor esenţiale ale obiectelor, fenomenelor sau proceselor din natură, societate şi cunoaştere. În virtutea **c.**, într-un sistem de *relaţii*, un lucru este ceea ce este şi poate fi determinat şi deosebit, ceea ce manifestă individualitate şi specificitate faţă de alte lucruri. Schimbarea **c.**, semnifică transformarea radicală a obiectului, modificarea esenţială a structurii şi proprietăţilor sale. **C.** este proprie unui obiect sau fenomen individual sau este comună unui grup, unei *clase* de obiecte şi fenomene. Diverse concepţii mecanicist-metafizice au negat existenţa obiectivă a deosebirilor calitative, reducîndu-le eronat la deosebiri cantitative. Orice obiect sau fenomen presupune o unitate a determinărilor calitative şi cantitative. Determinarea calitativă a obiectelor are însă o *stabilitate relativă* în raport cu determinările lor cantitative, care au o mai mare mobilitate, se schimbă continuu. Schimbarea **c.** se realizează prin mişcarea şi dezvoltarea de la inferior la superior, de la simplu la complex sau invers. Dată fiind corelaţia dintre determinările calitative şi cele cantitative cunoaşterea trebuie să surprindă totdeauna ambele tipuri de determinări, precum şi interacţiunile obiective ale acestora în procesul mişcării şi dezvoltării, evitîndu-se orice unilateralizare metafizică sau mecanicistă în acest sens. V. şi *salt; transformarea cantităţii în calitate*. **2.** (În logică) *Criteriu* de ordin logic, după care judecăţile de predicaţie se împart în afirmative şi negative. Judecăţile afirmative sînt acelea care enunţă apartenenţa unei însuşiri la un obiect, iar judecăţile negative, acelea în care se enunţă lipsa apartenenţei unei însuşiri la un obiect. Afirmaţia şi negaţia constituie mecanismul logic prin care, la nivelul *judecăţii*, se exprimă *adevărul* sau *falsul*.

CALITATEA VIEŢII, categorie sociologică, folosită şi în economia politică, în politica socială, în studierea viitorului, în ştiinţa conducerii sociale, îndeosebi în planificare şi prognoză socială. Termenul a fost introdus de A. Schlesinger jr. şi K. Galbraith. Economistul, politologul şi prospectologul francez, B. de Jouvenel, o defineşte ca totalitate a posibilităţilor oferite individului de către societate pentru a-şi amenaja existenţa, de a dispune de produsele ei şi de a-i folosi serviciile pentru a-şi organiza existenţa individuală după trebuinţele, cerinţele şi dorinţele sale proprii. În general, **c.v.** se defineşte (după K. Baier) drept totalitatea amenităţilor naturale şi culturale, varietatea, cantitatea şi calitatea bunurilor şi serviciilor aflate la dispoziţia tuturor membrilor unei anumite societăţi. Conţinutul **c.v.** se determină cu ajutorul unui sistem de *indicatori sociali* (=serii integrate sau integrabile de expresii matematice, de

Scanned with OKEN Scanner

regulă date statistice analizate, ce caracterizează starea, respectiv stările succesive ale unui *sistem* social anumit, comportamentul şi performanţele, respectiv „deficiturile sociale"). Indicatorii sociali pot fi grupaţi, în funcţie de *criterii*, caracterizînd **c.v.** materiale („habitat", venituri, buget, aprovizionare, gradul de valorificare a resurselor, de păstrare a bunurilor obşteşti etc.), **c.v.** biologice (sănătate, asigurare împotriva violenţei, asistenţă sanitară, calitatea mediului înconjurător etc.), calitatea culturii spirituale (accesul la educaţie, gradul de folosire, circulaţie şi creştere a cunoştinţelor, nivelul ambianţei culturale etc.), **c.v.** individuale, psiho-sociale (gradul de valorificare socială a aptitudinilor şi capacităţilor individuale), **c.v.** familiale (gradul de participare la viaţa obştească, moralitatea etc.). *Cercetarea viitorului* din România a introdus în conceptul de **c.v.**, pe lîngă amintita mulţime a indicatorilor sociali obiectivi (oferiţi de societate individului) şi mulţimea indicatorilor sociali subiectivi (valoarea atribuită de membrii societăţii bunurilor şi serviciilor oferite, bunurile şi serviciile solicitate) prin care se exprimă structura de clasă a **c.v.**, dependenţa sa de poziţia de clasă a indivizilor. **C.v.** este expresia sintetică a felului în care se reflectă în viaţa de toate zilele a membrilor unei societăţi date, în funcţie de poziţia lor de clasă, rezultatele progresului social general. Definind **c.v.** drept un sistem (ponderat) de indicatori sociali (obiectivi şi subiectivi) cantificabil, se pot construi modele matematice adecvate determinării exacte a valorii **c.v.** într-o societate dată. — *Calitatea socialistă a vieţii*, denumire generică pentru desemnarea totalităţii indicatorilor sociali în care se reflectă conţinutul socialist al vieţii sociale, natura orînduirii socialiste, atît în aspectele sale materiale cît şi în cele spirituale. Pe linia operaţionalizării conceptului de **c.v.**, au început recent cercetări spre a se determina pragul inferior („minimul social") şi superior („maximul social") între care se poate concepe o repartiţie echitabilă a **c.v.** într-un sistem social dat. Condiţia necesară a sporirii continue a **c.v.** o constituie construirea socialismului şi comunismului.

CALITĂŢI PRIMARE — CALITĂŢI SECUNDARE, expresii prin care, în istoria filozofiei, se desemnau două genuri distincte de *calităţi;* prin **c.p.** (sau obiective) erau indicate proprietăţile inerente obiectelor lumii externe, cum ar fi: soliditatea, forma, întinderea, repausul etc.; prin **c.s.** (sau subiective) erau distinse acele calităţi sensibile care nu reprezintă ceva existent în obiecte, ca atare, ci sînt doar posibilităţi de a produce diferite senzaţii în noi (Locke), cum sînt: gustul, culoarea etc.; calităţile secundare apar în conştiinţă în diverse forme, în timp ce calităţile primare rămîn aceleaşi, au o mare constanţă. Această distincţie, introdusă deja de Galilei şi Descartes, a devenit, prin Locke, clasică. În epocile următoare această distincţie s-a situat adesea în centrul polemicii dintre *materialism* şi *idealism*. În timp ce pentru G. Berkeley toate calităţile deveneau secundare, sensibile, lucrurile fiind reduse la complexe de senzaţii, filozofii materialişti au susţinut temeiul obiectiv al calităţilor secundare. Distincţia dintre **c.p.** — **c.s.** reapare într-o formă nouă în discuţiile contemporane din filozofia ştiinţei privind natura şi modalităţile *realităţii fizice*.

CAMBRIDGE (*Şcoala de la* **C.**) **1.** Grup de filozofi englezi din sec. 17 (R. Cudworth, H. More ş.a.), de orientare platoniciană, fideli tradiţiei etico-religioase creştine, critici ai materialismului şi ateismului lui Th. Hobbes. **2.** Denumire atribuită filozofilor englezi care au fost influenţaţi de G.E. Moore, respectiv, de prelegerile acestuia, de la Cambridge (1911—1939). Această orientare a pornit iniţial de la necesitatea filozofiei de a studia propoziţiile *simţului comun* asupra problemelor

Scanned with OKEN Scanner

existenţei, de a descoperi structura faptelor la care se referă acestea. Treptat, sub influenţa lucrărilor lui Russell asupra descripţiilor şi a contradicţiilor logice, această orientare a devenit conştientă de funcţia limbajului în analiza filozofică, constituindu-se ca una dintre şcolile filozofiei *analitice*. Reprezentanţi principali: G. Ryle, J. Wisdem, M. Black.

CAMPANELLA, Tommaso (1568—1639), socialist utopic italian, călugăr dominican. Prin lucrarea sa antiscolastică „Filozofia demonstrată prin simţuri" (1591), în care preconiza cunoaşterea directă a naturii, **C.** şi-a atras persecuţiile Inchiziţiei. În 1598 a condus în Calabria complotul împotriva dominaţiei spaniole. Pentru aceasta a fost ţinut timp de 27 de ani în închisoare, unde a scris celebra *utopie* „Cetatea soarelui" („Civitas solis", trad. rom. 1959). În societatea descrisă de **C.** domneşte comunitatea bunurilor; munca constituie o chestiune de onoare, la ea participînd toţi locuitorii; repartiţia se face după nevoi. Idealul comunist-egalitarist al lui **C.** reflectă năzuinţele păturilor de jos ale poporului şi ale intelectualităţii italiene sărace de la sfîrşitul sec. 16 şi începutul sec. 17. Limitele istorice ale proiectului lui **C.** se vădesc în caracterul său utopic şi în unele elemente ale gîndirii mistice medievale *(hilozoism, magie,* astrologie).

CAMUS, Albert (1913—1960), prozator şi dramaturg francez, cu puternice înclinaţii filozofice spre *existenţialism*. Teza principală, organic încarnată de personajele sale („Străinul", „Omul revoltat"), este *înstrăinarea* resimţită de individul însingurat în lume, caracterul arbitrar, lipsit de motivaţie a ceea ce el face sau suferă. După **C.,** care nu înţelege problematica şi soluţiile social-politice ale înstrăinării, absurditatea şi lipsa de speranţă a *existenţei* se impun inevitabil; ele trebuie acceptate şi destinul înfruntat. **C.** dezvoltă o etică a solidarităţii umane („Ciuma", 1947, trad. rom. 1965) şi vede demnitatea omului în asumarea eroică a destinului său tragic şi *absurd* („Mitul lui Sisif", 1942, trad. rom. 1969).

CANON (gr. *kanon* „regulă", „prescriere") **1.** (În sens general) Ceea ce este precis stabilit, tradiţional, unanim acceptat; **c.** are o semnificaţie apropiată de aceea a termenului *normă*, dar faţă de acesta implică şi ideea de regulă practică, de model de urmat, de formulă generală ce permite obţinerea unor rezultate concrete. În acest sens **c.** este utilizat de G.W. Leibniz, J.St. Mill ş.a. I. Kant îl defineşte ca ansamblu, sumă de principii *apriorice* ale folosirii corecte a anumitor facultăţi generale de cunoaştere, „Critica raţiunii pure" constituind, astfel, o regulă de uz practic, opusă „disciplinei". **2.** (În „Logica" lui I. Kant) Termen opus de astă dată *Organonului*, întrucît formulează legile necesare pe care trebuie să le respecte *gîndirea* şi verifică acordul *intelectului* cu el însuşi în diversele sale aplicaţii, fără să ne furnizeze indicaţii privind modul de a se obţine anumite cunoştinţe, de a se lărgi sfera adevărurilor ştiinţifice.

CANTEMIR, Dimitrie (1673—1723), cărturar de formaţie enciclopedică şi om de stat, reprezentant de seamă al *umanismului* şi preluminismului românesc din sec. 17—18. Ca domn al Moldovei (1710—1711), **C.** şi-a înscris numele în istoria ţării prin încercarea de eliberare a ţării de sub stăpînirea otomană, scop în vederea căruia a încheiat o alianţă cu Rusia. După înfrîngerea armatelor ruso-moldovene la Stănileşti, **C.** s-a refugiat în Rusia, unde a devenit consilier al ţarului Petru I şi a desfăşurat o multilaterală activitate ştiinţifică. În 1714 a fost ales membru al Academiei din Berlin. Concepţia despre lume a lui **C.,** neexpusă sistematic, a cunoscut de-a lungul vieţii cărturarului o evoluţie în direcţia accentuării tendinţelor laice şi raţionaliste. Scrierea de tinereţe „Imaginea de nedescris a ştiinţei sacrosancte" („Sacrosanctae

Scanned with OKEN Scanner

scientiae indepingibilis imago", 1700, publicată postum în traducere românească, sub titlul impropriu de „Metafizica"), încercare de replică ortodoxă la fizica aristotelică, poartă amprenta *teozofiei* flamandului J.B. Van Helmont (1577—1644) și în oarecare măsură a *scolasticii*, în ciuda polemicii cu aceasta din urmă. Din aceeași epocă datează un manual de logică („Compendiul sistemului logicei generale", 1701?), de factură scolastică. Opera de maturitate se caracterizează prin tendința de separare a *științei* de *teologie*, prin asimilarea influenței neoaristotelice, prin susținerea existenței *determinismului* în natură și societate. El subliniază importanța simțurilor și a *experienței* în cunoaștere, atribuind științei și filozofiei misiunea de a cerceta cauzele lucrurilor. *Stoicismul* de tip medieval, subordonat moralei creștine, din „Divanul, sau gîlceava înțeleptului cu lumea" (1698), dobîndește în „Istoria ieroglifică" (1705) o nuanță profană. **C.** a afirmat demnitatea omului ca ființă rațională și liberă, îndepărtîndu-se chiar și în lucrări teologice („Loca obscura in catechisi" — „Pasagii obscrure ale învățăturii" — 1720, inedită) de doctrina bisericească despre coruperea naturii umane. **C.** este unul dintre primii gînditori europeni care a susținut ideea „creșterii" și „descreșterii" imperiilor. Acestea evoluează, după **C.**, potrivit „legii naturii", respectiv, potrivit unei *evoluții* ciclice, ascendente („Interpretarea naturală a monarhiilor" — „Monarchiarum physica examinatio" — 1714, publicată postum, „Istoria creșterii și descreșterii Porții Otomane", 1714—1716, publicată postum în traducere engleză, franceză și germană). **C.** anticipează, astfel, ideea de *legitate*. **C.** a elogiat *civilizația*, „orînduiala și cinstesia omenească", ai cărei întemietori erau, după el, „elinii" din vechime și pe care o concepea ca un ansamblu de „învățături" și „vrednicii", de valori intelectuale și morale. **C.** a folosit noțiunea umanistă a civilizației în echivalentele latine ale vremii (*cultus umanus*, *cultus vitae*). El s-a distins și prin opera sa de geograf, etnograf și orientalist („Descrierea Moldovei" 1715; „Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane", 1722). Adversar al oligarhiei boierești, adept al domniei autoritare, **C.** a susținut ideea promovării oamenilor în funcțiile publice după criteriul culturii și al aptitudinilor firești. Prin sublinierea romanității poporului român, a unității lui de origine și de limbă, **C.** continuă opera cronicarilor umaniști și a stolnicului C. Cantacuzino, iar prin ideea continuității etnice a românilor pe teritoriul vechii Dacii, a unității politice care urma să fie reinstaurată („Hronicul vechimei a româno-moldo-vlahilor", 1719—1721, publicată postum), prin largul său orizont politic, **C.** încununează umanismul românesc. Promotor conștient al *culturii* în limba română, **C.** a făcut și prima încercare de creare a unei terminologii filozofice românești.

CANTITATE 1. (În filozofie) Categorie filozofică desemnînd determinări, exprimate prin număr, grad, mărime, întindere, suprafață, volum, masă, durată, intensitate, ritm etc. Determinările cantitative pot fi cunoscute prin măsurare și calcul. **C.** se află în legătură indisolubilă cu *calitatea* unor determinări cantitative în anumite *limite*, corespunzîndu-le anumite determinări calitative (de ex. limitele cantitative ale stării de agregație lichidă a mercurului sînt cuprinse între −3°C și +357°C, întrucît la −39°C el se solidifică, iar la +357°C începe să fiarbă, transformîndu-se în vapori). Depășirea acestor limite, exprimate de categoria de *măsură*, prin creșterea sau descreșterea cantității, determină schimbarea calității. În perspectiva surprinderii acestor corelații dintre calitate și cantitate, dialectica materialistă formulează legea trecerii acumulărilor cantitative în transformări calitative. **2.** (În logică) *Criteriu* de clasificare a judecăților de

Scanned with OKEN Scanner

predicație după indivizii din sfera subiectului judecății la care se referă predicația. Se disting astfel: a) *judecăți singulare*, în care *predicatul* se enunță despre un singur individ dintr-o *clasă* (ex. „Acest om este medic"); b). *judecăți particulare*, în care predicatul se referă la o parte din indivizii unei clase (ex. „Unii oameni nu sînt fumători"); c) *judecăți universale*, în în care predicatul se referă la toți indivizii dintr-o clasă (ex. „Toți macii sînt roșii").

CANTOR, Georg (1845—1918), matematician și logician german, creatorul *teoriei mulțimilor*, întemeietor (alături de Dedekind și Weierstrass) al teoriei numerelor reale. În centrul preocupărilor matematice și filozofice ale lui **C.** s-a aflat ideea de *infinit*. Împotriva tradiției filozofice și științifice care pornește de la grecii antici, ajungînd pînă la Spinoza, Leibniz și Kant, tradiție care respingea infinitul actual, acceptînd doar infinitul potențial (numit de el „impropriu" sau *sincategorematic*), **C.** introduce în matematică și știință noțiunea de infinit actual (pe care o definește pentru prima oară în mod precis și pozitiv). *Teoria mulțimilor*, construită de **C.** pe baza acestui concept, a reprezentat fundamentul edificării matematicii în sec. 20. **C.** a analizat amplu „problema *continuului*" (a cărei soluționare a adus-o, în ultimele decenii, K. Gödel și P. Cohen), a descoperit un paradox în teoria mulțimilor (legat de conceptul puterii mulțimii tuturor mulțimilor). **C.** a formulat celebra teză despre natura matematicii: „esența matematicii constă în libertatea ei", înțelegînd prin aceasta necesitatea admiterii în matematică a oricăror concepte și sisteme abstracte, necontradictorii, a căror realitate intersubiectivă (tranzientă) va fi decisă prin compararea lor cu procesele realității. Pe plan general filozofic, **C.** a fost adeptul unui *idealism obiectiv* de tip platonician. *Op.pr.*: „Asupra multiplicității lineare infinite de punc-te" (1879—1884), „Contribuții la fundamentarea mulțimilor transfinite" (1895—1897).

CAPITALISM, formațiune sau orînduire socială care se întemeiază pe proprietatea privat-capitalistă asupra mijloacelor de producție și pe exploatarea muncitorilor salariați și în care *burghezia*, în vederea consolidării dominației sale economice, deține puterea politică. Procesul de apariție al **c.** în Europa occidentală a început aproximativ în sec. 15—16. Cele două clase principale ale **c.** sînt clasa proletarilor și clasa capitaliștilor. Scopul nemijlocit al producției capitaliste este obținerea de *plus-valoare*. În raport cu feudalismul, **c.** a dezvoltat, într-o măsură uriașă, *forțele de producție* ale societății, a ridicat productivitatea muncii și gradul de socializare a producției. *Contradicția* fundamentală a **c.** este contradicția dintre caracterul social al producției și forma privat-capitalistă a însușirii rezultatelor producției. *Ideologia* burgheză, produs spiritual al orînduirii capitaliste, exprimă interesele de clasă ale diferitelor pături și grupări ale burgheziei. De la începutul sec. 20, **c.** a intrat în stadiul cel mai înalt și ultim al dezvoltării sale: *imperialismul*. Deci, în evoluția sa, **c.** a parcurs două stadii: stadiul dominației liberei concurențe (**c.** premonopolist) și stadiul dominației monopolurilor (imperialismul, **c.** monopolist sau **c.** sec. 20). La rîndul lor, fiecare dintre cele două stadii au parcurs mai multe etape, trepte sau faze. O nouă treaptă a **c.** în cadrul stadiului său monopolist este **c.** monopolist de stat. În virtutea legilor progresului istoric, **c.** este înlocuit pe cale revoluționară cu orînduirea socialistă. Principala forță motrice a acestui proces este *clasa muncitoare*, cea mai consecventă clasă revoluționară, căreia îi revine misiunea istorică de a fi groparul **c.** și constructorul noii orînduiri, societatea comunistă. Odată cu victoria Marii Revoluții Socialiste din Octom-

Scanned with OKEN Scanner

brie, c. a încetat de a mai fi unicul sistem social-economic din lume și a intrat în perioada crizei sale generale. După al doilea război mondial, sfera c. s-a redus considerabil, ca urmare a faptului că prin victoria revoluțiilor socialiste într-un șir de țări, *socialismul* a devenit un sistem mondial, care cuprinde peste o treime din populația globului pămîntesc. Creșterea forței și a influenței internaționale a sistemului mondial socialist, procesul intens de destrămare a sistemului colonial, creșterea luptei de clasă în lumea capitalistă, agravarea contradicțiilor interimperialiste adîncesc criza sistemului capitalist. Cu toate acestea, societatea burgheză dispune încă de însemnate rezerve, de posibilități de creștere economică, de adaptare la nivelul și caracterul forțelor de producție contemporane, mecanismele monopolist-statale jucînd un rol important în acest proces. Dar, după cum a arătat Marx, în cele din urmă, în virtutea legităților sale inexorabile, „monopolul capitalului devine o cătușă pentru modul de producție capitalist care a înflorit odată cu el și prin el. Centralizarea mijloacelor de producție și socializarea muncii ajung la un punct la care devin incompatibile cu învelișul lor capitalist. Acesta este sfărîmat. Proprietății private capitaliste i-a sunat ceasul. Expropriatorii sînt expropriați..., producția capitalistă generează cu necesitatea unui proces natural propria ei negare". Epoca noastră, al cărei conținut principal este trecerea de la c. la socialism, confirmă practic previziunea marxistă cu privire la caracterul istoric al c. Programul P.C.R. adoptat la al XI-lea Congres, apreciază că, în epoca actuală, c. nu mai poate asigura dezvoltarea forțelor de producție pe plan mondial, politica sa economică duce la risipă de bunuri materiale și de forță de muncă, generează crize de energie și de materii prime, crize economice în general, accentuează inegalitățile în relațiile internaționale, împărțirea lumii în bogați și săraci. Toate acestea arată că orînduirea capitalistă și-a încheiat misiunea istorică și trebuie să facă loc unei orînduiri sociale în stare să asigure progresul rapid al tuturor popoarelor — orînduirea socialistă. În economia românească, perioada de graniță dintre feudalism și c. se situează către mijlocul sec. 19. Elemente ale relațiilor capitaliste apăruseră totuși în țara noastră încă cu decenii înainte, iar rămășițe feudale au persistat pînă la reforma agrară din 1945. Concentrarea producției și a capitalului, accentuată în anii dinaintea primului război mondial, odată cu pătrunderea capitalului monopolist străin, au dus la apariția monopolurilor capitaliste. Dezvoltarea c. în condițiile existenței rămășițelor feudale și ale aservirii țării capitalului străin a făcut ca pînă la eliberarea țării economia să se dezvolte disproporționat și lent.

„CAPITALUL", operă fundamentală a lui K. Marx, elaborată aproape de-a lungul întregii sale vieți. Lucrarea cuprinde patru volume, dintre care primul a apărut în 1867, iar al doilea, al treilea și al patrulea („Teorii asupra plusvalorii") au apărut postum. Prin „C." Marx realizează o adevărată revoluție în economia politică, făcînd o analiză cuprinzătoare a economiei capitaliste și a legilor acesteia. El dezvăluie procesul de producere și de reproducere a capitalului, desăvîrșește teoria valorii bazate pe muncă, elaborează teoria plusvalorii, piatra unghiulară a economiei politice marxiste, prin care se explică pentru prima oară mecanismul exploatării capitaliste a muncitorilor. Marx scoate la iveală tendința istorică a acumulării capitaliste, care duce în cele din urmă la „exproprierea expropriatorilor" (a capitaliștilor). În „C." Marx a înfățișat baza economică obiectivă a *antagonismului* dintre proletariat și burghezie și a demonstrat că misiunea istorică a clasei muncitoare este de a fi groparul capitalismului și construc-

Scanned with OKEN Scanner

torul societăţii comuniste, dînd astfel *comunismului ştiinţific* fundamentul său teoretic. „C." este nu numai opera economică fundamentală a lui Marx, ci şi o grandioasă operă filozofică, o aplicare magistrală a dialecticii materialiste la studiul societăţii omeneşti. Marx analizează *contradicţiile* capitalismului, înlănţuirea şi dezvoltarea lor, transformarea contradicţiilor din factori de dezvoltare ai capitalismului în factori ai negării şi desfiinţării sale. El aplică la studiul formaţiunii capitaliste logica dialectică, şi cu deosebire metoda ridicării de la abstract la concret (dezvoltînd-o, în opoziţie cu dialectica speculativă hegeliană, nu ca producere a realului, ci ca procedeu de reproducere pe plan logic a concretului real), precum şi principiul unităţii dintre *istoric* şi *logic*. Totodată Marx a aplicat în „C." concepţia materialist-istorică la studiul concret al unei *formaţiuni social-economice* determinate, a capitalismului, verificînd astfel această concepţie, transformînd-o dintr-o *ipoteză* într-o *teorie* (Lenin). Prima traducere românească integrală a „C." (vol. I) a apărut în 1947. Fragmente din „C." au apărut în limba română între anii 1911 şi 1922.

CARACTER, ansamblu al însuşirilor esenţiale şi calitativ-specifice, psihomorale ale omului, care se manifestă în *comportamentul* şi în acţiunile sale, în atitudinea sa faţă de mediul înconjurător şi de propria *persoană*. Fiind o trăsătură durabilă a persoanei, **c.** determină un mod constant de manifestare al acesteia. El se formează în procesul integrării individului într-un anumit sistem de *relaţii sociale*. În *structura* **c.** intră variate aspecte ale activităţii psihice: cognitive, afective, volitive etc. Pot deveni însă trăsături reale de **c.** numai acele însuşiri care deţin un loc dominant în structura persoanei şi exercită o influenţă constantă asupra modului de a gîndi, simţi şi acţiona al *omului*. Trăsăturile de **c.** ce se dezvoltă la membrii societăţii socialiste definesc profilul moral al omului de tip nou, acesta avînd un **c.** cu însuşiri superioare, pătruns de *umanism socialist*. Printre trăsăturile pozitive de **c.** specifice oamenilor societăţii socialiste fac parte: *colectivismul*, sociabilitatea, corectitudinea, sinceritatea etc., trăsături care devin tot mai predominante în raport cu cele negative: *individualismul*, indiferenţa, nesinceritatea etc.

CARACTEROLOGIE, studiu al formării caracterelor şi al diferitelor tipuri de caracter. Termenul a fost folosit pentru prima dată de Wundt. Clasificarea caracterelor se face pe bază de teste. Pornind de la cele patru situaţii rezultate din îmbinarea emotivităţii şi activităţii umane, Wierzma şi Heymans au stabilit o clasificare devenită celebră, formată din opt tipuri de caracter (amorf, nervos, sanguin, coleric, apatic, sentimental, flegmatic, pasionat). În mod general se distinge, după modul de manifestare, perechea de caractere opuse: introvertit (interiorizat), şi extravertit (exteriorizat) semnalată pentru prima oară de C.G. Jung.

CARLYLE, Thomas (1795—1881), istoric şi filozof englez, cunoscut mai cu seamă ca reprezentant al „cultului eroilor", al concepţiei potrivit căreia personalităţile excepţionale determină mersul istoriei. În politică, după ce fusese iniţial apropiat de mişcarea muncitorească, a trecut pe poziţiile *neo-romantismului* politic reacţionar şi apoi ale „socialismului feudal", criticînd burghezia din punctul de vedere al aristocraţiei conservatoare. *Op.pr.*: „Sartor Resartus" (1835), „Eroii, cultul eroilor şi eroicul în istorie" (1841, trad. rom. 1910).

CARNAP, Rudolf (1891—1970), logician şi filozof german, stabilit din 1935 în S.U.A. A făcut parte din *Cercul vienez*, fiind editor principal al revistei „Erkenntnis". Principalele teme ale cercetărilor lui **C.** sînt: fun-

Scanned with OKEN Scanner

damentele logicé ale matematicii şi fizicii, structura sintactico-semantică a ştiinţei, unitatea cunoaşterii, formalizarea logicii, construcţia axiomatică a teoriilor, modalităţile logice, problema semnificaţiei, fundamentele probabilităţii, logica inductivă, ontologia formală şi statutul metodologic al entităţilor teoretice, informaţia semantică. În ciuda diversităţii temelor abordate, programul de cercetări logico-epistemologice ale lui **C.** are unitate metodologică şi coerenţă problematică. Contribuţiile lui cele mai remarcabile se înscriu în domeniul *logicii ştiinţei*, el fiind unul dintre întemeitorii acestei discipline. **C.** şi-a propus o reconstrucţie raţională a ştiinţei şi a filozofiei cu instrumentele logicii moderne. În centrul programului său se situează principiul toleranţei (convenţionalităţii), idee cu o valoare operaţională şi metodologică deosebită în teoria fundamentelor ştiinţelor. Cadrul epistemologic al acestor cercetări îl formează *empirismul logic*. În ultima parte a vieţii **C.** a depăşit multe dintre tezele restrictive ale *neopozitivismului* „clasic" (din perioada Cercului vienez). *Op.pr.*: „Construcţia logică a lumii" (1928), „Sintaxa logică a limbajului" (1934), „Introducere în semantică" (1942), „Semnificaţie şi necesitate" (1947, trad. rom. 1972), „Fundamentele logice ale probabilităţii" (1950), „Introducere în logica simbolică" (1954), „Fundamentele filozofice ale fizicii" (1966).

CARNEADE din Cyrene (219—129 î.e.n.), filozof grec, reprezentant al tendinţei sceptice care angajează *Academia platoniciană* din Atena, în timpul elenismului, în faza numită a *Noii Academii*. E un continuator al lui Arcesilas. Considerat cel mai de seamă filozof al timpului său, adversar al stoicismului, **C.** instaurează *probabilismul*, orientare sceptică potrivit căreia înţeleptul nu va declara drept adevărată nici o afirmaţie, dar, fiind nevoit să acţioneze, se va călăuzi în practică după acele norme care par să fie mai „probabile" decît altele. A fost un critic acerb al ideii de divinitate. Nu a lăsat nici o scriere.

CARTEZIANISM, concepţia filozofică a lui Descartes (după numele său latinizat, Cartesius) şi a adepţilor săi, caracterizată prin *raţionalism*, *mecanicism* şi *dualism*. În cadrul **c.** pot fi distinse două orientări: cea materialistă, care a pus accentul pe concepţia despre natură a lui Descartes, pe fizica sa (H. Le Roy, La Mettrie, Cabanis etc.), şi cea idealistă, care a preluat în special *metafizica* dualistă carteziană (La Forge, G. Cordemoy, Malebranche ş.a.). Linia materialistă a **c.** a influenţat în genere pe materialiştii francezi din sec. 18.

ÇARVAKA (sanscr. „cuvînt accesibil" sau „patru cuvinte"), şcoală materialistă şi ateistă indiană, fundată, după legendă, de înţeleptul Brihaspati în prima jumătate a mileniului 1 şi constituită ca sistem filozofic în sec. 4—2 î.e.n. Se numără printre doctrinele aşa-zise neortodoxe. Potrivit poziţiei lor ontologice fundamentale, gînditorii aparţinînd acestei şcoli afirmau că la temelia edificiului întregului Univers se află patru principii sau elemente primare: aerul, focul, apa şi pămîntul, la care unii dintre ei mai adăugau şi un al cincilea element — eterul. Filozofia **c.** este cunoscută şi sub denumirea de *lokayata*. Adepţii filozofiei **c.** respingeau autoritatea „Vedelor", negau existenţa *sufletului*, a lui *Dumnezeu*, a raiului şi a iadului, înseşi temeiurile religiei vedice şi brahmanice (ex. *karma*, *samsara*). Pentru ei, *conştiinţa* nu era decît o însuşire a trupului, care dispare odată cu moartea acestuia. Combătînd practicile ascetice ale *brahmanismului* şi ale *budismului*, **c.** propovăduia idealul etic al desfătării raţionale, al fericirii pămînteşti. Filozofii şcolii **c.** au formulat, de asemenea, şi una dintre problemele gnoseologice de bază — aceea a izvorului

Scanned with OKEN Scanner

cunoașterii veridice și a validității judecăților generale.

CASSIRER, Ernst (1874—1945), filozof german neokantian, autor al teoriei *funcționalismului*, variantă a idealismului metodologic al *Școlii de la Marburg*, care sesiza mărginirile teoriei mecaniciste a abstracției și insuficiența logicii tradiționale, propunînd o „logică a funcției". **C.** este unul dintre întemeitorii *semioticii*, dar și autorul unei interpretări filozofice a acesteia, în care subliniază unitatea dintre limbă și gîndire și în care critică *convenționalismul* neopozitivist. A publicat importante monografii privind istoria filozofiei moderne (Leibniz, luminismul, Kant etc.). **C.** a extins concepția neokantiană la analiza limbajului, a mitului religiei, artei și științei, în care vedea *structuri* autonome în sistemul unitar al formelor culturii. Ca filozof al culturii **C.** definește omul ca ființă făuritoare de *simboluri*, parte integrantă a lumii culturii și creatorul ei. *Op. pr.:* „Conceptul de substanță și conceptul de funcție" (1910), „Filozofia formelor simbolice" (3 vol., 1923—1929), „Eseu asupra omului" (1944).

CATASTROFISM, teorie antievoluționistă (1812), legată mai cu seamă de numele paleontologului francez G. Cuvier, conform căreia în istoria Pămîntului s-ar fi repetat în mod periodic o serie de catastrofe care au schimbat relieful planetei și au distrus viețuitoarele. După fiecare catastrofă de acest fel, lumea organică ar fi reapărut, probabil ca urmare a unor „acte de creație". **C.** a reprezentat o încercare de a explica datele geologice privitoare la schimbările scoarței și în special fosilele, fără a intra în contradicție cu religia și cu *creaționismul*. Temporar învingător în lupta cu transformiștii (Geoffroy de Saint-Hilaire), **c.** a trecut în arhivele istoriei datorită lucrărilor geologice ale lui Ch. Lyell și celor biologice ale lui Ch. Darwin.

CATEGOREMATIC 1. (În logică, despre cuvinte sau simboluri) Care pot avea semnificație independentă, prin ele însele **2.** Termen definind infinitul ale cărui elemente nu numai că există în act, ci sînt și distincte și separate, astfel încît ele ar putea fi numărate, întregul constituindu-se prin *adiția* lor (scolasticii, Leibniz, Cantor). V. și *sincategorematic*.

CATEGORIE (gr. *kategorein* „a afirma"), noțiune filozofică fundamentală care exprimă proprietățile esențiale, laturile și legăturile cele mai generale ale entităților și proceselor existenței obiective și subiective în continuă transformare. Din punct de vedere logic, **c.** sînt noțiunile cu sfera cea mai largă și, prin urmare, cu conținutul cel mai restrîns. De aceea, **c.** exprimă determinări de ordinul cel mai general. O altă particularitate a **c.,** ca noțiuni, este aceea că ele fac parte din rîndul indefinisabilelor, sînt *summa genera;* întrucît orice definiție se face prin genul proxim și diferența specifică, iar **c.** sînt genuri limită, adică nu mai au alte genuri care să le cuprindă, ele nu pot fi definite în sensul riguros al cuvîntului. Pentru precizarea conținutului lor se folosesc alte procedee logice: *descrierea*, *analogia* etc. Deși nu pot fi definite prin criteriile logice obișnuite, **c.** sînt însă indispensabile pentru definirea celorlalte noțiuni, pe care le fundamentează și le explică. În procesul istoric al dezvoltării cunoașterii omenești, **c.** marchează trepte sau puncte de sprijin importante pentru aprofundarea și sistematizarea fenomenelor din natură, societate și gîndire. **C.** au apărut și s-au îmbogățit mereu pe baza experienței practice a omenirii. Deși o *teorie* a **c.** a fost elaborată abia de către Aristotel, încercări de a alcătui tabele de **c.** se întîlnesc anterior în școala filozofică indiană *vaișeșika*, la *pitagoreici* și la Platon, care denumea **c.** „genurile cele mai mari". Aristotel distinge zece **c.:** esența, cantitatea, calitatea, relația, locul, timpul, situația, posesia, acțiu-

Scanned with OKEN Scanner

nea, pasiunea. **C.** au constituit un subiect principal de preocupare pentru logicienii din evul mediu. În filozofia modernă, o abordare sistematică a **c.** se întîlneşte la Kant, apoi la Hegel. Contribuţii importante în acest domeniu au mai adus Ch. Renouvier şi N. Hartmann. În opoziţie cu idealismul subiectiv, care neagă conţinutul obiectiv al **c.**, filozofia marxistă subliniază obiectivitatea şi perfectibilitatea acestui conţinut, bazat pe progresele cunoaşterii. Ea se delimitează, totodată, de concepţia idealist-obiectivă a lui Hegel, care, răsturnînd raportul dintre realitatea obiectivă şi reflectarea sa mintală, considera **c.** ca trepte ale autodezvoltării ideii absolute. Depăşind limitele materialismului premarxist, materialismul dialectic a dezvăluit rolul important şi complex al practicii social-istorice în elaborarea şi perfecţionarea epistemologică a **c.** El a adus o contribuţie însemnată la cercetarea dialecticii acestora (în special în privinţa evidenţierii caracterului lor istoric, a interdependenţei şi a naturii lor contradictorii), interpretînd-o ca o expresie pe plan logic-cognitiv a dialecticii obiective. Sistemul **c.** cu care operează filozofia marxistă cuprinde: a) **c.** *materialismului dialectic* (materia, mişcarea, spaţiul şi timpul; contradicţia, calitatea şi cantitatea, saltul, negaţia, negarea negaţiei; esenţa şi fenomenul, conţinutul şi forma, cauzalitatea, necesitatea şi întîmplarea, legea, generalul, particularul şi singularul etc.), care, exprimînd determinaţiile, caracteristicile cele mai generale şi esenţiale, proprii tuturor domeniilor de organizare a lumii materiale, sînt implicate în domeniile teoretice ale tuturor ştiinţelor. Din **c.** materialismului dialectic fac parte şi **c.** *gnoseologice* (reflectarea, adevărul, explicaţia, previziunea, ipoteza şi teoria etc.); b) **c.** *materialismului istoric* (existenţa socială şi conştiinţa socială, baza şi suprastructura, formaţiunea socială, modul de producţie şi respectiv forţele şi relaţiile de producţie, clasele sociale, comunităţile umane, instituţiile sociale, statul şi partidele politice, revoluţia socială, progresul, libertatea şi responsabilitatea, omul şi personalitatea, cultura şi civilizaţia etc.), care sînt indispensabile tuturor ştiinţelor despre om şi societate. Trebuie menţionat, totodată, că sistemul **c.** filozofiei marxiste nu este rigid. Unele **c.** sînt deopotrivă ale materialismului dialectic şi ale materialismului istoric (practica socială, conştiinţa individuală şi socială, omul etc.). Alte **c.** care aparţin materialismului dialectic sînt deopotrivă operante în ontologie şi în gnoseologie (practică, reflectare, esenţă şi fenomen etc.).

CAUZA FINALĂ, una din cele „patru cauze" clasificate de Aristotel („cauza materială", „cauza formală", „cauza eficientă", „cauza finală") şi anume aceea care desemnează *scopul* („teleos") sau raţiunea în raport cu care s-ar constitui şi desfăşura fenomenele, procesele naturale şi sociale; noţiune preluată în tradiţie finalistă şi promovată de scolastica medievală. Contrar interpretărilor finaliste, din trecut şi de astăzi, ale *tomismului* medieval sau *neotomismului* contemporan, materialismul dialectic dă o altă semnificaţie termenului de **c.f.**, delimitînd-o de termenul de scop şi considerînd-o expresie a *finalităţii* obiective, a tendinţei imanente a sistemelor de a se conserva calitativ, de a-şi autoregla comportamentul, a proprietăţii fenomenelor de a prefigura (codifica genetic) structura de ansamblu a modalităţilor în care urmează a se manifesta în viitor. Deci, **c.f.** exprimă raporturi de predeterminare obiectivă şi nu raporturi teleologice, de predestinare potrivit unui plan (raţional) dinainte stabilit. V. şi *teleologie*.

CAUZALITATE, categorie a *conexiunii* universale care exprimă corelaţia dintre *cauză* şi *efect*, succesiunea genetică a fenomenelor în funcţie de ansamblul *condiţiilor* care însoţesc dinamica lor obiectivă. Alături de celelalte categorii ale conexiunii, îndeosebi a celor de *necesitate* şi *legitate*, **c.** stă la

Scanned with OKEN Scanner

baza concepției deterministe asupra *structurii* și dinamicii fenomenelor din natură și societate. Spre deosebire de înțelegerea metafizică și mecanicistă a raportului cauzal, exclusiv ca înlănțuire directă, liniară și univocă, ca proces unilateral de discontinuitate și de succesiune între cauză și efect, dialectica materialistă consideră **c.** ca o relație complexă, neliniară și neunivocă, în care lanțurile cauzale se împletesc, cauzele interacționează în producerea efectelor, iar efectele au un rol activ în raport cu cauzele care le provoacă, influențîndu-le favorabil sau nefavorabil acțiunea. De asemenea, între cauză și efect există și raporturi de coexistență (deși cauza precede temporal efectul, există o perioadă de trecere în care ele se află într-o stare de simultaneitate), precum și de continuitate, astfel încît, întotdeauna, cauzele și efectele se împletesc dialectic, aflîndu-se în relații de determinare reciprocă (în cadrul aceluiași lanț cauzal). Unitatea dintre *continuitate* și *discontinuitate* în structura raportului cauzal se sprijină pe principiul conservării *materiei* și *mișcării;* întrucît nu este posibilă interacțiunea sau schimbarea fără un suport material, nu este posibilă nici relația cauzală fără transfer de materie și mișcare. Rezultă că efectul, deși diferit de cauză, conservă anumite trăsături calitative ale cauzei, aceasta din urmă fiindu-i o matrice genetică și structurală de constituire. Cu alte cuvinte, între cauză și efect există nu numai raporturi de *deosebire* ci și de *identitate* calitativă. În ce privește corelarea biunivoc-dialectică a cauzelor și efectelor, un model de raport cauzal *inelar* îl oferă sistemele cu *conexiune inversă (feed-back)*, în care „ieșirile" („out-put") reglează, corectînd și controlînd, acțiunea „intrărilor" („in-put"), realizîndu-se astfel un sistem de autodeterminare cauzală a fenomenelor, respectiv o relație cauzală imanentă. În această perspectivă, dialectica materialistă propune o sinteză între *imanență* și *tranzitivitate* în structura raporturilor cauzale, *determinismul* obiectiv fiind, deopotrivă, atît o consecință a corelației genetice a fenomenelor, cît și o expresie a autodirijării și *automișcării* acestora. Împotriva diferitelor concepții subiectiviste și indeterministe în problema **c.**, materialismul dialectic susține caracterul obiectiv și universal al raporturilor cauzale. Ele țin de *esența* fenomenelor, configurează *structura* și procesualitatea acestora și nu depind de activitatea de cunoaștere sau de voința oamenilor. Oamenii pot descoperi diferite înlănțuiri cauzale, pot modifica sistemul de condiții care însoțesc cauzele dar nu pot suprima relații cauzale sau introduce *ordine* cauzală în natură și societate. Privit din perspectivă genetică, orice fenomen are o cauză; nu există fenomen care să nu fie supus legic unor determinări cauzale. *Legea* **c.** se manifestă însă diferit în funcție de varietatea formelor de mișcare și a nivelelor de organizare a materiei. Fiecărui domeniu al existenței și cunoașterii îi este propriu un anumit tip de **c.** În afara relațiilor cauzale directe și univoce de tipul înlănțuirilor liniare dintre cauză și efect modelate de mecanica clasică, în știința contemporană au fost puse în evidență relații cauzale indirecte și neunivoce, de tipul unor înlănțuiri neliniare în care trecerea de la cauză la efect se realizează statistic, iar necesitatea, constanța raportului cauzal este rezultanta medie a unor fluctuații întîmplătoare. În structurarea acestor relații cauzale neliniare care au loc în procesele *stochastice*, precum și în cercetarea mecanismului lor de funcționare intervine *probabilitatea*. Astfel de relații cauzale de tip statistic (probabilist) acționează în microcosmos, în mișcarea moleculară, și în megacosmos, în procesele geologice, în natura vie, în viața socială, în general în formele complexe de mișcare și la nivelele superioare de organizare a materiei, în toate acele domenii în care relațiile dintre cauză și efect sînt mediate de factori aleatori, de cîmpuri complexe de *interacțiuni* și *condiționări*, de jocul

Scanned with OKEN Scanner

statistic al *necesarului* și *întîmplătorului*. O atenție specială se acordă, în ultimul timp, **c.** informaționale, insistîndu-se asupra particularităților acesteia din urmă de a nu se supune principiului conservării, ca în relațiile cauzale substanțial-energetice. Caracterul obiectiv și universal al legii **c.** se sprijină pe ideea infinității materiei și mișcării, pe ideea increabilității și indestructibilității lor, decurge logic din esența *monismului* materialist-dialectic, întrucît principiul monismului și principiul **c.** sînt postulate filozofice fundamentale, reciproc consistente și de același nivel de generalitate. Conceptul de **c.** trebuie abordat nu numai din punct de vedere ontic, ci și sub aspect epistemic, cauzalitatea fiind nu numai un tip de conexiune obiectivă, ci și un principiu de cunoaștere. Datorită faptului că, în virtutea legii generale a **c.**, orice fenomen are o cauză (nu există fenomen acauzal), rezultă că orice explicație științifică, în măsura în care aspiră la esențe, trebuie să descifreze în prealabil cauzele, mecanismul genetic al fenomenelor, indiferent dacă demersul cauzal se realizează direct sau prin intermediul unor *inducții* probabiliste. Fără considerarea **c.** ca principiu fundamental de cunoaștere nu este deci posibilă *știința* și filozofia întemeiată pe știință. V. și *finalitate*.

CAUZĂ ȘI EFECT, categorii care desemnează suporturile, termenii relației cauzale, polii unei relații de determinare genetică în dialectica obiectivă a fenomenelor materiale și spirituale. În cadrul unui raport cauzal obiectul sau fenomenul care precede și provoacă (determină) producerea altui obiect sau fenomen se numește *cauză*, iar obiectul sau fenomenul care succede și a cărui producere este provocată (determinată) de cauză este numit *efect*. Între **c.** și **e.** se stabilește un raport de *necesitate*. Constanța acestui raport este însă mediată de *condiții;* totdeauna cauzele provoacă producerea acelorași efecte numai dacă acționează în aceleași condiții, la fel cum variabilitatea condițiilor mijlocește variabilitatea efectelor în raport cu acțiunea acelorași cauze. *Interacțiunea* dintre **c.** și **e.** are un caracter complex. Pe de o parte, fenomenele sînt, în același timp, în raporturi diferite, atît cauze cît și efecte, iar pe de altă parte, în producerea efectelor interacționează mai multe cauze, acestea la rîndul lor acționînd în strînsă legătură cu diverse condiții. De asemenea, între **c.** și **e.** se stabilește un raport dialectic. Odată apărut, efectul poate avea un rol activ asupra cauzei care l-a generat, influențînd-o favorabil sau nefavorabil. Indiferent de rolul pe care-l joacă efectul în raport cu cauza (în sensul *conexiunii* lor *inverse)*, principiul *cauzalității* păstrează însă caracterul *asimetric* al raportului dintre **c.** și **e.**, cauza avînd, în ultimă instanță, rolul determinant în geneza fenomenelor, precum și caracterul de *ireversibilitate* temporală al trecerii de la **c.** la **e.**, chiar dacă în lanțurile cauzale complexe **c.** și **e.** coexistă o perioadă de timp. Caracterul dialectic și complexitatea raporturilor cauzale constau și în faptul că, în înlănțuirea genetică a fenomenelor, acționează diferite categorii de cauze (principale și secundare, directe și indirecte, interne și externe, necesare și întîmplătoare, obiective și subiective, esențiale și neesențiale, imanente și tranzitive etc.). În universul uman, individual și social, are o mare importanță atît distincția dintre cauzele obiective și subiective, cît și, mai cu seamă, interacțiunea lor în desfășurarea proceselor sociale — orice nouă etapă în dinamica societății fiind rezultatul acțiunii corelate a factorilor obiectivi (care au rol determinant) și a factorilor subiectivi (care influențează, potențînd sau frînînd, acțiunea factorilor obiectivi). În istoria filozofiei, materialismul a pus accentul pe cauzele de natură materială, în timp ce idealismul a insistat asupra rolului exclusiv sau primordial al cauzelor spirituale. Modul de gîndire metafizic a manifestat tendința de a reduce inte-

Scanned with OKEN Scanner

gral cauzalitatea, relaţiile cauzale complexe la relaţii mai simple, extrema reducţiei săvîrşind-o *mecanicismul* prin tendinţa sa de a explica totul prin relaţii cauzale mecanice, liniare şi univoce. În opoziţie cu interpretările finaliste şi transcendentaliste, care puneau fenomenele din univers pe seama unor cauze exterioare (nemateriale), progresul cunoaşterii omeneşti a mers pe linia relevării cauzelor imanente în explicarea universului, în spiritul postulatului spinozist (natura — „causa sui"), imanenţa fiind interpretată în mod consecvent materialist, ca ansamblu al interacţiunilor materiale din univers. În opoziţie cu mecanicismul şi metafizica, cunoaşterea ştiinţifică a mers pe linia relevării dialecticii cauzale, a împletirii diferitelor tipuri de cauze în determinismul obiectiv şi de ansamblu, la diferite nivele de organizare a lumii materiale. V. şi *determinism*; *feed-back*; *interdependenţă*.

CAZUISTICĂ, parte a eticii (în special a celei stoice, precum şi a celei religioase catolice) care caută să rezolve cazurile de conştiinţă, adică să rezolve problemele morale suscitate de împrejurări de viaţă concrete, să aplice normele morale generale la cazurile particulare ale conduitei. În evul mediu, şi în special la iezuiţi, **c.** a degenerat în *sofistică*, de unde accepţia peiorativă pe care a căpătat-o termenul: argumentare subtilă, abilă în susţinerea unor teze false sau îndoielnice. Prin **c.** se mai înţelege, în metodologia ştiinţifică actuală, procedeul stabilirii unui adevăr cu ajutorul prezentării şi analizei comparative a unor cazuri individuale (de ex., în medicină).

CĂLINESCU, George (1899—1965), critic, istoric literar, scriitor şi estetician român. A subliniat caracterul unic, irepetabil al operei de artă şi a relevat specificul fenomenului artistic în raport cu alte forme ale culturii. În „Principii de estetică" (1939) a negat posibilitatea descoperirii normelor după care este produsă capodopera, fiind partizanul degajării unor principii şi criterii estetice din studiul operelor de artă înseşi. În lucrările sale de istorie şi critică literară a integrat fenomenul artistic în contextul social şi cultural al epocii, în special prin biografia scriitorilor a căror personalitate a urmărit să o reliefeze în acest context. Studiile şi eseurile sale conţin observaţii şi sugestii de mare fineţe în probleme fundamentale.

CEARTA (sau DISPUTA) UNIVERSALIILOR, discuţie purtată între filozofii nominalişti şi cei realişti în tot timpul evului mediu şi izvorîtă din interpretarea contrară a raportului dintre *individual* (percepţie) şi *general* (noţiune). V. *nominalism* şi *realism*.

CEAUŞESCU, Nicolae (n. 1918), eminent om politic român, promotor al concepţiei revoluţionare despre lume şi societate a clasei muncitoare, militant de seamă al mişcării comuniste şi muncitoreşti, prestigioasă personalitate a vieţii politice şi ştiinţifice internaţionale. Secretar general al P.C.R., Preşedinte al Republicii Socialiste România, Preşedinte al Consiliului de Stat al Republicii Socialiste România, Preşedinte al Frontului Unităţii Socialiste, Preşedinte al Consiliului Suprem al Dezvoltării Economice şi Sociale, Preşedinte al Consiliului Apărării şi Comandant Suprem al Forţelor Armate, Preşedinte al Consiliului Naţional al Oamenilor Muncii din Industrie, Transporturi şi Construcţii, Preşedinte de onoare al Academiei de ştiinţe sociale şi politice a Republicii Socialiste România, Doctor în ştiinţe politice şi Doctor în economie, Doctor Honoris Causa al Universităţii din Bucureşti, al Universităţii Mayor de San Marco şi al Universităţii Naţionale de Inginerie din Lima, al Universităţilor din Beirut, din Quito, din Buenos Aires şi Sud-Bahia Blanca, din Nisa, al Universităţii Filipinelor, al Universităţii din Yucatan, al Universităţii din Teheran. Gînditor social-politic de amploare, originalitate

Scanned with OKEN Scanner

și vie mobilitate dialectică, Nicolae Ceaușescu deține un rol determinant în cadrul intensei activități desfășurate de partid pentru sintetizarea teoretică a experienței revoluției și construcției socialiste în România. La baza întregii sale activități stă concepția revoluționară despre lume — materialismul dialectic și istoric. Întemeindu-se pe cunoașterea autentică a realităților, a cerințelor și posibilităților de progres ale României socialiste, continuînd, dezvoltînd și ridicînd pe un plan superior cele mai bune tradiții ale gîndirii social-politice românești, opera sa teoretică reprezintă o expresie exemplară a marxismului creator aplicat la condițiile concret-istorice ale României contemporane. Un loc de seamă în această operă îl ocupă definirea etapei strategice pe care o parcurge actualmente țara noastră, a conceptului care stă în centrul acestei definiții: *societatea socialistă multilateral dezvoltată*. Formularea obiectivului fundamental al partidului în această etapă, întemeiat pe cunoașterea procesului devenirii istorice anterioare și a tendințelor sale legice, are în vedere necesitatea dezvoltării și perfecționării tuturor laturilor vieții sociale în unitatea lor organică, atît a economiei și culturii, cît și a organizării politice a relațiilor sociale, în spiritul eticii și echității socialiste, scopul suprem al procesului dinamic al devenirii sociale fiind *omul*, dezvoltarea multilaterală a personalității umane. Factorul hotărîtor în formarea acestei societăți și în înaintarea României spre comunism îl constituie dezvoltarea forțelor de producție pe baza celor mai noi cuceriri ale științei și tehnicii contemporane. *Știința* apare astfel ca mijloc de îmbogățire a patrimoniului cunoașterii și de acționare asupra realității naturale și sociale, ca modalitate de expresie specifică a conștiinței unui popor, a rolului activ, revoluționar, al acestei conștiințe asupra existenței sociale, ca manifestare liberă a spiritului critic și creator al individualității, ca forță motrice în dezvoltarea socială, în condițiile desfășurării plenare a *revoluției științifice și tehnice*. Astfel, principiul unității dintre teorie și practică, dintre știință și producție devine o forță hotărîtoare a progresului civilizației, al cărui scop ultim e desăvîrșirea omului și a personalității sale. *Conștiința socialistă*, în condițiile edificării omului nou, are un rol principal, călăuzitor, corespunzător nivelului superior al educației maselor. O contribuție teoretică hotărîtoare o reprezintă, de asemenea, fundamentarea *științei conducerii societății socialiste*, a sistemului și metodelor conducerii vieții politice și economico-sociale. Locul central în cadrul acestui sistem îl ocupă partidul comunist, al cărui rol conducător constituie rezultatul procesului istoric obiectiv al dezvoltării României. Soluționarea rațională a problemelor teoretice și practice privind importanța factorului subiectiv, a creației istorice conștiente în etapa actuală, a raportului dintre existența socială și conștiința socială, creșterea rolului conducător al partidului ca o cerință obiectivă fundamentală a societății noastre, întărirea unității rîndurilor partidului, ridicarea la un nivel de înaltă potențialitate și eficiență ideologico-politică a activității sale, întărirea și promovarea în cadrul acestei activități a unui consecvent și inepuizabil spirit înnoitor, revoluționar, dinamizează energiile și forțele creatoare ale poporului, ale întregii vieți social-politice a țării. O excepțională însemnătate teoretică și practică prezintă tratarea problemelor evoluției *statului socialist*, ale perfecționării activității și funcțiilor acestuia, a sistemului *democrației* socialiste (muncitorești), a cadrului în care partidul, statul și organizațiile obștești alcătuiesc un tot organizatoric și social-politic unitar, favorabil unei tot mai

Scanned with OKEN Scanner

largi participări directe a maselor, în frunte cu clasa muncitoare, la conducerea treburilor publice. O altă profundă și originală contribuție teoretică o constituie relevarea și sublinierea de către **Nicolae Ceaușescu** a rolului *națiunii* ca factor puternic de progres și civilizație în lumea contemporană, precum și a perspectivelor ei în viitor. Gîndirea teoretică a lui **Nicolae Ceaușescu,** însuflețită de spirit consecvent partinic, devotată idealurilor clasei muncitoare, aspirațiilor poporului său, ilustrează pregnant însemnătatea acelui instrument de cunoaștere și acțiune socială pe care-l reprezintă dialectica materialistă în valorificarea tradițiilor înaintate și a moștenirii culturale, în ridicarea creației naționale pe trepte mereu ascendente, în stabilirea principiilor participării României la schimbul de valori internaționale. Un loc proeminent în aplicarea creatoare a dialecticii materialiste la studiul vieții sociale îl reprezintă analiza naturii *contradicțiilor* în societatea socialistă și a căilor de soluționare a acestora. Una dintre sarcinile de bază ale factorului conștient, ale conducerii de către partid, ale activității statului socialist rezidă în studierea contradicțiilor care apar și acționează în socialism, în dezvăluirea cauzelor care le generează și în preconizarea măsurilor eficiente pentru a se preîntîmpina transformarea lor în antagonisme sociale. Analiza multilaterală a formelor luptei dintre *vechi și nou* în etapa actuală a construirii societății socialiste, a procesului dispariției treptate a deosebirilor dintre munca fizică și munca intelectuală, dintre oraș și sat, a procesului de *omogenizare socială* a adus o edificatoare lumină în problema stabilirii de către partid a tacticii și strategiei sale politice pentru următoarele decenii. Minte clarvăzătoare, întemeiată pe conștiința clară a disponibilităților creatoare ale poporului, a forțelor motrice ale progresului României socialiste, **Nicolae Ceaușescu** a inițiat o vastă acțiune de *prognoză* științifică, menită să asigure dezvoltarea planificată și progresivă a României pe drumul societății socialiste multilateral dezvoltate și al trecerii treptate la comunism. Pe baza studiului profund al tendințelor dezvoltării social-economice contemporane, al relațiilor internaționale, **Nicolae Ceaușescu** a elaborat remarcabile teze teoretice, de stringentă actualitate, cu privire la raportul dintre *general și particular*, *național și internațional* în dinamica societății contemporane, teze care constituie un aport prețios la **îmbogățirea teoriei marxiste despre rezolvarea problemei naționale,** întărirea unității și frației dintre oamenii muncii fără deosebire de naționalitate, despre patriotism și solidaritate internațională. O contribuție de mare însemnătate o constituie analiza științifică a unor probleme fundamentale ale procesului revoluționar mondial, ale mișcării comuniste și muncitorești internaționale, cum ar fi: principiile relațiilor între statele socialiste, colaborarea multilaterală între toate statele, fără deosebire de orînduirea lor socială, rolul crescînd al statelor care și-au cucerit recent independența, precum și al tuturor statelor mici și mijlocii în lupta pentru afirmarea principiilor democratice și ale cooperării general avantajoase în viața internațională, căile asigurării unei noi ordini economice și politice internaționale, unei păci și securități reale în Europa și în întreaga lume, democratizarea pe toate planurile a relațiilor internaționale, relațiile între partidele comuniste și muncitorești, care cer respectarea riguroasă a dreptului fiecărui partid de a-și stabili, în mod autonom, de-sine-stătător, linia politică, strategia și tactica revoluționară, fără nici o ingerință din afară, instaurarea unor relații între partide bazate pe deplină egalitate, stimă și respect reciproc. A adus o contribuție de inestimabilă valoare la fundamentarea teoretică și la elaborarea „*Programului Partidului Comunist Român*", adoptat de cel de-al

Scanned with OKEN Scanner

XI-lea Congres, document istoric ale cărui orientări teoretice și practice au o deosebită importanță atît pentru partidul nostru cît și pentru cauza socialismului în general, reprezentînd totodată un aport de seamă la îmbogățirea teoriei și practicii revoluționare, la dezvoltarea creatoare a socialismului științific, la concretizarea condițiilor trecerii societății de la socialism la comunism și la formularea, într-o nouă perspectivă teoretică și ideologică a principiilor comunismului. Incompatibilă cu închistarea și canonizarea dogmatică, îmbinînd în mod magistral principialitatea fermă, partinică, cu supleţea adecvării la concret, larg deschisă la problematica mereu nouă a practicii sociale și a procesului cunoașterii, pătrunsă de cultul adevărului, intransigent opusă prejudecăților, concepțiilor retrograde, opera teoretică a lui **Nicolae Ceaușescu** constituie un îndreptar al vieții spirituale din țara noastră. Ea dă un permanent și puternic impuls gîndirii filozofice și social-politice românești, în efortul ei pentru realizarea teoretică și practică a sarcinilor pline de răspundere ce-i revin în contextul social-politic național și internațional contemporan. O strălucită ilustrare și concretizare practică a ideilor teoretice predominante în concepția și activitatea secretarului general al P.C.R. — **Nicolae Ceaușescu** — constituie „Programul de măsuri pentru aplicarea hotărîrilor Congresului al XI-lea al partidului și ale Congresului educației politice și al culturii socialiste în domeniul muncii ideologice, politice și cultural-educative". Concepută în spiritul *umanismului* revoluționar, vasta sa operă, „România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate" (15 volume), tradusă antologic în numeroase țări și în numeroase limbi (Anglia, Argentina, Belgia, Brazilia, Elveția, Finlanda, Franța, Grecia, R.S.F. Iugoslavia, Italia, Japonia, Liban, Mexic, Pakistan, Peru, R.P. Polonă, Portugalia, R.D. Germană, R.F. Germania, Turcia ș.a.), se bucură azi de o tot mai largă notorietate pe plan mondial.

CENESTEZIE, răsunet organic elementar al receptării unui fapt de viață sau unei opere de artă, reacție pur senzorială la acestea; reflex în conștiință al unor modificări corporale. **C.,** ca simțămînt organic și psihologic elementar al mișcării corporale, a format obiectul preocupărilor lui Destutt de Tracy, la sfîrșitul sec. 18, și constituie azi punctul de plecare al psihologiei existențialiste căutătoare a „structurilor existențiale esențiale", a „elementelor concrete" ale oricărei analize și fundamentări psihologice. Caracteristic din acest punct de vedere este locul important care i se acordă **c.,** datorită mijlocirii — după cum se presupune — de către ea a întrepătrunderii filozoficului și psihologicului în filozofia *ambiguității* (în special în fenomenologia percepției) a lui Merleau-Ponty.

CERCETARE, ansamblu de activități teoretice, ordonate și sistematice, de obținere și prelucrare a informației științifice (controlate și verificate), de folosire a acesteia în scopul construirii unor explicații cuprinzătoare cu privire la esența unui anumit domeniu al realității, în vederea modificării acestuia ori a exercitării (directe sau indirecte) a unui control (stăpînire) asupra proceselor care-i sînt specifice, în raport cu cerințele (nevoile) de ordin material și spiritual ale oamenilor. Orice **c.** presupune existența unui *obiect* bine definit al cunoașterii, a unei (unor) *ipoteze* de lucru, a unei *metodologii* (în sensul de teorie asupra bazelor logice și epistemologice ale disciplinei științifice implicate), a unei (unor) *metode (observație, experiment, modelare* etc.) și a unor *tehnici* și instrumente de cercetare, de natură fizică sau conceptuală. Acestea au un rol foarte important în elaborarea „propozițiilor empirice", obținute pe baza observării nemijlocite a realității și care reprezintă elementele fundamentale pentru constituirea teoriilor științifice. **C.** *fun-*

Scanned with OKEN Scanner

damentală are în vedere elaborarea unor explicații cu privire la evenimente și procese nou descoperite, stabilirea unor legi ale acestora, în timp ce **c.** *aplicată* vizează direct stabilirea sau extinderea controlului efectiv asupra evenimentelor și proceselor respective (folosirea lor în vederea satisfacerii unor trebuințe, necesități sau aspirații sociale, concretizate în scopuri stabilite în raport cu acestea). În știința contemporană, linia de demarcație dintre **c.** fundamentală și cea aplicată tinde să se estompeze. **C.** *operațională*, aplicare a metodelor științifice (pe cît posibil matematice) la probleme de conducere coordonatoare, avînd sarcina de a integra eficient activitățile unor centre de acțiune (competență, decizie și executare), funcțional diferite și ierarhizate. **C.** *operațională* consideră ansamblul acestor centre ca un *sistem* a cărui funcționare caută s-o controleze și s-o perfecționeze. Aceasta se realizează printr-o definire optimă a obiectivelor, identificarea tuturor variabilelor (factorilor) ce intră în acțiune și evaluarea lor cantitativă precum și a variației lor în timp, stabilirea interacțiunilor acestor variabile, toate aceste operațiuni avînd în vedere stabilirea unor *tehnologii* și a unor strategii cît mai eficiente (optimale) de acțiune.

CERCETAREA VIITORULUI, denumire dată studiului, explorării, studierii viitorului care operează cu conceptele de *previziune*, *prognoză*, prognosticare, planificare pe termen lung. Ca studiu inter- și pluridisciplinar integrat al multiplelor linii de dezvoltare posibile în viitor, condiționate de resursele umane și materiale existente într-o societate dată, considerată într-un moment istoric anumit, precum și de consecințele probabile ale unor activități previzibile, **c.v.** nu „prezice" viitorul, ci cercetează transformările posibile, cu diferite grade de *probabilitate*, ale unui *sistem social* oarecare, produse în condiții determinate, cu mijloace și resurse bine precizate, prin serii (secvențe) definite de *decizii* și acțiuni realizabile și deziderabile (de dorit) în funcție de anumite sisteme de *valori*. Spre deosebire de reflecția speculativă asupra viitorului, exprimată, de obicei, în *utopii*, **c.v.**, în sens modern, a început odată cu apariția marxismului, care a arătat că, în principiu, imaginile globale ale viitorului pot fi elaborate și controlate cu metode științifice. Revoluția și construcția socialistă din secolul nostru au confirmat această poziție teoretică și metodologică, iar expansiunea *revoluției științifice și tehnice* actuale a creat, pe de o parte, necesitatea cercetărilor pe termen lung a liniilor de dezvoltare posibile, iar, pe de altă parte, a elaborat o serie de mijloace, metode și tehnici, îndeosebi matematice, de abordare a **c.v.** În aceste condiții, ea s-a constituit într-o disciplină științifică de-sine-stătătoare. După unii autori **c.v.** este o „artă a conjecturii" (B. de Jouvenel), o „prospectivă" (G. Berger), o „imagine globală" (F. Polak), în care intervine și intuiția. Pentru denumirea acestui domeniu de cercetare, O.K. Flechteim a creat, în 1943, termenul de „futurologie" (disciplină științifică avînd ca obiect dezvoltarea viitoare a omenirii). Urmărind dezvoltarea viitoare a sistemelor sociale, definite în funcție de interesele și pozițiile de clasă, ideologice, **c.v.** are un caracter ideologic. Construcțiile „viitoriste", imaginile anticipatoare ale dezvoltării depind de opțiuni social-politice, axiologice. Teza lui D. Bell despre „dezideologizarea" **c.v.** sau aceea a lui O.K. Flechteim despre „depășirea ideologiilor" au fost supuse unei îndreptățite critici de către cercetătorii marxiști și infirmate de evoluția ulterioară a **c.v.**, care a pus în evidență dependența rezultatelor din acest domeniu de angajarea social-politică a cercetătorilor. În **c.v.** se deosebesc, de obicei: proiectele sau *proiecțiile* (descrierea tuturor alternativelor de dezvoltare viitoare posibile ale unor sisteme sociale, dependente de condiții date sau create, enumerate și definite cît mai complet), *prognozele* (descrierea alternativei de dezvoltare cu probabilitatea cea mai

Scanned with OKEN Scanner

ridicată în condiţiile luate în considerare, alternativă posibilă, realizabilă şi dezirabilă în raport cu un program politic determinat şi cu sistemul corespunzător de valori) şi *planurile* (descrierea acţiunilor concrete şi ordonate în timp prin care, în raporturi de putere determinate, se înfăptuieşte o anumită prognoză, aleasă pe baza unor criterii dependente de interese şi obiective sociale). **C.v.** poate fi clasificată după criterii diferite. După obiect, deosebim: **c.v.** *globală* (referitoare la un sistem social sau grupări de sisteme sociale) şi **c.v.** *parţială* sau sectorială (referitoare la un anumit domeniu de activitate: tehnică, ştiinţă, economie, ecologie etc.); după natura obiectului: **c.v.** natural şi **c.v.** social; după durată (pe termen scurt: 1—2 ani, pe termen mediu: 3—10 ani, pe termen lung: peste 10 ani); după metodă (matematică şi intuitivă); după gradul de certitudine-incertitudine (deterministă, probabilistă); după formulare (categorică, ipotetică) etc. **C.v.** dispune de un inventar bogat de metode şi tehnici, începînd cu cele intuitive (brainstorming, „scrierea scenariului") şi terminînd cu cele formalizate în diferite grade — metoda Delphi, studiul morfologic, metoda arborelui de relevanţă (pertinenţă), metoda arborelui de decizie, analiza cost-beneficiu, simulare etc. De cîtva timp, în **c.v.** se manifestă tendinţa spre proiectare, prognoză şi planificare dialectică (Ch.W. Churchman, I.I.Mitroff, M. Turoff). Sub raportul sferei de cuprindere, **c.v.** îşi subsumează prognoza, iar aceasta, la rîndul ei, planificarea. Sub raport metodologic, **c.v.** se caracterizează prin asimilarea abordării *sistemice* (analiză şi proiectare de sisteme) şi operează cu concepte de bază ca: *indicatori sociali*, *calitatea vieţii*, minim şi maxim social etc. **C.v.** este o componentă esenţială a *ştiinţei conducerii sociale*. Pe baza „Declaraţiei de la Bucureşti" (1972), cuprinzînd principiile şi orientările actuale în **c.v.**, a luat fiinţă, în 1973, Federaţia Mondială de Studiere a Viitorului. În ţara noastră funcţionează Comitetul naţional român pentru studierea viitorului. Au apărut lucrări ca: M. Maliţa, „Cronica anului 2000" (1969), Pavel Apostol, „Omul anului 2000" (1969), „Prognoza socială" (1971), „Calitatea vieţii şi explorarea viitorului" (1975), S. Tămaş, „Cercetarea viitorului" (1976), Şt. Lanţoş, „Valoarea euristică a previziunii ştiinţifice" (1976), Pavel Apostol, „Viitorul" (1977).

CERCUL DE LA BUFFALO v. **FARBER** Marvin.

CERCUL DE LA KÖLN v. **LANDGREBE** Ludwig.

CERCUL VIENEZ, grupare filozofică întemeiată în deceniul al treilea al sec. 20, avînd ca reprezentanţi principali pe Moritz Schlick, Rudolf Carnap, Otto Neurath, Philipp Frank, Kurt Gödel ş.a., care a promovat o reînviere a *pozitivismului* şi a dat naştere *neopozitivismului*. Caracteristică pentru această grupare este combinarea *empirismului* cu interpretarea convenţionalistă a gîndirii logice, implicînd, prin aceasta, consecinţele agnostice proprii neopozitivismului în genere. Membrii **C.v.** au criticat filozofia metafizică *speculativă*, propunînd limbajului filozofic respectarea unor norme riguroase. Astfel, ei cereau o formulare clară a problemelor, tratarea lor cu mijloacele logice şi matematice relevante, o analiză critică a ipotezelor şi rezultatelor cercetării filozofice. Ei priveau, de asemenea, cercetarea filozofică ca o activitate de cooperare realizată cu scopul de a extinde, a adînci şi sistematiza cunoaşterea noastră. Membrii **C.v.** au adus contribuţii valoroase la dezvoltarea *logicii simbolice*.

CERC VICIOS, defect logic care constă în a defini un termen (sau a demonstra o propoziţie) cu ajutorul unui alt termen (sau al unei alte propoziţii) care nu poate fi definit (demonstrat) fără a face apel la termenul de definit (sau la propoziţia de demonstrat). **C.v.** nu trebuie confundat cu orice reciprocitate

Scanned with OKEN Scanner

logică în general; în științele deductive sînt adesea cazuri în care o teoremă și reciproca ei pot fi ambele adevărate, se pot deduce una din alta, fără a se ajunge la **c.v.**

CERNÎȘEVSKI, Nikolai Gavrilovici (1828—1889), filozof materialist, socialist utopic, scriitor și critic literar, conducător al mișcării democrat-revoluționare ruse. În domeniul filozofiei, **C.** a fost un materialist militant, un adversar hotărît al idealismului, criticînd *agnosticismul* lui Kant, idealismul lui Hegel, Berkeley, Hume, precum și *pozitivismul*. Depășind în unele privințe limitele *antropologismului* feuerbachian, sub influența căruia se formase, **C.** a încercat să valorifice dialectica lui Hegel din punct de vedere materialist. În explicarea vieții sociale, deși concepția sa asupra societății a rămas în ansamblu idealistă, **C.** a afirmat rolul *luptei de clasă* ca motor al dezvoltării istorice, a subliniat rolul istoric al *maselor populare*. În studiile sale economice, apreciate de K. Marx, **C.** a scos în evidență criza economiei politice burgheze și a criticat capitalismul. **C.** a considerat în mod utopic că *socialismul* va putea fi înfăptuit în Rusia pe baza obștilor țărănești. Dezvoltînd principiile estetice ale lui Belinski, **C.** a conceput arta ca o oglindă veridică a vieții, care trebuie să conțină o explicație și o apreciere critică a realității. *Op. pr.:* „Arta și realitatea din punct de vedere estetic" (1855, trad. rom. 1949), „Principiul antropologic în filozofie" (1860, trad. rom. 1951), „Ce-i de făcut?" (1867, trad. rom. 1956).

CERTITUDINE 1. (În psihologie) Stare a conștiinței individuale aflată în posesia adevărului, eroarea și îndoiala fiind excluse. **2.** (În gnoseologie) Una dintre modalitățile existenței adevărului „pentru noi", care exprimă coincidența dintre adevăr și cunoașterea lui, în cadrul unui moment determinant al istoriei cunoașterii și practicii umane. În raport cu momentele sau formele cunoașterii, se distinge **c.** *empirică* (întemeiată pe regularitatea frecvenței manifestării unor trăsături studiate ale fenomenelor) și **c.** *teoretică* (întemeiată pe studiul abstract al unor *modele* ideale). Se vorbește de asemenea despre **c.** logică și **c.** matematică, ambele avînd caracter de necesitate, *apodicticitate*, întemeindu-se pe demonstrațiile logice și matematice. De remarcat însă, ca și în cazul **c.** empirice sau teoretice, caracterul relativ al **c.** logico-matematice, dependența ei de sistemele logice sau matematice cu structuri sintactico-semantice diferite. **C.** nu se întemeiază, ca în cazul vechii epistemologii empiriste, pe prezența nemijlocită a datelor intuiției sensibile sau, ca în cazul *raționalismului*, pe evidențele unei intuiții raționale, ci pe demersurile metodologice complexe de validare a adevărului, condiționate de nivelul *practicii* științifice la un moment dat al cunoașterii.

CHARRON, Pierre (1541—1603), scriitor și moralist francez, prieten și cel mai important discipol al lui Montaigne, a cărui doctrină a sistematizat-o și a dezvoltat-o. În încercarea de a concilia *creștinismul* cu *religia naturală*, cu *stoicismul* și chiar cu *scepticismul*, **C.** a pus în evidență o idee valoroasă și îndrăzneață pentru vremea lui — aceea a *naturii umane* ca bază a eticii și politicii. Meritul lui cel mai important este poate acela de a fi încercat o întemeiere laică a vieții morale, o desprindere a moralei de religie. Omul trebuie să fie bun nu din teamă față de o prezumtivă pedeapsă sau pentru o recompensă într-o existență ulterioară, ci pentru că aceasta este voința naturii și a *rațiunii*. În ce privește posibilitatea cunoașterii adevărului, **C.** împărtășește același scepticism moderat al maestrului său, Montaigne. După **C.,** cunoașterea lumii începe, dar se și termină odată cu simțurile umane. A tăgăduit nemurirea sufletului și a afirmat înrudirea omului cu celelalte specii animale, idei care contraziceau evident dogmele creștine predominante în epocă. *Op. pr.:* „Despre înțelepciune" (1601).

Scanned with OKEN Scanner

CHILIASM (gr. *chiliasmos* de la *chilias* „o mie"), credință religioasă într-o „împărăție de o mie de ani a lui Dumnezeu" pe pămînt, asociată uneori cu idei egalitarist-utopice. **C.** a fost o parte integrantă a *creștinismului* primitiv și a doctrinei multor *erezii* din evul mediu. Este predicat, azi, de unele secte (adventiștii). Se numește și *milenarism*.

CHINEZĂ *(filozofia* **c.)** Primele meditații filozofice distincte se ivesc în China odată cu începutul mileniului 1 î.e.n., în lucrări anonime. Ele sînt precedate de preocupări din sfera observațiilor asupra astrelor și a lumii biologice, de reflexii matematice elementare și, de regulă, asociate cu mentalitatea magică. Noțiunile de *iang* și *yin* care intervin frecvent în cugetările filozofice vizează atît universul material, cerul și, respectiv pămîntul, cît și forțe magice; ele au însă și semnificație dialectică, sugerînd autodinamismul universal, întemeiat pe tensiunea dintre entități contrare. Primul mare filozof chinez este *Lao-Țzi* (sec. 6 î.e.n.), întemeietor al unei concepții cu caracter materialist și ateist, centrată în jurul conceptului de *dao* (tao), înțeles ca principiu al ordinii necesare a universului, societății și subiectivității umane. Sistemul său este de asemenea orientat dialectic. Este sensibil la nedreptățile suferite de masa obștilor țărănești și laudă formele de viață arhaice. *Kun Fu-Dzi* sau *Confucius* (sec. 6—5 î.e.n.) îi opune o învățătură idealistă și religioasă. Pe conceptul său de *jăn* (omenie) întemeiază o concepție etico-politică în care se îmbină idei antiprogresiste de prosternare în fața tradiției, a aristocrației exploatatoare și a suveranului, cu preocuparea de a ameliora condițiile de existență ale poporului sub raport material și spiritual. În sec. 5—4 î.e.n., *Mo-Dzi* opune conservatismului confucianist un reformism democratic, egalitarist. Urmașii săi, *moiștii*, au cultivat un materialism sistematizat, au dezvoltat logica și au încurajat mișcarea științelor naturii. Epoca *djang-go* (sec. 5—3 î.e.n.) marchează o notabilă rafinare a cugetării filozofice. *Măn-Dzi* sau *Mencius* (sec. 4 î.e.n.) prelucrează mai profund conceptele de bază ale idealismului confucianist. El socotește că omul, bun de la natură și înzestrat cu raționalitate și moralitate, e deteriorat de pasiuni senzoriale. Filozofii *școlii noțiunilor* — numită și a *sofiștilor* — *Hui Și* și *Gung-Sun lung*, prin anumite enunțări paradoxale, au dezvoltat indirect gîndirea dialectică. Un filozof de seamă al sec. 3 î.e.n., *Liun-Dzi*, pornește de la confucianism dar îl modifică dîndu-i o turnură materialistă. Pentru curmarea suferințelor poporului (masa obștilor sătești) el recomandă reorganizarea societății pe baza unui gen de planificare economică. În cadrul școlii *legiștilor (fa-dzia)* se reliefează figura lui *Han Fei* (sec. 3 î.e.n.), preocupat mai ales de teme social-politice. Sub influența *daoismului* el susține ideea sistemului de legi scrise, conform unei anumite ordini cosmice, singurul în stare să apere pe supuși de abuzurile celor puternici. În lucrările medicale din epoca *Djang-go* sînt abordate importante probleme de filozofie a științelor biologice. În timpul împăratului *Țin Și-huang-di*, filozofii ce nu se plecau în fața puterii imperiale, în mare parte confuncianiști, sînt exterminați, iar opera lor, distrusă. În apropierea erei noastre, într-o epocă de intense frămîntări sociale, se produce o dedublare a confucianismului: paralel cu linia sa filozofică, el intră în acțiune și ca religie. Pe la începutul erei noastre pătrunde în China și *budismul*. În sens opus, se afirmă, în sec. 1 e.n., *Vang Ciun*, la care materialismul filozofic se unește cu critica religiei, a credinței în nemurirea sufletului, precum și cu denunțarea anchilozei tradiționaliste. După sec. 2, în cadrul budismului devine foarte influentă secta *Zen*, care acordă o importanță de principiu autodeterminării omului. În sec. 5—6, *Fan Cen* combate, în numele materialismului, teza budistă a imortalității sufletului.

Scanned with OKEN Scanner

În sec. 10—13 se formează așa-numitul *neoconfucianism*, cu note divergente, unele reacționare, altele stimulatoare de renaștere culturală. Materialistul *Cian Dzai* (sec. 11) a intuit caracterul universal al contradicției ca motor al dezvoltării. Un filozof renumit a fost *Ciu Hi* (Ciu Și), în sec. 12, agreat de oficialități, adeptul unui raționalism idealist, care instituie conceptul de *Li*, ca principiu prim, incorporal, de ordin formativ, identificat uneori cu *Dao* și conceptul de *Ki*, principiu secund, analog substanței corporale. Oponentul său a fost *Lu Siang-șan* (sec. 12) care pledează pentru un idealism monist. Urmașul acestuia, *Vang Ian-min*, agnostic în problema cunoașterii lumii exterioare, recomandă omului să mediteze asupra lui însuși. În sec. 17 s-a afirmat un amplu curent umanist care a proclamat interesul pentru cunoaștere și pentru dezvoltarea științelor experimentale. *Van Ciuan-șan* se distinge prin cugetarea sa materialistă și prodemocratică. Întreg sec. 18 e dominat de personalitatea lui *Dai Cen*, materialist enciclopedist și adversar al neoconfucianismului. El afirmă primordialitatea principiului material *Ki*, și dependența existenței sufletului de aceea a trupului. Către mijlocul sec. 19, puterile vest-europene izbutesc să impună Chinei o dominație semicolonială. Aceasta provoacă o reacție și din partea cugetării filozofice în direcția materialismului, a democratismului-revoluționar, a denunțării dominației aristocrației interne și a capitalismului extern. *Sun Iat-sen*, ilustru gînditor și revoluționar, este un promotor activ al luptei de eliberare a Chinei de sub dominația străină, propagator al democratismului republican și al unui tip de proprietate funciară de care poporul să beneficieze în spirit egalitar. Ideile sale au constituit principii diriguitoare ale revoluției din 1911, căreia i-a urmat instaurarea Republicii Chineze. Gîndirea marxistă, cunoscută în China mai demult, pătrunde tot mai adînc în spiritualitatea poporului, se unește în mod firesc cu tradițiile gîndirii progresiste autohtone și conduce, sub raport ideologic, masele către victoria din 1949 a revoluției, sub conducerea lui *Muo Tzedun*, cugetător și om politic revoluționar cu remarcabile contribuții în dezvoltarea concepției marxiste despre corelația dintre teorie și practică, întemeiate pe însăși experiența politică a Partidului Comunist Chinez, despre contradicțiile sociale în socialism ca aplicare a principiilor materialismului istoric la condițiile specifice ale Chinei, precum și a altor teze de seamă ale învățăturii marxiste.

CHINTESENȚĂ (lat. med. *quinta essentia* „esența a cincea") **1.** Atribut imaginar al eterului, considerat în cosmologia antică greacă și indiană drept al cincilea și cel mai fin element material al lumii, din care ar fi alcătuite corpurile cerești. **2.** *Esența* cea mai profundă a unui lucru.

CHOMSKY, Noam Avram (n. 1928), lingvist american, inițiator al unei orientări structuraliste în lingvistica teoretică, cunoscută sub numele de „gramatică transformațional-generativă". Ca reacție la excesele analizei structurale a limbii, **C.** analizează proprietățile formale ale limbii plecînd de la creativitatea efectivă care se manifestă în aceasta și de la proprietățile înnăscute ale spiritului uman. Teoria gramaticii chomskiene distinge două niveluri ale limbii: structura de suprafață și structura de adîncime; analiza lor presupune distincția dintre „execuția lingvistică și competența lingvistică" a unui vorbitor. Gramatica generativă este o explicație pentru competența lingvistică, care denotă capacitatea unui vorbitor ideal de a cunoaște și folosi regulile gramaticii într-o comunitate de vorbitori, de asemenea ideală, omogenă. Interpretarea filozofică a structurii de adîncime ca un tipar *aprioric* și informativ, prin care realitatea se structurează cognitiv la nivelul conștiinței, este explicit legată de *raționalismul* lui Descartes, de la care preia ideea creativității limbajului și a universalității gramaticii.

Scanned with OKEN Scanner

Op. pr.: „Structuri sintactice" (1964), „Aspecte ale teoriei sintaxei" (1965, trad. rom. 1969), „Lingvistica cartezianã: Un capitol în istoria gîndirii raţionale" (1966).

CHRYSIPPOS (c. 280—c. 204 î.e.n.), filozof grec, al doilea fondator al *stoicismului* după Zenon din Citium. A formulat ideea distrugerilor şi a renaşterilor succesive ale universului şi a identificat *determinismul* cu *providenţa*. A dezvoltat teoria *raţionamentului* ipotetic şi disjunctiv şi a absolutizat principiul logic al *terţiului exclus*. Este un precursor al logicii propoziţiilor.

CHURCH, Alonzo (n. 1903), matematician şi logician american. A contribuit mult la dezvoltarea şi răspîndirea *logicii simbolice* (matematice). **C.** este de partea celor care afirmă că nu există decît o singură logică, logica matematică, una şi aceeaşi cu logica formală. Susţine întemeierea logică a matematicii. În teoria limbajului formalizat, în legătură cu definirea conceptului de *nume*, se situează pe o poziţie idealistă în varianta Platon-Frege. A adus contribuţii, printre altele, la problema *deciziei* în cadrul sistemelor logico-formale. *Op. pr.:* „Calculul lamdaconversiunii" (1951), „O formulare a logicii sensului şi denotaţiei" (1951), „Necesitatea entităţilor abstracte în analiza semantică" (1951), „Teoria slabă a implicaţiei" (1951), „Cazuri speciale ale problemei deciziei" (1952), „Introducere în logica matematică", vol. I (1956), „Logică şi matematică" (1960).

CIBERNETICĂ (gr. *kūbernetes* cîrmaci, engl. *cybernetics*), disciplină ştiinţifică de sinteză, care are ca obiect studiul matematic al funcţionării *sistemelor* cu *autoreglare*, caracterizate prin relaţii de comandă şi control. **C.** studiază proprietăţile şi legităţile generale ale proceselor de reglare, prelucrare şi folosire a informaţiei în sistemele dinamice complexe, indiferent dacă acestea sînt sisteme naturale, sociale sau tehnice. Un sistem dinamic este cibernetic numai atunci cînd poate realiza cel puţin o *conexiune inversă (feed-back)*. În cadrul sistemelor mecanice această conexiune inversă se exprimă printr-un feed-back negativ iar în cadrul sistemelor vii, prin *homeostazie*. Deşi cuvîntul **c.** a fost folosit la începutul sec. 19 de Ampère, actul de naştere al **c.** ca ştiinţă a fost semnat de N. Wiener, în 1948, înţelegînd prin aceasta „arta şi ştiinţa comenzii în toate domeniile în care această noţiune este aplicată". **C.** a mai fost caracterizată drept arta de a face acţiunea eficace (L. Couffignal), considerată ca o ştiinţă a legilor generale de evoluţie şi echilibru (A. Ducrocq) etc. Cercetările efectuate de **c.** asupra diferitelor tipuri de sisteme cu conexiune inversă se realizează prin studiul *analogiilor* formale (şi nu al elementelor constitutive sau al funcţiilor specifice) ale acestora. O noţiune de bază a **c.** este noţiunea de *informaţie;* sistemele **c.** emit sau recepţionează informaţia, o memorizează, o prelucrează, o transformă în *semnale* prin care îşi dirijează propria acţiune, o transmit etc. Dealtfel, performanţele maşinilor cibernetice nu sînt de tip energetic, ci informaţional (de ex., calculatoarele; sistemele tehnice autoadaptive). Cibernetica, în calitate de disciplină metateoretică generală, se constituie în diverse discipline cibernetice de ramură: **c.** *matematică*, disciplină care cuprinde aparatul matematic necesar teoriei sistemelor cibernetice (teoria informaţiei, teoria *algoritmilor*, *logica matematică*, *calculul probabilităţilor* etc.); **c.** *tehnică*, care are în vedere problemele mecanismului maşinilor cibernetice, dintre care cele mai importante se referă la „automatica intelectuală" (la calculatoare capabile să rezolve probleme logice şi matematice); **c.** *biologică*, care se referă la autoreglarea biologică (homeostazie), la mecanismele eredităţii, la funcţionarea sistemului nervos (neurocibernetica). **C.** are o deosebită însemnătate teoretică şi metodologică, o mare valoare opera-

Scanned with OKEN Scanner

ţională. Însemnătatea socială a **c.**, îndeosebi a celei *tehnice*, constă în aplicaţiile sale la automatizarea proceselor de producţie, la cercetarea ştiinţifică *(modelare)*, la planificarea pe baze matematice a activităţii economice, la eliberarea omului de operaţii mintale rutiniere, necreatoare etc. Însemnătatea ei filozofică constă în reconsiderarea problematicii gîndirii şi cunoaşterii, pornind de la noi premise materialiste, în virtutea cărora procesele de gîndire ne apar ca modalităţi reflectorii de autodirijare şi autocontrol (conştient) ale subiectului în raporturile sale cu obiectul. **C.** are, de asemenea, alte numeroase implicaţii teoretice şi metodologice, obligîndu-ne la reexaminarea unor noţiuni filozofice fundamentale (timpul ne apare în cibernetică ca un timp ireversibil; sistemele cibernetice se dovedesc a fi sisteme cu o finalitate intrinsecă (deci pun în valoare relaţii cauzale imanente etc.) şi la dezvoltarea unor metode cu mare grad de generalitate *(metoda modelării*, metoda *cutiei negre)*. Avînd o arie mare de aplicabilitate (în sistemele naturale, sociale, logice şi tehnice), **c.** confirmă tezele materialismului dialectic despre *unitatea materială a lumii* şi despre capacitatea reflectorie generală a materiei, ea fiind, totodată punctul de plecare al unor noi elaborări şi generalizări în epistemologia şi metodologia ştiinţei.

CICERO, Marcus Tullius (106—43 î.e.n.), filozof, orator, scriitor şi om politic roman. În filozofie, reprezentant al unui *eclectism* de nuanţă predominant *stoică*, **C.** a dat principalilor termeni ai filozofiei greceşti versiuni latine, pătrunse de atunci în limbajul filozofic universal. Scrierile lui, „Despre îndatoriri" („De efficiis", trad. rom. 1957), „Despre prietenie" („De amicitia", trad. rom. 1878), „Filipice" („Philipici", trad. rom. 1877) au devenit, ca prototip al unei etici laice cetăţeneşti, cărţi de căpătîi ale umaniştilor *Renaşterii*.

CICLU ISTORIC *(teoria* **c.i.),** teorie care susţine, în spirit metafizic, că mişcarea istoriei se produce în cerc închis, opunîndu-se astfel concepţiei *dialectice* despre procesul istoric, potrivit căreia mişcarea istorică realizează o tendinţă obiectivă şi necesară de dezvoltare, în general ascendentă, de progres. Potrivit dialecticii, mişcarea istorică cuprinde în structura sa şi momente de repetabilitate, dar ea nu se reduce la o simplă şi integrală repetiţie, ci se înfăptuieşte ca o sinteză între repetabilitate şi ascendenţă, astfel încît trecerea de la inferior la superior ne apare ca o mişcare „în spirală" şi nu „în cerc". Adepţii *teoriei* **c.i.** susţin că după terminarea unui ciclu cosmic sau a unui ciclu de civilizaţie urmează alte cicluri, independente de cele anterioare, iar după parcurgerea tuturor ciclurilor posibile marele ciclu al universului sau al societăţii este reluat de la început, în aceeaşi ordine („veşnica reîntoarcere"); ei neagă astfel posibilitatea *progresului* nelimitat. Teoria **c.i.** îşi are originile în *budism*, *pitagorism*, *stoicism* etc. În domeniul politic, ea şi-a găsit exponenţi în Platon, Polibiu, Ibn Haldun, Machiavelli ş.a. Principalul ei promotor modern a fost filozoful italian G. Vico. În sec. 19 ea a fost reluată amplu de F. Nietzsche, iar în sec. 20 revine, sub diferite variante, la O. Spengler, A.J. Toynbee şi P.A. Sorokin, care au susţinut, într-o formă sau alta, ideea *reversibilităţii* istoriei.

CINICII (gr. *kynikos*, de la *kyon*, *kynos* „cîine"), adepţi ai şcolii filozofice antice greceşti (Şcoala cinică) întemeiată de Antistene (c. 435—370 î.e.n.), elev al lui Socrate. **C.** se conduceau după maxima: „Să trăim conform naturii". După ei, binele stă în *autarhie* (independenţa indivizilor faţă de toate convenţiile sociale, considerate ca străine naturii) realizată prin restrîngerea nevoilor la minimul necesar, pînă la nivelul primitivităţii. Emblema lor era un cîine. Reprezentanţi mai cunoscuţi ai acestei şcoli au fost Diogene

Scanned with OKEN Scanner

din Sinope și Menip. Printr-o extensiune incorectă, dar devenită tradițională, se numesc cinici oamenii care manifestă dispreț față de principiile elementare ale moralei.

CIPARIU, Timotei (1805—1887), filolog și publicist, fruntaș al Revoluției din 1848 în Transilvania, membru al Societății Academice Române, apoi al Academiei Române. Îmbinînd teze teologice cu idei luministe, **C.** a susținut valoarea rațiunii umane și a subliniat necesitatea emancipării naționale și sociale. Ca profesor de filozofie la Blaj, **C.** și-a alcătuit cursurile, în special după revoluție, pe baza filozofiei lui Kant, prin filiera Krug, relieînd puternic ideea demnității omului ca ființă rațională și accentuînd, în manieră proprie, însemnătatea imperativului kantian al considerării omului ca scop și nu ca mijloc. *Op. pr.:* „Elemente filozofice după W.T. Krug" (1861), „Despre latinitatea limbii române" (1865, în l. latină).

CIRENAICII, adepți ai școlii cirenaice, întemeiată în prima jumătate a sec. 4 î.e.n. de Aristip din Cirene, elev al lui Socrate. **C.** considerau inutile cercetările de matematică, astronomie și logică și dădeau atenția principală *eticii.* Ei preconizau principiul cultivării plăcerilor senzuale *(hedonismul)* drept cale pentru dobîndirea fericirii și subordonau interesele obștești celor personale. Ei considerau că *senzația* este singurul criteriu al *adevărului.* Printre **c.** au existat atei ca Teodor, supranumit Ateul.

CIVILIZAȚIE (lat. *civilis, civilitas),* nivel de dezvoltare a *culturii* materiale și spirituale a societății. Termenul desemna originar calitățile generale ale cetățeanului *(civis)* în relațiile cu ceilalți membri ai cetății (cetățeni). Sub forma actuală, termenul **c.** a fost creat de raționaliștii sec. 18, în primul rînd de Voltaire și de enciclopediștii francezi, accentul fiind pus atunci pe antiteza dintre **c.** și feudalism, dintre activitățile civilizatoare și „epocile întunecate" anterioare. *Sub raport istoric,* **c.** este opusă „barbariei" și marchează o treaptă relativă evoluată în dezvoltarea umanității, o formă evoluată de cultură care include *folosirea scrisului,* existența *orașelor,* apariția *organizării politice* a societății. Starea de **c.** în acest caz s-ar caracteriza printr-un nivel mai înalt al forțelor de producție și al activității productive, iar în epoca modernă, ideea de **c.** este asociată cu aceea de urbanizare și progres istoric. **C.** exprimă sensul activ al culturii și vocația universală a omului. Criteriile de delimitare a **c.** sînt diverse, după unghiul de vedere al diferitelor discipline istorice; există astfel mai multe tipologii posibile care pot fi aplicate în studiul **c.:** **c.** *greco-romană,* **c.** *creștină-medievală,* **c.** *Renașterii,* **c.** *orientală,* **c.** *occidentală,* **c.** *modernă,* **c.** *socialistă.* Din punct de vedere social-economic, **c.** se caracterizează prin creșterea continuă a producției și a productivității muncii și, odată cu aceasta, prin creșterea valorii sociale a muncii omenești, perfecționarea diviziunii sociale a muncii, transformarea schimbului de produse într-o necesitate vitală pentru societate. **C.** este definită ca acea treaptă de dezvoltare a societății pe care diviziunea muncii, schimbul de produse dintre indivizi, care rezultă din această diviziune și producția de mărfuri, ce înglobează amîndouă aceste procese ale producției de mărfuri, ajung la deplină dezvoltare și revoluționează întreaga societate de mai înainte. *Sub raport etnografic* și *antropologic,* **c.** implică raportarea la o realitate originară, necivilizată, biologică a strămoșilor imediați ai omului; accentul se pune, din acest unghi de vedere, pe caracterul structural și sincronic al faptelor de **c.,** pe permanențele sale cristalizate în determinări ale modului de trai relativ stabile, în tipologii culturale caracteristice. Nu există de fapt popoare în „stare naturală", cu totul necivilizate. În realitate, fiecare popor are tradițiile, credințele, obiceiurile, limba și deprinderile sale

Scanned with OKEN Scanner

de muncă. În acest sens, fiecare popor, fiecare societate dispune de un anumit grad de **c.** *Sub raport filozofic*, mai exact, din unghiul de vedere al *filozofiei culturii*, **c.** este realizarea, sub cele mai diverse forme, a valorilor culturale, integrarea lor în înfăptuiri concrete menite să schimbe mediul natural și social al omului, modul său de viață, propriul său univers sufletesc. O valoare culturală sau un sistem de valori reprezintă o posibilitate de **c.**, dar realitatea însăși a **c.**, presupune realizarea funcției sociale a valorilor culturale, integrarea lor în toate compartimentele vieții sociale. Apreciem gradul de **c.** al unei societăți nu numai după amploarea activității culturale, ci ținînd seama și de măsura în care patrimoniul cultural, artistic sau științific reprezintă în mod eficient un factor de transformare a condițiilor externe de viață ale oamenilor, precum și a resorturilor lor subiective de acțiune. În ultimă analiză, **c.** nu este altceva decît cultura pătrunsă în toate celulele vieții sociale.

CIVILIZAȚIE SOCIALISTĂ, tip de *civilizație* care, sub raport social, se întemeiază pe instaurarea și dezvoltarea unui nou tip de relații sociale de producție. Superioritatea **c.s.** se constituie treptat, pe măsura maturizării noii orînduiri, adică pe măsură ce noua societate se va înfățișa din toate punctele de vedere superioară orînduirii capitaliste. Prin dezvoltarea **c.s.** se pun bazele trainice ale trecerii spre *comunism*, societatea care va ridica omenirea pe noi trepte de cultură materială și spirituală. Sub raport istoric, **c.s.** se asociază cu atribute ale civilizației moderne ca urbanizarea, industrializarea, automatizarea și cibernetizarea, într-un cuvînt, cu progresul tehnic neîntrerupt, în condițiile *revoluției științifice-tehnice*, cu valorizarea și organizarea tuturor energiilor creatoare, a întregului potențial de gîndire și sensibilitate al noii societăți în vederea realizării unui progres continuu, multilateral și armonios. Crearea **c.s.** implică o linie de *continuitate*, deoarece socialismul folosește tot ceea ce este realizare pozitivă în dezvoltarea științei și tehnicii, dar și o *discontinuitate* profundă, deoarece **c.s.** nu reprezintă doar o treaptă distinctă de civilizație, ci mai ales un sistem radical diferit și original de civilizație, un nou tip de civilizație. Sub raport antropologic și sub cel al comunităților umane, **c.s.** presupune transformarea națiunii burgheze în națiune socialistă, cu toate implicațiile acestui proces în întreaga viață spirituală a oamenilor, constituirea unui nou mod de muncă și viață, realizarea unui nou model uman. Sub raportul filozofiei culturii, **c.s.** presupune dispariția rupturilor dramatice dintre condiția materială și cea ideală a oamenilor, a antagonismului dintre progresul tehnic-material și dezvoltarea moral-spirituală. Un principiu fundamental care ne permite relevarea a ceea ce aduce nou **c.s.** față de alte tipuri de civilizație este cel al multilateralității social-umane, care devine acum deopotrivă necesitate economică și nevoie spirituală. Noutatea modului de abordare a acestor probleme în țara noastră constă în formularea idealului multilateralității, pe de o parte ca obiectiv strategic de gîndire și ca practică proiectivă, iar pe de altă parte ca principiu de unificare a tuturor laturilor vieții sociale și umane. Conceptul renascentist al multilateralității umane este prin excelență artistic și cultural, cel modern, din prima fază a revoluției industriale, este mai ales economic (ca cerință obiectivă), iar conceptul contemporan al multilateralității, decurgînd obiectiv din revoluția științifică și tehnică și realizîndu-se efectiv numai în condițiile socialismului și comunismului, este un concept sintetic polivalent. „Noi considerăm și am considerat întotdeauna că menirea istorică a socialismului este nu numai de a elibera omul de asuprire, de a asigura bunăstarea lui materială ci de a făuri o civilizație spirituală superioară, care nu se poate realiza decît prin formarea unui om nou, cu

Scanned with OKEN Scanner

o înaltă conştiinţă şi pregătire culturală şi profesională, cu un profil moral-politic înaintat" (Nicolae Ceauşescu).

CÎMP, v. SUBSTANŢĂ ŞI CÎMP.

CÎMP EPISTEMOLOGIC, v. FOUCAULT, Michel.

CÎMP IDEOLOGIC, concept epistemologic, sinonim cu cel de „orizont ideologic", care desemnează graniţele între care se elaborează o ştiinţă, o doctrină, o concepţie, o teorie, o creaţie culturală dată, sau între care toate acestea sînt receptate, înţelese. Noţiunea a fost utilizată de Roland Barthes şi Umberto Ecco în legătură cu explicarea polivalenţei operelor de artă, în funcţie de contextul, de climatul socio-cultural al receptării lor, de ansamblul condiţionărilor acestei receptări.

CLAN, denumire a *ginţii* (mai tîrziu a *tribului)* la popoarele celtice.

CLASA MUNCITOARE (în capitalism *proletariat)*, „prin proletariat se înţelege clasa muncitorilor salariaţi moderni care, neposedînd mijloace de producţie proprii, sînt nevoiţi să-şi vîndă forţa lor de muncă pentru a putea trăi" (Marx şi Engels). **C.m.** a luat naştere în procesul destrămării feudalismului şi al constituirii formaţiunii social-economice capitaliste, închegîndu-se treptat ca o *clasă socială* omogenă cu interese comune şi funcţie istorică distinctă, odată cu dezvoltarea producţiei capitaliste şi a industriei moderne. **C.m.** are rolul principal în dezvoltarea producţiei de bunuri materiale şi în perfecţionarea procesului de producţie, este vital interesată în abolirea relaţiilor capitaliste bazate pe exploatare şi asuprire, în instaurarea unor noi relaţii sociale bazate pe egalitate deplină între oameni, pe colaborare şi întrajutorare. **C.m.** este o clasă deschisă. Ea s-a format din rîndurile foştilor meseriaşi ruinaţi din orînduirea feudală, ale iobagilor fugiţi la oraşe şi din masele ţărăneşti proletarizate în procesul acumulării primitive a capitalului. În deceniile al patrulea şi al cincilea ale sec. 19 a început, în ţările avansate din Europa occidentală, procesul istoric de transformare a proletariatului dintr-o „clasă în sine" (lipsită încă de conştiinţa intereselor sale comune şi a rolului său istoric) într-o „clasă pentru sine" (conştientă de interesele sale şi de misiunea sa istorică), manifestîndu-se tot mai mult ca o puternică forţă politică independentă, revoluţionară, ca exponent al intereselor vitale şi al celor mai înaintate aspiraţii ale oamenilor muncii. Între proletariat şi burghezie există o contradicţie antagonică, de neîmpăcat; plusvaloarea creată de clasa muncitoare şi însuşită de burghezie, ca proprietară a mijloacelor de producţie, constituie izvorul îmbogăţirii acesteia, iar puterea politică de stat este folosită de burghezie ca instrument de dominaţie şi asuprire împotriva proletariatului. Pentru desfăşurarea luptei de clasă împotriva burgheziei, **c.m.** îşi făureşte organizaţii politice şi profesionale proprii. Partidul comunist este forma superioară de organizare a **c.m.**, conducătorul său politic. Interesele **c.m.** îşi găsesc expresia ideologică, ştiinţifică, sistematizată, în concepţia ei revoluţionară despre lume şi societate, elaborată de Marx şi Engels. Misiunea istorică a **c.m.** constă în transformarea revoluţionară a societăţii capitaliste şi făurirea orînduirii comuniste. În această luptă, proletariatul strînge în jurul său clasele şi păturile exploatate ale populaţiei, devenind exponentul intereselor fundamentale ale tuturor oamenilor muncii. Înfăptuind *revoluţia socialistă*, în alianţă cu *ţărănimea* şi *intelectualitatea*, cucerind puterea politică şi trecînd mijloacele de producţie în proprietate socială, proletariatul se transformă şi pe sine însuşi, încetează a fi o clasă exploatată şi devine clasa conducătoare a societăţii. În socialism, **c.m.** îndeplineşte, cu înalt simţ de răspundere, în acelaşi timp funcţiile de producător direct, de proprietar al mijloacelor de

Scanned with OKEN Scanner

producție și de organizator al procesului social de producție. Structura lăuntrică a **c.m.** se modifică continuu în condițiile construirii socialismului și comunismului; rîndurile ei se lărgesc considerabil prin cuprinderea unor noi detașamente ale populației: pe de o parte, a unui număr din ce în ce mai mare de locuitori ai satelor (ca urmare a industrializării socialiste și urbanizării zonelor rurale) și mici meseriași, pe de altă parte, a unui număr mare de intelectuali, proveniți, în special, din rîndurile inginerilor și tehnicienilor. De asemenea, nivelul de pregătire profesională și orizontul cultural al muncitorilor, începînd cu cei din ramurile de vîrf ale industriei se apropie treptat de cel al intelectualității tehnice. Modificările care intervin în diviziunea muncii și îndeosebi implicațiile revoluției științifice-tehnice determină, atît în capitalism, cît și în socialism, schimbări profunde în structura profesională a **c.m.**, schimbări ale căror urmări economice și sociale sînt în mare măsură diferite în cele două orînduiri opuse, datorită condițiilor diferite determinate de natura specifică a acestora. **C.m.** este una dintre clasele fundamentale ale epocii contemporane. Ea se afirmă, în țările capitaliste, drept cea mai puternică forță a procesului revoluționar. Contrar teoriilor apologetice burgheze privind „integrarea" social-politică a muncitorilor, participarea lor la conducerea întreprinderilor și la împărțirea profiturilor, sau *depolitizarea* **c.m.**, importanța acesteia în viața politică, în confruntarea antagonică cu clasele exploatatoare, în apărarea drepturilor economice și politice ale celor ce muncesc, în polarizarea forțelor naționale antimonopoliste, influența și combativitatea sa revoluționară cresc necontenit. „O caracteristică a situației mondiale contemporane, a marilor mutații sociale determinate de avîntul impetuos al forțelor de producție, este creșterea continuă a rolului clasei muncitoare în societate și în viața internațională. În țările industrializate clasa muncitoare constituie în prezent majoritatea națiunii, iar pe plan internațional se afirmă drept forța socială cea mai numeroasă și cea mai revoluționară a zilelor noastre" (Nicolae Ceaușescu). În România, apreciază Programul P.C.R. adoptat la Congresul al XI-lea, **c.m.**, clasă nouă, proprietară a mijloacelor de producție și producătoare a bunurilor materiale, își îndeplinește cu cinste, în dubla ei calitate, de producător și proprietar, misiunea istorică în conducerea operei de edificare a noii orînduiri. Ca rezultat al dezvoltării accelerate a industriei, clasa muncitoare aduce contribuția hotărîtoare la formarea venitului național, iar rîndurile ei vor crește în ritm rapid, devenind și numericește principala clasă a societății noastre. Ea s-a călit în revoluția și construcția socialistă, și-a ridicat gradul de pregătire profesională și de cultură generală, aflîndu-se în primele rînduri ale *revoluției științifico-tehnice*. În procesul făuririi *societății socialiste multilateral dezvoltate*, crește rolul **c.m.** ca forță socială conducătoare în societate, se întăresc unitatea, alianța și prietenia sa cu țărănimea, intelectualitatea și ceilalți oameni ai muncii, care acționează uniți sub conducerea P.C.R.

CLASĂ, mulțime de elemente care au anumite însușiri comune. Analiza **c.** a dus la o nouă ramură a logicii simbolice, calculul cu **c.**, pe baza căruia numărul natural poate fi definit, din punct de vedere logic, drept o **c.** de clase. **C.** se deosebește de *gen* prin aceea că nu se constituie exclusiv pe baza însușirilor esențiale ale indivizilor ce se cuprind în sfera ei. **C.** *vidă*, **c.** în sfera căreia nu se cuprinde nici un individ. Noțiunea de **c.** are o vastă aplicație în științele naturii, mulțimile de elemente asemănătoare fiind rodul operațiilor logice de comparare, clasare (stabilirea apartenenței la o clasă) și clasificare (stabilirea unei ierarhii ordonate între **c.**, ținîndu-se seama de însușiri din ce în ce mai generale sau mai fundamentale). Se vorbește, astfel, de **c.** de compuși chimici. În

Scanned with OKEN Scanner

biologie, **c.** are un înțeles special, restrîns, fiind numai o unitate taxonomică de anumit rang (de ex., **c.** mamiferelor), printre altele de rang inferior (specie, gen, ordin, familie) sau superior (încrengătură).

CLASĂ SOCIALĂ, grup numeros de oameni, istoricește constituit, cărora le sînt proprii anumite caracteristici sociale comune, și anume: același loc în sistemul producției sociale, același raport (de cele mai multe ori consfințit prin legi) față de mijloacele de producție; același rol în organizarea socială a muncii; același mod de obținere a părții de care dispun din bogăția societății, precum și aceeași mărime a acestei părți; conștiința apartenenței la acest grup, anumite trăsături psihosociale proprii. Noțiunea de **c.s.** a fost introdusă de gînditori premarxiști (în special de reprezentanții economiei politice clasice engleze), dar K. Marx și F. Engels au îmbogățit și au dezvoltat în chip esențial conceptul de clasă și teoria claselor și luptei de clasă ca motor al dezvoltării istorice. În cunoscuta scrisoare către J. Weydemeyer, Marx a sintetizat contribuția sa la teoria claselor în următoarele teze: 1) existența claselor este legată de anumite faze istorice de dezvoltare a producției; 2) lupta de clasă duce în mod necesar la *dictatura proletariatului;* 3) această dictatură constituie trecerea la desființarea tuturor claselor în orînduirea comunistă. Scindarea societății în clase s-a produs pe o anumită treaptă de dezvoltare istorică, în procesul trecerii de la orînduirea comunei primitive la sclavagism. Baza economică a apariției claselor a constituit-o apariția *diviziunii sociale a muncii* și a proprietății private asupra mijloacelor de producție. Datorită locului diferit ocupat într-o anumită orînduire economică a societății, o **c.s.** își poate însuși munca alteia. În orînduirile sclavagistă, feudală și capitalistă societatea este scindată în **c.s.** opuse antagonic: clase exploatate (sclavii, iobagii, proletariatul) și clase exploatatoare (stăpînii de sclavi, feudalii, capitaliștii). În orice orînduire, alături de **c.s.** principale (ex. proletariatul și burghezia în capitalism) există clase neprincipale (clase pe cale de apariție sau de descompunere, diverse clase și pături intermediare, de ex. mica burghezie în capitalism). **C.s.** își constituie un sistem de organizații și inspiră concepții, teorii sau doctrine care exprimă și apără cu mijloace instituționale și pe plan ideologic interesele clasei respective. Din existența claselor cu interese opuse decurge cu necesitate *lupta de clasă*, forță motrice a dezvoltării societății împărțite în clase antagonice. În urma *revoluțiilor sociale*, care constituie forma cea mai înaltă a luptei de clasă, un mod de producție este înlocuit cu altul, iar ca urmare a schimbării modului de producție se modifică treptat și structura de clasă a societății. Lichidînd proprietatea privat-capitalistă asupra mijloacelor de producție, revoluția și construcția socialistă desființează clasele exploatatoare și dau naștere la două clase fundamentale noi: *clasa muncitoare*, care se deosebește radical de proletariatul din capitalism, întrucît este, împreună cu întregul popor, posesoare a mijloacelor de producție, și *țărănimea* cooperatistă. Alături de ele există pătura *intelectualității* socialiste. *Socialismul* reprezintă o etapă necesară și hotărîtoare pe drumul desființării claselor, proces treptat, de lungă durată, care presupune dezvoltarea continuă a forțelor de producție, perfecționarea relațiilor sociale socialiste, transformarea omului însuși. Clasele și categoriile sociale care alcătuiesc societatea socialistă din România participă activ la munca productivă în sfera creației materiale și spirituale, acționează unitar, în strînsă colaborare, sînt vital interesate în construirea socialismului și comunismului. Dezvoltarea în continuare a forțelor de producție și perfecționarea relațiilor de producție, creșterea nivelului de cunoștințe și de calificare a oamenilor muncii,

Scanned with OKEN Scanner

promovarea consecventă în toate ramurile economiei a progresului ştiinţific şi tehnic vor duce, în perioada istorică de făurire a *societăţii socialiste multilateral dezvoltate* şi de înaintare spre comunism, la dispariţia treptată a deosebirilor esenţiale dintre munca fizică şi munca intelectuală, dintre munca agricolă şi cea industrială, dintre sat şi oraş, respectiv dintre clasa muncitoare, ţărănime şi intelectualitate, la întărirea în tot mai mare măsură a unităţii şi coeziunii întregului popor, la accelerarea procesului *omogenizării sociale*. Dispariţia deosebirilor esenţiale dintre clase va marca, pe măsura înaintării spre comunism, procesul de constituire a *poporului unic muncitor* şi, odată cu aceasta, dispariţia pentru totdeauna a scindării societăţii omeneşti în clase. Categoria de **c.s.** deţine în concepţia materialistă a istoriei şi o importantă funcţie metodologică, avînd o valoare operaţională pentru definirea şi analiza unor fenomene sociale complexe ca suprastructura, statul (puterea politică), democraţia, revoluţiile, războaiele, conştiinţa socială, cultura ş.a. De asemenea, în funcţie de analiza forţelor de clasă pe plan intern şi internaţional, pot fi stabilite strategia şi tactica, linia politică a partidelor comuniste şi muncitoreşti. V. şi *structură socială*.

CLASIFICARE, operaţie de sistematizare a unui ansamblu de *noţiuni*, prin gruparea obiectelor, pe baza caracteristicilor lor comune, în clase de obiecte, a claselor de obiecte în clase de clase de obiecte şi aşa mai departe, cu scopul ca fiecare clasă astfel obţinută să ocupe un loc precis şi stabil. În structura **c.** distingem trei părţi: elementele de clasificat, fundamentul (criteriul) după care se face **c.**, *clasele* rezultate prin **c.** Mulţimea totală a elementelor date spre **c.** se numeşte *univers de discurs (U)*. **C.** se operează după anumite reguli logice a căror respectare asigură corectitudinea şi eficacitatea operaţiei de **c.** Prima regulă a **c.** arată că fiecare element din *U* trebuie repartizat într-o clasă; **c.** nu trebuie să lase rest. Dacă o **c.** oarecare ar lăsa unele elemente neincluse în nici o clasă, ceea ce înseamnă că acea **c.** nu ar epuiza universul de discurs, ar rezulta că respectiva **c.** nu şi-a atins scopul. În acord cu a doua regulă, clasele obţinute prin **c.** trebuie să se excludă reciproc; cu alte cuvinte, nici un element din *U* nu poate fi pus în două clase diferite deoarece astfel s-ar produce confuzii generate de neconsiderarea asemănărilor şi deosebirilor reale dintre obiecte. A treia regulă arată că pe fiecare treaptă a **c.**, fundamentul (criteriul) **c.** trebuie să fie unic. Nerespectarea acestei reguli conduce, la rîndul ei, la confundarea unor niveluri diferite de generalitate sau a unor clase diferite situate la acelaşi nivel de generalitate. În conformitate cu ultima regulă, asemănările pe baza cărora grupăm obiectele în aceeaşi clasă trebuie să fie mai importante decît deosebirile dintre ele. După natura fundamentului clasificării deosebim două tipuri de **c.** : *naturală*, dacă gruparea elementelor lui *U* se face după însuşiri ce determină natura obiectelor, şi *artificială*, dacă ţinem seama doar de însuşiri distinctive, alese convenţional (de ex., **c.** elementelor chimice în tabloul lui Mendeleev în conformitate cu proprietăţile fizico-chimice este o **c.** naturală, în timp ce **c.** elevilor dintr-o şcoală după alfabet este o **c.** artificială). Eficacitatea unei **c.** naturale este în raport direct cu nivelul de cunoaştere a elementelor lui *U*, a proprietăţilor lor şi a relaţiilor dintre ele. Printr-o cunoaştere satisfăcătoare a acestor elemente şi prin respectarea strictă a regulilor enunţate putem obţine o **c.** sistematică al cărei rezultat este organizarea unei mulţimi de noţiuni într-o ierarhie, într-un sistem de noţiuni. O cunoaştere nesatisfăcătoare a elementelor lui *U* face uneori imposibilă chiar respectarea regulilor de **c.** Consecinţa este obţinerea unor clasificări mai slabe. Pentru înlăturarea

Scanned with OKEN Scanner

acestei carențe a fost propusă „strategia tipologiilor", în conformitate cu care, în locul claselor de obiecte precis delimitate, se obțin așa-numitele „tipuri de obiecte", delimitate nu prin anumite caracteristici exact specificate, ci prin așa-numitele „spații de atribute". Strategia tipologiilor ocupă un loc important în științele sociale, unde apar multe situații în care o **c.** sistematică este inoperantă. **C.** nu trebuie confundată cu *ordonarea* și nici cu *generalizarea*. Dacă între elementele lui U descoperim o relație antisimetrică și tranzitivă, atunci aceste elemente pot fi ordonate total în sens strict, dar așezarea lor va fi liniară și nu va reda gruparea reală a acestor elemente, conexiunile lor obiective. La rîndul său, generalizarea operează cu noțiuni gata formate pe care le înșiruie pe o singură linie verticală, de la *specia infimă* la *genul maxim*. În schimb **c.** este o operație complexă de formare de noțiuni și care comportă două faze: o grupare pe orizontală a tuturor elementelor lui U în clase de același nivel de generalitate care se exclud însă reciproc și apoi o ierarhizare pe verticală, în ordinea generalității, prin trecerea la o nouă treaptă de **c.** în care clasele obținute inițial sînt grupate în clase de clase. Astfel **c.** devine o ordonare complexă pe același nivel de generalitate și pe niveluri de generalitate deosebită. Operația de **c.** este corelativă cu cea de *diviziune* și împreună cu diviziunea și *definiția*, **c.** are o importanță metodologică fundamentală.

CLASIFICAREA ȘTIINȚELOR, determinare a poziției, relațiilor reciproce și a rolului științelor, la un moment dat al dezvoltării lor, în sistemul de ansamblu al *științei*. În istoria științelor și filozofiei s-au întreprins încercări multiple de **c.ș.** (Fr. Bacon, Saint-Simon, Hegel, A. Comte, W. Ostwald ș.a.), fără ca vreuna să se fi impus. Încercările de a folosi un criteriu unic în **c.ș.** nu au dus la rezultate pe deplin satisfăcătoare din punct de vedere teoretic și practic; pe de altă parte, științele își schimbă, în cursul istoriei, conținutul și relațiile reciproce. Clasificările științelor au pornit de la complexitatea obiectului, de la metodele folosite (științe experimentale și științe teoretice), de la caracterul predominant descriptiv sau explicativ al rezultatelor cercetării etc. Astăzi, pe temeiul unor criterii formulate de Engels, clasificarea de bază a științelor urmărește formele de mișcare ale materiei și reflectă dezvoltarea istorică a principalelor domenii ale existenței materiale și spirituale (natura, societatea, omul, cultura, precum și a domeniilor de cunoaștere a acestora: științele naturii — fizica, chimia, geologia, biologia —, științele sociale și științele gîndirii — logica, lingvistica. Științele care studiază societatea și cultura, adică omul, se mai numesc și științe umaniste (de ex., sociologia, istoria, psihologia, culturologia). Alături de științele care studiază diverse domenii ale existenței și cunoașterii s-au structurat diverse științe ale acțiunii. Dintre acestea, cele mai importante sînt științele tehnice, care se corelează atît științelor naturii, cît și celor sociale. Din punctul de vedere al relațiilor cu practica, științele se mai pot împărți în *aplicative*, dacă urmăresc un scop practic nemijlocit, și *fundamentale*, dacă cercetarea este determinată de nevoile interne de dezvoltare a științei respective. Apariția continuă, în zilele noastre, a unor discipline științifice *de graniță* ca și extinderea și generalizarea unor principii moderne ale cercetării (metodele matematice, teoria generală a sistemelor, metoda structurală, metodele cibernetice etc.) în numeroase științe, în virtutea unității materiale a lumii și a tendințelor de apropiere a științelor, reclamă tot mai mult necesitatea alcătuirii unui *sistem* de ansamblu al științelor, care să permită o sinteză a acestora în sensul preconizat de Marx cu privire la crearea unei științe generale, care să cuprindă întreaga cunoaștere. Atri-

Scanned with OKEN Scanner

buţiile unei atari ştiinţe de sinteză le are astăzi *dialectica materialistă*, definită aproape unanim ca o *hermeneutică* generală a ştiinţelor. V. şi *sistemul ştiinţelor; interdisciplinaritate*.

CLAUDIAN, Alexandru (1898—1962), filozof, sociolog şi om de litere român. A fost profesor la Universitatea din Iaşi. S-a ocupat cu precădere de probleme ale sociologiei cunoaşterii, de istoria socială a ideilor şi a curentelor filozofice, de sociologia literaturii. A combătut filozofiile iraţionaliste şi curentele politice de dreapta. Inspirîndu-se din marxism, **C.** a aplicat în studiile sale o concepţie şi o metodologie care corela condiţiile economice, sociale şi psihosociale cu anumite constante umane (aspiraţii, atitudini, comportamente). *Op. pr.:* „Cercetări filozofice şi sociologice" (1935), „Colectivismul în opera lui Platon" (1936), „Originea socială a filozofiei lui Auguste Comte" (1936), „Cunoaştere şi suflet" (1940), „Antisemitismul şi cauzele lui sociale" (1945), „Mişcarea social-politică şi proza literară în Franţa în secolul al XIX-lea, de la Chateaubriand la Maupassant" (în manuscris).

CLEMENS din Alexandria (c. 150—c. 215), reprezentant principal al orientării teologice-creştine din cadrul şcolii *alexandrine*, şcoală care şi-a cîştigat în mare măsură celebritatea datorită lui. Opera lui **C.** poartă pecetea climatului spiritual din Alexandria sec. 2. e.n., marcat de filozofia platonică şi de *neoplatonism*, de etica stoicilor şi, parţial, de logica aristotelică. Făcînd o comparaţie între *elenism* şi *creştinism* el impută celui dintîi numeroase erori, recunoscîndu-i doar cîteva adevăruri rămase în germene, adevăruri pe care numai creştinismul le-ar putea desăvîrşi. Filozofilor greci le găseşte vina de a fi identificat elementele primordiale cu zeii şi de a fi atribuit calităţi divine corpurilor cereşti, eroare gravă, după **C.**, întrucît „Creatorul" este confundat cu operele sale. În ceea ce priveşte morala, el opune caracterului eminamente practic al comandamentelor etice la greci, principiul universalităţii moralei creştine. Identificînd în mare parte credinţa cu *înţelepciunea* şi filozofia, **C.** considera că aceasta este necesară pentru atingerea idealului *perfecţiunii* umane pe pămînt; el recomanda purificarea prin victoria asupra pasiunilor, mai ales asupra celor ale trupului şi practicarea consecventă a virtuţii. Mare erudit, **C.** a imprimat şcolii *alexandrine* o orientare pronunţat teologico-filozofică. *Op. pr.:* „Exortaţie pentru eleni", „Pedagogul" (trad. rom. 1939).

CLERICALISM (gr. *klerikos*, lat. *clericus* „preot", „membru al clerului"), orientare ideologică, cu caracter social-politic şi filozofic, care legitimează dominaţia bisericii şi a clerului în viaţa politică, socială şi culturală a unei ţări. Ca doctrină, **c.** a fost elaborat în istorie mai ales de către cercurile conducătoare ale bisericii catolice. Prin proclamarea drepturilor bisericii de a decide şi participa la rezolvarea problemelor de stat, **c.** se identifică uneori cu ideologia teocraţiei.

CLIVAJ, fisură, separare, delimitare sau dedublare a unor *entităţi* în elemente distincte şi, eventual, contrare (de ex., **c.** claselor sau păturilor sociale); **c.** unor idei în contextul unei teorii insuficient structurate, eterogene, eclectice sau, pe parcursul evoluţiei contradictorii a acesteia, juxtapunere forţată, artificială, formală a unor teze, idei diferite sau chiar divergente.

COD (lat. *codex* „tăbliţă de scris", „registru", „carte"), ansamblu unitar, sistematizat al semnelor, semnalelor şi simbolurilor, precum şi al regulilor de folosire corectă şi eficientă a acestora, cu ajutorul căruia poate fi transmisă informaţia (o anumită cantitate de informaţii) de la emiţător către receptor, prin intermediul unui canal. Posibilitatea asigurării unei descifrări co-

Scanned with OKEN Scanner

recte a *mesajului* cuprins în *informația* astfel vehiculată este asigurată de *semnificația* identică pe care, atît emițătorul, cît și receptorul o dau *semnelor*, *semnalelor*, *simbolurilor* proprii c., precum și de folosire a acestora conform unor reguli convenite și cunoscute în comun. Totalitatea semnelor, simbolurilor etc. de un anumit fel, ordonate într-un *sistem*, formează un lexic sau repertoriu, iar ansamblul sistematizat al regulilor de folosire a acestuia constituie o gramatică (într-un sens mai larg decît cel uzual). Transpunerea informației în limbajul unui anumit c. se numește *codificare*, iar descifrarea mesajului se numește *decodificare*. Legate de noțiunea **c.** sînt noțiunile de *zgomot* și *redundanță*. Prin zgomot se înțelege degradarea mai mică sau mai mare a mesajului, datorită unei codificări sau decodificări necorespunzătoare sau unei alterări a semnelor, semnalelor și simbolurilor în procesul comunicării. *Redundanța* se referă la *eficacitatea* transmiterii mesajului și se exprimă prin raportul dintre cantitatea de semne, semnale etc. folosite și cantitatea de informație reală transmisă. Un exemplu de **c.** este limba naturală folosită de o anumită comunitate umană. Mijloacele moderne de comunicare în masă (presa, radio-ul, televiziunea, cinematograful etc.) folosesc **c.** specifice, ale căror repertorii sînt alcătuite din semne grafice, semnale sonore sau luminoase sau din diferite combinații ale acestora.

CODIFICARE, v. **COD.**

CODUL PRINCIPIILOR ȘI NORMELOR MUNCII ȘI VIEȚII COMUNIȘTILOR, ALE ETICII ȘI ECHITĂȚII SOCIALISTE, ansamblu de reguli de conduită morală, politică și civică, de comportament social, adoptat de Congresul al XI-lea al P.C.R. (noiembrie 1974) și care concretizează, pe un plan superior, programul ideologic elaborat de Plenara Comitetului Central al P.C.R. din noiembrie 1971 și însușit de Conferința Națională a partidului din iulie 1972. Adoptînd acest document, Congresul al XI-lea a stabilit ca prevederile sale să fie considerate componente ale *Programului Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism.* Prin întregul său conținut, Codul etic exprimă într-o formulare concisă dar atotcuprinzătoare . concepția P.C.R. cu privire la principiile și normele de conviețuire socială în societatea noastră, concepție întemeiată consecvent pe principiile socialismului științific. Potrivit ei, socialismul, prin însăși misiunea sa istorică, presupune nu numai eliberarea omului de exploatare și asuprire, asigurarea bunăstării lui materiale, dar și o civilizație spirituală superioară, a cărei realizare este primordial condiționată de făurirea unui om nou, caracterizat printr-o temeinică pregătire politico-ideologică, profesională și culturală, conștiință revoluționară fermă, spirit de responsabilitate socială, comportare morală superioară, guvernată de principiile eticii și echității socialiste și comuniste. „Pînă la urmă, omul este forța hotărîtoare a tuturor transformărilor revoluționare din societate, din lume. Omului trebuie să-i acordăm deci toată atenția, transformării lui" (Nicolae Ceaușescu). Codul etic marchează preocuparea constantă și stăruitoare a P.C.R. pentru dezvoltarea conștiinței socialiste a oamenilor muncii, pentru educarea întregului popor în spiritul concepției materialismului dialectic și istoric despre lume și viață, pentru promovarea în toate sferele vieții sociale a principiilor comuniste de etică și echitate, pentru realizarea unor raporturi interumane noi, bazate pe responsabilitate socială și morală, pe respect și colaborare. Normele etice ale societății noastre socialiste sînt generate de lichidarea oricărei exploatări și inegalități sociale și naționale, de proprietatea socialistă asupra mijloacelor de producție, de principiile repartiției socialiste, ale egalității și

Scanned with OKEN Scanner

dreptății sociale. Între aceste principii și norme, un loc important îl ocupă patriotismul socialist și internaționalismul proletar; devotamentul și abnegația revoluționară față de orînduirea socialistă, pentru edificarea socialismului și comunismului, pentru înfăptuirea Programului P.C.R. și însușirea politicii sale, care reprezintă aplicarea creatoare a concepției marxiste în România; apărarea patriei, a cuceririlor revoluționare ale poporului, a independenței și suveranității naționale; apărarea și dezvoltarea proprietății socialiste, a avuției naționale; participarea activă la munca pentru progresul economiei și culturii, conștiința și responsabilitatea profesională; situarea fermă pe pozițiile intereselor generale ale societății; respectarea legalității socialiste, a normelor de conviețuire socială; vigilența și combativitatea revoluționară față de orice manifestări ostile orînduirii socialiste; eradicarea deprinderilor înapoiate, a mentalităților retrograde, a influenței ideologiei și moravurilor burgheze sau mic-burgheze. Principiile și normele Codului etic exprimă pregnant cerințele nobile ale umanismului socialist, propriu societății noastre, ale politicii partidului de edificare a noii orînduiri sociale, al cărei țel fundamental îl constituie realizarea deplină, multilaterală a omului, a aptitudinilor și capacității sale creatoare. După cum prevede Programul Partidului Comunist Român, principiile și normele eticii și echității socialiste sînt menite să devină codul muncii și vieții comuniștilor, al tineretului revoluționar, al întregului popor, să constituie pentru toți cetățenii țării o călăuză permanentă în activitatea politică și profesională, în viața de fiecare zi, să pătrundă tot mai adînc în toate domeniile vieții sociale, ale relațiilor dintre oameni, să contribuie la omogenizarea societății, la înaintarea fermă a țării pe calea civilizației comuniste.

COERENȚĂ 1. Compatibilitate și unitate internă (sintactică și semantică) a elementelor componente ale unui *argument*, ale unei *ipoteze*, *teorii* sau, mai general, ale unui sistem de gîndire, ale unei doctrine sau lucrări. **2.** *Teoria* **c.** (asupra adevărului), interpretare gnoseologică a naturii adevărului (adecvată în special disciplinelor formale, matematice și logice), care susține că adevărul este o proprietate corespunzătoare, primar, unui corp sau *sistem* consistent de propoziții și, derivat, oricărei propoziții dintr-un asemenea sistem, în virtutea ei de a fi parte a sistemului.

COGITO (lat. „eu gîndesc"), principiu sau argument implicat în demonstrația existenței și certitudinilor *eului* încă de Augustin, impus însă prin Descartes, cu sensul de ansamblu al experienței raționale a eului, de intuiție intelectuală asupra esenței sale și de temei pentru justificarea realității transsubiective. Mai tîrziu, odată cu interpretarea spiritualistă, **c.** va fi redus mai întîi la actul luării de cunoștință despre pura *subiectivitate*. Apoi, în *fenomenologie*, **c.** va semnifica gîndirea care se îndreaptă numai către „cogitatum", către „gîndul său".

COGNITIV (lat. *cognitio* „act de cunoaștere"), ceea ce aparține cunoașterii, are însușirea cunoașterii; privitor la cunoaștere (de ex., act **c.**, valoare **c.** etc.).

COGNOSCIBIL, care poate fi cunoscut, înțeles, pătruns rațional. În filozofie **c.** apare în discursul gnoseologic pentru a se califica capacitatea subiectului de a cunoaște realul, structura și proprietățile existenței. Variantele *agnostice* sau *sceptice* din gnoseologie neagă sau pun la îndoială cognoscibilitatea sau inteligibilitatea existenței, în timp ce materialismul a afirmat întotdeauna cognoscibilitatea acesteia. V. și *esență și fenomen*.

COHEN, Hermann (1842—1918), filozof german neokantian, întemeietorul Școlii de la *Marburg*, autorul unui

Scanned with OKEN Scanner

sistem filozofic bazat pe un *criticism* corectat prin abolirea *lucrului în sine* şi interpretarea *apriorismului* ca metodă de determinare a *datului* însuşi. **C.** formulează o concepţie logistică despre cunoaştere, absolutizînd *constructivismul* gîndirii, ca gîndire pură, în elaborarea sistemelor ştiinţei moderne. Prin *formalismul* „eticii voinţei pure", **C.** a pus bazele teoretice ale doctrinei „*socialismului etic*" folosită de revizionistii din Internaţionala a II-a în critica făcută de ei marxismului, socialismului ştiinţific. **C.** a contribuit la întemeierea esteticii filozofice, dezvoltînd totodată o analiză estetică remarcabilă a principalelor genuri de artă. *Op. pr.:* „Teoria kantiană a experienţei" (1871),.„Sistemul filozofiei", vol. I — „Logica cunoaşterii pure" (1902), vol. II — „Etica voinţei pure", (1904), vol. III — „Estetica sentimentului pur" (1912).

COLECTIVISM, determinare esenţială a *relaţiilor sociale* socialiste şi principiu fundamental al moralei comuniste, care preconizează devotamentul faţă de colectivitate, recunoaşterea liberă şi conştientă a priorităţii intereselor obşteşti, întemeiată pe înţelegerea concordanţei generale dintre interesele individuale şi cele sociale, solidaritatea şi întrajutorarea tovărăşească („toţi pentru unul, unul pentru toţi"). Opus *individualismului*, **c.** s-a afirmat ca armă a solidarităţii de clasă a proletariatului în lupta împotriva exploatării capitaliste. Prin lichidarea proprietăţii private şi făurirea relaţiilor socialiste de colaborare şi ajutor reciproc, socialismul înlătură contradicţia antagonică dintre personal şi social şi creează premisele obiective ale îmbinării armonioase a intereselor personale şi obşteşti şi ale afirmării **c.** ca principiu al noii morale. În socialism, primordialitatea intereselor generale implică afirmarea şi realizarea practică a năzuinţelor personale. Socialismul creează condiţiile dezvoltării multilaterale şi libere a personalităţii. Educarea în spiritul **c.**, lupta împotriva individualismului, *egoismului* şi indiferentismului mic-burghez constituie o condiţie de importanţă principială a înfăptuirii principiilor educaţiei comuniste. **C.** generează o nouă atitudine a omului faţă de societate, o înaltă conştiinţă a îndatoririlor obşteşti, un înalt spirit al *responsabilităţii* politice şi sociale, stimulează eforturile fiecărui individ pentru *autoperfecţionarea* morală şi, totodată, activitatea sa consacrată promovării unei tot mai înalte *conştiinţe de sine* a colectivului din care face parte. Principiul **c.** îşi găseşte o înaltă şi multilaterală valorificare în *Codul principiilor şi normelor muncii şi vieţii comuniştilor, ale eticii şi echităţii socialiste*, adoptat de Congresul al XI-lea al P.C.R.

COMENIUS (KOMENSKÝ), Jan Amos (1592—1670), gînditor umanist şi mare pedagog ceh, aparţinînd comunităţii protestante a „fraţilor boemi", urmaşi ai lui Hus. Concepţia sa filozofică („pansofia") este influenţată de Francis Bacon. Idealist în concepţia sa generală despre lume, **C.** este un empirist, cu elemente de *sensualism* materialist în teoria cunoaşterii. Pe această bază el construieşte o concepţie pedagogică, la temelia căreia pune ca principii mai importante: *intuiţia*, conformarea acţiunii educative cu natura, însuşirea conştientă, gradată şi temeinică a *cunoştinţelor*. Concepînd procesul instructiv-educativ ca un sistem în trepte, potrivit treptelor de dezvoltare a omului, **C.** elaborează un sistem general, pentru întregul popor, în patru trepte, pentru fiecare grupă de şase ani de viaţă, pînă la 24 de ani şi anume: şcoala maternă, şcoala elementară, gimnaziul şi învăţămîntul academic. Tot el a introdus învăţămîntul colectiv pe clase şi a stabilit sistemul de predare pe lecţii, cu orare şi planuri zilnice, lunare şi anuale. Prin lucrarea sa „Didactica magna" (1632, 1657, trad. rom. 1893, 1970) şi unele manuale elaborate în spiritul principiilor sale pedagogice, **C.** este socotit, în general,

Scanned with OKEN Scanner

drept fondatorul pedagogiei moderne și chiar fondator al pedagogiei, ca disciplină de-sine-stătătoare.

COMIC, categorie estetică care definește ipostazele rizibile ale contrastului dintre aparență și realitate, dintre fenomen și esență, conținut și formă, parte și întreg, valoare și nonvaloare, scop și mijloace etc. O însușire fundamentală a **c.** este disimularea, întrucît contrastul comic rezultă din confruntarea unor caracteristici structurale, psihice, intelectuale, temperamentale autentice și ascunse cu ceea ce se pretinde, în mod fals, că ar fi ele în realitate. T. Vianu a definit **c.** ca fiind o „impostură demascată". După Bergson, **c.** decurge din cuprinderea, de fapt imposibilă, a vieții în tiparele convențiilor sociale desuete și ale automatismului. **C.** este o calitate estetică obiectivă, aflată la îndemîna omului ca ființă socială, în virtutea căreia diferite neconcordanțe sînt denunțate critic, ca inumane, grotești, caricaturale și negate, ca forme de *înstrăinare* a omului de propria sa esență, prin împingerea lor la *absurd*, îngroșare, șarjare și, în consecință, prin luarea lor, pe această cale, în derîdere. Forma clasică și specializată a **c.** este, în literatură, comedia. **C.** din viață trece însă și în domeniul dramei și tragediei în forme și dozaje diferite, potențînd subtil și umanizînd totodată gravitatea și solemnitatea acestora, realizînd acele originale colaje ale „gravității sumbre" și „gravității ilariante" (G. Călinescu). În afară de teatru, **c.** se mai manifestă sub forma generală a umorului ca și prin diferite modalități speciale ale acestuia ca ironia, gluma, sarcasmul, zeflemeaua. **C.** își găsește expresii magistrale în literatura umoristică de toate speciile, în muzică (humoresca), plastică (caricatura, afișul satiric), balet, pantomimă etc.

COMPARAȚIE (lat. *comparatio* „construirea unei perechi"), operație logică prin care se raportează două sau mai multe obiecte, mulțimi, sisteme în vederea determinării asemănării sau deosebirii lor calitative, cantitative sau structurale. **C.** constituie un moment al raționamentelor analogice, avînd un rol important atît în cunoașterea comună cît și în cea științifică, fiind strîns legată cu descrierea și interpretarea fenomenelor. Conceptele care permit aplicarea **c.** se numesc concepte comparative. În cunoașterea teoretică, **c.** capătă un rol explicativ în cadrul metodei comparative, folosită mai ales în științele socioumane, acolo unde nu întîlnim fenomene identic repetabile și unde nu intervine experimentul riguros. În științele logico-matematice sau în științele matematizate la un nivel superior, **c.** vizează descoperirea structurilor invariante, acelea care permit unificarea internă a domeniilor cunoașterii.

COMPLEMENTARITATE *(teoria complementarității)*, teorie formulată de fizicianul N. Bohr pentru a da o caracterizare generală a modului de descriere a proceselor atomice. *Teoria* **c.** pornește de la faptul stabilit în *relațiile de nedeterminare* (incertitudine) potrivit cărora starea sistemelor cuantice nu poate fi descrisă „clasic" prin determinarea simultană a coordonatelor (spațiu, timp) și a caracteristicilor lor dinamice (impuls, energie). Acestea sînt concepte clasice absolut necesare pentru formularea unei teorii a lumii atomice. Dar acestora le corespund, pentru microobiecte, condiții experimentale care se exclud reciproc. După Bohr, ele trebuie considerate „complementare" în sensul că „reprezintă o cunoaștere la fel de esențială pentru sistemele atomice și că împreună epuizează această cunoaștere". Întemeietorii mecanicii *cuantice*, între care, inițial, însuși Bohr, precum și unii filozofi neopozitiviști au utilizat *teoria* **c.** pentru a elimina ideea de obiectivitate în microfizică și pentru promovarea *indeterminismului*. N. Bohr arăta totuși că no-

Scanned with OKEN Scanner

ţiunea de **c.** „trebuie considerată mai curînd drept expresia logică a situaţiei noastre în faţa unei descrieri obiective în acest domeniu al experienţei (microfizic) decît ca o renunţare la poziţia noastră de observatori obiectivi ai naturii". N. Bohr considera că conceptul de **c.** are valabilitate şi în alte domenii ale cunoaşterii în afară de fizică (biologie, psihologie, sociologie). Fizicienii şi filozofii marxişti au dat mecanicii cuantice o interpretare dialectică care elimină sensurile indeterministe ale teoriei **c.**

COMPLETITUDINE, proprietate generală a unui sistem axiomatic, constînd în aceea că din *axiomele* respectivului sistem, cu ajutorul regulilor de *deducţie*, pot fi deduse toate *teoremele* sistemului. În sens strict, **c.** presupune existenţa în cadrul sistemului axiomatic a unui procedeu formal de respingere din sistem a oricărei expresii ce nu este lege (axiomă sau teoremă) a sa. Întrucît **c.** impune o distincţie netă între ceea ce este acceptat şi ceea ce nu este acceptat în sistemul axiomatic, această proprietate corespunde, la acest nivel, cerinţelor *legii terţiului exclus* şi deci este fundamental legată de problema *deciziei*. Tocmai de aceea, demonstrarea incompletitudinii sistemului axiomatic al aritmeticii, de către K. Gödel (1931), a avut consecinţe cu totul deosebite pentru cercetările asupra fundamentelor matematicii, pentru dezvoltarea logicii simbolice, a filozofiei logicii şi a matematicii. V. şi *consistenţă; formalism; logicism.*

COMPLEX, *sistem* cu *structuri* ample, configurate dintr-o reţea de *interacţiuni*, dependente strîns unele de altele. În plan gnoseologic, datorită caracterului evoluat al unor fenomene sau procese, îndeosebi în formele superioare de mişcare (biologică, socială), precum şi la nivelul unor domenii de organizare fizică şi chimică a materiei (procesele cuantice, atomice, moleculare etc.), se impune o abordare multilaterală, cercetarea *corelaţiei* diferitelor elemente şi *condiţionări* care intervin în structura şi dinamica fenomenelor sau proceselor respective. Termenul **c.** este opus şi, totodată, corelat cu termenul *simplu*, care semnifică sisteme cu structuri lipsite de amplitudine, configurate printr-un număr redus de interacţiuni, relativ independente unele de altele. Fenomene şi procese structurate simplu se întîlnesc îndeosebi la nivelul unor structuri elementare de organizare a materiei; ele sînt însă specifice domeniului mişcării mecanice a macrocorpurilor. Termenul de simplu trebuie acceptat cu o anumită relativitate; ceea ce ne apare ca element simplu la un nivel de organizare a materiei, devine **c.** dacă-l raportăm la un nivel subiacent, subordonat structural. De ex., atomul este relativ simplu în raport cu molecula în care se integrează, dar privit în raport cu domeniul cuantic se dovedeşte a fi sediul unor complicate interacţiuni. Lucrurile se prezintă asemănător şi în ceea ce priveşte raportul dintre domeniul cuantic şi domeniul subcuantic de organizare a materiei. Rezultă de aci atît relativitatea termenilor cît şi relaţia dialectică dintre simplu şi **c.,** trecerea de la simplu la **c.** fiind un proces reversibil şi neechivalînd cu trecerea de la formele inferioare la formele superioare de mişcare a materiei.

COMPLEXITATE, proprietate a *sistemelor* determinată de gradul de diversitate şi numărul mare al relaţiilor dintre elementele sale componente.

COMPLICARE (*grad de* **c.**), proprietate a sistemelor, determinată de numărul elementelor diferenţiabile care le compun.

COMPORTAMENT 1. (În sens general) Sistem de acţiuni corelate ale unui obiect complex (cu o anumită organizare), supus unei logici obiective, ori-

Scanned with OKEN Scanner

entat spre realizarea anumitor funcţii proprii şi presupunînd în acelaşi timp interacţiunea sa cu mediul. Termenul se aplică obiectelor individuale sau unor grupuri de obiecte luate în *integralitatea* lor, la oricare nivel de organizare a materiei (de ex. **c.** speciilor biologice, al grupurilor sociale ş.a.). Potrivit interpretărilor actuale, **c.** se defineşte ca mod de manifestare a unei structuri complexe, organizată ierarhic (E. Tolman ş.a.), care se constituie şi se realizează simultan pe diverse nivele, desfăşurîndu-se în cadrul fiecăruia printr-o *procesualitate* determinată şi posedînd o anume *finalitate*. **2.** (În sens restrîns) Sistem de acţiuni desfăşurate de un individ din lumea vie, aparţinînd unui nivel de organizare oarecare, în scopul asigurării propriei existenţe; activitate psihică organizată, considerată în totalitatea ei. Bazele ştiinţifice experimentale (fiziologice) ale **c.** au fost puse în deceniul al doilea al sec. 20, prin teoria reflexelor (Secenov, Pavlov, Sherrington), teorie dezvoltată de cercetările ulterioare şi care a servit drept temelie *behaviorismului*, respectiv tezei acestuia privind relaţia stimul-reacţie ca unitate fundamentală a **c.** Studiul psihologic al **c.** evidenţiază două aspecte fundamentale ale acestuia: afectivă (emoţională) şi cognitivă (intelectuală), primului acordîndu-i-se rolul de sursă energetică, celui de-al doilea, într-o măsură mai mică sau mai mare, rolul de reglator valoric (P. Janet, Ed. Claparède). *Gestaltismul*, operînd o delimitare netă între aspectele structural şi dinamic al **c.**, pune temeliile abordării lui *sistemice* (K. Lewin), dezvoltată apoi în lucrările lui J. Piaget, care completează viziunea sistemică cu principiul genetic în explicarea **c.**, subliniind importanţa istoriei anterioare a subiectului (activ) în determinarea sensibilităţii şi formelor sale cognitive, a relaţiilor dintre acestea în cadrul **c.** O direcţie fecundă de cercetare s-a dovedit a fi, în ultimul timp, relevarea specificului **c.** uman (şi al formelor lui), în funcţie de condiţionările sale social-istorice respectiv surprinderea rolului factorilor şi experienţei sociale în formarea **c.**, precum şi a importanţei *semnelor* şi sistemelor de semne ca elemente structurale componente ale **c.** **3.** Sistem de acte umane reprezentative pentru anumite atitudini morale.

COMPREHENSIUNE **1.** (În sens curent) Rezultat al unei operaţii intelectuale (de ex., al unei explicaţii) reuşite. **2.** (În *logică*) Ansamblul caracterelor ce intră în definiţia conceptului; **c.** variază, în general, în sens invers cu extensiunea conceptului. **C.** devine în *„filozofia vieţii“* metoda adecvată pentru aşa-numita „psihologie comprehensivă“ sau a „ştiinţelor spiritului“. Astfel, Dilthey, opunînd-o *explicaţiei*, considera **c.** ca pe un mod de cunoaştere intuitiv, sintetic, global, spre deosebire de cunoaşterea analitică şi discursivă. După o formulare celebră a lui Dilthey, „natura o explicăm, iar psihicul îl înţelegem“. Dilthey ca şi M. Weber s-a servit de noţiunea de **c.** pentru a distinge ştiinţele umane de ştiinţele naturii; Dilthey, Spranger şi Litt considerau **c.** ca pe o modalitate de cuprindere a semnificaţiilor spiritual-sufleteşti şi a „conţinuturilor de sens“ ale exteriorizărilor umane în forma expresiilor şi a creaţiilor în genere. Pentru *fenomenologie*, **c.** este sesizarea unui *sens*, adică o aprehensiune globală a modului propriu de a apărea al unui obiect. Obiectul nu poate fi sesizat în integralitatea sa, sub toate aspectele deodată, ci prin cele care se cunosc „actualmente“ şi care-i desemnează, indică celelalte aspecte, virtuale sau potenţiale. Această explicitare a **c.** ca dezvăluire de sens este aplicabilă, îndeosebi, în cazul faptelor umane (o vorbă, un gest relevă personalitatea celui care se exprimă; un fapt istoric îşi află sensul în contextul său, antecedent şi consecvent). Opoziţia dintre **c.** şi explicaţie a marcat încercările de definire a specificului cunoaşterii în ştiinţele umane şi, în această perspectivă de interpretare, a

Scanned with OKEN Scanner

avut o anumită semnificaţie istorică, demnă de atenţie, cu toate limitele ce decurg din extrapolarea ei. V. *înţelegere; trăire; intropatie; interpretare.*

COMTE, Auguste (1798—1857), filozof şi sociolog francez, întemeietorul *pozitivismului* şi unul dintre fondatorii *sociologiei* ca disciplină ştiinţifică autonomă. A făcut studii politehnice. Pe lîngă influenţa concepţiilor progresiste ale lui Turgot şi Saint-Simon (al cărui secretar a fost între 1817 şi 1824), a suferit influenţa concepţiilor conservatoare ale lui Louis de Bonald şi Joseph de Maistre, împrejurare care explică caracterul contradictoriu al doctrinei sale social-politice. Pornind de la Turgot şi Saint-Simon, **C.** a formulat „legea celor trei stadii" ale dezvoltării istorice progresive a gîndirii umane: stadiul „teologic" sau „fictiv", stadiul „metafizic" sau „abstract" şi cel „pozitiv" sau „ştiinţific", considerînd că ultimul stadiu reprezintă maturitatea acesteia, depăşirea iluziilor religiei şi ale filozofiei speculative. Rezolvînd în spirit agnostic problema posibilităţii cunoaşterii *esenţei* lucrurilor, care ar depăşi limitele experienţei pozitive, **C.** a respins atît materialismul, cît şi idealismul tradiţional, susţinînd că la baza lor stau noţiunile „speculative" de materie, respectiv, spirit. **C.** a dat o *clasificare* liniară a *ştiinţelor* după criteriul empiric al *complexităţii* crescînde şi al generalităţii descrescînde a formelor *existenţei*, în ordinea: matematică, astronomie, fizico-chimie, biologie şi sociologie. Psihologia nu apare în această clasificare, deoarece **C.** era de părere că domeniul ei de cercetare aparţine în parte biologiei şi în parte sociologiei. **C.** este creatorul termenului de *sociologie*. Caracteristic pentru concepţia sa asupra societăţii este determinismul ideologic potrivit căruia întreaga dezvoltare a societăţii se supune cu necesitate „marii legi fundamentale" a evoluţiei spiritului omenesc de la faza teologică la cea metafizică şi apoi la cea pozitivă. În conformitate cu deviza sa: „A şti înseamnă a prevedea pentru a putea", ştiinţa „pozitivă" trebuie să servească acţiunii de *reformă* socială, pe care o preconiza mai ales pe plan moral. **C.** a cerut înlocuirea *creştinismului* printr-o „religie a umanităţii", corespunzătoare „societăţii industriale". Ca toţi saint-simonienii de dreapta, **C.** a fost un adept rigid al ordinii şi ierarhiei în cadrul statului burghez, susţinînd stabilitatea, armonia şi echilibrul acestuia. *Op. pr.:* „Opuscule de filozofie socială: succintă apreciere asupra ansamblului trecutului modern" (1820), „Consideraţii asupra puterii spirituale" (1825—1826), „Curs de filozofie pozitivă" (6 vol., 1830—1842), „Catehism pozitivist" (1852), „Sistem de politică pozitivă" (4 vol., 1852—1854).

COMUNA PRIMITIVĂ, prima formaţiune social-economică, cuprinzînd perioada cea mai îndelungată din istoria omenirii, caracteristică pentru istoria tuturor regiunilor populate ale globului pămîntesc. Trăsăturile generale ale **c.p.** sînt următoarele: nivelul extrem de scăzut al dezvoltării forţelor de producţie, diviziunea naturală a muncii pe sexe şi vîrste, relaţii de producţie bazate pe comunitatea proprietăţii şi pe egalitatea în repartiţia produselor, inexistenţa claselor sociale şi a statului. Caracteristic **c.p.** este rolul mare pe care îl au în organizarea socială grupurile bazate pe legături de rudenie (ginta, fratria), sistemul de relaţii familiale-parentale în general; în acest tip de societate, care cunoaşte o mare varietate de forme concrete, raporturile de rudenie sînt plurifuncţionale, ele funcţionînd atît ca raporturi de producţie, cît şi ca raporturi protopolitice şi ca schemă ideologică. Se presupune că, în funcţie de necesitatea respectării obligaţiilor de participare la muncă, la vînătoare, la război etc. a membrilor gintei, în **c.p.** au existat unele forme elementare, schiţate, de organizare şi de conducere socială, germeni ai viitoarei organizaţii statale. Una dintre formele incipiente ale consti-

Scanned with OKEN Scanner

inţei sociale primitive şi a religiei — alături de animism, totemism, cultul strămoşilor ş.a. — este şi magia, care a contribuit la apariţia artelor plastice, a picturii rupestre. Datorită caracterului comunitar al existenţei sociale, conştiinţa socială este încă nediferenţiată şi sincretică; în ea predomină *mitologia*, dar cu numeroase elemente raţionale. Dezvoltarea forţelor de producţie a determinat prima mare *diviziune socială a muncii*, între păstori şi agricultori. La rîndul ei, aceasta a dinamizat dezvoltarea *forţelor de producţie*, determinînd apariţia schimbului de mărfuri, a surplusului de produse şi a proprietăţii private, inegalitatea socială între membrii obştii. Pe treapta superioară de dezvoltare a **c.p.** se produce o a doua mare diviziune socială a muncii: separarea meşteşugurilor de agricultură. Aceasta favorizează producţia pentru schimb şi grăbeşte descompunerea comunei primitive. Ca rezultat al acestor profunde transformări apar exploatarea omului de către om, clasele sociale şi statul. **C.p.** este înlocuită cu o nouă formaţiune social-economică, cu formaţiunea sclavagistă, cu modul de producţie „asiatic" (tributal) sau cu feudalismul. Forme ale vieţii tribale specifice **c.p.**, expresie a unei cronice subdezvoltări economice-sociale, persistă şi astăzi în diferite zone ale lumii.

COMUNICARE, schimb de *semne* între oameni. Suportul principal al **c.** umane este *limbajul* în toată diversitatea şi resursele sale de expresivitate. **C.** nu este un fenomen de pură *intersubiectivitate*, în sensul atribuit acestei noţiuni de ontologia idealistă a *fenomenologiei* şi *existenţialismului*, căci atît relaţia dintre conştiinţele individuale cît şi limbajul care o mijloceşte sînt obiectiv determinate de condiţionările social-istorice. Supralicitînd importanţa „comuniunii intuitive" şi postulînd caracterul pur subiectiv şi insolit, inefabil şi ireductibil al vieţii lăuntrice individuale, unii reprezentanţi ai curentelor menţionate, ca şi cei de inspiraţie personalistă, preconizează o **c.** interumană, dincolo şi deasupra limbajului sau fără limbaj, prin modalitatea „participării contemplative" ori chiar a tăcerii absolute care echivalează sau sfîrşeşte, de fapt, cu însingurarea iremediabilă şi cu însăşi incomunicabilitatea (J.P. Sartre). Într-un sens invers, subapreciind capacitatea de expresie, specifică şi relativ autonomă a limbajului, unii structuralişti atribuie *structurilor* şi *sistemelor* privilegiul exclusiv al exprimării şi îi consideră pe oameni ca simple instrumente vorbitoare ale acestora. Sensul conceptului de **c.**, ca desemnînd un schimb de mesaje analizabile fizic, a fost dezvoltat de *cibernetică* şi *teoria informaţiei*. Semnificaţiile mesajului vehiculat în procesul **c.** sînt studiate de *semiotică*, iar sistemul de *semne* prin care se realizează **c.** între oameni face obiectul *semanticii*.

COMUNICAŢIE DE MASĂ (MASS MEDIA), termen care desemnează totalitatea mijloacelor tehnice de comunicare în masă a informaţiilor (poştă, telegraf, telefon, radio, televiziune, carte, cinema, presă etc.). **C.** de **m.** au o aplicare din ce în ce mai intensă şi în învăţămînt (radiotelevizіune, cinematografia şcolară). Contribuţia acestor mijloace la culturalizarea maselor este în genere pozitivă, dar dacă nu se sprijină pe efortul activ şi perseverent al insului spre adîncirea şi extinderea cunoştinţelor, apare primejdia limitării lui la cunoştinţe superficiale de nivel elementar şi mediu, la o cultură-standard. Pe de altă parte, calitatea şi finalitatea **c.** de **m.** depind de natura intereselor materiale şi ideologice ale celor care le stăpînesc şi folosesc. În lumea dominată de capitalism, **c.** de **m.** sînt puse în serviciul manipulării maselor muncitoare, al „narcotizării" conştiinţei lor politice, democratice şi revoluţionare. Menţinîndu-se la un nivel cultural scăzut şi întreţinînd o permanentă

Scanned with OKEN Scanner

tendinţă spre diversiune, grevate de efectele comercializării lor, **c. de m.** constituie, de fapt, instrumentul unei civilizaţii a „consumului", al dominaţiei ideologice a burgheziei. În lumea socialistă **c. de m.** se află în stăpînirea maselor muncitoare. Ele constituie mijloacele răspîndirii culturii înaintate, revoluţionare, ale ridicării continue a nivelului de conştiinţă revoluţionară socialistă a *maselor populare*, participante la creaţia istorică conştientă a civilizaţiei comuniste. „Programul de măsuri pentru aplicarea hotărîrilor Congresului al XI-lea al partidului şi ale Congresului educaţiei politice şi al culturii socialiste în domeniul muncii ideologice, politice şi cultural-educative" acordă, pe bună dreptate, o atenţie deosebită îmbunătăţirii activităţii mijloacelor de informare de masă în vederea sporirii contribuţiei lor la educarea politico-ideologică şi culturală, creşterea conştiinţei socialiste a maselor la transpunerea în practică a principiilor şi normelor eticii şi echităţii socialiste, formarea omului nou, la dezvoltarea dragostei de patrie şi partid, a frăţiei dintre oamenii muncii români, maghiari, germani şi de alte naţionalităţi. Mijloacele de informare de masă, se arată în Programul de măsuri, vor asigura o mai bună reflectare a activităţii politice, economice, sociale şi culturale a ţării, precum şi a evenimentelor de peste hotare; ele îşi vor spori gradul de combativitate şi îşi vor asigura o mai strînsă legătură cu viaţa, activitatea şi preocupările oamenilor muncii.

COMUNISM, formaţiune socială caracterizată prin proprietatea socială asupra mijloacelor de producţie, avînd două faze, *socialismul* şi **c.** propriu-zis, care se deosebesc prin gradul diferit de dezvoltare a forţelor de producţie, de maturitate a relaţiilor de producţie şi a celorlalte relaţii sociale, de organizare grupală şi instituţională a societăţii, precum şi prin nivelul atins în dezvoltarea conştiinţei sociale. K. Marx şi F. Engels au scris despre cele două faze ale noii orînduiri, socialismul şi **c.**, dar şi în dezvoltarea acestora se poate vorbi azi de mai multe etape. Astfel, în ţara noastră, o etapă superioară în construcţia socialistă este făurirea *societăţii socialiste multilateral dezvoltate*, care înseamnă maturizarea şi dezvoltarea socialismului în toate sferele vieţii sociale în vederea creării condiţiilor obiective şi subiective pentru trecerea treptată la faza comunistă. Construirea socialismului şi a **c.** este rezultatul acţiunii legilor sociale obiective, avînd un caracter necesar şi se înfăptuieşte prin activitatea conştientă a maselor populare sub conducerea partidului comunist. Ca stadiu superior al noii formaţiuni sociale, **c.** se caracterizează prin proprietatea comunistă unică asupra mijloacelor de producţie, un înalt nivel al dezvoltării forţelor de producţie pe baza ştiinţei şi tehnicii înaintate, o productivitate ridicată a muncii sociale, fiind realizate astfel condiţiile pentru crearea unui belşug de bunuri materiale, a unui sistem complex de servicii sociale şi pentru înfăptuirea principiului comunist de repartiţie: „De la fiecare după capacităţi, fiecăruia după nevoi". În *Programul Partidului Comunist Român* se precizează că acest principiu are în vedere un grad ridicat de mecanizare şi automatizare a proceselor de producţie, un nivel înalt de dezvoltare a conştiinţei sociale, o temeinică pregătire profesională, un larg orizont cultural, un nivel superior de exigenţă şi dăruire revoluţionară din partea tuturor membrilor societăţii; toate acestea vor permite fiecăruia să-şi îndeplinească datoria de a da, în domeniul său de muncă, maximum pentru societate, pentru asigurarea progresului ei neîntrerupt. Totodată, repartiţia după necesităţi presupune ca fiecare să consume atît cît este necesar, determinat în mod ştiinţific, excluzîndu-se atît risipa, cît şi acumularea peste necesarul satisfacerii depline a cerinţelor sale materiale şi spirituale. **C.** este o societate fără clase,

Scanned with OKEN Scanner

în care se realizează egalitatea și omogenitatea socială deplină a tuturor membrilor societății (poporul muncitor unic), se șterg deosebirile esențiale dintre oraș și sat, dintre munca fizică și cea intelectuală. Realizarea relațiilor sociale comuniste presupune, de asemenea, un înalt nivel de dezvoltare a conștiinței morale care, alături de pregătirea profesională și orizontul superior de cultură și spiritualitate al tuturor membrilor societății, va potența transformarea muncii într-o cerință vitală a oamenilor, dezvoltarea multilaterală, armonioasă a personalității umane, participarea activă și conștientă a întregii populații la conducerea treburilor obștești. **C.** va cunoaște și mutații profunde în structura organizatorică a societății. În locul statului, care, în calitate de instrument de clasă, va dispărea din ansamblul instituțiilor sociale, vor apărea organisme centrale ale societății, cu misiunea de a organiza, conduce și planifica producția, întreaga activitate socială, de a asigura repartiția conform principiilor **c.**; unitățile de producție și teritoriale vor fi administrate în mod democratic cu participarea tuturor membrilor lor, asigurîndu-se rotația periodică în funcțiile de conducere a oamenilor muncii în raport cu aptitudinile și calitățile lor profesionale și morale. **C.** este scopul final al luptei clasei muncitoare, al activității partidului său revoluționar. Între cele două trepte ale orînduirii comuniste — după cum se arată în Programul P.C.R. — nu există un zid despărțitor, astfel încît, încă în socialism, se înfăptuiesc unele dintre principiile fundamentale ale treptei superioare, comuniste. În România, o împletire tot mai strînsă a caracteristicilor celor două trepte ale societății **c.** se realizează încă în etapa dezvoltării multilaterale a socialismului, etapă în care poporul nostru este plenar angajat.

COMUNISM ȘTIINȚIFIC, v. **SOCIALISM ȘTIINȚIFIC.**

COMUNISM UTOPIC, v. **SOCIALISM UTOPIC.**

COMUNITATE, termen prin care se definesc în științele sociale particulare noțiuni diferite: a) grupă de oameni trăind într-o anumită localitate sau arie geografică; b) colectivitate închegată prin tradiții, relații economice și administrative comune, factură psihică și particularități ale vieții spirituale comune. Sociologia pune însă accentul pe ideea structurii și proceselor sociale ale comunităților, ceea ce permite analiza lor din punctul de vedere al relațiilor, al psihologiei sociale, al mobilității și al stilului lor de viață. Unii teoreticieni consideră **c.** drept societăți tipologic mai simple, deseori premergătoare și cronologic *societății*. În acest sens, **c.** s-ar opune societății prin caracterele sale structurale proprii, fiind denumită „societas" de L.H. Morgan, „Gemeinschaft" de F. Tönnies, „societăți cu solidaritate organică" de E. Durkheim etc. În sociologia modernă, problema **c.** e tratată în cadrul teoriei *societății* sau în acela al teoriei *grupelor sociale*.

CONCEPT (lat. *conceptum* „cugetat", „gîndit") **1.** (În filozofie) Formă de cunoaștere în care se constituie rezultatele abstractizării, susceptibilă de o continuă perfecționare prin ridicarea progresivă a gîndirii de la concret la abstract, prin reprezentarea din ce în ce mai concentrată și condensată a realității obiective în continuă transformare. Termenul de **c.** (Begriff) preluat de K. Marx din filozofia clasică germană, unde avea un sens idealist (**c.** fiind considerat ca preexistînd, în stare pură, existenței materiale), a fost reelaborat de pe poziții materialist-dialectice. După K. Marx, **c.** este o receptare constructivă și tot mai profundă în gîndire a realității, modul activ, creator în care gîndirea își însușește *concretul* cu multiplele sale determinări. **2.** (În logică) Nume întrebuințat pentru acele *no-*

Scanned with OKEN Scanner

țiuni care reflectă însușirile esențiale, necesare și generale ale unei clase de obiecte și care se disting de alte noțiuni printr-un mare grad de generalitate (de ex. : *materie*, *spațiu*, *inferență* etc. sînt **c.**, în timp ce bărbat blond, navetist, școlar tuns sînt simple noțiuni). V. *noțiune; termen.*

CONCEPTUALISM (în scolastica medievală), poziție filozofică inaugurată de Abélard și care reprezintă o încercare de compromis între *nominalism* și *realism*. Ca și nominalismul, **c.** nega existența generalului în lucrurile individuale, întrucît ceea ce există realmente sînt numai lucrurile individuale, dar recunoștea posibilitatea noastră de a forma noțiuni, pe care le numea „concepte" și cu ajutorul cărora obținem o cunoaștere generală, imediată, despre un număr nelimitat de indivizi. Dictonul caracteristic pentru **c.** era *universalia post rem*, adică generalul nu este în lucruri, ci după lucruri, deci doar în minte. V. și *cearta universaliilor*.

CONCEPȚIE DESPRE LUME, ansamblu de reprezentări și de idei despre natură, societate și gîndire, despre om și despre locul omului în univers; înțelegere și apreciere de către om a sensului vieții și activității sale, a sensului istoriei și a destinului uman. În sens larg, **c.d.l.** cuprinde ansamblul convingerilor și idealurilor filozofice, științifice, social-politice, juridice, morale, artistice, religioase ale oamenilor. Într-un sens mai îngust, termenul desemnează concepția despre viață și atitudinea față de viață (individuală și socială) a oamenilor. Raportarea omului la lumea înconjurătoare nu se realizează numai prin practică, ci și prin concepție, pentru că omul nu numai că acționează asupra lumii, ci și gîndește asupra ei. De aceea, raporturile sale cu lumea înconjurătoare, cu societatea, locul său ca ființă rațională și ca agent transformator în univers sînt probleme caracteristice și centrale ale **c.d.l.** În funcție de gradul de profunzime al reflectării și al cugetării constructive, de modalitatea motivării atitudinii implicate în actul reflexiv și explicativ, se poate distinge o **c.d.l.** comună, empirică (spontană, naivă) și una teoretică, sistematică (fundamentată științific), care a asimilat principii filozofice și valori științifice. **C.d.l.** are un caracter istoric. Ea reprezintă o reflectare sui-generis a particularităților existenței sociale a individului, a locului acestuia în sistemul concret al relațiilor sociale. De aceea, în **c.d.l.** se pot distinge elemente sau trăsături specifice epocii proprii, îndeosebi unei anumite formațiuni sociale și unor stadii sau etape de evoluție ale acesteia. În funcție de structura socială și economică, distingem, de asemenea, elemente ale **c.d.l.** comune poporului sau națiunii, precum și membrilor fiecăreia din clasele sau grupurile sociale ale acestora. Un rol esențial în configurarea **c.d.l.** îl are, în societățile antagoniste, poziția de clasă. **C.d.l.** a clasei muncitoare, în expresia sa consecvent științifică, este marxismul. **C.d.l.** a individului cuprinde, pe lîngă componentele comune, proprii comunității sau grupului, și elemente predominant sau strict personale. Variațiile personale ale **c.d.l.** sînt determinate de particularitățile existenței individuale, de condițiile specifice de instrucție, educație și activitate ale individului, precum și de particularitățile psihice și de tipul temperamental al acestuia. **C.d.l.,** datorită faptului că elementele sale constitutive își pun amprenta asupra structurii *personalității*, care se manifestă sub forma *convingerilor*, are un rol activ în raport cu existența socială, influențînd și orientînd în mod hotărîtor activitatea teoretică și practică a oamenilor. În această lumină, apare cu claritate pentru epoca noastră, necesitatea muncii instructive și politice-educative, în spiritul concepției marxist-leniniste despre lume și viață.

CONCLUZIE, elementul ultim din structura unei *inferențe*, și anume o *judecată* nouă care rezultă din alte ju-

Scanned with OKEN Scanner

decăţi date, numite *premise*, şi al cărei adevăr depinde de adevărul premiselor. De ex., „Reptilele sînt ovipare, iguanele sînt reptile, deci iguanele sînt ovipare“ (concluzia). După caracterul derivării **c.** din premise, inferenţele se împart în necesare şi probabile.

CONCORDANŢA RELAŢIILOR DE PRODUCŢIE CU CARACTERUL FORŢELOR DE PRODUCŢIE, *lege* generală a dezvoltării sociale, descoperită de Marx. Ea reflectă interacţiunea obiectiv-necesară şi dinamică a celor două laturi ale *modului de producţie*, ca şi consecinţele lor asupra procesului dezvoltării sociale. Unui anumit nivel al dezvoltării *forţelor de producţie* îi corespund *relaţii de producţie* de un anumit tip. Atîta timp cît această concordanţă se realizează ca un *echilibru* dinamic, relaţiile de producţie contribuie la dezvoltarea forţelor de producţie. Forţele de producţie, elementul determinant şi cel mai mobil al modului de producţie, se dezvoltă însă mai repede, iar relaţiile de producţie rămîn (sau tind să rămînă) în urmă, nu mai corespund caracterului forţelor de producţie, frînînd dezvoltarea acestora; contradicţia astfel apărută dintre cele două laturi de bază ale modului de producţie tinde spre conflict. În societăţile antagoniste, restabilirea concordanţei are loc în ultimă instanţă prin *revoluţia socială*, care înlocuieşte o formaţiune socială inferioară prin alta, superioară. *Revoluţia socialistă*, înlăturînd proprietatea privat-capitalistă şi instaurînd proprietatea socialistă asupra mijloacelor de producţie, creează relaţii de producţie noi, socialiste (corespunzătoare caracterului social al forţelor de producţie), relaţii de colaborare şi ajutor reciproc care îndeplinesc un rol accelerator în dezvoltarea forţelor de producţie. În *socialism*, cerinţele legii concordanţei sînt îndeplinite conştient şi continuu de către societate pe baza studierii şi cunoaşterii necesităţilor obiective ale dezvoltării sociale în diferitele ei etape. După cum arată tovarăşul Nicolae Ceauşescu, pe întreaga durată a procesului construcţiei socialismului este necesar să se studieze în permanenţă *contradicţiile* (neantagoniste) care apar în cursul acestui proces, spre a le rezolva adecvat şi la timp, împiedicîndu-se astfel agravarea şi trecerea lor în stadiul de conflict, să se acţioneze cu consecvenţă în direcţia perfecţionării conducerii şi planificării, creării unei concordanţe cît mai depline între forţele de producţie şi relaţiile de producţie. Concordanţa dintre relaţii şi forţe de producţie în socialism nu se manifestă ca o suprapunere sau identificare mecanică, nici ca un echilibru rigid sau o *armonie* definitivă a acestora, ci printr-un *proces* dinamic, în care, prin *interacţiunile* lor, relaţiile şi forţele de producţie se stimulează reciproc, asigură înaintarea societăţii socialiste spre comunism.

CONCRET 1. (În filozofie) Categorie filozofică opusă *abstractului*, reprezentînd unitatea multiplelor determinări, însuşiri, laturi ale obiectelor sau fenomenelor. „Concretul este concret pentru că reprezintă sinteza unei serii de determinări, deci unitatea în cadrul diversităţii“ (K. Marx). Materialismul dialectic distinge un **c.** *senzorial*, intuitiv, care surprinde numai laturile exterioare, fenomenale ale obiectelor şi un **c.** *logic*, care exprimă sinteza determinărilor fenomenale şi esenţiale ale obiectelor, redîndu-l în întreaga lui complexitate, în dezvoltarea lui reală şi necesară. **C.** logic cuprinde deci concretul senzorial, cît şi abstractul ca moment al realizării lui, fiind rezultatul adîncirii continue a cunoştinţelor noastre şi al verificării lor în practică. **2.** (În logică) Caracteristică a acelor *noţiuni* care, prin conţinutul lor, reflectă anumite însuşiri ca fiind realizate, ca aparţinînd efectiv unui obiect (de ex. noţiuni ca principial, roşu etc. sînt concrete, în timp ce principialitatea, roşeaţa sau calitatea de a fi roşu sînt abstracte). **3.** (În psihologie) Calitate a acelor noţiuni cărora le corespunde o *reprezentare* concretă, o imagine senzorială (de ex.,

Scanned with OKEN Scanner

noţiunile casă, şcoală, măr etc. sînt concrete, iar *spaţiu*, *timp*, *număr natural* etc. sînt abstracte). V. şi *abstract*.

CONCRETISM, v. REISM.

CONCRETIZARE, operaţie a gîndirii opusă *abstractizării*, care constă în legarea *generalului* de experienţa senzorială, în îndreptarea gîndirii de la un *gen* spre *speciile* acestuia.

CONDILLAC, Étienne Bonnot de (1715—1780), filozof luminist francez, abate. A dezvoltat *senzualismul* materialist al lui Locke, îndreptîndu-l împotriva *raţionalismului* idealist (Descartes, Leibniz ş.a.). **C.** a explicat întreaga activitate a psihicului prin *senzaţii* şi combinaţii de senzaţii. El a făcut însă concesii *agnosticismului*, declarînd esenţa lucrurilor incognoscibilă şi a admis, în spirit dualist, existenţa unei *substanţe* spirituale. Prin laturile pozitive ale concepţiei sale, el a exercitat o influenţă notabilă asupra materialiştilor francezi din sec. 18. **C.** a avut contribuţii îndeosebi în elaborarea ideii de *calcul logic*, în analiza *limbajului* şi a rolului formativ al acestuia în cunoaştere, depăşind astfel sfera problematicii specifice filozofiei franceze a „luminilor". *Op. pr.:* „Încercare asupra originii cunoştinţelor omeneşti" (1746), „Tratat despre senzaţii" (1754, trad. rom. 1962).

CONDIŢIE, v. CONDIŢIONARE.

CONDIŢIE UMANĂ, categorie folosită mai întîi de *creştinism* (păcatul ca trăsătură generică a fiinţei umane), cu o largă circulaţie în *Renaştere* (Montaigne) şi care, în filozofia contemporană, desemnează fie ansamblul caracteristicilor comune tuturor oamenilor, fie modul lor specific de a fi şi de a se integra în lumea naturală şi socială. Noţiunea de **c.u.** înlocuieşte, după unii gînditori (G. Marcel), conceptele considerate ca abstracte de *esenţă umană* sau *natură umană* proprii filozofiei sec. 18, prin asumarea unei încărcături concret-istorice. În *existenţialism*, **c.u.** se opune integral „naturii umane" prestabilite, potrivit tezei că „existenţa precede esenţa omului"; conflictul dintre *destin* şi *libertate* (ca *facticitate* totală) relevă caracterul „*absurd*" al **c.u.** *Psihanaliza* determină **c.u.** tot printr-un conflict, dar între realitate şi „fantasmă", aceasta din urmă înţeleasă ca un scenariu imaginar în care subiectul este prezent, într-un mod mai mult sau mai puţin deformat, datorită proceselor de apărare a *eu*-lui şi modului de manifestare a pulsiunilor inconştientului. **C.u.** face obiectul dezbaterilor *Şcolii de la Frankfurt*, care dezvăluie critic efectele alarmante ale *frustrării* şi *alienării* omului în *societatea industrială dezvoltată*, lăsînd însă în umbră soluţia social-economică radicală şi preconizînd răspunsuri utopice şi ineficace. Concepţia lui Marx despre *om* respinge orice abordare idealistă, aistorică şi asocială a **c.u.**, esenţa omului fiind definită ca „ansamblu al relaţiilor sociale". Combătînd concepţiile despre o condiţie sau o „natură umană" abstractă a omului, Marx subliniază istoricitatea concretă, caracterul determinat social, dar şi activ, determinator al **c.u.**; prin intermediul *practicii* sociale (îndeosebi a practicii productive şi a practicii revoluţionare) omul transformă natura, societatea, condiţiile sale de existenţă şi, prin aceasta, se transformă pe sine însuşi.

CONDIŢIILE VIEŢII MATERIALE A SOCIETĂŢII, v. EXISTENŢĂ SOCIALĂ.

CONDIŢIONALISM, concepţie despre cauzalitate propusă de fiziologul Max Verworn. Acesta, pornind de la constatarea caracterului deseori arbitrar al distincţiei dintre cauze (eficiente, predispozante, esenţiale, determinante, adjuvante, favorizante, ocazionale etc.) şi condiţii, a preconizat o metodologie uniformă, toţi factorii care concură la producerea unui fenomen fiind aşezaţi împreună. În acest fel se şter-

Scanned with OKEN Scanner

ge, însă, diferenţa calitativă dintre legătura specifică (de ex., între bacilul Koch şi tuberculoză) şi cea nespecifică (de ex., între debilitate şi tuberculoză). **C.** a fost adoptat parţial în practica medicală (unde, pentru ansamblul factorilor condiţionali şi cauzali se foloseşte expresia, mai generală, de „factori etiologici“ şi, recent, prin includerea şi a unor factori corelaţi — expresia „factori de risc“); aceasta, deoarece uneori este mai uşor sau mai important să se acţioneze asupra *condiţiilor* decît asupra *cauzelor specifice*.

CONDIŢIONARE 1. Formă a conexiunii universale dintre obiecte şi fenomene, potrivit căreia prezenţa sau înlăturarea anumitor factori înrîureşte apariţia sau desfăşurarea unui *proces*. Factorul care influenţează procesul respectiv se numeşte *condiţie*. Condiţiile pot fi necesare, întîmplătoare, suficient necesare, insuficient necesare. **C.**, însoţind acţiunea *cauzei*, îşi pune pecetea pe manifestarea ei, grăbind sau încetinind, stimulînd sau frînînd apariţia unui anumit *efect* (de ex., prezenţa unui catalizator într-o reacţie chimică). În viaţa socială **c.** pot fi *obiective* sau *subiective*. **2.** (În neurofiziologie, etologie şi psihologie) Proces de apariţie a unor noi reacţii, pe baza unor experienţe de viaţă sau de laborator, repetate, pe care le-a făcut individul respectiv. Sînt cunoscute două tipuri de **c.**: 1) cel clasic, studiat de I.P. Pavlov (reflexe condiţionate propriu-zise), în care se stabilesc „legături temporare“ prin asocierea unui excitant înnăscut cu o situaţie nouă; 2) cea obţinută prin întărirea comportamentelor spontane ale animalului cu ajutorul unor „satisfacţii“ sau „recompense“ sau, invers, aplicînd sancţiuni după efectuarea comportamentelor pe care dorim să le eliminăm. Skinner numeşte această din urmă modalitate **c.** instrumentală sau operantă. **C.** de ambele tipuri (dar mai ales cel de-al doilea tip) stă la baza dresurii şi a învăţării, fără ca învăţarea să se reducă la o **c.**

CONDORCET, Marie Jean Antoine de Caritat, marchiz de (1743—1794), filozof luminist, matematician, economist şi om politic francez, colaborator al „Enciclopediei“. **C.** a criticat *religia* de pe poziţii deiste şi s-a alăturat concepţiilor economice ale fiziocraţilor. În opera sa principală, „Schiţa unui tablou istoric al progresului spiritului omenesc“ (1794), viziunii creştine despre istorie i se substituie încrederea în perfecţionarea nelimitată a omenirii, determinată, după **C.**, de progresele *raţiunii*.

CONDUITĂ 1. Manifestare exterioară, globală a personalităţii într-o situaţie dată, modalitate de acţiune a omului. **C.** este determinată de condiţiile sociale, de experienţa de viaţă, de educaţie, de gradul de cultură, de însuşirile psihice ale persoanei, de caracterul şi de temperamentul individului. **2.** (În psihologie) Totalitate a reacţiilor psihologice într-o împrejurare determinată; se distinge de *comportament* pentru că îi adaugă o semnificaţie intrinsecă sau proiectată şi poate fi studiată în raport cu modul de adaptare la mediu (**c.** instinctivă sau **c.** inteligentă) ori (în *psihanaliză*) în raport cu ceea ce „disimulează“ fondul psihic inconştient. **C.** *morală*, serie unitară de comportamente individuale, care concretizează, în acţiunea omului, valori, principii şi norme morale determinate şi care este apreciată conform concepţiei etice fundamentale a unei comunităţi umane.

CONECTOR (CONECTIV), legătură prin intermediul căreia din două sau mai multe *propoziţii categorice* ia naştere o *propoziţie compusă*. Analiza principalilor **c.** interpropoziţionali se face în cadrul *logicii propoziţiilor* unde studiul propoziţiilor compuse se realizează prin intermediul modelului logic al *funcţiilor de adevăr*. La acest nivel, **c.** sînt trataţi ca *operatori* logici întrucît funcţia lor nu este doar aceea de a lega două propoziţii simple într-o propoziţie compusă, ci şi aceea de a

Scanned with OKEN Scanner

transforma valoarea de adevăr a propoziţiilor simple în valoarea de adevăr a propoziţiei compuse. Expresii cum ar fi „dacă..., atunci...", „şi", „sau..., sau...", „nici... nici...", etc. reprezintă exemple de **c.** redaţi prin intermediul limbii naturale. V. şi *operator; functor; funcţie logică.*

CONEXIUNE GENERALĂ (sau *universală)*, totalitate a formelor de legătură între obiectele şi procesele din (întregul) univers. V. şi *interdependenţă; interacţiune; relaţie.*

CONEXIUNE INVERSĂ, v. **AFERENTAŢIE; REACŢIUNE; RETROACŢIUNE; FEED-BACK.**

CONFIGURAŢIE (lat. *configuratio* „formă", „structură"), formă exterioară, dar şi structură interioară şi exterioară a fenomenelor sau obiectelor; **c.** este analog termenului grec *morphé* sau celui german *Gestalt*. Concept apărut, iniţial, în geometrie (figuri sau configuraţii triunghiulare), folosit în psihologie (psihologia **c.** sau structuralistă sau a Gestalt-ului — *gestaltismul*, denumită şi Gestaltpsychologie, reprezentată de Koffka, Köhler, Wertheimer ş.a.), iar prin extensiune, în *teoria cunoaşterii* şi *semiotică*. Într-un sens şi mai special, conceptul de **c.** se identifică cu cel de *invariant* (în special în matematică). Astăzi, în diferite ştiinţe, **c.** are însă sensuri diferite. În teoria cunoaşterii şi psihologie, termenul de **c.** s-a aplicat, mai întîi, la procesul perceptiv, **c.** perceptive fiind considerate combinaţii de elemente perceptive structurate, în care **c.** este *mai mult* decît suma elementelor componente şi reprezintă chiar *structura*, respectiv, structurarea elementelor. În semiotică, **c.** reprezintă echivalentul conceptului de clasă de *semne*, clasă de abstractizare a unor semne. Recunoaşterea sau identificarea **c.** este o caracteristică a receptorilor sistemelor biologice superior dezvoltate şi a unor sisteme cibernetice (tehnice). Procesul de selectare, filtrare a fluxului de *informaţie* de către sistemele biologice, îndeosebi de către om, se desfăşoară ca elaborare a unei ierarhii de **c.** (sau de invarianţi); învăţarea se bazează pe identificarea şi elaborarea de **c.** Psihologia **c.** (a formei, a structurii) reprezintă un curent caracterizat prin respingerea psihologiei asociaţioniste care reducea viaţa psihică la o însumare a unor elemente psihice considerate ca dat fundamental. Orice activitate psihică este înţeleasă de psihologia **c.** drept o totalitate dinamică structurată şi structurantă, singura purtătoare de *sens*. În opoziţie cu *asociaţionismul* (absolutizarea autonomiei elementelor vieţii psihice, reducerea complexelor psihice la suma acestora), psihologia **c.** absolutizează *totalitatea*, fără a recunoaşte dialectica relaţiei *parte-întreg*, respectiv a relaţiei *sistem*-sistem parţial şi subsistem-element. Făcînd abstracţie de această interdependenţă dialectică, psihologia **c.**, în forma sa iniţială, recurge la factori imateriali de structurare, deschizînd calea unor interpretări holist-idealiste. În schimb, psihologia **c.** are meritul incontestabil de a fi contribuit la validarea ideii de totalitate (sistemică), structură, de ireductibilitate a întregului la suma părţilor sale şi la promovarea principiului dialectic al unităţii dintre structură *(Gestalt)* şi structurare (geneza structurilor, *Gestaltung)*.

CONFIGURAŢIONISM, curent de gîndire răspîndit în filozofia, sociologia, psihologia, antropologia socială şi culturală contemporane. Promovat de Eduard Sapir, Ruth Benedict, Margaret Mead, Clyde Kluchohn, Ralph Linton ş.a., **c.** tinde să impună, prin metodele psiho-socio-culturale folosite, o caracterizare, în special psihologică, a culturilor, prin care să poată fi cunoscute profilul, tipul oricărei culturi. **C.** extrage din ansamblul valorilor umane „valoarea focală" („spiritul", „configuraţia", „etosul"), care devine predominantă şi diriguitoare, culturile constituind configuraţii abstracte de idei

Scanned with OKEN Scanner

și tipuri de acțiune cu sensuri diferite (Ed. Sapir). În aplicarea metodei **c.** se face apel la unele concepte ale filozofiei sociale, ale psihologiei, ale psihanalizei și psihiatriei. În scopul ameliorării criticilor aduse **c.** pentru *subiectivismul* manifest în „intuirea" valorii focale și pentru suprasimplificarea realității culturale, Morris Edward Opler a introdus în locul valorii focale mai multe „teme", considerate de el ca tot atît de importante pentru studierea culturii, lansînd astfel „tematicismul", variantă a **c.** După Opler, studiul omului trebuie să aibă în vedere „configurația totală în care acesta trăiește". Fiind apreciat ca o orientare utilă în studierea culturii, **c.** i se poate reproșa caracterul său *sincronic* și faptul că nu urmărește cauzele și mecanismele social-istorice ale devenirii culturale.

CONFUCIANISM, unul dintre cele mai largi curente de idei sociale din China, apărut în condițiile formării și consolidării relațiilor feudale. S-a constituit pe baza învățăturilor lui Confucius (c. 551—479 î.e.n.), dezvoltate de discipolii și continuatorii acestuia. În sînul lui au luat naștere numeroase școli, printre care cele mai însemnate au fost cele întemeiate de gînditorii Dzăng-dzî și Dzî-sî (sec. 5 î.e.n.), Măng-dzî (sec. 4—3 î.e.n.) și Sün-dzî (sec. 3 î.e.n.). Între acestea din urmă s-a desfășurat vreme îndelungată o ascuțită luptă, determinată de pozițiile ideologice opuse, de orientare idealistă, respectiv, materialistă. Prin caracterul său de ansamblu, **c.** se prezintă mai mult ca o doctrină etico-politică decît ca un sistem filozofic propriu-zis; el a exercitat însă o influență considerabilă asupra gîndirii filozofice chineze. În centrul acestei doctrine se află problema conducerii armonioase a societății și statului, condiționată de *autoperfecționarea personalității.* Atenția principală este acordată stabilirii subordonărilor ierarhice în societate și familie, potrivit principiului funcției și poziției ocupate și vîrstei, de unde și accentul deosebit pus pe respectarea *tradițiilor* și cultul strămoșilor. În sec. 2 î.e.n. **c.** a fost canonizat, filozoful Dun Cijun-șu imprimîndu-i un caracter teologic-religios. În această formă el devine ideologia oficială a monarhiei birocratice-feudale chineze. Evoluția **c.,** angajat în lupta pentru contracararea influenței crescînde a *daoismului* și *budismului* (sec. 10), marchează începutul unei noi etape, aceea a *neoconfucianismului.*

CONFUCIUS (c. 551—c. 479 î.e.n.), filozof chinez, atașat idealurilor micii aristocrații a timpului, a cărui gîndire a fost consemnată de către discipoli în cartea Lun-ü. Ontologia sa, voit sumară, e dominată de spirit religios. Natura ar fi pătrunsă de o esență divină, „cerească", din care s-ar desprinde „natura" umană, și ea, în ultimă analiză, tot „cerească". **C.** a fost mai ales etician. După el, fericirea ar depinde de ameliorarea morală, iar aceasta s-ar obține prin venerarea tradițiilor și supunerea față de împărat, față de instituțiile de stat. **C.** cere poporului să se supună clasei dominante, iar membrilor acesteia să amelioreze condițiile de trai ale oamenilor muncii spre a se evita răzvrătirea lor. Elaborează noțiunea de „jăn" (omenie) care, deși poartă pecetea unei mentalități de clasă aristocratice și conservatoare, indică, prin unele din notele ei, contururile unui gen de umanism incomplet, dar nu neglijabil. Din învățătura lui **C.** s-au desprins variate linii de gîndire, fie filozofice, fie religioase. În raport cu condițiile istorice concrete din diferite secole, preceptele etico-politice derivate din învățătura lui **C.** au îndeplinit funcții variate, adesea cu sens reacționar.

CONJUNCȚIE (lat. *conjunctio* „legătură"), *conector* interpropozițional căruia, la nivelul *calculului logic,* îi corespunde un operator, caracterizat prin aceea că expresia alcătuită cu ajutorul său este adevărată numai dacă toate propozițiile

Scanned with OKEN Scanner

componente sînt adevărate şi este falsă cînd cel puţin una dintre componente este falsă. Proprietăţile **c.** sînt: asociativitatea, comutativitatea, idempotenţa şi contragerea. **C.** se află în raport de dualitate faţă de *disjuncţia* neexclusivă şi se exprimă în limba naturală, în general prin cuvîntul „şi", iar în limbajul logicii propoziţiilor prin semne cum ar fi „·", „∧", „k" aşezate între propoziţiile conectate, sau prin litera „k" aşezată înaintea acestora.

CONOTATIV—DENOTATIV, corelaţie de atribute, dezvoltate în *scolastica* medievală şi reluate, cu sensuri noi, de filozofia contemporană, în special de *structuralism.* Ea deosebeşte, pe plan lingvistic şi pe plan axiologic, limbajul literar de cel ştiinţific, precum şi arta de ştiinţă în general. În timp ce limbajul ştiinţific este *denotativ*, adică direct, univoc, precis, decodat, neutru, cel artistic este *conotativ*, indirect, plurivoc, intuitiv, încifrat, ambiguu, original şi, ca disponibilitate de sugestie, excedentar.

CONSECINŢĂ (lat. *consequi* „a urma") **1.** (În logică) *Concluzie* ce rezultă dintr-o propoziţie sau din mai multe. **2.** Urmare, rezultat, efect al unui eveniment, al unui proces etc.

CONSECVENT 1. (În filozofie) Orice fenomen care urmează altui fenomen. **2.** (În logică) Al doilea element al unei *propoziţii* compuse cu ajutorul *conectorului* „dacă..., atunci..." *(implicaţia)*, tradiţional numită „judecată ipotetică". **C.** trimite la un fapt, o situaţie etc., care urmează după lucrul despre care se enunţă în *antecedent.* În propoziţia compusă „Dacă alerg, atunci obosesc", propoziţia categorică „obosesc" îndeplineşte funcţia de **c.** În logica simbolică, în general, prin **c.** se înţelege al doilea constituent al unei implicaţii. V. şi *antecedent; implicaţie.*

CONSECVENŢĂ 1. (În logica scolastică) *Implicaţia* şi decurgerea formulelor logice una din alta pe baza implicaţiei şi a raporturilor ei cu *conjuncţia* şi cu *disjuncţia.* În teoria **c.**, elaborată în evul mediu, logica simbolică îşi găseşte unul dintre antecedentele sale. **2.** Caracteristică a gîndirii care respectă cerinţele principiilor gîndirii, legile şi regulile de formare şi transformare într-un sistem deductiv.

CONSISTENŢĂ, calitate a unui sistem axiomatic de a nu conţine o formulă oarecare în acelaşi timp cu negaţia ei, adică de a nu fi contradictoriu. Posibilitatea de a arăta că un sistem axiomatic este consistent este strîns legată de *completitudinea* sistemului respectiv. Dacă acest sistem este complet în sens slab, putem arăta că el se bucură de **c.** *simplă*, dar dacă sistemul axiomatic este complet şi în sens strict, atunci el este *ω-consistent*, ceea ce reprezintă o cerinţă mai strictă decît **c.** simplă. Prin **c.** unii logicieni mai înţeleg proprietatea unor expresii din calculul logic de a fi adevărate numai în unele interpretări şi de a fi false în celelalte interpretări. În acest sens, expresiile consistente se numesc şi expresii realizabile. V. şi *inconsistenţă; validitate.*

CONSPIRAŢIA EGALILOR, v. **BABEUF,** François Noël.

CONSTANTĂ, element al limbajului formalizat, reprezentînd un nume care se dă pentru un singur *denotat*, spre deosebire de *variabilă*, care se dă pentru o clasă ai cărei membri sînt denotaţii ei posibili. Semnele folosite pentru a reda *operatorii* logicii propoziţiilor sînt exemple de **c.**

CONSTANTINESCU, Miron (1917—1974), sociolog, istoric şi om politic român. Profesor la Universitatea din Bucureşti. A promovat cu consecvenţă în învăţămînt, în cercetarea ştiinţifică şi în întreaga sa activitate concepţia şi metodologia materialist-dialectică şi istorică. A

Scanned with OKEN Scanner

făcut cercetări multilaterale şi complexe asupra realităţilor socio-umane din ţara noastră, privite în determinarea lor concret-istorică şi în dinamica lor vie. Concepînd sociologia ca „ştiinţă a relaţiilor sociale", capabilă să aducă o contribuţie efectivă la descifrarea, cunoaşterea şi prognoza dezvoltării vieţii sociale şi să recomande soluţii în vederea adoptării *deciziilor*, **C.** insistă asupra profundului ei caracter interdisciplinar. Adept al unei perspective istorice largi în abordarea teoretică a realităţii sociale, el s-a delimitat principial de poziţiile structuralist-funcţionaliste, a respins punctul de vedere potrivit căruia obiectul istoriei ar fi individualul şi accidentalul şi a afirmat existenţa legăturii organice între ştiinţele istorice şi sociologice ca ştiinţe ce studiază deopotrivă generalul şi concretul. Progresul sociologiei se prezintă astfel ca un proces dialectic, o confruntare permanentă între teorie, metodă şi realitate, acestea condiţionîndu-se şi influenţîndu-se reciproc, ca o dezvoltare ce poate fi explicată numai prin principiile teoretice şi metodologice ale concepţiei lui Marx. *Op. pr.:* „Cauzele sociale ale răscoalei lui Horia" (1940), „Din istoria Transilvaniei" (2 vol., 1959—1963, în colab.), „Destrămarea monarhiei austro-ungare" (1964, coord.), „Brève histoire de la Transilvanie" (1965, în colab.), „Cercetări sociologice contemporane" (1966), „Sociologia generală. Probleme, ramuri, orientări" (1968, coord.), „Istoria României" (1969, în colab.), „Histoire de la Roumanie" (1970), „Cercetări sociologice 1938—1971" (1971), „Introducere în sociologie" (1972).

CONSTRUCT (lat. *construere* „a construi") (în epistemologie şi logica ştiinţei), concepte, relaţii şi structuri teoretice care integrează şi explică diferitele date experimentale, descriu *legile* şi *patternurile* obiective ale realităţii. **C.** apare la nivelul teoretic al cunoaşterii, în formularea problemelor, ipotezelor, legilor şi teoriilor ştiinţifice, *modelelor* explicative fundamentale ale unui domeniu determinat al realităţii. În literatura filozofică există o mare varietate de interpretări ale **c.:** *reducţionismul* (care elimină **c.** din limbajul ştiinţei, definindu-l în termenii experienţei directe), *formalismul* (pentru care **c.** reprezintă doar un simbol matematic, o „variabilă intermediară", nu ceva avînd semnificaţie obiectivă), *operaţionalismul* (care reduce semnificaţia **c.** la operaţiile empirice de măsurare) ş.a. Pentru epistemologia materialist-dialectică, **c.** reprezintă o *idealizare*, un rezultat al *abstracţiei constructive*, neavînd echivalent sau corespondent direct la nivelul *experienţei*; el poate avea un referent direct (un model teoretic conceptual, de ex.: corp rigid, electron Dirac ş.a.) sau un referent indirect, un obiect sau un aspect al realului.

CONSTRUCTIVISM 1. (În filozofie) Concepţie despre caracterul activ, creator al gîndirii în procesul cunoaşterii, în elaborarea obiectului gîndirii abstracte (Kant), a *concretului logic* (Hegel, Marx), a obiectelor abstracte şi ideale ale matematicii (Şcoala de la *Marburg*). **C.** are meritul de a fi subliniat rolul activ al *subiectului* în procesul cunoaşterii, în opoziţie cu concepţia unilaterală a *empirismului* sau a *materialismului mecanicist*, care îi atribuie acestuia un rol pur pasiv, de simplă receptare a obiectului cunoaşterii. Absolutizarea **c.** a dus însă şi duce la *idealism* sau la *agnosticism* în măsura în care nu se admite că obiectul „construit" în procesul cunoaşterii este de fapt o reconstituire, reproducere, *model* etc. al unui obiect existent independent de subiect sau, cel puţin, o treaptă, o aproximaţie (pe calea cunoaşterii) a acestui obiect. **2.** (În fundamentele matematicii) Ansamblu de concepţii asupra naturii matematicii care pun un accent deosebit pe rolul *intuiţiei* şi al activităţii de construcţie în matematică, restrîngînd folo-

Scanned with OKEN Scanner

sirea nelimitată a unor tipuri și reguli clasice de *raționament* și *definiție* (legea *terțului exclus*, definițiile impredicative etc.). Principalele variante ale c. matematic sînt *intuiționismul* (lui Brouwer, Heyting), *finitismul* (lui Hilbert) și constructivismul lui A.A. Markov.

CONȘTIENT, v. SPONTAN ȘI CONȘTIENT.

CONȘTIENTIZARE 1. (În psihologie) Descoperire de către noi înșine a ceea ce sîntem sau a ceea ce facem în mod spontan, automat. **C.** motivațiilor adînci ale acțiunilor și simțămintelor noastre eliberează *comportamentul* individual de dominația oarbă a pasiunilor și instinctelor, de reacțiile necontrolate și îi conferă acestuia libertatea și raționalitatea, stăpînirea de sine. **2.** (În filozofie) Reflecție asupra lumii și a cauzelor determinante ale fenomenelor ei, asupra locului și rolului nostru în lanțul *cauzalității* universale și descoperirea, prin acesta, a *legilor* obiective ale *necesității* naturale și sociale, a căilor de folosire a acțiunii acestor legi în interesul *omului*. **C.** este, așadar, și pe plan psihologic și pe plan filozofic, saltul pe care omul îl face, pe baza înțelegerii cauzalității, de la necesitate la *libertate*, atît în viața sa individuală, cît și în viața sa socială, participarea sa conștientă la creația istorică. **C.** este un proces care se manifestă atît în micile detalii ale vieții cotidiene cît și în marile acțiuni revoluționare. V. și *spontan și conștient*.

CONȘTIINȚĂ (lat. *cum* „cu" și *scientia* „știință") **1.** Forma cea mai înaltă de reflectare psihică a realității, proprie numai oamenilor, produs al activității creierului uman, sub acțiunea condițiilor sociale. **C.** a apărut la *om* datorită procesului *muncii*, care a determinat constituirea unor *relații sociale* între oameni și necesitatea *comunicării* cu ajutorul limbii. Este necesar să se diferențieze categoriile de **c.** *socială* și **c.** *individuală*. **C.** socială se formează și se dezvoltă în decursul istoriei societății, reprezentînd reflectarea existenței sociale a oamenilor. **C.** individuală se formează și se dezvoltă în decursul ontogenezei fiecărui om, reprezentînd reflectarea propriei sale existențe, a condițiilor specifice individuale de viață, activitate, educație. Prin educație, **c.** socială intervine în formarea **c.** *individuale*, imprimînd manifestărilor acesteia un sens general, corespunzător cerințelor necesității istorice, de clasă. Reflectarea conștientă presupune *raționalitate*, reprezentarea anticipativă a rezultatelor viitoarelor acțiuni, *intenționalitate*, dirijarea activității spre atingerea anumitor *scopuri*, orientarea spațio-temporală diferențiată, creativitate, selecție critică, autoexigență și *responsabilitate* față de actele proprii etc. **2.** Categorie filozofică opusă categoriei de *materie* (existență naturală și socială) în cadrul *problemei fundamentale a filozofiei*, definită în concepția materialismului dialectic și istoric ca factor secundar, derivat, produs istoric al acestora.

CONȘTIINȚĂ DE CLASĂ, parte a *conștiinței sociale* care reflectă *existența socială* a unei clase determinate și care exprimă interesele și țelurile ei. **C.** de **c.** cuprinde *ideologia* unei clase (teoriile și concepțiile economice, politice, morale, artistice, filozofice etc.) și *psihologia* ei (sentimentele, mentalitățile, stările ei de spirit colective). În forma cea mai înaltă, **c.** de **c.** este expresia pe plan teoretic și politic a comunității de interese și a solidarității membrilor aceleiași *clase sociale*, a rolului ei în societate, a relațiilor ei cu celelalte clase, cu puterea de stat existentă. Dintre toate clasele sociale cunoscute, numai proletariatul poate ajunge la o **c.** de **c.** cristalizată într-o formă științifică; aceasta este teoria revoluționară despre lume și societate elaborată de Marx. Ridicarea proletariatului la nivelul **c.** de **c.** proprii are loc pe calea introducerii în mișcarea muncitorească spontană a

Scanned with OKEN Scanner

socialismului ştiinţific de către partidul comunist. În socialism, pe temelia relaţiilor economice şi politice socialiste, **c. de c.** revoluţionară a proletariatului se transformă şi se dezvoltă treptat prin formarea *conştiinţei socialiste* şi comuniste.

CONŞTIINŢĂ DE SINE, reflectare în conştiinţa *persoanei* umane a propriei sale existenţe fizice, psihice, sociale, a actelor, sentimentelor, gîndurilor, a motivaţiilor sale comportamentale. Fiind specific umană, **c. de s.** a apărut în procesul *muncii*, în cadrul *relaţiilor sociale* dintre oameni, omul cunoscîndu-se pe sine însuşi în cadrul acestor relaţii şi definindu-se pe sine ca *personalitate* în raport cu ceilalţi oameni, delimitîndu-şi propriul „Eu" de întreaga sa ambianţă. **C. de s.** colectivă, de grup, sau comunitară (de clasă, naţională) reprezintă reflectarea în conştiinţa membrilor acestora a propriei lor existenţe comune, a intereselor şi năzuinţelor lor colective.

CONŞTIINŢĂ FALSĂ, v. **FALSĂ CONŞTIINŢĂ.**

CONŞTIINŢĂ MORALĂ, formă a *conştiinţei sociale* constituită din ansamblul concepţiilor, reprezentărilor şi sentimentelor oamenilor, referitoare la relaţiile lor reciproce, ca şi la relaţiile faţă de poporul sau de colectivitatea din care fac parte, privite îndeosebi în lumina categoriilor fundamentale de *bine* şi de *rău*. Convingerile, ideile şi atitudinile morale sînt fundamentate de anumite valori morale şi se exprimă în *principii* şi *norme* de comportare. Reflectînd în mod mijlocit *existenţa socială* şi, în mod direct, raporturile morale dintre oameni, **c.m.** este determinată istoriceşte de schimbările ce se petrec în societate, constituie domeniul unei permanente lupte între morala claselor dominante şi cea a maselor asuprite (în orînduirile bazate pe exploatare), între *nou şi vechi* (în socialism şi comunism). **C.m.** sintetizează, pe fiecare treaptă a dezvoltării istorice, principalele cuceriri ale *progresului* moral şi, în afara unor principii simple, general-umane de comportare (reguli elementare de convieţuire), îşi schimbă calitativ conţinutul preceptelor şi concepţiilor odată cu trecerea de la o orînduire la alta. Structura **c.m.** este relativ constantă, cuprinzînd un sistem ierarhizat de valori morale care fundamentează principiile şi normele morale proprii societăţii respective (reunite uneori într-un *cod moral*), reprezentări determinate despre calităţile morale şi despre *idealul* moral al timpului. Caracterul apreciativ şi normativ faţă de realitate şi, îndeosebi, faţă de atitudinile şi comportamentele oamenilor, constituie cea mai importantă particularitate a **c.m.** Ea este în strînsă interdependenţă cu alte forme şi laturi ale conştiinţei sociale şi în special cu conştiinţa politică şi conştiinţa juridică. Valoarea şi principiul fundamental ale **c.m.**, în capitalism, este *individualismul*, care frînează afirmarea funcţiei sociale esenţiale a moralei (solidaritatea) şi care constituie un obstacol în calea progresului social. În socialism şi comunism creşte deosebit de mult influenţa **c.m.** care, fiind în concordanţă cu cerinţele dezvoltării materiale şi spirituale a societăţii, constituie unul dintre factorii stimulatori ai progresului social. — *Conştiinţa de sine morală*, ansamblu al ideilor, convingerilor şi sentimentelor individului, potrivit cărora acesta îşi stabileşte deliberat şi îşi evaluează de-sine-stătător atitudinea în diferite împrejurări ale vieţii şi care exprimă răspunderea morală personală pentru acţiunile şi comportarea sa. Conştiinţa de sine morală constituie reflectarea cerinţelor obiective morale în subiectul etic şi exprimă atitudinea activă a acestuia faţă de împrejurările sociale. În opoziţie cu concepţiile etice idealiste care susţin *autonomia* absolută a conştiinţei de sine morale, etica marxistă subliniază caracterul ei concret-istoric, determinarea ei, în ultimă instanţă, de către

Scanned with OKEN Scanner

condiţiile obiective de existenţă, ca şi de către **c.m.** colectivă în care se reflectă aceste condiţii. Etica socialist-ştiinţifică respinge şi negarea materialist-vulgară a conştiinţei de sine morale, bazată pe teoria fatalistă a necesităţii absolute care ar înlătura orice *libertate* a omului şi, în consecinţă, răspunderea pentru faptele sale. Dezvoltarea **c.m.** şi a conştiinţei de sine morale în socialism se sprijină pe existenţa relaţiilor sociale socialiste şi este condusă conştient prin vasta activitate cultural-educativă desfăşurată de partidul comunist şi orientată spre traducerea în viaţă a *Codului principiilor şi normelor muncii şi vieţii comuniştilor, ale eticii şi echităţii socialiste*, sinteză a cerinţelor fundamentale proprii **c.m.** în etapa actuală a societăţii socialiste.

CONŞTIINŢĂ POLITICĂ, ansamblu de reprezentări, stări de spirit, concepţii, convingeri cu privire la sfera raporturilor politice. Politicul (suprastructura politică) cuprinde în sfera sa *relaţiile* între clase, între partide, între partide şi clase, între naţiuni, respectiv între naţiune şi naţionalităţile conlocuitoare, între indivizi şi stat (relaţii de opoziţie, de subordonare sau de participare la activitatea statului). **C.p.** exprimă aceste relaţii, precum şi *instituţiile* politice care mijlocesc obiectivarea conştiinţei în *activităţi politice-practice*. **C.p.** are caracter de clasă, reprezentînd o reflectare concentrată, esenţializată a economicului, a *condiţiilor vieţii materiale ale societăţii*, a intereselor materiale fundamentale ale claselor. **C.p.** cuprinde unitar un domeniu al *psihologiei* (sociale) politice (care include stările de spirit cu caracter politic, sentimentele politice, mentalităţile etc.) şi un domeniu al *ideologiei* politice (din care fac parte teoriile politice, convingerile politice fundamentate teoretic, concepţiile politice cu caracter sistematic, doctrinele politice etc.). Ideologia politică, concepţiile politice sistematizate sînt cuprinse în obiectivele, programele şi statutele partidelor politice, ale diferitelor organizaţii politice. Ca *formă a conştiinţei sociale*, **c.p.** reflectă direct *existenţa socială* şi exercită o puternică înrîurire asupra conştiinţei juridice, conştiinţei economice, conştiinţei morale, filozofiei, mijlocind corelaţia dialectică, reciprocă, dintre viaţa materială şi viaţa spirituală a societăţii în ansamblul ei. **C.p.** are o influenţă puternică asupra *practicii* sociale, îndeosebi prin rolul ei în *lupta de clasă;* intensitatea şi formele luptei de clasă în societăţile antagonice depind în mare măsură de nivelul de cristalizare a **c.p.** a diferitelor clase sociale. În socialism creşte considerabil rolul şi amploarea activităţilor politice a maselor, fapt pentru care partidul comunist acordă o mare importanţă acţiunii de educare politico-ideologică a acestora. Programul P.C.R., adoptat la Congresul al XI-lea, hotărîrile Congresului educaţiei politice şi al culturii socialiste precum şi Programul de măsuri pentru aplicarea în practică a sarcinilor în domeniul muncii ideologice, politice şi cultural-educative stabilite la aceste congrese acordă o deosebită importanţă formării şi dezvoltării conştiinţei maselor, punînd un accent principal pe cultivarea unei **c.p.** revoluţionare, socialiste, condiţie a dezvoltării *conştiinţei socialiste* în ansamblul ei, factor de sporire a ritmurilor creaţiei istorice conştiente a maselor. În ultima vreme, alături de termenul **c.p.,** circulă şi termenul de *cultură politică*, împrumutat din limbajul antropologiei culturale de către sociologii şi politologii funcţionalişti americani, cu referire la ansamblul cunoştinţelor, valorilor şi credinţelor politice care fundamentează un sistem politic sau, într-o accepţiune mai restrînsă, la sistemul politic aşa cum s-a interiorizat în cunoştinţele, credinţele şi atitudinile membrilor acestui sistem. Relevînd ceea ce particularizează cultura politică raportată la celelalte componente ale culturii şi exprimînd elementele comune ale **c.p.** ale unui

Scanned with OKEN Scanner

popor (etosul naţional, psihologia politică naţională, valorile politice fundamentale ale unui popor), expresia *cultură politică* este utilizată de gînditorii sociali nemarxişti şi pentru a escamota caracterul de clasă al **c.p.** în societăţile capitaliste sau în curs de dezvoltare. Eliberată de această tentă ideologică, expresia poate fi însuşită şi utilizată alături (dar nu în loc) de conceptul de **c.p.**

CONŞTIINŢĂ SOCIALĂ, categorie fundamentală a materialismului istoric, care desemnează ansamblul reprezentărilor, mentalităţilor, cunoştinţelor, ideilor, concepţiilor oamenilor şi în care se reflectă existenţa lor socială. **C.s.** reprezintă viaţa spirituală a societăţii care reflectă viaţa ei materială. Această reflectare se realizează în diferite forme ale conştiinţei sociale (politică, juridică, filozofică, morală, artistică, ştiinţifică, religioasă) şi la nivele diferite (comun şi teoretic, psihologic şi ideologic). Dezvoltarea **c.s.** este guvernată de anumite legităţi: determinarea conştiinţei sociale de către existenţa socială, independenţa relativă a **c.s.** faţă de existenţa socială, acţiunea ei inversă asupra acesteia din urmă, interacţiunea formelor **c.s.** şi altele. V. şi *existenţa socială şi conştiinţa socială; formele conştiinţei sociale; ideologie; psihologia socială.*

CONŞTIINŢĂ SOCIALISTĂ, treaptă istorică superioară a conştiinţei sociale a oamenilor, conştiinţa *intereselor, scopurilor* şi *idealului* care animă pe oamenii muncii în etapa istorică a construirii socialismului. **C.s.** marchează procesul de unire a activităţii maselor populare cu *socialismul ştiinţific*, fapt care semnifică trecerea acestora de la acţiunea spontană la creaţia istorică conştientă a socialismului şi comunismului. Ea se manifestă pe toate planurile vieţii spirituale, în calitate de *conştiinţă politică*, conştiinţă juridică, *conştiinţă morală*, conştiinţă artistică, conştiinţă ştiinţifică, conştiinţă filozofică materialist-dialectică, atingînd un nivel şi o sferă de cuprindere nemaicunoscute în istoria dezvoltării *conştiinţei sociale.* Una dintre particularităţile principale ale structurii **c.s.** este dispariţia religiei şi a oricărei înstrăinări ideologice din cîmpul vieţii spirituale a oamenilor — proces istoric complex şi de durată, dar care se desăvîrşeşte în procesul dezvoltării multilaterale a socialismului şi al trecerii la comunism. În locul conştiinţei înstrăinate, în socialism capătă o pondere hotărîtoare dimensiunea ştiinţifică a vieţii spirituale a oamenilor, ridicarea nivelului de competenţă profesională, a gradului de cunoaştere şi de cultură, pe temeiul principiilor filozofiei materialist-dialectice, fiind o trăsătură specifică a **c.s.** Aceasta avînd în vedere că socialismul este prima orînduire din istoria omenirii care solicită acţiunea conştientă şi planificată a maselor populare, a constructorilor ei. În cadrul vastului program al făuririi societăţii socialiste multilateral dezvoltate, Congresul al XI-lea al P.C.R. şi Congresul educaţiei politice şi al culturii socialiste au trasat un amplu sistem de acţiuni cultural-educative concretizate în „Programul de măsuri" pentru aplicarea hotărîrilor acestor congrese, în domeniul muncii ideologice, politice şi cultural-educative, în vederea ridicării nivelului **c.s.** a întregului popor.

CONTA, Vasile (1845—1882), filozof materialist român, promotor al *evoluţionismului* şi *ateismului.* A studiat la Iaşi, apoi în Belgia, unde a aderat la Internaţionala I. A fost profesor de drept civil la Universitatea din Iaşi, deputat şi ministru al instrucţiunii publice într-un guvern liberal. *Materialismul* lui **C.** este o expresie a ideologiei elementelor radicale ale burgheziei româneşti din a doua jumătate a sec. 19 şi marchează momentul maturizării gîndirii materialiste premarxiste din ţara noastră, al constituirii ei într-un sistem filozofic original. **C.** considera că lumea

Scanned with OKEN Scanner

este de natură materială, *psihicul* un produs al *materiei* superior organizate, o funcție a creierului, și că *lumea* este într-o continuă schimbare și metamorfozare. **C.** a încercat să realizeze o sinteză materialistă a marilor descoperiri făcute de științele naturii în sec. 19, elaborînd o teorie generală a *evoluției*, pe care a intitulat-o „teoria ondulației universale". Cu toate notele sale mecaniciste (asemuirea evoluției cu o undă, avînd o curbă ascendentă și una descendentă, generalizarea principiului fizic al acțiunii și reacțiunii etc.), concepția lui **C.** asupra evoluției conține și elemente dialectice (ex. ideea că lupta forțelor interne constituie motorul dezvoltării în natură și recunoașterea „formelor neevolutive", a mișcărilor bruște, violente, a *revoluțiilor*). În felul acesta, evoluționismul lui **C.** este superior *evoluționismului plat* spencerian. În explicarea evoluției naturii vii, **C.** este un darvinist de nuanță haeckeliană. Propagînd un *determinism* riguros, denumit de el „fatalism", **C.** susține că mișcarea și transformarea din univers se supun unor legi „fixe și naturale". Determinismul lui **C.** are în ansamblu un caracter metafizic, deoarece el confundă *necesitatea* cu *cauzalitatea*, excluzînd *întîmplarea*. **C.** include în sfera determinismului nu numai fenomenele fizice, ci și pe cele psihice și sociale, clasificînd legile în: fizice, chimice, biologice, sociologice. La baza determinismului psihic el pune actul reflex. Cunoașterea, privită ca o reflectare a realității, este explicată de **C.** în chip materialist, dar mecanicist, prin „întipăriri" de gradul I (senzațiile și percepțiile) și de gradul II (gîndirea). **C.** susține relativitatea *adevărului*, dar admite existența unui fond de „adevăruri trainice" (stabile). După **C.**, filozofia și arta au misiunea de a anticipa în problemele cunoașterii și ale dezvoltării sociale. Concepția lui **C.** cu privire la determinismul social se sprijină pe ideea rolului determinant al *mediului geografic* în dezvoltarea unei națiuni, idee preluată de la A. Comte și H. Th. Buckle, precum și pe ideea că evenimentele istorice sînt supuse unor condiții și legi obiective. Astfel, constatînd periodicitatea „crizelor comerciale", **C.** o interpretează ca un rezultat necesar al „ordinii actuale economice". În domeniul sociologiei, **C.** a suferit influența lui H. Spencer, adoptînd necritic teoria organicistă. **C.** a combătut de pe poziții luministe credințele religioase, afirmîndu-se ca ateist militant. Filozofia materialistă a lui **C.**, și în special *ateismul* său, au exercitat o influență însemnată în cultura noastră, contribuind la crearea unui climat favorabil răspîndirii ideilor socialiste. *Op. pr.:* „Teoria fatalismului" (1875—1876), „Teoria ondulației universale" (1876-1877), „Încercări de metafizică" (1879, în ediția franceză „Introducere în metafizică"), „Bazele metafizicii" (postum, 1890). Lucrările sale filozofice s-au tipărit și în limba franceză la Paris, Bruxelles și Iași, bucurîndu-se de apreciere și dincolo de granițele țării.

CONTEMPLATIVITATE *(Caracter contemplativ)* (lat. *contemplatio* „observare", „examinare", „contemplare") **1.** Trăsătură caracteristică a filozofiei materialiste premarxiste, una din principalele limite ale acesteia în general, ale gnoseologiei sale în special, constînd, în esență, în neînțelegerea rolului *practicii* atît sub raport antropologic, cît și sub raport gnoseologic. Materialismul contemplativ privește omul numai ca *subiect* care percepe în mod pasiv *lumea*, iar *realitatea* numai ca obiect al contemplării, fără să țină seama de activitatea prin care omul, subiectul, transformă lumea. Fără luarea în considerare a acestei activități nu poate fi înțeles nici *obiectul*, căci obiectul cu care are de-a face omul este, el însuși, în bună măsură, lumea (sau natura) „umanizată", transformată prin activitatea umană, nici *subiectul*, omul, care se creează și pe sine, transformînd lumea, nici pro-

Scanned with OKEN Scanner

cesul cunoaşterii ca raport între subiect şi obiect, căci tocmai transformînd lumea omul descoperă *legile* şi *esenţa* acesteia. Considerînd ca *esenţă a omului* contemplarea teoretică, filozofia contemplativă s-a mărginit la „interpretarea" lumii sau şi-a pus drept sarcină schimbarea acestei interpretări, a *conştiinţei*, nu şi schimbarea lumii înseşi (a societăţii, a relaţiilor obiective în cadrul cărora trăieşte omul). Caracterul contemplativ al vechiului materialism a constituit obiectul criticii lui Marx, în special în „Teze despre Feuerbach" şi în „Ideologia germană". Totodată, Marx şi Engels au susţinut că momentul activ al subiectului, actul de participare la transformarea lumii, nu exclude momentul de contemplare, de interpretare a acesteia, ci, dimpotrivă, presupunîndu-l, îl include şi îl completează, îl desăvîrşeşte. **2.** În filozofia indiană, **c.** constituie motivul principal al celebrului poem filozofic *Bhagavadgita*. Disputa dintre virtuţile active şi cele contemplative, care formează nucleul ideatic al poemului, înclină către legitimarea superiorităţii celor din urmă. Această prevalenţă a **c.** este prezentă şi în doctrina lui Sakia-Muni — în *budism* — şi a influenţat concepţiile unor gînditori europeni de seamă. **3.** La Aristotel, **c.** capătă un caracter eminamente etic. Fericirea este bunul suprem pentru că este dorită pentru ea însăşi şi nu în vederea altui lucru. Întrucît fericirea este însă o activitate conformă cu virtutea, iar virtutea cea mai mare a omului, specifică acestuia, este activitatea teoretică, fericirea supremă pentru om constă în contemplarea raţională. Totuşi, **c.**, ca virtute *dianoetică* (a raţiunii), nu este opusă activităţii practice. Dimpotrivă, Stagiritul afirmă totodată că, întrucît viaţa fericită este o viaţă conformă virtuţii, ea se caracterizează printr-o practică „de muncă serioasă şi nu de jocuri vesele"; recreaţia „nu este un scop, fiindcă ea este numai în vederea activităţii" („Etica nicomahică"). V. şi *acţiune; praxis; acţiune umană; practică.*

CONTINGENŢĂ, termen sinonim cu cel de *întîmplare;* desemnează opusul (şi totodată corelatul) necesităţii, care se produce prin acţiunea unor *cauze externe*, rezultanta încrucişării unor lanţuri necesare diferite dar care se situează în exteriorul fenomenelor, posibilitatea de a avea sau de a nu avea loc fără a afecta esenţa acestora. În sens peiorativ, **c.** e sinonimă şi cu *hazardul*, care se află în opoziţie radicală cu *necesitatea*. Cu acest înţeles ea apare în textele filozofilor neospiritualişti, ale *existenţialismului* etc. V. şi *necesitate şi întîmplare.*

CONTINUITATE ŞI DISCONTINUITATE, termeni polari, care exprimă structura unitar contradictorie a *materiei*, la toate nivelele ei de organizare, de mişcare în *spaţiu* şi *timp*. *Continuitatea* reprezintă distribuţia şi succesiunea neîntreruptă a elementelor şi proceselor care structurează sistemele materiale în dinamica lor în spaţiu şi timp, punînd în evidenţă omogenitatea şi inepuizabilitatea structurală a lumii materiale la toate nivelele ei de organizare. *Discontinuitatea* este opusul *continuităţii*, reprezentînd distribuţia discretă, întreruperile în succesiunea elementelor şi proceselor care structurează sistemele materiale în dinamica lor spaţio-temporală şi punînd în evidenţă neomogenitatea şi variabilitatea structurală a materiei la diferitele ei nivele de organizare. Orice obiect şi proces constituie o unitate dialectică a **c.** şi **d.** Fizica contemporană, studiind distribuţia în spaţiu şi timp a materiei, îndeosebi prin teoria particulelor elementare şi teoria *cuantică* a cîmpului, fundamentează un model profund dialectic asupra structurii materiei, potrivit căruia materia la toate nivelele ei de organizare fizică se constituie din forme atît continue (cîmpuri), cît şi discontinue (particule) de organizare, inseparabil legate între ele. Dialectica materia-

Scanned with OKEN Scanner

listă, sprijinită pe argumente din toate ştiinţele, pune în evidenţă faptul că mişcarea realităţii se constituie, de asemenea, ca o unitate a **c.** şi **d.**, exprimată de unitatea schimbărilor cantitative şi a celor calitative. Salturile calitative duc la întreruperea *continuităţii* în dezvoltare, dar nu şi la anularea ei, noua calitate apărută constituindu-se pe baza preluării elementelor viabile din sînul vechii calităţi (de ex., biologia a pus în evidenţă corelaţii dialectice între **c.** şi **d.** sub forma unităţii dintre ontogenie şi filogenie, dintre ereditate şi variabilitate etc.). Unitatea dintre **c.** şi **d.** se manifestă şi în procesul formării şi dezvoltării *cunoaşterii* şi al *culturii* umane în cadrul relaţiei dialectice dintre *tradiţie* şi inovaţie. *Continuitatea* existenţei se bazează pe indivizibilitate, *invarianţă*, conservare, în timp ce *discontinuitatea* se bazează pe divizibilitate, *variabilitate*, *transformare*.

CONTINUU, (în matematică, ştiinţele naturii şi filozofie) grup de concepte, într-o anumită măsură deosebite, dar strîns legate între ele, şi folosite în analiza infinitului matematic, a spaţiilor abstracte, a legăturii dintre spaţiu şi timp etc. În unele ramuri ale matematicii (geometrie, analiză, topologie), **c.** reprezintă o mulţime neîntreruptă de puncte (numere), de ex.: **c.** dreptei reale, **c.** numerelor reale. În teoria *relativităţii* se vorbeşte despre **c.** quadri-dimensional „spaţiu-timp". În *teoria mulţimilor*, **c.** denumeşte puterea unei mulţimi echivalentă cu mulţimea numerelor reale. În matematica intuiţionistă (v. *intuiţionism*) se introduce un concept complet nou al **c.**, înţeles ca „mediu al devenirii libere" (Brouwer). Noţiunile denumite prin termenul **c.** au o deosebită valoare filozofică, apărînd în multe momente importante ale istoriei filozofiei şi ştiinţei (Aristotel, Galilei, Leibniz, Newton, Kant), fiind implicate în analiza structurii universului, în cercetarea problemei infinitului, în analiza mecanismului şi istoriei procesului de cunoaştere. V. *continuitate şi discontinuitate; terţiul exclus; viitorii contingenţi.*

CONTRACTUL SOCIAL (sau *teoria contractualistă*), concepţie idealist-raţionalistă care explică originea şi natura *statului* (uneori şi a *societăţii*) printr-o convenţie pe baza căreia oamenii, renunţînd benevol, total sau parţial, la drepturile lor „naturale" în favoarea unui organ suprem, dobîndesc din partea acestuia asigurarea drepturilor lor „civile", întrucît acesta îşi ia obligaţia de a le apăra viaţa, securitatea şi proprietatea. Elemente de gîndire contractualistă au apărut încă în gîndirea politică chineză (la Mo-ţzî) şi greacă (Epicur), în lucrările unor autori din sec. 16 (de ex., spaniolii M. Salmonius şi J. Mariana, scoţianul G. Buchanan). Doctrina **c.s.** este însă caracteristică pentru exponenţii ideologici ai burgheziei în ascensiune, care au elaborat-o sistematic, punînd-o în slujba luptei împotriva feudalismului şi bisericii. (J. Althusius, H. Grotius, B. Spinoza şi mai ales Th. Hobbes, J. Locke şi J.-J. Rousseau). Subliniind natura contractualistă, deci omenească, a statului, ei se ridicau împotriva concepţiei teologice care-l socotea creaţie a divinităţii. Ei presupuneau existenţa unei „stări naturale" originare, pe care şi-o imaginau însă în chip diferit. Dealtfel, chiar ideea **c.s.** vine să justifice, în funcţie de contextul social-istoric specific, în optica fiecărui autor, obiective diferite: Th. Hobbes punea accentul pe autoconservare, pace şi securitate, fundamentînd necesitatea unui stat autoritar învestit cu putere absolută; J. Locke evidenţia libertatea şi proprietatea, întemeind legitimitatea mo-

Scanned with OKEN Scanner

narhiei constituționale, pe cînd J.-J. Rousseau sublinia libertatea și egalitatea, ca baze ale unui guvernămînt republican și democratic, întemeiat pe principiul suveranității poporului. De asemenea, Spinoza și Rousseau trăgeau concluzii radicale, proclamînd dreptul poporului la revoluție în cazul în care puterea de stat n-ar respecta contractul, transformîndu-se în despotism. Teoria **c.s.**, a avut, în sec. 17—18, un rol politic progresist, întrucît s-a opus concepției teologice a statului „de drept divin" și a pregătit și/sau justificat revoluțiile burgheze. V. și *solidarism*.

CONTRADICȚIE 1. (În filozofie) Categorie care exprimă starea lăuntrică a structurii tuturor obiectelor și proceselor și anume relația de coexistență, de *unitate* și în același timp și de *opoziție* a laturilor și tendințelor contrarii, interne, proprii *esenței* acestora. **C.** constituie forța motrice fundamentală a *mișcării* și *dezvoltării*. Dialectica materialistă postulează teza *universalității* **c.**; dedublarea unicului (unitarului) în contrarii, care se presupun și se exclud reciproc, însoțește dinamica obiectelor și proceselor de la apariția pînă la dispariția lor, trecînd prin diverse stadii (de ex. de la *deosebire* la *opoziție* și — în anumite condiții — la conflict) și este proprie tuturor proceselor și obiectelor din natură, societate și gîndire. **C.** se instituie ca stare incipientă, ca tensiune virtuală a fenomenelor chiar și înainte de manifestarea deosebirilor dintre contrariile interne ale acestora (Lenin). Pe temeiul acestei universalități a **c.**, dialectica materialistă consideră **c.** ca esență a dialecticii, ca lege generală a structurii și devenirii fenomenelor. În procesul devenirii lor, contradicțiile nu se anihilează, nu dispar, ci se rezolvă. Rezolvarea **c.** echivalează, de regulă, cu schimbarea calitativă a obiectului și procesului, cu apariția unei noi unități de contrarii. Universalitatea contradicțiilor presupune *specificitatea și varietatea lor*. **C.** există în chip specific în diferite forme de mișcare a materiei, în obiecte și procese diferite, contribuind la determinarea specificului lor calitativ. Cercetarea științifică a specificului **c.** permite dezvăluirea deosebirilor calitative dintre fenomene și elaborarea metodelor corespunzătoare pentru rezolvarea fiecărei **c.** în parte, îndeosebi a contradicțiilor de ordin social. Sub aspectul varietății lor, se pot clasifica următoarele tipuri de **c.**: fundamentale și nefundamentale, principale și secundare, interne și externe. **C.** *fundamentală* este **c.** care definește în totalitate natura și esența unui obiect sau proces, proprie acestuia pe întreaga durată a existenței sale; ea determină sau influențează toate celelalte **c.** ale obiectului sau ale procesului respectiv. **C.** *principale și secundare* se clasifică în raport cu însemnătatea rolului lor pentru procesul dezvoltării și urgența soluționării lor într-o etapă dată, delimitată precis, a dezvoltării obiectelor sau fenomenelor; ele există și acționează pe fondul **c.** fundamentale. Determinarea lor pe plan social are o mare însemnătate în elaborarea strategiei și tacticii partidelor marxist-leniniste. **C.** *interne și externe* sînt **c.** care acționează în strînsă legătură și care au un rol diferit în procesul dezvoltării. **C.** *interne* au loc înăuntrul aceluiași obiect sau fenomen (de ex. **c.** dintre asimilație și dezasimilație în cadrul organismului), în timp ce **c.** *externe* au loc între obiecte sau fenomene diferite (de ex., **c.** dintre organism și mediu). Deosebirea dintre aceste două feluri de **c.** are un caracter relativ și, ca atare, nu trebuie absolutizată. În opoziție cu teoria *echilibrului*, care consideră greșit că izvorul schimbărilor calitative ale unor fenomene sau procese aflate în stare de relativ echilibru s-ar afla în factori externi, materialismul dialectic subliniază

Scanned with OKEN Scanner

rolul determinant al c. *interne* în procesul dezvoltării; c. *externe* acționează prin intermediul celor interne, iar influența lor poate fi eficientă numai atunci cînd ea concordă cu direcția rezolvării c. *interne*. Tipologia c. îmbracă aspecte specifice în cadrul fiecărei forme de mișcare. Particularități aparte comportă legea c. în viața socială, în cadrul căreia se pot distinge două tipuri specifice de c.: antagoniste și neantagoniste. C. *antagoniste* se stabilesc între clase, grupuri și forțe sociale cu interese fundamentale diametral opuse (de ex. c. dintre iobagi și feudali, dintre proletari și burghezi, dintre monopoluri și întreaga națiune, în lumea capitalistă). C. *antagoniste* sînt legate de relațiile de producție bazate pe exploatare, fiind forța motrice fundamentală a formațiunilor întemeiate pe acest tip de relații. Ele se adîncesc continuu, dînd naștere unei stări conflictuale, adesea foarte acute. C. *antagoniste* se rezolvă prin revoluții sociale, care înlătură vechile relații de producție, determinînd trecerea la o formațiune socială superioară. În perioada de trecere de la capitalism la socialism, c. antagoniste dintre clasa muncitoare aliată cu țărănimea muncitoare, pe de o parte, și clasa capitaliștilor, pe de altă parte, sînt rezolvate prin desființarea proprietății capitaliste asupra mijloacelor de producție și a claselor exploatatoare și prin construirea bazei economice și a suprastructurii socialiste. C. *neantagoniste* sînt generate de interese de ordin secundar între clase, grupuri și forțe sociale cu interese fundamentale comune. În diferite orînduiri sociale, c. neantagoniste se manifestă într-un mod specific și au un conținut diferit. Ele acționează ca forță motrice fundamentală în formațiunile întemeiate pe relații de colaborare și de ajutor reciproc între membrii societății. C. neantagoniste se manifestă și în perioada de trecere de la capitalism la socialism. O c. neantagonistă din perioada de trecere este c. dintre clasa muncitoare, legată de proprietatea socialistă asupra mijloacelor de producție, și țărănimea muncitoare, care mai rămîne legată un timp de mica proprietate funciară. Această c. se rezolvă prin cooperativizarea agriculturii. C. neantagoniste sînt specifice în societatea socialistă (de ex., rămînerea în urmă, în anumite etape, a unor laturi ale relațiilor de producție față de forțele de producție sau invers; c. dintre baza economică și unele laturi ale suprastructurii ideologice sau instituționale; c. dintre elementele înaintate și cele înapoiate ale societății etc.). În condițiile socialismului, aceste c. se rezolvă, de regulă, în mod conștient, prin măsurile luate de către partidul marxist-leninist și de către statul socialist, cu sprijinul și participarea activă a oamenilor muncii, în vederea eliminării treptate a cauzelor care le determină, prin perfecționarea sau schimbarea elementelor, laturilor, instituțiilor care au rămas în urmă, s-au perimat și nu mai corespund dezvoltării. După cum a arătat tovarășul Nicolae Ceaușescu, important este ca rezolvarea adecvată a c. neantagoniste, în socialism, pe baza dezvăluirii și studierii lor temeinice și la timp, spre a preveni transformarea lor în antagonisme, să se desfășoare pe fondul unității multilaterale a societății, al coincidenței intereselor fundamentale ale membrilor ei și al consolidării și perfecționării continue a relațiilor socialiste în toate sferele vieții sociale. De asemenea, e necesar să se țină seama și de faptul că acțiunea diferitelor tipuri de c. este simultană, conexată dialectic în cadrul unor procese sociale vii, de o mare complexitate, care nu îndreptățește subaprecierea unora sau supraaprecierea altora. Luarea în considerație a acțiunii *tuturor* tipurilor de c. și adoptarea, la timp, a măsurilor pentru soluționarea aces-

Scanned with OKEN Scanner

tora constituie o garanţie a evitării erorilor în activitatea practică a partidului revoluţionar al clasei muncitoare, a statului socialist. Studierea c., a tipurilor, caracteristicilor şi mecanismului lor, a felului specific şi concret istoric în care ele acţionează de la ţară la ţară şi de la etapă la etapă, are o covîrşitoare însemnătate teoretică şi practic-operaţională în elaborarea strategiei şi tacticii partidelor comuniste şi muncitoreşti, a politicii lor interne şi externe, în ştiinţa conducerii vieţii sociale. **2.** (În logică) Raport care există între *speciile* unui *gen* atunci cînd genul nu are mai mult de două specii (de ex., vertebrat-nevertebrat, organic-anorganic). Fiind date două *noţiuni*, A şi B, între ele există raport de **c.** dacă şi numai dacă, oricare ar fi obiectul *x*, el nu poate face parte în acelaşi timp şi din acelaşi punct de vedere atît din *sfera* lui A cît şi din sfera lui B, dar nici nu poate lipsi (în aceleaşi condiţii) din sfera ambelor. La nivelul propoziţiilor categorice, raportul de **c.** se stabileşte între propoziţiile universale şi cele particulare de calitate deosebită. În *logica simbolică* raportul de **c.** apare între o propoziţie oarecare „P" şi negaţia ei „~P", astfel încît „P" şi „~P" nu pot fi nici adevărate şi nici false în acelaşi timp şi din acelaşi punct de vedere. V. *contrarii; unitatea şi lupta contrariilor.*

CONTRAFACTUAL 1. (Referitor la enunţurile categorice) Fals în fapt. **2.** (Referitor la enunţurile condiţionale) Falsitatea antecedentului; această falsitate nu este explicit formulată, ci este implicită, fiind sugerată de context. De ex. enunţul „Dacă un vas ar fi căzut, el s-ar fi spart" ne sugerează că vasul nu a căzut. Enunţurile condiţionale contrafactuale se consideră a fi în mod normal adevărate, putînd exprima o mare parte din *cunoştinţele* noastre. Atenţia filozofilor a fost atrasă de acest tip de enunţuri din mai multe motive: a) situaţia lor logică este neclarificată: legătura dintre antecedent şi consecvent nu poate fi explicată nici pe baza logicii extensionale, nici apelînd la un gen de modalităţi ireductibile; b) analiza lor ar clarifica o serie de probleme conceptuale din filozofia ştiinţei: definirea legii ştiinţifice, construcţia unor teorii adecvate ale confirmării, înţelegerea unor particularităţi ale conceptelor teoretice şi ale experimentului ideal; c) istoric, doctrina *fenomenalismului* şi alte variante de *reducţionism* s-au întemeiat pe acest tip de enunţuri pentru a se dispensa de enunţurile care se refereau direct la obiectele fizice, la *entităţile* teoretice etc.

CONTRAPOZIŢIE, tip de inferenţă imediată (nemijlocită) care, în cazul propoziţiilor categorice de forma „S este P", se realizează prin *obversiune* şi *conversiune.* Dacă propoziţia iniţială este de tipul „Toţi S sînt P", prin obversiune se obţine „Nici un S nu este non-P" şi apoi prin conversiune, „Nici un non-P nu este S", ceea ce este **c.** *parţială* a propoziţiei iniţiale. Dacă obvertim şi **c.** *parţială*, obţinem **c.** totală, adică: „Toţi non-P sînt non-S". De reţinut că ordinea obversiune-conversiune este obligatorie în realizarea **c.** şi că propoziţiile categorice particular-afirmative nu au **c.** În logica simbolică prin **c.** se înţelege o proprietate fundamentală a *implicaţiei*, exprimată prin formula:

$$(A \rightarrow B) \rightarrow (\sim B \rightarrow \sim A)$$

a cărei semnificaţie este redată de enunţul: „*Dacă A este adevărat, atunci este adevărat şi B*, rezultă că *Dacă e fals B, atunci şi A este fals*".

Scanned with OKEN Scanner

CONTRARIETATE *(relaţie sau raport de* **c.***)*, raportul existent între noţiunile *specii*, în cadrul noţiunii *gen*, cu condiţia ca numărul noţiunilor specii să fie mai mare decît două (de ex. speciile de culori în cadrul genului culoare). Dacă speciile unui gen sînt în număr de două, atunci între ele există un raport de *contradicţie*. Două noţiuni oarecare, A şi B, se află în raport de **c.** dacă şi numai dacă, oricare ar fi obiectul *x* pe care îl alegem, el nu poate face parte, în acelaşi timp şi sub acelaşi raport, din acelaşi punct de vedere, atît din *sfera* lui A, cît şi din cea a lui B, dar poate lipsi (în aceleaşi condiţii) din sfera ambelor. În cazul propoziţiilor categorice, raportul de **c.** se stabileşte între propoziţia universal afirmativă SaP şi cea universal negativă de forme SeP. Două propoziţii oarecare sînt în raport de **c.** dacă şi numai dacă ele nu pot fi adevărate, dar pot fi false, în acelaşi timp şi din acelaşi punct de vedere. V. şi *opoziţie*.

CONTRARII, laturi, însuşiri sau tendinţe ale obiectelor şi proceselor, opuse unele altora. **C.** se exclud reciproc, iar *opoziţia* dintre ele reprezintă conţinutul şi izvorul intern al *dezvoltării* oricărui obiect sau proces. **C.** constituie o *unitate*; existenţa unei laturi este condiţia existenţei laturii contrare şi invers (ex. pozitiv şi negativ, asimilaţie şi dezasimilaţie, exploataţi şi exploatatori etc.). Unitatea **c.** este relativă, condiţionată, trecătoare, deoarece în procesul dezvoltării laturile contrare determinate, care caracterizează obiectele şi fenomenele, sînt înlocuite cu altele noi, ceea ce atrage după sine schimbarea calitativă a obiectelor şi fenomenelor, deci formarea unor noi unităţi de **c.** Lupta **c.** este absolută, căci caracterizează atît dezvoltarea oricărui obiect şi proces, cît şi schimbările lor calitative. Caracterul permanent, *absolut* al luptei **c.** determină caracterul absolut al *mişcării* şi dezvoltării din natură, societate şi gîndire. V. şi *contradicţie*; *unitatea şi lupta contrariilor*.

„CONTRIBUŢII LA CRITICA ECONOMIEI POLITICE“, operă teoretică a lui K. Marx, publicată în 1859. Lucrarea cuprinde o analiză a mărfii, a formei valoare, a procesului schimbului şi a banilor, care va fi reluată şi dezvoltată de Marx în secţiunea I din primul volum al „Capitalului“. „Prefaţa“ expune pe scurt, într-o pagină devenită celebră, esenţa concepţiei materialiste a istoriei, iar „Introducerea“ conţine o expunere teoretică a metodei dialecticii, sub aspectul ridicării de la abstract la concret, aplicată ulterior de Marx în „Capitalul“ şi în alte lucrări. „Introducerea“ acestei opere este considerată drept „Discursul asupra metodei“ a lui Marx în care este precizată poziţia sa epistemologică cu privire la dialectica procesului cunoaşterii ştiinţifice ca reproducere ideală, conceptuală (concretul logic), istoriceşte perfectibilă a complexităţii reale (concretul real-obiectiv) cu ajutorul unei succesiuni de operaţii categoriale de *analiză* şi *sinteză*, de conceptualizare, relevînd însemnătatea principiului istoricităţii pentru epistemologia ştiinţelor sociale. V. şi *abstract*; *concret*.

CONŢINUT, (în logică) totalitate a notelor unei noţiuni . În **c.** noţiunii de „om“ se cuprind notele de fiinţă bimană, bipedă, raţională, făuritoare de unelte etc. **C.** noţiunii este determinant în raport cu *sfera* acesteia.

CONŢINUT ŞI FORMĂ, categorii filozofice corelative care desemnează trăsături, laturi organic legate ale obiectelor şi *proceselor*. *Conţinutul* desemnează totalitatea elementelor constitutive esenţiale, care caracterizează şi condiţionează existenţa şi schimbarea unui obiect sau fenomen; ansamblul interacţiunilor şi proprietăţilor care asigură funcţionalitatea acestora. Mai precis, categoria *conţinut* are următoarele semnificaţii principale: a) *totali-*

Scanned with OKEN Scanner

tate a elementelor constitutive ale unui *sistem*; b) totalitate a caracteristicilor interne ale unui obiect sau fenomen; c) totalitate a relaţiilor şi proprietăţilor unui obiect sau fenomen care le conferă acestora capacitatea de a se institui ca obiect al reflectării (reflectat). În acest sens, toate sistemele lumii materiale pot fi reflectate în plan cognitiv prin intermediul noţiunii, judecăţii, teoriei etc. *Forma* desemnează modul de existenţă, de organizare şi de structurare a elementelor constitutive ale unui fenomen. Ca şi categoria *conţinut*, categoria de *formă* are, la rîndul ei, trei semnificaţii mai importante: a) *structură* a unui sistem, adică totalitate a relaţiilor existente între elementele lui; b) *înfăţişare* exterioară, aparentă a unui obiect sau fenomen; c) *construcţie* conceptuală care reflectă un conţinut (un sistem de obiecte sau fenomene), în mod mai mult sau mai puţin adecvat. Înfăţişarea exterioară, atît în cazul categoriei *conţinut* cît şi al aceleia de *formă*, este cea mai îndepărtată de accepţia filozofică a termenilor. Ca structură internă, forma este corelată cu *esenţa*. Deşi între *esenţă* şi *conţinut* există o strînsă legătură, între ele pot apărea totuşi şi deosebiri semnificative. Asemănător conţinutului, *esenţa* se referă la totalitatea proprietăţilor interne ale unui fenomen dar, în timp ce ea cuprinde doar proprietăţile fundamentale, necesare existenţei determinate a fenomenului, *conţinutul* desemnează totalitatea, atît a proprietăţilor esenţiale, cît şi a celor neesenţiale. De aceea, categoria *conţinut* este mai bogată decît cea de esenţă întrucît cuprinde, pe lîngă elementele necesare şi generale, şi pe cele particulare şi singulare. Pe de altă parte, conţinutul este mai sărac decît esenţa întrucît în cadrul său necesarul şi generalul coexistă unitar, nediferenţiat, cu accidentalul şi particularul. **C.** şi **f.** se află în raporturi de unitate indisolubilă, se presupun reciproc, corelaţia lor fiind o condiţie a existenţei obiectului. În istoria filozofiei, categoriile de **c.** şi **f.** au fost adeseori opuse metafizic, izolate una de alta; unii filozofi (de ex. Aristotel) au conceput *forma* ca supremul principiu activ iar conţinutul ca entitate pasivă; în teoria kantiană a cunoaşterii, „formele gîndirii" reprezintă unitatea de ordonare apriorică a multiplicităţii senzoriale (care formează conţinutul). În realitate, în cadrul unităţii lor dialectice, *conţinutul* este factor primordial, determinant, iar *forma* este modul de manifestare a conţinutului, cadrul în care acesta capătă concreteţe. Astfel, caracterul şi nivelul forţelor de producţie determină tipul relaţiilor de producţie, baza determină suprastructura. În interacţiunea dintre **c.** şi **f.**, forma joacă un rol activ, grăbind sau frînînd dezvoltarea conţinutului ca mod de existenţă al acestuia. Dialectica **c.** şi **f.**, care are un rol hotărîtor în *dezvoltarea* fenomenelor, se manifestă pe mai multe planuri: a) *conţinutul* se schimbă totdeauna mai repede decît *forma* (de ex. forţele de producţie se dezvoltă mai repede decît relaţiile de producţie), fapt care atrage după sine o anumită rămînere în urmă a formei în raport cu conţinutul şi, ca urmare, un anumit raport de contradicţie între ele; restabilirea concordanţei dintre **f.** şi **c.** se efectuează prin înlăturarea formelor învechite, care frînează dezvoltarea conţinutului; în acest sens, adecvarea continuă a formelor politico-organizatorice, instituţionale la conţinutul social-material în mişcare este o importantă condiţie a progresului societăţii socialiste; b) *forma* manifestă o independenţă relativă faţă de *conţinut*, acelaşi conţinut poate îmbrăca mai multe *forme*; c) de asemenea (îndeosebi în viaţa socială), *conţinutul* nou poate folosi *forme* vechi, adaptîndu-le scopurilor sale. O expresie caracteristică a corelaţiei dintre **c.** şi **f.** o constituie trecerea uneia dintre aceste categorii în cealaltă: ceea ce într-un anumit sistem poate fi considerat *formă*, într-un sistem mai cuprinzător (sistem

Scanned with OKEN Scanner

supraordonat, învăluitor) devine *conținut*. Relațiile de producție, de ex. constituie o *formă* în raport cu forțele de producție, dar ele devin un *conținut* în raport cu suprastructura politică, juridică, cu ideologia pe care le generează.

CONȚINUT ȘI FORMĂ ÎN ARTĂ, categorii estetice corelative, constitutive ale operei de artă. *Conținutul* rezidă în *semnificațiile* specifice cuprinse în opera de artă și care caracterizează atitudinea estetică a creatorului față de realitatea materială sau spirituală. *Forma* este modul specific de expresie și structurare a *conținutului* în funcție de ramura de artă în care se încadrează opera, de materialul artistic folosit (cuvînt, marmură, culoare, timbru instrumental etc.), ca și de procedeele de tehnică artistică și de stilul original al creatorului de artă. Între **c.** și **f.** în **a.** există o unitate dialectică, inovația presupunînd modificarea nu numai a laturii formale, ci realizîndu-se în indisolubilă legătură cu revoluționarea conținutului. *Conținutul* artistic nu poate fi despărțit de *forma* operei de artă (decît, cel mult, în scopuri analitice). În artă, *forma* are un rol însemnat întrucît opera de artă ajunge la o existență autentic artistică și autonomă numai integrîndu-se vieții *formelor*. Forma este însă expresia unui *conținut* social, filtrat de un temperament, reverberat de o personalitate artistică. De aceea una din trăsăturile principale ale formei în artă este faptul că semnifică ceva, că este un *semn*.

CONVENȚIONALISM, concepție filozofică idealist-subiectivă, formulată la începutul sec. 20 de matematicianul și fizicianul francez Henri Poincaré (1854—1912) și dezvoltată de H. Dingler. Apariția **c.** este legată de interpretarea filozofică eronată a unor descoperiri revoluționare din domeniul matematicilor sec. 19 și, în special, al geometriilor neeuclidiene ale lui Lobacevski, Bolyai și Riemann. Potrivit **c.**, *axiomele* geometriei, ca și *legile* naturii în genere, nu ar fi decît *simboluri* sau convenții, create de oameni în mod arbitrar, din motive de comoditate a gîndirii, și care nu ar reflecta *realitatea obiectivă*. În opoziție cu **c.**, concepția materialist-dialectică arată că axiomele, legile și orice alte abstracții științifice au un conținut obiectiv, determinat pe baza *practicii* social-istorice a omenirii. V. și *instrumentalism; operaționalism*.

CONVERGENȚĂ 1. Caracter a două sau mai multe traiectorii care se reunesc într-un punct (de ex., în optică **c.** razelor luminii). **2.** (În matematică) *Seria convergentă*, termen care corespunde acelei serii a cărei sumă tinde spre o limită finită cînd numărul termenilor crește indefinit (ex. $1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{4} + \frac{1}{8} \ldots$). **3.** Ansamblu de transformări avînd ca efect producerea unei asemănări crescînde a elementelor care se transformă. Antonim: *diferență*. **4.** Tendință a mai multor serii de transformări independente și paralele de a produce același rezultat. **5.** (În biologie) Fenomen evoluționist natural care duce la asemănări de formă exterioară (și uneori de structură) la specii cu trecut filogenetic diferit, dar asupra cărora s-au exercitat influențe de mediu similare (de ex. forma hidrodinamică a peștilor și a delfinului, care e mamifer). **C.** este un argument puternic în favoarea selecției naturale și a corelațiilor dintre adaptare și evoluție. **6.** *Doctrina* **c.**, orientare frecventă în gîndirea socială și în ideologia burgheză contemporană, care preconizează similitudinea (sau omologia) actuală a celor două sisteme social-economice și politice opuse, socialismul și capitalismul, și evoluția lor în viitor, spre un tip comun (sau mixt) de societate. Sprijinindu-se pe alte pseudoteorii sau doctrine („societatea industrială unică", „stadiile creșterii economice", *tehnocrația*, *dezideologizarea*, depolitizarea

Scanned with OKEN Scanner

ş.a.) sau chiar înglobîndu-le, doctrina **c.** se prezintă drept o teorie generală cu privire la trăsăturile definitorii ale societăţilor contemporane avansate şi la perspectivele dezvoltării lor istorice. În realitate, ea implică nivele şi variante diferite de ordin: tehnologic-organizaţional (J. K. Galbraith, J. Tinbergen); economic (Fr. Perroux, J. Fourastié, W. Rostow); sociologic (R. Aron); politologic (M. Duverger, R. Löwenthal) şi ideologic (R. Aron, D. Bell, S.M. Lipset). De aceea, *doctrina* **c.** nu este unitară, ci apare ca încorporare a unor concepţii eterogene, care sînt juxtapuse; eterogenitatea sa se manifestă şi în *ambiguitatea* şi diversitatea soluţiilor preconizate pentru societatea viitoare, ca rezultat posibil (sau dorit) al. **c.** sistemelor sociale. Principalul său viciu teoretic constă în aceea că, pornind de la unele similitudini reale, generate mai ales de nivelul şi universalitatea *revoluţiei ştiinţifico-tehnice*, ale celor două sisteme, ignoră deosebirile de esenţă social-economice dintre acestea şi conchide asupra apropierii lor în viitor, denaturînd sensul istoric specific al dezvoltării fiecăruia în parte. Expresie a noii strategii ideologice a *imperialismului* contemporan, izvorîtă din poziţia de „defensivă istorică" pe care acesta a fost nevoit să o adopte sub presiunea existenţei obiective a lumii socialiste şi a mişcării antiimperialiste, *doctrina* **c.** îndeplineşte diverse funcţii social-politice şi ideologice diversioniste: de a eluda sau şterge opoziţia de esenţă dintre socialism şi capitalism, de a asocia imperialismului capacităţile de dezvoltare multilaterală ale socialismului, de a nega socialismul ca realitate necesară a viitorului şi, prin aceasta, de a abate masele de la lupta social-politică pentru eliberarea lor şi de a lipsi mişcarea revoluţionară contemporană de obiectivul ei strategic fundamental: lupta pentru socialism.

CONVERSIUNEA JUDECĂŢILOR, *inferenţă* imediată (nemijlocită) prin care se inversează funcţia logică a subiectului cu cea a predicatului unei propoziţii categorice (judecată de predicţie). **C.j.** se realizează păstrîndu-se *calitatea* judecăţii. *Cantitatea* judecăţii se păstrează în cazul *conversiunilor simple* (de ex., „Unii filologi sînt poligloţi" = „Unii poligloţi sînt filologi") şi se schimbă în cazul *conversiunilor prin accident* (de ex., „Toate mamiferele sînt vertebrate" = „Unele vertebrate sînt mamifere").

COPENHAGA (*Şcoala de la* **C.**), denumire dată unui grup de fizicieni constituit la sfîrşitul deceniului al treilea al sec. 20 la Institutul de fizică teoretică din Copenhaga (N. Bohr, directorul institutului, W. Heisenberg, C.F. Weizsäcker, P. Jordan ş.a.), care au dat iniţial o interpretare pozitivistă unor probleme teoretice ale mecanicii cuantice. Cu timpul, poziţiile filozofice ale acestor fizicieni s-au diversificat: de exemplu Jordan a rămas în cadrul *pozitivismului*, iar Heisenberg şi Bohr s-au apropiat de *materialism*.

COPERNIC, Nicolaus Copernicus (nume latinizat al lui Kopernik Mikolaj) (1473—1543), astronom şi umanist polonez a cărui operă ocupă un loc de mare însemnătate atît în cadrul astronomiei cît şi în cel al istoriei gîndirii în general. Cercetările sale astronomice au urmărit perseverent găsirea unei imagini mai raţionale a „cerului", a *lumii*. El a înlocuit *geocentrismul* ptolemeic cu *heliocentrismul*. Deşi mai păstra elemente ale vechii concepţii (cerul stelelor fixe), imaginea copernicană asupra lumii a constituit o adevărată revoluţie în gîndirea vremurilor respective. Din punct de vedere filozofic, revoluţia copernicană a fost fertilă atît prin metodologia care a stat la baza ei, cît şi prin implicaţiile şi deschiderile teoretice mai largi pe care le-a adus cu sine. Contrariat de caracterul artificial şi încîlcit al vechilor sisteme ale lumii, **C.** a conchis asupra lipsei lor de *raţionalitate*. Noua raţionalitate era pentru gînditorul polonez o reflectare a *simplicităţii* şi „clarvi-

Scanned with OKEN Scanner

ziunii" naturii înseşi, care îşi atinge scopurile prin mijloacele cele mai directe, fără ocolişuri, nu produce nimic inutil şi „ştie" ca dintr-o singură cauză să dea naştere mai multor efecte. Din perspectiva acestui principiu al simplicităţii observabile nemijlocit în natură, **C.** deducea absurditatea ipotezei după care, precum în sistemul ptolemeic, universul întreg s-ar învîrti în jurul Pămîntului sau o masă foarte mare ar gravita în jurul uneia foarte mici, imaginea inversă fiind mult mai plauzibilă. Alături de principiul simplicităţii, **C.** invocă pe acela al *relativităţii* perceperii mişcării în spaţiu. Cînd se produce o astfel de mişcare, afirmă el, simţurile nu ne pot informa imediat asupra a ceea ce se mişcă — obiectul perceput sau cel care percepe. Cînd navigăm avem impresia că malurile se îndepărtează în timp ce, de fapt, noi sîntem cei ce ne mişcăm, îndepărtîndu-ne. Acest principiu al relativităţii mişcării i-a servit lui **C.** pentru a fundamenta mişcarea Pămîntului. Pe lîngă instaurarea dreptului la existenţă al spiritului critic, revoluţia copernicană, înlocuind o imagine a lumii de care era legată concepţia teologică asupra vieţii şi a universului, a stimulat îndoielile în privinţa *validităţii* unei asemenea concepţii şi a deschis calea afirmării alteia noi, în concordanţă cu spiritul *ştiinţei*. Prin mutarea centrului sistemului planetar de la Pămînt la Soare, a fost pus în discuţie şi *antropocentrismul* susţinut de biserică şi, prin aceasta, ideea de *finalitate* a lumii, acreditată de asemenea de către *dogma* creştină. Respingerea imaginii ptolemeice a lumii, asociată pînă atunci explicaţiilor biblice, a însemnat o breşă fundamentală, insurmontabilă în sistemul dogmaticii religioase, o separare definitivă a ştiinţei de credinţă. Aceste ultime aspecte aveau să fie adîncite ulterior de către Giordano Bruno şi Galileo Galilei. *Op.pr.:* „Despre mişcările de revoluţie ale corpurilor cereşti" (1543).

COPIE (lat. *copia* „abundenţă"), reproducere exactă, imitativă. Termen folosit uneori pentru a reda conceptul de imagine sau reflectare din teoria materialistă a cunoaşterii; el a pătruns şi în literatura marxistă datorită traducerii cuvîntului german *Abbild*, care are şi sensul de imagine, oglindire, reflectare. Rezultatul procesului cognitiv nu este însă o simplă **c.** a *realităţii*, ci un elaborat al procesului apropierii dialectice a *subiectului* de *obiect*, o „reflectare subiectivă a realităţii obiective" (Lenin), cu un grad din ce în ce mai înalt de *adecvare*. Teoria realist-naivă a *reflectării* lumii prin imagini — **c.** se află la antipodul teoriei *hieroglifelor* care denaturează explicarea procesului de cunoaştere în sens idealist-subiectiv, ca şi al teoriei idealist-obiective a lui Platon care consideră că lucrurile reale sînt o **c.** imperfectă a unor modele ideale. V şi *realism naiv; mimesis*.

COPULĂ (lat. *copula* „legătură"), element logic al *judecăţii* de predicaţie (propoziţie categorică) care face legătura între *subiect* şi *predicat*, fiind redat adesea prin cuvîntul „este" („sînt").

COREALITATE, concept care exprimă ideea alăturării a două *realităţi*, a două moduri de a fi şi deci şi a două serii de *legităţi* sau de *factori*, proprii fiecăreia dintre aceste realităţi sau moduri de existenţă (de ex., natura şi cultura, mediul ecologic şi societatea, modelul şi opera de artă care îl reprezintă etc.).

CORECTITUDINE, însuşire a gîndirii care constă într-o anumită *ordine* a ideilor, constituită drept consecinţă a respectării *legilor* logice. Pentru ca gîndirea să fie corectă, ideile trebuie: a) să fie clare şi distincte (adică, în decursul argumentaţiei, fiecare idee să-şi păstreze acelaşi înţeles, precis delimitat); b) să nu fie contradictorii (adică din anumite idei să nu rezulte consecinţe care se contrazic între ele); c) să fie întemeiate în înlănţuirea lor

Scanned with OKEN Scanner

(adică în fundamentarea ideilor unele pe altele, cele ce urmează să-şi găsească un temei suficient în cele ce precedă). Încălcarea acestor cerinţe are drept consecinţă apariţia unor *erori logice*. **C.** se subordonează *adevărului*, întrucît nu orice *enunţ* corect este şi adevărat, dar orice enunţ adevărat este totodată şi corect. V. şi *validitate*.

CORELAŢIE 1. Relaţie între doi termeni care nu pot exista unul fără celălalt (de ex. conţinut-formă, pozitiv-negativ). **2.** Relaţie a două fenomene sau procese între ale căror schimbări, respectiv variaţii de mărime există o anumită dependenţă (de ex. **c.** dintre părţile unui organism, **c.** dintre nivelul de trai şi *productivitatea muncii)*. În cele mai multe cazuri, legătura dintre variaţiile mărimilor este o legătură *statistică*, care se poate manifesta foarte diferit, dar care rămîne o caracteristică a sistemelor cu o populaţie complexă de elemente. **C.** poate fi măsurată (în econometrie, sociologie, genetică, psihologie) prin „coeficienţi de **c.**" sau prin „coeficienţi de asociaţie". Conceptul de **c.** a căpătat o semnificaţie deosebită odată cu revirimentul şi extinderea metodelor *structurale* de cercetare în domeniul ştiinţelor naturii şi al ştiinţelor sociale.

CORIDALEU, Teofil (1570—1646), cărturar şi filozof grec neoaristotelic, ultimul şi cel mai cuprinzător comentator în limba greacă al operei lui Aristotel, profesor la Atena şi Constantinopole. Operele sale, tipărite sau rămase în manuscris, au folosit învăţămîntului superior în Europa pînă în sec. 18, pătrunzînd, mai ales prin discipolii săi, şi în Moldova şi Ţara Românească, devenite centre ale neoaristotelismului coridalean. Contrar scolasticii medievale, **C.** a susţinut necesitatea separării filozofiei de teologie şi imposibilitatea concilierii aristotelismului cu dogma creştină. În contextul ideologic al epocii, elogiul pe care **C.** l-a adus filozofiei, socotind-o mijlocul pentru atingerea fericirii de către om, a avut o semnificaţie umanistă. *Op. pr.:* „Comentarii şi întrebări asupra întregii logici a lui Aristotel" (postum, 1729), „Introducere la Fizica lui Aristotel" (postum, 1779), „Oeuvres philosophiques", 7 vol., prima serie completă de opere în limbile greacă şi franceză, trad. C. Noica (vol. I şi II, 1970—1973; vol. III—VII în pregătire).

CORNU, Auguste (n. 1888), filozof marxist francez, profesor, din 1948, la Universitatea „Humboldt" din Berlin (R.D.G.). Principalele sale lucrări sînt consacrate genezei marxismului şi locului pe care îl ocupă acesta în istoria gîndirii moderne. *Op.pr.:* „Karl Marx şi Friedrich Engels. Viaţa şi activitatea" (3 vol., 1955, 1958, 1962), „Formarea materialismului istoric" (1970).

COSMOGONIE (gr. *kosmos* „lume", „univers" şi *gonos* „origine", „naştere"), ramură a astronomiei cu numeroase implicaţii filozofice, care studiază originea şi evoluţia în timp a corpurilor cereşti. **C.** *planetară* se ocupă cu originea sistemului solar. În elaborarea diverselor teorii cosmogonice se înfruntă poziţii materialiste (I. Kant, P. Laplace, O.J. Schmidt ş.a.) cu puncte de plecare idealiste (de ex. J. Jeans) care, la rîndul lor, alimentează concepţii creaţioniste. **C.** *stelară* se ocupă cu originea şi evoluţia stelelor. Teoriile moderne privitoare la **c.** *stelară* dezvăluie caracterul dialectic al existenţei materiei în univers, faptul că apariţia stelelor este un proces natural care continuă şi în prezent (V.A. Ambarţumian). Apariţia şi dispariţia corpurilor cereşti reprezintă momente ale *mişcării materiei* infinite în *spaţiu* şi *timp*. Prin termenul **c.** sînt desemnate totodată anumite concepţii folclorice populare, mitologico-religioase sau poetice despre apariţia *lumii*. Astfel de **c.** se întîlnesc la toate popoarele arhaice şi exprimă implicit o anumită *concepţie despre lume*. Teorii cosmogonice au elaborat şi filozofii

Scanned with OKEN Scanner

greci printre care Anaximandru, Empedocle şi Anaxagora. **C.** este implicată ca viziune şi în operele lui Platon, Aristotel, Leibniz, Hegel ş.a.

COSMOLOGIE (gr. *kosmos* „lume", „univers" şi *logos* „cuvînt", „vorbire"), ştiinţă despre structura şi dezvoltarea stărilor cosmice ale materiei, despre constituirea, tipologia, formele de mişcare, transformarea şi dispariţia obiectelor şi sistemelor cosmice. În sensul cel mai larg, **c.** este ştiinţa despre principiile generale ale universului fizic. În antichitate şi evul mediu această ştiinţă era denumită „fizică" sau „filozofie a naturii"; termenul **c.** a fost introdus abia la sfîrşitul sec. 18 de către Ch. Wolff. Fiind iniţial o preocupare cu precădere filozofică, speculativă, **c.** a început să se constituie ca disciplină autonomă abia în timpurile moderne, devenind o ştiinţă propriuzisă abia în ultimul secol. La constituirea **c.** ca ştiinţă au contribuit esenţial dezvoltarea fizicii şi mecanicii, apoi apariţia şi dezvoltarea opticii, analizei spectrale, termodinamicii, fizicii cuantice, teoriei *relativităţii* şi fizicii nucleare. Uneori **c.** este echivalată cu astronomia. **C.** contemporană studiază problemele distribuţiei galaxiilor în *spaţiu*, interacţiunea şi mişcarea acestora, proprietăţile geometrice ale spaţiului, naşterea şi răspîndirea elementelor chimice în cosmos etc. Teoriile cosmologice au păstrat însă o semnificaţie filozofică, în explicarea *structurii* şi mişcării universului fiind implicate poziţiile filozofice fundamentale. Astfel, în interpretarea deplasării spre roşu în spectrele galaxiilor (v. *deplasarea spre roşu)* şi în elaborarea unor *modele* ale universului în cadrul cosmologiei relativiste s-au înfruntat interpretări creaţioniste, idealiste, cu interpretări materialiste. În teoriile asupra întregului univers trebuie să se ţină seama în mod deosebit de varietatea infinită pe care o constituie universul şi de imposibilitatea de a o epuiza în modele simplificatoare.

COSMOPOLITISM (gr. *kosmos* „lume", „univers" şi *polites* „cetăţean"), concepţie politică care neagă importanţa apartenenţei oamenilor la comunităţile lor statale sau naţionale, considerîndu-i „cetăţeni ai lumii". **C.** a avut în diferite perioade istorice un conţinut social diferit. Astfel **c.** antic este prima formă istorică a **c.,** proprie elenismului şi Imperiului roman, corespunzătoare fazei de criză a sclavagismului, propagată îndeosebi de stoici, de unii cinici şi sofişti, precum şi de Cicero. În perioada de ascensiune a burgheziei, **c.** a cultivat idealurile umaniste, nobile, iniţiate de **c.** antic. Fără a nega importanţa comunităţii naţionale, unele concepţii cosmopolite au preconizat integrarea naţiunii în umanitate, combătînd izolarea naţională şi egoismul naţionalist. **C.** burghez din epoca imperialismului propagă însă indiferenţa faţă de patrie (conform dictonului antic: „Unde e bine, acolo e patria"), neîncrederea în capacitatea creatoare a propriului popor, disprețul faţă de tradiţiile şi de cultura naţională. Ca doctrină politică, **c.** contemporan promovează ideea neştiinţifică şi diversionistă a renunţării la suveranitatea şi independenţa naţională, lansînd proiecte de creare a unui „stat" sau „guvern mondial", care exprimă tendinţele de supremaţie ale marilor puteri monopoliste. Marxism-leninismul opune **c.** *internaţionalismul* proletar şi *patriotismul* socialist. „Tăria internaţionalismului proletar, a solidarităţii internaţionale depinde tocmai de forţa clasei muncitoare din fiecare ţară, de autoritatea şi încrederea de care ea şi partidul ei revoluţionar se bucură în rîndurile propriului popor — şi nu de nesocotirea şi sacrificarea intereselor naţionale în numele unor teze şi principii aflate în contradicţie flagrantă cu cerinţele obiective ale vieţii, cu însăşi dezvoltarea istorică" (Nicolae Ceauşescu).

COSMOS (gr. *kosmos* „lume", „univers") **1.** (În sens larg) *Lumea*, universul, *existenţa* luată în ansamblul ei. **2.** (În

Scanned with OKEN Scanner

sens restrîns) Universul, existenţa dotate cu o *ordine* raţională şi opuse *haosului* (Platon, Aristotel, Leibniz, Hegel). În accepţia curentă, termenul de **c.** este adesea folosit pentru a denumi spaţiul din vecinătatea Pămîntului şi deci sistemul solar. De structura şi evoluţia **c.** se ocupă *cosmologia*.

COURNOT, Antoine-Augustin (1801—1877), matematician şi filozof francez, cunoscut mai ales pentru încercarea de a întemeia o critică a cunoaşterii pe baza ideii de *probabilitate*. Influenţat de *pozitivismul* lui Comte şi de *criticismul* kantian, **C.** a căutat să depăşească limitele acestor două orientări filozofice. Spre deosebire de Comte, **C.** nu a intenţionat însă construirea unui sistem, iar ideile sale filozofice sînt corelate mai strîns cu problematica ştiinţei. Ca şi Kant, **C.** a dorit să fundamenteze o critică a condiţiilor şi valabilităţii cunoaşterii, a fundamentelor obiective şi subiective ale ştiinţei însăşi. În opoziţie cu Kant, **C.** a negat însă natura *a priori* a *categoriilor*, susţinînd că acestea sînt idei fundamentale constituite *a posteriori*, descoperite şi verificate pe cale experimentală de către *ştiinţă*. În aceeaşi direcţie, **C.** a afirmat că ideile noastre se orînduiesc conform fenomenelor exterioare şi nu invers, iar raţiunea este capacitatea de a descoperi *ordinea* şi înlănţuirea lucrurilor şi de a reflecta această ordine. Totuşi, în spirit kantian, **C.** afirmă relativitatea şi limitele cunoaşterii. Aceasta nu poate pătrunde pînă la *esenţa* lucrurilor; *certitudinea* constituie o limită afectată de diferite grade de *probabilitate*. Condiţionarea probabilistă a cunoaşterii se datoreşte, după **C.**, „*hazardului*“ existent în realitate, şi care se naşte ca urmare a intersectării a două serii cauzale independente una faţă de alta. Cu toate limitele sale pozitiviste şi agnostice, concepţia lui **C.** constituie una dintre încercările moderne ale filozofiei ştiinţei şi a avut o mare influenţă asupra altor gînditori, printre care Lachélier, Boutroux, Poincaré, Bergson ş.a. *Op. pr.:* „Eseu asupra fundamentelor cunoaşterii şi asupra caracterelor criticii filozofice“ (1851).

COUSIN, Victor (1792—1867), filozof spiritualist, şeful şcolii eclectice franceze. Discipol al lui Royer-Collard şi al lui Maine de Biran, **C.** critică *senzualismul* lui Condillac şi în general spiritul filozofic al sec. 18, vinovat, în opinia lui, de „dezastrele“ ce au urmat Revoluţiei franceze. **C.** şi-a caracterizat propria filozofie ca fiind o filozofie „spiritualistă“, iar metoda drept „eclectică.“ Această metodă, proprie după **C.** nu numai filozofiei, ci şi ştiinţelor particulare, constă în adiţionarea continuă a rezultatelor valide ale investigaţiilor cunoaşterii din care se constituie corpus-ul ştiinţei adevărate. *Criteriul* după care este selectată partea validă a sistemelor filozofice şi din care se nutreşte *eclectismul* îl constituie *simţul comun*. Admiţînd „natura“ şi „eul“ ca două *entităţi* distincte, **C.** postulează existenţa autonomă a ideilor care nu-şi au originea în nici una dintre ele, nefiind rezultatul nici al *senzaţiilor*, nici al *reflecţiei*, întrucît transcend individualitatea „eu“-lui şi continua variabilitate a naturii. Sinteza spiritualistă a lui **C.**, împrumutînd elemente din opera lui Platon, de la unii reprezentanţi ai şcolii *alexandrine* şi şcolii *scoţiene*, influenţată de Kant, Schelling şi Hegel, este lipsită de originalitate. Numele lui **C.** se leagă mai ales de apariţia istoriei filozofiei ca disciplină în Franţa. **C.** a tradus operele lui Platon, a publicat „Cugetările“ lui Pascal şi operele lui Descartes. *Op. pr.:* „Fragmente filozofice“ (1826), „Curs de istoria filozofiei moderne“ (1841—1846), „Despre adevăr, frumos şi bine“ (1853).

CRATYLOS (sec. 5 î.e.n.), filozof grec, discipol al lui Heraclit, care a tras concluzii relativiste şi sceptice din doctrina dascălului său despre *devenirea* şi curgerea universală. Spre de-

Scanned with OKEN Scanner

osebire de Heraclit, care spunea că „nu ne putem scălda de două ori în același rîu", C. a afirmat că nu ne putem scălda nici măcar o singură dată, deoarece rîul se schimbă din clipă în clipă. În felul acesta, C. nega orice stabilitate a lucrurilor (chiar și pe cea relativă).

CREATIVITATE, capacitate specific umană de a inova, concretizată în *invenția* și *creația* materială sau spirituală. C. este expresia posibilităților umane de creație, prezentă încă în faze ce premerg înfăptuirea. Ea este și *măsura* trecerii posibilităților de creație în act. În ultimele decenii c. a intrat în cîmpul de investigații al unei serii de discipline ca: psihologia, pedagogia, sociologia, estetica, critica literară, critica de artă, epistemologia și logica științei, praxiologia și teoria acțiunii umane etc. în intenția acestora de a contribui, în scopuri euristice, la deslușirea aspectelor generale și a celor specifice potențialităților creatoare, ca și ale procesului de *creație* însuși în diferite domenii.

CREAȚIE, proces dinamic de obiectivare umană prin care iau naștere *valorile* culturale, în anumite condiții date, istorice și naturale, obiective și subiective. C. este o specie a *muncii* și anume a aceleia care adaugă *lumii*, omului, produse sau obiecte noi, specifice, originale, materiale ori spirituale, încă inexistente, și care au darul de a contribui la transformarea mediului natural, social sau mental și, prin aceasta, la transformarea creatorului însuși. Prin c. se produce schimbarea calitativă a unui fapt natural sau social, individual sau colectiv, de la un act psihic, cognitiv, la un fapt de cultură. Concepțiile privind c., natura procesului creator, facultățile spirituale care participă la el, sînt fie idealist-obiective, teologice, referindu-se la caracterul revelat, „inspirat", supramundan, transcendent al c., fie idealist subiective, iraționaliste, voluntariste, preconizînd un principiu creator abisal, inconștient, care i s-ar impune creatorului fără voia lui, fie intelectualiste, supralicitînd rolul factorului rațional, deliberat, constructiv, în acest proces. Concepția materialist-dialectică și istorică despre c. consideră că procesul de c. este condiționat istoricește de stadiul evoluției materiale și spirituale a societății, de măsura în care *personalitatea* creatoare este conștientă de condiția și necesitatea istorică dată; el depinde de coincidența dintre acestea și *creativitatea* personalității respective. În afara factorilor sociali sînt considerați ca factori favorizanți ai c. și cei biologici, psihologici, educaționali, care concură la acest proces. În procesul creator se interferează, în diferite proporții și de la caz la caz, spontanul și conștientul, raționalul și afectivul, empiricul și teoreticul. C. propriu-zisă este un salt calitativ determinat de acumulări cantitative ale acestora. Conceptul de c., în sensul de zămislire demiurgică a unei realități din neant, de către un autor care este și cauza lui eficientă, are origine teologică. Denunțat de Spinoza („Etica"), de Kant („Critica rațiunii pure"), reluat de Bergson, cu acest sens, el este astăzi, din punct de vedere filozofic, perimat. C. se manifestă atît pe plan individual, cît și la scară macro-socială (mase, popoare, națiuni, instituții sau structuri de organizare socio-economică, tehnică, științifică, culturală etc.). Materialismul istoric subliniază forța revoluționară, creatoare a maselor populare participante activ la creația istorică conștientă. V. și *invenție*.

CREAȚIONISM, concepție teologică potrivit căreia lumea ar fi fost creată (din nimic, *ex nihilo*) de Dumnezeu. O accepție particulară a termenului s-a cristalizat în biologie, unde el denumește concepția potrivit căreia ființele vii, respectiv speciile de animale și plante, ar fi fost create, așa cum există ele astăzi, de divinitate (C. Linné, G. Cuvier). Variante „atenuate" ale c. sînt doctrinele creației *ab aliquo*

Scanned with OKEN Scanner

(divinitatea sau demiurgul structurează un material preformat) şi ale „creaţiei continue“ (intervenţia lor este necesară şi ulterior, clipă de clipă). **C.** biologic a fost dezminţit de *darvinism*.

CREDINŢĂ 1. Simplă opinie probabilă. **2.** Certitudine afectivă, sentimentală, non-raţională care poate atinge, uneori, fanatismul. În această semnificaţie se înscriu şi **c.** religioase, motivate însă prin *revelaţie*. În primul caz, **c.** reprezintă treapta inferioară a cunoaşterii şi se opune certitudinii ştiinţifice. În al doilea caz, **c.** se dă drept treapta cea mai înaltă a cunoaşterii, superioară cunoaşterii raţionale. Fr.H. Jacobi vede în **c.** singura modalitate a omului de a accede spre infinit şi o identifică cu sentimentul *realităţii*. Comentînd valoarea **c.**, Kant, ca şi postkantienii, o consideră drept un act de voinţă, de adeziune individuală, subiectivă, care exclude îndoiala şi se lipseşte de raţiunile logice adecvate şi comunicabile. În fapt, se are în vedere conceperea **c.** drept o formă de noncunoaştere. Materialismul istoric consideră **c.** drept o formă caracteristică a *înstrăinării* religioase, determinată de cauzele obiective ale înstrăinării în genere.

CREŞTERE, mărire a dimensiunilor cantitative ale unui obiect sau fenomen, termenul fiind utilizat cel mai adesea în determinismul biologic, referitor la organisme. Frecvent circulă şi termenul de **c.** *numerică*, înmulţire a elementelor (unităţilor) unei populaţii (mulţime, colectivitate). *Evoluţionismul* „mecanicist“ *(plat)* nu face deosebire între **c.** şi *dezvoltare*, ambele fiind echivalate cu acumularea cantitativă. În concepţia materialist-dialectică, **c.** este concepută însă ca un proces pur cantitativ, spre deosebire de *evoluţie* sau de *dezvoltare* în care au loc restructurări şi schimbări calitative progresive. Numeroase fenomene naturale şi sociale cunosc, pentru un timp, un proces de **c.** *exponenţială* (în progresie geometrică), deosebit principial de **c.** (simplă) *aditivă* (în progresie aritmetică) dar, în cele din urmă, **c.** îşi epuizează resursele de potenţare a noului (fenomen reprezentabil printr-o curbă în S, curba *logistică)* şi lasă loc unui proces revolutiv, de schimbare calitativă (salt). V. şi *schimbare*.

CREŞTINISM, una dintre principalele *religii* universale, cu o vechime de aproape două milenii. Numele acestei religii derivă de la presupusul ei întemeietor şi totodată divinitate: Iisus Hristos, considerat ca fiu al lui Dumnezeu şi deci parte componentă a „trinităţii“ creştine (Tatăl, Fiul şi Sfîntul Duh). Doctrinar, **c.** se sprijină pe „Biblie“ dar mai ales pe cărţile „Noului Testament“. Studiul apariţiei cărţilor, considerate sfinte, ale „Noului Testament“ demonstrează ideea că, de fapt, **c.** nu a fost întemeiat de Iisus, ci invers, că în cadrul **c.** s-a format treptat personalitatea acestuia. Momentul apariţiei organizatorice a bisericii creştine, prin unirea laolaltă a micilor unităţi de credincioşi creştini existente încă din sec. 1 e.n., datează, după istorici, de la mijlocul sec. 2, ceea ce dezice din nou teza teologică a întemeierii bisericii de către apostoli (teză de mare însemnătate în doctrina catolică, de pildă, după care papii sînt socotiţi urmaşii direcţi ai apostolilor Petru şi Pavel). **C.** a debutat ca mişcare a celor asupriţi, ca o religie a sclavilor şi liberţilor, a săracilor şi a celor lipsiţi de drepturi, a popoarelor pe care Roma le-a subjugat sau le-a împrăştiat. Climatul social şi ideologic al cuceririi romane a creat condiţiile propice constituirii şi dezvoltării unei religii care să se adreseze maselor de oropsiţi aparţinînd diferitelor popoare din întinsul Imperiu roman; o religie nelegată de specific etnic, cu un mesaj cît mai inteligibil şi cu ritual cît mai simplu. Aşa cum **c.** nu a apărut însă dintr-o dată, el nu s-a manifestat nici *doctrinar*, pe un loc gol. Ideologia **c.** s-a format prin *sincretism* şi dezice

Scanned with OKEN Scanner

teza teologală a unicităţii originare a acestei religii. Terenul originar al formării **c.** îl formează sectele iudaice din „diaspora" (căci după majoritatea specialiştilor locul de apariţie a acestei religii nu a fost totuşi Palestina), în ideologia cărora „Mesia", mîntuitorul, devine o divinitate mai spiritualizată. Pe lîngă aceasta, se amplifică contactele cu cultele popoarelor păgîne şi filozofia greacă. Filozoful evreu Filon din Alexandria, numit de Engels „părintele creştinismului", este un adept al filozofiei greceşti tîrzii. Alături de concepţia iudaică, monoteistă, el transformă Logosul grec în Fiul lui Dumnezeu, figură centrală a **c.**, cu rol de intermediar între Dumnezeu şi lume. Dar în **c.** intră şi alte elemente neiudaice, de cult şi de ordin doctrinar, în această epocă în care spiritul mesianic apare şi în unele culte păgîne. Printre influenţele vădite ale cultelor păgîne, istoricii menţionează, de pildă, credinţa în viaţa de apoi, învăţătura despre moartea şi învierea lui Hristos (implicit ritualul pascal), cultul Maicii Domnului, cultul crucii etc. **C.** nu reprezintă însă o simplă îmbinare a unor elemente de dogmă şi cult preexistente ci, odată constituit, devine o religie cu un profil propriu, original. Ca ideologie religioasă a maselor de asupriţi din Imperiul roman, **c.** *timpuriu* (sau *primitiv*) manifestă un spirit revoluţionar, protestatar, dar limitat de însăşi natura sa religioasă. În curînd însă din ideologia creştină vor dispărea elementele contestatare, mai ales odată cu transformarea **c.** în religie oficială de stat de către împăratul roman Constantin cel Mare. Dogmatica creştină are la bază ideea „trinităţii" divine, compusă din Dumnezeu-Tatăl, Fiul şi Sfîntul Duh. Dar învăţătura despre Sfînta Treime introduce o nouă contradicţie în monoteismul biblic. Pe de altă parte, înseşi manifestările divinităţii devin şi mai contradictorii. Prin ideea păcatului şi a mîntuirii, dogmă centrală a **c.**, figurii tradiţionale a lui Dumnezeu i se alătură ipostaza de zeu milos, iertător, dar, concomitent, această figură mai păstrează şi o serie de atribute ale lui Iahve cel atotputernic, aceea de războinic şi pedepsitor. La rîndul său, Iisus Hristos, „Dumnezeul-om mîntuitor", care izbăveşte lumea de păcate şi în faţa căruia ar dispărea orice bariere dintre oameni (etnice, de clasă etc.) va reprezenta, de-a lungul veacurilor, un izvor continuu de divergenţe teologice, datorite în primul rînd contradicţiilor pe care această doctrină le conţine în sine. Reflectare religioasă specifică, dar continuă a istoriei lumii profane, **c.** îşi dezvoltă contradicţiile sale ideologice odată cu evoluţia şi transformarea lui în religie dominantă. Astfel, de pildă, odată cu lărgirea rîndurilor comunităţii creştine şi adoptarea noii religii de către clasele dominante, etica creştină şi ideologia socială a acestei religii vor suferi consecutiv influenţa determinantă a ideologiei sclavagiste, feudale şi capitaliste. Principiile dreptăţii şi ale iubirii de oameni — esenţiale în dogmatica creştină — îşi pierd vigoarea din timpurile **c.** timpuriu şi se constituie într-o etică speculativă, cu caracter de clasă, disimulat. Odată cu evoluţia şi răspîndirea **c.**, se dezvoltă tot mai mult cultul noii religii; persecuţiile iniţiale la care au fost uneori supuşi creştinii iau sfîrşit iar biserica creştină devine ea însăşi o forţă persecutoare de-a lungul veacurilor; doctrina este din ce în ce mai riguros şi mai rigid sistematizată; pătura clerului se dezvoltă tot mai mult, devenind o puternică forţă socială în slujba puterilor politice dominante. Datorită trecutului său istoric, de amestec continuu în problemele sociale şi ale culturii, ca şi datorită schimbării condiţiilor istorice, progresului culturii laice, în prezent **c.** este în mod deosebit afectat de criza spiritului religios. În prezent, tendinţele de modernizare se manifestă cel mai intens tocmai în cadrul religiei creştine. De-a lungul istoriei sale, **c.** a cunoscut un număr imens de

Scanned with OKEN Scanner

schisme, erezii, secte etc., ceea ce a contribuit la caracterul deosebit de pestriţ al hărţii dogmatice a **c.** actual: existenţa a zeci şi sute de culte şi secte. Cele mai importante sciziuni în interiorul **c.** au fost însă două: mai întîi, sciziunea dintre biserica de Apus şi cea de Răsărit (desăvîrşită formal în anul 1054); ea a dus la apariţia bisericii romano-catolice şi a celei greco-ortodoxe; în al doilea rînd, *Reforma* situată istoric în Europa Centrală şi de Nord, la începutul sec. 16 şi care a dus la apariţia bisericilor protestante (luteranismul, calvinismul, anglicanismul, presbiterianismul etc.); protestantismul a reprezentat cadrul de apariţie a unor culte (baptiştii, anabaptiştii, quakerii, adventiştii, penticostalii etc.). Biserica romano-catolică (în greacă *katholikos* „universal") se consideră succesoare a apostolului Petru şi deci direct fondată de Hristos. Îşi spune romană pentru a sublinia supunerea ei exclusivă faţă de papa de la Roma, căruia i se recunoaşte o autoritate infailibilă în problemele credinţei. La rîndul ei, biserica greco-ortodoxă, ai cărei credincioşi se află mai ales în Orientul Apropiat şi în Europa Orjentală, îşi spune ortodoxă pentru a releva că urmează doctrina moştenită de la apostoli şi primii părinţi ai bisericii creştine, iar greacă mai mult ca o particularitate istorică şi lingvistică şi în opoziţie cu cea catolică (latină). Deosebirile dintre aceste biserici sînt organizatorice, de cult, dar şi dogmatice. Astfel, de pildă, pe cînd ortodoxismul admite provenienţa Sfîntului Duh numai de la Dumnezeu-Tatăl, catolicismul admite această provenienţă nu numai de la Dumnezeu-Tatăl, ci şi de la Dumnezeu-Fiul, catolicismul conţine doctrina despre purgatoriu etc. În ceea ce priveşte protestantismul, el s-a ridicat mai ales împotriva autorităţii papale şi a organizaţiei bisericeşti medievale, iar toate bisericile influenţate de Reformă au ca doctrină de bază mîntuirea prin graţia divină, considerată ea însăşi un dar al lui Dumnezeu. Teologia protestantă pune un accent esenţial pe mîntuirea individuală şi dă o mare dezvoltare, îndeosebi în calvinism, teoriei *predestinării*. Pe fondul existent al numeroaselor deosebiri doctrinare între bisericile protestante şi cultele neoprotestante, toate aceste biserici şi organizaţii religioase militează pentru o simplificare a cultului. **C.,** ca ideologie religioasă specifică, s-a interferat, de-a lungul istoriei sale, cu alte forme ale ideologiei (arta, filozofia, ştiinţele umanistice etc.) în scopul răspîndirii, prin ele, a misticii şi dogmelor sale. În evul mediu, el a generat curente şi mişcări ideologice cu caracter tutelar. Între sec. 2 şi 8 s-a dezvoltat *patristica*, doctrină teologico-filozofică elaborată de „părinţii bisericii", prin care s-au pus bazele dogmaticii şi cultului creştin, cu o ramură latină (occidentală) şi una greacă (orientală). Între sec. 4 şi 15, în cadrul societăţii bizantine, s-au constituit doctrine teologico-filozofice în care graniţa dintre teologie şi filozofie era imperceptibilă şi care exprimau, de fapt, tutela exercitată de teologie asupra celorlalte forme ale conştiinţei sociale. Între sec. 9 şi sec. 14 s-a dezvoltat *scolastica*, învăţămîntul şi filozofia predate în şcolile din ţările Europei medievale, dominate de catolicism, în cadrul căreia un rol principal l-a avut doctrina lui Toma D'Aquino, *tomismul*. De-a lungul evului mediu, **c.** se prezintă ca o doctrină care îmbină *optimismul* mistic şi escatologic (credinţa în supravieţuirea şi nemurirea sufletului într-o „viaţă de apoi" a „celor drepţi") cu *pesimismul* existenţial (dogma păcatului originar şi a damnaţiunii inexorabile a omului) şi *ascetismul* ca etică a ispăşirii prin căinţă, umilinţă, mortificare şi sacrificiu. Ca atare, viziunea filozofică a **c.** poate fi regăsită în întreaga artă şi literatură influenţată de ea, pînă în epoca modernă. **C.** a inspirat multe dintre orientările şi curentele de idei ale *fideismului* şi s-a repercutat în gîndirea unor filozofi şi scriitori romantici şi neoromantici, în opera lui Pascal, Kirkegaard, Dostoievski şi alţii, consideraţi ca precursori

Scanned with OKEN Scanner

ai *existenţialismului* religios contemporan. Alte curente filozofice contemporane de inspiraţie creştină sînt *personalismul*, *neotomismul* şi *teologia dialectică*, a căror influenţă este în declin. V. şi *teologie*; *religie*.

CRITERIU, *semn* datorită căruia se poate distinge adevărul de fals, binele de rău, frumosul de urît etc. şi se pot elabora *judecăţi de valoare*. Aproape toţi filozofii au fost şi sînt căutători ai **c.** adevărului şi deci ai semnului distinctiv al acestuia. Stoicii acceptau existenţa **c.** în timp ce scepticii o negau. Aristotel considera drept **c.** al adevărului (ca şi Leibniz, mai tîrziu) principiul contradicţiei, iar Epicur, evidenţa actului percepţiei. Empiriştii (de ex., Hume) consideră că semnul certitudinii rezultă din „sentimentul de realitate", care însoţeşte cunoaşterea. Raţionaliştii (de ex., Descartes şi Spinoza) văd **c.** adevărului în „sentimentul evidenţei". La Kant, el este întruchipat în mod aprioric de către formele intuiţiei sensibile — spaţiul şi timpul — şi de către cele douăsprezece *categorii* ale intelectului. Pentru *pozitivismul logic*, **c.** adevărului îl constituie nu concordanţa dintre *cunoştinţe* şi realitatea obiectivă, ci „principiul coerenţei" dintre propoziţiile care alcătuiesc un sistem teoretic. Neokantienii din Şcoala de la *Baden* au absolutizat şi ei caracterul autonom şi suprasensibil al **c.** odată cu întregul sistem al valorilor din care ele decurg. Iraţionaliştii recurg la „oracolele" *inconştientului*, instinctului, pasiunii, *intuiţiei*, *trăirii*, *comprehensiunii* etc. ca instanţă de recunoaştere a adevărului. Reprezentanţii *pragmatismului* reduc **c.** adevărului la cel al utilităţii. *Teologia* consideră ca sursă şi piatră de încercare a adevărului *revelaţia*. Ceea ce e specific concepţiilor idealiste şi iraţionaliste despre **c.** adevărului este plasarea lui exclusiv în domeniul conştiinţei. Astfel, concepţiile menţionate nu pot oferi un **c.** obiectiv, întrucît *cunoaşterea* este o relaţie între *conştiinţă* şi *realitatea obiectivă*. Materialismul dialectic şi istoric demonstrează condiţionarea istorică, materială, social-politică a **c.**, dependenţa lui de interesele, aspiraţiile şi idealurile diferitelor grupe sociale care îl elaborează, odată cu tabelele lor proprii de *valori*. Totodată el consideră că sursa şi **c.** de verificare a adevărului este *practica social-istorică (praxisul)*. Totuşi materialismul dialectic nu absolutizează acest **c.** nici în sensul că el ar fi unicul, nici în sensul că ar oferi adevăruri absolute. Practica socială, pe de o parte, nu poate oferi condiţii pentru verificarea tuturor cunoştinţelor existente la un moment dat, iar, pe de altă parte, se află ea însăşi într-o continuă dezvoltare, are un caracter relativ, determinat, concret istoric. De aceea, pe lîngă **c.** practicii sociale se folosesc şi alte **c.** precum: concordanţa cu *principiile logice*, cu *legile* naturii şi anumite sisteme de *invarianţi* etc.

„CRITICA PROGRAMULUI DE LA GOTHA", lucrare scrisă de K. Marx în 1875, în care sînt discutate şi criticate tezele proiectului de program alcătuit de conducătorii social-democraţiei germane în vederea Congresului de unificare de la Gotha (1875) şi sînt dezvoltate tezele *comunismului ştiinţific* formulate în lucrările anterioare ale lui Marx şi Engels şi, în special, doctrina despre societatea comunistă: necesitatea perioadei de tranziţie de la capitalism la comunism, necesitatea şi natura *statului* în această perioadă, ca stat al *dictaturii proletariatului*, fazele societăţii comuniste, repartiţia produsului social în comunism. În **„C.p. de la G."**, Marx fundamentează necesitatea obiectivă a celor două faze ale societăţii comuniste: faza socialistă şi faza comunistă propriu-zisă. El arată că în prima fază principiul repartiţiei este: „De la fiecare după capacităţi, fiecăruia după muncă". În a doua fază, cînd munca nu va mai fi un mijloc de întreţinere, ci „prima nevoie vitală", cînd nivelul

Scanned with OKEN Scanner

înalt al productivității muncii va da posibilitatea creării unui belșug de produse, societatea va putea înscrie pe stindardul ei: „De la fiecare după capacități, fiecăruia după nevoi".

CRITICĂ ȘI AUTOCRITICĂ, metodă de analiză și de apreciere a activității, opusă spiritului idilic-apologetic, suficienței de sine necritice, obiectivismului și criticismului nihilist. În societatea socialistă principiul **c. și a.** prescrie dezvăluirea intransigentă a deficiențelor, stagnărilor, a oricăror fenomene negative, indiferent de poziția celui ce este răspunzător pentru aceste neajunsuri și propunerea unor soluții; el presupune, totodată, analiza de sine exigentă, recunoașterea deschisă a lipsurilor proprii și căutarea căilor de îndreptare. **C. și a.** reprezintă una dintre formele sociale pe care le îmbracă lupta dintre *nou* și *vechi*, o manifestare specifică a acțiunii legii universale a *unității și luptei contrariilor* în societatea socialistă. După lichidarea *antagonismelor* de clasă, **c. și a.** devin în mod necesar un factor fundamental al combaterii rămînerilor în urmă, ca și al sesizării la vreme și rezolvării *contradicțiilor neantagonice* proprii acestei societăți. **C. și a.** constituie un principiu al funcționării democratismului socialist și o *normă* etică de comportament pentru fiecare individ. **C. și a.** sînt o manifestare a *partinității* și presupun atributele esențiale ale acesteia, printre care spiritul *obiectivității* și *responsabilității*, atitudine constructivă, principială etc. Ascunderea deliberată a lipsurilor sau practica persecutării celor care le dezvăluie, „atitudinea pragmatică față de realitate, tendința de a releva numai ceea ce este convenabil unor interese de moment fac imposibilă elaborarea unei politici științifice" (Nicolae Ceaușescu). În știință, în toate domeniile creației de valori spirituale, libertatea criticii, promovarea luptei de opinii reprezintă o condiție esențială a progresului cunoașterii.

CRITICISM 1. (În sens larg) Tendință majoră în cultura modernă, manifestată ca preferință pentru delimitare, autonomizare și justificare, afirmare a raționalității și a individualității. „Un element de discernămînt, de «critică» este de la început constitutiv spiritului nou" (M. Florian). **2.** (În sens restrîns) Denumire generică a orientării inaugurate de Kant în filozofie, care consideră „critica cunoașterii" (analiza valorii și limitelor funcțiilor cognitive umane, realizată ca întemeiere a teoriei cunoașterii ca disciplină filozofică autonomă) drept condiție prealabilă a oricărei cercetări filozofice. **C.,** în sensul kantian, se opune „dogmatismului" raționalist bazat pe amestecul între planul metafizic (filozofic) și cel teologic, precum și scepticismului rezultat din absolutizarea de către Hume a mărginirii empiriste, afirmînd autonomia metafizicii (filozofiei) în raport cu știința, morala, religia etc. În acest, sens, **c.** se impune ca modalitate sistematică fundamentală de exprimare a procesului autonomizării valorilor în cultura modernă, iar Kant apare ca „filozoful culturii moderne" (Rickert). Principiul autonomizării valorilor, în interpretarea autonomistă a neokantienilor din Școala de la *Baden* și Școala de la *Marburg*, care au supralicitat *apriorismul* și *transcendentalismul* **c.** kantian, a accentuat implicațiile agnostice ale acestuia. **3.** (După A. Riehl) „Criticismul filozofic" nu se reduce la **c.** kantian, ci este o modalitate de întemeiere a științei pozitive în genere, o epistemologie general-valabilă. Din expunerile istorice ale **c.** rămîne valabilă „*ideea* critică", de fapt ideea necesității supunerii domeniului de cercetare unui examen multilateral și a întemeierii, justificării oricărei elaborări teoretice veritabile. În acest sens **c.** este, în filozofie, mai mult afirmarea unui spirit de exigență și rigoare și a unui principiu de reconstrucție teoretică.

CRIZĂ 1. Moment culminant în dezvoltarea *contradicțiilor* (economice, po-

litice, ideologice) specifice societăţilor presocialiste (de ex., c. comunei primitive, c. sistemului sclavagist, c. societăţii feudale, c. sistemului capitalist etc.), care marchează evoluţia acestor contradicţii fie spre o atenuare temporară sau parţială, fie spre agravare şi spre o restructurare radicală a societăţilor respective, spre transformarea lor calitativă (ex., c. economică, c. politică, c. revoluţionară etc.). C. *de creştere*, moment istoric în care dezvoltarea socială progresivă întîmpină dificultăţi de pe urma insuficientei maturizări a forţelor sociale, obiective şi subiective, purtătoare ale progresului. C. *culturii*, ansamblu de fenomene caracteristice culturilor aflate în declin (lipsa sau întunecarea perspectivei, deruta ideologică, carenţe de conţinut, eclectismul şi relativitatea ierarhiei valorice, pesimismul, scepticismul şi amoralismul, excesul formalist etc.). C. culturii, de fapt, c. de perspectivă istorică, se desfăşoară pe fondul general al c. sistemului social respectiv, ca parte integrantă a acesteia. În filozofie, conceptul de c. a apărut la sfîrşitul sec. 19 şi s-a impus în secolul nostru, caracterizînd impasul creat în teoria cunoaşterii şi în ontologie de imposibilitatea explicării pe baza conceptelor tradiţionale clasice, a noilor descoperiri ştiinţifice (radioactivitatea, teoria relativităţii, fisiunea nucleară, fizica particulelor elementare, mecanica cuantică, specificitatea determinismului microcosmic etc.) şi denumit generic „criza din fizică". C. de perspectivă se manifestă şi în filozofia culturii, fiind preluată de aşa-numitele „filozofii ale crizei" (*neoromantismul* german, *neospiritualismul* francez, *„filozofia vieţii"*, reprezentativă fiind, din acest punct de vedere, în special ramura ei spaniolă — Unamuno şi Ortega Y Gasset —, *existenţialismul* etc.), sumă a interpretărilor idealiste, fetişizante, antropologiste a fenomenelor de *înstrăinare*, proprii culturii şi folosirii tehnicii în societăţile capitalismului dezvoltat. Creaţiile „crizei", în măsura în care exprimă autentic şi uneori critic impasul conştiinţei alienate, constituie, şi ele, valori, documente culturale autentice. **2.** În domeniul studierii naturii anorganice, organice şi a materiei „vii", se folosesc expresiile: momente de c., perioade critice, puncte sau praguri critice, pentru a se marca graniţa trecerii de la schimbări cantitative, neesenţiale, la transformări calitative, structurale.

CROCE, Benedetto (1866—1952), critic, istoric şi filozof italian. În filozofie s-a situat, în esenţă, pe poziţiile *neohegelianismului*. A fost influenţat de Labriola şi De Sanctis. Adoptînd identificarea filozofiei cu ştiinţa istoriei, făcută de Vico, C. a acordat istoriei un loc privilegiat în ansamblul ştiinţelor. A elaborat o variantă originală a *dialecticii* idealiste, substituind *triadelor* hegeliene diade. S-a manifestat ca un adversar al dialecticii revoluţionare marxiste. C. a acordat un loc esenţial *intuiţiei* în procesul *creaţiei* artistice. El considera că creatorii de artă nu trebuie să se angajeze din punct de vedere politic şi filozofic, personalitatea artistică avîndu-şi rădăcina exclusiv în *conştiinţa morală*. Nutrind o profundă credinţă în *raţiune*, el a dus o polemică ascuţită împotriva curentelor artistice iraţionaliste, a teoriei „artei pentru artă", a futurismului, decadentismului. Cu toate acestea, concepţia sa despre artă, acordînd un rol preponderent intuiţiei şi disociind pînă la autonomizare totală esteticul de filozofie şi politică, a încurajat unele tendinţe estetizante. Prin analiza „formelor spiritului", C. a evidenţiat unele particularităţi ale *autonomiei* culturii şi ale interacţiunii formelor acesteia. *Op. pr.:* „Materialismul istoric şi economia marxistă" (1900), „Estetica privită ca ştiinţă a expresiei şi lingvistică generală" (1902, trad. rom. 1970), „Filozofia spiritului" (4 vol., 1902—1917), „Istoria ca gîndire şi acţiune" (1939).

Scanned with OKEN Scanner

CUANTICĂ *(mecanică* **c.** sau *mecanică ondulatorie)*, ramură a fizicii teoretice care studiază legile fenomenelor atomice ce n-au putut fi încadrate în reprezentările clasice ale mecanicii newtoniene şi ale teoriei maxwelliene a cîmpului electromagnetic. În descrierea adecvată a acestor fenomene, un rol fundamental l-a avut ipoteza cuantelor (M. Planck, 1900), conform căreia emisia şi absorbţia luminii are loc în porţii (cuantice) de energie, $E = h\nu$ (unde ν este frecvenţa radiaţiei şi h constanta lui Planck). Ipoteza **c.** a fost apoi utilizată pentru explicarea efectului fotoelectric (Einstein, 1905) şi a spectrelor atomului de hidrogen (atomul lui Bohr, 1913). Între 1924 şi 1927 a fost elaborată *mecanica* **c.** ca teorie cu principii fizice noi şi aparat matematic specific (L. de Broglie, W. Heisenberg, P. Dirac, M. Born, N. Bohr ş.a.). După cum a prevăzut teoretic L. de Broglie în 1924 şi s-a dovedit experimental în 1927, particulele atomice au o natură duală, corpuscular-ondulatorie. Ca atare, în mecanica **c.** nu are sens noţiunea de traiectorie a particulei, întrucît nu există simultan valori bine determinate ale impulsului şi poziţiei, fapt exprimat în principiul de nedeterminare *(incertitudine)*, respectiv în *relaţiile de nedeterminare* stabilite de Heisenberg. De aceasta se leagă rolul special al procesului de măsurare în mecanica **c.**, acest proces exercitînd asupra obiectului o influenţă care nu poate fi neglijată. Starea unui sistem cuantic este descrisă printr-o funcţie de undă. Cu ajutorul funcţiei de undă se pot calcula valorile posibil de obţinut pentru diversele mărimi ale sistemului cuantic în condiţii determinate şi *probabilităţile* cu care ele pot fi găsite la măsurare. Mecanica **c.** generalizează astfel principiul clasic al *determinismului* prin introducerea metodei *statistice* şi a consideraţiilor *probabiliste*. Mecanica **c.** a fost obiectul unor analize gnoseologice ample privind rolul principiilor *cauzalităţii* şi determinismului în cunoaştere, al aparatului de măsură în configurarea relaţiei dintre subiect şi obiect în cunoaştere, al valabilităţii şi limitelor conceptelor clasice în microfizică şi al posibilităţilor cunoaşterii ştiinţifice. Interpretările subiectiviste, agnostice şi indeterministe, promovate mai ales de adepţii *neopozitivismului*, conform cărora *mecanica* **c.** infirmă principiul determinismului şi face imposibilă delimitarea dintre *subiect* şi *obiect* în procesul cunoaşterii şi semnifică o limitare principială a puterii umane de cunoaştere s-au dovedit treptat ca nefundamentate. Un rol important în găsirea semnificaţiei reale a *mecanicii* **c.** în cîmpul cunoaşterii ştiinţifice l-au avut fizicienii şi filozofii de orientare materialist-dialectică. V. şi *complementaritate*.

CUANTIFICARE (lat. *quantum* „cît" şi *facio* „fac") **1.** (În logică) Operaţia determinării, în logica clasică, a sferei *subiectului* şi *predicatului* judecăţii cu ajutorul introducerii termenilor „toţi" („fiecare", „oricare") şi „unii"; în *logica simbolică* (matematică) **c.** denumeşte operaţia de aplicare a expresiilor logice ale *operatorilor* numiţi cuantificatori sau *cuantori*. Cuantificatorii (universal şi existenţial) dau caracterizarea cantitativă a domeniului de obiecte la care se referă expresia cuantificată. **2.** (În sens metodologic, în teoria ştiinţei) Operaţia de introducere a conceptelor cantitative în limbajul ştiinţific, trecerea, în studiul unui fenomen, de la conceptele calitative şi clasificative la conceptele cantitative. Uneori, pentru a se deosebi de **c.** logică, această operaţie se mai numeşte **c.** *numerică* sau *metrizare*. Deşi nu este o operaţie logică, **c.** numerică este totuşi o operaţie conceptuală, proprie ştiinţelor cantitative; ea nu trebuie confundată însă cu *măsurarea*, care implică operaţii empirice, de laborator. În sens strict, **c.** numerică înseamnă introducerea unei corespondenţe funcţionale între gradele unei proprietăţi şi numere. **C.** în ştiinţă conduce la o rafi-

Scanned with OKEN Scanner

nare şi precizare a conceptelor, la constituirea unei descrieri precise a domeniului respectiv de realitate, ea întemeiază *clasificarea* precisă, formularea unor ipoteze şi *teorii* exacte; din punct de vedere metodologic, **c.** este premisa unui test riguros al *ipotezelor* ştiinţifice, constituind condiţia aplicării *experimentului* modern.

CUANTOR, *operator* logic care se aplică expresiilor logice pentru a se determina cantitativ domeniul de obiecte (sau domeniul *predicatelor*) la care se raportează o *propoziţie*. **C.** *universal* semnifică faptul că un predicat se afirmă despre toţi indivizii din domeniul de obiecte, iar **c.** *existenţial* semnifică faptul că există cel puţin un obiect din acest domeniu căruia îi aparţine predicatul dat.

CULTURĂ, totalitate a produselor materiale şi spirituale ale muncii omeneşti, rezultate ale activităţii oamenilor de transformare conştientă a mediului lor natural şi social, ale dezvoltării şi perfecţionării omului. Termenul era folosit de romani în înţelesul originar de cultivare a pămîntului, de acţiune nemijlocit transformatoare a naturii, sens care s-a păstrat în limbile romanice pentru desemnarea îndeletnicirilor legate de cultivarea pămîntului şi creşterea animalelor. La Cicero şi Horaţiu, iar apoi în epoca modernă, termenul a dobîndit tot mai mult înţelesuri noi, referindu-se cu precădere la efortul de educaţie, de formare spirituală, de cultivare şi dezvoltare a facultăţilor sufleteşti. În gîndirea modernă, conceptul de **c.** a devenit unul dintre cele mai complexe şi mai controversate. Ca înţeles fundamental, legat şi de sensul originar menţionat mai sus, **c.** ia naştere şi se defineşte în opoziţie cu *natura*, naturalul — opoziţie valabilă nu numai pentru **c.** exterioară, obiectivă, dar şi pentru cea interioară, subiectivă, deoarece omul însuşi, în alcătuirea sa specifică, este o unitate dintre biologic şi spiritual, dintre natural şi cultural. Graţie omului, natura devine **c.** în timp ce prin **c.** omul dobîndeşte adevărata sa *natură umană*. **C.** este detaşare de natură, etapele **c.** sînt etape ale umanizării, ale ridicării spirituale a omului. **C.** cuprinde ansamblul fenomenelor social-umane care apar ca produse cumulative ale cunoaşterii şi, totodată, ca valori sintetice. *Practica* însăşi este o premisă obligatorie şi bază a **c.,** dar ea nu se integrează ca atare în sfera acesteia, ci numai prin caracterul său cumulativ şi creativ, susceptibil de generalizare şi transmitere în timp şi spaţiu. **C.** nu este posibilă la scara adaptării spontane, biologice; ea presupune prefacerea conştientă a lucrurilor pe baza înţelegerii şi folosirii însuşirilor şi legilor prin raportarea rezultatelor cunoaşterii la nevoile sau la aspiraţiile omului, prin aprecierea critică a acestor rezultate, ca *valori*, în funcţie de interesele social-umane, interese care în societăţile scindate în clase au caracter de clasă. În atitudinea culturală a omului faţă de lumea naturală şi socială se disting două laturi: una explicativă, care ţine seama de cauzele lucrurilor aşa cum sînt, „fără nici un adaos din afară", şi alta valorificatoare, care raportează realitatea şi reflexele sale subiective la nevoi şi scopuri generale. Un moment-cheie al constituirii **c.** este *creaţia* (momentul creativ). Creaţia este factorul cel mai dinamic al procesului cultural. Valorile culturale se realizează ca atare, există ca valori şi chiar se desăvîrşesc, îşi amplifică potenţialul formativ-cultural prin circulaţie şi integrare în modurile de viaţă şi de muncă ale oamenilor, în universul spiritual al gîndirii şi simţirii lor. **C.** este un sistem deschis dar integrat şi coerent de valori. La scară individuală sau socială, grupală sau naţională şi chiar internaţională, în conlucrarea oamenilor aparţinînd unei generaţii şi în succesiunea generaţiilor, în universul obiectiv şi în cel subiectiv al existenţei umane se manifestă efectul *feed-back* al **c.** Este o mişcare de aparentă întoarcere de

Scanned with OKEN Scanner

la planul axiologic la cel ontologic al existenței umane deoarece prin acest proces se dezvoltă conștiința și sensibilitatea oamenilor, receptivitatea lor culturală, îmbogățindu-se totodată înseși valorile culturale în funcție de nivelul de dezvoltare culturală a societății și de criteriile sale de *valorificare*, de exigențele *idealului* cultural al epocii. Reflectînd *existența socială*, **c.** fiecărei *formațiuni sociale* are caracteristici constante, determinate de *ideologia* claselor dominante, dar se modifică treptat odată cu dezvoltarea formațiunii respective. Față de existența socială, **c.** are o autonomie relativă, în sensul că, pe diferite trepte, preia și continuă să dezvolte valori create anterior, precum și în sensul că fiecare formă a conștiinței sociale se dezvoltă conform unor legități specifice, care presupun de asemenea menținerea unor valori ale trecutului (concepții științifice, opere de artă etc. cu un conținut durabil). Între existența socială și *formele conștiinței sociale*, care pot fi concepute și ca forme ale **c.**, se stabilește o legătură mediată, indirectă, prin care **c.** poate fi mai mult sau mai puțin receptivă la cerințele existenței sociale și poate acționa, la rîndul ei, în sens invers, în direcția influențării acesteia. Istoria **c.** are o strînsă legătură cu activitatea creatoare a maselor populare, cu acumularea unor importante valori produse de acestea. Formarea comunităților naționale s-a oglindit și în planul **c.**, aceasta căpătînd un pronunțat specific național. Dialectica dezvoltării **c.** contemporane relevă raporturile dintre *național și universal*, specificul național în **c.** fiind o modalitate a universalității și totodată o condiție a viabilității și integrării valorilor culturale naționale în circuitul valorilor universale. În socialism, dezvoltarea culturală are loc pe cale conștientă, prin *revoluția culturală*, parte integrantă a procesului revoluționar general de construire a noii orînduiri. În centrul **c.** socialiste, al creației și al selecției valorilor culturale se află concepția revoluționară despre lume și viață a partidului comunist. **C.** socialistă constituie un factor formativ și dinamizator al maselor constructoare ale noii orînduiri sociale. După cum se arată în Programul P.C.R., adoptat la Congresul al XI-lea, procesul cultural este în socialism cu atît mai intens și necesar, cu cît trecerea la etapa făuririi societății socialiste multilateral dezvoltate și a înaintării României spre comunism impune creșterea continuă a rolului factorului conștient, conducerea vieții spirituale de către partidul comunist, participarea activă, orientată conștient, a maselor și a personalităților la creația istorică. V. și *civilizație; cultură și civilizație*.

CULTURĂ DE MASĂ, expresie controversată și folosită în accepții diferite, dintre care mai răspîndite sînt: cultura maselor, adică întreaga cultură cu care masele vin în contact, într-un fel sau altul, prin participare creatoare sau prin asimilare („consum"); cultura care se difuzează prin mijloacele tehnice ale *comunicației de masă;* un domeniu distinct al culturii, o realitate socio-culturală specifică de norme, modele, mesaje, procedee, atitudini, reacții, valori deosebite de creațiile denumite „culte"; **c. de m.** nu se referă la tehnica comunicării și culturalizării, ci este însăși culturalizarea privită sub raportul conținutului, calității și caracterului larg cuprinzător al publicului căruia i se adresează. Dacă admitem permanența acestui fenomen în evoluția societății umane, rădăcinile sale adînci în istorie, așa cum ne propun unii autori, este cert că, sub forma sa actuală, fenomenul **c. de m.** este corelat, derivat și implicat cu necesitate de *revoluția științifică-tehnică*, de intensificarea participării maselor la creația istorică conștientă, de ritmurile înalte ale industrializării și de procesele de democratizare. Ideea **c. de m.** precum și întreg ansamblul de acțiuni și forme instituționale menite să o reali-

Scanned with OKEN Scanner

zeze în practică au apărut ca un rezultat al accesului crescînd al maselor la o viaţă social-politică şi culturală conştientă. Tocmai aceasta explică virulenţa unor reacţii critice conservatoare, în spiritul teoriei *elitelor*, la adresa **c. de m.**, apreciată ca pseudocultură sau subcultură, avînd ca efecte de ordin spiritual standardizarea şi uniformizarea spirituală, aplatizarea şi degradarea gusturilor. În perspectiva concepţiei filozofice şi a politicii culturale marxist-leniniste a P.C.R. şi a statului socialist român, **c. de m.** este cultura privită în dinamismul său, în funcţionalitatea şi desfăşurarea virtuţilor sale formative şi educative, la scara întregii societăţi, ca o modalitate de bază în ridicarea nivelului de *civilizaţie* şi *conştiinţă socialistă* a întregului popor. În epoca contemporană, **c. de m.** nu se mai situează la antipodul unei aşa-zise culturi de elită, ci este complementară culturii specializate. Distincţia nu mai este atît de nivel de accesibilitate cît mai ales de profil, de amplitudine şi de structură în raport cu interesele spirituale şi cu nevoile sociale pe care cele două modalităţi culturale le satisfac. Între mase ca subiect creator de cultură şi mase ca obiect al operei de culturalizare nu există contradicţii decît în condiţiile în care produsele muncii nu servesc ca instrument al propăşirii materiale şi spirituale a maselor muncitoare, ci pentru desfătarea, luxul minorităţii exploatatoare, ca şi pentru manipularea, de către acestea, a maselor, în interesul menţinerii regimului de exploatare. În socialism, **c. de m.** nu stînjeneşte nici dialogul direct, nici diferenţierea persoanelor şi afirmarea unor personalităţi în curs de formare care recepţionează cultura şi participă la crearea şi îmbogăţirea sa. V. şi *revoluţie culturală*.

CULTURĂ ŞI CIVILIZAŢIE, raport între cei doi termeni, considerat ca principala modalitate de definire reciprocă, una din temele cele mai controversate în gîndirea modernă. Principalele puncte de vedere conturate în această problemă: a) concepţia spengleriană, potrivit căreia civilizaţia reprezintă faza de decădere prin care trece inevitabil orice cultură în evoluţia sa ciclică, stadiul de dezagregare şi moarte fatală a culturilor; b) concepţiile idealist-spiritualiste, neoromantice, apropiate de cea a lui Spengler, care fac din civilizaţie nu o vîrstă a culturii, ci o dimensiune a acesteia. Astfel, cultura este redusă la valorile de tip tradiţional (artă, literatură, mit, religie, filozofie etc.), la tot ceea ce se înscrie în universul spiritual al omului, în timp ce civilizaţia este redusă la totalitatea fenomenelor economice, tehnice, ştiinţifice şi politice, care comportă modernizare, transformarea radicală a structurilor tradiţionale. Aceste două concepţii se caracterizează îndeosebi prin postularea unei opoziţii arbitrare cultură-civilizaţie, prin ruperea creativităţii spirituale de mecanismele instituţionale, de cadrele sociale şi formele ei obiective — faptele de civilizaţie. Poziţiile de principiu ale acestor atitudini precum şi soluţiile preconizate, deşi diferite, se caracterizează, în majoritatea cazurilor, printr-o nelegitimă asimilare a crizei unei orînduiri cu criza civilizaţiei în general; c) tendinţa, larg răspîndită, de a subordona civilizaţiei toate cuceririle şi bunurile tehnico-materiale, considerate însă într-o perspectivă strict utilitaristă şi hedonistă. De aici ideea de „civilizaţie a plăcerii sau desfătării" care ar trebui perfecţionată, purificată, prin inocularea unei etici şi a unei filozofii creştine. Adepţii acestei orientări idealiste pretind că civilizaţia înseamnă exclusiv stăpînire asupra naturii, iar cultura, exclusiv dominaţie de sine, activitate conformă unor principii etice (pe primul plan este ridicat, adesea, principiul religios), care guvernează universul sufletesc al omului; d) unele controverse au loc mai ales în chestiuni de terminologie, problema ideologică fiind redusă la una lingvistică, de sensibilitate a limbii. În timp ce

Scanned with OKEN Scanner

unii autori şi unele limbi preferă termenul *civilizaţie*, care ar include atît cultura materială cît şi pe cea spirituală, alţii manifestă preferinţă pentru termenul *cultură*. O deosebire cît de cît clară de conţinut între cei doi termeni nu ar exista. Interpretarea marxistă, care respinge teza idealist-metafizică a rupturii dintre cultură şi civilizaţie ca două realităţi diametral opuse sub raportul calităţii axiologice, fără a cădea însă în greşeala identificării lor totale sau a reducerii civilizaţiei la aspectele şi structurile materiale, tehnice şi instrumentale ale culturii, reţine următoarele momente de distincţie şi interferenţă a celor două concepte: 1) *cultura* este un proces de umanizare a naturii, un dialog activ între ea şi lume în care accentul este pus pe dimensiunea interioară, pe exercitarea aptitudinilor şi energiilor spirituale, lăuntrice. Cultura, chiar ştiinţifică, presupune un proces de interiorizare, de personalizare, ea poartă pecetea unei personalităţi; eroul sau personajul dramei culturale este personalitatea creatoare şi receptoare de valori; 2) *civilizaţia* este un mod de existenţă a culturii, sensul activ şi funcţional al culturii, domeniul *acţiunii*, al eficacităţii şi al pozitivului. Omul este nucleu şi principiu de constituire a culturii ca şi a civilizaţiei (adică a culturii active, a culturii devenită civilizaţie). Cultura rezultă din distanţa ce-l separă din ce în ce mai mult pe om de natură, civilizaţia rezultă din integrarea omului în societate; 3) prin cultură, omul cunoaşte şi valorizează natura (în sens larg) pe care o raportează la scopurile şi nevoile sale; prin civilizaţie omul transformă realitatea socială, devine creator de societate. Cultura este prin definiţie creaţie şi efort personal; civilizaţia este prin definiţie operă colectivă, efort socializat. Geneza culturii presupune o mişcare de la natural la spiritual, de la social şi obiectiv la personal şi subiectiv. Civilizaţia presupune o mişcare inversă, de la personal-subiectiv la social-obiectiv; 4) determinismul social-obiectiv acţionează asupra culturii prin intermediul unor verigi de ordin spiritual cum ar fi *ideologia*, care-şi pune amprenta pe specificul şi orientarea faptelor de cultură. Acelaşi determinism acţionează asupra civilizaţiei prin intermediul anumitor sisteme suprastructurale la scară socială şi a anumitor categorii la scară individuală, în sfera *comportamentului;* 5) cultura este alcătuită, *largo sensu*, din două cicluri: a) ciclul creaţiei şi constituirii valorilor; b) ciclul circulaţiei şi realizării valorilor. Acest al doilea ciclu este tocmai civilizaţia, adică cultura în acţiune. La scară socială sau individuală (a comportamentului) civilizaţia este totdeauna o manifestare exterioară, o acţiune concretă, o prezenţă umană în ordinea valorilor sociale active. Criteriile sale sînt totdeauna culturale, fie că e vorba de o cultură ştiinţifică, de una artistică sau de una morală. Tocmai raportarea la valoare, inerentă culturii, conferă faptelor de civilizaţie o anume dimensiune estetică, ceea ce presupune echilibru, armonie, ritm, ponderaţie, concordanţă între gîndire şi gest, între sentiment şi acţiune, între formă şi conţinut; 6) funcţia civilizatoare a culturii la scară socială se realizează prin sistemul de învăţămînt de toate gradele, prin toate modalităţile instituţionale care asigură pătrunderea valorilor culturale în toate celulele vieţii sociale şi umane şi transformarea societăţii într-o societate cultivată şi civilizată; 7) înţelesul politic al conceptului de civilizaţie se referă la mecanismul fundamental prin care se realizează sensul activ, funcţional, al culturii. Organizarea politică a societăţii a constituit un factor de geneză şi de progres al civilizaţiei. În nici o societate, şi cu atît mai mult în socialism, integrarea valorilor culturii în întregul *praxis* social, nu se petrece de la sine, spontan; sînt necesare anume condiţii, între care, pe primul

Scanned with OKEN Scanner

plan, se situează sistemul relaţiilor sociale dintre oameni, precum şi formele şi metodele de organizare a acestor relaţii. Relaţiile de producţie, ca structură socială fundamentală, precum şi alte structuri sociale reprezintă cadrul social indispensabil al oricărui tip de civilizaţie, dar nu fac parte, ca atare, din conţinutul acesteia. În schimb, principiul organizării sociale, prin finalitatea sa umană, nu poate lipsi din definirea conceptului de civilizaţie. Forţa şi solidaritatea civilizaţiei depinde de măsura în care o societate dată, dispunînd de un patrimoniu cultural mai mult sau mai puţin bogat, creează sisteme de organizare şi instituţii adecvate cu ajutorul cărora transformă valorile culturale în fapte de viaţă, adică în fapte de civilizaţie, căci civilizaţia nu este în fond decît societatea care şi-a asimilat şi asimilează continuu valorile culturale de care are nevoie sau, altfel spus, cultura pătrunsă în toate compartimentele vieţii sociale. V. şi *civilizaţie; cultură*.

CULTUROLOGIE, ştiinţă generală despre *cultură şi civilizaţie*, individualizate prin manifestări şi legităţi proprii. Deşi nici pînă astăzi termenul ca atare nu este unanim recunoscut, apare tot mai frecventă tendinţa de statuare a unei discipline proprii care să studieze cultura şi civilizaţia ca domenii distincte, dintr-o viziune riguros ştiinţifică. Liniamentele ştiinţifice autonome ale **c.** tind a se profila în sfera disciplinelor sociale, în concert cu unele discipline particulare ale culturii deja constituite *(antropologia socială şi culturală, sociologia culturii, etnologia)* şi cu modalitatea filozofică de abordare a culturii şi civilizaţiei *(filozofia culturii, axiologia)*. Această tendinţă a început a se face simţită încă de la sfîrşitul sec. 19 şi începutul sec. 20, prin E.B. Tylor, care, tratînd cultura ca un fenomen distinct, a ridicat problema unei „ştiinţe a culturii", prin H. Rickert, care separa un domeniu al culturii (al „treilea regn") de domeniul valorilor şi de cel al realităţii, distingînd „ştiinţele culturii" de ştiinţele naturii, prin L. Frobenius, care a vrut să elaboreze o „teorie ştiinţifică a culturilor", prin A. L. Kroeber, care s-a referit în unele eseuri la o „ştiinţă a culturii" şi prin R.H. Lowie, care s-a pronunţat asupra necesităţii unei „ştiinţe distincte" a culturii. Termenul a fost folosit pentru prima dată de către W. Ostwald în 1909 — *Kulturwissenschaft* („Bazele energetice ale ştiinţei culturii") şi în 1915 — *Kulturologie* (articole grupate în „Sistemul ştiinţelor", Houston-Texas), distingînd **c.** de sociologie. Peste 30 de ani, independent de Ostwald, L.A. White lansează termenul *Culturology* (în studiul „Problema înrudirii terminologiei" apărut în „American Anthropologist", vol. 41, 1939). El pledează în favoarea recunoaşterii fenomenului cultural ca „domeniu distinct" (format din „obiecte şi evenimente dependente de simbolare") care impune pentru investigarea lui o ştiinţă distinctă. În lucrările „Ştiinţa culturii" (1949, 1969) şi „Conceptul sistemelor culturale" (1975) L.A. White tratează pe larg problema legitimităţii **c.** şi demonstrează necesitatea includerii ei în rîndul ştiinţelor sociale şi umane. Deşi orientarea teoretică a unora dintre precursorii sau fondatorii **c.** era autonomistă, ca ştiinţă nouă, întemeiată pe metode specifice de cercetare, **c.** reprezintă un domeniu care preocupă într-o măsură crescîndă pe cercetătorii marxişti ai culturii V. şi *antropologie socială şi culturală; etnologie; filozofia culturii*.

CUNOAŞTERE, proces complex de dezvăluire a esenţei obiectelor şi fenomenelor, de însuşire, apropriere, reproducere mintală (modelare) a *realităţii obiective* de către *subiectul* cunoscător, individual şi colectiv. Marx a dezvăluit că baza întregului proces al **c.** este *practica social-istorică*, deoarece ea constituie izvorul, forţa motrice fundamentală, criteriul de verificare şi scopul **c.**. Ca şi prac-

Scanned with OKEN Scanner

tica, pe care o serveşte nemijlocit sau mijlocit, **c.** este un proces social-istoric; atît pe plan individual, cît şi pe plan social-istoric, ea se realizează treptat, înaintînd de la perceperea *fenomenului* la sesizarea *esenţei* tot mai profunde. În termeni cibernetici, **c.** constă în procesul de elaborare succesivă a unor „modele interne" ale sistemului reflectant (subiectul individual şi colectiv al cunoaşterii), formulate în limbaj de comuniune interumană, ale oricărui alt sistem real distinct de el (reflectat) cu care se află în interacţiune practică, precum şi ale lui însuşi sau ale oricărui alt sistem ideal (întrucît acesta este materializat într-o formaţiune lingvistică). „Modelele interne" se corectează şi se optimizează pe baza *feed-back*-ului obţinut de sistemul reflectant (subiect al cunoaşterii), în raportul său cognitiv cu sistemul reflectat (obiect al cunoaşterii), cu privire la verificarea, confirmarea valorii sale cognitive. Natura contradictorie a realităţii determină şi caracterul dialectic contradictoriu al **c.** acesteia. Activitatea de **c.** a omului reprezintă un proces dialectic de unitate a cunoaşterii senzoriale şi raţionale, empirice şi teoretice. **C.** *empirică* este reflectarea obiectului în procesul interacţiunii nemijlocite (sau mijlocite de instrumente şi aparate) a subiectului cu obiectul, metodele ei specifice fiind *observaţia, descrierea* etc. Pe această treaptă are loc culegerea datelor care fixează manifestările exterioare ale obiectului. **C.** *teoretică* este un proces de adîncire a cunoaşterii prin intermediul gîndirii, pătrunderea în esenţă, sesizarea legăturilor interne, a cauzelor şi a legilor care guvernează structura obiectului. Ea are loc pe baza prelucrării datelor obţinute de **c.** *empirică* prin metode ca *analiza şi sinteza, inducţia şi deducţia* etc. Cunoştinţele dobîndite în procesul de **c.** se structurează şi se fixează în forme specifice de *reflectare: senzaţii, percepţii* şi *reprezentări*, proprii **c.** senzoriale; *noţiuni, categorii, judecăţi, raţionamente*, în *ipoteze, teorii*, sisteme teoretice etc., proprii **c.** raţionale. Dialectica procesului **c.** a fost redată de V.I. Lenin în „Caiete filozofice" prin formula: „De la intuirea vie la gîndirea abstractă şi *de la ea la practică*, aceasta este calea dialectică a cunoaşterii adevărului, a cunoaşterii realităţii obiective". Dezvăluind *cognoscibilitatea* lumii şi modalităţile realizării ei, filozofia marxistă a combătut totodată denaturările idealiste agnostice şi materialist-vulgare ale procesului **c.**, a criticat unilateralitatea metafizică a *empirismului*, care exagerează rolul inducţiei, al treptei senzoriale, empirice şi a *raţionalismului*, care exagerează rolul deducţiei, al gîndirii abstracte. *Limba* şi diferitele sisteme de semne fixează şi obiectivează rezultatele **c.**, generalizîndu-le la scară socială şi transmiţîndu-le generaţiilor ulterioare. **C.** este o reflectare aproximativ exactă a realităţii, rezultatele ei, verificate practic, fiind *cunoştinţe* autentice, adevărate *(adevăr obiectiv)*, realizabile procesual (prin intermediul unor *adevăruri relative)*, astfel încît puterea omului de a pătrunde în esenţa lucrurilor este nelimitată. Se distinge de asemenea o **c.** comună, care se identifică cu modalitatea obişnuită, spontană, general-umană de reflectare a realităţii şi o **c.** ştiinţifică, sistematică controlată şi specializată pe diverse domenii. **C.** ştiinţifică contemporană se distinge printr-o serie de trăsături: îndepărtarea ei în măsură tot mai mare de **c.** comună şi de *„bunul-simţ"*, înfrîngerea automatismelor mintale derivate din experienţa cotidiană, matematizarea crescîndă, utilizarea unor metode noi *(modelarea, axiomatizarea, formalizarea* etc.) V. şi *teoria cunoaşterii; adevăr; teorie şi practică.* — **C.** *artistică*, formă specifică de **c.**, realizată prin crearea sau prin contemplarea (receptarea) operei de artă. Ea are ca obiect specific realitatea raportată la om şi în care acesta este prezent în mod actual sau potenţial şi o formă specifică de structurare: *imaginea artistică*, în care se în-

Scanned with OKEN Scanner

făptuieşte unitatea între individual sau particular şi general, între concret şi abstract. **C.** *artistică* se exprimă în limbajele specifice ale diferitelor arte.

CUNOŞTINŢĂ, *informaţie* sau sistem de informaţii dobîndite în procesul *cunoaşterii* comune sau sistematice (ştiinţifice), în strînsă concordanţă cu cerinţele practicii. În sensul cel mai general, termenul **c.** desemnează totalitatea achiziţiilor procesului de cunoaştere umană la un moment dat, a cărei superioară şi sistematică expresie o constituie *ştiinţa.* În sens restrîns, termenul **c.** se referă la informaţiile ştiinţifice asupra unui domeniu particular al realităţii. **C.** cunosc un proces continuu de îmbogăţire atît în extensiune cît şi în intensiune, odată cu dezvoltarea procesului de cunoaştere şi a *practicii* umane, prin care sînt aduse în cîmpul investigaţiei noi domenii ale realităţii, noi obiecte şi fenomene, odată cu pătrunderea tot mai adîncă în *esenţa* acestora. **C.** pot fi clasificate după mai multe criterii, deşi uneori distincţia dintre acestea este relativă. Din punct de vedere al originii, **c.** pot fi: „sensibile", rezultat al contactului senzorial nemijlocit cu sursa lor; „conceptuale", adică **c.** obţinute pe cale mijlocită, deductivă. Primele mai sînt denumite şi **c.** intuitive, iar cele din urmă se mai numesc şi **c.** discursive. **C.** se mai clasifică în „pozitive" sau „negative", după cum reflectă obiecte reale (atom, lumină), sau lipsa acestora (ignoranţă, imponderabilitate). Ele mai pot fi „clare", „confuze" sau „obscure", după gradul de *veridicitate* cu care reflectă obiectul la care se referă. Înrudită cu această clasificare, şi cea mai importantă, este aceea care distinge între **c.** „adevărate" de **c.** „false" şi în selectarea cărora intervine noţiunea de *criteriu* al adevărului. V. *cunoaştere; adevăr.*

CURBĂ LOGISTICĂ, v. **CREŞTERE.**

CUSANUS, Nicolaus (1401—1464), gînditor progresist din epoca *Renaşterii,* reprezentativ pentru tranziţia de la gîndirea teologică la gîndirea ştiinţifică modernă. Născut în Germania, a trăit în Italia, unde a devenit cardinal. A fost adept al toleranţei religioase şi al reformării bisericii. **C.** a opus *dogmatismului* scolastic cunoaşterea experimentală şi a cerut ca la baza studiului naturii să stea matematica. Prin teoriile sale despre „coincidenţa opuselor" *(coincidentia oppositorum)* şi despre „ignoranţa conştientă" *(docta ignorantia),* el se apropie de înţelegerea unităţii contrariilor, susţinînd totodată caracterul infinit al procesului cunoaşterii. **C.** este un precursor al teoriei heliocentrice. Concepţiile sale l-au influenţat pe G. Bruno.

CUTIA NEAGRĂ (engl. *black-box* „cutie neagră"), metodă de cercetare proprie *ciberneticii* (Ross, Ashby) şi *informaticii,* aplicabilă ori de cîte ori este vorba de un *sistem* despre care nu se ştie, la început, decît ce mărimi de „intrare" sau de „ieşire" posedă el, structura sa internă fiind doar parţial sau deloc cunoscută. Metoda **c.n.** permite urmărirea în ansamblu a mecanismului desfăşurării unor procese, chiar dacă structura internă a unor anumite etape sau verigi intermediare este, pentru moment, necunoscută sau în mod direct inaccesibilă; ea face posibilă elaborarea unor *ipoteze* de lucru sau *modelarea* etapelor sau a verigilor respective, facilitează cunoaşterea şi verificarea lor. **C.n.** şi-a găsit multiple aplicări, printre care şi în psihofiziologie, prin crearea reflexelor condiţionate, modelarea structurii sistemului nervos central ş.a.

CUVIER, Georges (1769—1832), zoolog şi paleontolog francez, cunoscut prin lucrările sale de anatomie comparată, paleontologie şi de clasificare a lumii animale. A formulat legea *corelaţiei* organelor, pe baza căreia a reconstruit structura unor vertebrate fosile. Meritele ştiinţifice ale lui **C.** sînt umbrite de concepţia sa antievoluţionistă,

Scanned with OKEN Scanner

creaţionist-fixistă şi catastrofistă în baza căreia el explica dispariţia unor grupe de animale şi apariţia altora prin teoria cataclismelor. V. şi *catastrofism*.

CUVÎNT 1. Una dintre unităţile fundamentale ale *limbii* şi *vorbirii*, care constituie obiect de cercetare pentru diferite discipline (filozofie, logică, psihologie, lingvistică, fiziologie ş.a.). Din punctul de vedere al uneia dintre principalele sale funcţii, *comunicarea*, **c.** reprezintă cel mai mic segment semnificativ al fluxului vorbirii; din punctul de vedere al celeilalte funcţii, *generalizarea*, el constituie o formă de fixare a *cunoştinţelor* despre diferite *clase* de obiecte, obţinute în *practica* social-istorică; în acest plan, **c.** apare ca substituent al claselor respective în diverse operaţii ale activităţii de gîndire şi vorbire, ca un caz particular al *semnului*. Aspectul fonologic al **c.**, în vorbire, se prezintă analizei la mai multe nivele: ca fragment al fluxului vorbirii despărţit prin pauze; ca unitate a „controlului fonologic" în procesul imitării interioare a rostirii directe, în timpul perceperii ei, ca o „cuantă" a *conştientizării* vorbirii de purtătorul ei ş.a. *Semnificaţia* **c.** comportă mai multe componente: *pragmatic*, care corespunde raportului dintre **c.** şi situaţia utilizării lui *(semnal* al semnalului); *semantic*, dezvăluind relaţia dintre **c.** şi *semnificat*, conţinutul lui obiectual, raportarea lui obiectuală (corelatul lingvistic al *noţiunii); sintactic*, corespunzător relaţiilor dintre cuvinte în fluxul vorbirii. Spre deosebire de semnificaţie (obiectivă şi constantă la toţi purtătorii limbii), *sensul* **c.** este condiţionat de motivaţiile individuale sau de grup, legate de felul activităţii desfăşurate, ceea ce justifică consemnarea coloraturii emoţionale a **c.**, întrucît aspectul semantic reţine nu numai reflectarea intelectuală a realităţii, ci şi atitudinea pragmatic-afectivă faţă de ea. **2.** (În filozofia antică greacă) Una dintre numeroasele semnificaţii ale *Logos*-ului, întîlnită la „naturfilozofi" (Anaxagoras, Democrit, Xenofan ş.a.) şi la sofişti (Protagoras, Gorgias ş.a.). De remarcat că această semnificaţie nu reţine numai aspectul verbal al **c.**, ci îl desemnează drept purtătorul unităţii indisolubile dintre gîndire şi limbă, unitate care ajunge pînă la deplina lor identificare. **3.** (În sens mitologic) Realitatea însăşi a lucrului denumit. O asemenea reprezentare se întemeiază pe particularitatea conştiinţei mitologice de a nu opera dihotomia dintre **c.** şi realitatea desemnată, de a privi *semnificatul* şi *semnificantul* într-o unitate nemijlocită, inseparabilă, ceea ce a dus, în cazul unor populaţii primitive, la apariţia aşa-numitei „magii a **c.**" (tabu-urile lingvistice, incantaţiile ş.a.) potrivit căreia posesorul numelui este în acelaşi timp şi posesorul lucrului însuşi.

CVIETISM (lat. *quies* „linişte") **1.** (În sens restrîns) Concepţie etică religioasă, iniţiată în 1675 de teologul spaniol Miguel Molinos şi condamnată de biserică. Preconizează contemplaţia mistică totală, subordonarea absolută a omului faţă de „voinţa divină", renunţarea la orice efort, negînd importanţa practicilor rituale şi a „faptelor bune" în vederea „mîntuirii". **2.** (În sens larg) Orice concepţie care recomandă dobîndirea liniştii sufleteşti prin adoptarea unei atitudini pasive şi contemplative faţă de lume *(neoplatonismul, budismul* etc.).

Scanned with OKEN Scanner

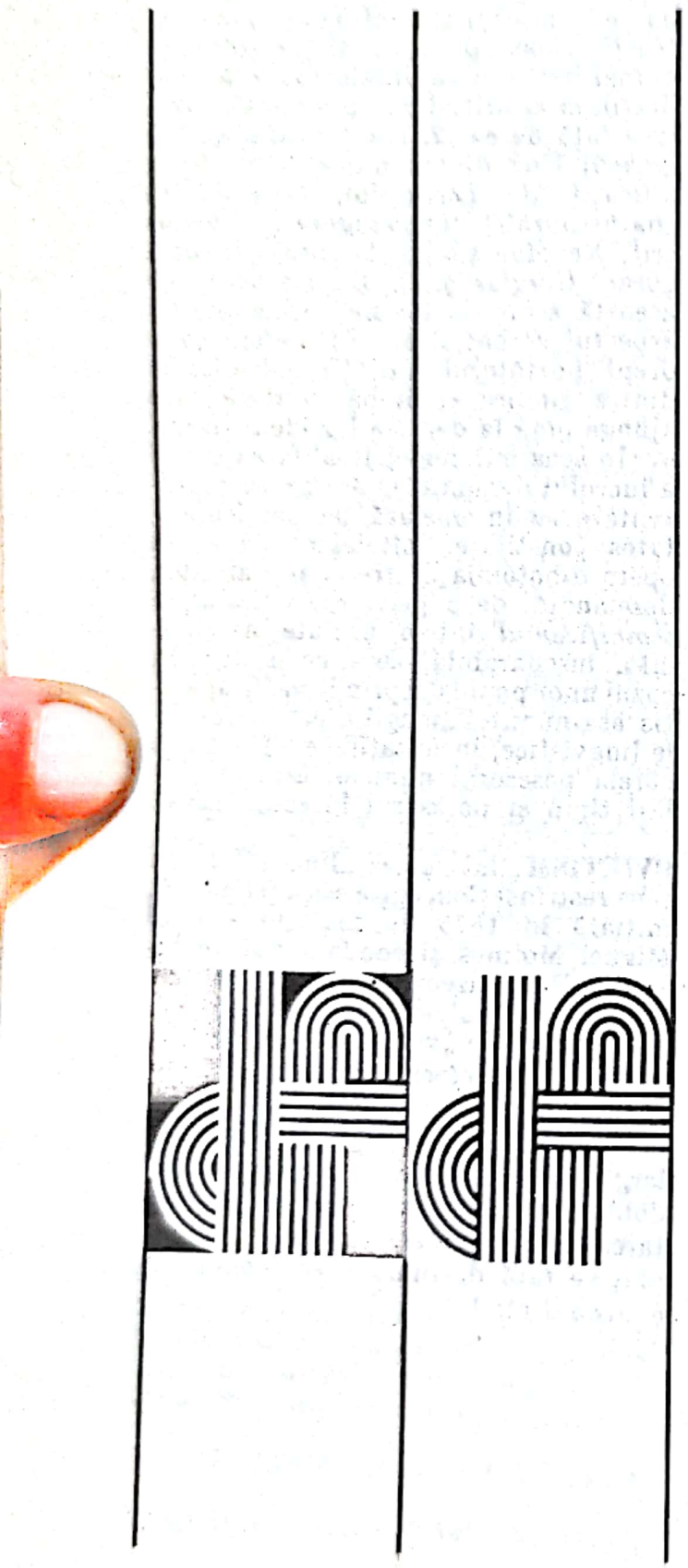

D'ALEMBERT, Jean le Rond (1717—1783), filozof luminist şi matematician francez, colaboratorul principal al lui Diderot la „Enciclopedia franceză". A încercat să schiţeze istoricul apariţiei şi dezvoltării cunoaşterii omeneşti şi să facă o clasificare a ştiinţelor. În concepţiile sale filozofice **D'A.** a fost inconsecvent dualist, evitînd afirmarea deschisă a concepţiilor sale *ateiste.* În gnoseologie a înclinat spre *senzualismul* lui Locke şi a criticat teoria carteziană a *ideilor înnăscute.* Corespondenţa sa, publicată postum, dezvăluie un adversar declarat al ideologiei, dogmaticii şi instituţiilor religioase. *Op. pr.:* „Tratat despre dinamică" (1743), „Discurs preliminar la «Enciclopedie»" (1751), „Elemente de filozofie" (1759), „Despre desfiinţarea iezuiţilor în Franţa" (1763).

DAO (chineză „drum", „cale"), una dintre cele mai importante categorii ale filozofiei clasice chineze, cu sensuri şi semnificaţii multiple, constituite într-un îndelungat proces de abstractizări succesive, a cărei interpretare a polarizat confruntarea de idei dintre liniile filozofice fundamentale. Începînd din sec. 5—3 î.e.n., **d.** devine o noţiune tradiţională în filozofie, mai cu seamă în *daoism*, unde desemnează, iniţial, izvorul tuturor lucrurilor, apoi (Lao-Ţzî, Sun-Ţzî, Van Ciun ş.a.), calea *devenirii* lor naturale, *cauza primă* a tot ce există, *lege* universală a *mişcării* şi schimbării lumii, independentă de voinţa divină sau omenească. Sub impulsul unor tendinţe idealizante şi chiar mistificatoare, **d.** este conceput ca o esenţă abstractă, principiul ideal (cel mai bine exprimat prin „nefiinţă", „nonexistenţă"), respectiv, ca o „cale" divină. Alături de sensul ontologic („cale", *legitate*), **d.** este interpretat şi în sens etic, ca „normă etică", sau logic, fie ca „argument" în general, ca „logică", fie — în plan speculativ — ca o noţiune care desemnează unicul, universalul.

Scanned with OKEN Scanner

DAOISM (TAOISM), una dintre direcţiile principale ale filozofiei antice chineze, inaugurată de Lao-Ţzî (sec. 6 î.e.n.) şi bazată pe noţiunea de *dao*. În cadrul **d.** s-a manifestat un curent materialist (Lao-Ţzî, Iang Ciu, iar mai tîrziu Sun-Ţzî, Van Ciun ş.a.), care a interpretat noţiunea de *dao* în sensul de *ordine* universală proprie fenomenelor naturii, vieţii sociale şi gîndirii omeneşti, şi un curent idealist (Cian-Ţzî, Van Bi ş.a.), care a interpretat aceeaşi noţiune ca pe un principiu ideal speculativ sau ca o „cale divină". În sec. 1—3 e.n. s-a constituit **d.** religios, care a conceput noţiunea de *dao* ca un principiu divin, accesibil oamenilor numai printr-un extaz mistic.

DARVINISM, concepţie evoluţionistă elaborată de Ch.R. Darwin, după care speciile se transformă treptat unele în altele prin interacţiunea următorilor factori: variabilitatea, ereditatea, suprapopulaţia, lupta pentru existenţă şi selecţia naturală. Variabilitatea individuală, care oferă material pentru acţiunea selecţiei, apare ca rezultat al corelaţiei dintre organism şi mediu, dintre modificările condiţiilor de mediu şi acţiunea factorilor interni specifici organismului. Ereditatea fixează variaţiile şi face posibilă acumularea lor în cursul generaţiilor. Darwin admite, deşi inconsecvent, ereditatea caracterelor dobîndite, teză care va fi respinsă de către *neodarvinism*. Suprapopulaţia este creşterea excesivă a numărului de indivizi ai unei specii în raport cu mijloacele de trai. Lupta pentru aceste mijloace dintre indivizii speciilor apropiate (interspecifică) sau dintre indivizii aceleiaşi specii (intraspecifică) duce la supravieţuirea „celor mai apţi" (H. Spencer), care se reproduc preferenţial. Selecţia naturală acţionează totodată şi prin mijlocirea factorilor abiotici din mediu (Darwin pune accentul pe factorii biotici). Selecţia duce astfel la trierea formelor mai bine adaptate şi la accentuarea în curs de generaţii a caracterelor adaptative; ea orientează deci chiar variaţiile neorientate. **D.** a constituit una dintre marile descoperiri care au favorizat dezvoltarea unei concepţii dialectice despre natură şi care au pregătit apariţia *materialismului dialectic*. **D.** a dat lovituri hotărîtoare concepţiilor creaţioniste şi fixiste, ca şi *finalismului*, explicînd cauzal apariţia şi dezvoltarea speciilor, mutaţiile calitative care se produc în lumea vie, în procesul adaptării organismului la mediu. Rolul **d.** în sprijinirea *ateismului* a fost uriaş; în schimb, antidarvinismul are o coloratură net idealistă şi chiar religioasă. **D.** constituie azi fundamentul ştiinţelor biologice şi al practicii agrozootehnice şi o componentă esenţială a gîndirii dialectice. Printre oamenii de ştiinţă care au dezvoltat şi propagat **d.** se numără E. Haeckel, Th. Huxley, fraţii Kovalevschi, K.A. Timireazev, I.V. Miciurin ş.a.; la noi în ţară **d.** a fost îmbrăţişat de Gr. Ştefănescu, Gr. Cobălcescu, V. Conta, D. Brîndză, N. Leon, D. Voinov, E. Racoviţă ş.a. În acţiunea de răspîndire a **d.** în România, un important rol l-a avut revista „Contemporanul". V. şi *neodarvinism*; *Darwin*.

DARVINISM SOCIAL, curent sociologic apărut în a doua jumătate a sec. 19, care încearcă să explice dezvoltarea socială şi raporturile dintre oameni prin extinderea mecanică asupra vieţii sociale a legilor biologice ale luptei pentru existenţă şi ale selecţiei naturale, descoperite de Darwin ca legi proprii lumii plantelor şi animalelor. **D.s.** desconsideră deosebirea calitativă dintre fenomenele biologice şi cele sociale, neagă *legitatea* obiectivă specifică a dezvoltării societăţii şi încearcă, pe această bază, să prezinte unele antagonisme şi convulsii sociale specifice orînduirilor bazate pe exploatare, îndeosebi capitalismului, drept fenomene „conforme naturii" şi, prin urmare, veşnice. În plan politic, **d.s.** a lansat concepţii reacţionare, încercînd să justifice ideea inegalităţii sociale şi a necesităţii ierarhiilor pe baze rasist-eli-

Scanned with OKEN Scanner

tiste, împotriva democrației (privită ca „sinucidere a omenirii"), a cultivat apologia violenței și a războiului, fiind unul dintre izvoarele teoretice ale *fascismului*. Variantă a *organicismului*, **d.s.** este înrudit cu *malthusianismul* și *rasismul*. Principalii săi exponenți au fost H. Spencer, W. Bagehot, B. Kidd (Anglia), E.A. Lange, O. Ammon și L. Woltmann (Germania), L. Gumplowicz și G. Ratzenhofer (Austria), G. Vacher de Lapouge (Franța), W.G. Sumner, F.H. Giddings și Th.N. Carver (S.U.A.), M. Vaccaro (Italia).

DARWIN, Charles Robert (1809—1882), biolog englez, întemeietorul biologiei științifice și al *evoluționismului* științific cu privire la lumea vegetală și animală. În urma observațiilor geologice, biologice, paleontologice și etnografice făcute în timpul expediției în jurul lumii pe vasul „Beagle", **D.** a ajuns la importante generalizări teoretice referitoare la evoluția geologică a Pământului și la procesul de evoluție a lumii vii. Lucrarea de bază în care și-a expus concepția evoluționistă este „Originea speciilor prin selecție naturală, sau păstrarea raselor favorizate în lupta pentru existență" (1859, trad. rom. 1957), completată de lucrarea „Variația animalelor și plantelor sub influența domesticirii" (1868, trad. rom. 1963), bogată în demonstrații cu privire la evoluția speciilor pe baza selecției artificiale. În lucrarea „Descendența omului și selecția sexuală" (1871, trad. rom. 1967), **D.** demonstrează științific, pentru prima dată, originea animală a omului, infirmînd misticismul creaționist și dovedind posibilitatea explicării lumii vii prin cauze naturale. Prin concepția sa evoluționistă, **D.** a fost un materialist și un dialectician spontan, a exercitat o puternică influență asupra gîndirii moderne. V. și *darvinism*.

DAT 1. (În ontologiile materialiste) Realitate exterioară subiectului și independentă de el. **2.** (În gnoseologia nemarxistă) Obiect al cunoașterii conceput în mod contemplativist, ca neprocesual, preconstituit față de raportul său cu subiectul. **3.** (În gnoseologia pozitivistă) Rezultat al observației, considerat ca imediat, neinfluențat de procedurile și nivelele teoretice ale cunoașterii, de intervenția activă a structurilor subiectului, pe baza căruia se constituie și se justifică întreaga cunoaștere științifică. **4.** (În intuiționism, fenomenologie, existențialism ș.a.) Esență la care subiectul accede prin intuiție, fără mijlocirea structurilor rațional-discursive.

DATORIE, expresie de cea mai înaltă generalitate a obligațiilor morale ale omului față de clasă, patrie, societate, precum și față de familie, prieteni, tovarăși; categorie fundamentală a *eticii* ca disciplină normativă. Concepțiile etice premarxiste considerau **d.** drept o categorie imuabilă, fundamentată de „poruncile divine", de conștiința morală autonomă și invariabilă (v. *imperativul categoric)* sau de *„natura umană"*, ori o anulau potrivit doctrinei *amoralismului* absolut. Conceperea abstractă a **d.** ca expresie a opoziției funciare între obligațiile izvorîte din conștiința individuală și cele impuse de grup, clasă sau societate a întemeiat tragismul „conflictului între datorii" sau al „crizelor de conștiință". Etica marxistă consideră că **d.** este rezultatul reflectării cerințelor sociale în conștiința morală, al transformării normelor morale (în care se exprimă aceste cerințe) în obligații interioare ale individului. Conflictul între **d.,** deși uneori resimțit dureros de către *personalitate*, nu mai dă naștere, în socialism, la situații „fără ieșire", deoarece relațiile de colaborare și întrajutorare desființează baza obiectivă a contradicției dintre individ și societate. Îndeplinirea sau neîndeplinirea **d.** este criteriul aprecierii morale a omului. Morala comunistă presupune o înaltă conștiință a **d.,** îndeosebi a **d.** obștești. V. și *responsabilitate*.

Scanned with OKEN Scanner

DAVID de Dinan (Dinant) (sec. 12—13), filozof scolastic, reprezentant al unui materialism inspirat din materialismul grec, după cum considera adversarul său Toma d'Aquino. În realitate, este vorba de un *panteism* deschis către *materialism*. Ceea ce există, susţinea **D.**, este alcătuit din inteligenţă *(nous)*, din care rezultă sufletul; din materie *(hylé)*, din care rezultă corporalitatea şi din Dumnezeu *(theos)*, din care rezultă esenţialitatea. Învăţătura lui **D.** a fost condamnată de biserică în 1210 şi în 1215.

DECEMBRIŞTI, revoluţionari ruşi, de origine nobiliară, participanţi la mişcarea împotriva absolutismului ţarist şi iobăgiei, care au organizat la Petersburg răscoala armată de la 14(26) decembrie 1825 (de unde şi denumirea de **d.**). Concepţiile filozofice şi sociale ale **d.** (I.D. Iakuşkin, V.F. Raevski, V.K. Kiuhelbeker ş.a.) se situează în cadrul *luminismului*.

DECIDABILITATE, proprietate a calculelor formale de a avea o procedură efectivă de *decizie*.

DECIZIE 1. Act individual sau social (politic, economic, militar, juridic etc.), premergător acţiunii, constînd în luarea unei hotărîri determinate, întemeiate pe cunoaşterea condiţiilor, prevederea efectelor şi pe opţiune axiologică, în raport cu anumite scopuri şi idealuri. **2.** *Teoria* **d.,** disciplină ştiinţifică complexă care cercetează cu metode matematice mecanismul şi legile procesului decizional. Conceptele fundamentale ale *teoriei* **d.** elaborate pe baza lucrărilor lui von Neumann, Morgenstern, A. Wald, F.P. Ramsey şi B. de Finetti, sînt utilitatea şi probabilitatea. *Teoria* **d.** se ocupă cu trei genuri de **d.**:**d.** în condiţii de *certitudine*, **d.** în condiţii de risc şi **d.** în condiţii de incertitudine. În condiţii de risc, cel care acţionează, deşi nu are complet sub control consecinţele relevante ale acţiunilor lui, nefiind astfel în stare să le prevadă exact, este totuşi capabil să atribuie probabilitate condiţiilor posibile precum şi consecinţelor acţiunii lui. Mulţi autori restrîng valabilitatea *teoriei* **d.** doar la domeniul economic sau cel mult la cel al *practicii*, neacordîndu-i vreo însemnătate în activităţile teoretice; alţii, dimpotrivă, instituie modelele *teoriei* **d.** în structuri generale, reconstruind întreaga metodologie a ştiinţei (structura raţionamentului ştiinţific, teoria ştiinţifică şi valorile ei) în cadrul acesteia. **3.** *Problema* **d.** (în logica matematică) semnifică găsirea unui test efectiv (procedură de **d.**) cu ajutorul căruia să se poată determina întotdeauna într-un sistem logic dacă o formulă dată este *teoremă*. În calculul propoziţiilor, *problema* **d.** poate fi rezolvată prin reducerea la forma normală disjunctivă sau prin *matricile* de adevăr. În calculul cu predicate de ordinul întîi, problema **d.,** aşa cum a demonstrat A. Church, este insolubilă. Există totuşi soluţii pentru cîteva cazuri particulare. **4.** (În teoria jocurilor) Alegere a unei „mutări" din mulţimea mutărilor disponibile într-o anumită situaţie de joc, în conformitate cu strategiile disponibile în cadrul regulilor de joc admise. **5.** (În sociologie, politologie) Hotărîre luată de un centru sau organ de conducere prin care se stabileşte direcţia şi modalitatea de înfăptuire a unei acţiuni, selecţionate dintr-o mulţime de acţiuni posibile, ce duc la atingerea scopurilor şi obiectivelor urmărite, în raport cu un program social şi cu sistemul de valori corespunzător; **d.** este un atribut al puterii. După orizontul de timp implicat şi legătura cu acţiunea, **d.** se împart în strategice, tactice şi operaţionale. După subiectul decident, **d.** sînt unipersonale sau colective (cu diferite grade de participare). **D.** social-politică are un accentuat caracter ideologic, de clasă. Calitatea **d.,** eficienţa ei în raport cu atingerea scopurilor şi obiectivelor urmărite depinde de baza informaţională care o precede (de

Scanned with OKEN Scanner

natura şi cantitatea datelor disponibile pentru decident).

DECODIFICARE, v. **COD.**

DEDUBLAREA UNICULUI, v. **UNICUL.**

DEDUCŢIE, formă de *raţionament* în care *concluzia* rezultă cu necesitate din *premise*. Tipul fundamental de **d.**, realizată prin judecăţi (propoziţii) categorice, este **d.** *silogistică*, în care gîndirea trece de la general (în premise) la particular sau de la un general de ordin superior la un grad de generalitate inferior, prin subordonarea, faţă de *gen*, a unei *specii* pe care acesta o cuprinde. **D.** se mai realizează în formă ipotetică sau disjunctivă ş.a. Întregi teorii, cum sînt cele din geometrie, aritmetică etc., oferă exemple de **d.** În logica simbolică (matematică), **d.** este înţeleasă ca derivarea din anumite enunţuri date *(axiome)*, cu ajutorul unor reguli (substituţia şi detaşarea), a unor noi enunţuri *(teoreme)*. În logica simbolică a fost elaborată *teoria* **d.** *naturale*, caracterizată prin derivarea dintr-o anumită *supoziţie*, cu ajutorul unor reguli speciale, a anumitor consecinţe. Caracterizată din punct de vedere gnoseologic ca mişcare a gîndirii exclusiv în planul conceptelor, **d.** este atît analitică, cît şi sintetică. Totodată **d.** presupune inducţia, care realizează ridicarea cunoaşterii de la cunoştinţe factuale la concepte, de la individual la general, operaţie care furnizează premisele **d.** **D.** şi inducţia sînt astfel inseparabil legate, între ele existînd o unitate dialectică. Bazele teoriei **d.** au fost puse de Aristotel, prin doctrina despre *silogism*, fiind apoi dezvoltate de Descartes şi mai ales de Leibniz. Teoria **d.** s-a dezvoltat, de asemenea, pe baza cercetărilor de *logică simbolică*.

DEFINIŢIE, operaţie logică de delimitare a *conţinutului* sau *sferei* unei *noţiuni*, sau de precizare a înţelesului unui cuvînt sau *simbol*. **D.** este alcătuită din două părţi între care există un raport de *identitate:* definitul, adică ceea ce este definit (lat. *definiendum)* şi definitorul, adică ceea ce defineşte (lat. *definiens)*. Dacă notăm definitul cu A şi definitorul cu B, structura **d.** este redată de formula „$A = _{df} B$“, unde semnul „$= _{df}$“ se citeşte „este identic prin definiţie cu...“ În **d.** „Clorul este un halogen de culoare galben-verzuie“, „Clorul“ este definitul, „halogen de culoare galben-verzuie“ este definitorul, iar „este“ apare în locul semnului „$= _{df}$“. Pentru a fi corectă, **d.** se supune următoarelor reguli: a) să fie adecvată, adică definitorul să corespundă întregului definit şi numai lui; b) să nu fie, direct sau indirect, circulară, adică definitorul să nu apeleze pentru propria sa **d.** la definit; c) să nu fie negativă dacă poate fi afirmativă, adică să spună ce este definitul şi nu ceea ce el nu este; d) să fie clară, adică definitorul să nu cuprindă termeni necunoscuţi sau metafore, figuri de stil etc. Între **d.** şi cunoaştere există o strînsă legătură: pe de o parte, **d.** este un mijloc fundamental şi o modalitate esenţială de cunoaştere, pe de altă parte, o cunoaştere satisfăcătoare a obiectului definiţiei este o condiţie necesară pentru construirea unei **d.** eficiente. În practica cunoaşterii s-au statuat în timp o mare varietate de definiţii, a cărei sistematizare se poate face după obiectul **d.** şi după procedura folosită pentru atingerea scopului **d.** Astfel, după obiectul definiţiei deosebim: 1) **d.** reală, care arată ce este un lucru sau o clasă de obiecte; 2) **d.** nominală lexicală, care dezvăluie toate înţelesurile cu care un cuvînt este întrebuinţat într-o limbă; 3) **d.** nominală stipulativă, care introduce un cuvînt, un simbol nou sau introduce un înţeles nou pentru un cuvînt vechi. **D.** stipulative au un caracter convenţional. După metoda de definire distingem: 1) **d.** prin gen proxim şi diferenţă specifică, care se mai numesc şi **d.** *per essentiam*

Scanned with OKEN Scanner

pentru că dezvăluie însuşirile esenţiale ale obiectului definit. Această procedură de definire se poate aplica numai acelor noţiuni care pot fi *specii* (exemplul de mai sus ilustrează tocmai această procedură unde specia clor este definită prin genul său cel mai apropiat (genul proxim) halogen, din cadrul căruia ea se distinge prin diferenţa specifică culoarea galben-verzuie); 2) **d.** genetice, care arată originea obiectului definiţiei şi procesul prin care a luat naştere (de ex., „Catîrul este un animal domestic hibrid rezultat prin împerecherea măgarului cu iapa sau a armăsarului cu măgăriţa"; 3) **d.** constructive, care arată felul în care, din anumite materiale şi cu anumite unelte, poate fi construit un exemplu de lucru ce aparţine clasei obiectului definiţiei (de ex., „Arcul spiral plan este un arc ce se fabrică din bandă de oţel cu secţiunea dreptunghiulară sau din sîrmă rotundă prin înfăşurare pe o spirală Arhimede"); 4) **d.** operaţionale, care specifică o serie de operaţii sau *experimente* (în sens larg) care pot fi făcute pentru a şti dacă obiectul definiţiei este ceea ce se spune că este, dacă un concept sau un cuvînt este corect folosit sau aplicat (de ex. „Un număr este par dacă rezultatul împărţirii sale cu doi este un număr întreg"); 5) **d.** enumerative, care epuizează prin înşiruire toate obiectele individuale ce participă la sfera definitului (de ex. prin judeţ al R.S. România înţelegem oricare din următoarele: Alba, Arad, Bacău... şi aşa mai departe pînă epuizăm complet lista judeţelor ţării); 6) **d.** ostensive, care înşiră elemente ce aparţin *extensiunii* definitului fără a o epuiza însă, adică oprindu-se doar la cîteva exemple considerate reprezentative, relevante, pentru a ne da seama ce este definitul (de ex. „Romancierul este un astfel de scriitor ca Rebreanu, Tolstoi sau Hemingway"); 7) **d.** de precizare, care arată că într-un anume context, din totalitatea sensurilor sale posibile un cuvînt va fi folosit numai cu un anume înţeles (de ex., în practica judiciară, prin libertate se înţelege „starea în care se găseşte învinuitul sau inculpatul faţă de care nu s-a luat măsura reţinerii sau arestării preventive"); 8) **d.** abreviative, care ne oferă o expresie prescurtată, mai convenabilă, în locul uneia mai complicate şi mai greu de folosit (de ex., „UNESCO este Organizaţia Naţiunilor Unite pentru Educaţie, Ştiinţă şi Cultură"); 9) **d.** prin sinonimie, care tind să evidenţieze înţelesul unui cuvînt mai puţin cunoscut sau folosit prin intermediul unui alt cuvînt care are acelaşi înţeles cu el, dar care este mai des întrebuinţat (de ex., „Crumpenă înseamnă cartof"). **D.** are o însemnătate metodologică deosebită, întrucît de ea depinde stăpînirea noţiunilor, a cuvintelor şi operarea corectă cu noţiuni şi cuvinte. Existenţa unei multitudini de proceduri de definire se explică nu doar prin scopul urmărit, delimitarea conceptelor sau a înţelesului cuvintelor, ci mai ales prin faptul că una sau alta din procedurile de definire nu este universal aplicabilă. Din punctul de vedere al dezideratului cunoaşterii, acela de a dezvălui esenţa fenomenelor, nu toate definiţiile pot aduce o contribuţie egală. În această perspectivă, doar **d.** prin gen proxim şi diferenţă specifică trimit direct la esenţa obiectului, dar ele nu sînt universal aplicabile. Un mare rol în cunoaştere au şi **d.** operaţionale care ajută la corelarea nivelului teoretic cu cel empiric, în direcţia aplicării şi verificării teoriilor ştiinţifice. Unui singur concept îi pot corespunde mai multe **d.** operaţionale (de ex., „temperatura" poate fi explicitată prin dilatarea gazelor, lichidelor sau solidelor ori prin efectul termoelectric) ceea ce înseamnă dezvăluirea unei multitudini de conexiuni în care există fenomenul definit. Un rol important revine de asemenea **d.** genetice, prin aceea că ne arată proveniența obiectului definiţiei, precum şi celor constructive, care ne dau o indicaţie privind folosirea practică, nemijlocită a cunoştinţelor. Prin urmare, chiar dacă nu trimit di-

Scanned with OKEN Scanner

rect la esența lucrului definit aceste **d.** constituie un important mijloc de cunoaștere și de aplicare a cunoștințelor. Celelalte tipuri de proceduri de **d.**, cele enumerative, ostensive, de precizare, abreviative și prin sinonimie nu vizează nici direct, nici indirect esența lucrului definit, dar importanța lor metodologică nu poate fi totuși neglijată pentru că ele ne permit, atunci cînd nu avem încă suficiente cunoștințe despre obiectul definiției, să distingem acest obiect și să operăm cu el în mod corect. Uneori, în situații speciale sau pe primele trepte ale însușirii de noi cunoștințe, **d.** sînt înlocuite prin diverse procedee ca: indicarea, descrierea, caracterizarea, comparația și deosebirea. De asemenea, necunoașterea regulilor **d.** sau inexistența unor cunoștințe satisfăcătoare despre un anumit fenomen au ca efect folosirea unor pretinse definiții așa cum sînt **d.** persuasive, care constau din încărcarea definitorului cu note evaluative și metafore (de ex., „Cîinele este cel mai bun prieten al omului"). O **d.** persuasivă poate fi cel mult un mijloc de convingere, dar în nici un caz un mijloc de cunoaștere; în plus, de cele mai multe ori, ea conduce la confuzii. O altă pretinsă **d.** este cea contextuală. În sens strict, aici nu avem o **d.**, deoarece se pretinde ca sensul conceptului de definit să reiasă din contextul în care acest concept este folosit (de ex., sensul conceptului de „cultură" să rezulte din cărțile și studiile în care este întrebuințat acest concept, în întregul lor. De cele mai multe ori este însă imposibil să apelăm la o asemenea procedură. În plus, ea nu poate contribui la precizarea a ce este obiectul ce trebuie definit, la organizarea unui sistem de concepte.

DEFINIȚII OPERAȚIONALE, proceduri de interpretare a termenilor teoretici în cadrul *experienței*, *ipoteze* (nu convenții lingvistice) care stabilesc legătura dintre un *simbol* și rezultatul controlat al operațiilor făcute asupra obiectelor. **D.o.,** alături de alte proceduri interpretative, ajută la corelarea nivelurilor teoretic și empiric ale cunoașterii științifice, la adăugarea unui sens *empiric* conceptelor teoretice, necesar pentru aplicarea și verificarea teoriilor științifice. Unui concept teoretic îi pot corespunde mai multe **d.o.** (de ex., „temperatura" poate fi „definită" prin dilatarea termică a gazelor, lichidelor sau solidelor, ori prin efectul termoelectric), prin aceasta manifestîndu-se relativa independență a teoreticului de empiric. *Operaționalismul* a exagerat rolul **d.o.** în știință, considerînd că operațiile de măsurare pot singure înzestra un termen științific cu *semnificație* și confundînd, astfel, o operație metodologică cu una semantică, acordînd deci **d.o.** un rol definițional propriu-zis (semantic).

DEISM (lat. *deus* „zeu", „Dumnezeu"), orientare filozofică-religioasă apărută în sec. 17—18 în Occidentul Europei, care a supus unei critici raționaliste religiile și confesiunile oficiale, instituționalizate (de ex., *catolicismul*; *protestantismul)*, opunîndu-le o *religie „naturală"* sau „rațională". Deiștii (Herbert de Cherbury, Locke, Toland, Shaftesbury, Voltaire, Lessing ș.a.) au respins conținutul concret al dogmelor diferitelor religii, căutînd să desprindă nucleul „rațional" care ar fi comun tuturora. Acest nucleu „rațional" diferă de la un deist la altul; trăsătura generală cea mai importantă a **d.** este recunoașterea lui Dumnezeu numai ca o cauză primă impersonală a universului și negarea intervenției lui în desfășurarea ulterioară a fenomenelor din univers, natura dezvoltîndu-se potrivit legilor ei proprii. **D.** a reprezentat o etapă importantă a luptei de idei în filozofia și știința modernă, legată de ascensiunea burgheziei împotriva bisericii feudale, împotriva dogmatismului și intoleranței religioase, fiind adesea o formă voalată a *materialismului.*

Scanned with OKEN Scanner

DELLA VOLPE, Galvanno (1895—1968), filozof și estetician italian. După primele scrieri, influențate de G. Gentile, se apropie de marxism, ridicîndu-se împotriva interpretării lui „speculative — hegelianizatoare" (tînărul G. Lukacs, K. Korsch etc.) și, în același timp, împotriva interpretării date dialecticii de către Croce. În scrierile sale („Logica, știință pozitivă", 1950; „Logica, știință istorică", 1969; „Cheile dialecticii istorice", 1964; „Rousseau și Marx și alte studii de critică materialistă", 1957), **D.V.** opune dialecticii hegeliene pe cea a lui Marx, considerată în conformitate cu demersurile gîndirii științifice moderne care continuă și desăvîrșește metodologia promovată de Galilelo Galilei. În această perspectivă, filozofia lui Marx este înțeleasă ca o expresie a cunoașterii științifice, iar dialectica, drept structură fundamentală a istoricității și *practicii* sociale. **D.V.** a influențat gînditori marxiști ca L. Colletti, V. Cerroni, M. Rossi etc. În estetică, a opus concepției croceene asupra imaginii artistice, ca pură intuiție, ideea că arta operează cu complexe intuitiv-logice („Critica gustului", 1960, trad. rom. 1975). *Alte op.:* „Hegel, romantic și mistic" (1929), „Filozofia experienței la David Hume" (2 vol. 1933—1935), „Libertatea comunistă" (1946), „Ekhart sau despre filozofia mistică" (1952).

DEMIURG (gr. *demiurgos* „meșteșugar", „lucrător"), denumire dată în filozofia greacă idealistă, în special de Platon, divinității ca pretins principiu rațional, organizator al Universului, ca așa-zis „arhitect" sau „creator" al acestuia. Din filozofia lui Platon ideea **d.** trece în *neoplatonism* și în curentele gnostice, desemnînd o divinitate subordonată unui Dumnezeu suprem, care mediază între acesta și lume. Într-o accepție actuală, figurată, **d.** înseamnă creator de valori.

DEMOCRAȚIE (gr. *demos* „popor" și *kratos* „putere"), formă de guvernămînt organizată pe temeiul principiului potrivit căruia puterea aparține poporului. În societățile împărțite în clase antagoniste, **d.** este, în ultimă instanță, expresia dominației claselor exploatatoare și asupritoare aflate la putere, acest fapt determinînd conținutul și limitele ei. **D.** *burgheză*, reprezentînd un progres istoric în comparație cu formele de guvernare anterioare, proclamă egalitatea cetățenilor în fața legii, diverse libertăți democratice (libertatea cuvîntului, a presei, a întrunirilor etc.), introduce unele instituții democratice ca parlamentul, votul universal etc. Ea are însă limite istorice determinate, generate de interesele menținerii orînduirii capitaliste, ale apărării și dezvoltării sistemului de exploatare și asuprire a oamenilor muncii, împiedică participarea lor reală și deplină la viața politică și îi supune diverselor forme ascunse și rafinate de manipulare politică și ideologică. În condițiile *capitalismului* monopolist de stat, clasa muncitoare și forțele progresiste din țările capitaliste luptă pentru apărarea și lărgirea **d.**, lupta pentru **d.** fiind, totodată, o parte integrantă a luptei pentru înfăptuirea *revoluției socialiste*. **D.** *socialistă*, întemeiată pe alianța dintre *clasa muncitoare* și *țărănimea muncitoare*, sub conducerea clasei muncitoare, baza socială a statului socialist este o democrație de tip nou, democrația muncitorească, care se sprijină pe deținerea puterii politice de către oamenii muncii, pe proprietatea obștească asupra mijloacelor de producție, pe unitatea intereselor fundamentale ale tuturor claselor și categoriilor sociale; ea reprezintă un tip superior de **d.** într-o societate în care se creează condițiile obiective și subiective ale egalității între oameni (în domeniul politic și social-economic, în domeniul instrucției și educației, al culturii), posibilitatea pentru toți membrii societății de a-și valorifica aptitudinile și capacitatea în toate domeniile vieții sociale. „Factorul fundamental al democrației noastre noi îl reprezintă proprietatea socialistă de stat și cooperatistă asupra mijloa-

Scanned with OKEN Scanner

celor de producţie, asupra întregii bogăţii naţionale şi, pe această bază, repartiţia venitului naţional în conformitate cu principiile eticii şi echităţii socialiste, precum şi puterea clasei muncitoare, în alianţă cu ţărănimea şi celelalte categorii de oameni ai muncii, care asigură înfăptuirea în practică a acestor principii de bază. În aceasta constă, dealtfel, deosebirea fundamentală dintre democraţia burgheză — bazată pe puterea şi proprietatea capitalistă, pe exploatarea oamenilor muncii, pe repartiţia profund inegală a venitului naţional — şi democraţia socialistă în care nu mai există exploatare şi asuprire, în care toată avuţia aparţine poporului, iar repartiţia venitului naţional se realizează după principiul „de la fiecare după capacitate, fiecăruia după muncă" (Nicolae Ceauşescu). **D.** *socialistă* este menită să asigure *maselor populare*, fără deosebire de rasă, sex sau naţionalitate, participarea efectivă la conducerea *statului*, a economiei, a tuturor domeniilor vieţii sociale, la viaţa obştească, precum şi exercitarea reală a celor mai largi drepturi şi libertăţi. **D.** *socialistă* este incompatibilă cu dominaţia haotică a „bunului plac", cu aşa-zisa **d.** „pură" invocată de apologeţii proprietăţii privat-capitaliste, în care ar domni dreptul „liberei iniţiative", dar care legitimează, de fapt, manevrele întreprinse de proprietarii capitalişti în interesul stoarcerii de profituri cît mai mari din exploatarea maselor muncitoare. Obiectivul esenţial al **d.** *socialiste* este asigurarea participării conştiente şi nemijlocite a oamenilor muncii, producători şi proprietari ai avuţiei naţionale, la adoptarea *deciziilor* şi la conducere, la toate nivelele sistemului organizaţional al societăţii. **D.** *socialistă* se realizează prin îmbinarea democraţiei reprezentative cu **d.** directă, a conducerii centrale, unitare, cu autonomia funcţională a organelor locale, întemeiată pe principiul centralismului democratic. **D.** *socialistă* cuprinde atît libertăţile politice: libertatea cuvîntului, a presei, a mitingurilor şi adunărilor etc., dreptul de a alege şi a fi ales pe baza votului universal, egal şi secret, cît şi drepturile sociale: dreptul la muncă, la odihnă, la învăţămînt, la asigurarea materială a bătrîneţii, în caz de boală şi de pierdere a capacităţii de muncă, egalitatea femeii cu bărbatul în toate domeniile vieţii sociale. În ţara noastră, **d.** *socialistă* îşi găseşte expresia în sistemul drepturilor şi libertăţilor prevăzute în Constituţia ţării, în organizarea şi funcţionarea organelor centrale şi locale ale puterii şi ale administraţiei de stat, în organizarea şi conducerea economiei (**d.** economică), a activităţii culturale, în atragerea maselor în forme variate la rezolvarea treburilor de stat şi obşteşti (**d.** politică), în vederea asigurării progresului social neîngrădit. „Socialismul trebuie să fie nu numai o societate în stare să asigure o viaţă materială îmbelşugată membrilor săi, ci şi o societate capabilă să realizeze cele mai înalte aspiraţii de libertate şi fericire a omului pe pămînt" (Nicolae Ceauşescu). În funcţie de condiţiile concrete din fiecare ţară, **d.** *socialistă* parcurge un proces de dezvoltare, de perfecţionare şi de lărgire a bazei sale economice, politice şi sociale. Programul Partidului Comunist Român, adoptat la Congresul al XI-lea, prevede, în actuala etapă a construirii *societăţii socialiste multilateral dezvoltate* şi a pregătirii condiţiilor trecerii treptate la comunism, un ansamblu de măsuri în vederea perfecţionării, în continuare, a formelor de participare directă a oamenilor muncii la conducerea treburilor publice, a tuturor organismelor sociale, în direcţia diminuării laturilor represive ale statului, în perspectiva trecerii unor funcţii ale acestuia pe seama maselor populare şi a întăririi rolului organizator al partidului în viaţa economică şi socială, a trecerii treptate spre autoguvernarea liberă a poporului, spre fazele superioare ale organizării comuniste a vieţii sociale, în direcţia ridicării gradului de pregătire şi de competenţă a oamenilor muncii, întăririi spiritului

Scanned with OKEN Scanner

eticii şi echităţii socialiste, a răspunderii fiecărui membru al societăţii faţă de îndatoririle sociale care îi revin, a creşterii nivelului de responsabilitate, de autodisciplină comunistă, asigurării climatului obiectiv şi subiectiv necesar afirmării depline a personalităţii umane.

DEMOCRAŢI REVOLUŢIONARI, ideologi şi militanţi ai *revoluţiilor burghezo-democratice*, care s-au situat în mod consecvent pe poziţia luptei pentru desfiinţarea iobăgiei şi lichidarea pe cale revoluţionară a rînduielilor feudale. Ca reprezentanţi ai claselor şi ai păturilor sociale asuprite, interesate în răsturnarea orînduirii feudale, ei au luptat împotriva liberalismului şi *reformismului* burghez, înclinat să încheie tranzacţii cu reacţiunea politică. Democratismul revoluţionar a cunoscut o evoluţie îndelungată, străbătînd în dezvoltarea sa mai multe etape. Primul curent democrat-revoluţionar l-au constituit iacobinii (M. Robespierre, J. P. Marat, G. J. Danton, L. A. Saint-Just ş. a.), reprezentanţii aripii radicale ai revoluţiei burgheze de la 1789—1795 din Franţa, partizani ai dictaturii revoluţionare a maselor plebeiene. În perioada revoluţiilor burghezo-democratice din 1848—1849 şi, în genere, între deceniile al cincilea şi al optulea ale sec. 19, democratismul revoluţionar s-a dezvoltat cu precădere în diverse ţări mai înapoiate sub raport economic şi social-politic, îndeosebi în ţările din răsăritul Europei, unde s-a manifestat mai ales ca o *ideologie* a mişcării de eliberare a *ţărănimii*. **D. r.** au avut totodată un rol de seamă în mişcarea de eliberare naţională din aceste ţări. Principalii **d. r.** din perioada revoluţiilor din 1848—1849 au fost: E. Arnold în Cehia, E. Dembowski în Polonia, Petőfi S. şi Táncsics M. în Ungaria. Un rol important în dezvoltarea gîndirii social-politice şi filozofice au avut **d. r.** ruşi (A. I. Herzen, N. P. Ogariov, V. G. Belinski, N. G. Cernîşevski, N. A. Dobroliubov), care au îmbinat ideea revoluţiei ţărăneşti cu concepţii socialist-utopice. După cum a arătat V. I. Lenin, **d. r.** ruşi s-au apropiat foarte mult de materialismul dialectic, însă, datorită stării de înapoiere din Rusia, unde proletariatul se găsea abia la începutul dezvoltării sale, ei s-au oprit în faţa materialismului istoric. Ideile **d. r.** ruşi au exercitat o influenţă puternică asupra scriitorilor şi gînditorilor progresişti din Rusia, precum şi asupra unor **d. r.** de seamă din ţările din sud-estul Europei (H. Botev în Bulgaria, S. Marković în Serbia ş. a.) După trecerea capitalismului în faza sa imperialistă, democratismul revoluţionar este reprezentat îndeosebi de aripa cea mai înaintată a burgheziei naţionale în revoluţiile burghezo-democratice cu caracter antifeudal, agrar şi antiimperialist din ţările înapoiate ale Asiei, Americii Latine şi Africii. Un **d. r.** reprezentativ pentru această perioadă, în care revoluţia burghezo-democratică precedă şi pregăteşte revoluţia socialistă, este, în China, Sun Iat-Sen (1866—1925). În ţările române, democratismul revoluţionar s-a manifestat în perioada revoluţiei din 1848—1849, reprezentînd orientarea cea mai înaintată în cadrul ideologiei paşoptiste. Conducătorul recunoscut al curentului democrat-revoluţionar din Ţara Românească a fost N. Bălcescu. Pe platforma ideologică a democratismului revoluţionar s-au situat, în cursul revoluţiei din ţările române, Avram Iancu, Eftimie Murgu, Cezar Bolliac, Al. G. Golescu (Negru), I. Ionescu de la Brad, generalul Gh. Magheru ş. a. **D. r.** din Ţara Românească considerau că obiectivul principal al revoluţiei este desfiinţarea clăcii şi împroprietărirea ţăranilor. Partizani fervenţi ai luminării poporului, ei au militat pentru educarea maselor în spirit revoluţionar, pentru ridicarea întregului popor la lupta armată împotriva duşmanilor interni şi externi ai revoluţiei. Împletind revendicările sociale ale revoluţiei cu cele naţionale, ei au luptat pentru obţinerea independenţei ţării,

Scanned with OKEN Scanner

pentru crearea statului naţional unitar. **D. r.** din Ţara Românească, în special Nicolae Bălcescu şi Cezar Bolliac, au preconizat unirea mişcărilor revoluţionare ale popoarelor român şi ungar şi s-au străduit să mijlocească o colaborare între revoluţionarii români şi revoluţionarii unguri. Pe poziţii în esenţă democrat-revoluţionare s-au situat, în Transilvania, Avram Iancu, Al. Papiu-Ilarian ş. a., iar în Banat, Eftimie Murgu. În Moldova, democraţii burghezi, în frunte cu M. Kogălniceanu, V. Alecsandri, C. Negri, Al. Russo ş. a., au formulat, în timpul exilului, revendicări radicale sub influenţa directă a ideilor democrat-revoluţionare ale programului revoluţiei din Ţara Românească. Ideile **d. r.** români şi ale altor patrioţi paşoptişti au exercitat o înrîurire rodnică asupra gîndirii lui B. P. Hasdeu, M. Eminescu, I. L. Caragiale ş. a. Ei au avut un rol de seamă în lupta pentru unirea Moldovei cu Ţara Românească şi în pregătirea reformelor progresiste înfăptuite în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza. Cu tot caracterul lor înaintat, concepţiile **d. r.** români sînt, din punct de vedere filozofic, în genere, tributare *idealismului*. După înfrîngerea revoluţiei din 1848—1849, unii **d. r.** români au alunecat treptat pe poziţiile liberalismului şi reformismului burghez. În ultimul pătrar al sec. 19, moştenitoarea şi continuatoarea firească a tradiţiilor de luptă ale democratismului revoluţionar a devenit mişcarea muncitorească din România. În etapa nemijlocit premergătoare trecerii mişcării socialiste la marxism, curentul revoluţionar-democrat, influenţat de unele idei socialiste, se afirmă ca direcţie a mişcării de eliberare în ţările sud-estului european (Bulgaria, Serbia, România). „Tradiţia democratică din gîndirea românească, intensa activitate pe tărîm teoretic desfăşurată de gînditori progresişti şi revoluţionari ca Nicolae Bălcescu, Cezar Bolliac, Mihail Kogălniceanu, C. A. Rosetti şi alţii au creat un climat favorabil răspîndirii ideilor socialiste“ (Nicolae Ceauşescu).

DEMOCRIT (c. 460 — c. 370 î. e. n.), filozof antic grec, originar din oraşul Abdera (Tracia), reprezentant de seamă al *materialismului* şi *ateismului*, adept al democraţiei sclavagiste. Urmînd iniţiativele învăţătorului său Leucip, **D.** este principalul întemeietor al *atomismului* în Grecia. După **D.**, lumea e formată din atomi şi din vid, atomii fiind părticele de materie practic imperceptibile, necreate, eterne, indivizibile, amorfe, lipsite de dinamism lăuntric, invariabile şi aflate în continuă mişcare; între atomi sînt deosebiri de configuraţie, iar în agregatele de atomi, deosebiri între poziţia şi ordinea acestora; corpurile materiale ca şi sufletul omenesc sînt asemenea agregate; zeii nu au nici un rol în lume, se formează şi dispar ca orice lucru corporal. **D.** a afirmat *determinismul* şi a negat *finalismul*. În gnoseologia sa, **D.** consideră că *senzaţiile* vizuale sînt provocate de transporturi ale unor mulaje (*eidola*) ce se desprind de obiecte şi pătrund în ochi. Aceleaşi transporturi stau şi la baza *raţiunii*, care singură poate pătrunde ceea ce numim *esenţa* lucrurilor. Spirit novator şi pe planul teoriei societăţii, **D.** a afirmat că societatea evoluează spre forme superioare, şi anume, sub impulsul activităţii materiale a oamenilor, susţinînd că forţa motrice a istoriei a fost „nevoia“. **D.** a scris numeroase lucrări în toate domeniile de cunoaştere din timpul său, din care s-au păstrat doar puţine fragmente.

DEMOGRAFIC (*factorul* **d.**), element constitutiv al societăţii, exprimat de densitatea populaţiei, ritmul ei de creştere, structura şi mobilitatea ei. Dat fiind că reprezintă principala forţă productivă de care dispune societatea, populaţia este o condiţie necesară a existenţei şi dezvoltării acesteia. De aceea, creşterea populaţiei reprezintă un factor propulsor al dezvol-

Scanned with OKEN Scanner

tării societății, una dintre condițiile vieții materiale a societății. În condițiile formării relațiilor de producție capitaliste, unii ideologi (de ex., William Petty în sec. 17) au formulat ideea, progresistă pe atunci, că densitatea populației este factorul hotărîtor al dezvoltării sociale. Un secol mai tîrziu, Malthus încerca, în aceeași perspectivă teoretică a *determinismului* d., să explice mizeria maselor muncitoare prin înmulțirea prea rapidă a populației. Marx a demonstrat că suprapopulația (relativă) nu este rezultatul legilor biologice ale înmulțirii populației, ci un produs al dezvoltării istorice anarhice a capitalismului, orînduire în care sistemul repartiției dezavantajează masele largi de oameni ai muncii, aceștia fiind tot mai mult împinși la periferia societății și îngroșînd rîndurile categoriei șomerilor. Și în sociologie s-au manifestat astfel de tendințe unilaterale: unele teorii au acordat *factorului* d. rolul hotărîtor în progresul istoric (de ex., Maksim Kovalevski), altele i-au negat orice rol în această privință, considerîndu-l doar un efect al creșterii productivității muncii (de ex., Max Weber). În realitate, factorul d. nu poate fi definit prin mărimi constante nici în spațiu și nici în timp; el nu poate explica esența dezvoltării sociale, cauzele trecerii de la o formațiune socială la alta. În același timp însă, creșterea populației este o condiție esențială a dezvoltării producției, iar influența determinantă a modului de producție asupra dezvoltării sociale este mediată, în bună măsură, de densitatea populației, de ritmul creșterii și de structura de vîrstă a acesteia. *Interacțiunea* dintre dezvoltarea producției sociale și creșterea populației este extrem de complexă și depinde de fiecare dată de particularitățile modului de producție ca și de nivelul și ritmul dezvoltării științei și tehnicii. Demografia, știința socială care studiază dinamica populației, structura și migrația acesteia, oferă date pentru elaborarea politicii demografice a statelor. Politica d. stabilește și aplică un ansamblu de măsuri cu caracter economic, sanitar, juridic, educativ și de perspectivă, privind dezvoltarea cuantumului de populație, păstrarea unui echilibru dinamic între dezvoltarea economică și variabilele demografice (vîrstă, sex, natalitate, morbiditate, mortalitate, migrație etc.), determină cantitatea și calitatea investițiilor demografice. Politica demografică a statului socialist român are în vedere rezolvarea problemelor populației în strînsă legătură cu strategia dezvoltării economice și sociale, avînd ca obiective principale: optimizarea sporului natural al populației, asigurarea unor condiții superioare de viață, ocrotirea mamei și copilului, a familiei, valorificarea resurselor umane, dezvoltarea instituțiilor de asistență medicală, învățămînt, cultură, de odihnă etc.

DEMONOLOGIE (gr. *daimon* „divinitate protectoare", ulterior cu semnificația predominantă de „spirit răufăcător", „diavol" etc.), pretinsă știință cu caracter religios, adesea *ocult*, care ar studia demonii. În formarea conceptului despre demoni, considerați ca existențe reale, o mare contribuție aduce, alături de superstițiile populare cu o vechime milenară, religia iudeo-creștină, bazată pe Biblie. Ca principiu al *răului*, noțiunea de „demon" apare inițial în Vechiul Testament dar i se conferă o importanță particulară mai ales odată cu iudaismul tîrziu, cînd demonilor li se atribuie trăsături concrete (îngeri decăzuți, ce au în frunte pe Satana etc.). Noul Testament preia aceste viziuni despre demoni, le dezvoltă și le aplică cu precădere în planul istoriei așa-numitei mîntuiri a omului: demonii ar fi spirite decăzute care formează un imperiu al răului și care acționează asupra oamenilor ca izvor de ispite, ca viciu, iar uneori ca forțe posesive care pun stăpînire pe trupul omului și sînt cauza unor boli îndeosebi mintale (epilepsia ș. a.). Cu sens figurativ, noțiunea de demon este folo-

Scanned with OKEN Scanner

sită şi de către moralişti şi indică, de obicei, o trăsătură de caracter îngroşată; demonul ambiţiei, demonul inteligenţei etc. De asemenea, sensuri figurate multiple a dobîndit această noţiune în folclor şi în limbajul comun.

DEMONSTRAŢIE, procedeu logic de întemeiere deductivă a adevărului unui *enunţ*. Elementele **d.** sînt: a) teza de demonstrat; b) argumentele (fundamentele) demonstraţiei; c) modul de raţionare (procedeul demonstraţiei), prin care teza de demonstrat este dedusă din *argumente*. **D.** *apagogică*, raţionament care, pe baza demonstrării falsităţii unei teze care contrazice teza de demonstrat, conchide asupra adevărului acesteia din urmă. Ea se numeşte şi indirectă, deoarece se înfăptuieşte prin reducerea unei probleme (demonstrarea adevărului tezei) la o altă problemă (demonstrarea falsităţii tezei care contrazice teza de demonstrat). V. şi *argumentul prin reducere la absurd*.

DE MORGAN, Augustus (1806—1878), logician şi matematician englez, considerat, alături de G. Boole, întemeietor al *logicii simbolice* (matematice). **D. M.** şi-a adus contribuţia la dezvoltarea logicii şi prin fundamentarea logicii relaţiilor. *Op. pr.*: „Logica formală" (1847), „Despre silogism" (1864).

DENOTAT, obiectul pe care îl semnifică un anumit nume. Sin. *semnificat*.

DENOTATIV, v. **CONOTATIV.**

DENOTAŢIE, v. **SEMNIFICAŢIE.**

DEONTIC (gr. *deon, deontos* „ceea ce se cade", „ceea ce este necesar"), termen care desemnează, în general, concepte sau modalităţi ale discursului etic, referitoare la obligaţie, permisiune etc. *Deontică*, disciplină în curs de constituire la graniţa dintre logică şi etică, şi care se ocupă cu studiul aspectelor logice şi structurale ale formelor de gîndire normative şi imperative, ca şi ale sistemelor de norme şi de obligaţii morale. **D.** s-a dezvoltat mai ales în ultimele decenii sub impactul *logicii simbolice*, ceea ce a condus la constituirea unui capitol special al acesteia, *logica* **d.** Obiectul de cercetare al **d.** îl constituie caracteristicile specifice, considerate din punct de vedere logic, ale normelor şi imperativelor, în calitate de forme particulare ale gîndirii; raporturile dintre norme, realitatea obiectivă şi acţiunile umane; raporturile de compatibilitate sau incompatibilitate, de contradicţie sau de non-contradicţie dintre normele şi imperativele unui sistem de morală etc. La dezvoltarea **d.** au contribuit K. Menger, A. Hofstädter, J. Jörgensen, G. H. von Wright, O. Becker ş. a. *Logica* **d.,** ramură a logicii contemporane, care studiază relaţiile logice ale conceptelor **d.** Ea se distinge de logica formală pură (sau generală) prin caracterul ei „aplicat", iar de etică prin caracterul ei abstract, studiind doar relaţiile sintactice şi semantice dintre conceptele discursului etic normativ. Dezvoltarea logicii **d.** a avut loc în strînsă interdependenţă cu logica modală oletică, cu logica epistemică, temporală, etc. Logica **d.** s-a afirmat ca o direcţie nouă în cercetarea logică modernă după apariţia studiului lui G.H. Wright „Deontic—logic" (1951). Majoritatea sistemelor de logică **d.** presupun vocabularul logicii propoziţiilor pe care îl completează prin admiterea unui functor deontic primitiv [*o* („este obligatoriu...") sau *P* („Este permis...")] ce determină formule bine construite din logica propoziţiilor. Alţi functori **d.** sînt introduşi prin definiţii (interdicţie, libertate, coerciţiune etc.). Jakko Hintikka a construit (1971) un sistem logico-**d.** întemeiat pe logica predicatelor şi utilizarea cuantorilor. Progrese remarcabile în dezvoltarea logicii **d.** au fost realizate prin utilizarea teoriei logice a lumilor posibile (Leibniz, Carnap, Wright, Hintikka, Krippke) şi a metodelor modelelor semantice. V. şi *logică*.

Scanned with OKEN Scanner

DEONTOLOGIE (gr. *deon*, *deontos* „ceea ce se cade", „ceea ce este necesar" și *logos* „știință") **1.** Cod al moralei profesionale, al principiilor și normelor morale specifice pe care le implică exercitarea unei anumite profesii. Acesta poate fi un cod scris sau transmis prin tradiție, pe cale orală și acceptat tacit de către toți practicanții unei profesii. Un astfel de cod este, pentru medici de ex., cunoscutul „jurămînt hipocratic". **2.** (În doctrina etică a lui J. Bentham, cel care a folosit pentru întîia dată noțiunea) Disciplină al cărei scop ar fi evaluarea preliminară a consecințelor unei acțiuni, pentru a putea stabili, în funcție de cantitatea de plăcere sau durere pe care acea acțiune o procură, dacă ea merită sau nu să fie îndeplinită. Aici, noțiunea **d.** capătă o semnificație utilitaristă. Ulterior **d.** a fost separată de *axiologie*, prima avînd în vedere acțiunile ce decurg din *datoria* morală, iar ultima referindu-se la aspectul valoric al acțiunilor, la calitatea lor de a fi „bune" sau „rele". **3.** (În sens larg) Partea *eticii* care se ocupă cu studiul datoriei morale, al originii, naturii și formelor acesteia, în calitate de componentă de bază a *conștiinței morale*.

DEOSEBIRE, proprietate a obiectelor și fenomenelor de a fi diferite unele de altele, de a nu fi identice. Deosebirile pot fi esențiale sau neesențiale. În gîndirea dialectică, termenul **d.** semnifică și o modalitate de dedublare a unicului (unitarului) în laturi opuse (contradictorii și contrarii). În evoluția lor, contradicțiile trec de la deosebire la *opoziție* sau chiar la conflict sau invers (de ex , opoziția dintre valoarea de întrebuințare și valoare, caracteristică mărfii, a apărut inițial sub forma **d.**, transformîndu-se ulterior în stare conflictuală, provocînd grave disfuncționalități în societățile capitaliste contemporane). **D.,** pentru care se folosește uneori și termenul de *diferență*, este astfel un moment, o treaptă în evoluția *contradicției*. În acest sens, Hegel afirma că diferența în general e o contradicție în sine.

DEPENDENȚĂ FUNCȚIONALĂ, termen care exprimă raporturile de condiționare reciprocă ale elementelor sau *subsistemelor* unui *sistem*. Relațiile de **d.f.** se întemeiază pe proprietatea obiectelor sau fenomenelor de a depinde unele de altele, de a-și pune în valoare potențele numai în raport cu influențele exercitate asupra lor de obiectele sau fenomenele cu care coexistă (sistemic) în același context. Proprietatea de a influența, de a potența manifestarea altui fenomen se numește *funcție* sau rol. Atributele de funcție sau rol nu sînt *imanente* obiectelor sau fenomenelor; ele se dobîndesc numai în condițiile în care acestea intră în raporturi cu alte obiecte sau fenomene. Datorită rolului deosebit pe care îl au relațiile funcționale (de **d.f.**), în dialectica sistemelor (în potențarea manifestării elementelor unui sistem și, ca atare, în dinamica de ansamblu a acestuia), o mare importanță metodologică în cercetare o are *analiza funcțională*. În efectuarea acestui tip de analiză, un aport substanțial îl are matematica. Avînd, printre altele, ca obiect de studiu, dependența unor mărimi variabile de influențele (acțiunea) unei sau mai multor alte mărimi variabile independente, matematica oferă modele de analiză funcțională aplicabile în toate domeniile științelor particulare ale naturii și societății. V. și *funcționalism*.

DEPLASAREA SPRE ROȘU, fenomen optic, descoperit între 1912 și 1914 de astronomul american V.M. Slipher, de deplasare a liniilor spectrale ale nebuloaselor situate în afara Galaxiei noastre (extragalactice) în direcția lungimilor de undă mai mari (spre roșu), ceea ce ar indica o îndepărtare a nebuloaselor extragalactice de Galaxia noastră (fenomen asemănător cu efectul Doppler din acustică). Astronomul american E.P. Hubble

Scanned with OKEN Scanner

a formulat în 1929 legea după care viteza de **d.** spre **r.** este proporțională cu distanța. **D.** spre **r.** apare ca o confirmare experimentală a concluziei teoretice privind „expansiunea universului", care rezultă din analiza anumitor modele cosmologice și după care materia din „univers" a fost la un moment dat concentrată într-un spațiu restrîns și apoi a început un proces de „expansiune". Unii gînditori de orientare idealistă au dat o interpretare creaționistă fenomenului de expansiune, susținînd ipoteza unui „atom primar", creat de divinitate în care ar fi fost concentrat inițial întreg universul. Viciul de fond al ipotezei universului în expansiune constă în extrapolarea unor legi ale structurii și dinamicii universului cunoscut (ale metagalaxiei) asupra întregului univers. Există și modele pulsatorii în care expansiunea indicată de **d.** spre **r.** apare doar ca o fază a evoluției metagalaxiei urmată de o fază de „condensare", fazele de expansiune și de condensare succedîndu-se în mod periodic.

DEPRINDERE, modalitate de acțiune consolidată prin exercițiu și executată cu ușurință, avînd unele aspecte automatizate, dar fără pierderea controlului conștient (de ex. **d.** de a merge, de a citi, de a scrie, **d.** sportive etc.).

DERELICȚIUNE, concept existențialist (Heidegger) caracterizînd o situație de singurătate absolută, rezultată dintr-un abandon radical, dintr-o libertate ce-și apare sieși paradoxală, sortită unei lumi preexistente ei; sentiment al „aruncării" (Geworfenheit) omului într-o lume a contingențelor, a posibilităților întîmplătoare și a necesităților echivalente. **D.** exprimă una dintre *situațiile limită* de care se prevalează o viziune despre lume și om ireductibil antropologistă, individualist-solipsistă și pesimistă.

DESACRALIZARE, proces opus celui de *sacralizare*, adică acțiunea prin care un obiect sau o ființă considerate, pînă la un moment dat, ca fiind *sacre* își pierd caracterul religios și nu se mai bucură de sentimentele de respect și de venerație, corespunzătoare stării lor anterioare. **D.** reprezintă o acțiune de demistificare a fenomenelor religioase, de restituire a semnificațiilor profane ale lucrurilor și ființelor, de dezalienare a reprezentării lor.

DESCARTES, René (latinizat Renatus Cartesius) (1596—1650), filozof și savant francez, unul dintre întemeietorii filozofiei epocii moderne. În filozofia sa, **D.** pornește de la „*îndoiala* metodică" asupra tuturor cunoștințelor, asupra datelor simțurilor și chiar asupra existenței lumii și acceptă ca unic fapt sigur, care trebuie să constituie, după el, temeiul filozofiei și al științei, vestita teză: „Mă îndoiesc, deci cuget; cuget, deci exist" *(Dubito, ergo cogito; cogito, ergo sum)*. Îndoiala carteziană nu este sceptică, ci metodologică: ea vizează găsirea unui *fundament* absolut sigur al cunoașterii. Această teză a influențat însă *idealismul* de mai tîrziu, care i-a speculat tocmai elementele de scepticism suferite de el. Îndoiala sa are o semnificație progresistă, fiind îndreptată împotriva *dogmatismului* scolastic. **D.** a fost un reprezentant de seamă al *raționalismului* în filozofia modernă. Pentru el, criteriul adevărului se află în *rațiunea* însăși, în *evidența*, claritatea și distincția *cunoștințelor* noastre. La baza metodei sale de cunoaștere el a pus *deducția*, care trebuie să pornească de la adevăruri clare și distincte, cunoscute nemijlocit de rațiune. **D.** a recunoscut totuși și valoarea cunoașterii experimentale. Contribuțiile esențiale ale lui **D.** în domeniul teoriei cunoașterii sînt: a) descoperirea *subiectului epistemic* și b) formularea conceptului modern de *metodă;* ambele reprezintă elemente ale unei noi viziuni, necontemplative asupra procesului cunoașterii. Trăsătura fundamentală a filozofiei lui **D.** o constituie concepția dualistă despre existența a două *substanțe* independente una de alta: substanța ma-

Scanned with OKEN Scanner

terială, cu atributul întinderii, și substanța spirituală, cu atributul gîndirii. **D.** a subordonat însă cele două substanțe, materială și spirituală, unei a treia, principiului suprem, lui Dumnezeu, iar ideea de Dumnezeu a considerat-o ca o *idee înnăscută* (v. și *înnăscut*; *inneism*). **D.** a adus o contribuție însemnată la dezvoltarea matematicii, fizicii, biologiei și a altor științe. Fizica lui **D.** a avut un caracter materialist-mecanicist; el a explicat toate fenomenele naturii prin *materia* în mișcare, aceasta din urmă fiind concepută numai ca deplasare în spațiu. **D.** a introdus pentru prima oară în epoca modernă punctul de vedere al *dezvoltării* în cosmologie. Prin latura materialistă a gîndirii sale, ca și prin orientarea antiscolastică a raționalismului său, care corespundeau intereselor burgheziei franceze în ascensiune, **D.** a contribuit în mare măsură la progresul științei și al filozofiei. Fizica materialistă a lui **D.** a constituit unul dintre izvoarele teoretice ale *materialismului* francez din sec. 18. *Op. pr.*: „Discurs asupra metodei de a ne conduce bine rațiunea și a căuta adevărul în științe" (1637, trad. rom. 1910, 1957), „Geometria" (1637, trad. rom. 1966), „Dioptrica" (1637), „Meditații metafizice" (1641), „Principiile filozofiei" (1644). V. și *cartezianism*.

DESCRIERE 1. (În logica tradițională) Gen al „definițiilor lucrului", mai puțin exact, care ne oferă cunoașterea unui lucru prin „accidentele" sale proprii, cu ajutorul lor lucrul determinîndu-se suficient pentru a putea fi distins de alte obiecte și fenomene. **2.** (În teoria cunoașterii) Etapă a cercetării științifice, care constă în fixarea datelor experimentului sau observației cu ajutorul unui sistem determinat de *simboluri*, *matrici*, grafice etc. **D.** pregătește trecerea la cercetarea teoretică a obiectului sau procesului *(explicație)*, fiind în același timp condiționată de *limbajul* și de structurile teoretice. *Fenomenalismul* (Mach, Pearson ș.a.) reduce sarcina științei la **d.** „pură" a faptelor în termeni matematici, negînd necesitatea și valoarea unor ipoteze explicative, interpretative, cauzele etc., de natură să depășească acest nivel elementar al cunoașterii.

DESCRIERE FENOMENOLOGICĂ, modalitate de prezentare intuitivă a fenomenelor ireductibile în care omul — prin actele intenționale ale conștiinței sale — este implicat, urmărind explicitarea progresivă a *esențelor* (a semnificațiilor ideale ale fenomenelor). Acest tip de descriere constituie o componentă fundamentală a metodei fenomenologice inițiate de Husserl și se întemeiază pe supoziția că fiecare obiect sau eveniment individual posedă o esență *(eidos)* care poate fi sesizată direct prin *intuiție* intelectuală, pornind de la exemple singulare, studiate în detaliu și într-o manieră foarte concretă. Nu este vorba aici de raportarea fenomenelor la concepte prealabile, la legile lor abstracte, la realități transcendente sau la critica normativă a legitimității lor, ci de efortul de a intui, prin descrierea angajării lor în situații singulare, ansamblul condițiilor *a priori* presupuse de existența lor. **D.f.** renunță la *demonstrație* în favoarea prezentării și la sistematizare în favoarea explicitării structurilor intenționale implicite ale experienței, făcînd apel la reducții succesive, la suspendarea judecății *(epoché)*, la „punerea între paranteze" a unor elemente ale *datului* și urmărind astfel să dezvăluie esența fenomenelor concrete, sensul conferit acestora de actele intenționale ale conștiinței umane constituante. În măsura în care nu este utilizată solitar și nu este opusă antitetic explicării cauzale, utilizarea **d.f.**, ca modalitate de prezentare intuitivă a ceea ce este esențial și ireductibil într-un domeniu al cunoașterii, se poate dovedi fertilă într-un demers filozofic. Absolutizată însă, ea devine tributară ontologiei subiacente (căutînd esența fenomenelor înăuntrul conștiinței și suprimînd ascetic orice

Scanned with OKEN Scanner

încredere în realitatea exterioară conştiinţei), eşuînd într-un *subiectivism*, impresionism şi retorism lipsit de valoare cognitivă. V. şi *fenomenologie*.

DESCRIPŢIE (în logica matematică), modalitate de specificare a unei singure valori pentru care este adevărată o propoziţie, sau la care se aplică un concept.

DESTIN, termen de sorginte mitologică, desemnînd, în ultimă analiză, o forţă supranaturală, imaginară, care ar avea puterea să hotărască irevocabil, fatal, faptele şi evenimentele din viaţa individuală şi colectivă a oamenilor. Noţiunea datează dintr-o epocă îndepărtată în care oamenii erau tragic dominaţi de forţele oarbe ale naturii şi societăţii, neînţelese de ei. „Ignoranţa este un demon care — ne temem — va mai juca un rol în multe tragedii; pe bună dreptate au înfăţişat-o cei mai mari poeţi greci, în înfricoşătoarele drame ale caselor regeşti din Micene şi Teba, sub chipul destinului tragic" (K. Marx). Noţiunea de **d.,** pătrunzînd în filozofie, a cunoscut diferite ipostaze, primind de-a lungul timpurilor noi încărcături sau modificări semantice, dar păstrîndu-şi, în esenţă, semnificaţia originară: ideea determinării ca non-libertate. Spre deosebire de determinarea cauzală sau teleologică, acest tip de determinare exclude nu numai *libertatea*, ci şi *sensul* şi *scopul*, apărînd ca o *necesitate* inaccesibilă minţii omeneşti, ininteligibilă, tenebroasă şi oarbă în însăşi *fiinţa* ei, o realitate ascunsă, alogică, ce nu conţine „adevăr". Cunoaşterea lui fiind în principiu un nonsens, **d.** se dezvăluie omului în forme *echivoce*, imprecise (oracole ş.a.). În aparenţă anistorică, ideea de **d.** se istoricizează într-un plan mai profund, non-libertatea naturală dobîndind, pentru conştiinţa umană, valoarea de *simbol* al servituţii sociale (judecată-damnaţiune). Desprinzîndu-se de celelalte tipuri de determinare, ca „moira" sau „eimarmène", **d.** este organic implicat de filozofii mistici, idealişti, sau pur şi simplu fatalişti, în existenţa umană, ca hotărînd-o atît din exterior, cît şi din interior (Heraclit: „ethos"-ul omului reprezintă însuşi „daimonul" său); ea este vehiculată cu *semnificaţia* etică de „răsplată" (Anaximandru), de justiţie impersonală, obscură, oarbă, necruţătoare chiar şi faţă de zei (Eschil). Criza civilizaţiei oraşelor-cetăţi marchează o fundamentală metamorfoză a ideii de **d.** care reapare cu semnificaţia de şansă, hazard înstrăinat de om, nelegat organic de existenţa sa individuală, dar deschis, cu posibilităţi inepuizabile, „moira" cedînd locul lui „tyhe" (lat. „fortuna"); epoca imperiului roman îi adaugă, o dată cu denumirea de *fatum*, şi un sens atotcuprinzător, reprezentîndu-l ca irevocabil, impersonal, purtător al propriei consecvenţe şi necesităţi (Seneca: „*fatum*-ul îl conduce pe cel ce ascultă şi îl tîrăşte pe cel ce se împotriveşte"); mai tîrziu sensul noţiunii se lărgeşte pînă la dimensiuni cosmice (Posidoniu), căpătînd o coloratură astrologică. Iraţionalitatea relaţiilor sociale şi fascinaţia magică a puterii fac ca ideea de **d.** să supravieţuiască şi în epocile istorice ulterioare, fie prin filiera astrologiei (de ex., la gînditorii Renaşterii, mai tîrziu, la Goethe), fie prin reaccentuarea, de pe poziţii antireligioase şi iraţionaliste, a elementului individualist (de ex., Nietzsche, reprezentanţii „filozofiei vieţii", în mod deosebit O. Spengler care echivalează **d.** cu conceptele: *viaţă*, *devenire*, *timp* şi la care cultul **d.** coincide cu fetişizarea statului).

DESTUTT DE TRACY, Antoine Louis Claude (1754—1836), filozof francez, reprezentantul principal al curentului denumit „ideologic" din prima treime a sec. 19 în Franţa. „Ideologia" era, de fapt, forma pe care a îmbrăcat-o *senzualismul* şi avea ca precursori direcţi pe Locke şi Condillac. Acesta din urmă atribuia denumirea de „idei" tuturor datelor cunoaşterii, inclusiv senzaţiilor înseşi. După **D.** de **T.** „ele-

Scanned with OKEN Scanner

mentele de ideologie" sau „filozofia primă" trebuie să ofere o explicaţie completă a originii cunoştinţelor noastre. Facultatea de a gîndi este reductibilă la recepţionarea unei mase de impresii şi modificări, a unor moduri de a exista de care sîntem conştienţi şi care pot fi cuprinse toate sub denumirea de „idei" sau „percepţii"; întrucît ideile sînt simţite, mai pot fi denumite „senzaţii" sau „sentimente". „Ideologia" propriu-zisă, ca o explicaţie dată ideilor, cercetează procesul de formare a ideilor, „gramatica" exprimarea lor, iar „logica", are în vedere combinarea inteligibilă a acestora. Raportat la orientarea filozofică teologico-spiritualistă ce a urmat Revoluţiei franceze, curentul „ideologic" reprezintă o tendinţă progresistă, fiind continuatorul materialismului metafizic din sec. 18; el păstrează majoritatea limitelor *senzualismului*. Sub aspect politic, **D. de T.**, ca şi ceilalţi „ideologi", a fost antimonarhist şi republican. *Op. pr.*: „Elemente de ideologie" (4 vol., 1801—1815).

DETERMINARE 1. (În logică) Operaţie logică, inversă generalizării, prin care se trece de la noţiuni mai generale, adică noţiuni cu o sferă mai largă şi un conţinut mai sărac, la noţiuni mai puţin generale, adică noţiuni cu o sferă mai restrînsă şi cu un conţinut mai bogat (de ex. de la noţiunea de *vertebrat* la noţiunea de *mamifer*). **D.** se realizează prin adăugare de noi note la notele noţiunii iniţiale; acestea se numesc *determinaţii*. Limita **d.** o constituie *specia infimă* sau noţiunile individuale. **2.** (În filozofie) Limitare a extensiunii unei realităţi la un cîmp existenţial mai restrîns decît cel original; delimitare a unui obiect de altul. În dialectică, termenul **d.** se exprimă şi prin cel de *negare* (Spinoza). În acest caz, **d.** reală ar însemna un proces de realizare a limitelor, a domeniului de existenţă a unei entităţi, a unui eveniment sau proces sub aspectul dimensiunilor spaţio-temporale, sub aspectul suportului material al proprietăţilor şi relaţiilor acestora, sub aspectul organizării sistemice, proces în care un loc central îl ocupă acţiunea de producere, de generare efectivă.

DETERMINISM, teorie a interacţiunii universale; concepţie filozofică potrivit căreia geneza şi desfăşurarea fenomenelor şi proceselor care au loc în natură şi societate, în viaţa materială şi psihică a oamenilor sînt ordonate cauzal, se supun *necesităţii*, fiind guvernate de *legi* obiective. **D.** este opus *finalismului*, care concepe determinarea obiectivă ca o consecinţă a unor scopuri iniţiale, postulate din exteriorul fenomenelor; *indeterminismului*, pentru care universul este dominat de *hazard*, de *liber arbitru*, de acţiunea haotică a unor factori întîmplători; altor concepţii pseudodeterministe, idealist-subiective, potrivit cărora gîndirea ar fi aceea care introduce în realitate ordinea cauzală şi legică. Interpretări fals deterministe oferă şi *religia*: diferite soluţii teist-teologice, care concep mersul evenimentelor naturale şi sociale, toate fenomenele care se petrec în viaţa oamenilor, ca efecte ale unor predeterminări divine, consecinţe ale unei implacabile voinţe şi raţiuni supranaturale. Pe acest teren, *teismul* se întîlneşte cu finalismul, *teologismul* se confundă cu *teleologismul*. Deşi unele interpretări idealiste se disociază de concepţiile nemijlocit finaliste, teiste şi indeterministe şi formulează supoziţii deterministe, în măsura în care consideră ideile ca suport al lucrurilor, ele prezintă corelarea obiectivă a fenomenelor din natură şi societate ca efect al unor cauze şi condiţii, al unor determinări necesare şi legice exterioare, anterioare sau subiacente lumii lucrurilor. Astfel de soluţii idealist-deterministe sînt propuse de diverşi reprezentanţi ai *idealismului obiectiv*, între care Hegel are totuşi meritul de a fi formulat o concepţie dialectică asupra **d.**, potrivit căreia *condiţiile* intervin în structurarea lanţurilor cauzale, iar raporturile necesare se împletesc cu cele întîmplă-

Scanned with OKEN Scanner

toare în trecerea de la *posibilitate* la *realitate*. Rezultă că **d.**, în calitatea sa de concepţie care exclude orice dependenţă a fenomenelor din natură şi societate de acţiunea vreunui factor supranatural sau a vreunui parametru spiritual obiectiv, este propriu, în cele din urmă, doar orientărilor filozofice materialiste. Reprezentaţii cei mai de seamă ai **d.**, în antichitate, au fost Heraclit, Democrit şi Epicur. În sec. 17—18, lupta dusă de filozofii şi savanţii materialişti (Galilei, Bacon, Hobbes, Descartes, Spinoza) pentru promovarea **d.** a dat o lovitură puternică *scolasticii* şi *religiei* şi a creat fundamentul metodologic pentru dezvoltarea impetuoasă a ştiinţelor naturii. Materialismul premarxist a interpretat însă **d.** într-un mod metafizic şi mecanicist; el a identificat **d.** cu *cauzalitatea* mecanică (directă şi liniară, univocă), a negat caracterul obiectiv al *întîmplării* şi a confundat cauzalitatea cu necesitatea, a redus *legitatea* fenomenelor la legile dinamice, nesesizînd caracterul obiectiv şi valoarea deterministă a *legilor statistice* care acţionează în formele complexe şi superioare de mişcare a materiei. **D.** mecanicist şi-a găsit formularea clasică la matematicianul şi astronomul francez P. Laplace, în ceea ce priveşte absolutizarea cauzalităţii mecanice şi a legilor dinamice, precum şi la materialiştii francezi din sec. 18 (La Mettrie, D'Holbach, Helvetius), îndeosebi în ceea ce priveşte *absolutizarea* cauzalităţii şi necesităţii. Aceste limitări metodologice în interpretarea **d.** au dus la teze *fataliste*, potrivit cărora totul în univers este determinat implacabil, nimic nou nu mai poate interveni în desfăşurarea evenimentelor, oamenii înşişi fiind instrumente oarbe ale legilor obiective, neavînd nici o posibilitate de a-şi modifica soarta. Asemenea interpretări conduc inevitabil la ideea de *predestinare* şi implicit la *finalism* (şi chiar la *indeterminism* în măsura în care necesitatea şi întîmplarea sînt puse pe acelaşi plan). Depăşind limitele **d.** mecanicist, **d.** materialist-dialectic se întemeiază pe teza *conexiunii* universale, pe admiterea caracterului obiectiv şi dialectic al *interacţiunilor* dintre obiecte şi fenomene; dezvăluie caracterul obiectiv al întîmplării şi unitatea dialectică a necesarului şi întîmplătorului, a *cauzelor* şi condiţiilor în determinarea fenomenelor; recunoaşte caracterul obiectiv al legilor statistice care acţionează în sistemele integrative şi complexe, sisteme în care trecerea de la posibil la real se realizează probabilist, ca urmare a corelării factorilor întîmplători cu cei necesari, a parametrilor cauzali cu cei aleatori. Faţă de certitudinea absolută a *predicţiei* întemeiată pe modelul mecanicist al **d.** sau de incertitudinea absolută deductibilă din interpretările indeterministe, determinismului materialist-dialectic îi corespunde, în plan gnoseologic, o *certitudine* relativă, în sensul că oamenii, datorită înlănţuirii obiective a cauzelor şi condiţiilor, a necesităţii şi întîmplării, pot prevedea cu aproximaţie mersul evenimentelor, demersurile lor predictice avînd un caracter probabilist. Operînd atît cu demersuri cauzale, cît şi cu demersuri probabiliste, în măsura în care-şi propune dezvăluirea esenţelor sau a perspectivelor viitoare ale fenomenelor, cunoaşterea omenească procedează determinist. De aceea, **d.** trebuie conceput nu numai ca *teorie* a conexiunilor obiective, ci şi ca o *metodă* (principiu) a cunoaşterii acestora, fiind un temei metodologic al *explicaţiilor* şi *previziunilor* cu care operează ştiinţele, cunoaşterea omenească în general.

DETERMINISM GEOGRAFIC, v. **ORIENTAREA GEOGRAFICĂ ÎN SOCIOLOGIE.**

DETERMINISM SOCIAL, teorie a *interacţiunilor* specifice din viaţa socială, a mecanismului genezei şi *devenirii* fenomenelor sociale. În explicarea *determinismului vieţii sociale*, materialismul istoric porneşte, în primul rînd,

Scanned with OKEN Scanner

de la teza *conexiunii universale* — teză fundamentală a determinismului dialectic — potrivit căreia, în determinarea fenomenelor, interacţionează cauze şi condiţii, factori necesari şi întîmplători, trecerea de la posibil la real în dinamica obiectivă instituindu-se ca o succesiune genetică de cauze şi efecte, mediată cel mai adesea de influenţele aleatorii exercitate asupra lanţurilor cauzale de factori condiţionali şi întîmplători. De aceea, au caracter obiectiv atît legile cauzale (dinamice) cît şi *legile statistice* (probabiliste); acestea din urmă fiind cu prioritate aplicabile *determinismului* fenomenelor sociale. Specific **d.s.**, spre deosebire de determinismul fenomenelor naturale, este însă faptul că în geneza şi dezvoltarea fenomenelor sociale interacţionează dialectic factori obiectivi şi factori subiectivi. Deşi societatea este un proces legic, oamenii îşi făuresc istoria prin activitatea lor practică şi teoretică, desfăşurată individual şi colectiv, prin intermediul unor cadre instituţionale specifice fiecărei formaţiuni sociale. Rolul unor asemenea instituţii (statul, partidele politice, diferitele organizaţii obşteşti şi profesionale, de cultură) se amplifică de-a lungul dezvoltării societăţii, realizîndu-se astfel, în decursul acesteia, ca tendinţă legică, o permanentă creştere a ponderii factorilor subiectivi. În dinamica factorilor subiectivi, a influenţei acestora asupra progresului societăţii, se produc mutaţii calitative, pe măsura trecerii de la *spontan* la *conştient* în activitatea socială a oamenilor. Acest proces de *conştientizare* a acţiunilor sociale dobîndeşte amploare şi se impune ca necesitate odată cu trecerea de la capitalism la socialism şi cu desfăşurarea procesului edificării societăţii socialiste care solicită, în tot mai mare măsură, participarea conştientă şi responsabilă a membrilor societăţii în toate domeniile activităţii sociale. Odată cu dezvăluirea mecanismului obiectiv al determinismului vieţii sociale, în contextul introducerii crescînde a explicaţiilor ştiinţifice în dezmersurile asupra socialului, marcate de extinderea influenţei teoretice şi ideologice a materialismului istoric, a sociologiei corespunzătoare lui, partidul clasei muncitoare şi statul socialist au un rol crescînd în mobilizarea maselor, în organizarea eficientă şi conducerea ştiinţifică a procesului de creaţie istorică a acestora. Creşterea rolului conducător al partidului comunist, a rolului statului socialist şi a maselor muncitoare reprezintă, astfel, o particularitate a determinismului vieţii sociale în socialism, un factor hotărîtor în accelerarea ritmului dezvoltării sociale în această orînduire. În ansamblul conceptelor cu care materialismul istoric explică mecanismul determinismului vieţii sociale, un rol important au conceptele de *scop*, *libertate*, *responsabilitate*. Prin intermediul acestora societatea ne apare ca sinteză a *obiectivului* şi *subiectivului*, iar devenirea socială ca produs al interacţiunii dintre *cauzalitatea*, *necesitatea* şi *legitatea* obiectivă şi *acţiunea* practică, spontană sau conştientă a oamenilor, acţiune motivată de scopuri şi idealuri proprii, întemeiată teoretic şi axiologic, în condiţiile unei permanente adînciri şi amplificări a gradelor de libertate umană în raport cu determinismul obiectiv al vieţii sociale. Teoria materialist-istorică a **d.s.** se delimitează de teoriile eclectice şi simpliste ale determinismului geografic, determinismului demografic, determinismului biologic (rasist), determinismului tehnologic (nucleu al teoriilor convergenţei şi dezideologizării) sau determinismului psihologic, afirmînd că, în interacţiunea complexă şi dialectică a tuturor *factorilor* dezvoltării sociale, cărora e necesar să li se acorde atenţia cuvenită, factorul economic şi social-politic au rolul precumpănitor, în ultimă analiză, determinant. Recunoaşterea acestui rol are o importanţă hotărîtoare în explicarea mecanismului, a dinamicii social-istorice şi în exercitarea acţiunii conştiente, creatoare, construc-

Scanned with OKEN Scanner

tive de transformare revoluţionară a societăţii.

DEVENIRE, termen care exprimă schimbarea, transformarea, variabilitatea în natură, societate şi în reflectarea lor psihică, trecerea neîncetată a obiectelor şi fenomenelor în altceva, *procesualitatea.* Ideea de **d.,** implicată în esenţă de orice concepţie dialectică, apare într-o formă naivă, exprimată prin metafora „focului" ca substanţă a lucrurilor, la Heraclit, căruia i se atribuie şi formula „totul curge". Cratylos, discipolul acestuia, a dat **d.** sensul de curgere universală continuă, de instabilitate absolută şi, prin aceasta, imposibil de cunoscut. La nivel conceptual, conţinutul dialectic al acestei categorii a fost interpretat de Hegel ca unitate a existenţei şi a nonexistenţei; el a considerat-o ca fiind „primul adevăr", adică prima determinaţie concretă care depăşeşte determinaţiile abstracte, unilaterale şi deci neadevărate ale existenţei şi nonexistenţei, luate separat. **D.** este unitatea existenţei şi nonexistenţei, întrucît orice lucru, fiind în permanentă schimbare, este în necontenită trecere de la nonexistenţă la existenţă şi invers. În filozofia lui H. Bergson, **d.** poate fi sesizată printr-o *intuiţie* nonraţională. Unii filozofi folosesc termenul de **d.** în acelaşi sens cu cel de *mişcare* sau de *dezvoltare.*

DEWEY, John (1859—1952), filozof din S.U.A. S-a preocupat de logică, psihologie, pedagogie, etică, religie, estetică, politică, trecînd drept figura dominantă a filozofiei americane din al doilea pătrar al sec. 20. După el, orice idee sau teorie este *prospectivă,* îndreptată spre viitor, fiind un „instrument" de transformare a experienţei şi de adaptare la experienţă. Criticînd punctul de vedere al cunoaşterii contemplative, **D.** a respins de fapt cunoaşterea ca reflectare a realităţii şi a conceput-o ca pe un mijloc mai rafinat şi mai complex de adaptare biologică la mediu şi de alegere a mijloacelor şi scopurilor care asigură utilitatea practică, folosul individual. **D.** şi-a denumit de aceea doctrina sa idealist-subiectivă *instrumentalism.* Ea constituie o variantă a *pragmatismului* şi are drept corolar fundamentarea aşa-numitei „religii a supunerii". Este unul din promotorii *meliorismului. Op. pr.:* „Caracterul şi comportamentul uman" (1922), „Experienţă şi natură" (1925), „Problemele oamenilor" (1946).

DEZIDEOLOGIZARE (*doctrina* **d.**), ansamblu de teze promovate în gîndirea filozofică, sociologică şi politologică burgheză contemporană, care se înfăţişează ca: a) revendicare, de pe poziţiile *obiectivismului* şi *scientismului* neopozitivist, a eliminării din filozofie şi ştiinţele sociale a elementelor apreciative, ideologice şi b) afirmare a unui pretins proces de „sfîrşit al ideologiei", de epurare a vieţii sociale şi politice, de *ideologie* (implicată, uneori, în viziunea doctrinei *convergenţei).* Aceste două planuri se întrepătrund şi se completează într-o finalitate comună, îndreptată împotriva teoriei lui Marx. Punctul de plecare comun în această privinţă, îl reprezintă concepţia relativistă despre ideologii, promovată încă de Karl Mannheim, care nu distinge între ideologiile progresiste, ştiinţifice — cum este concepţia lui Marx, întemeiată pe descifrarea *legilor* sociale obiective — şi ideologiile reacţionare, care denaturează, în spiritul intereselor înguste de clasă, realităţile sociale. Fetişizarea posibilităţilor ştiinţei de a oferi soluţii optime, unice, problemelor sociale, de natură să înlăture necesitatea opţiunilor politice (şi deci ideologice) în conducerea socială şi postularea unei gîndiri sociale strict *pragmatice,* non-ideologice, desconsideră faptul că o asemenea gîndire nu este posibilă şi investeşte ştiinţa socială cu posibilităţi pe care nu le are. De aceea, pe drept cuvînt, poziţiile „pragmaticilor vulgari" au fost considerate drept o „ideologie a lipsei de ideologie" (G. Weisser). Teoria **d.** este

Scanned with OKEN Scanner

inspirată autorilor înşişi, odată cu o anumită teamă de viitor, de constatarea slăbiciunii propriei lor ideologii, a inconsistenţei propriei lor perspective, de tendinţa lor de a se baricada împotriva penetraţiei, tot mai influente, a gîndirii lui Marx. Faptul că principalele soluţii ale **d.** sînt îndreptate deschis împotriva acesteia (Raymond Aron, Daniel Bell, Ernst Topitsch, S.M. Lipset), care este interpretată în chip denaturat drept o doctrină mesianică, milenaristă, o „religie laică", confirmă caracterizarea care i se face acestei teorii de către marxişti şi dezvăluie finalitatea ei politică nemijlocită. Lansată în 1955 (cînd R. Aron anunţa „sfîrşitul erei ideologice"), doctrina **d.** a cunoscut o dezvoltare amplă, devenind o doctrină la modă la jumătatea deceniului al şaptelea. Procesele social-politice ale ţărilor capitaliste dezvoltate i-au adus însă o infirmare semnificativă, spulberînd mitul consensului politic şi ideologic, al păcii de clasă şi al depolitizării. Sub raport filozofic, doctrina **d.** reprezintă o nouă variantă de determinism unilateral, tehnico-economic, în măsura în care stabileşte o relaţie simplist-univocă între dezvoltarea tehnico-economică, nivelul bunăstării, pe de o parte, şi ideologie şi luptele ideologice, pe de altă parte, relaţie potrivit căreia ridicarea nivelului de civilizaţie ar atrage după sine încetarea manifestării ideologiilor. Sub raport social-politic, ea reprezintă o doctrină apologetică, de menţinere a *statu-quo*-ului şi de prezentare denaturată a societăţii capitaliste contemporane.

DEZORDINE, v. **ORDINE; NEGENTROPIE.**

DEZVOLTARE, modalitate a mişcării care se realizează ca *schimbare* orientată; trecere de la vechi la nou, de la inferior la superior în dinamica sistemelor. **D.** nu este un proces dinamic liniar şi unilateral ci se manifestă ca sinteză contradictorie, ca unitate a *progresului* şi *regresului*, a laturii *ascendente* şi a celei *descendente*, a *evoluţiei* şi *involuţiei* şi presupune unitatea *repetabilităţii* şi *irepetabilităţii*, a *reversibilităţii* şi *ireversibilităţii* în diacronia obiectivă a obiectelor şi fenomenelor. În raport cu universul infinit nu poate fi vorba de un sens orientat, preferenţial al mişcării (acceptarea unui asemenea sens ar conduce logic la concluzia finităţii universului, la ideea de început sau de temei iniţial), **d.** fiind un atribut al sistemelor finite care alcătuiesc universul şi nu al universului în ansamblu care este un macrosistem deschis, infinit calitativ şi cantitativ. **D.** sistemelor are caracter determinat, se desfăşoară în anumite *condiţii*, în funcţie de *particularităţile* spaţio-temporale, de corelaţiile lor *concrete* în cadrul contextului obiectiv în care fiinţează şi se manifestă. Avînd în centrul preocupărilor ei categoria de **d.**, dialectica marxistă cercetează cele mai generale legi ale **d.**, a căror cunoaştere oferă posibilitatea intervenţiei active a oamenilor, atît sub aspect teoretic cît şi practic în mersul evenimentelor din natură şi societate. Fiind ansamblul schimbărilor orientate care se produc în univers ca urmare a dialecticii contradicţiilor interne ale sistemelor, **d.** exprimă, de fapt, *autodezvoltarea* obiectelor şi fenomenelor, automişcarea lor de la vechi la nou, de la inferior la superior. Marea varietate a modurilor şi formelor **d.** se datoreşte atît naturii sistemelor reale, cît şi gradului de complexitate a structurii lor. Se disting însă două modalităţi principale de manifestare ale **d.**: *evoluţia* şi *saltul*, moduri care în societate se manifestă ca *evoluţie* şi *revoluţie*, acestea alcătuind o unitate dialectică astfel încît **d.** nu poate fi redusă în mod unilateral la vreuna din ele, ci constituindu-se ca o sinteză a lor. Asemănător stau lucrurile şi în ceea ce priveşte relaţia dintre *progres* şi regres, dintre *reversibilitate* şi *ireversibilitate* în mişcarea socială, tendinţa obiectivă generală a **d.** sociale fiind mişcarea as-

Scanned with OKEN Scanner

cendentă de la inferior la superior, de la vechi la nou. **D.** socială nu poate fi deci redusă la simpla repetare a etapelor parcurse şi nici la o mişcare în cerc, caracteristica ei generală, definitorie, fiind progresivitatea. Materialismul dialectic respinge teoriile potrivit cărora **d.** *socială* este rezultatul exclusiv al unui concurs arbitrar şi limitat de împrejurări, al unor cauze întotdeauna exterioare sau pur subiective. Ceea ce este specific **d.** în societate faţă de **d.** proceselor naturale este, într-adevăr, intervenţia factorului subiectiv; progresul social se realizează însă în mod *necesar* şi nu întîmplător, ca efect al interacţiunilor dintre factorii subiectivi şi cei obiectivi. În perspectiva acestei interacţiuni, rezultă că oamenii creează istoria, produc structurile sociale prin acţiunea lor spontană sau conştientă, dar această producere nu este întîmplătoare, arbitrară, subiectivă, ci are caracter *legic*, se manifestă ca un proces istorico-natural. Dialectica marxistă a transformat ideea **d.** într-un principiu metodologic fundamental de cunoaştere şi acţiune confirmat de ştiinţă şi de practica socială, legile generale ale dezvoltării fiind dealtfel înseşi principiile ei fundamentale. V. şi *ciclu istoric; contradicţie; cantitate-calitate; negarea negaţiei.*

DHARMA (sanscr. „lege"), termen cu semnificaţii complexe şi cu un loc central în religiile indice; **d.** semnifică, în general, virtutea, meritul religios, ansamblul legilor morale, ca şi aplicarea lor în viaţă, iar din acest punct de vedere sugerează, îndeosebi, totalitatea riturilor ce trebuie îndeplinite de către cel credincios.

DIACRONIE, v. **SINCRONIE.**

DIAGNOZĂ, v. **PROGNOZĂ.**

„DIALECTICA NATURII", lucrare fundamentală a filozofiei marxiste, scrisă de F. Engels între 1873 şi 1886. Pornind de la datele obiective furnizate de fizică, matematică, chimie, biologie etc., Engels demonstrează în **„D.n."** caracterul universal al dialecticii şi al legilor ei, universalitatea procesului *dezvoltării* şi al *transformării*, a *unităţii şi luptei contrariilor*, a *trecerii cantităţii în calitate*, a *negării negaţiei.* Fundamentînd ştiinţele naturii şi matematice în lumina materialismului dialectic, Engels dezvoltă multilateral următoarele idei: legătura indisolubilă dintre *materie* şi *mişcare*; specificul calitativ al diferitelor forme ale materiei în mişcare şi al ştiinţelor care le studiază (mecanica, fizica, chimia, biologia); trecerea dialectică de la o formă de mişcare a materiei la alta şi, implicit, de la o ştiinţă la alta. **„D.n."** cuprinde: un istoric succint al ştiinţelor naturii în sec. 16—19, în care Engels demonstrează că însăşi dezvoltarea acestor ştiinţe a determinat afirmarea tot mai puternică a gîndirii dialectice şi infirmarea gîndirii metafizice; o expunere amplă a *legilor* şi a *categoriilor* dialecticii materialiste şi a unor importante probleme de *logică dialectică* şi de *teorie a cunoaşterii*; consideraţii pătrunzătoare cu privire la structura dialectică a diferitelor ştiinţe, precum şi remarcabilul studiu „Rolul muncii în procesul transformării maimuţei în om", care schiţează bazele unei concepţii materialist-istorice a *antropogenezei.* **„D.n."** reprezintă prima sinteză filozofică materialist-dialectică a ştiinţelor moderne ale naturii. Dezvoltarea de către Engels în **„D.n."** a materialismului şi a dialecticii ca *metodologie* a ştiinţelor se realizează nu numai prin analiza şi generalizarea rezultatelor ştiinţelor particulare, dar şi prin reconsiderarea critică a filozofiei, a idealismului clasic german (Hegel) şi a materialismului mecanicist în special.

DIALECTICA NEGATIVĂ, v. **DIALECTICĂ; NEGATIVITATE; ŞCOALA DE LA FRANKFURT.**

DIALECTICĂ (gr. *dialektike*, din *dia* „cu" şi *legein* „a vorbi", „a discuta"), teorie generală a principiilor *devenirii*

Scanned with OKEN Scanner

naturii, societăţii şi gîndirii; teorie şi metodă de cunoaştere a *existenţei*. Elemente de gîndire dialectică se întîlnesc încă în concepţiile filozofice ale Orientului antic (India, China etc.). În Europa, un rol însemnat în elaborarea **d.** au avut filozofii antici greci, în special Heraclit din Efes şi Aristotel. În filozofia premarxistă se cunosc două forme principale ale **d.**: a) **d.** *naivă, spontană* a anticilor, care a sesizat legătura universală dintre fenomenele lumii reale, mişcarea şi transformarea lor continuă, fără să le poată da însă o explicaţie ştiinţifică, datorită nivelului insuficient de dezvoltare a cunoştinţelor ştiinţifice şi a practicii social-istorice; **d.** *spontană* poate caracteriza şi activitatea de cercetare, metoda şi viziunea unor savanţi, gînditori etc. care se lasă călăuziţi şi inspiraţi de dialectica obiectivă a lucrurilor fără a face din aceasta o practică sistematică, o teorie filozofică conştientizată; b) **d.** *idealistă* a filozofiei clasice germane de la sfîrşitul sec. 18 şi primele decenii ale sec. 19, care a culminat cu **d.** *hegeliană*. Hegel a prezentat lumea ca un proces de autodezvoltare a ideii, determinat de contradicţiile ei interne. El a formulat principiile dialectice ale acestei autodezvoltări, elaborînd şi un sistem al categoriilor **d.**, prin care a dezvăluit caracterul dialectic al gîndirii. Dar **d.** hegeliană este o **d.** idealistă, mistificată, „răsturnată cu capul în jos", avînd ca obiect nu autodezvoltarea lumii materiale, ci autodezvoltarea spiritului absolut. Democraţii revoluţionari ruşi au făcut o încercare valoroasă de a prelucra dialectica hegeliană de pe poziţii materialiste, de a aplica **d.** la viaţa socială şi de a o transforma într-o „algebră a revoluţiei". Adevăraţii creatori ai **d.** ca ştiinţă au fost însă Marx şi Engels. Eliberînd **d.** de idealism şi de elementele mistice ale filozofiei hegeliene, Marx şi Engels au creat o **d.** *materialistă*, opusă **d.** hegeliene. **D.** *marxistă* se întemeiază pe cuceririle cele mai de seamă ale gîndirii dialectice din cursul întregii istorii a filozofiei, pe sintetizarea rezultatelor ştiinţelor, pe generalizarea practicii social-istorice a omenirii, a experienţei luptei de clasă a proletariatului. Ea porneşte de la mişcarea reală din natură, societate şi gîndire, subliniind că **d.** *obiectivă* (a fenomenelor naturii şi ale societăţii) determină **d.** *subiectivă* (a noţiunilor) şi se reflectă în aceasta. „Dialectica lucrurilor — scria V.I. Lenin în „Caiete filozofice" — creează **d.** *ideilor* şi nu invers". Tocmai pentru că sînt legi ale **d.** obiective, legile **d.** apar şi ca legi şi principii ale **d.** subiective, adică ale cunoaşterii. **D.** cunoaşterii are totodată legi interne, specifice, din care decurge independenţa sa relativă faţă de **d.** obiectivă şi caracterul său creator. Elaborarea **d.** materialiste de către Marx şi Engels constituie o parte integrantă a revoluţiei săvîrşite de ei în filozofie. **D.** se opune *metafizicii*, care priveşte fenomenele realităţii ca fiind în mod absolut izolate unele de altele, imuabile, lipsite de contradicţii interne, identice cu ele înseşi. Înţelegînd lumea ca un sistem material infinit şi unitar de obiecte şi procese, care prezintă o foarte mare variaţie calitativă, **d.** materialistă le studiază în interdependenţa şi interacţiunea lor. **D.** este concepţia cea mai profundă, cuprinzătoare şi mai multilaterală, mai bogată în conţinut despre *mişcare* şi *dezvoltare*. Ea priveşte mişcarea ca *automişcare*, ca autodezvoltare, ca proces infinit, care exprimă unitatea dialectică a acumulărilor cantitative (a evoluţiei) şi a schimbărilor calitative radicale (a saltului, a revoluţiei). Principiile fundamentale ale **d.** (*unitatea şi opoziţia (lupta) contrariilor, trecerea schimbărilor cantitative în schimbări calitative şi negarea negaţiei*) exprimă legităţi universale ale realităţii obiective şi ale reflectării ei în conştiinţă. De aceea, **d.** este, după cum sublinia V.I. Lenin, în acelaşi timp ontologie, gnoseologie (teorie a cunoaşterii) şi logică (dialectică), aceste laturi ale **d.** aflîndu-se într-o indestructibilă unitate. Legile

Scanned with OKEN Scanner

d. nu se reduc, însă, la aceste legi principale; legităţile derivate care le concretizează şi completează pe cele principale sînt exprimate în categoriile corelative *esenţă şi fenomen*, *conţinut şi formă*, *necesitate şi întîmplare*, *cauză şi efect*, *posibilitate şi realitate*, *general, particular şi singular* etc. Esenţa **d.**, după expresia lui V.I. Lenin, este principiul unităţii şi luptei contrariilor. Toate celelalte principii ale **d.** se concentrează ca într-un focar în această lege fundamentală, care dezvăluie izvorul intern al mişcării, forţa motrice permanentă a autodezvoltării obiectelor şi proceselor. **D.** materialistă se dezvoltă permanent, avînd un caracter creator şi opunîndu-se oricăror forme de dogmatism şi de metafizică. La baza acestei dezvoltări stă generalizarea celor mai noi date ale ştiinţelor şi ale practicii social-istorice. **D.** marxistă este o metodă de cunoaştere şi de transformare revoluţionară a naturii societăţii şi gîndirii. Reflectînd fidel legile lumii obiective, ea constituie o metodă de cercetare consecvent ştiinţifică, singura metodologie generală corespunzătoare nivelului de dezvoltare a ştiinţei moderne, reprezentînd fundamentul teoretic al metodelor particulare folosite de toate domeniile ştiinţei. În funcţie de diferite alte orientări filozofice (nemarxiste) în care mai apare, termenul de **d.** are diverse semnificaţii: la neoraţionalişti **d.** este concepută ca modalitate epistemologică fundamentală (G. Bachelard, F. Gonseth); în filozofia fizicii (Bohr, Heisenberg) este înţeleasă ca expresie a ideii de *complementaritate*; în perspectiva existenţialismului capătă înţelesul de **d.** „tragică“ şi exprimă o contradicţie insolubilă dintre „Eu“ şi lume; Gurvitch preconizează o **d.** „empirico-realistă“ ca o metodă esenţialmente critică a realului şi a cunoaşterii. Şcoala de la Frankfurt concepe o „**d.** negativă“ sau o „**d.** paradoxală“ care elimină momentul pozitiv al **d.** hegeliene (*negarea negaţiei*) şi extinde negaţia, fără limite, pînă la negaţia „totală“. *Teologia* **d.** reduce **d.** la un „dialog“ între Dumnezeu şi lume etc. V. şi *materialism dialectic*; *materialism istoric*.

DIALOG 1. (În filozofia greacă prearistotelică) Formă de expunere a ideilor şi concepţiilor filozofice şi mod potrivit şi eficient de a analiza una sau alta dintre problemele filozofiei, pe bază de dezbatere. **D.** implica, dintre formele expresiei, ca forme fundamentale, întrebarea şi răspunsul şi se instituia într-o conversaţie colectivă, dar, mai ales, într-o cercetare critică colectivă a noţiunilor, categoriilor şi principiilor filozofiei. Semnificative pentru structura **d.** erau, în antichitate, dialogurile lui Platon. **2.** (În filozofia modernă) Artă sau metodă de cercetare şi de expunere de tipul mai sus arătat, prezentă în opera lui G. Galilei, Leibniz, Berkeley, Diderot etc. În filozofia românească **d.** a fost cultivat cu deosebire de D. Cantemir. **3.** (În contemporaneitate) a) Conversaţie filozofică contradictorie sau noncontradictorie. b) Stabilirea de contacte între filozofi sau între diferite concepţii filozofice în scopul confruntării ideilor lor. În acest sens, practica **d.** este opusă izolării şi închistării în sine a unui anumit sistem filozofic sau a unei anumite orientări filozofice şi este, în acelaşi timp, favorabilă deschiderii acestora spre realizările altor sisteme şi orientări ca şi spre analiza critică, constructivă a altor filozofii. În aceste sensuri, **d.** este cultivat, în general, de filozofiile raţionaliste sau neoraţionaliste, de unii reprezentanţi ai *structuralismului* şi ai sociologiei nemarxiste, de economişti şi politologi nemarxişti etc. **D.** filozofiei materialist-dialectice cu alte curente sau orientări filozofice contemporane impune necesitatea respectării principiului obiectivităţii şi al partinităţii, al cercetării multilaterale a fenomenului filozofic, sociologic, politologic etc., opoziţia faţă de principiul dogmatic al respingerii globale, metafizice, a contribuţiilor altor sisteme de gîndire teoretică. **D.**, în această accepţiune exclude atît apologia neîntemeia-

Scanned with OKEN Scanner

tă, tranzacţia, atitudinea necritică, obiectivistă cît şi atitudinea criticistă, exclusivist-negatoare. Una dintre direcţiile cultivate în sfera **d.** întreţinut de filozofia materialist-dialectică se referă la **d.** cu ea însăşi şi cu istoria, cu practica social-istorică, cu viaţa, care are ca scop îmbogăţirea, „modificarea" pozitivă, dezvoltarea filozofiei în spiritul dialecticii materialiste şi al materialismului istoric, deschiderea ei permanentă, creatoare la nou, asimilarea continuă a acestuia, împotriva vechiului, compromis şi perisabil, în interesul progresului neîntrerupt al societăţii şi cunoaşterii umane. **D.** urmăreşte promovarea adevărurilor generale ale marxismului, respingerea argumentată ştiinţific a unor idei şi principii nefondate, eronate, antiumaniste şi atragerea pe poziţii înaintate, revoluţionare a partenerilor apropiaţi şi receptivi faţă de aceste poziţii. **D.,** în acest sens, exclude, odată cu rigiditatea dogmatică, cu intoleranţa simplistă şi compromisurile neprincipiale, renunţarea la principii, revizuirea lor oportunistă, slăbirea spiritului critic, a combativităţii, ştiinţific şi ideologic fundamentate.

DIAMANT, Teodor (1810—1841), reprezentant al socialismului utopic în România. A studiat matematica în Germania şi în Franţa, unde a devenit discipol al lui Ch. Fourier. Reîntors în ţară, a colaborat la „Curierul românesc", unde şi-a expus concepţiile social-economice. **D.** a căutat să adapteze doctrina fourieristă la relaţiile economice din ţarile române din acea perioadă. El concepea reorganizarea societăţii în mod naiv, fără schimbări în domeniul puterii politice, prin experimentarea în mic a unor noi rînduieli economice, pentru crearea şi extinderea cărora nu existau însă condiţii obiective. *Falansterul* înfiinţat de el la Scăieni-Prahova, în 1835, pe moşia lui Emanoil Bălăceanu, a fost dizolvat, iar propunerea lui de a organiza în Moldova, în 1841, „colonii agricole-industriale", nu a fost acceptată. **D.** a preconizat lichidarea analfabetismului şi a superstiţiilor, dezrobirea ţiganilor, precum şi ideea unirii instrucţiei copiilor cu munca productivă. *Op.*: „Scrieri economice" (postum, 1958).

DIANOETIC (gr. *dianoia* „prin gîndire"), termen care se referă la facultatea gîndirii discursive, raţionale sau la rezultatele acesteia (în mod special în legătură cu opera lui Aristotel).

DICTATURA FASCISTĂ, regim politic militaro-poliţienesc, antipopular, antidemocratic şi anticomunist instaurat de cercurile cele mai reacţionare ale claselor exploatatoare pentru a-şi apăra dominaţia şi interesele de clasă. Caracteristice **d.f.** sînt: suspendarea drepturilor şi libertăţilor democratice, a partidelor politice şi a organizaţiilor obşteşti progresiste, militarizarea vieţii sociale, reprimarea forţelor democratice, comuniste, practica asasinatului şi genocidului. Istoria consemnează regimurile de **d.f.** din Italia (1922—1944), Germania (1933—1945), Ungaria (1920—1944), Portugalia (1928—1974), Spania (1939—1976) şi din alte ţări. În România, la 6 septembrie 1940, cercurile cele mai reacţionare ale burgheziei şi moşierimii au adus la putere **d.** *militaro-fascistă*, regim de dominaţie prohitlerist şi militarist, reprezentat de guvernul condus de generalul Ion Antonescu. Acest regim a aservit ţara complet Germaniei hitleriste. Sprijinindu-se la început pe Garda de Fier, el a trecut la represiunea sîngeroasă a mişcării comuniste, democratice, antifasciste şi a împins ţara în războiul antisovietic. Lupta forţelor patriotice, antifasciste, care s-a dezvoltat în aceste condiţii, a culminat cu răsturnarea **d.f.** prin insurecţia naţională armată, antifascistă şi antiimperialistă din august 1944, al cărui inspirator şi organizator a fost Partidul Comunist Român.

Scanned with OKEN Scanner

DICTATURA PROLETARIATULUI, concept care desemnează, în concepţia clasicilor socialismului ştiinţific puterea de stat a *clasei muncitoare*, instaurată prin *revoluţia socialistă*, exercitată cu sprijinul maselor muncitoare neproletare de la oraşe şi sate şi care s-a concretizat, pînă în prezent, într-o serie de ţări sub forma alianţei muncitoreşti-ţărăneşti. Exprimînd interesele majorităţii populaţiei împotriva minorităţii de exploatatori răsturnaţi de la putere, **d.p.** creează premisele înfăptuirii celei mai largi *democraţii* pentru oamenii muncii, concentrării forţelor şi resurselor în vederea lichidării *capitalismului* şi construirii *socialismului*. Forţa politică conducătoare în sistemul **d.p.** este partidul revoluţionar al clasei muncitoare. Instrumentul principal al noii puteri este *statul socialist*, căruia îi revine sarcina reprimării încercărilor claselor răsturnate de la putere de a restaura capitalismul, cît şi sarcina de a crea şi dezvolta economia socialistă planificată, de a înfăptui revoluţia socialistă în cultură şi ideologie, de a dirija opera de edificare conştientă a noii orînduiri. K. Marx a arătat că puterea de stat corespunzătoare perioadei de tranziţie de la capitalism la comunism este în mod necesar **d.p.** („Critica Programului de la Gotha"). V.I. Lenin a dezvoltat teoria despre **d.p.** aplicînd-o la condiţiile specifice Rusiei revoluţionare, în epoca *imperialismului*, subliniind atît necesitatea obiectivă a acesteia, cît şi faptul că ea reprezintă o formă deosebită a alianţei proletariatului cu masele muncitoare neproletare, şi în primul rînd cu *ţărănimea* muncitoare, alianţă în care proletariatul are rolul conducător. V.I. Lenin a mai arătat că formele de trecere la socialism vor fi diferite de la *naţiune* la naţiune, fiecare aducînd un specific exprimat într-o anumită formă a democraţiei, într-o anumită varietate a **d.p.**, într-un anumit ritm al transformărilor socialiste ale diferitelor laturi ale vieţii sociale. Păstrîndu-şi esenţa comună, formele de stat în care se înfăptuieşte **d.p.** pot să difere de la o ţară la alta, în funcţie de condiţiile concrete interne şi internaţionale, precum şi de la o perioadă istorică la alta. Continuînd transformarea puterii de stat începută odată cu declanşarea revoluţiei populare, statul socialist în România s-a dezvoltat, după 30 decembrie 1947, în condiţiile ofensivei neîntrerupte a socialismului, în toate domeniile activităţii sociale. La temelia lui a stat alianţa dintre clasa muncitoare şi ţărănime, care a reprezentat şi factorul de bază al mersului înainte al ţării pe calea progresului şi civilizaţiei, al edificării societăţii socialiste multilateral dezvoltate. În procesul construcţiei *societăţii socialiste multilateral dezvoltate* funcţiile statului muncitoresc-ţărănesc cunosc o evoluţie continuă, se accentuează importanţa primordială a funcţiei economico-organizatorice, se dezvoltă funcţia cultural-educativă, se exercită continuu funcţiile internă şi externă de apărare a cuceririlor revoluţionare ale poporului muncitor, a noii legalităţi instituite ca urmare a victoriei socialismului. O trăsătură caracteristică fundamentală a statului nostru este lărgirea continuă a democraţiei socialiste, asigurarea prin forme multiple a participării maselor populare la activitatea politică, la dezbaterea şi la rezolvarea problemelor construcţiei economice şi culturale şi, prin aceasta, întărirea unităţii moral-politice a întregului popor, apărarea şi consolidarea continuă a cadrului legalităţii socialiste. În epoca noastră, în funcţie de diversificarea tot mai accentuată a condiţiilor luptei proletariatului pentru socialism, formele de cucerire a puterii politice şi de instaurare a statului socialist vor fi şi ele tot mai variate, confirmîndu-se prin aceasta încă o dată adevărul după care *legile* obiective generale ale revoluţiei şi construcţiei socialismului acţionează prin particular, în conformitate cu cerinţele concret-istorice ale fiecărei ţări, potrivit corelaţiei dialectice dintre *general* şi *particular*, dintre *naţional* şi *internaţional*.

Scanned with OKEN Scanner

DICTATURĂ, formă a dominației unei sau unor clase sociale într-o anumită orînduire socială. **D.** se exercită pe plan politic, economic și ideologic; ea îmbracă, în orînduirile bazate pe exploatarea capitalistă (**d.** *burgheză*), diferite ipostaze: relativ moderate (monarhia constituțională, republica parlamentară) sau discreționare (**d.** personală, **d.** militară, **d.** *fascistă*). În România, regimul burghezo-moșieresc a generat forma monarhico-parlamentară a **d.** cît și **d.** regală și pe cea militaro-fascistă.

DIDEROT, Denis (1713—1784), filozof materialist, scriitor, moralist și estetician francez, unul dintre cei mai de seamă luminiști și redactor principal al „Enciclopediei". **D.** afirmă existența obiectivă a *materiei* ca substanță unică a lumii, a cărei cauză se găsește în ea însăși. *Senzația* e o proprietate a materiei, iar gîndirea o formă dezvoltată a sensibilității. **D.** a formulat și unele teze dialectice care depășesc caracterul mecanicist al filozofiei materialiștilor sec. 18 în general. El s-a apropiat de ideea *automișcării* materiei, a privit conștiința ca o însușire a materiei superior organizate și a anticipat *evoluționismul*. Renumitul dialog „Nepotul lui Rameau" (1762, publicat postum), în care **D.** dezvăluie, într-o modalitate literară, dialectica *binelui* și *răului*, paradoxurile conștiinței etice, a fost considerat de Engels o „capodoperă a dialecticii". Alături de Helvétius și Holbach, **D.** a enunțat concepția despre rolul mediului social în formarea *personalității*, considerînd transformarea „rațională" a mediului (adică înlăturarea rînduielilor feudale) ca o condiție a desăvîrșirii morale a omului. A fost un critic acerb al intoleranței religioase, al spiritului dogmatic promovat de religie. A pledat pentru apropierea artei de viață și a susținut rolul ei etic, educativ, afirmîndu-se ca un teoretician și propagandist al realismului în estetică și în critica de artă. *Alte op.:* „Cugetări filozofice" (1754), „Convorbiri între D'Alembert și Diderot" (1769), „Diderot și abatele Barthélemy" (postum).

DIETZGEN, Joseph (1828—1888), filozof german autodidact, muncitor tăbăcar, autor al lucrării „Esența muncii cerebrale a omului" (1869), care a ajuns, independent de Marx și Engels, la materialismul dialectic. Marx (cu care **D.** a avut și legături personale) și Lenin au apreciat opera „muncitorului-filozof", criticînd însă unele inconsecvențe ale sale (de ex., identificarea gîndirii cu materia). În lb. română au fost editate „Scrieri alese" (1958).

DIFERENȚĂ SPECIFICĂ, notă prin care specia de definit se deosebește de celelalte specii cuprinse în *genul proxim* al ei. În definiția: „Pătratul este un patrulater *cu laturile egale, făcînd între ele unghiuri drepte*", cuvintele subliniate indică **d.s.** prin care pătratul se deosebește de dreptunghi, romb etc.

DIFUZIONISM, curent de gîndire răspîndit în *filozofia culturii* și *antropologia socială* contemporană, care consideră „difuzarea" valorilor culturale ca principalul aspect în dezvoltarea societății și culturii. El a fost sugerat încă de E.B. Tylor, care, în 1871, folosea conceptul de „difuzie", de Fr. Boas, care, în 1899, făcea referiri la „diseminarea" culturii, de L. Frobenius, care, în 1904, a propus așa-numitele modele universale de cultură. Dintre orientările principale ale **d.** sînt cunoscute: a) Școala istorico-culturală austro-germană sau Școala Cercurilor Culturale de la Viena (care lansează conceptul de „Kulturkreis"), fondată de F. Graebner, B. Ankermann și E. Foy, primii care au formulat principiile și metodele difuzioniste, continuată de W. Schmidt, W. Kooppers, P. Schebesta, grupați în jurul revistei „Anthropos"; b) hiperdifuzionismul englez (W.H. Rivers, G. Elliot Smith, W.J. Perry, întemeietorii Școlii de la Manchester); c) **d.** ame-

Scanned with OKEN Scanner

rican „prudent", format în cadrul Şcolii lui Fr. Boas (C. Wissler, A.L. Kroeber, R.H. Lowie, R. Linton, A. Goldenweisser). **D.** cunoaşte un oarecare ecou în Franţa (Montandon) şi în ţările scandinave (E. Nordenskiöld, K. Lindblom). **D.** se evidenţiază astăzi mai ales prin tezele cu privire la „contextul cultural" şi la transmisiunea (succesiunea, moştenirea, asimilarea) culturală, ca şi prin promovarea punctului de vedere atît geografic cît şi istoric în cercetarea fenomenelor sociale şi culturale.

DIHOTOMIE (gr. *dichotomia* „împărţire în două", „dedublare"), **1.** (În logică) Diviziune a unei noţiuni în doi membri, de regulă, contradictorii, a unui gen în două specii. În *diviziunea* dihotomică membrii diviziunii epuizează sfera noţiunii de divizat. Acest tip de diviziune se foloseşte cînd interesează doar unul dintre membrii diviziunii, atunci cînd sfera uneia dintre noţiunile rezultate prin diviziune este nedeterminată şi, evident, cînd noţiunea de divizat oferă, conform *criteriului* ales, numai două cazuri posibile. **2.** (În sens ontologic) Termen folosit de Aristotel referitor la primul argument pentru demonstrarea imposibilităţii mişcării — invocat de Zenon din Eleea — argument care are la bază ideea dihotomizării la infinit a spaţiului şi timpului; imposibilitatea teoretică a mişcării ar rezulta din faptul că obiectul în mişcare trebuie să ajungă mai întîi la jumătatea distanţei înainte de a ajunge la capătul ei. Acest argument se sprijină pe incomprehensibilitatea diviziunii la infinit.

DILEMĂ (gr. *di* (s) „doi" şi *lemma* „argument"), tip de raţionament disjunctiv-ipotetic (lematic). În cazul **d.** *simple*, una dintre premise este o judecată disjunctivă care enunţă două alternative, numite şi „coarnele dilemei". Celelalte două premise sînt judecăţi ipotetice care au acelaşi consecvent; antecedentul uneia este prima alternativă, iar antecedentul celeilalte a doua alternativă. Concluzia **d.** simple este o judecată categorică. În cazul **d.** *compuse*, premisele ipotetice au consecvent diferit, iar concluzia este o judecată disjunctivă. Dacă demersul gîndirii merge de la afirmarea *antecedentului* în premise, la afirmarea *consecventului* în concluzie, avem o **d.** constructivă. Cînd se trece de la negarea consecventului în premise la negarea antecedentului în concluzie **d.** se numeşte destructivă. Atunci cînd **d.** este corect constituită, ea se bucură de o forţă demonstrativă deosebită, completată de o semnificativă valoare retorică.

DILTHEY, Wilhelm (1833—1911), istoric, filozof şi psiholog german, reprezentant principal al *„filozofiei vieţii"*. Adept al *psihologismului* în sociologie şi în filozofia artei, **D.** încearcă să elaboreze o „critică a raţiunii istorice" (adică o epistemologie şi metodologie a ştiinţelor istorice). El instituie o opoziţie metafizică, rigidă între ştiinţele naturii (bazate pe „explicarea" fenomenelor prin subsumarea lor unor legi) şi ştiinţele istorice sau „ştiinţele spiritului" (a căror metodă este „înţelegerea", „comprehensiunea", intuirea *sensului* fenomenelor de cultură studiate, întemeiată pe „trăire", pe identificarea lor de către subiect cu propria experienţă spirituală). Întrucît, după **D.,** „sistemele culturii" (economia, dreptul, religia, arta etc.) sînt exteriorizări ale „structurilor" psihice, *psihologia descriptivă*, care analizează şi descrie aceste structuri, stă la temelia oricărei ştiinţe a spiritului. Deşi spiritualist consecvent, punînd problema particularităţilor cunoaşterii istorice, **D.** se situează în rîndurile gînditorilor care au contribuit la dezvoltarea problematicii filozofiei moderne a istoriei şi a culturii. **D.** a fost şi unul dintre iniţiatorii structuralismului în psihologie. *Op. pr.:* „Introducere în ştiinţele spiritului" (1883), „Ideile unei psihologii descriptive şi analitice" (1894), „Construcţia lumii istorice în ştiinţele spiritului" (1910).

Scanned with OKEN Scanner

DIMITRESCU-IAŞI, Constantin (1849 — 1923), filozof, sociolog şi pedagog român, democrat burghez. A fost profesor de filozofie la Universitatea din Iaşi şi apoi la Universitatea din Bucureşti, unde a ţinut primul curs de sociologie (1897). Continuînd orientarea materialistă a lui V. Conta, **D.-I.** a înclinat spre un monism materialist de factură mecanicistă şi a desfăşurat o activitate ateistă. El a pus la baza activităţii omului nevoia de hrană şi a conceput societatea ca „un mare atelier pentru crearea mijloacelor de trai" („Maragna, sau nevoia de hrană", 1891). Influenţat de mişcarea socialistă, **D.-I.** a criticat exploatarea capitalistă şi ipocrizia moralei burgheze („Două morale", 1906). A luat apărarea ţărănimii oprimate şi a susţinut necesitatea industrializării ţării. Spre sfîrşitul vieţii a preconizat împăcarea claselor antagoniste. *Alte op.:* „Studii de psihologie socială" (postum, 1927), „Studii de estetică" (postum, 1927).

DINAMISM (gr. *dynamis* „forţă"), concepţie filozofică idealistă potrivit căreia factorul primordial nu este materia, ci mişcarea sau forţa pură, imaterială. Întemeietorul **d.** poate fi socotit Leibniz, care considera materia ca un factor derivat din interacţiunea a două forţe opuse: atracţia şi repulsia. Alţi reprezentanţi: Schelling, Bolzano. La sfîrşitul sec. 19, **d.** s-a manifestat sub forma *energetismului* (W. Ostwald). Noţiunea de **d.** este adeseori opusă aceleia de *atomism*. O notă pozitivă a **d.** este tendinţa sa dialectică, activismul.

DINAN, David de, v. **DAVID** de Dinan.

DIOGENE din Sinope (c. 412—323 î.e.n.), filozof grec care şi-a propus să pună în practică, fără compromisuri, principiile şcolii cinice, trăind „conform cu natura", în dispreţul convenţiilor sociale. A promovat ideea că omul trebuie să fie „cetăţean al universului". Figura lui **D.** a format obiectul a numeroase legende (culese de Diogene Laerţiu). V. şi *cinicii.*

DIOGENE LAERŢIU (prima jumătate a sec. 3 e.n.), învăţat grec, a cărui operă „Despre vieţile şi doctrinele filozofilor" (trad. rom. 1963) constituie, în ciuda sistematizărilor defectuoase şi a unui redus spirit de discernămînt critic, un indispensabil izvor pentru cunoaşterea filozofiei antice greceşti.

DIONISIAC, concept al *filozofiei culturii* şi artei, introdus de Nietzsche în „Naşterea tragediei din spiritul muzicii" (1872), şi care desemnează afirmarea, în gîndirea, creaţia şi faptul de cultură, a disponibilităţii la dezechilibru, predominanţa impulsivă a pasiunilor, a simţurilor dezlănţuite, visul şi beţia extatică, prin analogie cu reprezentarea mitologică a lui Dionysos, zeul elin al vinului, patronul sărbătorilor orgiastice, al muzicii şi poeziei lirico-ditirambice, personificarea dinamismului fără măsură al vieţii, a eliberării forţelor ei oarbe, inconştiente, necontrolate. **D.,** în concepţia lui Nietzsche, formează o desăvîrşită unitate a contrariilor cu *apolinicul,* principiu al contemplării senine, armonioase şi echilibrate a lumii, simbolizat de Apollo, zeul elin al Binelui şi Armoniei, şi întruchipată în epopeea homerică şi în marea tragedie greacă. Aceşti doi termeni au o valoare caracterizantă.

DIORISM 1. Termen folosit de Platon pentru a desemna *diviziunea,* iar de Aristotel pentru a semnifica distincţia, *definiţia.* **2.** (În matematică) Termen întrebuinţat uneori pentru a desemna formularea condiţiilor necesare rezolvării unei probleme.

DISCONTINUITATE, v. **CONTINUITATE-DISCONTINUITATE.**

DISCRET, discontinuu (de ex., forma **d.** a materiei: atom, moleculă). V. *continuitate-discontinuitate.*

DISCURSIV, (despre cunoaştere, gîndire) structură logică care constă dintr-o serie de etape sau operaţii („paşi", „din aproape în aproape") normate, urmărind dobîndirea unei propoziţii (sau a unei mulţimi ordonate de propoziţii) conclusive, întemeiată tocmai prin validitatea parcurgerii necesare, într-un sens dat cu necesitate, a seriei respective de operaţii. *Raţionamentul* este o formă de gîndire **d.** Ant. *intuitiv.*

DISFUNCŢIE, v. **FUNCŢIE.**

DISJUNCŢIE (lat. *disjunctio* „separare", „diversitate"), *conectiv*, relaţie logică între două enunţuri. **D.** este *exclusivă* cînd leagă numai două propoziţii care nu pot fi nici adevărate şi nici false împreună. **D.** *neexclusivă* este conectivul logic adevărat, cînd cel puţin una dintre propoziţiile conectate este adevărată, şi fals, cînd toate propoziţiile sînt false.

DISPUTA UNIVERSALIILOR, v. **CEARTA UNIVERSALIILOR; NOMINALISM; REALISM.**

DIVERSITATE (în corelaţie dialectică cu *unitate)*, concept care desemnează caracterul individual, singular sau particular, specific obiectelor şi fenomenelor, implicînd prezenţa unor diferenţe intrinseci, de ordin calitativ, între acestea. Recunoaşterea **d.** reale a lumii fenomenale, a infinitei varietăţi a lucrurilor constituie o caracteristică comună diferitelor tipuri de concepţii despre lume *(monismul* materialist, monismul idealist, *dualismul* sau *pluralismul)*, diferenţele esenţiale dintre acestea fiind marcate de interpretarea categoriei de *unitate*, de acceptarea sau respingerea ei, de înţelegerea naturii relaţiei unitate-diversitate. Distincţii în ce priveşte sensurile termenului de **d.** apar chiar şi în cadrul monismului materialist. Astfel, *mecanicismul* contestînd *substratul* obiectiv al determinărilor calitative, reducînd *calitatea* la *cantitate*, oferă implicit o reprezentare subiectivistă asupra **d.**, concepînd-o ca simplă iluzie. *Materialismul dialectic* fundamentează o concepţie monist-dialectică în care unitatea se corelează cu diversitatea, varietăţii calitative a fenomenelor corespunzîndu-i anumite deosebiri de ordin cantitativ. Termenul de **d.** este aplicabil diferitelor ipostaze ale deosebirilor calitative. În acest sens, circulă sensurile de **d.** structurală, compoziţională, relaţională; sînt folosite noţiunile de **d.** a formelor mişcării sau a formelor de organizare a materiei, **d.** a domeniilor existenţei sau cunoaşterii etc. În felul acesta, diversificarea nelimitată a lumii se manifestă fie ca infinitate de stări calitative pe care le străbate universul natural şi social în dinamica sa, fie ca infinitate calitativă a nivelelor de organizare a materiei, a trecerilor calitative de la un nivel la altul, fie ca varietate nelimitată calitativ de obiecte şi fenomene sau procese ireductibile unele la altele. V. şi *unicul.*

DIVINITATE, noţiune sinonimă Dumnezeului creştin, dar şi zeităţilor din cadrul religiilor în general. În sens abstract, noţiunea semnifică trăsătura proprie a ceea ce este considerat a fi supranatural.

DIVIZIUNE, operaţie logică de împărţire a *genului* în *speciile* sale. Elementele logice ale **d.** sînt: *genul*, adică noţiunea de divizat, *membrii*, adică speciile obţinute prin **d.** şi *criteriul*, adică punctul de vedere conform căruia se realizează **d.** Ca exemplu de **d.** poate servi împărţirea după laturi a genului triunghi în speciile sale: echilateral, isoscel şi scalen. **D.** se supune următoarelor reguli: a) criteriul **d.** trebuie să fie unic şi esenţial; b) membrii **d.** trebuie să se excludă între ei; c) ei trebuie să fie enumeraţi complet astfel ca să epuizeze sfera noţiunii de divizat; d) în **d.** nu trebuie să se facă salturi, adică să se includă subspecii printre specii. După numărul speciilor obţinute, prin **d.** avem: **d.** dihotomică, **d.** trihotomică etc. **D.** este operaţia inversă *clasificării* şi alături de clasi-

Scanned with OKEN Scanner

ficare şi *definiţie* are o deosebită importanţă metodologică, pe linia sistematizării unui ansamblu de concepte. V şi *dihotomie*.

DIVIZIUNEA SOCIALĂ A MUNCII 1. Proces istoric obiectiv de desprindere a diferitelor categorii de muncă din ansamblul muncii sociale şi al statornicirii acestora ca activităţi separate, specializate. În istoria societăţii omeneşti, cea mai simplă diviziune a muncii, proprie comunei primitive, a constituit-o *diviziunea naturală a muncii*, „întemeiată pe deosebirile de sex şi vîrstă, adică pe o bază pur fiziologică“ (K. Marx). În perioada destrămării comunei primitive, dezvoltarea forţelor de producţie a determinat apariţia **d.s. a m.**, caracterizată, în special, prin faptul că se bazează pe criterii social-economice şi în cadrul căreia producătorii desfăşoară activităţi de producţie diferite. Prima mare **d.s.a m.** a constat în separarea triburilor de păstori din ansamblul celorlalte triburi, iar cea de-a doua mare **d.s.a m.** a constituit-o desprinderea meseriilor de agricultură. Lărgirea producţiei de mărfuri şi a pieţei a dus la cea de-a treia mare **d.s.a m.** şi anume desprinderea negustorilor, care se ocupau exclusiv cu schimbul. Evoluţia diviziunii muncii a fost însoţită de apariţia şi consolidarea proprietăţii private asupra mijloacelor de producţie, a accentuat diferenţierea socială, a dus la apariţia *claselor sociale*, la instituţionalizarea în societate a funcţiei politice, la apariţia *statului*. Totodată, ea a generat separarea şi opoziţia, adîncite de-a lungul istoriei, dintre oraş şi sat, dintre munca fizică şi munca intelectuală. **2.** Concept al materialismului istoric care ajută la explicarea succesiunii modurilor de producţie, a marilor schimbări economice, social-politice, ideologice şi spirituale intervenite în istoria societăţii. Fiecare nouă treaptă de dezvoltare a forţelor de producţie a generat o diviziune a muncii superioară, mai complexă, determinînd dinamica transformării relaţiilor de producţie care constituie, la rîndul lor, cadrul social-economic de manifestare a acesteia. **D.s.a m.** reprezintă una dintre principalele forme în care îşi găseşte expresie procesul de socializare a producţiei şi a muncii. Ea contribuie, în societatea contemporană, la creşterea productivităţii muncii, la diversificarea şi specializarea producţiei, factori de primordială însemnătate ai progresului economic şi social. În contrast cu caracterul stihinic şi contradictoriu al **d.s.a m.** din capitalism, socialismul creează condiţiile pentru înfăptuirea ei unitară, în mod organizat şi planificat. În acest sens, în ţara noastră, corespunzător cerinţelor etapei de făurire a societăţii socialiste multilateral dezvoltate şi implicaţiilor revoluţiei ştiinţifice şi tehnice, politica P.C.R. are în vedere specializarea producţiei, perfecţionarea pregătirii profesionale a lucrătorilor şi a cadrelor de specialişti, repartizarea teritorială raţională a forţelor de producţie etc. Comunismul, odată cu lichidarea deosebirilor esenţiale dintre munca fizică şi munca intelectuală, dintre munca agricolă şi cea industrială, dintre sat şi oraş, în concordanţă cu dezvoltarea amplă a ştiinţei şi culturii, presupune şi o organizare calitativ superioară a întregii activităţi economico-sociale, o diviziune nouă, comunistă a muncii, întemeiată pe afirmarea liberă, deplină şi multilaterală a capacităţii, aptitudinilor şi talentului tuturor membrilor societăţii.

DOBROLIUBOV, Nikolai Aleksandrovici (1836—1861), democrat revoluţionar, filozof materialist, critic literar şi publicist rus. Discipol şi colaborator al lui Cernîşevski, **D.** a fost unul dintre ideologii revoluţiei ţărăneşti din Rusia. Ca filozof, a combătut *dualismul*, susţinînd ideea unităţii fenomenelor psihice şi fiziologice, a criticat *agnosticismul* şi *scepticismul*. Este reprezentantul unei critici literare de tip sociologic şi publicistic: în eseurile sale, de o largă audienţă

Scanned with OKEN Scanner

în cercurile intelectualității ruse a vremii, el analiza conținutul social obiectiv al operei literare, căuta tipologia socială corespunzătoare celei literare („Ce este oblomovismul?"), semnificația revoluționară, critică (uneori chiar independentă de intențiile scriitorilor) a literaturii realiste ruse contemporane. De la analiza semnificației operei literare, **D.** ajungea la o critică — pe cît de vehementă, pe atît de pătrunzătoare — a realității sociale oglindite de aceasta.

DOGMATISM, mod de gîndire rigid care operează cu teze socotite imuabile, date o dată pentru totdeauna. **D.** constituie o trăsătură caracteristică a gîndirii religioase, care acceptă necritic, orbește, pe temeiul credinței, un sistem de teze nedovedite, socotindu-le adevăruri intangibile *(dogme)*. În științele naturii, ca și în științele sociale, **d.** se manifestă prin tendința de a considera drept criteriu al adevărului nu experiența, practica în continuă dezvoltare, ci exclusiv anumite concepte, teze sau teorii, părerile unor autorități pretins infailibile. Baza teoretică a **d.** o constituie negarea sau ignorarea dezvoltării dialectice și aprofundării continue, progresive a cunoașterii, ignorarea caracterului concret al adevărului și considerarea metafizică a acestuia ca ceva definitiv, osificat. Orice teză justă se transformă în dogmă dacă este considerată ca ceva împietrit, nesupus dezvoltării, dacă este ruptă de condițiile istorice concrete, privită ca valabilă pentru toate timpurile și toate împrejurările. **D.** constituie o formă tipică a ruperii subiectiviste a teoriei de practică Contravenind esenței însăși a materialismului dialectic, concepție prin excelență critică, deschisă *noului* și revoluționară, **d.** frînează dezvoltarea gîndirii creatoare a cunoașterii științifice și *progresul practicii* social-istorice.

DOGMĂ (gr. *dogma* „opinie filozofică"; *dogmata* doctrinele prin care se diferențiau unele de altele diferitele școli filozofice din antichitatea greacă, cuvînt derivat de la verbul *dokein* „a avea o opinie", „a gîndi", „a imagina"). **1.** (În sens filozofic clasic) Teorie filozofică admisă de o anumită școală (de ex., **d.** școlii stoice). Prin extensie, dar cu o nuanță peiorativă, orice teză neargumentată într-un domeniu sau altul de idei (de ex., **d.** literare, **d.** politice etc.); în acest sens se confundă cu noțiunea de teză nedovedită, considerată adevăr imuabil (v. și *dogmatism*). **2.** (În sens religios) Doctrină considerată ca fiind adevărată de către biserică și căreia membrii acestei biserici trebuie să-i dea crezare absolută. Cu această semnificație, termenul se extinde încă din primele secole ale creștinismului. Disciplina teologică a **d.** creștine este dogmatica. **D.** religioase își bazează afirmațiile lor pe așa-numita *revelație*, pe autoritatea „cuvîntului lui Dumnezeu". Prin specificul conținutului lor teoretic, **d.** religioase sînt forme ideologice ultraconservatoare și se află în opoziție absolută cu adevărul științific. Odată cu progresul cunoașterii științifice, opoziția ireconciliabilă dintre **d.** religioase și adevărul științific a devenit tot mai clară și evidentă. De-a lungul istoriei, infidelitatea față de **d.** religioase a reprezentat motiv de persecuție, mai ales a oamenilor de știință, de către autoritățile bisericești aliate cu forțele politice reacționare.

DOMENACH, Jean-Marie (n. 1922), filozof, estetician și doctrinar politic francez de orientare personalistă, director, din 1957, al revistei „Esprit". Preocupat îndeosebi de *înstrăinare*, în care denunță „pierderea lumii omului", **D.** o asimilează însă cu „un *rău* absolut" sau cu „o dependență primă", ajungînd la ideea unei alienări ontologice determinată de „căderea" originară. Pornind de la înstrăinare, definește, în „Reîntoarcerea tragicului" (1967) tragicul contemporan ca „pierdere a omului în propria sa lume".

Scanned with OKEN Scanner

DOXOGRAFI (gr. *doxa* „părere", „doctrină" şi *graphein* „a scrie"), autori din Grecia antică, care spicuiau părerile filozofilor şi le expuneau pe probleme. Principalii **d.** au fost Aetius (sec. 2), Stobeu (sec. 5), Simplicius (sec. 6).

DRAGOMIRESCU, Mihail (1868—1942), estetician şi critic literar român. A fost profesor la Universitatea din Bucureşti. A condus revistele „Convorbiri critice", „Ritmul vremii", „Falanga", în paginile cărora, manifestînd tendinţe clasicizante, a combătut atît *sămănătorismul*, cît şi simbolismul şi modernismul. Încercînd să clasifice arta într-un sistem rigid, el a elaborat teoria capodoperei, care, cu toate limitele ei dogmatice, criticate şi în epocă, conţinea unele observaţii interesante privind necesitatea studierii atente a structurii operelor. Susţinînd autonomia integrală a esteticului, **D.** a întemeiat un original sistem de estetică („ştiinţa literaturii"), cunoscut şi apreciat în literatura mondială de specialitate. Unele dintre opiniile teoretice şi metodologice ale esteticii sale se regăsesc în metodologia structuralistă aplicată exegezei fenomenului literar. Este de asemenea de reţinut distincţia judicioasă pe care o făcea **D.** între personalitatea artistică şi cea umană a creatorului. *Op.pr.:* „Critica ştiinţifică şi Eminescu" (1895, ed. revăzută 1906), „Teoria poeziei" (1906, ed. revăzută 1915), „Ştiinţa literaturii" (4 vol., 1926; şi în lb. franceză 1928—1939), „Critica" (2 vol., 1928), „Sămănătorism, poporanism, criticism" (1934).

DRĂGHICESCU, Dimitrie (1870—1945), filozof, sociolog şi diplomat român, militant pentru desăvîrşirea unităţii naţionale a României, unul dintre promotorii creării Ligii Naţiunilor. **D.** dezvoltă filozofia socială vest-europeană, în special franceză, depăşindu-i în anumite privinţe atît pe E. Durkheim cît şi pe G. Tarde. **D.** subliniază specificitatea determinismului social, considerînd că evoluţia socială, determinată de „idealul creator", înţeles ca viziune anticipată a sensului dezvoltării istorice şi ca forţă motrice a acesteia, se înfăptuieşte în direcţia transformării omului în personalitate morală, spirituală, prin eliberarea politică şi economică a societăţii, prin democratizarea vieţii sociale, prin înfăptuirea progresivă a dreptăţii. Într-o viziune ştiinţifico-fantastică, pigmentată puternic de elemente religioase, **D.** îşi exprimă speranţa în posibilitatea realizării vieţii veşnice pe Pămînt, pe baza cuceririlor ştiinţei şi tehnicii. *Op. pr.:* „Problema determinismului social. Determinism biologic şi determinism social" (1903), „Rolul individului în determinismul social" (1904), „Din psihologia poporului român" (1907), „Idealul creator" (1914), „Partide politice şi clase sociale" (1922). „Realitatea spiritului" (1928), „Noua cetate a lui Dumnezeu" (1929), „Adevăr şi revelaţie" (2 vol., 1934).

DREPT, totalitate a regulilor care stabilesc cadrul relaţiilor juridice dintre oameni, sancţionate şi impuse de puterea de stat ca expresie a intereselor şi voinţei claselor dominante. **D.** a luat naştere odată cu împărţirea societăţii în clase antagoniste, cu apariţia *statului* şi s-a modificat de la o orînduire socială la alta. Materialismul istoric a dezvăluit esenţa de clasă şi caracterul istoric al **d.** Fiecărei formaţiuni social-economice în care există clase îi corespunde un anumit tip de **d.**: **d.** *sclavagist*, **d.** *feudal*, **d.** *burghez*, **d.** *socialist*. **D.** socialist decurgînd din proprietatea socialistă asupra mijloacelor de producţie, exprimă interesele şi voinţa clasei muncitoare, a tuturor oamenilor muncii; el reprezintă una dintre modalităţile principale ale afirmării şi consolidării statului socialist. Apărarea şi dezvoltarea normelor de **d.** constituie o direcţie principală de acţiune pentru perfecţionarea activităţii sociale în procesul edificării societăţii socialiste

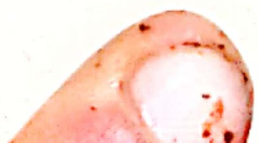

Scanned with OKEN Scanner

multilateral dezvoltate şi al înaintării României spre comunism.

DREPT NATURAL, noţiune proprie unui anumit curent din gîndirea politico-juridică („şcoala **d.n.**"), potrivit căruia „dreptul pozitiv" (adică dreptul constituit efectiv în diferite state) este precedat şi determinat de un drept imuabil şi universal, care ar decurge din natura sau raţiunea umană ori din voinţa şi raţiunea divină. Ideea **d.n.** are o lungă istorie (în *daoism*, la *sofişti*, la Platon şi Aristotel, la stoici, la Cicero şi jurisconsulţii Imperiului roman, în *tomism*, la ideologii monarhismului etc.), jucînd, în funcţie de poziţia de clasă a autorilor şi de contextul social-politic în care a fost afirmată, un rol progresist sau conservator. Deşi ignora determinarea socială (de clasă) a formelor de drept şi evoluţia lor istorică, concepţia **d.n.** a avut, în epoca de ascensiune a burgheziei (sec. 17—18) un rol progresist, fiind folosită de ideologii ei (Grotius, Locke, Montesquieu, materialiştii francezi din sec. 18), în denunţarea instituţiilor politice şi juridice feudale, declarate ca incompatibile cu *natura omului*. În epoca noastră, unii ideologi reacţionari tind să utilizeze o variantă nouă, „renăscută", a **d.n.**, opunîndu-l dreptului pozitiv, în intenţia justificării arbitrarului judiciar şi administrativ.

DREPTATE, noţiune etico-juridică, folosită drept criteriu pe baza căruia se aprobă sau se dezaprobă, în lumina unui anumit ideal etic, orînduirea socială şi de stat, relaţiile economice, politice şi juridice, normele şi legile în vigoare într-o epocă dată, precum şi acţiunile indivizilor, ale grupurilor sociale, comunităţilor umane, ale popoarelor sau statelor. Concepţiile despre **d.** au un caracter istoric şi de clasă. În societăţile bazate pe exploatare, clasele dominante caută să justifice prin concepţiile lor despre **d.** relaţiile economice existente, în timp ce masele populare au promovat întotdeauna propriile lor idei despre **d.**, care oglindesc necesitatea înlăturării asupririi şi inegalităţii sociale. Dezvăluind caracterul de clasă al concepţiei burgheze despre **d.** şi proclamarea formală a **d.** în orînduirea capitalistă, socialismul ştiinţific a făurit o concepţie nouă despre **d.**, concepută ca egalitate socială între oameni, realizabilă prin eliberarea omului de orice exploatare şi asuprire.

DRIESCH, Hans (1867—1941), biolog şi filozof idealist german, reprezentant al *vitalismului*. După el, fenomenele vieţii ar fi determinate nu de cauze materiale, ci de un principiu imaterial, „forţa vitală" sau *entelehia*.

DUALISM, concepţie filozofică opusă *monismului*, potrivit căreia, la baza existenţei ar sta două principii, opuse şi ireductibile: principiul material şi cel spiritual, corpul şi sufletul, *binele* şi *răul* etc. **D.** a apărut deseori ca o încercare de conciliere eclectică a *materialismului* cu *idealismul*. În diferite condiţii istorice, el a avut fie un rol pozitiv, manifestîndu-se ca o reacţie faţă de *monismul* idealist, fie unul negativ, ca reacţie împotriva materialismului. În genere însă, nerecunoscînd caracterul primordial al lumii *materiale* în raport cu lumea ideilor, pe care o consideră ca o realitate de-sine-stătătoare, **d.** se înscrie, în ultimă instanţă, printre variantele idealismului filozofic. În psihologie **d.** a fost susţinut de promotorii teoriei *paralelismului psihofizic*. (G. Th. Fechner, W. Wundt ş.a.).

DUALITATE 1. (În logică) Raport de *simetrie* prin inversare între două *funcţii* logice, astfel încît cea de-a doua poate fi obţinută prin negarea simultană a valorii primei funcţii şi a argumentelor acesteia. Fiind dată definiţia unei anumite funcţii, definiţia funcţiei aflate în raport de **d.** cu prima se obţine prin înlocuirea în prima definiţie a cuvîntului „adevărat" cu cuvîntul

Scanned with OKEN Scanner

„fals“ şi invers. Astfel, din definiţia disjuncţiei neexclusive: „Funcţie logică adevărată atunci cînd cel puţin unul dintre argumentele sale este adevărat şi falsă atunci cînd toate argumentele ei sînt false“, se poate obţine definiţia dualului ei, a *conjuncţiei:* „Funcţie logică falsă atunci cînd cel puţin unul din argumentele sale este fals şi adevărată atunci cînd toate argumentele ei sînt adevărate“. Raportul de **d.** a fost descoperit şi analizat pentru prima dată în matematică, mai precis în geometria proiectivă (J.D. Gergonne, 1771—1859). Prima analiză logică a acestui raport este datorată lui E. Schröder din 1877. **D.** are o mare importanţă pentru simplificarea unor demonstraţii în logică şi în matematică, dar şi pentru rezolvarea unor probleme în analiza schemelor de contacte electrice sau în programarea matematică în legătură cu chestiunile de optimizare. **2.** (În ontologiile idealist-religioase, în special în *maniheism*) *Principii* contrarii, opuse (de ex., bine-rău, Ormuzd-Ahriman, la vechii perşi etc.). Termenul **d.** este folosit şi în concepţiile moderne privitoare la structura materiei (de ex., **d.** undă-corpuscul, continuu-discontinuu, substanţă-cîmp etc.).

DU BOIS-REYMOND, Emile (1818—1896), fiziolog german. A susţinut în spirit pozitivist, că ştiinţa are limite de netrecut, formulînd teza agnostică „*ignoramus, ignorabimus*“ („Nu ştim, nu vom şti niciodată“).

DUFRENNE, Mikèl (n.1910), estetician şi filozof francez de formaţie fenomenologică, orientat spre umanism şi raţionalism. El a dus o polemică directă cu *structuralismul, psihanaliza, existenţialismul* care, într-o manieră sau alta, pot avea implicaţii antiumaniste. A propus o viziune antropologică realistă, definind omul atît în raport cu *praxisul* cît şi cu *limbajul*, ca fiind liber şi responsabil în acelaşi timp. **D.** face o justificată delimitare între analiza structurală a activităţii umane şi concepţia structuralistă care neagă posibilitatea omului de a depăşi prin creaţie cadrul sistemului social obiectiv în care fiinţează. Cultura şi valorile presupun în mod obligatoriu un sens axiologic. Perceperea valorilor angajează individul, făcînd imposibilă neutralitatea sa axiologică, obligîndu-l astfel la acţiune şi angajare. *Op. pr.:* „Fenomenologia experienţei estetice“ (vol. I—1951, vol. II — 1953, trad. rom. 1976), „Limbaj şi filozofie“ (1963), „Personalitatea de bază — un concept sociologic“ (1966), „Estetică şi filozofie“ (1967), „Pentru om“ (1968, trad. rom. 1971).

DUHEM, Pierre Maurice Marie (1861—1916), fizician francez, filozof şi istoric al ştiinţei. Are contribuţii în termodinamică şi teoria electricităţii. **D.** a formulat o concepţie, în esenţa sa pozitivistă şi pragmatistă, asupra teoriei fizice. Teoria ştiinţifică este, după **D.,** un sistem matematic convenţional, de legături între propoziţiile care „reprezintă“ *enunţurile* generale sau legile obţinute prin *experienţă* şi *observaţie*, un instrument de *calcul* şi *predicţie*, o reprezentare abstractă a relaţiilor dintre fenomene, nu o imagine a unei realităţi materiale subiacente acestor fenomene. Teoriile, aşa cum sînt construite de savanţi, conţin, după **D.,** o parte „reprezentaţională“ şi una „explicativă“ (de natură metafizică). Ceea ce are valoare din aceste teorii, supravieţuind evoluţiei ştiinţei şi ceea ce poate fi comun unor teorii, aparent deosebite, este partea lor „reprezentaţională“, singura în stare să realizeze funcţiile unei teorii ştiinţifice (sintetizarea deductivă a legilor experimentale şi predicţia). Foarte influentă este astăzi teza lui **D.** (reluată de Quine) asupra imposibilităţii infirmării concluzive a unei ipoteze ştiinţifice, a inexistenţei în ştiinţă a *experimentului crucial*. **D.** este un deschizător de

Scanned with OKEN Scanner

drumuri în istoria *ştiinţei*. Cu toate limitele teoriei sale filozofice, în studiile de istoria ştiinţei se află numeroase puncte de vedere şi teze materialiste: ideea condiţionării dezvoltării ştiinţei de *practică*, recunoaşterea caracterului obiectiv al *legilor* naturii etc. **D.** consideră pe Leonardo şi Galilei ca tributari gîndirii ştiinţifice medievale, aceasta fiind precursoare (prin şcolile de la *Oxford* şi Paris), a mişcării ştiinţifice moderne. *Op. pr.*: „Teoria fizică: obiectul şi structura sa" (1906), „Sistemul lumii" (8 vol., 1913—1958).

DÜHRING, Eugen (1833—1921), filozof şi economist german, socialist mic-burghez, autor al unui sistem filozofic materialist mecanicist şi al unei teorii economico-sociale egalitariste. Pretenţiile lui **D.** de reformator al socialismului şi al bazelor filozofice ale acestuia au primejduit, la un moment dat, unitatea ideologică a social-democraţiei germane, ceea ce a determinat replica severă a lui Engels în „*Anti-Dühring*". Unele dintre ideile lui **D.** au influenţat concepţia gînditorului român C. Dimitrescu-Iaşi.

DUMITRIU, Anton (n. 1905), logician şi filozof român, preocupat de problemele filozofice ale ştiinţei şi îndeosebi de logica matematică. Detaşîndu-se de neopozitivism, la care aderase în trecut, **D.** susţine că numai un punct de vedere ontologic poate da un sens epistemologic sistemelor logico-matematice. A fost printre primii care s-a ocupat de logicile polivalente. *Op. pr.*: „Valoarea metafizică a raţiunii" (1933), „Bazele filozofice ale ştiinţei" (1938), „Logica nouă" (1940), „Logica polivalentă" (1943), „Paradoxele logice" (1944), „Soluţia paradoxelor logico-matematice" (1966), „Mecanismul logic al matematicilor" (1968), „Istoria logicii" (1969), „Teoria logicii" (1973), „Philosophia mirabilis" (1974).

DUMNEZEU (lat. *deus*, gr. *theos*), noţiune fundamentală a religiei prin care se exprimă existenta unei *fiinţe* supreme, considerată a fi creatoare a lumii, *cauza* ei primordială, *principiu* al existenţei şi al *ordinii* universale. În definiţiile date lui **D.** există numeroase deosebiri, acesta fiind considerat uneori drept fiinţă personală, *transcendentă* în raport cu lumea, alteori drept cauza primară, impersonală a lumii, *absolutul*. De-a lungul veacurilor, conceptul de **D.** a evoluat, reprezentarea divinităţii oscilînd între *antropomorfism* şi incognoscibil. În perioada clasică a *creştinismului* doctrina despre **D.** s-a constituit sub influenţa filozofiei greceşti şi a religiei iudaice. În perioada evului mediu şi în cea modernă s-a recurs la metoda „argumentelor raţionale" (ontologic, cosmologic, teleologic, moral şi istoric), dintre care cel mai important este *argumentul ontologic*, formulat de Anselm de Canterbury. Existenţa şi însuşirile lui **D.** sînt însă, în fond, nedovedite, majoritatea religiilor considerînd că problema existenţei şi a cunoaşterii lui **D.** este, în bună parte, o problemă de *intuiţie* sau de *revelaţie* personală. În vremurile moderne, aspectul ontologic şi cel gnoseologic al existenţei lui **D.** au trecut pe un plan secundar, pe primul plan situîndu-se un proces de eticizare a acestei noţiuni, în sensul că **D.** este identificat cu *binele*. De asemenea şi-au făcut apariţia curente care vorbesc despre o demitologizare a religiei şi care neagă ideea *transcendenţei* obiective a lui **D.**, „Dumnezeu fără Dumnezeu" şi „Dumnezeu este mort". Marxism-leninismul consideră că apariţia ideii de **D.** s-a impus, în special, odată cu naşterea religiilor monoteiste, în condiţiile istorice ale formării şi dezvoltării sclavagismului şi unificărilor politice tribale aduse de această dezvoltare astfel încît „monarhului de pe pămînt" trebuia să-i corespundă prezenţa tutelară a „monarhului din cer". V. şi *argumentele pentru existenţa lui Dumnezeu*.

DUNHAM, Barrows (n. 1905), filozof marxist american a cărui operă

Scanned with OKEN Scanner

este dedicată consecvent dublei critici a *înstrăinării* umane în societatea capitalistă tehnocratică şi a formelor ideologice de justificare a acesteia. Valorificînd, din perspectiva concepţiei lui Marx, raţionalismul etic kantian, a combătut *emotivismul* şi „mitul naturii umane eterne", pronunţîndu-se pentru o etică întemeiată pe cunoaştere lucidă şi pentru un umanism revoluţionar. *Op. pr.:* „Omul împotriva mitului" (1947), „Eroi şi eretici" (1964), „Etica între moarte şi viaţă" (1971).

DUNS SCOT (Scotus), John (c. 1265—1308), filozof scolastic englez, reprezentant de seamă al *nominalismului*. A căutat să despartă filozofia de teologie, considerînd că dogmele religiei nu pot fi susţinute prin argumente raţionale. El a promovat astfel, pînă la un punct, gîndirea liberă. Marx a relevat semnificaţia materialistă a nominalismului lui **D.S.** şi a presupunerii sale că materia ar putea gîndi.

DURATĂ, notă definitorie a proceselor finite şi a Universului în ansamblu, sub aspectul desfăşurării sale temporale. Prin **d.** Universului se înţelege existenţa sa eternă, ca *mişcare* materială fără început şi fără de sfîrşit. Prin **d.** sistemelor şi a proceselor finite se înţelege desfăşurarea lor în *timp*, perioada de fiinţare în aceeaşi stare calitativă. Sub acest aspect, **d.** este corelată cu ideea de conservare, de opoziţie la schimbare şi, uneori (în raport cu universul în ansamblu) cu *eternitatea*. Concepţia materialist-dialectică despre timp, considerînd conservarea stărilor calitative doar ca un moment al *devenirii*, subordonat schimbărilor, corelează **d.** cu succesiunea şi coexistenţa în timp a *sistemelor* sau *proceselor* (materiale sau ideale). **D.** (coordonata temporală) ni se înfăţişează, astfel, ca *unitate* între stările continue şi cele discontinue ale sistemelor ce alcătuiesc Universul.

„DURATĂ PURĂ", v. **BERGSON, Henri.**

DURKHEIM, Emile (1858—1917), sociolog francez, întemeietorul Şcolii franceze de sociologie. A considerat fenomenele sociale ca „fapte" sau „lucruri" care au drept caracteristici esenţiale exterioritatea, în raport cu individul şi capacitatea de a exercita o acţiune coercitivă asupra acestuia. El a subliniat specificitatea socialului, opunîndu-se interpretărilor biologizante şi psihologic-subiectiviste ale acestuia. După **D.,** societatea este un fenomen autonom (o „totalitate *emergentă*"), diferit de suma indivizilor componenţi, şi care se autodetermină, astfel încît „numai socialul explică socialul". Criteriul de recunoaştere a acestui social este exterioritatea „acestei totalităţi" sociale în raport cu indivizii, „constrîngerea" pe care totalitatea o exercită asupra indivizilor. Sursa şi esenţa societăţii constau în fenomenele de interacţiune socială. Solidaritatea socială („organică" sau „mecanică") e determinată în fond de fenomenul *diviziunii sociale a muncii*. Concepţiile oamenilor nu sînt decît reprezentări mintale colective ale fenomenelor sociale colective. După **D.,** fenomenele sociale sînt unele „normale", altele „anormale", antagonismele societăţii capitaliste, considerate de el fenomene aberante, „anormale", putînd fi readuse la normal printr-o acţiune de asanare (în limitele capitalismului). Preocuparea lui **D.** pentru întemeierea statutului ştiinţific al *sociologiei*, ca şi analizele şi viziunea lui sociologică asupra religiei au influenţat dezvoltarea ulterioară a Şcolii sociologice franceze (Mauss, Halbwachs). *Op. pr.:* „Diviziunea muncii sociale" (1893), „Regulile metodei sociologice" (1894, trad. rom. 1924, 1974), „Formele elementare ale vieţii religioase" (1912), „Educaţie şi sociologie" (postum, 1922, trad. rom. 1930).

Scanned with OKEN Scanner

ECHILIBRU, termen care exprimă stabilitatea calitativă a obiectelor şi fenomenelor, determinată de ponderea egală a acţiunii contrariilor, de anularea reciprocă a tensiunilor acestora în cadrul aceleiaşi unităţi contradictorii. **E.** este totdeauna temporar, întrucît ponderea egală a tensiunilor contradictorii este în cele din urmă perturbată de acţiuni interne sau externe *sistemului* considerat. Sub acest aspect, **e.** apare ca moment de repaus în procesul *mişcării* (în succesiunea schimbărilor calitative). **E.** este întotdeauna *relativ*, întrucît dinamismul complex al interacţiunilor interne anulează, în cele din urmă, *simetria* liniilor de evoluţie a contrariilor, *asimetriei* ponderii acestora în dinamica sistemelor corespunzîndu-i un moment de spargere a **e.**, de schimbare calitativă. Sub acest aspect, **e.** ne apare ca moment al mişcării, a cărei înfăptuire se produce printr-o alternare dialectică a **e.** şi dezechilibrului. Datăfiind relativitatea **e.** în raport cu mişcarea, în explicarea infinităţii universului, rolul decisiv îl are conceptul de mişcare; mişcarea este un atribut al materiei, iar **e.** (repausul) este un atribut al existenţei şi dinamicii sistemelor individuale care alcătuiesc universul. În lumina generalizării progreselor ştiinţei şi ale experienţei umane, se dovedeşte, în acest sens, a fi unilaterală şi falsă orice explicaţie asupra universului care absolutizează **e.**, considerîndu-l starea fundamentală a existenţei materiale (v. şi *simetrie; entropie; ordine*). *Teoria* **e.**, concepţie despre dezvoltare formulată de mai mulţi filozofi în sec. 17—18, iar în secolul 19, de către unii sociologi, în special pozitivişti. Teoria **e.** se bazează pe principiile *mecanicismului* şi susţine că în procesul *dezvoltării*, esenţială e starea de **e.** între sistemul considerat şi mediul său ambiant, că orice dezvoltare tinde spre realizarea **e.** tendinţelor antagonice. *Teoria* **e.** nu trebuie confundată în mod simplist cu noţiunea de **e.** de *autoreglare* homeo-

Scanned with OKEN Scanner

statică, care are o largă folosire în ştiinţele naturii şi îndeosebi în *cibernetică*, ea jucînd un rol deosebit de important în cercetările din biologie şi psihologie, unde **e.** apare ca un moment esenţial al stabilităţii sistemelor dinamice. *Teoria* **e.** aplicată la interpretarea fenomenelor sociale, ignoră istoricitatea şi specificul calitativ al mişcării sociale, care este prin esenţă contradictorie, complexă, progresivă, în linii mari, ireversibilă şi care se structurează ca sinteză între repaus, mişcare, echilibru şi schimbare. Versiunea politologică a *teoriei* **e.** (prezentă încă la Tucidide, elaborată de D. Hume, utilizată de politicieni reacţionari ca Metternich ş.a.) postulează ca lege a politicului „echilibrul puterii", servind astăzi, sub forma „echilibrului terorii", politica de pe poziţii de forţă a cercurilor imperialiste.

ECHIPROBABILISM, orientare etică din cadrul *probabilismului* care susţine că, dintre două opinii morale, una trebuie urmată dacă este cel puţin la fel de probabilă ca şi opinia contrară.

ECHITATE (lat. *aequitas* „echilibru", „egalitate", „dreptate") **1.** (În dreptul natural) Înţelegere teoretică şi aşezare practică a raporturilor dintre oameni, popoare şi state, în conformitate cu principiile egalităţii, dreptăţii şi justiţiei sociale; comportare fondată pe respectarea riguros reciprocă a drepturilor şi datoriilor, pe satisfacerea, în mod egal, a intereselor, a drepturilor şi a datoriilor fiecăruia. În acest caz, noţiunea **e.** are o semnificaţie juridică şi morală. **2.** (În dreptul pozitiv) Termen folosit pentru a indica, fie conformitatea preceptelor legislative cu normele morale, fie adaptarea normei juridice la circumstanţele particulare ale cazului concret. Dreptul pozitiv admite ca, în anumite împrejurări să se recurgă la **e.** pentru a se tempera rigoarea legii scrise (**e.** „interpretativă") sau pentru a se adapta principiul de aplicare a legii la cazul concret (**e.** „formativă"). Aici, justiţia — conformitatea cu legea scrisă — se distinge de **e.** Aristotel distingea şi el între „justiţia naturală" fondată pe natura invariabilă a omului, şi „justiţia legală", inferioară precedentei întrucît depinde de voinţa legislatorului; totuşi, susţine Stagiritul, judecătorul, făcînd apel la raţiune poate suplini imperfecţiunea şi inflexibilitatea legii prin apelul la **e. 3.** (În sens filozofic şi sociologic) Egalitate reală, de fapt şi drept a tuturor cetăţenilor faţă de mijloacele de producţie, existenţă a posibilităţilor egale pentru accesul la instrucţie şi cultură, pentru dezvoltarea personalităţii, dreptul fiecăruia de a primi din partea societăţii bunuri, valori şi servicii în raport cu cantitatea, calitatea şi importanţa socială a muncii depuse în folosul societăţii, datoria fiecăruia de a-şi aduce contribuţia la creşterea avuţiei materiale şi a tezaurului cultural al naţiunii, conform pregătirii, aptitudinilor şi posibilităţilor sale. Realizarea **e.** depinde, în plan obiectiv, de natura *relaţiilor sociale* fundamentale. Condiţia principală pentru realizarea **e.** este desfiinţarea exploatării şi asupririi de orice fel, edificarea socialismului şi comunismului. Instaurînd egalitatea socială reală, societatea socialistă realizează gradual, pe măsura dezvoltării sale economice şi spirituale, cerinţele **e.** în toate sferele relaţiilor sociale. Ea devine astfel un principiu fundamental al politicii şi eticii socialiste. Un aspect esenţial îl reprezintă repartiţia echitabilă a veniturilor, în spiritul principiului socialist al retribuţiei după cantitatea, calitatea şi importanţa socială a muncii depuse în folosul societăţii, pentru a se realiza un raport just între veniturile mari şi mici, combătîndu-se atît tendinţa de diferenţiere exagerată a veniturilor, cît şi tendinţa de nivelare nejustificată a acestora. Introducerea unor criterii obiective în aprecierea şi promovarea oamenilor, în acordarea de stimu-

Scanned with OKEN Scanner

lente materiale şi morale exprimă o latură principală a realizării e. Este profund dăunătoare şi contrară spiritului e. tendinţa unora de a acumula venituri, situaţii şi avantaje, fără a depune o muncă efectivă, fără a-şi da contribuţia corespunzătoare în folosul întregii colectivităţi. De asemenea, e. socialistă constă şi în stabilirea, în spiritul justiţiei sociale, a drepturilor şi îndatoririlor tuturor membrilor societăţii. În socialism, realizarea e. este stimulată de dezvoltarea *democraţiei socialiste* care asigură oamenilor muncii — producători şi proprietari în acelaşi timp — dreptul participării efective, directe şi egale la conducerea societăţii. **E.** este unul dintre principiile fundamentale ale muncii şi vieţii comuniştilor şi una dintre valorile specifice ale civilizaţiei socialiste. Principiul e. socialiste este concretizat, cu multiplele sale implicaţii, în *„Codul principiilor şi normelor muncii şi vieţii comuniştilor, ale eticii şi echităţii socialiste"*.

ECHIVALENŢĂ, *conector*, relaţie logică între două enunţuri care sînt sau adevărate sau false împreună. **E.** se mai defineşte şi ca o *implicaţie* reciprocă. Proprietăţile sale principale sînt *reflexivitatea, simetria* şi *tranzitivitatea* astfel încît orice relaţie care se bucură de aceste trei proprietăţi se numeşte relaţie de e.

ECHIVOC, (lat. *aequus* „egal" şi *vox* „voce") (În filozofie, logică, epistemologie). **1.** Cu două înţelesuri. **2.** Neclar, neprecis. **3.** (În vorbirea obişnuită) Îndoielnic, suspect, dubios. **4.** (Prin extensie) Incert, nesigur. V. *sofism*.

ECKART (numit şi Meister Eckhart sau Eckehart), Johannes (c. 1260—c. 1327), filozof şi teolog german a cărui învăţătură a fost condamnată de papa Ioan XXII (în 1329) pentru a se fi întemeiat, între altele, pe teza coeternităţii Dumnezeu-lume. Totodată, **E.** a căutat să reabiliteze omul, scoţîndu-l de sub stigmatul păcatului originar şi recunoscîndu-l ca fiinţă raţională, prin excelenţă. *Op. pr.:* „Chestiunile pariziene", „Interpretarea Sfintei Evanghelii după Ioan".

ECLECTISM (gr. *eklego* „a alege", „a opta") **1.** Metodă care constă în alegerea, după criterii mai mult sau mai puţin arbitrare, a diferitelor elemente ale unor sisteme de gîndire teoretică diferite, în scopul construirii unui nou sistem sau doctrine teoretice; îmbinare mecanică a unor idei, concepţii, puncte de vedere eterogene sau opuse, procedeu care duce la lipsă de unitate şi de consecvenţă în gîndire. **E.** se manifestă deseori şi prin tratarea echivalentă a diferitelor laturi ale obiectului sau ale procesului studiat, fără distingerea laturilor esenţiale de cele neesenţiale, a celor determinante de cele determinate etc. Alăturînd sau juxtapunînd mai mulţi factori sau mai multe criterii diferite, fără să descifreze structura relaţiilor lor, e. poate conduce cel mult la o descripţie dar niciodată la o autentică *explicaţie* ştiinţifică. Astfel, sociologii adepţi ai *teoriei factorilor* pun pe acelaşi plan diferitele elemente şi condiţii ale vieţii sociale (economia, mediul geografic, tehnica, ştiinţa, ideile sau voinţa oamenilor, politica etc.), ignorînd sau negînd existenţa unui factor determinant, fundamental al dezvoltării sociale. **E.** este o trăsătură caracteristică a unor curente ale filozofiei burgheze din a doua jumătate a sec. 19 şi din epoca contemporană. **E.** a fost şi este promovat, de asemenea, de oportunişti, care au încercat întotdeauna „să îmbine" concepţia lui Marx cu diferite concepţii filozofice burgheze *(neokantianismul* sau *machismul)*. **2.** Apreciere dată unor concepţii sau şcoli filozofice constituite după metoda eclectică. În sec. 3 e.n. este cunoscut e. şcolii *alexandrine*. **E.** este propriu filozofiei lui Cicero, iar în timpurile moderne, celei a lui Leibniz. **E.** acestuia din urmă constă în concilierea unor teze opuse: *empirismul* cu teza

Scanned with OKEN Scanner

ideilor înnăscute, *determinismul* cu *libertatea*, *mecanicismul* cu *finalitatea*, toate înțelese în viziunea naiv-optimistă a unei *armonii metafizice*, prestabilite și nu în mod dialectic, ca unități ale contrariilor. **E.** filozofic a fost erijat în metodă și sistem, ca atare, de către filozoful spiritualist francez, Victor Cousin, la începutul sec. 19. V. *sincretism*.

ECOLOGIE (gr. *oikos* „casă", „gospodărie", „economie" și *logos* „știință"), ramură a biologiei care studiază interacțiunea unităților vitale cu mediul ambiant, „economia" naturii, circulația energiei și materiei în natură. Preconizată în 1870 de Haeckel, **e.**, ca știință de sinteză, are drept obiect unitățile vitale supraindividuale (supraorganismice): populații, biocenoze, ecosisteme, biosfera. Acțiunea organismelor asupra ambianței (germ. *Umwelt*, engl. *environment*), influențele mediului asupra organismelor, co-acțiunea organismelor și influența lor reciprocă sînt problemele de bază ale **e.** Aceasta nu este un capitol al botanicii sau al zoologiei, ci o știință biologică generală; dacă persistă **e.** speciale, ca **e.** animală și cea vegetală, aceasta se datorește unei anumite tradiții în specializarea biologilor. La noi în țară, un impuls puternic pentru dezvoltarea **e.** a fost dat de Gr. Antipa. **E.** constituie una dintre disciplinele fundamentale de cercetare ale agronomiei, silviculturii etc.; problematica unei asemenea discipline a fost adusă la ordinea zilei în cadrul acțiunilor de creștere a producției alimentare, de combatere a poluării și de ocrotire a naturii, de eradicare a bolilor transmisibile etc. Unii autori vorbesc și de o **e.** internă a organismului (**e.** celulară, **e.** moleculară). **E.** *umană* (socială) studiază interacțiunile speciei *Homo sapiens* cu mediul său, atît pe plan biologic, cît și în planul relației societate-biosferă. Mediul înconjurător (al unui sistem social) poate fi considerat în unități variate (statal-național, regional, urban, rural etc.) și studiat în raport cu structura, densitatea și dinamica activităților sociale (economice, demografice, culturale etc.). Spre deosebire de punctul de vedere al geografiei umane, **e.** *umană* studiază și mediile artificiale (orașe, locuințe, întreprinderi), punînd accentul nu numai pe influența acestora asupra vieții sociale, ci îndeosebi pe organizarea teritorială, pe amenajarea mediului înconjurător, determinată de activitatea socială. Prin „sistem ecologic" (sau „*ecosistem*") se înțelege unitatea funcțională de bază, de mărime discernabilă, în care organismele și comunitățile de organisme se află într-o acțiune reciprocă naturală cu toți factorii ambianței, ai mediului înconjurător abiotic. Ruperea echilibrului biologic (starea de echilibru a spectrului de specii de organisme caracteristic pentru un teritoriu determinat), înmulțirea speciei umane fără organizarea corespunzătoare a mediului social și natural, secătuirea rezervelor naturale (materii prime, apă, aer, sol etc.), poluarea ambianței etc., pot provoca o „criză ecologică". Criza ecologică actuală este pusă în legătură cu „creșterea canceroasă" (Mesarovič-Pestel) a economiei capitaliste și cu repartizarea inechitabilă pe glob a rezultatelor progresului. După școala de la Chicago, **e.** *umană* s-ar reduce la o sociologie dinamică a așezărilor umane, punct de vedere insuficient sub raport teoretic și practic. O abordare adecvată a **e.** umane nu poate fi decît multi- și interdisciplinară, integrînd (eventual utilizînd concepte și modele ale *teoriei generale a sistemelor*) date furnizate de biologie, antropologie, medicină, sociologie, antropogeografie, psihosociologie etc. Protecția mediului înconjurător (mediului ecologic) este o preocupare concertată a Națiunilor Unite; ea este legiferată în țara noastră. Analiza și proiectarea ecosistemelor face parte din *cercetarea viitorului* și reprezintă un domeniu al

Scanned with OKEN Scanner

acțiunii responsabile a omului contemporan asupra propriei condiții existențiale de viață. De aceea, unii autori includ problema situației ecologice în reflecția filozofică asupra *condiției umane* prezente și viitoare.

ECONOMISM, curent oportunist manifestat în sînul social-democrației din Rusia la sfîrșitul sec. 19 și începutul sec. 20. Doctrinarii **e.** susțineau că muncitorii trebuie să ducă numai o luptă economică, lăsînd lupta politică împotriva țarismului pe seama burgheziei liberale. Ei minimalizau în spirit materialist-vulgar rolul *ideologiei* în lupta revoluționară și atribuiau un rol primordial mișcării spontane a clasei muncitoare. Un rol hotărîtor în combaterea ideologică a **e.** l-a avut lucrarea lui Lenin „Ce-i de făcut?".

ECOSISTEM, v. ENTROPIE.

ECTEZĂ, moment al unei demonstrații geometrice, reprezentat prin construcția unei figuri în care sînt expuse datele problemei de analizat. Prezentă în opera lui Euclid, analizată de Proclus, Leibniz, Kant, ideea **e.** constituie originea istorică a interpretării constructive a demonstrațiilor matematice.

ECTOGENEZĂ, v. AUTOGENEZĂ.

ECTROPIE. v. ENTROPIE.

EDUCAȚIE, activitate socială (la început spontană, apoi deliberată și instituționalizată) cu caracter fundamental, marcînd o succesiune crescătoare (în suită ordonată) de acțiuni, menite să formeze, să cultive, să valorifice capacitățile individului și să formeze deprinderile persoanei, să potențeze valorificarea disponibilităților creatoare ale acesteia. A apărut odată cu comunitatea umană, constînd în transferarea experienței de viață acumulată de generația adultă la cea tînără și în formarea acesteia prin înzestrarea ei cu capacitățile și deprinderile necesare activității sociale utile. **E.** se poate înfățișa ca acțiune formativă prin alții și prin sine însuși (autoeducație). În sens restrîns, **e.** este un sistem planificat de influențe de durată asupra individului și asupra unor colective de indivizi în vederea orientării dezvoltării (fizice, morale și intelectuale) potrivit unui anumit ideal educațional, propriu unui program de dezvoltare socială a unei anumite clase sau categorii sociale. Caracterul **e.** este așadar determinat de ideologia clasei care deține mijloacele educaționale. În procesul educațional putem deosebi momentul (aspectul) *informațional* (comunicarea culturii generale și profesionale) și cel *formativ* (educativ propriu-zis). În sens propriu, **e.** urmărește dezvoltarea capacităților și modelarea aptitudinilor în vederea pregătirii profesionale și a împlinirii multilaterale a personalității. Sub raport morfologic, **e.** este un proces complex cu mai multe dimensiuni. Astfel, dezvoltarea capacității motrice a individului face necesară **e.** *fizică;* capacitatea sa de cunoaștere impune **e.** intelectuală; cerințele conviețuirii sociale reclamă **e.** *morală* și *civică;* nevoia de frumos artistic, natural și social implică **e.** *estetică;* încadrarea în producția de valori materiale și spirituale, respectiv în activitatea socială utilă a societății determină **e.** *profesională.* Toate acestea sînt însă componente ale **e.,** diferențiate în mod convențional, în cursul practicii social-istorice. Ca proces acțional, **e.** este însă indivizibilă, ca și scopul care o călăuzește (formarea personalității). Factorii **e.** sînt: *familia* (care pune bazele primelor cunoștințe și ale celor dintîi reguli de acțiune și purtare), școala (care în formațiunile sociale moderne și îndeosebi în socialism este factorul cu rol conducător în procesul educației), asociațiile de copii și tineret, asociațiile profesionale, culturale, sportive, corale etc.,

Scanned with OKEN Scanner

diferite alte *instituţii* sociale (presa, radioul, televiziunea, teatrul, cinematograful, muzeele, expoziţiile etc.). În România, ţară socialistă, statul aduce o considerabilă şi multilaterală contribuţie la educarea tineretului, alocă fonduri uriaşe pentru asigurarea bazei materiale a învăţămîntului, începînd cu formele lui preşcolare. Ritmul rapid al dezvoltării societăţii contemporane, precum şi accelerarea progresului ştiinţifico-tehnic au impus noi acţiuni educaţionale, coordonate sau integrate cu cele tradiţionale: **e.** *postşcolară* şi *postuniversitară* (prin metoda reciclării), **e.** *permanentă* (prin cămine culturale, case de cultură şi universităţi populare) şi **e.** *recurentă* (reluată periodic, în „tranşe" de **e.**, interconectate şi urmate de activitate productivă sau socială utilă, spre deosebire de forma tradiţională a **e.**, concentrată într-o singură perioadă a vieţii). Aceste forme de **e.** pe linie de stat, împreună cu vasta reţea de învăţămînt politico-ideologic, organizată nemijlocit de P.C.R., ca şi de organizaţiile obşteşti, constituie pîrghiile hotărîtoare ale **e.** *adulţilor*, întemeiată teoretic pe concepţia filozofică materialist-dialectică despre lume şi viaţă. Importantele măsuri luate, la iniţiativa P.C.R., de integrare a învăţămîntului cu cercetarea şi producţia contribuie la *educarea prin muncă şi pentru muncă* a tineretului din ţara noastră. Formarea omului nou trebuie să pornească de la adevărul binecunoscut după care munca, activitatea socială utilă constituie factorul determinant în formarea conştiinţei socialiste, în educarea morală şi politică a maselor. De aceea este necesar să punem pe prim plan educarea oamenilor, îndeosebi a tineretului, prin muncă şi pentru muncă. Forţa de înrîurire a **e.** este condiţionată de ereditate şi de mediul social-economic şi cultural; cînd acestea sînt favorabile, perspectivele de dezvoltare optimă a personalităţii cresc considerabil. **E.** se exercită la nivele şi zone diferite: pornind de la cultura „instrumentală" elementară (formarea deprinderii de a utiliza unelte simple), ea se poate ridica la nivelul culturii generale şi profesionale, la gîndirea logic-raţională şi la *conştiinţa de sine;* ea poate trece apoi de la zona intelectului spre zona sentimentelor a atitudinilor şi a voinţei, asigurînd dezvoltarea personalităţii în integralitatea ei. Toţi marii filozofi, de la Socrate şi Platon pînă în zilele noastre, au dăruit culturii însemnate reflecţii asupra **e. E.** *comunistă*, modalitate superioară de formare şi influenţare educaţională, se realizează în spiritul ideilor şi moralei comuniste care are drept scop formarea omului nou cu o înaltă conştiinţă socială şi cu un profil moral-politic comunist. **E.** comunistă, presupune, aşadar, un proces educaţional polivalent, în cadrul căruia un rol hotărîtor îl au **e.** morală şi **e.** politică. **E.** *morală* comunistă vizează însuşirea unor principii morale superioare, un comportament civilizat şi responsabil în concordanţă cu idealurile şi sistemul valorilor morale ale clasei muncitoare, ale societăţii socialiste. **E.** *politică* presupune însuşirea concepţiei politico-ideologice a clasei muncitoare, a programului de acţiune al partidului de avangardă al acestei clase, formarea unei atitudini revoluţionare, militante în cadrul raporturilor sociale, în vederea integrării conştiente a fiecărui om al muncii în procesul construirii unei societăţi lipsite de orice exploatare şi asuprire, adeziunea faţă de idealurile socialismului şi comunismului. **E.** *estetică*, proces educaţional complex prin intermediul căruia se formează gustul pentru frumos, se dezvoltă sensibilitatea estetică, disponibilitatea oamenilor de a recepta şi crea valori artistice. **E.** estetică presupune dezvoltarea „simţurilor umane subiective" (Marx), instruirea în domeniul teoriei şi istoriei artelor, contactul direct cu operele de artă (pentru ca informarea să devină formare), cunoaşterea limbajelor specifice diferitelor arte, dobîndirea de către public a capacităţii

Scanned with OKEN Scanner

de ridicare la *semnificaţiile* majore sugerate de operele de artă, acestea, la rîndul lor, rezultînd din atitudinea creatorului de artă faţă de viaţă, din capacitatea lui de a dezvălui sensurile umane ale realităţii. V. şi *autoperfecţionare; comunicaţie de masă.*

EFECT, obiect, fenomen sau proces care succede şi este generat, produs de o *cauză*. Ca şi cauza, **e.** are un caracter *universal*, diacronia sistemelor materiale şi ideale manifestîndu-se totdeauna ca o succesiune de cauze şi efecte, corelate reciproc. De aceea, diversitatea de clasificări ale cauzelor se răsfrînge şi în domeniul **e.** Totodată, pentru a se releva şi diferenţa între **e.** şi cauză se menţionează *asimetria* relaţiei dintre acestea, manifestată prin prezenţa întotdeauna a anteriorităţii cauzei în raport cu **e.** acesteia. Raportul de anterioritate se poate înfăţişa fie ca anterioritate *absolută* (în cazul relaţiilor cauzale univoce), fie ca anterioritate *relativă* (în cazul relaţiilor cauzale biunivoce sau al conexiunilor inverse care presupun coexistenţa parţială a **e.** cu cauza care l-a generat). V. şi *cauză* şi *efect; cauzalitate; determinism; condiţie; feedback; interdependenţă.*

EFECTIC (gr. *efecticos* „care îşi suspendă judecata"), denumire atribuită discipolilor lui Pyrrhon şi care exprimă starea de echilibru sau de suspensie produsă de o cercetare fără rezultate. V. şi *zetetic; aporetic.*

EFECTIVISM (sau *semiintuiţionism*), denumire dată concepţiei asupra matematicii, proprie unui grup de matematicieni francezi (E. Borel, H. Lebesgue, R. Baire ş.a.), precursori ai *intuiţionismului.* Principiul **e.** (exprimat de Borel): pentru a fi eficiente, valabile în sensul unei aplicaţii posibile, obiectele matematice nu trebuie definite doar prin *axiome*, prin caracteristicile lor abstracte; definiţia lor trebuie să fie constructivă, să indice etapele prin care se ajunge la ele. Concepînd matematica în strînsă legătură cu *realitatea*, cu aplicaţiile ei în fizică, reprezentanţii **e.** au recunoscut valoarea fundamentală a finitului, calculabilului, constructivului, numărabilului. Fără a exclude infinitul, continuul, definiţiile axiomatice, ei le acordau doar un sens negativ şi o valoare de instrument tranzitoriu.

EFECTIVITATE, (în logică) proprietate pe care o are un concept în cazul în care există o procedură pentru a se determina, într-un număr finit de paşi, dacă acest concept se aplică la orice obiect dat. De ex., într-un sistem formal, noţiunea de derivare este „efectivă", deoarece există o procedură mecanică pentru a determina, într-un număr finit de paşi, dacă o anumită serie de formule din acest sistem constituie sau nu o derivare a unei alte formule date.

EGALITARISM, concepţie utopică mic-burgheză, reprezentată îndeosebi de P.J. Proudhon, care preconizează înlăturarea contradicţiilor capitalismului prin împărţirea egală a proprietăţii private. A apărut în condiţiile capitalismului, ca protest al micilor producători împotriva ruinării lor de către marele capital. Criticînd **e.,** întemeietorii socialismului ştiinţific au arătat că mica proprietate (respectiv mica producţie de mărfuri) dă naştere ea însăşi în mod inevitabil relaţiilor capitaliste şi contradicţiilor acestora, astfel încît programul eternizării micii proprietăţi este utopic şi, în fapt, retrograd. Tendinţele de nivelare a retribuirii muncii, de nesocotire a principiului cointeresării materiale, cerinţa uniformizării trebuinţelor personale şi a consumului individual, reprezintă expresii ale **e.,** ale unei concepţii neştiinţifice, opusă principiilor socialiste de retribuţie, spiritului echităţii socialiste, criteriului diferenţierii veniturilor în funcţie de cantitatea, calitatea, importanţa socială şi rezultatele muncii depuse,

Scanned with OKEN Scanner

precum şi al stimulării morale a muncii de înaltă calificare şi *responsabilitate.*

EGALITATE, concept filozofico-sociologic care desemnează cerinţele realizării aceleiaşi situaţii sociale pentru toţi membrii societăţii. Noţiunea de **e.** nu are acelaşi conţinut în diferite epoci sau pentru diferite clase. Astfel, concepţia burgheză despre **e.,** apărată de ideologii revoluţiilor burgheze din sec. 17—18, reducéa **e.** la drepturile cetăţenilor de a fi egali în faţa legii, adică la **e.** juridică şi politică. În condiţiile împărţirii societăţii în clase antagoniste, acest model de **e.,** deşi reprezintă un progres însemnat faţă de raporturile sociale întemeiate pe rînduielile feudale, are în mod necesar un caracter formal şi limitat. Spre deosebire de înţelesul burghez al **e.,** conceptul socialist-ştiinţific de **e.** are sensuri *sociale reale,* instituindu-se ca **e.** a tuturor oamenilor în raportul lor cu mijloacele de producţie, faţă de accesul la valorile materiale şi spirituale, consfinţind dreptul oamenilor de a munci după capacităţi şi de a fi retribuiţi după cantitatea, calitatea şi importanţa socială a muncii (în socialism) şi după nevoi (în comunism). Avînd ca bază obiectivă desfiinţarea proprietăţii private şi instaurarea relaţiilor de producţie socialiste, dezvoltarea economică armonioasă a tuturor regiunilor ţării, **e.** politică nu mai are în socialism un caracter formal, ci unul real; oamenii muncii, fără nici o deosebire, au posibilităţi, drepturi şi obligaţii egale de a participa activ la rezolvarea tuturor problemelor vieţii sociale, economice si politice. În socialism, condiţiilor social-economice (materiale) ale **e.** li se adaugă garanţiile juridice ale realizării ei, toţi membrii societăţii fiind egali în faţa legii. Relaţiile de **e.** între oameni în socialism nu trebuie privite însă abstract şi absolutizant; în această primă fază a societăţii comuniste, deşi are loc un salt hotărîtor în realizarea **e.,** se păstrează încă anumite inegalităţi în domeniul veniturilor, în funcţie de stadiul dezvoltării economice a societăţii, datorită existenţei deosebirilor dintre diverse activităţi sociale, repartiţia înfăptuindu-se după cantitatea, calitatea, importanţa socială şi rezultatele muncii. **E.** socială deplină se va statornici în faza superioară a societăţii comuniste, pe măsura ştergerii treptate a deosebirilor esenţiale dintre munca fizică şi cea intelectuală, dintre sat şi oraş. În comunism, **e.** va avea un caracter *multilateral,* rezultat din omogenizarea socială deplină şi va fi întemeiată pe un nivel ridicat al dezvoltării bazei tehnico-materiale a societăţii, precum şi pe un nivel superior de dezvoltare a vieţii spirituale.

EGO (lat. „eu"), termen introdus de S. Freud în psihologia dinamică într-o accepţie care desemnează o „instanţă" psihică de coordonare, echilibrare şi împăcare între cerinţele „id"-ului (zona inconştientului în care se manifestă dinamismul instinctual, călăuzit de „principiul plăcerii"), pe de o parte, şi cerinţele şi interdicţiile mediului social (interiorizat ca „*super-ego*") pe de altă parte. **E.** este silit să se călăuzească după „principiul realităţii"; fiind însă o instanţă de compromis, atunci cînd adevărul ar fi traumatizant (Anna Freud), **e.** poate elabora fantasme şi interpretări eronate. În acest fel s-ar explica unele dereglări psihopatologice ale personalităţii. După alţi psihanalişti (H. Hartmann ş.a.) „funcţiile sintetice" ale **e.** sînt tot atît de importante ca şi funcţiile sale coordonatoare, adaptative şi defensive. **E.** nu este aşadar identic cu „*eul*" psihologiei tradiţionale. V. şi *psihanaliză.*

EGOCENTRISM (lat. *ego* „eu" şi *centrum* „centru"), atitudine a aceluia care raportează totul la sine însuşi, la propria sa persoană, care judecă totul prin prisma intereselor şi a

Scanned with OKEN Scanner

sentimentelor personale. Prin extensiune, concepție filozofică și etică care consideră individul, „*eul*", ca centru al întregii lumi.

EGOISM (lat. *ego* „eu"), principiu și trăsătură morală care constă în punerea intereselor personale mai presus de cele obștești, în atașamentul excesiv față de sine și în nesocotirea intereselor și drepturilor celorlalți. Spre deosebire de teoria progresistă a „egoismului rațional", susținută de luminiștii din sec. 17—18, de Feuerbach, Cernîșevski ș.a., după care „interesul personal just înțeles" trebuie să coincidă cu cel social, în concepțiile utilitariștilor (J. Bentham, J.S. Mill), ale pragmatiștilor și ale altor eticieni burghezi, **e.** constituie, alături de *individualism*, principiul dominant al moralei. În opoziție cu concepțiile burgheze, marxismul a arătat că **e.** nu este o trăsătură inerentă „*naturii umane* eterne", ci un produs al societății bazate pe proprietatea privată și pe relații de exploatare. Morala comunistă opune **e.** și individualismului principiul *colectivismului*, care asigură înțelegerea și înfăptuirea unității între interesele personale, interesele celorlalți și interesele societății în general. Combaterea mentalităților egoiste constituie una dintre sarcinile principale ale activității educative și ale conduitei morale a omului nou.

EGOTISM, termen creat de Stendhal, cu sensul de autoanaliză făcută în vederea rafinării sentimentelor și a unui mai plăcut exercițiu al acestora. Dată fiind preocuparea cunoscută a lui Stendhal pentru analiza critică a individualității, termenul a căpătat ulterior și o încărcătură semantică peiorativă, semnificînd cultul propriului eu, excesul egolatru. El este folosit în psihologia și filozofia contemporană, pentru a desemna, într-un sens neutru, atitudinea de *autocunoaștere*, de autoanaliză, reprezentînd o pîrghie importantă în acțiunea de *autoperfecționare*.

EHRENFELS, Christian von (1859—1932), psiholog și filozof austriac, continuator al lui Fr. Brentano și A. Meinong. Prin teoria „calităților configurative" (Gestaltqualitäten), **E.** a pus bazele „psihologiei gestaltiste" (Gestaltpsychologie), pregătind depășirea psihologiei asociaționist-mecaniciste printr-o psihologie modernă, a *totalității*. **E.** a fost totodată unul dintre întemeietorii *axiologiei*, reprezentînd direcția psihologistă în conceperea esenței și funcțiilor *valorii*. După **E.**, valoarea constă în dezirabilitate, adică în raportul dintre un obiect și subiectul care îl dorește. *Op. pr.:* „Sistemul teoriei valorilor"(1897—1898), „Conceptele de bază ale eticii" (1907).

EIDETIC (gr. *eidos* „formă", „esență") **1.** Ceea ce se referă la esența lucrurilor, la semnificația lor. **2.** (În psihologie) Ceea ce conferă imaginilor create de fantezie o pregnanță datorată detaliilor pe care le exprimă și pe care nu le reproduce simpla percepere a obiectului. **3.** (În fenomenologie) Ceea ce are trăsăturile *esenței:* eidetica sau eidologia este teoria despre idei (eidos). În *fenomenologia* lui Husserl „reducția **e.**" este metoda de a varia la infinit conținutul unei reprezentări pentru a degaja astfel esența lucrului. Științele **e.** sînt științe despre esențe, în opoziție cu științele despre fapte. **4.** (În estetică) Ceea ce definește dispoziția artistului de a vedea, după voință, lucruri imaginare, purtînd o netă plasticitate, de a-și reprezenta imaginar și plastic *idei:* termenul a fost introdus de Husserl și a fost folosit, la noi, de Camil Petrescu.

EIDOS (gr. „formă", „specie", „imagine") **1.** (În filozofia și literatura antică) Termen care a evoluat, în diferite curente și școli filozofice, spre sensuri din ce în ce mai abstracte, păstrînd în același timp o legătură organică cu conținutul concret-senzorial, plastic-corporal al intuițiilor originare și care inițial desemna „ceea ce se vede",

Scanned with OKEN Scanner

dar treptat a căpătat înţelesul mai profund de „fenomenalitate concretă", de „*dat* corporal sau plastic în gîndire". Reprezentanţii filozofiei naturii îl înţeleg ca „imagine" (Leucip, Democrit), unii eleaţi (ex., Parmenide) îl interpretează însă ca o *esenţă* într-un fel sau altul, încă vizibilă, iar sofiştii (ex., Protagoras) îi atribuie, pe lîngă sensul tradiţional, şi unul logic-formal, de noţiune specifică sau specie a esenţei; la Platon, numeroasele înţelesuri ale **e.** se întrepătrund (extern-intern, mitologic-naturfilozofic ş.a.), cel mai caracteristic fiind considerat cel de idee substanţială, iar Aristotel îi conferă şi sensul de „formă". Aceeaşi dualitate intuitiv-abstractă în interpretarea semnificaţiei termenului îi este proprie şi *stoicismului* şi *neoplatonismului*. **2.** (În *fenomenologie*, la E. Husserl ş.a.) Termen care desemnează abstracţia mentală supremă, dată însă concret, intuitiv şi independent întemeiată, fiind de natură pur mentală şi excluzînd orice aluzie la *substanţialitate*.

EINSTEIN, Albert (1879—1955), fizician şi filozof al ştiinţei german, stabilit în S.U.A., creatorul teoriei *relativităţii* (restrînse şi generalizate). Alte cercetări fundamentale în fizică: teoria fotonilor, dezvoltarea unei teorii unificate a cîmpului, formularea modelelor cosmologice. Opera lui **E.** are o mare semnificaţie pentru filozofie, implicînd modificarea imaginii ştiinţifice generale despre lume, a modului de concepere a *spaţiului*, *timpului*, *cauzalităţii*, *substanţei*, contribuind la fundamentarea ştiinţifică a *materialismului dialectic* contemporan. Ea a influenţat puternic metodologia ştiinţei în epoca actuală. În lucrările lui **E.** găsim şi o formulare explicită, directă a unei teorii filozofice şi epistemologice şi, fapt remarcabil, aceasta este perfect solidară cu cercetările lui din fizică. Influenţat iniţial de E. Mach, **E.** s-a desprins total de ideile pozitiviste, opunîndu-le o concepţie raţionalistă. Cercetînd metodele ştiinţei actuale, **E.** a explicat rolul construcţiilor matematice, al experienţei şi *intuiţiei* în cunoaşterea ştiinţifică. Împotriva *empirismului* inductivist, **E.** a subliniat natura ipotetică a principiilor ştiinţei, caracterul lor constructiv. Pentru aprecierea şi selecţia teoriilor ştiinţifice, **E.** propunea un dublu criteriu: a) „confirmarea externă" a teoriei şi b) „perfecţiunea ei internă" (naturaleţea, simplitatea logică, organizarea deductivă superioară). **E.** a elaborat şi a folosit ca principiu euristic ideea de obiectivitate înţeleasă ca „invariantă a legilor fizice". O influenţă deosebită au ideile lui **E.** despre raportul dintre matematică şi realitate, dintre intuitiv şi formal, raţional şi empiric, lege ştiinţifică şi fapte, *modele* şi *formalism*. *Op. pr.:* „Electrodinamica corpurilor în mişcare" (1905), „Fundamentele teoriei generale a relativităţii" (1916, trad. rom. 1957), „Geometria şi experienţa" (1921), „Teoria unitară a cîmpului fizic" (1929), „Fizica şi realitatea" (1936).

EKISTICĂ (engl. *ekistics*, de la gr. *oiko* „a se aşeza", „a se instala"), domeniu de cercetare interdisciplinară cu puternică orientare prospectivă ce se ocupă cu aşezările omeneşti din toate punctele de vedere: aşezările urbane şi rurale, inventarierea nevoilor de renovare a aşezărilor umane, stabilirea criteriilor de evaluare a acestora, explorarea posibilităţillor de finanţare a unor planuri naţionale de renovare, în special, urbană. Termenul a fost creat şi introdus de C.I.Doxiadis.

„ELAN VITAL", v. **BERGSON,** Henri.

ELEATĂ (*Şcoala* **e.**), şcoală filozofică din Grecia antică, de la sfîrşitul sec. 6 şi din sec. 5 î.e.n., numită astfel după oraşul Eleea din sudul Italiei, unde şi-a desfăşurat activitatea. Reprezentanţii Şcolii **e.** au fost: Xenofan din Colofon, Parmenide din Eleea, Zenon din Eleea şi Melissos din Samos.

Scanned with OKEN Scanner

Ei au meritul de a fi supus unei cercetări raționale conceptul de *existent*, bază a principiului identității (descoperit de ei), ca și a principiului *noncontradicției*. Absolutizînd însă acest principiu, eleații au formulat concepția nedialectică după care diversitatea și mișcarea lumii sînt date senzoriale neconcludente, adevăratul „existent" cognoscibil numai prin rațiune, fiind unic, imobil, continuu și neschimbător. Această concepție a devenit unul dintre izvoarele idealismului platonician. Școala **e.** s-a ridicat împotriva dialecticii lui Heraclit din Efes. Unele dintre argumentele eleate, prin care se releva caracterul contradictoriu al mișcării, diversității, schimbării calitative, deși destinate să dovedească imposibilitatea esențială a acestora, au contribuit totuși în mod obiectiv la dezvoltarea dialecticii, logicii și științei.

ELEMENT, noțiune care desemnează, de-a lungul istoriei științei și filozofiei, substanțele sau particulele simple, primordiale, din combinarea cărora ia naștere toată diversitatea obiectelor lumii. Conținutul acestei noțiuni s-a schimbat în cursul istoriei, reflectînd, pe fiecare treaptă a dezvoltării științei, nivelul și adîncimea cunoașterii *structurii* materiei. În antichitate a fost foarte răspîndită concepția despre existența a patru **e.** materiale: focul, aerul, apa și pămîntul. În formularea pe care i-a dat-o Aristotel, această concepție a dominat în tot cursul evului mediu. Pentru concepția atomistă, apărută tot în antichitate (Leucip, Democrit ș.a.), **e.** sînt *atomii*, concepuți ca particule ultime, absolut indivizibile ale *materiei*. În sec. 17, R. Boyle formulează concepția despre **e.** chimice ca substanțe neconstituite din alte substanțe și în care se descompun, în ultima instanță, toate celelalte substanțe. Ulterior, noțiunea de **e.** a fost legată de existența unor tipuri determinate de atomi. Descoperirile fizicii moderne au permis dezvăluirea cauzelor mai adînci ale însușirilor **e.** chimice și constituirea concepției actuale despre **e.**, potrivit căreia acestea sînt forme ale materiei alcătuite din atomi avînd același număr de protoni în nucleu, adică același număr atomic. Totodată, știința contemporană a dezmințit reprezentările despre existența unor particule absolut „elementare", ultime și simple ale materiei. Atomul este format din particule elementare, acestea, la rîndul lor, avînd de asemenea o structură. În *teoria generală a sistemelor* orice **e.** subordonat unui sistem se comportă față de acesta ca un subsistem. În raport cu sistemul căruia îi este subordonat elementul este simplu, iar în raport cu subelementele pe care le subordonează este o complexitate. În perspectiva relativității noțiunilor de element și simplu, dialectica materialistă formulează teza inepuizabilității structurale a materiei.

ELENĂ *(filozofia* **e.***)*, v. **GREACĂ** *(filozofia* **g.***)*.

ELENISTICĂ *(filozofia* **e.** sau a *elenismului*), filozofia celei de-a treia etape a civilizației grecești antice, etapă cuprinsă convențional între data morții lui Alexandru Macedon (323 î.e.n.) ori a lui Aristotel (322 î.e.n.) și aceea a urcării pe tron, la Roma, a lui Augustus (31 î.e.n.) sau a căderii sub dominația romană a Egiptului (30 î.e.n.), ultimul dintre regatele constituite pe ruinele imperiului lui Alexandru (regatele eleniste); denumirea a fost introdusă de Droysen („Istoria elenismului", 1836). Principalele școli ale *filozofiei* **e.** au fost: *epicurianismul*, *stoicismul*, *scepticismul*, *platonismul Noii Academii*, *școala peripatetică*, filozofia *alexandrină*. Filozofia **e.** nu trebuie confundată cu filozofia *elenă* (filozofia *greacă* în ansamblul ei).

ELIADE, Mircea (n. 1907), filozof și scriitor român. Stabilit în S.U.A. A stu-

Scanned with OKEN Scanner

diat la București, Calcutta și Benares. În perioada dintre cele două războaie mondiale concepția sa a fost influențată de orientarea trăirist-existențialistă și istorist-tradiționalistă. Interesat de „preistorie", de fenomenul originar românesc, de folclorul laic și profan, românesc și comparat, considerate și ca fundamente ale culturii, s-a făcut cunoscut prin studii de morfologie, fenomenologie, hermeneutică și istorie a culturii și religiilor. Din perspectiva fenomenologică a elaborat o teorie a *sacrului*, ca element central în înțelegerea structurii conștiinței religioase și a comportamentului lui „homo religiosus", o dialectică a sacrului și a *profanului*, o teorie a *simbolului* religios, o generalizare și nuanțare a conceptului de *arhetip*, o descriere și sistematizazare tipologică a *hierofaniilor*. Este un teoretician al *mitului* și al permanenței sale în lumea modernă, în forme „camuflate", al „nostalgiei originilor", al relațiilor dintre arhetip, timp și istorie, al „eternei reîntoarceri", cu implicații de teorie a *ciclului istoric*. Lucrările sale au adus contribuții importante la analiza specificității fenomenului religios, în diferite epoci și la diferite popoare, cercetările sale vizînd cu precădere societățile primitive și vechile concepții filozofice și religioase ale umanității considerată ca unitate spirituală. *Op. pr.:* „Alchimia asiatică" (1934), „Yoga — nemurire și libertate" (1936, 1954), „Mitul reintegrării" (1942), „Comentarii la legenda Meșterului Manole" (1943), „Tratat de istorie a religiilor. Morfologia sacrului" (1949), „Imagini și simboluri" (1952), „Mituri, vise și mistere" (1957), „Aspecte ale mitului" (1963), „Sacrul și profanul" (1965), „Nostalgia originilor" (1970), „De la Zalmoxis la Gingis-Khan" (1970), „Religiile australiene" (1972), „Istoria credințelor și ideilor religioase" (trei vol.: vol. I „De la epoca pietrei la misterele din Eleusis", 1976).

ELIADE RĂDULESCU, Ion. v. **HELIADE RĂDULESCU,** Ion.

ELITĂ *(teoria elitelor)*, teorie care susține că, în orice societate, sarcina conducerii vieții sociale revine în mod firesc și determinant unui grup restrîns de oameni „aleși", superior dotați, constituind e societății. După teoria **e.**, doar cei „dotați", dispunînd de un „grad superior de mobilitate socială", ar putea să urce în stratul superior al societății, asigurîndu-și participarea la puterea politică. Opusă teoriei materialist-istorice a claselor sociale, care arată că mobilitatea socială este obiectiv condiționată și că progresul social în societatea cu clase antagoniste este determinat de lupta de clasă, teoria **e.** justifică dominația minorității exploatatoare, a grupurilor sociale care dețin puterea economică, ai căror reprezentanți au privilegiul accesului neîngrădit la cultură (ceea ce favorizează promovarea lor în diverse ranguri organizaționale) și totodată acreditează ideea că masele populare ar fi incapabile de orice fel de creație, inapte să participe la conducerea societății. În filozofia modernă, principalii reprezentanți ai teoriei **e.** au fost Fr. Nietzsche și Th. Carlyle. De pe pozițiile aristocratismului cultural, Ortega Y Gasset a preconizat crearea unei noi **e.**, sustragerea culturii de sub influența maselor. Teoreticieni ai sociologiei **e.** sînt în epoca noastră, în special G. Mosca, V. Pareto („elitele guvernante" și „elitele negu-vernante", teoria „circulației elitelor" sau a „claselor politice"), școala „tehnocraților", K. Mannheim și, într-o formă extremistă, reprezentanții *darvinismului social*, *rasismului*, *fascismului* și *neofascismului*. V. și *personalitate*.

EMANATISM (lat. *emanare* „a curge"), doctrină filozofico-religioasă de tendință panteistă, potrivit căreia lumea nu este rezultatul unui act de creație, ci s-ar naște din substanța divinității

Scanned with OKEN Scanner

printr-un proces continuu de *emanaţie* (curgere, radiaţie). De ex., **e.** neoplatonicienilor, al lui J. Böhme. Sin. *emanaţionism.*

EMANAŢIE, termen filozofic tradiţional care desemnează degajarea (emanarea) domeniilor inferioare ale existenţei din cele superioare, în condiţiile conservării de către acestea din urmă a stării de nemişcare şi inepuizabilitate, în timp ce domeniile inferioare ar suferi o treptată diminuare, pînă la dispariţie. În filozofia antică greacă, ideea **e.** apare, într-o viziune materialistă, la Empedocle care considera vederea ca efect al acţiunii **e.** elementelor asupra organului de simţ respectiv, precum şi la Leucip şi Democrit în teoria lor atomistă şi în explicarea genezei *senzaţiilor* (aşa-numitele „eidola", care se desprind, „emană" din atomi şi ajung la organele de simţ). *Neoplatonismul* a interpretat **e.** în spiritul *providenţialismului,* al *fatalismului* şi al *teleologiei,* îmbinînd idei ale lui Platon, Aristotel şi ale stoicilor cu cele despre mobilitatea activă, imanentă întregii realităţi, a primului principiu (de ex., concepţia lui Plotin despre „scurgerea", emanarea creatoare, despre radiaţia luminoasă ca temelie primară, care se conservă veşnic, fără să descrească şi acţionează potrivit unor legi riguroase, concepţie elaborată apoi detaliat de Proclos, cu ajutorul schemei triadice, de factură dialectică: fiinţare în sine, emanaţie, revenire la starea iniţială). În filozofia evului mediu (N. Cusanus, J. Scotus Eriugena, J. Böhme, M. Eckart) şi a *Renaşterii* (G. Bruno şi, în general, filozofii naturii) **e.** este opusă *teismului,* introducîndu-se în gîndire un puternic element panteist, ca expresie intuitivă a circuitului *substanţei* în natură.

EMANCIPARE UMANĂ, (în concepţia tînărului Marx) emancipare a omului (şi nu numai a statului) de religie, deci înlăturarea condiţiilor obiective (în primul rînd înlăturarea proprietăţii private) care generează reprezentările religioase. Prin **e.u.** se înţelege, într-un sens marxist mai larg, realizarea plenară a fiinţei umane, înlăturarea contradicţiei dintre esenţa şi existenţa omului şi realizarea coincidenţei acestora, suprimarea *înstrăinării.* Calea realizării **e.u.** este, după filozofia lui Marx, activitatea practică, revoluţionară, de transformare a vieţii sociale şi a omului în sens comunist.

EMERGENT (lat. *emergere* „a ieşi", „a se arăta") *(teoria evoluţiei emergente),* teorie idealistă şi metafizică cu privire la procesul *dezvoltării,* creată în deceniul al treilea al sec. 20 de filozofii englezi S. Alexander şi C.L. Morgan. Această teorie susţine că apariţia noilor *calităţi* este absolut spontană şi imprevizibilă, deoarece ele nu sînt produse întotdeauna şi în mod necesar de treapta anterioară de dezvoltare, de schimbările cantitative premergătoare, ci scapă adesea, principial, oricărei explicaţii cauzale şi oricărei ipoteze explicative. După ea, apariţia noilor calităţi se datorează, în ultimă instanţă, intervenţiei creatoare a divinităţii. Criticînd *evoluţionismul plat,* mecanicist (H. Spencer), discreditat de noile descoperiri ale ştiinţelor, şi care nu poate explica, în general *noul,* „emergenţa" (creativitatea evoluţiei, *teoria evoluţiei* **e.** a ajuns însă să-l înlocuiască printr-o interpretare iraţionalistă şi uneori chiar fideistă a acestora. *Teoria evoluţiei* **e.** a avut susţinători şi în alţi reprezentanţi ai *neorealismului* american printre care şi W.P. Montague.

EMERSON, Ralph Waldo (1803—1882), filozof, publicist şi poet nordamerican, cu o concepţie eclectică, predominant idealistă. A afirmat primatul conştiinţei individuale asupra credinţelor şi *dogmelor* tradiţionale. **E.** considera *morala,* concepută religios, drept principala forţă motrice în viaţa socială. Scrierile sale cuprind însă şi o critică severă a *amoralismului* rînduie-

Scanned with OKEN Scanner

lilor burgheze. *Op. pr.*: „Natura“ (1836), „Umanismul american“ (1837), „Conduita vieţii“ (1860).

EMINESCU, Mihai (1850—1889), cel mai mare poet român, unul dintre cei mai de seamă reprezentanţi ai poeziei lirice şi filozofice universale şi autor al unor importante studii şi articole de filozofie socială aplicată la condiţiile ţării noastre. În conştiinţa sa, preocupată de problemele veacului său, de aspiraţiile de dreptate şi libertate ale poporului şi-au găsit un puternic răsunet frămîntările sociale şi politice ale epocii de afirmare a unităţii românilor. Însufleţit de idealurile patriotice pentru care militaseră revoluţionarii paşoptişti, E. a criticat cu vehemenţă clasele exploatatoare, condamnînd falsul lor patriotism, parazitismul şi cosmopolitismul acestora. El a dezvăluit, totodată, condiţiile vitrege de existenţă a personalităţilor creatoare într-o societate mercantilă, ostilă talentului şi preocupărilor nobile, mentalitatea filistină a burgheziei sau viaţa grea, de „martiri ai capitalului“, dusă de către proletari. Dezgustat de rînduielile sociale nedrepte ale vremii, în faţa prezentului „prozaic“, lipsit de orizont şi sub impresia eşecului mişcărilor de răsturnare a orînduirii capitaliste (Comuna din Paris), E. invocă, în chip romantic, trecutul patriarhal şi glorios, dominat de puritate morală şi de eroism legendar. Influenţat de filozofia lui Schopenhauer, el îşi converteşte adesea revolta în meditaţie pesimistă, căreia îi dă însă un pronunţat caracter critic şi protestatar, chiar şi atunci cînd, evocînd cosmogonii grandioase, sfîrşeşte prin a afirma, prin contrast, cu amărăciune sau ironie, inutilitatea oricărui efort. Din lirica sa de dragoste şi peisagistică se degajă însă setea de fericire, puritate, frumuseţe şi omenesc, elogiul naturii ca imperiu feeric al libertăţii, aspiraţiile unui suflet generos, deschis celor mai înalte idealuri dar adesea înfrînt. Publicistica lui E., întemeiată pe bogate cunoştinţe economice şi istorice, constituie un neiertător pamflet la adresa inechităţilor epocii. E. a conceput viaţa socială ca rezultat al unei pluralităţi de factori „economici, climatici, etnologici ş.a.m.d.“. La temelia întregii activităţi sociale a pus „principiul muncii“, militînd, în numele claselor producătoare, pentru o organizare socială întemeiată pe muncă, pentru eradicarea parazitismului social. De pe poziţii umaniste şi patriotice a criticat în mod necruţător, şi în publicistică, exploatarea „claselor de jos“, demagogia politică, ignoranţa guvernanţilor, înrobirea politică şi economică a ţării. Asupra gîndirii sale social-politice s-au exercitat unele influenţe din partea teoriilor organistice şi conservatoriste. O parte importantă a textelor sale cu caracter filozofic a rămas în manuscris (inclusiv unele traduceri din opera lui Kant, publicate postum, sub titlul „Lecturi kantiene“, 1975).

EMOTIVISM, şcoală etică neopozitivistă (cunoscută şi sub numele de „etică voluntaristă“ sau „imperativă“), care afirmă că, întrucît judecăţile morale nu pot fi verificate experimental, ele nu sînt adevărate şi nici false, nu au nici o semnificaţie obiectivă. Spre deosebire însă de şcoala analizei lingvistice a moralei (v. *pozitivism logic în etică*), e. consideră că fundamentul noţiunilor şi al judecăţilor morale este pur emotiv, acestea exprimînd numai intenţiile şi dorinţele celui care le enunţă. Principalul reprezentant al e. este Charles L. Stevenson, autorul lucrărilor „Etică şi limbaj“, „Fapte şi valori“.

EMOŢIE (lat. *emotio*, de la *emovere* „a mişca“), proces psihic afectiv constînd din reacţii relativ intense şi de scurtă durată care se produc în viaţa psihică a omului în funcţie de *trebuinţele* şi *motivaţiile* lui. Factorii de mediu, împrejurările de viaţă care corespund trebuinţelor determină e. pozitive, iar factorii care împiedică satisfacerea trebuinţelor provoacă e. ne-

Scanned with OKEN Scanner

gative, ceea ce exprimă bipolaritatea acestor reacţii afective care se desfăşoară între plăcut şi neplăcut. **E.** fundamentale sînt: bucuria, durerea, frica, mînia etc. **E.** depind de activitatea centrilor subcorticali, mai ales diencefalici, care pot fi însă stimulaţi sau inhibaţi de scoarţa cerebrală. În cursul **e.** se produc de obicei modificări vegetative (modificarea ritmului respiraţiei, pulsului, dilatarea sau constricţia vaselor sangvine etc.) şi motorii (tremuratul, zîmbetul etc.), dintre care cele vizibile sînt expresii emoţionale.

EMPATIE, v. **INTROPATIE.**

EMPEDOCLE (c. 490—c. 430 î.e.n.), filozof materialist grec din Agrigent (sudul Siciliei), medic, poet şi om politic. A scris lucrarea filozofică „Despre natură" şi poemul „Purificările", din care s-au păstrat numai 450 de versuri. A considerat că baza tuturor fenomenelor naturii o constituie patru elemente materiale necreate, indestructibile şi imuabile: focul, aerul, apa şi pămîntul. El a explicat mişcarea *elementelor* prin acţiunea a două forţe contrare: iubirea (*philia*) şi ura (*neikos*), reprezentări elementare ale atracţiei şi repulsiei.

EMPIRIC (gr. *empeirikos*, din *en* „în" şi *peira* „experienţă"), bazat nemijlocit şi exclusiv pe *experienţă* şi nu pe o generalizare teoretică. *Metoda* **e.,** în opoziţie sau spre deosebire de metodele teoretice (logice), desemnează totalitatea demersurilor experimentale folosite în ştiinţă, împreună cu regulile corespunzătoare.

EMPIRIE, totalitatea experienţelor şi datelor obţinute pe cale experimentală.

EMPIRIOCRITICISM, curent filozofic, întemeiat în cea de-a doua jumătate a sec. 19 de către E. Mach şi R. Avenarius, cunoscut şi sub numele de „al doilea *pozitivism*". S-a răspîndit în Germania, Austria, Elveţia, Anglia şi Franţa, fiind reprezentat de J. Petzoldt (1862—1929), K. Pearson (1857—1936), R. Willy (1855—1920) ş.a. Termenul de **e.,** care înseamnă „critică a experienţei", a fost creat de către R. Avenarius („Critica experienţei pure", 1888—1890) şi indică intenţia programatică a **e.** de a efectua o epurare a *experienţei* de orice elemente „metafizice" şi de a formula pe această cale o filozofie a ştiinţelor moderne ale naturii situată deasupra opoziţiei dintre materialism şi idealism. Concepţia lui Mach despre „elementele neutre" ale experienţei (roşul, verdele, tarele etc.) care ar constitui lumea, ca şi teoria lui Avenarius despre „coordonarea principială", potrivit căreia obiectul cunoaşterii, mediul, natura, n-ar putea exista fără subiect, au dus însă de fapt la reeditarea într-o terminologie nouă a idealismului subiectiv berkeleian. **E.** şi-a exercitat influenţa şi asupra unora dintre naturalişti şi, spre sfîrşitul sec. 19 şi începutul sec. 20 a luat forma idealismului „fizic". În lucrarea sa „Materialism şi empiriocriticism", V.I. Lenin a supus unei critici ştiinţifice multilaterale tezele **e.**

EMPIRIOMONISM, variantă a *empiriocriticismului* (machismului) întemeiată pe interpretarea monistă *sui-generis* a *experienţei.* Potrivit creatorului său, filozoful rus A.A. Bogdanov, superioritatea **e.** constă în depăşirea dualismului lui E. Mach şi R. Avenarius în ceea ce priveşte ireductibilitatea principială a celor două serii — „fizic" şi „psihic" — la „elemente ale experienţei", pe de o parte, prin stabilirea unei legături genetice între ele, iar pe de altă parte, prin considerarea lor sub raportul tipului de organizare: cel „psihic", ca experienţă individual-organizată, şi cel „fizic", împreună cu produsul său — cunoaşterea, ca experienţă colectivă, social-organizată, primul devenind, în procesul *muncii,* parte integrantă a celui de-al doilea. Astfel, în concepţia sa,

Scanned with OKEN Scanner

experienţa apare ca un lanţ al complexelor de elemente (*senzaţii*), unde fiecare complex se distinge printr-un mod propriu, specific de organizare, universul unic al experienţei formînd „conţinutul unic" al cunoaşterii. Orientarea ideologică generală idealist-subiectivă şi conceptele de bază ale **e.** au fost supuse unei analize critice severe în lucrarea lui V.I. Lenin „Materialism şi empiriocriticism", precum şi în lucrări ale lui G.V. Plehanov.

EMPIRIOSIMBOLISM, termen introdus de filozoful rus P.S. Iuşkevici, la începutul sec. 20, pentru a-şi desemna concepţia sa filozofică, variantă a *empiriocriticismului*. Analizînd, de pe poziţii epistemologice apropiate de cele ale lui A. Poincaré şi E. Mach, relaţia *subiect-obiect*, **e.** susţine lipsa virtuţilor reflectorii ale categoriilor filozofice, întrucît, atît datele „experienţei pure", cît şi construcţiile „raţiunii pure" sînt numai „empiriosimboluri" cu valoare de semne convenţionale, menite să sistematizeze „datele primare" ale conştiinţei colective, iar cunoaşterea însăşi este posibilă doar ca un proces de acumulare de asemenea empiriosimboluri. Alegerea tipului de simbolism este dictată de caracterul experienţei şi de comoditatea interpretării acesteia. Alături de raţiunea omului, care introduce sens şi ordine în „fluxul de date", **e.** postulează şi o raţiune supraumană, Logosul, în calitate de purtător al „empiriosimbolurilor-limită" (legile naturii). Subiectivismul convenţionalist al **e.** a fost criticat de V.I. Lenin în lucrarea sa „Materialism şi empiriocriticism".

EMPIRISM 1. (În epistemologie, opus *raţionalismului*) Concepţie generală asupra cunoaşterii, care propune soluţionarea într-o manieră unilaterală, plecînd de la ideea primatului experienţei comune, a problemelor originii cunoaşterii, ale naturii legilor ştiinţei, ale caracteristicilor abstracţiei, ale valorii şi limitelor cunoaşterii. Tezele **e.** clasic sînt formulate de J. Locke în „Eseu asupra intelectului omenesc" (1690) ca şi în operele materialiştilor francezi. Presupoziţiile (tacite, neexplicite) ale **e.** sînt: a) existenţa unei cunoaşteri *nemijlocite*, cunoaşterea senzorială considerată „pură", adică independentă de structurile subiectului cunoscător; b) cunoaşterea prin simţuri este rezultatul simplei înregistrări de către subiect a acţiunii obiectului; c) în cunoaştere subiectul este pasiv, doar receptiv, lipsit de spontaneitate, numai obiectul fiind activ; d) cunoştinţa este o imagine (copie) a realităţii exterioare; e) ideea obiectului şi aceea a obiectivităţii (în sens epistemologic) sînt opuse ideii de activitate a subiectului. Aceste presupoziţii constituie puncte slabe ale **e.,** pe drept criticate de raţionalişti. Programul explicit al **e.** constă în derivarea, pe cale inductivă, a conceptelor şi propoziţiilor ştiinţei pornind de la datele sensibile. În problema originii cunoaşterii, **e.** clasic consideră experienţa senzorială ca izvor al tuturor cunoştinţelor. **E.** clasic a fost un adversar al *metafizicii*, al problemelor care nu pot fi soluţionate numai pe baza experienţei. Cu privire la valoarea cunoaşterii, nedepăşind dificultăţile care apar în calea întemeierii obiectivităţii şi certitudinii datelor senzoriale sau ale conceptelor ştiinţei, **e.** clasic a înclinat spre *relativism* şi *scepticism* (Hume, Condillac) sau a respins problema *adevărului* ca problemă filozofică. Eşecul **e.** ca filozofie a cunoaşterii a apărut prin confruntarea concluziilor sale cu dezvoltarea ştiinţei, dificultatea sa principală constituind-o incapacitatea de a explica geneza şi structura abstracţiilor teoretice, ştiinţifice şi filozofice. Forme speciale ale **e.** sînt *inductivismul* (v. *inducţie*, *inducţie matematică*) şi *psihologism*.) Varianta contemporană a **e.** este **e.** logic. În ontologie **e.** a fost fie materialist (materialiştii francezi), fie idealist-subiectiv (Berkeley, Mach). V. şi *neopozitivism*. **2.** Termen care caracterizează uneori atitudinea *pragmatică* în soluţionarea

Scanned with OKEN Scanner

problemelor cunoaşterii sau ale *acţiunii sociale.*

EMPIRISM SOCIAL, orientare sociologică recentă, de esenţă pozitivistă, dezvoltată în special în S.U.A., în opoziţie cu sociologia teoretică, declarată a fi simplă „*ideologie*" neverificabilă experimental. Renunţînd la elaborarea teoriilor explicative generale, **e.s.** procedează, pe baza unor ipoteze restrînse, la studiul direct al fenomenelor sociale concrete, la cercetarea unor fenomene şi procese sociale, a unor fragmente ale realităţii sociale, de unde rezultă stabilirea unor „teorii intermediare" cu valoare mărginită exclusiv la cercul închis al grupului de fapte analizate. Teoriile finale sînt astfel amînate pînă la terminarea studierii empirice a tuturor fenomenelor sociale. Unii adepţi ai acestui curent merg pînă la negarea existenţei legilor generale ale dezvoltării vieţii sociale şi a legilor trecerii de la un tip de orînduire la o orînduire superioară. Tehnicile cercetării concrete, în special cele matematice, elaborate de această orientare, se disting însă prin fineţe şi prin eficacitate practică. V. şi *pozitivism sociologic; microsociologie; sociometrie.*

ENANTIOMORFIE, *asimetrie* caracterizată prin aceea că variantele îşi corespund una alteia aşa cum mîna dreaptă corespunde mîinii stîngi (sau imaginii sale în oglindă). **E.** se întîlneşte la scară moleculară, la scară cristalină şi mai ales în lumea organică (biologică). Prin extindere, uneori metaforic, termenul e folosit şi în literatura filozofică.

„ENCICLOPEDIA ŞTIINŢELOR, ARTELOR ŞI MEŞTEŞUGURILOR", enciclopedie franceză, al cărei titlu originar este „Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers" („Enciclopedie sau Dicţionar raţional al ştiinţelor, artelor şi meşteşugurilor"), editată în 35 de volume (1751—1780), sub conducerea lui Diderot şi cu colaborarea a numeroşi filozofi progresişti şi savanţi renumiţi (Condillac, Condorcet, Helvétius, Holbach, Montesquieu, J.-J. Rousseau, Voltaire, Buffon, Daubenton, Turgot, Quesnay ş.a.). Adevărat monument al filozofiei luministe, enciclopedia a avut un rol de seamă în pregătirea ideologică a revoluţiei burgheze din 1789; în articolele ei au fost supuse unei critici raţionaliste, deşi adesea într-o formă iscusit voalată, instituţiile şi ideologia feudală, religia, concepţiile înapoiate şi prejudecăţile.

ENCICLOPEDIŞTII, filozofii, savanţii şi scriitorii francezi din sec. 18, ideologi ai burgheziei în ascensiune, care au colaborat la *„Enciclopedia ştiinţelor, artelor şi meşteşugurilor"*. **E.** au avut concepţii deosebite: unii dintre ei (Rousseau, D'Alembert, Voltaire) au fost deişti, alţii (Diderot, Helvétius, Holbach) materialişti şi atei militanţi. În politică, **e.** au îmbrăţişat concepţii diferite: alături de adepţii absolutismului luminat se aflau adepţi ai monarhiei constituţionale, republicani etc. Toţi au împărtăşit însă concepţii luministe şi au dus o luptă susţinută împotriva feudalismului, a *scolasticii* şi a bisericii catolice, luînd apărarea „stării a treia".

ENDOGAMIE (gr. *endon* „înăuntru" şi *gamos* „căsătorie"), contractare a căsătoriilor în sînul aceluiaşi trib, dar în afara ginţii, impusă de religie sau de cutumă la unele populaţii primitive. V. şi *exogamie.*

ENERGETISM, concepţie filozofică formulată la sfîrşitul sec. 19 şi începutul sec. 20 de chimistul şi filozoful german W. Ostwald. Separînd *mişcarea, energia* de *materie,* **e.** consideră că energia este *fundamentul, substanţa* lumii, toate fenomenele naturii fiind forme de manifestare a **e.,** lipsită de bază materială. Alunecări mai recente spre **e.** au avut loc în rîndurile

Scanned with OKEN Scanner

unor fizicieni contemporani, în legătură cu descoperirea legii raportului reciproc dintre masă şi energie (redat în ecuaţia lui Einstein $E = mc^2$), care a fost interpretată eronat ca transformare a materiei în energie, adică într-un atribut al ei. V. şi *legea conservării energiei*.

ENERGIE (gr. *energheia* „activitate"), capacitate a unui sistem fizic de a efectua lucru mecanic atunci cînd suferă o transformare dintr-o stare în alta. **E.** este măsura *mişcării* sau, mai precis, este *măsura* comună a diferitelor forme ale mişcării materiei. Acestea din urmă se transformă una într-alta în raporturi cantitative strict determinate, ceea ce a permis introducerea noţiunii de **e.**, adică măsurarea diferitelor forme ale mişcării printr-o mărime comună. Diferitelor forme ale mişcării le corespund diferite tipuri de **e.**, iar echivalenţa energiilor, transformarea lor reciprocă în raporturi determinate, şi-a găsit expresia în legea *conservării şi transformării energiei*. **E.** nu există şi nici nu poate exista separat de materie. Faptul că într-o serie de probleme fizice se poate face abstracţie de structura atomică a materiei nu dă nici un temei pentru a se face în general abstracţie de purtătorul material al **e.**, după cum au procedat adepţii *energetismului*. Teoria *relativităţii* restrînse a formulat relaţia $E = mc^2$ (ecuaţia lui Einstein), care stabileşte o legătură între **e.** (E) şi masa (m) unui corp, c fiind viteza luminii în vid. Această relaţie are o importanţă fundamentală în studiul fenomenelor nucleare. Fizica clasică considera că **e.** unui sistem fizic poate varia în mod continuu pentru diferitele sale stări; mecanica cuantică arată că în majoritatea cazurilor, în domeniul atomic, **e.** variază discontinuu (de ex., **e.** electronului în atom). V. şi *entropie; negentropie*.

ENGELS, Friedrich (1820—1895), fondator, alături de Marx, al comunismului ştiinţific şi al materialismului dialectic şi istoric, organizator şi conducător al proletariatului internaţional. **E.** s-a născut în oraşul Barmen din Renania la 28 noiembrie 1820. În perioada 1839—1841, în urma apropierii lui de gruparea „Tînăra Germanie", **E.** trece la *ateism* şi ajunge să-şi formeze o concepţie politică democrat-revoluţionară. Ca şi Marx, el se apropie, în 1841, de cercul *hegelienilor de stînga* şi trăieşte „efectul eliberator" al operei lui Feuerbach. În 1842 pleacă în Anglia, stabilindu-se la Manchester; aici are loc trecerea lui **E.** de la democratismul revoluţionar la *comunismul ştiinţific* şi de la concepţia raţionalist-idealistă la *materialismul dialectic şi istoric*. Această trecere este legată de participarea sa la mişcarea muncitorească, de studierea condiţiilor de viaţă ale proletariatului şi de critica economiei politice clasice burgheze (A. Smith, D. Ricardo). Concepţiile lui **E.** de atunci sînt formulate în lucrările „Progresele reformei sociale pe continent", „Note pentru o critică a economiei politice", „Situaţia Angliei". În august 1844, **E.**, în drum spre Germania, se întîlneşte la Paris cu Marx. Acum începe prietenia dintre ei, care, după cum scria V.I. Lenin, „întrece cele mai mişcătoare legende ale anticilor despre prietenia dintre oameni". Rodul teoretic al întîlnirii lor a fost lucrarea comună „*Sfînta familie*". În 1845 **E.** publică „Situaţia clasei muncitoare din Anglia", un „cumplit rechizitoriu împotriva capitalismului şi burgheziei" (V.I. Lenin). În 1845—1846 elaborează împreună cu Marx, care se afla expulzat la Bruxelles, „*Ideologia germană*". Între 1845 şi 1847, **E.** desfăşoară o bogată activitate teoretică şi politică. El intră în legătură cu organizaţia „Liga celor drepţi", transformată în 1847 în „Liga comuniştilor". Una dintre lucrările principale ale acestei perioade este „Principiile comunismului", lucrare pregătitoare a „*Manifestului Partidului Comunist*", document programatic al marxismului, scris de Marx şi Engels, din însărcinarea Congresului

Scanned with OKEN Scanner

al II-lea de la Londra al „Ligii comuniştilor". În 1848, împreună cu Marx, **E.** înfiinţează la Köln „Noua gazetă renană". Anii 1848—1849 sînt ani de prigoană, în care **E.** este în repetate rînduri arestat şi expulzat. El ia parte, luptînd pe baricade, la insurecţia armată a poporului în Germania, după înfrîngerea căreia se refugiază pe teritoriul elveţian, de unde pleacă apoi la Londra. În 1850 scrie „Războiul ţărănesc german". În studiul *„Revoluţie şi contrarevoluţie în Germania"*, scris împreună cu Marx, făcînd bilanţul perioadei revoluţionare anterioare, acordă o atenţie deosebită problemelor insurecţiei armate. În 1850 **E.** revine la Manchester, unde scrie un număr mare de lucrări privitoare la problemele militare. La 28 septembrie 1864 este întemeiată Internaţionala I, ai cărei organizatori şi conducători au fost Marx şi Engels. În aceeaşi perioadă, **E.** combate diferite curente potrivnice concepţiei lui Marx, studiază temeinic dezvoltarea ştiinţelor naturii, ale căror descoperiri contribuiau la fundamentarea şi la dezvoltarea concepţiei materialist-dialectice despre lume şi o confirmau pe deplin. Rezultatele acestui studiu se materializează în lucrările sale *„Anti-Dühring"* (1878) şi *„Dialectica naturii"*, elaborată între 1873 şi 1886 şi publicată postum în 1925. După moartea lui Marx (1883), **E.** se consacră punerii la punct şi publicării volumelor al II-lea şi al III-lea ale *„Capitalului"*. Aceleiaşi perioade îi aparţin lucrările *„Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului"* (1884) şi *„Ludwig Feuerbach şi sfîrşitul filozofiei clasice germane"* (1886). După moartea lui Marx, **E.** a continuat să îndrume din punct de vedere politic mişcarea muncitorească internaţională. **E.** a întreţinut o bogată corespondenţă cu partidele socialiste din întreaga lume, călăuzindu-le în problemele principale ale mişcării muncitoreşti. O lucrare importantă a lui **E.**, elaborată în lupta împotriva oportunismului, este *„Contribuţii la critica proiectului de program social-democrat din 1891"*. În ultima perioadă a vieţii sale, după 1890, **E.** dezvoltă, în scrisorile adresate diverşilor militanţi marxişti (P. Ernst, J. Bloch, F. Mehring, H. Starkenburg etc.), tezele *materialismului istoric*, combătînd vulgarizarea acestuia şi subliniind rolul luptei politice şi al ideilor în dezvoltarea societăţii. **E.** a urmărit cu atenţie începuturile mişcării socialiste din ţara noastră şi a purtat corespondenţă cu socialiştii români. El şi-a închinat întreaga sa viaţă luptei revoluţionare, reuşind să împletească într-un tot închegat activitatea de conducere a proletariatului internaţional cu o vastă operă ştiinţifică, în care a generalizat experienţa social-istorică, experienţa mişcării muncitoreşti, ca şi realizările cele mai însemnate ale ştiinţelor naturii.

ENTELEHIE (gr. *enteleheia*, din *en* „în", *telos* „scop" şi *ehein* „a avea"), noţiune introdusă de Aristotel, desemnînd, în concepţia lui finalistă, scopul lăuntric propriu fiecărui lucru, tendinţa lui spre *perfecţiune*. Ea a fost reluată de *scolastică* şi mai tîrziu de Leibniz, precum şi de unii reprezentanţi ai *vitalismului* contemporan (H. Driesch), care o consideră ca un pretins principiu imaterial al vieţii. Multe dintre fenomenele care i-au făcut pe vitalişti să recurgă la conceptul de **e.** sînt explicate azi prin conceptul cibernetic de *retroacţiune* (*conexiune inversă*, *autoreglare*).

ENTIMEMĂ 1. (În logica aristotelică) *Silogism* retoric, care avea, în mod obişnuit, premise probabile şi era întrebuinţat pentru convingerea oamenilor, nu pentru transmiterea cunoştinţelor. **2.** (În logica clasică) Silogism în care una dintre premise sau concluzia nu sînt formulate explicit.

ENTITATE (lat. *entitas*, din *ens*, *entis* „ceea ce există") **1.** (În filozofia scolastică) Natura unui lucru, *esenţa* sa, considerată în mod idealist şi metafizic ca fiind distinctă de lucrul

Scanned with OKEN Scanner

însuşi şi independentă de el. **2.** (În limbajul actual) Aspect al existenţei, delimitat ca întindere, conţinut, sens etc.

ENTROPIE (gr. *en.* „în", *trepo* „conversiune", „involuţie"), termen introdus în termodinamică de către R.S. Clausius, în 1850, pentru a desemna o mărime fizică, care indică gradul de ireversibilitate al proceselor fizice, în special al transformărilor energiei. **E.** mai poate fi considerată ca o funcţie matematică a stării unui corp sau unui sistem de corpuri, definind partea de energie inutilizabilă, adică netransformabilă în lucru mecanic. Conceptul de **e.** a folosit la formularea în termeni cantitativi a celui de-al doilea principiu al termodinamicii, conform căruia căldura, considerată din punct de vedere statistic, se poate transmite totdeauna numai de la corpurile calde către cele mai reci, însă nu şi invers; diferenţele de temperatură dintre elementele (corpurile) unui sistem material închis s-ar îndrepta, conform acestui principiu, în mod ireversibil către nivelare. Legea **e.** se poate formula astfel: într-un sistem izolat, de-a lungul unei transformări, **e.** totală a sistemului nu scade niciodată; dacă transformarea e de natură perfect reversibilă, adică dacă ea este o transformare „ideală" **e.** totală rămîne mereu constantă; dacă transformarea este reală şi ireversibilă, **e.** totală a sistemului creşte continuu. Este evident că această lege a **e.** este valabilă numai pentru sistemele izolate căci, în caz contrar, este totdeauna posibil ca, sub influenţa factorilor externi, **e.** sistemului să scadă. În acest caz creşte însă **e.** sistemului total, înglobînd sistemele parţiale între care a avut loc influenţa. Sistemul a cărui **e.** este în scădere, nu face excepţie de la cel de-al doilea principiu al termodinamicii, el nefiind un sistem izolat, iar transformările suferite de el nu sînt ciclice. Astfel, de ex., un organism viu este un sistem a cărui **e.** scade, ceea ce înseamnă că nu este un sistem izolat, că el absoarbe mai multă căldură din exterior decît cedează, şi că nu mai trece niciodată prin aceeaşi stare. Relaţia statistică între **e.** şi *probabilitatea* unei stări a sistemului, descoperită de către Boltzmann în 1877, se exprimă în faptul că starea de echilibru a sistemului este starea cu cea mai mare probabilitate şi că **e.** este proporţională cu logaritmul probabilităţii. Această relaţie a permis formularea celui de-al doilea principiu al termodinamicii şi în acest mod: un sistem fizic închis tinde spre starea de maximă probabilitate sau, cu alte cuvinte, **e.** unui sistem închis (izolat) de corpuri care sînt în interacţiune, creşte totdeauna, fără a putea scădea vreodată. Sub aspect calitativ, ca şi sub aspect cantitativ, raportul dintre **e.** — sub aspect informaţional — şi *informaţie* este invers proporţional. Pe cînd **e.** înseamnă dezordine şi uniformizare, *informaţia*, dimpotrivă, presupune ordinea şi diferenţierea. Dacă raportul dintre **e.** şi probabilitate este direct proporţional, cel dintre informaţie şi probabilitate este invers proporţional; prima măsoară starea de nedeterminare şi incertitudine, a doua semnifică tocmai reducerea *incertitudinii* şi *nedeterminării*. Odată cu apariţia conceptului de **e.** a fost formulată o teză asupra sensului oricărei transformări de *energie* în timp, cu importante implicaţii filozofice. Semnificaţia filozofică a noţiunii **e.** constă în faptul că ea este expresia fizică a evoluţiei ireversibile sau continue în timp a universului. Aici trebuie precizat că **e.** nu are o valabilitate universală. **E.** este o lege a probabilităţii şi afirmă că, în medie, numărul fenomenelor care sînt caracterizate prin creşterea **e.** depăşeşte numărul acelora în care **e.** scade. Exemple de fenomene cu **e.** care nu sînt în creştere (procese „ectropice") sînt unele interacţiuni dintre particulele elementare. Pentru acestea, spre deosebire de fenomenele macrocosmice, şi în comparaţie cu ele, sensul evoluţiei în timp este reversibil.

Scanned with OKEN Scanner

De aici rezultă că creşterea e. poate fi considerată doar ca un *criteriu* relativ al evoluţiei ireversibile a universului şi valabil numai pentru anumite categorii particulare de fenomene. De aici rezultă, de asemenea, şi inconsistenţa teoriei *„morţii termice" a universului*. Din perspectiva concepţiei materialist-dialectice, principiul **e.**, ca lege a probabilităţii, reflectă şi raportul dialectic dintre *necesitate şi întîmplare:* procesul dezvoltării unui sistem închis reprezintă o unitate contradictorie între procesele elementare „entropice" şi cele „ectropice". Principiul **e.** înlătură, de asemenea, ideea oricărei *finalităţi* de ansamblu a naturii. În mod practic toate procesele naturale fiind nereversibile, principiul **e.** dovedeşte existenţa permanentei schimbări a obiectelor şi fenomenelor din natură, al cărei sens nu poate fi interpretat în mod teleologic ci subordonat legilor interne de mişcare a materiei. V. şi *negentropie*; *ordine*; *echilibru*; *simetrie*; *ireversibilitate*.

ENTUZIASM, bucurie intelectuală provocată de succesul cunoaşterii, interpretată în antichitate, în special de Platon, ca rezultat al „posedării" sufletului de către zei (în gr. *en-theos*, „a fi în Dumnezeu") care îl înalţă şi îl „transportă" deasupra preocupărilor omeneşti. **E.** era considerat, în aceeaşi epocă, drept caracteristic, deopotrivă, filozofului, războinicului şi preotului. Ca şi în teoria spinoziană a „beatitudinii", conceptul demitificat şi demistificat al **e.,** reapare, în gîndirea modernă, într-o accepţiune laică, echivalent cu suprema satisfacţie care răsplăteşte *creaţia* de orice fel, reuşita efortului de cunoaştere, nu numai filozofică, dar şi morală, ştiinţifică, artistică ş.a.m.d., însoţită de aşa-numitul sentiment al participării la „eternitate" sau, cel puţin, al „imanenţei" istorice, care reprezintă o astfel de participare a omului la propria sa desăvîrşire individuală şi colectivă. În sens larg, **e.** caracterizează starea de spirit care urmează oricărei *acţiuni umane* reuşite, efectuată cu preţul unor mari eforturi sau sacrificii.

ENUNŢ, secvenţă lingvistică finită, simplă sau compusă, constituită ca exprimare a unui *sens*, a unui înţeles complet. Cînd **e.** are un caracter declarativ, adică este constituit ca afirmare sau ca negare a ceva despre altceva, el este forma lingvistică de exprimare a unei judecăţi de predicaţie (propoziţie categorică). V. şi *propoziţie*.

EPICHEREMĂ 1. (În logică aristotelică) Denumire a silogismului dialectic, în opoziţie cu silogismul apodictic sau cu cel eristic. **2.** (În logica ulterioară) Argument de tip polisilogistic în care cel puţin una din premise este o *entimemă*.

EPICTET (c. 50—c. 138), filozof grec, reprezentant al *stoicismului* tîrziu; sclav eliberat. Etica lui **E.** recomandă salvgardarea libertăţii spiritului prin renunţarea la bunurile „exterioare" (bogăţie, glorie etc.). Sclavul, spune el, poate fi mai liber dacă-şi păstrează independenţa lăuntrică, decît stăpînul robit de pasiuni. Concepţiile lui **E.,** care nu a lăsat nimic scris, au fost expuse de discipolul său Arrianus în „Convorbiri" şi în renumitul „Manual al lui Epictet" („Encheiridion").

EPICUR (341—270 î.e.n.), filozof materialist şi ateist grec, din perioada *elenismului*. Filozofia lui a reflectat mentalitatea elementelor favorabile democraţiei sclavagiste, dar descurajate de criza economică şi politică pe care o trăiau. El a dezvoltat materialismul atomist al lui Democrit, atribuind atomilor nu numai deosebiri de configuraţie, ordine şi poziţie, ci şi de greutate şi afirmînd că atomii sînt compuşi din părţi (ceea ce implică ideea structurii lor interne) şi că deviază spontan de la căderea verticală, idee prin care **E.** s-a apropiat de înţelegerea existenţei izvorului intern

al mişcării *mat*
lor prin care **E.**
mocritică de at
părtare de orien
mismului anteri
are un caracter
E. a negat oric
viaţa oamenilor
nomenelor natu
duc o existenţă
dintre lumi („i
eticii, căreia **E.**
cugetarea sa fi
zuinţa spre *feri*
deşte prin prac
rilor, controlată
berarea omului
moarte pe ba
naturale ale fer
are însă un ca
individualist, e
raxei (seninăta
tările lumii). **E**
contractului so

EPICURIANISM
şitul sec. 4 î.e.
Şcoala epicuri
fondată de Epi
tînd centrul *m*
mului elenistic.
considerabilă a
dirii filozofice
de peste opt se
denumită „Gră
etape principal
(„Grădina" tim
4—3 î.e.n.), ca
lui Epicur însu
apropiaţi priete
autori de opere
lor de filozofie
roman („Grădin
î.e.n.), care a
Şcolii *epicuriene*
naturii, eticii şi
cismul şi Şcoa
din Roma antic
riului roman (
1—6), în care ac
blemele *filozofie*
ale *eticii*, comb
unilaterale şi in

Scanned with OKEN Scanner

al mişcării *materiei*. Ansamblul notelor prin care **E.** modifică noţiunea democritică de atom reprezintă o îndepărtare de orientarea nedialectică a *atomismului* anterior. Gnoseologia lui **E.** are un caracter senzualist materialist. **E.** a negat orice intervenţie divină în viaţa oamenilor şi în desfăşurarea fenomenelor naturii, considerînd că zeii duc o existenţă izolată în intervalele dintre lumi („intermundii"). La baza eticii, căreia **E.** îi subordonează toată cugetarea sa filozofică, el punea năzuinţa spre *fericire*; aceasta se dobîndeşte prin practicarea sobră a plăcerilor, controlată de raţiune, şi prin eliberarea omului de frica de zei şi de moarte pe baza înţelegerii cauzelor naturale ale fenomenelor. Etica lui **E.** are însă un caracter contemplativ şi individualist, exprimat în idealul *ataraxei* (seninătate, detaşare de frămîntările lumii). **E.** s-a apropiat de ideea *contractului social*.

EPICURIANISM 1. (În antichitate, sfîrşitul sec. 4 î.e.n. — începutul sec. 6) *Şcoala epicuriană*, şcoală filozofică fondată de Epicur la Atena, reprezentînd centrul *materialismului* şi *ateismului* elenistic. A exercitat o influenţă considerabilă asupra dezvoltării gîndirii filozofice şi ştiinţifice. În istoria de peste opt secole a *Şcolii epicuriene*, denumită „Grădina", se disting trei etape principale: a) **e.** epocii eleniste („Grădina" timpurie sau veche, sec. 4—3 î.e.n.), care include activitatea lui Epicur însuşi, ca şi pe a celor mai apropiaţi prieteni şi discipoli ai săi, autori de opere consacrate problemelor de filozofie a naturii; b) **e.** greco-roman („Grădina" mijlocie, sec. 2—1 î.e.n.), care a dezvoltat concepţiile Şcolii *epicuriene* în domeniul filozofiei naturii, eticii şi logicii, în luptă cu *stoicismul* şi Şcoala *peripatetică*; c) **e.** din Roma antică şi din perioada imperiului roman („Grădina" tîrzie, sec. 1—6), în care accentul se pune pe problemele *filozofiei naturii* (*atomismul*) şi ale *eticii*, combătîndu-se denaturările unilaterale şi interpretările vulgarizatoare. Cel mai de seamă reprezentant al **e.** din Roma a fost Lucreţiu, care i-a influenţat pe poeţii Horaţiu, Vergiliu şi Ovidiu. **2.** (În epoca modernă) Larg curent de asimilare şi valorificare a concepţiilor lui Epicur, în primul rînd a eticii şi atomismului său, iniţiat în *Renaştere* (L. Valla, M. de Montaigne, P. Charron ş.a.) şi continuat apoi, în sec. 17—18, mai ales de filozofii materialişti şi luminişti francezi. Cel mai de seamă reprezentant al **e.** acestei epoci a fost P. Gassendi.

EPIFENOMEN, v. **EPIFENOMENALISM**; **FOUCAULT**, Michel.

EPIFENOMENALISM (gr. *epi* „după" şi *phainomenos* „ceea ce apare"), concepţie după care conştiinţa ar reprezenta un simplu „epifenomen" al proceselor neurofiziologice, adică un simplu fenomen însoţitor al acestora, tot atît de puţin capabil de a reacţiona asupra lor ca „umbra drumeţului asupra paşilor lui".

EPIGENEZĂ (gr. *epi* „după" şi *genesis* „origine", „naştere"), concepţie evoluţionistă în biologie. În opoziţie cu *preformismul*, **e.** arată că în cursul dezvoltării embrionare au loc transformări calitative în oul fecundat, care se divide şi apoi se diferenţiază în ţesuturi şi organe din ce în ce mai complicate în urma *interacţiunii* părţilor sale. **E.** a fost fundamentată în sec. 18 de K.F. Wolff şi consolidată de K.E. von Baer.

EPISTEMĂ, v. **FOUCAULT**, Michel.

EPISTEMIC (gr. *epistemé* „cunoaştere", „ştiinţă") **1.** Relativ la cunoaştere, la ştiinţă. **2.** *Logică* **e.**, ramură nouă a logicii moderne grupînd încercările de formalizare a relaţiilor logice dintre enunţurile care cuprind „termeni **e.**" (cunoaştere, opinie ş.a.). Iniţiată de J. Hintikka, *logica* **e.** a devenit un instrument necesar al analizei ştiinţifice şi

Scanned with OKEN Scanner

filozofice a naturii ipotezelor, teoriilor şi explicaţiilor ştiinţifice.

EPISTEMOLOGIE (gr. *epistemé* „cunoaştere", „ştiinţă" şi *logos* „studiu", „idee", „raţiune"), teorie a cunoaşterii ştiinţifice; cercetare a valorii cunoaşterii ştiinţifice, a obiectivităţii şi adevărului rezultatelor ştiinţei. **E.** clasică, filozofică, parte a marilor sisteme filozofice, era adesea *apriorică*, speculativă, necooperînd direct cu ştiinţa în fundamentarea obiectivităţii şi validităţii cunoaşterii. Ea intervenea ulterior construcţiilor ştiinţei, preluînd şi prelungind un element nou apărut în cadrul acesteia, regîndindu-i posibilitatea cognitivă, cel mai adesea însă canonizîndu-l, extinzîndu-l *a priori* asupra întregii cunoaşteri. Pe de altă parte, se afirma că ştiinţa clasică ar avea un caracter necritic, neproblematic, dezvoltîndu-se extensiv în cadrul unor postulate admise şi necontestate. Noutatea esenţială a **e.** actuale este reprezentată de tendinţa ei tot mai accentuată de a se transforma din reflecţie exterioară şi ulterioară asupra ştiinţei într-un moment esenţial al elaborării faptului ştiinţific. Cauza acestei transformări a **e.** se află în prefacerile remarcabile care au avut loc în ştiinţa actuală, care au obligat-o să-şi pună, la propriul ei nivel de reflecţie şi decizie, problemele validităţii şi întemeierii demersurilor sale. Ştiinţa actuală se dezvoltă printr-o dublă mişcare: constructivă şi reflexivă; ea tinde dinăuntrul ei, în mod explicit, spre propria-i critică metodologică şi gnoseologică. Pentru a se defini profilul **e.** actuale se vorbeşte frecvent despre o „reconstrucţie epistemologică", despre un „pluralism epistemologic" care ar corespunde stărilor şi particularităţilor multiple ale cunoaşterii ştiinţifice. Reflecţia epistemologică se află dispersată într-o serie de curente, orientări, ramuri, nivele, inegal dezvoltate, utilizînd în analiza ştiinţei instrumente diferite, inspirîndu-se din programe filozofice eterogene. **E.** există astăzi nu numai sub forma unor părţi constitutive ale filozofiilor ştiinţei, ci şi sub forma **e.** *interne* proprii fiecărei discipline ştiinţifice mature. În acest din urmă domeniu, problemele şi-au pierdut parţial caracterul filozofic, devenind şi obiect al cercetării specializate care tinde să le pună şi să le decidă într-o modalitate metodologică şi tehnică specifică. În **e.** *generală* se întîlnesc mai mute moduri de abordare a ştiinţei, prin care se urmăreşte înţelegerea complexă a cunoaşterii ştiinţifice: analiza directă, analiza logică formalizantă, analiza istorică-critică şi cea experimental-genetică. Principalele curente ale **e.** nemarxiste actuale sînt: *empirismul logic* (C.G. Hempel, R. Carnap, H. Feigl ş.a.), *raţionalismul ştiinţific* (A. Einstein, G. Bachelard, F. Gonseth), *raţionalismul* critic (K. Popper), **e.** *genetică* (J. Piaget), **e.** *fenomenologică* (Ed. Husserl), *fenomenologia existenţială* (M. Heidegger), **e.** *structuralistă* (M. Foucault, St. Lupasco), **e.** *realist-critică*, **e.** *neotomistă*. În cadrul materialismului dialectic, pe baza principiilor generale formulate de clasicii lui, se dezvoltă intens, în ultima vreme, o **e.** consecvent deschisă, receptivă la specificul şi complexitatea diverselor demersuri şi atitudini ale ştiinţei contemporane. Ea respinge interpretările şi formele de gîndire „necesitariste", aprioriste şi rigid-raţionaliste (dogmatice), propunînd un spirit critic raţional, dialectic şi constructiv. În viziunea dialecticii materialiste, **e.** promovează gîndirea receptivă la complexitate, care poate realiza integrarea pluralităţii acestor exigenţe critice, asimilîndu-şi experienţele ştiinţifice complementare, în cadrul unei viziuni sintetice, integratoare. Ea îndrumă cercetarea ştiinţifică actuală în căutarea sintezelor, în dobîndirea unei conştiinţe practice, concepute în totalitatea semnificaţiilor ei sociale şi umane. V. şi *teoria cunoaşterii*.

Scanned with OKEN Scanner

EPISTEMOLOGIE GENETICĂ, teorie întemeiată de J. Piaget, dezvoltată de el şi de colaboratorii săi de la „Centrul internaţional de epistemologie genetică“ (1955). **E. g.** îşi propune transformarea *epistemologiei* dintr-o disciplină filozofică într-o ştiinţă experimentală, avînd posibilitatea deciderii problemelor pe baza unui control experimental strict. **E. g.** se întemeiază pe *experimente* psihogenetice privind dezvoltarea conceptelor şi a structurilor operatorii la copii. După J. Piaget, **e. g.** este o cercetare esenţialmente interdisciplinară, care îşi propune să studieze semnificaţia cunoştinţelor, a structurilor operatorii sau a noţiunilor, făcînd apel la istoria şi la funcţionarea lor actuală, la aspectul lor logic, la formarea lor psiho-genetică sau la relaţiile lor cu structurile mintale. Astfel înţeleasă, epistemologia nu mai este o chestiune de simplă reflecţie, ci, propunîndu-şi să sesizeze cunoaşterea în creşterea ei (căci formarea este ea însăşi un mecanism de creştere, care nu comportă niciodată un element absolut) şi presupunînd că această creştere ţine întotdeauna simultan de chestiuni de fapt şi de normă, ea se străduieşte să concilieze logica, istoria ideilor şi psihologia dezvoltării lor.

EPOCHÉ, v. **FENOMENOLOGIE.**

ERASM din Rotterdam (Erasmus Desiderius Rotterdamus; pseudonimul lui Gerhard-Gerhards) (c. 1466—1536), mare umanist olandez, cu preocupări în variate domenii: filozofie, morală, pedagogie, filologie. În pamfletele şi în scrierile sale satirice, dintre care cea mai importantă şi mai cunoscută este „Elogiul nebuniei“ (1509, trad. rom. 1959), a satirizat tarele societăţii feudale, a atacat *scolastica* şi *dogmatismul* religios şi a pledat pentru toleranţa religioasă. **E.** a promovat încrederea în om şi ideea desăvîrşirii lui prin cultură. A căutat să concilieze *creştinismul* cu filozofia antică, promovînd o morală şi o pedagogie umanistă, întemeiate pe ideea „naturii bune“ a omului. „Adagii“ (1500), socotite primele eseuri din literatura Europei, cuprind meditaţii bazate pe observaţia realităţii, iar „Diatriba despre liberul arbitru“ (1524) exprimă credinţa în libertatea voinţei omeneşti. **E.** a avut un rol de seamă în răspîndirea culturii clasice şi în pregătirea *Reformei*, fiind unul dintre precursorii spiritului modern.

EREDITATE (lat. *hereditas* „moştenire“), însuşire biologică generală a organismelor vii, manifestată prin existenţa asemănărilor între genitori şi urmaşi, ca şi cum s-ar transmite la descendenţi caractere morfofiziologice sau ca şi cum aceştia ar moşteni însuşiri de la ascendenţi. **E.** are două laturi principale şi contradictorii: conservatismul însuşirilor generale (de specie, rasă) şi variabilitatea individuală de detaliu structural şi funcţional. În timp ce conservatismul asigură stabilitatea relativă a speciilor, variabilitatea asigură adaptarea la condiţiile variate şi variabile de mediu, precum şi evoluţia filogenetică. Aspectul contradictoriu al **e.** se lămureşte prin mecanismele sale (combinare de purtători materiali ai *informaţiei* ereditare; mutaţii afectînd fragmente ale acestor purtători; faptul că ceea ce se „transmite“ este de fapt capacitatea de a reacţiona plastic la influenţele mediului). Ştiinţa despre **e.** (genetica sau eredobiologia) a fost întemeiată prin experienţele cantitative ale lui Gr. Mendel (1865). Explicarea fenomenului **e.** a avut la bază mai ales ideea unor particule reprezentative (pangene, determinanţi, gene), a unei aşa-numite substanţe a **e.** (K. Nägeli, H. de Vries, A. Weismann, W. Johannsen, T.H. Morgan) şi, multă vreme, postularea (eronată) a independenţei elementelor sexuale faţă de influenţele corpului şi a genelor faţă de metabolism. Mecanismele celulare ale **e.** sînt studiate azi de către citogenetică, care dă o mare importanţă cromozomi-

Scanned with OKEN Scanner

lor ca principali purtători ai informaţiei ereditare. Analiza cauzală a atins nivelul biochimic, precizîndu-se rolul acidului dezoxiribonucleic (ADN) şi al acidului ribonucleic (ARN) în mecanismul proceselor e. Descoperirea rolului genetic al ADN a însemnat o victorie a concepţiilor materialiste şi deschide perspective de dirijare a e. Se admite azi că mutaţiile sînt alterări parcelare ale ADN; selecţia naturală sau artificială imprimă acestor variaţii întîmplătoare un caracter orientat. Ipoteza după care s-ar putea transmite urmaşilor caractere dobîndite în cursul vieţii organismului pluricelular (Lamarck) nu a fost confirmată de către ştiinţă.

EREZIE (gr. *airesis* „alegere", „preferinţă", „înclinaţie", „şcoală", „facţiune"), termen prin care se denumea orice formă de *eterodoxie* în tot cursul evului mediu şi în epoca următoare, pînă în 1824 cînd e înlocuit cu „acatolicism". Religioasă, social-politică şi filozofică, e. se constituie ca abatere de la dogmele ortodoxiei religioase, în primul caz, ca înfruntare a principiilor politice, filozofice, morale de inspiraţie religioasă şi statornicite sub auspiciile bisericii feudale, în celelalte cazuri. E. principale: catharismul şi husitismul, ambele fiind temeiuri ideologice ale unor ample mişcări sociale, cu caracter antifeudal, *panteismul* lui Amaury de Bène, *materialismul* lui David de Dinant, *nominalismul* în toate ipostazele sale istorice.

ERGONOMIE, complex de cercetări (psihologice, fiziologice, sociologice, informaţionale, organizatorice, decizionale, tehnologice, inginereşti) şi de intervenţii integrate care, bazate pe o concepţie şi o metodologie unitare, caută soluţii de maximă funcţionalitate pentru sistemele şi procesele de muncă, prin adaptarea reciprocă dintre om (subiect) şi realitate, dintre agent şi celelalte elemente ale acţiunii eficiente (sarcină, obiect, mijloc, ambianţă), prin creşterea satisfacţiei şi consolidarea *motivaţiilor* agentului acţiunii. Substratul filozofic, de cele mai multe ori nemărturisit, al e. îl constituie intenţia de a restabili o ierarhie, postulată ca logică şi etică, între finalităţi şi mijloace, de natură să subordoneze structurile, tehnica şi strategia acţiunii factorului uman, cu adaptabilitatea, cerinţele şi năzuinţele sale specifice.

ERISTICĂ (gr. *eristikos*, de la *erizein* „a discuta în contradictoriu") **1.** Artă a disputei care foloseşte argumente subtile sau recurge la artificii sofistice. **2.** Nume dat concepţiei Şcolii din Megara, datorită înclinării acesteia spre controverse. V. şi *megaricii*.

ERIUGENA, J. Scotus (c. 815—877), filozof şi teolog de origine irlandeză, primul reprezentant de seamă al *scolasticii* timpurii. A fost influenţat de ideile lui Platon şi de *neoplatonism*. Punctul de plecare în concepţia lui E. îl constituie credinţa în „revelaţie", căreia raţiunea nu i s-ar putea opune, dar la a cărei interpretare ea poate şi trebuie să participe. Natura cunoaşte, după E., o dezvoltare circulară, al cărei punct de plecare şi de sosire se află în Dumnezeu. Cele patru forme (diviziuni) ale naturii sînt: 1) natura care creează şi nu este creată, identificată cu Dumnezeu; 2) ceea ce este creat şi creează, adică lumea prototipurilor ideale, de tip platonician, ale lucrurilor; 3) ceea ce este creat şi nu creează, cuprinzînd lucrurile individuale; 4) ceea ce nici nu este creat, nici nu creează, adică Dumnezeu considerat ca punct de încheiere a ciclului. E. a susţinut ideea coexistenţei adevărului filozofic cu adevărul religios. Opera sa a fost condamnată oficial de către biserică, în 1225. *Op. pr.*: „Despre diviziunea naturii".

EROARE 1. (În filozofie) *Cunoştinţă* care, datorită limitelor istorice ale cunoaşterii, ale observaţiei superficiale, experimentului organizat defectuos,

Scanned with OKEN Scanner

nerespectării legilor logice, nu reflectă adecvat, veridic realitatea obiectivă. Există însă şi **e.** care se explică prin natura dialectică a cunoaşterii umane. Dată fiind infinitatea materiei, cunoaşterea ei se realizează treptat şi contradictoriu, depăşindu-se mereu limitele între care o teorie dată este valabilă şi elaborîndu-se o teorie nouă, mai vastă, care cuprinde vechea teorie ca pe un caz particular. Astfel, teoria veche, adevărată în limitele fenomenelor la care se referă, devine falsă dacă o extindem dincolo de aceste limite (ex., fizica clasică newtoniană, valabilă pentru vitezele mici, s-a dovedit la începutul sec. 20 nevalabilă pentru cele mari, devenind un caz particular al fizicii relativiste einsteiniene, valabilă şi pentru vitezele mari). Clasicii marxism-leninismului arată că dialectica cunoaşterii omeneşti constă în apropierea necontenită de adevărul absolut prin intermediul adevărurilor relative, care conţin, pe lîngă elemente de adevăr obiectiv, şi **e.** Materialismul dialectic respinge, de aceea, apreciind-o ca fiind metafizică, teza despre opoziţia absolută între *adevăr* şi **e.**, considerînd că relaţia contradictorie dintre adevăr şi **e.** este însuşi motorul principal al progresului cunoaşterii. **2.** (În logică) **E.** *logice* (sau **e.** *în demonstraţie)*, **e.** care provin din încălcarea regulilor demonstraţiei şi care atrag după sine falsitatea concluziei. Ele se numesc *sofisme*, atunci cînd încălcarea regulilor demonstraţiei se face cu intenţia expresă de a induce în **e.** şi *paralogisme*, atunci cînd abaterile logice se săvîrşesc neintenţionat.

EROS, simbol platonician al elanului spiritual către adevăr, bine şi frumos (**e.** superior) ca şi al instinctului de reproducere a speciei (**e.** inferior). Eros, în mitologia greacă, fiul lui Poros (Bogăţia) şi al Peniei (Sărăcia), doreşte cu ardoare ceea ce nu posedă. De aici decurge şi dinamismul iubirii. Totodată **e.** aduce plenitudinea şi bogăţia vieţii interioare. În *psihanaliză*, **e.** este ansamblul „pulsiunilor" vieţii, manifestat prin „libido", dominat de „principiul plăcerii" şi reprimat de viaţa socială („principiul realităţii"). Formele de manifestare ale **e.** sînt, în consecinţă, ocolite, mascate, simbolice, imaginare. Calea realizării lui superioare, prin creaţie (în sensul platonician), este „sublimarea". H. Marcuse reia tema **e.** psihanalitic într-un sens ideologic şi polemic. **E.** reprimat de civilizaţia industrială se va elibera într-o societate de asemenea liberă de orice constrîngeri, imprimînd vieţii sociale caracterele *jocului*, ale fanteziei descătuşate şi *armoniei* estetice. În viziunea lui E. Fromm, **e.** capătă o accepţiune religioasă, religiei revenindu-i, în proiectele sale sociale, rolul de factor aglutinator, ca „religie a iubirii". Fără a subaprecia rolul **e.** (ca şi al altor funcţii naturale, psihice etc.) ca factor mobilizator al vieţii şi activităţii umane, concepţia materialist-istorică asupra *esenţei umane*, ca produs al relaţiilor sociale, integrează *motivaţiile* acţiunii umane într-o viziune globală, unitară ţinînd seama totodată de ponderea specifică, de rolul şi importanţa fiecăreia dintre acestea. V. şi *iubire*.

EROU, *personalitate* de excepţie care, datorită calităţilor sale intelectuale şi morale, întrevede, din cunoaşterea unor necesităţi sociale, incipiente, obiective şi subiective, sensul evoluţiei comunităţii umane din care face parte, îşi prefigurează modelul vieţii ei viitoare, sub forma unui ideal moral-politic şi înfruntă orice riscuri şi sacrificii, în lupta pentru realizarea lui. Eroismul, în planul luptelor sociale şi în cel al creaţiei valorilor (în artă, ştiinţă, filozofie etc.), constituie modalităţi posibile ale *transcendenţei* umanului, ale depăşirii măsurii comune a posibilităţilor oferite de cadrul social prezent, învechit sau devenit prea îngust pentru noile nevoi ale societăţii. **E.** apare, în interpretările romantice, existenţialiste, voluntariste, anarhiste, elitiste, ca purtător al unei puternice voinţe individuale, suprasociale, care se ma-

Scanned with OKEN Scanner

nifestă arbitrar, constituind unicul factor determinant al evoluției istorice. Chateaubriand, Nietzsche („Așa grăit-a Zarathustra"), Carlyle („Eroii, cultul eroilor și eroicul în istorie") și Emerson („Personalitățile reprezentative") au oferit un asemenea tip de interpretare a condiției **e.** O accepție mistic-obscurantistă a fost atribuită conceptului de **e.** de către doctrinele fasciste, iar la noi de către *trăirism* și *gîndirism*. Prin extensiune, denumirea de **e.** este atribuită tuturor persoanelor care se jertfesc în lupta pentru triumful cauzei grupului sau comunității din care acestea fac parte.

ESCAPISM, concepție filozofică și etică, de inspirație îndeobște romantică, proprie mai ales orientărilor elitiste care preconizează, ca soluție a „conflictului" dintre *eu* și *lume*, dintre materie și spirit, a crizei gîndirii filozofice burgheze, evadarea din cotidian prin contemplarea „esențelor spirituale". Tipic din acest punct de vedere, este **e.** schopenhauerian, coborîtor din teoria platoniciană a ideilor. O variantă contemporană a **e.** este aceea a lui Santayana care concepe ridicarea omului la viața spirituală ca pe un proces al evoluției sale naturale și ca o compensație sau răsplată (echivalentă „beatitudinii" spinoziene) a strădaniilor lui de cunoaștere și înnobilare morală. În **e.,** în ciuda limitelor sale speculative, se poate distinge și o notă critică, delimitativă față de practicismul „filistin", îndreptat în exclusivitate spre urmărirea utilității imediate și îngust individuale.

ESCATOLOGIE (gr. *eschatos* „ultim" și *logos* „cuvînt, știință"), totalitatea concepțiilor religioase care se referă la „sfîrșitul lumii", la „judecata de apoi", „rai" și „iad". **E.** a căpătat o mare dezvoltare în *budism* și în *creștinism*. O variantă a **e.** este *chiliasmul*.

ESENȚA UMANĂ, concept ontologic referitor la un atribut sau un ansamblu de atribute prin care este definit *omul* în raport cu *natura* și *societatea*. Încrederea în om, cultul inteligenței raționale de care e pătrunsă cultura umanistă europeană își are originea, între altele, în cunoscuta definiție a lui Aristotel: omul e un animal rațional. Este unul din acele concepte-cheie îndelung dezbătute, pe terenul confruntărilor dintre concepțiile teologice și cele materialiste, dintre orientările iraționaliste, antiumaniste și cele raționaliste, umaniste. Limita principală a concepțiilor antropologice premarxiste, inclusiv a celor materialiste moderne, a constituit-o abordarea omului în afara cadrului social-istoric, rupt de condiția lui fundamentală de existență — *acțiunea practică*. Primul filozof modern, care a pus în centrul filozofiei sale conceptul de **e. u.,** corelată cu sensul și scopul existenței umane, analizată din perspectiva criticii *înstrăinării* religioase a fost Ludwig Feuerbach. Comentîndu-l critic pe Feuerbach, îndeosebi faptul că acesta reducea înstrăinarea esenței umane la înstrăinarea religioasă a omului, Marx scria în „Teze despre Fauerbach": „Dar esența umană nu este o abstracție inerentă individului izolat. În realitatea ei, ea este ansamblul relațiilor sociale". În modul de a se înțelege, ulterior, **e. u.** s-au produs două erori: 1) în sensul antropologismului, prin reducerea **e. u.** la o singură dimensiune — natural-antropologică; 2) în sensul unei interpretări sociologiste a tezei lui Marx, prin reducerea **e. u.** la dimensiunea sa socială, ignorîndu-se sau negîndu-se pur și simplu latura antropologică a acesteia. În realitate, cele două dimensiuni ale umanului sînt de nedespărțit și abia filozofia lui Marx reușește să descopere dialectica socialului și antropologicului în constituirea **e. u.,** punînd totodată în lumină bogăția de conținut, diversitatea și primatul componentei sociale în relația antropologic-social, iar în cadrul acesteia, primatul trebuințelor materiale, ceea ce nu eludează importanța și funcția intereselor și *trebuințelor* spirituale.

Scanned with OKEN Scanner

E.u. este deci o sinteză între *individualitate* şi *socialitate*, *libertate* şi *necesitate*, *subiectivitate* şi *obiectivitate*, *posibil* şi *real*. Fără a nega ceea ce este constant şi universal în **e.u.**, trebuie subliniat faptul că aceasta nu este o entitate metafizică, supraistorică, sustrasă oricărei deveniri. Dimpotrivă, ea se constituie şi parcurge un proces istoric, manifestă un progres continuu, niciodată pe deplin încheiat, dar în decursul căruia se obiectivează şi se conturează tot mai pregnant. Istoricitatea **e.u.** se dezvăluie în structurile şi dinamica cîmpului *culturii* şi *civilizaţiei* prin care omul se realizează în tripla sa calitate de *homo sapiens*, *homo faber* şi *homo significans*. Omul aparţine în acelaşi timp naturii şi culturii, este o fiinţă raţională, rezultat al unei îndelungate evoluţii biologice şi o fiinţă culturală, rezultat al unor eforturi milenare desfăşurate de omenire prin *munca* şi viaţa colectivă. Cu cît înaintează în cultură, omul se desprinde de natură, înlocuieşte *comportamentele* naturale înnăscute, care aparţin speciei, cu comportamente culturale însuşite, care aparţin grupului social sau comunităţii umane din care face parte. Referindu-se la faptul că unii gînditori pun accentul pe capacitatea omului de adaptare la mediu, iar alţii, ca Max Scheler, pe opoziţia sa faţă de mediu, Mihai Ralea („Explicarea omului") sublinia că omul e capabil de proiecţiune exterioară şi de *obiectivare*, dar obiectivarea nu înseamnă numai aptitudinea de a plăsmui instrumente, concepte şi abstracţiuni, ci şi desprinderea de instincte, de porniri subiective şi emoţionale, deci semnifică o relativă *autonomie*, eliberare a omului de subordonarea biologică, afirmarea sa ca fiinţă socială, producătoare de valori materiale şi spirituale. Cultura, cu toate structurile pe care le constituie şi le promovează, reprezintă nu numai o rezultantă sintetică a emancipării omului de servituţile naturale, a cunoaşterii şi experienţei sale trecute, ci şi o anticipare a viitorului; ea ne dezvăluie nu numai permanenţe ale condiţiei umane, ci şi modificări, schimbări structurale ale acesteia. Cîmpul culturii este **e. u.** socializată şi spiritualizată, un ansamblu de valori şi principii ce-i uneşte pe oameni, dar nu direct şi spontan, ci prin diferenţiere, personalizare, raţionalizare şi *conştientizare* continuă. Sub raport antropologic, statutul existenţial al omului constă în faptul că la nivel uman, materia ajunge la stadiul cunoaşterii de sine, devine conştientă de sine, se dedublează într-o lume a ideilor şi astfel se autodepăşeşte; prin om, natura se umanizează şi devine cultură. În sine, natura este infinită dar abia prin om devine conştientă de infinitatea sa. Omul, ca fiinţă culturală care instituie o lume nouă de fapte şi *valori* — lumea *civilizaţiei* — este un unicat al universului care se manifestă paradoxal: deşi e conştient că nu poate epuiza şi cuprinde infinitul, el tinde mereu, cognitiv şi acţional, spre infinit, spre totalitate. Sub raport sociologic, statutul existenţial al omului se modifică de-a lungul istoriei, în sensul emancipării lui treptate de servituţile naturale şi sociale impuse de acţiunea legilor obiective, prin cunoaşterea şi folosirea acestora, prin efectuarea saltului de la *înstrăinare* (alienare) la dezalienare, de la necesitate la *libertate*, aceasta din urmă nefiind dată omului din afară ci cucerită de el prin acţiunea sa. Organizarea socialistă a vieţii sociale realizează un adevărat salt ontologic în dezvoltarea **e.u.**, depăşind fenomenele de alienare, dezumanizare, tendinţele de singularizare şi egocentrizare a individului. Noua societate oferă condiţiile corelării strînse dintre dimensiunea individuală şi subiectivă a umanului şi cea socială şi obiectivă, dintre interesele individului şi cele ale societăţii, dintre cerinţele integrării omului în societate, ale subordonării sale faţă de imperativele colectivităţii şi aspiraţiile lui legitime spre autonomie şi libertate. Socialismul marchează, aşadar, momentul istoric care poten-

Scanned with OKEN Scanner

ţează transformarea lumii umane dintr-o lume a necesităţii într-o lume a libertăţii, a condiţiei posibile şi ideale a omului, în condiţie reală.

ESENŢĂ ŞI FENOMEN, categorii polare ale dialecticii materialiste, care reflectă determinări obiective şi universale ale realităţii. *Esenţa* exprimă alcătuirea unitară a laturilor interne, necesare, relativ generale şi stabile ale obiectelor şi proceselor, laturi care conferă specificitate calitativă domeniilor de obiecte sau procese constitutive ale realităţii şi se manifestă în *legile* structurii şi dinamicii acestora. *Fenomenul* exprimă trăsăturile individuale, exterioare, întîmplătoare şi vremelnice ale obiectelor şi proceselor, trăsături prin care aceste domenii de realitate se manifestă nemijlocit şi multiplu, în funcţie de contextul obiectiv şi de condiţiile concrete de existenţă a esenţei lor. Între laturile esenţiale şi cele fenomenale ale obiectelor şi proceselor se stabilesc obiectiv raporturi de unitate contradictorie. Problema esenţei lucrurilor, a relaţiilor dintre **e.** şi **f.** şi a posibilităţii cunoaşterii esenţei constituie un cîmp al confruntărilor dintre cele două linii fundamentale în filozofie — materialismul şi idealismul. *Idealismul obiectiv* atribuie esenţei o natură ideală şi o consideră ca determinare premergătoare lucrurilor; *idealismul subiectiv* (diferitele variante ale *pozitivismului*, *pragmatismul* etc.), identifică fenomenul cu impresiile şi *senzaţiile* noastre şi neagă existenţa obiectivă a esenţei, iar *empirismul* vulgar reduce integral esenţa la fenomen. Împotriva acestor denaturări idealiste, ca şi împotriva poziţiilor metafizice care separă **e.** de **f.**, dialectica materialistă subliniază caracterul *obiectiv* şi unitatea lor *dialectică*, în cadrul căreia ele se presupun şi se exclud reciproc, astfel încît nu există **e.** fără **f.** şi invers; „Esenţa se fenomenalizează, fenomenul devine esenţă“ (V.I. Lenin). O cunoaştere adecvată trebuie, de aceea, să reflecte procesul neîntrerupt al trecerii reciproce a **e.** în **f.** şi a **f.** în **e.** În cadrul mişcării, **e.** prezintă o relativă stabilitate în raport cu fluiditatea manifestărilor ei fenomenale. Spre deosebire de **f.**, care poate fi perceput în mod direct prin simţuri, **e.** este cognoscibilă indirect, prin intermediul gîndirii. În opoziţie cu *agnosticismul*, care neagă posibilitatea cunoaşterii **e.**, dialectica materialistă afirmă cognoscibilitatea acesteia. Drumul real al cunoaşterii se realizează ca proces de trecere de la **f.** la **e.**, de la manifestările exterioare ale **e.** spre profunzimea ei. **E.** şi **f.** nu coincid pe deplin niciodată, ci numai parţial şi relativ. Dacă ele ar coincide total, arăta Marx, orice ştiinţă ar fi de prisos. Sarcina ştiinţei este tocmai descoperirea **e.** care stă la bază **f.** Unitatea dintre **e.** şi **f.** şi deosebirea dintre ele constituie temeiul obiectiv al unităţii dialectice dintre senzorial şi raţional în cunoaştere, temeiul necesităţii mişcării cunoaşterii de la senzorial la raţional. Procesul generalizării prin *abstractizare* constă, în primul rînd, în descoperirea şi desprinderea mintală a proprietăţilor esenţiale ale unui obiect sau clase de obiecte. Pe acest drum, cunoaşterea descoperă legile dezvoltării obiectelor şi a proceselor; ea se mişcă necontenit de la o **e.** mai puţin profundă la una mai profundă, în direcţia apropierii continue de *adevărul absolut*. Trecerea de la **f.** la **e.** în procesul cunoaşterii semnifică ridicarea gîndirii de la datele concret-senzoriale la *concept*, deci operarea cu concepte oferă omului accesibilitate la domeniul **e.** Totuşi, conceptele nu exprimă integral **e.** unui obiect, a unui lucru sau proces, a unei clase de lucruri sau procese, deşi conceptul capătă validare ştiinţifică numai atunci cînd exprimă **e.**, fapt atestat atît prin argumente logice cît şi, îndeosebi, prin argumente practice. Aceasta, deoarece **e.** este inepuizabilă, lumea obiectivă ale cărei determinări fundamentale sînt exprimate prin conceptul de **e.** fiind infinită cantitativ şi calitativ. Categoria de **e.** este core-

Scanned with OKEN Scanner

lată strîns cu categoriile *general*, *necesar* şi cu cea de *lege*.

ESENŢIALISM, orientare metafizică, dogmatică, care postulează existenţa unor calităţi ale realului, absolute, ultime, şi, respectiv, a unor concepte şi principii prime, evidente, ale cunoaşterii. *Esenţa* este concepută de **e.** în mod substanţialist, ca o calitate imuabilă şi ascunsă, aflată „dincolo de fenomene", ca un invariant, neafectat de curgerea fenomenală. **E.** s-a constituit din incapacitatea gîndirii antice şi scolastice de a explica matematic şi fizic *devenirea*, *mişcarea*. Solidar cu o perspectivă contemplativistă asupra cunoaşterii, **e.** este opus viziunii gnoseologice constructive şi active, specifică gîndirii ştiinţifice contemporane.

ESENŢIALITATE (lat. *essentia* „esenţă", „natură", „componenta stabilă"), termen care exprimă *quidditatea* (felul cum este) a ceea ce există, determinaţia (sau determinaţiile fundamentale) prin care ceva există (sau se dezvoltă) aşa cum există (sau se dezvoltă); natura internă, profundă, permanentă a lucrurilor, concepută în mod abstract. Noţiunea de **e.** intervine în discursul filozofic atunci cînd esenţa este gîndită ca un atribut general al *existenţei;* mecanismul logic care stă la baza formării acestei noţiuni este acelaşi cu procedeul prin care se trece de la noţiunea de om la aceea de umanitate sau de la noţiunea de animal la aceea de animalitate. **E.** este corelativă cu *fenomenalitatea*, aceasta din urmă fiind, după unii filozofi, atributul, caracteristica principală a *realităţii* ca obiect al ştiinţei, în sensul că ceea ce cunoaştem prin intermediul ştiinţei nu este existenţa *în sine*, ci doar existenţa *pentru sine* sau *aparenţa*. Fenomenalitatea face, aşadar, ca lucrurile, lumea să fie pentru noi nu *în sinele* însuşi, ci doar semnul, simbolul, manifestarea lui. „Putem spune în principiu, afirmă K. Jaspers, că însuşirea fundamentală a realităţii în lume este *fenomenalitatea*". **E.** şi fenomenalitatea sînt deci, pentru unii filozofi, termeni cu ajutorul cărora putem deosebi domeniul de cunoaştere al filozofiei de acela al ştiintei. primul avînd accesul la **e.**, iar al doilea nu. Materialismul dialectic respinge însă, ca neîntemeiat, acest fel de a opune filozofia ştiinţei, bazat pe o semnificare arbitrară, confuză a termenului fenomenalitate şi implicit a celui de **e.**, după cum respinge şi tendinţa absolutizantă de substanţializare a esenţei, de ipostaziere a acesteia, în spiritul *esenţialismului*.

ESENŢIALIZARE, proces de cunoaştere progresivă, întemeiat pe *abstractizare*, pe ridicarea de la concretul empiric la generalul abstract, de la *fenomen* la *esenţă*, de la esenţe mai puţin profunde la altele mai profunde, superioare. **E.** este specifică nu numai cunoaşterii ştiinţifice, raţionale, dar şi celei artistice, arta nefiind un exerciţiu pur imitativ *(mimesis)*, ci o înaltă treaptă de generalizare a *realităţii*, o restituire ideală a acesteia, mai semnificativă decît orice transcripţie mecanică. Ontologic, se poate vorbi şi de o **e.** istorică a *condiţiei umane*, care, pe măsura progresului social, prin saltul omenirii de la societatea bazată pe exploatare şi caracterizată prin *înstrăinare*, la societatea comunistă, în care *omul* îşi dobîndeşte adevărata sa *esenţă umană*, elimină toate remanenţele inumanităţii şi realizează o sinteză a calităţilor tipic omeneşti. Aceste forme *reale* de **e.** (ştiinţifică şi ontologică) nu au nimic comun cu **e.** fictive de care se prevalează orientările mistico-religioase, iraţionaliste sau cele care se pun singure sub semnul *esenţialismului* obiectivist sau subiectivist.

ESOTERIC (gr. *esoterikos* „interior"; în opoziţie cu *exoteric)* „secret", „ascuns"; destinat numai unui cerc restrîns de iniţiaţi. Aşa, de pildă, în antichitate se distingeau operele **e.** ale lui Aristotel, destinate numai discipolilor săi, de operele lui *exoterice*, destinate marelui public.

ESTETIC, categorie a *esteticii*, de cea mai largă generalitate, căreia i se subsumează obiecte şi procese din natură şi societate, ca şi lucrări făurite de om, şi care întrunesc condiţiile unei structurări armoniase şi expresive, condiţii valorizabile specific în raport cu criterii constituite obiectiv în conştiinţa socială, în împrejurări istorice definite. **E.** a fost multă vreme sinonim cu *frumosul* (considerat a fi categoria estetică de cea mai largă generalitate) dar de îndată ce trăsăturile frumosului au început să fie ale unei categorii particulare (ca şi urîtul, tragicul, comicul, sublimul etc.) **e.** tinde să ia locul pe care-l ocupa în doctrinele mai vechi referitoare la artă.

ESTETICĂ, disciplină filozofică, care studiază esenţa, legităţile, categoriile şi structura acelei atitudini umane faţă de realitate, caracterizată prin reflectarea, contemplarea şi valorizarea unor trăsături ale obiectelor şi proceselor din natură, societate şi conştiinţă sau ale creaţiilor omeneşti (artistice), trăsături ce-şi capătă caracterul specific prin structurarea lor armonioasă, colorată sau expresivă, legată de semnificaţia umană inclusă în atitudinea respectivă; prin această atitudine, oamenii cu o înzestrare aparte, artiştii, făuresc ei înşişi asemenea trăsături, structurînd în mod specific materialele care alcătuiesc opere de artă. **E.** studiază *frumosul* natural, al locului de muncă, al obiectelor utilitare, al localităţilor şi locuinţei, dar mai cu seamă problemele creaţiei şi receptării *artei*, problemele comune tuturor ramurilor de artă: originea şi esenţa artei, funcţiile şi locul artei în viaţa socială, legităţile generale ale dezvoltării artei, ale relaţiilor dintre artă şi realitate, dintre *conţinutul şi forma* operei de artă, ale modalităţilor specifice de reflectare artistică, ale limbajului artistic, ale valorizării estetice, ale educaţiei estetice. **E.** s-a constituit ca disciplină filozofică specifică abia în sec. 18, cînd A.G. Baumgarten îi dă denumirea, în lucrarea sa intitulată „Aesthetica" (1750), dar preocupările estetice pot fi regăsite încă la Confucius, Lao-tzî, Socrate, Platon, Aristotel, Democrit, Plotin, ca şi la numeroşi filozofi, artişti şi literaţi din evul mediu şi din epoca modernă: Augustin, Toma d'Aquino, Vico, Lessing, Diderot, Burke, Kant, Schelling, Hegel, Croce etc. În cultura noastră, preocupări de ordin estetic se găsesc încă la cronicari, la Dimitrie Cantemir şi la numeroşi alţi scriitori şi cărturari. Din prima jumătate a sec.19 apar concepţii estetice mai conturate. Primul curs de **e.**, predat la noi, îi aparţine lui S. Bărnuţiu. Avînd la bază lucrările filozofului W.T. Krug, el avea o orientare raţionalistă şi cuprindea numeroase opinii realiste. Titu Maiorescu pune un accent puternic asupra specificului estetic al literaturii, cu neglijarea în mare măsură a determinantelor sociale ale creaţiei artistice şi ale *gustului*. Ele sînt reabilitate de Dobrogeanu-Gherea, critic de orientare marxistă, unul dintre primii esteticieni marxişti din Europa. În prima jumătate a sec. 20 pot fi urmărite ideile estetice ale acestor doi precursori, cu accente mai puternice fie asupra autonomismului estetic, fie asupra relaţiei artă-societate, la E. Lovinescu, M. Dragomirescu, G. Ibrăileanu, M. Ralea, G. Călinescu, T.Vianu, L. Blaga, Liviu Rusu, Victor Iancu, Paul Zarifopol, Al. Dima şi alţii. După 1944, mulţi dintre aceştia (T. Vianu, G. Călinescu, M. Ralea, Al. Dima etc.) se apropie de filozofia marxistă sau chiar se integrează concepţiei materialist-dialectice. Apare acum o nouă pleiadă de esteticieni marxişti, autori ai unor lucrări ca: M. Breazu, „Cunoaşterea artistică" (1960); Colectiv (M. Breazu — sub red. —, L. Grünberg, I. Pascadi, Gr. Smeu, H. Deleanu, N. Parocescu, P. Comarnescu, P. Cîmpeanu), „Educaţia estetică prin artă şi literatură" (1962); Colectiv (M. Breazu, A. Moisescu —sub red.—, I. Achim, Gr. Smeu, C. Marinescu, I. Pascadi), „Estetica vieţii cotidiene" (1966); L. Rusu,

Scanned with OKEN Scanner

„Logica frumosului“ (1968); I. Achim, „Introducere în estetica industrială“ (1968); R. Sommer, „Autonomie şi responsabilitate în artă“ (1969); Gr. Smeu, „Sensuri ale frumosului în estetica românească“ (1969); R. Sommer, „Despre luciditate în artă“ (1970); T. Mocanu, „Despre sublim“ (1970); D. Micu, „Estetica lui Lucian Blaga“ (1970); I. Ianoşi, „Dialectica şi estetica“ (1971); D. Matei, „Tradiţie şi inovaţie în artă“ (1971); I. Iliescu, „Geneza ideilor estetice în cultura românească“ (1972); V.E. Maşek, „Artă şi matematică“ (1972); M. Nadin, „A trăi arta“ (1972); N. Tertulian, „Critică, estetică, filozofie“ (1972); Colectiv (I. Ianoşi — coord. —, M. Breazu, Gh. Stroia, Gh. Achiţei, I. Pascadi, Al. Boboc, T. Mocanu, N. Tertulian, Vanina Nicolae, S. Iosifescu, N. Raţă-Dumitriu, Radu Cezar, V.E. Maşek, Ana Maria Cordescu, Ileana Bratu, V. Dem. Zamfirescu, Ioana Creţulescu, Gr. Smeu), „Estetica filozofică şi ştiinţele artei“ (1972); T. Mocanu, „Morfologia artei moderne“ (1973); I. Pascadi, „Destinul contemporan al artei“ (1974); Gh. Achiţei, „Artă şi speranţă“ (1974); I. Ianoşi, „Schiţă pentru o estetică posibilă“ (1975); Gr. Smeu, „Repere estetice în satul românesc“ (1975); I. Pascadi, „Artă şi civilizaţie“ (1976); Gr. Smeu, „Relaţia social-autonom în artă“(1976); V.E. Maşek, „Arta, o ipostază a libertăţii“ (1977); Gh. Stroia, „Estetică şi militantism“ (1977).

ESTETISM, concepţie unilaterală asupra locului şi rolului artei în ansamblul formelor conştiinţei sociale, strîns legată de teoria formalistă a „artei pentru artă“. **E.** opune, în sensul autonomismului absolut, arta realităţii şi vieţii sociale, neglijează conţinutul ei ideologic-emoţional, finalitatea ei socială, corelaţia ei cu celelalte forme ale conştiinţei sociale, limitînd totodată interesul pentru artă la problemele formei artistice, privită ca scop în sine. Din punct de vedere axiologic, **e.** a obligat totuşi la o mai clară conturare şi delimitare a specificului artei, iar din punct de vedere social a reprezentat uneori o formă indirectă de protest împotriva ingerinţelor şi imposturii falselor canoane ale moralei şi politicii burgheze în domeniul creaţiei artistice. Ducînd însă la îndepărtarea creaţiei şi receptării artei de viaţa socială, la golirea operelor de artă de orice problematică filozofică sau etică, **e.** îndeplineşte azi o funcţie negativă.

EŞEC, concept frecvent în filozofia contemporană existenţialistă (J.P. Sartre) şi personalistă (Jean Lacroix), ca şi în *psihanaliză*, care semnifică depărtarea realizărilor umane faţă de scopurile vizate. **E.** nu are un sens moral, ci unul pur *pragmatic;* el marchează, spre deosebire de greşeală, care are un înţeles moral (fiecare dintre noi fiind responsabil de greşelile sale), o *limită* a activităţii individuale. **E.** caracterizează, în viziunile filozofice menţionate, situaţia iremediabil negativă a omului, condamnat şi expus contradicţiilor funciare ale existenţei sale, încercarea veşnic compromisă a realizării *personalităţii* şi esenţei sale. În psihanaliză se citează cazul celor care, traumatizaţi de primele **e.** (şcolare, amoroase, profesionale etc.), contractează aşa-zisul „complex de destin“, un sentiment de vinovăţie şi inhibiţie urmat sau însoţit întotdeauna de **e.** premeditat sau inconştient autoprovocat şi compensat uneori prin „mecanisme de compensaţie“ (lăudăroşenie, fabulaţie, retragere din lume, vocaţie religioasă etc.). Limitele acestor interpretări sînt supralicitarea condiţionării subiective şi deformaţia psihologist-antropologistă a reprezentării omului în dauna atenţiei cuvenite condiţionării sociale.

ETERNITATE, ceea ce ar exista în afara timpului (atemporalitatea) şi nu se confundă cu imortalitatea care înseamnă supravieţuire fără limite în timp, nemurire (de ex., nemurirea unei opere). După unii filozofi (Platon, stoicii, Spinoza, Fichte) reflecţia filo-

Scanned with OKEN Scanner

zofică ne-ar putea înălța pe culmile unei fericiri (beatitudini) compatibile cu sentimentul **e.** După unii, sentimentul **e.** (iluzoriu) ne este provocat, ca supremă satisfacție, atunci cînd trăim totalmente în prezent, uitînd trecutul și viitorul. De fapt, „trăirea în **e.**", proprie marilor personalități creatoare, este dată de ridicarea înțelegerii lor pînă la nivelul imperativelor istorice, al problemelor pe care epoca lor le pune, de participarea lor totală la înfăptuirea *idealurilor* comunității sociale din care fac parte. După cum s-a spus, clipa este imaginea mobilă a **e.**, iar trăirea cu profunzime și autenticitate a clipei, extragerea semnificațiilor ei esențiale este chezășia transcenderii acesteia, prin înălțarea în planul viziunii și trăirii istorice.

ETERODOXIE (gr. *heteros* „altul" și *doxa* „părere"), concepție care se abate de la doctrina oficială (ortodoxă) a bisericii; v. *erezie*.

ETEROGEN, v. **OMOGEN — ETEROGEN.**

ETICĂ (gr. *ethos* „morav", „obicei", „caracter"). **1.** Disciplină filozofică care studiază problemele practice și teoretice ale *moralei*. **2.** Concepție sistematizată și coerentă, fie personală, fie proprie unui curent filozofic, fie reprezentînd comandamentele unei societăți (de ex., **e.** lui Kant, **e.** intuiționistă, **e.** socialistă) cu privire la normele de desfășurare a vieții morale. **3.** (În sens larg, îndeosebi în vorbirea curentă) Morală. **E. (1. și 2.)** a apărut ca o parte componentă a doctrinelor filozofice încă din antichitate, care au elaborat și dezvoltat o așa-numită problematică tradițională: definirea și determinarea noțiunilor de *bine (rău)*, *datorie*, *virtute*, *fericire* etc. Cu timpul, în cadrul **e.** s-au constituit două tipuri de preocupări: elaborarea și fundamentarea teoretică a unui anumit *cod moral*, sistem determinat de *norme* morale (**e.** normativă) și cercetarea problemelor legate de originea și esența moralei. Filozofii de orientare sau tendință materialistă (Aristotel, Epicur, Spinoza, materialiștii francezi, Feuerbach etc.) au promovat o morală laică, au relevat faptul că normele și comportamentul moral exprimă nevoile și interesele reale ale oamenilor; totodată, datorită fundamentării tezelor lor pe reprezentarea unei „*naturi umane*" abstracte și conceperii mecaniciste, metafizice a comportamentului uman, ei nu au putut explica decît parțial originea și esența moralei, dialectica obiectivului și subiectivului propriu acțiunii morale, legile progresului moral. Eticienii idealiști premarxiști au încercat să fundamenteze morala cu ajutorul unui principiu spiritual („ideea de bine" la Platon, „rațiunea practică" la Kant, „ideea absolută" la Hegel) sau a voinței divine; în același timp, ei au studiat anumite probleme reale ale *subiectivității* morale (*autocunoașterea* și *responsabilitatea* individului — Socrate; dialectica noțiunilor morale și ierarhia valorilor — Platon; libertatea și demnitatea umană; Kant; raportul dintre morala subiectivă și morala colectivității — Hegel), elaborînd concepte și soluții originale. **E.** contemporană nemarxistă este reprezentată printr-o diversitate de curente care preiau și modernizează teze ale moralei religioase clasice (**e.** neotomistă), absolutizează rolul intuiției în organizarea conduitei morale (**e.** intuiționistă), exacerbează *subiectivismul* și supralicitează rolul *hazardului* în viața morală (**e.** existențialistă), relativizează aprecierea și judecata morală de valoare, subordonînd-o criteriului succesului acțiunii (**e.** pragmatistă), dezvoltă o investigare sistematică a moravurilor, o sociologie a moralei sau o logică a judecăților etice (Școala franceză de sociologie, G. Gurvitch) etc. **E.** marxistă dă o rezolvare întemeiată pe rezultatele științelor sociale particulare (antropologia socială, sociologia, psihologia) problemelor originii, esenței sociale și caracterului realist al moralei. Ea privește morala ca un produs social-is-

Scanned with OKEN Scanner

toric, îi relevă caracterul de clasă în societăţile împărţite în clase, fundamentează rolul maselor în realizarea progresului moral, defineşte libertatea voinţei drept capacitate de a acţiona în cunoştinţă de cauză, conferă acţiunilor sociale ale individului rolul de criteriu de apreciere a judecăţilor şi sentimentelor sale morale. **E.** de această orientare se dezvoltă în direcţii ca: a) elaborarea sistemului teoretic al valorilor, principiilor şi normelor proprii moralei socialiste, a idealului moral şi modelului uman specifice societăţii socialiste; b) istoria moralei şi a doctrinelor etice; c) studiul raportului dintre **e.** şi celelalte ştiinţe sociale; d) sociologia moralei, cercetare a comportamentelor şi atitudinilor morale individuale şi colective cu ajutorul metodelor sociologice şi ale psihologiei sociale etc.; e) metaetica, fundamentarea gnoseologică şi analiza logică a judecăţilor şi normelor etice. Preocupări de etică au avut în ţara noastră C. Dimitrescu Iaşi, D. Gusti, P.P. Negulescu, M.Djuvara, P. Andrei, C. Rădulescu-Motru, M. Ralea ş.a. În anii de după eliberare în ţara noastră au apărut lucrări ca: C.I. Gulian, „Introducere în etica nouă" (1946); I. Grigoraş, „Datoria etică" (1968); Gh. Berescu, „Etica muncii şi modul de viaţă" (1969); Liubomira Miroş, „Etica neotomistă" (1968); V. Popescu, „Atitudinea morală şi stimulentele materiale" (1969); St. Stoica, „Etica durkheimistă" (1969); Colectiv (N. Bellu, V. Popescu, Liubomira Miroş, V. Dem. Zamfirescu), „Tineretul şi idealul moral" (1969); I. Grigoraş, „Binele şi răul" (1971); Colectiv (N. Bellu — coord. —, V. Dem. Zamfirescu, Liubomira Miroş, St. Stoica, V. Popescu), „Etos şi contemporaneitate" (1971); Gh. Vlăduţescu, „Etica lui Epicur" (1972); Liubomira Miroş, „Intuiţionismul etic. G.E. Moore" (1973); N. Bellu, „Etica lui Kant" (1974); Al. Boboc, „Etică şi axiologie în opera lui Max Scheler" (1974); I. Grigoraş, „Principii de etică socialistă" (1974); V. Popescu, „Morala şi cunoaşterea ştiinţifică" (1974), „Morala socialistă a muncii" (1975); E. Stere, „Din istoria doctrinelor morale", vol. I (1975), vol. II (1977).

ETNOGRAFIE, ştiinţă descriptivă care studiază cultura materială şi spirituală a popoarelor. În antichitate, cercetările etnografice formau un capitol al ştiinţei istoriei şi al geografiei (Herodot, Pliniu cel Bătrîn), fiind dominate de concepţii *antropocentrice* şi etnocentrice. Reforma religioasă, revoluţia copernicană şi descoperirile geografice au fost cadrul material şi spiritual care a stimulat strîngerea sistematică a unor date despre omul exotic, iar sec. 17 şi 18 au marcat trecerea de la exotism la umanism în abordarea fenomenelor culturale. În sec. 19 se constituie, şi-şi dispută sferele, trei noţiuni cu privire la studiul genezei şi structurii culturilor umane: **e.,** *etnologia* şi *antropologia*, cercetările în acest domeniu conectîndu-se cu cele de lingvistică comparată şi istorică (Bopp, Humboldt, Renan) şi cu cele de arheologie preistorică (Boucher de Perthes, Lubbock). O viziune declarat şi consecvent materialistă în **e.** a fost pregătită de lucrările lui Bachofen asupra *matriarhatului* şi ale lui Lewis Morgan asupra evoluţiei *familiei* (privită în legătură cu evoluţia culturii materiale). La noi în ţară, în prima jumătate a sec. 20, **e.** a înscris realizări muzeografice deosebite prin efortul lui Romulus Vuia, iar S. Mehedinţi i-a dat o importanţă deosebită în cadrul concepţiei sale antropogeografice. În România, contribuţii merituoase în **e.** au adus Tancred Bănăţeanu, I. Chelcea, N. Dunăre, Gh. Focşa (organizator al Muzeului Satului), M. Pop, Ion Vlăduţiu, Romulus Vulcănescu etc. V. şi *etnologie*; *antropologie socială şi culturală*.

ETNOLOGIE, ştiinţă ce studiază viaţa materială, socială şi culturală a diferitelor etnii (*triburi*, *popoare*, *naţiuni*), reprezentînd, după unii autori, *etno-*

Scanned with OKEN Scanner

grafia ajunsă la maturitate metodologică, la stabilire de principii şi de tipologii culturale, la interpretări explicative şi la specializare (diversificare). În acest sens se vorbeşte azi de **e.** economică, **e.** juridică, etnomuzicologie, etnobotanică, etnomineralogie etc. Principiile **e.** au fost ridicate la rangul de principii fundamentale sau unice de către diferite curente sau doctrine ca: *evoluţionismul* (Mac Lennan), *difuzionismul* (Ratzel, Frobenius, Montandon, Elliot Smith), *morfologismul* (Boas), *funcţionalismul* (Malinowski) etc. Dezvoltarea **e.** a implicat cercetări tot mai numeroase de teren, mai ales la popoarele considerate exotice. În felul acesta, **e.** contemporană se deosebeşte net de **e.** de „cabinet" sau de „fotoliu", practicată de exemplu de Levy Bruhl sau de Frazer, la începutul secolului. În accepţia generoasă de la mijlocul şi sfîrşitul sec. 19 (Bastiat, Quatrefages, Broca etc.), **e.** trebuia să cuprindă toate aspectele semnificative ale vieţii popoarelor, începînd cu antropologia fizică, raseologia, demografia şi terminînd cu cercetarea creaţiei populare, a suprastructurii religioase ş.a. În perioada antebelică şi interbelică s-au stabilit numeroase contacte şi interinfluenţe cu *sociologia* (Durkheim, Mauss), cu *psihologia* şi *psihanaliza* (Freud, Jung, Roheim, Kardiner), cu lingvistica, cu geografia, cu *istoria*. O atenţie specială a căpătat-o (încă de la Lewis Morgan) cercetarea legăturilor de rudenie. Această cercetare are un rol important şi în *structuralismul* lui C. Lévi-Strauss, concepţie de inspiraţie lingvistică şi matematică (teoria grupurilor de transformare), vizînd o examinare în primul rînd *sincronică* a *naturii umane*. O influenţă însemnată asupra constituirii **e.** moderne au avut-o orientările culturaliste (R. Benedict, Kluckohn, M. Mead, R. Linton). Relaţiile **e.** cu *antropologia socială şi culturală* sînt importante, după unii autori **e.** constituind o etapă preliminară a acesteia (C. Lévi-Strauss, de ex., se consideră totodată etnolog, prin cercetările sale asupra unor grupuri umane şi antropolog, prin generalizările pe care le propune). La noi în ţară, D. Gusti a preconizat o „ştiinţă a poporului român". Academia R.S.R. reuneşte azi competenţele într-o Comisie Naţională de Antropologie şi Etnologie, condusă de Şt. Milcu. V. şi *antropologie socială şi culturală; etnografie*.

ETOLOGIE, ramură a biologiei care studiază, cu mijloace obiective, în condiţii cît mai apropiate de cele naturale (sau chiar în condiţii naturale), comportamentul animalelor, ţinîndu-se seama de coordonatele conceptuale de bază ale gîndirii biologice moderne: variabilitate, adaptare, ereditate, selecţie, evoluţie etc. Domeniul cel mai cercetat al **e.** este comportamentul intraspecific, interacţiunea dintre indivizi în cadrul aceleiaşi populaţii; atenţia este concentrată mai ales asupra comportamentului determinat ereditar, care se manifestă relativ uniform în cadrul speciei. **E.** se deosebeşte, prin metodologie, de fiziologia activităţii nervoase, iar prin concepte şi modele, de psihologia animală. Un loc însemnat în **e.** îl ocupă problema biocomunicaţiei: semnalele ca mijloc de declanşare a unor reacţii stereotipe şi ca mijloc de comunicare intraspecifică. În înţelesul de azi al termenului, **e.** este o realizare a ultimelor decenii, la afirmarea ei contribuind, între alţii, J. Huxley, von Fritsch, Tinbergen, K. Lorenz, Eibl-Eibesfeld, Tembrock. Una din tendinţele actuale în dezvoltarea **e.** este colaborarea strînsă cu neurofiziologia şi neuroendocrinologia şi asimilarea, în acelaşi timp, a modelelor *ciberneticii*, ştiinţei *informaţiei* şi *semioticii*. **E.** prezintă un interes real pentru psihologia umană şi psihosociologie, deoarece la baza *comportamentului* uman se găsesc structuri şi reacţii arhaice. În această problemă dispunem, deocamdată, de puţine lucrări pe material concret şi de multe inter-

Scanned with OKEN Scanner

pretări speculative. Printre acestea citäm cele referitoare la agresivitate (Lorenz, Ardrey), la autodomesticire (D. Morris), la dragoste şi ură (Eibl-Eibesfeld), la rămăşiţele comportamentului de vînător al omului epocii paleolitice (Tiger) etc. În ultima vreme devine tot mai clar faptul că trăsătura etologică principală a lui *Homo* este extraordinara sa capacitate de învăţare (G. Kurth) şi transferul multor reacţii sau iniţiative de interes vital, din domeniul automatismelor instinctive, în cel al actelor însuşite prin educaţie, conforme, ca atare, unui model cultural anumit.

ETOS (gr. *ethos* „morav", „obicei", „caracter") **1.** Ansamblu al trăsăturilor morale specifice omului, unui grup social sau unei epoci; moralitate. **2.** (În antropologie sau etnologie) Ansamblu al temelor, modelelor şi valorilor culturale (nu numai etice) proprii unei colectivităţi.

EUCKEN, Rudolf (1846—1926), filozof german neoromantic, din şcoala *„filozofiei vieţii"*, cunoscut ca istoric al filozofiei şi al culturii. Concepţia de ansamblu a lui **E.,** denumită „neoidealism", are sensul unui activism idealist-spiritualist influenţat de Fichte, dar şi de *creştinism*. După **E.,** filozofia în calitatea ei de „concepţie despre lume" şi „concepţie despre viaţă" trebuie să conducă la o lume suprasubiectivă, spirituală, la „Absolutul divin". **E.** s-a opus naturalismului şi materialismului şi, pe urmele lui Nietzsche şi Simmel, a analizat „caracteristicile dezechilibrului spiritualităţii moderne", „criza vieţii spirituale moderne", surprinzînd mărginirea mercantilă, superficialitatea şi duplicitatea lumii burgheze. Prin critica făcută *intelectualismului*, *psihologismului* şi biologismului, precum şi prin teoria „planurilor vieţii", **E.** sugerează ideea ierarhiei sferelor existenţei şi valorilor pe care o va dezvolta Scheler. **E.** a criticat creştinismul, punînd accentul pe valoarea spiritului uman şi a faptei, dezvoltînd totodată o filozofie a religiei şi o filozofie a *acţiunii*. *Op. pr.*: „Unitatea vieţii spirituale în conştiinţa şi în acţiunea umanităţii" (1888), „Sensul şi valoarea vieţii" (1908), „Introducere într-o filozofie a vieţii" (1908), „Cunoaştere şi viaţă" (1912), „Omul şi lumea" (1918).

EUCLID din Megara (c. 450 — 374 î.e.n.), filozof grec, elev al lui Socrate, întemeitor al Şcolii din Megara. V. *megaricii*.

EUDEMONISM (gr. *eudaimonia* „fericire"), concepţie etică care pune la baza moralei năzuinţa omului spre *fericire*. **E.** se distinge de *hedonism* care concepe fericirea doar ca plăcere imediată. **E.** a fost promovat îndeosebi de filozofii materialişti premarxişti (Epicur, Helvétius, Diderot, Feuerbach ş.a.), fiind opus *ascetismului* moralei religioase sau concepţiilor etice idealiste, care înlocuiau năzuinţa spre fericire cu îndeplinirea datoriei (de ex., *rigorismul* kantian). **E.** nu a luat însă în considerare condiţiile sociale şi istorice concrete de care depind atît conţinutul concepţiei despre fericire cît şi posibilitatea înfăptuirii ei practice.

EUFENIE, termen alcătuit prin simetrie cu cel de *eugenie*, şi care denumeşte totalitatea măsurilor ştiinţifice ce se adresează organismului viu („fenotip"), şi nu zestrei sale ereditare, pentru a realiza o viaţă echilibrată, sănătoasă şi cu performanţele dorite.

EUFUNCŢIE, v. **FUNCŢIE.**

EUGENIE (gr. *eu* „bine", „bun", şi *genea* „naştere", „generaţie"), teorie care susţine că populaţiile umane pot fi ameliorate în primul rînd prin măsuri biologice de inspiraţie genetică. Deşi creatorul ei (F. Galton, către 1870) nu a formulat-o cu intenţii politice, **e.** a fost repede anexată biopoliticii, neomalthusianismului, uneori *darvinismului social*, ideologiilor

Scanned with OKEN Scanner

politice reacţionare, mai ales rasiste, colonialiste, fasciste. **E.** reacţionară preconizează metode inumane, apropiate de cele zootehnice în alegerea genitorilor, sterilizarea forţată, interzicerea căsătoriilor între oameni de rase diferite etc. Ştiinţa a infirmat ideea inegalităţii între rase, ca şi ideea inferiorităţii metişilor rezultaţi din încrucişările dintre rase. În schimb, ea a arătat că există boli transmisibile ereditar care nu pot fi evitate decît prin abţinerea de la procreare. Combaterea **e.** de nuanţă rasistă nu trebuie să ducă deci la minimalizarea problemelor de genetică umană, foarte importante pentru sănătatea publică. V. şi *biosociologie; rasism.*

EUL, noţiune care desemnează reflectarea conştientă, de către individ, a propriei *existenţe*, exprimînd unicitatea persoanei în relaţiile cu ceilalţi oameni. *Conştiinţa de sine* a omului reflectă atît existenţa propriului corp (**e.** corporal), cît şi a propriei vieţi psihice interioare (**e.** *psihic*). **E.** nu este un fenomen pur subiectiv, opus în mod absolut realităţii obiective şi fără legătură cu aceasta. Unicitatea persoanei umane este rezultatul interiorizării unui ansamblu de relaţii sociale, iar reflectarea propriei existenţe în conştiinţa individuală a omului se produce pe baza reflectării lumii obiective, a existenţei şi activităţii sociale a celorlalţi oameni, ca şi a confruntării individului cu ele.

EURISTIC (gr. *heuriskein* „a afla"), termen care se aplică metodelor şi regulilor descoperirii şi ale *invenţiei*. Ca *ars inveniendi*, euristica a fost întemeiată prin lucrările lui Pascal, Descartes, Leibniz, Bolzano ş.a. În perioada actuală, prin efortul comun al logicienilor, matematicienilor, psihologilor, sociologilor şi filozofilor, se dezvoltă metodologia **e.**, o ramură specială a metodologiei ştiinţei, avînd ca obiect metodele şi tehnicile de inovaţie intelectuală.

EUTANASIE (gr. *eu* „bun" şi *thanatos* „moarte"), termen lansat de Fr. Bacon, inspirat din „Republica" lui Platon, şi folosit astăzi mai ales pentru a desemna practica curmării vieţii unui infirm sau unui suferind incurabil, printr-un act medical. În acest sens, **e.** este proscrisă de majoritatea codurilor de etică medicală iar, legal, este considerată o crimă de omucidere.

EVIDENŢĂ, calitate a *înţelegerii* sau a cunoaşterii de a exclude posibilitatea dubiului şi a erorii, de a fi clară şi completă. Cerinţa **e.** a cunoscut un apogeu în *raţionalismul* clasic (Descartes considera **e.** intelectuală drept criteriul adevărului) şi o reconsiderare critică în filozofia lui Kant. În filozofia contemporană, o tendinţă extremă (*neopozitivismul*, *formalismul*, *structuralismul*) diminuează sau chiar exclude apelul la **e.** intuitivă; pe de altă parte, *fenomenologia* reintroduce exigenţa **e.** (a unei **e.** apodictice chiar), propunînd o radicalizare şi o decantare a ei, o disociere de reziduurile ontologice şi psihologice carteziene. Pe lîngă încercarea de a i se distinge sensurile (logic, psihologic, gnoseologic), în gnoseologia contemporană se manifestă tendinţa de a considera **e.** nu ca o valoare cognitivă absolută (aşa cum apăruse ea în încercările de fundare categorică a cunoaşterii pe principii prime, evidente), ci ca o valoare graduală, deschisă (ea permiţînd noi reformulări, revizuiri, putîndu-se reconstitui la diferite paliere ale cunoaşterii), elaborată, netotalitară, diferenţiată, locală şi relativă, corelată preponderent cu *relaţia*, *simbolul* şi *structura*, trezită din *simplicitatea* ei naivă. După cum arăta Bachelard, în măsura în care era considerată imediată, **e.** ascundea drumul care ducea la obiect; ea se voia originară, dar nu era decît rezultatul unui proces sau al unei construcţii. În gnoseologia contemporană, **e.** rămîne o calitate a cunoştinţelor, dar este purificată, degajată de experienţa comună, ţinînd de coerenţa şi funcţionali-

Scanned with OKEN Scanner

tatea ansamblului teoretic. Reconsiderată dialectic, ea rămîne o noţiune fundamentală a analizei filozofice.

EVOLUŢIE 1. (În sens larg) Proces de dezvoltare, care cuprinde atît schimbările cantitative, cît şi pe cele calitative (de ex., **e.** speciilor organice, prin care se înţelege că acestea nu sînt imuabile, ci se transformă în decursul timpului). V. şi *evoluţionism*. **2.** (Într-un sens mai restrîns) Una dintre etapele *dezvoltării*, şi anume *schimbarea* cantitativă treptată înlăuntrul aceleiaşi calităţi, spre deosebire de schimbarea calitativă, efectuată prin *salt*.

EVOLUŢIE CREATOARE, v. **BERGSON,** Henri.

EVOLUŢIE EMERGENTĂ, v. **EMERGENT.**

EVOLUŢIE ŞI REVOLUŢIE, forme şi etape distincte, indisolubil legate ale procesului *dezvoltării* sociale. *Evoluţia* este etapa acumulărilor cantitative treptate în dezvoltarea vieţii sociale, a schimbării acelor proprietăţi, trăsături, relaţii sau structuri care nu sînt esenţiale pentru sistemul sau procesul social respectiv. *Revoluţia* reprezintă etapa transformărilor calitative profunde (orientate de la inferior la superior), a schimbării radicale, la nivelul esenţei, a relaţiilor specifice, proprietăţilor şi trăsăturilor proprii unui sistem social, determinînd apariţia unui nou sistem, a unei noi epoci sociale. Evoluţia pregăteşte revoluţia, iar revoluţia desăvîrşeşte evoluţia şi creează premisele unui nou proces evolutiv, pe o treaptă calitativ superioară. Astfel, trecerea revoluţionară de la o orînduire socială la alta este pregătită de acumularea unor condiţii obiective şi subiective în sînul orînduirii vechi. Unele concepţii metafizice neagă unitatea dialectică dintre **e.** şi **r.,** reducînd dezvoltarea socială fie la acumulări cantitative treptate, continue, fie la transformări calitative, nepregătite de acumulările cantitative, ignorîndu-se unitatea dialectică necesară a schimbărilor cantitative şi a transformărilor calitative. În concepţiile social-politice, aceste variante ale metafizicii se manifestă fie sub forma *reformismului*, care absolutizează forma evolutivă a dezvoltării sociale, fie sub forma *voluntarismului* anarhic, care absolutizează forma revolutivă a acesteia.

EVOLUŢIONISM, concepţie cu privire la procesul istoric de evoluţie a Universului, a Pămîntului, a lumii vii etc. Principala accepţie a noţiunii s-a cristalizat în biologie. Problemele centrale ale **e.** în biologie constau, pe de o parte, în demonstrarea faptului evoluţiei vieţuitoarelor şi, pe de altă parte, în lămurirea cauzelor şi a mecanismelor care determină desfăşurarea acestui proces. **E.** s-a dezvoltat în opoziţie cu *fixismul* şi cu *creaţionismul*. Intuiţii cu privire la evoluţia naturii au apărut încă în antichitate (Heraclit, Empedocle, Democrit, Lucreţiu). Ideile evoluţioniste au renăscut în sec. 18 şi la începutul sec. 19. Kant şi Laplace elaborează teorii asupra evoluţiei sistemului solar, iar în biologie apar idei despre înrudirea speciilor, despre transformarea lor limitată (Buffon, K.E. Wolff, Darwin). Bazele unei concepţii evoluţioniste închegate au fost puse de J.-B. Lamarck (v. *lamarckism*), dar înfrîngerea definitivă a *fixismului* şi fundamentarea pe deplin ştiinţifică a **e.** în biologie se datoresc lui Ch. Darwin. *Darvinismul* reprezintă, de fapt, **e.** modern. În geologie, **e.** s-a impus mai ales prin opera lui Ch. Lyell. Punctul de vedere evoluţionist, transformist a pătruns în fizică, chimie şi alte ştiinţe, inclusiv în ştiinţele sociale. Concepţia generală despre lume a devenit treptat evoluţionistă sub influenţa dialecticii filozofiei clasice germane şi mai ales a lui Hegel. Teorii evoluţioniste cuprinzătoare au schiţat la vremea lor H. Spencer, V. Conta („Teoria ondulaţiunii universale", 1876), E. Haeckel.

Scanned with OKEN Scanner

Ilustrare vie a principiului *istorismului*, **e.** a contribuit la progresul gîndirii dialectice în ştiinţele naturii. Pe de altă parte, **e.** a adus o contribuţie extrem de importantă la dezvoltarea şi la fundamentarea *materialismului filozofic* în genere şi a *determinismului* în special. Alături de principiul conservării şi transformării energiei şi de teoria celulară, **e.** a constituit o premisă ştiinţifică a apariţiei materialismului dialectic. Ca teorie, **e.** a putut avea trăsături mai accentuat metafizice sau mai accentuat dialectice. Gînditorii care au adoptat sensul larg, cuprinzător al *evoluţiei*, ca *dezvoltare*, incluzînd şi *saltul* calitativ, s-au situat pe poziţii dialectice. Cei care au conceput evoluţia în sensul ei îngust, exclusiv ca acumulare cantitativă, nu au putut depăşi anumite limite metafizice de gîndire. Ei aparţin ca orientare **e.** *plat.*

EVOLUŢIONISM PLAT, concepţie care reduce procesul istoric complex al *evoluţiei*, luată în sensul ei larg, la simple acumulări cantitative. **E.p.** este opus dialecticii, întrucît neagă salturile calitative ca etapă necesară a procesului dezvoltării şi nu recunoaşte *contradicţiile* interne ca izvor al *automişcării* şi *autodezvoltării* fenomenelor. Un exemplu de **e.p.** în ştiinţele naturii îl constituie *preformismul* biologic.

EVOLUŢIONISM SOCIO-CULTURAL, curent în filozofie şi ştiinţă apărut în a doua jumătate a sec. 19, sub influenţa *darvinismului* şi a ideii de „progres uman" care a preocupat filozofia sec. 18—19. Principalii săi reprezentanţi au fost L.H. Morgan şi E.B. Tylor, influenţaţi, la rîndul lor de H. Spencer, întemeietorul *organicismului*, primul care a ridicat problema teoriei evoluţiei culturale şi care a lansat ideea legăturii intime dintre bioevoluţie şi evoluţia culturală. **E.s.-c.** s-a întemeiat pe teoria dezvoltării istorice „uniliniare" a umanităţii, pe studierea comparativă a culturii diferitelor popoare, precum şi pe ideea continuităţii şi dezvoltării culturale. Fiind criticat de antropologii difuzionişti, istoricişti, funcţionalişti şi configuraţionişti (Fr. Boas şi şcoala sa, B. Malinowski, E. Sapir), care i-au reproşat neglijarea factorilor spaţiu şi timp, liniaritatea simplistă şi negarea rolului difuziunii în cercetarea culturii, **e.s.-c.** a cunoscut un oarecare regres; el este însă reabilitat în ultimul timp de către neoevoluţionişti (J. Steward, G. Childe, L.A. White), şi ca o reacţie la antievoluţionismul promovat de Fr. Boas şi şcoala sa. Important pentru interesul acordat trecutului în studierea fenomenelor sociale şi culturale, pentru principiile folosite în analiza acestora, **e.s.-c.** a contribuit la dezvoltarea conceptului de *cultură* şi la primele afirmări ale *antropologiei culturale* ca ştiinţă.

EXCITABILITATE, proprietate caracteristică materiei vii de a reacţiona într-un mod specific la acţiunea mediului extern şi intern. Ea stă la baza activităţii de *reflectare* a organismelor, activitate ce se dezvoltă în cursul *interacţiunii* acestora cu mediul ambiant. Procesul de declanşare a **e.** îl formează excitaţia.

EXEGEZĂ (gr. *exegesis* „interpretare"), interpretare, comentare, explicare (de conţinut şi filologică) a unui text literar, juridic, religios etc.

EXISTENT, gen particular al *existenţei* (obiect, fenomen, idee). La eleaţi **e.** constituia temeiul abstract al principiului *identităţii* şi al *noncontradicţiei*, cognoscibil numai prin raţiune, fiind unic, imuabil, continuu şi neschimbător. Concepţia *eleată* asupra **e.** a devenit unul din izvoarele idealismului platonician. Existentul, ca gen particular, concret al existenţei reale formează obiectul refuzului existenţialist (Heidegger), însoţit de negarea posibilităţii de a ni se dezvălui fiinţa (das Sein), pierdută în abisurile subiectivităţii. Din punctul de vedere al materialismului dialectic, **e.** reprezintă un

Scanned with OKEN Scanner

domeniu de realitate exterior oricărui *subiect*.

EXISTENȚA SOCIALĂ ȘI CONȘTIINȚA SOCIALĂ, categorii fundamentale corelative ale materialismului istoric, care desemnează latura materială și cea spirituală a vieții sociale; raportul dintre ele constituie problema fundamentală a științei despre societate. K. Marx a distins pentru prima oară, din mulțimea multiformă a relațiilor sociale, relațiile de producție, ca relații obiective, ca element fundamental al existenței sociale care determină, în ultimă analiză, procesele spirituale ale vieții sociale. „Nu conștiința oamenilor le determină existența, ci, dimpotrivă, existența lor socială le determină conștiința" (K. Marx). *Existența socială* este constituită din ansamblul elementelor vieții materiale a societății: cadrul cosmic-geografic, densitatea populației, creațiile materiale ale oamenilor și relațiile materiale care se stabilesc între om și natură și între oamenii înșiși în procesul muncii sociale, relații care au, în ansamblul vieții materiale, un rol de prim ordin și care sînt determinante, în ultimă analiză, în apariția și dezvoltarea conștiinței sociale. *Conștiința socială* este constituită de totalitatea elementelor de reflectare și apreciere a vieții materiale: reprezentări, sentimente, mentalități, idei, cunoștințe, noțiuni, convingeri, teorii ș.a. În raport cu conștiința individuală, conștiința socială este o reflectare mai multilaterală și generalizată a existenței sociale. Conștiința socială are o structură complexă, diferențiindu-se, în plan vertical, pe nivele deosebite de profunzime în reflectarea realității: conștiința comună și conștiința sistematizată, *psihologia socială și ideologia*, iar în plan orizontal în mai multe *forme ale conștiinței sociale* (politică, juridică, morală, estetică, științifică, filozofică, religioasă); aceste planuri se întrepătrund, în fiecare *formă a conștiinței sociale*, distingîndu-se elemente de nivelul conștiinței comune și de nivelul conștiinței sistematizate, teoretice, elemente de psihologie socială și de ideologie. În opoziție cu concepțiile idealiste, care explică dezvoltarea socială prin diverși factori ideali, materialismul istoric demonstrează că viața materială este factorul prim, determinant, iar viața spirituală este factor secund, reflectarea vieții materiale. „Conștiința (das Bewusstsein) nu poate fi niciodată altceva decît existența conștientă (das bewusste Sein), iar existența oamenilor este procesul real al vieții lor" (K. Marx). Conștiința socială poate stimula sau frîna dezvoltarea existenței sociale, după cum reflectă interesele claselor progresiste sau ale celor reacționare, după cum reflectă sau nu cerințele obiective ale dezvoltării istorice. Conștiința socială nu este o reflectare mecanică a existenței sociale. În opoziție cu materialismul „economic" vulgar, care neagă rolul ideilor în viața societății, materialismul istoric subliniază interacțiunea dintre **e.s.** și **c.s.,** rolul activ al conștiinței sociale față de existența socială. Existența socială, respectiv, elementul ei fundamental — relațiile de producție — se dezvoltă în genere mai repede și înaintea conștiinței sociale, devansează transformările din conștiință. Dar, din legea rămînerii în urmă a conștiinței sociale față de existența socială nu trebuie dedusă interpretarea fatalistă după care conștiința socială ar trebui întotdeauna și „în chip necesar" să rămînă în urma existenței sociale; tot astfel, existența acestei legi nu poate fi folosită ca justificare pentru neajunsurile muncii educative, care sînt o circumstanță subiectivă a rămînerii în urmă a conștiinței. Conștiința socială nu rămîne deci constant și exclusiv în urma existenței sociale. O parte a ei poate, în anumite condiții, reflectînd cerințe noi, abia apărute, ale dezvoltării vieții materiale a societății, să devanseze transformările din existență, preconizînd altele mai adînci, revoluționare. Formarea unui ideal social avansat,

Scanned with OKEN Scanner

progresist, îmbrăţişarea lui de către mase largi, integrarea lui în gîndirea şi sistemul de valori al maselor, ca o parte componentă a conştiinţei lor sociale şi ca ţel al acţiunii lor practice, existent doar ca reprezentare şi aspiraţie şi nu ca parte a existenţei lor sociale, constituie un caz tipic în care conştiinţa socială o poate lua înaintea schimbărilor din existenţa socială. Pe de altă parte, conştiinţa socială nu se schimbă integral odată cu transformarea existenţei sociale, ea are şi o anumită stabilitate, manifestă o tendinţă conservativă; conştiinţa socială asigură totodată păstrarea şi transmiterea valorilor autentice ale culturii, cristalizate în cunoaştere, în creaţii spirituale etc., de la o orînduire la alta. Prin toate acestea se manifestă independenţa relativă a conştiinţei sociale faţă de existenţa socială. Pe fondul acestei independenţe relative, conştiinţa socială îşi exercită acţiunea ei inversă asupra existenţei sociale, evidenţiindu-şi funcţia sa critică, creatoare şi transformatoare. Materialismul istoric relevă importanţa revoluţionară a ideilor înaintate, care pătrund în conştiinţa maselor şi, stimulînd acţiunea istorică a acestora, devin o forţă materială a dezvoltării societăţii. Schimbarea existenţei sociale determină schimbarea conştiinţei sociale, dar aceasta nu se produce automat, dintr-o dată, ci în cursul unui proces complex, contradictoriu, îndelungat. Din determinarea conştiinţei sociale de către existenţa socială nu rezultă că noua conştiinţă trebuie lăsată să se dezvolte de la sine, spontan, fără intervenţia factorilor educativi, suprastructurali. În condiţiile societăţii socialiste, noua conştiinţă socială, conştiinţa socialistă se dezvoltă pe temelia condiţiilor noi de existenţă şi datorită intensei munci politico-ideologice şi instructiv-educative desfăşurată, organizată şi condusă de către partidul comunist. Realizarea prevederilor Programului P.C.R., adoptat la Congresul al XI-lea, a hotărîrilor primului Congres al educaţiei politice şi al culturii socialiste, precum şi a sarcinilor prevăzute în Programul de măsuri în domeniul muncii ideologice, politice şi cultural-educative, elaborat de Comisia ideologică a C.C. al P.C.R. sub conducerea directă a tovarăşului Nicolae Ceauşescu, secretar general al P.C.R., va duce la accelerarea procesului de dezvoltare şi maturizare a conştiinţei socialiste, la învingerea mai rapidă a rămăşiţelor vechiului din gîndirea şi comportamentul oamenilor, la apropierea conştiinţei sociale de ritmul transformărilor din existenţa socială, la sporirea capacităţii de creaţie istorică conştientă a maselor.

EXISTENŢĂ, tot ceea ce există, respectiv, *lumea*, universul luat în ansamblul lui. În această accepţie, **e.** constituie cea mai cuprinzătoare noţiune a filozofiei şi a gîndirii umane în general. Aşa o găsim, de ex., la începutul lucrării lui Hegel „Ştiinţa logicii". Adeseori, însă, termenul **e.** este folosit pentru a indica numai ceea ce există efectiv, spre deosebire de ceea ce nu este decît imagine subiectivă (gîndire, reprezentare), adică, un mod de a fi derivat şi atenuat, lipsit de plenitudinea şi consistenţa **e.** corporale, a lucrurilor materiale. În sensul acesta apare termenul de **e.** la Feuerbach, în expresiile „*existenţa* este subiect, iar *gîndirea* este predicat" sau „*existenţa* nu poate fi dedusă din *gîndire*, dar *gîndirea* poate fi dedusă din *existenţă*", şi la Engels în formularea problemei fundamentale a filozofiei ca problemă a raportului dintre **e.** şi *gîndire*. La unii filozofi (Platon, Parmenide), termenul de **e.** este luat în sensul de **e.** *absolută*, eternă şi invariabilă, spre deosebire de **e.** *sensibilă*, *concretă* care este considerată ca fiind doar manifestarea superficială a celei dintîi. De fapt, la majoritatea filozofilor **e.** a fost definită prin delimitarea *conţinutului* de *formă*, a *esenţei* de *fenomen* (aparenţă), a *universalului* de *singular* şi *particular* ş.a.m.d. Îndeosebi materialiştii au căutat să dea cuvîntului **e.** un sens cît

Scanned with OKEN Scanner

mai obiectiv şi mai precis. În opoziţie cu această tendinţă generală a filozofilor, se situează reprezentanţii unor variante ale filozofiei nemarxiste contemporane (*„filozofia vieţii“*, *fenomenologia*, *existenţialismul*), care pun noţiunea de **e.** în centrul gîndirii lor, dar îi atribuie un înţeles subiectivist, ea semnificînd în acest caz, într-o perspectivă antropologistă asupra lumii, „realitatea trăită“, „existenţa (*fiinţa*) pentru sine“ etc., **e.** *absolută*, inaccesibilă cunoaşterii. După K. Jaspers, reprezentant al existenţialismului care opune în mod abuziv cunoaşterea filozofică celei ştiinţifice, „sensul ascuns“ al cunoaşterii ştiinţifice este acesta: să ajungi, prin cercetare, la limita la care cunoaşterii celei mai lucide i se deschide spaţiul necunoaşterii. Abia atunci **e.** propriu-zisă se dezvăluie, nu sub forma unei imagini determinate, ci ca plenitudine a necunoaşterii, a neştiinţei. În accepţia actuală a materialismului dialectic şi istoric, care valorifică selectiv achiziţiile diferitelor ontologii nemarxiste contemporane, inclusiv pe cele existenţialiste, neopozitiviste şi îndeosebi neoraţionaliste, **e.**, înţeleasă ca totalitate a obiectelor, fenomenelor şi proceselor care structurează Universul, lumea luată în ansamblul ei, este privită unitar şi dialectic drept o totalitate de domenii materiale naturale şi sociale, aflate în continuă mişcare şi devenire, domeniul superior de manifestare al acesteia fiind omul, la rîndul său un domeniu de **e.** obiectivă. Entitate existenţială, omul se distinge însă şi ca subiectivitate, din a cărei activitate teoretică se structurează şi domeniul ideilor. Ideile ne apar, în această perspectivă, ca produs, derivat al **e.** materiale; prin om materia dobîndeşte capacitatea de a se dedubla într-o lume a ideilor, acestea au, totodată, un statut existenţial; odată structurate, se supun unei logici obiective, funcţionează legic-necesar. Rezultă că noţiunea generală de **e.** cuprinde, ca domenii fundamentale, **e.** *materială* (*naturală* şi *socială*) şi **e.** *ideilor*, aceasta din urmă avînd un statut existenţial dar fiind produsul genetic şi reflectoriu (prin om) al **e.** materiale. În aceeaşi perspectivă, se poate vorbi de **e.** *obiectivă* şi de **e.** *subiectivă*, respectiv de domeniile universului material şi social şi de universul uman, prin intermediul căruia se structurează şi care cuprinde universul ideilor. Se conturează, astfel, premisele unei *ontologii dialectice* materialiste, care exclude orice viziune tradiţională, metafizică, asupra ontologiei înţeleasă ca discurs asupra *„fundamentelor“* **e. E.** nu este deci un fundament, pivot, *substrat* al lucrurilor, ci o lume obiectivă în mişcare şi devenire, totalitatea modalităţilor de manifestare a materiei în mişcare constituind sfera categoriei de **e.**

EXISTENŢIAL, ceea ce ţine de *existenţă* sau de simţămîntul existenţei. Filozofiile **e.** (printre care cele existenţialiste înseşi), apar fie ca descrieri psihologice şi morale ale sentimentului existenţei (Jaspers) aşa cum se manifestă el în situaţii limită (supremă ignoranţă, grijă, angoasă, desperare, singurătate, moarte etc.), fie ca „analiză metafizică a elementelor esenţiale care constituie existenţa“ (Heidegger) cum ar fi libertatea (ca domnie a arbitrarului opţiunilor), facticitatea, derelicţiunea, rătăcirea, contingenţa etc., învederînd în acest fel atît situaţiile particulare cît şi însuşirile universale ale existenţei umane. Termenul **e.** păstrează în filozofiile existenţialiste, datorită tuturor acestor trăsături, o semnificaţie predominant antropologistă şi individualistă care întreţine o problematică fără ieşire.

EXISTENŢIALISM, unul dintre cele mai răspîndite şi mai influente curente filozofice din sec. 20, al cărui discurs se opreşte predilect asupra *existenţei* umane. Oscilînd între *idealismul subiectiv* şi *idealismul obiectiv*, **e.** se afirmă, în genere, pe terenul *iraţionalismului*, delimitîndu-se de alte interpretări ontologice prin analiza

nihilistă și pesimistă a *existenței* umane, axată pe abolirea oricăror *criterii* valorice și pe adoptarea următoarelor teze fundamentale: nonsensul existenței umane și echivalența actelor umane. **E.** se caracterizează, de asemenea, prin respingerea gîndirii abstracte, impersonale, a capacității acesteia de a înțelege și explica *condiția umană*, și prin ancorarea meditației în concretul existenței individuale; respingerea sistemelor filozofice și a ideii de sistem, renunțarea la „filozofie" în avantajul „filozofării"; golirea demersului filozofic de conținutul teoretic, cognitiv și punerea lui în slujba realizării „existenței autentice"; o nemulțumire accentuată față de filozofia tradițională, caracterizată drept superficială, dogmatică, ruptă de viață, incapabilă s-o exprime în plenitudinea și complexitatea ei; respingerea schemelor reducționiste de natură strict logică, care se substituie texturii infinit mai bogate a individualității; concentrarea atenției asupra stărilor intens și fundamental problematice, *„situațiile limită"* ale existenței; exploatarea situațiilor paradoxale și dramatice ale conștiinței; încercarea de acreditare a *individului* singular drept categorie filozofică; subestimarea sau chiar anihilarea încrederii în valoarea *științei*; folosirea predilectă drept concepte ontologice cardinale a noțiunilor cu semnificație îndeobște etică, psihologică etc. („opțiune", *„autenticitate"*, „decizie", „posibilitate", „teamă", *„angoasă"*, „pasiune", *„eșec"*, *„moarte"* etc.). Pornind de la Kierkegaard, Maine de Biran și Nietzsche, **e.** se opune (ca și *romantismul*) mărginirii intelectualiste a filozofiei clasice moderne, părăsind însă spiritul dialectic și *optimismul* teoretico-gnoseologic al acesteia. **E.** se mai definește prin accentul pe care-l pune pe anumite teme: *„contingența* existenței umane"; aruncarea, părăsirea, *absurdul* existenței umane; *înstrăinarea*; neputința rațiunii; singurătatea și fragilitatea existenței umane; *neantul*. Mai importantă decît aceste teme (pe care chiar romanul existențialist le exprimă cu destulă claritate) este însă pentru **e.** însăși noțiunea de existență, care nu este inteligibilă fără referirea la corelatul ei — *transcendența*; în raport cu aceasta din urmă, „existența umană" apare ca o perpetuă „cădere", ca un „a fi înainte de sine" (Heidegger), ca *„proiect"* (Sartre), ca „tendință și *comunicare*" (Jaspers), ca „refuz sau invocare" (G. Marcel). În funcție de înțelegerea „transcendenței", în **e.** distingem între gruparea „atee" (Heidegger, Sartre, Abbagnano) pentru care omul însuși este transcendență (adică, prin însuși faptul că există, omul e angajat în „realizarea" lumii, fără intervenția divină), și gruparea religioasă (K. Jaspers, G. Marcel, M. Buber), pentru care există un *transcendent* absolut, spre care omul tinde, în raport cu care el definește sensul acțiunilor sale. **E.** a apărut și s-a dezvoltat în legătură cu *criza* societății și a *culturii* burgheze, în deceniul al treilea al secolului nostru, mai întîi în Germania (Jaspers, Heidegger), extinzîndu-se apoi și găsind o largă audiență în Franța, unde a devenit, după cel de-al doilea război mondial, o concepție și o atitudine față de viață în rîndurile unei părți a *intelectualității*. La apariția **e.** a contribuit și puternica zguduire a conștiințelor provocată de cele două conflagrații mondiale ale sec. 20, ca și de celelalte calamități sociale din perioada interbelică. În planul teoretic, **e.** este o continuare a idealismului neoromantic al *„filozofiei vieții"* și a *fenomenologiei*, ele însele reacții la discreditarea și prăbușirea dogmelor vechiului *luminism* și *raționalism speculativ*, la falimentul valorilor *civilizației* burgheze edificate pe temelia acestor *dogme*. Fondul general de criză pe care s-a constituit **e.** a determinat o anumită atitudine critică din partea unora dintre reprezentanții săi față de falsele valori ale gîndirii și existenței burgheze. M. Heidegger a criticat „de la dreapta", de pe poziții individualiste, *democrația burgheză*, dezaprobînd în manieră ro-

Scanned with OKEN Scanner

mantică civilizaţia capitalistă, *tehnica*, înăbuşirea *personalităţii* umane. Reluarea temelor existenţialiste în operele lui Sartre şi Camus, în forma mai accesibilă a eseului, precum şi punerea pe primul plan a deliberării dramatice în jurul conştiinţei, a problemei *libertăţii*, au dus la transformarea orientării filozofice întemeiate de Heidegger într-o modă foarte căutată. Oglindind lupta antifascistă în genere şi mişcarea de rezistenţă în special, **e.** francez introduce o notă protestatară în ansamblul temelor negative şi pesimiste ale „filozofiei existenţei". Temele majore rămîn însă *subiectivitatea*, solitudinea, *ambiguitatea*, desperarea, tensiunea şi neantul. Sartre şi Camus ajung la o asociere între teza „contingenţei" şi cea a *negativităţii*; spre deosebire de existenţialiştii germani, a căror metafizică şi etică individualistă şi pesimistă ducea la concluzii social-politice reacţionare, cei doi gînditori francezi încearcă să pună pe primul plan ideea luptei împotriva condiţiilor absurde, inumane ale *fiinţării* omului în perioada fascismului. După 1960, **e.** trece la anumite nuanţări, corectări şi chiar încearcă o depăşire. Se remarcă tendinţele lui Jaspers (în ultimii patrucinci ani ai vieţii sale) de a formula idei pacifiste, în spiritul filozofiei sale, după care menirea omului este de a comunica şi de a se înţelege cu semenii. Heidegger însuşi a încercat o ieşire din *subiectivismul* şi *nihilismul* ontologiei sale. Este notabilă însă noua orientare a lui Sartre spre concepţia marxistă, renunţarea sa la teza „existenţialismul este un umanism" şi formularea unui nou credo: marxismul este adevăratul *umanism* al epocii noastre. Între cauzele acestei redimensionări de poziţii sînt de menţionat: eşecul încercărilor de generalizare, şi mai ales, de realizare a modelului metodologic existenţialist; creşterea influenţei marxismului pe măsură ce noul stadiu al dezvoltării ştiinţei solicită acut o integrare a cunoaşterii dintr-o perspectivă dialectică, istoristă; creşterea influenţei *structuralismului*, care opune *relativismului* existenţialist o notă de perenitate; insatisfacţia spiritualităţii contemporane care îşi reclamă nevoia de relativă echilibrare în faţa unei filozofii ce teoretizează permanenţa dezechilibrului şi lipsa de perspectivă.

EXOGAMIE (gr. *exo* „în afară" şi *gamos* „căsătorie"), lege fundamentală a ginţii matriarhale, impusă de cutumă, conform căreia căsătoriile între membrii aceleiaşi ginţi erau interzise. În lucrarea „Structurile elementare ale rudeniei", Cl. Lévi-Strauss explică **e.** prin cauze de ordin material (schimbul între membrii comunităţilor primitive — triburi, sate —, inclusiv schimbul cu femei), infirmînd explicarea ei prin cauze psiho-biologice (teama de incest) sau pur religioase. V. şi *endogamie*.

EXOTERIC (gr. *exoterikos* „exterior"), accesibil sau destinat tuturor, în opoziţie cu *esoteric*.

EXPANSIUNEA UNIVERSULUI, v. **DEPLASAREA SPRE ROŞU.**

EXPERIENŢĂ, totalitate a acţiunilor şi observaţiilor prin care oamenii obţin informaţii asupra obiectelor şi proceselor din *realitate*. Noţiunea de **e.** poate fi interpretată diferit; de aceea referirea la **e.,** afirmaţia că cunoaşterea îşi are izvorul în **e.** nu definesc prin ele însele caracterul (materialist sau idealist) al unei concepţii. *Idealismul subiectiv* interpretează **e.** ca un ansamblu de trăiri ale subiectului în care nu este dat vreun obiect independent de acesta. Materialismul, dimpotrivă, consideră **e.** ca o *interacţiune* a subiectului cu obiectul. Totodată, spre deosebire de diferitele variante ale *apriorismului*, care admit posibilitatea unor cunoştinţe independente de orice experienţă, *materialismul* consideră că **e.** este baza ultimă a întregii cunoaşteri umane. Concepţia materialist-dialectică despre **e.** se deosebeşte de cea a materialismului

Scanned with OKEN Scanner

premarxist sau nemarxist prin aceea că: a) potrivit acestei concepții, *subiectul* **e.** nu este numai individul izolat, ci și omul social, societatea; b) **e.** nu este considerată ca o receptare pasivă a acțiunii lumii exterioare asupra organelor senzoriale ale omului, ci ca o relație nemijlocită a omului cu realitatea, a cărei geneză se află în procesul transformării practice de către el a realității. În teoria actuală a cunoașterii se face distincția între **e.** *comună*, ca totalitate a observațiilor și acțiunilor omului asupra realității, și **e.** științifică, sau *experimentul*, definită ca **e.** pregătită și structurată matematic.

EXPERIMENT, procedeu de cercetare în știința modernă, care constă în reproducerea artificială sau în modificarea intenționată a unui fenomen natural în scopul observării lui în *condiții* speciale create de cercetător; **e.** poate fi definit pe scurt ca o observație provocată. Posibilitatea de a produce și de a repeta după dorință fenomenul cercetat, de a-i varia artificial condițiile și mai ales de a-l desprinde din ansamblul complex al interdependențelor sale, reproducîndu-l în formă „pură", determină superioritatea **e.** față de observația obișnuită, explicînd rolul deosebit pe care îl are **e.** pentru dezvăluirea legilor, a mecanismului mișcării și dezvoltării diferitelor procese din natură și societate. Din punct de vedere epistemologic, **e.** are o natură complexă: pe de o parte, el reprezintă o modificare nemijlocită, materială, a obiectului și, în acest sens, este o formă a *practicii;* pe de altă parte, nu urmărește satisfacerea nevoilor practice ale omului, ci cunoașterea, fiind modelat potrivit nevoilor acesteia. **E.** este conceput pe baza unui *model* sau a unei *ipoteze* teoretice prealabile pe care urmează să le verifice, reprezentînd din acest punct de vedere o întruchipare a gîndirii abstracte. În procesul dezvoltării științei se stabilește o interacțiune continuă între **e.** și *teorie*, **e.** constituind mijlocul de confirmare sau de infirmare a ipotezelor, de transformare a acestora în teorii. O formă aparte de **e.** este **e.** *crucial*, adică **e.** care trebuie să decidă alegerea uneia dintre două ipoteze sau teorii opuse, infirmînd una dintre ele și confirmînd-o pe cealaltă. Cu toată importanța sa în știință, **e.** crucial nu are în general un caracter absolut, datorită solidarității reciproce a ipotezelor științifice, ca și a dependenței **e.** de cadrul conceptual general. Verificarea unei ipoteze sau a unei teorii este un proces complex care nu poate fi redus la efectuarea unui singur **e.,** hotărîtor. De aceea, în cunoaștere, are valoare operațională **e.** *continuu*, permanenta confruntare între **e.** și *teorie.*

EXPERIMENT IDEAL, metodă de cercetare științifică constînd în imaginarea, pe baza unor ipoteze teoretice, a unor situații experimentale posibile doar, din care sînt excluși factorii perturbatori și reținuți doar parametrii relevanți, în formă „pură". De aceea, **e.i.** nu este nici o simplă operație logică, lipsită de semnificație fizică, nici o experiență reală, ci, mai degrabă, „un raționament teoretic căruia i se dă forma experimentului". Rolul și valoarea **e.i.** constau în aceea că el contribuie la introducerea elementelor (concepte, legi etc.) unei noi imagini asupra lumii (cadru conceptual general), creîndu-se prin aceasta posibilități pentru construirea unor teorii noi; în același timp, **e.i.** intervine în momentele de construcție a semnificației fizice a unor *formalisme* matematice, în dezvăluirea corelației dintre nivelul teoretic și cel empiric al cunoașterii, sau în elucidarea unor probleme și dificultăți conceptuale. În asemenea situații au apărut **e.i.** în opera lui Galilei, Garnot, Maxwell, Einstein, Bohr, Heisenberg ș.a.

Scanned with OKEN Scanner

EXPLICAȚIE 1. Act discursiv sau operație prin care se dezvăluie *cauza*, temeiul sau *scopul* unei acțiuni, unui fenomen sau eveniment. **2.** Rezultatul acestei operații, propozițiile sau expresiile prin care se realizează actul explicativ. **3.** Funcție esențială a oricărei teorii științifice sau filozofice. Sub raport logic orice **e.** este alcătuită dintr-o propoziție ce descrie fenomenul explicat *(explicandum)* și o clasă de propoziții pe baza cărora se efectuează **e.** — explicant *(explicans)*. Condițiile unei **e.** corecte, conform modelului deductiv-nomologic al **e.**, elaborat de C.G. Hempel, sînt: explicantul să conțină propoziții cu *cuantificator* universal care descriu legi și propoziții cu cuantificator existențial ce descriu stări de fapt; toate propozițiile explicantului să fie adevărate; propoziția explicativă sau explicandul să fie o *consecință logică* a propozițiilor explicatoare sau explicatului. Implicînd în mod necesar o componentă logică, **e.** este totodată un act gnoseologic care presupune trecerea alternativă de la planul ontologic (domeniul evenimentelor) la cel logic (domeniul propozițiilor). Procesul explicativ apare structurat la nivele diferite, fiind de fiecare dată condiționat de profunzimea elaborărilor teoretice și rigoarea conceptelor implicate. Principalele tipuri de **e.** sînt: *nomologice*, *probabiliste*, cauzale și *teleologice*.

EXTAZ (gr. *ekstasis* „acțiunea de a fi în afară, de sine", „încîntare"), stare de spirit intens afectivă, caracterizată prin sentimente inexprimabile de bucurie și fericire, amestecate, totodată, cu o angoasă ce produce o imobilitate aproape completă a subiectului. Filozofic, termenul este întîlnit la unii gînditori spiritualiști care consideră starea de **e.** proprie comuniunii mistice a sufletului uman cu existența infinită, cu perfecțiunea divină. În unele religii, mai ales orientale, starea de **e.** se obține prin ritualuri și alte practici *esoterice*.

EXTENSIUNE, v. **INTENSIUNE-EXTENSIUNE.**

EXTERN, v. **INTERN-EXTERN.**

EXTRAPOLARE, extindere ipotetică (legitimă sau ilegitimă), pe baza unui raționament prin analogie, a unei noțiuni (legi, teorii, propoziții) de la un domeniu la altul (de ex. **e.** acțiunii legilor terestre la corpurile cerești); trecere de la o idee la alta, mai complexă, cu o sferă mai largă etc. *Mecanicismul* și *organicismul* constituie exemple de **e.** ilicită a legilor mecanicii, respectiv ale biologiei, asupra domeniului societății, ale cărei legi specifice nu pot fi reduse la legile unor forme inferioare de mișcare.

Scanned with OKEN Scanner

FACTICITATE, termen introdus de Fichte şi preluat, pe rînd, de Heidegger şi de Sartre, care desemnează *contingenţa* existenţei, imposibilitatea de a o fundamenta pe principiul raţiunii suficiente, de a-i găsi o justificare raţională. După existenţialişti, existenţa noastră este un fapt constatabil, dar nu şi explicabil. Sîntem liberi pentru orice *proiect* şi nu există nici unul care să fie mai raţional sau mai necesar decît celălalt. Conceptul face parte din aparatul conceptual al *existenţialismului* şi, împreună cu altele *(finitudine, derelicţiune* etc.) vine în sprijinul viziunii sale pesimiste şi sentimentale asupra omului.

FACTOR (lat. *factor* „cel care face" sau „ceea ce face"), componentă a *realităţii* obiective, a unui *sistem* real sau ideal, care contribuie, într-o formă nespecificată, la producerea unui rezultat (eveniment, proces, dezvoltare etc.). *Condiţia, cauza* sînt şi ele **f.**

FACTORI *(teoria factorilor),* teorie apărută în sociologia burgheză la sfîrşitul sec. 19, după care dezvoltarea societăţii este rezultatul *interacţiunii* mecanice a o sumă de laturi, procese, condiţii (creşterea populaţiei, mediul geografic, psihologia oamenilor, economia, tehnica, politica, morala, religia etc.), concepute ca existînd în mod izolat, independent şi avînd o importanţă egală. În sociologia burgheză contemporană, *teoria* **f.** se manifestă sub forma *pluralismului* sociologic, opus, de regulă, materialismului istoric, considerat în chip tendenţios o doctrină unilaterală. Sub multilateralitatea aparentă a *teoriei* **f.** se ascunde o concepţie eclectică, care nu depăşeşte limitele idealismului istoric. Rămînînd inevitabil la nivelul constatării interacţiunii diferiţilor factori, fără a putea să precizeze care dintre ei este primordial, *teoria* **f.** nu dezvăluie cauzele cele mai profunde ale dezvoltării istorice. V. şi *eclectism.*

Scanned with OKEN Scanner

FALSĂ CONŞTIINŢĂ, (în concepţia lui Marx şi Engels) conştiinţă mistificată, proprie unor clase dominante (ca şi indivizilor aparţinînd altor clase aflate sub influenţa ideologiei dominante) în care *reflectarea*, reproducerea ideală a realităţii obiective este denaturată, înstrăinată sub înrîurirea intereselor de clasă (şi de grup) opuse (total sau parţial) cerinţelor progresului social.

FAMILIE, formă primară de comunitate umană care cuprinde un grup de oameni legaţi prin consanguinitate şi înrudire. **F.** nucleară este forma universală cea mai elementară de **f.**, cuprinzînd părinţii şi copiii lor necăsătoriţi, şi avînd de îndeplinit mai multe funcţiuni necesare atît pentru indivizii ce o alcătuiesc cît şi pentru societate. Dintre acestea cele mai importante sînt: funcţia economică, funcţia de reproducere, funcţia de instrucţie, educaţie, funcţia de socializare. Istoria omenirii cunoaşte felurite forme de rezolvare a acestor funcţiuni de bază potrivit regimului social-economic considerat. În diversele etape de dezvoltare a comunei primitive, „sistemele de rudenie" aveau o însemnătate deosebită pentru modul de organizare şi funcţionare a vieţii sociale, întreg sistemul relaţiilor sociale fiind reglementat prin norme care stabileau modalităţile de formare a grupelor matrimoniale prin prohibirea treptată a incestului şi impunerea *exogamiei*. Sancţionarea prin norme (la început morale, iar mai tîrziu şi juridice) a raporturilor între membrii **f.** dă acesteia caracterul de *instituţie socială*. Grupul **f.** se vădeşte a fi fost mai larg sau mai restrîns, în paralel cu rosturile lui economice, **f.** fiind dublată de un „atelier familial" care avea rosturi economice precise. Pe măsură ce baza economică a atelierului de producţie familial se schimba, variind de la o orînduire la alta şi de la o clasă socială la alta, normele de organizare a relaţiilor sociale dintre părinţi şi copii se schimbau şi ele. Istoria cunoaşte „familii mari", cuprinzînd grupe de perechi căsătorite, trăind laolaltă în sînul aceleiaşi gospodării (de pildă, **f.** zadrugale ale slavilor de sud), „familii lărgite", cuprinzînd o pereche cu rudele ei imediate din 1—2 generaţii ascendente sau descendente, iar în societatea modernă „familii conjugale" sau „nucleare". Pe măsură ce producţia nu mai este asigurată prin ateliere familiale, ci capătă un caracter mai socializat, grupul familial se transformă sub raport economic doar într-un grup de gestiune şi consum în comun al unor bunuri produse în afara „atelierului" familial. În orînduirile bazate pe exploatare şi asuprire, iubirea, căsătoria, **f.** sînt grevate de condiţiile precare create de inegalităţile sociale, de relaţiile şi interesele băneşti, de conflictele rezultate din acestea. În măsura în care societatea socialistă eliberează **f.** de servituţile economice specifice societăţilor exploatatoare, asigurînd existenţa, egalitatea şi independenţa materială a membrilor ei, **f.** îşi consolidează bazele ei afective şi morale, se „purifică" de condiţiile care o înstrăinează, îndeplinindu-şi cu mai multă eficacitate şi la un mai înalt nivel uman, rosturile ei sociale şi educative. „Familia trebuie să fie cea dintîi şcoală în care copiii să înveţe, odată cu regulile de comportare în viaţă şi societate, preţuirea muncii, devotamentul faţă de patrie şi popor, faţă de partid şi cauza socialismului" (*„Codul principiilor şi normelor muncii şi vieţii comuniştilor, ale eticii şi echităţii socialiste"*).

FANTEZIE, însuşirea psihică a evocării sau creării imaginii unui obiect în absenţa obiectului real respectiv şi chiar a imaginii unui obiect inexistent în *realitate*, pe baza asocierii inedite a unor acte de percepţie precedente. **F.** este, de fapt, sinonim cu *imaginaţia* creatoare care face posibilă *arta*, progresul ştiinţei şi tehnicii. Termenul provine de la vechii greci, e reluat de scolastica medievală, de romanticii sec. 19 şi definit, prin deli-

Scanned with OKEN Scanner

mitare de simpla imaginaţie, de K.W.F. Solger, astăzi fiind folosit tot mai rar. V. şi *creaţie*; *creativitate*; *invenţie*.

FAPT (de la lat. *factum* „faptic"), tot ceea ce este sau ceea ce se petrece în concret sau în planul unei realităţi singulare, atîta timp cît este luat drept un *dat* real al *experienţei*, la care gîndirea se poate referi. **F.** se opune imaginarului, conceptului, dedusului, ca şi oricărui dat care nu este obiect al experienţei. **F.** „este şi nu se discută". Distingem însă între **f.** *brut* sau preştiinţific (care constă în datul imediat al observaţiei) şi **f.** *ştiinţific*, care constă din aceleaşi date, dar precizate prin măsurare, şi care este interpretat cu ajutorul cunoaşterii, integrat într-o reprezentare generală a clasei de fenomene căreia îi aparţine sau cuprins într-o teorie. **F.** *ştiinţific* poate fi sinonim cu fenomenul, atunci cînd face corp comun cu interpretarea sa. Prin extensie, putem vorbi de: **f.** de conştiinţă; **f.** psihologic; **f.** logico-matematic (dat al experienţei mentale); **f.** de cunoaştere; **f.** moral; **f.** social etc. În toate aceste cazuri, **f.** are esenţialmente o valoare apreciativă, realizată într-o judecată afirmativă asupra a ceea ce este, într-un anumit fel, real sau reprezintă „**f.** pur", care, în existenţa sa dată, este totdeauna configurat de trăirea subiectului. Analiza **f.**, îndeosebi a **f.** *ştiinţific*, conduce la argumentarea materialismului în confruntarea sa cu idealismul (mai ales cu *pozitivismul)*, iar pe plan ştiinţific este un criteriu hotărîtor al constituirii şi validării adevărurilor.

FARBER, Marvin (n. 1901), filozof american, conducătorul Centrului de *fenomenologie* de la Buffalo (S.U.A.), preşedintele Societăţii internaţionale de fenomenologie, autor a numeroase studii asupra lui Husserl şi asupra problematicii fenomenologice. Poziţia sa proprie se caracterizează prin încercarea de a reelabora metoda fenomenologică ca pe una dintre metodele particulare de cercetare. În urma criticii subiectivismului *reducţiei fenomenologice*, **F.** a propus o deschidere spre *naturalism* şi, într-o anumită măsură, spre *materialism. Op. pr.:* „Fundamentarea fenomenologiei" (1943, ed. III-a, 1967), „Experienţă şi transcendenţă" (1952), „Naturalism şi subiectivism" (1959), „Fenomenologie şi existenţă" (1967), „Fenomenologia şi problemele subiectivismului" (1969).

FASCISM 1. (În sens restrîns) Doctrină şi mişcare politică din Italia, legată de numele lui B. Mussolini. **2.** (În sens larg) Regim politic a cărui esenţă constă în *dictatura* teroristă a celor mai reacţionare, mai şovine şi mai agresive elemente ale marii burghezii monopoliste; mişcare politică de extremă dreaptă, ce urmăreşte instaurarea dictaturii militariste, fasciste; ideologie ultrareacţionară care îmbină eclectic, pe un fond antimuncitoresc, anticomunist, antidemocratic şi antipopular, elemente antiştiinţifice de naţionalism extremist, mistic, demagogic, de rasism (în cazul naţional-socialismului din Germania şi legionarismului din România, îndeosebi antisemitismului), darvinism social, corporatism, geopolitică, elitism (în unire cu mitul „şefului" harismatic), „realism politic", terorism şi o deşănţată demagogie socială. Sub raport filozofic, iraţionalismul obscurantist, voluntarismul şi „filozofia vieţii" au fost folosite şi prelucrate de către ideologii fascişti într-un amalgam sui-generis, pentru a-şi fundamenta doctrina politică şi practica aventurieră, războinică, genocidă, corespunzătoare ei. În domeniul culturii, **f.** duce o campanie nihilistă de nimicire a valorilor reale, umaniste şi democratice. După zdrobirea principalelor forţe ale **f.** în cursul celui de-al doilea război mondial, într-o serie de ţări capitaliste, au reapărut grupări şi organizaţii neofasciste, care încearcă să-şi adapteze arsenalul ideologic noilor condiţii, prezentînd într-o formă mai voalată, vechile elemente ale doctrinei şi care promovează

Scanned with OKEN Scanner

aceleaşi ţeluri şi metode anticomuniste, antidemocratice şi antipopulare ca şi vechiul **f.** V. şi *dictatură fascistă*.

FATALISM (lat. *fatum* „destin"), doctrină filozofică sau religioasă, după care *dezvoltarea* naturii, a societăţii şi, în general, toate evenimentele din viaţa oamenilor sînt dinainte determinate de o forţă implacabilă, pe care omul nu o înţelege şi în faţa căreia el este cu totul neputincios *(„destinul"*, „soarta", *„providenţa* divină", „legile oarbe ale naturii" etc.). La **f.** ajunge şi materialismul metafizic din cauza soluţiilor mecaniciste preconizate în problema *cauzalităţii*, în problema raportului dintre *necesitate* şi *întîmplare*, dintre *necesitate şi libertate*. **F.** istoric neagă rolul activităţii conştiente transformatoare, creatoare a maselor, a claselor, partidelor şi personalităţilor în istorie; considerînd omul ca o unealtă în mîinile necesităţii istorice, **f.** generează, pe plan cognitiv şi acţional, pasivitate, resemnare.

FATUM, noţiune a antichităţii romane care desemna: a) voinţa zeilor (*fatum* înseamnă literal „lucru spus", „ceea ce a fost spus"); b) *destinul*, soarta, forţa supremă, misterioasă, căreia i se supun chiar zeii. La *stoici*, forţă care guvernează lumea, identificată adesea cu divinitatea.

FAŢZIA (chin. „legişti"), şcoală în gîndirea politică din vechea Chină, apărută la mijlocul sec. 4 î.e.n., în perioada constituirii pe teritoriul ţării a unor mari formaţiuni statale despotice în locul numeroaselor mici oraşe — state disparate, pentru a căror conducere clasele şi păturile dominante aveau nevoie de un aparat administrativ eficace şi disciplinat. Ca expresie ideologică a acestor interese, **f.** declară drept principiu suprem binele statului, al domnitorului, a cărui voinţă este lege pentru supuşi. În acest context, legea *(fa)* este concepută ca mijloc de guvernare, fără legătură cu legalitatea, ordinea legală, sau cu *normele* morale, avînd ca sarcină definirea clară, precisă şi autoritară a cazurilor şi condiţiilor aplicării recompenselor şi pedepselor. Acestea din urmă, denumite „manete de guvernămînt", erau considerate de valoare inegală în acţiunea politică, rolul principal fiind atribuit măsurilor represive. Astfel, afirmînd necesitatea folosirii puterii represive şi constructive a legii şi pedepselor, precum şi a subjugării totale a individului, prin nesocotirea oricăror interese şi nevoi individuale, **f.** urmărea fundamentarea şi legitimarea ideologică a tendinţelor de transformare a maselor într-o unealtă docilă, ignorantă şi incultă, uşor manevrabilă în realizarea scopurilor militare ale statului unitar centralizat şi pe cale de apariţie.

FECHNER, Gustav Theodor (1801—1887), fizician, psiholog şi filozof german. Alături de Lotze, Ed. von Hartmann şi W. Wundt, **F.** a reprezentat idealismul neoromantic al „metafizicii inductive" (încercare de a aclimatiza spiritul speculativ la rigorile noului stadiu al dezvoltării ştiinţei). A avut un rol important în apariţia şi dezvoltarea *psihologiei* experimentale; a căutat să dea o expresie matematică raportului dintre intensitatea *senzaţiei* şi intensitatea stimulului fizic care o provoacă („legea lui **F.**" sau „legea lui Weber-Fechner"). În problema raporturilor dintre psihic şi fizic a promovat teoria *paralelismului psihofiziologic*. **F.** este iniţiatorul unei estetici „de jos", experimentale, opusă esteticii „de sus" (speculative), fiind printre primii gînditori care au argumentat posibilitatea abordării cantitativiste, matematice a problemei plăcerii estetice. *Op. pr.:* „Zend-Avesta sau despre lucrurile cerului şi de dincolo" (1881), „Elemente de psihofizică" (1860), „Şcoală pregătitoare a esteticii" (1876).

FEDOSEEV, Piotr Nicolaevici (n. 1908), filozof sovietic, membru al Academiei de Ştiinţe a U.R.S.S. Se ocupă de pro-

Scanned with OKEN Scanner

blemele materialismului istoric şi ale comunismului ştiinţific, ale filozofiei ştiinţei, ateismului ştiinţific, de critica filozofiei burgheze contemporane şi în special de legităţile trecerii de la socialism la comunism. *Op.*: „Forţele de producţie şi relaţiile de producţie în societatea socialistă" (1955), „Socialism şi umanism" (1958), „Comunismul şi filozofia" (1962), „Dialectica epocii contemporane" (1966), „Marxism şi voluntarism" (1968), „V.I. Lenin şi problemele teoriei artei" (1968), „Marxismul în sec. 20" (1972).

FEED-BACK (engl. „a hrăni invers"), relaţie fundamentală aflată la baza funcţionării sistemelor cibernetice. Acţiunea relaţiilor **f.-b.** mediază unor astfel de sisteme (de natură tehnică, organică, socială etc.) un comportament orientat prin încorporarea continuă a *informaţiilor* despre rezultatele acţiunilor lor anterioare şi adaptarea permanentă a acţiunii lor prezente, în funcţie de aceste rezultate. **F.-b.** mai poartă şi denumirea de *acţiune inversă*, *retroacţiune*, *reacţiune*, *conexiune reciprocă (inversă)*, *aferentaţie inversă* etc. Se disting **f.-b.** *pozitiv* şi **f.-b.** *negativ*. În primul caz, creşterea acţiunii determină întărirea sistemului ce acţionează şi prin aceasta (corelativ) creşterea şi mai mare a acţiunii, producîndu-se, astfel, un efect în spirală, ceea ce asigură dezvoltarea permanentă, nelimitată a sistemului, deci şi anumite perturbări ale lui în condiţiile depăşirii cadrului oferit de contextul domeniului de organizare căruia îi este subordonat (progres necontrolat). În cazul **f.-b.** *negativ*, o creştere a acţiunii peste o anumită valoare determinată dă naştere la o slăbire a factorului ce acţionează (şi invers: întărirea lui prin diminuarea acţiunii sub o anumită limită), acţiunea revenind astfel la normele sale fixate (progres autocontrolat). Echilibrul unui sistem este stabil în cazul **f.-b.** *negativ (homeostazie)* şi labil în cazul **f.-b.** *pozitiv*. După unii autori (Ducrocq, Lange), **f.-b.** este un principiu universal al funcţionării tuturor sistemelor evolutive, iar după alţii, acest principiu trebuie rezervat doar legăturilor informaţionale (prin *semne* şi *semnale*). De asemenea, unii autori consideră că **f.-b.** negativ este principiul cauzal concret al tuturor sistemelor evolutive reale, inclusiv al celor care se dezvoltă prin **f.-b.** pozitiv, deoarece, fie evoluează „spre neant" şi deci dispar în condiţiile în care sînt ameninţate stările de echilibru ale contextului supraordonat (asigurîndu-se astfel intervenţia **f.-b.** negativ de la nivelul unui sistem de referinţă superior în cazul în care sistemul considerat nu-şi poate autoguverna stabilitatea), fie îşi menţin în cele din urmă fiinţarea prin constituirea unui **f.-b.** negativ propriu. **F.-b.** oferă modelul unui tip nou de înlănţuire cauzală, respectiv al „circuitului cauzal" *(cauzalitatea inelară)*. Conceptul de conexiune inversă este esenţial pentru înţelegerea fenomenelor biologice, psihologice, economice şi sociale, ca şi pentru construirea sistemelor tehnice automate.

FENOMEN (gr. *phainomenon* „ceea ce apare") **1.** Categorie a dialecticii materialiste, corelativă cu *esenţa*, desemnînd manifestarea exterioară a esenţei, acea latură a lucrurilor şi a proceselor din natură şi din societate care este constatabilă *empiric*. V. *esenţă şi fenomen*. **2.** (În sens curent) Noţiune desemnînd orice proces din natură şi din societate (de ex. **f.** fizice, chimice, meteorologice, biologice, psihice, economice etc.). *Epifenomen*, fenomen secundar, însoţitor (v. *epifenomenalism)*.

FENOMENALISM (FENOMENISM), concepţie filozofică conform căreia nu există sau nu pot fi cunoscute decît *fenomenele*, nu şi *esenţele*, „lucrurile în sine". **F.** se manifestă în două forme principale: a) identificarea subiectivistă a obiectelor cu *senzaţiile* şi *percepţiile* subiectului cunoscător (ex., humeismul, machismul); b) susţinerea incognosci-

Scanned with OKEN Scanner

bilităţii esenţei fenomenelor (de ex., I. Kant, A. Comte, J. S. Mill, H. Spencer ş.a.). **F.** reuneşte astfel *criticismul* kantian cu *pozitivismul* şi *neokantianismul* cu *neopozitivismul*, reducînd sarcina şi capacităţile ştiinţei la simpla organizare, sistematizare şi descriere a fenomenelor, restrîngînd la minimum funcţia ei reflectorie, cognitivă, explicativă, desconsiderînd rolul experimentului, al practicii, raţionamentului inductiv şi analogic, al *teoriei* în general. **F.** neopozitivist, în special, îi este proprie postularea dogmatică a relaţiilor formale, convenţionale şi non-reflectorii ale simbolurilor logice, cu care operează dealtfel riguros, dar al căror conţinut obiectiv este declarat de *pozitivismul logic* ca „lipsit de sens". Astfel în lista poziţiilor fenomenaliste ar mai trebui adăugate şi cele ale lui B. Russell, A.N. Whitehead, L. Wittgenstein, R. Carnap, Moritz Schlick etc.). V. şi *esenţă şi fenomen*; *esenţialism*.

FENOMENALITATE, v. **ESENŢIALITATE.**

FENOMENOLOGIE 1. (La Fichte şi la Hegel) Descrierea istoriei spirituale a conştiinţei, care se ridică de la certitudinea senzorială la „ştiinţa absolută". Deşi pe terenul idealismului, „Fenomenologia spiritului" a lui Hegel priveşte conştiinţa în procesul dezvoltării ei şi intuieşte raporturile dialectice dintre *subiect* şi *obiect* în procesul *obiectivării*. **2.** Mişcare filozofică idealistă, iniţiată de E. Husserl, bazată pe teoria „conştiinţei intenţionale" (adică a conştiinţei orientate spre ceva). Husserl definea **f.** ca pe o metodă filozofică care întruneşte următoarele două condiţii pentru ajungerea la „fenomen" (prin care Husserl înţelege esenţa dată *apriori* într-un domeniu independent şi de subiect şi de obiect): a) „reducţia *fenomenologică*" sau „punerea în paranteză" a lumii sensibile şi a tuturor cunoştinţelor ştiinţifice şi filozofice *(epochè)*; prin aceasta lumea încetează de a mai fi obiect de cunoaştere; b) „intuirea esenţei" (Wesensschau), prin care, independent de procesul abstracţiei logice, se sesizează nemijlocit „esenţele pure". Ruptura dintre *existenţă* şi *esenţă*, privarea existenţei de sensul ei (prin constituirea unei „lumi a sensurilor") au pregătit doctrina existenţialistă despre absurditatea şi lipsa de sens a „existenţei umane" (Dasein), **f.** devenind la Heidegger, Sartre ş.a. structura metodologică a ontologiilor existenţialiste. **F.** a avut însă un rol pozitiv în depăşirea *apriorismului* şi a *formalismului* de factură kantiană şi a *empirismului pozitivist*. Reprezentanţii **f.** au adus contribuţii remarcabile în domeniul logicii (Husserl), al teoriei valorilor şi al antropologiei filozofice (M. Scheler), în domeniul esteticii (R. Ingarden, M. Dufrenne), al filozofiei dreptului, filozofiei religiei etc. Printre aceştia se distinge şi Eugen Fink, care face trecerea la concepţia filozofică a lui M. Heidegger. Ideea *descrierii fenomenologice* (ca modalitate de prezentare intuitivă a ceea ce este ireductibil şi esenţial într-un domeniu al cunoaşterii) poate fi valorificată în legătură cu discutarea specificului cunoaşterii ştiinţifice contemporane şi a fenomenului diferenţierii şi integrării ştiinţelor moderne; descrierea ca atare, valorificată critic, nealterată de interpretări idealiste, poate fi integrată în cunoaşterea filozofică, psihologică, estetică, etică etc. În ciuda implicaţiilor ei subiectiviste, teoria *intenţionalităţii* a contribuit la depăşirea viziunii mecaniciste a conştiinţei ca sferă închisă, entitate abstractă, şi la definirea ei ca deschidere, ca proces de adecvare continuă la obiect. În evoluţia **f.** din ultimele două decenii se observă o anumită tendinţă de receptare a sferei istoriei, chiar o deschidere spre dialectică (L. Landgrebe şi *Cercul de la Köln*) şi materialism (M. Farber şi *Cercul de la Buffalo*). Unii fenomenologi participă chiar la editarea unor reviste de studii marxiste din

Scanned with OKEN Scanner

ţările apusene, dialogul marxism—f. caracterizîndu-se, în ansamblu, prin nuanţare şi deschidere spre ceea ce este nou şi creaţie autentică în gîndirea contemporană şi fiind mediat de accepţiunea hegeliană a unor concepte comune cum sînt cel de „istorie", „acţiune", „practică" etc. În viziune fenomenologică istoria rămîne, însă în esenţă, istoria gîndirii, o istorie a „f. transcendentale", iar filozofia istoriei, o teorie a istoriei culturii. Absenţa subiectului istoric propriu-zis („indivizii umani vii" interacţionînd în procesul practicii sociale) şi înlocuirea acestui subiect cu conştiinţa lui, oricît de deschisă şi „intenţională", menţin **f.** în limitele idealismului istoric.

FENOMENOLOGISM, principiu filozofic al *fenomenologiei* lui E. Husserl potrivit căreia *fenomenul* este privit ca „esenţă" *(eidos)* care se dezvăluie şi care pretinde să elimine astfel dualismul fenomen-*noumen* atît al lumii fenomenale cît şi al lumii lucrurilor în sine. **F.** acordă o semnificaţie universală metodei *reducţiei fenomenologice* (concentrarea asupra analizei posibilităţilor intenţionale ale conştiinţei pure, *transcendentale)*, extinzînd-o de la activitatea cognitivă şi asupra domeniilor estetic, moral, religios şi juridic. V. şi *descriere fenomenologică*; *fenomenologie.*

FERICIRE, noţiune a conştiinţei morale desemnînd situaţia în care se realizează satisfacerea tuturor trebuinţelor şi aspiraţiilor omului, atît în extensiune, cît şi în intensiune. **F.** implică efortul personal de fructificare a condiţiilor sociale în vederea realizării unei corespondenţe între ordinea valorilor asumate de o persoană şi ordinea lumii. Nefiind doar expresia unei situaţii obiective sau a unei stări subiective a omului, **f.** include ideea despre esenţa şi căile de realizare a supremei satisfacţii în viaţă, avînd astfel un caracter normativ-axiologic. Continuînd şi dezvoltînd concepţiile despre **f.** ale gînditorilor materialişti premarxişti (v. *eudemonism)*, respingînd caracterul neştiinţific al concepţiilor religioase şi idealiste despre **f.**, socialismul ştiinţific realizează o unitate organică între **f.** ca cel mai înalt scop al existenţei umane şi indicarea căilor şi mijloacelor în vederea realizării sale efective pentru masele largi. Pe plan social, **f.** poate fi dobîndită numai prin lupta pentru înlăturarea oricărei exploatări, pentru făurirea socialismului şi comunismului, condiţie de bază a dezvoltării multilaterale a personalităţii. **F.** presupune nu numai satisfacerea trebuinţelor materiale şi spirituale, ci şi integrarea socială a individului, realizarea personalităţii prin activitatea creatoare pusă în slujba ţelurilor colective.

FETIŞISM 1. Ansamblu de practici religioase constînd în adorarea ca divinităţi a unor obiecte (fetişuri) cărora li se atribuie puteri supranaturale. La început, fetişul a fost prin el însuşi un obiect de veneraţie. Apoi, la popoarele mai evoluate, s-a ajuns să se facă deosebirea între obiectul material şi presupusul spirit care sălăşluieşte în el. **F.** se prezintă sub diferite forme. În afară de venerareá fetişului, se întîlneşte şi tendinţa de a-l obliga să îndeplinească anumite lucruri, de a-l pedepsi pentru neîndeplinirea unei rugăminţi, de a-l schimba cu un alt fetiş etc. Ca formă rudimentară a religiei, **f.** a fost practicat de triburile primitive şi s-a dezvoltat îndeosebi la triburile din Africa de Vest. El s-a perpetuat în cadrul marilor religii actuale: *creştinismul* (venerarea moaştelor, a icoanelor, a sfinţilor etc.), *mahomedanismul* (venerarea „pietrei negre", Kaaba, din Mecca) sau *budismul* (cultul relicvelor şi al „sfintelor stupe", monumente funerare conţinînd relicve). **2.** Reprezentare denaturată a unor raporturi sociale, transformarea inconştientă a acestora în raporturi între lucruri, cărora le sînt atribuite însuşiri naturale sau supranaturale inerente. Specifică mai

Scanned with OKEN Scanner

ales orînduirilor bazate pe relaţii sociale antagonice, fetişizarea unor realităţi sociale este generată de inegalitatea socială, de neînţelegerea legităţilor obiective. K. Marx, în „Capitalul", a analizat şi a demistificat **f.** *mărfii*, **f.** *capitalului* şi **f.** *banilor*. În orînduirile presocialiste, clasele exploatatoare au transformat în fetişuri *statul* sau monarhia justificate, un timp, prin „dreptul divin" sau printr-o învestitură suprasocială. Unele concepţii conservatoare ale ideologiei burgheze contemporane consideră, în spirit fetişist, societatea capitalistă drept singura „posibilă" şi „raţională", negînd orice mişcare istorică ce tinde să o depăşească. Trecerea revoluţionară de la capitalism la socialism presupune dobîndirea de către masele muncitoare a conştiinţei misiunii lor istorice reale, înlăturarea tuturor mistificărilor generate de fetişizarea relaţiilor sociale proprii vechii orînduiri. În planul cunoaşterii, **f.** îşi găseşte expresia în *idealism*, în postularea autonomiei absolute a ideii, spiritului, raţiunii, voinţei, psihicului etc. faţă de existenţa socială. V. şi *înstrăinare; reificare, falsă conştiinţă*.

FETIŞISMUL MĂRFII (sau **CARACTERUL DE FETIŞ AL MĂRFII**), obiectualizare (reificare) înşelătoare a relaţiilor sociale (a relaţiilor dintre oameni), respectiv a caracterului social al activităţilor omeneşti, proprie producţiei de mărfuri bazate pe proprietatea privată. **F.m.** a fost descoperit de Marx şi analizat de el în „Capitalul". În condiţiile diviziunii sociale a muncii şi ale independenţei producătorilor privaţi unii faţă de alţii, caracterul social al activităţii, al muncii omeneşti iese la iveală numai la piaţă, în procesul schimbului de produse. Din această cauză, relaţiile dintre oameni apar ca relaţii obiectuale, ca relaţii între lucruri, iar caracterul social al muncii omeneşti apare ca însuşire a lucrurilor, a produselor muncii omeneşti, şi anume ca o însuşire naturală şi în acelaşi timp nonnaturală, suprasenzorială, misterioasă a acestora (de unde compararea de către Marx a acestor lucruri, în care sînt mascate relaţiile sociale, cu fetişurile primitivilor, obiecte cărora li se atribuie însuşiri supranaturale). De ex., valoarea, fiind în realitate un raport social (ea exprimă identitatea tuturor muncilor omeneşti în calitatea lor de muncă omenească în genere, reducerea lor la o măsură socială comună, raportul cantitativ dintre diferite munci etc.), apare ca o însuşire a obiectului-marfă. Descoperirea **f.m.** de către Marx a avut o importanţă metodologică principială în economia politică şi în ştiinţele sociale în genere, deschizînd calea pătrunderii analizei de la fenomenele de suprafaţă ale societăţii capitaliste la relaţiile esenţiale ale acesteia.

FEUDALISM, orînduire socială care a succedat *sclavagismului* şi în care baza relaţiilor de producţie a constituit-o proprietatea feudală asupra pămîntului şi dependenţa personală a ţăranilor faţă de stăpînii feudali. Clasele fundamentale ale societăţii feudale au fost ţăranii dependenţi (iobagi) şi stăpînii feudali. Cu toate deosebirile dintre căile şi formele prin care diferitele popoare au ajuns la **f.**, orînduirea feudală a existat aproape în toate ţările: în Europa apuseană de la căderea Imperiului roman de apus (sec. 5) pînă la revoluţiile burgheze din Anglia (sec. 17) şi din Franţa (sec. 18), în Rusia din sec. 9 pînă la reforma agrară din 1861 etc. În ţările române, limitele cronologice ale stadiilor de dezvoltare ale **f.** au fost: a) **f.** *timpuriu* (sec. 10—14); b) **f.** *dezvoltat* (sfîrşitul sec. 14 — ultimele decenii ale sec. 18) şi c) **f.** *tîrziu* (sfîrşitul sec. 18 — 1848). Principala ramură a economiei **f.** era agricultura, practicată cu mijloace de producţie rudimentare. Societatea feudală a fost arena unor puternice ciocniri de clasă dintre ţăranii iobagi şi stăpînii feudali, respectiv dintre feudali şi burghezia în dezvoltare.

Scanned with OKEN Scanner

Primele etape ale **f.** s-au caracterizat prin absența unei puteri politice centrale și prin fărîmițare politică, dar în urma dezvoltării activităților și relațiilor economice, ca și a intensificării luptei de clasă a țăranilor și orășenilor în sec. 13—14, a apărut în multe țări din Europa (iar în unele țări din Asia chiar mai înainte) tendința de unire politică, de centralizare a statelor feudale în forme monarhice. Forma ideologică dominantă în **f.** a fost teologia, ideologia religioasă, care și-a subordonat arta, morala, filozofia, dreptul; filozofia a fost redusă la justificarea dogmelor religiei și credinței, favorizîndu-se dezvoltarea *scolasticii*. În **f.**, biserica, „chintesență și consfințire a dominației feudale existente" (F. Engels), a exercitat o mare influență asupra întregii vieți sociale, datorită faptului că era cel mai mare proprietar feudal și dispunea de o organizație puternic centralizată, în contrast cu fărîmițarea organizării de stat feudale, precum și datorită monopolului ei asupra culturii scrise și învățămîntului. Cu toate prejudiciile aduse de dominația înăbușitoare a ideologiei religioase, cultura feudală a constituit în ansamblul ei un important pas înainte, îmbogățind omenirea cu noi valori spirituale. Odată cu dezvoltarea, în sînul orînduirii feudale, a relațiilor de producție capitaliste, a început în Apusul Europei, în sec. 14, și o nouă fază în dezvoltarea culturii, *Renașterea*, în cadrul căreia s-a afirmat *umanismul*, îndreptat împotriva ideologiei feudale-religioase. Lichidarea orînduirii feudale a avut loc în urma revoluțiilor burgheze și burghezo-democratice. Burghezia românească, insuficient dezvoltată din punct de vedere economic și inconsecventă din punct de vedere revoluționar, nu a reușit să lichideze pe deplin, prin Revoluția de la 1848, relațiile economico-sociale feudale, în special în agricultură, rămășițele acestora fiind desființate abia de revoluția democrat-populară în anii 1944—1947.

FEUERBACH, Ludwig (1804—1872), filozof materialist german, unul dintre precursorii nemijlociți ai marxismului. **F.** are meritul istoric de a fi criticat idealismul hegelian, dominant în acea vreme în Germania, arătînd că Hegel răstoarnă raportul real dintre „subiect" și „predicat", dintre existență și gîndire, dintre natură și conștiință. **F.** a restaurat materialismul, afirmînd că natura e primordială în raport cu gîndirea, că gîndirea este un *predicat* (atribut) al omului și nu omul un predicat al gîndirii (spiritului). În locul *spiritului* absolut, **F.** a pus, astfel, în centrul filozofiei natura și omul, conceput ca o parte a *naturii*. Materialismul antropologic, concepția despre om a lui **F.** au avut însă un caracter abstract și *contemplativ*, întrucît **F.** nu a putut înțelege esența socială a omului, precum și însemnătatea *practicii*, a activității materiale prin care omul transformă natura, transformîndu-se pe sine însuși. Un loc deosebit în filozofia lui **F.** îl ocupă critica *religiei*. El interpretează religia (în speță religia creștină) ca o *înstrăinare* a omului de el însuși, ca o înstrăinare de către om a caracterelor sale esențiale (bunătatea, puterea, iubirea etc.), atribuite unei ființe *transcendente* imaginare (Dumnezeu). Risipirea acestei iluzii, instaurarea adevărului despre om, coborîrea „iubirii" din planul transcendent al religiei în planul real al vieții ar constitui, după **F.**, condiția eliberării omului. Dezvăluind „misterul" idealismului hegelian și al religiei, **F.** a deschis calea pentru dezvăluirea „misterului" lumii reale, cu alte cuvinte, pentru dezvăluirea contradicțiilor sociale reale care generează înstrăinarea ideologică și religioasă, problemă pe care, însă, el însuși nu a putut s-o rezolve. Marx și Engels au dat o înaltă apreciere materialismului lui **F.**; depășirea critică a umanismului său abstract și contemplativ a condiționat însă geneza concepției lui Marx. *Op. pr.:* „Esența creștinismului" (1841), „Teze preliminare pentru reforma filozofiei" (1842),

Scanned with OKEN Scanner

„Principiile filozofiei viitorului“ (1843), „Esența religiei“ (1845).

FICHTE, Johann Gottlieb (1762—1814), filozof idealist german, reprezentant al filozofiei clasice germane. A susținut înainte de 1800 un program burghezo-democratic cu caracter luminist. Mai tîrziu, a renunțat parțial la entuziasmul pentru ideile revoluției franceze, preconizînd o monarhie corporatistă. În perioada ocupației napoleoneene, **F.** s-a manifestat ca un ideolog de seamă al mișcării de eliberare națională. Criticînd „de la dreapta“ *dualismul* kantian, **F.** a elaborat un sistem filozofic idealist-subiectiv, conform căruia lumea este produsul interacțiunii dintre „*eul* absolut“ și „*non-eu*“ (natura), astfel încît obiectul este creat de subiect și nu poate exista fără el. „Eul absolut“ al lui **F.** (distinct de eul empiric, individual) reprezintă de fapt ipostazierea conștiinței de sine a întregii omeniri, pe care gînditorul nu o consideră ca ceva dat nemijlocit, ci ca o forță care se dezvoltă, creîndu-se, formîndu-se și cunoscîndu-se pe sine și întreaga lume înconjurătoare. În legătură cu aceasta, **F.** a căutat să dezvăluie dialectica *subiect-obiect*, rolul practicii în cunoaștere, unitatea dintre *teorie și practică*, dintre individual și social (eul empiric și cel absolut). **F.** a considerat *contradicția* ca izvor al dezvoltării cunoașterii și activității omenești, deducînd categoriile din interacțiunea dialectică dintre eu și non-eu. Filozofia fichteană constituie unul dintre izvoarele teoretice ale concepției lui Marx despre *praxis* (practică). *Op. pr.:* „Bazele teoriei științei“ (1794), „Despre menirea omului“ (1800), „Cuvîntări către națiunea germană“ (1807—1808).

FICINO, Marsilio (1433—1499), umanist italian, inițiatorul așa-numitei Academii platonice din Florența (1459), autor al unor traduceri valoroase în limba latină ale operelor lui Platon și ale neoplatonicienilor.

FICȚIONALISM, concepție idealist-subiectivă, întemeiată de filozoful german Hans Vaihinger în lucrarea „Filozofia lui *ca* și *cum*“ (Die Philosophie des Als Ob“, 1911). Negînd conținutul obiectiv al noțiunilor abstracte, al categoriilor și legilor științei, al legilor juridice, al normelor etice, caracterul lor reflectoriu, Vaihinger a susținut că acestea ar reprezenta „ficțiuni“, adică simple convenții, stabilite arbitrar, instrumente, potrivite pentru stăpînirea realității. Potrivit **f.** oamenii operează cu categoriile „ca și cum“ ar fi adevărate, deoarece ele se dovedesc utile în activitatea lor practică. **F.** este înrudit cu *pozitivismul*, *pragmatismul* și *convenționalismul* și a croit drum curentului *„filozofiei vieții“*. **F.** a pus totuși în evidență valoarea instrumentală a aparatului conceptual al științei moderne, precum și semnificația activității autonome a spiritului, manifestată în capacitatea de a crea ficțiuni valabile și operatorii, *ipoteze de lucru.*

FIDEISM (lat. *fides* „credință“), orientare iraționalistă a unor concepții filozofice de tip spiritualist care fie că acordă prioritate credinței față de rațiune și știință, atît pe plan teoretic cît și pe plan practic, fie că pun credința pe același plan cu rațiunea și știința.

FIGURĂ SILOGISTICĂ, structură a *silogismului*, în funcție de poziția termenilor în premise. Analiza silogismului pune în evidență existența a patru **f. s.,** a căror alcătuire este redată de schemele:

Figura I	*Figura II*
M—P	P—M
S—M	*S—M*
S—P	S—P
Figura III	*Figura IV*
M—P	P—M
M—S	*M—S*
S—P	S—P

în care P simbolizează termenul major, S termenul minor și M termenul mediu. V. și *mod silogistic.*

Scanned with OKEN Scanner

FIINȚARE, termen folosit pentru a sublinia perpetuitatea *ființei*, *durata* ei.

FIINȚĂ, termen propriu, mai întîi, filozofiei grecești și, apoi, întregii filozofii europene pînă în sec. 17, desemnînd *realitatea absolută* sau ceea ce rămîne neschimbat dincolo de schimbările aparente, manifeste; ceea ce trebuie descoperit dincolo de realitatea sensibilă. **F.** este obiectul de cercetare al filozofiei și, îndeosebi, al *ontologiei* filozofice. Concepută de filozofii idealiști ca o realitate doar *inteligibilă* și deci inaccesibilă cunoașterii experimentale, și ca o sursă a tuturor existențelor particulare, **f.** era confundată adesea cu Dumnezeu. Datorită criticii kantiene a ontologiei, interesul filozofilor se deplasează de la problema raportului dintre aparență și existență, la aceea a raportului dintre un moment al devenirii și această *devenire* însăși, luată în totalitatea ei (Hegel). Filozofiile contemporane au trecut, în bună măsură, de la problema **f.** la aceea a *semnificației*. În sensul său vechi, termenul de **f.** (Sein) îl putem întîlni, de ex., la Heidegger, care înțelege prin el ceea ce se manifestă și se dezvăluie prin „fiindurile" particulare (Seiendes), considerate în diferența, particularitatea lor *ontică*, ceea ce se dezvăluie, dar rămîne, în același timp, esențialmente retras în sine. În filozofia lui Marx **f.** semnifică *existență*.

FILISTIN, denumire disprețuitoare prin care studenții germani îi desemnau, în preajma anului 1700, pe tîrgoveți. Termenul s-a generalizat ulterior cu accepția de mic-burghez mulțumit de sine, mărginit în vederi, lipsit de spirit, de personalitate, de *stil* de viață. Modul de viață al **f.** și concepția care poartă amprenta eclectismului său vulgar poartă denumirea de filistinism.

FILOGENEZĂ (gr. *filon* „gen", „specie" și *genesis* „origine"), termen introdus de E. Haeckel, în 1866 și care desemnează evoluția istorică a lumii organice. În noțiunea de **f.** sînt reflectate acele schimbări sau transformări ale sistemelor biologice, de diverse nivele, care reprezintă produsul evoluției și care, în virtutea desfășurării îndelungate și lente a proceselor evolutive, nu pot fi supuse observației directe. După formularea legii biogenetice, **f.** este studiată în strînsă interdependență cu *ontogeneza*. Noțiunea de **f.** este utilizată uneori și în psihologie pentru a desemna acele modificări, schimbări ale psihicului, a căror geneză și apariție este determinată de evoluția generală a omului și a culturii umane.

FILON din Alexandria (Filon Iudeul) (c. 25 î. e. n. — c. 40 e. n.), filozof mistic, principal reprezentant al filozofiei iudeoalexandrine. A încercat să combine religia iudaică cu *platonismul*, *pitagorismul* și *stoicismul*, recurgînd în acest scop la interpretări alegorice ale dogmelor religioase tradiționale în spiritul acestor concepții filozofice. Concepțiile sale au avut un rol important în formarea *teologiei* creștine.

FILOSOFEMĂ 1. (La Aristotel) Raționament științific, demonstrativ (silogismul apodictic), opus raționamentului retoric (sau dialectic), raționamentului eristic (sau sofistic) și „aporemei", raționament dialectic care conduce la o contradicție. **2.** (La plural) Studii filozofice.

FILOZOFIA ALEXANDRINĂ, v. ALEXANDRINĂ.

FILOZOFIA ANALITICĂ, v. ANALITICĂ.

FILOZOFIA ARABĂ, v. ARABĂ.

FILOZOFIA BIZANTINĂ, v. BIZANTINĂ.

FILOZOFIA CHINEZĂ, v. CHINEZĂ.

FILOZOFIA CLASICĂ GERMANĂ, perioadă de înflorire a filozofiei germane, cuprinzînd sfîrșitul sec. 18 și

Scanned with OKEN Scanner

primele decenii ale sec. 19 şi reprezentată de I. Kant, J. G. Fichte, G. W.F. Hegel, F. W. Schelling şi L. Feuerbach. **F. c. g.** a elaborat pe baze idealiste dialectica modernă, a adus contribuţii hotărîtoare la constituirea teoriei cunoaşterii ca disciplină autonomă (Kant), subliniind caracterul activ al cunoaşterii, supunînd unei analize sistematice formele şi categoriile logice şi gnoseologice, a integrat omul în natură (Feuerbach). **F. c. g.** a reflectat marile transformări sociale ale epocii (mai cu seamă revoluţia franceză din 1789) şi descoperirile ştiinţelor naturii, constituindu-se îndeosebi pe terenul cercetării formelor vieţii spirituale şi a formelor culturii. Ca *„teorie germană* a revoluţiei franceze" (Marx), **f. c. g.** a oglindit năzuinţele progresiste, dar şi slăbiciunea burgheziei germane: ea a avut un caracter contradictoriu, în cadrul ei întîlnindu-se tendinţele luministe şi umaniste cu conservatismul. Dialectica **f. c. g.,** ca şi materialismul şi ateismul feuerbachian, au constituit izvoare teoretice ale gîndirii lui Marx.

FILOZOFIA CULTURII, disciplină teoretică relativ autonomă care cercetează legile genezei şi dezvoltării culturii, structura şi funcţionalitatea valorilor culturale, raportul dintre dimensiunile axiologică, comunicaţională şi acţională ale culturii, relaţiile dintre cultură şi civilizaţie, dintre activitatea practică materială şi activitatea creatoare de valori, în dinamica de ansamblu a vieţii sociale. **F. c.** se preocupă de definirea genetică, structurală şi funcţională a fenomenului cultural, deslușind şi răspunzînd unor probleme cum ar fi: ce este cultura sub raport genetic, unitatea de esenţă a culturii, momentele constitutive şi componentele sale fundamentale, relaţia internă a culturii cu propriile sale determinaţii constitutive, relaţia externă a culturii cu realităţi conexe şi interpenetrante cum ar fi societatea, omul, civilizaţia, personalitatea, conştiinţa. Obiectul **f. c.** este deci cultura în integralitatea corelaţiilor sale constitutive interne (autoraporturile sale) şi a conexiunilor în care este înglobată (heteroraporturile sale). Gînduri despre cultură s-au cristalizat şi au evoluat paralel cu reflecţiile despre originea, esenţa şi destinul omului. În antichitate a fost răspîndită ideea despre „decăderea culturii" după sfîrşitul unei aşa-zise „vîrste de aur" a omenirii (Hesiod) proiectată într-un trecut nebulos. În antichitatea tîrzie, în evul mediu, la unii gînditori arabi ca Ibn Haldun, în Renaşterea tîrzie, la Giambattista Vico şi în epoca modernă, una dintre ideile dominante în reflecţiile filozofice despre cultură era aceea a caracterului *ciclic* al dezvoltării culturii. Un prim moment constitutiv al **f. c.** ca disciplină autonomă îl reprezintă concepţiile raţionaliste şi luministe despre cultură din sec. 17—18 (Boileau, Fontenelle, Dubos, Montesquieu, Shaftesbury, enciclopediştii francezi, Condorcet, Leibniz, Lessing, Herder, Goethe, Schiller), corespunzătoare perioadei de ascensiune a burgheziei şi caracterizate prin *optimism* istoric, prin credinţa în progres etc. În planul cercetării sistematice a faptelor de cultură, una dintre primele încercări de a opera o clasificare în corpusul cultural, după criteriul formativităţii, în corelaţie cu formele şi treptele educaţiei, o găsim în „Lexiconul " lui Krug, care distinge între cultura intelectuală (educarea raţiunii), cultura morală (educarea inimii) şi cultura estetică (educarea gustului). **F. c.** s-a constituit propriu-zis în sec. 19, care a adus o mare diversitate a concepţiilor despre cultură: raţionalismul dialectic istorist hegelian, şcoala istorică romantică germană (Fichte, fraţii Schlegel, Schelling, Novalis), care a îmbinat unele idei dialectice despre cultură cu concepţii iraţionaliste şi a absolutizat specificul naţional al culturii; teoria evoluţionistă a mediului (Buckle, Spencer), care a pus accentul pe factorii materiali ai culturii, exagerînd rolul mediului natural; şcoala neokantiană de la *Baden* (Windelband şi Rickert) care a ela-

Scanned with OKEN Scanner

borat o **f.** a **c.** strîns legată de filozofia istoriei, preconizînd autonomia culturii şi a valorilor; şcoala neokantiană de la *Marburg* (Cassirer) care a susţinut caracterul simbolic al formelor culturii; teoria culturii a reprezentanţilor *„filozofiei vieţii"* (Dilthey, Simmel, Spranger); teoria rasistă a culturii (Gobineau, Chamberlain), preluată mai tîrziu de ideologii fascişti. Filozofia modernă a culturii a fost preocupată, între altele, de dialectica complexă şi atît de atractivă a unităţii şi multiplicităţii culturilor. S-au încercat diverse explicaţii (idealiste, materialist-mecaniciste, pozitiviste, scientiste, psihologiste, sociologiste, spiritualiste etc.) cu privire la unitatea esenţială a faptelor de cultură, dincolo de tabloul atît de complex şi derutant al diversităţii lor tipologice. Aspecte importante privind specificul naţional al culturii, raportul cultură-civilizaţie şi criteriile civilizaţiei au fost elaborate la noi de G. Bariţiu, M. Kogălniceanu, Titu Maiorescu, Mihai Eminescu, B. P. Hasdeu, C. Dobrogeanu-Gherea, A.D. Xenopol. O altă problemă dominantă în orientările moderne şi contemporane de **f.c.** este aceea a *crizei* culturii moderne şi relaţia cultură-civilizaţie, problemă prezentă, adesea într-o manieră dramatică la Kant, Humboldt, Nietzsche, Spengler, Jaspers, Toynbee, H. Massis, G. Duhamel ş.a. Dezbaterile de **f. c.** în sec 20 sînt dominate de problema raportului cultură-civilizaţie şi de implicaţiile sale profunde privind destinul civilizaţiei contemporane, condiţia şi demnitatea omului în contextul unor uriaşe restructurări social-istorice. Dintre orientările cele mai influente de **f. c.** fac parte: teoria morfologică a culturii (O. Spengler), care propagă ideea autonomiei şi discontinuităţii absolute a culturilor; concepţia fenomenologică (Max Scheler), care stabileşte o opoziţie tranşantă între lumea lucrurilor şi lumea valorilor; concepţia existenţialistă, care pune accent pe libertatea şi subiectivitatea actului cultural; şcoala antropologică funcţionalistă (Malinowski, M. Mead, R. Linton, P. Sorokin), care promovează explicarea culturii prin natura dual㠹 a fiinţei umane, prin manifestările sale comportamentale şi prin funcţiile sociale şi psihice pe care le îndeplineşte. Preocupaţi precumpănitor de analiza economică şi sociologică a societăţii, Marx şi Engels nu au elaborat o teorie specială a culturii, dar vasta lor operă cuprinde numeroase teze pentru edificarea unei filozofii ştiinţifice a culturii: caracterul social-istoric de clasă al culturii, principiul determinismului obiectiv în geneza şi dezvoltarea formelor culturii, principiul autonomiei relative şi diferenţiate a culturii, dialectica *naţional-universal* în domeniul culturii etc. În ţara noastră, E. Lovinescu a analizat în spirit democrat-burghez istoria şi perspectivele civilizaţiei române moderne, L. Blaga a privit cultura ca mod existenţial specific uman, iar T. Vianu a dezvoltat concepţia unui umanism culturalist. Contribuţii la clarificarea unor probleme de teoria culturii au adus, în perioada interbelică, G. Ibrăileanu, P. P. Negulescu, M. Ralea, P. Andrei, V. Bărbat, N. Bagdasar, Şt. Bârsănescu. În anii de după Eliberare au apărut lucrări ca: C. I. Gulian, „Mit şi cultură" (1968); Al. Tănase, „Introducere în filozofia culturii" (1968); E. Gáll, „Idealul prometeic" (1970); Pavel Apostol, „Trei meditaţii asupra culturii" (1970); D. Ghişe, „Contrapunct" (1972); Colectiv (C. I. Gulian — sub red. —, Al Tănase, Al. Boboc, O. Cheţan, N. Tertulian, Gh. Vlăduţescu), „Confruntări despre om şi cultură" (1972); Al. Tănase, „Cultură şi umanism" (1974); Colectiv (Al. Tănase, Adela Becleanu Iancu — coord. —, I. Goliat, Oltea Mişcol, N. Balotă, Amelia Pavel, Elena Zottoviceanu, Ana Maria Popescu, Manuela Gheorghiu), „Cultura socialistă în România" (1974); C. I. Gulian, „Bazele istoriei şi teoriei culturii" (1975); Colectiv (Al. Tănase—coord.—, E. Stere, I. Pascadi, M. Drăgănescu, St. Beldescu, Maria Larionescu,

Scanned with OKEN Scanner

cu, Oltea Mişcol, Elena Puha, F. Mahler, Fl. Druţă, N. Bellu, Elena Gheorghe, Ştefana Steriade, P. Cîmpeanu), „Civilizaţia socialistă şi valorile ei" (1975); Al. Tănase, „Cultură şi civilizaţie". (1977). V. şi *cultură; cultură şi civilizaţie; civilizaţie; antropologie socială şi culturală; culturologie.*

FILOZOFIA ELENISTICĂ, v. **ELENISTICĂ.**

FILOZOFIA GREACĂ, v. **GREACĂ.**

FILOZOFIA IMANENTĂ, v. **IMANENTĂ.**

FILOZOFIA INDIANĂ, v. **INDIANĂ.**

FILOZOFIA ISTORIEI, domeniu al cunoaşterii filozofice, care abordează problema sensului istoriei, a legilor generale şi a unităţii procesului istoric, problemele metodologice ale cunoaşterii istorice etc. **F. i.** îşi află începuturile încă în antichitate, deşi termenul ca atare a fost introdus de Voltaire. Fondatorul **f. i.** a fost filozoful italian G. Vico, care a fost continuat apoi de Voltaire, Herder, Montesquieu, Rousseau, Kant, Hegel. Ei au respins explicaţia teologică a istoriei, subliniind importanţa factorilor naturali în viaţa umană (Montesquieu, Herder), au formulat ideea progresului (Herder, Kant, Hegel) ca şi pe aceea a unităţii procesului istoric (Hegel). Materialismul istoric a extins pentru prima oară conceptele fundamentale ale materialismului asupra studiului istoriei societăţii (îndeosebi conceptul de existenţă obiectivă, materială), înlăturînd principial idealismul din domeniul **f. i.** Deşi Marx şi Engels au criticat „filozofia istoriei" în ipostaza ei tradiţională de concepţie sau construcţie speculativă, arbitrară, care „înlocuia legăturile reale cu legături imaginare" (Engels), se poate spune însă că marxismul conţine pentru prima oară o filozofie a istoriei (concepţia materialistă a istoriei) nespeculativă, întemeiată pe studiul faptelor, pe generalizarea istoriei reale care se instituie în primul rînd ca o istorie a vieţii materiale a oamenilor, ca un produs al activităţii nemijlocite a maselor populare. În filozofia idealistă contemporană a istoriei s-a manifestat la mulţi autori (Windelband, Rickert, Dilthey, Spengler, Cassirer, Toynbee, Jaspers etc.) tendinţa de a renunţa la unele idei pozitive ale filozofiei clasice a istoriei, în special la teza *progresului*, a *legităţii* în istorie şi a posibilităţii cunoaşterii istorice. Totuşi, unii filozofi idealişti contemporani au căutat să desprindă specificul cunoaşterii fenomenelor istorice, formulînd procedee şi metode adecvate care au mers în unele cazuri (Wundt, Rickert, Cassirer) pînă la ideea valoroasă a unei logici a ştiinţelor istorice. În România, în perioada interbelică, **f. i.** a fost reprezentată mai ales de A. D. Xenopol, N. Iorga şi V. Pârvan şi expusă sistematic de N. Bagdasar. Ulterior, au publicat lucrări de filozofie marxistă a istoriei: Miron Constantinescu, „Cauzele sociale ale răscoalei lui Horia" (1940); Radu Florian, „Sensul istoriei" (1968); Colectiv (Al. Tănase, D. Hurezeanu — coord., I. Aluaş, H. Daicoviciu, N. Gogoneaţă, I. Florea, V. Liveanu, H. Culea, Al. Gheorghe, L. Popa, H.H. Stahl, A. Roth, A. Bodor), „Filozofia istoriei" (1969); Gh. Toma, „Xenopol despre logica istoriei" (1971); Janina Ianoşi, „Optimism şi pesimism istoric" (1972); Marieta C. Moraru, „Valoare şi etos" (1976).

FILOZOFIA LIMBAJULUI COMUN, v. **OXFORD; AUSTIN,** John.

FILOZOFIA LINGVISTICĂ , v. **LINGVISTICĂ.**

FILOZOFIA NATURII, concepţie filozofică speculativă despre natură, întîlnită încă la filozofii din antichitate (Şcoala din Milet, Anaxagora, Empedocle, Democrit ş. a.) şi mai tîrziu ca parte integrantă a unor sisteme filozofice din sec. 16—19, mai cu seamă din perioada *Renaşterii* (Bruno, Telesio, Paracelsus) şi din *filozofia*

Scanned with OKEN Scanner

clasică germană. Sarcina **f. n.** era să contureze un tablou general al naturii; ea nu dispunea însă în acest scop de suficiente *cunoştinţe* ştiinţifice, obţinute prin *observaţie* şi *experiment*. De aceea, lipsa acestor cunoştinţe a fost completată prin speculaţii abstracte, iar legăturilor reale dintre fenomenele naturii li s-au substituit adesea legături imaginare. Pe lîngă numeroase fantezii şi naivităţi, în cadrul **f. n.** s-au formulat însă şi unele idei remarcabile, care au servit ca ipoteze de lucru fecunde (de ex., ipoteza lui Oken despre carbon ca bază a materiei vii). Ultimii reprezentanţi de seamă ai **f. n.** au fost Schelling, Hegel şi Oken (1779—1851). Dezvoltarea ştiinţelor naturii în sec. 19 a determinat perimarea definitivă a **f. n.** ca teorie generală speculativă despre natură. Preocupările filozofiei legate de studiul fenomenelor naturale au revenit, în zilele noastre, dar dintr-o perspectivă ontologică şi epistemologică nouă, nespeculativă, filozofiei ştiinţelor naturii. Sin. *naturfilozofie*.

FILOZOFIA POLITICĂ, ramură a filozofiei, al cărei obiect şi a cărei finalitate au fost şi sînt concepute într-o manieră diferită, de către filozofi, în funcţie de concepţia lor generală asupra filozofiei însăşi. În varietatea acestor interpretări se disting îndeosebi următoarele: a) descriere, proiectare şi teoretizare a republicii optime sau construire a *modelului* ideal al statului — acesta fiind sensul tradiţional impus de unele opere clasice ale gîndirii politice, din antichitate pînă în epoca modernă; b) meditaţie care caută fundamentul ultim al puterii şi, corelativ, natura şi funcţia obligaţiei politice, în această ipostază **f. p.** încercînd să fundamenteze criteriul sau criteriile legitimităţii puterii politice; c) meditaţie în vederea determinării conceptului general de politică, definirea acestuia ca activitate „autonomă", distinctă de etică şi drept, de economie şi religie; d) (în epoca noastră şi în sens reducţionist) logică, epistemologie şi / sau metodologie a *ştiinţei politice*, concepută ca nivel metateoretic al *politologiei*. Împotriva tendinţelor de „restaurare" a vechii **f. p.** criticată de făuritorii materialismului istoric ca întreprindere prin excelenţă speculativă, predominant aprioristă, cu veleităţi autonomist-absolutiste, dar şi împotriva tendinţelor nihiliste ale *neopozitivismului*, filozofii marxişti consideră **f. p.** ca pe o ramură a *filozofiei*, care are, ca şi aceasta, o dublă natură: cognitivă şi valorizatoare, epistemică şi atitudinală, fiind chemată să realizeze o funcţie bivalentă. Sub un prim aspect, **f. p.** este o meditaţie asupra semnificaţiei faptului politic în raport cu omul şi condiţia acestuia, în lumina unei interpretări globale a istoriei şi presupune o reflecţie asupra valorilor, scopurilor şi opţiunilor pe care le implică şi le realizează acţiunea politică; funcţia sa este interogativă şi critică şi, totodată, sintetizatoare şi totalizatoare, iar materia sa primă o reprezintă atît experienţa directă cît şi experienţa mediată a ştiinţelor politice. Sub al doilea aspect al său, **f. p.** se concentrează, ca metapolitică, asupra naturii specifice, scopurilor şi limitelor puterii, asupra condiţiilor de validitate a ştiinţei (sau ştiinţelor) politice. Valorile care o inspiră şi o angajează au, inevitabil, un caracter de clasă.

FILOZOFIA RENAŞTERII v. **RENAŞTEREA.**

FILOZOFIA ROMANĂ, v. **ROMANĂ.**

FILOZOFIA ROMÂNEASCĂ, parte integrantă a spiritualităţii poporului român care şi-a afirmat conştiinţa de sine şi personalitatea înfruntînd vreme îndelungată vicisitudinile unei dramatice istorii, şi care cunoaşte puternice tradiţii progresiste. În sec. 15—16, în cadrul gîndirii medievale, predominant religioasă, s-au manifestat concepţii diferite despre om, despre conduita sa în viaţă, unele apărînd ca rezultat al ciocnirii dintre ideologia clasei domi-

Scanned with OKEN Scanner

nante a feudalilor şi ideologia inspirată de aspiraţiile maselor de ţărani asupriţi. În producţiile folclorice şi în platformele ideologice ale răscoalelor ţărăneşti se întîlnesc idei înaintate despre egalitatea originară a tuturor oamenilor şi demnitatea fiinţei omeneşti. Concepţiile maselor îmbrăcau, în general, o haină religioasă, căutînd o justificare prin diversele erezii ale epocii (bogomilism, husitism, unitarianism). În gîndirea filozofică românească s-a făcut simţită şi influenţa filozofiei *bizantine*. Un început de laicizare a gîndirii se observă în scrierea „Învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie", în care *raţiunea* este considerată drept călăuză a conduitei umane. Un moment important în dezvoltarea gîndirii româneşti o constituie epoca *umanismului*, cuprinzînd sec. 16—17 în Transilvania, şi sec. 17 şi primele decenii ale sec. 18 în Ţara Românească şi Moldova. În scrierile lui Nicolae Olahus, Ioan Honterus, Ioan Sommerus, ale cronicarilor Grigore Ureche, Miron Costin, ale lui Constantin Cantacuzino-Stolnicul, ale lui Nicolae Milescu şi mai ales în opera marelui cărturar Dimitrie Cantemir începe să se afirme o viziune laică asupra lumii, exprimîndu-se încredere în om, în posibilităţile sale de a cunoaşte realitatea şi de a-şi făuri o viaţă fericită în această lume. Alături de concepţia religioasă, încă dominantă, se conturează un ideal de viaţă care acordă preţuire personalităţii umane şi culturii laice, diversificată în preocupări ştiinţifice variate (filozofie, etică, logică, istorie, geografie, filologie etc.). Începe să se facă distincţia între cunoştinţele dobîndite pe calea cercetării faptelor cu ajutorul raţiunii şi al simţurilor şi convingerile izvorîte din *credinţă*. Tendinţe raţionaliste, carteziene, în ştiinţă şi în filozofie s-au manifestat la gînditorul transilvănean Apáczai Csere János. În a doua jumătate a sec. 18 şi în primele decenii ale sec. 19, în perioada de destrămare a orînduirii feudale şi de formare a relaţiilor de producţie capitaliste, se afirmă *luminismul* şi *raţionalismul*. Este momentul redeşteptării naţionale", cînd cărturarii luminişti — Samuil Micu, Gh. Şincai, Petru Maior, I. Budai-Deleanu, Gh. Asachi, Gh. Lazăr, Eufrosin Poteca, Ion Heliade-Rădulescu ş.a. — caută ca, prin răspîndirea cunoştinţelor în limba naţională, prin cultivarea istoriei patriei, prin difuzarea filozofiei raţionaliste (predominant kantiană), a principiilor *dreptului natural*, a ideilor de libertate şi egalitate, prin critica instituţiilor feudale, să realizeze eliberarea socială şi naţională a poporului (aflat sub dominaţia turcească şi habsburgică) şi modernizarea societăţii româneşti, „europenizarea" ei. Tot acum se dezvoltă concepţii socialist-utopice (Teodor Diamant, Cezar Bolliac, Bolyai János) şi apar societăţi ştiinţifice ai căror membri propagă cunoştinţele ştiinţifice şi promovează idei materialist-spontane. Momentul culminant al acestei etape îl constituie ideologia conducătorilor revoluţiei burghezo-democratice de la 1848. Cerinţele dezvoltării sociale impun gînditorilor să abordeze probleme de filozofia dreptului, filozofia culturii, filozofia istoriei. Simion Bărnuţiu, Nicolae Bălcescu, Mihail Kogălniceanu, August Treboniu Laurian, C.A. Rosetti, George Barițiu ş.a. se inspiră din principiile filozofiei raţionaliste ale dreptului natural şi din fondul de idei al curentului romantic pentru a fundamenta teoretic aspiraţia de eliberare socială şi naţională a poporului român şi a pregăti căile dezvoltării ulterioare a societăţii, unii dintre ei situîndu-se pe poziţiile *democratismului-revoluţionar*. După formarea statului naţional român (1859) şi în urma reformelor care au făcut ca relaţiile capitaliste să devină predominante şi România să cunoască o puternică dezvoltare capitalistă, filozofia cunoaşte o diversitate de preocupări şi de poziţii. Crearea universităţilor din Iaşi (1860) şi Bucureşti (1864), a Academiei Române (1866), înfiinţarea a numeroase societăţi ştiinţifice, în cadrul general al dezvoltării

Scanned with OKEN Scanner

societății moderne românești, au favorizat apariția unui curent de gîndire materialistă printre oamenii de știință. Grigore Ștefănescu, Ștefan Mihăilescu, Mentovich Ferenc și alți oameni de știință înaintați au luat apărarea *darvinismului*, au tras concluzii materialiste din descoperirile științifice în domeniul fizicii, biologiei, medicinii etc. *Materialismul* acestei perioade a fost ridicat pe o treaptă superioară de filozofia lui Vasile Conta, cel mai de seamă gînditor materialist dinaintea răspîndirii marxismului în România, creatorul unui sistem filozofic original, de răsunet european. Unele tendințe materialiste în filozofie și estetică se întîlnesc și în concepția lui Titu Maiorescu, personalitate marcantă a culturii românești în a doua jumătate a sec. 19, adept, în ansamblu, al unor teorii filozofice idealiste. Formarea și dezvoltarea mișcării muncitorești a determinat răspîndirea filozofiei marxiste în România, proces care a avut semnificația unei cotituri revoluționare în istoria gîndirii sociale și filozofice românești. Socialismul științific a găsit, chiar de la întemeierea sa, un ecou profund în mișcarea revoluționară din România. Răspîndirea ideilor marxiste a cunoscut un nou impuls în deceniul al optulea al sec. 19, odată cu apariția cercurilor socialiste, a primilor socialiști (N. Zubcu-Codreanu, dr. Russel). Filozofia lui Marx se răspîndește intens în deceniul al nouălea, prin traducerea unora dintre operele fundamentale ale lui Marx și Engels, prin activitatea presei socialiste („Contemporanul", „Revista socială", „Viitorul social"), a unor militanți socialiști (C. Dobrogeanu-Gherea, Ion Nădejde, Raicu Ionescu-Rion, Ștefan Stîncă, Panait Mușoiu ș.a.), care au avut legături directe cu întemeietorii *socialismului științific*. Militanții socialiști au arătat că socialismul răspunde nevoilor dezvoltării societății românești și au aplicat materialismul istoric la studiul realităților românești, la probleme de critică literară, pedagogie, medicină socială etc. Ei au apărat concepția lui Marx împotriva atacurilor economiștilor și istoricilor burghezi și au combătut teoriile sociologice reacționare, în special *malthusianismul*, *darvinismul social* etc. La sfîrșitul sec. 19 — începutul sec. 20, *materialismul științific-naturalist* este susținut de oameni de știință progresiști ca: I. Istrati, Victor Babeș, N. Leon, I. Athanasiu, I. Cantacuzino, D. Voinov ș.a. În domeniul filozofiei istoriei, A.D. Xenopol, deși acordă un rol primordial ideilor în dezvoltarea socială, a dezvoltat o teorie originală a „seriilor istorice", bazată pe principiul *cauzalității*, iar în sociologie, Spiru Haret a încercat să fundamenteze o „mecanică socială", aplicînd matematica la studiul vieții sociale. În aceeași perioadă, C. Rădulescu-Motru s-a orientat spre o psihologie experimentală, dar în filozofie a încercat să îmbine *personalismul* cu *energetismul*. După primul război mondial, cînd se desăvîrșește statul național unitar, gînditorii au căutat soluții la marile probleme ridicate de cuceririle cunoașterii și uriașele transformări sociale ale epocii. În perioada dintre cele două războaie mondiale se înregistrează o mare varietate de sisteme și concepții filozofice și o intensificare a confruntărilor de idei în jurul problemei „*crizei* culturii", a valorii rațiunii și a rezultatelor cunoașterii științifice. Unii gînditori au căutat ieșirea din criza prin care, în concepția lor, trecea *civilizația* umană, promovînd teorii spiritualiste (deși în anumite domenii ale filozofiei au avut poziții mai realiste). Așa au fost Ion Petrovici (cu contribuții în *logică*), Lucian Blaga (cu unele contribuții originale în *filozofia culturii*). Alții au propagat *iraționalismul*, *misticismul* ortodoxist, etnicismul, corporatismul (Nichifor Crainic, Nae Ionescu), făcîndu-se exponenții ideologiei fasciste. Unele aspecte ale ideologiei fasciste au fost criticate de pe poziții raționaliste și democrat-burgheze de Petre P. Negulescu și Mircea Florian, care au militat pentru o filozofie legată de știință, ca și de către

Scanned with OKEN Scanner

Petre Andrei, Mihai Ralea, Tudor Vianu, D.D. Roşca ş.a. Forţa socială care a luptat consecvent împotriva ideologiei fasciste şi a criticat curentele idealiste din filozofie şi sociologie şi care a putut să le opună o doctrină ştiinţifică — materialismul dialectic şi materialismul istoric — a fost Partidul Comunist din România. Crearea P.C.R. (8 mai 1921) a marcat triumful forţelor revoluţionare şi al concepţiei marxiste în mişcarea muncitorească din România. În publicaţiile sale legale şi ilegale, precum şi în coloanele presei democratice, P.C.R. a demascat şi a combătut cu argumente ştiinţifice filozofia mistică, curentele de largă circulaţie ale filozofiei burgheze occidentale, teoriile idealiste din domeniul ştiinţelor naturii şi, în special, ideologia fascistă (rasismul, corporatismul etc.). Totodată P.C.R. a continuat acţiunea de editare a operelor clasicilor socialismului ştiinţific. Partidul a dat o rezolvare marxist-leninistă problemei caracterului şi perspectivelor revoluţiei în România. După 23 August 1944, ieşind din ilegalitate, partidul clasei muncitoare a desfăşurat o vastă activitate de răspîndire a socialismului ştiinţific. Partidul a supus unei critici necruţătoare teoria „crizei culturii", a destinului „eminamente agrar" al României şi alte teorii promovate de ideologii claselor exploatatoare în primii ani de după Eliberare (*naţionalismul*, şovinismul). Ideile lui Marx, însuşite de mase tot mai largi, au repurtat victoria hotărîtoare împotriva ideologiei burgheze şi au devenit ideologie dominantă. Dezvoltarea gîndirii filozofice şi social-politice a lui Marx în anii revoluţiei populare şi ai construcţiei socialismului şi-a găsit o expresie profundă în documentele elaborate de P.C.R., în lucrările secretarului general al partidului, tovarăşul Nicolae Ceauşescu. Prin aplicarea creatoare a teoriei socialist-ştiinţifice, a rezoluţiilor şi hotărîrilor congreselor P.C.R. şi ale plenarelor C.C. au putut fi soluţionate problemele privind caracterul şi forţele motrice ale procesului revoluţionar în România, alianţele clasei muncitoare, şi în primul rînd alianţa muncitorească-ţărănească, crearea bazei tehnice-materiale şi a bazei economice a socialismului la oraşe şi sate, construirea societăţii socialiste multilateral dezvoltate, schimbările în structura de clasă a societăţii, construirea noii suprastructuri, rolul conducător al partidului, făurirea statului socialist şi evoluţia funcţiilor sale, socialismul şi naţiunea, formarea conştiinţei socialiste a maselor, dezvoltarea ştiinţei şi culturii socialiste. Congresul al XI-lea al P.C.R. (1974) a adoptat *Programul Partidului Comunist*, carta fundamentală ideologică, teoretică şi politică a partidului, care trasează linia strategică generală şi orientările teoretice pentru făurirea *societăţii socialiste multilateral dezvoltate* şi înaintarea României spre comunism. Cercetarea filozofică, desfăşurată sub îndrumarea P.C.R., a căpătat în anii socialismului un puternic avînt, căutînd să răspundă sarcinilor importante ridicate de construirea socialismului, de înfăptuirea revoluţiei culturale în ţara noastră. S-a desfăşurat o activitate intensă de editare în limba română a operelor clasicilor socialismului ştiinţific. Sub îndrumarea partidului s-au format cadre filozofice noi. Numeroşi filozofi care s-au afirmat înainte de Eliberare s-au apropiat treptat de ideologia clasei muncitoare: Mircea Florian, Mihai Ralea, Tudor Vianu, Dan Bădărău, D.D. Roşca, Al. Posescu. Principala direcţie a gîndirii filozofice din România o constituie abordarea problemelor fundamentale ale societăţii socialiste multilateral dezvoltate. În centrul documentelor teoretice de partid şi al cercetărilor filozofilor români se află concepţia materialistă asupra istoriei, îndeosebi problemele dialecticii *generalului* şi *particularului*, ale *contradicţiilor* sociale în condiţiile socialismului, ale rolului istoric al *naţiunii* în epoca contemporană, *statului* socialist şi *democraţiei* socialiste, ale dialecticii conştiinţei socialiste,

Scanned with OKEN Scanner

ale umanismului socialist şi ale dezvoltării multilaterale a personalităţii ş.a. Sînt tratate principalele probleme ale *materialismului dialectic*: obiectul filozofiei, materialitatea şi unitatea lumii, teoria determinismului şi dezvoltării, teoria materialist-dialectică a sistemelor, teoria cunoaşterii, teoria acţiunii umane ş.a. Se cercetează problemele *materialismului istoric*, ale *eticii*, *esteticii*, *axiologiei* şi *filozofiei culturii*, *filozofiei istoriei*, ale teoriei conducerii şi organizării sociale, se studiază istoria filozofiei româneşti şi universale, probleme de filozofie a ştiinţelor, de epistemologie, de logică şi metodologie a ştiinţei. Se dezbat critic diferite concepţii filozofice şi sociologice din filozofia nemarxistă.

FILOZOFIA ŞTIINŢEI, disciplină, relativ distinctă, aflată la intersecţia filozofiei cu ştiinţa, care cercetează problemele metodologice, epistemologice şi ontologice ale ştiinţei. Istoria **f.ş.** poate fi tratată diferit, în funcţie de accepţia pe care o primesc natura şi obiectul ei. Ca ramură independentă, **f.ş.** s-a constituit relativ recent. Rădăcinile ei le putem afla însă chiar în antichitate, în special în teoria ştiinţei demonstrative a lui Aristotel. Alte etape remarcabile ale reflecţiei filozofice asupra ştiinţei sînt reprezentate de „momentul metodologic" al ştiinţei moderne (Bacon, Galilei, Descartes), de epistemologia lui Kant, de polemica Mill-Whewell asupra principiilor ştiinţei, de Bolzano etc. Începutul **f.ş.** ca ramură autonomă a cercetărilor asupra ştiinţei este legat de problematizarea ştiinţei în perioada ultimelor decenii ale sec. 19 şi a primelor decenii ale sec. 20, cînd ea dobîndeşte un contur bine definit în operele lui H.L. Helmholtz, E. Mach, E. Boutroux, H.R. Herz, L. Boltzmann, H. Poincaré, Ch.S. Peirce, P. Duhem, W. Ostwald, E. Meyerson, E. Cassirer, F. Enriques, L. Brunschwicg ş.a. În perioada contemporană, **f.ş.** s-a dezvoltat şi se dezvoltă prin contribuţiile comune ale unor oameni de ştiinţă şi filozofi ca: Einstein, Bohr, Heisenberg, L. de Broglie, Max Born, Hilbert, Gödel, Carnap, Hempel, Reichenbach, Popper, Bunge, Gonseth, L. van Bertalanffy ş.a. **F.ş.** este o disciplină complexă, cu un domeniu larg. Ea include, la o extremă, probleme conceptuale atît de speciale, de intim legate cu cercetarea ştiinţifică şi, ca urmare, atît de puternic elaborate teoretic şi instrumental, încît soluţionarea lor este adesea considerată o contribuţie directă la dezvoltarea ştiinţei, iar la altă extremă, probleme extrem de generale, cu un caracter mai ales filozofic. Domeniul de probleme actuale ale **f. ş.** este determinat de: 1) apariţia unor discipline ştiinţifice grupate în jurul *ciberneticii (teoria generală a sistemelor*, *teoria informaţiei*, *teoria deciziei*, *teoria jocurilor*, *teoria automatelor* etc.) cu specific meta-teoretic, instrumente puternice de analiză a ştiinţei, care impun o serie de principii, concepte şi modele noi ale cunoaşterii; 2) apariţia în fizică a unor teorii care au revoluţionat cadrul ei conceptual, reprezentările despre *spaţiu*, *timp* şi *cauzalitate*, propunînd un nou concept al „realităţii fizice" şi o nouă viziune epistemologică asupra relaţiei dintre subiect şi obiect în cunoaştere; 3) realizările remarcabile în logică şi matematică: afirmarea perspectivelor structural-axiomatice şi constructive, precizarea metodelor de deducţie, demonstrarea unor teoreme avînd implicaţii epistemologice şi filozofice deosebite (Gödel, Church, Löwenheim-Skolem, Cohen); 4) rolul tot mai important pe care îl dobîndesc în ştiinţa actuală mijloacele de expresie, *limbajul* ştiinţific, conducînd la edificarea unor discipline speciale de analiză a *semnificaţiei*; 5) dezvoltarea cercetărilor interdisciplinare în ultima vreme, îndeosebi cele care studiază zonele de contact dintre ştiinţele naturii şi ştiinţele sociale ş.a. Dintre problemele actuale mai importante ale **f.ş.** amintim: structura şi funcţiile teoriilor, valoarea inducţiei şi a deducţiei în cunoaşterea ştiinţifică, funcţiile şi criteriile de verificare a

Scanned with OKEN Scanner

ipotezelor, adevărul și valoarea științifică, măsurarea și experimentul, structura limbajului științific, existența materială și infinitatea lumii, cauzalitatea și probabilitatea, determinismul și finalitatea etc. Principalele variante ale **f.ș.** contemporane sînt: *pozitivismul logic*, *fenomenologia*, *raționalismul critic*, *raționalismul dialectic*. Materialismul dialectic, prin generalizarea filozofică a rezultatelor științei actuale, prin efortul de selectare și integrare a rezultatelor pozitive obținute în cadrul curentelor actuale din **f.ș.**, aduce o contribuție originală creatoare în acest domeniu, oferind un model de deschidere și interpretare suplă a problemelor **f.ș.** În țara noastră, în anii de după Eliberare au apărut lucrări pe diferite teme de **f.ș.**, cum sînt cele din colecțiile „Materialismul dialectic și științele moderne", 17 volume (1957—1977); „Teorie și metodă în științele sociale", 10 volume (1965—1976); B. Stugren, „Știința evoluției. Probleme, dispute, perspective" (1965); Crizantema Joja, „Studii de filozofia științei" (1968); B. Stugren, „Evoluționismul în secolul 20. Certitudini, divergențe, idealuri" (1969); I. Peatnițchi, „Dialectica vitalității organismelor" (1969); O. Onicescu, „Principes de logique et de philosophie mathematique" (1971); V. Săhleanu, „Știința și filozofia informației" (1972); V. Roman, „Știința și marxismul" (1973); I. Pârvu, „Semantica și logica științei" (1974); Colectiv (M. Flonta — coord. —, P. Botezatu, A. Dobre, M. Țurlea, Al. Surdu, P. Bieltz, I. Pârvu, C. Grecu, T. Dima, Șt. Celmare, I.C. Popescu, Al. Boboc, V. Tonoiu), „Epistemologia și analiza logică a limbajului științei" (1975).

„FILOZOFIA VIEȚII", grupare de școli filozofice idealiste, neoromantice, de la sfîrșitul sec. 19 și începutul sec. 20, care încearcă înțelegerea fenomenului cunoașterii și al culturii în legătură cu „viața" (în accepția de viață psihică, spirituală în genere sau devenire cosmică), exagerînd însă rolul factorului biologic și ajungînd la formula *intuiționismului* istoric (Dilthey) sau a unui „spiritualism irațional" (Bergson). Principalele școli ale **„f.v."** sînt: a) *neoromantismul* german (Fr. Nietzsche, W. Dilthey, G. Simmel, O. Spengler, E. Spranger, H. Keyserling), care a pus în evidență particularitățile și complexitatea fenomenului culturii, a contribuit la elaborarea aparatului conceptual și metodologic al unor discipline filozofice moderne, ca teoria valorilor, filozofia culturii, filozofia istoriei, rămînînd însă pe terenul antropologiei filozofice individualiste, subiectiviste; b) *neospiritualismul* francez (A. Fouillée, M.J. Guyau, J. Lachelier, F. Ravaisson, E. Boutroux, H. Bergson), preocupat mai ales de problemele logicii, epistemologiei, teoriei evoluției și esteticii, ale căror categorii centrale le-a supus unei analize minuțioase; c) orientarea reprezentată de M. de Unamuno și J. Ortega Y Gasset în filozofia spaniolă, preocupată de estetică, sociologie, antropologie filozofică, domenii care, în ciuda unor tendințe iraționaliste, contradictorii, sînt abordate de ea prin prisma *umanismului*. O variantă a **„f.v."** de tendință extremistă (irațională, subiectivistă și mistică) din cadrul filozofiei idealiste românești, din perioada interbelică, a fost *trăirismul*.

FILOZOFIE (gr. *philos* „iubitor de" și *sophia* „înțelepciune"), concepție generală despre lume și viață, formă a *conștiinței sociale*, constituind un sistem de categorii privitoare la *lume* (natură și societate) sub aspectele sale cele mai generale, precum și la locul și rolul *omului* în univers, la modul de instituire și perfecționare a raporturilor dintre oameni și realitate. **F.** constituie o modalitate specifică de cunoaștere și gîndire, de apreciere și atitudine a omului față de lume și *existența* ei; prin structura ei teoretică specifică, **f.** tinde să construiască o imagine globală, o reprezentare a lumii în perspectiva *totalității*

Scanned with OKEN Scanner

ei. Mai ales la nivelul contemporan al dezvoltării *cunoașterii*, **f.** apare ca o înfăptuire teoretică precumpănitor mediată, în primul rînd de cuceririle și de generalizările *științei*. Fiind totodată și o atitudine în fața universului și mai ales în fața vieții, **f.** îi este specifică dimensiunea axiologică: ea introduce clarificări în ordinea *valorilor* și a *sensurilor*, propune ierarhii de valori și sensuri în *conștiința* și *pratica* umană. Perspectiva cunoașterii filozofice este aceea a clarificării poziției și *condiției omului* în raport cu realitatea. Deși se constituie ca un demers asupra lumii în totalitatea ei, **f.** reprezintă totuși o proiecție umană asupra realului, este o afirmare supremă a *conștiinței de sine* a omului, avînd o funcție prin excelență umanistă. Germenii **f.** se găsesc în încercările omului primitiv de a-și lămuri natura lumii înconjurătoare și raporturile sale cu aceasta. Ca formă distinctă a conștiinței sociale, structurată în sisteme de concepte și idei generale, **f.** apare în societatea sclavagistă, ca urmare a lărgirii sferei influenței active a omului asupra naturii, a dezvoltării capacității sale de abstractizare și de generalizare, ca urmare a creării răgazului necesar pentru meditația filozofică prin separarea muncii intelectuale de cea fizică, generată de scindarea societății în clase antagoniste. **F.** constituie totdeauna o formă ideologică a conștiinței sociale, o componentă a *suprastructurii*. Totodată **f.** s-a dezvoltat în strînsă interdependență cu procesul istoric al dezvoltării cunoașterii științifice și al practicii social-istorice, reflectînd într-o formă generalizată acest proces, iar *categoriile* filozofice reprezentînd punctele nodale ale dezvoltării istorice a cunoașterii. În antichitate, în condițiile unei slabe dezvoltări a cunoștințelor concrete despre natură și societate, **f.** reprezenta un sistem cognitiv unic, nediferențiat de cunoștințe și atitudini axiologice; ea îngloba atît problematica filozofică propriu-zisă, cît și datele concrete, empirice privitoare la realitate. Dar, încă în antichitate (îndeosebi la Aristotel), a început procesul delimitării, bineînțeles relative, dintre știință și **f.** În *scolastica* medievală, poziția dominantă a *religiei* a făcut din **f.** „slujnica teologiei", fiind pusă deseori să servească cu deosebire la fundamentarea dogmelor religioase. Pînă la apariția marxismului, **f.** a fost concepută adesea ca o „știință a științelor" care avea pretenția de a cunoaște *adevărul absolut* și cerea subordonarea tuturor cunoștințelor concrete față de sistemul său teoretic și conceptual general, construit pe cale *speculativă*. Prin revoluția săvîrșită în **f.** de K. Marx și F. Engels, aceasta a devenit o concepție despre lume întemeiată științific, verificată și validată de procesul dezvoltării științelor și a practicii sociale. De aici și rolul său teoretic și metodologic în orientarea științelor particulare ale naturii, societății și gîndirii. Dezvoltarea **f.**, ca și a celorlalte *forme ale conștiinței sociale*, este determinată în ultimă instanță de schimbările din *existența socială*. Dar, ca și celelalte forme ale conștiinței sociale, **f.** are o independență relativă; asupra dezvoltării ei acționează teoriile anterioare, materialul ideologic acumulat. Datorită specificului său, orice concepție filozofică se constituie ca sinteză sui-generis a unor momente individuale, de clasă, naționale și general-umane. De aceea, **f.** este strîns legată de celelalte forme ale conștiinței sociale, le înrîurește și suferă, la rîndul ei, influența științei, moralei, artei, *ideologiei* juridice și îndeosebi a ideologiei politice. Pătrunzînd toate formele *spiritului* uman, **f.** joacă un important rol în cadrul sistemului ideologic al unei culturi: ea unifică și structurează celelalte valori, conferind întregului sistem cultural o semnificație unitară sau, dimpotrivă, potențînd și exprimînd într-o formă generală contradicțiile dintre valorile și tendințele opuse dinlăuntrul unei culturi, impunînd ca dominantă una dintre laturile acestor contradicții. În acest sens, Marx sublinia că **f.** reprezintă „chin-

Scanned with OKEN Scanner

tesența spirituală" a unei epoci. Acest rol este condiționat însă de funcția sa ideologică concret-istorică. **F.** are o funcție socială, pe care diferitele sale orientări și curente o concep în mod diferit; **f.**, arăta Marx, nu trebuie să fie strict contemplativă, ci activă angajată partinic și militantă; spre deosebire de concepțiile filozofice care își propun doar să explice și să interpreteze lumea, materialismul dialectic își propune și transformarea ei revoluționară. De aceea, **f.** trebuie să se raporteze permanent critic-dialectic la realitate, la lumea obiectelor și fenomenelor care structurează universul obiectiv. În funcție de rezolvarea dată *problemei fundamentale* a **f.** (a problemei raportului dintre materie și conștiință, dintre lumea materială și lumea ideală), **f.** se împarte în două mari orientări: *materialismul* și *idealismul*, expresie, în ultimă analiză, a opoziției intereselor de clasă. Orice concepție filozofică include ca element indispensabil, alături de o teorie (modul de interpretare a realității), și o metodă generală, un anumit mod de abordare și de cercetare a realității. Metodele generale ale **f.** sînt *dialectica* și *metafizica*; ele constituie în același timp două concepții generale opuse asupra dezvoltării. În istoria **f.**, materialismul și idealismul au cunoscut o mare diversitate de forme. Materialismul premarxist nu a depășit însă, în general, perspectiva metafizică, dialectica fiind elaborată mai ales de pe pozițiile idealismului. Reflectînd procesul istoric real, istoria **f.** este istoria formării și dezvoltării principalelor orientări filozofice, materialismul și idealismul, și a confruntării lor creatoare; ea este în același timp istoria formării și dezvoltării dialecticii și metafizicii, a confruntării lor. Îmbinînd organic materialismul cu dialectica, materialismul dialectic a devenit o concepție adecvată realității, un instrument general de cunoaștere cu valoare operațională asupra studiului legilor generale de dezvoltare ale naturii și societății, precum și al legilor gîndirii, domenii care au format lungă vreme apanajul **f.** idealiste. *Materialismul dialectic* și *materialismul istoric* — concepție prin excelență critică și creatoare a partidului comunist, reprezintă fundamentul teoretic al acțiunii clasei muncitoare pentru transformarea revoluționară și consecvent umanistă a societății, pe baze socialiste și comuniste.

FINALISM (lat. *finis* „scop"), concepție determinist-spiritualistă, opusă *determinismului* materialist, potrivit căreia orice fenomen sau proces obiectiv, natural sau social, reprezintă realizarea unui *scop* rațional dinainte stabilit. Aplicat la scara universului în ansamblu, acest model de determinism conduce la postularea unui „scop suprem", a unui „scop inițial", a unor „cauze prime" după cum le denumea Aristotel, în raport cu care s-ar desfășura totalitatea evenimentelor din natură și societate. Un astfel de raționament teleologic antrenează gîndirea pe făgașul *teologiei*, respectiv, implică postularea unei ființe conștiente supranaturale, preexistentă universului material, în raport cu al cărei plan prestabilit se structurează orice proces obiectiv de determinare. De aceea, concepțiile finaliste sînt legate, într-un fel sau altul, de concepțiile religioase asupra lumii, concepții pe care le-au promovat în trecut, în diverse variante (din ce în ce mai puțin voalate), filozofi ca Platon, Toma d'Aquino, Leibniz, Wolff, iar în prezent, reprezentanții unor curente filozofice idealiste de mare circulație ca *neotomismul*, *personalismul*, diverse alte interpretări neoreligioase. Categoria de scop are aplicabilitate doar la nivelul acțiunilor umane și, de aceea, *determinismul* teleologic are o sferă de manifestare limitată numai la mecanismul de determinare a fenomenelor sociale. V. și *finalitate*; *cauzalitate*.

FINALITATE, raport cauzal imanent care exprimă procesul de autodeterminare a fenomenelor, de autoorientare (autodirijare) a sensului lor obiectiv; este un proces de predeterminare (de „codificare genetică", după cum sugerează cercetările actuale asupra mecanismelor eredității) a configurației structurale și a disponibilităților funcționale ale stadiilor ulterioare ale sistemelor, încă din stadii anterioare. Formulată în termenii teoriei cauzalității, definirea **f.** poate fi exprimată ca raport cauzal necesar, în care constanța condițiilor ce însoțesc *cauzele* determină constanța *efectelor* prefigurate în cauze. **F.** nu exprimă deci un plan prestabilit, nu este o desfășurare conform unor *scopuri* inițiale (cum au susținut dintotdeauna orientările finalist-teleologice, inclusiv *neotomismul* contemporan), ci un proces obiectiv de autodevenire a fenomenelor, în care schema șirului efectelor se structurează anterior acțiunii cauzelor ce le determină, potrivit unor *modele* de codificare informațională înglobate structural în cauze. Deosebirea radicală dintre accepția finalistă a conceptului de **f.** (concepută ca expresie a unui determinism teleologic universal) și accepția sa materialist-dialectică, rezidă în faptul că sistemul de *codificare* genetică a stărilor viitoare ale unui *sistem*, în cadrul stărilor lui inițiale, nu are nimic comun cu obiectivarea vreunui scop sau plan rațional dinainte stabilit, ci este produsul autodinamismului și interacțiunii reciproce, în plan *diacronic*, a sistemelor materiale, proces care (la scara biologicului îndeosebi) poate fi verificat și dirijat experimental. Codificarea genetică este o specie a categoriei de *informație*, iar aceasta, la rîndul ei, este o formă fundamentală de *reflectare* — proprietate generală a materiei. În această accepție, este exclusă astfel orice determinare teleologică din interpretarea categoriei de **f.** Biologia a operat de mai multă vreme cu o accepție materialistă asupra conceptului de **f.,** dar nu a putut impune totuși generalizarea ei, datorită faptului, între altele, că acest concept purta o încărcătură de sensuri teleologice și teologice pe care *finalismul*, îndeosebi cel tomist, le-a înrădăcinat adînc în conștiința filozofică. Din această cauză, pînă în ultimul timp termenul de **f.** era opus celui de *determinism*. La impunerea interpretării materialist-dialectice a conceptului de **f.** a contribuit hotărîtor *cibernetica* care, prin analiza sistemelor cu *conexiune inversă (retroacțiune)*, a oferit modelul logic al cauzei finale, respectiv, a dovedit existența obiectivă a unor condiții în care efectul corectează propria sa cauză, astfel încît aceasta să-i fie favorabilă, să-i conserve calitativ propria natură. Deși deocamdată sînt dificultăți în generalizarea servomecanismelor (mecanisme cu autoreglare), mai ales în lumea fizică și chimică, după unii autori (Jacques Guillaumaud) se poate vorbi de legea universală a retroacțiunii (manifestată la nivel elementar cel puțin sub forma principiului acțiunii și reacțiunii), ceea ce echivalează cu o lărgire considerabilă a aplicabilității conceptului de **f.,** dincolo de limitele biologiei. Chiar dacă universalizarea conceptului de **f.** este deocamdată discutabilă, progresele actuale ale cunoașterii au certificat extensiunea lui nu numai asupra universului biologic (în domeniul sistemelor din natura vie și în mediul ecologic), ci și asupra universului social și uman, inclusiv asupra domeniilor de ipostaziere a acestuia (tehnic, economic și logic). În perspectiva deschiderii pe care cibernetica o oferă explicării semnificațiilor conceptului de **f.,** s-ar putea reține, în concluzie, interpretarea ei ca raport „cauzal *inelar*", un proces de „determinare cauzală biunivocă".

FINIT ȘI INFINIT, categorii ale materialismului dialectic, care desemnează însușiri fundamentale ale existenței. *Finitul* exprimă caracterul limitat *structural* și *spațio-temporal* al entităților și fenomenelor, exprimă proprietatea acestora de a fi *relative*,

Scanned with OKEN Scanner

momente şi modalităţi concrete de manifestare ale existenţei infinite. *Infinitul* exprimă natura *absolută* a existenţei, proprietatea universului de a fi nelimitat în *spaţiu şi timp* şi inepuizabil structural atît la scara macrocosmosului, cît şi la nivelul microcosmosului. *Infinitul* reprezintă una din cele mai generale caracteristici ale materiei; el include nu numai *nemărginirea* cantitativă a universului ci şi *diversitatea* calitativă nesfîrşită a formelor concrete în care se manifestă materia în mişcare. Spre deosebire de „infinitul rău", exclusiv cantitativ, înţeles doar ca nemărginire (spaţio-temporală), ca repetare veşnică (infinită) a unuia şi aceluiaşi lucru, infinitatea autentică este infinitul *calitativ* şi constă în procesualitatea universului, în proprietatea *dezvoltării* pe care o posedă domeniile naturale şi sociale de manifestare a *existenţei*. În această perspectivă, materialismul dialectic propune o interpretare unitară, *cantitativ-calitativă* a ideii de infinit. **F.şi I.** se află într-o unitate dialectică. Dacă *infinitul* este o proprietate a universului şi se structurează din domenii particulare, este format din mărimi, intervale, calităţi finite, *finitul* este o proprietate a individualului şi particularului şi, la rîndul său, conţine în sine elementele infinitului, se instituie ca modalitate de manifestare a acestuia. Abordarea **f.** şi **i.** comportă particularităţi în cadrul diferitelor domenii explicative, sinteza acestora o realizează însă discursul filozofic, care coroborează celelalte modele explicative şi oferă o interpretare conceptuală de ansamblu asupra acestor determinaţii de maximă generalitate ale existenţei. V. şi *categorematic*; *sincategorematic*; *Cantor*.

FINITISM, abordare a fundamentelor matematicii, specifică Şcolii lui Hilbert, care recurge la operaţii efective cu *forme* ale obiectelor spaţio-temporale, aşa-numitele „metode finitare". Programul lui Hilbert presupune formalizarea matematicii clasice şi cercetarea configuraţiilor de simboluri şi formule, abstracţie făcînd de sensul simbolurilor. Deşi aşteptările lui Hilbert au fost răsturnate de teorema de incompletitudine a lui Gödel, cercetarea în domeniul interpretării finitiste a continuat, conducînd la concepte şi rezultate valoroase.

FINITUDINE, concept existenţialist care semnifică însuşirea de a fi finit, conştiinţa limitelor noastre biologice, gnoseologice, lingvistice, a celor ale voinţei şi acţiunii, precum şi conştiinţa libertăţii arbitrare de a alege între posibilităţile echivalente ce ni se oferă. Conceptul de **f.,** introdus şi supralicitat de Heidegger, Jaspers, Gabriel Marcel ş.a., în comentarea sau descrierea aşa-ziselor *„situaţii limită"*, atestă o viziune antropologistă şi totodată pesimistă despre lume şi om care ignoră adevărul elementar că omul aparţine infinitului nu numai ca parte a acestuia, ci şi ca posibilitate, realizată continuu, progresiv, de conştientizare a lui.

FINK, Eugen (1905—1975), filozof german, istoric al fenomenologiei şi autor de lucrări sistematice, reprezentînd contribuţii valoroase la abordare a unor probleme majore ale ontologiei umanului şi creaţiei umane, într-o lumină ce îl situează între Husserl şi Heidegger. *Op. pr.*: „Filozofia fenomenologică a lui Husserl în critica contemporană" (1934), „Lumea existenţei şi adevărului" (1958), „Jocul ca simbol al lumii" (1960), „Filozofia lui Nietzsche" (1960), „Metafizică şi moarte" (1969).

FISCHER, Ernst (1899—1972), scriitor şi estetician austriac. A scris drame cu caracter militant socialist („Lenin", 1930), lucrări de estetică marxistă („Poezie şi interpretare", 1953; „Necesitatea artei", 1960), în care, pe baza unei informaţii erudite, încearcă o interpretare nuanţată a fenomenului artistic contemporan. *Alte op.*: „Spiritul epocii şi literatura" (1964).

Scanned with OKEN Scanner

FISCHER, Kuno (1824—1907), istoric germne al filozofiei moderne, format în climatul „dreptei hegeliene". Din punct de vedere sistematic, **F.** se află sub influenţa lui Hegel, căutînd însă o aplicare a metodei la dezvoltarea genetică a categoriilor şi la elaborarea unei logici în care esenţa este fundamentul existenţei, iar conceptul scopul ei. A elaborat monografii monumentale asupra lui Bacon, Descartes, Spinoza, Leibniz, Kant, Fichte, Schelling, Hegel, Schopenhauer. Monografia asupra lui Kant a determinat o intensificare a preocupărilor pentru studiul criticismului, marcînd începutul „mişcării kantiene" contemporane. *Op. pr.:* „Ideea de frumos" (1849), „Sistemul logicii şi metafizicii sau doctrina ştiinţei" (1852), „Istoria filozofiei moderne" (10 vol., 1852 — 1897).

FIXISM, concepţie care consideră că speciile de plante şi de animale sînt invariabile. Reprezentanţii săi cei mai de seamă din biologia modernă au fost C. Linné şi G. Cuvier. **F.** este o concepţie idealistă şi metafizică, strîns înrudită cu *creaţionismul.* Ea a fost depăşită de *evoluţionism.*

FIZICALISM, concepţie neopozitivistă formulată de Neurath, R. Carnap ş.a., potrivit căreia *limbajul* fizicii ar fi limbajul tuturor ştiinţelor. **E.** porneşte de la teza că ar exista o unitate a limbajului ştiinţific şi că conceptele diferitelor ştiinţe ar aparţine unui sistem general coerent. Variantă modernă a principiului mecanicist al reductibilităţii, **f.** „ortodox" a fost abandonat de numeroşi adepţi iniţiali ai săi. V. şi *reducţionism.*

FIZIOGNOMONIE (gr. *physis* „natură" şi *gnomon* „care cunoaşte"), concepţie care caută să determine caracterul şi tipul oamenilor după înfăţişarea lor fizică, în special după trăsăturile feţei. Principalul popularizator al **f.** a fost scriitorul elveţian J.K. Lavater (1741—1801). Încercări de a da **f.** un fundament ştiinţific au fost făcute de medicul german F.J. Gall (1758—1828), de somatologul Ernst Kretschmer ş.a.

FLEWELLING, Ralph Tyler (1871—1960), reprezentant al filozofiei personaliste în S.U.A., cunoscut, îndeosebi, pentru fondarea şi conducerea revistei „The Personalist" (1920) şi pentru lucrările de popularizare a unei variante a *personalismului* pluralist, în care inspiraţia umanistă originară şi critica pertinentă a *tehnocratismului* sînt umbrite de o viziune spiritualistă, teistă. *Op.:* „Christ şi dramele îndoielii" (1913), „Personalismul şi problemele filozofiei" (1915), „Filozofia şi războiul" (1918), „Bergson şi realismul personalist" (1920), „Raţiunea în credinţă" (1924), „Supravieţuirea culturii occidentale" (1943).

FLORIAN, Mircea (1888—1960), filozof român. A fost profesor la Universitatea din Bucureşti. A militat pentru o *ontologie* realistă, cerînd filozofiei să pornească de la obiect, de la *„dat"*, ca şi ştiinţa, şi nu de la *subiect.* A considerat *lumea* externă ca *reală* şi independentă de conştiinţă. În gnoseologie, admiţînd posibilitatea cunoaşterii, **F.** a postulat existenţa unui strat ontologic, primordial, şi a altuia, psihologic, dar a identificat percepţia cu obiectul real. A criticat idealismul, iar ca apărător al raţiunii şi ştiinţei a combătut în mod deosebit curentele iraţionaliste, mistice. A elaborat studii erudite de istoria filozofiei universale. În anii regimului democrat-popular s-a apropiat de filozofia marxistă, elaborînd noi studii valoroase, consacrate gîndirii filozofilor clasici premarxişti şi moştenirii unor gînditori înaintaţi din ţara noastră, precum şi combaterii filozofiei idealiste contemporane. *Op. pr.:* „Ştiinţă şi raţionalism" (1926), „Metafizica şi problematica ei" (1932), „Antinomiile credinţei. Religie şi filozofie" (1936), „Cunoaştere şi existenţă" (1939), „Reforma logicii" (1942), „Reconstrucţia filozofică" (1945), „Misticism şi credinţă"

Scanned with OKEN Scanner

(1946), „Ce este cunoştinţa“ (1947), „Dialectica — Sistem şi metodă —, de la Platon la Lenin“ (1947), „Misologia sau filozofia absurdului“ (1958), „Elemente viabile în filozofia lui Kant“ (postum, 1968).

FOGARASI, Béla (1891—1959), filozof marxist şi om politic ungur. A desfăşurat o rodnică activitate teoretică în domeniul istoriei filozofiei, gnoseologiei, filozofiei şi politicii ştiinţei, precum şi al interpretării materialist-dialectice a unor probleme de logică. *Op. pr.*: „Teoria voluntaristă a judecăţii“ (1913), „Introducere în filozofia marxistă“ (1921), „Dialectică şi social-democraţie“ (1931), „Ştiinţă şi democraţie“ (1948), „Unitatea contrariilor“ (1949), „Logica“ (1952), „Ştiinţă şi socialism“ (1956).

FORMAL-INFORMAL (NEFORMAL), pereche de concepte folosită în logică, în filozofia logicii, în semantica teoretică şi sociologie, cu sensuri diferite. **1.** (În logică şi în filozofia logicii) *Formal* este un atribut specific logicii, şi anume acela de a studia *formele logice* ca independente de conţinutul lor concret determinat. De aici logica este deseori numită „logică formală“. Această independenţă este însă relativă, ea fiind mai accentuată la nivelul *calculului logic*. Tratarea formelor logice ca relativ separate de conţinutul lor concret determinat este impusă de cerinţa studierii validităţii inferenţor, în sensul că validitatea este o proprietate exclusiv a formelor logice (în speţă a inferenţelor) şi că nu se poate ajunge în mod sigur la cunoştinţe adevărate decît pe calea unor inferenţe valide. La rîndul său, validitatea se realizează ca demers necesar de la premise adevărate la concluzii adevărate şi, ca atare, dependenţa sa de categoria de adevăr impune o strînsă corelare între forma logică şi conţinut, şi tocmai această corelare face ca în interiorul teoriei logice să fie discutate multe probleme *informale (neformale)*, iar altele să fie rezolvate cu mijloace informale. *Definiţia* este un exemplu de procedură logică unde se îmbină mijloace neformale cu altele de natură formală. În comparaţie cu **f.-i.** este ceea ce ţine de conţinut sau, mai general, ceea ce ţine de altceva decît de forma logică în sens strict. **2.** (În semantica teoretică) *Formalul*, calitate a unor concepte de a nu avea *referinţă* externă (de ex., conceptul de *echivalenţă*). *Neformalul*, calitate a unor concepte (din disciplinele experimentale) de a avea ca referinţă externă imediată un obiect sau un proces fizic bine determinat. Conceptele teoretice (din disciplinele teoretice) pot fi neformale întrucît pot avea un referent imediat (un *model* teoretic) şi un referent mediat (un obiect presupus real). V. şi *formalism*. **3.** (În sociologie) Termeni care exprimă modalităţile organizaţionale ale *grupurilor sociale*. *Relaţiile formale* sînt raporturile dintre membrii unui grup *omogen*, organizat şi relativ stabil, a cărui coeziune este determinată de existenţa unor scopuri fundamentale şi de durată; ele sînt codificate în sisteme relativ riguroase de norme (care cuprind reguli de comportare ale membrilor grupului, unii faţă de alţii, şi prescripţii acţionale în care ei cooperează împărţindu-şi *statusurile* şi *rolurile*, competenţele şi răspunderile) şi dispun de mijloace instituţionale pentru a fi obiectivate. Relaţiile *informale* sînt raporturile dintre indivizii unui grup adesea *eterogen*, constituit după împrejurări şi scopuri de moment, care nu dispune de organizare stabilă; ele nu sînt codificate normativ şi nu dispun de mijloace instituţionale, singurul lor mod de *obiectivare* fiind criteriul opiniei colective a membrilor grupului. Se poate vorbi în acest sens de *grupuri formale* şi *grupuri informale*, pri-

Scanned with OKEN Scanner

mele dispunînd de relaţii instituţionalizate şi schematizate, acţiunile membrilor săi fiind reglementate prin norme de control formalizat, iar ultimele nedispunînd de relaţii schematizate şi instituţionalizate şi nici de control formalizat. Între relaţiile *formale* şi cele *informale*, respectiv, între grupurile *formale* şi cele *informale* există raporturi reciproce. Înăuntrul unui grup *formal* pot exista subgrupuri *informale*, *grupuri de opinie* a căror acţiune poate influenţa relaţiile *formale* ale grupului din care acestea fac parte, ceea ce conduce adesea la perfecţionarea sistemului de *norme* codificat *formal*. La rîndul lui, acest sistem *formal* de norme poate exercita o influenţă reglatoare şi de control asupra relaţiilor *informale*, influenţînd prin educaţie şi coerciţie grupurile de opinie din sînul grupului organizat.

FORMALISM 1. (În filozofia matematicii) Orientare de ordin metodologic în filozofia contemporană a matematicii, iniţiată de D. Hilbert, care susţine că această disciplină îşi găseşte deplina ei justificare în construcţia formală, perfect închisă şi izolată de orice adaos exterior. Adevărul construcţiei formale este justificat de formalişti exclusiv prin caracterul necontradictoriu al construcţiei. Cristalizat în lupta cu *intuiţionismul*, **f.** şi-a relevat singur propriile limite prin aceea că, aşa cum a arătat K. Gödel, în 1931, necontradicţia nu poate fi demonstrată cu mijloace proprii nici măcar pentru aritmetica numerelor naturale. Rezultatele pozitive obţinute în teoria demonstraţiei, ale cărei baze au fost puse de Hilbert însuşi, au dezminţit de altfel practic ruperea formei de conţinut, tezele idealiste ale **f.** **2.** (În logică) Interpretare idealistă a *formalizării logice* prin negarea caracterului reflectoriu al formelor logice, prin ruperea lor de conţinut. **F.** este o trăsătură esenţială a abordării scolastice a logicii şi caracterizează în acest sens şi *pozitivismul logic* contemporan. Unii logicieni folosesc termenul de **f.** în sensul de *sistem formal*. **3.** Utilizare a modelelor formale în diferite ştiinţe, inclusiv în cele sociale şi politice. **4.** (În teoria şi în creaţia artistică) Orientare care supraapreciază importanţa *formei* în dauna *conţinutului*. Această supraapreciere poate avea, în diferite curente formaliste, variante şi grade diverse, mergînd de la detaşarea unuia dintre procedeele artistice sau mijloacele de expresie din ansamblul compoziţional şi absolutizarea lui (de ex. a culorii în pictură, a combinaţiilor armonice în muzică, a metaforei în poezie etc.) pînă la neglijarea sau la negarea totală a conţinutului ideologic-emoţional al operei de artă, la căutarea unor „forme pure", la transformarea formei într-un scop în sine, în conţinut propriu-zis. **F.** se manifestă uneori prin căutarea cu orice preţ, artificială a unor inovaţii formale, care nu izvorăsc din necesitatea exprimării unui conţinut nou, alteori prin imitarea impersonală, convenţională, exterioară şi servilă a tiparelor clasice (academism) sau, în genere, a unor curente şi maeştri din trecut (epigonism, eclectism, manierism). Concepereа creaţiei artistice în spirit subiectivist, jocul gratuit al imaginilor, experimentele arbitrare în domeniul formei, reproducerea stereotipă a canoanelor şi mimetismul, caracteristice **f.**, duc la dezagregarea atît a conţinutului, cît şi a formei, la stagnare şi, în cele din urmă, la o *criză* a creaţiei artistice însăşi. Reducînd sfera preocupărilor artistului exclusiv la aceea a mijloacelor tehnice, de meşteşug artistic, **f.** poate contribui pe acest plan, deci parţial, la obţinerea unor rezultate înnoitoare, dar încurajează totodată o artă inaccesibilă, în ultimă instanţă, dezumanizată. Respingerea consecinţelor excesive ale **f.** nu trebuie confundată cu minimalizarea vulgarizatoare a însemnătăţii formei operei de artă,

Scanned with OKEN Scanner

nu trebuie să ducă la negarea necesităţii ridicării continue a nivelului măiestriei artistice, a cultivării unei mari diversităţi de forme, stiluri şi genuri în domeniul creaţiei artistice. În artă, *forma* şi *conţinutul*, cele două condiţii ale operei, sînt indisolubil legate, există numai una prin cealaltă. Opera de artă se constituie ca o existenţă autentic artistică şi autonomă integrîndu-se vieţii formelor. Ea nu poate deveni însă o astfel de existenţă fără a fi expresia unui conţinut ideo-afectiv, inspirat de relaţia artistului cu viaţa, cu semenii săi, cu societatea. Aşadar, opera de artă semnifică ceva, este un *semn* al unei realităţi şi al unor aspiraţii. V. *conţinut* şi *formă în artă*.

FORMALIZARE LOGICĂ, metodă logică fundamentală, alături de standardizare şi simbolizare, constînd dintr-un procedeu prin care se dau regulile de formare a *enunţurilor* şi regulile potrivit cărora enunţurile pot fi derivate unele din altele **F. l.** se caracterizează prin faptul că în formarea şi derivarea enunţurilor se face abstracţie de *semnificaţia* lor, procedîndu-se strict sintactic (v. *sintaxă logică*). Un sistem formalizat este apoi interpretat, procedîndu-se la asocierea unei anumite semnificaţii fiecărui *simbol*. Algebra lui G. Boole, de ex. ca *sistem formalizat*, poate primi, printre altele, o interpretare matematică şi una logică, după cum „0" şi „1" sînt interpretate ca *semne* pentru numere sau ca nume pentru adevăr şi fals. V. şi *logică*.

FORMAŢIUNE SOCIALĂ, categorie a materialismului istoric care desemnează o treaptă distinctă a societăţii în evoluţia ei istorică ascendentă; **f.s.** alcătuieşte un sistem dinamic de relaţii şi procese materiale şi spirituale, în cadrul căruia locul central, determinant îl ocupă *relaţiile de producţie*, generate de un anumit nivel al *forţelor de producţie* şi determinînd, la rîndul lor, o anumită *suprastructură*. Istoria cunoaşte diverse **f.s.,** ca de pildă: comuna primitivă, sclavagismul, modul de producţie asiatic (tributal), feudalismul, capitalismul şi comunismul. Trecerea progresivă de la o **f.s.** la alta se face în virtutea legii generale obiective a *concordanţei relaţiilor de producţie cu caracterul forţelor de producţie*. În cadrul fiecărei **f.s.** acţionează, alături de legile comune tuturor formaţiunilor, legi specifice, care exprimă particularităţile relaţiilor de producţie dominante în societatea dată. În societăţile bazate pe clase antagoniste, înlocuirea unei **f.s.** cu alta nouă, superioară se înfăptuieşte prin *revoluţie socială*. Sin. *orînduire economico-socială*. V. şi *bază şi suprastructură*; *mod de producţie*.

FORMĂ (sensul aristotelician), v. **ARISTOTEL.**

FORMĂ (sensul materialist dialectic), v. **CONŢINUT ŞI FORMĂ.**

FORMĂ LOGICĂ, structură mentală alcătuită în conformitate cu principiile gîndirii şi avînd drept funcţie organizarea conţinutului gîndirii. **F.l.** reprezintă reflectarea celor mai generale şi mai elementare aspecte ale ordinii şi ale conexiunilor existente între obiectele şi procesele lumii materiale. *Noţiunea*, *judecata* şi *raţionamentul* sînt, în acest sens, exemple de **f.l.,** constituite ca forme de reflectare a realităţii sub aspectul generalităţii şi esenţialităţii acesteia. Studiul lor corespunde celor trei mari capitole ale logicii clasice. **F.l.** se obţine prin înlocuirea elementelor concrete dintr-un enunţ cu *variabile* şi *constante*. — *Formă normală*, expresie-tip în *calculul logic* la care se poate reduce orice formulă şi care, prin alcătuirea ei,

ne permite să decidem valoarea de adevăr a formulei iniţiale, pe care o putem astfel include sau nu în sistem. Din structura formei normale fac parte propoziţii elementare şi *operatori logici* specifici sistemului considerat. În cazul în care printre aceşti operatori se află şi *negaţia*, ea afectează exclusiv propoziţii elementare. — *Formă normală perfectă*, formă normală care conţine în fiecare constituent toate propoziţiile elementare din expresia iniţială, fiecare din acestea o singură dată, nu cuprinde nici un constituent mai mult decît o singură dată şi nu cuprinde nici un constituent în a cărui alcătuire să intre o propoziţie elementară împreună cu negaţia ei.

FORMELE CONŞTIINŢEI SOCIALE, termen care denumeşte generic diferite formaţiuni spirituale, diverse domenii care alcătuiesc *conştiinţa socială*, respectiv: *conştiinţa politică, conştiinţa juridică, conştiinţa morală, arta, ştiinţa, religia, filozofia.* **F.c.s.** sînt ansambluri relativ distincte de reprezentări, idei, concepţii care se deosebesc între ele mai ales prin obiectul specific reflectat cu precădere de ele (adică prin faptul că reflectă în mod direct zone sau domenii relativ diferite din ansamblul realităţii). Totodată, unele din **f.c.s.** se deosebesc între ele nu atît prin obiectul reflectat, adesea parţial comun, cît prin modalitatea specifică, mai mult sau mai puţin diferită, în care se realizează şi prin care se cristalizează reflectarea (concepte ştiinţifice, programe şi norme politice, imagini artistice şi opere de artă, principii şi dogme religioase, norme morale, de drept, reprezentări ale simţului comun etc.). Prin urmare, concomitent cu caracterul relativ distinct al **f.c.s.,** trebuie să ţinem seama şi de comunitatea lor mai mare sau mai restrînsă de obiect şi de mijloace ale reflectării, de întrepătrunderea lor în ansamblul *conştiinţei sociale.* Deşi conştiinţa socială „se mişcă în cadrul anumitor forme comune, forme de *conştiinţă*“ (Marx) care sînt componente comune ale conştiinţei unor clase sau grupuri sociale diferite, ea se disociază în conţinuturi ideologice opuse. Aceeaşi problematică solicită în mod general conştiinţa socială într-o epocă istorică dată, dar răspunsurile pe care aceasta le dă poartă amprenta intereselor şi năzuinţelor unor clase sau grupuri sociale diferite. În cadrul fiecăreia dintre **f.c.s.** se disting cele două nivele: al conştiinţei *comune* şi al conştiinţei *sistematizate*, al *psihologiei* colective şi al *ideologiei.* Constituirea **f.c.s.** se datorează dezvoltării şi diversificării crescînde a *existenţei sociale*, complicării *diviziunii sociale a muncii*, a nevoilor sociale şi, în mod corespunzător, a formelor activităţii social-istorice a oamenilor. Existenţa socială determină, în ultimă instanţă, prin *relaţiile de producţie* dominante, caracterul, structura, dezvoltarea şi funcţionalitatea conştiinţei sociale. Afirmînd primordialitatea existenţei sociale în raport cu conştiinţa socială, materialismul istoric subliniază, de asemenea, independenţa relativă a conştiinţei sociale faţă de existenţa socială şi existenţa unor modalităţi specifice de dezvoltare şi schimbare, proprii diferitelor forme ale conştiinţei sociale. Totodată, alături de *discontinuitatea* provocată de schimbările din existenţa socială, în dezvoltarea diferitelor forme ale conştiinţei sociale există o *continuitate*, fiecare dintre ele folosind şi prelucrînd un material ideatic şi un sistem de valori moştenit din trecut. În opoziţie cu *materialismul „economic“*, *materialismul istoric* subliniază rolul activ al **f.c.s.** în dezvoltarea societăţii, rol realizat prin intermediul diferitelor laturi ale *practicii sociale* de care sînt condiţionate şi prin care se obiectivează diversele forme de conştiinţă. Existenţa **f.c.s.**

Scanned with OKEN Scanner

ca formaţiuni spirituale relativ distincte şi înţelegerea deosebirilor de conţinut şi de formă între ele constituie un punct esenţial de plecare în aprofundarea cercetărilor din domeniile ştiinţelor sociale, în diversificarea muncii educative pentru cultivarea şi dezvoltarea conştiinţei. V. şi *bază şi suprastructură*.

FORŢE DE PRODUCŢIE, totalitate a mijloacelor de muncă, a obiectelor muncii atrase în procesul de producţie şi a forţei de muncă umane, privite în unitatea şi în interacţiunea lor dialectică. **F. de p.** exprimă relaţiile oamenilor faţă de obiectele şi de forţele naturii, pe care le folosesc pentru producerea bunurilor materiale, iar nivelul dezvoltării lor exprimă gradul de supunere a naturii de către om. **F. de p.** se află în continuă dezvoltare şi schimbare, ele constituind elementul cel mai mobil, revoluţionar al *modului de producţie*. Dezvoltarea lor face obiectiv necesară schimbarea *relaţiilor de producţie*, şi odată cu aceasta, schimbarea întregii orînduiri sociale. Dintre elementele materiale ale **f. de p.,** mijloacele de muncă, şi în primul rînd uneltele de muncă, se dezvoltă şi se perfecţionează cel mai rapid. În cadrul **f. de p.,** rolul hotărîtor îl au oamenii, producătorii bunurilor materiale. În procesul de producţie, oamenii perfecţionează uneltele de muncă, inventează maşini, valorifică bogăţiile naturii, supun natura înconjurătoare în vederea producerii bunurilor materiale. Odată cu aceasta se îmbogăţeşte şi experienţa de producţie a oamenilor, au loc schimbări importante în structura forţelor de muncă în sensul creşterii gradului lor de calificare şi specializare, al lărgirii cunoştinţelor ştiinţifice, ceea ce contribuie la dezvoltarea mai departe a **f. de p.** În epoca contemporană, *revoluţia ştiinţifică şi tehnică* exercită o puternică influenţă asupra dezvoltării **f. de p.** *Ştiinţa* aplicată devine tot mai mult o componentă nemijlocită a **f. de p.,** contribuind la perfecţionarea mijloacelor de muncă, la crearea de noi obiecte ale muncii, la perfecţionarea forţei de muncă umane. O cauză fundamentală a dezvoltării **f. de p.** constă în contradicţiile interne dintre elementele lor structurale, în special dintre elementele personale şi cele obiectuale ale producţiei. Întreaga istorie a dezvoltării **f. de p.** este, de fapt, istoria transmiterii treptate a funcţiilor forţei de muncă — fizice şi intelectuale — asupra mecanismelor tehnice, asupra elementelor obiectuale ale producţiei. Ritmul de dezvoltare al **f. de p.** este influenţat în mare măsură de caracterul relaţiilor de producţie dintr-o orînduire socială, ca şi de suprastructura întemeiată pe ele, acestea putînd să-l frîneze sau să-l accelereze. În socialism, concordanţa dintre **f. de p.** şi relaţiile de producţie creează posibilitatea obiectivă a dezvoltării planificate, multilaterale şi rapide a **f. de p.** Partidului marxist-leninist şi statului socialist le revine sarcina de a sesiza din timp şi de a rezolva, cu sprijinul maselor de oameni ai muncii, contradicţiile ce se pot ivi între **f. de p.** şi anumite laturi ale relaţiilor de producţie, în vederea perfecţionării continue a relaţiilor de producţie şi a dezvoltării nelimitate a **f. de p.** Definind direcţiile de acţiune ale făuririi *societăţii socialiste multilateral dezvoltate* în ţara noastră, Programul Partidului Comunist Român, adoptat la Congresul al XI-lea, situează în primul plan creşterea puternică a **f. de p.,** pe baza cuceririlor revoluţiei în ştiinţă şi tehnică, drept condiţie esenţială pentru sporirea continuă a producţiei de bunuri materiale şi satisfacerea tot mai deplină a necesităţilor de consum ale întregului popor, pentru progresul general al societăţii. „În întreaga sa activitate, partidul nostru porneşte de la concepţia materialismului dialectic şi istoric, de la adevărul, confirmat de însăşi evolu-

Scanned with OKEN Scanner

ţia istorică a omenirii, conform căruia dezvoltarea forţelor de producţie, condiţiile existenţei materiale determină atît caracterul relaţiilor de producţie, al muncii, întregul mod de producţie, cît şi concepţiile politice şi filozofice, nivelul gîndirii şi conştiinţei oamenilor, activitatea lor creatoare, progresul general al societăţii umane. În acelaşi timp, ne călăuzim după teza potrivit căreia concordanţa între relaţiile de producţie şi sociale şi forţele de producţie, lărgirea continuă a orizontului cunoaşterii, înţelegerea legităţilor dezvoltării sociale, ridicarea nivelului politic şi cultural al oamenilor exercită, la rîndul lor, o puternică influenţă dinamizatoare asupra progresului forţelor de producţie, asupra creşterii bunăstării materiale a oamenilor. Ideile, nivelul de cunoaştere şi cultură, gradul de dezvoltare a conştiinţei se manifestă astfel ca o puternică forţă materială în transformarea revoluţionară a societăţii, în asigurarea progresului general al umanităţii. Unitatea dialectică şi condiţionarea reciprocă a acestor două laturi ale activităţii umane determină întregul proces al dezvoltării economico-sociale. Pe această bază putem înţelege în mod just evoluţia de perspectivă a societăţii, putem elabora strategia şi tactica luptei revoluţionare, a întregii opere de construcţie a socialismului şi comunismului" (Nicolae Ceauşescu). V. şi *formaţiune socială*.

FOUCAULT, Michel (n. 1926), filozof francez, reprezentant al *structuralismului*. Concluziile cercetărilor întreprinse în domeniul istoriei culturii sînt cuprinse în concepţia sa despre „arheologia ştiinţei", menită să dezvăluie schemele (configuraţiile) inconştiente ce stau la temelia cunoaşterii. Aceste scheme, veritabile structuri sincronice orizontale, alcătuiesc stratul profund al *„cîmpului epistemologic"*, *„epistemе"* unice şi unitare, solul comun al cunoştinţelor dintr-o perioadă istorică dată. În raport cu ele, ideile, teoriile şi concepţiile ştiinţifice şi filozofice, de o mare diversitate, formează un strat superficial dependent, un *epifenomen*. **F.** distinge trei epistemе ce s-au succedat începînd din sec. 16: 1) a *Renaşterii* (sec. 16); 2) clasică (sec. 17—18); 3) modernă (sec. 19—20). În prezent, sîntem martorii dispariţiei epistemei moderne, o nouă epistemă, cu alte baze de organizare, configuraţie şi unitate a culturii fiind pe cale să ia naştere. Noua epistemă, datorită caracterului ei riguros scientist, anulează însă dimensiunea istorică şi umanistă („omul dispare"). În ciuda tendinţelor de *apriorism* şi *transcendentalism*, de *absolutizare* a planului *sincronic* şi a caracterului său speculativ, concepţia lui **F.**, datorită argumentării unităţii organice a culturii în diferite epoci şi a aplicării metodei structural-sincronice, aduce o contribuţie importantă în cercetarea istoriei culturii. *Op. pr.:* „Boală mintală şi personalitate" (1954, reeditată sub titlul „Boală mintală şi psihologie"), „Naşterea clinicii, o arheologie a privirii" (1963), „Cuvintele şi lucrurile" (1966), „Arheologia ştiinţei" (1969), „Voinţa ştiinţei (Istoria sexualităţii)" (1976).

FOUILLÉ, Alfred Jules Emile (1836—1912), reprezentant al *neospiritualismului* francez. **F.** încearcă, în contextul filozofiei franceze, o „metafizică inductivă" (construirea filozofiei pornind de la datele ştiinţelor exacte), respingînd *speculativismul* şi, în opoziţie cu *pozitivismul*, subliniind valoarea *teoriei* generale filozofice. Pornind de la doctrina platoniciană a ideilor şi de la filozofia kantiană a libertăţii, **F.** elaborează teoria idealistă a „ideilor-forţe", după care psihicul constituie adevărata esenţă a lucrurilor, factorul esenţial al dezvoltării naturii, istoriei şi culturii. Dincolo de idealismul „ideilor-forţe", **F.** încearcă o viziune dialectică, unitară, asupra naturii şi istoriei, în opoziţie cu *mecanicismul*, dar şi cu *materialismul* timpului. Prin

Scanned with OKEN Scanner

analizele asupra psihologiei popoarelor europene, **F.** înscrie contribuții remarcabile la dezvoltarea psihologiei sociale. **F.** s-a impus totodată ca istoric al filozofiei, influențînd cercetarea contemporană în acest domeniu. Ca și *neospiritualismul* francez în genere, doctrina lui **F.** a exercitat o anumită înrîurire asupra filozofiei românești interbelice (mai ales asupra lui I. Petrovici). *Op. pr.:* „Istoria filozofiei" (1878), „Știința socială contemporană" (1884), „Proprietatea socială și democrația" (1884), „Viitorul metafizicii fundată pe experiență" (1889), „Evoluționismul ideilor-forțe" (1890), „Psihologia ideilor-forțe" (1893), „Mișcarea pozitivistă și concepția sociologică a lumii" (1896), „Psihologia poporului francez" (1898), „Schiță psihologică a popoarelor europene" (1902), „Morala ideilor-forțe" (1908).

FOURASTIÉ, Jean (n. 1907), economist și sociolog francez. Ideolog al așa-numitului „neocapitalism", unul dintre teoreticienii de frunte ai planificării naționale și prognozei sociale în Franța. Preocupările sale vizează problematica legității și dezvoltării sociale, a structurilor societății industriale contemporane, a consecințelor sociale ale progresului tehnic. În cercetarea acestuia, **F.** manifestă o atitudine critică față de metodele abstracte și un scepticism epistemologic, justificat de el prin argumentul imperfecțiunii rațiunii omenești și prin cel al caracterului complex și rapid schimbător al proceselor sociale. **F.** este autorul unei concepții de natură *tehnocratică*, „teoria optimistă a progresului", potrivit căreia dezvoltarea *tehnicii*, proces imanent și autonom, independent de sistemul *relațiilor sociale* și de regimul politic, constituie factorul fundamental al schimbărilor sociale, determinînd creșterea productivității muncii — forță motrice variabilă a evoluției economice contemporane. Cauza principală a progresului tehnic este, după **F.**, progresul științific, considerat, în plan psihologic, ca năzuință către adevăr, ca produs al geniului creator al savanților. În concepția lui **F.** tehnocrația îndeplinește rolul asigurării triumfului „civilizației terțiare" (corespunzătoare poziției dominante a sferei deservirilor în societate), stadiu în care se va înfăptui trecerea de la munca de sclav la activitatea spiritului, tehnica devenind mijlocul autentic al dezvăluirii a ceea ce este mai omenesc în om. În lucrări mai recente, **F.** formulează ideea unei *civilizații* „cuaternare", afirmînd că, în viitor, sferei producției și consumului spiritual (știință, instrucție, loisir ș.a.) îi va reveni un rol conducător. Ea va asigura în țările occidentale o dezvoltare economică, politică și socială treptată, realizarea *idealurilor* omenirii fără ciocniri sociale violente. *Op. pr.:* „Note despre filozofia științei" (1948), „Mașinismul și bunăstarea" (1951), „Marea speranță a secolului 20" (1964), „Cele 40 000 de ore" (1965), „Idei majore" (1965), „Condițiile spiritului științific" (1966), „Scrisoare deschisă către patru miliarde de oameni" (1970).

FOURIER, Charles (1772—1837), socialist utopic francez, unul dintre marii precursori ai socialismului științific. A făcut o critică pătrunzătoare societății capitaliste, dezvăluind racilele și contradicțiile ei: existența *crizelor* economice, acumularea avuției la un pol al societății și al mizeriei la celălalt pol, *opoziția dintre oraș și sat*, *opoziția dintre munca fizică și cea intelectuală*, schilodirea *personalității* ca urmare a diviziunii capitaliste a muncii, situația de robie a femeii etc. **F.** a elaborat, într-o formă încă speculativă, ideea unei succesiuni legice a treptelor dezvoltării sociale. În concepția sa, contradicțiile sociale apar în forma fantastică a contradicțiilor dintre pasiuni. **F.** consideră că societatea viitoare va trebui să corespundă *„naturii umane"*, să permită satisfacerea „pasiunilor" inerente acesteia. El a prevăzut în mod just unele trăsături ale viitoarei societăți comuniste:

absența antagonismelor sociale, transformarea *muncii* într-o necesitate vitală, dezvoltarea multilaterală a personalității umane, concordanța dintre interesele individuale și cele colective. Celula de bază a noii societăți era considerată de el a fi „falanga", grup de 1 500—2 000 de persoane împărțit în „serii" și „grupe" potrivit înclinațiilor acestora spre anumite genuri de activități. Membrii falangei urmau să locuiască într-un edificiu central, numit „falanster". Datorită dezvoltării incomplete a antagonismelor capitalismului, **F.** nu a putut prevedea rolul istoric al *proletariatului* și necesitatea *revoluției sociale*, închipuindu-și în mod utopic că trecerea la *socialism* se va realiza prin propagarea pașnică a ideilor sale, prin generozitatea celor avuți. Ideile lui **F.** au pătruns și în România, în special datorită lui T. Diamant și I. Heliade-Rădulescu. *Op. pr.:* „Teoria celor patru mișcări și a destinelor generale" (1808), „Tratat despre asociația domestică și agricolă" (1822), „Noua lume industrială și societară" (1829).

FRANK, Philipp (1884—1966), fizician și filozof al științei austriac, membru fondator al *Cercului vienez*, **F.** a fost un reprezentant al filozofiei *pozitivismului logic* și unul dintre criticii materialismului dialectic. Influențată de A.N. Whitehead, H. Reichenbach și E. Mach, concepția lui **F.** conține, alături de tezele de bază ale pozitivismului logic, și o serie de observări și analize mai realiste ale științei, în special, ale fizicii, cu privire la raportul dintre *experiment* și matematică, dintre *inducție* și *deducție*, la problema *determinismului*, la *criteriile* de verificare și selecție a *teoriilor* științifice. *Op. pr.:* „Legea cauzală și limitele ei" (1932), „Sfîrșitul filozofiei mecaniciste" (1935), „Știința modernă și filozofia ei" (1949), „Filozofia științei" (1957).

FRATRIE, denumire dată inițial în Grecia antică uniunii gentilice mai mici decît *tribul*. Începînd de la L.H. Morgan și F. Engels, termenul a căpătat în știință un sens general, denumind una dintre principalele verigi ale organizării tribale. **F.** era alcătuită din mai multe *ginți*, iar mai multe **f.** înrudite alcătuiau un trib. **F.** era condusă de un consiliu al bătrînilor și avea un conducător militar. Ea îndeplinea anumite funcții sociale și religioase. La romani, **f.** se numea *curie*.

FRAZER, James George (1854—1941), etnograf englez și istoric al *religiilor*. A adunat un vast și important material documentar, căutînd să demonstreze că religiile societăților primitive derivă din *magie*, deși ar fi esențial deosebite de aceasta. Preocupat de descrierea culturilor, analizele sale nu se referă însă atît la contextul social al acestora, cît la aspectele lor psihologice. *Op. pr.:* „Creanga de aur" (12 vol., 1890—1915), „Totemism și exogamie" (4 vol., 1910).

FREGE, Gottlob (1848—1925), matematician și logician german. Pe baza elaborării unui nou *calcul logic* (1879), după modelul celui proiectat de Leibniz, **F.** a realizat definirea numărului natural prin concepte exclusiv logice și, pe această bază, deducerea aritmeticii din logică, inițiind astfel *logicismul*. Elaborînd primul *sistem axiomatic* al calculului propozițional, **F.** a dat o analiză strictă a *funcțiilor* propoziționale, a problematicii *calculului cu predicate* și a definit precis conceptele fundamentale ale *logicii simbolice*. Totodată, el a dezvoltat o teorie sistematică a *semnificației*. *Op. pr.:* „Teoria conceptului, un limbaj formalizat al gîndirii pure după modelul aritmeticii" (1879), „Fundamentele aritmeticii " (1884), „Concept și obiect" (1892), „Sens și semnificație" (1892). În lb. rom. au apărut „Scrieri logico-filozofice", vol. I (1976).

FRENKIAN, Aram M. (1898—1964), filozof și filolog român. A fost profe-

Scanned with OKEN Scanner

sor la Universitatea din București. Preocupat îndeosebi de studiul și valorificarea culturilor vechi (greacă și orientale), fără să absolutizeze, **F.** ia în seamă raportul limbă-filozofie și propune considerarea celei dintîi ca o interpretare a lumii, care mijlocește relația dintre *realitate* și filozofie, ca determinantă față de aceasta din urmă. Totodată, pentru o mai bună înțelegere a genezei filozofiei, consideră necesară valorificarea antecedentelor ideologice care alcătuiesc protofilozofia. Gînditor raționalist, cunoscător al filozofiilor vechi, **F.** a întreprins o interesantă cercetare comparativistă, considerînd că numai astfel putem ajunge la conceptul de „universalitate în filozofie". *Op. pr.:* „Mimesis și muzica" (1932), „Lumea homerică" (1934), „Studii de filozofie presocratică I—II" (1934, 1937), „Orientul și originile idealismului subiectiv în gîndirea europeană" (1945), „Scepticismul grec și filozofia indiană" (1957), „Înțelesul suferinței umane la Eschil, Sofocle și Euripide" (postum, 1965).

FREUD, Sigmund (1856—1939), neurolog și psiholog vienez, întemeietor al *psihanalizei.* Nemulțumit, atît de interpretările mecaniciste, cît și de cele idealist-speculative ale vieții psihice, **F.** a început, în jurul anului 1900, o „reconstrucție" a psihologiei *(metapsihologie)*, pornind de la o originală explorare și interpretare a vieții inconștiente (în opere ca „Interpretarea viselor" — 1900, „Psihopatologia vieții cotidiene" — 1904). Efortul său teoretic a mers mînă în mînă cu introducerea unei noi tehnici de tratament a nevrozelor, psihanaliza propriu-zisă. Concepția lui **F.** a suferit remanieri pe parcursul celor aproape patru decenii de muncă științifică și medicală asiduă ale autorului ei: de la o viziune energetistă care atribuia *libido*-ului instinctual tendința greu stăpînită de a se descărca, generînd plăcere („libido"-ul fiind concretizat mai ales în pulsiunea sexuală), pînă la teza „metafizică" a înfruntării a două principii fundamentale: *Eros* și „Thanatos" (corespunzînd lui „libido" și „mortido"). În acest răstimp **F.** a introdus circa o sută de concepte noi, printre care cele mai cunoscute sînt cele de *refulare, ego, id* și *super-ego;* a făcut tentative nereușite de a explica unele comportamente culturale prin analogie cu comportamentul nevrotic („Totem și Tabu" — 1913) etc. Astăzi este încă dificil de caracterizat succint o operă atît de abundentă și atît de variat interpretată; în gîndirea lui **F.** se întîlnesc note materialist-mecaniciste (strict deterministe) și note idealist-romantice; note de umanism autentic și tendințe biologizante. Doctrina sa a fost preluată și amendată de numeroși psihanaliști „neortodocși", „reformiști", „revizioniști" și „dizidenți" (ca Adler, Jung), de *freudomarxism* etc.

FREUDISM, v. **PSIHANALIZĂ; FREUD,** Sigmund.

FREUDOMARXISM, încercare de a reuni, într-o teorie comună, elemente de *psihanaliză* și elemente de marxism, pentru constituirea unei *antropologii* cuprinzătoare. În principiu, marxismul nu respinge contribuțiile științifice ale psihologiei și psihiatriei, dar nu poate accepta extrapolările lor nejustificate, speculative în domeniul social, care nu țin seama de rolul determinant al factorilor materiali și de condiționarea social-istorică a gîndirii și problematicii umane. Tocmai pentru că s-a lansat în amendarea marxismului de pe poziții freudist-psihologiste, în loc ca — pornind de la materialismul dialectic și materialismul istoric — să epureze psihanaliza de notele sale metafizice, inconsistente și caduce, **f.** nu a reușit să prezinte o imagine veridică a omului epocii noastre, să propună soluțiile corespunzătoare problematicii complexe a acestuia. Acolo însă unde **f.** a recurs la marxism pentru a explica și descrie cauzele dezorientării spirituale

Scanned with OKEN Scanner

din lumea capitalistă, a *crizei* sociale și psihologice a acestei lumi, el a ridicat probleme de un real interes filozofic (E. Fromm, H. Marcuse). Unele variante de **f.** (W. Reich) au sfîrșit prin a considera că această criză poate fi depășită prin legalizarea de măsuri terapeutice sau printr-un program de igienă mintală și nu prin revoluție socială.

FRIES, Jakob Friederich (1773—1843), filozof german postkantian, ale cărui idei liberale au fost atacate de cercurile conservatoare și chiar de Hegel. Inițiator al unei direcții psihologiste-antropologiste în interpretarea „Criticii rațiunii pure" a lui Kant și a problematicii teoriei cunoașterii în genere, **F.** a asimilat, totodată, influențe franceze, în special *eclectismul* lui Victor Cousin. **F.** și-a întemeiat filozofia pe ideile lui Kant, Jacobi, Schleiermacher și pe psihologia lui E. Platner, susținînd un *realism* bazat pe următoarele teze: lumea sensibilă, dominată de legile naturii, este un „*fenomen*" care are la bază existența „*lucrului în sine*"; lumea naturii și istoria sa se înfățișează ca un „organism" supus legilor mecanice exprimabile matematic. Sub influența lui F.H. Jacobi, **F.** considera că religia s-ar întemeia pe „presimțirea" suprasensibilului și a formulat o filozofie morală în centrul căreia a situat, ca valoare supremă, omul individual. Totodată, studiile sale psihologice sînt importante pentru fundamentarea psihiatriei moderne. Moștenirea sa teoretică a stat la baza orientării psihologiste în *neokantianism*, prin L. Nelson întemeindu-se o „școală neofriesiană" cu tendințe realiste, opuse idealismului constructivist al Școlii de la *Marburg*. *Op. pr.:* „Sistemul filozofiei ca știință evidentă" (1804), „Știință, credință, presentiment" (1805), „Noua critică a rațiunii" (1807), „Sistem de logică" (1811), „Manual de filozofie practică" (1818—1832), „Manual de antropologie psihologică" (1820—1821).

FROBENIUS, Leo (1873—1938), etnolog german, filozof al culturii, fondatorul Institutului de cercetări ale morfologiei culturii de la Frankfurt am Main. **F.** a elaborat conceptul de „cerc cultural" (Kulturkreis), după care diferitele forme ale culturii sînt caracteristice pentru segmente determinate ale vieții cărora le corespund și se limitează la ele; fiecare cultură, cu forța ei de acțiune (*Paideuma*), este un organism, o esențialitate independentă care parcurge anumite trepte ale vieții ca și planta, animalul și omul. **F.** este astfel, ca și Spengler, adeptul unei „morfologii a culturii", de inspirație biologistă. *Op. pr.:* „Concepția despre lume a popoarelor naturii" (1898), „Originea culturii" (1898), „Problema culturii" (1900), „Paideuma. Schiță a unei doctrine a culturii și a sufletului" (1921), „De la studiul popoarelor la filozofie" (1925), „Prezența destinului în sensul devenirii culturii" (1932).

FROMM, Erich (n. 1900), psiholog și sociolog german. După 1933 a emigrat în S.U.A. Reprezentant al *Școlii de la Frankfurt*. Cercetător al problemelor *psihologiei sociale*, recunoscînd determinarea socială a *naturii umane*, **F.** este preocupat de elaborarea unei concepții integrale asupra omului, care să îmbine modul de abordare sociologic cu cel individual-psihologic. **F.** încearcă astfel o revizuire a concepțiilor lui S. Freud și Marx și o sinteză a lor pe calea „sociologizării" freudismului și „umanizării" (antropomorfizării) marxismului. După **F.,** în om există tendințe inconștiente puternice spre *raționalitate*, *creativitate* și *iubire;* contrariate, ele generează drame, nevroze, dezechilibre sufletești. Capitalismul contemporan — „societate a *alienării* totale" a omului —, este tocmai formațiunea socială care are darul de a genera situațiile nevrotice. Influența marxismului asupra concepției sale se vădește mai ales în critica pe care o face societății burgheze contemporane cu un adînc și fin simț de observație. După el, tehnologiza-

Scanned with OKEN Scanner

rea întregii vieţi, dominaţia aparatului birocratic, exercită o acţiune traumatizantă, reprimantă asupra personalităţii, dezorientează individul, îl lipsesc de sentimentul clar al existenţei, îl reduc la situaţia de lucru, îl transformă într-o simplă marfă. În faţa pericolului dezumanizării, **F.** propune reformarea structurilor şi instituţiilor sociale, făurirea unei „societăţi sănătoase" capabile să asigure participarea activă şi conştientă a tuturor membrilor ei la rezolvarea problemelor obşteşti. Subestimînd rolul schimbării revoluţionare a structurii sociale, **F.** oferă pseudo-soluţii la criza social-spirituală occidentală. Idealul preconizat de el se dovedeşte a fi un socialism umanitarist utopic, întemeiat pe *iubire* (înţeleasă altfel decît în perspectiva „sexualistă" a lui Freud), în care un rol important revine *autoperfecţionării* morale şi „religiei iubirii", apte să constituie axul unei „revoluţii a speranţei". *Op.pr.:* „Fuga de libertate" (1941), „Psihanaliză şi religie" (1950), „Societatea sănătoasă" (1955), „Arta iubirii" (1956), „Conceptul de om la Marx" (1961), „Revoluţia speranţei" (1968), „Criza psihanalizei" (1970), „Anatomia destructivismului uman" (1973), „Limbajul uitat" (1975).

FRUMOS, categorie a esteticii, considerată fundamentală în doctrinele estetice mai vechi, astăzi înlocuită însă, în această poziţie, de *estetic*. Idealismul subiectiv (Kant, neokantienii ş.a.) consideră **f.** ca rezultat exclusiv al unei reacţii a *subiectului*, independentă de însuşirile obiective ale realităţii. Idealismul obiectiv (Platon, Hegel, Schopenhauer) susţine că **f.** ar exista ca *idee* înainte de realizarea sa concretă în natură sau în artă. Materialismul vulgar consideră **f.** ca pe o însuşire naturală analoagă cu celelalte însuşiri materiale ale obiectelor, existentă în afara istoriei societăţii umane. În realitate, **f.** se constituie în relaţia dintre *subiect şi obiect* în cadrul vieţii sociale, avînd un caracter social-istoric şi nu natural. Capacitatea de a crea şi de a percepe **f.** ia naştere în procesul *practicii* sociale, în primul rînd în procesul *muncii*, în care omul învaţă să dea obiectelor „măsura care le este inerentă" (K.Marx); această capacitate se dezvoltă ulterior mai cu seamă pe baza *artei*, ca formă specifică a conştiinţei sociale şi a activităţii umane. **F.** este reprezentarea în conştiinţa omului a proprietăţilor obiectelor apreciate ca armonioase din punct de vedere estetic; aceste proprietăţi, care reprezintă numai premisele obiective ale **f.,** se constituie ca atare numai prin *valorizarea* lor de către conştiinţa umană. *Criteriile* de apreciere estetică, concepţiile despre **f.** se constituie în cursul vieţii sociale, în contextul axiologic al epocii, fiind determinate în ultimă analiză de aspiraţiile şi de tendinţele de dezvoltare ale societăţii; la nivel istoric, ele depăşesc, prin urmare, aprecierea subiectivă arbitrară a individului, avînd un caracter social, şi (în societatea împărţită în clase) ele dobîndesc într-o serie de cazuri un caracter de clasă, mai mult sau mai puţin manifest. Aceasta nu exclude recunoaşterea **f.** peren al capodoperelor artei, în care oamenii diferitelor epoci istorice, la nivelul exigenţelor specifice ale epocii respective, înţeleg frumuseţea generală a realităţii naturale, sociale, umane, artistice.

FRUSTRARE, privare inechitabilă a unei persoane, a unui grup social, de un bun sau de un drept care i se cuvine. **F.,** fenomen tipic societăţii împărţite în clase antagoniste, constituie una dintre formele de manifestare ale *înstrăinării* şi a început odată cu aceasta, în primul rînd, odată cu înstrăinarea *muncii*. Contrar opiniilor religios-existenţialiste, individualiste şi, în general, celor lipsite de perspectivă social-politică în explicarea vieţii şi devenirii comunităţilor umane, **f.** nu este o fatalitate veşnică, ereditar legată de destinul speciei, ci un fenomen istoric al cărui început se pierde în negura perioadei de descompu-

Scanned with OKEN Scanner

nere a comunei primitive, agravat în „societatea de consum" contemporană şi al cărei sfîrşit se va produce după dispariţia claselor, în comunism. În psihologie şi în special în psihanaliză, **f.** este denumirea sentimentului de privare a unei persoane de o satisfacţie la care aceasta crede a fi fost îndreptăţită. Înăbuşirea (*refularea*) agresivităţii determinate de **f.** poate da naştere unor tulburări psihice denumite „complex de **f.**".

FUNCTOR (lat. *functus*, de la *fungi* „a îndeplini un rol"), *conector* interpropoziţional care joacă în *calculul logic* rolul de *operator*, analog rolului jucat de operatorii aritmetici plus, minus etc. în calculul matematic. **F.** logici apar în limba naturală sub forma unor expresii, ca „sau... sau..." (disjuncţia), „şi" (conjuncţia), „dacă... atunci..." (implicaţia) etc. În calculul logic, **f.** se definesc cu ajutorul unor tabele, numite „*matrice* de adevăr". Valoarea de adevăr a expresiilor alcătuite din propoziţii legate între ele prin intermediul **f.** logici depinde de valoarea de adevăr a propoziţiilor componente şi de proprietăţile formale ale respectivilor **f.** Sin. *operator logic*, *conector*.

FUNCŢIE, consecinţă pe care un anumit element, o anumită activitate (*comportament*) o are pentru un *sistem* dat, satisfăcînd necesităţile sau cerinţele sale structurale; **f.** unui element dintr-un sistem dat este contribuţia sa specifică la realizarea (sau împiedicarea realizării) *finalităţilor* sistemului din care face parte. **F.** este astfel determinabilă structural prin locul şi rolul elementului respectiv în structura dată. Conceptul de **f.** folosit şi în matematică sau logică (*funcţie logică*), a fost preluat, în sociologie şi antropologia socială, din biologie şi a căpătat, în cursul evoluţiei teoriilor sociologice, diferite accepţii. Unii autori îl consideră, în prezent, un concept fundamental, în vreme ce alţii propun să fie înlăturat. Conceptul de **f.** aplicat societăţilor umane se bazează pe analogia dintre viaţa socială şi viaţa organică, analogie prezentă încă în filozofia antică; acest concept a dobîndit cea mai largă dezvoltare şi utilizare în cadrul şcolii sociologice structuralist-funcţionaliste, îndeosebi datorită lui Robert K. Merton. În ultima vreme se manifestă o tendinţă tot mai accentuată de emancipare a *analizei funcţionale* de concepţia structuralistă. În cadrul analizei funcţionale, termenul de „*eufuncţie*", desemnează acea **f.** care menţine sau sporeşte adaptarea unei unităţi date la contextul ei social, în vreme ce termenul de „*disfuncţie*" desemnează acţiunea a cărei consecinţă este reducerea integrării sau adaptării unei unităţi date la contextul social respectiv. În jurul conceptului primar de **f.** s-a dezvoltat o întreagă constelaţie de concepte (cerinţă funcţională, **f.** latentă, **f.** manifestă, **f.** finală, **f.** laterală ş.a.) care au sporit capacitatea explicativă a analizei funcţionale. Analiza funcţională ca metodă de cercetare este validă din punct de vedere ştiinţific şi trebuie diferenţiată de suprastructura ce îi este frecvent adăugată şi care îi impune nu o dată deformări: ideologia funcţionalistă cu caracter conservator şi apologetic. Ideologia *funcţionalismului* tinde să absolutizeze legătura funcţională obiectivă între elementele unei structuri date, ipostaziind-o într-o teorie (necesitatea funcţională) care susţine unilateral stabilitatea necesară a structurii date şi contestă ideea posibilităţii de a fi transformată. Postulatul necesităţii funcţionale implică ideea nedialectică a unei legături imuabile între o **f.** şi structura care o îndeplineşte, ca şi ideea caracterului de neînlocuit al structurii date. Critica materialist-dialectică a ideologiei funcţionaliste conservatoare a demonstrat caracterul necesar al unor disfuncţii din punctul de vedere al procesului dezvoltării, faptul că orice **f.** poate fi satisfăcută prin structuri interşanjabile, subminînd astfel interpretarea funcţiona-

Scanned with OKEN Scanner

listă fixistă, statică a structurilor, ceea ce se pare să se recunoască şi în corecţiile recente pe care curentul funcţionalist însuşi şi le aduce.

FUNCŢIE LOGICĂ, relaţie de corespondenţă între două mulţimi de entităţi logice, X şi Y, astfel încît fiecărui element x care aparţine lui X îi corespunde un element y şi numai unul în mulţimea Y. **F.l.** ia naştere prin aplicarea unui *operator* logic asupra unui *argument*, care dă o anumită valoare corespunzătoare respectivului argument. Totalitatea obiectelor la care se aplică operaţia formează „domeniul funcţiei" sau „domeniul argumentelor" funcţiei (mulţimea X), iar mulţimea valorilor funcţiei se numeşte „codomeniul funcţiei" sau „domeniul de valori" al funcţiei (mulţimea Y). **F.l.** este analoagă funcţiei matematice, fiind constituită printr-o generalizare a acesteia şi caracterizîndu-se prin aceea că domeniul şi codomeniul ei se constituie din obiecte, respectiv valori logice, de exemplu din valorile de adevăr admise într-o anumită teorie logică. Cînd domeniul şi codomeniul sînt formate din valori de adevăr, **f.l.** se numeşte funcţie de adevăr.

FUNCŢIONALISM, curent de gîndire de tip integralist, răspîndit în filozofia, sociologia, antropologia socială şi culturală contemporane, promovat în special de A. Radcliffe Brown („Conceptul de funcţie în ştiinţele sociale") şi de B. Malinowski („Teoria funcţională"). Faptele sociale şi de cultură sînt studiate de **f.** în totalitatea lor şi în interrelaţiile părţilor acestora, urmărindu-se aspectele funcţionale în întreaga lor complexitate. Din acest punct de vedere **f.** poate fi socotit drept un model *structuralist* de interpretare a vieţii sociale. În concepţia **f.** structura instituţională, avînd la bază funcţia, este universală. Cultura apare astfel ca un „aparat funcţional", ca un „sistem integral în care diferitele elemente sînt interdependente", iar activitatea umană reprezintă „un sistem de activităţi organizate şi coordonate" (Malinowski). **F.** pledează pentru cercetarea riguros ştiinţifică a omului, societăţii şi culturii, metoda comparativă trebuind să ofere temeiul generalizărilor şi al principiilor teoretice cu privire la acestea. Alţi teoreticieni ai **f.** sînt R. Merton, T. Parsons ş.a. Materialismul dialectic preia critic metoda de cercetare funcţională precum şi unele puncte de vedere funcţionaliste, avertizînd împotriva pericolului interpretării fie eclectice, fie fixiste a interrelaţiilor *factorilor* şi *funcţiilor*. V. *dependenţă funcţională*.

FUNDAMENT 1. (În filozofiile ontologiste) Cauză, raţiune sau esenţă a *existenţei* (*fiinţei*), *principiu* primordial din care derivă multiplicitatea fenomenelor lumii. După Thales, principiul prim era considerat a fi apa, după Democrit, atomul, după Platon, ideea, iar după Hegel, ideea absolută. În cadrul concepţiilor materialiste premarxiste, **f.,** principiul sau cauza, era conceput a fi de natură materială, necreat, existent prin el însuşi; în filozofiile idealiste, principiul a fost conceput ca unul de natură spirituală (conştiinţa individuală, conştiinţa generală, voinţa, supraconştiinţa transcendentă lumii ş.a.). **2.** (În teoria cunoaşterii) Raţiune explicativă a totului sau principiu explicativ (în opera lui Leibniz raţiunea explicativă este identică cu principiul raţiunii suficiente) al totului şi al acţiunii. **3.** (În sens filozofic general) Temei, bază, element prim în ordinea existenţei sau a explicaţiei. Lupta dintre materialism şi idealism s-a desfăşurat în special cu privire la natura (materială sau ideală) a **f.,** iar lupta dintre metafizică şi dialectică, cu privire la imobilitatea sau plasticitatea acestuia. **F.** a fost înţeles cînd ca o necesitate (materialismul, Platon, Leibniz, Spinoza, Hegel), cînd ca o cauză nonnecesară (Heidegger). Negarea unui **f.** (cauză, raţiune) al lumii defineşte esenţa *neopozitivismului; scepticismul* se îndoieşte

Scanned with OKEN Scanner

și el de posibilitatea cunoașterii **f.**, iar *agnosticismul* (de tip kantian) neagă posibilitatea cunoașterii exhaustive, fundamentale (incognoscibilitatea „*lucrului în sine*"). În filozofia românească, o analiză a conceptului de **f.** a încercat-o Mircea Florian care aprecia că filozofia nu a ajuns multă vreme la un **f.** veridic întrucît a propus mereu, în mod unilateral și exclusivist, un **f.** fie material, fie spiritual. În materialismul dialectic, noțiunea de **f.** este identică cu aceea a *materiei* în continuă devenire și transformare, cu sensul atotcuprinzător de *realitate obiectivă* și a cărei formă superioară de organizare o constituie societatea umană, oamenii înzestrați cu conștiință, capabili să acționeze asupra realității materiale, pe temeiul cunoașterii legilor ei.

FUNKE, Gerhardt (n. 1914), filozof german, președintele „Societății kantiene" și redactor-șef al revistei „Studii kantiene", militant pentru păstrarea și cultivarea ideilor umaniste ale culturii moderne. Participant activ la „Kantforschung", **F.** a promovat orientarea ontologică a *fenomenologiei*, legînd-o de tradițiile filozofiei clasice germane, în special kantiene, cu vizibile deschideri spre istoria culturii, ale cărei momente cruciale le-a analizat din unghiul de vedere al temei „Sein und Haben" („A fi și a avea"). *Op. pr.:* „Maine de Biran" (1947), „Asupra fenomenologiei transcendentale"(1957), „Luminismul" (1963), „Fenomenologia — metafizică sau metodă?" (1966), „Disciplinare, cultivare, civilizare, moralizare" (1974).

Scanned with OKEN Scanner

GAÁL, Gábor (1891—1954), publicist, estetician și critic literar maghiar din România; a fost membru al Academiei R.S.R., profesor la Universitatea din Cluj, redactorul-șef și animatorul revistei progresiste „Korunk" din Cluj (între 1931 și 1940), care a avut un rol de seamă, în deceniul al patrulea, în răspîndirea ideilor lui Marx, în combaterea fascismului și a reacțiunii, în general, și a militat pentru frăția dintre poporul român și populația maghiară din România. În articolele sale, **G.** a abordat problemele *realismului* și ale valorificării moștenirii culturale, a criticat *estetismul* și unele curente ale sociologiei și filozofiei idealiste contemporane. *Op. pr.:* „Realitate și literatură" (1950), „Opere alese" (postum, 2 vol., 1958).

GALILEI, Galileo (1564—1642), fizician și filozof italian, unul dintre întemeietorii mecanicii clasice. Numele său este legat de „momentul metodologic" al științei și filozofiei moderne (Galilei, Descartes, Bacon), de revoluția filozofică și științifică a sec. 16, care a condus la constituirea cadrului conceptual al științei clasice, numită și „știință de tip galileo-newtonian". Această transformare radicală care a deschis orizontul *științei* moderne poate fi descrisă prin două caracteristici: a) distrugerea „cosmosului", a imaginii cosmologice proprii lumii antice și medievale, și ca urmare, dispariția din știință a tuturor considerațiilor bazate pe această imagine; b) geometrizarea *spațiului*, adică substituirea spațiului calitativ diferențiat și concret, propriu fizicii pregalileene cu spațiul omogen, abstract al geometriei euclidiene. Această nouă viziune a permis matematizarea naturii și, drept consecință, matematizarea științei. **G.** a demonstrat practic unitatea dintre *experimentul* modern și spiritul matematic. Pe baza acestei transformări din filozofie și știință, s-a dezvoltat o nouă abordare a *existenței*, un nou concept al cunoașterii și un nou ideal al științei. **G.** ilustrează atitudinea necontemplativă a

Scanned with OKEN Scanner

noii mentalităţi ştiinţifice, caracterul activ, operatoriu al ştiinţei moderne. El a precizat conceptul modern de *lege* ştiinţifică, formulînd şi prima lege a ştiinţei moderne, principiul inerţiei. *Op. pr.:* „Dialog despre cele două sisteme principale ale lumii, ptolomeic şi copernician“ (trad. rom. 1962).

GANOVSKI, Sava Ţolovici (n. 1897), filozof şi om politic bulgar, membru al Academiei de ştiinţe bulgare, membru corespondent al Academiei R.S.R. A elaborat studii în domeniul istoriei filozofiei, oprindu-se în mod special asupra raţionalismului francez al sec. 17 (R. Descartes), asupra unor idei, curente şi orientări fundamentale în filozofie. În lucrările sale **G.** abordează, de asemenea, diferite aspecte teoretice ale culturii socialiste, ale educaţiei comuniste, precum şi probleme de materialism dialectic şi istoric, de pedagogie etc. *Op. pr.:* „Curente fundamentale în filozofie“ (1934), „Scurtă istorie a filozofiei din antichitate pînă în zilele noastre“ (ed. II, 1945), „Formaţiunea social-economică şi coexistenţa paşnică“ (1962).

GARAUDY, Roger (n. 1913), filozof francez influenţat de gîndirea lui Marx. În lucrările din perioada 1955—1968 s-a preocupat în mod deosebit de aspectele contemporane ale umanismului marxist, purtînd un dialog cu *existenţialismul* şi cu gîndirea catolică. *Op. pr.:* „Libertatea“ (1955, trad. rom. 1958), „Umanismul marxist“ (1957), „Perspectivele omului“ (1959), „Dumnezeu a murit“ (1962), „Despre un realism neţărmurit“ (1963, trad. rom. 1969), „Karl Marx“ (1964, trad. rom. 1967), „Marxismul secolului al XX-lea“ (1966, trad. rom. 1969), „De la anatemă la dialog“ (1965), „Pentru un model francez al socialismului“ (1968), „Pentru un realism al sec. 20“ (1968), „Marea cotitură a socialismului“ (1969), „Proiectul speranţa“ (1976), „Pentru un dialog al civilizaţiilor“ (1977).

GARRIGOU-LAGRANGE, Réginald (1877—1964), filozof şi teolog francez, promotor al *neotomismului.* Adversar al „filozofiilor devenirii“, în care include hegelianismul, materialismul marxist şi bergsonismul, pentru că ele ar identifica *fiinţa* cu devenirea, **G.-L.** afirmă primatul „fiinţei“, de fapt, al fiinţei divine creatoare şi determinante, în sens finalist. Materialismul (marxist) spunea el (atribuindu-i marxismului o racilă pe care nu o are), neagă *finalitatea*, deşi totul ar proba existenţa şi valoarea absolută a principiului după care orice agent se mişcă spre un anumit *scop. Op. pr.:* „Cele trei vîrste ale vieţii interioare“ (1938), „De revelatione“ (ed. V, 1950), „Dumnezeu, existenţa sa şi natura sa“ (ed. XI, 1951), „Simţul comun“, „Realismul principiului finalităţii“.

GASSENDI, Pierre (1592—1655), filozof materialist francez, matematician, fizician şi astronom. A reluat *atomismul* lui Epicur şi etica epicuriană, criticînd *scolastica*, morala *ascetismului* religios, precum şi idealismul gnoseologic cartezian. A încercat totuşi „să concilieze conştiinţa lui catolică cu ştiinţa lui păgînă“ (Marx), prin afirmaţia că atomii au fost creaţi de divinitate şi prin ideea numărului finit al atomilor. Ideile sale i-au influenţat pe *enciclopedişti.*

GEN, clasă de obiecte avînd aceleaşi *note* esenţiale şi cuprinzînd cel puţin două specii. **G.** *proxim*, genul cel mai apropiat de noţiunea de definit (de ex., g. proxim al noţiunii „mamifer“ este noţiunea „vertebrat“).

GENERALIZARE 1. (În psihologie) Operaţie a gîndirii, strîns legată de abstractizare, prin care însuşirile comune unui grup de obiecte sau de feno-

Scanned with OKEN Scanner

mene sînt extinse mintal asupra tuturor obiectelor și fenomenelor din categoria respectivă. 2. (În logică) Operație inversă *determinării*, care constă în trecerea de la noțiuni cu o sferă restrînsă și cu un conținut bogat la noțiuni cu o sferă mai largă și cu un conținut mai sărac. Limita g. o constituie *categoria*.

GENERAL, PARTICULAR, SINGULAR, categorii filozofice aflate într-o strînsă corelație. *Singularul* (individualul) reprezintă natura unui obiect sau proces în totalitatea trăsăturilor proprii lui, care-l deosebesc de toate celelalte obiecte sau procese, constituind *determinarea* sa calitativă, individualitatea sa. *Generalul* reprezintă: a) o proprietate comună, repetabilă pentru toate fenomenele dintr-o anumită clasă *(generalul abstract);* b) ceea ce este esențial lucrurilor reale, unitatea proprietăților, *notelor*, trăsăturilor fundamentale ale unei clase de obiecte, care se manifestă ca *lege* a existenței și dezvoltării lor *(generalul concret)*. El este reflectat în conștiință prin intermediul formelor logice (noțiunea, judecata, raționamentul). Există grade diferite de generalitate; de aceea generalul apare ca atare în raport cu singularul, dar față de o treaptă mai înaltă de generalitate el este particular. *Particularul* apare astfel ca o verigă intermediară între singular și general. Separarea metafizică a generalului de singular duce fie la reprezentarea mistică a generalului, care ar preexista singularului și l-ar crea pe acesta (idealismul obiectiv), fie la concepția idealist-subiectivă care consideră generalul (deci și categoriile și legile științei) drept o simplă creație a conștiinței umane (de ex. în *fenomenalism*, *pozitivism* și alte concepții idealist-subiective). Materialismul dialectic subliniază caracterul obiectiv și unitatea dialectică a generalului și singularului (respectiv a generalului și particularului), ele existînd în realitate numai într-o legătură reciprocă indisolubilă. Generalul nu există decît în particular și prin particular. Particularul cuprinde, încorporează generalul, dar într-o formă specifică, împreună cu ceea ce este particular, singular, individual și întruchipat în acestea. Legătura dialectică dintre **g., p.** și **s.** oglindește trecerile reciproce dintr-unul într-altul în procesul dezvoltării. Legile obiective ale revoluției și construcției socialiste sînt legi generale, dar cerințele lor se realizează și se întruchipează în forme concret-istorice particulare, variate, în funcție de condițiile sociale și istorice dintr-o țară sau alta. „De aceea, succesul liniei politice generale a partidului comunist depinde într-o măsură importantă de înțelegerea particularului, de luarea în considerare a împrejurărilor concrete în care se aplică linia politică generală“ (Nicolae Ceaușescu). *Generalul* este cunoscut, de regulă, pe baza studierii și comparării unui mare număr de fenomene individuale. Cunoașterea este ridicarea de la *singular* prin *particular* la *general* și înțelegerea singularului în lumina generalului și a particularului.

GENERAȚIE SPONTANEE, teorie după care organisme vii ar putea să apară (rapid și pe cale naturală) din materie nevie, anorganică (mîl) sau organică în descompunere. Teoria, bazată pe observații macroscopice grosolane, are un sîmbure materialist naiv; ea a fost susținută de Aristotel, Paracelsus, Van Helmont etc. Progresele biologiei au infirmat rînd pe rînd **g.s.** a animalelor superioare, a viermilor (Spallazani, sec. 18) și a monocelularelor (Pasteur, sec. 19) prin experimentare și prin observații microscopice corespunzătoare. Prin **g.s.** se înțelege azi, mai ales, apariția primelor forme de viață pe pămînt din materia ajunsă lent la o anumită treaptă de evoluție (arhegonie).

Scanned with OKEN Scanner

GENETICĂ, ramură a biologiei generale care studiază legile *eredității* (g. *formală*), „mecanismele" ei celulare (citogenetică) sau moleculare (g. *moleculară*). **G.** s-a constituit, experimental și prin rezultate formulate matematic, odată cu lucrările lui G. Mendel (1865), rămase fără ecou în sec. 19, redescoperite în 1900 și completate ulterior, mai ales prin contribuțiile lui T.H. Morgan. Explicațiile moleculare se leagă de modelul dublu-elicoidal al acizilor dezoxiribonucleici (Watson și Crick, 1955) și de introducerea raționamentelor ce folosesc concepte și modele din științele *informației* (de ex., noțiunile de „cod genetic" de „informație ereditară" etc.). Un concept fundamental, propriu **g.,** este cel de „genă" (Johannsen), prin acesta înțelegîndu-se unitatea funcțională de bază, materială, a eredității (și nu, neapărat, un corpuscul). Citogenetica, evidențiind rolul cromozomilor în ereditate și, mai ales, **g.** biochimică (moleculară) au adus un sprijin puternic concepției materialiste în biologie. Interpretările filozofice materialist-dialectice ale materialului faptic al **g.** au întîmpinat dificultăți datorită, în principal, poziției dominante a școlii lui T.D. Lîsenko care, în numele dialecticii materialiste, a promovat și teze lipsite de temei științific, a frînat dezbaterile teoretice, schimbul de opinii în problemele **g. G.** *populațiilor* oferă premisele interpretării evoluției ca o schimbare lentă a fondului genetic. **G.** are numeroase aplicații practice, în medicină, agronomie, zootehnie, bioinginerie (industria antibioticelor sau industria alimentară); cîmpul acestora s-a lărgit prin contribuțiile *radiogeneticii*, care folosește radiațiile ionizante pentru a produce „mutații", adică modificări ale genelor. O problemă teoretică centrală a **G.** este împletirea *necesității* cu *întîmplarea*, concretizată, de exemplu, în cercetarea răsunetului evenimentelor submoleculare cuantice la nivelul structurii și funcției organismului viu.

GENIU, treaptă superioară a dezvoltării și exercitării creatoare a facultăților intelectuale ale omului. Sînt considerate **g.** acele personalități ale căror opere și a căror activitate marchează un progres hotărîtor, un *salt calitativ* în domeniile științei, artei, filozofiei, politicii etc. Cu această accepție, de înzestrare spirituală și putere de creație excepțională, dar cu încărcătură mistică, semnificația noțiunii de **g.** apare încă la Platon, pentru care creația artistică este o „nebunie divină" (inspirată de zei). În filozofia modernă, I. Kant a văzut tot în creația artistică manifestarea tipică a **g.,** întruchipat în opera de artă ca produs al *creației* libere și autonome a spiritului. Prin **g.,** afirma Kant, spiritul concurează natura. Această semnificație este preluată și accentuată la extrem de către reprezentanții *romantismului*, care fetișizează **g.** Psihologia contemporană a contribuit la demitizarea noțiunii de **g.,** corelată de ea activităților creatoare de mare valoare și semnificație social-culturală. Cercetările recente în domeniul *creativității* au pus în evidență, pe lîngă factorii ce țin de înzestrarea naturală, și alte caracteristici ale personalității creatoare: continuitatea preocupărilor, sensibilitatea deosebită pentru anumite probleme, fluiditate ideațională, flexibilitatea adaptării, spiritul de analiză și sinteză, aptitudinea de a reorganiza și redefini, asimilarea de date complexe, facultatea de evaluare etc.

GENTILE, Giovanni (1875—1944), filozof italian, reprezentant al *neohegelianismului*. A fost demnitar fascist. Concepția sa, „actualismul", reprezintă o revizuire idealist-subiectivă și voluntaristă a filozofiei lui Hegel, reducînd realitatea la „gîndirea actuală", adică la gîndirea subiectului ca proces în curs de desfășurare. Arta apare ca moment subiectiv al realității, știința ca moment obiectiv, iar filozofia ca moment absolut. Istoria ar fi, după

Scanned with OKEN Scanner

G., însăși „forma reală și concretă de activitate spirituală", materia și natura constituind simple abstracții moarte, produse ale gîndirii trecute. *Op.pr.*: „Teoria spiritului ca act pur" (1916), „Filozofia artei" (1931).

GEOCENTRISM, (gr. *ge* „pămînt", lat. *centrum* „centru"), concepție cu notorii implicații antropocentrice și fideiste, potrivit căreia Pămîntul se află în centrul universului, iar Soarele și celelalte planete se învîrt în jurul lui. Această concepție datează din timpuri imemoriale, făcînd parte integrantă din aproape toate reprezentările populare tradiționale despre structura universului. Sistematizată, în antichitate, de Aristotel și Ptolemeu concepția geocentrică s-a bucurat de o autoritate necontestată pînă la Copernic (1543), care a demonstrat netemeinicia ei, și a pus bazele *heliocentrismului*, înfruntînd din această cauză persecuțiile bisericii care făcuse din geocentrism o dogmă.

GEOMETRIE NEEUCLIDIANĂ, ramură a geometriei care diferă de geometria euclidiană printr-o altă axiomă de paralelism. În **g.n.** *hiperbolică*, numită de obicei geometria lui Lobacevski (unul dintre creatorii **g.n.**), printr-un punct dat, exterior unei drepte, în același plan, putem să ducem două sau mai multe paralele la o dreaptă dată; în **g.n.** *eliptică* nu există drepte paralele. S-a demonstrat că **g.n.** sînt necontradictorii și s-au construit și modele în spațiul euclidian pe care ele le verifică. Crearea acestor **g.n.** a dovedit faptul că în mod logic sînt posibile mai multe sisteme geometrice formale, a pus problema generală a naturii geometriei ca știință, a dezvăluit limitele tezei asupra caracterului *a priori* al geometriei. **G.n.** este folosită pentru formularea teoriei moderne a gravitației (teoria generalizată a *relativității*).

GEOPOLITICĂ, teorie care, exagerînd o serie de teze ale *determinismului* geografic și ale *antropogeografiei* privitoare la istorie și la filozofia culturii, a pretins că politica unui stat ar fi determinată de situația sa geografică. **G.** justifică politica de expansiune și agresiune și propagă deschis militarismul și colonialismul în numele așazisei teorii a „spațiului vital" care ar ar fi necesar unui stat cu o mare densitate a populației. A apărut la sfîrșitul sec. 19, exprimînd interesele cercurilor imperialiste și devenind ulterior un apanaj al ideologiei fasciste și al *rasismului*. Reprezentanți principali: geograful Fr. Ratzel (1844—1904, Germania), amiralul A. Mahan (S.U.A.), H. Mackinder (Anglia), generalul german Karl Haushofer (1869—1946). Termenul **g.** a fost creat, în 1916, de sociologul pangermanist suedez Rudolf Kjellén. După al doilea război mondial, **g.** este utilizată de unele cercuri politice și ideologice reacționare pentru justificarea practicilor imperialiste, rasiste, discriminatorii, a legitimării colonialismului și neocolonialismului.

GEȘTALTISM (germ. *Gestalt* „structură", „configurație"), concepție psihologică, elaborată de M. Wertheimer, W. Köhler, K. Koffka, K. Lewin, care consideră că fenomenele psihice reprezintă *structuri*, *configurații* integrale, structurile fiind realități primordiale, ireductibile la părțile sau la procesele parțiale subordonate întregului. Astfel, percepția unei melodii are un caracter integral, care nu este o sumă a sunetelor din care-i compusă („nesumabilitatea"), melodia respectivă putînd fi recunoscută chiar dacă lipsesc cîteva sunete („tendința spre întreg") sau dacă e cîntată la instrumente diferite, deci chiar atunci cînd e compusă din alte sunete, dar se păstrează aceleași raporturi între ele, aceeași structură („transponibilitatea"). Pornind de la studiul experi-

Scanned with OKEN Scanner

mental al percepției (Wertheimer), g. s-a extins și la celelalte domenii ale psihologiei, la intelect și inteligență (Köhler), la procesele voliționale, psihologia persoanei și psihologia socială (Lewin). Unii adepți ai g. consideră că există un paralelism între structurile psihice și cele fizice și că configurațiile nu se formează prin experiență, ci au un caracter *aprioric*. G. a apărut în sec. 20 ca o reacție față de *asociaționism* și chiar față de *behaviorism*. G. mai este denumit și *structuralism*, *configurationism* sau „*psihologia formei*". G. constituie una din sursele metodei structurale și a *teoriei generale a sistemelor*. Prin conceptele de „totalități dinamice" și „cîmp social", introduse în sociologie și psihologie de către K. Lewin, g. a contribuit la o înțelegere mai adecvată a semnificației și poziției unei persoane într-un grup, în funcție de sistemul interdependențelor dintre membrii grupului și de ansamblul raporturilor acestuia cu mediul în care este situat (ecologia grupului). O limită a g. o constituie unilateralitatea: subaprecierea analizei în avantajul exclusiv al sintezei și o anumită tendință de ipostaziere aprioristă și *sincronică* a structurilor.

GHEREA (DOBROGEANU-GHEREA), Constantin (1855—1920), sociolog și critic literar român, unul dintre pionierii răspîndirii ideilor lui Marx în România, teoretician al mișcării socialiste române la sfîrșitul sec. 19 și începutul sec. 20. Născut în Ucraina, a studiat la Harkov, unde a participat la activitatea conspirativă a cercurilor studențești narodnice. Urmărit de poliția țaristă, s-a stabilit în 1875 în România. A publicat lucrări de popularizare a marxismului, de critică a filozofiei și sociologiei idealiste burgheze, de estetică și critică literară, de interpretare a realităților sociale românești în lumina materialismului istoric. A contribuit la întemeierea presei socialiste din România („Contemporanul", „Revista socială", „Critica socială", „Literatură și știință", „Lumea nouă" etc.). Subliniind valoarea științifică a filozofiei lui Marx, îndeosebi a concepției materialiste a istoriei, G. a explicat trecerea de la feudalism la capitalism și de la capitalism la socialism ca o necesitate obiectivă și a definit criteriile *progresului* social. În acest spirit a militat pentru industrializarea țării, ca o condiție esențială a progresului social-economic. El a supus criticii *evoluționismul spencerian*, *subiectivismul* voluntarist și metafizic al *anarhismului* și a evidențiat deosebirile dintre *socialismul utopic* și *socialismul științific*. În lucrările „Ce vor socialiștii români" (1881), — primul program revoluționar marxist din țara noastră —, „Neoiobăgia" (1910), „Socialismul în țările înapoiate" (1911), ca și în alte scrieri ale sale, a căutat să aplice marxismul la analiza dezvoltării economice și social-politice din România, pentru a defini sarcinile care revin *proletariatului* în transformarea societății. Prin activitatea sa teoretică, G. a aprofundat cunoașterea procesului istoric din țara noastră, explicîndu-l unitar, deși cu unele limite (mai ales în „Neoiobăgia", în care a subestimat întrucîtva gradul dezvoltării relațiilor capitaliste în economia agrară). G. este inițiatorul esteticii și criticii literare marxiste în țara noastră și unul dintre primii esteticieni și critici literari marxiști din lume. Lucrările sale din acest domeniu, reunite în „Studii critice" (3 vol. — 1890, 1891 și 1897 și 2 vol. postume — 1925, 1927), subliniază judicios raportul dintre *artă* și *realitate* („mijlocul social"), susțin că forța operei de artă depinde de măsura în care aceasta sugerează expresiv adevărul vieții în esența lui, că între *conținutul și forma* unei opere de artă se stabilește o unitate indisolubilă. Demonstrînd că „arta e produsul unui mediu social" („Arta pentru artă și arta cu tendință",

Scanned with OKEN Scanner

1894), el a arătat că artistul exprimă prin opera sa, într-un fel sau altul, „tendințele epocii în care trăiește, ale societății în care trăiește" („Tendenționismul și tezismul în artă", 1890). De pe aceste poziții, **G.** a criticat teoria idealistă a *autonomismului* estetic, susținută de gruparea junimistă, demonstrînd raportul de compatibilitate între estetic și factorii consubstanțiali (social-istoric, etic, politic). În ciuda unor tendințe sociologizante, operei sale critice cuprinzînd analize estetice pătrunzătoare, i s-a recunoscut statutul de fundament al criticii moderne, analitice în țara noastră. Ideile lui **G.** au avut un rol important în dezvoltarea literaturii române pe drumul *realismului* și în statornicirea unei orientări științifice a criticii și esteticii literare. *Alte op.*: „Karl Marx și economiștii noștri" (1884), „Robia și socialismul" (1884—1887), „Concepția materialistă a istoriei" (1892), „Anarhia cugetării (1892), „Materialismul economic și literatura" (1895), „Deosebirea dintre socialism și anarhism" (1901), „Din ideile fundamentale ale socialismului științific" (1906), „Post-scriptum sau cuvinte uitate" (1907), „Judecata posterității și judecata contemporanilor" (1907), „Război sau neutralitate" (1914). Din anul 1976 a început editarea „Operelor complete", din care au apărut 5 vol. (1976—1977).

GILSON, Etienne (n. 1884), filozof și istoric francez al filozofiei (medievale îndeosebi, cu preocupări însă și pentru cea modernă: Descartes, A. Comte, Bergson) de orientare neotomistă. Adept al „realismului (tomist) ca evidență", **G.** identifică în acesta modelul „cunoașterii perfecte" pentru că el ar fi singurul care ar deduce proprietățile unui obiect, luîndu-i esența ca principiu al demonstrației. Mai mult interes prezintă opera de istoriograf a lui **G.,** de remarcat fiind simțul istoric, *raționalismul,* respectul, deși inconsecvent, pentru valori, *neotomismul* deviind adevărul judecăților către propria sa justificare sistematică. *Op. pr.*: „Filozofia în evul mediu" (1922), „Spiritul filozofiei medievale" (1932), „Filozofia și teologia" (1960), „Spiritul tomismului" (1964), „De la Aristotel la Darwin și înapoi" (1971).

GINTĂ, formă de organizare a *societății* omenești, proprie orînduirii *comunei primitive.* A apărut în perioada de trecere la paleoliticul superior, cînd dezvoltarea forțelor de producție a impus înlocuirea cetei primitive, nestabile, cu un colectiv unitar, solidar, realizat pe baza înrudirii naturale. După rolul pe care femeia și bărbatul l-au avut în producție în epoci diferite, **g.** era constituită din toți urmașii recunoscuți ai aceluiași strămoș, feminin *(matriarhat)* sau masculin *(patriarhat).* Ea constituia un colectiv independent din punct de vedere economic și dependent de un alt asemenea colectiv doar prin *exogamie.* În perioada destrămării comunei primitive, baza **g.** devine în primul rînd comunitatea de teritoriu.

GÎNDIRE, proces psihic cognitiv de *generalizare* și de *abstractizare,* de reflectare mijlocită a obiectelor și fenomenelor, a relațiilor dintre ele. În vreme ce cunoașterea senzorială reflectă însușirile individuale, particulare și întîmplătoare, care țin de latura fenomenală a concretului obiectiv, **g.** reflectă însușirile generale și necesare care țin de domeniul esenței acestuia, dezvăluie *legitatea* structurii și dinamicii obiectelor și fenomenelor lumii reale și posibile. **G.** este o funcție a *materiei* superior organizate, a creierului omenesc, apărută în condițiile procesului social al *muncii,* odată cu trecerea de la activitatea instinctuală la folosirea conștientă a uneltelor de muncă în activitatea de producție a bunurilor necesare satisfacerii nevoilor individuale și sociale ale oamenilor, activitate a cărei eficiență depinde de gradul de cunoaștere prealabilă a esenței, a însușirilor generale ale obiectelor și fenomenelor care urmează a fi

Scanned with OKEN Scanner

supuse transformării în procesul de muncă. **G.** s-a dezvoltat în unitate indisolubilă cu *limba*, apărută şi ea în procesul muncii, care necesită comunicarea între oameni. *Practica social-istorică* este izvorul şi totodată mijlocul de verificare a cunoştinţelor dobîndite de oameni prin intermediul **g.** Desfăşurarea proceselor de **g.** are loc sub forma *noţiunilor*, *judecăţilor* şi *raţionamentelor*. Elaborarea judecăţilor şi a raţionamentelor, formarea noţiunilor se realizează prin diferite operaţii ale **g.**: *determinarea*, *comparaţia*, *analiza şi sinteza*, *sistematizarea*, *abstractizarea* şi *concretizarea*, *analogia* etc. **G.** se exercită atît prin *integrarea* unor elaborări raţionale anterioare în activitatea teoretică actuală, în scopul creşterii gradului de eficienţă al activităţii practice pe care o mijloceşte demersul teoretic, cît şi prin elaborarea unor *idei*, *ipoteze* şi *teorii* noi, ceea ce reprezintă **g.** creatoare.

GÎNDIRISM, curent ideologic din România interbelică, constituit în jurul revistei „Gîndirea" (1921—1944). Doctrinarul său principal a fost Nichifor Crainic, secondat de D. Stăniloaie, G.M. Ivanov, Radu Dragnea, Vasile Băncilă, Nicolae Roşu etc. Se pot distinge două perioade în evoluţia curentului. O primă perioadă, pînă prin 1930, se impune ca un continuator („spiritualizat") al *sămănătorismului* cînd reia şi dezvoltă motivele ideologice ale curentului condus odinioară de N. Iorga, conferindu-le o mai substanţială încărcătură filozofică şi estetică. Cea de-a doua perioadă, pînă în 1944, se remarcă prin orientarea sa declarat retrogradă, fascistă în planul ideologic şi politic. Pe plan filozofic, ideologic şi politic, **g.** s-a situat la extrema dreaptă a climatului spiritual românesc. Eclectic prin structură, adoptînd postulatele unor filozofi ca Spengler, Berdiaef, Şestov, Bulgakof sau teologi ca Dionisie Areopagitul, **g.** a dezvoltat o filozofie spiritualist mistică cu puternice accente iraţionaliste, operînd partizan cu asemenea concepte ideologice (interpretate antinomic) precum: cultură-civilizaţie, sat-oraş, Orient-Occident, contractualism parlamentar-totalitarism. Spiritualitatea românească era astfel prezentată deformat, redusă fiind la o unidimensionată expresie a ortodoxismului militant-neomedieval, a tradiţionalismului închistat, a iraţionalismului primar, a negării elementelor latine din structurile noastre etnogenetice, a inadecvării formelor moderne specifice civilizaţiei de tip industrial (industria, normele politice democratice parlamentare etc.). **G.** a conceput o „estetică teologală", după care frumosul apare ca o ipostază a divinităţii, iar arta ca o aspiraţie a omului către dumnezeire. Punînd valorile sub semnul idealului teologic, **g.** a combătut însă, sub raport axiologic, *autonomismul* formalist şi a preconizat corelaţia valorilor spirituale. Ca exponent al idealismului obiectiv, **g.** s-a opus diferitelor variante ale filozofiei subiectiviste din epocă. În literatură normativele estetice ale **g.** nu au operat cu aceeaşi rigoare dogmatică. „Gîndirea" (care nu trebuie confundată cu **g.**) a publicat scriitori de valoare a căror operă se detaşează de direcţia ideologică a curentului. Remarcabile sînt în acest sens creaţiile lui Cezar Petrescu, Gib Mihăescu, Adrian Maniu, Mateiu I. Caragiale, Lucian Blaga, Ion Pillat, Vasile Voiculescu, Victor Papilian, Em. Bucuţa, Aron Cotruş. Alte publicaţii din constelaţia **g.**: „Ramuri" (1934—1945), „Gînd românesc" (1933—1940), „Linia dreaptă" (1935—1938), „Rînduiala" (1935, 1937—1938), „Sfarmă-piatră" (1935—1942).

GLOCKNER, Hermann (n. 1896), filozof neohegelian german, editor al operei complete a lui Hegel şi cunoscut istoric al filozofiei. **G.** a elaborat o interpretare a dialecticii hegeliene în direcţia *iraţionalismului*, extinzînd această atitudine într-o viziune pantragistă, pesimistă asupra culturii. Ideile sale politico-sociale au, în genere, un

Scanned with OKEN Scanner

caracter conservator. Lucrările lui **G.** ridică însă unele probleme ale specificului culturii și ale *umanismului* modern, militînd pentru menținerea legăturii cu tradițiile clasice ale gîndirii filozofice. *Op. pr.*: „Hegel" (1929, 1940), „Aventura spiritului" (1938), „Schiller ca filozof" (1942), „Filozofia europeană" (1958), „Obiectualitate și libertate. Filozofia fundamentală" (1963), „Antropologia filozofică" (1964), „Contribuții la înțelegerea și critica lui Hegel" (1964), „Perspectivele filozofiei culturii" (1968).

GNOSEOLOGIE, v. **TEORIA CUNOAȘTERII.**

GNOSTICISM (gr. *gnostikos* „care cunoaște"), ansamblu de doctrine filozofico-religioase, cu caracter mistic și heteroclit, influente în sec. 1 și 2 e.n. Plecînd de la o anumită opoziție între *gnosis* („cunoaștere") și *pistis* („credință"), **g.** a încercat o completare a credinței religioase printr-o „cunoaștere" de natură mistică. Se distinge de obicei între un **g.** creștin și un **g.** păgîn sau eretic care a cultivat o doctrină eclectică, prin îmbinarea unor elemente ale religiilor orientale cu idei ale filozofiei platonice, stoice și pitagoreice. **G.** se sprijină pe *dualismul* Dumnezeu (demiurg)-materie, pe ideea *„emanației"* și pe credința în „mîntuire". **G.** a fost respins ca eretic de către biserica creștină oficială. Reprezentanți principali: Valentin din Egipt și Vasilide din Siria.

GOBINEAU, Joseph Arthur (1816—1882), sociolog și scriitor francez, unul dintre întemeietorii orientării antropologice în sociologie și ai *rasismului*. În lucrarea sa „Eseu asupra inegalității raselor umane" (4 vol., 1853—1855), a susținut ideea existenței unor „rase superioare" și a unor „rase inferioare" și a pretins că lupta dintre acestea ar fi forța motrice a dezvoltării istorice.

GÖDEL, Kurt (n. 1906), logician și matematician austriac, stabilit din 1940 în S.U.A. **G.** are cercetări fundamentale în matematică și logică: teorema completitudinii calculului cu predicate, metoda aritmetizării metamatematicii, teorema incompletitudinii sistemelor formale, teorema imposibilității demonstrării necontradicției sistemelor formale cu mijloacele sistemului însuși, prima definiție a funcției recursive generale, stabilirea necontradicției unor ipoteze ale teoriei mulțimilor etc. Teoremele de incompletitudine ale lui **G.** au o mare semnificație logică și filozofică; ele pun în evidență caracterul deschis al cunoașterii matematice, ireductibilitatea ei la o serie de sisteme formale închise. În prima perioadă a activității sale **G.** a făcut parte din *Cercul vienez*. Mai tîrziu a criticat *subiectivismul* lui Russel și al altora în problemele filozofice ale logicii moderne de pe pozițiile *„realismului"* (cu puternice note de *platonism)* și ale recunoașterii caracterului obiectiv al abstracțiilor logico-matematice. *Op.pr.*: „Asupra propozițiilor formal nedecidabile ale *Principia Mathematica* și ale sistemelor înrudite" (1931), „Ce este problema continuului a lui Cantor?" (1947).

GOETHE, Johann Wolfgang (1749—1832), cel mai mare poet german, filozof și om de știință, personalitate reprezentativă pentru literatura și cultura universală modernă. Opera sa științifică și gîndirea sa etică și estetică dețin un loc de seamă în istoria gîndirii progresiste. Criticînd *agnosticismul*, **G.** a afirmat un punct de vedere empirist materialist și a apărat totodată ideea panteist-materialistă spinoziană a unității naturii. Lucrările sale, „Introducere în teoria culorilor", „Metamorfoza plantelor", „Introducere în anatomia comparată", schițează o adevărată dialectică a naturii, punînd în evidență raporturile dialectice dintre *dezvoltare* și contradicție, *parte* și *întreg*, interior și exterior, *esență* și *fenomen* etc., fără a depăși însă limitele

Scanned with OKEN Scanner

experimentului simplu de tradiție aristotelică. O altă idee dialectică, fecundă în consecințe filozofice, etice și estetice, o constituie aceea a *contradicției* eterne și creatoare dintre negativ și pozitiv (întruchipată poetic în lupta dintre spiritul *răului* și *binelui*). Dialectica naturii se împletește la **G.** cu elogiul faptei, al acțiunii și al valorii omului, care constituie teme centrale ale operei sale artistice și baza unei concepții activiste despre cultură. „Faust" și „Wilhelm Meister" sînt considerate miturile poetice principale ale lumii moderne, ele exprimînd cu mare intensitate spiritul ce diferențiază și definește stilistic cultura vremurilor noi. Bogată în intuiții dialectice este și gîndirea estetică a lui **G.**, concepția sa despre artă, care, deși „imitare" a naturii, ca activitate creatoare, se ridică totuși deasupra naturii, dezvăluind „sensul" acesteia. Alături de Schiller, **G.** a formulat concepția umanistă despre rolul artei în realizarea unei personalități integrale, armonioase.

GOLDIȘ, Vasile (1862—1934), gînditor democrat român, personalitate a vieții politice și culturale din Transilvania și Banat, unul dintre autorii documentelor programatice ale Adunării Naționale de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918, președinte al „Astrei". Preocupat de filozofia istoriei, filozofia culturii, istorie și sociologie, a dezbătut problema determinismului și a cauzalității sociale, probleme ale civilizației și ale progresului istoric, principiile libertății, egalității și independenței naționale, ale democrației. A acordat o atenție deosebită statului, națiunii, conștiinței naționale, denunțînd politica de asuprire națională și șovinismul. Deși s-a apropiat de concepția materialist-istorică, **G.** n-a depășit limitele raționalismului în filozofie, iar în problemele politice, deși atașat de mișcarea muncitorească, s-a situat pe poziții reformiste. *Op. pr.*: „Manual de istorie universală" (3 vol., 1892—1897), „Despre problema naționalităților" (1912, lb. maghiară, integral în lb. rom., 1976), „Discursuri" (1928), „Scrieri social-politice și literare" (postum, 1976).

GOLDMANN, Lucien (1913—1970), filozof și sociolog francez, originar din România. S-a preocupat de probleme ale istoriei filozofiei, filozofiei culturii, precum și de domeniul predilect — sociologia literaturii. Pornind de la categoria marxistă a *totalității*, considerată ca esențială pentru orice gîndire dialectică, **G.** introduce în studiul „culturii" (operele filozofice, literare, de artă) conceptul de „structură semnificativă", asimilat epistemologic celei dintîi, ca îndreptar metodologic în explicarea specificului intrinsec și a valorii operelor autentice. În acest sens, „structura semnificativă" dă seama despre *coerența* internă a elementelor ansamblului dat care le determină natura și semnificația obiectivă, permite înțelegerea necesității lor în raport cu structura semnificată globală și exprimă atitudini globale, „viziuni asupra lumii" ale oamenilor (grupurilor, claselor) în fața problemelor fundamentale ale vieții. Domeniul „umanului" (societatea și istoria) apare ca o înlănțuire a diferitelor nivele existențiale aflate în interrelație și comunicare; fiecare reprezintă o structură semnificativă, o totalitate relativă, care o înglobează pe cea inferioară și este, la rîndul ei, integrată de cea superioară, succesivă, mai vastă, capabilă să o explice totodată. Prin ponderea acordată relațiilor sociale, economice și politice, în această structurare genetică și în înțelegerea ei, gîndirea lui **G.** se apropie mult de dialectica **lui Marx.** Delimitîndu-se de viziunea statică, atemporală și speculativă a *structuralismului*, **G.** preconizează studierea *structurilor* în devenirea și funcționarea lor, deci a procesului dialectic de structurare și destructurare dinamică, complementară. El subliniază că analiza structurală nu este o cheie universală, ci o metodă de lucru care pretinde cercetări empirice îndelungate și o continuă per-

Scanned with OKEN Scanner

fecţionare. *Op.pr.*: „Introducere în filozofia lui Kant“ (1948), „Ştiinţele umane şi filozofia“ (1952), „Dumnezeul ascuns“ (1955), „Cercetări dialectice“ (1959), „Pentru o sociologie a romanului“ (1964), „Structurile mentale şi creaţia culturală“ (1970), „Sociologia literaturii“ (1970, trad. rom. 1972), „Marxismul şi ştiinţele umane“ (1970).

GOMPERZ, Theodor (1832—1912), filolog şi filozof austriac, istoric al filozofiei antice, pe care a analizat-o şi a interpretat-o în strînsă legătură cu dezvoltarea istorico-culturală a polisurilor greceşti. *Op.pr.*: „Cronologia scrierilor platonice“ (1887), „Apologia artei sfinte“ (1889), „Gînditorii greci“ (3 vol:, 1893—1909).

GONSETH, Ferdinand (1890—1975), matematician şi filozof elveţian. Promovează o filozofie dialectică raţionalistă (pe care o numeşte „deschisă“ sau „idoneistă“). El consideră că în epistemologie nu trebuie acceptate principii fundamentale *aprioriice*; principiile trebuie să fie alese astfel încît filozofia să rămînă mereu deschisă *experienţei*, în cadrul unui proces dialectic neîncheiat de confruntare a planului teoretic cu cel experimental. S-a delimitat de *empirism* şi *pozitivism*, dînd interpretări epistemologice remarcabile *axiomatizării* şi *formalizării*. **G.** încearcă integrarea coerentă a contribuţiei *subiectului* în cunoaştere într-o sinteză filozofică bazată pe admiterea *realităţii obiective*. În concepţia sa idoneistă, între *ştiinţă* şi *ideologie* există o interacţiune continuă. A întemeiat şi a condus revista „Dialectica“, în jurul căreia s-au grupat o serie de personalităţi din ştiinţă şi filozofie, reprezentative pentru curentul de gîndire denumit *neoraţionalism*, cu scopul sesizării şi elaborării dialecticii procesului de *cunoaştere* specific ştiinţei moderne. V. şi *idoneism*. *Op. pr.:* „Fundamentele matematicii“ (1926), „Ce este logica?“ (1937), „Geometria şi problema spaţiului“ (1945—1955), „Metafizica şi deschiderea la experienţă“ (1960), „Referenţialul, univers obligat la mediatizare“ (1975).

GOODMAN, Nelson (n. 1906), filozof american. Are contribuţii importante în logică, filozofia ştiinţei, teoria limbii, epistemologie, fiind preocupat mai ales de: logica *inducţiei* şi a confirmării, *simplicitatea* structurală şi logică a teoriilor ştiinţifice, legile ştiinţifice şi *cauzalitatea*, fundamentele nominaliste ale logicii şi matematicii, reprezentare şi simbol în limbajul artistic ş.a. Deşi multe dintre analizele sale au avut ca obiect problemele legate de sistemele fenomenaliste, **G.** nu acceptă *fenomenalismul* ca poziţie filozofică, neacordîndu-i prioritate epistemologică în reconstrucţia teoriilor ştiinţifice. În înţelegerea fundamentelor logicii şi matematicii, **G.** pleacă de la poziţii nominaliste (respingînd orice metodă filozofică sau logică care ar presupune existenţa unor entităţi „neindividuale“) şi extensionaliste. Cu privire la vechea problemă filozofică a inducţiei, **G.** crede că important este nu să găsim o justificare a inducţiei, ci o *codificare* logică adecvată a ei, prin formularea unei mulţimi de reguli, de care să ne putem servi în validarea acceptării sau respingerii ipotezelor teoriilor ştiinţifice. *Op. pr.:* „Paşi spre un nominalism constructiv“ (împreună cu W.V.O. Quine, 1947), „Structura aparenţei“ (1951), „Fapt, ficţiune şi previziune“ (1954).

GORGIAS (c. 483—c. 375 î.e.n.), retor şi filozof grec, unul dintre cei mai renumiţi *sofişti*. **G.** este cunoscut mai ales printr-un triptic de enunţuri: „nu există nimic; dacă ar exista ceva, nu ar putea fi cunoscut; dacă ar putea fi cunoscut, n-ar putea fi comunicat“ — triptic despre care nu se ştie dacă exprima viziunea sa filozofică sau o critică, prin *reducere la absurd*, a *eleatismului*.

GORSKI, Dimitrii Pavlovici (n. 1920), filozof şi logician sovietic, profesor

Scanned with OKEN Scanner

la Universitatea din Moscova. A întreprins cercetări în problemele teoriei noțiunii, rolului abstracțiilor și al idealizării în procesul cunoașterii. Totodată, a obținut rezultate remarcabile în domeniile *semioticii* și *semanticii* logice, acordînd o atenție deosebită teoriei *definiției* și analizei actului înțelegerii. Este autorul unor cunoscute manuale și tratate de logică, dintre care unele traduse în limba română. *Op.pr.:* „Problema abstracțiilor și formarea noțiunilor" (1961), „Despre procesul idealizării" (1963), „Logica" (1963), „Problemele metodologiei generale a științelor și logica dialectică" (1966), „Definiția" (1974).

GRAMSCI, Antonio (1891—1937), eminent filozof marxist, militant de seamă al mișcării muncitorești italiene și internaționale, unul dintre întemeietorii Partidului Comunist Italian, membru al Comitetului Executiv al Internaționalei a III-a. Din inițiativa lui, din 1924 apare „L'Unità", cotidianul Partidului Comunist Italian. Condamnat, în 1920, la 20 de ani închisoare, a scris în condițiile detențiunii lucrări de mare importanță teoretică și politică. **G.** este unul dintre reprezentanții remarcabili ai dezvoltării creatoare a teoriei lui Marx în secolul nostru. S-a ocupat de probleme de filozofie, estetică, istoria literaturii, istorie, economie, sociologie. În centrul atenției cercetărilor lui filozofice s-au situat problemele materialismului istoric. **După G., filozofia lui Marx reprezintă o fază superioară în dezvoltarea gîndirii mondiale. Originalitatea concepției lui Marx rezidă, după G., în primul rînd** în „concepția istoricistă a realității", în „perspectiva *praxisului*", a unității indisolubile a cunoașterii și acțiunii, în caracterul ei deschis, critic, în *umanismul* său de tip nou. În *teoria cunoașterii* **G.** a accentuat latura activă, constructivă a gîndirii, caracterul deschis și procesual al obiectivității cunoașterii. **G.** a subliniat valoarea dialecticii în rezolvarea problemelor socialismului științific; opera sa este considerată prima încercare de a defini o cale italiană a socialismului, ca soluție proprie izvorîtă din tendințele istorice și din structura societății italiene. **G.** a introdus în limbajul teoretic al materialismului istoric conceptele de „hegemonie", de *bloc istoric*, de „partid politic" înțeles ca „intelectul colectiv". **G.** este un critic al curentelor idealiste din filozofia contemporană *(neokantianismul, neopozitivismul, neohegelianismul)*. Opera sa, scrisă aproape în întregime în închisoare, este cuprinsă în 33 de caiete („Caiete din închisoare"), a fost tipărită postum, după eliberare, începînd cu anul 1947, în 8 volume: I, „Scrisori din închisoare" (trad. rom., 1955), II, „Materialismul istoric și filozofia lui Benedetto Croce", III, „Intelectualii și organizarea culturii", IV, „Reînălțarea" (Il Risorgimento), V, „Note asupra lui Machiavelli, asupra politicii și a statului modern", VI, „Literatura și arta națională", VII, „Trecut și prezent", VIII, „Ordine nouă". În lb. rom. au mai apărut „Opere alese" (1969), „Scrieri alese" (1973).

GREACĂ (*filozofia* **g.**) Legată de o veche cugetare autohtonă prefilozofică, de reversurile rațională ale unora din mituri, receptivă și față de unele influențe orientale, ea se constituie ca un fenomen profund original, și apare la răspîntia sec. 7 și 6 î.e.n., în epoca formării orînduirii sclavagiste în Grecia. Nemijlocit, apariția ei a fost stimulată de sporirea cunoștințelor, în care un rol de seamă l-a avut și lărgirea orizontului geografic, dar mai ales de efervescența spirituală determinată de succesele democrației în cetățile grecești ale Asiei Mici. Împotriva conservatorismului aristocratic susținut de credințele religioase străvechi, democratismul a încurajat tendințele materialiste și laice. La începuturile ei, *filozofia* **g.** a constituit un tot nediferențiat cu primele cu-

Scanned with OKEN Scanner

noştinţe ştiinţifice, embrionare, despre natură. Filozofii materialişti ionieni (sec. 7—6 î.e.n.) au fost primii care au opus reprezentărilor mitologice explicarea fenomenelor prin cauze naturale, punînd la baza lor un principiu material unic în veşnică mişcare şi transformare: apa (Tales din Milet), *apeiron*, adică, potrivit unei opinii larg răspîndite, materia nedeterminată (Anaximandru), aerul (Anaximene), focul (Heraclit). Dialectica elementară şi-a găsit cea mai adîncă şi multilaterală expresie în filozofia lui Heraclit din Efes (c. 540—c. 470 î.e.n.) care a sesizat îndeosebi ideea dedublării unitarului şi a opoziţiei contrariilor ca izvor al dezvoltării. Împotriva materialismului se manifestă idealismul şcolii lui Pitagora (sec. 6. î.e.n.), iar împotriva dialecticii, tezele şcolii eleate (care apare la sfîrşitul sec. 6). Pe linia materialismului se înscriu şi concepţiile lui Empedocle şi Anaxagora (ambii în sec. 5 î.e.n.), la care, pentru prima oară, ideile materialiste sînt legate de unele începuturi, izolate, de aplicare a *experimentului* ca metodă de cercetare. Primii materialişti promovează şi teze ateiste, care constau îndeosebi în negarea pretinselor atribuţii ale zeilor şi a intervenţiei lor în desfăşurarea fenomenelor naturii. Pe la jumătatea sec. 5 î.e.n., odată cu dezvoltarea economiei şi a sistemului democraţiei sclavagiste, la Atena, şi în alte cetăţi greceşti, filozofia trece într-o etapă nouă, superioară, denumită clasică. Problemele social-politice se bucură acum de egală atenţie cu cele referitoare la natură. Democrit, discipol al lui Leucip, este cel mai de seamă filozof materialist şi observator al naturii din această epocă. Împreună cu maestrul său, el este întemeietorul teoriei atomiste, punct de plecare al *atomismului* modern. La atomişti, ideea structurii atomice a lucrurilor e legată de *determinism*, de o gnoseologie elementară materialistă, precum şi de o concepţie ateistă, credinţa în zei fiind, după Democrit, expresia ignoranţei oamenilor. Democrit a fost adeptul formei democratice a statului sclavagist şi a enunţat teze etice şi pedagogice remarcabile cu privire la educabilitatea oamenilor, unite cu observaţii referitoare la *progresul* societăţii sub influenţa nevoilor materiale ale oamenilor. Aşa-numiţii *sofişti* s-au ocupat de problemele omului, ale limbajului, deschizînd calea constituirii antropologiei filozofice; au enunţat unele idei dialectice, umbrite însă adesea de *relativism*. Materialismul s-a dezvoltat în legătură şi cu progresele ştiinţei, printre reprezentanţii căreia un rol de frunte l-au avut medicul filozof Hippocrat (sec. 5—4 î.e.n.) şi discipolii săi. În această etapă, exponenţii principali ai ideologiei aristocraţiei sclavagiste au fost Socrate (sec. 5 î.e.n.) şi mai cu seamă Platon (sec. 5—4 î.e.n.). Socrate a pus în primul plan al cugetării filozofice cunoaşterea de sine a omului. Platon, de pe poziţii idealist-obiective, a formulat teoria numită „a ideilor", care şi-a pus amprenta asupra întregii istorii a idealismului de mai tîrziu. A avut o însemnată contribuţie în dezvoltarea dialecticii şi a raţionalismului matematic. Un loc de frunte în gîndirea antică îl ocupă Aristotel (sec. 4 î.e.n.), care a sistematizat, în opera sa, ansamblul cunoştinţelor filozofice şi ştiinţifice din timpul său, abordînd aproape toate domeniile de cercetare existente pe atunci. Aristotel a criticat *idealismul* lui Platon, al cărui discipol a fost, şi a ocupat de asemenea un rol în istoria dialecticii. El este întemeietorul logicii formale ca ştiinţă. Spre sfîrşitul sec. 4 î.e.n. începe a treia etapă în istoria *filozofiei* g., cea *elenistă*. În această etapă, *materialismul* ateu s-a afirmat viguros în şcoala lui Epicur. S-au înfruntat etica *hedonismului*, a *epicurianismului* cu cea fatalistă a stoicilor. Şcoala sceptică a marcat regresul capacităţii teoretice în etapa elenistă şi totodată declinul întregii filozofii greceşti. Prin confruntarea unei mari varietăţi de curente, istoria *filozofiei* g. a adus contribuţii de

Scanned with OKEN Scanner

seamă în elaborarea principalelor probleme filozofice, în ea găsindu-se în germen „aproape toate tipurile de concepţii de mai tîrziu“ (Engels); de aceea, cercetarea ei este indispensabilă pentru înţelegerea istoriei filozofiei în ansamblul ei. *Filozofia* g. este totodată o înaltă şcoală a gîndirii teoretice.

GRIJA, v. **HEIDEGGER,** Martin.

GROSS, Karl (1861—1946), filozof, psiholog şi estetician german, reprezentant al *realismului critic* neokantian, în spiritul căruia a respins teoria *paralelismului psihofizic* şi a evidenţiat valoarea cognitivă a gîndirii. **G.** a fost adept al psihologiei experimentale, studiind procesele de cunoaştere, psihologia animală şi psihologia copilului. Principalele contribuţii ale lui **G.** se află în elaborarea unei estetici pe baze psihologice, opusă teoriilor esteticii speculative şi cu rezultate remarcabile în analiza rolului senzaţiilor organice în declanşarea emoţiei estetice. Promotor al teoriei artei ca *joc*, **G.** punea în lumină complexitatea interacţiunii dintre contemplare şi *creaţie*, subliniind puternic rolul libertăţii personalităţii creatoare în alegerea modelului de expresie. **G.** a elaborat totodată valoroase studii de psihologie a literaturii şi de analiză a criteriilor de valorizare a operelor literare, exercitînd influenţe multiple în estetica sec. 20, consemnate la noi de T. Vianu. *Op. pr.:* „Introducere în estetică“ (1892), „Jocurile animalelor“ (1896), „Jocurile omului“ (1899), „Plăcerea estetică“ (1902), „Construcţia sistemelor filozofice“ (1924), „Contribuţii în estetică“ (1924).

GROTIUS, Hugo (numele latinizat al lui Hugo de Groot) (1583—1645), gînditor social-politic olandez, unul dintre fondatorii teoriei *dreptului natural* în varianta sa modernă, burgheză, potrivit căreia dreptul nu se întemeiază pe voinţa divinităţii, ci pe natura omului şi pe principiile raţiunii. Este unul dintre întemeietorii moderni ai dreptului internaţional. *Op. pr.:* „Despre dreptul războiului şi al păcii“ (1625, trad. rom. 1968).

GRUP FORMAL, v. **FORMAL-INFORMAL.**

GRUP INFORMAL, v. **FORMAL-INFORMAL.**

GRUP SOCIAL, ansamblu de indivizi între care există relaţii interpersonale, care respectă şi practică aceleaşi norme de comportament şi urmăresc un ţel comun. **G. s.** pot rezulta uneori spontan, din faptul simplei convieţuiri, al asocierii întîmplătoare şi de moment, alteori din urmărirea deliberată a asocierii dictată de necesitate şi de interese comune constante. Ele pot avea o durată variabilă, unele fiind efemere şi nedispunînd de structuri instituţionale (grupuri informale) altele persistînd timp îndelungat şi dispunînd de structuri instituţionale care să le reglementeze raporturile intragrupale şi intergrupale şi să le apere sau promoveze interesele (grupuri formale). Studiul **g. s.** a început în sociologie prin analiza *familiei*, dar s-a extins apoi la toată seria de grupuri denumite „microsociale“, prin analizarea lor din puncte de vedere complexe: volumul demografic, forme de organizare, scopuri urmărite, durată în timp, natura relaţiilor interne şi a celor externe, cu societatea în ansamblu. Studiul „grupurilor mici“ reprezintă o orientare distinctă în cadrul cercetărilor sociologice, fără să existe o delimitare cantitativă riguroasă şi constantă a numărului de membri care îl alcătuiesc. În sens larg, denumirea de **g. s.** se poate folosi şi pentru grupuri mari sociale *(clase* şi *categorii* sociale) sau chiar pentru comunităţi umane *(triburi; naţiuni)*. V. şi *microsociologie*.

GULIAN, Constantin I. (n. 1914), filozof român, membru al Academiei R.S.R. **G.** a abordat problemele

Scanned with OKEN Scanner

formării noii *morale* socialiste şi problema valorificării tradiţiilor etice înaintate din folclorul românesc vechi şi nou. A criticat teoria fenomenologică a valorilor, opunîndu-i o interpretare marxistă privind condiţionarea social-politică a *valorilor* etice şi a valorilor culturii. A elaborat studii de *antropologie filozofică* şi de *filozofie a culturii*. Totodată **G.** s-a preocupat de valorificarea tradiţiilor progresiste din gîndirea românească şi universală, precum şi de analiza critică a concepţiilor unor gînditori idealişti. Sub redacţia sa au apărut mai multe lucrări de istorie a filozofiei. *Op. pr.:* „Introducere în etica nouă" (1946), „Introducere în sociologia culturii" (1947), „Sensul vieţii în folclorul românesc" (1957), „Metodă şi sistem la Hegel" (2 vol., 1957—1963), „Problematica omului" (1966), „Omul în folclorul african" (1967), „Originile umanismului şi ale culturii" (1967), „Mit şi cultură" (1968), „Hegel sau filozofia crizei" (1970), „Istoria, omul, cultura" (1970), „Antropologie filozofică" (1972), „Introducere în istoria filozofiei moderne" (1974), „Bazele istoriei şi teoriei culturii" (1975), „Marxism şi structuralism" (1976), dintre care, unele, traduse în mai multe limbi străine.

GURVITCH, Georges (1849—1965), sociolog francez, preocupat îndeosebi de teoria societăţii globale şi de problemele structurii sociale. A criticat exagerările empirist-pozitiviste în cercetarea sociologică, dar de pe poziţiile unei teorii generale speculative, denumită de el „hiperempirism dialectic" sau „dialectică empiricorealistă". A militat pentru introducerea dialecticii în sociologia occidentală, concepînd însă dialectica în mod idealist şi excesiv relativist. **G.** neagă legile generale obiective ale dezvoltării sociale şi orientează sociologia spre studiul de tip microsociologic al relaţiilor psihice dintre membrii diferitelor grupuri sociale, relaţii care ar condiţiona desfăşurarea întregii vieţi sociale. A preconizat o sinteză între marxism şi proudhonism. **G.** a adus contribuţii ştiinţifice valoroase la analiza sociologică a influenţei factorilor sociali în procesul cunoaşterii şi al formării reprezentărilor colective. *Op. pr.:* „Menirea actuală a sociologiei" (1950), „Determinismele sociale şi libertatea umană" (1955), „Dialectică şi sociologie" (1962).

GUST, (în estetică) capacitate de a sesiza şi aprecia spontan, cvasireflex, *esteticul* şi inesteticul din artă şi realitate, printr-o reacţie exprimînd un sentiment de satisfacţie sau, respectiv, insatisfacţie faţă de acestea. **G.** a apărut în procesul *muncii* şi este determinat de *practica social-istorică;* el depinde de felul de trai, de nivelul de cultură, de gradul de răspîndire a artei, precum şi de conţinutul şi de nivelul educaţiei estetice, şi se află în strînsă legătură cu *idealul* estetic predominant într-o epocă istorică. Varietatea **g.** este legată de varietatea *stilurilor* sau a formulelor artistice, pe de o parte, şi de structura intimă a personalităţii, pe de alta. Element al *psihologiei sociale*, determinat, în ultima analiză, de viaţa materială a societăţii, **g.** poate cunoaşte în acelaşi timp, în cadrul uneia şi aceleiaşi epoci istorice sau clase sociale şi de la individ la individ, de la vîrstă la vîrstă, o mare diversitate de nuanţe. Manifestarea **g.** poate constitui uneori o premisă a *judecăţii estetice* de valoare, dar nu singura. Nefiind un criteriu suficient al *valorizării* estetice, manifestarea **g.** este totuşi o condiţie *sine-qua-non* a acesteia.

GUSTI, Dimitrie (1880—1955), sociolog, filozof, şi etician român. A fost profesor la Universităţile din Iaşi şi Bucureşti, ministru al învăţămîntului (1932—1933), membru al Academiei Române din 1919 şi apoi preşedinte al ei (1944—1946), membru al mai multor academii, societăţi şi institute de sociologie de peste hotare. Este fondatorul *Şcolii sociologice (monografice)*

de la Bucureşti. În cadrul sistemului său sociologic idealist şi de factură eclectică, **G.** concepea realitatea socială ca un tot de „manifestări" (economice, spirituale, juridice şi politice) înăuntrul unor „unităţi sociale" concrete (ex. satul, oraşul, familia etc.). Încercînd să se situeze între materialism şi idealism el sfîrşeşte prin a atribui, în spirit voluntarist, „voinţei sociale" un rol determinant în dezvoltarea socială. Manifestările sînt condiţionate, după **G.**, de acţiunea simultană a mai multor *factori* („cadrul cosmologic", „biologic", „psihologic" şi „istoric") şi guvernate de „legea paralelismului sociologic", ca principală lege a dezvoltării sociale. **G.** considera că tendinţa finală în evoluţia societăţii ar fi realizarea unui *echilibru* social. Pe baza sistemului său sociologic, el a fundamentat metoda de cercetare denumită „metoda monografică", care comporta abordarea simultană multidisciplinară a subiectului pe „cadre" şi „manifestări", folosind specialişti din domeniul ştiinţelor sociale, medici, ingineri, agronomi, învăţători etc. **G.** a iniţiat şi îndrumat acţiunea de cercetare monografică a satelor din România(1925—1948),care a dezvăluit, printre altele, situaţia grea a ţărănimii române în perioada dintre cele două războaie mondiale, contribuind în acelaţi timp la lărgirea cunoştinţelor despre obiceiurile şi cultura mediului rural al epocii. Prin obţinerea legiferării serviciului social (1939), **G.** a reuşit să instituţionalizeze, pentru prima oară în lume, cercetarea sociologică, îmbinată cu acţiunea socială practică şi cu pedagogia socială. El a fundat şi a condus Asociaţia pentru ştiinţa şi reforma socială (1919—1921), Institutul social-român (1921—1939, 1944—1948), Institutul de ştiinţe sociale al României (1939—1944), Consiliul naţional de cercetări ştiinţifice (1947—1948). A creat, împreună cu Victor Ion Popa, H.H. Stahl şi G. Focşa, Muzeul Satului (1936). A înfiinţat şi a condus revistele „Arhiva pentru ştiinţa şi reforma socială" (1919—1943), „Sociologie românească" (1936—1944) ş.a. *Op. pr.:* „Egoismus und Altruismus" (1904), „Die soziologischen Betrehungen in der neuen Ethik" (1908), „Cosmologia elenă" (1929), „Sociologia militans" (vol. I, 1935; vol. I şi II, 1946), „Cunoaştere şi acţiune în serviciul naţiunii (2 vol., 1939), „Problema sociologiei" (1940), „La science de la réalité sociale" (1941).

GUYAU, Marie Jean (1854—1888), filozof, estetician şi etician francez neospiritualist. Autor al unor remarcabile lucrări de etică şi de sociologie a religiei, **G.** a introdus conceptul de *anomie* şi o reconstrucţie în domeniul moralei dincolo de forma ei religioasă şi burgheză, vizînd o morală „fără obligaţie, fără sancţiune". În lucrările sale de estetică, „Problemele esteticii contemporane" (1884) şi „Arta din punct de vedere sociologic" (postum, 1889), **G.** a criticat teoria „artei pentru artă", precum şi teoria artei ca *joc*, şi a căutat să releve rolul social al artei. El s-a situat însă pe poziţii naturaliste, potrivit cărora socialul în genere, creaţia artistică şi actele morale sînt expresii ale armoniei lăuntrice vitale a omului, care s-ar manifesta chiar şi în planul conştiinţei. *Alte op.:* „Schiţa unei morale fără obligaţie, fără sancţiune" (1885), „Ireligiozitatea viitorului" (1887).

Scanned with OKEN Scanner

HABERMAS, Jürgen (n. 1929), reprezentant al Şcolii de la Frankfurt; tinde să remedieze viciile metodologice ale „teoriei critice" a lui Adorno şi Horkheimer prin articularea acesteia cu epistemologia contemporană. În cartea sa „Tehnica şi ştiinţa ca ideologie" (1968) şi în cartea „Teorie şi practică" (1963) **H.** separă în mod pozitivist *teoria* de *practică;* pe de o parte analizează empiric noul raport între ştiinţă şi politică (în cadrul căruia ştiinţa şi tehnica sînt prezentate ca principală forţă productivă şi ca avînd, totodată, rolul unei forme de „ideologie"), iar pe de altă parte, operează la nivel transcendental şi formulează teza potrivit căreia contextul obiectiv (singurul permiţînd înţelegerea activităţii sociale) este constituit din limbaj, muncă şi dominaţie. Orice practică socială, susţine **H.,** presupune *comunicare* lingvistică.

HAECKEL, Ernst (1834—1919), biolog german, care a contribuit la îmbogăţirea şi la popularizarea *darvinismului.* A formulat legea biogenetică fundamentală (după care *ontogenia* repetă *filogenia*) şi teoria apariţiei metazoarelor din monocelulare coloniale. Ca reprezentant al *materialismului ştiinţific-naturalist,* a propagat un *„monism"* ateist, *optimist* în ceea ce priveşte cognoscibilitatea naturii. Conceptele fundamentale ale filozofiei sale sînt *substanţa* (ca *materie,* substanţă extinsă, şi ca *energie,* substanţă capabilă de simţire şi gîndire) şi *evoluţia* (proces cosmic, nu numai biologic). Ştiinţa trebuie să înlocuiască *religia* în rolul de călăuză a vieţii. **H.** a susţinut originea animală a omului înaintea lui Darwin, dar a acceptat concepţia greşită a *darvinismului social. Op. pr.:* „Enigmele universului" (1899).

HAMANN, Johann Georg (1730—1788), filozof german, reprezentant al unei „filozofii a credinţei şi a sentimentului", parţial analoagă *panteismului* neoplatonic. Supranumit „Ma-

Scanned with OKEN Scanner

gul Nordului" (şi din cauza neclarităţii scrierilor sale aforistice), **H.** a fost un gînditor mistic în plin secol al „luminilor", opunîndu-se *raţionalismului* şi chiar *criticismului* kantian. Prin concepţia sa despre puterea creatoare a sentimentului şi a sufletului, a cărei realitate o vedea în limbajul operei de artă, mai ales în poezie (numită de el „limba maternă a neamului omenesc"), **H.** premerge *romantismului* şi filozofiei moderne a *limbajului*. Prin tezele sale privind „atotputernicia credinţei" şi fundamentarea adevărului în *subiectivitate*, **H.** l-a pregătit ca urmaş pe Kierkegaard. *Op. pr.*: „Jurnalul unui creştin "(1758), „Evenimente socratice memorabile" (1759), „Cruciadele unui filolog" (1762), „Metacritica purismului raţiunii pure" (1784).

HAMELIN, Octave (1856—1907), filozof francez, reprezentant principal al *neocriticismului* în Franţa. **H.** a încercat să elaboreze, pe cale pur raţională, un sistem de *categorii* („elemente principale ale reprezentării") care să acopere integral domeniul cunoaşterii. În acest scop, el porneşte de la postularea unei legi fundamentale a gîndirii şi anume: corelaţia necesară a noţiunilor opuse în cadrul *intelectului*. Două noţiuni sînt conceptibile numai în *opoziţia* lor. Această opoziţie implică o a treia noţiune, care le include pe primele, în opoziţia şi *complementaritatea* lor. Amintind de *triada* hegeliană, **H.** afirmă că orice „*teză*" implică o „*antiteză*" care o exclude şi o completează în acelaşi timp; „*sinteza*" este cea care exprimă această complementaritate în distincţie. Această structură triadică e denumită de **H.** „relaţie" — cea mai simplă şi primară lege a gîndirii şi realităţii şi, totodată, prima dintre categoriile ce urmau a fi elaborate. Pornind de la „relaţie" ca „teză", **H.** construieşte în manieră *speculativă* un sistem de categorii în care intră: numărul, timpul, spaţiul, mişcarea, calitatea, modificarea, specificarea, cauzalitatea, intenţionalitatea şi personalitatea. *Op.pr.*: „Încercare asupra elementelor principale ale reprezentării " (1907).

HAMILTON, William (1788—1856), filozof şi logician englez, precursor direct al logicii simbolice („Lecţii de metafizică şi de logică" 1836). A căutat să îmbine filozofia „*simţului comun*" cu kantianismul.

HANSON, Norwood Russell (1924—1967), filozof şi istoric al ştiinţei american, critic al interpretării neopozitiviste tradiţionale a ştiinţei. Dintre cele mai cunoscute rezultate şi idei ale analizelor lui **H.** sînt de notat: teza „încărcăturii teoretice a datelor de observaţie"; critica doctrinei neutralităţii teoretice a limbajului observaţional; sublinierea prezenţei în cadrul structurii matematice a teoriilor fizice a unor elemente de *semnificaţie*; ideea contextualităţii şi a dependenţei semnificaţiilor conceptelor de „pattern-i" conceptuali în care acestea apar. **H.** a reproşat viziunii tradiţionale neopozitiviste restrîngerea domeniului filozofiei ştiinţei la limbajul teoriei constituite, la „contextul justificării", „contextul descoperirii" fiind lăsat în seama psihologiei şi istoriei cunoaşterii. Încercarea lui **H.** de a construi o „logică a descoperirii" nu a condus însă la o analiză detaliată a teoriei şi observaţiei ştiinţifice. *Op.pr.*: „Modelele descoperirii" (1958), „Conceptul de pozitron: o analiză filozofică" (1963).

HAOS, spaţiul primordial, reprezentat în mitologia elină, potrivit lui Hesiod („Theogonia"), ca nemărginit, „cufundat în beznă şi acoperit de neguri". Existent înaintea tuturor lucrurilor, **h.** ar fi dat naştere Pămîntului, Dragostei, Întunericului şi Nopţii, care, la rîndul lor, împreună, ar fi zămislit întreaga *existenţă*. Reprezentările despre o stare primordială, de neorganizare a materiei, care ar fi precedat constituirea Universului armonios (a *cosmosului*) sînt proprii şi teoriilor cosmogo-

Scanned with OKEN Scanner

nice ale unor filozofi greci, printre care Anaximandru, Empedocle, Anaxagora. Ideea opoziției dintre starea haotică și starea cosmotică, aceasta din urmă considerată ca proprie Universului, guvernată de ordinea rațională, apare și la Platon, Aristotel, Leibniz și Hegel.

HARET, Spiru (1851—1912), matematician, sociolog, pedagog și om politic român. A fost unul dintre cei dintîi sociologi care au întrevăzut posibilitatea aplicării matematicii la studiul societăților umane. El a propus, pentru acestea, un model matematic („spațiu social") bazat pe ideea *izomorfismului* sistemelor mecanice și al celor sociale și pe *raționamentul analogic*, elaborînd, astfel, o teorie de mecanică socială. **H.** a promovat ideea *determinismului*, subliniind rolul cauzelor (forțelor) care determină starea socială, menționîndu-le și pe cele economice, fără a le acorda însă un rol determinant, a formulat legea continuității fenomenelor sociale și a susținut teoria *progresului* societății („civilizația integrală"). Deși a semnalat ca principiu fundamental variabilitatea socială, el a insistat asupra evoluției pașnice a societății umane. Ca om politic, s-a dedicat organizării școlilor și cooperației sătești pe baza unor principii liberale de nuanță poporanistă. *Op.pr.*: „Asupra invariabilității axelor mari a orbitelor planetare" (în lb. franceză, 1878), „Chestia țărănească" (1905), „Mecanica socială" (în lb. franceză, 1910; reeditare în lb. română, 1969).

HARISMATIC (gr. *harisma* „dar spiritual"), calificativ frecvent utilizat în scrierile creștine pentru a desemna daruri spirituale extraordinare conferite de divinitate unor persoane sacre spre binele bisericii (de ex., în teologia catolică, darul divin al „infailibilității papale"). Introdus în gîndirea politică de Ernst Troelsch, termenul **h.** a fost adoptat și precizat de Max Weber pentru a denumi unul din cele trei tipuri ideale de dominație politică — alături de cea tradițională și cea rațional-birocratică sau legală — care sînt în același timp și tipuri de legitimitate politică. El definește puterea **h.** ca „autoritate întemeiată pe grația personală și extraordinară a unui individ"; ea se caracterizează prin devotamentul cu totul personal al supușilor față de cauza unui om și prin încrederea lor doar în persoana acestuia, în măsura în care ea se singularizează prin calități prodigioase, prin eroism sau alte particularități exemplare. Denumită uneori și putere profetică, baza puterii **h.** apare a fi strict emoțională, iar motivația sa irațională și incontrolabilă. Intrată în patrimoniul doctrinelor elitiste de factură irațională, dominația **h.** a fost utilizată în legitimarea cultului conducătorilor fasciști, după cum continuă să fie folosită și în justificarea altor regimuri politice de putere personală.

HARTMAN, Robert S. (1910—1973), filozof american, reputat prin cercetările de *axiologie* desfășurate în Mexic și în S.U.A. Întemeietor al *axiologiei formale*, pe care o consideră drept „o metodă aplicabilă situațiilor valorice". În concepția lui **H.,** un obiect sau un comportament are valoare în funcție de gradul în care posedă setul de proprietăți corespunzător setului de atribute prescrise în „*intensiunea*" conceptului. Pe baza identificării valorii cu sensul și a sensului cu intensiunea conceptului său, **H.** a elaborat un ansamblu de procedee și tehnici de măsurare a *valorii*. Deși tributară *panmatematismului* și *panlogismului*, ca și lipsei unei perspective sociologice asupra valorii, concepția lui **H.** a contribuit la conturarea unor metode, procedee și tehnici care permit studierea mai riguroasă a unor dimensiuni ale valorii și ale procesului de valorizare, *Op.pr.*: „Axiologia formală" (1957). „Structura valorii. Fundamentele axiologiei științifice" (1959), „Structura valorică a creativității" (1972).

Scanned with OKEN Scanner

HARTMANN, Eduard von (1842—1906), filozof german, reprezentant al *neoromantismului*, cunoscut prin lucrarea „Filozofia inconştientului" (1869), în care încearcă o reconstrucţie filozofică voluntaristă şi iraţionalistă cu aplicaţii în etică şi filozofia culturii. **H.** a contribuit însă la dezvoltarea axiologiei, a eticii, esteticii şi a teoriei moderne a categoriilor. În teoria cunoaşterii, **H.** opune *idealismului transcendental* al lui Kant un „realism transcendental", ajungînd la un idealism ce absolutizează funcţia ontologică a aparatului categorial. *Op.pr.*: „Fenomenologia conştiinţei etice" (1879), „Estetica" (2 vol., 1887), „Doctrina categoriilor" (1896), „Sistemul filozofiei" (8 vol., 1906—1909).

HARTMANN, Nicolai (1882—1950), filozof german, întemeietorul „ontologiei critice" şi unul dintre fondatorii *axiologiei*. A criticat *subiectivismul* neokantian, fenomenologic şi neopozitivist, precum şi *iraţionalismul* neohegelian. **H.** concepea cunoaşterea ca pe o „prindere" a obiectului, nu ca pe o creare a lui (cum o vedeau neokantienii), încercînd să exprime caracterul relativ al cunoaşterii în raport cu obiectul care este inepuizabil. Ontologia lui împarte existenţa în „straturi" (neorganic, organic, sufletesc, spiritual etc.) şi stabileşte categoriile specifice ale fiecăruia în parte. Cu doctrina „sferelor" existenţei, după care „sfera reală" şi cea „ideală" au acelaşi grad de obiectivitate, **H.** se îndepărtează considerabil de idealismul consecvent, în direcţia unui materialism nedialectic, insuficient argumentat însă. Contribuţia majoră a lui **H.** în gîndirea filozofică o constituie analiza amplă a categoriilor filozofice generale şi a celor speciale şi totodată analiza valorilor (etice, estetice etc.); prin aceasta, el a contribuit la dezvoltarea filozofiei moderne a culturii. Teoria hartmanniană a „spiritului obiectivat" şi analiza „obiectului estetic" au condus la întemeierea uneia dintre cele mai elaborate estetici filozofice contemporane. *Op.pr.*: „Bazele metafizicii cunoaşterii" (1921), „Etica" (1925), „Contribuţii la întemeierea ontologiei" (1935), „Estetica" (postum, 1953, trad. rom. 1974).

HASDEU, Bogdan Petriceicu (1838—1907), filolog, istoric, scriitor şi gînditor român. În concepţia asupra istoriei **H.** a evoluat de la o viziune romantică, ce situa pe primul plan personalităţile, spre una criticistă, denumită de el „pozitivism istoric", care cerea utilizarea riguroasă a izvoarelor şi luarea în considerare atît a factorilor naturali, cît şi a celor sociali şi spirituali în explicarea procesului istoric. Adept al evoluţionismului, a stabilit o analogie între dezvoltarea omenirii şi a individului, atribuindu-le, sub influenţa lui Vico, aceleaşi faze de evoluţie: copilărie, bărbăţie, bătrîneţe; a pus însă la baza dezvoltării lumii un factor de natură spirituală („inteligenţa supremă", „providenţa"). În problemele culturii a scos în evidenţă, în special cu ajutorul studiilor de filologie comparată, interacţiunea vechilor civilizaţii. A fost un fervent militant, unionist, antidinastic şi antijunimist. Spre sfîrşitul vieţii, puternic zdruncinat de moartea fiicei sale, Iulia, a devenit adept al spiritismului („Sic cogito").

HAZARD, concept filozofic care desemnează lipsa totală de *ordine* necesară în structura unor *sisteme;* **h.** ar fi efectul acţiunii unor factori aleatori care nu au nici o relaţie necesară cu sistemul considerat, expresie a *„liberului arbitru"* în comportarea elementelor unei *totalităţi*. De obicei, **h.** este considerat ca sinonim al *întîmplării*. La o analiză mai atentă se observă, însă, că aceste concepte nu au o sferă identică. Întîmplarea este nu numai opusul *necesităţii* ci şi corelatul acesteia (mod de manifestare, condiţie a necesităţii), în timp ce **h.** fiind opusul necesităţii, nu este şi corelatul acesteia. Un fenomen este întîmplător numai în raport cu un

Scanned with OKEN Scanner

anumit sistem de referinţă, dar în raport cu alt sistem de referinţă (imediat) el este necesar. Fenomenul sau procesul care se produce datorită intervenţiei **h.** nu are nici o *motivaţie* necesară. Deci, întîmplarea şi necesitatea se află în raporturi de unitate contradictorie (opoziţie relativă), se exclud dar se şi presupun reciproc, în timp ce **h.** se află într-un raport de opoziţie absolută cu necesitatea. În aceeaşi ordine de idei, întîmplarea este o categorie a *determinismului* (dialectic), iar **h.** este opusul acestuia, se situează în sfera categoriei de *indeterminism*. Astfel, în procesele statistice, necesitatea se manifestă ca medie a fluctuaţiilor întîmplătoare şi exclude orice fel de **h.**, orice „liber arbitru", în sensul propriu al cuvîntului. Termenii de **h.** şi *liber arbitru* în comportarea particulelor elementare, cu care operau iniţial întemeietorii mecanicii cuantice (între care Heisenberg) pentru a caracteriza specificul interacţiunilor din microcosmos, se dovedesc, astfel, improprii. În realitate, mecanica *cuantică* operează cu raporturi cauzale întîmplătoare, din sinteza cărora rezultă necesitatea (exprimată statistic) şi nu cu raporturi situate în afara oricărei necesităţi, oricărui determinism. Aşa-zisul „hazard" sau „liber arbitru al comportării electronului" s-au adeverit a fi modalităţi de manifestare a determinismului statistic şi nu dovezi în favoarea indeterminismului cuantic.

HEDONISM (gr. *hedone* „plăcere"), concepţie larg răspîndită în istoria eticii, care întemeiază *morala* pe înclinaţia „naturală" a omului de a urmări plăcerea şi de a evita suferinţa. **H.** consideră plăcerea individuală ca adevăratul motiv, ţelul ultim şi principalul criteriu al acţiunii umane. Întemeiat în antichitate de *cirenaici* şi dezvoltat într-o formă mai rafinată de Epicur, **h.** a fost legat mai ales de sistemele materialiste şi a avut în genere un rol pozitiv, opunîndu-se *ascetismului* religios şi căutînd să întemeieze morala pe principii naturale. Totuşi, în măsura în care ia ca punct de plecare individul izolat, **h.** nu poate fundamenta ştiinţific morala, iar în măsura în care desparte năzuinţa spre plăcere (fiind vorba chiar şi de plăcerea spirituală) de setea de acţiune, rupînd bucuria de binele moral şi satisfacţia de virtute, identificînd, în mod eronat, *fericirea* cu plăcerea, **h.** tinde către *egoism* şi *amoralism*. V. *eudemonism*.

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1770—1831), filozof german, reprezentantul cel mai de seamă al *filozofiei clasice germane*. Filozofia lui **H.** este o variantă a *idealismului obiectiv* şi are un caracter contradictoriu, reflectînd poziţia ideologiei burgheze germane, înclinată potenţial şi teoretic spre revoluţie dar practic spre compromisul politic cu aristocraţia feudală. **H.** are meritul excepţional de a fi deschis larg, odată cu descoperirea *dialecticii* categoriilor, perspectiva interpretării dialectice a realităţii însăşi. Dezvoltarea are însă ca subiect, în filozofia hegeliană, „spiritul absolut", o raţiune universală, independentă de spiritul uman. În acest fel, **H.** a descoperit dialectica numai ca dialectică a abstracţiilor, în sensul că abstracţia *(conceptul)* este unica realitate din a cărei natură derivă lumea obiectivă cu întreaga ei bogăţie de determinări, aspecte şi laturi concrete. În concepţia lui **H.,** dialectica gîndirii se recunoaşte în dialectica naturii, prin care există sub formă obiectivată. Deşi are meritul incontestabil de a fi descoperit procesul de continuă dezvoltare a lumii spirituale şi materiale, **H.** doar „*a intuit* în mod genial dialectica lucrurilor (a fenomenelor, a lumii, a *naturii*) în dialectica conceptelor" (Lenin). În însuşi mecanismul său, actul dialectic conceput de **H.** începe de la o abstracţie, abstracţia nedeterminată (teza), parcurge stadiul *alterităţii* abstracţiei, adică etapa în care ideea obiectivată şi înstrăinată se află sub

Scanned with OKEN Scanner

forma de natură (antiteza), și sfîrșește cu abstracția finală (sinteza) adică etapa în care spiritul, ca unitate a ideii și a naturii, ca temei absolut al acestora, a depășit contradicția și, odată cu ea, realitatea. Dialectica lui **H.** se contrazice astfel pe ea însăși, întrucît esența dialecticii, contradicția, îngrădită între abstracții, este suprimată și înglobată în idealitate, odată cu realitatea. În acest fel, în filozofia lui **H.**, metoda dialectică este contrazisă de sistemul său idealist. În logica sa, **H.** a elaborat magistral un sistem complex al *categoriilor*, pe care le-a analizat multilateral, în corelația lor, expunînd strict dialectica formei logice prin raportarea ei la conceptul de adevăr. Dezvăluind cu adîncă perspicacitate caracterul dialectic al cunoașterii, **H.** a criticat *agnosticismul* lui Kant și a prezentat în mod judicios cunoașterea ca un proces continuu de apropiere progresivă a gîndirii de *adevărul absolut*. **H.** a descoperit și analizat de asemenea multilateral, cu o adevărată virtuozitate filozofică și cu exemplară consecvență logică, principiile fundamentale ale dialecticii *(unitatea și lupta contrariilor, trecerea cantității în calitate, negarea negației)*. Neînțelegînd însă natura logicii formale aristotelice, a respins principiile logice (identitatea, noncontradicția, terțul exclus) considerîndu-le drept abstracții de natură metafizică și, ca atare, lipsite de conținut. **H.** a privit istoria universală ca un proces legic și progresiv, dar a interpretat *progresul* istoric ca realizare de sine a spiritului. El a făcut importanta descoperire a rolului *muncii* în procesul formării omului și a conștiinței umane dar, în contextul sistemului său idealist-obiectiv, munca apare sub formă abstract-spirituală. Analizînd fundamentat sistematic arta și categoriile estetice, **H.** a enunțat, după cum arată Engels, numeroase idei pozitive. Consecvent concepției lui dialectice, **H.** încearcă să studieze legile după care arta evoluează continuu și deci odată cu ea creația artistică și gustul. Pentru **H.** frumosul este întruchiparea sensibilă a Ideii, care, evoluînd, trece prin stadiul religiei și apoi al filozofiei, așa încît arta devine „un fenomen al trecutului". Dezvoltarea istorică a idealului se face în formele particulare ale artei, care trece prin forma simbolică, forma clasică și forma romantică. Tot **H.** este cel care a descoperit caracterul legic al istoriei filozofiei, și a demonstrat în mod strălucit unitatea dintre *istoric și logic*. Concepția sa idealist-obiectivă l-a făcut să înțeleagă succesiunea sistemelor filozofice drept o consecință a *autodezvoltării* categoriilor logice, ajungînd pînă acolo încît a prezentat propriul sistem ca întruchipare a adevărului absolut. Acestei „depășiri" a contradicției, datorată idealismului său obiectiv, îi corespunde pe planul societății, în concepția lui **H.**, apariția monarhiei prusace ca realizare a spiritului absolut. Astfel, procesul dezvoltării istorice se sfîrșește în consecință prin împăcarea contrariilor. În operele elaborate în ultima perioadă a vieții sale și în genere în filozofia dreptului, a religiei etc., **H.** a promovat unele idei conservatoare, atacînd libertățile democratice, exprimînd idei naționaliste și considerînd războaiele ca mijloace de primenire spirituală a națiunilor. Continuarea liniei idealiste a filozofiei lui **H.**, realizată de *hegelienii de stînga* și de *hegelienii de dreapta*, a culminat cu apariția *neohegelianismului*, care a împins concepția lui **H.** pînă la *iraționalism* și *misticism*. K. Marx și F. Engels au preluat critic realizarea cea mai însemnată a lui **H.**, dialectica subiectivă și obiectivă, reelaborînd-o creator, de pe pozițiile materialismului consecvent, constituind astfel dialectica materialistă. *Op.pr.*: „Fenomenologia spiritului" (1807, trad. rom. 1965), „Știința logicii" (1812—1816, trad. rom. 1966), „Enciclopedia științelor filozofice" (1817, trad. rom. 1962), „Principiile filozofiei dreptului sau elemente de drept natural și de știință a statului"

Scanned with OKEN Scanner

(1821, trad. rom. 1969), „Prelegeri de estetică“(1817—1821, trad. rom., 2 vol. 1966), „Prelegeri de istorie a filozofiei“ (1805—1830, trad. rom., 2 vol., 1963—1964), „Filozofia istoriei“ (prelegeri ţinute între anii 1822 şi 1831, trad. rom., „Prelegeri de filozofia istoriei“, 1968), „Prelegeri de filozofia religiei“ (1832, trad. rom. 1969).

HEGELIENII DE DREAPTA, discipoli conservatori ai lui Hegel, care au preluat numai sistemul său idealist, respingînd metoda sa dialectică. Ei au considerat filozofia drept o formă raţionalizată a *teologiei* şi s-au manifestat în genere ca ideologi ai reacţiunii politice. Un loc aparte l-au ocupat, în rîndul **h. de d.**, K.L. Michellet şi K. Rosenkranz, în jurul cărora s-a grupat „centrul“ şcolii hegeliene. Sînt cunoscuţi şi sub numele de „bătrînii hegelieni“.

HEGELIENII DE STÎNGA (sau *tinerii hegelieni)*, discipoli liberali, radical-burghezi ai lui Hegel, care au sesizat unele contradicţii ale sistemului hegelian şi s-au îndepărtat de acesta prin critica făcută *religiei* de pe poziţii ateist-luministe, prin substituirea idealismului obiectiv hegelian, bazat pe „ideea absolută“, printr-un idealism subiectiv, bazat pe „conştiinţa de sine“. Reprezentanţi: A. Ruge, D.F. Strauss, fraţii Edgar şi Bruno Bauer, M. Stirner ş.a. Din „stînga“ hegeliană a făcut temporar parte şi L. Feuerbach, care a trecut în 1839 pe poziţiile materialismului. Marx şi Engels, care făcuseră şi ei parte la începutul activităţii lor din cercul **h. de s.**, deosebindu-se încă din acea perioadă de ceilalţi membri ai cercului prin concepţiile lor revoluţionare, i-au criticat pe **h. de s.** în lucrările lor comune „Sfînta familie“ (1845) şi „Ideologia germană“ (1845—1846).

HEIDEGGER, Martin (1889—1976), filozof existenţialist german. A aplicat fenomenologia husserliană la analiza *fiinţei* umane (Dasein), propunînd o „ontologie fundamentală“. **H.** consideră că existenţa omului în lume (colectivitatea) este neautentică, pradă anonimatului, banalităţii cotidiene (das Man): individul nu este el însuşi, el vorbeşte aşa cum se vorbeşte, acţionează aşa cum se acţionează, cum acţionează ceilalţi. **H.** lansează o chemare conştiinţei de a se ridica la o trăire autentică printr-o „gîndire existenţială“. **H.** susţine că *autenticitatea* s-ar putea dobîndi prin trăirea intensă a grijii (Sorge), a *angoasei* existenţiale (Angst) în faţa *Neantului.* Critica făcută de **H.** existenţei tehnicizate, stereotipe, convenţionale, şi ca atare, neautentice, ca şi apelul la afirmarea *personalităţii* împotriva acestui fel de existenţă, conţine elemente de *umanism.* Dar ontologia lui **H.,** bazată pe o problematică reală a omului aflat în lume, ridică la rang *ontic* (la rangul de „existenţiale“) unele categorii ale trăirii psihologice: grija, angoasa, *facticitatea.* Transformînd starea de *alienare* şi depersonalizare a omului din lumea capitalistă contemporană într-o condiţie metafizică a existenţei umane în genere, interpretînd dezvoltarea tehnicii ca proliferare malefică a acesteia, **H.** caută, ca şi ceilalţi existenţialişti, autenticitatea în abisurile *subiectivităţii,* ajungînd la un *subiectivism* şi *pesimism* radical. Idealismul lui **H.** provine din refuzul ştiinţei, din negarea posibilităţii de a ni se dezvălui *fiinţa* (das Sein) prin „existentele“ concrete. Metoda şi limbajul lui sînt absconse, constînd într-o reîntoarcere la sensurile arhaice ale noţiunilor filozofice. Ultimele lucrări ale lui **H.** denotă o orientare tot mai pronunţată spre o metafizică neoromantică a limbajului poetic, dominată de o analiză a structurii operei de artă, cu dublă semnificaţie: pentru estetică şi pentru teoria culturii. *Op. pr.:* „Fiinţă şi timp“ (1927), „Scrisoare asupra umanismului“ (1947), „Căi ce nu duc nicăieri“ (1950), „Introducere în metafizică (1953), „Ce înseamnă a gîndi?“ (1954), „Ce este filozofia“ (1956), „Identitate şi diferenţă“ (1957), „Nietz-

Scanned with OKEN Scanner

sche“ (1960), „Problema lucrului“ (1962), „Tehnica şi răspîntia“ (1962), „Calea mea spre fenomenologie“ (1965), „Heraclit“ (1970).

HEISENBERG, Werner (1901—1976), fizician şi filozof al ştiinţei german, unul dintre creatorii mecanicii *cuantice*. În 1925 a elaborat, împreună cu M. Born, mecanica matricială, prima variantă a mecanicii cuantice. În 1927 a formulat relaţiile de *incertitudine (nedeterminare)* care exprimă legătura specifică dintre impulsul şi coordonatele spaţiale (respectiv energie şi timp) ale microobiectului. **H.** a făcut de asemenea cercetări fundamentale cu privire la atomul de heliu, la spinul feromagnetic, la forţele nucleare; în ultimii ani cercetările sale au fost îndreptate spre construcţia unei teorii unitare a cîmpului. În filozofia fizicii, **H.** a dezvoltat, alături de N. Bohr, interpretarea numită a Şcolii de la *Copenhaga*. **H.** a explicat rolul fizicii moderne în constituirea unei noi epistemologii şi influenţa ei asupra filozofiei în general. O atenţie deosebită a acordat **H.** studierii rolului matematicii în construcţia teoriilor fizice, formulînd condiţiile ipotezei logico-matematice în fizică, a cercetat noile forme ale abstracţiei constructive, idealizante, proprii ştiinţei actuale, particularităţile şi criteriile constituirii obiectivităţii cunoaşterii. **H.** a analizat structura logică şi natura limbajului fizicii moderne, modalităţile în exigenţele noi ale experimentului în fizică, cauzalitatea în condiţiile fenomenelor microcosmice, „conceptul cuantic al realităţii“ (înţeles ca „o lume de potenţialităţi“ sau de posibilităţi mai degrabă decît ca o lume de „lucruri şi de fapte“). **H.** a abordat problematica fizicii moderne în contextul filozofic şi social-istoric al secolului nostru, militînd pentru folosirea raţională, umanistă a cuceririlor ştiinţifice. *Op. pr.*: „Principiile fizice ale teoriei cuantice“ (1930, trad. rom. 1969), „Fizica nucleului atomic“ (1943), „Imaginea naturii în fizica actuală“ (1955), „Fizică şi filozofie“ (1958), „Partea şi întregul“ (1969), „Paşi peste graniţe“ (1971, trad. rom. 1977).

HELIADE RĂDULESCU, Ion (1802—1872), scriitor luminist român, om politic şi gînditor de ţinută enciclopedică. Figură dominantă a perioadei prepaşoptiste în Ţara Românească, a avut un rol excepţional în edificarea culturii noastre moderne în totalitatea sectoarelor ei. În 1848, ca membrul cel mai influent al guvernului provizoriu şi al locotenenţei domneşti, s-a străduit să imprime revoluţiei un curs moderat şi a împiedicat abolirea relaţiilor de clacă. Divergenţele cu ceilalţi conducători revoluţionari au determinat, în timpul emigraţiei, fixarea sa definitivă pe poziţiile unui liberalism moderat cu elemente conservatoare. Încă în anii premergători revoluţiei, **H.R.** a început elaborarea concepţiei sale filozofice trinitariste, îmbinată strîns cu teoria *echilibrului* între antiteze, care constituie aspectul ei metodologic. Sistemul său trinitarist, inspirat de dogma creştină a sfintei treimi, de dualismul maniheist al binelui şi răului şi de numeroase surse franceze (Saint-Simon, Fourier, P. Leroux, Comte, H. Lecouturier ş.a.), are la bază triada: spirit-materie-creaţiune, subordonată schemei generale activ-pasiv-rezultat. Din postulatul fundamental: „Între spirit şi materie nu încape luptă ci nuntă“ (armonie), **H.R.** derivă, pe de o parte, caracterul antiascetic al moralei sale, iar pe de altă parte, tactica sa conciliatoristă, rezumată în sentinţa: „Binele stă în echilibrul antitezelor, răul în ruperea echilibrului lor“, al cărei corelat politic este „aruncarea între focurile convergente“ de partea celui mai slab, în vederea restabilirii echilibrului. Sub misticismul lui **H.R.** se ascunde o filozofie raţionalistă a măsurii, un umanism de tip renascentist, caracterizat prin emulaţia dintre om şi divinitate, o concepţie evoluţionistă despre natură şi societate, o dialectică

Scanned with OKEN Scanner

a dezvoltării infinite în formă de spirală. **H.R.** este autorul unei variante interesante a dialecticii idealiste nonhegeliene. Filozofia lui **H.R.** prezintă numeroase analogii cu filozofia lui P.J. Proudhon şi cu a lui V. Conta. Atras de timpuriu de saint-simonism şi fourierism **H.R.** este şi autorul unei variante ortodoxe a socialismului creştin. *Op. pr.*: „Cîteva cugetări asupra educaţiei publice" (1839), „Pentru opinie" (1841), „Filozofie. Încheiere la cele zise" (1842), „Santa cetate" (1856), „Biblicele" (1858), „Echilibru între antiteze" (1859—1869), „Anatolida, sau omul şi forţele" (1870), „Historia critică universală", 2 vol., postum (1892—1893).

HELIOCENTRISM, concepţie după care Soarele (gr. *Helios*) se află în centrul Universului. **H.** se opune *geocentrismului* şi a fost formulat pentru prima dată de N. Copernic, în lucrarea „Despre mişcarea de revoluţie a sferelor cereşti", apărută în anul 1543. Întrucît Biserica creştină a făcut din geocentrism o *dogmă*, **h.** a influenţat puternic progresul cercetării ştiinţifice a naturii şi lupta împotriva religiei. De aceea, Engels a caracterizat lucrarea lui Coopernic drept „actul revoluţionar" prin care ştiinţa şi-a proclamat independenţa şi a declarat război autorităţii bisericeşti în problemele naturii. Printre oamenii de ştiinţă care au contribuit la triumful **h.,** în ciuda persecuţiilor Bisericii, se numără şi Galileo Galilei. Concepţia heliocentristă nu reprezintă, desigur, un adevăr ştiinţific; Universul fiind infinit, ideea de centru al universului este un non sens.

HELMHOLTZ, Hermann von (1821—1894), fizician şi fiziolog german, unul dintre cei care au fundamentat principiul conservării şi tranformării energiei. Aplicînd acest principiu în domeniul biologiei, el a contribuit la înfrîngerea *vitalismului;* totodată, ca unul dintre întemeietorii biofizicii şi psihometriei, lucrările sale au sprijinit în mod obiectiv dezvoltarea *materialismului* filozofic. Concepţia sa filozofică a fost eclectică şi oscilantă; a acceptat unele teze kantiene, a elaborat teoria agnostică a *hieroglifelor* şi a admis ideea limitării cunoaşterii de către însuşirile aparatelor senzoriale. **H.** aparţine şcolii neokantiene timpurii a *idealismului fiziologic,* bazată pe o interpretare genetică, psihologizantă, subiectivistă a formelor *a priori* kantiene. *Op. pr.*: „Despre vederea omului" (1855), „Faptele de percepţie" (1879), „Scrieri de teoria cunoaşterii" (postum, 1921).

HELVETIUS, Claude Adrien (1715—1771), filozof materialist şi ateist francez. Materialist-mecanicist în ontologie, senzualist în gnoseologie, **H.** a fost cel mai de seamă reprezentant al „enciclopediştilor" în domeniul filozofiei sociale. După **H.** omul este produsul „mediului social", fizionomia lui morală şi spirituală nefiind *înnăscute,* ci determinate de condiţiile mediului. Reprezentările morale îşi au izvorul în experienţă, iar baza moralei o constituie interesul personal „just înţeles", adică îmbinat cu cel social. Pentru a asigura triumful moralităţii, spunea **H.,** societatea trebuie reorganizată pe baze raţionale, asigurîndu-se armonia dintre interesele individuale şi cele generale. Concepţia lui **H.** după care oamenii sînt produsul „împrejurărilor", al „mediului", reprezintă un pas important în căutarea unui materialism sociologic, dar, neputînd ajunge pînă la o analiză concretă a activităţii obiective prin care oamenii creează şi schimbă „mediul", „împrejurările", modificîndu-se astfel pe ei înşişi. **H.** nu a putut evita în cele din urmă concepţia idealistă după care rolul hotărîtor în istorie îl au „opiniile" oamenilor (care creează, credea el, legislaţia, regimul politic şi implicit „mediul"). Ideile lui **H.** au contribuit la pregătirea *socialismului utopic* din sec. 20. *Op. pr.*: „Despre spirit" (1758, trad. rom. 1959), „Despre om, facultăţile sale intelectuale şi educaţia sa" (postum, 1772).

Scanned with OKEN Scanner

HEMPEL, Carl Georg (n. 1905), filozof al ştiinţei american, de origine germană. A făcut parte din „grupul de la Berlin", ramură a *pozitivismului logic* din anii '30. **H.** are contribuţii în logică, filozofia matematicii, metodologia şi filozofia ştiinţelor naturii şi societăţii. Deşi nu a părăsit tezele de bază ale pozitivismului logic, **H.** este unul dintre criticii săi interni. Astfel, el a supus unui examen exhaustiv criteriile empiriste ale *semnificaţiei* arătînd că sistemele de enunţuri ca întreg şi nu enunţurile izolate reprezintă unităţile ultime ale semnificaţiei. În privinţa deosebirii dintre teoretic şi observaţional, **H.** a propus, în ultima vreme, în locul criteriilor sintactico-semantice unul metodologic, pragmatic. **H.** a încercat să precizeze o serie de concepte şi proceduri metateoretice cum sînt confirmarea şi explicaţia. Împreună cu P. Oppenheim, a întreprins o analiză riguroasă a *explicaţiei* ştiinţifice, pe baza unui model, cunoscut azi ca „modelul deductiv nomologic". Pentru explicarea ideii de „acceptare a unei ipoteze" a propus o nouă abordare, folosind *teoria deciziei* în condiţii de incertitudine şi a introdus pentru aceasta conceptul de „utilitate epistemică". *Op. pr.:* „Fundamentele formării conceptelor în ştiinţele empirice" (1952), „Aspecte ale explicaţiei ştiinţifice" (1965), „Filozofia ştiinţelor naturii" (1966), „Elemente de epistemologie" (1972).

HEMSTERHUIS, Frans (1720—1790), filozof şi estetician olandez. A scris în limba franceză. Gîndirea sa e tributară mai multor concepţii şi teorii filozofice: teoria socratică a cunoaşterii de sine, reprezentarea neoplatonică a relaţiei dintre corp şi suflet, ideea de apartenenţă shaftesburyană, a „simţului moral" natural al omului etc. Este autorul unei teorii, influenţate de H. Grotius şi de B. Spinoza, potrivit căreia omul acţionează asupra elementelor disparate ale naturii ca o forţă unificatoare, rezultatul acestei unificări fiind răsplătit cu plăcerea maximă a resimţirii simultane a frumosului, binelui şi adevărului. Concepţia lui **H.** se întemeiază pe reprezentarea idealistă, metafizică şi antropologistă a unei *naturi umane* abstracte, care ignoră complexitatea determinărilor reale, obiective ale adevărului, binelui şi frumosului. Împărtăşită de romantici şi în special de Herder şi Goethe, ea a fost respinsă de reprezentanţii filozofiei clasice germane, în virtutea viziunii lor criticiste, luminist-dialectice. *Op.:* „Scrisoare asupra omului şi a raporturilor sale" (1772), „Sophyle sau despre filozofie" (1778), „Arist sau despre divinitate" (1779), „Alexis sau despre vîrsta de aur" (1787).

HENOTEISM (gr. *heis, henos* „unu" şi *theos* „zeu", „dumnezeu"), formă a religiei în care credincioşii adoră un singur Dumnezeu, fără a exclude existenţa altor divinităţi. Termenul a fost creat în 1878 de sanscritologul german Max Müller. După el, **h.** a fost prima formă de religie propriu-zisă, întrucît posedă o concepţie vagă despre divinitate, deosebindu-se astfel de *politeism* şi de *monoteism.* Alţi cercetători ai istoriei religiilor au susţinut că **h.** preconizat de Müller nu este un element primordial al religiei, ci unul tardiv şi care nu se întîlneşte decît în mod excepţional.

HERACLIT din Efes (c. 540—c.475 î.e.n.), filozof materialist grec, unul dintre întemeietorii *dialecticii.* Din opera sa s-au păstrat aproape 130 de fragmente. Materialismul naiv al lui **H.** îmbracă o formă mai aprofundată decît cel al filozofilor din Millet. **H.** consideră ca principiu al *realităţii* un element material, focul, care ar reprezenta originea, substanţa actuală şi factorul motor al tuturor lucrurilor, inclusiv al sufletului omenesc; el afirmă că lumea nu a fost creată de nici un zeu şi este veşnică. Totul în lume, inclusiv viaţa cetăţii şi cugetarea umană, se supune unei *ordini* necesare

Scanned with OKEN Scanner

universale, numită de **H.** *logos*. **H.** a formulat pentru prima oară în istoria filozofiei, într-o formă încă globală, principiile dialecticii. El vede lumea şi omul într-o necontenită mişcare, *devenire*, asemenea unui rîu în care curg mereu alte ape. El susţine că „toate se nasc din luptă" şi îşi dă seama că izvorul mişcării îl constituie dedublarea unitarului în laturi contradictorii, unitatea şi opoziţia contrariilor. **H.** admite baza senzorială a cunoaşterii şi acordă o înaltă preţuire raţiunii. El face distincţie între „gîndirea personală", care nu înţelege legitatea dialectică a universului, şi „gîndirea comună" (universală) a adevăraţilor înţelepţi, conformă logosului obiectiv. **H.** s-a situat pe poziţiile aristocraţiei, dar s-a pronunţat împotriva dreptului cutumiar gentilic şi pentru dezvoltarea regimului juridic bazat pe legi scrise.

HERBART, Johann Friedrich (1776—1841), filozof idealist german, psiholog şi pedagog de orientare conservatoare. După **H.**, fenomenele constituie indiciile unei realităţi multiforme, alcătuită din esenţe calitativ diferite, eterne şi imuabile, denumite „reale". Noţiunea idealistă şi metafizică a „realelor" este o îmbinare sui-generis a „lucrurilor în sine" ale lui Kant cu „monadele" lui Leibniz. În domeniul psihologiei, **H.** s-a situat pe poziţiile *asociaţionismului*, interpretînd viaţa psihică ca o combinare mecanică de reprezentări. În ciuda caracterului său intelectualist, formalist şi rigorist, concepţia pedagogică a lui **H.** a exercitat asupra învăţămîntului modern o influenţă precumpănitor pozitivă, contribuind la sistematizarea lui. **H.** este iniţiatorul teoriei „treptelor formale" ale lecţiei, aplicată în trecut şi la noi. În estetică, el consideră că „frumuseţea liberă" a lui Kant este „forma pură", dar consideră, spre deosebire de Hegel, că forma rezultă din relaţiile elementelor „materiale" ale obiectului estetic, iar esteticii îi revine obligaţia de a stabili, prin experienţă, în ce constau aceste relaţii. Forma estetică, după **H.**, ar permite evadarea omului din contingent. *Op. pr.:* „Pedagogia generală, dedusă din scopurile educaţiei" (1806).

HERDER, Johann Gottfried (1744—1803), filozof, critic literar şi scriitor german, reprezentant al *luminismului* moderat. Concepţiile filozofice ale lui **H.** s-au format sub influenţa lui Kant (din perioada „precriticistă"), a lui Lessing, Spinoza şi Rousseau. Deşi în ansamblu idealiste, ele conţin unele elemente materialiste (critica agnosticismului, susţinerea caracterului obiectiv al timpului şi spaţiului, a izvorului empiric al cunoaşterii etc.). Promotor al *istorismului*, el a privit istoria societăţii ca o continuare a istoriei naturii şi pe ambele ca fiind condiţionate de legea universală a *progresului*, precum şi de alte legi obiective. **H.** a considerat, în spirit luminist, progresul culturii drept principalul conţinut al istoriei. Pe această bază, el a făcut una dintre primele încercări de prezentare a dezvoltării culturii mondiale, cuprinzînd limba, ştiinţa, meseriile, arta, relaţiile familiale, religia, statul. Prin critica laturii formaliste a esteticii kantiene a promovat *realismul*, iar prin valorificarea tradiţiilor folclorice naţionale şi prin exaltarea caracterului spontan al inspiraţiei artistice a deschis drum *romantismului* german de la începutul sec. 19. Ideile lui **H.** au exercitat o influenţă fecundă asupra lui Goethe, Hegel şi Feuerbach. *Op. pr.:* „Idei asupra filozofiei istoriei omenirii" (4 vol., 1784—1791), „Glasurile popoarelor în cîntece" (2 vol., 1778—1779). În lb. română au apărut „Scrieri" (1973).

HERMENEUTICĂ, 1. Denumire tradiţională dată ansamblului metodologic de reguli necesare interpretării vechilor texte religioase, obscure, criptice, în general antice sau dificile. Prin extensiune, rezultatul însuşi al interpretării. Trebuie făcută o disociere între practica **h.**, respectiv, aplicarea concretă, interpretarea propriu-

Scanned with OKEN Scanner

zisă a textelor şi teoria generală a exegezei **h.** 2. Ca disciplină, **h.**, îndeosebi începînd cu Schleiermacher, este teoria procesului de *interpretare* şi *înţelegere*, în funcţie de diversitatea obiectelor sale, care acoperă întreaga sferă spirituală, culturală, artistică. Specific acestui proces este „cercul hermeneutic" şi ansamblul relaţiilor sale reciproce: schema conceptuală a interpretului — datele textului, alternanţa tot — parte, analiză — sinteză, trecut — prezent, inducţie — deducţie etc.; 3. (În filozofia contemporană). Tehnică de descifrare a unui *dat*, considerat ca simbolic, frecvent folosit în *psihanaliză* şi în *analiza structurală*. În acest din urmă sens, **h.** apare ca teorie a *decodificării* şi interpretării *semnelor*, ca *reflexie* filozofică asupra *simbolurilor* religioase, *miturilor*, emoţiilor, oricăror forme de expresie umană care semnifică ceva, considerate, prin definiţie, polivalente, şi, ca atare, ca disociere a *semnificantului* şi *semnificatului* lor. **H.** fenomenelor umane susceptibile de interpretare se deosebeşte de „analiza" obiectivă a fenomenelor naturale. Apelul la **h.** este propriu mai ales *fenomenologiei existenţialismului* (Heidegger, Jaspers, Sartre, Ricoeur), existenţa umană fiind, pentru aceasta, un „semn" care aşteaptă să fie tălmăcit de filozofie, cu mijloace specifice, în special prin *intuiţie*. Pornind de la conceptul diltheyan de „înţelegere", **H.** Gadammer, discipolul lui Heidegger, a teoretizat o „hermeneutică filozofică" care subliniază valoarea autonomă a discursului filozofic, contracarînd mărginirea pozitivistă. În continuarea fenomenologiei, P. Ricoeur a elaborat o **h.** adaptată analizei fenomenelor culturii, formulă de circulaţie astăzi în gîndirea franceză şi în cea anglo-saxonă.

HERZEN, Aleksandr Ivanovici (1812—1870), democrat-revoluţionar, filozof materialist şi scriitor rus. În scrierile sale filozofice „Diletantismul în ştiinţă" (1843) şi „Scrisori despre studiul naturii" (1845—1846), **H.** a pledat pentru legarea filozofiei de ştiinţă. El a criticat atît idealismul, în special pe cel hegelian, cît şi materialismul metafizic şi vulgar. Depăşind mărginirea materialismului contemplativ feuerbachian, **H.** a sesizat legătura dintre filozofie şi politică. El l-a criticat pe Hegel pentru împăcarea lui cu rînduielile conservatoare şi a arătat că dialectica trebuie înţeleasă ca o „algebră a revoluţiei" şi nu ca o „aritmetică a stagnării". „Herzen s-a apropiat nemijlocit de materialismul dialectic, oprindu-se în faţa materialismului istoric" (V.I. Lenin). Ca autor al aşa-numitei teorii a „socialismului rus", el a crezut în mod greşit că Rusia va ajunge la socialism pe calea obştilor ţărăneşti, evitînd dezvoltarea capitalistă. Luînd apărarea principiilor realismului critic, **H.** a afirmat legătura indestructibilă a artei cu viaţa şi a socotit literatura ca o tribună a ideilor înaintate. *Alte op.:* „Despre dezvoltarea ideilor revoluţionare în Rusia" (1851). În lb. rom. au apărut „Opere filozofice alese" (2 vol., 1950, 1954).

HESIOD, poet grec din a doua jumătate a sec. 8 sau începutul sec. 7 î.e.n. **H.** a evocat în poemul didactic „Munci şi zile" (trad. rom., 1930, 1957), scris în hexametri, societatea greacă presclavagistă, văzută prin prisma micului agricultor, apăsat de cei avuţi şi puternici. Aici, mituri ca acela al „vîrstelor" omenirii sau al Pandorei au menirea să susţină năzuinţa către dreptate a celui oprimat şi efortul său de a elibera de „rele" anevoioasa sa muncă zilnică şi de a o face mai prielnică lui. „Theogonia" (trad. rom. 1973), poemul genealogiei zeilor are în substrat sensuri cosmogonice şi etice. În opera lui **H.** se îmbină *realismul* cu superstiţia naivă iar remarcabila lui substanţă lirică e înnobilată de prefigurarea unora dintre conceptele filozofice de mai tîrziu.

Scanned with OKEN Scanner

HIEROFANIE, v. **SUPRANATURAL.**

HIEROGLIFE *(teoria hieroglifelor)*, teorie agnostică conform căreia *senzaţiile* şi *reprezentările* omului n-ar fi imagini, *copii*, reproduceri ale lucrurilor şi ale proceselor reale, ci semne convenţionale, *simboluri*, **h.** care nu au nici o asemănare cu obiectele reprezentate de ele. *Teoria* **h.** a fost promovată în sec. 19 de unii naturalişti germani, adepţi ai *idealismului „fiziologic"*, ca J.P. Müller şi H. Helmholtz. *Teoria* **h.** implică neîncrederea în mărturiile organelor de simţ, în posibilitatea cunoaşterii lumii. Ea duce la negarea adevărului obiectiv şi la îndoială în ceea ce priveşte existenţa realităţii obiective însăşi, deschizînd astfel calea *idealismului subiectiv*. V.I. Lenin a combătut teoria **h.** în opera sa „Materialism şi empiriocriticism", opunîndu-i teoria materialist-dialectică a *reflectării*. Sin. *teoria simbolurilor*.

HILBERT, David (1862—1943), matematician şi logician german, fondatorul şcolii de matematică de la Göttingen, considerat, alături de A. Tarski, întemeietorul metamatematicii. Paralel cu dezvoltarea pe care a dat-o geometriei printr-un sistem *axiomatic* necontradictoriu, independent şi complet, **H.** s-a preocupat totodată şi de fundamentele logice ale matematicii, de natura *sistemelor formalizate* ale logicii şi matematicii. În legătură cu aceasta, **H.** perfecţionează, alături de P. Bernays, sistemul axiomatic expus de B. Russell şi A.N. Whitehead în „Principia Mathematica". Arătînd că a 5-a *axiomă* (asociativitatea disjuncţiei) este deductibilă şi deci e de fapt o *teoremă*, el creează un nou sistem axiomatic al *calculului propoziţional*, care prin extindere poate cuprinde şi *calculul predicatelor* şi care e cunoscut sub numele de sistemul Hilbert-Bernays. Concepînd *logica simbolică* (matematică) drept metamatematică, **H.** iniţiază curentul *formalismului* în cercetarea sistemelor formalizate. El considera că un sistem axiomatic este suficient prin el însuşi dacă este consistent, adică dacă se bucură de proprietăţile de noncontradicţie, independenţă şi completitudine. În acest fel, **H.** se situează pe o poziţie total opusă *intuiţionismului*, iniţiat de L.E. J. Brouwer şi A. Heyting. A introdus noţiunea de spaţiu metric („spaţiul **H.**"). *Op. pr.:* „Fundamentele geometriei" (1899), „Fundamentele logicii teoretice" (1928, în colab. cu Akermann).

HILEMORFISM (gr. *hyle* „materie" şi *morfe* „formă"), doctrină aristotelico-scolastică, preluată de către *neotomism*, care fundamentează existenţa corpurilor pe unirea a două principii: „materia primă" şi „forma substanţială". Primul principiu există în stare „pură", nedeterminat, pasiv, potenţial, identic cu sine în toate corpurile; al doilea principiu este determinant, activ, actual, realizat în mod specific în fiecare dintre corpuri. Unirea celor două principii dă naştere „materiei secundare" sau substanţei corporale, cu o natură specifică, determinată. **H.** a servit neotomismului pentru „argumentarea" existenţei lui Dumnezeu ca „formă pură", singura de acest fel. În rest, **h.** susţine că „forma" nu există ca atare decît obiectivată prin intermediul materiei, idee care reprezintă o primă intuire a raporturilor dialectice dintre *conţinutul* şi *forma* obiectelor şi fenomenelor materiale.

HILOZOISM (gr. *hyle* „substanţă", „materie" şi *zoe* „viaţă"), teorie de ordin filozofic, care, ignorînd deosebirile calitative dintre sistemele materiale, consideră că *viaţa* şi capacitatea de a simţi şi a gîndi ar fi proprii tuturor lucrurilor din natură. În istoria filozofiei premarxiste, **h.** a fost adesea o formă de exprimare a *materialismului*, fiind legat de ideea caracterului reflectoriu activ, dinamic al materiei (de ex. la materialiştii greci din şcoala ioniană, la filozofii Renaşterii) sau îndreptat împotriva concepţiei idealiste despre existenţa unei substanţe

Scanned with OKEN Scanner

spirituale (de ex., la Spinoza, la materialiştii francezi din sec. 18 etc.). Termenul **h.** apare pentru prima oară la filozoful idealist englez R. Cudworth (1617—1688).

HINDUISM, religie corespunzătoare celei de-a treia perioade din istoria religiilor indiene (primele două fiind cea vedică şi cea brahmană). În sanscrită este numită „Sanatana Dharma" (religia cea veşnică). Ca religie specifică, **h.** este greu de definit, deoarece nu are un *Credo* comun tuturor credincioşilor, un sistem filozofic unic şi nici un cult uniform, sau o „scriptură" echivalentă Bibliei etc. Ca sistem religios, **h.** apare, în linii mari, la începutul evului mediu, prin transformarea *brahmanismului*, atît sub influenţa credinţelor religioase ale noilor triburi indice care au trecut la brahmanism, cît şi prin influenţa unor religii ca *budismul*, *creştinismul* şi *islamismul*. **H.** moşteneşte de la brahmanism credinţa în *Brahman*, adică în Spiritul absolut şi etern, cauză originară, sursă şi sfîrşit al tuturor lucrurilor. Acest Spirit este conceput ca existînd sub forma unei triade de divinităţi numită „Trimûrţi". Brahma (principiul masculin care a creat lumea, dar care nu se identifică cu Brahman), Vişnu (principiul care menţine şi conservă lumea) şi Şiva (principiul care distruge lumea şi o recreează, reprezentînd izvorul vieţii noi). Brahma este rareori obiectul unui cult special şi are puţine temple; în schimb, Vişnu şi Şiva sînt divinităţi populare, fiecare dintre ei avînd zei subordonaţi sau înrudiţi. Zeul Vişnu, de pildă, evoluează prin zece încarnări (avatare) succesive, luînd înfăţişarea unor animale sau oameni, cu scopul de a salva omenirea de diferite catastrofe. De la aceştia din urmă sînt denumite cele două curente principale în **h.**: vişnuismul şi şivaismul. În afară de aceşti trei zei, există numeroase alte divinităţi, demoni, obiecte sfinte etc., **h.** fiind un politeism luxuriant, bazat pe ideea filozofică după care tot ce există ar fi o parte a divinităţii şi pe principiul după care lumea sensibilă ar fi doar o iluzie, „Maya" (formă efemeră de manifestare a lui Brahman), sortită dispariţiei. Prin **h.**, cultul religiei indiene devine mai democratic, mai accesibil maselor; apar ceremoniile colective; pentru prima dată se introduc templele; ritualurile se dezvoltă şi se complică în funcţie de cultul numeroaselor divinităţi protectoare. Apărut odată cu feudalismul indian, **h.** a conservat şi transmis de-a lungul secolelor, într-o formă religioasă, doctrina castelor, a grupurilor sociale închise, cu un rol esenţial în viaţa socială şi spirituală a individului. Pe linia dogmelor şi a filozofiei, **h.** dezvoltă moştenirea brahmanică; alături de „Vede" şi „Upanişade" apar epopeile „Mahabharata" (ce include Bhagavad Gîta, textul sacru hindus cel mai citit şi admirat) şi „Ramayana", iar mai tîrziu „Puranas", „Tantras" şi un mare număr de lucrări religioase aparţinînd unei secte sau alteia. Caracterizat printr-un amalgam de rituri şi ceremonii, cultul hindusit se axează pe regulile de conduită ale credincioşilor, lăsînd acestora o largă libertate în ce priveşte concepţiile cu caracter filozofic. Aceasta explică, printre altele, toleranţa religioasă a **h.** şi capacitatea acestuia de a asimila elemente ale altor religii, dar, totodată, şi greutăţile de care s-au lovit tentativele nereuşite de unificare la scară naţională a acestei religii. Tocmai de aceea, sectele rămîn o particularitate a religiei Indiei pînă în zilele noastre; în fruntea acestora situîndu-se aşa-numiţii „guru" (oameni sfinţi, învăţători). De-a lungul secolelor, dar mai ales în sec. 18 şi 19, în sînul **h.** s-au dezvoltat mişcări reformiste care au preconizat îndeosebi înlăturarea formalismului religios şi atenuarea consecinţelor provenite din existenţa castelor şi din doctrina filozofic-religioasă a castelor. Transformările cele mai importante din sînul **h.**, îndeosebi în această direcţie, se produc însă în zilele noastre şi ca urmare a reformelor din afara domeniului reli-

Scanned with OKEN Scanner

gios, declanşate de progresul economic şi social-politic al Indiei după eliberarea sa (1949) de sub ocupaţia engleză. În India contemporană are loc un vast proces de *secularizare* a vieţii sociale, ceea ce duce la restrîngerea influenţelor **h.**, altădată copleşitoare, asupra vieţii colective şi individuale a oamenilor. Ca filozofie, **h.** influenţează încă în zilele noastre unele pături de intelectuali europeni şi americani, pe fondul crizei ideologice a societăţii capitaliste contemporane. V. şi *indiană (filozofia i.)*.

HINTIKKA, Jaakko (n. 1929), logician şi filozof finlandez. Are contribuţii valoroase în numeroase domenii ale ştiinţei şi filozofiei actuale: logica matematică (o formă originală a teoriei *cuantificării)*, semantica şi pragmatica logică (construcţia unei semantici a logicii intensionale şi modale fundată pe ideea „lumilor posibile" şi a unei pragmatici logice, întemeiată pe *teoria jocurilor)*, logica inductivă, *teoria informaţiei* (a dezvoltat teoria semantică a informaţiei), logica *deontică* şi epistemică, filozofia logicii şi a matematicii (a propus o interpretare complet nouă, care răstoarnă dogmele pozitiviste, privind valoarea deducţiei, analiticitatea, structura raţionamentului matematic), istoria logicii şi a filozofiei, lingvistica teoretică. Contribuţiile lui **H.** izvorăsc din construcţia şi aplicarea progresivă a unei metode originale de analiză logică, pe baza căreia a putut, pe lîngă obţinerea unor rezultate ştiinţifice, să ajungă la o critică fundamentală şi multilaterală a viziunii epistemologice neopozitiviste. Această metodă i-a permis, în acelaşi timp, reconsiderarea unor gînditori din istoria filozofiei şi a logicii (Platon, Aristotel, Descartes, Leibniz, Kant, Frege, Wittgenstein, Carnap), şi reconstrucţia modernă a unor teme şi concepte principale ale filozofiei cunoaşterii (analiticitate, inducţie, deducţie, cunoaştere apriori, lucrul în sine, intuiţie, constructivitate ş.a.). *Op. pr.:* „Cunoaştere şi convingere" (1962), „Modele pentru modalităţi" (1969), „Logica, jocurile lingvistice şi informaţia" (1973), „Timp şi modalitate în gîndirea antică" (1974), „Cunoaşterea şi cunoscutul; perspective istorice în epistemologie" (1974).

HIPNOZĂ, stare asemănătoare somnului, produsă artificial prin stimuli hipnogeni şi mai ales prin sugestie, care se manifestă prin catalepsie (întepenirea trupului şi membrelor), slăbirea spiritului de discernămînt şi a controlului conştient, somnambulism provocat, amnezie după trezire. **H.,** deosebită de starea de veghe, se deosebeşte calitativ şi de somn; în stare hipnotică pot avea loc percepţii senzoriale şi unele acţiuni sugerate de hipnotizator; de asemenea ritmurile bioelectrice corticale înregistrate (electroencefalograme) nu sînt cele specifice somnului. **H.** cunoaşte mai multe stadii de profunzime, de la starea de sugestibilitate crescută şi pînă la faza somnambulică.

HOBBES, Thomas (1588—1679), filozof materialist englez. Sistematizînd materialismul precursorului său Fr. Bacon, **H.** a înlăturat inconsecvenţele teologice ale acestuia şi a dezvoltat o *ontologie* materialist-monistă consecventă. Totodată, corespunzător caracterului ştiinţelor naturii din vremea sa, **H.** a extins asupra tuturor sferelor cunoaşterii optica şi metodele geometriei şi mecanicii. El a negat diversitatea calitativă a realităţii, reducînd toate însuşirile senzoriale ale lucrurilor (culoarea, sunetul, mirosul, gustul etc.) la însuşirile lor spaţiale, cantitative: mărimea, forma, poziţia şi mişcarea, aceasta din urmă fiind concepută de el numai ca mişcare mecanică (deplasare în spaţiu). **H.** se situează în general pe poziţiile *senzualismului* materialist, fără să izbutească însă să rezolve problema trecerii de la *percepţiile* senzoriale la *noţiunile* generale, ceea ce l-a dus la o îmbinare exterioară, eclectică a *empirismului* cu *raţionalismul.* În filozofia sa socială, **H.** atribuie trăsă-

Scanned with OKEN Scanner

turile caracteristice ale societăţii burgheze (anarhia, concurenţa, *individualismul* etc.) omului, societăţii omeneşti în genere. După el, „omul este lup faţă de alt om" *(homo homini lupus)* şi din această cauză „starea naturală" (anterioară statului) a oamenilor este „războiul tuturor împotriva tuturor" *(bellum omnium contra omnes)*. *Statul* a fost creat, după **H.,** de oameni pe calea unei înţelegeri, a unui *contract social*, cu scopul de a pune capăt acestei stări de lucruri şi de a menţine pacea în societate. Întrucît, prin respectivul contract, în schimbul păcii şi securităţii, oamenii şi-au cedat statului drepturile lor naturale, **H.** concepea statul ca o putere totalitară, indiferent de forma pe care ar dobîndi-o. Concepţiile sale asupra statului şi dreptului au exercitat o mare influenţă asupra dezvoltării gîndirii social-politice burgheze. *Op. pr.:* „Leviathan sau materia, forma şi puterea unui stat ecleziastic şi civil" (1650).

HOCKING, William Ernest (1873—1966), reprezentant proeminent al *personalismului* din S.U.A. Discipol al lui W. James, căruia i-a succedat ca profesor de filozofie la Universitatea Harvard; a construit un sistem filozofic al personalismului absolutist, care critică *relativismul* pragmatist, considerînd că principala cauză a frămîntărilor sociale şi a crizelor politice ar constitui-o „haosul" lăuntric al omului, transpus în viaţa socială, rezolvarea putînd fi obţinută numai în „imperiul persoanei", prin transpunerea în viaţă a perceptelor unei „metafizici teiste a persoanei" şi acceptarea „primatului metafizicii asupra politicii". Teoria sa, cu accente critice la adresa *civilizaţiei* tehnocratice capitaliste şi a efectelor ei în planul *alienării* umane, eşuează într-o triplă *utopie:* „stingerea luptei de clasă", „*convergenţa* capitalismului cu socialismul", „religia universală". *Op. pr.:* „Semnificaţia lui Dumnezeu în experienţa umană" (1912), „Omul şi statul" (1926), „Civilizaţia lumii care va veni" (1956).

HOLBACH, Paul Henri, baron d' (1723—1789), filozof materialist şi ateist francez, colaborator al „Enciclopediei", unul dintre ideologii revoluţiei franceze din 1789. A expus în modul cel mai sistematic concepţia materialist-mecanicistă a materialiştilor francezi din sec. 18 („Sistemul naturii sau despre legile lumii fizice şi ale lumii morale", 1770, trad. rom. 1957). Pentru **H.,** *natura, materia* este necreată şi indestructibilă. *Mişcarea* (redusă la deplasarea în spaţiu) e considerată ca atributul ei inalienabil, iar *conştiinţa* ca o însuşire a materiei organizate într-un fel deosebit. Pornind de la noţiunea „*naturii umane*" a omului ca parte a naturii, **H.** a susţinut necesitatea înlocuirii societăţii feudale cu una „naturală" şi „raţională", care în realitate era însăşi societatea burgheză idealizată. Este şi autorul unor scrieri ateiste militante („Creştinismul demascat", 1767, trad. rom. 1966).

HOLISM *(gr. holos* „întreg"), modalitate de interpretare filozofică a fenomenelor ca *totalităţi*, ca *sisteme* în care părţile îşi pierd individualitatea şi se subordonează întregului. Potrivit concepţiilor holiste, de veche tradiţie, sistemul este determinat de relaţiile care se stabilesc între elementele ce-i sînt subordonate şi nu de natura acestora. Interpretările holiste din antichitate evoluau adesea spre o imagine *panholistă*, sintetic totalizatoare (deci monistă) asupra universului, conceput ca un mare întreg care subordonează integrativ nu numai totalitatea obiectelor şi fenomenelor naturale, ci şi omul, sub forma unei unităţi indivizibile om-natură sau om-univers. În filozofia modernă, ideea de întreg este concepută îndeosebi ca principiu de alcătuire şi ordonare a fenomenelor, ca tendinţă de integrare a elementelor în sistem, modelul unei asemenea interpretări oferindu-l pentru prima oară conceptul german de „Gestalt" (în baza căruia Christian von Ehrenfels, în 1890, concepe psi-

Scanned with OKEN Scanner

hicul ca întreg cu proprietăţi ce nu pot fi obţinute prin *adiţia* părţilor sale). Un aport remarcabil la întemeierea metodologică a **h.** modern l-a avut Jan Christian Smuts, în lucrarea „Holism şi evoluţie" (1926). Considerînd **h.** ca principiu al tendinţei generale către *sinteză* a universului în ansamblu (al originii şi progresului întregurilor în univers) şi ca principiu al cunoaşterii, el deduce cîteva idei fundamentale pentru caracterizarea conceptului de sistem şi a dialecticii relaţiilor dintre *întreg* şi *parte*: întregul există prin părţi şi părţile prin întreg; *sinteza* întregului şi părţilor se reflectă în caracterul holistic al funcţionării părţilor, existente de asemenea ca întreguri. Pe baza relaţiilor de coordonare şi de subordonare a sistemelor, Smuts deduce o imagine dialectic-holistă asupra *diacroniei* universului în ansamblu, conceput ca un ansamblu infinit de universuri, precum şi principiul structurării progresive (de la simplu la complex) a acestuia („selecţia holistă"), al cărui rezultat este creşterea capacităţii de organizare şi de omogenizare a universului, exercitată din ce în ce mai pronunţat la nivelele sale superioare de organizare (biologic, social şi uman). Dacă prin surprinderea dialecticii relaţiei între întreg şi parte a contribuit la întemeierea metodologiei sistemice, moderne, de analiză a fenomenelor, prin schema „selecţiei holiste", Smuts evoluează teoretic pe linia unor concluzii neovitaliste care, aplicate mecanic la structura şi dinamica vieţii sociale, conduc la un integralism sociologic cu rezonanţe apologetice la adresa *imperialismului* şi colonialismului britanic de coloratură neofascistă. Datorită acestei orientări teoretico-ideologice reacţionare, conferite de Smuts, **h.** a fost multă vreme compromis în gîndirea filozofică, fapt care i-a atras nenumărate critici din partea exponenţilor filozofiilor progresiste. Reconsiderarea **h.** şi debarasarea sa de consecinţele teoretice idealiste şi reacţionare împrumutate lui de către beneficiarii ideologici (neofascişti) ai concepţiei integraliste a lui Smuts, s-a realizat din perspectiva metodologiei ştiinţelor. În acest domeniu, o contribuţie hotărîtoare a avut-o L. von Bertalanffy care, prin intermediul conceptului de „organism", considerat ca un sistem deschis (aplicat în primul rînd în biologie), a ridicat principiul **h.** la nivelul unei *teorii generale a sistemelor* (1945). Cercetînd *izomorfismul* sistemelor şi corelaţiile dintre *structura* şi *funcţiile* acestora, teoria sistemelor permite o integrare a unor vaste domenii de realitate şi oferă fundamente logice pentru elaborarea unui *sistem unitar al ştiinţei*, precum şi premise pentru o pronunţată şi avantajoasă reducţie metodologică cu aplicabilitate nu numai la disciplinele ştiinţifice ontologice tradiţionale (fizică, biologie, psihologie, sociologie), ci îndeosebi la disciplinele tehnologice şi acţionale, de tipul teoriei organizării, ştiinţei conducerii, teoriei educaţiei etc. Alături de Bertalanffy, reprezentanţii de seamă ai **h.** pe plan metodologic sînt: O. Spann, care dezvoltă un sistem holist cu aplicaţii în domeniile economiei şi sociologiei; L. Gabriel, care a oferit (1956) o sinteză metodologică a „Gestalt"-ului logic; R.G. Jones, autorul unei teorii generale a integrării cu aplicaţie la structurile educaţionale (1964); J. Gebser, care a încercat (1966) o aplicare a principiului holist în domeniul filozofiei culturii, la explicarea structurilor conştiinţei etc. Fără să fi renunţat la unele orientări panholiste, şi deci la construirea speculativă a unor imagini de ansamblu asupra universului (conceput ca un „super sistem", caracterizat printr-o „grandioasă unitate") care ar exclude orice divergenţă între părţile componente, implicit pe plan social între diverse grupuri şi clase sociale (sugerîndu-se în această privinţă şi ideea raţionalităţii armoniei sociale, a concilierii claselor), invocîndu-se în acest sens şi unele spirite neotomiste sintetizatoare ca Teilhard de Chardin şi Pietro Ubaldi,

Scanned with OKEN Scanner

h. contemporan se defineşte tot mai mult ca o metodologie generală, ca o concepţie preocupată de relaţia dialectică dintre întreg şi parte în structura sistemelor, de tendinţa către întreg a fenomenelor, de legile mecanismului obiectiv al integrării şi omogenizării acestora, precum şi de semnificaţia sintezei în gîndirea teoretică, de manifestare a principiului **h.** în domeniul cunoaşterii.

HOMEOMERII, termen aristotelic referitor la sistemul lui Anaxagora din Clazomene, pentru a desemna *substanţele* corporale din care ar fi constituită natura, substanţele necreate, indestructibile, imuabile, existente în număr infinit şi divizibile la infinit.

HOMEOSTAZIE (gr. *homoios* „asemănător" şi *statis* „stare", „menţinere"), proces de *autoreglare* prin care se realizează menţinerea unui *sistem* într-o relativă condiţie de stabilitate şi *echilibru* şi de reîntoarcere a lui la o astfel de condiţie ori de cîte ori este supus acţiunii spontane a unor *factori* perturbatori interni sau externi. Organismele vii sînt, în condiţii normale, sisteme homeostatice. Preluată de către unii sociologi nemarxişti, ideea **h.**, a echilibrului, a fost folosită uneori, cu referire la societatea capitalistă contemporană, ea desemnînd capacitatea acestei societăţi de a se „autoregla" şi, prin urmare, de a se menţine. Folosită în acest context, noţiunea de **h.** capătă o semnificaţie conservatoare, apologetică.

HOMOMORFISM, concept matematic general, a cărui definiţie precisă se obţine în algebra modernă. În termeni mai puţin precişi, **h.** este o corespondenţă univocă între un sistem A şi un sistem B prin care se păstrează operaţiile şi relaţiile. Ca şi conceptul mai strict de *izomorfism*, **h.** are o mare aplicabilitate în cadrul *raţionamentelor analogice* în studiul relaţiilor dintre teorii, în cercetările asupra structurii măsurării ş.a.

HÖNIGSWALD, Richard (1875—1947), psiholog, pedagog şi filozof german din şcoala *realismului critic* neokantian. Întemeietor al unei „psihologii a gîndirii" înţeleasă ca „teorie filozofică a conştiinţei şi a existenţei obiectului", **H.** s-a remarcat prin studii de teoria cunoaşterii şi de epistemologie, care subliniază necesitatea analizei conceptelor psihologiei şi a aplicării matematicii în acest domeniu. **H.** a fost totodată un istoric al filozofiei, exercitînd influenţe puternice asupra şcolii istorico-filozofice germane contemporane. Istoria filozofiei este pentru **H.** o dezvoltare a problemelor şi conceptelor spre sistemul filozofiei, în orice fază a istoriei sale corpul sistematic al filozofiei fiind contemporan şi activ. **H.** a adus remarcabile contribuţii la progresul filozofiei limbajului şi în pedagogie. *Op.pr.*: „În legătură cu conflictul asupra fundamentelor matematicii" (1912), „Problemele principale ale psihologiei gîndirii" (1913), „Filozofia antichităţii" (1917), „Fundamentele psihologiei gîndirii" (1921), „Filozofia de la Renaştere pînă la Kant" (1923), „Problemele fundamentale ale teoriei «cunoaşterii»" (1931), „Istoria teoriei cunoaşterii" (1933), „Filozofie şi limbaj" (1937), „Ştiinţă şi artă" (postum, 1961).

HONTERUS, Johannes (1498—1549), umanist sas, reprezentant al umanismului în ţările române. Revenit în Transilvania după studii la Viena, Cracovia şi Basel, s-a afirmat printr-o concepţie înaintată şi printr-o activitate culturală multiplă (pedagog, matematician, editor, tipograf etc.). A luat poziţie faţă de concepţia religioasă tradiţională, folosind argumente ştiinţifice (teoria heliocentrică copernicană, pe care o cunoscuse în timpul şederii sale la Cracovia, înainte ca aceasta să fi fost publicată) şi cunoştinţele medicale şi de psihologie animală (fiind primul cercetător în această direcţie din sud-estul Europei) precum şi argumente politice, fiind un propagator al ideilor *Reformei*. Opera

Scanned with OKEN Scanner

principală a lui **H.**, „Rudimenta Cosmographica“ (1530), a avut un rol important în răspîndirea acestor idei, fiind, timp de un secol, cel mai folosit manual de geografie şi astronomie. Ea conţine şi reflecţii ce intuiesc unitatea istorică şi geografică a celor trei ţări româneşti, idee ilustrată şi de harta intitulată „Dacia Transylvania, Valachica, Moldavia“ (1532). **H.** a deschis noi căi învăţămîntului şi culturii. El a întemeiat o tipografie (1535) în care au fost tipărite cărţi didactice şi a organizat gimnaziul din Braşov (1544) pe baze umaniste.

HORKHEIMER, Max (1895—1973), filozof şi sociolog german, reprezentant al *Şcolii de la Frankfurt*. Preocupat mai ales de problemele filozofiei şi antropologiei sociale precum şi ale sociologiei cunoaşterii. Întemeindu-se pe critica marxistă a economiei politice şi pe dialectica hegeliană **H.** a adus o importantă contribuţie la elaborarea „teoriei critice“ a societăţii, opusă teoriei „tradiţionale“, considerată drept contemplativă şi implicată în menţinerea relaţiilor sociale (în speţă a celor capitaliste) existente. Situîndu-se în afara organizării sociale date, „teoria critică“ este o „critică imanentă“ a societăţii capitaliste; ea ţinteşte la subminarea, şi nu la menţinerea acesteia. În opoziţie cu modul de cunoaştere specific ştiinţelor naturale, mod pe care **H.** îl consideră atemporal, subordonat strict discursului logic, „teoria critică“ este considerată ca avînd sarcina de a releva conceptul de „om“ în calitatea sa de creator al istoriei, capabil de a compara ceea ce este cu ceea ce trebuie să fie. Iniţial, **H.** concepea „teoria critică“ drept un mod de demistificare a *„falsei conştiinţe“* generată de ordinea burgheză şi un mod de cunoaştere care să servească formării *conştiinţei de sine* a proletariatului. Ca şi alţi reprezentanţi ai Şcolii de la Frankfurt, **H.** a fost influenţat de hegelianism, de concepţia lui Marx, de scrierile timpurii ale lui G. Lukács, de freudism, de unde caracterul inconsecvent al creaţiei, ca şi al atitudinii politice. *Op.pr.*: „Studii despre autoritate şi familie“ (1936), „Teorie critică şi teorie tradiţională“ (1970), „Începuturile filozofiei istoriei burgheze“ (1971), „Studii social-filozofice“ (1972).

HUIZINGA, Johan (1872—1945), istoric şi teoretician olandez al culturii. Lucrările lui **H.** se impun printr-o adîncă erudiţie şi printr-un fin spirit de sinteză, ca şi prin calităţile lor eseistice. **H.** s-a aplecat cu pasiune asupra culturii orientale, şi, mai ales, asupra civilizaţiei europene al căror sens *raţional* a căutat să-l releve. *Op. pr.*: „Amurgul evului mediu“ (1919, trad. rom. 1970), „Erasm“ (1924, trad. rom. 1974), „Explorări în istoria culturii“ (1929), „Criza civilizaţiei“ (1935), „Homo ludens“ (1938, trad. rom. 1977), „Considerare asupra perspectivelor de vindecare ale culturii noastre“ (1945).

HUMBOLDT, Alexander (1769—1859) naturalist şi geograf german, iniţiator al unei noi direcţii în cercetarea geografică şi în studiul naturii în general, numită de el „maniera estetică de tratare a ştiinţelor naturale“, vizînd o înţelegere unitară a universului, izvorîtă dintr-un simţ romantic al naturii. *Op.pr.*: „Imagini ale naturii“ (2 vol., 1808), „Cosmos“ (4 vol., 1845—1858, trad. rom. parţial, 1970).

HUMBOLDT, Wilhelm Karl von (1767—1835), om de stat german cu vederi liberale, filozof al istoriei, estetician, precursor al lingvisticii moderne. Ca reprezentant de frunte al *umanismului* şi al ideii de *umanitate* în perioada de înflorire a filozofiei clasice germane, **H.** a susţinut un ideal de cultură apropiat de cel al lui Schiller şi Goethe şi a pledat pentru valoarea şi utilitatea unui învăţămînt umanist în şcoli, considerînd că *statul* are menirea de a asigura şi de a apăra dezvoltarea liberă a individului şi a

Scanned with OKEN Scanner

naţiunii. În sensul idealurilor sale, **H.** a fost un participant la întemeierea Universităţii din Berlin. Concepţia despre lume a lui **H.** cuprinde trei idei fundamentale: universalitate, individualitate şi totalitate (ca modelare a vieţii în opera de artă). Cercetarea istoriei, ca şi cea a *limbajului*, nu este pentru **H.** un travaliu rezervat intelectului abstract; ea are ca premisă acţiunea comună a totalităţii forţelor sufleteşti umane. Dacă vrea să prezinte ceva mai mult decît o enumerare eterogenă de evenimente exterioare, istoricul trebuie să se transpună în interiorul persoanelor şi epocilor cu care are de-a face. Lingvistul, la rîndul lui, trebuie să conceapă *limba* ca exteriorizare şi instrument al sufletului poporului, menit să garanteze comunitatea de limbă. Generalizînd o vastă experienţă în cercetarea limbilor, **H.** a propus metoda studiului istorico-comparativ al acestora şi a evidenţiat *acţiunea inversă* a limbajului asupra gîndirii. Prin teza despre limbă ca „instrument formativ al gîndirii" („das Bildende Organ des Gedankens") şi ca „premisă a reflecţiei", precum şi prin conceptul de „formă interioară a limbajului" (innere Sprachform), **H.** sesiza rolul activ al *limbajului* în cunoaştere. **H.** considera limbajul ca un act primordial şi ca principiu al naşterii şi dezvoltării gîndirii, singura cale prin care gîndirea poate accede la adevăr. De aceea, pentru **H.,** orice reflecţie filozofică trebuie să aibă în centrul ei limbajul, care este totodată condiţia istoriei ca ştiinţă. *Op.pr.:* „Despre limitele activităţii statului" (1792); „Despre diferenţa de structură a limbilor şi influenţa sa asupra dezvoltării intelectuale a umanităţii" (1820), „Despre sarcinile istoricului" (1821), „Despre originea formelor gramaticale" (1822), „Despre limbile Kawi de pe insula Java" (postum, 1836—1839).

HUME, David (1711—1776), filozof, economist şi istoric englez, adept al *agnosticismului* şi al *scepticismului*. Preluînd *empirismul* lui Locke şi Berkeley, **H.** afirmă că toate cunoştinţele provin din *experienţă*. Aceasta din urmă, după **H.,** se prezintă ca o totalitate de „impresiuni"; problema izvoarelor acestora (ale *senzaţiilor* şi ale *percepţiilor* noastre) este însă irezolvabilă întrucît cunoaşterea nu poate depăşi limitele „impresiilor". **H.** a supus unei critici sceptice categoriile *cauzalităţii* şi *substanţei*. Cauzalitatea nu este, după el, un fapt obiectiv, ci are un temei pur psihologic. Experienţa ne arată numai faptul că un eveniment este urmat de altul, dar nu şi faptul că primul îl produce cu necesitate pe al doilea; succesiunea repetată a două evenimente creează în noi o obişnuinţă, o asociaţie, în virtutea căreia ne aşteptăm ca primul eveniment să fie urmat de cel de-al doilea. Totuşi critica humeistă a cauzalităţii a provocat necesitatea justificării logice a *inducţiei* ca metodă de întemeiere a principiilor ştiinţei. **H.** a negat şi existenţa unei substanţe materiale sau a uneia spirituale, căutînd originea noţiunii de substanţă în asociaţiile psihologice. **H.** conchidea că legăturile stabilite de ştiinţă între fapte nu exprimă nici o necesitate, ci numai o *probabilitate* care ne permite să ne orientăm în viaţa practică. Singurul domeniu al cunoaşterii certe este pentru **H.** matematica; necesitatea demonstraţiilor matematice îşi are însă temeiul în raţiunea însăşi, nu în experienţă. **H.** şi-a extins scepticismul şi asupra *religiei*, afirmînd că existenţa lui Dumnezeu nu poate fi dovedită. Filozofia lui **H.** a avut o influenţă deosebită asupra lui Kant, precum şi asupra *pozitivismului*, al cărui precursor poate fi socotit. S-a afirmat ca istoric şi autor de eseuri politice. Este cunoscut şi ca părintele modern al teoriei politice a *echilibrului* şi prin consideraţiile sale asupra problemei partidelor politice. *Op.pr.:* „Tratat despre natura umană" (1739—1740), „Cercetarea asupra intelectului uman" (1748, trad. rom. 1936).

Scanned with OKEN Scanner

HUS, Jan (1369—1415), gînditor şi reformator ceh, militant împotriva autoritarismului bisericesc, ideolog al mişcării populare antifeudale a cehilor, condamnat ca eretic şi ars pe rug în 1415. Încredinţat de autenticitatea exclusivă a *creştinismului* primitiv, nu recunoaşte biserica. Denunţă iraţionalitatea ritualurilor şi *dogmelor*, în special a transsubstanţierii. Învăţătura lui a fost continuată şi radicalizată de taboriţi care visau la o lume a deplinei egalităţi între oameni, a muncii, a păcii şi suveranităţii poporului.

HUSSERL, Edmund (1859—1938), filozof german, întemeietorul *fenomenologiei* în filozofia contemporană. Programul teoretic al gîndirii lui **H.** a fost transformarea filozofiei într-o „ştiinţă riguroasă" şi elaborarea logicii „pure" a cunoaşterii ştiinţifice. În acest scop, pornind de la matematica modernă, **H.** a analizat pe larg problema reformei logicii după modelul matematic, criticînd *psihologismul* şi consecinţele lui relativiste şi subiectiviste pentru logică şi teoria cunoaşterii. **H.** are merite deosebite în iniţierea analizei semantice (a cercetat amplu problema *semnificaţiei)* şi în formarea aparatului conceptual al logicii moderne. Căutînd să refundamenteze logica pe concepţia idealistă a „conştiinţei intenţionale", **H.** a ajuns la teoria „constituirii *transcendentale* a obiectului", care oscilează între idealismul subiectiv şi cel obiectiv, acordînd prioritate unei poziţii idealist-subiective conform căreia unica realitate a obiectului se află în însuşi actul „intenţional" de conştiinţă (adică orientat spre ceva) care îl „constituie". Ideile lui **H.** au exercitat o mare influenţă asupra dezvoltării ulterioare a filozofiei idealiste moderne, asupra gîndirii filozofice a lui N. Hartmann, asupra şcolilor *neorealiste* din S.U.A. şi din Anglia şi mai mai ales asupra *existenţialismului* german (Heidegger). *Op.pr.:* „Cercetări logice" (1900—1901), „Idei pentru o fenomenologie pură" (1913), „Logică formală şi transcendentală" (1929), „Meditaţii carteziene" (1932), „Criza ştiinţelor europene şi fenomenologia transcendentală" (1936), „Experienţă şi judecată" (postum, 1939). V. şi *fenomenologie.*

HUXLEY, Thomas Henry (1825—1895), biolog englez; adept al *darvinismului*, căruia i-a pus în evidenţă bazele filozofice materialiste. A introdus în filozofie termenul de *agnosticism.*

HYPPOLITE, Jean (1907—1968), filozof francez, traducător al „Fenomenologiei spiritului" şi comentator subtil al operei lui Hegel, pe care a interpretat-o în parte prin prisma *existenţialismului.* A analizat amplu valoarea şi semnificaţia *fenomenologiei* hegeliene. A scris studii despre importanţa operei lui Marx. *Op.pr.:* „Geneza şi structura «fenomenologiei spiritului»" (1947), „Logică şi existenţă" (1953), „Studii asupra lui Marx şi Hegel" (1955), „Figuri ale gîndirii filozofice" (2 vol., postum, 1971).

Scanned with OKEN Scanner

IAMBLIKOS (c. 275—330 e.n.), filozof neoplatonician, unul din principalii continuatori ai lui Plotin. Fondator al aşa-numitei Şcoli siriene, **I.** introduce în sistemul plotinian elemente de *pitagorism* şi îi amplifică *mistica*. Un stufos sistem de concepte, grupate în *triade*, complică schema triadică de bază a lui Plotin. A interpretat în sens alegoric dialogurile lui Platon. A scris „Viaţa lui Pythagora" şi un manifest filozofic. I s-a atribuit şi „Tratatul misteriilor".

IAN CIU (c. 440—c.360 î.e.n.), filozof materialist chinez, reprezentant al *daoismului* materialist. A promovat o doctrină întemeiată pe critica *civilizaţiei* oraşelor, pe ideea *individualităţii* omeneşti, care trebuie să se dezvolte, după **I.C.**, în mod liber, potrivit cerinţelor naturii.

IBN-HALDUN, Abdurrahman Abu-Zaid (1332—1406), istoric şi filozof arab, născut la Tunis. Autor al unei concepţii după care *istoria* este repetarea unor *cicluri* regulate şi alternante de ascensiune şi decădere ale imperiilor şi civilizaţiilor. Important teoretician politic, **I.-H.** a fost unul dintre precursorii *determinismului* geografic. *Op.pr.:* „Cartea poveţelor" („Cronica").

IBN-ROŞD, Abul-Valid Mohammed ibn Ahmed ibn Mohammed (latinizat Averroes (1126—1198), filozof şi medic arab, cel mai important gînditor medieval din lumea arabă, născut la Cordoba (Spania). A dezvoltat tendinţele materialiste ale filozofiei lui Aristotel, contestînd, de ex., primordialitatea „formei" asupra materiei. A respins teoria creaţiei lumii „din nimic", susţinînd că natura, ca şi Dumnezeu, există din eternitate; a negat ideea de miracol şi pe aceea a nemuririi sufletului. **I.-R.** a susţinut ideea existenţei unei raţiuni universale supraindividuale a speciei umane, idee care a avut un rol important în istoria gîndirii medievale. El a fost unul dintre iniţiatorii teoriei *adevă-*

Scanned with OKEN Scanner

rului dublu. Doctrina lui **I.-R.** a fost condamnată de teologi ca eretică. *Op. pr.:* „Infirmarea infirmării". V. și *averroism*.

IBN-SINA, Abu Ali (latinizat Avicenna) (c. 980 — 1037), filozof tadjic-persan, medic și cercetător al naturii, născut lîngă Buhara. A scris în limba arabă peste 300 de lucrări, în parte pierdute. A dezvoltat în mod creator unele dintre elementele viabile ale gîndirii aristotelice. Concepția sa filozofică cuprinde, în ciuda concesiilor făcute idealismului și *teologiei*, elemente materialiste prețioase. El afirmă că lumea există dintotdeauna, ca și Dumnezeu, din care ar proveni nu ca o *creație*, cum susțineau teologii islamici, ci ca o *emanație*. A afirmat existența unei legături indisolubile între materie și mișcare și a unei *legități* naturale universale. Ideile înaintate etice-politice ale lui **I.-S.** și atitudinea sa sceptică față de teologia oficială i-au atras ostilitatea aristocrației militare dominante și a clerului, care l-a declarat eretic. **I.-S.** a desfășurat o activitate rodnică și în domeniul științelor naturii. *Op. pr.:* „Cartea cunoștinței".

IBN-TUFAIL, Abu Bekr Mohamed ben Ald al Malic (latinizat Abubacer) (c. 1111 — 1185), medic, matematician, poet și filozof arab de la curtea califilor din Granada. Într-o povestire filozofică „Haiy fiul lui Yakzan", **I.-T.** descrie procesul de autodezvoltare intelectuală și morală a lui Haiy (= cel viu), fiul lui Yakzan (= cel treaz), care trăiește de la naștere singur pe o insulă pustie. Pentru că este ființă omenească, Haiy se poate umaniza, crede **I.-T.,** prin simpla *autocunoaștere* și *autoperfecționare*, în afara mediului social dar și a oricărei „științe" revelate de sus.

IBRĂILEANU, Garabet (1871—1936), critic și istoric literar român, sociolog al culturii, prozator, profesor universitar la Iași, animator cultural. Încă de tînăr a militat în mișcarea socialistă. Adept al esteticii istoriste, continuator al ideologiei literare inaugurate de Gherea, **I.** a fost, în primele patru decenii ale secolului nostru, unul dintre criticii proeminenți ai timpului. Fondator, alături de C. Stere, al „Vieții românești" (1906 — 1940, serie nouă 1945), **I.** a practicat o critică estetică, relevînd valoarea teoretică și metodologică a unor concepte precum specificul național în artă, tendenționismul implicit al operei (și al creatorului), rolul militant al artei, necesitatea reflectării în literatură a lumii țărănești, demonstrînd astfel locul categorial al eticului și politicului în sfera *esteticului*. Critica sa literară a utilizat echilibrat și armonios metoda estetică, cea psihologică și cea sociologică. Remarcabile au rămas studiile și exegezele sale despre opera lui Eminescu, Caragiale, Sadoveanu, Anatole France, Proust. Ca sociolog al culturii („Spiritul critic în cultura românească", 1909), **I.** a analizat procesul genezei și dezvoltării României moderne, subliniind necesitatea istorică a acestui fenomen și evidențiind critic cauzalitatea socială a forțelor care se opuneau acestei înnoiri (în special *junimismul)*. S-a făcut de asemenea cunoscut prin critica ideologică împotriva *sămănătorismului*, combătînd viziunea sociologico-politică retrogradă ca și estetica restrictiv-deformantă a acestuia. **I.** a fost, împreună cu C. Stere, inițiator și promotor al *poporanismului* („Poporanismul", 1905), contribuția sa în acest domeniu limitîndu-se îndeosebi la aplicarea conceptelor poporaniste în ideologia literară. Polemist redutabil, moralist profund („Privind viața", 1930), **I.** este autorul unui roman de maturitate („Adela", 1933), de fină analiză psihologică a comportamentului uman. *Alte op.:* „Scriitori și curente" (1909), „Opera literară a d-lui Vlahuță" (1912), „Note și impresii" (1920), „Scriitori români și străini" (1926), „Studii literare" (1930).

Scanned with OKEN Scanner

ICONIC *(semn i.)* (gr. *eikön* „imagine"), denumire dată de teoreticieni cu preocupări semiologice (Ch. S. Peirce, Ch. W. Morris, R. Jakobson, E.C. Ballard ş.a.) *semnului* care prezintă asemănare cu realitatea indicată de el, datorită însuşirilor sale comune cu cele ale realităţii date. Însuşirile respective permit inducerea unui *model* denumit *pattern*, comun atît semnului cît şi realităţii desemnate.

ID *(în psihanaliză)*, zonă pulsională (instinctuală) a psihicului, călăuzită de „principiul plăcerii" (v. *libido)* şi, de obicei, ţinută sub tensiune *(refulată)* de către conştient. **I.** ar fi „rezervorul energetic" al vieţii psihice, tendinţele sale putîndu-se manifesta în acord cu cerinţele societăţii, în mod simbolic, sub formă *sublimată*. Concepţia despre **i.** nu afirmă atotputernicia inconştientului, ci caută să descopere, în unele nevroze, dominarea insuficientă a *inconştientului* de către conştient; tratamentul psihoterapeutic ar urmări, astfel, să aşeze instanţa — *ego* — în poziţiile vremelnic ocupate de **i.** Sin. *sinele* (în limba germană = *Es;* în limba franceză = *le ça).*

IDEAL 1. Model superior de realizare umană, către care aspiră orice individ sau generaţie; cel mai înalt grad de desăvîrşire concepută în plan profesional, material şi spiritual constituind ţelul fundamental care motivează acţiunea oamenilor. **I.** se manifestă în toate domeniile de activitate umană (de ex., **i.** social, **i.** politic, **i.** economic, **i.** juridic, **i.** etic, **i.** estetic). În plan social, **i.** are un caracter istoric şi de clasă. **I.** clasei muncitoare este făurirea socialismului şi comunismului, năzuinţă supremă a umanităţii. Spre deosebire de **i.** altor clase sociale, **i.** clasei muncitoare reflectă veridic necesitatea istorică, legile progresului societăţii, căile realizării lui fiind direcţionate de către programele de acţiune ale partidelor comuniste, pe baza cunoaşterii ştiinţifice a legilor structurii şi dinamicii vieţii sociale. **2.** Ceea ce ţine de proiectul subiectiv asupra realităţii obiective, de reflectarea cu anticipaţie şi în baza unui sistem de valori a lumii exterioare în conştiinţa omului. **3.** (În epistemologie) Ceea ce caracterizează produsele activităţii de *idealizare*, de construcţie teoretică a unor *abstracţii* care, deşi create de subiect, nu pot fi definite ca simple imagini subiective, mentale, ci ca domenii de realitate; deşi prin geneză sînt produse ale subiectului, ele au un statut existenţial, se constituie ca „existenţă ideală".

IDEALISM, orientare fundamentală în filozofie, care, în opoziţie cu *materialismul*, consideră conştiinţa, gîndirea, ideile ca *factor primordial*, ca esenţă a existenţei, iar materia, natura, ca factor secund, derivat, ca mod de manifestare, de fenomenalizare al acestei esenţe ideale. Totodată, **i.** pune, implicit sau explicit, la îndoială sau neagă, în ultimă analiză, posibilitatea cunoaşterii *lumii* materiale sau respinge radical interpretarea cunoaşterii ca proces reflectoriu, ca reflectare ideală în plan subiectiv a *realităţii* obiective. **I.** are două variante fundamentale: **i.** obiectiv şi **i.** subiectiv **I.** *obiectiv* (Platon, Hegel, *neotomismul* şi *personalismul)*, care constituie, în ultimă instanţă, o încercare de a da o formă raţională *teologiei*, consideră că la baza existenţei stă o realitate spirituală de-sine-stătătoare (lumea ideilor, ideea absolută, spiritul suprem, raţiunea universală etc.) independentă de materie şi de subiect, de conştiinţa individuală a omului. **I.** *subiectiv* (Berkeley, Hume, Mach, *neopozitivismul* şi variantele sale) neagă existenţa obiectivă, independentă de subiect, a lumii exterioare; el recunoaşte ca unică realitate senzaţiile, percepţiile, reprezentările, conştiinţa individuală. Dar, în măsura în care domeniul ideilor postulat de **i.** obiectiv ca esenţă a existenţei nu reprezintă, de fapt, decît un produs (o *ipostaziere*) al conştiinţei oamenilor, deosebirea dintre idealismul obiectiv şi cel su-

Scanned with OKEN Scanner

biectiv este relativă şi convenţională. **I.** are rădăcini gnoseologice (care ţin de natura procesului cunoaşterii) şi rădăcini sociale, de clasă. În produsul complex şi contradictoriu al reflectării realităţii este posibilă fie o dezvoltare unilaterală, exagerată a uneia dintre treptele, laturile, momentele cunoaşterii, fie ruperea ei de realitatea obiectivă pe care o reflectă sau de produsul de ansamblu al acestei reflectări. Aşa, de pildă, în însuşi procesul formării şi folosirii *abstracţiilor* există posibilitatea ruperii *generalului de singular*, a transformării rezultatelor abstracţiei (a noţiunilor) în realităţi de-sine-stătătoare care ar exista separat de procesele lumii materiale. Odată cu formarea societăţii împărţite în clase antagoniste apar şi rădăcinile sociale ale **i.**, comune în mare parte cu cele ale religiei; separarea muncii intelectuale de munca fizică şi monopolizarea celei dintîi de către clasele dominante (ceea ce generează iluzia că activitatea spirituală a oamenilor ar fi cu desăvîrşire independentă de activitatea lor materială şi ar domina-o), dependenţa omului de forţele spontane ale dezvoltării sociale, care generează credinţa în *entităţi* spirituale supranaturale ce ar domina viaţa oamenilor *(fetişismul* ideologic, forma ideologică a *înstrăinării)*. Legătura lăuntrică, de principiu, a **i.** cu *religia*, posibilitatea fundamentării teoretico-filozofice a politicii conservatoare sau reacţionare au făcut adeseori din **i.** o *ideologie* a claselor conservatoare, în opoziţie cu materialismul care a constituit expresia ideologică a claselor progresiste. Lupta dintre materialism şi **i.** caracterizează întreaga istorie a filozofiei. Această luptă nu trebuie însă înţeleasă simplist, atribuindu-se **i.** un rol permanent şi exclusiv negativ, de frînă în dezvoltarea civilizaţiei şi culturii. Se cere a fi luat în considerare, printre altele, faptul că, datorită caracterului contemplativ şi metafizic al vechiului materialism, latura dinamică, activă a demersului filozofic a fost dezvăluită mai ales de **i.**; această dimensiune activă a fost înţeleasă însă numai ca activitate a *subiectului* sau a factorului spiritual în genere, dar nu ca activitate practică sau cu finalitate practică în sfera vieţii materiale. De aceea, însăşi dialectica modernă a apărut pe terenul **i.** sub forma dialecticii ideilor, a spiritului (Kant, Fichte, Schelling, Hegel). Nu poate fi subapreciat aportul raţionalismului, al umanismului raţionalist, al luminismului, după cum sînt de remarcat contribuţiile deosebite ale unor gînditori idealişti la întemeierea unor discipline ştiinţifice şi filozofice actuale: epistemologia, axiologia, filozofia culturii, logica. Atitudinea materialismului dialectic faţă de **i.** se caracterizează prin respingerea de principiu a acestuia, dar şi prin sesizarea problemelor reale puse de una sau alta dintre filozofiile idealiste, prin depăşirea soluţiei eronate date acelor probleme de către **i.** şi prin soluţionarea lor ştiinţifică, prin valorificarea elementelor pozitive, originale din ansamblul sistemelor idealiste respinse critic în ansamblu. Eliberarea gîndirii filozofice şi social-politice de sub influenţele **i.** constituie un proces complex care se desfăşoară istoriceşte pe temeiul *practicii sociale* revoluţionare şi al progresului cunoaşterii, al înlăturării oricăror prejudecăţi subiectiviste, voluntariste, dogmatice, vulgarizatoare şi fataliste proprii existenţei înstrăinate sub aspect natural şi spiritual.

IDEALISM ABSOLUT, doctrină filozofică a lui Hegel şi a discipolilor săi. Denumirea provine de la Hegel însuşi, care şi-a caracterizat propriul său sistem ca un **i.a.**, întrucît el ar depăşi, într-o *sinteză* superioară, idealismul subiectiv al lui Fichte şi idealismul obiectiv al lui Schelling. **I.a.** este o denumire generică şi pentru orientarea neohegeliană anglo-saxonă, reprezentată de Bradley, Bosonquet şi mai ales Royce, care renunţă la obiectivitatea dialecticii hegeliene,

Scanned with OKEN Scanner

subliniind latura metafizică-sistematică a operei lui Hegel.

IDEALISM „FIZIC“, formă a *idealismului subiectiv* şi a *agnosticismului*, care a apărut la sfîrşitul sec. 19 şi începutul sec. 20, în strînsă legătură cu revoluţia conceptuală şi metodologică din fizică. **I.„f.“** constă într-o interpretare idealist-subiectivă a noilor descoperiri şi procedee ale ştiinţei de către o parte a fizicienilor şi filozofilor care au interpretat răsturnarea reprezentărilor mecaniciste despre materie ca „dispariţie a materiei“, iar infirmarea materialismului metafizic de către noile rezultate ale fizicii ca dezminţire a materialismului în general. Cauzele de ordin gnoseologic ale **i.„f.“** sînt reprezentate de acele particularităţi noi ale cunoaşterii din fizică prin care s-a infirmat realismul epistemologic naiv şi materialismul mecanicist: matematizarea fizicii şi relativitatea cunoştinţelor ştiinţifice. Neputînd rezolva problema raportului dintre adevărul relativ şi cel absolut, pusă în mod acut de progresul furtunos al ştiinţei, reprezentanţii **i. „f“** (E. Mach, H. Poincaré, P. Duhem, K. Pearson ş.a.) au adoptat punctul de vedere gnoseologic relativist (agnostic), au negat conţinutul obiectiv al teoriilor din fizică (idealism subiectiv). **I. „f.“** a fost supus unei analize şi critici multilaterale de Lenin în cartea sa „Materialism şi empiriocriticism“. În ultimele decenii, dificultăţile teoretice legate de interpretarea mecanicii *cuantice*, a teoriei *relativităţii* etc. au dus la apariţia unor noi forme ale **i. „f.“.** Evoluţia fizicii contemporane a confirmat concluzia potrivit căreia înlăturarea oricărei forme de **i. „f.“** este posibilă numai prin înţelegerea dialecticii existente şi cunoaşterii şi prin pătrunderea ştiinţei în interiorul microcosmosului, al nivelurilor subatomice de organizare a materiei, precum şi prin depăşirea limitelor la care au ajuns la un moment dat diverse domenii de cunoaştere a naturii cu ajutorul mijloacelor şi metodelor adecvate ale ştiinţei contemporane.

IDEALISM „FIZIOLOGIC“, variantă a *idealismului subiectiv*, iniţiată de fiziologul german J.P. Müller (1801—1858). Interpretînd greşit fenomenul specializării simţurilor, el a formulat teoria „energiei specifice a organelor de simţ“, potrivit căreia *senzaţiile* nu ar reflecta realitatea obiectivă, fiind determinate de energia proprie a organelor de simţ. Concluziile agnostice ale **i. „f.“** au fost formulate de H. Helmholtz în teoria *hieroglifelor*. **I. „f.“** a fost supus unei analize critice edificatoare şi definitive de către V. I. Lenin în lucrarea „Materialism şi empiriocriticism.

IDEALISM TRANSCENDENTAL (IDEALISM CRITIC), termen folosit de Kant pentru desemnarea propriei sale concepţii filozofice, considerată ca atare întrucît cercetează critic, spre deosebire de idealismul anterior, numit de Kant „dogmatic“, condiţiile şi posibilitatea cunoaşterii însăşi şi în special formele *apriorice*, *transcendentale* ale cunoaşterii.

IDEALIZARE (în epistemologie) **1.** (În sens larg) Procesul de schematizare, simplificare a realităţii, întîlnit în orice proces de *abstractizare*. **2.** (În sens restrîns) Procedeu cognitiv de construire a unor „obiecte“ abstracte (ideale) care nu există ca atare în realitate, ci reprezintă cazurile-limită de existenţă a unor obiecte reale, respectiv existenţa lor în formă „pură“, nedenaturată de existenţa unor proprietăţi sau de acţiunea unor condiţii neesenţiale din punctul de vedere dat (de ex., gaz ideal, soluţie ideală, maşina cu aburi ideală a lui N.L.S. Carnot, punct, linie dreaptă ideală, experiment ideal etc.). **I.** reprezintă un tip superior de abstractizare, caracterizînd un nivel înalt al dezvoltării teoriilor ştiinţifice.

IDEAŢIE, proces de formare a *ideilor* şi a *conceptelor*, precum şi de înlăn-

Scanned with OKEN Scanner

ţuire sistematică a acestora într-o concepţie despre lume şi cunoaştere.

IDEE (gr. *eidos* sau *idea*, derivate din *idein* „aspect exterior", „formă vizibilă", lat. *idea)* **1.** (În sens larg) Tot ceea ce se constituie în mintea oamenilor ca produs al activităţii de gîndire. **2.** Părere sau concepţie personală, care comportă un mare grad de subiectivitate. **3.** Soluţie posibilă pentru o problemă teoretică sau practică. **4.** (În filozofie) Produs reflectoriu specific cunoaşterii *discursiv-raţionale*, diferit din punct de vedere cognitiv de produsele cunoaşterii perceptiv-*senzoriale*, dar constituit pe baza acestora. În acest sens, **i.** este sinonimă cu *noţiunea* sau *conceptul.* **I.** *artistică*, concept estetic care exprimă chintesenţa unei opere de artă, reprezentînd o sinteză între senzorial, afectiv şi intelectiv. A concepe arta ca fiind purtătoare de **i.** *artistice* înseamnă a respinge *ipso facto* acele poziţii teoretice care consideră *creaţia* şi receptarea operei ca procese exclusiv senzoriale, exclusiv afective sau exclusiv raţionale.

IDEI ÎNNĂSCUTE (*teoria* **i.i.**), teorie gnoseologică idealistă, nedialectică, potrivit căreia în conştiinţa omului ar exista de la naştere, independent de experienţă sau transcendental, preexistente, anumite idei (de ex., ideea de număr, de mişcare, de întindere etc.). *Teoria* **i.i.** a fost susţinută sub diferite forme de Platon, Descartes şi de alţi filozofi. Ea a fost criticată de pe poziţiile empirismului şi ale senzualismului materialist de Locke, Condillac ş.a. Sin. *ineism.* V. şi *empirism; raţionalism. Înnăscut.*

IDENTITATE, proprietate a unui obiect de a fi şi a rămîne, cel puţin un anumit timp, ceea ce este, calitatea sa de a-şi păstra un anumit timp caracterele fundamentale. **I.** este înţeleasă ca **i.** *abstractă* atunci cînd obiectele sînt luate în nediferenţierea lor, făcîndu-se abstracţie de existenţa unor laturi contrare, a unor deosebiri în structura fiecăruia dintre aceste obiecte. **I.** nu poate fi, însă, ruptă de *deosebire.* Identificînd un lucru cu el însuşi, noi îl deosebim, totodată, de toate celelalte. **I.** este înţeleasă ca **i.** *concretă* atunci cînd se dezvăluie unitatea dintre **i.** şi deosebire, faptul că deosebirea constituie fundamentul **i.** La nivel existenţial, orice obiect este prin natura sa o unitate de laturi contrare, respectiv, o sinteză între **i.** şi deosebire. În gîndire, **i.** se reflectă sub forma *principiului* **i.,** în conformitate cu care orice expresie îşi păstrează sensul pe parcursul unui anumit proces de gîndire. Încălcarea principiului **i.** dă naştere unor *sofisme.* Studiul **i.,** dezvoltat de logica clasică, s-a lărgit odată cu apariţia *logicii simbolice*, în cadrul căreia a apărut teoria **i.,** constituită sub forma unui *calcul logic.*

„IDEOLOGIA GERMANĂ", operă scrisă de K. Marx şi F. Engels în anii 1845—1846; reprezintă prima operă a marxismului matur, marcînd trecerea propriu-zisă a autorilor ei pe poziţiile materialismului dialectic şi istoric şi ale socialismului ştiinţific. Ea a fost consacrată combaterii idealismului „tinerilor hegelieni" (B. Bauer, M. Stirner ş.a.) şi a „socialismului adevărat" mic-burghez (K. Grün), precum şi criticii materialismului antropologic, contemplativ şi inconsecvent al lui L. Feuerbach, a umanismului său abstract. Pornind de la analiza activităţii reale, materiale a oamenilor, a *practicii* social-istorice, Marx şi Engels formulează aici principalele idei ale *materialismului istoric: conştiinţa socială* ca reflectare a existenţei sociale; *esenţa umană* ca ansamblu al relaţiilor sociale; rolul fundamental al relaţiilor economice, categoria de *formaţiune social-economică; lupta de clasă* ca forţă motrice a dezvoltării societăţilor antagoniste; *statul* ca dictatură politică şi juridică a clasei dominante economiceşte; temeiurile ştiinţifice ale ideologiei comuniste a proletariatului.

În această lucrare este continuată elaborarea noţiunilor de *înstrăinare* şi de *reificare*, precum şi tezele iniţiale ale teoriei marxiste despre revoluţia socialistă şi *dictatura proletariatului*. În „I.g." este analizată multilateral apariţia *ideologiei* înţeleasă aici de Marx şi Engels ca *falsă conştiinţă*, ca o concepţie care inversează raportul dintre existenţa socială şi conştiinţa socială, considerînd că rolul principal în istorie îl au *ideile*, reprezentările oamenilor şi nu producţia materială şi relaţiile „obiective stabilite pe baza ei între oameni". „I.g." a fost publicată postum, în 1932.

IDEOLOGIE 1. (În accepţia curentă, consacrată de V.I. Lenin) Totalitatea ideilor şi concepţiilor care reflectă, într-o formă mai mult sau mai puţin sistematizată, interesele şi aspiraţiile membrilor unei clase sau ale unei pături sociale, determinate de condiţiile obiective ale existenţei acestora, şi care serveşte la justificarea, la consolidarea sau la schimbarea relaţiilor sociale, în menţinerea sau crearea cărora clasa respectivă este interesată. Din **i.** fac parte ideile politice, juridice, morale, religioase, artistice, filozofice etc. În această ipostază, **i.** este o parte a *conştiinţei sociale;* în societatea împărţită în clase, ea are un caracter de clasă. Sfera **i.** este mai îngustă decît aceea a conştiinţei sociale, care cuprinde şi elemente fără caracter de clasă (ideile cu care operează ştiinţele naturii, diverse discipline cu caracter formal şi experimental), precum şi elemente nesistematizate (care intră în sfera cunoaşterii comune şi a psihologiei colective a oamenilor). **I.** dominantă într-o societate dată este aceea a clasei dominante sau conducătoare deoarece, posedînd mijloacele producţiei materiale, aceasta dispune şi de mijloacele producţiei şi difuziunii spirituale şi deci de posibilitatea de a impune celorlalte clase ideile sale. Reflectînd baza economică a societăţii, **i.** intră în componenţa *suprastructurii*, care are o sferă mai largă, incluzînd, pe lîngă idei, şi instituţii. Ca parte componentă a suprastructurii, **i.** are o independenţă relativă faţă de baza economică de care a fost generată. **I.** exercită o influenţă asupra altor laturi ale vieţii sociale, printre care şi asupra bazei care a generat-o. Ea accelerează sau frînează dezvoltarea socială, în funcţie de rolul, progresist sau reacţionar pe care îl are, într-o epocă istorică dată, clasa căreia îi aparţine. Valoarea cognitivă şi eficienţa unei **i.** depind de reflectarea gradual adecvată a existenţei sociale; a contradicţiilor obiective ale acesteia şi de influenţa pe care ea o cîştigă, datorită acestui fapt, asupra maselor. „Teoria devine o forţă materială de îndată ce cuprinde masele" (K. Marx). Dealtfel, orice **i.** este menită să servească, în ultimă instanţă, cerinţelor acţiunii sociale în general, ale acţiunii politice în special. Lupta ideologică este, alături de cea politică şi economică, una dintre formele luptei dintre clase şi grupuri sociale, exprimînd opoziţiile sau deosebirile de interese ale acestora şi mai ales caracterul ireconciliabil al intereselor fundamentale ale claselor antagoniste. Prin reflectarea justă a cerinţelor obiective ale dezvoltării sociale, **i.** clasei muncitoare, **i. socialistă, este o i. ştiinţifică şi constituie, de aceea, o puternică forţă materială, revoluţionară, călăuzind masele în lupta pentru răsturnarea orînduirii exploatatoare şi pentru construirea socialismului şi comunismului. 2.** (În accepţia iniţială dată de Marx şi Engels) ***Conştiinţa falsă***, mistificată, alienată, reflectare iluzorie, „răsturnată cu capul în jos", a raporturilor oamenilor cu natura, precum şi a raporturilor dintre oameni, condiţionată de limitele de clasă şi istorice ale unei epoci. Prin critica **i.** sau critică ideologică, concepţia lui Marx pune în evidenţă elementele de cunoaştere adecvată cuprinse într-o construcţie ideologică în care acestea se împletesc cu elemente de

Scanned with OKEN Scanner

cunoaştere inadecvată. **3.** (În sociologia nemarxistă a cunoaşterii) Termenul se foloseşte în accepţiunea **2.**, absolutizată în sensul ei negativ; unii reprezentanţi ai sociologiei cunoaşterii (de ex., K. Mannheim) consideră, astfel, într-o perspectivă relativistă, că orice **i.** este o interpretare denaturantă (în mod conştient sau involuntar) a realităţii, datorită interesului generat de o anumită poziţie socială, şi că, prin urmare, i n-ar putea avea o valoare cognitivă reală. În legătură cu conceptul mannheimian de „ideologie totală", D. Bell şi alţii au lansat teza „sfîrşitului ideologiei", invocînd un aşa-zis proces de „*dezideologizare*", determinat de progresul ştiinţei. Această concepţie a fost infirmată prin evidenţierea funcţiei de clasă a **i.** care nu încetează prin schimbarea proporţiei dintre elementele de cunoaştere adecvată încorporate într-o construcţie ideologică. Unii marxişti (L. Althusser ş.a.) au preluat această teză a opoziţiei dintre **i.** şi ştiinţă, deosebind şi în cadrul teoriei marxiste o componentă ştiinţifică (materialismul istoric, economia politică) şi una ideologică (materialismul dialectic). În realitate, teoria marxistă reprezintă o **i.** ştiinţifică (bazată, în ansamblu, pe ştiinţă), conformă sensului real al dezvoltării istorice progresiste, în care se îmbină dialectic *partinitatea*, *obiectivitatea* şi valorile etice.

„IDOLI", termen folosit de F. Bacon („Novum Organum", „De dignitate") pentru desemnarea celor mai generale şi mai adînc înrădăcinate în conştiinţa oamenilor categorii de *erori*, păreri şi idei false, împotriva cărora intelectul trebuie să se asigure şi să se apere în scopul realizării cu succes a operei de instaurare sau restaurare a ştiinţelor. Filozoful englez enumeră patru specii de „**i.**": 1) „**i.**" tribului, comun tuturor oamenilor, care reprezintă reflectarea denaturată a lucrurilor ca urmare a subiectivităţii percepţiilor, a simplificării şi uniformizării realităţii, a amestecării naturii umane cu aceea a lucrurilor; 2) „**i.**" cavernei, izvorînd din particularităţile individuale ale fiecărui om (temperament, educaţie, mediu etc.); 3) „**i.**" forului, erori a căror cauză rezidă în folosirea incorectă a cuvintelor, în sărăcia terminologică, în caracterul nedefinit sau echivoc al sensului unor termeni; 4) „**i.**" teatrului, format din doctrine şi idei false care, asemenea reprezentaţiilor teatrale pompoase, îi ademenesc pe oameni (filozofia scolastică, speculativă, cea empirică, alchimia, mentalitatea superstiţioasă etc.). Calea preconizată de Bacon pentru biruirea „**i.**" o constituie întoarcerea către *experienţă* şi prelucrarea ei inductivă.

IDONEISM (lat. *idoneus* „apt", „capabil de"), termen pus în circulaţie de către F. Gonseth, pentru a defini poziţia neoraţionalismului său, o poziţie care renunţă la perspectiva fundamentării sale autonome şi absolute, pe principii prime, în favoarea unor opţiuni cu valoare prospectivă, rămînînd principial deschisă confruntării cu *experienţa* şi, în consecinţă, deschisă revizuirilor. **I.** are o accepţie metodologică: „idoneitatea" unei opţiuni, unei idei directoare, unei doctrine, rezidă în faptul că acestea ţin seama de condiţii, răspund unor exigenţe, sînt conforme scopurilor şi intenţiilor, se relevă eficace. Opusul „idoneităţii" ar fi închiderea în sine *speculativă*, *aprioric*ă.

ILUMINISM, v. **LUMINISM.**

ILUZIE 1. (În sens restrîns; în psihologie) *Percepţie* falsă sau deformată a unui obiect, care, spre deosebire de halucinaţie, are loc în prezenţa obiectului. Unele **i.**, care sînt determinate de înseşi legile formării percepţiilor, sînt comune tuturor indivizilor sau majorităţii lor. (De ex., iluzia optică a lunii la orizont, care e percepută cu un diametru mai mare decît luna la zenit; iluzia tactilă a lui Aristotel de a percepe două bile cînd o singură

Scanned with OKEN Scanner

bilă este plasată între extremităţile indexului şi degetului mijlociu încrucişate). Alte **i.** apar datorită stării psihofiziologice existente la un moment dat la un anumit individ (emotivitate crescută, stare de aşteptare intensă a unui eveniment etc.), precum şi datorită unor boli nervoase sau psihice. **2.** (În sens larg) Cunoaştere falsă care este considerată reală.

IMAGINAŢIE, proces psihic de creare a unor reprezentări sau idei noi pe baza experienţei perceptive şi cognitive anterioare; capacitatea unui individ de a desfăşura această activitate creatoare. Produsele **i.** îşi au izvorul în realitate, chiar reprezentările fantastice (de ex., cele ale mitologiei) fiind elaborate pe baza unor elemente ale realităţii. **I.** este de două feluri: *reproductivă*, prin care sînt reprezentate mintal obiecte sau fenomene nepercepute direct, pe baza unor descrieri (ilustraţii, scheme, descrieri verbale etc.) şi *creatoare*, prin care sînt elaborate *imagini* şi idei noi, originale. **I.** reprezintă un moment esenţial al gîndirii creatoare, intervenind atît în procesul creaţiei artistice, cît şi în domeniul creaţiei ştiinţifice şi al invenţiilor tehnice. V. şi *creaţie*; *creativitate; fantezie; invenţie.*

IMAGINE, reprezentare sensibilă sau tablou mental concret, rezultat al reflectării senzoriale a obiectelor şi a fenomenelor. După *analizatorul* prin care se realizează, deosebim: **i.** vizuale, auditive, tactile, sinestezice, gustative, olfactive etc. În opoziţie cu teoria *hieroglifelor*, propagată de *idealismul fiziologic*, care susţine că senzaţiile şi reprezentările sînt simple *simboluri* fără asemănare cu obiectele corespunzătoare lor, materialismul dialectic, caracterizînd datele senzoriale ca **i.**, subliniază faptul că ele sînt *copii* veridice, reproduceri aproximativ fidele ale obiectelor şi fenomenelor. Senzaţia este „o imagine subiectivă a lumii obiective" (V.I. Lenin). În sens larg, termenul de **i.** se referă la orice formă de reflectare a realităţii obiective în conştiinţă, inclusiv la formele logice (de ex., noţiunile). **I.** *artistică*, obiectualizare într-un material anumit (de ex., culoare, linie, sunet, corp tridimensional) a unui elaborat al imaginaţiei artistice. **I.** *artistică* reprezintă deci, în limbajele specifice ale diferitelor arte, *semnificantul* central. În arta literară, **i.** *artistică* este constituită din cuvinte şi fraze, dar sensul acestora trimite la reprezentarea mentală concretă a unei *semnificaţii* intenţionale. Spaţiul şi timpul în care fiinţează **i.** *artistică* nu sînt spaţiul şi timpul fizic, uniforme şi fără coloratură, ci un spaţiu şi un timp ideal, specifice artei, altele decît cele pe care le studiază ştiinţele naturii. **I.** *artistică* are o încărcătură şi o profunzime semantică specifică, altele decît ale simplei imagini senzoriale. Deşi se exprimă prin **i.** concret senzoriale, **i.** artistică realizează unitatea între individual sau particular şi general, între concret şi abstract şi are o puternică forţă generalizatoare.

IMAGOLOGIE, ramură a sociopsihologiei profilată pe cercetarea sistematică a „imaginilor", adică a diverselor *reprezentări* pe care le au, una despre alta, diferitele popoare sau clase sociale. „Imaginile" constituie structuri cognitive specifice în care sînt selectate diverse informaţii asupra mediului uman înconjurător. Comportamentul uman este în mare măsură influenţat de asemenea structuri cognitive, care oglindesc procese de percepţie selectivă şi, uneori, denaturată, transmise prin viziunea istorică tradiţională, prin folclor, prin sistemul educativ, *mass media* şi alte canale de informaţie socializată. Imaginile înseamnă astfel reprezentarea organizată a unui fenomen (etnic sau social) într-un sistem perceptual, şi determină anumite stări mentale (intelectuale sau afective), perpetuînd frecvent mesaje transmise de istorie. Studierea sistemelor de imagini (prin

Scanned with OKEN Scanner

anchete) poate contribui la organizarea măsurilor coordonate în vederea preîntîmpinării şi evitării tensiunilor politice. Ea face şi obiectul preocupărilor UNESCO. Printre teoreticienii problematicii **i.** se află Hedley Cantrill şi Kenneth E. Bulding.

IMANENT (lat. *in* „în" şi *manere* „a rămâne"), care există în interiorul unui obiect, care acţionează dinăuntrul obiectului (de ex., cauză **i.**, scop **i.**, justiţie **i.**), fiind accesibil experienţei şi cunoaşterii umane. *Panteismul*, în măsura în care identifică divinitatea cu natura este o filozofie **i.**, marcînd trecerea de la idealismul teist la materialism. V. şi *tranzitivitate; transcendent.*

IMANENTĂ (*filozofia* **i.**), şcoală filozofică idealist-subiectivă, constituită în Germania la sfîrşitul sec. 19. Pe linia criticii „de la dreapta" a filozofiei kantiene, reprezentanţii acestei şcoli (A. Leclair, W. Schuppe, R. Schubert-Soldern ş.a.) susţineau că *existenţa*, *realitatea* reprezintă exclusiv conţinutul intern al conştiinţei, este *imanentă* conştiinţei. Filozofii imanentişti au evidenţiat însă unele aspecte importante ale interacţiunii dintre forma şi conţinutul cunoaşterii şi ale dialecticii cunoaşterii în genere. Unele concepţii ale *filozofiei* **i.** au fost ulterior preluate de adepţii *neorealismului* şi *pozitivismului*. Printre operele reprezentative ale *filozofiei* **i.** se pot cita: Schuppe, „Filozofia imanentă" (1897), „Compendiu de teoria cunoaşterii şi logică" (1910).

IMEDIAT-MEDIAT, pereche de determinaţii care exprimă raportul conştiinţei noastre cu *datul* obiectiv. *Imediat* presupune acest raport ca direct, nemijlocit, fără interval. Un prim dat *imediat* este însuşi obiectul considerat înainte de a fi fost pe deplin cunoscut, conceptualizat, încă „proaspăt", aşa cum se prezintă el simţurilor noastre. Astfel, se consideră ca „priză" *imediată* cu exterioritatea, senzaţia, în concepţiile empiriştilor sec. 18, percepţia, în psihologia formei *(Gestalt)* şi în *fenomenologie*. De asemenea, este apreciată ca *imediată* şi *evidenţa* carteziană. Termenul de *imediat* se aplică mai ales modurilor de cunoaştere nondiscursive, de tipul *intuiţiei*. După Bergson, datele conştiinţei, ca de pildă experienţa internă a *duratei*, a „eului profund", sînt *imediate* şi numai ştiinţele interpun noţiunile lor abstracte în raportul dintre *eu* şi *lume*. Un asemenea rol perturbator l-ar avea, după Lachelier şi Lagneau, ideile rezultate din reflecţie, cunoaşterea discursivă, iar după alţii, *limbajul* însuşi. Punctul de vedere intuiţionist. voindu-se antidogmatic, ajunge să fie, în esenţă, iraţionalist. Urmărind reabilitarea intuiţiei, el neagă conţinutul intelectual mediator al proceselor de conştiinţă. *Mediat* semnifică elementul de cunoaştere rezultat dintr-o asemenea interpunere denumită „*mediaţie*". Astfel, în cadrul silogismului, se demonstrează prin mediaţia premisei minore că în premisa majoră este cuprinsă concluzia. Pe plan ontologic, după Hegel, se consideră ca *mediată* reîntoarcerea la sine a Ideii absolute, prin medierea istoriei, a devenirii. Pentru Marx, comunismul este *mediat* prin *acţiunea umană* transformatoare, graţie *muncii* şi creaţiei istorice revoluţionare. În plan gnoseologic, cunoaşterea discursiv-raţională este mediată de cea perceptiv-senzorială, teoreticul este mediat de experimental. De fapt, pe plan obiectiv şi subiectiv, ontologic şi gnoseologic, **i.-m.** sînt complementare, indisolubil legate, se implică dialectic, reciproc. „Nu există nimic în cer, în natură, în spirit sau în altă parte care să nu implice deopotrivă imediatul şi mediatul" (Hegel).

IMPERATIV CATEGORIC, categorie a eticii lui Kant, formulată de el astfel: „acţionează numai conform acelei maxime prin care să poţi vrea totodată ca ea să devină o lege universală" („Întemeierea metafizicii mo-

Scanned with OKEN Scanner

ravurilor", 1785). **I.c.** este, după Kant, o lege morală inerentă *raţiunii* umane, avînd un caracter aprioric, deoarece este independentă de orice interese *empirice* ale omului. El se numeşte *categoric*, pentru că, spre deosebire de alte imperative numite de Kant *ipotetice*, care au în vedere un scop practic şi sînt subordonate acestuia ca mijloace în vederea atingerii lui (de ex. „Dacă vrei să fii sănătos, urmează prescripţiile medicului"), realizarea **i.c.** ar constitui un scop în sine, el avînd un caracter absolut, necondiţionat. Prin noţiunea **i.c.**, Kant a sesizat specificul formal al legii morale, forma sub care se exprimă *datoria*, dar, pe de altă parte, el a opus în mod rigid datoria intereselor şi existenţei „empirice" a omului *(rigorismul* kantian). Kant a dat şi o a doua formulare a **i.c.**, potrivit căreia trebuie să privim pe om întotdeauna ca un *scop* şi niciodată numai ca un mijloc, formulare ce exprimă tendinţele umaniste şi luministe din morala sa.

IMPERIALISM, stadiul ultim, monopolist, al dezvoltării capitalismului, al cărui început se situează la sfîrşitul secolului 19 şi începutul secolului 20. Generalizarea teoretică a fenomenelor şi proceselor specifice acestui stadiu al dezvoltării societăţii burgheze a fost făcută pentru prima dată de V.I. Lenin, rezultatele acestei opere fiind expuse, în special, în lucrarea „Imperialismul, stadiul cel mai înalt al capitalismului" (1916). Lenin defineşte **i.** ca stadiul monopolist al capitalismului, caracterizat prin următoarele cinci trăsături esenţiale: 1) concentrarea producţiei şi a capitalului atinge o treaptă foarte înaltă şi duce la crearea marilor monopoluri, care are un rol hotărîtor în viaţa economică; 2) fuziunea capitalului bancar cu cel industrial şi formarea, pe baza acestui „capital financiar", a unei oligarhii financiare; 3) exportul de capital ia tot mai mult locul exportului de mărfuri şi capătă o însemnătate deosebit de mare; 4) formarea unor uniuni monopoliste internaţionale ale capitaliştilor care împart între ele lumea; 5) terminarea împărţirii teritoriale a globului pămîntesc între cele mai mari puteri capitaliste. Observînd şi analizînd profund aceste fenomene, V.I. Lenin a putut să prefigureze **i.** nu numai ca epocă a formării unor monopoluri gigantice, dar şi ca „epoca transformării capitalismului monopolist în *capitalism monopolist de stat*". **I.** este epoca crizei sistemului capitalist şi a revoluţiilor proletare. Criza sistemului capitalist nu înseamnă însă o stagnare a forţelor de producţie şi nici epuizarea rezervelor şi capacităţii acestei orînduiri de a înfăptui progrese în domeniul ştiinţei şi tehnicii şi de a realiza creşteri de producţie în unele ţări sau în unele ramuri economice. Pe plan politic, **i.** se caracterizează prin tendinţa de restrîngere a democraţiei burgheze, prin promovarea în relaţiile internaţionale a unei politici de expansiune şi dictat. **I.** adînceşte contradicţiile dintre interesele monopolurilor şi cele ale întregii naţiuni, dintre ţările imperialiste şi ţările eliberate de sub jugul colonial, precum şi contradicţiile interimperialiste. În epoca contemporană, epoca trecerii omenirii de la capitalism la socialism, inaugurată de Marea Revoluţie Socialistă din Octombrie din Rusia, se desfăşoară un proces de restrîngere a sferei de acţiune şi de dominaţie a **i.**, ca urmare a formării sistemului mondial socialist, a prăbuşirii sistemului colonial, a creşterii luptelor sociale, a mişcărilor antiimperialiste. **I.** nu şi-a schimbat caracterul agresiv, dar raportul de forţe pe plan mondial este obiectiv favorabil forţelor democratice, progresiste, confirmînd ireversibilitatea procesului istoric de adîncire a *crizei* generale a capitalismului. „Situaţia lumii contemporane se caracterizează printr-o profundă ascuţire a contradicţiilor economice, sociale, naţionale şi politice la scară mondială. Se poate spune

Scanned with OKEN Scanner

că ne aflăm la începutul unei noi faze a crizei sistemului capitalist, care cuprinde toate sferele vieţii societăţii şi afectează, într-o măsură mai mare sau mai mică, toate continentele. Această situaţie, deosebit de complexă, grăbeşte procesul revoluţionar de schimbare a raportului de forţe pe plan internaţional în favoarea progresului social, a forţelor ce se pronunţă pentru o lume mai bună şi mai dreaptă" (Nicolae Ceauşescu).

IMPLICAŢIE, *conector* logic redat în limbajul natural prin propoziţiile „dacă..., atunci..." şi exprimat în logica simbolică prin semne ca „→", „⊃" aşezate între propoziţii, sau prin litera C aşezată înaintea acestora. **I.** reflectă o succesiune între două propoziţii, prima numită *antecedent*, iar a doua, care urmează celei dintîi, numită *consecvent*. **I.** se defineşte din punct de vedere logic prin aceea că este adevărată în orice situaţie, cu excepţia cazului în care antecedentul ar fi adevărat şi consecventul fals. Un astfel de operator se numeşte **i.** materială. În cadrul calculului propoziţional prin **i.** *materială*, se mai înţelege şi o expresie al cărei operator principal este **i.** materială şi care prin construcţia sa nu exclude posibilitatea de a fi falsă. Comparativ, prin **i.** *formală*, se înţelege o asemenea expresie care are ca principal operator tot **i.** materială, dar care este astfel alcătuită încît este imposibil ca antecedentul ei să fie adevărat şi consecventul fals. Teoria logică a **i.**, elaborată în liniile ei generale încă în antichitate, de Şcoala stoică, a fost redescoperită şi dezvoltată în evul mediu sub numele de teoria *consecvenţelor* şi a revenit în atenţia cercetătorilor odată cu apariţia şi dezvoltarea *logicii simbolice* (matematice), în cadrul căreia analiza ei s-a îmbogăţit simţitor. Astfel, a devenit clar că operatorul **i.** materială este nesatisfăcător în raport cu anumite exigenţe pe care el ar trebui să le satisfacă. De pildă, acest operator nu poate modela corespunzător **i.** necesară dintre premise şi concluzie într-o *inferenţă* validă şi nici succesiunea necesară de la cauză la efect. De aceea au fost propuse, definite şi analizate alte feluri de **i.** sub forma unor operatori logici speciali. Prima propunere (1932) este **i.** strictă, datorată lui C.I. Lewis, care se notează cu simbolul „⥽" şi care se defineşte în terminologia modurilor posibil, imposibil, necesar: o—**i.** strictă între p şi q este adevărată dacă *nu este posibil* ca p să fie adevărat şi q fals. O altă propunere datează din 1962 şi este datorată lui A.R. Anderson şi N.D. Belnap, care au definit o **i.** corespunzătoare relaţiei de la premisă la concluzie într-o inferenţă validă. Acest nou tip de **i.** numită „relaţie de antrenare" (în engl. *entailment*) este lipsită de sens dacă antecedentul şi consecventul nu au nici o parte în comun (de ex. formula „$p \rightarrow (q \rightarrow p)$" are sens şi este chiar validă, dacă semnul „→" reprezintă **i.** materială; în cazul în care el ar reprezenta „relaţia de antrenare", singurele formule acceptabile ar fi de forma „$(p \& q) \rightarrow p$", unde „&" reprezintă *conjuncţia* şi unde este evident că antecedentul şi consecventul au ceva în comun, respectiv propoziţia elementară „p").

IMPULS PRIMAR, noţiune potrivit căreia *mişcarea* materiei s-ar datora unui impuls iniţial din afara ei, imprimat de divinitate. Noţiunea se întîlneşte, în diverse variante, la Aristotel, Descartes şi Newton, la deişti etc.

INCERTITUDINE, v. **RELAŢII DE NEDETERMINARE; INDETERMINISM.**

INCONSISTENŢĂ, proprietate a unor expresii din *calculul logic* de a fi false în orice interpretare. Expresiile inconsistente pot fi înţelese şi ca *negaţii* ale expresiilor valide. Alături de expresiile consistente, cele inconsistente sînt excluse din alcătuirea unui *sis-*

Scanned with OKEN Scanner

tem axiomatic. V. şi *consistenţă*; *validitate.*

INCONŞTIENT, (în psihologie) totalitate a fenomenelor psihice care scapă conştiinţei, care nu se conştientizează; caracterul acestor fenomene. Fenomenele psihice **i.** se manifestă în diferite împrejurări: la copil în primii ani de viaţă, cînd conştiinţa individuală nu s-a format încă; la adult în starea de somn, în cursul viselor, cînd se succed diferite reprezentări, emoţii şi alte fenomene psihice fără o reflectare conştientă; în stare de veghe în cazul unor fenomene psihice care se produc în afara cîmpului conştiinţei, cum sînt reacţiile la acţiunea unor stimuli subsenzoriali sau *automatismele;* în unele maladii care produc abolirea conştiinţei. Se pot diferenţia fenomenele care se desfăşoară întotdeauna în afara conştiinţei, reprezentînd **i.** propriu-zis, de acele fenomene psihice care sînt la un moment dat **i.**, iar ulterior pot deveni conştiente, reprezentînd *subconştientul* (în psihanaliză *preconştientul).* Unele concepţii iraţionaliste în filozofie interpretează mistificat **i.** ca o forţă metafizică incognoscibilă, care se află atît la baza vieţii psihice a omului, cît şi la baza întregului cosmos (Schopenhauer, E. von Hartmann); altele exagerează rolul **i.**, înţeles ca o forţă (energie) psihică aparte în determinarea comportamentului uman *(psihanaliza),* individual sau colectiv (Freud, Jung). După Lévi-Strauss, în timp ce subconştientul este un simplu rezervor de amintiri, un domeniu al memoriei, **i.** reprezintă un cadru gol care se comportă faţă de imagini asemeni stomacului faţă de alimentele care-l parcurg, impunînd structuralitate elementelor nearticulate şi întîmplătoare, venite de aiurea (emoţii, reprezentări, amintiri, pulsiuni) şi epuizîndu-şi, prin aceasta, propria realitate.

INDEPENDENŢĂ, (în logică) proprietate generală a unui *sistem axiomatic* constînd în aceea că nici una din *axiomele* sale nu este deductibilă din celelalte în cadrul respectivului sistem. La nivelul sistemelor axiomatice, **i.** axiomelor marchează cerinţele principiului *identităţii* din logică, întrucît, pe baza însuşirii lor de a fi indemonstrabile, axiomele se identifică cu ele însele şi se diferenţiază astfel de *teoreme.*

INDETERMINISM, concepţie filozofică idealistă, opusă *determinismului,* potrivit căreia fenomenele şi procesele din natură şi din societate nu sînt determinate cauzal, nu se supun *necesităţii* şi *legităţii* obiective, fiind dominate de *hazard,* de *liber arbitru,* manifestîndu-se ca un haos de întîmplări. Potrivit **i.**, în viaţa socială, datorită inexistenţei unei *ordini* cauzale şi necesare, obiective, oamenii dispun de o *libertate* de alegere absolută, se pot crea şi desfiinţa legi după bunul plac al unor personalităţi investite de societate sau care îşi asumă abuziv răspunderi şi responsabilităţi decizionale şi de conducere. În plan gnoseologic, **i.** stimulează nemijlocit soluţii agnostice şi sceptice, iar în plan filozofic general, promovează poziţii voluntariste, iraţionaliste şi antiumaniste. În filozofia modernă, D. Hume a încercat să fundamenteze **i.**, procedînd la negarea caracterului obiectiv al relaţiilor cauzale pe care le considera un produs al psihicului uman, o consecinţă a nevoilor practice ale oamenilor, care, nesatisfăcute, îi fac pe aceştia nefericiţi. Asemenea concepţii au fost reluate, cu schimbări neesenţiale, de pozitiviştii contemporani, în această privinţă remarcîndu-se reprezentanţii *Cercului Vienez* (Carnap, Wittgenstein, Schlick), Reichenbach, care deduc relaţiile cauzale din *experienţă* sau din activitatea senzorială a oamenilor, precum şi de neokantieni, cu deosebirea că aceştia deduc ideea de *cauzalitate* din intelect, o consideră doar un instrument de cunoaştere, contestîndu-i, de asemenea, orice temei obiectiv. **I.**

Scanned with OKEN Scanner

a cunoscut o largă răspîndire în filozofia contemporană şi datorită faptului că în multe dintre domeniile mai noi ale ştiinţei nu au putut fi puse în evidenţă legături cauzale mecanice şi se operează încă şi astăzi exclusiv cu *legi statistice*, cărora li se contestă caracterul obiectiv. Aceasta deoarece mulţi oameni de ştiinţă au continuat să opereze cu un concept clasic de cauzalitate şi, respectiv, cu o accepţie mecanicistă asupra *determinismului* care, după cum se ştie, nu este aplicabilă la formele complexe şi superioare de mişcare a materiei. Astfel de interpretări indeterministe în ştiinţă s-au manifestat în fizica microcosmosului (**i.** *cuantic)*, în care comportarea duală, cuantico-ondulatorie a microparticulelor şi, respectiv, *relaţiile de nedeterminare* (incertitudine) ale acestora erau interpretate ca dovezi ale lipsei cauzalităţii, iar comportarea statistică a microfenomenelor era considerată ca expresie a *„liberului arbitru"* (Bohr, Heisenberg, Dirac, Pauli); în biologie, sub forma **i.** organic (Jordan), care ajunge la concluzia eşecului total al cauzalităţii şi determinismului în general, sau sub forma *finalismului* (Wendryes) care postulează reîntoarcerea la *teleologie* şi *finalism* în explicarea fenomenelor vieţii. Interpretări indeterministe se manifestă, de asemenea, în diverse concepţii sociologice burgheze contemporane, îndeosebi în cele de orientare neopozitivistă, în diverse concepţii structuraliste şi funcţionaliste din ştiinţele sociale particulare. Pentru toate acestea, conceptele de cauzalitate şi legitate sînt lipsite de valoare cognitivă, ele neavînd un temei în ordinea obiectivă a fenomenelor sociale, de unde rezultă (implicit) inaccesibilitatea esenţei fenomenelor sociale, neputinţa principială a oamenilor de a accede la sensurile şi valorile universului social. V. şi *determinism social*; *scop*; *complementaritate*.

INDIANĂ (*filozofia* **i.**), ansamblu de concepţii, teorii, doctrine, curente de gîndire filozofică, apărute şi dezvoltate pe teritoriul Indiei din antichitate. Filozofia **i.** se constituie în primele şcoli în sec. 7—2 î.e.n. Elemente pregătitoare (protofilozofice) apar încă în *„Vede"*. Şcolile filozofice „darsana" — punct de vedere) sînt împărţite, prin tradiţie, în *ortodoxe (Mimamsa, Vaişeşika, Nyaya, Samkhya, Yoga* şi *Vedanta)* pentru a fi respectat învăţătura *„Vedelor"* şi *„Upanişadelor"* şi *heterodoxe* sau „nihiliste" *(budismul, jainismul, çarvaka* şi *lokayata)* pentru a se fi opus acestei învăţături, contestîndu-i caracterul revelat. Împărţirea este însă convenţională şi inexactă de vreme ce în prima clasă există filozofii (şcoli) — Vaişeşika, Nyaya, în parte Samkhya — care se apropie mai degrabă de Çarvaka, iar Vedanta, de budism. Dincolo de clasificarea tradiţională pot fi deosebite însă unele şcoli (Mimamsa, Yoga, Vedanta, budismul şi jainismul) care, în succesiune religioasă, cultivă *spiritualismul* şi altele(Vaişeşika, Nyaya, Samkhya, Çarvaka), deschise, în măsuri diferite, către o viziune materialistă prin realismul reflexiv al ideaticii lor. Deşi de inspiraţie religioasă, nici Mimamsa, nici Yoga etc., nici chiar budismul nu sînt reductibile la aceasta, afirmîndu-se ca şcoli filozofice, interesante atît prin problematică, cît şi prin originalitatea ipotezelor. Mimamsa, de pildă, este sugestivă pentru cercetările actuale de filozofie a *limbajului;* Yoga şi Vedanta se impun ca tehnici, desigur, în multe privinţe, discutabile şi chiar inadmisibile, ale autocunoaşterii; budismul şi jainismul propun interpretări remarcabile în domeniul logicii şi al teoriei cunoaşterii; totodată, ele promovează şi o dialectică, ce-i drept, cu tendinţe relativiste. Dealtfel, viziunea dialectică şi intensa eticizare a discursului filozofic par să fie caracteristici generale ale tuturor şcolilor filozofice **i.**, fie de orientare spiritualistă, fie de orientare materialistă mai decisă (Çarvaka)

Scanned with OKEN Scanner

sau mai puţin pronunţată (Nyaya, Vaişeşika, Samkhya). Îndreptarea lor către problemele morale atestă, de fapt, centrarea interesului explicativ în om, faţă de care toate „punctele de vedere" se constituie în tehnici cu valoare practică. În perioada feudalismului timpuriu (sec. 4—10) *filozofia* **i.** s-a dezvoltat mai ales într-o direcţie idealistă, sub forma comentariilor la vechile „sutra" (texte de bază) atribuite întemeietorilor, în parte legendari, ai şcolilor filozofice tradiţionale. Astfel glosează: Vatsyayana (sec. 5), Uddyotakara (sec. 6), Jayanta (sec. 10), texte Nyaya; Prasastapada (sec. 4), Sridhara (sec. 10), texte Vaişeşika, Samkara (sec. 9), texte Vedanta etc. În secolele 11—16, în condiţiile fărîmiţării feudale şi ale pătrunderii cuceritorilor străini, în *filozofia* **i.** s-a intensificat dominaţia spiritualismului vedantic sistematizat de Samkara după care, recunoaşterea ca adevărată a existenţei lui *brahman* implică inutilitatea admiterii realităţii lumii lucrurilor. Gînditorul Ramanuja (sec. 12), şi el adept al şcolii Vedanta, se opune însă „monismului pur" al lui Samkara, propunînd, în schimb, un „monism limitat", în virtutea căruia poate fi admisă şi realitatea lumii. Pentru raţionalism şi pentru critica vedantismului absolut învăţătura sa este valorificată de adepţii mişcării eretice „bhakti" care-şi atinge apogeul în sec. 16—18. În poeţii şi gînditorii Kabir (1380—1418), Tulsi Das (1532 — 1624) *erezia*, cu vădit caracter antifeudal, revendicativ, concepută din perspectiva intereselor meşteşugarilor, negustorilor şi ţăranilor, şi-a avut doi dintre principalii doctrinari. La mijlocul sec. 18, Vali Ullah (1702—1762) schiţează planul unui stat ideal care să se întemeieze pe legile dreptăţii şi ale binelui. *Filozofia* **i.** modernă cuprinde două perioade: 1) *filozofia* **i.** nouă (sfîrşitul sec. 18 — începutul sec. 19) şi 2) *filozofia* **i.** contemporană. În cursul primei perioade, vechile şcoli filozofice îşi continuă existenţa, impunîndu-se în mod deosebit Vedanta, care se afirmă tot mai mult ca temei filozofic al *hinduismului*. Dintre celelalte filozofii poate fi remarcată, prin materialismul şi ateismul ei, resurecţia çarvaka-istă. În a doua jumătate a sec. 18 şi primul pătrar al sec. 19, în perioada cuceririi Indiei de către colonialiştii englezi, adepţii lui Vali-ullah — valliulla-iştii, s-au situat în fruntea mişcării antibritanice şi antifeudale a ţăranilor şi meşteşugarilor din nordul Indiei. În jurul anului 1800, în condiţiile ascuţirii luptei de clasă în interior şi ale contactului cu ideile progresiste din Occident, s-a format un curent luminist, întemeiat de Rham Mohun Roy (1772—1833) şi dezvoltat de Dvarkanath (sec. 18—19) şi Rabindranath Tagore (1861—1941). Militînd pentru instruirea poporului, luminiştii indieni, în genere, au considerat în mod iluzoriu că societatea indiană va renaşte pe calea reformării religiei. După marea răscoală naţională din 1857—1859, în economia indiană s-a format un sector capitalist. După această dată, *filozofia* **i.** e dominată de reprezentanţii noului luminism, de factură burgheză, şi de ideologi ai mişcării democrat-burgheze de eliberare. În sec. 20, în India a început să se răspîndească marxismul, în special sub impulsul Partidului Comunist din India, înfiinţat în 1933.

INDICATORI SOCIALI, v. **CALITATEA VIEŢII.**

INDIVID (lat. *individuum* „ceea ce e indivizibil"), fiinţă singulară (animală, vegetală) privită aparte, în raport cu specia; în plan social, omul ca unicitate în raport cu omul ca fiinţă generică; *persoana* privită în raport cu colectivitatea.

INDIVIDUAL 1. (În sens ontologic) Obiect sau corp determinat, limitat în spaţiu şi timp, privit sub aspectul

Scanned with OKEN Scanner

unității proprietăților sale specifice. În filozofia premarxistă valoarea ontologică a **i.** a fost subapreciată de orientările idealist-obiective și realiste (Platon, Aristotel, Toma d'Aquino, Hegel ș.a.), fiind considerat un produs al autodiferențierii generalului și supraapreciată de *nominalism* (W. Occam), *empirism* (J. Locke), *fenomenalism* (G. Berkeley) și *materialismul senzualist* (Condillac). Filozofia materialist-dialectică recunoaște caracterul obiectiv al **i.**, unitatea dialectică a **i.** cu *generalul*, ambele reprezentînd momente necesare de nedespărțit ale realității, care pot trece unul în altul. Generalul se manifestă prin individual, iar individualul conține în sine generalul, orice obiect sau fenomen fiind o sinteză a generalului și individualului. **2.** (În sens gnoseologic și semantic) Termen (sau concept) care se referă la un *singur* obiect, opus termenului (sau conceptului) general care se referă la o *clasă* de obiecte. În semantica logică, conceptul **i.** este uneori întrebuințat (Carnap, Church) pentru a desemna *intensiunea* unui termen care are ca *extensiune* un singur obiect.

INDIVIDUALISM, concepție (ansamblu de concepții) care ia ca punct de plecare individul (uman) izolat, privit ca ceva de-sine-stătător, independent de societate sau opus societății. În etică **i.** consideră *individualitatea* ca valoare supremă și deduce celelalte valori și norme din interesele acesteia, fie că este vorba de plăcerea sau de folosul individului *(hedonism, utilitarism)*, fie că este vorba de realizarea de sine a *individualității* etc. În sens curent, prin **i.** se înțelege atitudinea celui preocupat exclusiv sau excesiv de interesele sale individuale, fiind indiferent sau ostil față de interesele colective generale; acest sens al termenului este apropiat de sensul termenului *egoism*. **I.** reflectă, în societatea bazată pe proprietatea privată, contradicția dintre interesele diferiților indivizi, respectiv contradicția dintre interesele individuale și cele colective, obștești. El își găsește expresie, într-o formă sau alta, în toate sferele ideologiei burgheze și mic-burgheze (de ex. *subiectivismul* în filozofie, *anarhismul* în politică, teoriile din economie politică sau sociologie care iau ca punct de plecare individul izolat — „robinsonadele" de care vorbea Marx). Rolul și sensul **i.** este diferit în funcție de împrejurările istorice: progresist în epoca *Renașterii* și *luminismului*, cînd afirma drepturile *personalității* împotriva *ascetismului* religios, reacționar în formele sale extreme, antidemocratice din sec. 19—20, protestatar-utopic în unele curente ale filozofiei și artei moderne (curentele de avangardă, teatrul *absurd*, *existențialismul*). În socialism, desființarea proprietății private înlătură, în esență, baza obiectivă a **i.**, creînd condițiile adevăratei eliberări și dezvoltări a personalității, pe baza armoniei dintre interesele individuale și cele obștești, colective. Manifestările **i.**, opuse principial spiritului colectivist al moralei socialiste, își pot avea izvorul de data aceasta în neînțelegerea concordanței dintre interesele personale și cele generale sau în faptul obiectiv că aceste interese nu coincid întotdeauna în mod nemijlocit. Lupta împotriva **i.** presupune, de aceea, atît educarea oamenilor în spiritul *colectivismului*, al principiilor *eticii* și *echității* socialiste, cît și perfecționarea continuă a *relațiilor sociale* socialiste.

INDIVIDUALITATE, caracteristică definitorie a vieții, a unităților prin care ea se manifestă. Viața este concretizată în „ființe vii", adică în indivizi biologici. **I.** înseamnă: a) *discontinuitate* a materiei vii; b) *integralitate*-indivizibilitate a unităților prin care se manifestă mișcarea biologică; c) *diversitate* (unicitate, singularitate, specificitate) a indivizilor biologici. În prima accepțiune, **i.** este sinonimă cu existența concretă a organismelor; în accepțiunea a doua, **i.** presupune

Scanned with OKEN Scanner

nu numai o juxtapunere mecanică a părţilor organismului, sau o legătură anatomo-funcţională, ci şi sisteme de integrare (cum sînt, la animalele evoluate, sistemele nervos şi endocrin), acestea conferindu-i specificitatea, determinarea calitativă; în accepţiunea a treia, **i.** este rezultatul *eredităţii* şi al influenţelor mediului ambiant, fapt care le determină variabilitatea (ereditate identică nu o au decît gemenii uniovulari). La om, **i.** biologică este fundamentul *personalităţii*, aceasta din urmă fiind **i.** socialmente cultivată. **I.** *umană* este o totalitate a însuşirilor care caracterizează un individ, originalitatea lui, conceptul sintetic pentru desemnarea ansamblului de proprietăţi ce caracterizează unicitatea, singularitatea individului. Admiterea caracterului obiectiv necesar al **i.** întemeiază un principiu acţional important, care obligă, între altele, la *individualizarea* măsurilor pedagogice, a tratamentului medical etc.

INDIVIDUAŢIE 1. Termen scolastic desemnînd realizarea ideii generale într-un individ, constituirea unui obiect real ca membru singular al unei specii; **2.** *Principiul* **i.** (lat. *principium individuationis)* expresie scolastică desemnînd faptul că o fiinţă posedă nu numai un tip specific, ci şi o existenţă singulară, determinată în spaţiu şi timp, concretă, irepetabilă. În cadrul opoziţiei dintre *realism* şi *nominalism*, *principiul* **i.** are valoare numai pentru realism, căci acesta presupune existenţa dată, primordială a *universaliilor*, în raport cu existenţa obiectelor singulare, individuale. Pentru nominalism, *principiul* **i.** era fără sens, deoarece ceea ce avea existenţă primă, autentică era tocmai *individualul*, problematică pentru el fiind justificarea universalului.

INDUCTIVISM, v. **INDUCŢIE.**

INDUCŢIE, termen cu semnificaţii multiple în logică, matematică, metodologie şi epistemologie; el se poate referi la: a) un tip de raţionamente *(inferenţe)* nedemonstrative sau reductive (sensul logic); b) un tip de *abstracţie*, un procedeu de formare a conceptelor şi ipotezelor (sensul epistemologic); c) un studiu iniţial al dezvoltării disciplinelor ştiinţifice; d) o parte a teoriei fizice, aşa-numita *sinteză inductivă;* e) un gen de *definiţii* (definiţii inductive şi definiţiile prin inducţie); f) un *principiu* (sau procedeu) matematic de inferenţă şi demonstraţie (v. *inducţia matematică).* Teoria **i.** (în sens logic şi epistemologic) s-a dezvoltat începînd cu Aristotel („Analiticele secunde"), care a distins **i.** completă (gen de silogism) şi **i.** incompletă, amplificatoare, considerată de el ca una din sursele principiilor ştiinţei. Cercetarea metodologică a **i.** a ocupat un loc însemnat în operele lui F. Bacon, J. St.Mill ş.a. În cadrul *empirismului* s-a dezvoltat *inductivismul*, care concepea legile ştiinţei ca fiind produse şi justificate exclusiv pe cale inductivă. Critica făcută de Hume ideii cauzalităţii a făcut necesară formularea „problemei inducţiei", a justificării logice a inferenţelor inductive şi a justificării epistemologice a originii inductive a principiilor. Kant, prin distincţia între universalitatea strictă *(apriori)* şi universalitatea empirică (inductivă) a contribuit la depăşirea *inductivismului*, deschizînd perspectiva cercetării tipurilor constructive ale abstracţiei şi idealizării. Cercetarea logică a **i.** este astăzi obiectul logicii inductive (construită într-o multitudine de forme de J. Keynes, H. Reichenbach, R. Carnap, G. von Wright, J. Hintikka, R. Jeffreys ş.a.). În cadrul ei se reconstruiesc formal tipurile de raţionamente nedemonstrative în care concluzia nu este implicată logic de premise, acestea neputînd oferi decît un grad de întemeiere concluziei, în care nu se conservă obligatoriu adevărul premiselor. În sens larg, inferenţele inductive cuprind raţionamentele analogice, statistice, inductive propriu

Scanned with OKEN Scanner

zise — generalizările de la o totalitate de indivizi la o proprietate generală, sau de la unii indivizi, la general. Noţiunea centrală a logicii inductive este *probabilitatea* logică, înţeleasă ca o relaţie între enunţuri; ea este *gradul de confirmare* a ipotezei pe baza unei evidenţe date. În procesul complex al cunoaşterii, **i.** şi *deducţia* funcţionează în strînsă conexiune, susţinîndu-se şi completîndu-se reciproc.

INDUCŢIE MATEMATICĂ (completă sau finită), procedeu de *demonstraţie* a propoziţiilor generale în matematică şi în alte ştiinţe deductive. Principiul **i.m.** este următorul: fie P o anumită proprietate a numerelor naturale; 1) arătăm că numărul zero posedă proprietatea P; 2) presupunînd că un număr oarecare arbitrar n are proprietatea P, demonstrăm că şi $n + 1$ are proprietatea P; 3) atunci orice număr natural x va avea proprietatea P. (Simbolic: $\{P(o)\& V_n [P(n) \rightarrow P(n + 1)]\} \rightarrow V_x P(x)$. Determinarea exactă a naturii **i.m.** reprezintă o problemă complicată a teoriei moderne a fundamentelor matematicii. Principiul **i.m.** a fost considerat, fie ca un principiu matematic ireductibil, fie ca o propoziţie derivabilă din *axiome* logice. **I.m.** este considerată uneori un procedeu deductiv (avînd necesitate şi certitudine), iar alteori ca o *inducţie* (amplificînd cunoaşterea şi presupunînd posibilitatea demonstrării fiecăruia dintre cazurile particulare [P(0), P(1),...].

INELAR (RAPORT CAUZAL INELAR), v. **FINALITATE.**

INFERENŢĂ (lat. *inferre* „a duce, a introduce"), (în logică), operaţie logică de derivare a unui enunţ din altul. **I.** poate fi: *imediată*, cînd din primul enunţ (premisă) rezultă direct cel de al doilea (concluzia); *mediată* (raţionament), cînd concluzia rezultă dintr-un prim enunţ, cel puţin prin intermediul unui al treilea; *necesară*, cînd concluzia rezultă cu necesitate; *probabilă* (plauzibilă), cînd concluzia nu derivă cu necesitate din premise.

INFINIT, v. **FINIT ŞI INFINIT; SPAŢIU ŞI TIMP.**

INFORMAL, v. **FORMAL-INFORMAL.**

INFORMATICĂ, ştiinţă aplicativă care se ocupă cu prelucrarea matematică şi automată a „datelor" (a *informaţiilor*). Ea se foloseşte de *teoria informaţiei* şi de dispozitivele tehnice (electronice) apte de a efectua operaţii logico-matematice (calculatoare, ordinatoare, computere). **I.** a apărut ca o necesitate de a face faţă „exploziei informaţionale" din lumea contemporană, precum şi unei vieţi sociale (economice, culturale etc.) tot mai complexe. **I.** studiază producerea, culegerea, transmiterea şi centralizarea datelor, prelucrarea lor, atît primară cît şi la un nivel superior, în vederea adoptării *deciziilor;* ea presupune, totodată, evidenţa informaţiilor privind deciziile adoptate, un sistem eficient de control al calităţii datelor, de depistare şi de corectare a eventualelor *erori*.

INFORMAŢIE, noţiune centrală a teoriei comunicaţiilor şi a *ciberneticii*, referitoare la structura unui mesaj şi la eficacitatea sau la semnificaţia unui semnal. În *teoria matematică* a **i.**, elaborată de Shannon, se dă o măsură a **i.** legată de înlăturarea printr-un mesaj a unei incertitudini cognitive (unei nedeterminări) în privinţa realizării unui eveniment. *Cantitatea* de **i.** este o funcţie logaritmică a diversităţii cîmpului de evenimente; unitatea de măsură care foloseşte logaritmul în baza 2 este un bit. Pentru caracterizarea diversităţii medii se foloseşte *entropia*, funcţie numai de probabilitatea evenimentelor: $H = -\Sigma\, p_i \log p_i$. Teoria matematică a **i.** poate fi aplicată şi la studiul diversităţii statistice sau al specificităţii

unui obiect; se vorbește, de ex., de **i.** *ereditară*. În cibernetica actuală este tot mai pronunțată tendința de a da **i.** un sens obiectiv, în funcție de legătura prin *semnale* între *sisteme* sau *subsisteme* (energie purtătoare de **i.**) și de specificare (**i.** structurală). În felul acesta, **i.** devine o noțiune de largă aplicare filozofică, alături de cea de *substanță* și de *energie;* ea este folosită în caracterizarea *ordinii* și a organizării specifice, în studiul procesului de reflectare, în termodinamică (**i.** ca *negentropie)* și în *evoluționism*. Se poate vorbi de o știință a **i.** și de o filozofie a **i.** Știința care se ocupă cu metodele (naturale sau artificiale) de prelucrare a **i.** este *informatica*. V. *teoria informației*.

INFRASTRUCTURĂ, *substrat* al unei *structuri*; domeniu de elemente sau de relații subiacente care condiționează sau determină relațiile la nivelul structurii unui *sistem* sau a unui domeniu de sisteme. De ex., pentru structurile atomice, relațiile între particulele elementare care compun atomii au funcție de relații infrastructurale; dacă se iau în considerație structurile particulelor elementare, interacțiunile subcuantice, subiacente acestor particule au de asemenea caracter de raporturi infrastructurale. Din punctul de vedere al filozofiei sociale, în cadrul unei orînduiri, **i.** înseamnă relațiile între oameni și natură, în baza cărora se constituie și dezvoltă *forțele de producție* ale societății; ea condiționează relațiile de producție ale respectivei formațiuni sociale, relații care formează structura acesteia. Între **i.** și structura unui sistem, a unui proces sau fenomen obiectiv se stabilesc relații de conexiune inversă, de determinare cauzală și condițională reciprocă, asemănătoare relațiilor dintre structura și *suprastructura* acestora. Termenul mai are și alte accepțiuni în economia politică, politologie ș.a.

INGARDEN, Roman (1893—1972), filozof și estetician polonez, reprezentantul principal al esteticii fenomenologice contemporane. Influențat de Bergson și Husserl, **I.** s-a ocupat inițial cu probleme metodologice ale teoriei cunoașterii, cu analize fenomenologice, aplicate mai ales la artă, precum și cu probleme de ontologie. Paralel cu N. Hartmann și cu Heidegger, **I.** dezvoltă *fenomenologia* într-o direcție ontologică proprie, axînd-o pe analiza operei literare, elaborînd o teorie a structurii stratificate a operei, independent de viziunea estetică a lui N. Hartmann și rămînînd mai fidel metodei husserliene, bazată pe teoria *intenționalității*. **I.** elaborează însă o variantă teoretică proprie asupra intenționalității, concepe o „intenționalitate derivată", conform căreia obiectul literar este, în același timp, „intențional" și „eteronom", în acest din urmă sens „obiectul reprezentat" avînd primat asupra „obiectului perceput". Prin aceasta, **I.** a respins *idealismul transcendental* husserlian, teza caracterului intențional al lucrului real (opera), susținînd că lumea reală își păstrează autonomia, rămînînd *transcendentă* conștiinței. **I.** a dezvoltat totodată interesante analize ale „statutului ontologic" al valorii estetice, care nu se confundă nici cu un lucru real, nici cu o idee, nici cu trăirea estetică, avînd un caracter obiectiv specific. *Op.pr.:* „Intuiție și intelect" (1921), „Probleme esențiale" (1924), „Despre poziția teoriei cunoașterii în sistemul filozofiei" (1926), „Disputa în jurul existenței" (1947—1948), „Studii de estetică" (1957—1958), „Cercetări asupra ontologiei artei" (1961), „Cercetări asupra filozofiei contemporane" (1963).

INNEISM, v. **ÎNNĂSCUT; IDEI ÎNNĂSCUTE.**

INSTINCT, complex de reacții stabile și adecvate la condițiile mediului care sînt *înnăscute* și comune indivizilor unei anumite specii, asigurînd necesitățile vitale ale organismului:

Scanned with OKEN Scanner

de apărare, alimentare, de reproducere. **I.** este un complex de *reflexe* necondiționate, format în cursul dezvoltării filogenetice. La animalele superioare și în special la om, relațiile complexe și dinamice dintre organism și mediu nu pot fi asigurate prin adaptarea instinctivă, dată prin *ereditate*, ci pe baza reacțiilor dobîndite în cursul dezvoltării ontogenetice, a *comportamentului* însușit prin exercițiu și învățare. Biologia modernă a comportamentului *(etologia)* a arătat că, la aceste animale și la om, **i.** are efectiv verigi învățate și o oarecare plasticitate, putînd fi „modulat" de către instanțele superioare neuro-psihice. Etologia mai distinge, în comportamentul instinctiv, o fază exploratoare preparatoare și o activitate „consumatoare"; ultima este mai strict dependentă de mecanisme înnăscute de reacție. Unii autori contemporani se întreabă dacă noțiunea de **i.** nu este depășită, mai ales în etologia umană, și preferă să vorbească de „pulsiuni".

INSTITUȚIE SOCIALĂ (lat. *institutio* „formare", „întemeiere" dar și „deprindere", „regulă de purtare", „obicei"), complex de relații *organizaționale* de tip *formal* în cadrul vieții sociale, constituite spontan sau conștient, avînd un caracter relativ stabil, care mediază relații (interindividuale, intergrupale sau intercomunitare) și acțiuni umane și prin intermediul cărora sînt apărate, conservate și promovate anumite *interese* sociale și personale ale oamenilor. Aceste interese sînt conștientizate (în grade variate) sub forma unor *idei*, *norme*, *valori* sociale, recunoscute ca atare pe diferite arii de cuprindere socială. **I.s.** fac parte din suprastructura socială, ele avînd funcția de a obiectiva ideile, concepțiile și idealurile grupurilor sociale cărora le aparțin. Fiind structuri formale, **i.s.** dispun de sisteme de norme, de reguli de conviețuire și acțiune colectivă, precum și de mijloace de exercitare (stimulativă sau coercitivă) a acestora. Unele **i.s.** sînt oficializate, adică consacrate în sistemul relațiilor sociale ale unei societăți, altele au caracter neoficial și se impun și durează doar prin simplă tradiție, sau prin acceptarea liber-consimțită a membrilor grupelor cărora le aparțin. Spre deosebire de accepția juridică a noțiunii de **i.s.**, care nu ține seama decît de forma legală, legitimată juridic, a asociațiilor umane, accepția sociologică include, astfel, în sfera conceptului de **i.s.** și structurile organizaționale cu caracter formal care se formează, se organizează și funcționează pe bază de simple moravuri sau obiceiuri. În organizarea vieții sociale, în raport cu varietatea tipurilor de acțiune socială, funcționează diverse tipuri de **i.s.**: economice, politice, juridice, religioase, de cultură, învățămînt, de ocrotire a sănătății, administrative etc.

INSTRUMENTALISM, concepție filozofică idealist-subiectivă, variantă a *pragmatismului*, inițiată în S.U.A. de John Dewey. **I.** consideră că noțiunile, categoriile, teoriile științifice nu corespund realității obiective, nu au o valoare reflectorie, fiind numai instrumente (tools) pentru desăvîrșirea unor acțiuni utile individuale și transformarea *experienței*, a condițiilor naturale și sociale. Negînd adevărul ca valoare centrală a cunoașterii și recunoscîndu-l doar în funcție de eficacitatea lui practică, imediată, în soluționarea de probleme, **i.** respinge și *materialitatea* lumii, *determinismul* și *obiectivitatea* cunoașterii. *Ca și operaționalismul*, **i.** reduce sarcina cercetării științifice la *observare*, *experiment* și *măsurare*, definind *conceptul* ca „set de operații" al căror rezultat cognitiv este „probabil". Ca și pentru *pragmatism*, adevărul este pentru **i.** nu o descoperire, ci o *invenție*. Prin teoriile sale despre „continuitatea naturii și experienței" și „religia supunerii", **i.** deschide drum *iraționalismului* și *fideismului*. Din critica făcută teoriei corespondenței dintre idei și

existență, se poate însă reține subliniere caracterului operatoriu, constructiv și inventiv al cunoașterii, a finalității practice a acesteia, carența ei principală rămînînd însă confundarea adevărului cu utilitatea însăși, negarea valorii logice, teoretice, științifice a adevărului. Reprezentantul principal al **i.** actual este St. Toulmin.

INTEGRALITATE, calitate a unui *sistem* de a avea proprietăți specifice conferite de interdependența și de interacțiunea elementelor sale componente (de *structura* lui). Aceste proprietăți ale întregului (numite, de către unii, *emergente*) sînt diferite de cele ale părților, nu pot fi deci reduse la proprietățile acestora, nu rezultă din însumarea lor. Orientarea, în știință și filozofie, care consideră obiectele și fenomenele ca sisteme, dotate cu calitatea **i.,** poartă denumirea de *integralism*. V. și *totalitate*; *holism*; *structuralism*; *parte și întreg*.

INTEGRARE SOCIALĂ, proces prin care indivizii unei societăți se pregătesc și se formează în vederea adaptării sau readaptării lor la viața socială. E necesar ca **i.s.** să se facă atît prin *instruire*, care asigură oamenilor pregătirea profesională, mijlocindu-le posibilitatea participării la procesul de producere a bunurilor sau valorilor, cît și prin *educație*, care le asigură accesul la receptarea și practicarea normelor de viață socială caracteristice unui anume nivel de civilizație și cultură. Mobilitatea socială ridică deseori probleme de inadaptare socială și fenomene de *anomie* socială, împotriva cărora se folosesc o serie de tehnici ale „serviciilor sociale". În societatea socialistă, **i.s.,** funcție esențială a sistemului politic și a sistemului cultural, are ca temei obiectiv *omogenizarea* socială crescîndă a societății și se manifestă în unitatea și coeziunea tuturor oamenilor muncii, indiferent de naționalitate, vîrstă sau sex, în jurul forței politice conducătoare, partidul marxist-leninist, în însușirea organică a programului său și în lupta pentru înfăptuirea acestuia. Făurirea societății socialiste multilateral dezvoltate și trecerea spre comunism presupune un nivel înalt, calitativ deosebit, de **i.s.** V. și *socializare*.

INTELECT ȘI RAȚIUNE, categorii filozofice, proprii filozofiei premarxiste, care desemnează moduri sau trepte determinate ale gîndirii. Distincția dintre **i.** și **r.,** problema raportului dintre ele au ocupat un loc central în filozofie, începînd cu Aristotel; un loc deosebit li se acordă în concepțiile filozofice ale lui Kant și Hegel. Dacă I. Kant subliniază *opoziția* lor, Hegel încearcă să evidențieze *unitatea* lor dialectică. Activitatea gîndirii se realizează, după acesta, în două momente sau etape: etapa *intelectului*, în care se identifică, adică se stabilesc ideile de-sine-stătătoare, și etapa *rațiunii*, în care se realizează raportarea dialectică a acestor idei. În gnoseologia materialist-dialectică nu se mai face distincția dintre **i.** și **r.** ca între două nivele cu structuri și funcții diferite, rațiunea fiind înțeleasă ca o facultate intelectuală constructivă și activă în totalitatea ei.

INTELECTUALISM 1. Concepție care afirmă inteligibilitatea universului, faptul că lumea poate fi cunoscută exclusiv prin intermediul *intelectului*, *inteligenței*, *rațiunii*, opunîndu-se astfel unilateral *senzualismului* și *intuiționismului*; termenul este apropiat de cel de *raționalism*, fiind introdus în bună măsură, cu intenții critice, de gînditorii iraționaliști (de ex., de pragmatiști sau de exponenții curentului „*filozofia vieții*" etc.), în polemica lor cu raționalismul. **2.** (În psihologie) Concepție care reduce procesele afective, de voință etc. la cele intelectuale. **3.** (În etică) Doctrină care reduce actul moral la *înțelegere*, la cunoașterea *binelui* (de ex., Socrate, Platon, Spinoza) sau, cel puțin, afirmă preeminența elementului intelectual în cadrul actului moral.

Scanned with OKEN Scanner

INTELECTUALITATE, categorie socială ale cărei activităţi şi preocupări se desfăşoară îndeosebi în sfera vieţii spirituale, în cadrul diferitelor domenii ale creaţiei, difuzării şi obiectivării valorilor spirituale. **I.** a apărut după scindarea societăţii în clase pe baza *diviziunii sociale a muncii*, respectiv a separării muncii fizice de cea intelectuală, ca un grup de oameni specializat în activitatea intelectuală. **I.** nu este însă o *clasă* socială, întrucît în nici o formaţiune social-economică ea nu are o situaţie proprie în sistemul producţiei materiale. Activitatea ei politică este determinată de interesele în slujba cărora se află. În *capitalism* majoritatea **i.** este silită să se supună intereselor burgheziei şi să servească acesteia. În condiţiile *imperialismului*, o parte tot mai mare a **i.** este adusă în situaţia de a-şi vinde forţa de muncă întocmai ca proletariatul şi de a fi supusă exploatării capitaliste. Cu toate acestea, ca purtătoare a *culturii*, dată fiind independenţa relativă a acesteia faţă de condiţiile existenţei sociale, **i.** are posibilitatea unei alegeri relativ libere a poziţiei sale de clasă, a convingerilor şi atitudinilor sale politice, fapt confirmat de trecerea a numeroşi intelectuali, indiferent de originea lor socială, pe poziţiile clasei muncitoare, în condiţiile societăţii capitaliste înseşi. Datorită forţei de atracţie a ideilor socialismului, în capitalismul contemporan, un număr crescînd de intelectuali proveniţi din diferite clase sociale se apropie de socialismul ştiinţific, de mişcările sociale progresiste. Revoluţia şi construcţia socialistă desfiinţează barierele sociale care împiedicau în mare măsură pătrunderea oamenilor muncii în categoria **i.**, lichidează exploatarea muncii intelectuale şi dependenţa ei de clasele exploatatoare, înlătură *opoziţia dintre munca intelectuală şi cea fizică*, creînd treptat premise pentru ştergerea, în comunism, a deosebirilor esenţiale dintre ele. Socialismul reeducă vechea **i.**, atrăgînd-o la opera de construire a noii orînduiri, îşi făureşte în mod necesar o **i.** nouă, numeroasă şi credincioasă clasei muncitoare, cauzei socialismului şi comunismului. În ţara noastră, în anii socialismului, **i.**, provenită în cea mai mare parte din rîndurile clasei muncitoare şi ale ţărănimii cooperatiste, a devenit o categorie socială nouă, puternic dezvoltată, strîns legată de poporul muncitor, ataşată organic idealurilor socialismului şi comunismului, participă activ la producţia de bunuri materiale, la activitatea ştiinţifică, de învăţămînt şi educaţie, la ridicarea nivelului de cultură al întregului popor, are un rol tot mai important în ansamblul vieţii sociale, în asigurarea progresului civilizaţiei şi culturii socialiste. După cum precizează Programul Partidului Comunist Român, în condiţiile *revoluţiei ştiinţifice şi tehnice*, ale transformării ştiinţei într-o puternică forţă de producţie, ale dezvoltării societăţii noastre pe baza cuceririlor celor mai înaintate ale ştiinţei şi culturii, vor creşte rolul şi ponderea **i.** în cadrul naţiunii, în întreaga activitate economico-socială.

INTELIGENŢĂ, capacitate a individului de a se adapta la împrejurări noi, de a sesiza relaţiile esenţiale şi de a găsi o ieşire dintr-o anumită situaţie, de a rezolva probleme noi. În psihologia genetică şi diferenţială **i.** este definită ca nivel mintal global, atins într-un anumit stadiu al dezvoltării individuale sau, în acelaşi stadiu, variaţiile interindividuale ale nivelului mintal. **I.** se opune adaptării instinctive şi *comportamentului* învăţat, mai mult sau mai puţin automatizat. Se pot distinge: **i.** *abstractă*, conceptuală, caracterizată prin capacitatea de a înţelege şi restructura materialul logic-lingvistic şi simbolic, de a rezolva probleme abstracte; **i.** *practică*, capacitatea de a face faţă unor situaţii concrete şi de a găsi soluţii în manipularea obiectelor; **i.** *socială*, capacitatea de a înţelege esenţa relaţiilor sociale dintre oameni şi de a rezolva probleme de organizare socială.

INTELIGIBIL 1. Ceea ce poate fi cunoscut cu ajutorul gîndirii. **2.** (În filozofia idealistă) Esenţă ideală care ar putea fi cunoscută numai de raţiune, de gîndire, şi anume independent de cunoaşterea senzorială, în opoziţie cu *sensibilul* (ceea ce poate fi cunoscut prin simţuri). V. şi *creaţie; creativitate.*

INTENSIUNE-EXTENSIUNE, pereche de termeni duali care, în logica generală, reprezintă elementele structurale ale noţiunilor. *Intensiunea* unui concept cuprinde totalitatea notelor sau atributelor, reprezentînd proprietăţi sau calităţi ale lucrurilor, iar *extensiunea* unui concept cuprinde totalitatea, clasa de obiecte cărora le corespund aceste atribute sau care posedă aceste proprietăţi. În semantica actuală există o multitudine de încercări de construire a unor teorii ale intensiunii. R. Carnap a propus o metodă generală pentru a afla intensiunea şi extensiunea unei forme a limbajului. Extensiunea unui termen, a unei expresii etc. este clasa de echivalenţă a termenului, expresiei etc.; intensiunea unui termen, a unei expresii etc. este clasa de echivalenţă logică a termenului, expresiei etc. R. Montague şi J. Hintikka au definit intensiunea ca o *funcţie* (şi nu ca o *entitate* individuală) care reprezintă o cale particulară de a individualiza un obiect, de a-l determina ca individ unic, ireductibil. Termenul „extensional" se foloseşte şi pentru a desemna acea parte a logicii care se întemeiază pe luarea în considerare exclusiv a extensiunii predicatelor.

INTENŢIONALITATE, relaţie „activă" a spiritului cu un obiect oarecare; are următoarele accepţii: (în filozofia *scolastică*) reprezentare pe care conştiinţa şi-o „face" despre obiectele ei („intenţii sensibile", „intenţii intelectuale"); (în sens larg) aspectul voluntar, intenţionat, orientat al conştiinţei, caracterul premeditat, teleologic al acţiunilor umane (în *fenomenologie*) prezenţă a spiritului în orice „*semnificaţie*", obiectele neavînd sens decît prin proiecţia lui în ele. Astfel, conştiinţa se creează, creînd sensul obiectului său. De ex., conştiinţa sau **i.** unui triunghi constă în faptul de a-l construi. O dreaptă trasată între două stele şi care nu există în realitate este creată de spirit şi există, astfel, datorită **i.** ei. Actul intenţional este orientarea conştiinţei spre „ceva" pe care îl constituie. Realitatea obiectului se află astfel în însuşi actul intenţional de conştiinţă care îl constituie „*transcendental*". Conceptul de **i.** este folosit de fenomenologi în cadrul *descrierii fenomenologice* al cărei scop este dezvăluirea „structurilor fundamentale" ale conştiinţei. Fenomenologia implică în conceptul de „intenţie", atît actul cognitiv, cît şi sentimentele, emoţiile, actele volitive, întrucît şi acestea „tind către un obiect", îşi pun pecetea asupra felului în care obiectul ne apare. Încercînd să depăşească impasul contradicţiei dintre realismul naiv şi idealism şi subliniind rolul activ al subiectului în cunoaştere, teoria **i.** nu face totuşi cuvenita distincţie între obiect ca *dat* imediat, încă nereflectat şi deci „neintenţionat" şi reflecţia lui mediată, „intenţionată". Principiul potrivit căruia lumea există pentru noi şi prin noi, datorită **i.** spiritului, i se opune cel după care lumea poate exista neintenţionat, în sine, şi fără noi. Obiectele nu se confundă cu conceptele care le semnifică, oricît de intenţionale ar fi acestea. Totuşi teoria **i.** a contribuit la depăşirea viziunii mecaniciste a conştiinţei ca sferă închisă, ca entitate abstractă şi la definirea ei ca deschidere, ca proces de adecvare continuă la obiect.

INTERACŢIUNE, legătură a obiectelor, manifestată printr-o influenţare reciprocă. **I.** se include în sfera *interdependenţei* universale a fenomenelor. **I.** corpurilor stă la baza mişcării în genere, iar **i.** permanentă dintre polii contradicţiilor interne constituie izvorul *automişcării* şi *autodezvoltării*

Scanned with OKEN Scanner

obiectelor şi proceselor. Materialismul dialectic concepe universul ca un sistem *complex* de i., infinit în spaţiu şi în timp (de ex. i. microparticulelor în cadrul atomului, a corpurilor cereşti în cadrul sistemelor solare, a speciilor în cadrul biocenozelor ş.a.). Sistemul natural al i. materiale din univers exclude existenţa oricărei cauze prime (finale, supranaturale, divine) a universului. Una dintre cele mai importante modalităţi ale i. o constituie întrepătrunderea contrariilor (de ex., întrepătrunderea conţinutului şi formei, a cantităţii şi calităţii, a cauzei şi efectului, a necesarului şi întîmplătorului). Marx şi Engels au elaborat teza dialectică a *acţiunii inverse* a efectului asupra cauzei care l-a produs. Pe această bază, ei au dezvăluit rolul activ al conştiinţei sociale în raport cu existenţa socială, al suprastructurii în raport cu baza economică, al teoriei în raport cu practica. Combătînd *eclectismul*, filozofia materialist-dialectică arată că între cei doi factori ai unei i. nu există egalitate deplină, unul dintre ei avînd rol determinant şi anume cel care constituie cauza primă, materială, obiectivă a mişcării, într-o anumită etapă a corelaţiei raportului de i.

INTERDEPENDENŢĂ (CONEXIUNEA) UNIVERSALĂ, totalitate a legăturilor şi raporturilor dintre obiectele şi fenomenele care structurează nelimitat Universul, din domeniul naturii, societăţii şi gîndirii. În virtutea **i.u.,** lumea nu este o îngrămădire haotică, întîmplătoare, de obiecte şi procese, ci alcătuieşte un sistem de *conexiuni*, un întreg *coerent*, unitar. În sfera vastă a **i.u.** se includ nenumărate legături şi raporturi calitativ diferite, dintre care se desprind ca tipuri cu caracter de universalitate: contradicţia, cauzalitatea, condiţionarea, interacţiunea, necesitatea, întîmplarea, legea etc. Materialismul dialectic subliniază caracterul obiectiv al interdependenţei fenomenelor, în opoziţie cu idealismul subiectiv, care consideră interdependenţa ca un rezultat al activităţii organizatoare şi sistematizatoare a subiectului cunoscător. Totodată, în opoziţie cu idealismul obiectiv, care explică în mod denaturat caracterul obiectiv al interdependenţei fenomenelor din natură şi societate, prin acţiunea unui principiu spiritual, primar faţă de ele, materialismul dialectic demonstrează că baza reală a **i.u.** a fenomenelor este *unitatea materială a lumii*. Materialismul dialectic combate atît *eclectismul*, care pune pe acelaşi plan toate conexiunile fără a le ierarhiza, cît şi *sofistica*, care substituie conexiunilor esenţiale conexiuni neesenţiale şi invers. Din studiul **i.u.** se desprind o serie de concluzii importante pentru activitatea ştiinţifică şi practică, pentru strategia şi tactica partidelor clasei muncitoare: a) analiza multilaterală a fenomenelor; b) necesitatea descoperirii verigii principale, a legăturilor esenţiale; c) abordarea istorică-concretă a fenomenelor, în funcţie de condiţiile de loc şi de timp în care acestea apar şi se dezvoltă. Sin. *legătură universală.*

INTERDISCIPLINARITATE, proces de cooperare, unificare şi codificare unitară a disciplinelor ştiinţifice contemporane, caracteristic actualei etape de dezvoltare a cunoaşterii ştiinţifice, în care fiecare disciplină îşi păstrează autonomia gnoseologică, specializarea şi independenţa relativă şi, în acelaşi timp, se integrează sistemului global de *cunoştinţe*. **I.,** ca o nouă configurare a mecanismului de dobîndire a cunoştinţelor, are o semnificaţie euristică, dirijîndu-se după trei criterii: 1) epistemic (structurarea, organizarea cunoştinţelor); 2) metodologic (îmbinarea analiticului cu sinteticul); 3) aplicativ (promovarea cercetării şi formării specialiştilor în domenii interdisciplinare, organizarea şi instituţionalizarea acesteia). Activitatea interdisciplinară este rezultatul unor necesităţi obiective ale evoluţiei cunoaşterii. Pe această cale, cunoaşterea ştiinţifică ajunge să fie reunită într-un lanţ dia-

Scanned with OKEN Scanner

lectic neîntrerupt şi neliniar, care favorizează întrepătrunderea, în forme inepuizabile a diferitelor ştiinţe şi discipline. Deosebită de viziunea multidisciplinară, prin care acelaşi obiect este abordat de către diferite ştiinţe, dar, fiecare dintr-un punct de vedere specific, i. promovează această abordare dintr-un punct de vedere unitar pe baza integrării conceptelor directoare, a procedurilor şi activităţilor de cercetare într-un ansamblu unic. Deşi nu există încă definiţii consacrate ale conceptului de **i.**, în literatura ştiinţifică şi filozofică termenul circulă în diferite accepţiuni: structuralistă (J. Piaget — cele patru nivele de cunoaştere); integralistă (Kedrov); organizaţională (Guy Michaud, Leo Apostel), sistemică (E. Jantsch), i. ca fază normativă şi intenţională trebuind să fie urmată de „transdisciplinaritate“ (un sistem special de coordonare multinivelară, în care sînt cuprinse toate disciplinele şi interdisciplinele). V. şi *ştiinţă*.

INTERES, categorie psiho-sociologică, care desemnează moduri determinate de raportare a indivizilor sau grupurilor faţă de societate, grupuri sau semeni, materializate în aşteptări, cerinţe, opinii, concepţii, atitudini sau activităţi; în plan psihologic, ele apar ca *nevoi* ce acţionează în calitate de stimuli fundamentali ai *comportamentului* şi activităţii omeneşti. **I.** sînt astfel nevoi ale oamenilor, ca indivizi şi ca membri ai diferitelor colectivităţi sociale (clase, comunităţi) sau moduri organizaţionale ale acestora (asociaţii sau partide politice, organizaţii economice, organizaţii profesionale şi de masă, organizaţii culturale, sportive etc.). Sub acest raport, există **i.** sociale-generale, **i.** de grup şi **i.** personale. Conţinutul **i.** este istoriceşte determinat de natura *relaţiilor sociale* şi în primul rînd de producţie, care generează respectivele nevoi, de poziţia pe care o ocupă oamenii în sistemul acestor relaţii. **I.** se pot clasifica, de asemenea, în raport cu motivaţiile pe care le obiectivează în **i.** materiale (economice) şi spirituale (în funcţie de aspiraţiile către diverse tipuri de valori: morale, ştiinţifice, artistice). În ce priveşte **i.** politice şi juridice, trebuie menţionat că totdeauna ele înglobează atît motivaţii materiale (economice) cît şi motivaţii morale. Fiind determinate de natura relaţiilor de producţie în societăţile cu clase antagoniste, în funcţie de tipul de proprietate, **i.** au caracter radical deosebit, de clasă. Conştientizate (într-o măsură mai mult sau mai puţin adecvată) sub forma *scopurilor*, năzuinţelor, *idealurilor*, **i.** determină *finalitatea* activităţii oamenilor, orientată spre satisfacerea lor. Astfel, proprietatea privată asupra mijloacelor de producţie imprimă, în general, raporturilor obiective dintre **i.** sociale generale, de grup şi personale, un caracter antagonist. În socialism există însă o unitate obiectivă a acestor **i.**, datorită faptului că purtătorii lor sînt oameni ai muncii, clase şi categorii sociale care cumulează atît calitatea de producători, cît şi pe aceea de proprietari ai mijloacelor de producţie. Deosebirile care se menţin între aceste **i.** au un caracter neantagonist, ceea ce nu exclude însă posibilitatea apariţiei unor manifestări antagoniste. Apariţia antagonismului de **i.** în socialism este însă evitată prin politica realistă şi ştiinţifică a partidului clasei muncitoare, sprijinită de mase, de rezolvarea echitabilă a **i.** diferitelor categorii şi grupuri sociale; prin orientarea consecventă spre diminuarea *deosebirilor* esenţiale de **i.** între oameni pe plan economic, pe plan politic şi social-cultural, pînă la desfiinţarea lor treptată, în procesul trecerii la comunism.

INTERNAŢIONALISM, principiu fundamental al ideologiei revoluţionare a clasei muncitoare, care exprimă unitatea şi solidaritatea de clasă a *proletariatului* tuturor naţiunilor în lupta împotriva *capitalismului* din întreaga lume, pentru

Scanned with OKEN Scanner

construirea *socialismului* şi *comunismului*. **I.** proletar decurge din unitatea intereselor fundamentale economice şi politice ale *clasei muncitoare* din toate ţările, din comunitatea ţelurilor ei. Unitatea dintre *patriotismul* şi **i.** clasei muncitoare exprimă concordanţa *intereselor* şi sarcinilor ei fundamentale în lupta împotriva *burgheziei* din fiecare ţară şi pentru victoria revoluţiei şi construcţiei socialiste în ţara respectivă, cu interesele victoriei socialismului pe plan mondial. Pentru prima dată, ideile **i.** proletar şi-au găsit expresie în celebra lozincă „Proletari din toate ţările, uniţi-vă!", formulată de K. Marx şi F. Engels în „*Manifestul Partidului Comunist*". **I.** este principial opus oricărei forme de *cosmopolitism*, *naţionalism*, şovinism, ură de rasă, care subminează coeziunea oamenilor muncii în *lupta de clasă*. Principiile **i.** proletar călăuzesc, de asemenea, partidele comuniste şi muncitoreşti în soluţionarea problemei naţionale. În ţările socialiste, în care partidele comuniste şi muncitoreşti, ca partide de guvernămînt, reprezintă forţa politică conducătoare a societăţii, **i.** călăuzeşte politica statului, ca **i.** *socialist*. Exprimînd necesitatea obiectivă a unităţii ţărilor socialiste şi a întregii mişcări comuniste şi muncitoreşti mondiale, principiul **i.** stă la baza relaţiilor de tip nou dintre ţările sistemului mondial socialist, precum şi la baza relaţiilor dintre partidele comuniste şi muncitoreşti. Partidele comuniste şi muncitoreşti trebuie să se întrajutoreze în lupta şi munca lor, pentru a-şi putea îndeplini fiecare îndatoririle şi rolul istoric atît în propria ţară, cît şi pe plan internaţional. Realizarea unei unităţi noi, mai trainice, în mişcarea comunistă şi muncitorească contemporană impune fundamentarea relaţiilor dintre partide pe principiile egalităţii depline în drepturi, neamestecului în treburile interne, pe stimă şi încredere reciprocă, pe concepţia revoluţionară a clasei muncitoare. Azi, cînd dezvoltarea omenirii a creat o mare diversitate de condiţii social-economice de la ţară la ţară, cînd mişcarea muncitorească revoluţionară a cunoscut o amplă creştere şi diversitate, se impune ca activitatea fiecărui partid să se bazeze pe studierea aprofundată, în spiritul socialismului ştiinţific, a realităţilor concrete din fiecare ţară, a particularităţilor specifice ale fiecărui popor şi etape istorice. Numai astfel se poate asigura înfăptuirea cu succes a sarcinilor revoluţiei şi a construcţiei socialiste în ţara respectivă. Aceste cerinţe obiective impun respectarea dreptului fiecărui partid de a-şi stabili de-sine-stătător programul politic, strategia şi tactica, metodele şi formele de luptă revoluţionare. Anume pe această bază se poate asigura o unitate de tip nou a partidelor comuniste şi muncitoreşti, în lupta pentru înfăptuirea ţelurilor comune ale clasei muncitoare de pretutindeni, pentru transformarea revoluţionară a societăţii şi dezvoltarea liberă şi independentă a fiecărei naţiuni. Programul Partidului Comunist Român, adoptat la Congresul al XI-lea, precizează că şi în etapa următoare a dezvoltării societăţii noastre, P.C.R., pornind de la răspunderea faţă de propriul popor şi faţă de cauza generală a socialismului, va milita pentru întărirea solidarităţii, unităţii şi coeziunii ţărilor socialiste, creşterea forţei şi prestigiului socialismului în lume. Totodată, P.C.R. va dezvolta în continuare relaţiile de solidaritate internaţională cu toate partidele comuniste şi muncitoreşti, cu mişcarea revoluţionară şi progresistă de pretutindeni. În epoca contemporană conceptul de internaţionalism a căpătat însă o sferă mai largă, un conţinut mai bogat, o semnificaţie mai complexă. Apărarea intereselor propriului popor, dezvoltarea cuceririlor sale revoluţionare, asigurarea victoriei socialismului în fiecare ţară condiţionează victoria socialismului pe plan mondial şi devin, prin aceasta, criteriul fundamental al internaţionalismului. Nu poate fi revoluţio-

Scanned with OKEN Scanner

nar şi internaţionalist adevărat acela care nu luptă pentru apărarea intereselor propriei clase muncitoare, ale propriului său popor. Însăşi noţiunea de internaţionalism presupune existenţa statelor naţionale, a partidelor şi organizaţiilor revoluţionare şi democratice independente, precum şi relaţiile de colaborare şi solidaritate ale acestora în lupta lor comună. Conceptul de **i.** mai implică astăzi solidaritatea tuturor forţelor progresiste şi antiimperialiste, anticolonialiste şi antineocolonialiste, lupta comună pentru lichidarea subdezvoltării, sprijinul acordat progresului economico-social al ţărilor rămase în urmă, participarea activă la lupta pentru făurirea noii ordini economice internaţionale, pentru dezarmare, pentru pace în întreaga lume. **I.** presupune, mai mult ca oricînd, respectarea dreptului fiecărui popor de a fi deplin stăpîn pe destinele sale, de a se dezvolta în mod liber şi independent. De aceea internaţionalismul nu poate fi redus numai la o latură, oricît de importantă ar fi aceasta. El trebuie înţeles şi aplicat în toată complexitatea şi amploarea semnificaţiei sale. „Se poate afirma, deci, fără teamă de a greşi, că noţiunea de internaţionalism presupune participarea activă la soluţionarea democratică, corespunzător intereselor fiecărui popor, a tuturor problemelor complexe ale lumii de astăzi, precum şi întărirea solidarităţii militante cu toate forţele progresiste, antiimperialiste" (Nicolae Ceauşescu).

INTERN-EXTERN, corelaţie de categorii. Prin *intern* se înţelege ceea ce se află în interiorul unui *sistem* sau *proces*, sub aspectul structurii spaţio-temporale. *Internul* este opus *externului*, care înseamnă ceea ce se află în afara unui sistem sau proces. Distincţia între *intern* şi *extern* este relativă, atît sub aspectul structurii spaţiale cît şi al celei temporale. Uneori, termenul de *intern* este utilizat şi pentru a desemna aspecte, însuşiri, relaţii de ordinul *esenţei*, în timp ce termenul de *extern*, prin opoziţie, este folosit pentru a desemna aspectele neesenţiale, fenomenale, de suprafaţă. Această din urmă accepţiune este greu de corelat cu prima accepţiune, mai ales în cazul în care este vorba de o analiză structural-funcţională. De aceea, primul sens rămîne predominant, ultimul avînd circulaţie mai ales sub aspect gnoseologic. În dialectica marxistă se insistă asupra rolului decisiv al factorilor interni sub cîteva aspecte: a) în raport cu materia infinită structural sau din punct de vedere spaţio-temporal, ca varietate calitativă şi dinamism, nu se poate vorbi de nimic exterior ei; b) în raport cu sistemele finite, se reliefează faptul că factorii externi acţionează întotdeauna prin intermediul celor interni; c) dezvoltarea recentă a *teoriei generale a sistemelor* a evidenţiat cu pregnanţă, în trecerea de la sistemele inferioare spre cele superioare, rolul crescînd al factorilor interni, atît în conservarea calitativă a sistemelor, cît şi în modificarea acestora, în schimbarea şi dezvoltarea lor calitativă. V. şi *contradicţie*.

INTERPRETARE 1. (În teoriile formale) Modalitatea prin care se atribuie *semnificaţie* formulelor unui *sistem formal*. În general, **i.** unei structuri abstracte este o altă structură izomorfă cu ea. **2.** (În teoriile factuale) a) Explicarea unui *fapt* prin subsumarea lui unei ipoteze, legi sau teorii; b) construirea semnificaţiei empirice şi teoretice a unui *simbol*, a unei formule, ecuaţii, structuri formale etc. printr-o serie de proceduri semantice, metodologice şi pragmatice (reguli de corespondenţă, definiţii operaţionale, ipoteze semantice etc.). **I.** unei teorii factuale reprezintă un proces complex, deschis, ce se realizează în cadrul unui permanent dialog între *teorie* şi *experiment*. **3.** (În filozofie) Explicarea unui eveniment, proces etc. în cadrul unei concepţii filozofice. În filozofia lui W. Dilthey, „metodă a *înţelegerii*" (opusă *explicaţiei*), ca-

Scanned with OKEN Scanner

racteristică „științelor spiritului", întemeiată pe intuirea *sensului* unui fapt de cultură prin identificarea lui de către subiect ca pe propria sa trăire, experiență. **4.** (În hermeneutică) Analiză, sesizare și dezvăluire a sensului autentic al conținutului unei expresii verbale sau neverbale, dincolo de toate elementele conștiente și inconștiente, voluntare și involuntare care îl ascund. **5.** (În sens negativ) *Înțelegere* deformată de *prejudecăți* și uneori (în cazuri psihiatrice), de o structură aparte a *personalității*.

INTERSUBIECTIVITATE, concept al ontologiei fenomenologice și existențialiste, care desemnează relația reciprocă dintre conștiințele individuale ca factor constitutiv al lumii și al experienței concrete a fiecărui individ. Conceptul de **i.** presupune ca determinant un factor supraindividual dar eminamente psihic, fiind de esență tipic idealistă. Într-o altă accepție, de largă circulație astăzi, intersubiectiv e sinonim cu *interuman* sau interpsihic. V. și *relații interpersonale*.

INTROPATIE, concept răspîndit în filozofia germană (Herder, romanticii, F. Th. Vischer, R.H. Lotze, Th. Lipps, J. Volkelt, K. Gross, W. Worringer, W. Wundt ș.a.) și care desemnează autoobiectivarea eului nostru în lumea externă, atribuirea de către noi a unei vieți interne obiectelor exterioare, însuflețirea lor prin proiectarea personalității noastre în ele. În germană, termenul corespunzător (*Einfühlung*) înseamnă „a se simți în" (Sich einfühlen). Fenomenul **i.** este explicat de interpreții lui printr-o așa-numită „tendință panteistă înnăscută de a ne contopi cu universul sau de a ne recunoaște congeneri cu el". Conceptul **i.** facilitează înțelegerea conținutului și complexității sentimentului estetic fără artificiile idealismului obiectiv sau subiectiv, prin corelarea obiectivă a omului și lumii înconjurătoare, justifică esența obiectivă a valorizării estetice. Una dintre variantele practice ale **i.** este *simpatia*, tendința de a ne recunoaște în alte persoane sau de a le „înțelege" pe baza propriilor noastre experiențe psihice (Max Scheler). Din punctul de vedere al materialismului istoric, **i.** își are originea în relația de intercondiționare dialectică profundă, indisolubilă și intimă a *subiectului* și *obiectului*, atît pe plan ontologic cît și pe plan gnoseologic; ea semnifică procesul de umanizare a naturii și societății sub aspect congnitiv și acțional, de adecvare a obiectului pentru subiect, și nu are nimic comun cu viziunea antropologist-animistă tradițională. V. și *înțelegere; comprehensiune; trăire; interpretare*.

INTROSPECȚIE, metodă psihologică de observare a propriilor fenomene psihice interioare. Reprezentanții psihologiei introspecționiste considerau că **i.** este unica sau principala metodă de cercetare a psihologiei, care dă posibilitatea cunoașterii nemijlocite a psihicului. Datele furnizate de **i.** pot fi denaturate prin *subiectivitate*, nu pot fi relatate cu precizie celorlalți și se limitează numai la fenomenele psihice pe deplin conștientizate. De asemenea, însăși autoobservația înrîurește fenomenul psihic studiat, cerînd persoanei care recurge la **i.** să fie în același timp și actor și spectator. Ca o reacție față de **i.** a apărut așa-numita „psihologie obiectivă", mai ales *behaviorismul*, care reduce studiul psihologic exclusiv la *comportamentul* exterior. Experiența psihică interioară poate constitui însă obiect al cercetării științifice, prin confruntarea datelor subiective ale autoobservației, dezvăluite prin relatare verbală, cu condițiile obiective care le-au provocat și cu manifestările comportamentului exterior.

INTUITIV, (despre un mod de cunoaștere) care procedează prin *intuiție* (în oricare dintre accepțiile acestui termen). Ant. *discursiv*.

Scanned with OKEN Scanner

INTUIȚIE, termen folosit pentru a desemna diverse forme ale *cunoașterii* nemijlocite, spre deosebire de (sau în opoziție cu) cunoașterea logică mijlocită, *discursivă*; a) ansamblul proceselor de reflectare senzorială, nemijlocită a obiectelor și proceselor realității (**i.** *senzorială*); b) (la filozofi raționaliști, ca Descartes și Spinoza) cunoaștere rațională nemijlocită a adevărurilor care servesc drept punct de plecare al *deducției*, de ex., a *axiomelor* matematice (**i.** *intelectuală*); c) (în filozofia și psihologia iraționalistă, de ex., la Schelling, Bergson ș.a.) capacitate de cunoaștere *sui-generis*, în esență irațională, opusă cunoașterii discursive și analitice și considerată ca superioară acesteia și care ne-ar permite să sesizăm esența lucrurilor nemijlocit și dintr-o dată, fără vreo elaborare logică prealabilă; d) descoperirea bruscă, în aparență nepregătită, a unui adevăr, a unei idei, de exemplu a soluției unei probleme matematice. Acest fel de **i.** (care poate fi numită și „inspirație" într-una din accepțiile acestui din urmă termen) este, în realitate, pregătită de o activitate intelectuală prealabilă, de experiența acumulată anterior și, probabil, într-o anumită măsură de o prelucrare inconștientă a acesteia.

INTUIȚIONISM 1. (În filozofie) Curent idealist-subiectiv răspîndit în filozofia burgheză contemporană, care neagă autenticitatea cunoașterii *discursive*, opunîndu-i *intuiția*, concepută ca o capacitate de a sesiza direct esența fenomenelor. **I.** critică pe drept *mecanicismul*, gîndirea *speculativă*, *raționalismul* dogmatic și convențional. El este însă în fapt un curent irațional, care pune în discuție valoarea cunoașterii științifice, fie contestînd-o cu totul, fie admițînd-o, dar supraordonîndu-i cunoașterea intuitivă prin care s-ar atinge *absolutul*. Reprezentantul cel mai cunoscut al curentului intuiționist este H. Bergson, ale cărui concepții au fost susținute în Franța de „modernismul" catolic (E. Le Roy, M. Blondel). În Germania **i.** a fost cultivat de *„filozofia vieții"* (W. Dilthey, E. Spranger, O. Spengler ș.a.) **2.** Orientare metodologică în matematică și în logică, care a apărut la sfîrșitul sec. 19, pe de o parte, ca o reacție la *teoria mulțimilor* a lui Cantor, în care și-a găsit expresia cea mai completă ideea de infinit actual (una dintre ideile de bază ale matematicii clasice), pe de altă parte, în condițiile crizei bazelor matematicii, provocată de descoperirea *paradoxelor*. Fondatorul **i.** matematic și logic este matematicianul olandez L.E.J. Brouwer (1881—1966). El consideră că încercările de a fundamenta matematica cu mijloacele logicii clasice duc la un cerc vicios, fiindcă logica ar fi ea însăși o parte a matematicii. **I.** respinge logica clasică, formulînd o logică intuiționistă, formalizată de A. Heyting. Bazîndu-și ideile exclusiv pe categoria de infinit potențial, **i.** respinge demonstrațiile de existență făcute cu metoda demonstrației prin *reducere la absurd*. **I.** se plasează în general pe poziții idealiste, fiind tributar unor exagerări unilaterale. A adus totuși o contribuție importantă în dezvoltarea matematicii și a logicii, ajungînd chiar spontan la elemente de dialectică. **3.** (În etică) Curent idealist-subiectiv ai cărui adepți susțin că noțiunile morale (*bine*, *datorie* etc.) nu pot fi fundamentate nici prin experiență, nici prin rațiune și pot fi înțelese numai în mod intuitiv, ca fiind „evidente prin sine". **I.** etic a fost fondat la începutul sec. 20, cunoscînd o răspîndire deosebită în S.U.A., Anglia și alte țări sub forma orientării axiologice (G.E. Moore, H. Rashdall, J. Laird) sau a celei deontologice (H.A. Prichard, W.D. Ross, E.F. Carritt). Opunînd morala științei, **i.** etic are un caracter subiectivist și formalist, cu toată valoarea (limitată) pe care o au unele analize cuprinse în operele reprezentanților săi.

INVARIANT, ceea ce rămîne fix, neschimbat în cadrul unor anumite procese, în raport cu anumite trans-

Scanned with OKEN Scanner

formări. În matematică **i.** desemnează ceea ce rămîne neschimbat în raport cu o anumită operație. De ex., lungimea unui segment de dreaptă, în cadrul unei deplasări geometrice. Conceptul de **i.** are un rol deosebit în matematica structurală, în fizică, logică și teoria cunoașterii. Pe baza ideii de **i.** se explică *obiectivitatea* realității, ideea de *lege* a naturii, obiectivitatea percepțiilor, a conceptelor și structurilor teoretice.

INVARIANȚĂ, nemișcare, stabilitate, fixitate. Pentru marea majoritate a filozofilor și a oamenilor de știință din trecut, **i.** este proprietatea definitorie a *substanței* și ca atare ea are un caracter *absolut* (Im. Kant, „Critica rațiunii pure"). În știința și filozofia contemporană, ca urmare a substituirii treptate a schemelor de gîndire substanțialiste cu cele structuraliste, **i.** este corelată totdeauna cu *schimbarea*, constituind unul din „momentele" esențiale ale oricărei *structuri*, care poate fi definită ca un sistem de transformări solidar cu anumiți invarianți (J. Piaget, „Structuralismul"). Noțiunea de **i.** este chemată să joace un rol important în determinarea *realității obiective* în acele domenii ale științei în care aceasta nu poate fi separată de operațiile *subiectului*. Sarcina, masa, spinul, de exemplu, constituie un grup de **i.** care atestă existența obiectivă a particulelor elementare în ciuda caracterului complementar al cunoașterii în microfizică, a inseparabilității obiectelor observate de condițiile observării (M. Born, „Fizica și concepția generației mele").

INVENȚIE 1. Proces de *creație* intelectuală din care rezultă un *construct* de natură materială (dispozitiv) sau spirituală (cognitivă, în cazul științei, afectiv-expresivă, în cazul artei). În ultimul timp se fac încercări de a se depăși *opoziția* dintre descoperire și **i.**, punîndu-se în circulație conceptul de „**i.** științifică", deosebită de „**i.** tehnică". În ambele situații, **i.** realizează o structură nouă din elemente vechi, sau o sinteză între componente vechi și noi. Unele din aspectele psihologice, metodologice și tehnice ale **i.** sînt comune cu cele ale *creativității*. **2.** Obiect rezultat din procesul de **i.** (cu aplicație aproape exclusivă în domeniul tehnicii și producției materiale). **3.** Neadevăr și minciună, considerate ca deliberate, conștiente (sens peiorativ, evocat mai ales în limbajul vulgar). **4.** Decelare a argumentelor și ideilor celor mai adecvate pentru dezvoltarea unei teme (concept utilizat în retorică).

INVOLUȚIE, ramură descendentă a schimbărilor unui *sistem*, opusă *evoluției* (cînd aceasta este înțeleasă ca ramură ascendentă a schimbărilor aceluiași sistem). Termenul este utilizat și pentru a desemna sensul preponderent descendent al unei succesiuni de *schimbări* calitative. V. și *regres*.

IONIANĂ (*filozofia* **i.**), cel mai vechi grup de orientări materialiste în filozofia greacă, apărute în sec. 7—6 î.e.n. pe țărmul apusean al Asiei Mici, în condițiile înfloririi comerțului și a meșteșugurilor. *Filozofia* **i.** cuprinde pe reprezentanții Școlii din *Milet* și pe Heraclit din Efes. Sprijinindu-se pe cunoștințele științifice acumulate din țările din Orient (Egipt, Fenicia, Babilon), filozofii ionieni au opus reprezentărilor mitologice tradiționale despre lume diferite concepții filozofice materialist-naive. Concepțiile filozofice și primele încercări de explicare științifică a fenomenelor naturii (fizice, astronomice, meteorologice etc.) formează la ionieni un singur corp de idei, nediferențiat. Filozofii ionieni consideră că întreaga diversitate calitativă a lumii derivă dintr-un *principiu* material unic; după Tales apa, după Anaximandru, *apeiron* (probabil materia nedeterminată și infinită), după Anaximene aerul, iar după Heraclit, focul. Materialismul acestor filozofi se împletea cu o dialectică

Scanned with OKEN Scanner

naivă, care a atins treapta cea mai înaltă de dezvoltare la Heraclit.

IORGA, Nicolae (1871—1940), gînditor, istoric, om politic şi scriitor român. A fost profesor la Universitatea din Bucureşti, *doctor honoris causa* al mai multor universităţi străine, membru al Academiei Române şi al mai multor Academii şi societăţi ştiinţifice din străinătate. A fost unul dintre principalii doctrinari ai *sămănătorismului*. Ca om politic s-a ridicat împotriva represiunilor din 1907. A creat în 1910, împreună cu A.C. Cuza, partidul naţionalist-democrat din care s-a retras ulterior. Exponent al burgheziei legate de capitalul anglo-francez, s-a ridicat împotriva politicii de fascizare şi de înfeudare a ţării faţă de Germania hitleristă, intrînd în conflict cu legionarii care l-au asasinat. Concepţia sa asupra istoriei a fost expusă explicit în culegerea „Generalităţi cu privire la studiile istorice. Lecţii de deschidere şi cuvîntări" (1911). **I.** a susţinut că în evoluţia societăţii omeneşti *factorii* ideali sînt mai puternici decît cei materiali şi, în consecinţă, determinanţi. A negat existenţa luptei de clasă, dar a sesizat rolul maselor în istorie. Deşi nega existenţa unor legi istorice, admitea existenţa unor repetări, a unei regularităţi în istorie (teoria „permanenţelor istoriei"), concepînd-o ca pe un proces unitar. Considerînd *istoria* ca un mijloc important de cunoaştere a lumii, el şi-a manifestat încrederea în capacitatea istoriografiei de a dezvălui adevărul istoric, a sesizat interdependenţa istoriei politice şi a celei culturale, întrepătrunderea istoriei unui popor cu istoria altor popoare, cu istoria omenirii. Unul dintre fondatorii orientării pozitiviste în istoriografia românească, **I.** a considerat că istoricul trebuie să exercite o critică severă asupra izvoarelor, să ordoneze sistematic faptele, să le compare, să stabilească analogii, să integreze organic personalităţile şi faptele în istoria vieţii popoarelor şi să caute factorii creatori ai acesteia. A relevat funcţia etică-socială a istoriei, susţinînd că studiul acesteia îi face pe oameni „mai sociabili, mai altruişti".

IPOSTAZĂ 1. (În concepţia neoplatonicienilor) Fiecare dintre formele pe care le-ar îmbrăca principiul divin şi care ar constitui trepte descrescînde ale „*perfecţiunii*". **2.** (În teologia creştină) Fiecare dintre „persoanele" („Tatăl", „Fiul" şi „Sfîntul duh") sub care s-ar înfăţişa divinitatea unică. Prin extensiune, termenul a ajuns să denumească situaţiile, stările sau înfăţişările sub care s-ar prezenta una şi aceeaşi persoană. **3.** (În accepţiune dialectică generală) Modalitate de manifestare diferită a aceluiaşi obiect sau fenomen, în continua sa mişcare.

IPOSTAZIERE 1. (În sens neoplatonic şi teologic) Înzestrare a abstracţiilor cu existenţă imuabilă, de-sinestătătoare şi transformarea lor din reflectări în factori generatori ai realităţii obiective. **2.** (În dialectica generală) Proces de manifestare în forme diferite a conţinutului aceluiaşi obiect sau fenomen.

IPOTEZĂ (gr. *hypo* „sub" şi *thesis* „poziţie"), presupunere, explicaţie provizorie, enunţată pe baza unor fapte, conexiuni şi legi cunoscute, cu privire la anumite conexiuni între fenomene, la cauza sau la mecanismul intern care le produce. În sens logic, **i.** reprezintă o *supoziţie*, *premisă* sau punct de plecare al unui argument. În sens epistemologic (modern), **i.** este o formulă referitoare în mod imediat sau în ultimă instanţă la fapte care nu au constituit sau nu pot fi obiectul unei experienţe, şi este susceptibilă de corectare pe baza unei cunoaşteri noi. Orice teorie ştiinţifică apare la început sub forma unei **i.** (de ex., **i.** structurii atomice a materiei, **i.** cuantelor, **i.** selecţiei naturale). De aceea, Engels a caracterizat **i.** ca formă de dezvoltare a ştiinţelor naturii în măsura în care ele gîndesc (adică nu se limitează la simpla acumulare de fapte, ci urmăresc să le

Scanned with OKEN Scanner

dea o *interpretare* teoretică). Pentru a fi ştiinţifică, orice **i.** trebuie să îndeplinească anumite cerinţe, care pot fi numite condiţii ale consistenţei **i.**: ea trebuie să concorde cu materialul faptic pentru explicarea căruia a fost formulată, să fie principial verificabilă, să explice o sferă cît mai vastă de fenomene, nu numai grupul restrîns de fenomene pe baza căruia a fost iniţial formulată. Orice **i.** ştiinţifică este supusă verificării prin confruntarea consecinţelor deduse din ea cu *experienţa;* dacă o **i.** este confirmată experimental, ea se transformă într-o cunoştinţă certă, într-o *teorie* ştiinţifică. Verificarea **i.** nu poate fi redusă, de regulă, la efectuarea unui singur *experiment*, ci reprezintă un proces empiric şi conceptual complex. **I.** *de lucru*, presupunere cu caracter provizoriu, formulată pe baza datelor experimentale existente la un moment dat şi care ghidează pe omul de ştiinţă în cercetările sale ulterioare, în proiectarea unor noi experimente, permite sistematizarea materialului experimental existent şi descoperirea unor fapte noi, necunoscute (are un rol *euristic).*

IRAŢIONAL, ceea ce este străin *raţiunii*, ceea ce este incomprehensibil sau inexplicabil prin raţiuni valabile; conduită lipsită de sens raţional. **I.** poate fi nu numai străin raţiunii, ci şi contrar ei. **I.** este în fond ireductibilul, care apare ca o limită în dialectica cunoaşterii, şi care, ca atare, are un statut obiectiv, nu este o creaţie arbitrară şi nici o interdicţie. **I.** este ceea ce în obiectul cunoaşterii depăşeşte la un moment dat puterea şi sfera de cuprindere a gîndirii umane discursive sau intră în contradicţie cu aceasta. Transformarea **i.** într-o limită *absolută* a cunoaşterii, prin *ratio*, conduce la *iraţionalism.*

IRAŢIONALISM, trăsătură a unor orientări filozofice care neagă posibilitatea de a cunoaşte realitatea pe cale *raţională* şi postulează primatul *intuiţiei, credinţei, revelaţiei, voinţei, instinctului, trăirii, visului* etc. faţă de cunoaşterea raţională. Diferitele variante ale **i.** neagă existenţa unei *structuri* sau *ordini inteligibile* a lumii, resping ideea unei *legităţi* istorice, a *progresului* istoric, postulează absurditatea existenţei umane. Apelului la facultăţile infraraţionale şi extraraţionale în procesul cunoaşterii, **i.** îi adaugă, de obicei, conceperea unor domenii principial inaccesibile raţiunii. Caracterului *mediat, discursiv* al gîndirii raţionale, afirmării universalului, viziunii optimiste asupra vieţii, **i.** îi opune ceea ce este *imediat*, particular, spontan, individual, o atitudine pesimistă în faţa *existenţei*, faţă de valoarea cunoaşterii în general. Ca orientare filozofică propriu-zisă, **i.** a apărut în sec. 19 (Schopenhauer, Kierkegaard), devenind influent însă mai cu seamă la sfîrşitul secolului şi în sec. 20 *(intuiţionismul, pragmatismul,* parţial *existenţialismul;* în România, *trăirismul).* **I.** a apărut ca o reacţie împotriva *raţionalismului* şi *optimismului* unilateral, simplist al luminiştilor, dezmînţite de natura însăşi a orînduirii burgheze şi, în genere, împotriva raţionalismului dogmatic, metafizic, mărginit. El s-a răspîndit pe măsura dezvoltării societăţii capitaliste moderne, ca o reflectare în ideologie a caracterului stihinic, orb, necontrolat, a mişcării forţelor sociale în cadrul acestei societăţi, a modului iraţional în care relaţiile sociale se manifestă, la nivelul conştiinţei cotidiene, în condiţiile *alienării* şi *reificării (obiectualizării)* lor. La dezvoltarea **i.** a contribuit şi „*criza*" intervenită în ştiinţele naturii la sfîrşitul secolului trecut, odată cu incapacitatea explicării, prin intermediul modelelor perimate de gîndire ale fizicii şi biologiei clasice, a fenomenelor noi descoperite în fizica şi biologia modernă.

IRENOLOGIE (gr. *eirene* „pace", *logos* „ştiinţă"), termen utilizat, mai ales de şcoala scandinavă de pe la sfîrşitul deceniului 6, sec. 20, pentru a denumi cercetarea asupra păcii *(peace research)* care, într-o viziune globală,

Scanned with OKEN Scanner

interdisciplinară, studiază toţi factorii concurenţi în organizarea socială a umanităţii şi decidenţi în problemele războiului şi păcii. Apărută la început ca o reacţie faţă de cercetarea tradiţională, inspirată de un punct de vedere filozofic-speculativ şi juridico-etic normativ, ca şi faţă de unele insuficienţe explicative ale *polemologiei*, **i.** a revendicat înlocuirea conceptului „negativ" de pace (absenţă a confruntării armate) printr-un concept „pozitiv", care o defineşte şi asociativ, ca o structură socială sau un ansamblu de relaţii pozitive a căror esenţă o constituie cooperarea „simetrică şi egalitară" între grupurile umane. La sfîrşitul anilor '60, **i.** cunoaşte un progres marcant prin formularea teoriei violenţei structurale (J. Galtung). Dar asumarea de către **i.** a vocaţiei de întreprindere ştiinţifică cu valenţe teoretico-explicative şi, concomitent, normativ-practice, aplicative, punîndu-se în slujba activităţii de promovare a condiţiilor păcii, îşi poate afla un fundament solid în concepţia marxistă despre război şi pace, după care o structură socială, internă şi/sau internaţională, inegalitară, bazată pe dominaţie şi exploatare conţine şi reproduce germenii violenţei armate. Dealtfel, ideile pozitive avansate de **i.** se întîlnesc şi se conjugă în mod fructuos cu studiile întreprinse de sociologia marxistă. Disciplină în plină afirmare, **i.** este pe cale de a-şi preciza frontierele, funcţiile şi strategiile euristic-explicative şi operaţionale. Sub raport metodologic se constată încă oscilarea între metodele analitico-istorice şi cele matematice moderne; stadiul actual al cercetării evidenţiază însă complementaritatea necesară a celor două moduri de abordare. Afirmarea **i.** e atestată şi de existenţa a numeroase institute (naţionale şi internaţionale) care se consacră cercetărilor asupra păcii. V. şi *polemologie*.

IREVERSIBILITATE, proprietate a unor sisteme materiale izolate de a evolua unidirecţional şi irepetabil, fiind exclusă reîntoarcerea lor la starea iniţială. Ca şi conceptul de *reversibilitate*, cel de **i.** a apărut mai întîi în cadrul termodinamicii. Spre deosebire de reversibilitate, care nu poate fi decît relativă, **i.** este însă absolută. Procesele ireversibile constituie o clasă specială a proceselor *dezvoltării*. V. şi *entropie; progres; regres*.

IRONIE ROMANTICĂ, principiu filozofic şi procedeu artistic, stabilite de estetica romantică şi teoretizate mai ales de F. Schlegel, L. Tieck, Jean-Paul Richter şi H. Heine potrivit cărora ironia ar consta în negarea continuă de către spirit a propriilor sale graniţe. **I.r.** este concepută ca o dinamică a spiritului, care îi îngăduie acestuia să se joace cu propriile-i creaţii, într-o stare de libertate deplină, ca o forţă ce permite creatorului să domine materia pe care o tratează. În literatură, **i.r.** este produsul contradicţiei dintre spiritul lucid şi fantezia avîntată care se critică reciproc şi alternativ pentru inconvenientele lor specifice şi în numele avantajelor pe care fiecare le prezintă faţă de cealaltă.

IRONIE SOCRATICĂ, procedeu folosit în dialogurile platonice de către Socrate, care, prefăcîndu-se neştiutor, punea întrebări aparent naive, cu ajutorul cărora îl făcea pe interlocutor să ajungă în contradicţie cu sine însuşi şi să-şi recunoască astfel ignoranţa. V. şi *agnozie*.

ISLAMISM (în arabă *islam* „supunere integrală faţă de divinitate") (numit şi *mahomedanism* sau religia *musulmană*), ultima în ordinea apariţiei, şi cea de-a treia religie cu caracter mondial. **I.** a luat naştere în Arabia, în sec. 7 e.n. Apariţia sa este legată de activitatea profetului Mahomed ale cărui învăţături, considerate ca provenind de la Dumnezeu (Allah), au fost adunate ulterior în „Coran", principala carte sfîntă a musulmanilor (în arabă *muslims*, „credincioşi"). Alături de Coran există şi „Sunna", o literatură religioasă alcătuită din le-

Scanned with OKEN Scanner

gendele sfinte („hadise") despre viaţa profetului lui Allah. Întrucît nu toţi musulmanii cred în valabilitatea „Sunnei", se numesc „sunniţi" numai cei care îi recunosc caracterul sfînt; aceştia reprezintă dealtfel majoritatea credincioşilor mahomedani. Activitatea de propovăduitor a lui Mahomed are un caracter semilegendar. În ce priveşte doctrina i. mai ales dogmele sale timpurii, se constată în mod evident influenţa ideologică iudaico-creştină. Dar monoteismul islamic corespunde condiţiilor sociale specifice ale arabilor din perioada destrămării orînduirii patriarhal-gentilice. Pilonul dogmaticii teologice islamice este credinţa în existenţa unui singur Dumnezeu — Allah —, al cărui profet este Mahomed. Allah este asemănător, în cele mai multe din trăsăturile sale, Dumnezeului biblic. Deşi Coranul este considerat ca fiind cartea sfîntă cea mai completă şi cu cea mai mare autoritate, islamul nu neagă caracterul sfînt şi al altor cărţi religioase, în primul rînd Pentateuhul (Torah), Psalmii lui David şi Evangheliile creştine. De asemenea, se consideră că au mai existat şi alţi profeţi (cei biblici: Adam, Noe, Avraam, Moise ş.a.), printre care şi Iisus, căruia nu i se neagă caracterul sfînt ci doar calitatea de fiu al lui Dumnezeu. Mahomed rămîne însă cel mai presus dintre profeţi. În i. există, de asemenea, o angeologie (arhangheli, îngeri etc.), iar în credinţele populare, adesea cu o existenţă premusulmană, se păstrează spiritele rele („djinn"). Una dintre dogmele islamice cele mai importante se referă la viaţa viitoare, compusă din rai şi infern şi la care sufletele credincioşilor au acces pe măsura faptelor săvîrşite în viaţă. Descrierea raiului, cu deliciile sale, şi a iadului, cu caznele lui, au un pregnant caracter concret ce conferă originalitate acestei doctrine. Prescripţia religioasă principală rămîne supunerea faţă de Allah. Pe de altă parte, doctrina islamică ortodoxă propagă dogma predestinării omului, potrivit căreia tot ceea ce face omul şi tot ceea ce i se va întîmpla este hotărît de la început de către Allah. Această concepţie fatalistă a fost atenuată însă de către unele şcoli musulmane. Astfel, de pildă, curentul „mutazilit" (sec. 8—9 e.n.), preocupat de a da o interpretare mai raţionalistă dogmelor, susţine, printre altele, şi existenţa *liberului arbitru* la om ca o condiţie a responsabilităţii acestuia în faţa lui Allah. Ca şi *iudaismul*, religia islamică conţine o serie de ritualuri şi interdicţii, printre care şi aceea de a desena, picta sau sculpta chipul lui Allah sau de a folosi orice imagine a omului sau a animalelor, condiţie ce explică specificul dezvoltării artelor în ţările musulmane, din cadrul cărora lipsesc complet pictura şi sculptura figurativă; în schimb, în cultura şi civilizaţia islamică întîlnim, la nivelul cel mai dezvoltat, arta ornamentală, geometrică şi alegorică. Una dintre preocupările islamice cele mai importante propagă războiul sfînt („djihad") în numele credinţei, o ideologie izvorîtă din condiţiile social-istorice de unificare a lumii arabe şi care a contribuit şi ea la expansiunea rapidă a noii religii. Cu timpul, însă, şi mai ales în epoca noastră, această prescripţie şi-a pierdut autoritatea. O altă trăsătură specifică a i. o constituie amestecul masiv, pînă la contopire, al acestei religii cu diferitele laturi ale vieţii sociale. Conform i. dreptul, cultura, şcoala, familia etc. toate trebuie să fie subordonate legilor religioase. Puterea statală şi cea religioasă sînt contopite total, iar *secularizarea* vieţii politice în ţările musulmane are loc abia în zilele noastre (în Turcia începe, de pildă, cu revoluţia lui Atatürk). În pofida caracterului său universal, i. nu a reuşit nici el să rămînă o religie unitară, lipsită de divergenţe şi schisme. Dintre sectele mai importante s-au remarcat: ismailiţii, sufismul, vanhabiţii etc. Lupta forţelor sociale progresiste din ţările musulmane contribuie rapid şi hotărîtor la secularizarea vieţii social-politice şi la slăbirea influenţelor

Scanned with OKEN Scanner

ideologiei islamice. Pe de altă parte, progresul culturii şi civilizaţiei contemporane şi larga lui răspîndire în mase tot mai largi îi determină şi pe teologii musulmani să iniţieze o modernizare a **i.**, îndeosebi prin interpretarea alegorică a dogmelor sale, prin abrogarea unor interdicţii şi ritualuri religioase, în general prin concesii făcute spiritului profan al epocii noastre, metodă pe care o practică toate teologiile în scopul găsirii unei ieşiri din criza religiozităţii contemporane. V. şi *arabă (filozofia* **a.**).

ISTORIC ŞI LOGIC, categorii filozofice perechi care reflectă corelaţia dintre dialectica obiectivă a *dezvoltării* realităţii şi dialectica subiectivă a *cunoaşterii*. *Istoricul* reflectă dezvoltarea fenomenelor din natură şi din societate, cu toate amănuntele concrete ale acestei dezvoltări, în toate particularităţile întîmplătoare, zigzagurile şi repetările ei. *Logicul* reflectă *esenţa* dezvoltării istorice, înlăturînd aspectele ei neesenţiale, descoperind conexiunile fundamentale, laturile generale, necesare, legice ale acestei dezvoltări. Istoricul conţine implicit relaţiile cauzale, necesare dintre fenomene, pe care logicul le explicitează. Logicul recapitulează într-o formă rezumată, concentrată, istoricul. Hegel are meritul de a fi descoperit unitatea dintre **i.** şi **l.**, el considera însă, în spirit idealist, că logicul ar genera istoricul şi că *istoria*, ca desfăşurare a ideii absolute, ar fi o „logică aplicată". Materialismul istoric arată că, în corelaţia dintre **i.** şi **l.**, istoricul reprezintă factorul prim, iar logicul, ca reflectare a istoricului, factorul secund. Unitatea dialectică dintre **i.** şi **l.**, interpretată materialist, este un principiu director în construirea ştiinţelor şi a sistemelor lor de categorii. Ruperea istoricului de logic implică primejdia unui descriptivism superficial, a unei factologii empiriste; ruperea logicului de istoric are drept consecinţă speculaţia abstractă, nesprijinită de fapte şi infirmată de acestea.

ISTORICISM 1. Principiu, deosebit de *istorism*, al explicării fenomenelor care fac obiectul ştiinţelor naturii sau al ştiinţelor sociale, exclusiv prin geneza şi evoluţia lor, făcînd abstracţie de celelalte metode concurente la elaborarea integrală a explicaţiei, precum şi de conceptele operaţionale aferente acestora (de ex., conceptele de *structură*, *sistem*, *model* etc.). Termenul are o semnificaţie negativă, întrucît implică excluderea dogmatică a unei viziuni dialectice cuprinzătoare, asupra corelaţiei dintre demersurile cercetării ştiinţifice, respectiv, dintre cel genetico-istorist şi cel *sistemic*, dintre cel *diacronic* şi cel *sincronic*. În explicarea progresului istoric şi social-cultural, **i.** pierde din vedere, de asemenea, unii factori nedeterminanţi ai dezvoltării sociale, dar cu acţiune permanentă sau de lungă durată cum sînt factorii naturali, o anumită influenţă directă a tehnicii în general şi a tehnicii comunicării de masă în special (Mc. Luhan). **2.** *Morfologism.*

ISTORIE 1. (În sens general) Devenire, dezvoltare în natură, societate şi gîndire. În acest sens, fondatorii marxismului au menţionat ca premisă a unei filozofii consecvent dialectice ideea (relativ nouă pentru ştiinţa de la sfîrşitul sec. 18 şi începutul sec. 19) că nu numai viaţa socială ci şi natura (sistemul solar sau Pămîntul, de pildă) are o **i.** a ei. Sensul mai sus menţionat este presupus de principiul *istorismului* ca principiu fundamental al metodei dialectice. **2.** (În sens restrîns) Dezvoltarea vieţii sociale (a umanităţii), respectiv succesiunea orînduirilor pe care le parcurge aceasta. În acest sens, avînd în vedere însemnătatea esenţială a **i.** vieţii sociale pentru concepţia lui Marx asupra vieţii sociale, aceasta este denumită *concepţia materialistă asupra* **i.** sau *materialismul istoric*. **3.** *Ştiinţa* **i.**, disciplină de cunoaştere care studiază **i.**

Scanned with OKEN Scanner

societății, a diferitelor popoare, a unui domeniu al vieții sociale (**i.** economiei, culturii, științei etc.) a unei etape istorice (**i.** antichității, a evului mediu, a epocii moderne etc.), a gîndirii (**i.** filozofiei, **i.** logicii etc.), Natura și funcțiile acestei științe determină dezbateri cu un caracter pronunțat filozofic privind obiectul **i.**, mijloacele de investigare ale acesteia, caracterul explicației în știința **i.**, determinismul istoric, raportul dintre general și individual în dinamica vieții sociale etc., probleme care intră în sfera de preocupări a unor discipline ca *filozofia* **i.**, epistemologia **i.**, teoria **i.** etc. Unele curente filozofice au încercat să opună știința **i.** și științele istorice în general, științelor naturii, fie de pe pozițiile *idealismului obiectiv* (Școala de la *Baden*, *neospiritualismul* etc.) fie de pe pozițiile *idealismului subiectiv* (reprezentanții „*filozofiei vieții*" etc.). Materialismul istoric, conține premisele soluționării unor asemenea probleme, evidențiind unitatea și, totodată, diferența specifică dintre științele naturii și științele sociale. Tezele fundamentale ale *materialismului istoric* privind dialectica existenței și conștiinței sociale, lupta de clasă ca forța motrice a **i.** orînduirilor antagoniste, rolul maselor și al personalității în **i.**, natura și particularitățile acțiunii legilor obiective în viața socială, dialectica factorilor obiectivi și subiectivi, a generalului și particularului în viața socială, raporturile dintre individ și societate etc. constituie deopotrivă principii metodologice care, înțelese și aplicate în mod creator, permit o tratare științifică a fenomenelor istorice, întemeiază istoria ca știință.

ISTORIOGRAFIA FILOZOFIEI, știință care are drept obiect *istoria filozofiei*, adică sistemele filozofice și succesiunea istorică a acestora. Preocuparea de a trata separat problemele filozofice ale **i.f.** și-a găsit expresia în disciplina numită „filozofia istoriei filozofiei", sau „istoriologia filozofiei". Primul care s-a ocupat de **i.f.** a fost Aristotel, dar cel dintîi care a făcut aceasta în mod sistematic, într-o lucrare specială, a fost discipolul său Teofrast, care apare astfel ca „părinte" al **i.f.** în Europa. Se disting în gîndirea modernă următoarele tendințe generale: cea idealist-obiectivă (inițiată de Hegel), în virtutea căreia succesiunea concepțiilor filozofice prezintă continuitate necesară și progres; tendința idealist-subiectivă, cu numeroase variante, în virtutea căreia fiecare construcție filozofică ar urma să fie văzută ca un produs logic, avînd un temei psihologic și neputînd fi subordonat cu necesitate unei continuități. În concepția istoriografiei materialist-dialectice a filozofiei, istoria filozofiei se înfățișează ca un proces continuu și totodată contradictoriu, în care, prin lupta dintre orientările opuse, se înfăptuiește progresul cunoașterii filozofice; totodată, fiecare etapă a procesului istorico-filozofic apare subordonată comandamentelor sociale proprii etapei istorice respective. Au scris lucrări deosebit de răspîndite în domeniul istoriografiei generale a filozofiei: W. Windelband, Überweg-Heinze, H. Höffding, E. Bréhier, B. Russell, G.F. Aleksandrov, V.F. Asmus, G. De Ruggiero ș.a., iar în afara Europei, S. Radhakrishnan, Go Mo-jo ș.a. În România, preocupările sistematice de **i.f.** au fost inaugurate de T. Maiorescu. În perioada interbelică s-au afirmat în domeniul **i.f.** P.P. Negulescu, I. Petrovici, Gr. Tăușan, I. Brucăr, T. Vianu, Al. Claudian, N. Bagdasar, Dan Bădărău, M. Florian, A. Frenkian, Al. Posescu, D.D. Roșca, majoritatea acestora continuîndu-și activitatea și ulterior. În anii de după Eliberare au apărut numeroase lucrări ale **i.f.** românești, cum ar fi: Colectiv (I. Verdeș, N. Bolboașă, C.I. Gulian, Șt. S. Nicolau, M. Florian, S. Ghiță, Crizantema Joja, I. Lungu, R. Pantazi, I.S. Firu, Liubomira Miroș, C. Göllner, N. Gogoneață), „Din istoria filozofiei în România", 3 vol.

(1955—1960); N. Gogoneață, „Filozofia lui V. Conta“ (1962); R. Pantazi, „Filozofia marxistă în România“ (1963), „Viața și ideile lui George Barițiu“ (1964); Colectiv (C.I. Gulian — sub red. —, D. Bădărău, I.S. Firu, J. Hajós, C. Göllner, E. Stănescu, Crizantema Joja, I. Lungu, R. Pantazi, Elena Gheran, O. Bădina, M. Florian, N. Gogoneață, S. Ghiță, O. Chețan, Florica Neagoe, P. Lucaciu, A. Posescu, Gh. Cronț, Al. Tănase), „Istoria gîndirii sociale și filozofice în România“ (1964); N. Gogoneață, Z. Ornea, „A.D. Xenopol. Gîndirea socială și filozofică“ (1965); Colectiv (C.I. Gulian, S. Ghiță, N. Gogoneață, Crizantema Joja, R. Pantazi, Al. Posescu — red. resp. —, I.S. Firu, O. Bădina, Elena Gheran, M. Ciurdariu, J. Hajós, C. Göllner), „Antologia gîndirii românești. Secolele XV — XIX“ (1967); Colectiv N.Gogoneață — coord. —, R. Pantazi, R. Tomoiagă, O. Bădina, S. Ghiță, Al. Posescu, Gh. Vlăduțescu, Z. Ornea), „Curente și orientări în istoria filozofiei românești“ (1967); R. Pantazi „Simion Bărnuțiu. Opera. Gîndirea“ (1967), „C.A. Rosetti, gînditorul, omul“ (1969); Colectiv (N. Gogoneață — coord. —, S. Ghiță, I. Pascadi, Al. Posescu, Z. Ornea, R. Pantazi, M. Mâciu), „Filozofia și sociologia românească în prima jumătate a secolului al XX-lea“ (1969); S. Ghiță, „Filozofie și știință în România (1890 — 1920)“ (1970); Gh. Al. Cazan, „Fundamentul filozofiei la Mircea Florian“ (1971); R. Tomoiagă, „Ion Eliade Rădulescu. Ideologia social-politică și filozofică“ (1971); D. Ghișe, P. Theodor, „Fragmentarium iluminist“ (1972); P. Theodor, „Din gîndirea materialist-istorică românească (1921 —1944)“ (1972); P. Vaida, „Dimitrie Cantemir și umanismul“ (1972); Colectiv (N. Gogoneață — red. resp. —, R. Pantazi, S. Ghiță, P. Vaida, R. Tomoiagă, Gh. Epure, V. Vetișanu, Elena Gheran, I.S. Firu, Al. Duțu, I. Lungu, Florica Neagoe, C. Göllner), „Istoria filozofiei românești,“ vol. I (1972); S. Ghiță, „Titu Maiorescu, filozof și teoretician al culturii“ (1974); D. Matei, „Mihail Dragomirescu. Privire critică asupra sistemului filozofic și estetic“ (1974); R. Tomoiagă. „Personalități și tendințe în perioada pașoptistă“ (1976), precum și lucrări de i.f. universale, cum ar fi: Pavel Apostol, „Probleme de logică dialectică în filozofia lui G.W.F. Hegel“ (1957); I. Banu, „Introducere în istoria filozofiei“ (1957); A. Frenkian, „Scepticismul grec și filozofia indiană“ (1957); C.I. Gulian, „Metodă și sistem la Hegel“ (1957); Al. Posescu, „Începuturi ale materialismului modern. Bacon și Descartes“ (1962); Clara Dan, „Intuiționismul lui Henri Bergson în lumina contemporaneității“ (1966); D. Ghișe, „Existențialismul francez și problemele eticii“ (1967); Clara Dan, „Neoraționalismul“ (1968); Al. Boboc, „Kant și neokantianismul“ (1968); Florica Neagoe, „Arthur Schopenhauer, filozofia și etica“ (1970); Colectiv (Al. Posescu—sub red.—, H. Wald, Al. Boboc, C.I. Gulian, N. Mariș, I. Ivanciu, M. Pișcoci, Gh. Vlăduțescu, Gh. Cazan), „Aspecte din filozofia contemporană“ (1970); Gh. Vlăduțescu, „Personalismul francez. Geneză și împlinire“ (1971); V. Tonoiu, „Idoneismul, filozofie a deschiderii“ (1972); Al. Boboc, „Nicolae Hartmann și realismul contemporan“ (1973); Tr. Pop, „Marx, Engels, filozofia operei de tinerețe“, vol. I (1973), vol. II (1977); Gh. Vlăduțescu, „Introducere în istoria filozofiei medievale“ (1973); Colectiv (Al. Posescu — sub red. —, Elena Cobianu, C. Damian, A. Rogoz, I. Ivanciu, Maria Vornicu, H. Culea), „Filozofie modernă și contemporană“ (1973); C.I. Gulian, „Introducere în istoria filozofiei moderne“ (1974); V. Tonoiu, „Spiritul științific modern în viziunea lui G. Bachelard“ (1974); E. Stere, „Doctrine și curente în filozofia franceză contemporană“ (1975); N. Trandafoiu, „Substanța și cauzalitatea în interpretarea empirismului englez“ (1975).

Scanned with OKEN Scanner

ISTORISM, principiu al dialecticii conform căruia fenomenele *realităţii* trebuie privite în procesul apariţiei dezvoltării şi pieirii lor, în legătura lor indisolubilă cu condiţiile istorice concrete care le-au generat. Principiul **i.** reprezintă o importanţă deosebită atît pentru ştiinţele naturii, cît şi pentru ştiinţele sociale, aplicarea sa constituind o condiţie indispensabilă a înţelegerii veridice a proceselor naturale, a evenimentelor sociale, ca şi a fenomenelor complexe ale culturii spirituale. **I.** este opus *dogmatismului*, tendinţelor de substituire a studiului concret-istoric al realităţii sociale prin scheme abstracte, ca şi *istoricismului*, care supraliciteză demersul genetic, diacronic în explicarea fenomenului social, neglijînd pe cel sistemic şi sincronic, ca şi factorii neesenţiali dar cu acţiune permanentă în determinarea dezvoltării. Începuturile **i.** (Vico, Voltaire, Herder, Diderot ş.a.) sînt legate de lupta burgheziei în ascensiune împotriva dogmatismului scolastic. Ulterior, Hegel l-a elaborat multilateral însă pe baze idealiste şi limitîndu-se numai la dezvoltarea istorică din trecut. Principiul **i.** a dobîndit un caracter ştiinţific consecvent în cadrul materialismului dialectic şi al materialismului istoric. V. şi *orientarea istoristă în sociologie.*

ITEM, întrebare sau alternativă de răspuns, într-un chestionar de anchetă sociologică sau într-un test psihologic.

IUBIRE, termen atribuit unui sentiment moral-estetic funciar, opus *egoismului.* **I.** se manifestă în aspiraţia dezinteresată şi pătrunsă de abnegaţie către obiectul său: o persoană sau o colectivitate, o idee sau o valoare, o activitate profesională sau socială. Naşterea şi dezvoltarea acestui sentiment, pe plan istoric şi individual, este intim legată de formarea *personalităţii.* **I.** dintre sexe vizează persoana umană în plenitudinea sa fizică, morală şi intelectuală, în frumuseţea individualităţii sale unice şi irepetabile, fiind generatoare de *fericire* autentică numai în această calitate. Natura şi rolul îndeplinit de **i.** în viaţa oamenilor a primit în istoria culturii interpretări variate. Una dintre cele mai vechi interpretări este aceea mitologică-cosmologică, în care **i.** apare ca o forţă cosmică grandioasă, generatoare şi creatoare (de ex., *Erosul* orficilor, principiul organizator al Universului la Empedocle, *entuziasmul* eroic la G. Bruno, principiul unificator al cerescului şi teluricului, al finitului şi infinitului în *romantismul* german, forţa motrice şi diriguitoare a evoluţiei la Ch. Peirce ş.a.). Distingînd genuri diferite ale **i.** şi considerînd-o pe cea spirituală (raţională) ca superioară, numeroşi gînditori i-au atribuit virtuţi cognitive fundamentale (de ex. cunoaşterea frumosului ideal ca atare, identificarea extatică a **i.** şi cunoaşterii la Platon, accederea către culmile lumii *inteligibile*, *beatitudinea* **i.** divine la M. Ficino, libertate interioară izvorîtă din cunoaşterea raţională, *amor dei intellectualis* la Spinoza, penetrarea conţinutului ideal sau absorbirea în noi a lucrului cunoscut ca o contopire erotică la F. Schlegel ş.a.). **I.** a fost învestită cu importante sensuri şi valenţe sociale în gîndirea modernă, relevîndu-se rolul ei ca factor de aglutinare a solidarităţii (de ex., luminismul, etica lui Shaftesbury şi a lui Helvétius în speţă, socialismul utopic, Campanella şi Fourier cu deosebire), ca factor de asigurare a comunităţii de idei a speciei umane, ca esenţă a omului (L. Feuerbach). Reprezentanţii filozofiei religioase, gînditorii creştini mai cu seamă (de ex., *neoplatonismul*, *tomismul* şi *neotomismul*, *personalismul*, *existenţialismul religios*) au absolutizat unele aspecte ale *antropologiei* **i.** *(caritate-agape)*, interpretîndu-le în chip mistic, *transcendental*, ca **i.** a *divinităţii*, în care acesta se identifică cu **i.** universală (temelia unitară a celor trei ipostaze ale lui Dumnezeu). O poziţie aparte ocupă, printre teologi, Teilhard

Scanned with OKEN Scanner

de Chardin, care a construit o concepţie etică bazată pe dragostea dintre oameni, pe un colectivism afectiv şi intelectual. Întărirea accentelor pesimiste şi iraţionaliste ale **i.** caracterizează multe dintre interpretările filozofice nemarxiste în sec. 19 şi 20 (de ex. Schopenhauer, Nietzsche, M. Scheler, K. Jaspers, Sartre, G. Marcel ş.a.). Dovedind determinarea ei social-istorică, materialismul istoric a subliniat transformările profunde pe care le-a suferit sentimentul **i.** de-a lungul timpului, aportul hotărîtor al culturii în formarea şi modelarea umană a acestui sentiment, pe care Marx l-a caracterizat drept un criteriu valoric *sui-generis* al gradului de umanizare a *comportamentului* natural al omului, o măsură a faptului că în însăşi fiinţa sa cea mai intim individuală el este totodată o fiinţă socială. V. şi *eros*.

IUDAISM (în lat. eclesiastică *Judaismus*· religie a evreilor"), apogeu al vechilor civilizaţii semite, *religia* iudaică reprezintă cea mai tipică formă antică de *monoteism*. Mai este denumită şi *mozaism*, adică religia lui Moise, cel mai de seamă profet legendar al acesteia. Rolul istoric al **i.** a sporit şi prin faptul că a contribuit substanţial la constituirea ideologică a *creştinismului* influenţînd şi *islamismul*. Cartea sfîntă a **i.** este ceea ce creştinii denumesc „Vechiul Testament" (parte a „Bibliei", distinctă de „Noul Testament"). Ca orice religie de importanţă istorică, **i.** nu a apărut nici el dintr-o dată ca o religie unitară, pe deplin formată şi fără contingenţe cu alte religii anterioare sau învecinate. Cele mai vechi elemente de religie a evreilor, reprezentate de cultul tribal, datează, aproximativ, din prima jumătate a celui de-al doilea mileniu î.e.n.; Cultul lui Iahve, la început divinitate tribală, devine zeul întregului Israel odată cu procesul istoric de cucerire a Palestinei (Canaanul) de către triburile evreieşti (începînd cu sec. 15—14 î.e.n.). Din această perioadă, evreii trec la viaţa sedentară, se ocupă de agricultură; în viaţa lor social-economică se dezvoltă rînduielile bazate pe sclavie, se realizează centralizarea politică şi apare puterea regală. Se consideră însă că despre **i.** ca religie pe deplin dezvoltată — bazată pe un strict monoteism, pe canonizarea cărţilor sfinte şi cu un cult centralizat — se poate vorbi abia spre jumătatea ultimului mileniu î.e.n., după întoarcerea evreilor din captivitatea babiloniană (în timpul regelui persan Cirus, în anul 538 î.e.n.). Doctrina iudaică se bazează pe credinţa în Iahve, zeul poporului ales, dar acest proces de monoteizare a religiei nu este lipsit de contradicţii. Cu un rol cînd mai însemnat, cînd mai periferic în viaţa socială şi spirituală israelită, tendinţele spre politeism nu au încetat niciodată, ceea ce prilejuieşte dezlănţuirile violente ale profeţilor împotriva cultelor idolatre. Ca zeu unic admis, Iahve atestă o pronunţată spiritualizare, deşi i se mai aduc jertfe ca şi celorlalţi zei antici. Reprezentarea chipului lui Iahve e interzisă şi, uneori, chiar şi pronunţarea numelui său. El este o divinitate fără chip, cu preocupări predominante în domeniul moralităţii. De viziunea ebraică asupra lui Iahve este indisolubil legat mai ales „mesianismul", proiectarea ajutorului divin în viitor, speranţa într-un viitor fericit, pus într-o legătură centrală directă cu acţiunea divină. Dar şi această concepţie mesianică a cunoscut o evoluţie, de la perioada **i.** tribal, la epoca „diasporei" (a dispersării evreilor în lume, după dispariţia statului lor), cînd „mesia" a devenit conducătorul aşteptat să salveze poporul evreu de sub jugul străin. Doctrina mesianică a „poporului ales" — care în creştinism se spiritualizează, prin plasarea viitorului fericit într-o lume transcendentă, „de dincolo" — a avut în **i.** un conţinut predominant pămîntean, referitor la împlinirea aici, pe pămînt, a promisiunilor făcute de Iahve „poporului său". O oarecare învăţătură despre lumea de apoi, învierea morţilor, răsplata „de

Scanned with OKEN Scanner

dincolo" etc. se formează abia mult mai tîrziu, mai ales în literatura legată de „Talmud" (carte religioasă cu un conţinut tematic divers şi alcătuită în secolele 3—5 e.n. în comunităţile evreilor babilonieni şi palestinieni), ca şi în alte comentarii rabinice care dezbat în spirit scolastic Vechiul Testament. Istoria poporului evreu, cu victorii şi înfrîngeri succesive, marcată mai ales de desfiinţarea statului evreu (sec. I e.n.), şi, cu timpul, de răspîndirea evreilor în întreaga lume, se repercutează multilateral în evoluţia **i.** Într-o primă fază, religia iudaică împrumută legende, reprezentări cosmogonice, ritualuri etc. de la cananeeni, de la babilonieni, din *mazdeism* etc., iar mai tîrziu, în epoca „diasporei", asimilează o serie de idei din concepţiile religioase şi filozofice ale *elenismului*. Evoluţia monoteismului iudaic intră într-o nouă contradicţie dogmatică odată cu apariţia unei noi ipostaze a lui Iahve, cea de zeu universal, dezvoltată pe deplin în **i.** tîrziu, căci, deşi devine zeitate universală, Iahve continuă să rămînă proteguitor doar al „poporului ales". Încă din prima jumătate a erei noastre Talmudul constituie codul de reglementare al vieţii comunităţilor evreieşti, atît a celei religioase cît şi a celei juridice şi sociale. Vast complex de interpretări teologice, de norme morale, reguli juridico-religioase etc., Talmudul vine să completeze Biblia şi constituie o carte de bază a **i.** În cursul evului mediu şi în epoca modernă, **i.** este frămîntat de lupte interne dintre diferite curente de idei şi de apariţia sectelor. În cadrul acestor frămîntări ideologice s-au dezvoltat tendinţe şi curente de idei cu caracter filozofic. Astfel, s-au afirmat, de pildă, Maimonide (1135—1204) marcant raţionalist medieval, iar mai tîrziu M. Mendelsohn (1729—1786), reprezentant de vază al raţionalismului luminist din Germania. Odată cu formarea statului Israel, în zilele noastre, **i.** devine religie de stat. Ca toate celelalte religii contemporane, **i.** este supus tendinţelor de modernizare şi cunoaşte o profundă criză ideologică.

IZOMORFISM (gr. *isos* „egal" şi *morphe* „formă"), identitate de *structură* între două *sisteme* cu conţinut diferit; corespondenţă biunivocă între două mulţimi care au aceeaşi structură. Noţiunea de **i.** este direct legată de relaţiile logice de *identitate*, de *asemănare* etc.; se poate spune că **i.** înseamnă modalitatea riguroasă a *analogiei*, ea întemeind „analogia structurală", diferită de „analogia funcţională sau substanţială", ce poate fi considerată mai curînd un fel de *omologie* (asemănare a unor caracteristici concrete). *Cibernetica*, de ex., cercetează relaţii de **i.** între sisteme dinamice complexe de natură biologică, tehnică şi socială. **I.** sistemelor lumii materiale se reflectă în identitatea de structură a sistemelor de concepte ale diferitelor discipline ştiinţifice, asigurînd unitatea lor. V. şi *model; homomorfism*.

Scanned with OKEN Scanner

ÎNCERCARE ŞI EROARE (în engl. *trial and error*), comportament al unui *sistem* orientat, înzestrat de obicei cu conştiinţă, care se desfăşoară după principiul *cutiei negre* („black box"). Expresia respectivă desemnează totodată şi principiul ce stă la baza unui astfel de comportament. Omul (sau o colectivitate umană), singurul sistem al cărui (cărei) comportament se realizează pe baza principiului (sau metodei) **î. şi e.**, încearcă „printr-o serie de paşi discreţi sau de schimbări continue ale unui parametru, să găsească o astfel de acţiune sau de influenţă asupra «cutiei negre», care să-i permită atingerea scopului" (Georg Klauss). Pe lîngă aspectul *pragmatic, funcţional*, principiul **î. şi e.** are şi un aspect cognitiv, care se referă la achiziţionarea unor *informaţii* asupra mediului înconjurător. În acest caz, sistemul care se comportă după principiul **î. şi e.**, înzestrat cu memorie, înregistrează informaţiile rezultate atît în urma „încercărilor" încununate cu succes, cît şi a celor fără succes. Aceste informaţii, odată memorate, îi vor permite să-şi adapteze şi să-şi îmbunătăţească comportamentul ulterior. Sub aspect filozofic, cercetarea legităţilor comportamentului denumit **î. şi e.** a contribuit la înţelegerea mai adîncă a mecanismului proceselor de *dezvoltare*. Totodată, respectivul principiu aruncă o lumină şi asupra fenomenului adaptării organismelor la mediu, fenomen pe care-l face comprehensibil prin mijloace ştiinţifice, înlăturînd orice ipoteze finaliste, vitaliste etc. Desigur, faptul că prin **î. şi e.** unele acţiuni se bucură de succes, nu atrage nicidecum după sine postularea universalităţii acestui principiu. Dimpotrivă, slujindu-se de instrumentele tot mai eficace ale ştiinţei, omenirea substituie „încercării" acţiunea ce are la bază cunoaşterea metodicii mereu mai profunde a domeniului în care ea se desfăşoară.

ÎNDOIALĂ, nesiguranţă, incertitudine a gîndirii, manifestată prin re-

Scanned with OKEN Scanner

fuzul de a afirma sau nega. În istoria filozofiei se deosebesc: *îndoiala* naturală care decurge din absența *cunoștințelor* certe, *îndoiala* metodică sau filozofică care constă în punerea sub semnul incertitudinii a tuturor cunoștințelor noastre, a însăși perceperii lumii, a căilor tradiționale ale cunoașterii (Platon, Descartes, Fichte), în scopul fundamentării unei filozofii noi, radicale. În funcție de obiectul pus în discuție, *îndoiala* poate fi o formă a *scepticismului* față de lumea exterioară, propriu unor filozofi ai antichității eline (Pyrrhon) sau *pozitivismului* (Auguste Comte), care contestă calitatea de universalitate și generalitate a *adevărului* (a *teoriei*), considerat a fi de esență „metafizică". Marx aprecia *îndoiala* ca bază de pornire necesară în căutarea, fără prejudecăți, a adevărurilor generale, ca și în înțelegerea caracterului lor relativ, concret-istoric, în combaterea atît a filozofiei speculativ-dogmatice ca și a celei sceptice, relativiste, pozitiviste sau materialist-vulgare.

ÎNNĂSCUT 1. Ceea ce aparține cuiva din naștere, cu care se naște cineva, nativ; congenital. **2.** (În filozofia lui Descartes) Ceea ce aparține naturii ființei umane și nu e rezultatul experienței sau percepțiilor sale de după naștere. Termenul, de origine mai veche, fusese folosit și de Toma d'Aquino *(scientia innata* sau *connaturalis)*. La Descartes, **î.** echivalează cu faptul de conștiință, de experiență internă și cu ceea ce s-a denumit, datorită lui Kant, lege sau formă *aprioric*ă a cunoașterii. După Descartes, spiritul uman poartă în el *„semințele adevărului"*, ideile sale **î.** Doctrina *ideilor* **î.** — *inneismul* (fr. *inné* „înnăscut") este o consecință directă a caracterului dogmatic al *raționalismului* cartezian.

ÎN SINE *(ființă* **î.s.)**, termen hegelian care desemnează etapele prime, nedesăvîrșite ale dialecticii *ființei*. Spre deosebire de ființa pentru sine, *ființa* **î. s.** nu este înzestrată cu *conștiință de sine*. În terminologia marxistă, o clasă **î. s.** nu are conștiința intereselor sale fundamentale, a locului ei în sistemul relațiilor sociale și în ansamblul procesului istoric; cînd dobîndește această conștiință, ea se transformă dintr-o clasă **î. s.** într-o clasă *pentru sine*. V. și *sinele*.

ÎNSTRĂINARE, categorie a materialismului istoric, care desemnează transformarea activității omenești și a rezultatelor (produselor) acesteia (a produselor muncii, a instituțiilor sociale și a produselor conștiinței sociale) în forțe străine și ostile omului. Istoricește, punctul de plecare al elaborării noțiunii de **î.** l-a constituit concepția hegeliană a **î.** La Hegel, această noțiune se integrează în sistemul său idealist obiectiv, desemnînd „exteriorizarea ideii absolute în natură și *obiectivarea* spiritului în istorie înainte ca el să ajungă la conștiința de sine prin filozofie. În concepția lui Feuerbach, noțiunea de **î.** capătă un alt sens: pierderea de către om, prin religie, a esenței sale umane, care este atribuită unei ființe imaginare, lui Dumnezeu. **Î.** apare, astfel, în general, ca îndepărtare a ceva de propria sa esență și, implicit, ca transformare în contrariul său. Pentru prima dată în istoria gîndirii, noțiunea de **î.** este interpretată materialist de către Marx și Engels (mai cu seamă în „Manuscrisele economico-filozofice din 1844" și în „Ideologia germană"). Marx a arătat că forma fundamentală a **î.**, din care decurg toate celelalte forme ale ei, o constituie existența „muncii înstrăinate", prin aceasta înțelegîndu-se starea prin care condițiile de viață ale muncitorului, atît cele obiective, cît și cele subiective, scapă de sub controlul său și apar ca forțe străine și ostile lui. Rădăcinile **î.** se găsesc în apariția economiei de mărfuri și a diviziunii sociale a muncii, datorită cărora, în condițiile existenței proprietății private asupra mijloacelor de producție, raporturile sociale dintre oameni se

Scanned with OKEN Scanner

constituie stihinic, se *obiectualizează* (se reifică, adică îmbracă forma unor raporturi și însușiri ale lucrurilor) și ajung, în această formă obiectualizată (reificată), să-i domine pe oameni în loc să fie dominate de aceștia. **Î.** se concretizează în capitalism — orînduire în care fenomenul **î.** dobîndește cea mai mare amploare — prin: a) **î.** produsului muncii, care își găsește expresia cea mai înaltă în transformarea lui în capital, instrument de înrobire și exploatare a muncitorului; b) autoînstrăinarea muncitorului în actul producției și c) **î.** vieții generice a omului. În condițiile existenței proprietății private nu numai că produsul muncii este înstrăinat și îi apare muncitorului ca o forță străină, dar însăși munca, care este atributul esențial al omului, apare datorită faptului că muncitorul este forțat să muncească, nu ca o satisfacere a unei necesități, ci doar ca un *mijloc*, o condiție de satisfacere a necesităților, ca ceva exterior ființei umane. Astfel munca înstrăinată îi înstrăinează omului propria sa natură umană, adică viața sa generică, întreaga sa existență, viața sa cotidiană, relațiile sale sociale fiind falsificate, denaturate, dezumanizate datorită acestui fenomen care îl subjugă. **Î.** sociale reale, îi corespunde pe plan ideologic o **î.** spirituală, adică forme iluzorii ale conștiinței, în care produsele spiritului omenesc apar ca entități independente de om sau în care, în genere, raporturile reale se oglindesc mistificat (de ex. religia, idealismul filozofic). Lupta revoluționară pentru lichidarea proprietății private asupra mijloacelor de producție și instaurarea relațiilor de producție bazate pe proprietatea socialistă asupra acestora, făurirea socialismului creează premise și condiții obiective pentru înlăturarea **î.**, pentru realizarea omului ca om în societatea comunistă. V. și *alienare*; *fetișism*; *reificare*; *falsă conștiință*.

ÎNSUȘIRE, proprietate intrinsecă a unui obiect, care se manifestă în raporturile lui cu celelalte obiecte. Orice obiect are **î.** *esențiale* și **î.** *neesențiale*. Sistemul **î.** esențiale ale unui obiect constituie *calitatea* lui (de ex., biman, rațional, făuritor de unelte în cazul calității de om).

ÎNTÎMPLARE, v. **CONTINGENȚĂ; NECESITATE ȘI ÎNTÎMPLARE.**

ÎNTREG ȘI PARTE, noțiuni corelative care desemnează *structura* fenomenelor, alcătuite unitar dintr-un număr de elemente subordonate, corelate între ele. *Întregul* este ansamblul părților componente, integrate organic, iar *partea* este un element al întregului, care are o relativă independență față de acesta. În concepția mecanicistă asupra structurii fenomenelor, întregul este definit ca o sumă mecanică a părților, acestea păstrîndu-și integral proprietățile individuale. În concepția dialectică și structuralistă, întregul este definit ca o *sinteză* a părților, cu o determinare calitativă diferită de specificul calitativ individual al părților; natura întregului depinde de specificul *interacțiunilor* care configurează alcătuirea părților, și nu de specificul calitativ al acestora luate separat. Întregul se comportă, așadar, ca un sistem integrativ, ca *totalitate omogenă*, relativ independentă de natura elementelor componente. Această relativă independență a *întregului* față de *parte* se manifestă în două sensuri: modificarea pînă la anumite limite a numărului părților care alcătuiesc întregul nu-i alterează *calitatea*; schimbarea poziției părților în alcătuirea *întregului*, modificarea tipului de interacțiuni care le corelează, poate modifica sub aspect calitativ *întregul*, numărul *părților* rămînînd constant. Trebuie reținută precizarea că deși **î.** și **p.** manifestă, în raporturi reciproce, o relativă independență, ele se află totuși într-o unitate dialectică: *întregul* este alcătuit din părți (în această privință dialectica materialistă critică interpretările relaționiste și holiste extremiste care reduc *întregul* la

Scanned with OKEN Scanner

relaţii, minimalizînd total valoarea substratului în care se configurează relaţiile); *părţile* sînt subordonate *întregului*, în afara acestuia ele îşi schimbă radical calitatea şi funcţionalitatea (în această privinţă dialectica materialistă respinge interpretările „atomar"—mecaniciste care reduc *întregul* la părţi şi minimalizează rolul relaţiilor în configurarea *întregului*, în determinarea specificului său calitativ). În ultimă instanţă, între *parte* şi *întreg* se stabilesc relaţii dialectice similare raporturilor dintre *continuu* şi *discontinuu*. De aceea, în cercetare, tratarea fenomenelor ca *întreg*, analiza structural-sistemică a acestora, se împletesc strîns cu analiza de detaliu a elementelor care structurează *întregul*. Relativitatea distincţiilor dintre parte şi întreg rezultă şi din faptul că în condiţiile inepuizabilităţii structurale a *materiei*, orice *întreg* este *parte* (în raport cu un sistem de referinţe superior), tot astfel cum orice *parte* este *întreg* (în raport cu un sistem de referinţă inferior). De ex. atomul este *întreg* în raport cu particulele elementare pe care le integrează, precum şi *parte* în raport cu molecula căreia i se subordonează. Între *parte* şi *întreg* se stabilesc, deci, raporturi similare raporturilor dintre *sistem* şi subsistem. V. şi *holism*.

ÎNŢELEGERE (lat. *intelligere* „a înţelege") **1.** Capacitate de a prinde (cuprinde) *sensul*, *semnificaţia* unei situaţii, acţiuni, a unui proces etc., precum şi rezultatul obţinut prin exercitarea acestei capacităţi; în această privinţă. **î.** reprezintă aspectul global şi spontan al desfăşurării *comportamentului* inteligent. **2.** (Ca metodă; în germ. „Verstehen") Sesizare metodică a unor semnificaţii psihice, respectiv spirituale sau a sensului unor manifestări umane, a motivelor şi *finalităţii* acestora, a conexiunii lor globale în funcţie de *persoană*; după W. Dilthey, E. Spranger, Th. Litt, metodă specific psihologică, „înţelegătoare" („comprehensivă"); prin extensiune, metoda *comprehensiunii*. **Î.** ar fi specifică „ştiinţelor spiritului" (nomologice), în opoziţie cu metoda ştiinţelor naturii, concretizată prin explicarea cauzală a evenimentelor şi a faptelor, concepute drept cazuri particulare ale unor legi generale. Metoda **î.** îşi propune să lămurească evenimentele umane-istorice prin particularităţile şi în unicitatea lor specifică, prin condiţionarea lor general-temporală („epocală") şi general-culturală (să dezvăluie sensul lor axiologic, ca manifestări ale unei concepţii despre lume: „Weltanschaung"). Opoziţia dintre „explicaţie" (în ştiinţele naturii) şi **î.** (în ştiinţele „spiritului") o reia, de fapt, pe cea neokantiană (ştiinţele naturii şi ale istoriei), dar în conceptul de **î.** demersul cognitiv este profund marcat de factori afectivi şi, în anumite privinţe, iraţionali, întrucît descoperirea semnificaţiilor umane (ale acţiunilor altora, sau ale unor etape revolute) depinde, în mod hotărîtor, de capacitatea *subiectului* epistemic de a se transpune printr-un proces de *intropatie* sau *empatie*, de transpunere afectivă în situaţia actorilor istorici sau, în general, a „celuilalt" („Einfühlung"), de *trăire* („Erlebnis") de către el a situaţiei semnificative; **î.**, trăirea şi expresia („Ausdruck") sînt, după Dilthey, conceptele-cheie ale metodei ştiinţelor spiritului. Trăirea este concepută drept receptare de către om (subiect epistemic) a conţinutului global de sens şi valoare al unor evenimente; ea are un caracter nemijlocit şi o încărcătură afectivă puternică. Deşi asupra trăirii se aplică, ulterior, o prelucrare raţională, ea rămîne un act de comuniune, afectiv-iraţională, de bruscă iluminare. Metoda **î.** preconizată de curentul „ştiinţelor spiritului" are presupoziţii profund înfeudate *idealismului* istoric (explicaţia istoriei şi îndeosebi a culturii prin factori spirituali), considerînd instituţiile şi activităţile drept expresii ale spiritului, contestînd relevanţa abordării explicative cauzale precum şi *iraţionalismului* (întregul demers explicativ fiind condiţionat de

o trăire şi retrăire a unor situaţii trecute sau a unor *configuraţii* culturale cu care subiectul epistemic intră în comuniune printr-o transpunere afectivă, o intuire globală a sensurilor. Metoda **î.** şi, mai ales, conceptul de „trăire" au fost preluate de numeroase curente iraţionaliste: *„filozofia vieţii"*, filozofiile *existenţialiste* etc. Pe cît de pozitivă este critica adresată unor concepţii mecaniciste în explicarea culturii, relevînd caracterul specific al ştiinţelor umane şi social-istorice, pe atît de eronată este opoziţia exclusivă pe care metoda **î.** o instituie faţă de explicaţia cauzală, discursivă. V. şi *interpretare; comprehensiune; intropatie.*

ÎNŢELEPCIUNE, virtute în acelaşi timp gnoseologică şi morală, implicată în finalitatea însăşi a *filozofiei*, care reuneşte cunoaşterea teoretică şi înfăptuirea, corespunzător cu aceasta, a unui ideal practic. În antichitate, conceptul de **î.** desemna *„echilibrul"* personalităţii, cumpătarea, stăpînirea pasiunilor în avantajul cunoaşterii raţionale, împăcarea omului cu lumea, seninătatea spirituală. Stoicii şi epicureicii o defineau ca absenţă a suferinţei, a pasiunii („aponia", „apathia") sau ca absenţă a neliniştii, emoţiei („ataraxia"), „adiforia" etc. **Î.** a fost idealul suprem nu numai al antichităţii dar şi al oricărei filozofii prin excelenţă contemplative, întemeiate pe ideea antinomiei critice suflet-corp şi pe principiul *autoperfecţionării* individuale, ca unică modalitate a acestuia de a se depăşi pe sine. Idealul **î.** a avut o vădită încărcătură laică întrucît preconiza realizarea fericirii şi nemuririi intelectuale a omului *aici* şi *acum* şi nu în spiritul *transcendentalismului* religios. Sensul originar al conceptului s-a perimat şi **î.** are astăzi toi atîtea ipostaze cîte filozofii există. Idealul **î.,** în accepţiunea materialist-istorică a termenului este: îmbinarea continuă, vie şi creatoare a teoriei cu practica; înţelegerea necesităţii concret-istorice şi, pe această bază, realizarea creaţiei istorice conştiente; participarea la înfăptuirea idealului eliberării fiecărui individ prin eliberarea tuturor, şi al eliberării tuturor prin eliberarea fiecăruia; depăşirea limitelor şi condiţionărilor obiective şi subiective frenatoare de progres, prin efortul unit al colectivităţii umane şi prin efortul individual de autoperfecţionare, pentru asigurarea saltului de la preistorie la adevărata istorie, a trecerii omenirii la comunism.

Scanned with OKEN Scanner

JACOBI, Friedrich Heinrich (1763 1819), filozof german modern, reprezentant al „filozofiei sentimentului şi credinţei“, adversar al *raţionalismului* „luminilor“ şi al *criticismului* kantian. Printr-o interpretare panteist-mistică a filozofiei lui Spinoza şi sub influenţa ideilor lui Rousseau şi Hamann, **J.** a respins gîndirea filozofică sistematică, pledînd pentru dreptul certitudinii nemijlocite şi al *revelaţiei*. **J.** a semnalat însă, printre primii, contradicţiile *„lucrului în sine“* kantian şi a evidenţiat rolul afectivităţii, susţinînd filozofic *romantismul*, odată cu *individualismul* burghez modern. În gîndirea lui **J.** se află anumite premise ale *„filozofiei vieţii“* şi *existenţialimului*. *Op. pr.*: „Asupra doctrinei lui Spinoza, în scrisori către Moses Mendelsohn“ (1785), „David Hume şi credinţa sau idealismul şi realismul“ (1787), Scrisori trimise lui Fichte“ (1799), „Asupra încercării criticismului de a aduce raţiunea către intelect“ (1801), „Despre lucrurile divine“ (1811).

JAINISM, una dintre religiile actuale ale Indiei; curent filozofic-religios ivit în sînul *brahmanismului*, ca o reacţie împotriva îngustimii şi formalismului acestuia. Termenul **j.** provine de la Jinna („Biruitorul“), epitet acordat ascetului Vardhamana, supranumit şi Mahavira („Marele erou“), întemeietorul legendar al acestei religii (sec. 6—5 î.e.n.). Doctrina jainistă se cuprinde în „cele trei giuvaere“ (trirantha); „dreapta credinţă“, „dreapta cunoaştere“ şi „dreapta purtare“. Acestea fixează principalele căi prin care omul, după ce a străbătut un şir de existenţe succesive provocate de *karma*, principiul generator al reîncarnării, poate să ajungă la o eliberare finală de suferinţele vieţii. Mijloacele principale ale „mîntuirii“ sînt *autoperfecţionarea* morală şi *ascetismul*. Doctrina filozofică jainistă are un caracter dualist; ea recunoaşte, alături de sufletele individuale, existenţa *materiei* ca substanţă necreată, infinită în timp şi spaţiu şi compusă din atomi (anu). Ma-

Scanned with OKEN Scanner

teria are două forme: cea vie („jiva") şi cea lipsită de viaţă („pudgala").

JAMES, William (1842—1910), filozof idealist-subiectiv şi psiholog american, unul dintre fondatorii *pragmatismului*. A fost influenţat de Ch.S. Peirce, Ch. Renouvier şi H. Bergson. Lumea este alcătuită, după **J.**, dintr-o *substanţă* neutrală unitară, care nu este nici materială, nici spirituală. **J.** a negat însă existenţa unei realităţi obiective *coerente* în afara conştiinţei. El concepea conştiinţa ca un flux continuu nediferenţiat de *senzaţii* şi impresii, produse de stimuli externi. Pentru **J.** este adevărat numai ceea ce este util individului. Criticînd concepţiile raţionaliste *speculative*, **J.** a admis numai o „metafizică a experienţei". În conformitate cu gnoseologia sa utilitaristă, el a afirmat că „experienţa religioasă" are aceeaşi importanţă ca şi cea ştiinţifică, deschizînd astfel calea *fideismului*. **J.** a negat legitatea obiectivă a dezvoltării sociale. Ca ideolog al burgheziei liberale, el a condamnat militarismul S.U.A. Concepţiile sale filozofice au influenţat *neorealismul* şi *realismul critic*. În domeniul psihologiei, **J.** a criticat *asociaţionismul*, opunîndu-i o „structură psihică organică"; el este un precursor nemijlocit al *behaviorismului*. *Op.pr.*: „Principiile psihologiei" (1891), „Voinţa de a crede şi alte eseuri de filozofie populară" (1897), „Pragmatismul" (1907).

JANSENISM, curent social-religios dizident din sînul bisericii catolice, apărut la mijlocul sec. 17, în Franţa, pe baza doctrinei teologului olandez Cornelius Jansen (Jansenius). **J.** urmărea regenerarea morală a catolicismului şi adaptarea la aspiraţiile burgheziei în ascensiune, stingherită de rigiditatea lui dogmatică, de bigotismul lui medieval, întreţinut de iezuiţi. El a făcut unele concesii calvinismului. Centrul **j.** în jurul căreia s-au grupat B. Pascal, A. Arnauld, P. Nicole ş.a. a fost, cu începere din 1636, mănăstirea *Port-Royal*. Şcolile întemeiate de jansenişti („petites écoles") acordau prioritate limbii materne, aplicau principiul intuiţiei, stimulau activitatea independentă a elevilor şi dădeau o importanţă deosebită ştiinţelor naturii. Tendinţele înnoitoare, apropierea de natură, un oarecare realism liberal caracteristice **j.** i-au atras acestuia persecuţii din partea regimului absolutist-monarhic şi condamnarea de către Vatican. „Logica de la Port-Royal", elaborată de A. Arnauld şi P. Nicole, ocupă o poziţie raţională, opusă atît *senzualismului*, cît şi *realismului* medieval, apropiată însă atît de ideile lui Fr. Bacon, cît şi de cele ale lui R. Descartes. Prin Pascal, **j.** l-a influenţat pe Racine în direcţia studiului atent al pasiunilor, aprofundării psihologice a caracterului, reprezentării mai veridice, complexe şi obiective a omului.

JASPERS, Karl (1883—1969), filozof idealist german, reprezentant al *existenţialismului*. **J.** face distincţie între „existenţa umană" şi *transcendenţă*, considerînd că problema centrală a filozofiei constă în a arăta cum poate omul să ajungă la transcendenţă, aflîndu-şi astfel şi sensul existenţei sale. **J.** a sesizat unele aspecte contradictorii ale *existenţei* umane, dar a absolutizat asemenea caracteristici ale ei ca „sfîşierea", „fragilitatea", *„eşecul"*, *situaţii-limită* care ar permite dezvăluirea „cifrului" existenţei. Reducînd relaţiile sociale la *„comunicare"* şi cunoaşterea autentică la cunoaşterea transcendenţei, **J.** a elaborat, totodată, şi o teorie idealist-iraţionalistă şi pesimistă despre originea şi sensul *istoriei*. Printre existenţialiştii germani el a evoluat spre o poziţie mai moderată, pronunţîndu-se adesea în favoarea ideii comunicării şi colaborării între oamenii de diferite concepţii. *Op.pr.*: „Situaţia spirituală a timpului" (1931), „Filozofia" (3 vol., 1932), „Raţiune şi existenţă" (1935), „Filozofia existenţei" (1938), „Despre adevăr" (1947), „Despre originea şi scopul istoriei" (1949), „Marii filozofi" (3 vol., 1955—1957).

Scanned with OKEN Scanner

JEFFERSON, Thomas (1743—1826), om de stat american, filozof luminist, ideolog al orientării burghezo-democratice în timpul războiului pentru independenţa Americii de Nord (1775—1783), preşedinte al S.U.A. (1801—1809). A propagat în America ideile lui Locke şi ale materialiştilor englezi din sec. 18; gîndirea sa vădeşte totodată influenţa lui Rousseau şi Mably. A fost un promotor al *deismului* şi al *dreptului natural*. Concepţia lui **J.** despre suveranitatea poporului avea în vedere interesele micilor agricultori proprietari (fermieri), consideraţi adevărata bază socială a republicii democratice şi purta, prin aceasta, în bună măsură, amprenta unui *utopism* micburghez.

JOC, activitate umană, naturală, fără un scop vădit util, dar prin care se realizează posibilităţi individuale nevalorificate în munca obişnuită, cotidiană. Este şi un mijloc de depistare a caracterului şi înclinaţiilor persoanei, în măsura în care personalitatea se exprimă mai liber şi deschis în **j.** decît în *muncă*. Unii filozofi şi esteticieni acordă **j.** un rol fundamental în afirmarea neîngrădită şi creatoare a potenţialităţilor umane, considerînd fiinţa umană ca *homo ludens* (J. Huizinga). Printre activităţile creatoare de valori originale în **j.**, un loc important îl ocupă *arta*. I. Kant, Fr. Schiller, H. Spencer, K. Groos au semnalat şi susţinut, în măsuri şi modalităţi diferite, analogia dintre artă şi **j.** Această *analogie* care are în vedere în special caracterul lor dezinteresat şi liber, necesitatea lor firească, nu justifică însă absolutizarea definităţilor structurale respective. Potrivit unei asemenea absolutizări, **j.** şi arta tind să devină modelul oricărei activităţi, să înlocuiască în viitor munca însăşi, ca activitate înstrăinată şi supusă constrîngerilor de tot felul. Substituirea în perspectivă a muncii creatoare prin joc este o *utopie* naivă care ignoră procesul istoric al transformării muncii, eliberate de vechiul tip al *diviziunii sociale a muncii*, într-o necesitate vitală. Materialismul istoric consideră că la originile artei trebuie căutată în primul rînd munca, iar dezalienarea muncii, pe baza revoluţiei sociale, va atrage după sine şi dezalienarea artei ca varietate spirituală a muncii eliberate şi creatoare de valori specifice.

JOJA, Athanase (1904—1972), filozof şi logician român. A fost membru al Academiei R.S.R., profesor universitar, membru al Academiei de ştiinţe morale şi politice a Institutului Franţei. Încă din perioada interbelică **J.** a publicat studii de materialism dialectic şi istoric, de istorie a logicii şi istorie a filozofiei, de filozofie a culturii, filozofie socială şi politică, iar ulterior de logică, acordînd o atenţie deosebită problemelor *logicii dialectice*, înţeleasă ca *metateorie* filozofică a logicii, şi corelaţiei acesteia cu logica clasică şi cu *logica simbolică*. Cercetînd problemele legate de fundamentarea materialist-dialectică a logicii, a propus formularea identităţii concrete ca lege a logicii, capabilă, spre deosebire de principiul identităţii abstracte, să explice dinamismul gîndirii dialectice. Odată cu aceasta, **J.** a consacrat studii critice principalelor curente idealiste contemporane din domeniul logicii (de ex., teoria tautologiei la Wittgenstein) şi al teoriei cunoaşterii. **J.** a publicat, de asemenea, studii despre natura *deducţiei*, despre logica şi filozofia istoriei, despre sociologia logicii şi despre logica sociologiei. *Op. pr.*: „Essai sur la nature de la deduction et de l'induction" (1956), „Studii de logică" (4 vol., 1960, 1966, 1971, 1976), „Logos şi ethos" (1967), „Logos arhitékton" (1971), „Recherches logiques" (1971).

JOUVENEL, Bertrand de (n. 1903), gînditor social-politic, economist şi politolog, prospectolog francez. După o activitate de publicist internaţional, a devenit profesor la Universitatea din Paris; a predat la

Scanned with OKEN Scanner

numeroase universităţi din S.U.A. şi Marea Britanie; doctor honoris causa al Universităţilor din Glasgow şi Bucureşti. Este preşedinte fondator al Asociaţiei Internaţionale „Futuribles" şi al Federaţiei Mondiale pentru Studierea Viitorului. **J.** înţelege *cercetarea viitorului* ca o „artă a conjecturii" în vederea stabiliri viitorilor posibili, prin care se desemnează „stările viitoare al căror mod de producere, pornind de la starea prezentă, poate fi imaginat de noi şi este plauzibil". Pe baza identificării viitorilor posibili, deciziile ar trebui pregătite, după **J.**, pe baza discuţiei publice, în cadrul unor „forumuri previzionale", spre a stabili „ce poate să se întîmple şi ce poate fi realizat". Opera lui **J.** se înscrie în tradiţia umanistă, cu numeroase elemente de critică a societăţii capitaliste contemporane. *Op. pr.:* „Economia dirijată" (1928), „Criza capitalismului american" (1933), „Despre putere" (1945), „Etica redistribuirii" (1951), „Despre suveranitate" (1955), „Teoria pură a politicii" (1963), „Arta conjecturii: futuribles" (1964), „Arcadia — eseu despre traiul mai bun" (1968), „Civilizaţia puterii" (1976).

JUDECATĂ, formă logică fundamentală, caracterizată prin afirmarea sau negarea a ceva despre ceva şi prin însuşirea de a fi adevărată sau falsă. **J.** reflectă fie raporturi între obiecte diferite (**j.** *de relaţie*), fie raportul dintre un obiect şi o însuşire a sa (**j.** *de predicaţie*). Structura logică a judecăţii este redată în cazul **j.** de relaţie de formula „Rxy", în care *x* şi *y* reprezintă obiectele între care există relaţia R., iar în cazul **j.** de predicaţie, de formula „S este P", în care *S* reprezintă subiectul, *P* predicatul judecăţii, iar verbul „este" reprezintă copula (legătura dintre *S* şi *P*). Orice **j.** se exprimă printr-o *propoziţie*. Acele propoziţii însă care nici nu afirmă, nici nu neagă (propoziţiile interogative, imperative, optative etc.) nu constituie **j.** Structura logică a **j.** nu coincide întotdeauna cu structura gramaticală a propoziţiei care o exprimă. Dată fiind unitatea gîndire-limbaj, analiza **j.** se face prin intermediul propoziţiilor gramaticale care le exprimă şi de aici ele sînt numite deseori *propoziţii logice*. Astfel, în loc de **j.** de predicaţie întîlnim deseori terminologia *propoziţie categorică*. Teoria **j.** a fost formulată de către Aristotel. Clasificarea formală a **j.** de predicaţie se face după criteriile calităţii şi cantităţii. După calitate, **j.** se împart în: a) **j.** *afirmative*, care enunţă apartenenţa însuşirii exprimate de predicat la obiectul exprimat de subiect; b) **j.** *negative*, care enunţă lipsa acestei apartenenţe. După cantitate, **j.** se împart în: a) **j.** *universale*, în care predicatul se enunţă despre întreaga clasă desemnată de subiectul judecăţii; b) **j.** *particulare*, în care predicatul se enunţă despre o parte din obiectele ce constituie clasa desemnată de subiect; c) **j.** *singulare*, în care predicatul se enunţă despre un singur obiect. Pe baza cantităţii şi calităţii, obţinem cele patru tipuri fundamentale ale propoziţiei categorice (**j.** de predicaţie): a) **j.** *universal-afirmative*, desemnate prin simbolul *A;* b) **j.** *universal-negative*, desemnate prin simbolul *E;* c) **j.** *particular-afirmative*, desemnate prin simbolul *I;* d) **j.** *particular-negative*, desemnate prin simbolul *O*. Raporturile dintre aceste **j.** (de contrarietate între *A* şi *E*, de contradicţie între *A* şi *O* şi între *E* şi *I*, de subalternare de la *A* la *I* şi de la *E* la *O* şi de subcontrarietate între *I* şi *O*) pot fi redate intuitiv cu ajutorul *pătratului logic*. Propoziţiile categorice sînt totodată şi propoziţii simple, în sensul că ele cuprind o singură afirmaţie sau o singură negaţie. Comparativ cu ele, logica distinge aşa-numitele propoziţii compuse, care apar prin aplicarea diferiţilor *operatori* logici asupra propoziţiilor simple. Principala deosebire dintre propoziţiile simple şi cele compuse este aceea că valoarea de adevăr a propoziţiilor compuse se stabileşte în funcţie de valoarea de adevăr a propoziţiilor simple din care sînt for-

Scanned with OKEN Scanner

mate şi de proprietăţile operatorului logic specific, în timp ce valoarea de adevăr a propoziţiilor simple se stabileşte direct, prin corespondenţă cu realitatea. De aceea, analiza acestor propoziţii compuse se poate face adecvat prin modelul logic al *funcţiilor de adevăr*, în cadrul *logicii simbolice* în capitolul logica propoziţiilor. Un tip aparte de propoziţii compuse îl constituie propoziţiile modale (**j.** modale) care sînt formate prin aplicarea unor operatori logici speciali numiţi „moduri" (posibil, imposibil, necesar, contingent) asupra propoziţiilor simple, sau a celor compuse obişnuite. În raport cu propoziţiile modale, cele categorice sînt numite propoziţii sau **j.** asertorice, pentru că ele reprezintă simpla constatare a unei stări de fapt. Analiza *modurilor* şi a propoziţiilor modale a fost iniţiată de Aristotel, i-a preocupat în mare grad pe logicienii din evul mediu şi a dat naştere în zilele noastre unui important capitol al logicii moderne numit *logica modală*.

JUDECATĂ DE VALOARE, specie a *judecăţii apodictice*, prin care se afirmă legătura *subiectului* cu o valoare exprimată în *predicat* (bine, adevăr, frumos etc.): *X* este bun (adevărat, frumos, drept, valabil etc.). **J. de v.** i se corelează judecata teleologică (de scop) şi normativă (trebuie!) în morală. **J. de v.** implică aprobarea sau dezaprobarea, deci o apreciere subiectivă, şi în această măsură este evitată pe cît posibil în ştiinţele naturii, care au de-a face numai cu judecăţi constatative, de fapt. În ştiinţele sociale, cu toate încercările de a fi eliminată, **j. de v.** s-a impus ca inseparabilă de *judecata de fapt;* Marx, în special, a demonstrat, prin întreaga sa operă, unitatea dintre judecata de fapt şi cea de valoare.

JUDECATĂ ESTETICĂ, proces cognitiv prin intermediul căruia un obiect natural sau făurit de om este subsumat sferei categoriale a *esteticului*. Pentru Kant, **j. e.** este sinonimă cu judecata de *gust*, avînd un caracter eminamente *subiectiv*. Estetica marxistă socoteşte **j. e.** ca fiind o judecată în care gustul subiectiv este confruntat cu obiectul estetic, încadrabil în sfera axiologică, conform structurii lui, capabile să corespundă *criteriilor* constituite obiectiv în cadrul vieţii sociale. **J. e.** stă la baza criticii de artă, care elimină *subiectivismul* strict individual, pentru a valoriza în lumina exigenţelor concret-istorice ale conştiinţei sociale, ca exponentă a acestuia.

JUDECATĂ MORALĂ. 1. (În sens general) Apreciere cu privire la un fapt sau la o acţiune morală, avînd caracter *valoric* („cinstea este un bine", „hoţia este un rău"), *normativ* („omul trebuie să fie cinstit", „omul nu trebuie să fure") sau *imperativ* („fii cinstit!", „nu fura!"). **2.** (În sens restrîns, îndeosebi în teoriile neopozitiviste) Orice operaţie logică aplicată la domeniul moralităţii.

JUNG, Carl Gustav (1875—1961), psihiatru şi psiholog elveţian, unul dintre marii „dizidenţi" ai *psihanalizei*. A elaborat un sistem psihologic personal („psihologia complexă") care cuprinde, între altele: o tipologie larg răspîndită (extravertit/introvertit); teoria „complexelor" psihologice; teoria inconştientului colectiv (generator de *„arhetipuri"*); **J.** a căutat să găsească conexiuni între fenomenele observate în nevroze şi psihoze şi trăsăturile caracteristice ale *miturilor* popoarelor. Pentru el, *libido* este o energie spirituală creatoare — şi nu instinctualitatea umană. Gîndirea lui **J.** are, în afară de elemente pozitive, cu valoare mai ales *euristică*, note implicit sau declarat idealiste; observaţiile şi intuiţiile sale ştiinţifice se împletesc cu interpretări gratuite de tip romantic şi naturfilozofic.

JUNIMISM, curent de idei complex configurat (literar-estetic, ideologic, cultural, politic) care s-a impus în cultura românească de după 1863, odată cu întemeierea, la Iaşi, a societăţii „Junimea" (fondatori: T. Maiorescu, P.P. Carp, V. Pogor, Th. Rosetti, I. Negruz-

Scanned with OKEN Scanner

zi). A avut un răsunet de autoritate în spiritul public pînă în ultimul deceniu al sec. 19, pentru ca după o perioadă de eclipsă, să se bucure de o posteritate considerabilă. Ideologia **j.**, considerată ca un reflex tîrziu şi moderat al ideologiei restauraţiei europene, a fost tributară şcolii istorice a dreptului (Fr. K. Savigny), *evoluţionismului* spencerian şi buckleian şi *romantismului* filozofic de expresie schopenhaueriană. Pe aceste fundamente filozofico-ideologice, **j.** a postulat teze menite să demonstreze că structurile moderne româneşti au fost prea precipitat înălţate, prin împrumut din afară, pe un fond care nu le reclama utilitatea (teza „formelor fără fond"), încălcîndu-se astfel principiul evoluţiei organice. **J.** a pledat, în consecinţă, pentru o evoluţie înceată, condamnînd orice iniţiativă revoluţionară şi pentru menţinerea strictă a structurilor existente. Pozitivă, în această pledoarie conservativ-criticistă, a fost tendinţa de a consolida realizările înfăptuite, mai ales în domeniile suprastructurii de-a lungul a cîteva decenii din istoria României moderne. În plan politic, **j.** s-a constituit ca o grupare conservatoare cu statut independent care a colaborat în numeroase rînduri (mai ales în perioada 1876—1886) cu partidul liberal. Grupul politic junimist s-a ridicat, cu vehemenţă partizană, împotriva mişcării socialiste. În estetică şi critica literară, **j.** (cu deosebire T. Maiorescu) a militat, de pe poziţiile disocierii valorilor, pentru supremaţia criteriului estetic în actele de apreciere. Dincolo de erori (printre care şi negarea politicului din sfera esteticului) **j.** a contribuit hotărîtor la denunţarea impostorii literare şi la afirmarea marii pleiade de scriitori (Eminescu, Caragiale, Creangă, Slavici, Duiliu Zamfirescu) din a doua jumătate a secolului trecut. **J.** s-a constituit însă, supravieţuind, şi ca stare de spirit alcătuită din supunerea critică la obiect, luciditate, umor, cult pentru adevăr, ironie, respingerea grandomaniei şi a frazeologiei, gust al valorii.

Scanned with OKEN Scanner

KALOKAGATHIA (gr. *kalos* „frumos", *kai* „și", *agathos* „bun", „virtuos") (în filozofia greacă), idealul armonizării virtuților morale cu frumusețea fizică.

KANT, Immanuel (1724—1804), întemeietorul *filozofiei clasice germane*, unul dintre cei mai mari gînditori ai epocii moderne. Lucrările perioadei denumite „precriticiste" (1746—1770) reflectă, prin multilateralitatea lor, problematica complexă a epocii „luminilor", aspirațiile spre eliberare, progres social și științific. Ele sînt dominate de critica mărginirii *raționalismului* dogmatic, de încercarea de a valorifica rolul *experienței* în cunoaștere, precum și de preocuparea de a elabora o *metodă* propice filozofiei. În lucrarea „Istoria generală a naturii și teoria cerului" (1755), **K.** a formulat o ipoteză asupra formării sistemului solar, făcînd „prima breșă" (Engels) în concepția metafizică despre natură și înlăturînd teza „impulsului primar". În perioada „criticistă" (de după 1770), **K.** a elaborat sistemul său idealist („idealismul transcendental") expus îndeosebi în trei lucrări fundamentale: „Critica rațiunii pure" (1781, trad. rom. 1930, 1969), consacrată teoriei cunoașterii, „Critica rațiunii practice" (1788, trad. rom. 1934), consacrată eticii și „Critica puterii de judecare" (1790, trad. rom. 1927, 1940), consacrată esteticii și teoriei *finalității* naturii. În „Critica rațiunii pure" Kant analizează problema posibilității și valorii *științei* pe baza fizicii newtoniene, prima sinteză științifică profundă a matematicii cu experimentul, model al tuturor disciplinelor științifice ulterioare. Plecînd de la existența reală a unor elemente aprioric în cunoașterea fizică și matematică, **K.** le absolutizează și întemeiază *obiectivitatea* (necesitatea și universalitatea) și progresul cunoașterii științifice pe funcția sintetică a formelor *apriori* ale *sensibilității* (spațiul și timpul) și ale *intelectului* (categoriile). Întrebarea fundamentală a „Criticii rațiunii pure" („Cum sînt posibile judecățile sintetice apriori?") vizează tocmai valorile de

Scanned with OKEN Scanner

obiectivitate și progres ale științei. Cercetînd procesul cunoașterii pentru a răspunde la această întrebare, **K.** evidențiază rolul activ al *subiectului* în cunoaștere, deosebirea de esență dintre senzorial și logic și dintre analitic și sintetic, dintre legea științifică și regularitățile empirice (inductive). Ceea ce aduce nou **K.** în problema *teoriei cunoașterii* este ideea unor sinteze intelectuale cu caracter de universalitate și necesitate, prin care se explică și valabilitatea și progresul cunoașterii. Ca reacție față de *empirismul* sceptic al lui Hume, se constituie *apriorismul* kantian, care absolutizează anterioritatea logică și metodologică a universalului. Prin absolutizarea rolului constructiv al subiectului se constituie „*idealismul transcendental*" kantian, variantă a idealismului gnoseologic modern. Prin transformarea distincției între cunoștința umană relativă (*„fenomenul"*) și obiectul însuși ca absolut dat (*„lucrul în sine"*) într-o opoziție radicală, **K.** ajunge totodată la *agnosticism*. Teoria kantiană a *antinomiilor* pune în evidență mișcarea dialectică a gîndirii, ridicînd totodată problema importanței deosebite a unui gen de contradicții formale care apar în mod necesar în procesul cunoașterii. Cu tot epilogul ei agnostic, monumentala operă a lui Kant reprezintă cel mai important moment al epistemologiei clasice, influențînd întreaga dezvoltare ulterioară a teoriei cunoașterii. Analiza kantiană a cunoașterii refundamentează *luminismul* la un nivel superior, aprofundînd înțelegerea rolului gîndirii raționale în activitatea și creația istorică. Etica lui **K.** se impune prin ideea de factură luministă a „autonomiei morale", a independenței moralei față de religie. În „Întemeierea metafizicii moravurilor" (1785, trad. rom. 1929, 1972), și în „Critica rațiunii practice", **K.** surprinde elementul de mare importanță istorică al specificului eticului în raport cu teoreticul, juridicul și esteticul, punînd problema întemeierii eticii. **K.** duce însă autonomia eticului pînă la izolarea acestuia de știință, de cunoaștere și de creația umană, ajungînd la *rigorismul imperativului categoric*, expresie a aderării sale la teza caracterului absolut, etern al normelor morale. Estetica lui **K.** (elaborată în „Critica puterii de judecare"), analizează specificul esteticului în raport cu cunoașterea științifico-teoretică și cu eticul, formulînd principiile esteticii filozofice, care au căpătat apoi o mare dezvoltare în cultura modernă. *Formalismul* estetic al lui **K.** care a preconizat, într-o primă instanță, frumusețea ca „finalitate fără scop", idee absolutizată ulterior de autonomiști și formaliști, depășește în genere limitele înțelegerii pur formale a artei, opunîndu-se, de fapt, atît mărginirilor empiriste, cît și exagerărilor intelectualiste ale raționalismului. Estetica lui **K.**, încercînd să găsească temeiurile universalității și necesității judecății de gust (cu patru „momente" ale ei), pretinde să întemeieze o *logică a frumosului*, care capătă astfel un caracter *normativ*. Estetica nu se va mulțumi doar să descrie, ci și să *prescrie* ce trebuie să fie creația și contemplarea frumosului. **K.** formulează și o veritabilă teorie a *progresului*. În studiile „Ideea unei istorii universale din punct de vedere cosmopolit" (1784), „Ce este luminarea?" (1784), „Spre pacea eternă" (1795), **K.** pune în evidență caracterul legic și contradictoriu al dezvoltării istorice, definind istoria ca un „progres în conștiința libertății". Deși în limitele idealismului, **K.** sesizează deosebirea calitativă dintre societate și natură, criticînd *naturalismul* și relevînd posibilitatea acțiunii libere a omului. Prin cercetarea critică a facultăților umane, **K.** a trasat și principalele direcții ale unei *filozofii a culturii*. Teza sa fundamentală rămîne aceea a activității creatoare, constructive a subiectului în toate sferele activității spirituale. În opera lui **K.** își găsește expresie sistematică procesul autonomizării valorilor culturii, început încă în Renaștere; filozofia sa este „expresia teoretică a culturii moderne" (Rickert). Contradicțiile din gîndirea lui **K.** sînt un reflex al contradicțiilor social-politice

Scanned with OKEN Scanner

şi ideologice ale vremii, care au influenţat întreaga *filozofie clasică germană*.

KARMA (în sanscrită „faptă", „acţiune", „răsplată"), noţiune principală a filozofiei idealiste indiene, recunoscută atît în cele şase şcoli vedice „ortodoxe", cît şi în *budism*, *jainism*, *brahmanism* şi *hinduism*, care desemnează renaşterile şi reîncarnările succesive ale sufletelor, migraţia lor după moarte, precum şi forţa mistică generatoare şi diriguitoare a acestora. Conform doctrinei **k.**, soarta omului, în prezentul şi în viitorul lui îndepărtat, este determinată automat de faptele sale din diferitele ipostaze ale existenţei sale. Se consideră chiar că legile **k.** predetermină aceste fapte înseşi.

KATHARSIS (în gr. „purificare"), noţiune a esteticii antice greceşti, introdusă de Aristotel; după el, tragedia, stîrnind în spectatori milă şi groază, produce o „purificare" a pasiunilor. După majoritatea comentatorilor, în concepţia lui Aristotel, **k.** includea un moment psihofiziologic, senzaţia de uşurare după o puternică tensiune, şi unul etic, înnobilarea sentimentelor. Conceptul a fost reluat în estetica luministă (Lessing). Concepţiile estetice mai noi tind să extindă conceptul de **k.** asupra procesului de receptare a oricărei opere de artă şi să-l lege de interacţiunea dintre etic şi estetic în artă.

KAUTSKY, Karl (1854—1938), istoric, om politic şi publicist german, unul dintre teoreticienii social-democraţiei germane şi ai Internaţionalei a II-a, ideolog al „centrismului". A aderat la mişcarea socialistă în 1874, împărtăşind idei lassalleene, malthusianiste şi anarhiste. Sub influenţa lui Marx şi Engels, după 1881, s-a îndepărtat de *pozitivism*, îndreptîndu-se spre marxism. A publicat, în prima perioadă a activităţii sale, o serie de lucrări valoroase, ca: „Doctrina economică a lui K. Marx" (1887, trad. rom. 1945), „Problema agrară" (1899), „Etica şi interpretarea materialistă a istoriei" (1909), contribuind la popularizarea teoriei lui Marx, de la care a făcut, însă şi anumite abateri în direcţia social-darvinismului şi a teoriei factorilor. Încă în această perioadă, **K.** a făcut concesii *revizionismului*, care s-au accentuat după 1910, cînd **K.** înfiinţează, împreună cu R. Hilferding, O. Bauer ş.a. un grup „de centru" în sînul social-democraţiei germane şi formulează teoria antimarxistă a „ultraimperialismului". După victoria Marii Revoluţii Socialiste din Octombrie, **K.** a negat necesitatea *dictaturii proletariatului*, opunîndu-i utopia democraţiei „pure", situată deasupra claselor şi ideile parlamentarismului burghez. În plan filozofic, a susţinut compatibilitatea diferitelor variante ale pozitivismului cu marxismul, precum şi teza potrivit căreia interpretarea materialistă a istoriei nu este legată de filozofia materialistă, ci poate fi ataşată oricărei concepţii care se serveşte de dialectica materialistă, sau cel puţin nu se află în opoziţie cu ea.

KEDROV, Bonifati Mihailovici (n. 1903), filozof şi istoric al ştiinţelor sovietic. Membru al Academiei de Ştiinţe a U.R.S.S. A adus contribuţii importante în domeniul materialismului dialectic, al problemelor filozofice ale ştiinţelor naturii, ale istoriei şi clasificării ştiinţelor, al studiului legilor dialecticii, precum şi al logicii descoperirilor ştiinţifice. A întreprins cercetări de analiză a corelaţiei logic-istoric, cu aplicaţii la studiul dezvoltării cunoaşterii ştiinţifice, precum şi la elaborarea unor principii ale logicii dialectice (corelaţia între structură şi genezǎ, definirea conceptelor ştiinţifice „prin lege" ş.a.). *Op. pr.:* „Evoluţia noţiunii de element în chimie (1956), „Negarea negaţiei" (1956), „Clasificarea ştiinţelor" (2 vol., 1961, 1965), „Repetabilitatea în procesul dezvoltării" (1961, trad. rom. 1963), „Legile logicii dialectice marxiste şi raporturile lor cu legile logicii formale" (1962), „Trei aspecte ale atomisticii"

Scanned with OKEN Scanner

(1969), „Engels despre chimie“ (1971), „Lenin și dialectica științelor naturii din sec. 20“ (1972).

KEYSERLING, Hermann (1880—1946), filozof german al istoriei și culturii, fondatorul „Școlii de înțelepciune“ de la Darmstadt (R.F.G.), care dezvolta o filozofie metafizică a *sensului*. Pe baza experienței și reflecțiilor acumulate în cursul călătoriilor sale în Orient, **K.** propune o „renaștere“ a Europei prin filozofiile indiană și chineză, pe care le interpreta însă într-o viziune magico-mistică, opusă „simplei culturi a intelectului“, de fapt, înțelegerii raționaliste a lumii. **K.** se solidariza astfel cu atitudinea antiintelectualistă a filozofiilor neoromantice, respectiv, a *„filozofiei vieții“*, contrazicînd chiar propria sa formație științifică de geolog. *Op. pr.:* „Realitatea metafizică“ (1911), „Relațiile interne între problemele Orientului și Occidentului“ (1913), „Jurnalul de călătorie al unui filozof“ (1919), „Filozofia artei“ (1920), „Renașterea“ (1927), „Spectrul Europa“ (1928), „De la gîndire la sursele vieții“ (postum, 1947).

KIERKEGAARD, Sören (1813—1855), gînditor religios danez, revendicat ca precursor de *existențialismul* modern. A criticat violent sistemul hegelian de pe pozițiile *idealismului subiectiv* și *iraționalismului*. Adevărul este pentru **K.** *subiectivitatea;* sensul filozofiei constă în a trezi spiritul și a-l aduce la realitatea existenței umane, trăită în toată neliniștea și tragedia ei. Una dintre ideile fundamentale ale lui **K.** este cea a eternei alternative; imposibilitatea omului de a alege sau de a media între contrarii. **K.** își reprezintă existența umană ca progresînd de la un stadiu estetic, în care omul aspiră spre plăcere și sfîrșește în *eșec*, la unul etic (care comportă grava decizie morală a alegerii de sine, în sobrietate și datorie) și, în sfîrșit, la cel religios (unde se dezvăluie adevărata antropologie a lui K.), stadiu constituit de martiriul relației individului singular cu un Dumnezeu absurd și tiranic, față de care omul nu are niciodată dreptate. **K.** explorează stări și concepte ale trăirilor etice-religioase: *paradoxul* și absurditatea sacrificiului, desperarea în fața păcatului, momentul mistic al fuziunii eternității în clipă. În ultima perioadă a vieții, el duce o luptă acerbă împotriva bisericii instaurate, pentru ideea regăsirii „adevărului creștin“. Gînditor social pesimist, reprezentînd pe plan logic un pas înapoi față de sinteza hegeliană a contrariilor, **K.** concepe, de fapt o *dialectică* a stărilor paradoxale ale conștiinței etice. Gîndirea lui **K.** influențează filozofia și literatura nordică, teologia protestantă, existențialismul contemporan și pe unii reprezentanți ai *Școlii de la Frankfurt. Op. pr.:* „Sau—sau“ (1843), „Conceptul de angoasă“ (1844), „Stadii pe drumul existenței“ (1845), „Jurnale“ (postum).

KINDI (AL-KINDI), Abu-Issuf ibn-Ishak (800—879), filozof și savant enciclopedist arab, inițiatorul orientării aristotelice în filozofia arabă. A trăit la Basra și la Bagdag. **K.** a preconizat necesitatea fundamentării filozofiei pe studiul matematicii și al științelor naturii și a subliniat caracterul imuabil al raporturilor cauzale.

KLAGES, Ludwig (1872—1956), psiholog și filozof german, întemeietorul grafologiei și al *caracterologiei*, cărora le-a dat însă o interpretare idealist-metafizică în direcția *„filozofiei vieții“*. După **K.,** spiritul (rațiunea) este cel care, căutînd să separe sufletul și corpul, devine un principiu negator, reprezintă *răul*. **K.** propune o „metafizică biocentrică“, de fapt un idealism vitalist, și dezvoltă metodele unei „științe despre expresie“, bazată pe observația fiziognomică. Teza centrală a lui **K.** este aceea a dominației „adversității între suflet și spirit“; între suflet și corp ar exista următoarea interacțiune: „corpul este fenomenul sufletului, sufletul este sensul corpului viu“. *Op. pr.:* „Scris și caracter“ (1917), „Omul și pămîntul“ (1920), „Despre esența conștiinței“ (1921), „Despre Erosul cosmogonic“

Scanned with OKEN Scanner

(1922), „Spiritul ca adversar al sufletului“ (1929—1932), „Despre esența ritmului“ (1933), „Fundamentarea științei despre expresie“ (1942), „Limbajul ca izvor al psihologiei“ (1948).

KLAUS, Georg (1912—1974), filozof și logician german. A fost profesor la Universitatea „Humboldt“ din Berlin, membru al Academiei de științe din R.D.G. În domeniul filozofiei a adus contribuții în analiza problemelor teoretice ale științelor naturii și ale activității sociale contemporane. În domeniul logicii a efectuat cercetări în cadrul *semioticii* generale și al *cibernetici*. *Op. pr.:* „Iezuiții, Dumnezeu, materia“ (1957), „Filozofia și științele particulare“ (1958), „Cibernetica și societatea“ (1965, trad. rom., 1966), „Teoria specială a cunoașterii“ (1965), „Cibernetica și teoria cunoașterii“ (1966), „Teoria jocurilor din optică filozofică“ (1968), „Limbajul politicii“ (1971), „Logica modernă“ (1973, trad. rom. 1977), „Raționalitate — Integrare — Informație“ (1974).

KOGĂLNICEANU, Mihail (1817—1891), istoric, gînditor, om politic, publicist român, figură de seamă a mișcării pașoptiste și unioniste, prim-ministru în timpul domniei lui Al. I. Cuza, ministru de externe la proclamarea, în 1877, a independenței României, membru al Academiei Române. Gîndirea politică a lui **K.** se caracterizează prin denunțarea feudalismului, a privilegiilor boierești și clericale, prin susținerea ideii împroprietăririi țăranilor, libertății, unității și independenței naționale. **K.** a afirmat că exploatarea omului de către om este un act antiumanitar. În spirit luminist, **K.** a promovat ideea *progresului* gradual și lin, a rolului răspîndirii culturii pentru emanciparea națională și socială a poporului. În problemele de filozofie a istoriei și culturii, **K.** a subliniat definirea *civilizației* ca luptă continuă a omului pentru supunerea naturii și dobîndirea libertății sociale. El a înțeles faptul că dezvoltarea istorico-socială trece printr-o serie de faze, care se caracterizează printr-un grad tot mai înaintat de civilizație. Reliefînd rolul educativ al istoriei („cartea de căpetenie“, „paladiul naționalității noastre“), **K.** a formulat, printre primii în literatura română, teza cu privire la necesitatea studierii rolului poporului în făurirea istoriei, a cerut ca analiza istorică să aibă în vedere starea socială, obiceiurile, comerțul, cultura poporului român. *Op. pr.:* „Istoria Valahiei, Moldovei și a Valahilor transdunăreni“ (1837, în lb. franceză), „Cuvînt pentru deschiderea cursului de istorie națională la Academia Mihăileană din Iași“ (1843), „Dorințele partidei naționale din Moldova“ (1848), „Letopisețele Țării Moldovei“ (3 vol. 1845—1852), „Sclavie, vecinătate, boieresc“ (1853), „Discursuri parlamentare“ (1857—1861).

KOLMOGOROV, Andrei Nikolaevici (n. 1903), matematician și logician sovietic, profesor la Universitatea din Moscova, membru al Academiei de științe a U.R.S.S. și membru de onoare al Academiei Republicii Socialiste România. În afara cercetărilor sale din domeniul matematicii, a adus importante contribuții la dezvoltarea *logicii simbolice* pe linia *calculului logic*, intuiționist, fiind unul dintre promotorii teoriei *algoritmului* și ai *logicii constructiviste*. *Op. pr.:* „Conceptele fundamentale ale teoriei probabilității“ (1933), „Elemente de teoria funcțiilor și de analiză funcțională“ (ed. a III-a, 1972, în colab.).

KONSTANTINOV, Fedor Vasilievici (n. 1901), filozof sovietic, membru al Academiei de științe a U.R.S.S. Participant la redactarea unor importante opere filozofice colective. A studiat istoria materialismului, problemele teoretice ale dezvoltării sociale, laturile fundamentale ale existenței și conștiinței sociale, aspectele metodologice ale materialismului istoric, raportul dintre politică și filozofie, sociologie și politică etc. A consacrat studii analizei critice a ideologiei burgheze. *Op. pr.:* „Materialismul istoric ca știință“ (1949).

Scanned with OKEN Scanner

„Despre forţele motrice ale dezvoltării societăţii socialiste“ (1951, trad. rom. 1952), „Gramatica libertăţii“ (1952), „Rolul ideilor înaintate în dezvoltarea societăţii“ (1953), „Rolul maselor populare şi al personalităţii în istorie“ (1957).

KOPNIN, Pavel Vasilievici (1922—1971) filozof sovietic. Participant la elaborarea unor importante lucrări colective, **K.** a desfăşurat activitate de cercetare în domeniul materialismului dialectic, în special în problemele de gnoseologie şi *logică dialectică*, de metodologie a ştiinţelor naturii, de logică a ştiinţei, precum şi de istorie a logicii. *Op. pr.:* „Dialectica ca logică“ (1961), „Ipoteza şi cunoaşterea realităţii“ (1962), „Bazele logice ale ştiinţei“ (1968, trad. rom., 1972), „Ideile filozofice ale lui Lenin şi logica“ (1969), „Dialectica ca logică şi teorie a cunoaşterii“ (postum, 1973).

KORSCH, Karl (1886—1961), filozof şi jurist german, profesor la Universitatea din Jena, suspendat de guvernul naţional-socialist; din 1933 pînă la moarte, în emigraţie, **K.** s-a ocupat de filozofia socială, încercînd să dea o interpretare personală a teoriei lui Marx, prin care neagă posibilitatea unei dialectici compatibile cu cerinţele activităţii revoluţionare, subliniind „tendinţa fundamentală revoluţionar-progresistă, antimetafizică şi riguros empiric fundamentată a cercetării lui Marx“ asupra capitalismului. A fost criticat de numeroşi marxişti germani. *Op. pr.:* „Marxism şi filozofie“ (1923), „Karl Marx“ (în lb. engleză, 1938).

KORZYBSKI, Alfred Habdank (1879—1950), publicist, lingvist şi filozof polonez, stabilit în S.U.A., fondatorul *„semanticii generale“*. *Op. pr.:* „Ştiinţă şi sănătate. O introducere în sistemele nonaristotelice şi în semantica generală“ (1933).

KOTARBINSKI, Tadeusz (n. 1886), filozof şi logician polonez. A fost profesor de filozofie (din 1919) la Universităţile din Varşovia şi Lódz şi preşedinte al Academiei de Ştiinţe (1957—1962). Este preşedinte al Societăţii poloneze de filozofie şi unul dintre fondatorii Şcolii de la *Lvov-Varşovia*. A studiat probleme de istorie a logicii şi logică formală, fiind unul dintre iniţiatorii cercetărilor de *semantică logică*. A dezvoltat o concepţie filozofică originală denumită *seism* orientată împotriva idealismului obiectiv şi a conceptualismului. În esenţă, **K.** cere eliminarea din limbă a numelor care nu desemnează lucruri individuale sau clase de lucruri. În cadrul preocupărilor sale de gnoseologie şi de metodologie a ştiinţelor, a iniţiat *praxiologia* ca teorie generală a acţiunii eficiente. *Op. pr.:* „Tratat despre lucrul bine făcut“ (1955, trad. rom. 1976), „Lecţii de istorie a logicii“ (1957), „Praxiologia — introducere în ştiinţa acţiunii eficiente“ (1965), „Gnoseologia“ (1966), „Meditaţii despre viaţa demnă“ (1966, trad. rom. 1970), „Stadii din domeniul filozofiei“ (1970), „Alfabetul practicităţii“ (1972).

KÖLN (Cercul de la **K.**), v. **LANDGREBE,** Ludwig.

KŐTELES, Sámuel (1770—1831), gînditor luminist maghiar din Transilvania, de orientare kantiană, traducător al operelor lui Kant, pe care l-a interpretat într-o manieră proprie prin accentul pus pe tezele materialiste. În concepţia lui **K.** se întîlnesc elemente valoroase de etică şi antropologie. A criticat *scolastica* şi diferite curente idealiste. *Op. pr.:* „Logica generală sau ştiinţa intelectului“ (1808), „Elementele filozofiei morale“ (1817), „Enciclopedia filozofică“ (1829), „Antropologia filozofică“ (postum, 1839).

KRASSER, Friedrich (1818—1893), naturalist, scriitor şi gînditor social sas din Transilvania. Concepţia sa filozofică, materialistă, s-a format sub influenţa teoriei evoluţioniste a lui Darwin şi Haeckel. În poemul satiric „Antisyllabus“ (1869), răspîndit în întreaga lume, el a criticat de pe poziţii socialist-utopice societatea capitalistă,

Scanned with OKEN Scanner

religia şi clerul. Principalele sale scrieri au fost reunite în culegerea postumă „Poezii şi documente din viaţă“ (1954).

KROPOTKIN, Piotr Alekseevici (1842—1921), revoluţionar rus, teoretician al *anarhismului*, geograf. **K.** a dezvoltat teoria aşa-numitului „comunism anarhist“. El nega necesitatea statului şi a organizării centralizate a producţiei, reprezentîndu-şi viitoarea societate socialistă ca pe o federaţie de comunităţi de producţie independente. *Op. pr.:* „Anarhia, filozofia sa, idealul său“ (1896), „Comunism şi anarhie“ (1900), „Statul şi rolul său în istorie“ (1904), „Amintirile unui răzvrătit“ (1885, trad. rom., 1969).

KUHN, Thomas (n. 1922), filozof şi istoric al ştiinţei american, reprezentant al „Şcolii istorico-critice“ în filozofia ştiinţei, autor al unei influente teorii a „revoluţiilor ştiinţifice“. **K.** propune o nouă viziune asupra naturii şi istoriei ştiinţei. Ştiinţa nu mai este redusă, pentru a fi înţeleasă raţional — cum proceda *pozitivismul logic* — la limbajul teoriei, ci este considerată în multiplele ei determinări: istorice, psihologice, metodologice, sociologice. **K.** distinge, pe baza conceptului de *paradigmă*, două tipuri de ştiinţă: „ştiinţa normală“ (reprezentînd cercetarea ce se desfăşoară în cadrul unei paradigme stabilite) şi „ştiinţa extraordinară“ (care reprezintă înlocuirea unei paradigme cu alta). Trecerea de la o paradigmă la alta, dată fiind necomparabilitatea („incomensurabilitatea“) teoriilor, nu reprezintă un proces ce se desfăşoară (sau poate fi descris) raţional, logic. Astfel, istoria ştiinţei nu reprezintă un proces linear, cumulativ, progresiv. Teoria „revoluţiilor ştiinţifice“ a lui **K.** a fost criticată pentru *ambiguitatea* şi caracterul contradictoriu al unor concepte de bază folosite, pentru *relativism* şi *iraţionalism*. Aflată în centrul dezbaterilor epistemologice din filozofia anglo-saxonă, teoria lui **K.** a generat o serie de noi interpretări şi reconstrucţii ale ştiinţei (J. Lakatos, J. Sneed, W. Stegmüller ş.a.). *Op. pr.:* „Revoluţia copernicană“ (1952), „Structura revoluţiilor ştiinţifice“ (1962, ed. a II-a, extinsă, 1970, trad. rom., 1976).

KÜLPE, Oswald (1862—1915), psiholog şi filozof german, unul dintre reprezentanţii principali ai „realismului critic“ neokantian. Întemeind „Şcoala de la Würzburg“, **K.** a participat la dezvoltarea psihologiei experimentale şi a aşa-numitei „psihologii a gîndirii“. Ca filozof, **K.** a militat, în spirit scientist, împotriva *idealismului subiectiv* şi a *fenomenismului* pozitivist, susţinînd un *realism* „logico-epistemologic“ pe care-l argumenta psihologic, cu mijloacele propriei sale specialităţi şi situîndu-se, în mare măsură, pe drumul spre *materialism*. Filozofia însăşi este, după **K.**, „o viziune ştiinţifică despre lume şi viaţă“, construită pe baza datelor ştiinţelor speciale. **K.** a susţinut totodată ideea unei estetici filozofice, concepută ca „ştiinţă a valorii“ şi a elaborat temeinice studii de logică şi istorico-filozofice. *Op. pr.:* „Compendiu de psihologie“ (1893), „Introducere în filozofie“ (1895), „Filozofia contemporană în Germania“ (1902), „Immanuel Kant“ (1907), „Realizarea. O contribuţie la fundamentarea ştiinţelor reale“ (1912—1923), „Asupra psihologiei moderne a gîndirii“ (1912), „Prelegeri de psihologie“ (postum, 1920), „Fundamentele esteticii“ (postum, 1921), „Prelegeri de logică“ (postum, 1923).

Scanned with OKEN Scanner

LABRIOLA, Antonio (1843—1904), filozof marxist italian. A evoluat de la hegelianism spre materialismul dialectic, fiind primul propagandist al ideilor lui Marx în Italia. S-a ocupat mai cu seamă de problemele materialismului istoric, acordînd o atenţie deosebită analizei originii şi rolului social al diferitelor forme ale *ideologiei* (morala, dreptul etc.), precum şi al *psihologiei sociale.* **L.** a combătut interpretările vulgarizatoare ale materialismului istoric, în special *materialismul economic,* subliniind independenţa relativă şi rolul activ al *ideologiei;* a criticat ideile lui Nietzsche, *neokantianismul, neohegelianismul* lui Croce şi *pozitivismul. Op. pr.:* „Eseuri asupra concepţiei materialiste a istoriei" (4 vol., 1895—1925, ultimul volum apărut postum).

LACAN, Jaques (n. 1901), psihanalist francez a cărui deviză, „reîntoarcerea la Freud", are, pe de o parte, un sens critic, îndreptat împotriva psihanalizei behavioriste sau culturaliste şi, pe de altă parte, sensul necesităţii dezvoltării cercetărilor psihanalitice pe baze noi, ignorate sau necunoscute, la vremea lui, de către Freud. El face apel, în acest sens, la filozofia hegeliană şi la antropologie, la structuralismul antropologic şi la lingvistica structurală, la teoria sistemelor logice şi la teorii matematice pe care le corelează cu teoria culturii. În esenţă, **L.** propune o *hermeneutică* psihanalitică fundată pe analiza structurilor lingvistice (care implică ideea că *inconştientul* este structurat în *limbaj)* şi pe un concept al structurii subiectului, ale cărui elemente sînt simbolismul, imaginarul şi realul şi care implică ideea că inconştientul subiectului este, de fapt, discursul „celuilalt" (individ, grup, masă etc.). Descoperirea adevărului discursului „celuilalt" sau înţelegerea lui, ca şi înţelegerea structurii limbajului moştenit, dobîndit etc., îi oferă lui **L.** prilejul de a face o analiză critică a unor mistificări reale. Deşi se distanţează de Freud prin plasarea individului într-un mediu cu mai multe

Scanned with OKEN Scanner

variabile, între care se presupun corelaţii ale devenirii şi întrepătrunderii, **L.** adoptă, în fond, acelaşi determinism al inconştientului ca şi Freud şi cultivă, consecvent, acelaşi *anistorism*. *Op. pr.:* „Scrieri" (1966), „Patru concepte fundamentale ale psihanalizei" (1973).

LACHELIER, Jules (1832—1918), filozof francez, reprezentant al *neospiritualismului*. După **L.,** adevărata realitate a lumii este *Dumnezeu*. Ea determină atît natura cît şi spiritul nostru, între care există o corespondenţă originară. Legile gîndirii noastre şi structura lumii sînt paralele, raţionamentele şi natura lucrurilor îşi corespund. Aceasta explică şi valoarea *inducţiei*, prin care spiritul nostru trece de la contingenţa faptelor la necesitatea legilor. Legile ar fi deci atît legi ale naturii cît şi legi ale spiritului nostru şi pe aceasta se întemeiază cunoaşterea ştiinţifică însăşi. Unele idei ale lui **L.** au fost preluate, în România, de I. Petrovici. *Op:* „Fundamentul inducţiei (1871), „Psihologie şi metafizică" (1885), „Studii despre silogism" (1907).

LACROIX, Jean (n. 1900), filozof francez, reprezentant al *personalismului*. Ca şi Mounier, tinde să laicizeze *spiritualismul* de inspiraţie creştină. El propune un *creştinism* demitizat, înţeles numai ca filozofie. Preocupat de problematica omului, **L.** caută cauzele *alienării* şi mijloacele de dezalienare dar nu le identifică în cele reale. **L.** consideră *înstrăinarea (eşecul)* ca fiind o componentă a *ontologiei* umane şi crede că remediul este deschiderea către *religie* care ar regla „funcţia temporalizantă, legînd-o de eternitate". *Op. pr.:* „Sensul ateismului modern" (1959), „Eşecul" (1965), „Marxism, existenţialism, personalism" (1966), „Personalismul ca antiideologie" (1971).

LAFARGUE, Paul (1842—1911), teoretician şi militant de seamă al mişcării muncitoreşti franceze şi internaţionale, discipol al lui Marx. Principalul conţinut al lucrărilor filozofice ale lui **L.** îl constituie problemele materialismului istoric. **L.** a combătut cu mare forţă de convingere principalele curente ale sociologiei burgheze *(organicismul, psihologismul, darvinismul social* etc.), precum şi sociologia rasistă. A acordat o atenţie deosebită luptei împotriva *idealismului subiectiv* şi mai ales împotriva kantianismului, precum şi luptei împotriva *evoluţionismului plat*, vulgar, dar a făcut unele concesii *mecanicismului* şi metafizicii. Un loc însemnat în activitatea lui **L.** l-au ocupat apărarea teoriei lui Marx asupra claselor şi a *luptei de clasă*, a concepţiilor ştiinţifice asupra *statului*, fundamentarea necesităţii revoluţiei socialiste şi lupta împotriva *oportunismului*. **L.** a elaborat o serie de studii valoroase în probleme de economie, etică, estetică, literatură, istorie etc. *Op.pr.:* „Idealismul şi materialismul în explicarea istoriei" (1895), „Determinismul economic al lui Karl Marx" (1909), „Problema cunoaşterii" (1910).

LAIC (gr. *laikos* „al poporului", în opoziţie cu *klerikos* „cler, preot"), termen ce desemnează literal ceea ce este în afara clerului iar, prin extindere tradiţionalizată, şi ceea ce este în general în afara religiei, mai ales din punct de vedere social-organizatoric, sau chiar în opoziţie cu religia. Noţiunea derivată, de *laicizare*, se aplică, începînd cu epoca modernă, mai ales în domeniul vieţii social-politice şi desemnează acţiunea de reorganizare, după principii nereligioase, a instituţiilor social-politice care au avut sau cărora li s-au conferit cîndva un caracter religios (de ex., laicizarea statului, a învăţămîntului, a spitalelor etc.). Un caracter filozofic mai pronunţat are noţiunea de *laicism*, ea desemnînd doctrinele sau programele politice care preconizează laicizarea întregii vieţi publice. Politica de laicizare caracterizează, de obicei, programele politice democratice, revoluţionare, începînd cu cele in iate de revoluţiile burgheze din sec. 18 şi 19,

Scanned with OKEN Scanner

dar este aplicată integral şi cu consecvenţă doar în zilele noastre, de către revoluţiile socialiste.

LAMARCK, Jean-Baptiste de Monet, cavaler de (1744—1829), biolog francez, unul dintre întemeietorii *evoluţionismului* în biologie. **L.** a creat termenul de „biologie", a iniţiat metoda cheilor dihotomice a determinătoarelor în botanică şi a introdus împărţirea animalelor în vertebrate şi nevertebrate. În lucrarea „Filozofia zoologică" (1809) şi-a expus teoria evoluţionistă cunoscută sub numele de *lamarckism*, opusă concepţiei dominante în epocă cu privire la fixitatea speciilor.

LAMARCKISM, teorie evoluţionistă formulată de J.-B. Monet Lamarck şi expusă în lucrarea sa „Filozofia zoologică" (1809). **L.** susţine că transformarea speciilor are loc sub influenţa directă a mediului, în conformitate cu două legi fundamentale: a) legea exersării sau neexersării organelor, potrivit căreia organele care funcţionează mai intens se dezvoltă, pe cînd cele care nu funcţionează se atrofiază, şi b) legea moştenirii caracterelor dobîndite, după care modificările suferite de organism sub influenţa directă a condiţiilor schimbate ale mediului fizico-chimic pot deveni ereditare. Evoluţia vieţuitoarelor, ca proces de trecere de la forme inferioare la forme superioare, s-ar datora unei tendinţe interne (element finalist). Această ultimă teză a fost respinsă de Darwin (1859), care a înlocuit-o prin teoria selecţiei naturale, dînd astfel *evoluţionismului* un caracter materialist consecvent (monist) şi considerînd adaptarea în strînsă legătură cu *evoluţia*. Postulatele privind variaţia direct adaptativă şi ereditatea caracterelor dobîndite ale **L.** au fost infirmate de *genetică*. *Transformismul* lamarckist a mai fost criticat şi pentru faptul că nu a putut explica apariţia unui organ, ci numai dezvoltarea şi dispariţia lui. **L.** reprezintă prima concepţie transformistă consistentă din istoria biologiei.

LA METTRIE, Julien Offroy de (1709—1751), filozof materialist francez, medic. A considerat, spre deosebire de Descartes, nu numai întinderea, ci şi *mişcarea* drept însuşire fundamentală a materiei. În teoria cunoaşterii s-a situat pe poziţiile *senzualismului* materialist. Deşi reprezentant al *mecanicismului*, s-a apropiat de ideea *evoluţiei* naturii, recunoscînd perfecţionarea progresivă a vieţuitoarelor şi faptul că sensibilitatea este proprie numai materiei superior organizate. Teza dezvoltată în cartea sa „Omul-maşină" (1748, trad. rom. 1961), după care nu numai animalele, cum afirmase Descartes, ci şi omul constituie o *maşină*, în activitatea căreia nu e nevoie de vreun „suflet" aparte, i-a atras persecuţiile autorităţilor clericale. Partizan al *luminismului* şi al monarhismului luminat, el a atribuit instrucţiunii şi activităţii oamenilor de seamă un rol hotărîtor în istorie.

LANDGREBE, Ludwig (n. 1902), filozof german, reprezentantul principal al *fenomenologiei* contemporane, autorul unor lucrări celebre de filozofie, istoria filozofiei şi istoria culturii, participant la pregătirea şi editarea manuscriselor lui Husserl. Întemeietor al unei şcoli fenomenologice la Universitatea din Köln (din care mai fac parte: U. Claesges, K. Held, P. Janssen, L. Eley), **L.** susţine punctul de vedere al „fenomenologiei transcendentale" cu sesizabile deschideri spre studiul problematicii istoriei şi vieţii sociale. **L.** manifestă receptivitate faţă de dialectică şi *istorism* şi participă activ la editarea revistei „Marxismus-Studien". *Op.pr.*: „Fenomenologie şi metafizică" (1948), „Filozofia contemporană" (1952), „Discuţii în jurul fundamentelor filozofice ale teoriei sociale" (1955), „Problematica dialecticii" (1960), „Pe calea fenomenologiei"

Scanned with OKEN Scanner

(1967), „Fenomenologie și istorie“ (1968), „Discuții în jurul fundamentelor filozofice ale teoriei societății“ (1975), „Fenomenologia ca teorie transcendentală a istoriei“ (1977).

LANGEVIN, Paul (1872—1946), fizician francez, cu mari realizări în domeniul teoriei (a fost, alături de Einstein, promotorul fizicii relativiste) și al *experimentului* (inclusiv cu aplicații practice). S-a situat pe poziții materialiste în problemele fundamentale ale filozofiei științei. Consecvent și cunoscut luptător pentru dreptate socială și pentru pace.

LAO-ȚZÎ (sec. 6 î.e.n.), filozof chinez. Concepția sa reprezintă îmbinarea unui *materialism* elementar cu o *dialectică* globală. Ideile lui, opuse *confucianismului*, au fost redate în lucrarea „Dao de-dzin“, scrisă de urmași ai săi (sec. 4 î.e.n.). Potrivit doctrinei lui **L.-Ț.** *lumea* materială este necreată și nepieritoare, fiind dirijată de „*dao*“, principiul ordinii necesare în natură, societate și gîndirea umană. Dao e legat de principiul dialectic al *contradicției:* „Contradicția este acțiunea lui dao“. Gîndirea social-politică a lui **L.-Ț.** exprimă protestul împotriva asupririi poporului, însă, în măsura în care îndemna poporul la nonacțiune și recomanda întoarcerea la orînduirea comunei primitive, a avut și o latură retrogradă. Ea reflectă starea de spirit a țăranilor membri ai obștilor sătești.

LAPLACE, Pierre Simon (1749—1827), astronom, matematician și fizician francez. A adus contribuții importante în analiza matematică și teoria *probabilității*, calorimetrie (a definit căldura drept mișcare moleculară), în acustică etc. A propus o ipoteză asupra nașterii sistemului solar dintr-o masă gazoasă aflată în mișcare, cunoscută sub numele de „ipoteza Kant-L.“. **L.** a dezvoltat o concepție științifico-deterministă, de mare însemnătate teoretică, fiind considerat de fapt întemeietorul *determinismului* în știință conceput pe temeiul unei cauzalități mecanice riguroase. Dezvoltînd și completînd ideile lui Newton, Halley, d'Alembert și Euler asupra consecințelor principiului gravitației universale, **L.** a elaborat o concepție asupra sistemului solar, bazată riguros pe principiile mecanicii clasice. Concepînd sistemul solar ca pe o gigantică *mașină*, el a eliminat orice reziduu al ideii unei intervenții de natură divină („primul impuls“ al lui Newton) în funcționarea acestuia. Ideile lui **L.** au avut o influență covîrșitoare asupra dezvoltării științei în sec. 19. *Op. pr.*: „Expunere a sistemului lumii“ (1796), „Tratat de mecanică cerească“ (5 vol., 1799—1825).

LASSALLE, Ferdinand (1825—1864), socialist mic-burghez german. A avut un rol important în crearea primului partid politic muncitoresc din Germania, Uniunea generală a muncitorilor germani (1863—1875), căreia i-a imprimat însă o orientare oportunistă. În filozofie, **L.** a fost un idealist, adept al lui Hegel și Fichte; în principala sa operă filozofică, „Filozofia lui Heraclit Obscurul din Efes“ (1858), a căutat să apropie dialectica gînditorului antic de dialectica idealistă hegeliană. De origine hegeliană este și concepția lui **L.** despre *stat* ca întruchipare a spiritului universal, a cărei menire ar fi călăuzirea genului uman spre libertate. Ideea statului ca organ situat deasupra claselor, care decurgea din această concepție, a fundamentat tactica politică reformistă a lui **L.** Conținutul oportunist al lassalleanismului a fost dezvăluit de K. Marx, îndeosebi în lucrarea „Critica programului de la Gotha“.

LAURIAN, August Treboniu (1810—1881), istoric și lingvist român, fruntaș al revoluției de la 1848 în Transilvania, membru al Academiei Române și președinte al ei. Adept al filozofiei kantiene, prin filiera operei lui Krug, **L.** a insistat asupra sensului antiteologic al acestei filozofii, exprimîndu-și,

Scanned with OKEN Scanner

totodată, unele rezerve în legătură cu *agnosticismul* şi *apriorismul*. **L.** s-a opus *dogmatismului* şi *scepticismului*, a evidenţiat rolul cuceririlor ştiinţei în progresul filozofiei, în căutarea adevărului, menirea filozofiei în bararea drumului *misticismului* şi obscurantismului, manifestîndu-şi încrederea în forţa *raţiunii* şi în posibilitatea ei de a cunoaşte progresiv şi nelimitat lumea. *Op. pr.*: „Discurs la deschiderea cursului de filozofie, septembrie 1842“ (1870), „Cuvînt academic pronunţat în Colegiul Naţional cu prilejul examenului public şi al împărţirii premiilor la 1 iulie 1845“, „Cuvînt scolastic la începutul anului 1846“ (în manuscris), „Socrate“, „Platon“, „Aristot“ şi alte articole de istorie a filozofiei antice („Universu“ — 1848), „Scepticismul la greci“, „Filozofia scolastică“, „Filozofia modernă“(studii în „Instrucţiunea publică“, 1860).

LAVELLE, Louis (1883—1951), filozof francez, reprezentant al *spiritualismului* existenţialist, preocupat de o problematică mai ales ontologică. **L.** şi-a dezvoltat concepţia filozofică sub influenţa lui O. Hamelin, contribuind la renaşterea metodei „spiritualismului ecumenic“, a cărei dialectică a fost opusă dialecticii marxiste. După **L.**, conştiinţa este un raport între *fiinţă* şi *eu*, actul de afirmare a autoexistenţei eului, care îşi are propria sa libertate, fiind totodată actul participării sale la fiinţă. Din această perspectivă, **L.** a conceput spiritul ca independent de materie şi univers şi ca fiind propria şi eterna sa sursă, ca activitate şi ca liberă iniţiativă. Spiritul nu este spontaneitate obscură, ci însăşi conştiinţa care nu se poate niciodată separa de obiectul său şi care nu se sesizează decît cu propriile sale operaţii. Împotriva *empirismului*, a *fenomenismului* şi *pozitivismului*, definite de el ca *scepticism* faţă de filozofie sau ca „negaţie comună“ a filozofiei, **L.** a susţinut ideea restaurării filozofiei, adică a drepturilor spiritului, considerat ca sursă eternă a lui însuşi, adică a tuturor operaţiilor gîndirii şi voinţei. Acesta a fost şi fundamentul teoriei sale asupra valorilor. Adversar al oricărei forme de *materialism* **L.** a militat pentru un realism spiritualist pentru ca, apoi, în ultima parte a vieţii, să se înscrie în aria *existenţialismului* spiritualist. *Op. pr.*: „Dialectica lumii sensibile“ (1921), „Prezenţa totală“ (1934), „Eul şi destinul său“ (1936), „Filozofia franceză între cele două războaie“ (1942), „Introducere în ontologie“ (1947), „Teoria generală a valorii“ (1951).

LAXISM, orientare etică din cadrul *probabilismului* care susţine că, în absenţa unei interdicţii evidente, o acţiune poate fi înfăptuită, mai ales dacă există temeiuri bine determinate pentru aceasta.

LAZĂR, Gheorghe (1779—1823), gînditor luminist român, întemeietorul învăţămîntului în limba naţională în Ţara Românească. A ţinut primul curs de filozofie în limba română la colegiul „Sf. Sava“ în Bucureşti (1818). Deşi concepţia sa este teistă, prin predarea cursului de metafizică şi logică după Kant, **L.** marchează un pas important în procesul de eliberare a gîndirii de sub dominaţia teologiei. Patriot, **L.** a susţinut ideea originii romane a poporului român şi a rolului educaţiei în emanciparea socială şi naţională. *Op. pr.*: „Înştiinţare către tinerime pentru deschiderea şcolii româneşti“ (1818), „Discursul la înscăunarea mitropolitului Dionisie Lupu“ (1818), „Discursul la sosirea în ţară a lui Grigore Ghica-Vodă“ (1822).

LEFEBVRE, Henri (n. 1901), filozof şi sociolog francez, apropiat de gîndirea marxistă; a contribuit la cunoaşterea în Franţa a operei filozofice şi sociologice a lui Marx („Introducere în gîndirea lui Karl Marx“, „Materialismul dialectic“, „Sociologia lui Karl Marx“ etc.) şi Lenin; în scrierile sale de sociologie a cunoaşterii, a ideologiei, a

Scanned with OKEN Scanner

culturii a supus unei critici pertinente *neopozitivismul*, *fenomenologia*, *existențialismul* etc. Opera sa principală, „Critica vieții cotidiene" (1970) cuprinde o analiză și critică sociologică-ideologică a *civilizației* burgheze contemporane din Franța. A publicat lucrări remarcabile de sociologie urbană (sociologia orașelor).

LEGĂTURĂ UNIVERSALĂ, v. **INTERDEPENDENȚĂ.**

LEGE, raport necesar, general, relativ stabil și repetabil între *sisteme* (sau procese), între laturile interne ale aceluiași obiect sau fenomen, între obiecte sau fenomene diferite sau între stadiile succesive ale unui anumit proces. **L.** constituie una dintre formele cele mai importante ale *interacțiunii* universale a fenomenelor. În opoziție cu idealismul obiectiv, care consideră **l.** ca manifestare a unei forțe supranaturale sau spirituale, și cu idealismul subiectiv, care consideră **l.** ca un produs al subiectului cunoscător, ca formă de organizare a experienței senzoriale, materialismul dialectic afirmă caracterul obiectiv al **l.,** arătînd că acestea sînt inerente lumii materiale și acționează, atît în natură, cît și în societate, independent de conștiința și de voința oamenilor. **L.** *științei* sînt modele mai mult sau mai puțin adecvate ale **l.** obiective din natură și din societate. Dominația asupra forțelor naturii, dirijarea conștientă a proceselor sociale, precum și previziunea științifică se bazează pe cunoașterea și pe folosirea **l.** obiective. **L.** au diferite grade de generalitate, în funcție de lărgimea sferei lor de acțiune. Există astfel **l.** specifice, proprii unui domeniu determinat al realității, **l.** generale, care acționează în întreaga natură (de ex., **l.** conservării energiei) sau în întreaga societate (legea concordanței forțelor și relațiilor de producție) și **l.** universale (**l.** *dialecticii*), care acționează în întreaga realitate, atît în natură, cît și în societate și gîndire. **L.** generale acționează și se manifestă prin cele specifice, fără însă a li se substitui; interacțiunea lor dialectică determină corelația necesară dintre filozofie și științele particulare în cunoașterea lumii. **L.** se mai deosebesc și după modul în care se iau în considerație relațiile cauzale, raportul dintre *necesitate și întîmplare*, în acest sens se disting **l.** *dinamice* (**l.** cauzal-mecanice) care se aplică sistemelor sumative, proceselor izolate (de ex., **l.** lui Keppler asupra mișcării macrocorpurilor în cadrul sistemului solar) și **l.** *statistice* (**l.** de *probabilitate*) care se aplică numai sistemelor integrative și deschise, fenomenelor de masă (de ex., **l.** comportării microcorpurilor și microproceselor în fizică, **l.** valorii, a cererii și a ofertei, în domeniul vieții economice).

LEGEA CONSERVĂRII ENERGIEI (PRINCIPIUL ENERGIEI), lege descoperită de medicul german J.R. Mayer (1842) și riguros formulată de fizicianul german H. Helmholtz, după care suma tuturor formelor de *energie* ale unui sistem fizic rămîne constantă în decursul transformărilor sistemului dacă acesta este izolat în mod corespunzător (nu schimbă corpuri cu exteriorul, nu efectuează în exterior și nu primește din exterior lucru mecanic, nu primește și nu cedează căldură, nu radiază în afară și nu primește din afară radiații electromagnetice etc.). Extinsă la întregul univers, considerat ca sistem închis, **l.c.e.** afirmă că energia din univers nu poate fi nici mărită, nici micșorată, dispariția într-un loc a unei forme de energie fiind compensată într-o proporție determinată prin apariția unei alte forme de energie. În anumite momente ale dezvoltării științei a fost pusă la îndoială valabilitatea **l.c.e.,** în domenii cum ar fi cel atomic, domeniul proceselor biologice etc., îndoieli care, însă, s-au dovedit neîntemeiate. **L.c.e.** a fost, de asemenea, pusă în discuție după stabilirea, în

Scanned with OKEN Scanner

cadrul teoriei *relativității* restrînse, a relației de echivalență dintre masă și energie. Din această relație rezultă că **l.c.e.** decurge din legea conservării masei și invers. Această dependență nu înseamnă însă că mărimile respective s-ar conserva numai împreună, ceea ce ar justifica concepția eronată că masa „posedă" energie și energia „posedă" masă; cele două mărimi se conservă separat, fiecare caracterizînd sistemul material dat (acesta posedînd și masă, și energie). **L.c.e.**, ca lege universală a naturii, are o semnificație filozofică deosebită, subliniată în special de filozofia materialist dialectică. **L.c.e.** apare ca o expresie a indestructibilității materiei în mișcare și a capacității ei nelimitate de transformare calitativă în proporții cantitative bine determinate. **L.c.e.** a fost însă interpretată în mod eronat în cadrul *energetismului*, ca justificare pentru a considera energia drept adevărata și singura substanță a lumii, renunțîndu-se la categoria de materie. Eroarea acestei interpretări constă în identificarea materiei cu substanța și a energiei cu mișcarea și rezultă din specularea unor dificultăți teoretice și de ordin experimental. Ipotezele cuantico-ondulatorii asupra structurii materiei în microcosmos, teoria *cuantică* a cîmpului ș.a. confirmă ideea unității contradictorii dintre masă și energie, cîmp și substanță, eliminînd orice nuanță de energetism din fizica contemporană.

LEGE DINAMICĂ, v. **LEGE STATISTICĂ.**

LEGE MORALĂ, noțiune care desemnează anumite cerințe și, implicit, principii morale fundamentale, proprii unei societăți date sau societății umane în genere. Făuritorii materialismului istoric au menționat existența „legilor simple ale moralei și dreptății", care trebuie să guverneze atît relațiile dintre indivizi cît și relațiile dintre popoare; acestea sînt, de fapt, regulile elementare de conviețuire socială, constituite într-un proces de milenii și care, încorporînd anumite valori general-umane, au menirea să ferească viața în comun a oamenilor de anumite excese și primejdii. Spre deosebire de etica normativă aprioristă (Kant), care deduce **l.m.** din rațiunea practică (conștiința morală), concepția marxistă subliniază că ea nu are un caracter abstract, extraistoric, ci că izvorăște din cerințele vieții sociale. Marxismul arată, de asemenea, că **l.m.**, păstrînd un fond comun, au o manifestare specifică în fiecare societate istoricește determinată. În societatea noastră socialistă, principiile conduitei morale a tuturor cetățenilor, ale activității educative a partidului, a statului socialist, a organizațiilor de masă și obștești sînt sintetizate în *„Codul principiilor și normelor muncii și vieții comuniștilor, ale eticii și echității socialiste"*, adoptat de Congresul al XI-lea al P.C.R., și ale cărui prevederi alcătuiesc componente ale *Programului Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism.*

LEGE STATISTICĂ, lege valabilă pentru fenomene de masă, exprimînd comportarea sistemelor complexe, integrative și deschise. Spre deosebire de *legile dinamice*, care descriu comportarea riguroasă a unor sisteme sumative și închise și, corespunzător, prevederea, de asemenea riguroasă a stărilor ulterioare ale acestora, **l.s.** dezvăluie anumite regularități în structura și dinamica unor ansambluri, pun în evidență *necesitatea* pe temeiul evaluării mediei fluctuațiilor întîmplătoare ale elementelor sistemului considerat, permițînd o prevedere cu caracter de *probabilitate* a stărilor ulterioare ale acestuia. Introducerea noțiunii de **l.s.** ca reflectare adecvată a anumitor procese aleatorii obiective, în cadrul cărora cauzele se corelează cu condițiile, *necesarul* cu *întîmplătorul*, permite evitarea inter-

Scanned with OKEN Scanner

pretărilor indeterministe din știința contemporană. V. și *indeterminism*.

LEGI DE CONSERVARE, legi valabile în domeniul fizicii și chimiei, după care anumite mărimi sau caracteristici se păstrează în decursul desfășurării unor procese determinate (de ex., legile conservării masei, a energiei, a impulsului, a numărului de particule în mecanica *cuantică* nerelativistă, conservării parității funcției de undă etc.). Unora dintre **l. de c.** le corespund și legi de transformare (**l. de c.** a energiei). **L. de c.** au o origine experimentală; în cadrul teoriilor axiomatizate ele pot fi obținute în general ca *teoreme* sau funcționează ca *principii* (principiul I al termodinamicii). Prima **l. de c.** stabilită riguros a fost legea conservării masei (Lomonosov, Lavoisier), conform căreia masa substanțelor care intră într-o reacție chimică este egală cu suma maselor de substanță care rezultă din reacție. **L. de c.** constituie o expresie a principiului fundamental filozofic al indestructibilității materiei și mișcării. În sec. 20 s-a stabilit o relație între anumite **l. de c.** și unele proprietăți de *simetrie* ale spațiului, dezvăluindu-se astfel un sens mai profund al **l. de c.** În cadrul teoriilor fizice, **l. de c.** au o mare importanță metodologică, fiind utilizate ca principii directoare în cercetarea experimentală și teoretică.

LEGITATE, însușire a fenomenelor de a se desfășura în conformitate cu anumite *legi;* ansamblul legilor din natură, societate și gîndire, respectiv ansamblul legilor care guvernează un anumit domeniu al realității.

LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm (1646—1716), filozof german, adept al idealismului obiectiv, unul dintre întemeietorii *luminismului* german, savant cu preocupări enciclopedice, militant pentru unitatea națională a germanilor. Sistemul său filozofic consideră ca principiu al existenței *monadele*, substanțe spirituale indivizibile, independente unele de altele, înzestrate cu o forță activă. După el, materia nu este altceva decît manifestarea exterioară a monadelor. Fiecare monadă oglindește întregul univers; concordanța dintre activitatea monadelor este asigurată, după el, de „*armonia prestabilită*", creată de monada supremă, *Dumnezeu*. Pe baza acestei teze, **L.** consideră că lumea noastră, creată de Dumnezeu, este „cea mai bună dintre toate lumile posibile". **L.** este unul dintre precursorii dialecticii idealiste germane. El s-a apropiat de ideea legăturii indisolubile dintre *materie* și *mișcare* și a susținut ideea continuității și *evoluției* naturii. În teoria cunoașterii, **L.** s-a situat, în esență, pe pozițiile *raționalismului* idealist, pe care a căutat să-l îmbine cu elemente de *empirism*. Împărțind adevărurile în „raționale" și „faptice", el a considerat că primele, avînd un caracter necesar și universal, nu pot proveni din *experiență*; principiile lor se află în *intelect* în stare embrionară și primesc de la simțuri doar un impuls pentru dezvoltarea lor. De aceea, la cunoscuta teză a *senzualismului:* „Nimic nu este în intelect care să nu fi fost mai înainte în simțuri", **L.** a adăugat: „În afară de intelectul însuși". **L.** a completat cele trei legi ale logicii aristotelice cu legea *rațiunii suficiente*, necesară, după el, pentru verificarea adevărurilor faptice obținute pe calea *inducției*. **L.** a încercat să creeze o logică bazată pe utilizarea *simbolurilor*, fiind un precursor al *logicii matematice*. În domeniul matematicii, a elaborat, în același timp cu Newton și independent de el, calculul diferențial și integral, de o mare însemnătate pentru dezvoltarea ulterioară a matematicii și fizicii. În fizică, **L.** a introdus noțiunea de „forță vie" (mv^2) ca măsură a mișcării mecanice, diferită de cea de cantitate de mișcare (mv) și premergătoare noțiunii moderne de *energie*. Op. *pr.*: „De arte combinatoria" (1666), „Noi eseuri asupra intelectului uman" (1704, editată postum

în 1765), „Teodiceea" (1710), „Monadologia" (1714, editată postum în 1720). În lb. rom. au apărut „Opere filozofice" (1972).

LEMĂ (gr. *lemma* „ceea ce este acordat", „supoziție", uneori „teză") **1.** (În logica aristotelică) *Premisă* a unui *silogism*. **2.** (În matematică) *Teoremă* demonstrată pentru a fi întrebuințată în demonstrarea unei alte teoreme. Termenul se folosește în cazul în care această teoremă încetează de a mai prezenta un interes în sine după demonstrarea teoremei pentru care a fost introdusă. **3.** (La Kant, cu un sens special, adesea întrebuințat și astăzi) *Propoziție* pe care o știință o presupune adevărată fără a o demonstra, împrumutînd-o de la o altă știință.

LENIN, Vladimir Ilici (1870—1924), teoretician și conducător al proletariatului, continuator al operei lui Marx și Engels, întemeietor al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice și al statului sovietic. Prin opera sa, **L.** s-a afirmat ca fidel apărător al teoriei lui Marx și a contribuit la dezvoltarea ei creatoare. **L.** s-a născut la 22 aprilie 1870, la Simbirsk (azi Ulianovsk), dintr-o familie de intelectuali. Încă din anii studiilor la Facultatea de drept din Kazan, de unde este exclus pentru activitatea revoluționară, **L.** ia contact cu opera lui Marx și Engels, activînd totodată într-un cerc revoluționar. După absolvirea Facultății de drept din Petersburg (1891), **L.** se mută la Petersburg (1893), unde devine conducătorul recunoscut al marxiștilor din oraș. În 1894 apare prima mare lucrare a lui **L.**, „Ce sînt prietenii poporului și cum luptă ei împotriva social-democraților?", în care el supune criticii *subiectivismul* sociologic și politic al narodnicilor. În 1895 înființează la Petersburg „Uniunea de luptă pentru eliberarea clasei muncitoare". Ca urmare a activității sale revoluționare, guvernul țarist îl arestează, îl închide și îl deportează în Siberia, unde rămîne pînă în 1900. Aici scrie lucrarea „Dezvoltarea capitalismului în Rusia". Întors din deportare, pleacă în străinătate, unde întemeiază ziarul „Iskra". În 1902 elaborează lucrarea „Ce-i de făcut?", în care fundamentează principiile ideologice și organizatorice ale partidului marxist. În iulie 1903, la Congresul al II-lea al P.M.S.D.R., luptînd împotriva oportuniștilor menșevici, **L.** pune bazele partidului revoluționar al proletariatului din Rusia, ale partidului bolșevic. În 1904 **L.** scrie lucrarea „Un pas înainte, doi pași înapoi", iar în 1905 „Două tactici ale social-democrației în revoluția democratică", lucrare în care demonstrează posibilitatea transformării revoluției burghezo-democratice în revoluție socialistă și necesitatea hegemoniei proletariatului în revoluția burghezo-democratică. În 1907, după înfrîngerea revoluției ruse, **L.** emigrează în străinătate, mai întîi în Elveția și apoi în Franța, de unde duce lupta împotriva curentelor antipartinice din mișcarea muncitorească rusă („lichidatorii", otzoviștii, trotkiștii ș.a.). În această perioadă, de reflux a mișcării muncitorești, **L.** apără bazele teoretice-filozofice ale marxismului și combate în lucrarea *„Materialism și empiriocriticism"* — principala sa operă filozofică — subiectivismul și *agnosticismul empiriocriticismului*. Totodată, în aceeași lucrare, **L.** examinează noile rezultate ale științelor naturii în lumina materialismului dialectic, dezvoltă principiile fundamentale ale filozofiei, și îndeosebi ale gnoseologiei materialist-dialectice (fundamentarea teoriei *reflectării*, doctrina *adevărului* și a dezvoltării dialectice a acestuia, aprofundarea categoriilor de *materie*, *cauzalitate*, *spațiu și timp*, inepuizabilitatea în adîncime a materiei etc.). Punînd bazele unui partid independent al bolșevicilor prin excluderea din partid în 1912 a menșevicilor, editînd și conducînd ziarul „Pravda", în anii de avînt revoluționar, **L.** elaborează linia politică și teoretică a partidului, abordînd, printre altele, problema națională (în lucră-

Scanned with OKEN Scanner

rile „Note critice în problema națională", „Dreptul națiunilor la autodeterminare" etc.), iar în anii primului război mondial stabilește principiile partidului în problemele *păcii*, *războiului* și *revoluției*, luptă împotriva oportunismului, pentru apărarea *internaționalismului* proletar. În aceeași perioadă, **L.** se preocupă de problemele *dialecticii* materialiste, trasînd în „Caietele filozofice", scrise mai ales în anii 1914—1916, un program multilateral de dezvoltare a dialecticii. În lucrarea sa „Imperialismul, stadiul cel mai înalt al capitalismului" (1916), dezvoltînd învățătura lui Marx, **L.** definește trăsăturile *imperialismului* și arată, în virtutea legilor obiective de dezvoltare a istoriei, că imperialismul este ultimul stadiu al capitalismului și ajunul revoluției socialiste. Pe baza analizei contradicțiilor sociale contemporane, **L.** elaborează în lucrările „În jurul lozincii Statelor Unite ale Europei" (1915) și „Programul militar al revoluției proletare" teoria posibilității victoriei revoluției socialiste în cîteva țări sau chiar într-o singură țară. Un rol deosebit în transformarea revoluției burghezo-democratice în revoluție socialistă l-a avut planul elaborat de **L.** în „Tezele din aprilie" (1917). Prin lucrarea sa „Statul și revoluția" (1917), **L.** dezvoltă creator teoria lui Marx despre *stat* și despre *dictatura proletariatului*. În 1917 **L.** inițiază și conduce direct insurecția armată din Rusia, prin care, la 7 noiembrie (25 octombrie), se instaurează în Rusia puterea muncitorilor și a țăranilor. După victoria revoluției, **L.** conduce nemijlocit opera de construire a socialismului în U.R.S.S. El elaborează planul de refacere a economiei naționale, planurile de electrificare, de industrializare și de reorganizare socialistă a agriculturii și alcătuiește planul revoluției culturale. În perioada de după revoluția din 1917, **L.** militează pentru unitatea mișcării muncitorești internaționale și subliniază posibilitatea de realizare pe căi diferite a revoluțiilor socialiste în funcție de specificul condițiilor concrete din fiecare țară. În ultima lui scriere filozofică, „Despre însemnătatea materialismului militant" (1922), **L.** trasează căile dezvoltării filozofiei materialiste și abordează problemele colaborării dintre filozofi și oamenii de știință, ale propagandei ateiste. În condițiile epocii imperialiste și ale construirii socialismului, **L.** a dezvoltat marxismul (marxism-leninism) ca teorie a legilor revoluției proletare și ale construirii socialismului și comunismului, indisolubil legată de practica revoluționară, dînd o ripostă hotărîtă curentelor antimarxiste. El s-a stins din viață în seara zilei de 21 ianuarie 1924. În opera lui **L.** există numeroase referiri la România, care scot în evidență interesul cu care el urmărea evenimentele sociale, economice și politice din țara noastră. În România, unele lucrări ale lui **L.** au fost traduse și publicate începînd din 1912. După Eliberare, pe lîngă publicarea unor lucrări separate sau opere alese, au fost editate, începînd din 1950, „Opere" în 40 de volume, iar din 1960 a început editarea operelor complete (55 vol.) care s-a încheiat în 1970. Așa cum a apreciat Congresul al XI-lea, Programul P.C.R. „constituie expresia marxism-leninismului creator în România".

LENINISM, v. **LENIN**, Vladimir Ilici.

LEONARDESCU, Constantin (1844—1907), filozof român de orientare materialistă. **L.** a evoluat de la o poziție eclectică, de esență spiritualistă, spre o poziție materialistă în problemele naturii vieții psihice și ale teoriei cunoașterii. El a afirmat ideea caracterului obiectiv al *realității* care determină activitatea psihică și rațională a omului, conștiința reprezentînd expresia cea mai înaltă a relației organismului uman cu mediul înconjurător. **L.** a pledat pentru o conlucrare în spirit științific între filozofie și știință, între etică și estetică, fiind printre primii gînditori români care au încercat o sinteză a acestora. El a acordat esteticii, ca „știință filozofică", un loc important

Scanned with OKEN Scanner

în ierarhia ştiinţelor, respingînd poziţiile spiritualiste în abordarea fenomenului estetic. **L.** a fost un susţinător al tezei evoluţiei gîndirii filozofice în funcţie de progresul cunoaşterii ştiinţifice şi de evoluţia socială. În problemele sociale el nu a depăşit limitele concepţiilor burghezo-liberale, fiind un apărător al proprietăţii private. *Op. pr.*: „Filozofia faţă cu progresul ştiinţelor pozitive" (1876), „Morala inductivă sau ştiinţa conduitei omeneşti" (1885), „Principii de psihologie" (1892), „Principii de filozofia literaturei şi a artei. Încercare de estetică literară şi artistică" (1898).

LEONARDO DA VINCI (1452—1519), mare artist (pictor, sculptor, arhitect), gînditor, savant, inginer, dotat cu geniul *invenţiei* şi anticipaţiei, personalitate reprezentativă a *Renaşterii* italiene în general şi a *umanismului*, florentin în special (v. *Academia platonică din Florenţa*), întruchipare a idealului renascentist al „omului universal". Creaţie a epocii începuturilor ascensiunii burgheze şi a entuziasmului generat de aceasta, personalitatea sa se distinge prin echilibrul, unitatea şi armonia lăuntrică a unor trăsături spirituale, devenite ulterior, pe măsura accentuării contradicţiilor esenţiale ale căror purtătoare se dovedea burghezia însăşi, *antinomii* ireductibile: luciditatea, clărviziunea calmă, apolinică şi visul auroral, spiritul de fineţe şi spiritul de geometrie, disociate, mai tîrziu, de Pascal, vocaţia teoretică şi aptitudinea practică, aplicativă, umanismul generos şi tehnologismul, darul observaţiei aplecate empiric asupra naturii şi tendinţa de interiorizare meditativă etc. **L. da V.**, supranumit de J. Michelet „un Faust italian", a considerat omul ca produs superior al naturii, opunîndu-se, prin viziunea sa largă, *raţională*, ştiinţifică şi structural modernă, viziunii scolastice şi ascetice medievale. După el, ştiinţele, ca şi artele, au ca scop final descifrarea metodică şi experimentală a rosturilor ascunse ale fenomenelor naturii şi reconstituirea lor, pe această bază, într-o ipostază mai perfectă, în interesul fericirii omului. Activitatea intelectuală, în special cea artistică, era sortită, în concepţia lui, să devină un fel de ştiinţă universală creatoare, o adevărată conştiinţă de sine a naturii însăşi. „Tratatul despre pictură" (trad. rom. 1971), lăsat de Leonardo, ar fi trebuit să reprezinte, într-o ultimă redactare, o nouă *cosmogonie*, o enciclopedie, a naturii, un tratat al ştiinţei exhaustive, totale şi angajate demiurgic, menită să-i redea omului sentimentul puterii şi măreţiei sale unice. În astronomie a susţinut ideea Universului infinit, a pluralităţii lumilor, a identităţii dintre Pămînt şi celelalte corpuri cereşti şi a respins *geocentrismul* aristotelician. A formulat teza după care „mişcarea este cauza oricărei vieţi" şi teoria propagării ondulatorii a luminii, sunetului, căldurii, mirosului, magnetismului şi chiar a gîndirii. Este precursorul experimentalismului baconian şi al *panmatematismului* galileean. A afirmat că „orice cunoştinţă are ca principiu simţurile" anticipînd latura pozitivă a *empirismului*. Întreaga sa concepţie filozofică pregăteşte spontan, sub învelişul platonician (ipostazierea numărului şi a ordinii aprioric raţionale a universului), o viziune realistă şi evoluţionistă asupra naturii şi istoriei sale.

LE ROY, Edouard (1870—1954), filozof şi matematician francez, cel mai important şi fidel continuator al *intuiţionismului* bergsonian. **L.R.** a încercat unirea într-o sinteză a ştiinţei, filozofiei şi religiei. Intitulîndu-şi propria filozofie, ca şi pe aceea a lui Bergson, „noul pozitivism", el ţintea extinderea *pozitivităţii* şi asupra realităţilor spirituale. **L.R.** preia concepţia bergsoniană a *realităţii* ca pură *devenire*, *elan vital*, *evoluţie creatoare*, dar reductibilă, în ultimă instanţă, la gîndire, întrucît numai *gîndirea* poate fi concepută ca o devenire fără suport. În gnoseologie, **L.R.** a susţinut pri-

Scanned with OKEN Scanner

matul *intuiției* față de rațiune; susținînd ideea naturii convenționale a gîndirii. **L.R.** a împins ideile lui Mach, Duhem și Poincaré la extrem. El justifică conceptul de divinitate prin aceea că orice gîndire recunoscîndu-se incompletă este împinsă în mod necesar către o gîndire supremă, identificată cu Dumnezeu. În Franța, **L.R.** a fost unul dintre reprezentanții curentului de „modernizare" a *catolicismului*, prin punerea lui de acord cu achizițiile culturii moderne. *Op. pr.*: „Știință și filozofie" (1899), „Funcția și natura științei" (1909), „Introducere în studiul problemei religioase" (1944).

LESSING, Gotthold Ephraim (1729—1781), scriitor german, reprezentant de seamă al gîndirii luministe; a fost unul dintre creatorii literaturii naționale germane și un remarcabil teoretician al artei. În opera sa dramatică („Minna von Barnhelm", „Emilia Galotti", „Nathan înțeleptul" etc.), în poeziile și epigramele sale, **L.** a criticat absolutismul feudal, intoleranța religioasă și obscurantismul. Reprezentant al esteticii realiste, **L.** a criticat unilateralitatea clasicismului și teoria descrierii pictural-plate a naturii, militînd pentru crearea unei arte naționale, care prin realismul și conținutul ei de idei să poată îndeplini o funcție filozofică și educativă. **L.** a argumentat pe larg teza interacțiunii diferitelor arte și genuri artistice, ca și unitatea legilor procesului de *creație*. El a susținut ideea egalității oamenilor și pe cea a necesității *progresului*, iar în filozofie a fost adeptul unui *raționalism* antiscolastic și al unui spinozism adaptat la deism. *Op. pr.*: „Laocoon sau despre limitele picturii și ale poeziei" (1766, trad. rom. 1899), „Dramaturgia din Hamburg" (1767—1769), „Educația omeniei" (1780, trad. rom. 1910).

LEUCIP (c. 500—440 î.e.n.), filozof materialist grec. A întemeiat, împreună cu discipolul său Democrit, *atomismul*. În singurul fragment cert păstrat din opera lui **L.**, se afirmă caracterul universal al principiului *cauzalității*.

LÉVI-STRAUSS, Claude (n. 1908), etnolog, antropolog și sociolog francez de orientare raționalistă, reprezentant al *structuralismului*, promotor al *analizei structurale*. Preocupat de originea și esența omului și a societății, de cunoașterea globală a omului, de structurile lor arhetipale, de raportul dintre cultură și natură. **L.-S.** explică *structurile* sociale complexe prin organizarea lor duală, contradictorie. Comunitatea socială este concepută ca un *sistem* împărțit în două jumătăți asociate și opuse în același timp. Organizarea duală reglează relațiile reciproce de asociere dintre indivizi, asigurînd funcționalitatea colectivităților umane. Deși superficială și aparentă, „descrierea duală" constituie, după **L.-S.**, punctul de plecare pentru o analiză care își propune descoperirea structurilor subiacente esențiale. **L.-S.** a procedat la „decodificarea" instituțiilor și formelor de conștiință proprii societăților „neevoluate", adică la dezvăluirea semnificațiilor sociale reale ascunse îndărătul aparențelor date în mod nemijlocit, urmărind să restituie umanității valorile acestor societăți și să reabiliteze rolul lor istoric în devenirea omenirii. **L.-S.** a aplicat cu precădere analiza structurală relațiilor de rudenie, *miturilor* și *totemismului*. Analizînd miturile, **L.-S.** a scos în evidență diverse elemente structurale ale lor, pe baza cărora ele pot fi „traduse unele în altele". Metoda structurală elaborată de **L.-S.** este adecvată analizei *sincronice*. *Op. pr.*: „Structurile elementare ale rudeniei" (1949), „Antropologia structurală" (1958), „Gîndirea sălbatică" (1962) și „Totemismul azi" (1965), ambele traduse în lb. rom., în 1970, „Mitologice", 3 vol. (1966—1971), „Antropologie structurală doi" (1973, trad. rom. 1978), „Drumul măștilor" (1975).

Scanned with OKEN Scanner

LEVY-BRUHL, Lucien (1857—1939), sociolog francez, membru marcant al „Şcolii franceze de sociologie". A formulat în domeniul *antropologiei culturale* probleme care sînt în discuţie şi astăzi. A rămas cunoscut, în special, prin teza sa cu privire la „gîndirea prelogică a populaţiilor primitive"; însuşindu-şi lumea în chip magic, totemic, ignorînd legile cauzalităţii şi principiul noncontradicţiei, primitivii ar fi fost lipsiţi de ceea ce numim în mod curent gîndire logică, proprie doar omului societăţilor civilizate. Dar însuşi **L.-B.,** în ultimii ani de activitate, a renunţat total la această teză, recunoscînd lipsa sa de temei. Primitivii, arată **L.-B.** în „Carnetele" sale, deşi admit, pe planul conştiinţei lor sociale şi individuale, principiul totemic al „participaţiei", au o gîndire logică de aceeaşi esenţă cu cea a omului civilizat. *Op. pr.*: „Morala şi ştiinţa moravurilor" (1903), „Funcţiile mintale în societăţile inferioare" (1910), „Mentalitatea primitivă" (1922).

LIBER-ARBITRU, noţiune care implică, în concepţiile idealiste, o presupusă *libertate* absolută a omului, o independenţă totală faţă de *necesitatea* şi *cauzalitatea* obiectivă. Termenul de **l.-a.,** luat într-un sens metaforic, a fost folosit iniţial, în corelaţie cu *hazardul*, de către întemeietorii *mecanicii cuantice*, în sensul *indeterminismului*, pentru a caracteriza specificul interacţiunilor din microcosmos, a căror explicaţie nu corespundea modelului clasic al relaţiilor cauzale, proprii macrocosmosului. V. şi *libertate* şi *necesitate; libertate.*

LIBER-CUGETĂTORI, denumire generică pentru adepţii unor curente ideologice progresiste care promovează o atitudine critică faţă de *religie* şi faţă de biserică. Primii gînditori denumiţi **l.-c.** (în engl. „free thinkers") au fost deiştii englezi (J. Toland, A. Collins, D. Hartley, J. Priestley ş.a.). În a doua jumătate a sec. 19, intelectualii de orientare anticlericală din mai multe ţări europene au întemeiat organizaţii de **l.-c.** (de ex. „Uniunea internaţională a liber-cugetătorilor", 1880). În ţara noastră s-a manifestat un curent al **l.-c.** la sfîrşitul sec. 19, avînd ca reprezentanţi pe P. Muşoiu, dr. P. Zosin, dr. S. Tiron, Fr. Krasser ş.a. La începutul sec. 20 a luat fiinţă o asociaţie a **l.-c.** („Asociaţia ştiinţifică de educaţie pozitivă"), care a avut cercuri în diferite oraşe ale ţării şi a editat revista „Raţiunea" (1911—1914).

LIBERTATE, modalitate subiectivă de comportare a oamenilor în raport cu *determinismul* obiectiv al vieţii sociale, motivată de interese şi scopuri proprii; expresie a raportului în care se află activitatea oamenilor faţă de *necesitatea* şi *legităţile* obiective ale naturii şi societăţii. Multă vreme, **l.** a fost opusă determinismului, necesităţii obiective, confundată cu *liberul-arbitru*, redusă la o totală independenţă a individului faţă de legile şi normele care reglementează relaţiile dintre oameni, faţă de modul lor de existenţă colectiv. O atare înţelegere a **l.** a condus la explicaţii, atitudini sau comportări voluntariste şi subiectiviste, în totală discordanţă cu determinismul obiectiv şi imanent al vieţii sociale. Spre deosebire de acest mod abstract şi metafizic de abordare a conceptului de **l.,** materialismul dialectic şi istoric consideră **l.** ca o expresie şi o dimensiune specifică a determinismului social, a corelaţiei dialectice dintre *subiectiv* şi *obiectiv* în dinamica vieţii sociale. Privită din această perspectivă deterministă, **l.** era definită de Engels ca „necesitate înţeleasă". În baza cunoaşterii necesităţii, a *legilor* obiective care guvernează realitatea, oamenii îşi pot orienta adecvat *acţiunea*, au posibilitatea de a crea condiţii care să favorizeze dinamica necesităţii în concordanţă cu *interesele* şi năzuinţele lor. Aşadar, numai pe temeiul cunoaşterii necesităţii, oamenii pot acţiona în cunoştinţă de cauză, **l.** nefiind opusul necesităţii, ci corolarul acesteia. Cunoaşterea necesităţii este

Scanned with OKEN Scanner

însă numai condiția l., deoarece dobîndirea ei concretă presupune acțiune practică. Spre deosebire de diverse interpretări existențialiste contemporane care conferă l. sensul de detașare a individului față de *obiectivitate*, retragere și izolare în *subiectivitate*, nonacțiune, materialismul dialectic și istoric consideră că eliberarea reală a oamenilor, supunerea necesității, implică integrarea individului în societate, raportarea materială, practică a *subiectului* la *obiect*. Stăpînind prin *practică* forțele obiective ale naturii și societății, oamenii se realizează pe ei înșiși, devin cu adevărat liberi. Deci cunoașterea necesității potențează l., iar acțiunea practică în conformitate cu sensul necesității transformă l. potențială în l. reală. Interpretarea deterministă a vieții sociale presupune și corelarea l. cu normativitatea. Așa cum natura este guvernată de legi, societatea este guvernată de reguli, de *norme* cu caracter obiectiv ca și legile. Astfel, manifestarea liberă a oamenilor nu trebuie înțeleasă ca expresie a încălcării oricăror norme de conviețuire socială; încălcarea normelor echivalează cu încălcarea necesității și *legității* obiective, deci cu anularea l. Raportarea l. la normativitate nu trebuie înțeleasă, însă, în mod schematic și abstract. Normele (morale, politice, juridice) au caracter istoric, ele pot avea un rol funcțional sau unul disfuncțional, pot stimula sau frîna *progresul* societății. De aceea, în perioadele de adîncire a antagonismelor de clasă, neîncadrarea în sistemele de norme existente, lupta pentru instaurarea altor sisteme de norme, corespunzătoare altui tip de *relații sociale*, superior, devine un criteriu suprem de dobîndire a l., după cum, în societățile în care normele au un caracter pe deplin funcțional (de exemplu în societatea socialistă), respectarea și apărarea normelor constituie, dimpotrivă, un criteriu fundamental de garantare și lărgire a l. individuale și sociale a oamenilor. L. se corelează, de asemenea, cu responsabilitatea. În acest raport, *responsabilitatea* are sensul de corelare a l. individului cu l. celorlalți indivizi ai grupului sau comunității din care face parte. Într-adevăr, nu poate fi liber un individ care încalcă l. celorlalți. Fiind o determinare social-istorică a comportării umane, responsabilitatea trebuie privită, totodată, și ca raport dintre l. unei generații prezente și condițiile de l. ale generațiilor viitoare sau dintre l. unei comunități (popor, națiune) și l. altor comunități umane. De aceea, nu poate fi liber un popor care asuprește alte popoare, tot așa cum nu poate fi concepută și realizată l. actuală a unei națiuni în afara l. ei viitoare — fiecare generație avînd datoria de a-și reglementa într-o asemenea măsură eforturile încît să se asigure, prin aceasta, generațiilor următoare, condiții de muncă și de viață la nivelul unui grad superior de l. Din corelarea l. cu necesitatea, cunoașterea și acțiunea, normativitatea și responsabilitatea rezultă că este realizabilă numai o l. relativă, doar aceasta putînd fi reală și concretă, în concordanță cu determinismul obiectiv al vieții sociale și, respectiv, că este total irealizabilă l. absolută, abstractă și iluzorie, independentă de orice determinism, pe care o visau anterior *luminiștii* și *utopicii* și pe care o preconizează astăzi diverse interpretări neopozitiviste și iraționaliste.

LIBERTATE ȘI NECESITATE, categorii filozofice exprimînd raportul în care se află activitatea oamenilor față de *legile* obiective ale naturii și societății. Materialismul istoric subliniază corelația dialectică dintre l. și n. și, în cadrul acesteia, recunoaște caracterul primordial al necesității obiective în raport cu voința și conștiința oamenilor, dar în același timp evidențiază și posibilitatea oamenilor de a transforma realitatea obiectivă pe baza cunoașterii necesității. *Libertatea* constă tocmai în înțelegerea necesității, în cunoașterea legilor obiective ale realității și în stăpînirea for-

ţelor naturii şi ale vieţii sociale, întemeiată pe această cunoaştere. Condiţionarea gnoseologică a libertăţii pune în evidenţă importanţa factorului raţional în reorganizarea continuă şi progresivă a statutului ontologic al omului şi, totodată, caracterul constructiv, creator, activ, inventiv şi prospectiv al actului eliberator; între momentul gnoseologic (al cunoaşterii) şi momentul praxiologic (al acţiunii) se situează momentul axiologic (al aprecierii, evaluării alternativelor ce pot fi aplicate, respectiv momentul „alegerii" lor, al „opţiunii" pentru una sau alta dintre *„deciziile"* posibile); prin condiţia ei gnoseologică, axiologică şi praxiologică, libertatea este un produs al dezvoltării istorice. Interpretarea corectă a raportului între libertatea acţiunilor umane şi necesitatea obiectivă este frecvent denaturată, fie în spiritul *voluntarismului* şi *indeterminismului*, care concep greşit libertatea ca independenţă deplină faţă de legile obiective şi absolutizează rolul istoric al acţiunilor conştiente şi al voinţei oamenilor, considerate ca fiind nedeterminate cauzal, fie în spiritul *fatalismului* (în concepţiile idealist-obiective, materialist-mecaniciste, sau materialist-vulgare), care neagă teoretic posibilitatea libertăţii, considerînd că *determinismul* ar exclude posibilitatea oricărei alegeri, orice rol al activităţii conştiente a oamenilor. Orice progres al cunoaşterii naturii şi societăţii, al stăpînirii lor conştiente de către om a însemnat un progres al libertăţii. „Libertatea nu constă în visata independenţă faţă de legile naturii, ci în cunoaşterea acestor legi şi în posibilitatea dată de a le pune în mod sistematic în acţiune pentru atingerea anumitor scopuri" (F. Engels). Supunînd relaţiile sociale controlului conştient al oamenilor, trecerea de la capitalism la comunism reprezintă, după cum arăta de asemenea F. Engels, „saltul omenirii din imperiul necesităţii în imperiul libertăţii". Relaţia dialectică dintre **l.** şi **n.** se aplică atît societăţii privite în ansamblu sau grupurilor sociale, cît şi individului. În împrejurări date, omul dispune de o libertate relativă a voinţei, de libertatea de a alege o anumită comportare. Din existenţa reală a unor posibilităţi de opţiune între diferite comportamente, decurge principiul *responsabilităţii* morale a omului pentru actele sale. Libertatea se întemeiază însă, şi sub acest raport, pe cunoaşterea necesităţii. Necesitatea obiectivă defineşte graniţele înăuntrul cărora acţionează libertatea voinţei; liberă este nu voinţa care alege în mod arbitrar între diferite comportări posibile, aşa cum susţine teoria idealistă a *liberului-arbitru*, ci aceea a cărei alegere este în concordanţă cu necesitatea, cu legile care guvernează existenţa fizică, socială şi psihică a omului. Libertatea voinţei constă în capacitatea individului, grupului social, societăţii de a decide în cunoştinţă de cauză. Programul Partidului Comunist Român, adoptat de Congresul al XI-lea, întemeiat pe concepţia materialismului dialectic şi istoric, pe cunoaşterea legilor obiective ale dezvoltării sociale, indică, prin prevederile sale, calea convertirii necesităţii legice în autentică libertate umană. De-a lungul istoriei, „dezvoltarea forţelor de producţie, a ştiinţei, orice progres în cunoaşterea naturii şi societăţii a însemnat implicit şi un progres în domeniul libertăţii, care s-a amplificat şi a căpătat caracteristici şi forme noi" (Nicolae Ceauşescu).

LIBIDO, termen pus în circulaţie de S. Freud pentru a desemna capitalul „pulsional" (instinctual) al individului şi tendinţa sa neîncetată spre descărcarea tensiunii; cum această descărcare este resimţită (după întemeietorul psihanalizei) ca plăcere, **l.** este o „tendinţă către plăcere". **L.** nu este propriu-zis impuls sexual, căci zonele corporale iniţial investite cu „energie libidinală" sînt zone extragenitale: în primul rînd gura (la sugar). În vorbirea curentă, prin **l.** se înţelege, însă, l. *sexualis*. Termenul a fost preluat de C.G. Jung care i-a dat o sem-

Scanned with OKEN Scanner

nificaţie vagă, asemănătoare (pînă la un punct) „*elanului vital*“ postulat de H. Bergson; la Jung, **l.** este creator, are funcţii terapeutice ş.a.m.d.

LICEUL, sediul şcolii filozofice fundate de Aristotel în anul 335 î.e.n. Era situat în Atena, lîngă templul lui Apollo Lykios. Prin extensiune, **L.** denumeşte şi şcoala însăşi, precum şi pe adepţii lui Aristotel, pe *peripatetici*.

LIEBMANN, Otto (1840—1912), filozof german, întemeietorul „metafizicii critice“ neokantiene, autorul formulei „înapoi la Kant“ şi unul dintre primii iniţiatori ai „mişcării kantiene“ contemporane. **L.** a criticat mărginirea pozitivistă a timpului şi sistemele speculative postkantiene, pledînd pentru ideea unei reconstrucţii în filozofie pe bazele *criticismului* kantian. El a interpretat „*lucrul în sine*“ ca pe „un necondiţionat *transcendent*“ şi ca bază a unei „logici a faptelor“. Forţînd interpretarea criticismului în direcţia unei ontologii concepute teleologic şi cu ajutorul modelului obiectelor matematicii, **L.** înclină spre idealismul obiectiv, fără să renunţe însă la ideea neokantiană după care teoria cunoaşterii („Critica cunoaşterii“) este temeiul oricărei filozofii. Prin analiza *realităţii* şi a *valorii*, **L.** reacţionează faţă de gnoseologismul modern, „metafizica critică“ iniţiată de el păstrînd interesul pentru valoarea filozofiei ca domeniu autonom şi iniţiind, înainte de Rickert, un studiu special al valorii teoretice a culturii. *Op. pr.:* „Kant şi epigonii“ (1865), „Contribuţii la analiza realităţii“ (1876), „Culminaţia teoriilor“ (1884), „Gînduri şi fapte“ (1899—1904), „Kant“ (1904).

LIMBAJ, denumire a oricărui *sistem* natural sau artificial şi convenţional de *semne*, *semnale* sau *simboluri* care mijloceşte fixarea, prelucrarea şi comunicarea *informaţiilor* despre lumea externă, precum şi exprimarea stărilor psihice; fenomen psihic, specific oamenilor, care se formează în copilărie, pe baza perceperii auditive şi rostirii sunetelor articulate, ca mijloc de comunicare a gîndurilor şi a stărilor lor afective. Orice **l.** cuprinde un „lexic“ (totalitatea semnelor, simbolurilor etc. folosite) şi o „gramatică“ (totalitatea regulilor de utilizare a elementelor lexicului). „Lexicul“ şi „gramatica“ formează împreună un *cod*. *Limba*, reprezentînd **l.** unei comunităţi umane istoriceşte constituite (trib, popor, naţiune), este un fenomen social care a apărut datorită procesului de *muncă*, necesităţii de *comunicare* în activitatea productivă. Între **l.** şi gîndire există o unitate indisolubilă, produsele gîndirii, noţiunile, judecăţile şi raţionamentele exprimîndu-se prin *cuvinte*, propoziţii şi fraze; dar **l.** şi gîndirea nu se identifică, aceleaşi idei putînd să fie comunicate prin diferite forme de **l.**. Forma fundamentală a **l.** este cea verbală, **l.** mimic-gesticular avînd rolul de a nuanţa comunicarea, mai ales a stărilor afective (de ex., în jocul actoricesc). **L.** poate fi exterior, cînd comunicăm altora gîndurile, şi interior, cînd judecăm în gînd; **l.** exterior poate fi oral, auzit şi rostit — dialogat sau monologat — şi scris. În afară de **l.** natural (de ex., limbile naţionale) există şi **l.** artificiale, sisteme de semne care îndeplinesc o funcţie de cunoaştere şi de comunicare sau numai de comunicare în activitatea oamenilor (ca, de pildă, diferitele moduri de semnalizare, simbolurile folosite în diferite ştiinţe sau codurile cu ajutorul cărora se constituie programele maşinilor electronice). Folosirea acestora din urmă aduce un spor de precizie în gîndirea ştiinţifică. Orientîndu-se spre evidenţierea trăsăturilor comune limbii şi celorlalte sisteme de semne, *structuralismul* a condus la descrierea formalizată a acestora şi, cu ajutorul metodelor matematice oferite de *teoria informaţiei*, *statistică* şi *teoria probabilităţilor*, a promovat elaborarea unor *modele* lingvistice accesibile maşinilor electronice. Studierea şi interpretarea limbii ca sistem de simboluri cu ajutorul unor procedee matematice (*lingvistica* matematică)

Scanned with OKEN Scanner

au o mare importanţă pentru elaborarea limbajelor formalizate folosite în maşinile automate, în îmbunătăţirea sistemelor de transmitere a mesajelor etc., ca şi în analiza unor aspecte teoretice noi ale fenomenelor lingvistice. **L.** *formalizat* este un **l.** artificial alcătuit dintr-un sistem de *semne* convenţionale şi adecvat scopului de a exprima precis structura formală a unei teorii în constituirea căruia se pleacă de la limbajul natural. În cadrul **l.** *formalizat*, enunţurile se formează şi se transformă pe baza unor reguli explicit formulate şi, spre deosebire de cele proprii limbajului natural, au fiecare un sens strict determinat, pe care îl exprimă în modul cel mai economic posibil. Cînd nu sînt enunţate regulile de transformare, **l.** artificial se numeşte **l.** *formal*. Analiza **l.** *formalizat* distinge: *numele*, semnul sau complexul de semne ca atare, *sensul*, înţelesul numelui, şi *denotatul* sau *semnificaţia*, obiectul pe care numele îl desemnează. Sensul numelui este conceptul obiectului denotat. Semnele sau complexele de semne din cadrul **l.** *formalizat* care au un anumit denotat, se numesc *constante*, iar acelea care se dau pentru un domeniu ale cărui elemente sînt denotaţii săi posibili se numesc *variabile*. Un element de bază al **l.** *formalizat* este *forma*, care se obţine prin înlocuirea numelor componente ale unui nume complex cu variabile şi căreia i se asociază o *funcţie* drept aplicare a unei operaţii asupra unor anumite argumente. **L.** *formalizat* propriu în special logicii şi matematicii, este un mijloc adecvat de adîncire a cunoaşterii în măsura în care aceasta este formalizabilă. **L.** *artistic*, formă a unei comunicări specifice interumane realizate prin intermediul operelor de artă. **L.** *artistic* se întemeiază pe recursul la *imaginea artistică* şi se caracterizează, printre altele, şi prin *polisemia* lui, legată de caracterul *conotativ* al elementelor ce-l alcătuiesc. Această polisemie creează şi posibilitatea *interpretărilor* (decodărilor) variate ale operei, în funcţie de poziţia socio-culturală a celui ce receptează opera. **L.** *artistic* variază de la artă la artă, legat fiind de materialul artei respective ca şi de regulile ei compoziţionale. Negarea existenţei **l.** *artistic* de către anumite doctrine estetice contemporane duce la confundarea artei cu alte forme de *comunicare* interumană, la conceperea operei de artă ca „obiect opac" şi univoc, deci la privarea ei de atributul esenţial de a exprima în mod cuprinzător şi original o *semnificaţie* umană, de a realiza o comunicare specifică şi complexă între artist şi contemplator.

LIMITĂ, margine şi capăt al unei acţiuni, al unei puteri. Kant a definit filozofia ca o critică a cunoaşterii noastre, adică o gîndire a **l.** sale, în sensul recunoaşterii imposibilităţii transmiterii metafizice a cunoaşterii cîtă vreme aceasta nu se poate exercita în vid şi are totdeauna nevoie de un obiect real. Fichte a lărgit teoria kantiană a **l.** gîndirii reflexive şi filozofice, încercînd să determine ultimele trepte ale acestora. În accepţiunea marxistă a termenului, **l.** semnifică pragul gnoseologic, etic şi social-politic pe care o concepţie filozofică nu îl poate depăşi, într-o epocă dată, datorită condiţionării social-istorice, stadiului atins de *practica* social-istorică, gradului de evoluţie a gîndirii şi ştiinţei, moştenirii culturale de la care se porneşte şi *ideologiei* pe care ea o reflectă.

LINGVISTICĂ *(filozofia* **l.***)*, orientare filozofică dominantă în Anglia după cel de-al doilea război mondial, reprezentată de lucrările şi activitatea lui Wittgenstein, din ultima perioadă, pe de o parte, şi de Şcoala de la *Oxford* a limbii comune (G. Ryle, J. Austin, P. Strawson, S. Hampshire ş.a.), pe de alta. Cele două forme ale *filozofiei* **l.** au în comun conceperea filozofiei ca o activitate de elucidare a *sensurilor* limbii şi de cercetare a raportului limbii cu *intelectul* uman şi cu *natura*. Ele diferă însă prin aceea că Wittgenstein şi urmaşii săi erau

Scanned with OKEN Scanner

preocupaţi în primul rînd de analiza lingvistică ca instrument pentru risipirea confuziilor şi a paradoxelor „metafizice“ (filozofice), pe cînd Şcoala de la Oxford îşi propunea ca sarcină pozitivă, constructivă o critică a limbajului care trebuia să ducă la iluminarea logicii complexe, neformale a conceptelor filozofice cruciale ale discursului obişnuit, a „geografiei logice“ (Ryle) sau a „gramaticii raţionale“ (Austin) a acestuia. Filozofia **l.** a adus o serie de contribuţii filozofice importante (teoria „actelor de vorbire“ — Austin; teoria „jocurilor lingvistice“ — Wittgenstein; analiza conceptului de spirit — Ryle; încercarea formulării unei metafizici „descriptive“ — Strawson şi Hampshire), dar uneori a degenerat în analize minore, într-o lexicologie vulgară.

LINNÉ, Carl von (1707—1778), naturalist şi medic suedez, cunoscut pentru prima încercare de clasificare sistematică a plantelor şi pentru introducerea nomenclaturii binare a acestora, care permite identificarea plantelor şi animalelor prin indicarea *genului* şi *speciei*. Cu unele modificări, clasificarea propusă de **L.** în botanică şi zoologie s-a menţinut pînă în zilele noastre. În privinţa originii speciilor, **L.** era un creaţionist, motiv pentru care şi-a atras critici din partea evoluţioniştilor. *Op. pr.:* „Systema naturae“ (1735), „Philosophia botanica“ (1751).

LIPPS, Theodor (1851—1914), psiholog, logician, filozof şi estetician german. Susţinător al *psihologismului*, **L.** a transformat psihologia într-o ştiinţă fundamentală pentru reconstrucţia logicii, eticii, esteticii şi, în genere, a filozofiei. O semnificaţie deosebită are, în opera lui **L.,** „estetica voinţei de creaţie artistică“, construită pe baze experimental-psihologice şi care decurge din teoria *„intropatiei“* (Einfühlung). Pornind de la ideea că obiectul estetic are nu numai *formă*, ci şi *conţinut*, **L.** a considerat acest conţinut ca fiind de ordin „sufletesc“ şi introdus prin „intropatie“, prin proiectarea în obiecte exterioare a simţirii interioare. Prin aceasta, **L.** a oferit un criteriu general pentru valoarea estetică, o posibilitate de *înţelegere* a acesteia şi a judecăţii estetice ca *judecată de valoare*. Estetica lui **L.** este totodată descriptivă şi normativă, ridicînd în prim plan *semnificaţia* obiectului estetic şi, implicit, a relaţiei lui cu subiectul în stare de impresionabilitate. *Op. pr.:* „Fundamentele logicii“ (1893), „Comic şi umor“ (1898), „Despre sentiment, voire şi gîndire“ (1902), „Ghid de psihologie“ (1903), „Estetica“ (2 vol., 1903).

LITT, Theodor (1880—1962), filozof şi pedagog german, reprezentant al orientării neohegeliene. Pornind de la Hegel şi Dilthey, **L.** a adîncit metoda *„comprehensiunii“*, aplicînd-o în etică, sociologie şi în „istoria spiritului şi a culturii“, oprindu-se în special asupra relaţiei dintre individ şi comunitate şi dintre trecut, prezent şi viitor în istorie. Aceeaşi interrelaţie domină, după **L.,** şi în sfera cunoaşterii, între *subiect* şi *obiect*, raportate la „spirit“ ca „mediu originar de determinare“. Deşi pe terenul idealismului, **L.** a analizat unele particularităţi ale *trăirii* umane în colectivitate şi ale interacţiunii dintre cunoaştere, cultură şi comunitate. *Op. pr.:* „Istorie şi viaţă“ (1918), „Individ şi comunitate“ (1919), „Cunoaştere şi viaţă“ (1923), „Cunoaşterea de sine a omului“ (1938), „Omul şi lumea. Principiile unei filozofii a spiritului“ (1948), „Ştiinţa naturii şi formarea omului“ (1952), „Idealul cultural al clasicului german şi lumea modernă a muncii“ (1955), „Formarea omului“ (1958).

LOBACEVSKI, Nikolai Ivanovici (1793—1856), matematician rus; alături de Bolyai şi Gauss (dar independent de ei), întemeietor al geometriei neeuclidiene, care a revoluţionat matematicile sec. 19 şi a zdruncinat poziţiile idealismului în epistemologie.

Scanned with OKEN Scanner

Descoperirile sale au deschis drumul verificării experimentale în geometrie şi perspective nebănuite în astronomie, teoria probabilităţii etc.

LOCKE, John (1632—1704), filozof şi om politic englez. **L.** a continuat linia empirist-materialistă a lui Bacon şi Hobbes, fundamentînd orientarea senzualistă în teoria cunoaşterii. Combătînd teoria *ideilor înnăscute*, **L.** afirmă în opera sa, „Eseu asupra intelectului omenesc" (1690, trad. rom. 1961), că toate cunoştinţele provin din *experienţă*. După el, sufletul omului este, la naştere, ca o foaie nescrisă *(tabula rasa)*: „În intelect nu există nimic care să nu fi fost înainte în simţuri". **L.** a admis totuşi, alături de experienţa simţurilor, şi *reflecţia*, observarea de către spirit a propriilor lui operaţii, care, deşi secundară în raport cu experienţa senzorială, constituie totuşi un izvor aparte al cunoaşterii. În cadrul calităţilor percepute prin simţuri, **L.** a făcut o distincţie între „calităţi primare" (întinderea, forma, mişcarea spaţială, impenetrabilitatea) şi „calităţi secundare" (culoarea, gustul, sunetul, mirosul). După **L.,** numai primele „există cu adevărat în corpuri", celelalte avînd un caracter subiectiv, inconsecvenţă care a făcut posibilă subiectivizarea ulterioară a tuturor calităţilor de către Berkeley. Trăsăturile mecaniciste ale gnoseologiei lui **L.,** potrivit căreia raţiunea nu face decît să combine şi să separe „ideile simple" furnizate de simţuri, l-au determinat pe Engels să-l considere, alături de Bacon, drept un întemeietor al metodei metafizice în filozofia modernă. A fost unul dintre întemeietorii *deismului*. Lucrarea sa „Cîteva păreri asupra educaţiei" (1693, trad. rom. 1907, 1971), a înrîurit puternic dezvoltarea pedagogiei în sec. 18—19. Ideolog al compromisului încheiat între burghezie şi nobilime după revoluţia engleză din sec. 17, **L.** a fost un partizan al monarhiei constituţionale şi autorul unei doctrine politice contractualiste care a inaugurat liberalismul şi a lansat principiul separaţiunii puterilor, exercitînd o mare influenţă asupra *ideologiei* şi politicii burgheziei în ascensiune şi a burgheziei liberale în special.

LOGIC ŞI ISTORIC, v. **ISTORIC ŞI LOGIC.**

LOGICA ACŢIUNII, calcul logic creat în 1964 de filozoful finlandez Geoy Henryk von Wright. **L.a.** are la bază *logica schimbării* care la rîndul ei presupune vocabularul calculului propoziţional îmbogăţit prin adăugarea unui conector binar „— *T*—" („iniţial"— şi „după aceea"). Într-o primă versiune, Wright a construit logica acţiunii prin prefixarea formulelor de logica schimbării prin functorii *d* (de la verbul „to do" a face) şi *f* (de la „to forbear" a se abţine). Astfel *d (pT—p)* desemnează provocarea de către un agent oarecare a dispariţiei stării *p*. Prilejul producerii acestei acţiuni este transformarea *pTp*. Pornind de la o descripţie de stare *p*, sînt posibile opt conduite praxiologice elementare reciproc incompatibile între ele. Orice conduită complexă poate fi redusă la o formă normală disjunctivă perfectă pozitivă, alcătuită exclusiv din conduite elementare, fapt ce permite decizia algebrică a formulelor de logica schimbării. Ulterior (1968) Wright a reconstruit axiomatic logica acţiunii, utilizînd, în afară de factorul *T*, încă un factor binar, *I* (—*I*— care se citeşte „în loc de"). **L.a.** reprezintă o explorare algebrică abstractă a alternativelor conduitelor posibile cu elementele unui limbaj dat.

LOGICA DE LA PORT ROYAL, v. **PORT ROYAL.**

LOGICA SCHIMBĂRII, versiune de logică temporală creată de logicianul finlandez Georg Henryk von Wright în 1963. Calculul presupune vocabularul logicii propoziţiilor la care se adaugă un conector binar „— *T* —" („iniţial — şi după aceea — ") care leagă două descripţii de stare, starea ini-

ţială şi starea finală. Evenimentul sau schimbarea este trecerea de la o stare iniţială la o stare finală, chiar dacă cele două stări coincid. Pentru formulele de logica schimbării, sînt date două metode de decizie: metoda matricială şi metoda formelor normale, fiecare dintre ele cu adecvările corespunzătoare. În 1965, Wright a construit un sistem axiomatic pentru **l.s.** („And Next"). Sistemul este necontradictoriu şi complet.

LOGICA ŞTIINŢEI, disciplină metateoretică avînd ca obiect de cercetare produsele activităţii ştiinţifice (ipotezele, teoriile, conceptele) şi demersurile cunoaşterii ştiinţifice (demonstraţia, explicaţia, definiţia etc.). **L.ş.** examinează ştiinţa în „contextul justificării", nu în „contextul descoperirii"; nu procesul însuşi al cunoaşterii în dinamica şi desfăşurarea sa naturală este obiectul **l.ş.,** ci ştiinţa reconstruită formal. **L.ş.** cuprinde atît un program general, de reconstrucţie logică a conceptelor principiilor şi operaţiilor din *filozofia ştiinţei*, cît şi o încercare de a explicita structura logică a diferitelor formaţii şi structuri teoretice (de ex., logica cuantică ca logică a teoriei cuantice).

LOGICĂ, ştiinţă a *demonstraţiei*, al cărei obiect îl constituie stabilirea condiţiilor gîndirii corecte, a tipurilor şi a legilor raţionării veridice. **L.** îşi află problema fundamentală în stadiul *inferenţelor*, cu scopul de a distinge între inferenţe valide (corecte) şi inferenţe nevalide (incorecte). Asemenea gramaticii sau matematicilor, **l.** este o ştiinţă formală; ea face abstracţie de conţinutul concret determinat al enunţurilor ce intră în alcătuirea inferenţelor. Astfel, în activitatea obişnuită, oamenii operează cu diverse propoziţii în sensul că o anumită propoziţie este întemeiată sau justificată în baza altor propoziţii. De ex., fiind date propoziţiile „Toate formele alotropice ale carbonului ard" şi „Diamantul este o formă alotropică a carbonului", decurge în mod necesar propoziţia „Diamantul arde", care poate fi considerată ca justificată sau întemeiată pe baza primelor două propoziţii. Pentru a pune în evidenţă acest lucru, **l.** realizează un proces de *abstractizare*, prin care, renunţînd la conţinutul concret al propoziţiilor de mai sus, desprinde *forma logică* a acestor inferenţe; oricare dintre aceste propoziţii ar fi analizată, se poate observa că este alcătuită din doi termeni: *subiectul logic*, adică termenul care constituie obiectul afirmaţiei din propoziţie, şi *predicatul logic*, adică termenul care se enunţă despre subiectul logic; acum, dacă în prima propoziţie înlocuim subiectul logic (formele alotropice ale carbonului) cu *A* şi predicatul logic (ard) cu *B*, forma ei logică poate fi redată prin expresia „Toţi *A* sînt *B*"; procedînd, în continuare, în acelaşi fel, şi cu celelalte propoziţii din inferenţa de mai sus, obţinem schema:

Toţi A sînt B
Toţi C sînt A

Toţi C sînt B

care exprimă forma logică a inferenţei luată drept exemplu. Această schemă este totodată forma generală a unui anumit tip de inferenţă validă. Atributul acestei inferenţe de a fi validă constă în aceea că orice altă operaţie a gîndirii de aceeaşi formă cu ea conduce în mod necesar de la propoziţii adevărate, luate drept *premise*, la propoziţii adevărate, drept *concluzie*. Cu alte cuvinte, indiferent care ar fi termenii concreţi pe care i-am pune în schema de mai sus în locul literelor A,B şi C, dacă înlocuirea transformă enunţurile de deasupra liniei(premisele) în propoziţii adevărate, atunci nu există nici o posibilitate ca enunţul de dedesubtul liniei (concluzia) să devină o propoziţie falsă. Spre deosebire de inferenţele valide, cele nevalide nu conduc totdeauna de la premise adevărate la concluzii adevărate. De exemplu schema:

Toţi A sînt B
Toţi C sînt B

Toţi C sînt A

Scanned with OKEN Scanner

reprezintă un tip de inferenţă nevalidă. Astfel, dacă literele A, B şi C din această schemă sînt înlocuite cu termenii „mamifere", „vertebrate" şi, respectiv, „urşi" din premise adevărate obţinem o concluzie adevărată, dar dacă aceleaşi litere sînt înlocuite cu termenii „urşi", „vertebrate" şi respectiv „mamifere", deşi am obţine drept premise propoziţii adevărate, concluzia ar fi evident o propoziţie falsă. Pornind de aici, **l.** stabileşte condiţiile de alcătuire a inferenţelor valide şi de descoperire şi respingere a inferenţelor nevalide, întrucît cele din urmă, deşi de multe ori aparent corecte, nu ne pot duce totdeauna la concluzii adevărate cu toate că premisele au fost adevărate şi prin aceasta ne deschid posibilitatea de a comite erori dintre cele mai grave. Întrucît există tipuri de inferenţă extrem de diferite prin mecanismul de întemeiere a unei propoziţii pe temeiul altor propoziţii, de-a lungul dezvoltării sale, **l.** s-a constituit sub forma a două discipline fundamentale: **l.** formală clasică (**l.** *generală)* şi **l.** formală modernă *(***l.** *simbolică* numită şi **l.** *matematică* sau *logistică)*. **L.** generală studiază inferenţe de tipul celor de mai sus, în care derivarea concluziei din premise se face pe baza unei anumite legături între termenii ce alcătuiesc propoziţiile (premise şi concluzie) din care este construită inferenţa. Tocmai de aceea, înainte de a studia inferenţe ca cele de mai sus, pe care le numeşte *raţionamente*, **l.** generală studiază propoziţiile declarative simple, pe care le numeşte *judecăţi*, şi termenii ce intră în alcătuirea judecăţilor, pe care îi numeşte *noţiuni* sau *concepte*. Conceptele, judecăţile şi raţionamentele sînt considerate forme logice fundamentale şi, alături de principiile gîndirii — legea *identităţii*, legea *non-contradicţiei*, legea *terţului exclus* şi legea *raţiunii suficiente* —, ele constituie problematica **l.** generale. Pornind de la specificul inferenţelor pe care le studiază, **l.** generală se caracterizează printr-o procedură formală de analiză care constă în folosirea de *variabile* numai pentru termenii enunţurilor; în rest, atît în momentul explicării, cît şi în cel al constituirii teoriei ea face apel la limbajul natural. Pentru **l.** simbolică sau logistică este definitorie analiza unor inferenţe în alcătuirea cărora intră propoziţii compuse cum ar fi „Dacă echipa Şcolii nr. 1 pierde meciul, atunci echipa Şcolii nr. 2 cîştigă campionatul". „Echipa Şcolii nr. 1 pierde meciul sau echipa Şcolii nr. 2 cîştigă campionatul" etc. În inferenţele alcătuite cu ajutorul unor asemenea propoziţii compuse, mecanismul derivării concluziei din premise este fundamentat pe tipul de legătură dintre propoziţiile simple ce intră în construcţia propoziţiilor compuse. De exemplu, în inferenţa:

Dacă echipa Şcolii nr. 1 pierde meciul, atunci echipa Şcolii nr. 2 cîştigă campionatul.
Echipa Şcolii nr. 2 nu cîştigă campionatul

Deci, echipa Şcolii nr. 1 nu pierde meciul derivarea concluziei din premise este indiferentă faţă de structura propoziţiilor simple. „Echipa Şcolii nr. 1 pierde meciul", „Echipa Şcolii nr. 2 cîştigă campionatul" şi „Echipa şcolii nr. 2 nu cîştigă campionatul". De aceea, pentru a desprinde forma logică a acestei inferenţe, **l.** simbolică foloseşte variabile prin care desemnează propoziţiile simple în întregul lor. Folosind în acest scop literele p, q, r etc., obţinem schema:

Dacă p, atunci q
Nu este adevărat q

Deci, nu este adevărat p

În continuare, folosind în locul conectorului „dacă..., atunci..." semnul „$\supset$" şi în locul cuvintelor „Nu este adevărat că..." semnul „$\sim$", forma logică a acestei inferenţe va fi redată de expresia:

$$\begin{array}{l} p \supset q \\ \underline{\sim q} \\ \sim p \end{array}$$

care reprezintă un nou exemplu de inferenţă validă: oricare ar fi propo-

Scanned with OKEN Scanner

ziţiile simple puse în locul variabilelor p, q şi r, dacă prin această înlocuire premisele devin adevărate, atunci, în mod necesar, concluzia va fi adevărată. La fel este şi inferenţa reprezentată de schema:

$$\begin{array}{l} p \vee q \\ \underline{\sim q} \\ p \end{array}$$

în care prima premisă este forma logică a celui de-al doilea exemplu de propoziţie compusă. Considerînd că în ambele cazuri premisele sînt adevărate, faptul că în prima inferenţă a fost derivată concluzia „Echipa Şcolii nr. 1 nu pierde meciul", iar în cea de-a doua concluzia „Echipa Şcolii nr. 1 pierde meciul" se explică prin aceea că propoziţiile compuse luate ca premise în cele două inferenţe diferă esenţial. Comparînd aceste propoziţii compuse se constată că ele diferă numai prin aceea că cele două propoziţii simple sînt legate între ele o dată prin conectorul „Dacă..., atunci...", iar a doua oară prin conectorul „sau". Prin urmare, pentru a putea oferi o explicaţie eficientă a acestor tipuri de inferenţă, **l.** simbolică debutează prin analiza conectorilor inter-propoziţionali. Desprinzînd proprietăţile formale ale acestor conectori şi luînd în consideraţie propoziţiile simple numai sub aspectul valorilor lor de adevăr posibile, **l.** simbolică sau logistica se constituie într-o formă calculatorie asemănătoare matematicilor, prin faptul că toate elementele cu ajutorul cărora sînt alcătuite propoziţii compuse din una sau mai multe propoziţii simple sînt interpretate drept operatori, asemănător adunării sau înmulţirii din matematică. Datorită acestui fapt, **l.** simbolică, spre deosebire de **l.** generală, nu are numai un caracter formal, ci este în acelaşi timp şi formalizată, analiza operaţiilor logice devenind în întregime riguroasă. Fără a elimina total utilizarea limbajului natural, **l.** simbolică se caracterizează printr-un *limbaj formalizat* în care sînt folosite simboluri speciale — pentru propoziţiile simple, pentru operatorii logici şi pentru valorile de adevăr posibile ale propoziţiilor — şi reguli speciale de mînuire a lor. Capitolele de bază ale **l.** simbolice sînt: a) *calculul propoziţional*; b) *calculul funcţional (calculul predicatelor)*; c) **l.** *relaţiilor*; d) **l.** *claselor*. În fiecare caz în parte, **l.** simbolice îi este specifică finalizarea analizei logice într-un *sistem axiomatic*, sau prin *deducţie naturală*. **L.** generală şi **l.** simbolică formează **l.** de bază care se caracterizează prin trei metode fundamentale: a) standardizarea, care constă în transformarea enunţărilor din limba naturală, fără a le altera conţinutul, în expresii din care poate fi detaşată structura lor logică; b) simbolizarea, care constă în introducerea de simboluri speciale — *constante* şi *variabile* — cu ajutorul cărora forma logică a acestor enunţuri este fixată în formule specifice; c) formalizarea, care se foloseşte numai în **l.** simbolică şi prin care teoria logică se finalizează într-o formă calculatorie. Prima metodă se utilizează atît la nivelul **l.** generale, cît şi la cel al **l.** simbolice. În ceea ce priveşte metoda simbolizării, ea se foloseşte într-o manieră generalizată doar în **l.** simbolică, în timp ce în **l.** generală primul loc revine limbajului natural, întrebuinţarea variabilelor făcîndu-se numai pentru termeni, iar a constantelor într-o formă limitată. Metoda formalizării constituie un criteriu eficace de deosebire între **l.** generală şi **l.** simbolică. Această metodă este inutilizabilă în cadrul **l.** generale, dar are o largă răspîndire în cazul **l.** simbolice. În zilele noastre, fiecare secţiune a **l.** simbolice, numită, prin extinderea termenului, o „logică", apare ca un complex între o teorie logică constituită în special prin metode intuitive şi cu ajutorul limbajului natural şi cel puţin un *calcul logic* asociat (de ex., calculul propoziţiilor faţă de **l.** propoziţiilor, sau calculul funcţional faţă de **l.** predicatelor etc.),

Scanned with OKEN Scanner

special construit pentru rezolvarea problemelor ridicate de teorie. La nivelul calculului logic, limbajul natural cedează locul unui limbaj formalizat, iar construcţia calculului se face independent de orice interpretare a semnelor din care e alcătuit limbajul. În raport cu calculul logic, interpretarea intervine la început, înainte de a trece la construcţia propriu-zisă a calculului, pentru a prefigura baza sa sintactică şi după ce construcţia sa a fost încheiată, pentru că altfel calculul logic n-ar mai servi la nimic, n-ar fi decît un joc cu semne grafice. Valorificînd complet patentele standardizării, simbolizării şi formalizării l.simbolică a făcut progrese deosebite şi s-a diversificat extrem de mult. **L.** simbolică a îmbrăţişat o serie de aspecte noi, a dobîndit aplicaţii, uneori surprinzătoare (aşa cum ar fi cele din teoria contactelor electrice, sau teoria automatelor), iar în cadrul ei au apărut sau au luat o nouă dezvoltare **l.** *modală*, **l.** *polivalentă* şi **l.** *inductivă*. Analiza sistemelor formale, a raportului dintre diverse calcule logice *(sintaxa* logică) şi interpretarea acestor calcule *(semantica* logică) a generat *metalogica* formală care abordează în prim plan problema adevărului în limbajele formalizate, cea a *paradoxelor* logice şi matematice etc. Dat fiind caracterul formal al ştiinţei **l.**, construcţia ei formalizată, odată cu dezvoltarea **l.** s-a impus reflexia filozofică asupra conceptelor ei fundamentale, asupra metodelor formale şi asupra finalităţii **l.** În acest fel a luat naştere *filozofia* **l.**, numită uneori şi **l.** *filozofică*. În cadrul filozofiei **l.** un aspect esenţial este funcţia gnoseologică a formelor logice, legătura dintre semnificaţie şi adevăr etc. şi la nivelul ei se înfruntă materialismul şi idealismul, tratarea dialectică cu cea nedialectică. Preocupări de **l.** au existat încă în China şi India antică, accentuîndu-se în mod deosebit în Grecia antică. Întemeietorul **l.** ca ştiinţă a fost Aristotel, descoperitorul *silogismului* şi al doctrinei despre el. Şcoala megarico-stoică, din cadrul căreia s-a distins în mod deosebit Chrysippos, punînd accentul analizei pe legăturile dintre propoziţii, s-a depărtat de tradiţia aristotelică şi a iniţiat primele cercetări care vor da naştere **l.** simbolice. În evul mediu a fost dezvoltată atît tradiţia aristotelică, cît şi cea stoică (Toma d'Aquino, R. Bacon, J. Duns Scot, W. Ockam, Petrus Hispanus etc.). În epoca modernă, în legătură cu dezvoltarea ştiinţelor naturii, **l.** generală se întregeşte prin elaborarea de către F. Bacon şi J.St. Mill a teoriei clasice a inducţiei, iar **l.** simbolică înregistrează un nou pas în constituirea sa prin G.W. Leibniz, care emite ideea *calculului logic*. **L.** generală îşi continuă dezvoltarea în ciuda unor tendinţe formaliste de a-i nega valabilitatea sistematică. În ţara noastră cu **l.** generală s-au ocupat D. Cantemir, unii dascăli de la Academiile domneşti, S. Micu, E. Poteca, ulterior T. Maiorescu, iar în epoca contemporană, C. Rădulescu-Motru, M. Florian, A. Dumitriu, D. Bădărău ş.a. **L.** *simbolică* s-a constituit la jumătatea sec. 19 prin lucrările lui G. Boole şi A. De Morgan. În prima etapă a dezvoltării sale, s-au afirmat şi E. Schröder, P.S. Poreţki etc. Contribuţii importante la dezvoltarea **l.** simbolice au adus G. Peano, G. Frege, B. Russell, D. Hilbert, L.E.J. Brouwer, K. Gödel, R. Carnap, J. Lukasiewicz, A. Tarski, P. Suppes, B. Mates, S.C. Kleene, H.B. Curry, W. Kneale, W.V. O. Quine, A. Church, J. Hintikka ş.a. În ceea ce priveşte filozofia **l.**, preocupări se găsesc încă din antichitate la Aristotel şi la Şcoala megarico-stoică. Ele s-au accentuat în filozofia Renaşterii, devenind mai pregnante în filozofia clasică germană, la I. Kant şi mai ales la G.W. E. Hegel. În epoca noastră, la dezvoltarea acestui domeniu au contribuit G. Frege, R. Carnap, W.V.O. Quine, E. Nagel, P.F. Strawson, J. Hintikka ş.a. **L.** *claselor*, v. *calculul claselor*. **L.** *combinatorie*, ra-

Scanned with OKEN Scanner

mură a l. *simbolice* în care calculul se bazează numai pe constante, așa-numiții combinatori. Ea își îndreaptă cercetările spre fundamentele logicii. **L.** *constructivistă*, curent în l. *simbolică* caracterizat prin construirea inductivă a expresiilor logice, pe baza căreia se fac eforturi în direcția reconsiderării fundamentelor logicii și matematicilor. **L.** *deontică*, aplicație a l. *simbolice* prin intermediul logicii modale moderne în teoria acțiunii și teoria normelor. Ea se bazează pe analiza raporturilor formale dintre categoriile *obligatoriu*, *permis*, *interzis* și *indiferent*. **L.** *relațiilor*, capitol al l. reprezentat la început de A. De Morgan, J. Lachelier, E. Schröder ș.a., caracterizat prin cercetarea proprietăților formale ale relațiilor, contribuind astfel la analiza logică a expresiilor matematice. **L.** *modală*, ramură a l. care studiază raporturile dintre necesitate, posibilitate, imposibilitate și contingență. **L.** *polivalentă*, sistem logic formalizat, în cadrul căruia expresiile comportă mai mult de două valori de adevăr. În țara noastră, în anii de după Eliberare au apărut numeroase lucrări din diverse domenii ale **l.**, cum ar fi: Fl. Țuțugan, „Silogistica judecăților de predicație" (1957); H. Wald, „Introducere în logica dialectică" (1959); Ath. Joja, „Studii de logică", 4 vol. (1960—1975); H. Wald, „Structura logică a gîndirii" (1962); M. Tîrnoveanu, „Elemente de logică matematică" (1964); Gh. Enescu, „Introducere în logica matematică" (1965); Gr. Moisil, „Încercări vechi și noi de logică neclasică" (1965); A. Dumitriu, „Soluția paradoxelor logico-matematice" (1966); E. Mihăilescu, „Sisteme logice și forme normale în calculul propozițional bivalent" (1966); Gr. Moisil, „Elemente de logică matematică și teoria mulțimilor" (1968); Colectiv (S. Stati, S. Marcus, C. Popa), „Limbaj, logică, filozofie" (1968); Anton Dumitriu, „Istoria logicii" (1969); P. Botezatu, „Schiță a unei logici naturale. Logică operatorie" (1969), „Valoarea deducției" (1971); Gh. Enescu, „Logica simbolică" (1971); V. Stancovici, „Ideea de număr" (1971); Al. Surdu, „Logică clasică și logică matematică" (1971); C. Popa, „Teoria definiției" (1972); V. Stancovici, „Logica limbajelor" (1972); R. Stoichiță, „Natura conceptului în logica lui Hegel" (1972); A. Dumitriu, „Mecanismul logic al matematicilor" (1973); P. Bieltz, „Principiul dualității în logica formală" (1974); Gr. Moisil, „Lecții despre logica raționamentului nuanțat" (1975); S. Vieru, „Axiomatizări și modele ale sistemelor silogistice" (1975); I. Didilescu, P. Botezatu, „Silogistica. Teoria clasică și interpretările moderne" (1976); Gh. Enescu, „Teoria sistemelor logice. Metalogica" (1976); Al. Surdu, „Elemente de logică intuiționistă" (1976); Colectiv, „Probleme de logică", 6 volume (1968—1976).

LOGICĂ DIALECTICĂ, termen cu multiple semnificații, introdus de F. Engels („Dialectica naturii"), dezvoltat de V.G. Plehanov și V.I. Lenin, preluat și de numeroși gînditori contemporani, nemarxiști: 1) ca *logică* a filozofiilor sau teoriilor dialectice, ca modalitate în care funcționează formele și structurile logice în cadrul unei gîndiri dialectice (de ex.: logica sistemului hegelian, logica *Capitalului* lui Marx etc.); 2) ca filozofie a logicii formale, un fel de „metateorie" filozofică a logicii formale, tinzînd la formularea unor principii (fundamente filozofice) din care ar deriva principiile și regulile logicii formale; 3) ca studiu al unor forme de gîndire *sui-generis* dialectice („noțiunea dialectică", „judecata dialectică", „raționamentul dialectic"); 4) ca echivalent al metodologiei gîndirii dialectice; 5) ca logică a schimbării (mișcării, dezvoltării), spre deosebire de logica formală (a stabilității, identității); 6) ca logică a gîndirii „concrete" a „conținutului" spre deosebire de logica formală (a gîndirii „abstracte", a formei); 7) ca teorie a valorii cognitive a formelor și structurilor logice (formale), sens în care coincide cu o

Scanned with OKEN Scanner

epistemologie dialectică a logicii formale şi a progresului gîndirii de la forme cu valoare de cunoaştere mai redusă la altele cu valoare cognitivă mai mare; 8) ca teorie a funcţionării structurilor şi operaţiilor logice unice (aceleaşi pentru **l.d.** şi pentru cea formală), în situaţii epistemologice în care întemeierea formală (extensională) devine inoperantă, impunîndu-se o întemeiere „materială" (de conţinut), intensională; 9) ca o teorie a dialecticii imanente formelor abstracte ale gîndirii.

LOGICĂ PROBABILISTĂ, ramură a *logicii* moderne specializată în studiul relaţiilor logice dintre enunţurile cărora li se atribuie nu doar două valori de adevăr (adevărat şi fals), ci o întreagă scară de valori intermediare, numite grade de confirmare sau grade de *probabilitate*. **L.p.** reprezintă una dintre încercările moderne de a construi o logică inductivă. Relaţia principală cercetată de **l.p.** este aceea dintre „*ipoteză*" şi „*evidenţă*" (totalitatea datelor relevante ale ipotezei). **L.p.** este înţeleasă uneori într-un sens mai larg, ca teorie generală a regulilor raţionamentului statistic, a testării ipotezelor şi a *interpretării* probabilităţii. Cele mai importante lucrări din domeniul **l.p.** aparţin lui H. Reichenbach şi R. Carnap. Reichenbach a construit o **l.p.** plecînd de la concepţia frecvenţială asupra *probabilităţii*, pe cînd R. Carnap a introdus în **l.p.** un sens nou al probabilităţii: probabilitatea logică sau gradul de confirmare a unei ipoteze. Deşi întîmpină serioase dificultăţi conceptuale, elaborarea unei **l.p.** este astăzi cerută şi impulsionată de progresele *teoriei informaţiei*, *semanticii*, ale traducerii automate etc.

LOGICĂ SIMBOLICĂ (MATEMATICĂ), v. **LOGICĂ.**

LOGICISM, program în domeniul fundamentelor matematicii (şi concepţiilor epistemologice asupra naturii matematicii) care şi-a propus reducerea matematicii la logică, prin definirea tuturor conceptelor matematice în termeni logici şi prin derivarea tuturor afirmaţiilor matematice din legi pur logice, întrebuinţînd doar reguli şi legi logice de raţionament. Realizarea acestui program (întemeiat de Frege şi dezvoltat de G. Peano, B. Russell, A.N. Whitehead ş.a.) a întîmpinat dificultăţi serioase, provocate de descoperirea *paradoxelor* logico-matematice (care au pus în evidenţă limitările interne ale oricăror sisteme formale), de imposibilitatea asimilării în logică a conceptului central al matematicii — mulţimea — şi de greutăţile ideii analiticităţii. Deşi nu a realizat reducerea matematicii la logică, **l.** a produs un progres considerabil în studiul fundamentelor matematicii, reuşita sa esenţială fiind construcţia unificată a logicii şi matematicii. În sens filozofic, **l.** înseamnă o concepţie idealistă despre cunoaştere, care absolutizează rolul şi ponderea constructivismului gîndirii. V. *Şcoala de la Marburg*.

LOGISTICĂ, *logica simbolică* sau logica modernă spre deosebire de logica tradiţională ale cărei principii au fost postulate de Aristotel; v. *logică*.

LOGOS (în gr. „cuvînt", „idee", „raţiune", „ordine"), termen care, la Heraclit din Efes, are înţelesul de *ordine* necesară, proprie atît *cosmosului*, lumii materiale, cetăţii, cît şi gîndirii omeneşti în forma ei superioară. Stoicii au dat termenului o nuanţă idealistă, înţelegînd prin **l.** raţiunea cosmică, divină. Ulterior, la Filon Iudeul, **l.,** ca raţiune divină, este conceput drept o forţă mijlocitoare între Dumnezeu şi lume, pe care teologii creştini au identificat-o mai tîrziu cu Iisus.

LOKAYATA (sanscr. *loka* „lume", „treburi lumeşti"), termen desemnînd iniţial, în vechile scrieri indiene (de ex., în cele budiste, în epopeea Ramayana), atitudinea sceptică, arta dezbaterii,

Scanned with OKEN Scanner

iscusinţa respingerii tezelor consacrate sau a dogmelor religioase. Ulterior (sec. 5), datorită orientării ei antibrahmaniste, **l.** va desemna una dintre şcolile de orientare materialistă în filozofia indiană, care nega ideile despre existenţa divinităţii, a sufletului *(atman)*, *metempsihoza* etc., devenind sinonimă cu *çarvaka*. Unele lucrări atribuie termenului **l.** sensul de concepţie despre lume a oamenilor simpli. V. şi *Carvaka*.

LOMONOSOV, Mihail Vasilievici (1711—1765), savant enciclopedist, gînditor şi scriitor rus. A formulat legea conservării substanţei şi mişcării şi a intuit legea conservării energiei; a fost un precursor al teoriei atomiste moderne şi al teoriei cinetice a gazelor. Adept al absolutismului luminat, fondator al direcţiei materialiste în filozofia rusă, **L.** a dezvoltat *materialismul mecanicist* în spiritul *evoluţionismului* şi a elaborat o teorie materialistă a cunoaşterii. În problema religiei s-a situat pe poziţii deiste.

LOSSKI, Nicolae Onufrievici (1870—1965), filozof rus, stabilit în S.U.A. Sistemul său filozofic, denumit de el *intuiţionism* integral, îmbină elemente de platonism, *personalism* şi mistică, şi îşi propune să ofere o „teorie a lumii ca un tot unitar". Termenul central al ontologiei sale, purtînd numele de „ideal-realism personalist", este *persoana* concepută ca „personalitate substanţială" ideală şi supratemporală, analoagă cu monada leibniziană, aflată în comunicare cu celelalte şi cu principiul transcendent, divinitatea. Gnoseologia lui **L.**, apropiată de cea a Şcolii *(filozofiei) imanente* se întemeiază pe principiul „coordonării gnoseologice", în cadrul căreia un rol decisiv îi revine experienţei religioase, menită să dezvăluie „sensul tainic al existenţei universale". Cunoaşterea începe din momentul în care asupra obiectului este îndreptată seria actelor „intenţionale" *(conştientizarea, atenţia* ş.a.) şi se realizează prin intermediul diferitelor tipuri de *intuiţie*. *Op.pr.*: „Fundamentarea intuiţionismului" (1906), „Lumea ca tot organic" (1917), „Ideal—realismul concret şi abstract" (1922), „Intuiţia senzorială, intelectuală şi mistică" (1938).

LOTZE, Rudolf Herman (1817—1881), om de ştiinţă şi filozof german, iniţiatorul idealismului neoromantic în formula „metafizicii inductive" (construirea teoriei filozofice pornindu-se de la rezultatele ştiinţelor exacte), care, cu toate că rămînea exterioară materialismului şi dialecticii, critica mărginirea pozitivistă, ca şi sistemele deductiv-speculative, încercînd aclimatizarea unui spirit scientist în filozofie. Profund cunoscător al ştiinţei şi filozofiei moderne, **L.** a năzuit spre o sinteză a *filozofiei clasice germane* şi ştiinţei exacte a naturii, ajungînd la o formulă de compromis între materialism şi idealism, dar înclinînd spre un idealism finalist de tip leibnizian. **L.** a avut însă contribuţii notabile în fiziologie şi medicină, iar în filozofie a fost printre iniţiatorii unor noi discipline ca: *axiologia, filozofia culturii* şi *antropologia filozofică*. Ideea principală a lui **L.** o constituie distincţia între *realitate, adevăr* şi *valoare*, în special între valabilitate şi valoare, şi explicarea atitudinii omului faţă de acestea într-un sistem de discipline (logica, metafizica, etica, filozofia valorilor, filozofia istoriei şi filozofia omului). Logica lui **L.** anunţă punctul de vedere al „logicii pure" din *fenomenologie*, prin ideea ireductibilităţii şi a autonomiei logicului, pregătind eliberarea logicii de psihologie şi întemeierea ei ca ştiinţă autonomă. *Op.pr.*: „Psihologia medicală sau fiziologia sufletului" (1852), „Microcosmos. Idei asupra istoriei naturii şi istoriei umanităţii" (1856—1864), „Istoria esteticii în Germania" (1868), „Logica" (1870), „Metafizica" (1879), „Sistemul filozofiei" (postum, 1912).

Scanned with OKEN Scanner

LOVEJOY, Arthur Oncke (1873—1962), filozof american, istoric al ideilor, reprezentant al *realismului critic.* **L.** a criticat formele moderne ale antiintelectualismului: *pragmatismul, bergsonismul, behaviorismul.* A încercat să apere *dualismul* epistemologic şi existenţial corp-suflet, împotriva tentativelor *monismului* subiectivist. A iniţiat un program de cercetare istoriografică a ideilor, a cărui metodă comporta studiul prezenţei şi influenţei aceloraşi idei în diferite domenii ale cunoaşterii şi în diferite timpuri, analiza schimbărilor de sens ale unor concepte „perene", evidenţierea disponibilităţilor motrice şi a consecinţelor teoretice şi practice ale ideilor. **L.** a aplicat această metodă în studiul istoric al unor idei cum sînt: *romantismul, evoluţionismul, naturalismul, primitivismul* ş.a. *Op. pr.*: „Revolta împotriva dualismului" (1930), „Marele lanţ al existenţei" (1936), „Eseuri asupra istoriei ideilor" (1948).

LOVINESCU, Eugen (1881-1943), istoric şi critic literar, sociolog al culturii şi scriitor român. Ca sociolog al culturii a elaborat în lucrarea sa „Istoria civilizaţiei române moderne" (3 vol., 1925, reeditare 1972) „teoria sincronismului", după care, în condiţiile unei extrem de intense circulaţii a valorilor, influenţele ideologice externe pot avea un rol de seamă. Ideea sa despre rolul activ, stimulator al formelor culturale este o corectare critică adusă teoriei maioresciene a „formelor fără fond". El a recunoscut rolul factorului economic, subordonîndu-l însă, pentru cadrul strict al procesului făuririi României moderne, factorului ideologic. Ca estetician, este partizanul unei *autonomii* moderate a esteticului, aducînd el însuşi numeroase corecturi unei înţelegeri puriste. Dezvoltarea valorilor estetice are loc, după el, prin mutaţii („Mutaţia valorilor estetice", vol. VI al „Istoriei literaturii române contemporane"), între diferitele epoci existînd o despărţire care le face cel mai adesea incomunicabile. Esteticul are, după el, o funcţie culturală şi se corelează cu celelalte valori, ceea ce permite o înţelegere mai complexă a acestuia. *Op. pr.*: „Critice" (10 vol., 1909—1929), „Istoria literaturii române contemporane" (5 vol., 1926—1929, compendiu, 1937), „T. Maiorescu" (2 vol., 1940), „T. Maiorescu şi posteritatea lui critică " (1943), „T. Maiorescu şi contemporanii lui" (2 vol., 1943), „Memorii" (3 vol., 1930—1937).

LUCIAN din Samosata (c. 120—180), scriitor şi filozof ateu grec, adept al lui Epicur. Cultivînd noi specii literare, ca dialogul satiric, pamfletul şi povestirea fantastică, a ridiculizat impostura, aroganţa şi pedanteria unor filozofi, retori şi gramatici ai timpului („Despre parazit"), meschinăria, avariţia şi aviditatea bogătaşilor („Dialogurile morţilor", trad. rom. 1886), moravurile libertine ale patricienilor (romanul „Măgarul"). În „Dialogurile zeilor" şi în alte scrieri **L.** a satirizat atît *mitologia* tradiţională greco-romană, cît şi cultele orientale şi *creştinismul.* Opera lui a exercitat o considerabilă influenţă asupra lui Erasm, Rabelais, Swift, Voltaire. Engels îl considera pe **L.** un „Voltaire al antichităţii". Primul traducător în limba română al lui **L.** a fost Samuil Micu. Un volum selectiv („Scrieri alese") a apărut la noi în 1959.

LUCREŢIU (Titus Lucretius Carus) (c. 99—55 î.e.n.), filozof materialist şi poet latin. **L.** continuă şi dezvoltă concepţia atomistă a lui Epicur. Lucrarea sa fundamentală, poemul „De rerum natura" („Despre natura lucrurilor", trad. rom. 1933, 1965), reprezintă cea mai completă şi mai sistematică expunere a *atomismului* antic dintre cele care ni s-au păstrat. Nu se poate afirma nimic sigur despre vreo schimbare adusă de **L.** sistemului lui Epicur. Face excepţie tema *religiei,* faţă de care a exprimat o netă împotrivire. Ca şi Epicur el explică naşterea şi pieirea lucru-

Scanned with OKEN Scanner

rilor prin asocierea și separarea atomilor *(primordia, principia rerum*, cum îi denumește el); reia ideea devierii atomilor de la verticală *(clinamen)*, de unde deduce posibilitatea libertății morale a omului. A susținut principiul dezvoltării progresive a societății, considerînd că motorul acesteia ar fi „nevoia"; a constatat că modificarea condițiilor vieții materiale schimbă comportarea morală. Ateist, **L.** a căutat să explice originea credințelor religioase prin ignoranța oamenilor. **L.** nu a fost un revoltat dar a simpatizat cu cei obidiți.

LUCRU, categorie ontologică care desemnează o realitate *discretă*, finită, individualizată, calitativ determinată relativ stabilă, sensorial accesibilă; determinare obiectivă, nemijlocit dată, a lumii exterioare, element, parte a lumii materiale, care se deosebește și se aseamănă cu celelalte elemente în virtutea caracteristicilor sale (structură, totalitate, măsură) și care interacționează cu acestea prin intermediul însușirilor. Raportul om-**l.** este prin excelență senzorial-material, **l.** reprezentînd nu numai un dat al naturii, ci și un *fapt* sau *construct*, ceea ce confirmă rolul *practicii* în definirea lui, indiferent dacă este produs al muncii, sau este gîndit. Dubla sa determinare, naturală și socială, este prezentă încă din primele faze ale dezvoltării societății (de ex., *fetișismul*) și se manifestă cu pregnanță în condițiile producției capitaliste de mărfuri, cînd relațiile dintre oameni sînt mijlocite de **l.** *(fetișismul mărfii, reificare)*. În istoria filozofiei, efortul abordării și definirii categoriale a **l.** a constituit o preocupare statornică a demersului teoretic de însușire relațional-abstractă a realității și s-a desfășurat în contextul elaborării altor categorii cu care s-a aflat în strînsă intercondiționare: a *conținutului* și *formei*, a *ideii* (de ex., Platon, Aristotel, stoicii, neoplatonicii, Toma d'Aquino), a *esenței* și *fenomenului*, a *existenței* (de ex., scolastica, Kant, Hegel, fenomenologii), a *calității* și *cantității*, a *concretului* (de ex., Hegel, „reismul" sau „concretismul" lui T. Kotarbinski și O. Kraus), a *generalului* și *idealului* (de ex., Platon, nominaliștii, neorealiștii, în speță, F. Brentano, G. Cantor), a *substanței* (de ex., materialiștii antici, D. Scot, G. Bruno, Descartes, Spinoza). Subliniind caracterul său concret determinat, ca unitate dialectică de contrarii (a calității și cantității, a esenței și fenomenului, a unității și diversității, a conținutului și formei, a sincronicului și diacronicului, a singularului, particularului și generalului, a părții și întregului ș.a.), filozofia marxistă afirmă totodată istoricitatea **l.**, faptul că în devenirea lui el este supus unui neîncetat proces de destructurare și restructurare și insistă asupra înțelegerii indisolubilei legături obiective dintre **l.** și relațiile sale. Deoarece, în interacțiunea sa cu subiectul, **l.** își manifestă diversele lui determinări, fațete, laturi, apărînd ca un *obiect* fie al naturii, fie al muncii, fie al consumului, fie al contemplării senzoriale sau al gîndirii abstracte, cele două concepte (**l.** și obiectul) prezintă o pronunțată sinonimie. Cu toate acestea însă, anumite diferențieri se dovedesc necesare, căci dacă orice **l.** este sau poate deveni obiect pentru *subiect*, nu și orice obiect are statutul ontologic al **l.** (de ex., produsele activității spirituale, conținutului vieții psihice, *valorile* ș.a.).

LUCRUL ÎN SINE, noțiune a filozofiei lui Kant desemnînd *lucrul* (lucrurile) așa cum există ele independent de cunoaștere, în opoziție cu „fenomenul", cu modul cum apare el facultății noastre de cunoaștere. Caracteristica principală a *agnosticismului* lui Kant o constituie opoziția de principiu, rigidă, metafizică între **l.** în **s.** și fenomen, teza că **l.** în **s.** nu pot fi niciodată cunoscute, că noi putem cunoaște numai fenomenele: „Există lucruri care ne sînt date ca obiecte existînd în afara noastră, ale simțurilor noastre, dar noi nu știm nimic despre ce pot fi ele în sine, ci cunoaș-

Scanned with OKEN Scanner

tem numai fenomenele lor" („Critica raţiunii pure"). Recunoscînd legitimitatea problemei ridicate de Kant, existenţa contradicţiei sau deosebirii dintre „lucrul în sine" şi „fenomen", gnoseologia materialist-dialectică consideră că această contradicţie se rezolvă în procesul apropierii infinite a cunoaşterii de obiect, în cursul căreia l. în s. se dezvăluie *prin* „fenomen", se transformă neîncetat şi progresiv în „lucru pentru noi" (în lucru cunoscut). V. şi *criticism*; *Kant*.

„LUDWIG FEUERBACH ŞI SFÎRŞITUL FILOZOFIEI CLASICE GERMANE", lucrare filozofică în care F. Engels analizează raportul dintre filozofia lui Marx şi izvoarele ei teoretice nemijlocite şi expune concis tezele fundamentale ale filozofiei marxiste; a fost publicată în nr. 4—5 (1886) ale revistei „Neue Zeit", iar în volum separat în 1888. Engels dezbate în această lucrare, printre altele, sensul raţional şi importanţa istorică a *dialecticii* hegeliene, necesitatea reconsiderării ei materialiste; contradicţia dintre metodă şi sistem la Hegel; deosebirea principială dintre dialectica lui Marx şi cea hegeliană; rolul istoric şi limitele *materialismului* lui Feuerbach; problema fundamentală a filozofiei; critica *agnosticismului*; limitele istorice ale materialismului mecanicist din sec. 18, concepţia materialist-dialectică despre obiectul filozofiei; esenţa concepţiei materialiste a istoriei şi revoluţia produsă de aceasta în studiul fenomenelor sociale; corelaţia dintre *bază şi suprastructură* şi alte probleme ale materialismului istoric.

LUKÁCS, György (Georg) (1885—1971), filozof, istoric literar şi estetician marxist ungur. Format la şcoala filozofiei clasice germane, **L.** a depăşit treptat influenţele kantianismului şi hegelianismului, eliberîndu-se critic de ele în evoluţia sa intelectuală spre marxism. Asimilarea moştenirii teoretice a lui Marx a coincis la el cu efortul constant de însuşire a sufletului viu al acesteia, gînditorul întrevăzînd în valorificarea categoriilor şi tezelor ei, în variate discipline filozofice, în relevarea virtuţilor intrinseci ale dialecticii materialiste (natura ei filozofică şi generic antidogmatică). Autor a numeroase studii de istorie şi teorie literară, consacrate îndeosebi *realismului* din sec. 19, al unei istorii şi ample critici a întregii filozofii iraţionaliste moderne („Detronarea raţiunii", 1954), **L.** s-a impus mai cu seamă ca estetician. În estetica sa, **L.** subliniază vocaţia umanistă a artei. Arta este un *mimesis*, o reflectare, însă, spre deosebire de ştiinţă, o reflectare antropomorfizantă şi antropocentrică. Prin aceasta, ea poate deveni organul „conştiinţei de sine a genului uman", procesul *creaţiei* artistice presupunînd ridicarea *subiectivităţii* la nivelul *conştiinţei de sine* generic-umane, iar contactul individului singular cu umanitatea în momentul receptării estetice producînd o zguduire purificatoare, un *katharsis*. Katharsis-ul este legat şi de concentrarea *sui-generis* a facultăţilor umane pe care o produce „mediul omogen" specific fiecărei arte (de ex., audibilitatea pură în muzică, vizualitatea pură în pictură) şi care transformă temporar omul „întreg" (der ganze Mensch) al vieţii cotidiene în „integralitatea umană" (das Menschenganze), specifică sferei estetice. Arta are o menire dezalienantă; ea dizolvă fetişurile vieţii cotidiene, aparenţa obiectuală a relaţiilor umane; dezvăluind pretutindeni omul în spatele lucrurilor. Estetica lui **L.** este considerată astăzi ca depăşind teoria propriu-zisă a artei, ea dovedindu-se o adevărată *fenomenologie* a spiritului din perspectivă materialist-istorică. Analizele consacrate vieţii cotidiene a omului şi formelor de gîndire generate de ea, cercetarea solului originar pe care s-au înălţat treptat arta şi ştiinţa, ca *obiectivări* superioare ale spiritului, consecvenţa utilizării

Scanned with OKEN Scanner

principiului metodologic al unității dintre geneză și *structură*, dintre funcția social-istorică a formelor conștiinței și organizarea lor lăuntrică l-au condus pe **L.** la edificarea unei vaste *ontologii* sociale materialist-istorice în centrul căreia se află analiza multilaterală a categoriei fundamentale a *muncii*. *Alte op.:* „Istoria dezvoltării dramei moderne" (1907), „Sufletul și formele" (1911), „Teoria romanului" (1920, trad. rom. 1978), „Istoria și conștiință de clasă" (1923), „Goethe și timpul său" (1946), „Tînărul Hegel" (1948), „Existențialism sau marxism?" (1949), „Romanul istoric" (1955, trad. rom. 1977), „Estetica" (2 vol., 1963, trad. rom. 1972—1974), „Ontologia existenței sociale" (postum, 1972 — 1974, trad. rom. parțial 1975).

LUKASIEWICZ, Jan (1878—1956), logician polonez, reprezentant al Școlii de la *Lvov—Varșovia*. Cercetări fundamentale în domeniul *logicii matematice*: primul sistem de logică polivalentă (1913—20); sistem de logică modală construit cu logica trivalentă; axiomatizarea logicii bivalente a propozițiilor; formalizarea silogisticii; inventarea unei simbolici noi (fără paranteze); teoria intuiționistă a deducției. **L.** a cercetat logica stoicilor, descoperind în aceasta o logică a propozițiilor; a reformulat silogistica aristotelică din punctul de vedere al logicii formale moderne. Ca filozof al logicii (deși concepția sa a evoluat mereu), **L.** a subliniat independența logicii matematice de interpretările filozofice în speță, de *empirismul logic*. „În *logistică*, afirmă **L.**, accentuez încă o dată, nu este conținută explicit sau implicit nici o doctrină filozofică determinată. Logistica nu pretinde să înlocuiască filozofia; singura ei sarcină este să ofere filozofiei, ca și oricărei alte discipline, cele mai bune instrumente pentru a face cercetarea mai eficientă". Pe această linie el a apărat logica formală modernă și aplicațiile ei în știință și filozofie împotriva celor ce o acuzau de nominalism, formalism, pozitivism, convenționalism, relativism, pragmatism. A criticat de asemenea *psihologismul* în filozofia logicii. **L.** a cercetat fundamentele calculului *probabilității*, a analizat logic *inducția* și *cauzalitatea* determinismului (a criticat din punct de vedere logic argumentele tradiționale care întemeiau *determinismul* clasic, subliniind necesitatea înțelegerii posibilității deschise a evoluției lumii și rolul activ al omului). *Op. pr.*: „Fundamentele logice ale teoriei probabilității" (1913), „Asupra logicilor trivalente" (1920), „Logistica și filozofia" (1930), „În apărarea logisticii" (1937), „Silogistica aristotelică din punctul de vedere al logicii formale moderne" (1951), „Asupra istoriei logicii propozițiilor" (1954).

LULLUS, Raymundus (numele latinizat al lui Lull Ramon) (1235—1315), filozof, teolog și scriitor de origine spaniolă, cunoscut mai ales pentru încercarea de axiomatizare a logicii și pentru combaterea *averroismului* latin. A conceput *realul* ca *„revelație"*, în spirit augustinian. Preocupat de raporturile dintre *credință* și *rațiune*, **L.** concepe filozofia ca o examinare ce coboară de la cauzele prime la existențele particulare; *teologia*, dimpotrivă, are drept obiect esența divină și este supraordonată filozofiei. În dorința de a dovedi „adevărurile" credinței, **L.** a inventat o „metodă universală" care trebuia să indice mijloacele de a afla, pentru un *subiect*, dat, toate *atributele* posibile și, pentru un atribut dat, toate subiectele posibile. *Op. pr.*: „Ars Magna".

LUME 1. (În sens general) Univers, *cosmos*, *existență*, după cum se poate vedea din expresiile: „Lumea aceasta, aceeași pentru toți, n-a fost creată de nici un zeu..." (Heraclit), „Lumea ca voință și reprezentare" (Schopenhauer), „Unitatea lumii nu constă în ființarea ei... Adevărata unitate a lumii constă în materialitatea ei..."

Scanned with OKEN Scanner

(Engels), „În lume nu există nimic în afară de materia în mișcare...“ (Lenin). **2.** (În sens restrîns) Termen care desemnează diferite domenii particulare ale *existenței*, după cum reiese din sintagmele: „lumea lucrurilor“, „lumea ideilor“, „lumea omului“, „lumea valorilor“, „lumea artei“ ș.a.m.d. În concepțiile religioase și idealiste, termenul **l.**, adeseori asociat cu un peiorativ, înseamnă o realitate inferioară, inautentică și iluzorie, o pseudorealitate. *Realitatea*, așa cum o găsim în **l.**, susține K. Jaspers, de pildă, „are o prezență evanescentă între Dumnezeu și existență“.

LUMINISM (it. *illuminismo* „epoca luminilor“), curent de gîndire rațională, caracterizat prin tendința de a înlătura racilele sociale pe calea răspîndirii cunoștințelor științifice, a culturii („luminii“). Acordînd conștiinței rolul hotărîtor în dezvoltarea socială, în schimbarea moravurilor, a vieții oamenilor, **l.** a luptat împotriva ignoranței și a superstițiilor, pentru dezvoltarea învățămîntului, a presei, a tuturor ramurilor culturii naționale. **L.** a devenit o largă mișcare ideologică în perioada pregătirii și înfăptuirii revoluțiilor burgheze din sec. 17—19. Considerînd rînduielile feudale ca fiind iraționale, **l.** a militat pentru înlocuirea feudalismului cu o orînduire „rațională“. În lupta lor împotriva obscurantismului clerical, luminiștii au adus o contribuție de seamă la dezvoltarea științei și la răspîndirea culturii în mase. Interpretînd în spirit burghezo-democratic vechea teorie a *dreptului natural*, ei au opus privilegiilor feudale teza egalității oamenilor prin naștere, din care au dedus necesitatea instaurării libertăților burgheze. Din punct de vedere filozofic, **l.** nu a fost un curent unitar. El includea atît materialiști, cît și idealiști, atît deiști, cît și ateiști militanți; unii luminiști au avut o orientare moderată, reformistă și conciliatoristă, iar alții o orientare radicală, democratică, revoluționară. Exponenți de seamă ai **l.** au fost în Franța: Voltaire, Montesquieu, Rousseau și strălucita pleiadă a filozofilor materialiști francezi (La Mettrie, Holbach, Helvetius, Diderot), iar în Germania: Lessing, Herder, Schiller, Goethe ș.a. Curente luministe s-au afirmat în Italia, Rusia, Polonia, Cehia, țările române, Ungaria, Serbia, Bulgaria, precum și în America de Nord și în America Latină. **L.** a exercitat o puternică influență asupra concepțiilor socialiștilor și comuniștilor utopici din sec. 18 și din prima jumătate a sec. 19. O etapă superioară în dezvoltarea **l.** au constituit-o concepțiile democraților revoluționari. Tradițiile progresiste ale **l.** au fost preluate și dezvoltate pe un plan superior, începînd de la mijlocul secolului trecut, de mișcarea socialistă. Principalii promotori ai **l.** românesc au fost reprezentanții *Școlii ardelene* — Samuil Micu, Petru Maior, Gheorghe Șincai, Ioan Budai-Deleanu —, Ion Molnar-Piuariu, Paul Iorgovici, Gheorghe Lazăr ș. a., a căror operă a fost continuată în Țara Românească de I. Heliade Rădulescu, E. Poteca, P. Poenaru, S. Marcovici, Grigore Pleșoianu ș.a., în Moldova de Gheorghe Asachi, Damaschin Bojinca, I. Cihac, M. Zotta, Teodor Stamati ș.a., iar în Transilvania de G. Barițiu, S. Bărnuțiu, A. Tr. Laurian, T. Cipariu ș.a. Generația luptătorilor de la 1848 a elaborat, cu începere din deceniul al cincilea, un program luminist care a stat la baza reformelor progresiste înfăptuite în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza. Mișcarea luministă din Țara Românească, din Moldova și din Transilvania a adus o contribuție importantă la făurirea culturii românești moderne. În condițiile contemporane, unele modalități ale

Scanned with OKEN Scanner

l. se regăsesc anacronic în doctrinele şi teoriile nonviolenţei, ale umanismului abstract şi utopic. Sin. *iluminism.*

LUPAŞCU, Ştefan (n. 1909, Iaşi), filozof logician, om de ştiinţă român stabilit în Franţa, creator al unui *energetism* monist. Preocupat de problemele filozofice ale ştiinţelor naturii, ale logicii şi epistemologiei, un loc central în concepţia sa îl ocupă conceptele de eterogenitate, omogenitate, actualizare, potenţializare şi antagonism. Energia, cauzată de antagonism, generează sistemele dinamice ale universului şi este prezidată de două tendinţe contrare fundamentale: una, acţionînd în direcţia omogenizării, a identităţii, a noncontradicţiei, cealaltă, în direcţia eterogenizării, a diversificării, a non-identităţii. **L.** consideră posibilă existenţa a trei tipuri fundamentale de sisteme energetice: 1) sistemul lumii macrofizice în care domină omogenul; 2) sistemul lumii macroscopice, cu predominanta eterogenului; 3) sistemul lumii microfizice, în care cele două proprietăţi se găsesc într-o stare de semipotenţializare şi semiactualizare relativă reciprocă („starea T", a „terţului inclus"), valabilă de asemenea şi pentru întreaga activitate psihică. Respingînd atît dialectica hegeliană cît şi pe cea marxistă, **L.** se limitează numai la antagonism ca principiu universal, conceput ca rezultantă a două „non-contradicţii antagoniste" ce se potenţializează şi se actualizează reciproc. **L.** a întreprins încercări de construire a unei logici noi, de interpretare, într-o viziune integratoare dar speculativă, a conştiinţei, viselor, bolilor mintale, a vieţii şi morţii etc. *Op. pr.*: „Ideile directoare ale unei noi filozofii a ştiinţelor" (1936), „Logică şi contradicţie" (1947), „Cele trei materii" (1960), „Energia şi materia vie" (1962), „Visul, matematica şi moartea" (1971), „Energia şi materia psihică" (1974).

LUPORINI, Cesare (n. 1909), filozof marxist italian. A debutat sub influenţa lui Kant şi a lui Jaspers, evoluînd, în perioada luptei antifasciste, spre materialismul dialectic şi istoric. A contribuit la răspîndirea ideilor lui Marx în Italia, în calitate de conducător al revistei teoretice a P.C.I., „Societa". S-a preocupat de problema raportului dintre ştiinţă şi istorie, a caracterului obiectiv al contradicţiilor sociale, de problematica omului contemporan etc., ca şi de valorificarea operei lui Fichte, Kant, Hegel, Leopardi. *Op.pr.:* „Etica lui Max Scheler" (1936), „Filozofi vechi şi noi" (1947), „Realitate şi istoricitate: economia şi dialectica în marxism" (1966), „Introducere la Ideologia germană a lui Marx şi Engels" (1968), „Marx în lumina lui Marx" (1972), „Dialectica şi materialismul" (1974).

LUPTĂ DE CLASĂ, manifestare în raporturile dintre *clasele* antagoniste a *contradicţiilor* obiective dintre *interesele* lor fundamentale. Situaţia diferită a claselor în sistemul producţiei materiale generează inevitabil contradicţii între interesele lor fundamentale. Aceste contradicţii au un caracter obiectiv şi se manifestă, atunci cînd sînt ireductibile, prin **l. de c.,** care cuprinde principalele sfere ale vieţii sociale: politică, economică, ideologică. Izvorul esenţial al **l. de c.,** în toate formaţiunile sociale antagoniste este proprietatea privată asupra mijloacelor de producţie care divide societatea în proprietari şi deposedaţi, în exploatatori şi exploataţi, în asupritori şi asupriţi. **L. de c.** străbate toată istoria societăţilor împărţite în clase antagoniste; în fiecare dintre aceste societăţi, **l. de c.** cunoaşte însă o

serie de particularităţi, decurgînd din caracterul modului de producţie şi din specificul structurii de clasă a orînduirii respective. Întrucît puterea politică a clasei economiceşte dominantă este principalul instrument pentru menţinerea şi consolidarea poziţiei sale economice, lupta claselor asuprite împotriva celor asupritoare devine o luptă politică, îndreptată spre cucerirea puterii. Forma cea mai înaltă a **l.** de **c.** este *revoluţia socială*, prin care se înfăptuieşte trecerea de la o *formaţiune socială*, învechită, la una nouă, superioară. **L.** de **c.** este un fenomen necesar, o *lege* obiectivă proprie modurilor de producţie bazate pe raporturi sociale antagoniste; ea constituie forţa motrice a dezvoltării societăţilor bazate pe asemenea *moduri de producţie*. K. Marx şi F. Engels au dat, pentru prima dată în istoria gîndirii social-politice, o explicaţie ştiinţifică a **l.** de **c.**, au demonstrat caracterul său legic şi istoric. Ei au arătat că „istoria tuturor societăţilor de pînă azi este istoria luptelor de clasă". Înfrîngerea împotrivirii claselor dominante, reacţionare, care frînează progresul societăţii, şi deschiderea drumului pentru transformări sociale devenite necesare, pentru acţiunea legilor *progresului* social, se realizează numai prin lupta forţelor sociale înaintate împotriva celor conservatoare. În opoziţie cu concepţiile burgheze şi oportuniste, concepţia lui Marx extinde sfera de acţiune a **l.** de **c.** pînă la argumentarea inevitabilităţii revoluţiei socialiste şi a cuceririi puterii politice de către clasa muncitoare şi aliaţii săi. Victoria socialismului, lichidarea claselor exploatatoare şi modificarea naturii claselor sociale, a intereselor fundamentale ale acestora, determină — pentru prima oară — instaurarea unor raporturi sociale noi între clase; caracterul omogen al structurii de clasă în socialism determină trecerea de la raporturi de luptă între clase, la raporturi de unitate politică şi ideologică, temeiul acestei unităţi constituindu-l poziţia lor fundamentală comună faţă de mijloacele de producţie, comunitatea intereselor care tinde spre omogenizare. În cadrul unităţii intereselor fundamentale ale maselor de oameni ai muncii în socialism, continuă însă să acţioneze, în diferite forme, lupta dintre vechi şi nou, dintre tendinţele conservatoare şi cele înaintate. Teoria marxistă a **l.** de **c.** a avut o însemnătate hotărîtoare pentru crearea ştiinţei despre societate; ea a făcut posibilă explicarea mecanismului raporturilor dintre oameni în diverse orînduiri sociale, permiţînd astfel dezvăluirea forţelor motrice şi a legilor progresului social. Teoria **l.** de **c.** constituie fundamentul ştiinţific al strategiei şi tacticii partidelor comuniste şi muncitoreşti.

LUXEMBURG, Rosa (1871—1919), militantă a mişcării muncitoreşti germane şi internaţionale. Unul dintre fondatorii Partidului Comunist din Germania. A avut un rol important în organizarea acţiunilor revoluţionare ale proletariatului german din noiembrie 1918. A activat consecvent împotriva pregătirii şi declanşării primului război mondial. A fost asasinată în ianuarie 1919. Pe plan teoretic, a desfăşurat o susţinută campanie critică împotriva *revizionismului* şi *neokantianismului*. V.I. Lenin i-a reproşat unele poziţii teoretice adoptate de ea în problema naţională, a alianţei muncitoreşti-ţărăneşti ş.a., dar a apreciat că biografia şi opera ei „vor constitui învăţăminte cum nu se poate mai utile pentru educarea multor generaţii de comunişti din lumea întreagă". În lb. rom. au apărut „Cuvîntări şi articole alese" (1962).

LVOV-VARŞOVIA (*Şcoala de la* **L.-V.**), şcoală poloneză de logică, fundată

Scanned with OKEN Scanner

după primul război mondial și reprezentată de K. Twardowski, T. Kotarbinski, J. Lukasiewicz, A. Tarski, K. Ajdukiewicz ș.a. Deși eterogenă ca orientări componente, ea a adus contribuții importante în *logica simbolică*, în special în problemele modalității și polivalenței, în alcătuirea de noi sisteme formale, în problemele de *semantică*, în problema fundamentelor matematicii și în cercetări de istoria logicii.

LYELL, Charles (1797—1875), geolog englez. Autorul doctrinei *actualismului*, după care aceiași factori care modelează azi scoarța Terei au acționat și de-a lungul erelor geologice, marile transformări ale scoarței fiind rezultatul acumulărilor în timp ale unor efecte abia perceptibile. Adept al *evoluționismului*. Admiterea ideilor sale a obligat pe geologi să reconsidere trecutul Pămîntului, luînd ca unități de măsură milioanele de ani. Concepția actualistă a fost opusă cu succes *catastrofismului* și a influențat profund gîndirea transformistă a lui Ch. Darwin.

Scanned with OKEN Scanner

MABLY, Gabriel Bonnot de (1709—1785), filozof, moralist, comunist utopic şi istoric francez. După **M.,** restaurarea străvechii şi idealei „stări naturale" a omenirii, întemeiată pe comunitatea bunurilor, ca şi desfiinţarea proprietăţii private, deveniseră cu trecerea timpului irealizabile. De aceea el a propus o serie de măsuri legislative care să înlăture măcar în parte relele generate de proprietatea privată. *Op. pr.:* „Îndoielile prezentate filozofilor economişti asupra ordinii naturale şi esenţiale a societăţilor politice" (1768), „Despre legislaţie sau principiile legilor" (1776), „Despre drepturile şi obligaţiile cetăţeanului" (postum, 1789).

MACH, Ernst (1838—1916), fizician şi filozof austriac, profesor la Universitatea din Viena. Este considerat precursorul lui Einstein în critica principiilor mecanicii clasice (spaţiu absolut, sisteme inerţiale, masă inerţială etc.). **M.** este unul dintre întemeietorii concepţiei idealist-subiective a *empiriocriticismului* (cunoscut şi sub denumirea de machism). **M.** considera că lumea fizică este constituită din *complexe* stabile de *senzaţii* şi că rolul ştiinţei ar fi să introducă *ordine* (legi) în aceste complexe. Teoria fizică n-ar trebui să cuprindă, după **M.,** decît termeni reductibili la datele senzoriale. Prin aceasta, **M.** considera că ştiinţa s-ar elibera de „metafizică". **M.** este revendicat de *neopozitivism* drept precursor. Critica cea mai profundă a filozofiei lui **M.** a fost făcută de Lenin în lucrarea „Materialism şi empiriocriticism". *Op. pr.:* „Analiza senzaţiilor" (1886), „Cunoaştere şi eroare" (1905).

MACHIAVELLI, Niccolo (1469—1527), gînditor politic, istoric şi scriitor italian de seamă din perioada Renaşterii, socotit întemeietor al ştiinţei politice

Scanned with OKEN Scanner

moderne. Dacă în lucrarea sa teoretică „Discursuri asupra primei decade a lui Tit Liviu“ (1520), **M.** a elaborat sistemul gîndirii sale politice, accentuînd asupra superiorităţii „statului popular“ (republica democratică), în opera care l-a consacrat, „Principele“ (1516, trad. rom. 1910, 1960), el a susţinut necesitatea realizătii în Italia a *statului* naţional unitar, centralizat, dotat cu „legi, moravuri şi armate bune“, un stat menit să asigure ordinea, dezvoltarea industriei, agriculturii şi comerţului, a artelor şi ştiinţelor, sub egida monarhiei absolute; el considera că în lupta pentru realizarea acestui scop suveranul poate folosi orice mijloc, inclusiv înşelăciunea şi violenţa. Afirmînd că în politică dictează interesele şi forţa, **M.** a denunţat şi spulberat iluziile moral-religioase cu care doctrinarii bisericii învăluiau domeniul relaţiilor politice şi a pus, alături de Bodin, Hobbes şi Spinoza, bazele unei teorii laice asupra statului, a cărui formă a subordonat-o condiţiilor concret-istorice. În „Istoriile florentine“ (1525, trad. rom. 1968), el a intuit cu remarcabilă pătrundere rolul central pe care *luptele de clasă*, izvorîte din interese materiale, l-au avut în istoria Florenţei. **M.** a schiţat o *filozofie a istoriei*, care pune în valoare ideea posibilităţii omului de a stăpîni soarta (înţeleasă ca ansamblu de condiţii), datorită „virtuţii “ sale, adică energiei, curajului, hotărîrii, dîrzeniei şi calculului de care e capabil. **M.** se pronunţă pentru cercetarea sensului fenomenelor istorice, a adevărului „de fapt“ („la verità effetuale“) al lucrurilor, depăşind înţelegerea factologică sau pe cea aprioristă a istoriei. El a anticipat interpretarea modernă, materialistă şi dialectică a evenimentelor, intuind importanţa unor principii, printre care: repetiţia în *evoluţia* istorică, rolul împrejurărilor spaţio-temporale, al educaţiei şi moravurilor în dezvoltarea istorico-socială, conflictele de clasă ca motor al dezvoltării sociale etc. Ulterior, ideile lucide formulate de **M.** au intrat în patrimoniul gîndirii progresiste italiene şi internaţionale. Dar odată cu accentuarea trăsăturilor reacţionare ale burgheziei, cînd corupţia şi abuzul au început să caracterizeze tot mai mult moravurile acesteia, „machiavelismul“, ca denaturare a ideilor lui **M.**, a devenit un fals suport ideologic şi metodologic al politicii lipsite de scrupule, reacţionare. *Alte op.:* „Arta războiului“ (1520).

MACROCOSMOS, *universul, cosmosul, lumea* în totalitatea lor, uneori cu referire doar la Pămînt. Pentru denumirea universului „mare“, intergalactic, infinit, se foloseşte şi termenul de *megacosmos*.

MAGIE, complex de practici şi ceremonii întemeiate pe *credinţa* în existenţa unei lumi supranaturale, prin care se consideră ca posibilă acţionarea asupra realităţii înconjurătoare cu ajutorul forţelor supranaturale. A apărut în condiţiile civilizaţiilor primitive. La baza **m.** stă ideea că în natură există anumite forţe difuze (de ex., credinţa în aşa-numita „mana“, întîlnită în mitologia unor popoare primitive), care pot fi provocate să intervină în momentele cele mai importante ale vieţii cuiva, recurgîndu-se în acest scop la anumite obiecte, la plante, animale sau invocîndu-se un astru ori altul. Credinţa că omul poate să-şi apropie aceste forţe supranaturale şi le poate face să acţioneze în favoarea sa a dat naştere la procedee magice foarte diferite, individuale sau colective. După orientarea lor, procedeele magice se clasifică în agresive şi profilactice. Se face curent distincţie între **m.** neagră (cu efecte nocive) şi **m.** albă (cu efecte curative etc. nenocive). Se mai deosebesc: **m.** războinică, vindecătoare, agrară, de dragoste etc. **M.** constituie şi azi o parte importantă a ritualurilor oricărei religii.

Scanned with OKEN Scanner

MAHOMEDANISM, denumire dată *islamismului*, de obicei de către cei din afara acestei religii şi care provine de la întemeietorul său, Mahomed sau Mohamad (în arabă „cel glorificat").

MAIEUTICĂ (gr. *maieutike* „priceperea de a moşi"), metodă folosită de Socrate în cadrul discuţiilor filozofice angajate cu interlocutorii săi, în vederea descoperirii adevărului. El considera că, îndrumat prin întrebări meşteşugite, omul ar ajunge să dea la iveală în răspunsurile sale adevărul, pe care l-ar poseda fără să-şi dea seama şi care ar trebui doar „moşit" prin asemenea întrebări. Metoda se sprijină pe teza idealistă a *ideilor înnăscute*.

MAIMONIDE, Moşe ben-Maimon (1135—1204), filozof, teolog şi medic evreu. A sistematizat dogmele *mozaismului*, căutînd totodată să le raţionalizeze cu ajutorul *aristotelismului*. Opera sa, „Călăuza şovăielnicilor" (1190), a influenţat *scolastica* tîrzie.

MAINE DE BIRAN, François Pierre Gontier (1766—1824), filozof francez spiritualist. Porneşte de la spiritul uman luat în sine şi prin el ajunge la justificarea universului şi a lui Dumnezeu. Filozofia sa tinde la aceasta prin promovarea ideii participării spiritului uman la realitatea care-l transcende şi care-l determină. Avînd o viziune activistă asupra spiritului, corectează deducţia carteziană a conştiinţei existenţei prin teza: „acţionez (sau vreau) deci exist". Datorită ontologiei sale idealist-subiective este considerat un precursor al *existenţialismului*. *Op. pr.:* „Influenţa habitudinii asupra facultăţii de a gîndi" (1803), „Fragmente relative la fundamentele moralei şi religiei" (1818), „Eseu asupra fundamentelor psihologiei" (1812).

MAIORESCU, Titu (1840—1917), critic, estetician, gînditor şi om politic român. A fost profesor de filozofie şi logică la Universitatea din Iaşi, apoi la cea din Bucureşti, membru al Academiei Române. Este unul dintre întemeietorii societăţii „Junimea" şi al revistei „Convorbiri literare". Personalitate dominantă în cultura românească din a doua jumătate a sec. 19, **M.** s-a format şi a activat în condiţiile consolidării statului român modern. În activitatea sa se împletesc în mod complex laturile constructive cu cele negative. Concepţia filozofică a lui **M.** are un caracter eclectic, predominant idealist (a respins teoria materialistă a *reflectării*, a susţinut *apriorismul* kantian etc.); ea conţine însă şi tendinţe materialiste, rezultat al adeziunii gînditorului la cuceririle ştiinţelor naturii (a definit psihicul ca funcţie a sistemului nervos, a recomandat metoda experimentală în psihologie etc.) şi a fost influenţat de ateismul lui Feuerbach (în special în perioada de tinereţe). „Logica" sa, apărută în 1876, primul manual românesc de logică formală temeinic întocmit, a fost concepută în spirit realist. Ca filozof al culturii, **M.** se face ecoul gîndirii conservatoare europene din epoca refluxului revoluţiilor burgheze, recomandînd conservarea formelor impuse de tradiţie. Susţinător al tezei „formelor fără fond", el critică instituţiile democratice create după 1848. După părerea lui, influenţată de *luminismul* moderat german, de şcoala istorică a dreptului, ca şi de *evoluţionismul* spencerian, dobîndirea şi exercitarea libertăţilor politice ar fi condiţionate de ridicarea culturală treptată a maselor de-a lungul multor decenii şi generaţii. Gîndirea estetică a lui **M.** este eclectică, la configurarea acesteia contribuind variabil elemente herbartiene, hegeliene şi schopenhaueriene. El afirmă că „frumosul este întruchiparea sensibilă a ideii" (înţelegînd prin „idee", de fapt, sentimentul şi pasiunea) şi susţine, de pe poziţii antisincretiste, principiul *autonomiei* esteticului. **M.** respinge *conţinutul* intelectual şi politic al poeziei, afirmînd că „poezia este repausul inteligenţei", dar îşi manifestă apoi admiraţia pentru bogăţia ideilor din poezia lui Eminescu, pentru creaţia patriotică a lui Alecsandri sau Goga.

Scanned with OKEN Scanner

În teoria literaturii, **M.** este fie clasicizant, fie romantic (apreciind folclorul, indicîndu-l ca sursă de inspirație în crearea unei literaturi cu specific național), dar și un sprijinitor al esteticii *realismului*, prin promovarea unor principii ca: autenticitatea inspirației, tipicitatea caracterelor și situațiilor, adevărul și firescul limbii („Critice", 3 vol., ed. I, 1892, ultima ed. adăugită, 1915, reeditare în 2 vol., 1967). **M.** a desfășurat, în deceniile 7—9 ale secolului trecut, o activitate predominant constructivă, legată de cerințele consolidării statului român modern abia format, care avea nevoie de cadre temeinic pregătite și de o cultură corespunzătoare, aducînd o contribuție valoroasă, în special la opera de cristalizare a acestei culturi.

MALEBRANCHE, Nicolas de (1638—1715), filozof idealist francez, reprezentant al *ocazionalismului*. Căutînd să înlăture de pe poziții idealist-teologice *dualismul* lui Descartes, **M.** afirma că există o singură *substanță* și *cauză*, Dumnezeu, în care este cuprins întregul univers. *Op. pr.:* „Despre căutarea adevărului" (2 vol., 1674—1675).

MALINOWSKI, Bronislaw (1884—1942), sociolog, etnolog și antropolog englez de origine poloneză, promotor al teoriei funcționaliste în studierea fenomenelor sociale și culturale, teorie care, după cum arăta însuși **M.,** „insistă asupra definirii, în funcție și în formă, a fenomenului cultural". Sub influența *organicismului* **M.** a recunoscut importanța factorului biologic în explicarea fenomenului cultural, dar a situat în centrul teoriei sale conceptul de „nevoi umane" (grupate în: primare, derivate sau instrumentale și integrative sau sintetice). El semnalează neajunsurile *determinismului* biologic, pe care-l completează cu determinismul socio-cultural (denumit de **M.** „determinism instrumental al activităților culturale"). În acest scop, **M.** elaborează schema metodologică a celor șapte „universale" de cultură („răspunsurile" culturale date de om celor trei tipuri de nevoi), îmbogățind astfel instrumentarul științific al *antropologiei sociale și culturale*, pe care o socotea „cea mai comprehensivă disciplină a umanismului", știința care poate și trebuie să cerceteze cultura „ca întreg" și să elaboreze o „teorie științifică a culturii". *Op. pr.:* „Argonauții din Pacificul de Vest" (1922), „Etnologia și studiul societății" (1922), „Mitul în societatea primitivă" (1926), „Teoria științifică a culturii și alte eseuri (postum, 1944).

MALTHUSIANISM, teorie elaborată de Thomas Robert Malthus (teolog și economist englez, 1766—1834), în lucrarea sa „Eseu asupra legii populației" (1798), potrivit căreia populația crește în progresie geometrică în timp ce mijloacele de subzistență cresc în progresie aritmetică. Prin această relație, **m.** încearcă să demonstreze că suprapopulația și mizeria oamenilor muncii în societatea burgheză nu s-ar datora în primul rînd exploatării, ci acțiunii acestei legi „naturale", „veșnice". **M.** consideră că epidemiile, foametea, războaiele etc. restabilesc „în mod natural" echilibrul dintre numărul populației și cantitatea mijloacelor de subzistență. În epoca imperialismului, *neomalthusianismul* pretinde că populația trebuie redusă prin lichidarea „surplusului" pe cale artificială. Așa cum au arătat-o însă clasicii marxism-leninismului și cum confirmă mereu istoria, nu există o lege „naturală" și „veșnică" a populației; dimpotrivă, fiecare orînduire socială și fiecare societate concretă are propriile ei legi de dezvoltare a populației. Suprapopulația nu este eternă și, mai ales, nu există o suprapopulație absolută față de posibilitățile de hrană, ci o suprapopulație relativă în raport cu necesitățile medii de repartizare și valorificare a capitalului în condițiile relațiilor de producție și sociale capitaliste. Lipsa mijloacelor de subzistență suportată de masele de oameni ai muncii din unele state capitaliste sau

Scanned with OKEN Scanner

în curs de dezvoltare nu poate fi pusă deci pe seama „exploziei demografice", deşi şi aceasta are urmările ei economico-sociale, ci pe seama anumitor condiţii economice şi sociale. În regiuni întinse ale lumii (în Asia, Africa şi America Latină) există, ca urmare a consecinţelor exploatării coloniale şi a situaţiei de dependenţă economică, o stare cronică de subalimentaţie sau foamete, care nu se explică numai prin insuficienţa cantitativă a mijloacelor de subzistenţă alimentare, ci printr-o slabă dezvoltare economică şi prin capacitatea de cumpărare redusă a maselor exploatate. Ca rezultat al dezvoltării puternice a forţelor de producţie, în condiţiile unor relaţii sociale bazate pe echitatea economică şi socială, de colaborare şi ajutor reciproc, producţia de bunuri materiale poate creşte mult mai repede decît populaţia, iar repartiţia echitabilă şi raţională a acestora elimină subalimentarea şi subdezvoltarea, generate de aglomerarea nemăsurată de bunuri la un pol al societăţii, în detrimentul celuilalt pol al ei.

MANDEVILLE, Bernard de (1670—1733), scriitor şi moralist englez, autor al mai multor lucrări de etică, dintre care unele cu caracter pamfletar, satiric şi paradoxal. **M.** a ironizat *optimismul* factice preluminist, ce avea drept susţinători de autoritate, la începutul sec. 18, pe Leibniz şi Shaftesbury. „Sensului moral" înnăscut, dispoziţiei naturale către moralitate susţinute de Shaftesbury, **M.** îi opune o imagine mai puţin optimistă, dar mai complexă, asupra condiţiei morale. Ideea centrală a lui **M.** este aceea a incompatibilităţii dintre un ipotetic comportament moral impecabil, absolut al oamenilor, şi *progresul* civilizaţiei. Ceea ce face ca *civilizaţia* să înainteze, spre beneficiul tuturor, ar fi, după **M.,** *interesele* egoiste ale oamenilor, ambiţiile şi dorinţele lor, pofta lor de plăceri şi gustul pentru lux, care împing la acţiune, la creaţie, şi astfel la făurirea civilizaţiei. Prin ideile sale etice, **M.** s-a făcut purtătorul de cuvînt al unei părţi a burgheziei de la începutul sec. 18. *Op. pr.:* „Fabula albinelor sau vicii private, beneficii publice" (1714).

„MANIFESTUL PARTIDULUI COMUNIST", document teoretic şi programatic al *comunismului ştiinţific*, scris de K. Marx şi F. Engels la sfîrşitul anului 1847 şi publicat în februarie 1848. Este expusă aici noua concepţie despre lume, materialismul dialectic şi istoric, teoria comunismului ştiinţific, a luptei de clasă şi a rolului istoric revoluţionar al proletariatului. **„M.P.C."** înfăţişează *lupta de clasă* ca lege fundamentală a dezvoltării orînduirilor antagoniste şi pune în evidenţă structura de clasă a societăţii capitaliste, inevitabilitatea pieirii capitalismului şi a victoriei comunismului, rolul istoric al *proletariatului* şi al partidului comunist ca avangardă a clasei muncitoare. Desfiinţarea proprietăţii privat-capitaliste asupra mijloacelor de producţie şi transformarea ei în proprietate colectivă, arată **„M.P.C."**, constituie baza pentru desfiinţarea întregului ansamblu de *relaţii sociale* întemeiate pe exploatare şi asuprire. Este formulată pentru prima oară ideea necesităţii obiective a *dictaturii proletariatului*. **„M.P.C."** cuprinde o critică teoretică a principalelor curente socialiste neproletare: feudale, burgheze, micburgheze, precum şi a *socialismului utopic*, expunînd bazele strategiei şi tacticii luptei politice a clasei muncitoare. Chemarea cu care se încheie **„M.P.C."**—„Proletari din toate ţările, uniţi-vă!" — afirmă caracterul internaţionalist al mişcării comuniste şi valoarea generală a *ideologiei* clasei muncitoare.

MANIHEISM, doctrină religioasă-filozofică din Orientul Apropiat, întemeiată de preotul persan Manes (Mani, Manichaeus, c. 216—c. 276). **M.** a îmbinat eclectic *zoroastrismul* cu elemente gnostice, creştine şi budiste. A exprimat concepţia despre lume a

Scanned with OKEN Scanner

maselor populare și protestul acestora împotriva începuturilor exploatării feudale. El susținea că lumea a apărut ca urmare a luptei veșnice dintre cele două principii: *binele* (lumina) și *răul* (întunericul, identificat cu materia). Pentru eliberarea principiului binelui, care ar fi fost făcut prizonier de către principiul răului, precum și pentru a se ajunge la „adevărata știință", **m.** cerea practicarea *ascezei* și a celibatului. Adepții săi erau împărțiți în auditori (neofiți) și desăvîrșiți. Cultul era alcătuit din rugăciuni, post și cîntece. În evul mediu, **m.** a generat numeroase *erezii* creștine (bogomilii, catarii, albigenzii etc.).

MANNHEIM, Karl (1893—1947), filozof și sociolog german. A fost profesor de sociologie la Frankfurt am Mein și Londra; elev al lui Max Weber dar cu o formație teoretico-gnoseologică datorată școlii lui Rickert și Husserl. Domeniul principal de cercetare al lui **M.** l-a constituit sociologia cunoașterii, pe care a fundamentat-o printr-o asimilare specifică a rezultatelor sociologiei teoretice germane și a concepției materialiste a istoriei, rămînînd însă predominant pe terenul idealismului. **M.** a urmărit să trateze sistematic *factorii* care determină gîndirea grupurilor sociale, considerînd sociologia cunoașterii drept o „știință empirică a faptelor", care are ca temă de studiu „gîndirea reală" a grupurilor umane. Pornind de la istorismul lui Troeltsch, dar și de la Marx și Freud, **M.** considera cunoașterea nu ca pe un fapt al gîndirii pure, ci ca un rezultat al convietuirii active în societate. Într-un spirit relativist, **M.** considera *ideologia* ca *falsă conștiință*, ca interpretare spontan sau conștient denaturată a realității, determinată de diferitele poziții sociale ale oamenilor, negînd astfel valoarea ei cognitivă reală. **M.** și-a imaginat și un nou tip de om al viitorului, în formarea căruia ar trebui să se pornească „de la modele religioase", ceea ce, evident, arată cît de mult a rămas **M.** între limitele conștiinței burgheze a timpului. *Op. pr.:* „Suflet și cultură" (1918), „Ideologie și utopie" (1929), „Asupra problematicii sociologiei în Germania" (1929), „Sociologia cunoașterii" (1931), „Temele contemporane ale sociologiei" (1932), „Omul și societatea în epoca reconstrucției" (1935), „Diagnosticul epocii noastre" (1943), „Libertate, putere și planificare democrată" (postum, 1950).

„MANUSCRISE ECONOMICE-FILOZOFICE DIN 1844", lucrare neterminată a lui Marx și rămasă în manuscris, în care sînt consemnate rezultatele propriei sale dezvoltări filozofice: procesul trecerii lui Marx pe pozițiile *comunismului științific*, ale *materialismului dialectic și istoric*, prin valorificarea critică și depășirea economiei politice clasice burgheze, a *antropologismului* lui Feuerbach și a dialecticii idealiste hegeliene. De o însemnătate excepțională este critica „dialecticii absolute" a lui Hegel, dezvăluirea influenței exercitate de *idealismul absolut* hegelian asupra interpretării categoriilor și principiilor dialecticii („depășirea", „negarea negației", „contradicția" etc.). În cadrul acestei critici, Marx își expune propria sa interpretare materialistă asupra dialecticii, concepută ca teorie a dezvoltării realității obiective (naturală și socială), a cunoașterii acesteia în cadrul practicii sociale. În această lucrare elaborează Marx interpretarea sa materialistă asupra conceptelor de *practică socială* (de transformare a ambianței, de autoconstituire a ființei umane) și de *înstrăinare* (demonstrînd că înlăturarea înstrăinării omului de sine însuși e posibilă numai prin înlăturarea proprietății private, adică prin instaurarea orînduirii comuniste). În **„M.e.-f. din 1844"** sînt expuse, de asemenea, bazele teoretice (filozofice) ale *umanismului* marxist: analiza structurii și dinamicii *condiției umane*, a modului de existență specific omului.

Scanned with OKEN Scanner

MARBURG *(Şcoala de la* **M.)**, orientare „logică-metodologică" în *neokantianism*, întemeiată de H. Cohen la sfîrşitul secolului trecut şi reprezentată de P. Natorp, E. Cassirer, A. Liebert ş.a. În opera lor istorică-filozofică, care premerge celei sistematice, şi apoi în sistemele proprii, reprezentanţii acestei şcoli au interpretat întreaga istorie a filozofiei ca fiind istoria kantianismului, iar din filozofia kantiană au exclus doctrina *„lucrului în sine"* şi rolul sensibilităţii, ajungînd la un idealism subiectiv în care activitatea constructivă a gîndirii, obiectele abstracte şi ideale create de aceasta sînt prezentate ca fiind adevărata realitate. Deşi susţineau formalismul în logică, în teoria cunoaşterii şi în filozofia culturii, neokantienii din *Şcoala de la* **M.** păstrau în parte tradiţiile *raţionalismului* şi ale liberalismului, contracarînd orientarea spre *iraţionalism* din cadrul filozofiei vremii. Reprezentanţii *Şcolii de la* **M.** au pus în evidenţă importanţa *constructivismului* pentru elaborarea sistemelor ştiinţei moderne, precum şi ideea filozofiei ca sistem al disciplinelor filozofice fundamentale. În domeniul eticii şi al concepţiilor social-politice şi juridice, şcoala a fost reprezentată de R. Stammler, K. Vorländer şi de *revizionismul* neokantian al lui Ed. Bernstein, K. Schmidt, M. Adler, adepţi ai *socialismului etic*.

MARC AURELIU (Marcus Aurelius Antoninus; 121—180), împărat roman (161—180) şi filozof, reprezentant al *stoicismului* tîrziu. Scrierea sa „Către mine însumi" (trad. rom. 1923), pătrunsă de accente religioase şi pesimiste, recomandă învingerea vicisitudinilor vieţii prin întoarcerea spre lumea lăuntrică a individului şi *autoperfecţionarea* morală.

MARCEL, Gabriel (1889—1973), filozof francez, iniţiator al *existenţialismului* catolic, profesor la Sorbona. **M.** distinge „lumea obiectivităţii", obiect al ştiinţei şi al cunoaşterii raţionale, de sfera *„existenţei"*; Dumnezeu îi aparţine acesteia din urmă. În lumea ştiinţei, „lume sfărîmată", (monde cassé), tot ce este concret şi personal se nimiceşte, totul devine abstract, impersonal. În lumea „existenţei", relaţiile sînt între *persoane*, raporturile raţionale sînt înlocuite de cele afective-etice (Dumnezeu, „tu-ul divin, fiind, de ex., accesibil numai *iubirii*, nu *raţiunii)*. Existenţialismul religios al lui **M.** conţine totuşi o nuanţă de critică sui-generis a formelor impersonale, reificate ale culturii burgheze moderne. *Op. pr.:* „Jurnal metafizic" (1927), „A fi şi a avea" (1928), „Misterul fiinţei" (2 vol., 1951), „Oamenii împotriva umanului" (1951), „Oamenii împotriva umanului" (1954), „Filozoful şi pacea" (1964).

MARCUSE, Herbert (n. 1898), filozof şi sociolog american de origine germană. Reprezentant al *Şcolii de la Frankfurt*. Concepţiile sale, care au avut o evoluţie complexă, contradictorie, s-au format sub influenţa *„filozofiei vieţii"*, *fenomenologiei*, a *existenţialismului* şi *freudismului*. În acest spirit, cu remanenţe subiectiviste, **M.** a interpretat moştenirea filozofică a lui Marx, aflată permanent în centrul preocupărilor sale, prin prisma unui *umanism* abstract, şi mai ales a filozofiei lui Hegel, îndreptîndu-şi atenţia îndeosebi asupra *ontologiei* (conceptul istoricităţii) şi a filozofiei sociale (conceptul de *alienare*, teoria „transformării revoluţionare a societăţii"), şi concepînd dialectica — prin absolutizarea momentului ei negativ — ca *negare* totală a realităţii. Pe acest fundament teoretic se întemeiază critica ascuţită a ideologiei fasciste, precum şi, mai tîrziu, critica societăţii contemporane, „societatea industrială avansată" (în care include atît sistemul capitalist cît şi pe cel socialist). Luînd ca model societatea americană, el relevă faptul că prin crearea şi satisfacerea unor nevoi false, prin efectul aplatizant şi uniformizator al mijloacelor de comunicare în masă,

Scanned with OKEN Scanner

această societate sărăcește și mutilează personalitatea („desublimarea represivă"), îndoctrinează și manipulează pe membrii săi, abolește *opinia publică* critică, protestatară. Preponderența dimensiunii tehnologice impune forme de gîndire și de comportament cu o singură dimensiune, formează în proporție de masă un tip de om unidimensional. Mecanismul „toleranței represive" determină un proces de „integrare" a clasei muncitoare în totalitatea socială dată, prin care ea pierde rolul de forță revoluționară reală, rămînînd o clasă revoluționară potențială, „în sine". Radicalizarea ei depinde de „catalizatorii" aflați în afara rîndurilor sale: „forțele marginale" ale societății, lumpenproletariatul, „outsider"-ii, precum și studențimea și intelectualitatea de stînga, minoritățile și populația de culoare asuprită, masele din țările lumii a treia. Negînd, totodată, experiența pozitivă a construcției socialiste și rolul de avangardă revoluționară al partidelor comuniste, **M.** nu poate oferi o perspectivă eficientă pentru o acțiune socială de depășire a societății capitaliste contemporane, prefigurarea societății viitoare non-represive, întemeiate pe jocul liber al facultăților umane (al cărei precursor e considerat Schiller), dovedindu-se a fi o *utopie* estetică, în care un rol decisiv îi revine *Erosului* și fanteziei descătușate, eliberate de îndatorirea represivă a muncii. Cu toate limitele concepției sale, gîndirea lui **M.** a cunoscut în ultima vreme o evoluție în care critica societății capitaliste se adîncește, iar ponderea interesului pentru rolul proletariatului ca principal agent activ al transformărilor istorice, crește. Totodată ideea necesității înlocuirii revoluționare a capitalismului „tardiv" prin socialism a devenit dominantă. *Op. pr.:* „Ontologia lui Hegel și bazele unei teorii a istoricității" (1932), „Eros și civilizație" (1955), „Omul unidimensional" (1964), „Cultură și societate" (1965), „Sfîrșitul utopiei" (1967), „Eseu despre eliberare" (1969), „Contrarevoluția și revolta" (1972). În lb. rom. au apărut „Scrieri filozofice" (1977).

MARINESCU, Gheorghe (1863—1938), medic, întemeietorul neurologiei românești. A luat atitudine și în unele probleme filozofice, susținînd că *viața* este de esență materială, și a combătut teoriile idealiste din biologie. El a conceput *evoluția* ca o lege generală a *materiei* sub toate formele ei de existență, conferind ideii de evoluție valoarea de principiu filozofic. **M.** a susținut valabilitatea *determinismului* și a *cauzalității* naturale în domeniul biologiei și a adus contribuții personale la explicarea materialistă a fenomenelor psihice inferioare. *Op.* filozofice: „Materie, viață și celulă" (1914), „Determinism și cauzalitate în domeniul biologiei" (1938).

MARITAIN, Jacques (1882—1973), filozof francez, reprezentant principal al *neotomismului*. În 1948 s-a stabilit în S.U.A., ca profesor la Universitatea din Princeton. Respingînd *raționalismul* cartezian, în care vedea „păcatul originar" al filozofiei moderne, dar și *iraționalismul* bergsonian, **M.** caută să realizeze, sprijinindu-se pe doctrina lui Toma d'Aquino, o conciliere „între grație și natură, între credință și rațiune, între teologie și filozofie". În concepțiile sale sociale se întîlnesc elemente de critică a *capitalismului* contemporan de pe pozițiile „democrației creștine". *Op. pr.:* „Elemente de filozofie" (1923), „Știință și înțelepciune" (1935), „De la Bergson la Toma d'Aquino" (1947), „Omul și statul" (1953), „Filozofia morală" (1966).

MARKOVIĆ, Mihailo (n. 1923), filozof iugoslav, profesor la Universitatea din Belgrad. A studiat probleme de logică și gnoseologie, semantică etc. *Op. pr.:* „Formalismul în logica modernă", „Conceptul de logică" (în lb. engl.), „Teoria dialectică a semnificației".

Scanned with OKEN Scanner

MARKOVIĆ, Svetozar (1846—1875), scriitor şi filozof democrat-revoluţionar sîrb. L-a cunoscut pe K. Marx şi a aderat la Internaţionala I (reprezentant al acesteia pentru Serbia), fără a depăşi însă limitele materialismului premarxist şi ale *socialismului utopic.* A combătut *romantismul* evazionist şi estetica idealistă, militînd pentru o literatură naţională realistă. *Op. pr.:* „Versificatorul şi ideea" (1868), „Realismul în poezie" (1870).

MARSILIO DE PADOVA (c. 1280—1342 sau 1343), publicist şi gînditor italian, unul dintre primii teoreticieni ai statului laic în Europa apuseană. În lucrarea sa „Apărătorul păcii" („Defensor pacis", 1324) s-a opus pretenţiilor papii la puterea lumească şi a formulat ideea suveranităţii poporului, fără să includă însă în noţiunea de „popor" masele muncitoare. În 1327 a fost declarat eretic şi excomunicat de biserică, găsind adăpost la împăratul german Ludovic al IV-lea, pe care l-a sprijinit în lupta sa împotriva papalităţii.

MARTI, José (1853—1895), democrat-revoluţionar, erou naţional al poporului cuban, unul dintre conducătorii şi ideologii mişcării de eliberare a poporului cuban de sub jugul colonialiştilor spanioli, poet şi publicist. S-a încadrat din tinereţe în activitatea revoluţionară pentru independenţa Cubei. A luat parte la crearea Partidului revoluţionar cuban (1892) şi a elaborat statutul acestuia. Între 1892 şi 1895 s-a dedicat organizării răscoalei revoluţionare pentru eliberarea Cubei (1895), în timpul căreia a căzut eroic în luptă. În lucrările sale filozofice, deşi s-a manifestat ca materialist inconsecvent, M. şi-a relevat optimismul, convingerea în posibilitatea înlăturării cauzelor răului social, în victoria finală a forţelor progresiste. Este autor al mai multor cicluri de poezii scrise în spirit revoluţionar-romantic şi patriotic.

MARX, Karl (1818—1883), fondatorul *comunismului ştiinţific,* al filozofiei clasei muncitoare — *materialismul dialectic şi istoric* — şi al economiei politice ştiinţifice, învăţător şi conducător al proletariatului internaţional. M. s-a născut la 5 mai 1818 în oraşul Trier din Germania. A studiat dreptul la Universitatea din Bonn şi apoi istoria şi filozofia la Universitatea din Berlin. În aceeaşi perioadă, M. se alătură grupului *hegelienilor de stînga* („tinerii hegelieni"). În 1841 M. şi-a susţinut teza de doctorat: „Deosebirea dintre filozofia naturii la Democrit şi filozofia naturii la Epicur". Deşi în această lucrare se situa încă pe poziţii idealiste, M. se distingea de „tinerii hegelieni" prin concepţia sa politică democrat-revoluţionară, prin tendinţa de a lega filozofia şi lupta ideologică de activitatea revoluţionară a maselor populare. În 1842, M. se întoarce la Bonn şi devine redactorul „Gazetei renane" („Rheinische Zeitung") din Köln, care se transformă sub conducerea lui într-un organ al democraţiei revoluţionare, dar care este curînd interzisă de guvernul prusac. În această perioadă se conturează trecerea lui M. de la idealism la elaborarea *materialismului dialectic* şi a *materialismului istoric,* de la democratismul revoluţionar la *socialismul ştiinţific.* În 1843, M. se căsătoreşte cu Jenny von Westphalen. În noiembrie se mută la Paris, unde editează (februarie 1844), împreună cu A. Ruge, „Analele germano-franceze" („Deutsch-Französische Jahrbücher"). Aici publică articole remarcabile cum sînt „Contribuţii la critica filozofiei hegeliene a dreptului" şi „Problema evreiască", în care M. proclama „critica necruţătoare a tot ce există" şi făcea apel la mase şi la proletariat. În august 1844, cînd M. se întîlneşte la Paris cu Engels, începe marea lor colaborare şi prietenie. M. s-a ocupat în mod deosebit de economia politică, dînd o primă şi aprofundată analiză critică a economiei politice burgheze în *„Manuscrise economice-filozofice din 1844".* În

Scanned with OKEN Scanner

această lucrare **M.** abordează în mod exemplar problema *înstrăinării*, a dezumanizării omului în condiţiile orînduirii exploatatoare. În 1844 **M.** şi Engels au scris „*Sfînta familie*“, în care încep să pună bazele concepţiei materialiste asupra istoriei. În 1845 **M.** scrie „*Tezele asupra lui Feuerbach*“, în care combate filozofia contemplativă şi schiţează o nouă concepţie despre om, întemeiată pe noţiunea de *practică* şi pe recunoaşterea esenţei sociale a fiinţei umane. În „*Ideologia germană*“, scrisă de **M.** şi Engels în 1845—1846, şi în „*Mizeria filozofiei*“, publicată de **M.** în 1847, sînt elaborate fundamentele concepţiei materialiste asupra istoriei şi ale teoriei comunismului ştiinţific, odată cu combaterea socialismului mic-burghez şi a concepţiilor lui B. Bauer, Stirner, Proudhon etc. Criticînd în toate aceste lucrări dialectica idealistă a lui Hegel, **M.** a preluat sîmburele ei raţional, dezvoltînd *dialectica* ca teorie a realităţii şi ca metodă de gîndire şi îmbinînd-o organic cu interpretarea filozofică materialistă a naturii, societăţii şi gîndirii. Din însărcinarea Congresului al II-lea al Ligii comuniştilor, la care aderaseră în 1847, **M.** şi Engels elaborează programul acesteia, cunoscut sub numele de „*Manifestul Partidului Comunist*“, apărut în februarie 1848. În acest prim document-program al partidului revoluţionar al proletariatului internaţional, **M.** şi Engels au expus concepţia comunistă despre lume, teoria *luptei de clasă* a proletariatului, au fundamentat concepţia despre rolul istoric al *proletariatului* şi despre pieirea inevitabilă a capitalismului. **M.** înfiinţează la Köln „Noua gazetă renană“ („Neue Rheinische Zeitung“, iunie 1848 — mai 1849). După înfrîngerea revoluţiei din Germania, **M.** este expulzat succesiv din Germania şi Franţa şi se stabileşte definitiv la Londra. În 1850, elaborează lucrarea „Luptele de clasă din Franţa“, iar în 1852 termină opera „Optsprezece Brumar al lui Ludovic Bonaparte“. În aceste lucrări se face bilanţul experienţei revoluţiilor burghezo-democratice din 1848—1849 şi sînt abordate probleme teoretice importante ca: legile dezvoltării sociale, natura şi rolul *statului*, necesitatea *dictaturii proletariatului* ş.a. **M.** şi Engels îşi continuă activitatea lor revoluţionară şi, datorită lor, la 28 septembrie 1864 este întemeiată, la Londra, Asociaţia Internaţională a Muncitorilor (Internaţionala I). **M.** a întocmit „Manifestul constitutiv“ şi aproape toate documentele mai importante ale acestei organizaţii. În aceeaşi perioadă, **M.** lucrează intens la principala sa operă, „Capitalul“. În 1859 apare lucrarea lui **M.** „Contribuţii la critica economiei politice“. În celebra „Prefaţă“ a acestei lucrări, **M.** face o expunere sintetică a tezelor fundamentale ale materialismului istoric, iar în „Introducere“, publicată ca anexă la „Contribuţii...“, el fundamentează metoda ştiinţifică a economiei politice, caracterizează procedeul ridicării de la abstract la concret, raportul dintre *logic şi istoric* etc. În 1867 apare la Hamburg primul volum al operei fundamentale a lui **M.**, „Capitalul“, consacrată analizei procesului de producţie al capitalului. Al doilea şi al treilea volum ale acestei opere au apărut după moartea lui **M.**, fiind pregătite pentru tipar de către Engels. Volumul al IV-lea al „Capitalului“, intitulat „Teorii asupra plusvalorii“, consacrat analizei critice a teoriilor economice, a fost publicat după moartea lui Engels. **M.** a desăvîrşit teoria valorii bazată pe muncă, a elaborat teoria plusvalorii, piatra unghiulară a economiei politice marxiste. **M.** a elaborat şi a expus concepţia sa filozofică nu numai în lucrările propriu-zis filozofice, ci şi în opera sa economică, îndeosebi în „Capitalul“. „Dacă Marx — a spus Lenin — nu a lăsat o «Logică» el ne-a lăsat în schimb *logica* «Capitalului»... În «Capitalul» a fost aplicată la o singură ştiinţă logica, dialectica şi teoria cunoaşterii a materialismului...“ În lucrări ca „Războiul civil din Franţa“ (1871) sau „Critica

Scanned with OKEN Scanner

programului de la Gotha“ (1875), **M.** dezvoltă teze fundamentale ale comunismului ştiinţific, făcînd o analiză şi o generalizare profundă a experienţei istorice a Comunei din Paris şi a perspectivelor luptei de clasă a proletariatului, dezvoltînd teoria revoluţiei proletare, a statului şi dictaturii proletariatului. **M.** a militat consecvent pentru unitatea mişcării muncitoreşti internaţionale. Aprecierile făcute de **M.** în diferite lucrări cu privire la unele momente din istoria poporului român, la limba şi cultura română, şi îndeosebi la problemele luptei pentru eliberarea socială şi unitatea naţională, pentru independenţa de stat a ţărilor româneşti, constituie caracterizări de mare valoare teoretică. În România, primele traduceri din lucrările lui **M.** au apărut în 1883, iar printre cele dintîi lucrări editate se numără: „Manifestul Partidului Comunist“ (1892), „Cuvîntul despre problema liberului-schimb“ (1893), „Muncă salariată şi capital“ (1911). De la Eliberarea ţării au fost traduse din operele lui **M.** şi Engels 76 de titluri. Pînă în prezent au apărut 33 volume din „Operele“ lor. La 14 martie 1883, **M.** a încetat din viaţă în exil, la Londra, unde este înmormîntat. Actualitatea şi vitalitatea învăţăturii lui **M.** sînt demonstrate de aplicarea ei în practica construcţiei socialismului şi comunismului, de lupta maselor de oameni din toate ţările. După cum a apreciat Congresul al XI-lea, Programul P.C.R. constituie expresia marxismului creator în România.

MARXISM, concepţie revoluţionară unitară despre lume, societate, om şi gîndire a clasei muncitoare şi a partidului său, fondată în secolul 19 de *Karl Marx* şi *Friedrich Engels*. Ei au preluat critic ceea ce era valoros în gîndirea filozofică, economică şi social-politică anterioară şi contemporană lor şi au creat o concepţie nouă care a revoluţionat gîndirea. Fundamentul filozofic al **m.** în ansamblul său, al teoriei sale economice şi al celei politice *(socialismul ştiinţific)* este *materialismul dialectic şi istoric*. Îmbinînd în mod armonios obiectivitatea cu partinitatea, spiritul ştiinţific cu cel revoluţionar, în confruntare cu concepţiile retrograde, **m.** a constituit şi constituie arma teoretică în activitatea practică a partidelor comuniste şi muncitoreşti, în lupta pentru transformarea radicală a societăţii, pentru lichidarea orînduirii capitaliste, pentru făurirea societăţii socialiste şi comuniste. *V.I. Lenin* şi alţi militanţi de seamă ai mişcării muncitoreşti au continuat opera lui Marx şi Engels, dezvoltînd-o creator, în noi condiţii istorice. Teorie deschisă, aflată în continuă devenire, **m.** se dezvoltă şi se îmbogăţeşte permanent — în raport cu schimbările ce se produc în viaţa social-economică, în practica revoluţionară, în cunoaşterea universală — prin gîndirea cutezătoare a partidelor comuniste şi muncitoreşti, care îşi elaborează de-sine-stătător linia politică, strategia şi tactica revoluţionară, ţinînd seama de condiţiile istorice-concrete, de experienţa specifică şi nivelul de dezvoltare al fiecărei ţări. O contribuţie importantă la îmbogăţirea creatoare a **m.** au adus Partidul Comunist Român, secretarul general al partidului, tovarăşul *Nicolae Ceauşescu*. **M.** se bucură de o uriaşă răspîndire şi forţă de atracţie, fiind expresia teoretică a proceselor revoluţionare contemporane. V. şi *dialectică; Engels, Friedrich; filozofie; Lenin, V.I.; Marx, Karl; materialism dialectic; materialism istoric; Programul Partidului Comunist Român; socialism ştiinţific.*

MARXISM-LENINISM, v. **ENGELS, Friedrich; LENIN, Vladimir Ilici; MARX, Karl; MARXISM.**

MASARYK, Thomás (1850—1937), filozof şi om politic ceh, fondatorul concepţiei denumite masarykism, care a ocupat un loc de frunte printre curentele nemarxiste ale gîndirii din Cehoslovacia. Filozofia lui **M.** (el o numea „realism“) nu se distinge prin consecvenţă. Ea reprezintă o îmbinare

Scanned with OKEN Scanner

de empirism, pozitivism (caracteristică în special pentru operele sale din tinereţe) şi idei iraţionaliste, etico-religioase. După opinia lui **M.**, religia intră în drepturile ei atunci cînd cunoaşterea încearcă să depăşească graniţele fenomenelor şi se pune problema sensului existenţei umane, a sensului istoriei. Prin religie el nu înţelege teologia ortodoxă şi credinţa bazată pe „convingerea morală". **M.** a promovat un umanism abstract şi un program de reforme burgheze (teoria „lucrurilor mărunte", a perfecţionării morale) întemeiat pe o orientare social-politică reformistă. *Op. pr.:* „Bazele logicii concrete, clasificarea şi sistemul ştiinţelor" (1885), „Omul contemporan şi religia" (1896—1898), „Problema socială" (1898), „Manual de sociologie. Esenţa şi metodele sociologiei" (1900—1901).

MASĂ, mărime caracteristică a unui corp, dată de raportul dintre forţa care se exercită asupra corpului şi acceleraţia pe care acesta o capătă. **M.** *inertă*, măsură a inerţiei corpurilor. **M.** *grea* (sau *gravitaţională*), măsură a capacităţii corpurilor de a crea cîmp gravitaţional. **M.** *critică*, masa unui bloc de material radioactiv în care se poate produce o reacţie nucleară în lanţ.

MASE POPULARE, totalitate a claselor şi păturilor sociale dintr-o etapă istorică determinată, ale căror interese fundamentale concordă cu cerinţele dezvoltării societăţii şi care acţionează în sensul *progresului* istoric. Cuprinzînd în primul rînd pe oamenii muncii, **m.p.** reprezintă, în formaţiunile antagoniste, imensa majoritate a populaţiei, iar în socialism, ca urmare a desfiinţării relaţiilor de exploatare, înglobează întreaga populaţie. *Materialismul istoric* relevă rolul hotărîtor al **m.p.** în viaţa societăţii; prin activitatea lor complexă — economică, politică, culturală — ele deschid drum acţiunii legilor obiective ale istoriei, reprezentînd adevărate forţe motrice ale progresului. Pe măsura dezvoltării economice, politice, culturale a societăţii, creşte nivelul de conştiinţă şi de organizare al **m.p.** Accelerarea progresului social este condiţionată, la rîndul.ei, de amploarea şi de intensitatea participării **m.p.** la transformările revoluţionare. În epoca contemporană se afirmă tot mai puternic rolul **m.p.,** al popoarelor în viaţa internaţională. *Clasa muncitoare* este forţa socială cea mai înaintată în ansamblul **m.p.,** pe care le uneşte, sub conducerea sa, în lupta pentru pace, democraţie şi socialism. „În evoluţia progresistă a soeietăţii omeneşti contribuţia decisivă o aduc masele largi populare, lupta lor conştientă pentru făurirea propriei istorii, în concordanţă cu cerinţele legităţilor obiective ale dezvoltării sociale" (Nicolae Ceauşescu). Societatea socialistă asigură manifestarea calitativ superioară a rolului hotărîtor al **m.p.** în dezvoltarea tuturor domeniilor vieţii sociale iar pe măsura înaintării spre comunism se accentuează procesul de omogenizare a societăţii, de formare a poporului muncitor unic. V. şi *popor*.

MASSIS, Henri (1886—1970), scriitor şi filozof francez, reprezentant al *neotomismului*, membru al Academiei franceze. Ca şi J. Maritain, condamnă cultura modernă, de pe poziţii religioase, pentru *scientismul*, *raţionalismul* şi *umanismul* ei „*antropocentric*". Obsedată de „nou", epoca modernă s-ar fi depărtat de „marile speculaţii ale teologilor" şi ar fi distrus cultura. De aceea, restauraţia tomistă ar fi echivalentă, după **M.,** cu o revenire la cultură. *Op. pr.:* „Apărarea Occidentului" (1927), „Ideile rămîn" (1941), „Occidentul şi destinul său" (1956).

MAŞINĂ, realizare artificială a omului destinată, în calitate de mijloc de producţie, să înlocuiască sau să amplifice (unilateral) capacitatea sa de lucru. Din punctul de vedere al fizicii, cele mai simple **m.** sînt cele care fac mai convenabilă aplicarea forţei musculare umane sau transmit mişcarea mecanică (lanţuri cinematice);

Scanned with OKEN Scanner

dar, în mod curent, prin **m.** se înțeleg dispozitive în care au loc și transformări de *energie* (de ex., **m.** termică, motorul electric). O altă clasă de **m.** sînt cele în care are loc, mai ales, o prelucrare de *informație* (**m.** de calcul, **m.** cibernetice, automate). **M.** fără evidente manifestări mecanice se numesc *aparate*. Din punct de vedere economic, **m.** este, înainte de toate, o unealtă de producție, care sporește productivitatea muncii; prin aceasta, perfecționarea **m.** este un factor esențial al dinamicii istoriei. Termenul **m.** era cunoscut și în antichitate (Lucretiu). Introducerea și extinderea **m.** în viața societății au adus cu sine atît accentuarea *diviziunii sociale a muncii*, cît și necesitatea specializării (deci, creșterea calificării muncii) și complexificarea vieții economice; totodată a contribuit la apariția unui mod specific de conceptualizare și de evaluare, axat pe relația cauzală naturală și pe aprecierea rezultatului obiectiv și a eficienței lor materiale. Însăși viziunea „mecanică" asupra universului (elaborată în sec. 17—18), afirmarea teoriilor progresului social sau a teoriei *determinismului natural și economic* sînt un reflex ideologic-teoretic al dezvoltării economice propulsată de mașinism. Dezvoltarea rapidă a **m.** energetice și a **m.**-unelte a caracterizat prima *revoluție industrială*. În orînduirea capitalistă, **m.** este un instrument de exploatare și de *înstrăinare*, beneficiarii efectelor folosirii ei fiind proprietarii mijloacelor de producție, deci și ai **m.**, iar muncitorii devenind „anexe" ale **m.** sau șomeri, ca urmare directă a extinderii mașinismului. Socialismul pune **m.** în slujba *progresului* social, material și spiritual, trecînd-o din proprietatea particulară a capitaliștilor în proprietatea socială a producătorilor, lărgind continuu producția materială, eliberîndu-l pe om din poziția de „anexă a **m.**" și risipind coșmarul unei lumi dominate de tehnică *(tehnocrație)* sau chiar de **m.**-roboți. Deși au o existență obiectivă, reală, ca și lucrurile sau procesele naturale, **m.** se constituie prin mijlocirea societății, și fac parte din *civilizație*, respectiv din cultura materială a societății. **M.** servesc nu numai producția (sau războiul) ci și viața curentă, confortul sau cercetarea științifică etc. Unele **m.** sînt construite prin analogie sau similitudine funcțională cu organismele vii, program pe care și-l propune astăzi *bionica*. De asemenea, înțelegerea organismelor vii a profitat de pe urma analogiei cu **m.**, vorbindu-se frecvent despre „mecanismele vieții". Un model mecanic al organismului animal a fost propus de Descartes și extins la om, cu o sută de ani mai tîrziu, de către medicul La Mettrie („omul-**m.**"). În sec. 19, organismul a fost considerat mai ales ca o **m.** energetică, iar în ultimele decenii, ca o **m.** informațională. Aceste considerente nu trebuie să piardă însă din vedere specificul calitativ al vieții, care este legat de un anumit substrat, de o substanță caracteristică (proteine și acizi nucleici) și nicidecum de o misterioasă „forță vitală" (sau *suflet*, *entelehie* etc.). **M.** propriu-zise (tehnice) au un randament și o precizie mult mai ridicate decît randamentul funcțional al ființelor vii, dar comportarea lor este rigidă și strict specializată. O diferență esențială între organisme și **m.** constă în dezvoltarea ontogenetică și filogenetică a primelor, în timp ce ultimele sînt create de om. De asemenea, **m.** sînt alcătuite prin alăturarea unor piese izolate, detașabile și înlocuibile, în timp ce organele ființelor vii apar ca diferențieri ale unei individualități primare (ou, embrion etc.) care se dezvoltă apoi permanent și complex ca *ființă*, într-un mediu grupal sau social, modelată de acest mediu. V. și *automat*.

MATEMATIZARE, etapă a construcției teoriilor științifice, care presupune utilizarea conceptelor matematice în formularea *ipotezelor* și a procedurilor de *deducție* matematic standardizate în derivarea logică a consecințelor. Teoriile supuse **m.** presupun

Scanned with OKEN Scanner

un înalt nivel de elaborare teoretică, de idealizare și abstracție, care să le permită folosirea efectivă a *simbolurilor*, *modelelor* și structurilor matematice. **M.** teoriilor le aduce acestora o serie de avantaje logice și metodologice: organizare deductivă riguroasă, determinare și precizare a *semnificațiilor*, posibilitate de aplicare a metodelor *axiomatizării* și *formalizării*, posibilitate de testare, de autofundare pe o experiență provocată și controlată teoretic, capacitate predictivă remarcabilă, posibilitatea formulării ipotezelor logico-matematice (gen superior al conjecturilor teoretice), construirea unor *metateorii* exacte. O teorie matematizată manifestă astfel nu numai o mare capacitate productivă, o performanță structurantă deosebită, ci și un înalt grad de explicitare și întemeiere.

MATERIALISM, orientare fundamentală în filozofie, care, în opoziție cu *idealismul*, dă un răspuns adecvat problemei fundamentale a filozofiei (problema raportului dintre *materie* și *conștiință*, dintre existență și gîndire), considerînd materia, existența, ca factor primordial, iar conștiința, gîndirea, ideile, ca factor secund, derivat. **M.** afirmă că lumea este prin natura ei materială, că ea constituie o realitate obiectivă, independentă de conștiința omului, că natura este necreată și nepieritoare, iar procesele din univers se desfășoară potrivit legilor obiective. Privind conștiința, gîndirea, ca o însușire a materiei, iar ideile ca un produs și, totodată, ca o reflectare a lumii materiale, **m.** afirmă cognoscibilitatea lumii. Putem deosebi un **m.** *spontan* (sau *realism naiv*), care constă în convingerea proprie tuturor oamenilor și izvorîtă din însăși practica vieții de toate zilele, despre existența obiectivă a realității înconjurătoare și un **m.** *filozofic*, conștient, care presupune și o elaborare rațională sistematică, o generalizare a convingerilor **m.** spontane. Prin însăși esența sa, **m.** este legat de știință și este principial opus *religiei*, *agnosticismului*, oricărei mistici și *misologii*, constituind fundamentul teoretic al *ateismului*. **M.** s-a dezvoltat de-a lungul istoriei culturii în interacțiune cu științele; filozofia materialistă a generalizat rezultatele științelor și, la rîndul ei, a favorizat, prin rezolvarea problemelor teoretice și metodologice fundamentale, ridicate de dezvoltarea științelor, progresul acestora. Ca atare, **m.** a fost, de regulă, concepția despre lume a claselor sociale progresiste, interesate în cunoașterea adecvată a lumii, în dezvoltarea științelor și a forțelor de producție. Corespunzător fazelor de dezvoltare a cunoașterii științifice, **m.** a îmbrăcat și el în cursul istoriei forme diferite. Primele doctrine filozofice materialiste propriu-zise au apărut în societatea sclavagistă, și anume în Grecia, India și China antică, aproximativ în sec. 7—6 î.e.n. **M.** antic, ai cărui reprezentanți au fost filozofii din Milet, Heraclit din Efes, Democrit, Epicur ș.a. în Grecia, Lao-țzî, Van Ciun ș.a. în China, adepții școlii *carvaka* sau *lokayata* din India, au exprimat în general ideologia păturilor progresiste. Datorită faptului că în antichitate științele experimentale ale naturii nu se constituiseră ca atare, **m.** antic a fost un **m.** naiv, bazat pe observarea nemijlocită a naturii; în cadrul său, rezolvarea principial corectă a problemelor filozofice, intuițiile și ipotezele profunde (de ex., ipoteza structurii atomice a materiei) se îmbinau cu explicații naive ale diverselor fenomene concrete. **M.** antic s-a asociat adeseori cu o concepție *dialectică spontană*, potrivit căreia lumea este în continuă mișcare și schimbare. În evul mediu, în condițiile predominării idealismului teologic, linia **m.** a fost reprezentată, în anumite limite, de gînditorii Ibn-Sina, Ibn-Roșd, de *nominalism* și de *averroism*. O nouă perioadă de înflorire a **m.** a avut loc în sec. 17—18, în strînsă legătură cu progresul științelor naturii, determinat, la rîndul său, de formarea și de extinde-

Scanned with OKEN Scanner

rea producţiei capitaliste. Apare astfel o o nouă formă istorică a **m.**, care, exprimînd concepţia despre lume a burgheziei ascendente, s-a dezvoltat în luptă cu *scolastica* şi cu ideologia feudală religioasă, în genere. Reprezentanţii săi cei mai însemnaţi au fost Fr. Bacon, Th. Hobbes, în Anglia, B. Spinoza, în Olanda, şi materialiştii francezi din sec. 18 (Diderot, Holbach, Helvétius ş.a.). Luptînd împotriva idealismului, **m.** sec. 17—18 a contribuit la aprofundarea categoriei de materie şi a legăturii dintre *materie* şi *mişcare*, la dezvoltarea teoriei materialiste a cunoaşterii şi a metodologiei materialiste, la fundamentarea filozofică a ateismului. **M.** acestei perioade a fost un **m.** *metafizic*, deoarece s-a îmbinat cu metoda *metafizică*. Totodată, datorită faptului că în acea vreme cele mai dezvoltate ştiinţe erau matematica şi mecanica, **m.** sec. 17—18 a fost un **m.** *mecanicist*. În sec. 19, **m.** a fost dezvoltat de L. Feuerbach, precum şi de *democraţii revoluţionari*. **M.** premarxist a avut un caracter inconsecvent; el nu s-a putut extinde la interpretarea fenomenelor sociale. Din această cauză şi datorită metodei sale metafizice, a reducerii cunoaşterii la reflectarea pasivă a realităţii obiective, **m.** premarxist a avut un caracter contemplativ; el nu a înţeles importanţa activităţii *practice* transformatoare a omului, în activitatea de cunoaştere şi în dezvoltarea societăţii în general. Forma cea mai înaltă şi pe deplin consecventă a **m.** o constituie **m.** *dialectic*. După apariţia **m.** dialectic şi paralel cu dezvoltarea sa, **m.** în forma lui spontană, ştiinţifică-naturalistă, a continuat să fie în mod fertil implicat în opera unor savanţi de seamă ca A. Einstein, W. Heisenberg, M. Born ş.a. Idei materialiste apar şi în gîndirea reprezentanţilor unor curente filozofice contemporane, nemarxiste ca: *realismul*, *realismul critic*, *neorealismul*, *ontologia critică*, *neoraţionalismul* ş.a. V. şi *filozofie*; *materialism istoric*

MATERIALISM DIALECTIC, concepţia filozofică întemeiată de K. Marx şi F. Engels, care îmbină organic rezolvarea consecvent materialistă a problemei fundamentale a filozofiei cu interpretarea consecventă a *dialecticii*. **M.d.** este o concepţie ştiinţifică de ansamblu asupra lumii, întrucît se sprijină pe cele mai generale *legi* ale mişcării şi dezvoltării naturii, societăţii şi gîndirii şi, totodată, o metodă revoluţionară de cunoaştere şi de transformare a realităţii. Apariţia **m.d.** reprezintă cea mai profundă revoluţie săvîrşită în *filozofie*. Tezele fundamentale ale **m.d.** au fost elaborate începînd de la mijlocul deceniului al cincilea al sec. 19, în luptă cu diversele forme ale concepţiilor idealiste, metafizice şi materialist-vulgare despre lume. Apariţia **m.d.** a fost un fenomen legic, determinat de cauze social-economice, şi de întreaga dezvoltare anterioară a ştiinţei şi filozofiei. Ascuţirea contradicţiilor antagoniste ale orînduirii capitaliste şi afirmarea proletariatului ca forţă politică independentă pe arena istorică au impus elaborarea unei concepţii despre lume care să ofere proletariatului arma teoretică necesară îndeplinirii misiunii sale istorice. Pe de altă parte, stadiul atins de dezvoltarea impetuoasă a ştiinţelor naturii reclama crearea unei filozofii noi, adecvată noului tablou ştiinţific al lumii. Printre premisele naturalist-ştiinţifice ale constituirii concepţiei materialist-dialectice despre lume se numără: elaborarea teoriei celulare, formularea *legii conservării şi transformării energiei* şi descoperirea principiilor *evoluţiei* (expresia cea mai închegată a *evoluţionismului* fiind *darvinismul*). Izvorul teoretic nemijlocit al **m.d.** este *filozofia clasică germană*. Precursorii ei direcţi sînt, în primul rînd, G.W.F. Hegel (care, în contextul idealismului său, a elaborat totuşi, în principiu, multilateral dialectica)

Scanned with OKEN Scanner

și L. Feuerbach (care, în contextul metafizicii sale, a dezvoltat concepția materialistă asupra lumii). Preluînd în mod critic și dezvoltînd creator moștenirea acestor doi gînditori, **m.d.** a respins atît idealismul lui Hegel, cît și viziunea metafizică, contemplativă a materialismului lui Feuerbach. **M.d.** este prima formă pe deplin consecventă a materialismului, înglobînd într-o explicație unitară domeniile naturii, societății și gîndirii. În condițiile istorice noi ale epocii *imperialismului* și revoluțiilor proletare, V.I. Lenin a dezvoltat **m.d.**, generalizînd cuceririle științelor naturii de la sfîrșitul sec. 19 și începutul sec. 20, îmbogățind cu teze noi dialectica materialistă, logica dialectică și îndeosebi teoria materialist-dialectică a cunoașterii. Elaborînd teoria științifică materialistă pe baza *principiilor fundamentale ale dialecticii*, **m.d.** consideră că *dezvoltarea* are ca izvor *contradicțiile* interne ale obiectelor și proceselor, că schimbările calitative (salturile) se realizează pe temeiul unor acumulări cantitative anterioare, prin *negarea* stărilor calitative vechi de către altele noi. **M.d.** a înnoit și a îmbogățit gnoseologia prin tezele sale privind cognoscibilitatea lumii, caracterul activ al procesului de cunoaștere, caracterul obiectiv și concret al *adevărului*, dialectica relativului și absolutului în procesul cunoașterii și, mai ales, prin dezvăluirea rolului *practicii* în cunoaștere. **M.d.** arată că principiile dialecticii decurg direct din studiul legităților lumii obiective, că dialectica obiectivă (a lucrurilor) determină dialectica subiectivă (a ideilor) care are însă și legile sale specifice, autonomia sa relativă. Deși concordă prin conținutul lor obiectiv cu legile naturii și cu cele sociale, legile gîndirii constituie doar o reflectare a celor dintîi în conștiința oamenilor, această reflectare neavînd un caracter mecanic, nemijlocit, automat, ci unul mediat, constructiv, creator. **M.d.** realizează, de asemenea, unitatea dialecticii, teoriei cunoașterii (gnoseologiei) și logicii. În virtutea acestui fapt, atît teoria cunoașterii, cît și logica adoptă viziunea dialectică asupra lumii, abordează fenomenele sub raportul dezvoltării lor istorice, interpretează corect corelația dintre *istoric* și *logic*, în sensul că logicul reflectă în mod sintetic istoricul, de care este, în ultimă instanță, determinat. Reprezentînd generalizarea multilaterală a realizărilor tuturor științelor despre natură și societate, reflectînd veridic legitățile fundamentale ale existenței și cunoașterii, concepția filozofică a lui Marx în ansamblul ei, constituie și o metodă științifică de cunoaștere și de transformare revoluționară a lumii și, prin aceasta, a omului însuși. Sprijinindu-se pe datele științelor, **m.d.** oferă totodată acestora un puternic și eficace instrument teoretic și metodologic, orientat spre noi sinteze creatoare, spre înnoirea tabloului filozofic al lumii. Fiind o concepție consecvent științifică despre lume, avînd un caracter făți partinic, **m.d.** are o importanță uriașă pentru fundamentarea politicii științifice a partidelor comuniste și muncitorești. După cum relevă Programul Partidului Comunist Român: „Materialismul dialectic și istoric înarmează partidul, cadrele de conducere, comuniștii cu metoda științifică de analiză a evenimentelor, a fenomenelor din natură și societate. Cu ajutorul acestei metode partidul comunist elaborează strategia și tactica revoluționară a transformării societății, în concordanță cu realitățile istorice, naționale și sociale din fiecare țară, din fiecare etapă a dezvoltării societății omenești". Apariția **m.d.**, împreună cu crearea *materialismului istoric* și a economiei politice marxiste, a făcut posibilă transformarea socialismului din *utopie* în *știință*. **M.d.** este o concepție vie, critică, antidogmatică, care se îmbogățește continuu pe baza generalizării continue a practicii și a datelor științei, valorificînd, totodată, în cadrul unui dialog principial, rezultatele pozitive dobîndite de unele concepții filozofice

Scanned with OKEN Scanner

contemporane nemarxiste. În domeniul **m.d.** au apărut în anii de după Eliberare lucrări ca: V. Roman, „Victoria materialismului dialectic în fizica modernă“ (1954); Al. Tănase, „Libertate și necesitate“ (1960); Colectiv (C.I. Gulian, D. Bădărău, T. Uroș), „Dialectica materialistă, metodologia generală a științelor particulare“ (1963); Călina Mare, „Determinismul în fizica modernă“ (1966); C. Popovici, V. Săhleanu, „Dialectica metodelor de cercetare științifică“, vol. I, II (1966); I. Tudosescu, „Determinismul și știința“ (1971); I. Drăghici, „Esența vieții“ (1972); Ana Katz, „Dialectica în existență“ (1972); Colectiv (Al. Valentin, Călina Mare, L. Grünberg, M. Flonta — coord. —, I. Irimie, C. Popa, V. Tonoiu, I. Pârvu), „Materialismul dialectic“ (1973); Colectiv (I. Tudosescu, M. Florea, C. Popa — coord. —, Al. Bădulescu, M. Diaconu, I. Bonis, I. Pietraru, Ana Katz, Aneta Nuțu-Busuioc, I. Moraru, Ioana Smirnov, P. Pânzaru, Al. Tănase), „Filozofie. Materialism dialectic și istoric“ (1975); lucrările din colecția „Materialismul dialectic și științele moderne“ (17 vol., 1957—1977).

MATERIALISM ECONOMIC, concepție unilaterală, de esență metafizică, despre societate, care absolutizează rolul determinant al *factorului* economic în dezvoltarea socială, negînd rolul activ al *suprastructurii*, îndeosebi al ideilor și organizațiilor politice în această dezvoltare. **M.e.** concepe *istoria* ca pe un proces determinat în mod mecanic, automat, de dezvoltare a *tehnicii* și economiei. **M.e.** s-a constituit ca un curent în sociologie spre sfîrșitul sec. 19 în Germania și apoi în alte țări europene; el a apărut ca o vulgarizare a *materialismului istoric*, și, totodată, ca o încercare de a-l denatura în spiritul liberalismului burghez.

MATERIALISM ISTORIC, parte integrantă a filozofiei întemeiate de Marx, reprezentînd concepția filozofică materialist-dialectică despre *societate*, despre structura sistemului social, *legile* generale și forțele motrice ale dezvoltării sociale. Spre deosebire de științele sociale particulare, care studiază domenii limitate ale vieții sociale, **m.i.** tratează societatea în unitatea și interacțiunea laturilor ei, procesul istoric în ansamblul său. De aceea **m.i.** constituie un îndreptar teoretic și metodologic pentru toate științele sociale particulare și, în același timp, generalizează datele furnizate de acestea. **M.i.** este indisolubil legat și interpătruns cu *materialismul dialectic*, ale cărui principii fundamentale sînt imanente **m.i.**: împreună, materialismul dialectic și **m.i.** constituie concepția despre lume și viață a clasei muncitoare. Creat în deceniul al cincilea al sec. 19, **m.i.** a constituit o cotitură revoluționară în concepțiile despre societate. Pînă la Marx și Engels aceste concepții erau dominate de idealismul istoric, chiar dacă unii gînditori premarxiști (Aristotel, Helvétius, J.-J. Rousseau, istoricii francezi din perioada Restaurației ș.a.) s-au apropiat de o interpretare materialistă a unor procese și fenomene sociale. Însușindu-și critic intuițiile și previziunile socialiștilor utopici, ca și unele descoperiri ale economiei clasice engleze, situîndu-se pe pozițiile *proletariatului* modern, clasă consecvent revoluționară, interesată în cunoașterea științifică a vieții sociale și a legilor ei de dezvoltare, Marx și Engels au extins consecvent, pentru prima oară în istoria gîndirii, materialismul la interpretarea vieții sociale. Problema fundamentală a filozofiei, raportul dintre *existență* și *conștiință*, capătă în cadrul **m.i.** forma particulară a raportului dintre *existența socială* și *conștiința socială*. „Nu conștiința oamenilor le determină existența, ci, dimpotrivă, existența lor socială le determină conștiința“ (K. Marx) este teza fundamentală a **m.i.** Potrivit **m.i.,** latura determinantă a vieții sociale este procesul producției bunurilor materiale. Producției mate-

Scanned with OKEN Scanner

riale îi sînt proprii două feluri de relaţii: raporturile oamenilor cu *natura*, care se exprimă în *forţele de producţie*, şi relaţiile dintre oamenii înşişi, *relaţiile de producţie*. În reţeaua complexă a *relaţiilor sociale*, **m.i.** distinge relaţiile de producţie ca relaţii materiale, obiective, cu alte cuvinte, ca relaţii care se constituie fără a trece prin conştiinţa oamenilor, ca relaţii fundamentale care determină într-un fel sau în altul, de cele mai multe ori, mijlocit, relaţiile spirituale, ideologice. Sistemul relaţiilor de producţie constituie structura economică, *baza* unei societăţi determinate, pe care se înalţă o *suprastructură* corespunzătoare. În timp ce gînditorii premarxişti se limitau în explicarea vieţii sociale la mobilurile ideale ale activităţii oamenilor *(scopuri, năzuinţe, idei)*, Marx şi Engels au arătat că în spatele mobilurilor ideale ale acţiunii istorice a maselor, a claselor sociale, stau *interesele* lor materiale, determinate, la rîndul lor, de situaţia acestor clase în sistemul dat de relaţii de producţie. Aceasta a permis prezentarea evoluţiei societăţii ca un proces „istoric-natural" (Marx), adică guvernat, ca şi natura, de legi independente de voinţa şi conştiinţa oamenilor, fără cunoaşterea cărora nu poate fi vorba de vreo ştiinţă socială. Totodată, desprinderea relaţiilor de producţie ca relaţii sociale fundamentale care le determină pe toate celelalte, a permis întemeietorilor **m.i.** să elaboreze categoria de *formaţiune socială* şi să înlăture astfel *anistorismul* sau antiistorismul specific filozofiei nemarxiste a istoriei, ca şi speculaţiile metafizice despre „societate în general". Procesul istoric este succesiunea legică a formaţiunilor sociale, înlocuirea unei formaţiuni inferioare cu alta superioară, determinată de dialectica internă a modului de producţie şi a întregii formaţiuni socio-economice. În societăţile întemeiate pe proprietatea privată asupra mijloacelor de producţie contradicţiile inerente modului de producţie se manifestă în lupta dintre clasele sociale, a cărei dezvoltare duce la revoluţia social-politică, forma necesară de trecere de la o formaţiune social-economică la alta. În opoziţie cu concepţia vulgarizatoare a materialismului economic, care neagă rolul ideilor, al instituţiilor şi organizaţiilor în dezvoltarea socială, **m.i.** subliniază independenţa lor relativă şi mai ales *acţiunea* lor *inversă* asupra vieţii materiale a societăţii. Cerinţele legilor sociale obiective se realizează prin activitatea maselor, a claselor, a partidelor şi a personalităţilor. **M.i.** a dezvăluit însemnătatea hotărîtoare a activităţii *maselor populare* în dezvoltarea societăţii şi a arătat că rolul *personalităţilor* în istorie depinde de măsura în care acestea, înţelegînd năzuinţele maselor, acţionează în fruntea lor, pe linia *progresului* social. Dezvăluind caracterul legic-obiectiv al structurii societăţii şi al dinamicii acesteia, **m.i.** constituie, împreună cu materialismul dialectic, fundamentul teoretic al socialismului ştiinţific, al politicii, strategiei şi tacticii partidului clasei muncitoare. Baza ideologică a partidului — precizează Programul Partidului Comunist Român, adoptat la Congresul al XI-lea — este materialismul dialectic şi istoric, socialismul ştiinţific, teoria creată de Marx care porneşte de la practică şi de la adevărurile universal valabile şi constituie o călăuză vie în acţiune, în lupta pentru transformarea revoluţionară a societăţii. Dezvoltarea creatoare a **m.i.** se înfăptuieşte pe baza generalizării datelor dobîndite de celelalte ştiinţe sociale particulare (sociologie, istorie, economie, ştiinţa politică, ştiinţele juridice etc.) pe temeiul cercetării directe a faptelor sociale din trecut şi contemporane. În domeniul **m.i.** au apărut în anii de după Eliberare lucrări ca: V. Roman, „Despre teoria războiului" (1948); S. Puni, „Formarea conştiinţei socialiste a oamenilor muncii din R.P.R." (1960); Colectiv (C. Vlad, S. Puni, R. Florian, I. Rădulescu, Gh. Badrus, Gh. P. Apostol, C. Murgescu, A. Roth, Gh.

Scanned with OKEN Scanner

Chepeș, M. Breazu, N. Bellu, E. Gall, N. Dumitru, C. Borgeanu), „Studii de materialism istoric" (1960); R. Florian, „Teoria marxist-leninistă a revoluției socialiste" (1961); Colectiv (M. Breazu — sub red. —, Gh. Berescu, I. Drăgan, I. Banu, Em. Drob, I. Tudosescu, N. Bellu, S. Vieru, Maria Popescu, M. Damian, P. Cîmpeanu), „Dezvoltarea conștiinței socialiste în R.P.R." (1961); Colectiv (Honorina Cazacu, Gh. Chepeș, C. Vlad — sub. red. —, Elena Florea, Maria Popescu, Al. Tănase, Em. Drob, Gh. Berescu, N. Bellu, I. Ardeleanu, C. Borgeanu, I. Florea, N. Smirnov), „Profilul spiritual al clasei muncitoare în socialism" (1964); V. Roman, „Revoluția industrială în dezvoltarea societății" (1965); Colectiv (Al. Tănase, O. Chețan — sub red. —, C. Vlad, I. Rădulescu, M. Mehedințu, C.M. Enache, Gh. Elian, Gh. Berescu, Gh. Chepeș, D. Stoianovici, M. Breazu, S. Tămaș), „Dezvoltarea suprastructurii socialiste în România" (1966); N. Kallós, „Conștiința politică" (1968); S. Puni, „Unitatea socialistă a poporului român — puternica forță motrice a progresului societății" (1968); C. Borgeanu, „Eseu despre progres" (1969); Colectiv (I. Rădulescu, N. Ignat, I. Mitran, I. Teoreanu, P. Cristea, Honorina Cazacu, S. Puni, Gh. Berescu, P. Berar, Gh. Trandafir), „Dezvoltarea democrației și a personalității în România socialistă" (1969); P. Popovici, „Esența societății" (1970); C. Vlad, „Eseuri despre națiune" (1971); Colectiv (I. Rădulescu — coord. —, N. Kallós, I. Smirnov, C. Popa, Aneta Busuioc, Angela Vasiliu, Georgeta Hălășan, V. Popescu, I. Iancu), „Dezvoltarea conștiinței socialiste în etapa actuală" (1972); Colectiv (I. Rădulescu — coord. —, R. Florian, N. Dumitru, M. Merfea, Elisabeta Trăistaru, A. Roth, Honorina Cazacu, I. Iuga), „Dinamica structurii de clasă în etapa construirii societății socialiste multilateral dezvoltate" (1972); I. Florea, „Dialectica democrației socialiste" (1973); Elena Florea, „Națiunea română și socialismul" (1974); Colectiv (Călina Mare — coord. —, N. Kallós, A. Huszár, Șt. Lanțoș, Stela Marica, Katalin Szegö, A. Roth, O. Maghiaru, C. Wittenberger, B. Stugren, A. Marga, I. Irimie, N. Trandafoiu), „Știință, filozofie, ideologie" (1974); R. Florian, „Procese definitorii ale dezvoltării societății socialiste" (1975); E. Gáll, „Scrieri despre națiune și naționalitate", în lb. maghiară (1975); V. Roman, „Secolul XX, secolul marilor revoluții" (1976); Colectiv (L. Răutu — coord. —, P. Pânzaru, D. Hurezeanu, C. Borgeanu, O. Trăsnea, I. Iordăchel, M. Dulea, E. Hutira, T. Caraciuc, M. Nedelea, C. Niri, C. Mecu, C. Florea, T. Postolache, S. Tămaș, Elena Florea, I. Achim, C. Moisuc), „Progresul istoric și contemporaneitatea" (1976).

„MATERIALISM ȘI EMPIRIOCRITICISM", lucrare filozofică a lui V.I. Lenin, scrisă în 1908 și publicată în 1909. Principalul curent filozofic împotriva căruia este îndreptată cartea este *empiriocriticismul* (machismul), ea fiind în același timp o ripostă dată revizioniștilor ruși, care au încercat să substituie empiriocriticismul materialismului dialectic. Însemnătatea filozofică a lucrării constă însă nu numai în critica făcută empiriocriticismului, ci în primul rînd în contribuția lui V.I. Lenin la dezvoltarea materialismului dialectic și a materialismului istoric. Pe baza descoperirilor din științele naturii de la sfîrșitul sec. 19 și începutul sec. 20, Lenin elaborează în **„M. și e."** definiția științifică a *materiei*, dezvoltă teoria marxistă a cunoașterii și îndeosebi concepția despre *adevăr*, despre raportul dintre adevărul relativ și adevărul absolut, despre rolul *practicii* în cunoaștere, precum și teoria materialist-dialectică despre mișcare, spațiu și timp, cauzalitate, necesitate și libertate etc. O importanță particulară acordă Lenin legăturii indi-

Scanned with OKEN Scanner

solubile dintre materialismul dialectic şi descoperirile ştiinţelor naturii, precum şi problemei filozofice mai generale a raportului dintre fondul şi forma materialismului, insistînd asupra perenităţii fondului materialismului şi relativităţii formei sale în funcţie de gradul dezvoltării ştiinţei; el demonstrează de asemenea că ştiinţele contemporane ale naturii confirmă tezele materialismului dialectic. Evidenţiind cauzele *idealismului „fizic"* şi semnificaţia filozofică a acestuia, Lenin pledează pentru însuşirea dialecticii de către oamenii de ştiinţă în vederea depăşirii crizei filozofico-metodologice a fizicii contemporane. În **„M. şi e."**, V.I. Lenin a supus criticii *subiectivismul* şi *empirismul* sociologic al empiriocriticismului şi empiriomonismului, precizînd şi aprofundînd concepţia lui Marx despre raportul dintre existenţa socială şi conştiinţa socială. **„M şi e."** reprezintă un model mereu actual de apărare principială a bazelor filozofice ale materialismului dialectic, îmbinată cu atitudinea creatoare faţă de *teorie*.

MATERIALISM ŞTIINŢIFIC-NATURALIST, concepţie proprie majorităţii naturaliştilor, caracterizată prin convingerea spontană, vag conturată, că lumea exterioară este o realitate obiectivă, reflectată de conştiinţa noastră. **M. ş.-n.,** denumit uneori impropriu şi *materialism istoric-naturalist*, este strîns legat de materialismul filozofic. Dar, nefiind o concepţie sistematică şi consecvent elaborată, el nu depăşeşte, de regulă, limitele unui *materialism mecanicist* şi poate duce la *empirism plat*, la oscilarea între materialism şi idealism sau chiar la unele poziţii idealiste (v. *idealism fizic*). Interpretarea corectă a rezultatelor ştiinţei necesită ridicarea **m. ş.-n.** al savanţilor la nivelul materialismului dialectic conştient.

MATERIALISM VULGAR, curent promovat la mijlocul sec. 19 de naturaliştii germani L. Büchner, K. Vogt şi J. Moleschott, care, în esenţă, reducea întreaga realitate la *materie*, considerînd că şi *conştiinţa* este de natură materială. Într-un sens mai larg, prin **m.v.** se înţeleg diverse forme de interpretare simplistă, superficială a materialismului, de ex., reducerea psihologicului la fiziologic, a socialului la biologic, insuficienta subliniere a rolului şi a specificului calitativ al spiritului etc.

MATERIALITATE, însuşire a unui lucru sau proces de a fi *real*, obiectiv, independent şi primordial faţă de conştiinţă. În concepţiile nemarxiste, în funcţie de sensul corespunzător al noţiunii de *materie*, însuşire a unui obiect de a fi corporal, întins, solid, palpabil ş.a.m.d. Teza **m.**, respectiv, a *unităţii materiale a lumii* constituie nucleul teoretic al sistemelor materialiste. Materialiştii premarxişti, însă, au făcut, de regulă, greşeala de a înţelege această teză în sensul că tot ce există, inclusiv „sufletul", psihicul uman, este alcătuit din aceeaşi substanţă (de ex., la atomişti, din corpusculi solizi, indivizibili, deosebiţi doar prin figură). În materialismul dialectic **m.** lumii nu înseamnă decît că lumea nu este condiţionată în nici un fel de spirit, iar acesta nu există ca ceva de-sine-stătător şi, cu atît mai puţin, ca ceva primordial faţă de materie, ci doar ca o însuşire a materiei superior organizate, ca o funcţie a creierului omenesc. **M.** lumii nu numai că nu exclude, dar presupune infinita *diversitate* a formelor concrete de existenţă a materiei. Teza **m.** lumii, aşa cum o susţine materialismul dialectic, este în deplină concordanţă cu cuceririle ştiinţei moderne şi contemporane (v. *antimaterie; energie; teoria relativităţii; indeterminism; mecanica cuantică; unitatea lumii)*.

MATERIE, categorie filozofică care desemnează *realitatea* obiectivă, existentă independent de conştiinţă şi reflectată de aceasta. **M.,** după cum spunea Marx, este conţinutul tuturor

Scanned with OKEN Scanner

schimbărilor din lumea înconjurătoare. **M.** este necreată și indestructibilă, infinită atît în spațiu și timp, cît și sub raportul însușirilor și al formelor ei de manifestare. În filozofia premarxistă, ca și în filozofia nemarxistă contemporană **m.** a fost adeseori confundată, în mod eronat, cu una din formele ei particulare de manifestare ca apa, aerul, focul, atomii, substanța solidă etc. Categoria filozofică de **m.** conține doar determinarea cea mai generală, comună tuturor existențelor concrete: *obiectivitatea*, independența față de spirit, de conștiință. Categoria filozofică de **m.** nu trebuie confundată cu reprezentările științelor particulare despre însușirile sau structura **m.**; aceste reprezentări se schimbă permanent odată cu dezvoltarea științei, în timp ce definiția **m.** ca realitate obiectivă rămîne neschimbată, ea exprimînd ceea ce este cel mai general în lucruri, în lumea infinită a obiectelor și fenomenelor. Categoria de **m.** elaborată de Marx și Engels este sinteza a două milenii de dezvoltare a filozofiei și științei și, de aceea, ea are un rol important în orientarea oamenilor de știință, ferindu-i de multiplele capcane ale *idealismului* și *metafizicii*. Din chiar definiția **m.** rezultă că **m.** „ca atare", independentă de formele ei concrete de manifestare, nu există, raportul dintre **m.** și formele ei concrete de existență fiind un raport între general și individual. Categoriei de **m.**, în sensul atribuit ei de Marx, i se subsumează și *relațiile sociale*, în primul rînd cele de producție, întrucît acestea au de asemenea caracter obiectiv, se constituie independent de conștiința și de voința oamenilor. Fiecărei forme de organizare a **m.** îi corespunde o anumită formă de mișcare. În dezvoltarea ei **m.** trece de la forme simple de organizare la forme tot mai complexe, diferitele nivele de organizare a **m.** deosebindu-se calitativ unele de altele și mijlocind, astfel, instituirea unor forme specifice de mișcare, începînd cu mișcarea la nivelul particulelor elementare și terminînd cu mișcarea socială, în cadrul căreia, ca un domeniu aparte, se constituie și mișcarea ideilor. Aceste forme de organizare a **m.** și formele de mișcare care le corespund trec unele în altele, ceea ce dovedește unitatea **m.** în infinita *diversitate* a formelor ei. Forma cea mai înaltă de organizare a **m.**, cunoscută nouă, o reprezintă societatea umană, oamenii înzestrați cu conștiință. Existența conștiinței nu dezminte *unitatea materială a lumii*, întrucît *conștiința* (psihicul, gîndirea), este inseparabilă de **m.** care gîndește, constituind o însușire a **m.** superior organizate, o funcție a creierului oamenilor care trăiesc în societate. În raport cu conștiința, **m.** este primordială; ea există independent de conștiință, prin intermediul căreia se constituie ideile și care o reflectă mai mult sau mai puțin exact. **M.** se opune conștiinței doar în limitele problemei gnoseologice fundamentale (ca reflectatul față de reflectant): dincolo de aceste limite, opoziția lor este relativă. Totodată independența **m.** în raport cu conștiința nu trebuie nici ea absolutizată, înțeleasă în mod unilateral. Conștiința umană acționează la rîndul ei asupra realității materiale, prin cunoașterea necesității, a legităților obiective, a cauzelor și condițiilor proceselor materiale și prin folosirea acestor cunoștințe în scopul transformării progresive a naturii, a societății și a *condiției umane*.

MATRIARHAT (lat. *mater* „mamă" și gr. *arhe* „conducere"), denumire dată în general oricărei forme de viață socială în care filiația este determinată matriliniar. În epoca comunei primitive, **m.** cuprinde două faze de dezvoltare, distingîndu-se un **m.** timpuriu, în care exista o egalitate între sexe, și un **m.** dezvoltat, în care femeia domina viața socială, datorită creșterii în importanță a agriculturii, practicată inițial de femei. **M.** apare întotdeauna în legătură cu un sistem de relații conjugale prin schimb de

Scanned with OKEN Scanner

femei între două clanuri (*exogamie* duală), acest sistem dislocal transformîndu-se treptat în sistem matrilocal și cedînd locul unui sistem patrilocal.

MATRICE, tabel reprezentînd valoarea de adevăr a unui enunț pe baza valorii de adevăr a elementelor sale componente. De ex., notînd adevărul cu 1 și falsul cu 0, tabelul:

A	B	A și B
1	1	1
1	0	0
0	1	0
0	0	0

reprezintă **m.** enunțului „A și B". Primele două coloane ale tabelului reprezintă valorile de adevăr ale componentelor, iar a treia, valoarea de adevăr a enunțului ca întreg. În calculul proporțional, **m.** operatorilor reprezintă tocmai definițiile lor.

MAUSS, Marcel (1872—1950), sociolog și etnolog francez, colaborator și continuator al lui Emile Durkheim în cadrul Școlii sociologice franceze. A fondat, împreună cu Paul Rivet, Institutul de etnologie al Universității din Paris, a fost prieten apropiat al lui Jean Jaurés și a colaborat la ziarul l'Humanité. Numeroși sociologi și antropologi, printre care Georges Gurvitch și Claude Lévi-Strauss îl recunosc pe **M.** ca precursor. Cercetînd prestațiile colective și totale, întruchipate în „darul" pe care și-l făceau reciproc anumite comunități la popoarele „primitive" și arhaice, și care angajau totalitatea instituțiilor și valorilor acelor colectivități, **M.** elaborează conceptul de „fenomen social total". Prin conceptul de „fenomen social total" **M.** preciza caracterul de totalitate al vieții sociale, faptul că elementele sale constitutive sînt reale numai în măsura în care sînt integrate într-un sistem. Prin intuirea posibilităților de formalizare a proceselor și relațiilor sociale, **M.** este considerat unul dintre precursorii *structuralismului* în sociologie și etnologie. Sînt, de asemenea, remarcabile studiile sale de teorie și sociologie a religiei. *Op. pr.*: „Eseu asupra darului" (1926), „Fragment al unui plan de sociologie generală descriptivă" (1934).

MAYA, termen folosit în filozofia indiană pentru a desemna latura fenomenală a realității. La filozofii idealiști indieni (Șansara), **m.** înseamnă aparența înșelătoare, iluzia, de unde expresia „vălurile mayei".

MAZDEISM, religie iraniană, a cărei denumire vine de la principalul său zeu „Ahura-Mazda". Este cunoscută și sub numele de *zoroastrism* după numele legendarului său întemeietor, prorocul Zoroastru (Zarathustra).

MĂSURARE, operație conceptuală și empirică prin care se atribuie anumite valori numerice unor parametri ai obiectelor și proceselor. Pe lîngă determinarea efectivă a valorii unui parametru cu ajutorul operațiilor empirice, **m.** cuprinde și o serie de elemente de natură conceptuală, convenționale chiar (inventarea unei scări de măsură, alegerea unității de măsură etc.). Pentru înțelegerea complexității **m.** trebuie să avem în vedere dependența ei de teoriile științifice, structura scării de măsură, construcția unei instalații materiale adecvate, standardizarea rezultatelor lecturii aparatelor, sistematizarea datelor, calculul erorilor, calcularea valorii „exacte" (medii) cu ajutorul *statisticii* matematice ș.a. În cunoașterea științifică contemporană, **m.** a ridicat o serie de probleme de relevanță filozofică, în special cele legate de rolul ei în *mecanica cuantică* și în *teoria relativității*, de influența procesului de **m.** asupra obiectului cuantic. *Operaționalismul* a exagerat rolul **m.** în cunoaștere, considerînd că ea ar

Scanned with OKEN Scanner

genera conceptele cantitative, că ea ar reprezenta, ca atare, baza oricărei teorii ştiinţifice. Confundînd aspectele metodologice cu cele *semantice* ale ştiinţei, operaţionalismul a identificat *semnificaţia* unui concept ştiinţific cu metoda de **m.** corespunzătoare.

MĂSURĂ, categorie a dialecticii, elaborată de Hegel, care exprimă unitatea dintre *cantitate* şi *calitate*. **M.** desemnează limitele între care variaţiile determinărilor cantitative ale unui obiect sau proces nu antrenează schimbarea determinării lor calitative. În teoria cibernetică a sistemelor, conceptului de **m.** îi corespunde conceptul echivalent de „domeniu de stabilitate", care desemnează limitele între care mecanismele de *autoreglare* ale sistemului sînt în stare să asigure starea sa specifică, să-i menţină calităţile esenţiale atunci cînd se află supus perturbărilor. În general, cu cît un sistem este mai complex iar mecanismele sale de autoreglare sînt mai evoluate, cu atît sistemul respectiv dispune de mai multe posibilităţi de a-şi menţine determinarea calitativă faţă de schimbările cantitative şi deci cu atît mai mare este **m.** lui.

McLUHAN, Herbert Marshall (n. 1911), istoric literar, filozof şi sociolog canadian. Profesor la Universitatea din Toronto. În cadrul studiilor sale privind istoria civilizaţiei şi culturii, locul principal îl ocupă explorarea multilaterală a rolului mijloacelor de comunicaţie de masă („medium"-urile), concepute în sens larg ca prelungiri, extensiuni ale simţurilor sau funcţiilor organismului uman (v. *comunicaţie de masă*). El formulează principiul că mesajul este „mediumul" însuşi, acesta avînd rolul de a forma felul şi de a determina scara activităţii şi relaţiilor umane, şi ajunge astfel să absolutizeze, în spirit structuralist, forma transmiterii mesajului, în dauna conţinutului său, în procesul comunicării. Istoria omenirii, afirmă **M.,** cunoaşte cronologic trei tipuri fundamentale de *cultură*, definite prin trăsături şi determinări calitative specifice: orală, vizuală şi oralo-vizuală, ele avînd ca principal mijloc de comunicare caracteristic, în aceeaşi ordine, vorbirea, scrierea şi televiziunea. Corespunzător cu acestea, istoria societăţii ar parcurge trei ere: manuală, mecanică şi electronică. Abolirea distanţelor şi duratelor datorită tehnologiei electronice, caracterul integrator, global, sincronic, configurativ şi angajant al culturii ei oralo-vizuale, au drept consecinţă „ruralizarea" lumii noastre, „retribalizarea" ei, după ce a fost detribalizată, linearizată, fragmentată şi particularizată spaţial şi temporal de cultura vizuală a scrierii fonetice. Concepţia lui **M.** este o contribuţie instructivă între anumite limite, la evidenţierea rolului unor factori nedeterminanţi dar cu acţiune de lungă durată, asupra modelării fenomenului cultural. Dar, prefigurînd viitorul în funcţie de comunicare şi de mijloacele ei tehnice şi nu de producţie, **M.** ignoră rolul relaţiilor de producţie şi al *modului de producţie* în viaţa societăţii. Preocupat doar de modul de comunicare şi de instrumentul utilizat pentru transmiterea informaţiei, trece sub tăcere faptul că mesajul reflectă proprietăţi şi raporturi reale, cunoscute în şi prin practica social-istorică. *Op. pr.:* „Galaxia Gutenberg" (1962, trad. rom. 1975), „Pentru a înţelege mediumurile" (1964), „Mediumul este mesajul" (1967), „Război şi pace în satul global" (1968), „Cultura e afacerea noastră" (1970).

MECANICĂ CUANTICĂ, v. **CUANTICĂ** (*mecanică* **C.**).

MECANICISM, concepţie filozofică dominantă în sec. 16—18, care explică lumea pe baza principiilor şi legilor mecanicii, reducînd întreaga *diversitate* calitativă a fenomenelor şi a proceselor naturii la fenomene şi la procese mecanice. Într-un sens mai larg, prin **m.** se înţelege tendinţa metafizică

Scanned with OKEN Scanner

de a reduce procesele complexe, superioare, la altele mai simple, inferioare (de ex., procesele sociale la procese biologice, procesele biologice la procese fizico-chimice etc.). În domeniul vieţii sociale, reprezentanţii **m.** au mers pe linia formulării, într-o manieră reducţionistă, a unor explicaţii naturaliste a fenomenelor sociale, bazîndu-se pe anumite analogii între fenomenele naturii şi cele sociale.

MEDIAT, v. **IMEDIAT-MEDIAT.**

MEDIATIZARE (MEDIAŢIE, MEDIERE) (lat. *mediare* „a fi la mijloc") **1.** (În logică) Proces logic realizat prin intermediul unui termen (sau enunţ, propoziţie) mediu (mijlocitor). **2.** (În filozofie) Proces de mijlocire a existenţei (sau devenirii, mişcării, dezvoltării) unui *existent* prin intermediul unui alt existent sau al unui alt proces distinct de acesta; act sau condiţie prin care un termen intermediar este introdus între doi termeni (entităţi) eterogeni, pentru întemeierea corelaţiei lor. **M.** se impune în sistemele filozofice dualiste şi în cele în care sînt admise două forme de realitate primară ce nu pot interacţiona direct. (În neo-platonism, la Descartes sau Spinoza, de ex., spiritul şi materia nu pot interacţiona direct, Dumnezeu reprezentînd principiul mediator). În explicaţia materialist-istorică a interacţiunii dintre bază şi suprastructură, dintre existenţa socială şi conştiinţa socială, dintre diferitele forme ale conştiinţei sociale, dintre condiţiile vieţii materiale şi creaţia culturală, **m.** intervine ca un factor de întemeiere a cărei dezvăluire este menită să înlesnească înţelegerea dialectică, fină şi nuanţată a tuturor acestor corelaţii şi să împiedice interpretările simpliste, materialist şi sociologist-vulgare. Astfel, influenţa *mediului geografic* asupra dezvoltării sociale este mediatizată de *modul de producţie.*

MEDIU GEOGRAFIC, cadru natural în interiorul căruia se desfăşoară viaţa materială a societăţii omeneşti şi ale cărui principale elemente sînt: clima, apele, relieful, solurile, resursele de subsol, vegetaţia şi fauna. Constituie o condiţie indispensabilă şi permanentă a vieţii materiale a societăţii omeneşti, baza naturală a procesului de producţie şi a *diviziunii sociale a muncii,* care favorizează sau frînează ritmul dezvoltării sociale, însă nu determină dezvoltarea societăţii, aşa cum susţine greşit curentul sociologic al *determinismului geografic.* Influenţa **m.g.** se exercită întotdeauna prin intermediul *modului de producţie.* În procesul istoric al producţiei materiale, al dezvoltării istorice a societăţii, oamenii transformă tot mai mult **m.g.**, dependenţa directă a omului de natură scade, crescînd în schimb gradul de utilizare de către societate a elementelor **m.g.** şi complexitatea legăturilor dintre *om* şi *natură.*

MEDIU SOCIAL, ansamblu de factori, relaţii, condiţii, instituţii, grupuri şi ideologii sociale în interiorul şi sub influenţa căruia se găseşte un individ sau un microgrup determinat. Toate teoriile „genetice" în psihopedagogie subliniază rolul **m.s.** în dezvoltarea psihică şi morală a individului, a caracterului şi a aptitudinilor sale, opunîndu-se concepţiilor ereditare imobiliste. Marx a relevat rolul determinant al *relaţiilor sociale* şi de clasă în definirea **m.s.** şi în determinarea influenţei acestuia asupra individului, evidenţiind totodată caracterul activ al fiinţei umane; împrejurările formează oamenii în aceeaşi măsură în care oamenii creează împrejurările, prin *practica* lor social-productivă şi revoluţionară, *condiţia umană* însăşi definindu-se în strînsă legătură cu mediul social dat. *Omul* este produsul **m.s.** pe care este în stare să şi-l producă, la rîndul lui. În afara **m.s.,** factor prim al corelaţiei dintre om şi realitate, nu e posibilă nici cea mai elementară funcţie umană cum ar fi *comunicarea* sau, cu atît mai puţin, formarea

Scanned with OKEN Scanner

conștiinței de sine și a *personalității*, treaptă superioară a umanizării.

MEGACOSMOS, v. MACROCOSMOS.

MEGARICII, filozofi greci, adepți ai școlii întemeiate de Euclid din Megara (c. 440—374 î.e.n.), discipol al lui Socrate. **M.** au căutat să unească etica idealistă a lui Socrate cu doctrina eleată despre existența imuabilă, postulînd că singura existență reală ar fi *Binele* imuabil, identic cu sine însuși. Urmașii lui Euclid (Eubulide din Milet, Stilpon din Megara, Diodor Cronos ș.a.) se mai numeau *eristici*, din cauza predilecției lor pentru controverse logice de natură sofistică. Eubulide este autorul renumitelor *paralogisme* „mincinosul", „grămada", „încornoratul" etc. V. și *paradox*.

MEHEDINȚI, Simion (1868—1962), geograf, teoretician al culturii și pedagog, unul din fondatorii geografiei românești moderne. A definit specificul omului în legătură cu folosirea uneltelor și cu munca. Preluînd o serie de idei pozitiviste, a fost adeptul unui *determinism geografic*, considerînd în mod greșit că statul ar fi o formațiune biogeografică. A fost, de asemenea, influențat de *geopolitică* ale cărei teze le-a susținut. Sub influența lui Spengler, a privit *cultura* ca sumă a creațiilor „sufletești" care înlesnesc adaptarea individualului la mediul social și a redus *civilizația* la tehnica materială, fără însă a o opune culturii. A preconizat întemeierea educației pe muncă și pe specificul etnic (etnopedagogia). Concepția sa asupra educației este, totodată, dominată de fideism. *Op. pr.*: „Altă creștere — școala muncii" (1919), „Caracterizarea etnografică a unui popor prin munca și uneltele sale" (1920), „Le pays et le peuple roumain" (1927), „Coordonate etnografice — civilizația și cultura" (1930), „Terra" (2 vol., 1930,) „Trilogii. Știința. Școala. Viața" (1940).

MEHRING, Franz (1846—1919,) militant al mișcării muncitorești germane și internaționale, istoric și publicist, teoretician de seamă al marxismului. Ca membru al Partidului social-democrat a fost unul dintre conducătorii grupului „Spartacus", nucleul Partidului Comunist din Germania, creat în 1918. A scris o serie de studii fundamentale și numeroase articole de filozofie, istorie, literatură, artă militară etc. Prin lucrări ca „Legenda lui Lessing" (1891—1892) și „Despre materialismul istoric" (1893, trad. rom. 1957), **M.** s-a afirmat ca unul dintre cei mai talentați promotori ai ideilor lui Marx. A criticat filozofia lui A. Schopenhauer, E. Hartmann și F. Nietzsche, *neokantianismul* și *revizionismul* bernsteinian, precum și concepțiile idealiste despre creația artistică și critica literară.

MEINONG, Alexius (Ritter von Handschuchsheim) (1853—1920), psiholog și filozof, reprezentant de seamă al *neorealismului* austriac, discipol al lui Brentano, întemeietorul primului institut de psihologie experimentală în Austria. Deși a contribuit la formarea unei generații de psihologi specializați, **M.** nu a elaborat o psihologie ca atare, ci s-a consacrat problemelor teoriei cunoașterii, elaborînd așa-numita „teorie a obiectului", liberă de orice aspirații psihologice, chiar în dezacord cu *psihologismul* ce domina logica și gnoseologia timpului, dar liberă și de premise materialiste. După **M.**, orice obiect poate fi obiect de cunoaștere, indiferent dacă este sau nu este dat de *experiență*. Corespunzător celor „patru clase principale ale *trăirii*" (reprezentări, gînduri, sentimente, dorințe), **M.** deosebește patru clase de obiecte: obiecte, obiectivări, dignitative (valorile) și deziderative; dignitativelor le aparțin adevărul, binele și frumosul, deziderativelor — „obiectele" datoriei și ale scopului. Ierarhia „obiectelor" îl conduce pe **M.** la o axiologie obiectualistă, în care *valorile*, deși în relație cu sentimentul, sînt „obiecte" date. „Teoria obiecte-

Scanned with OKEN Scanner

lor“ a avut o mare importanţă pentru dezvoltarea logicii moderne, îndeosebi pentru înţelegerea „obiectelor judecăţii“ (obiectivările), care nu trebuie să aibă o semnificaţie reală ca „obiectele reprezentării“ (obiectele propriuzise), ele fiind, după cum preciza B. Russel, „descripţii“. **M.** a avut un rol deosebit în elaborarea statutului *ipotezei* şi al semnificaţiei ficţiunilor pentru cunoaştere. *Op. pr.*: „Cercetări etico-psihologice asupra teoriei valorilor“ (1894), „Despre ipoteze“ (1902), „Cercetări asupra teoriei obiectului“ (1904), „Poziţia teoriei obiectului în sistemul ştiinţelor“ (1907), „Despre posibilitate şi probabilitate“ (1915).

MELIORISM (lat. *melior* „mai bun“), termen pus în circulaţie în sec. 19 de scriitoarea engleză George Eliot, adeptă a pozitivismului, de H. Spencer ş.a. pentru a desemna o concepţie care consideră că lumea nu este nici cea mai bună cu putinţă, nici iremediabil rea, ea putînd fi ameliorată de om sau fiind în curs de ameliorare. Sub această denumire sînt cuprinse, de fapt, diferite concepţii sociale reformiste. În terminologia nemarxistă, în special a *pragmatismului*, termenul este opus atît celui de *optimism*, cît şi celui de *pesimism*, vizînd critic opţiunea dogmatică, absolutizantă, fatalistă a acestora, finalismul, vocaţia lor teleologică.

MEMORIE, proces psihic de reflectare a experienţei acumulate de om prin întipărirea (memorarea), păstrarea, recunoaşterea şi reproducerea experienţei sale cognitive, afective şi voliţionale. Este un proces de reflectare selectivă, activă şi *inteligibilă* şi, în acelaşi timp, un produs al dezvoltării social-istorice a omului. **M.** se bazează pe mecanismul asociaţiilor, al formării legăturilor temporare, se desfăşoară în legătură cu reflectarea senzorială şi cu procesele de *gîndire* şi de *limbaj*. Recunoaşterea şi reproducerea, ca procese ale **m.** sînt condiţionate de procesul fixării, al memorării, a cărei eficienţă se bazează pe înţelegere şi sistematizare. Fenomenul invers memorării este uitarea, adică incapacitatea de a reproduce sau de a recunoaşte ori reproducerea sau recunoaşterea eronată. În desfăşurarea **m.** intervin diferite tipuri de asociaţii: prin contiguitate în spaţiu şi timp, prin asemănare, prin contrast, logice etc. Există mai multe feluri de **m.**: imediată, de lungă durată, vizuală, auditivă, verbomotorie, verbal-abstractă.

MENTALITATE 1. Ansamblu al modurilor de a percepe, judeca, acţiona, caracteristic „spiritului“ unui grup, unei epoci (v. *cultură; personalitate de bază*). **2.** Atitudine generală a unui individ, caracteristică personalităţii sale, definitorie pentru felul său de a fi, în sensul că îi integrează concepţiile, relaţiile, acţiunile, reacţiile, într-un ansamblu *coerent*.

MENTOVICH, Ferenc (1819—1879), gînditor materialist maghiar din Transilvania, reprezentant al gîndirii progresiste din ţările române. A susţinut ideea unităţii indisolubile dintre materie şi forţă, negînd existenţa unei „forţe vitale“ şi a oricărei forţe spirituale supranaturale. Materialismul lui a avut însă un caracter mecanicist şi a suferit influenţa materialismului vulgar. *Op. pr.*: „Concepţia nouă despre lume“ (1863). În lb. rom. au apărut „Texte alese“ (1954).

MERLEAU-PONTY, Maurice (1908—1961), filozof francez, fenomenolog, cu înclinaţii spre *existenţialism*. S-a preocupat de analiza fenomenologică a faptelor psihologice. Discipol al lui Husserl, a fundat împreună cu Sartre revista „Les temps modernes“. A dedicat cărţi şi studii raporturilor dintre existenţialism şi marxism. A contestat legitimitatea concepţiei lui Marx despre *contradicţii*. *Op. pr.*: „Structura comportamentului“ (1941), „Fenomenologia percepţiei“ (1945), „Aventurile dialecticii“ (1955), „Semne“ (1961).

Scanned with OKEN Scanner

MERTON, Robert King (n. 1910), sociolog american, promotor al analizei structural-funcţionale. Pornind de la schema „mijloace-scopuri" a lui T. Parsons, **M.** introduce, pe lîngă noţiunea de *funcţie*, noţiunea de *disfuncţie*, care permite înţelegerea conflictelor sociale. Criticînd ruptura dintre cercetarea empirică şi teoria sociologică, el a formulat „teoria razei medii de generalizare", aplicată la un număr limitat de fapte, pe care a îndreptat-o atît împotriva *empirismului* sociologic, cît şi împotriva *schematismului* lui Parsons. **M.** fundamentează necesitatea *codificării*, a ordonării logice sub formă de *paradigmă* (model) a teoriei sociologice, care trebuie să reţină numai concepte riguros definite, aflate într-o interdependenţă profundă. A efectuat cercetări originale în domeniul *anomiei* sociale, al mijloacelor de *comunicaţie de masă*, al sociologiei cunoaşterii, precum şi al metodologiei şi tehnicii cercetării sociologice, criticînd de pe poziţii democratice birocratismul vieţii americane. *Op. pr.*: „Teorie socială şi structură socială" (1949), „Materiale despre birocraţie" (1952), „Sociologia azi" (1959), „Sociologia ştiinţei" (1973), „Metrica ştiinţei" (1976).

MESAJ, ansamblu structurat de informaţii, trimis de o sursă de *semnale*, *de simboluri* sau de *semne* spre un destinatar. Informaţia transmisă este codată (codificată) la intrarea în canalul de transmisie şi decodificată la receptor, în concordanţă cu un *cod* al unei anumite valori *semantice*; pe canal ea poate suferi acţiunea unor perturbaţii (zgomote). Conceptul a fost abstractizat şi generalizat, dîndu-i-se accepţia menţionată în teoria matematică a comunicaţiei şi, apoi, în extensia acesteia, *teoria informaţiei*. Se vorbeşte astfel, bunăoară, de „mesaj genetic" (v. *genetică*). Cu accepţia dată de teoria comunicaţiilor şi teoria informaţiei, termenul de **m.** pătrunde în estetică (**m.** artistic) unde desemnează ansamblul reprezentărilor, concepţiilor, semnificaţiilor, afectelor, caracteristice viziunii pe care artistul vrea s-o sugereze publicului, prin operă. Implicaţiile filozofice ale **m.** vizează în egală măsură *limbajul* ca relaţie între subiect şi celălalt, raportul dintre conţinutul ideatic şi forma de transmitere, statutul *substanţei* şi al *calităţii* sale în cadrul unui univers privit tot mai mult prin prisma relaţională şi probabilistă (statistică, cantitativă).

MESLIER (MELLIER), Jean (1664—1729), comunist utopic francez, filozof materialist şi ateist. A fost preot de ţară. În scrierea „Testamentul meu" (editată parţial de Voltaire şi de Holbach; prima ediţie integrală, 1864, trad. rom. 1972) a criticat cu vehemenţă *religia* şi instituţiile feudale. **M.** şi-a imaginat orînduirea dreaptă a viitorului ca o federaţie de comune, ai cărei membri, egali, vor munci cu toţii. Concepţiile sale i-au influenţat pe Voltaire şi pe materialiştii francezi.

METAFIZICĂ (gr. *meta* „după" şi *physike* „fizică") **1.** (În filozofia nemarxistă) Parte a filozofiei în care se tratează, de obicei *speculativ*, principiile fundamentale ale teoriei *existenţei* (*ontologiei*) ca şi ale cunoaşterii absolute. Termenul este legat de lucrarea lui Aristotel în care se tratau asemenea principii şi care a fost numită „Metafizica", deoarece Andronicos din Rodos (sec. 1 î.e.n.) a aşezat-o în urma lucrărilor de fizică ale acestuia. În vremea *scolasticii*, prin **m.** se înţelegea teoriile speculative care „depăşeau" datele ştiinţelor naturii. În tradiţie aristotelică, **m.** se compunea din trei părţi: **m.** naturii sau cosmologia raţională; **m.** spiritului sau psihologia raţională; **m.** absolutului sau teologia raţională. Caracterul dogmatic-speculativ al **m.** a fost combătut de Im. Kant de pe poziţiile *criticismului* său constructiv, de Auguste Comte, de pe poziţii pozitiviste, anticonceptualiste şi de *neopozitivismul* contemporan, în numele principiilor nonveri-

Scanned with OKEN Scanner

ficabilităţii aserţiunilor metafizice. **2.** Metodă generală de cunoaştere a realităţii, opusă *dialecticii;* se caracterizează prin abordarea obiectelor şi a proceselor în mod izolat, prin *absolutizarea* unor laturi ale realităţii (de ex., independenţa şi stabilitatea relativă a fenomenelor, repetabilitatea şi echilibrul lor), prin negarea *salturilor* calitative, prin estomparea *contradicţiilor* interne ale lucrurilor şi nerecunoaşterea rolului lor de motor primordial al dezvoltării. **M.** este din această cauză o concepţie aridă, sterilă, neştiinţifică, despre *dezvoltare*, pe care o prezintă unilateral, fie ca pe o simplă creştere cantitativă (*evoluţionism plat*), fie ca pe o succesiune de *mutaţii* imprevizibile (*catastrofism*), fie ca pe o mişcare închisă, în cerc (*ciclu istoric*). Lăsînd în umbră *automişcarea*, postulînd un impuls primar exterior naturii, **m.** duce la *idealism*, la *teism* şi la *creaţionism*. În sec. 16—18, metoda **m.** a fost îndreptăţită şi chiar necesară, datorită faptului că stadiul încă incipient de dezvoltare a ştiinţelor, acumularea unui bogat material faptic cereau analiza separată şi statică a fenomenelor în scopul *descrierii* şi *clasificării* lor. În această perioadă, ea a fost consacrată în filozofie de Fr. Bacon şi J. Locke. Dar odată cu dezvoltarea continuă a ştiinţei, şi în special cu marile descoperiri ştiinţifice din sec. 19, care au dezvăluit *dialectica* obiectivă a naturii şi societăţii, demonstrînd în tot mai mare măsură inconsistenţa imobilismului metafizic şi impunînd înlocuirea tabloului metafizic al lumii printr-unul dialectic, dominaţia **m.** a devenit o piedică în dezvoltarea gîndirii ştiinţifice şi filozofice. Materialismul dialectic nu exclude ci, dimpotrivă, presupune necesitatea unui stadiu al cercetării în care se operează acumularea faptelor, analiza separată şi statică a fenomenelor, descrierea şi clasificarea lor, dar pune acest stadiu în indisolubilă legătură cu cel al reprezentării procesualităţii fiecărui fapt sau fenomen în parte, ca şi al devenirii lor în cadrul *sistemului* dat sau din care se desprind în virtutea acestei *deveniri*. Contrar **m.,** *teoria generală a sistemelor* şi analiza *structurală*, în accepţiunea lor materialist-dialectică, învederează corelaţia dialectică a fenomenelor, complementaritatea abordării *sincronice* cu cea *diacronică*, a aspectului sistematic şi structural cu cel genetic şi istoric.

METAFORĂ, concept definit de Aristotel ca transfer al unui termen, fie de la *gen* la *speţă*, fie de la speţă la gen, fie de la o speţă la altă speţă, fie prin *analogie*. **M.** facilitează şi instrumentează saltul de la reprezentare la noţiune, de la *concret* la *abstract* dar ea realizează, totodată, şi transferul invers: de la noţiune la reprezentare, de la abstract la concret. Interpretarea **m.** a oscilat între punctul de vedere al lui Cicero care atribuie spiritului omenesc o funcţie metaforică permanentă, **m.** fiind considerată deci o categorie universală a *culturii*, şi cel al lui G. Vico după care **m.** marchează o fază distinctă în istoria spiritului omenesc, corespunzătoare unei vîrste poetice a *civilizaţiei*, circumscrisă mentalităţii animiste. Din modul de a interpreta originea şi esenţa **m.,** rezultă şi problema funcţiilor ei — psihologică, estetică (sensibilizarea, disimularea, potenţarea impresiei) unificatoare, eliberatoare dar, înainte de toate — în concepţia lui Tudor Vianu — funcţia filozofică ce constă în reprezentarea unei realităţi exterioare prin analogie cu propria noastră viaţă internă. În această ipostază **m.** este un instrument şi o condiţie a cunoaşterii întrucît ea facilitează dialogul *subiect-obiect*, apropierea şi transformarea obiectului de către subiect. În acest sens, filozofia nu se poate lipsi de **m.** chiar şi în operaţiile cele mai înalte ale *abstractizării*. Pentru acei filozofi care acordă o însemnătate mai mare *intuiţiei*, fanteziei, imaginea metaforică reprezintă înseşi *simbolurile*

Scanned with OKEN Scanner

unei concepţii filozofice, discursul convenţional fiind considerat ca insuficient pentru a exprima şi realiza vocaţia spirituală a filozofiei. Ortega y Gasset stabileşte o deosebire demnă de relevat între **m.** *ştiinţifică*, ce reţine din identitatea a două obiecte atît cît este necesar spre a capta unele fenomene, procedînd de la mai mult la mai puţin, şi **m.** *poetică*, care afirmă o identitate mai largă, mai totală; ea conţine o exagerare care impresionează plăcut fantezia şi procedează de la mai puţin la mai mult. Asimilarea celor două obiecte care se substituie prin **m.** depăşeşte, în cazul **m.** poetice, limitele *realului* şi deci ale *adevărului*. Funcţia psihologică a **m.** a fost analizată, între alţii, de S. Freud, sub formă de simboluri şi transferuri simbolice, între *vis* şi *realitate*, ca un rezultat al *refulării* unor reprezentări subconştiente. Visul apare ca eliberare, sub formă simbolică, a unor reprezentări şi tendinţe cenzurate de conştiinţă. Visele, ca şi *miturile*, sînt adevărate depozite de simboluri. În plan estetic **m.** sporeşte relieful şi plasticitatea obiectelor sensibile dar totodată exprimă vivacitatea unor impresii subiective, disimulează exprimarea unor sentimente atunci cînd acestea nu se pot exprima direct. Această funcţie a **m.** se realizează mai ales prin procedee de unificare şi personificare — aceasta din urmă constînd din proiectarea în obiect a propriilor noastre stări sufleteşti. Funcţia unificatoare a **m.** este analoagă operaţiilor de generalizare cu care operează inteligenţa teoretică. Există chiar o posibilă, dar nu obligatorie, continuitate între **m.** unificatoare, ca primă formă de generalizare, realizată prin intuiţiile fanteziei, şi generalizările teoretice propriuzise care duc la constituirea noţiunilor fundamentale ale ştiinţei şi filozofiei. Lucian Blaga acordă o importanţă decisivă funcţiei metaforizante a omului, ca rezultat şi împlinire a acelei *mutaţii* ontologice care a instituit ordinea culturii ca ordine existenţială specific umană. Pentru Blaga **m.** nu sînt doar nişte flori ornamentale ale limbajului, ci ele ţin de „ordinea structurală a spiritului uman", de „constituţia şi existenţa specific umană".

METALIMBAJ 1. *Limbaj* utilizat pentru a face aserţiuni asupra unui alt limbaj. **2.** (În teoria logicii) Limbaj întrebuinţat în studierea limbajelor diferitelor calcule logico-matematice sau sisteme teoretice formalizate, pentru descrierea raporturilor diferitelor nivele ale limbajului şi pentru studierea corelaţiei limbajelor cu domeniul de obiecte la care acestea se referă. **M.** se numeşte un limbaj (natural sau artificial) în care se studiază proprietăţile şi structura unui sistem logic sau teoretic formulat într-un alt limbaj, numit „limbaj-obiect". În **m.** se formulează şi se demonstrează „metateoremele" adică acele teoreme care se referă la proprietăţile sintactico-semantice ale teoriei considerate: teorema deducţiei, teorema de consistenţă, teorema de completitudine etc. Dacă în limbajul-obiect se formulează teoria (sau teoria-obiect), în **m.** se va formula *metateoria* acesteia. Formularea distincţiei dintre limbajul-obiect şi **m.** a fost necesară pentru a se evita o serie de *paradoxe* logico-matematice. În **m.** se definesc conceptele de bază ale analizei logice a teoriilor formalizate: *adevăr*, *interpretare*, *model*, *semnificaţie*, satisfacere ş.a.

METALOGICĂ, teorie despre *logică* avînd ca obiect analiza expresiilor logice şi a raporturilor dintre ele. Fiind o cercetare asupra logicii, **m.,** ca teorie formalizată, se constituie la un nivel de generalitate superior logicii; ca atare, eventuala nedistingere a acestor grade de generalitate duce la *paradoxuri* în explicarea fundamentelor logicii. Importanţa cercetărilor de **m.** rezultă din necesitatea consideraţiilor generale asupra sistemelor logice. **M.** a apărut în urma cercetărilor de metamatematică iniţiate de D. Hilbert, L. Löwenheim, Th. Skolem ş.a.

Scanned with OKEN Scanner

METAPSIHIC (*fenomene* **m.**), denumire introdusă în 1905 de psihiatrul francez Ch. Richet pentru fenomenele psihice neobișnuite sau care n-au dobîndit încă o explicație științifică (psihologică sau psihiatrică). Printre fenomenele **m.** sînt acelea de *telepatie* (de comunicare extrasenzorială a gîndurilor la distanță), de presimțire și de prezicere neelaborată rațional, de acțiuni mecanice la distanță. Ansamblul cercetărilor privitoare la *fenomenele* **m.** este denumit *metapsihică* sau parapsihologie.

METAPSIHOLOGIE, *psihanaliză;* teoria sau psihologia freudiană a *inconștientului.*

METATEORIE, *teorie* asupra unei teorii date. **M.** face considerații asupra respectivei teorii atît în ceea ce privește structura ei sintactică, cît și în privința referirii ei la un domeniu dat, adică la latura ei *semantică.* Pe această bază, **m.** stabilește natura conceptelor întrebuințate în teorie, a raporturilor dintre ele, precum și limitele valabilității respectivei teorii, desăvîrșind astfel însăși teoria cercetată. **M.** a fost aplicată îndeosebi asupra sistemelor formalizate (de ex., *metalogica* și metamatematica), aducînd contribuții importante în cunoașterea acestora. **M.** disciplinelor nematematice se află în faza începutului.

METEMPSIHOZĂ (gr. *metempsychosis* „deplasarea sufletelor"), concepție mistică despre transmigrarea sufletelor individuale. Potrivit acestei concepții, sufletul individual poate însufleți succesiv diferite plante, animale și oameni, purificîndu-se treptat și contopindu-se în cele din urmă cu sufletul universal (divinitatea). **M.** a apărut din cele mai vechi timpuri, fiind cunoscută la egipteni, în toate religiile Indiei, în *orfism,* pitagorism și în unele religii primitive din America și Australia. Credința în **m.** implică un *fatalism* și un *pesimism* extrem.

METODĂ (gr. *methodos* „mijloc", „cale", „mod de expunere"), mod de cercetare, sistem de reguli sau principii de cunoaștere și de transformare a realității obiective; **m.** este aspectul teoretic cel mai activ al științei, care jalonează calea dobîndirii de cunoștințe noi. Caracterul științific al unei **m.,** eficiența ei practică depind de reflectarea veridică a fenomenelor studiate, a legilor lor obiective. Sursa **m.** se află în *realitatea* obiectivă deoarece există o corespondență (relativă între legile obiectului și principiile cunoașterii acestuia) stabilită prin experiență, pe cale inductivă sau prin deducție logică. Apărînd ca un rezultat al cunoașterii realității obiective, **m.** devine o premisă a cercetării ei ulterioare. **M.** se află de aceea în unitate indisolubilă cu *teoria.* **M.** în știință ia naștere prin conversiunea domeniului teoretic enunciativ, consemnativ al unei științe în domeniul teoretic normativ, în indicații și prescripții asupra modului cum trebuie abordat obiectul pentru a se obține despre el cunoștințe autentice. V. și *metodologie.*

METODOLOGIE (gr. *methodos* „cale", „mijloc" și *logos* „știință"). **1.** Ansamblul metodelor folosite într-o anumită știință (de ex., **m.** fizicii), al cărui fundament îl constituie sistemul celor mai generale legi și principii ale științei respective. Cu această accepție este folosit uneori și cuvîntul *metodă* (de ex., metoda științifică a biologiei). **2.** Parte a filozofiei care se ocupă cu analiza teoretică a metodelor folosite în știința modernă; știința despre metodă. **M.** se profilează ca domeniu în filozofia modernă prin Bacon și Descartes dar devine o preocupare sistematică abia în sec. 19, odată cu dezvoltarea intensă a științelor experimentale. **M.** este influențată de concepția filozofică generală. În opoziție cu idealismul, care deduce metoda din categorii și proprietăți înnăscute, apriorice ale gîndirii (Kant) sau din reguli stabilite convențional (de ex., *neopozitivismul*), **m.** materialist-dialectică arată că ori-

Scanned with OKEN Scanner

ce metodă ştiinţifică oglindeşte, în ultimă analiză, realitatea obiectivă, principiile metodologice ale oricărei ştiinţe derivînd, în ultimă analiză, din legile obiective dezvăluite de acea ştiinţă. Totodată, **m.** materialist-dialectică subliniază latura subiectivă, activă a metodelor, care se exprimă în caracterul normativ al acestora. **M.** se diferenţiază pe mai multe trepte de generalitate. O primă treaptă cuprinde metodele proprii fiecărei ştiinţe, care ţin de specificul obiectului acesteia (de ex., analiza cantitativă în chimie). Pe o treaptă mai înaltă de generalitate se află metodele care pot fi folosite şi în alte domenii ştiinţifice (de ex., metode fizico-chimice în biologie). O generalitate mai extinsă au acele metode care se folosesc într-un număr mare de ştiinţe (metode matematice, metode cibernetice, metode statistice etc.). La nivelul cel mai înalt de generalitate se află **m.** materialist-dialectică. Născută din generalizările datelor obţinute de ştiinţe, ea se întoarce la acestea, sub forma **m.** generale de cercetare. În cadrul ştiinţelor, **m.** generală preconizată de filozofie se îmbină organic cu **m.** ştiinţelor respective, constituind o unitate organică fără de care ştiinţa contemporană, dialectică în esenţa sa, se poate apropia cu greu de adevărurile pe care caută să le descopere.

MEYERSON, Emile (1859—1933), filozof francez, de origine poloneză, critic al *pozitivismului* lui Mach, Comte, Petzoldt şi al *relativismului* inerent acestuia. Concepţia lui **M.** poate fi definită ca un *realism* ştiinţific, preocupările sale circumscriindu-se sferei epistemologice. Conceptul central al epistemologiei lui **M.** este cel de *explicaţie*, care, în viziunea sa, are un caracter de „necesitate raţională", în timp ce legile fenomenelor ar avea un caracter pur empiric. Idealul oricărei explicaţii este, după **M.,** *identitatea* sintetică (nu tautologică), deci enunţul care nu elimină *diversitatea*. Descoperirea identităţii coincide cu descoperirea cauzalităţii, iar descoperirea *cauzalităţii* este funcţia esenţială a ştiinţei. Între ştiinţă şi filozofie nu există, după părerea lui **M.,** raporturi de excludere, *metafizica* (în sens de filozofie) fiind o necesitate a spiritului. Pentru **M.** actul explicaţiei este limitat totdeauna de existenţa *iraţionalului*. Progresul explicaţiei este echivalent cu ascensiunea în raţionalizare, dar vor exista etern factori iraţionali (care nu pot fi explicaţi cu mijloacele şi instrumentele existente). *Raţionalismul* lui **M.,** de factură ontologică, a postulat ideea unităţii raţiunii umane în opoziţie cu cea a discontinuităţii progresului cunoaşterii ştiinţifice fără a ajunge însă la o concepţie pe deplin ştiinţifică asupra cunoaşterii. *Op. pr.:* „Identitate şi realitate" (1908), „Deducţia relativistă" (1925), „Despre explicaţia în ştiinţă" (1927).

MEZOMERIE, v. **REZONANŢĂ.**

MICA BURGHEZIE, categorie socială specifică orînduirii capitaliste şi perioadei de trecere de la capitalism la socialism, avînd o structură neomogenă şi deţinînd o poziţie intermediară între burghezie şi proletariat. **M.b.** de la oraşe şi sate îşi întemeiază existenţa pe mica proprietate asupra mijloacelor de producţie şi pe mica producţie de mărfuri, ceea ce generează şi dubla natură a micului burghez: de proprietar privat şi de om al muncii, fapt reflectat în poziţia lui şovăielnică şi oscilantă în viaţa social-politică, înclinarea spre curente de idei şi mişcări diferite, chiar opuse, potrivit ponderii acestora în raportul forţelor sociale şi politice. Mentalitatea mic-burgheză, individualistă, iluzia mic-burgheză a posibilităţii menţinerii micii proprietăţi în mijlocul oceanului marii proprietăţi capitaliste, precum şi a autonomiei sale absolute pe plan economic, politic, juridic, împotriva presiunii şi concurenţei marelui capital, au constituit nu o dată sursa unor concepţii filozofice idealist-utopice. Destrămarea acestei iluzii a provocat, la rîndul

Scanned with OKEN Scanner

ei, geneza unor concepţii anarhiste sau chiar nihiliste. În mişcarea muncitorească ideologia mic-burgheză a reprezentat un teren favorabil apariţiei *oportunismului*, *revizionismului*, *reformismului*. În *imperialism*, **m.b.** este tot mai mult supusă exploatării exercitate de marele capital monopolist, procesului de „absorbire“ de către acesta a micii proprietăţi şi de proletarizare a unor pături mic-burgheze. Această realitate este reflectată, în ultimele decenii, de faptul că în multe ţări capitaliste, inclusiv în cele dezvoltate, cercuri largi ale **m.b.** tind să se apropie de clasa muncitoare, de celelalte forţe sociale progresiste contestatare, manifestă interes pentru critica adusă orînduirii capitaliste dezvoltate, pe care o şi inspiră, pentru realizarea unor radicale schimbări social-economice, precum şi receptivitate faţă de ideile socialismului, participă la acţiunile pentru apărarea drepturilor şi libertăţilor democratice, pentru pace şi colaborare între popoare. În ţara noastră, în procesul revoluţiei şi construcţiei socialiste, P.C.R. a promovat o politică de atragere a **m.b.** în lupta pentru transformări sociale şi economice şi, ulterior, de încadrare a ei în forme ale economiei socialiste.

MICHĂILESCU, Ştefan C. (1846—1899), naturalist şi gînditor materialist român, activ popularizator al cuceririlor ştiinţei. Sprijinindu-se pe realizările ştiinţelor naturii din vremea sa, în special pe teoria darvinistă a *evoluţiei* speciilor, el a afirmat cu hotărîre punctul de vedere materialist în problemele biologiei şi psihologiei (deşi se considera în mod greşit pozitivist). **M.** a combătut *agnosticismul*, afirmîndu-şi încrederea în posibilitatea cunoaşterii lumii. În concepţia sa materialistă apar însă unele tendinţe mecaniciste şi unele alunecări spre *relativism*. **M.** a afirmat existenţa legilor sociale, menţinîndu-se însă în limitele concepţiei luministe, care atribuia ideilor un rol determinant. A descris mizeria cruntă a ţărănimii române şi a relevat necesitatea ridicării materiale şi culturale a poporului muncitor. *Op. pr.:* „Influenţa luminii asupra vieţii“ (1871), „Introducere la psihofizică“ (1892).

MICHELET, Jules (1798—1874), istoric şi scriitor francez, inspirator, prin cursurile predate la „Collège de France“, în deceniul al cincilea al sec. 19, al revoluţionarilor europeni, printre care şi al revoluţionarilor români de la 1848. A susţinut cauza Unirii Principatelor Române. Preluînd de la Vico definirea istoriei ca desfăşurare, sub semnul *providenţei*, a acţiunilor umane, dar depăşind teoria *ciclurilor*, **M.** concepea istoria ca pe o „reînviere“ a tuturor faptelor omului, luînd de aceea în considerare viaţa popoarelor sub toate aspectele. Istoria este, după **M.,** o „cale regală“ a deşteptării la viaţă a oamenilor şi popoarelor, o înaintare permanentă, chiar dacă nelipsită de oscilaţii, spre *progres*. **M.** subliniază că în cadrul procesului istoric se distinge rolul omului, al naţiunii, valoarea patriei şi a umanităţii. Ridicarea de la individ, prin *naţiune* şi patrie, la orizontul general al omenirii, se bazează pe *iubire* care este liantul vieţii sociale. Prin aceasta, în concepţia lui **M.** *naţionalul şi universalul* se îmbină armonic. **M.** a subliniat rolul poporului în istorie, a justificat necesitatea *revoluţiei* pentru dobîndirea libertăţii lui naţionale şi sociale, a exaltat în spirit romantic eroismul şi ideea de sacrificiu pentru emanciparea omului, ca individ şi naţiune, a reliefat sensul educativ şi militant al *istoriei*. *Op.pr.:* „Principii ale filozofiei istoriei“ (1827), „Introducere în istoria universală“ (1831), „Poporul“ (1846), „Principatele Dunărene. Doamna Rosetti, 1848“ (1853, trad. rom. 1915), „Legendele democratice ale Nordului“ (1854), „Istoria revoluţiei franceze“ (6 vol., 1847—1853), „Istoria Franţei“ (18 vol., 1833—1863). În lb. rom. au apărut „Scrieri alese“ (2 vol., 1973).

Scanned with OKEN Scanner

MICROCOSMOS, lumea obiectelor submicroscopice, a atomilor, a particulelor elementare, în care au loc procese calitativ deosebite de cele macroscopice. V. şi *macrocosmos.*

MICROSOCIOLOGIE, curent pozitivist în sociologia contemporană, în sfera *empirismului social,* apărut în anii 1930—1940 şi reprezentat de J. Moreno (S.U.A.) şi discipolii săi. Dînd o interpretare psihologizantă proceselor vieţii sociale, **m.** consideră, în spirit idealist-subiectiv, că factorul fundamental al vieţii sociale îl constituie relaţiile afective ce se statornicesc înăuntrul unor „grupuri mici" (atelierul de muncă, echipa sportivă, locatarii unui internat etc.) sau între membrii unor grupuri diferite. Aceste relaţii ar alcătui „microstructura" societăţii, în vreme ce „macrostructura" ar fi dispunerea spaţială a oamenilor în grupuri, precum şi a diferitelor grupuri în cadrul societăţii. Fărîmiţînd societatea într-o puzderie de „grupuri mici", **m.** disimulează atît împărţirea ei reală în *clase sociale,* care reprezintă de fapt grupurile sociale fundamentale, cît şi faptul că baza diferenţierii sociale a oamenilor o reprezintă *relaţiile de producţie.* **M.** reduce conflictele sociale şi opoziţiile de clasă reale la „încordarea socială" pe care o explică prin neconcordanţa dintre macro- şi microstructură, prin faptul că oameni care nu se simpatizează lucrează în acelaşi loc. **M.** a elaborat o serie de tehnici şi proceduri de măsurare a „preferinţelor" şi „respingerilor" reciproce între membrii unor grupuri şi a coeziunii acestor grupuri, ce pot fi utilizate adecvat, alături de alte metode, în limita unei interpretări selective a rezultatelor, netributară **m.** ca teorie. V. şi *sociometrie; pozitivism sociologic.*

MICU (CLAIN), Samuil (1715—1806), istoric şi lingvist român, unul dintre corifeii Şcolii ardelene. A susţinut şi demonstrat latinitatea poporului român şi continuitatea sa pe cuprinsul ţărilor române. A fost profesor de filozofie şi de matematică. A predat cursuri de logică şi de metafizică, alcătuite după Fr. Chr. Baumeister. A adus o importantă contribuţie la crearea terminologiei filozofice româneşti şi a încercat o depăşire a *empirismului* prin căutarea cauzelor evenimentelor. *Op. pr.:* „Istoria şi lucrările şi întîmplările românilor" (manuscris în 4 vol., 1801—1805). „Logica, adecă partea cea cuvîntătoare a filozofiei" (1799), „Legile firei, ithica şi politica sau filozofia cea lucrătoare" (1800).

MILENARISM, v. **CHILIASM.**

MILET (*Şcoala din* **M.**), şcoală materialistă cu care începe filozofia greacă (sec. 7—6 î.e.n.) şi ai cărei reprezentanţi (Tales, Anaximandru şi Anaximene) alcătuiesc, împreună cu Heraclit, filozofia *ioniană.*

MILL, John Stuart (1803—1873), filozof pozitivist, logician şi economist englez. A perfecţionat metodele inductive de cercetare a *cauzalităţii* dar a absolutizat *inducţia,* rupînd-o astfel de *deducţie.* Nu numai logica lui **M.,** ci şi etica sa este bazată pe inducţie, el considerînd că originea noţiunilor morale se află în *experienţă.* A fost, după Bentham, care l-a influenţat, principalul promotor al *utilitarismului. Op.pr.:* „Sistem de logică inductivă şi deductivă" (1843), „Libertatea" (1859, trad. rom. 1899), „Utilitarismul" (1863), „Auguste Comte şi pozitivismul" (1865).

MILLS, Charles Wright (1916—1962), sociolog american, cunoscut îndeosebi prin studiile sale de *sociologie politică,* de stratificare socială şi de sociologie a sociologiei, ca şi pentru atitudinea sa critică ascuţită faţă de sistemul capitalist american şi faţă de poziţia ştiinţelor sociale în S.U.A. A fost influenţat puternic de lucrările lui K. Marx şi Max Weber, contribuind considerabil la iniţierea unei orientări critice în

Scanned with OKEN Scanner

sociologia americană şi la apariţia „radicalismului sociologic“ actual din S.U.A. A criticat sever teoriile lui T. Parsons, apolitismul în sociologie şi mitul unei ştiinţe „libere de valori“. N-a înţeles însă rolul clasei muncitoare în schimbarea societăţii capitaliste, punîndu-şi speranţele, în mod utopic, doar în efectul transformator al cunoaşterii asupra realităţii. *Op.pr.:* „Gulerele albe: clasele de mijloc în America“ (1951), „Elita puterii“ (1956), „Cauzele celui de-al doilea război mondial“ (1958), „Imaginaţia sociologică“ (1959, trad. rom. 1975), „Marxiştii“ (1962).

MIMAMSA (în sanscrită „cercetare“), şcoală tradiţională „ortodoxă“ a filozofiei indiene, fundată în sec. 3 î.e.n. de înţeleptul semilegendar Djaimini. Opera acestuia, „Mimamsa-Sutra“, cuprinde două părţi: „purva-mimamsa“ care absolutizează ritualul vedic şi dă o interpretare idealistă categoriei *karma*, şi „uttara-mimamsa“, care abordează problemele teoriei cunoaşterii. **M.** susţinea că lumea se întemeiază pe un principiu material, alături de unul spiritual; în opoziţie cu concepţia budistă despre caracterul iluzoriu al lumii, a susţinut că aceasta există în mod real, obiectiv, este veşnică, necreată şi formată din atomi.

MIMESIS, principiu estetic de origine platoniciană şi aristotelică, după care arta este o rezultantă a imitării realităţii. Platon condamna arta ca întunecare a spiritului întrucît ea ar fi o „umbră a umbrelor“, adică o *copie* a lucrurilor care sînt şi ele copii imperfecte ale unor modele ideale. După Aristotel, **m.** artei este o imitaţie de o mai înaltă treaptă de generalizare decît aceea a ştiinţei şi de o mai profundă esenţializare decît aceea a istoriei, o imitaţie superioară a realităţii care o restituie pe aceasta transfigurată, între limitele necesarului şi verosimilului, mai semnificativă decît orice transcripţie mecanică, o reprezentare a vieţii „aşa cum ar trebui să fie ea“.

MIRACOL (lat. *miraculum* „minune“), eveniment sau fenomen real ori imaginar, considerat ca ieşit din comun şi a cărui explicaţie este legată de presupusa voinţă a unei divinităţi. Semnificaţia lui transcende, în chip teologic, legile obiective ale naturii şi se opune determinismului acestora. Prin intermediul **m.** s-ar realiza, după teologie, o proximitate permanentă a omului cu divinitatea, deoarece **m.** ar exprima acţiunea forţelor supranaturale care imprimă vieţii umane o anumită direcţie de evoluţie. Ideea de **m.** este radical respinsă de către cunoaşterea ştiinţifică. Ea constituie însă baza credinţei religioase în general. Însăşi credinţa în supranatural, fundamentul teoretic principal al oricărei religii, nu poate fiinţa în afara recunoaşterii **m.**

MISOLOGIE (gr. *misein* „a urî“ şi *logos* „cuvînt“) ostilitatea faţă de *raţiune* şi de *demonstraţia* logică; termenul apare în Dialogurile platoniciene şi e folosit de Socrate pentru a-şi preveni discipolii împotriva atitudinilor *iraţionale:* „Să ne ferim cu grijă de a fi misologi“.

MISTER (lat. *mysterium* „taină“). **1.** Ceea ce este necunoscut, neînţeles, încă inexplicabil. **2.** (În teologie) Ceea ce ar rămîne ascuns raţiunii umane, bazîndu-şi autoritatea doar pe revelaţia divină. În teologia creştină, **m.** reprezintă esenţa dogmelor religioase ce nu poate fi demonstrată pe calea cunoaşterii raţionale. Biserica creştină, ca şi în general orice altă religie, cere adepţilor săi credinţă totală în **m.,** în pofida conţinutului nedemonstrabil al acestuia. Cele mai semnificative **m.** susţinute de doctrina creştină sînt conţinute în viaţa evanghelică a lui Hristos. **M.** sînt evenimente inacceptabile pentru cunoaşterea raţională. Noţiunea de **m.** se află în centrul multor filozofii idealiste. **M.** constituie, în aceste filozofii, nota dominantă a existenţei umane, un stimul, dar şi o frînă permanentă a cunoaşterii.

Scanned with OKEN Scanner

MISTICĂ 1. (În sens restrîns) Orientare în cadrul religiei sau gîndirii filozofice-religioase care afirmă posibilitatea unirii directe, a contopirii sufletului individual cu *divinitatea* (încă în timpul „existenţei terestre") şi ai cărei adepţi urmăresc realizarea acestei uniri prin întoarcerea de la lumea exterioară către cea lăuntrică, prin meditaţie intensă, asceză, uneori şi prin anumite ritualuri etc. Unirea mistică cu divinitatea *(unio mistica)* ar duce şi la o cunoaştere tainică sui-generis. Tendinţe mistice au existat încă din antichitate (în *orfism*, *neoplatonism)*; curente şi doctrine mistice se întîlnesc în toate religiile (de ex., yoga în *hinduism*, *sufismul* în *islamism*, doctrina lui Pseudo-Dionisie Areopagitul, a lui Bernard de Clairvaux, a lui Meister Eckhart, a lui J. Böhme ş.a. în *creştinismul* medieval). Unele curente mistice au exprimat, prin eliminarea bisericii ca mijlocitoare între individ şi Dumnezeu, prin tendinţele lor panteiste şi individualiste, opoziţia faţă de religia oficială, fiind nu o dată condamnate ca „eretice" **2.** (În sens larg) *Misticism.*

MISTICISM, credinţă eronată, idealist-religioasă (cu o sferă mai largă şi mai vagă decît doctrina religioasă) în existenţa unor forţe *supranaturale* cu care omul ar putea comunica pe o cale deosebită de cunoaşterea raţională obişnuită, prin *revelaţie*, *intuiţie*, *extaz*. În acest sens, **m.** este caracteristic oricărei religii sau filozofii cu implicaţii religioase. **M.** este ostil ştiinţei şi culturii laice, ateiste, umaniste, concepţiei materialist-ştiinţifice despre natură şi societate. El poate genera diferite atitudini, de la indiferenţă fatalistă şi *apatie* pînă la agresivitate şi violenţă. Prin înlăturarea cauzelor obiective — de ordin natural şi social — ale **m.** precum şi prin răspîndirea ştiinţei şi culturii, socialismul creează condiţiile pentru ca oamenii să-şi însuşească o concepţie veridică, ştiinţifică despre lume şi viaţă, pentru eliberarea lor de credinţele mistico-religioase care influenţează negativ formarea şi afirmarea unei *personalităţi* active, creatoare, revoluţionare.

MIŞCARE, mod fundamental de existenţă a *materiei*, atributul esenţial al acesteia, constînd din totalitatea schimbărilor, transformărilor, proceselor materiei, ale sistemelor materiale care constituie universul, începînd cu procesele fizice şi chimice elementare şi terminînd cu gîndirea. Lumea este totalitatea dinamică a sistemelor materiale aflate în interacţiune şi, pe această bază, în schimbare şi transformare, în *dezvoltare* continuă; nu există materie fără **m.**, după cum nici **m.** fără materie. Ca atare, **m.** este necreată şi, în esenţă, indestructibilă ca materia însăşi; o anumită formă a **m.** apare sau dispare, dar **m.** în general nici nu apare, nici nu dispare, ci se transformă necontenit. **M.** este corelată cu *spaţiul şi timpul*, acestea fiind forme de existenţă ale materiei în **m. M.** este *absolută*, iar repausul (nemişcarea) este *relativ*, adică temporar, trecător şi condiţionat; el constituie doar un moment al **m.** Nemişcarea unui obiect există numai în raport cu un anumit sistem de referinţă sau în raport cu una sau cu alta dintre formele **m.** materiei şi nu în genere. Izvorul **m.** materiei rezidă în materia însăşi, în *interacţiunea* dintre laturile, tendinţele contrarii, proprii tuturor obiectelor şi fenomenelor, precum şi în interacţiunile dintre sisteme şi procese diferite. Datorită rolului determinant al contradicţiilor interne în dinamica fenomenelor, **m.** materiei este o *automişcare*. Schimbarea, transformarea poate fi ascendentă, de la inferior la superior, de la simplu la complex, implicînd o complexitate crescîndă a structurii, a legăturilor şi formelor de **m.** ale sistemelor materiale sau descendentă, regresivă, involutivă; în acest caz ea implică o degradare şi o descompunere a sistemului respectiv. Trecerea la forme de **m.** mai simple poate fi nu numai un re-

Scanned with OKEN Scanner

zultat al **m.** regresive dar şi al **m.** ascendente, deoarece perfecţionarea unor sisteme biologice sau fizice se realizează şi pe calea simplificării mecanismului funcţional al acestora. Materialismul dialectic dezvăluie varietatea calitativă a formelor **m.** Criteriile obiective de distingere a acestor forme sînt: purtătorul material, interacţiunile, legile şi contradicţiile specifice fiecăruia dintre ele. Clasificarea formelor **m.** nu este o operaţie definitivă, ci se schimbă odată cu progresul ştiinţei. În etapa actuală a dezvoltării ştiinţei se consideră forme fundamentale ale **m.** materiei: **m.** fizică cu diversele ei modalităţi de manifestare, în funcţie de nivelul fizic de organizare a materiei pe care-l exprimă, la scară micro-, macro- sau megafizică (moleculară, cuantică, subcuantică etc.); **m.** chimică (asocierea şi disocierea atomilor în molecule); **m.** biologică, proprie organismelor de diferite grade de complexitate, precum şi ansamblurilor alcătuite din ele (speciile, biocenozele); **m.** socială (de la **m.** sistemelor sociale şi ale subsistemelor acestora pînă la **m.** proprie gîndirii şi cunoaşterii umane). Formele calitativ diferite ale **m.** constituie temeiul obiectiv necesar al unuia din criteriile fundamentale pentru clasificarea ştiinţelor, fiecare dintre acestea studiind, de obicei, legităţile proprii unei forme determinate a **m.** materiei. Formele **m.** sînt legate între ele atît sub raport genetic sau istoric (formele superioare de **m.** au apărut din cele inferioare), cît şi sub aspect structural (cele superioare le conţin pe cele inferioare, fără a putea fi însă reduse la acestea). Procesele care au loc în cadrul formelor superioare ale **m.** nu pot fi explicate prin legile formelor inferioare (de ex., fenomenele sociale nu pot fi explicate prin legi biologice). Formele **m.** nu există în mod izolat, orice sistem din natură, societate sau gîndire participînd concomitent la numeroase forme de **m.** Totodată, diversele forme de **m.** pot coexista, aşa cum coexistă sistemele de diferite complexităţi în interacţiune reciprocă. Unitatea şi legătura formelor **m.** materiei din natură se manifestă deosebit de pregnant în capacitatea lor inepuizabilă de transformare reciprocă, oglindită în *legea transformării şi conservării energiei* şi, mai general, în legea conservării **m.** Această legătură a formelor **m.** materiei, precum şi faptul că toate formele **m.** se supun legilor dialecticii, care sînt legi generale ale întregii realităţi, constituie o expresie a *unităţii materiale a lumii.*

MIT (gr. *mythos* „povestire"), naraţiune arhaică despre zei, eroi sau oameni, despre forţe ale naturii sau ale societăţii, reprezentate adesea ca fiinţe umane cărora le sînt atribuite însuşiri supranaturale. **M.** exprimă, în general, străvechi năzuinţe şi sentimente omeneşti sau explică, cu mijloacele fabulosului, ale fantasticului, diferite fenomene ale naturii sau evenimente din istorie (v. şi *mitologie).* Datorită acestui sîmbure raţional, autentic şi semnificativ uman, **m.** îşi păstrează, sub învelişul lor metaforico-alegoric, o permanentă şi proaspătă actualitate, fiind deschise pentru o multitudine de *interpretări,* mereu reînnoite şi corespunzătoare situaţiilor şi evenimentelor istoriei umane în desfăşurarea ei (v. şi *hermeneutică).* O originală interpretare a **m.** pe baza *analizei structurale* a elaborat Cl. Lévi-Strauss.

MITOLOGIE (gr. *mythos* „povestire" şi *logos* „cuvînt", „sistem") **1.** Totalitate a *miturilor* create de un popor sau de un grup de popoare înrudite. **M.** apare într-un stadiu arhaic al dezvoltării societăţii, în strînsă legătură cu religia şi cu practicile magice; ea reuneşte elemente de reflecţie artistică, morală, prefilozofică etc. Esenţa oricărei **m.** o constituie reflectarea fantastică a *realităţii* naturale şi sociale atît sub forma unor legende, istorisiri sau alegorii despre zei, eroi ori alte fiinţe fabuloase, cît şi sub forma unor comportamente sociale. Rădăcina

Scanned with OKEN Scanner

obiectivă a reflectării mitice o constituie gradul scăzut de dezvoltare a forţelor de producţie şi implicit al dominării forţelor naturii de către om, **m.** propunîndu-şi să învingă şi să domine forţele naturii numai prin imaginaţie (Marx). Întreaga **m.** este *sacralizarea* antropomorfică a vieţii şi activităţii comunităţilor omeneşti arhaice şi reprezintă o sinteză a experienţei practice şi de cunoaştere a acestora. Din punctul de vedere al sferelor tematice şi al tipurilor de alegorii, distingem mituri teogonice (despre geneza şi atributele zeilor), mituri cosmogonice (despre apariţia sau „facerea" lumii), mituri antropogonice (despre descendenţa umană) şi mituri etiologice (despre originea unei instituţii sau a unei tradiţii, ceremonii). Unele mituri sînt interpretări simbolice, alegorice ale unor fenomene din natură (de ex., mitul despre carul lui Helios în **m.** greacă este o *interpretare* a mişcării soarelui pe cer), altele păstrează amintirea transfigurată, dar nici aceasta lipsită de încărcături *semantice*, a unor momente din istoria popoarelor respective (de ex., mitul despre întoarcerea Heraclizilor, cele din ciclul troian, cîntecul Nibelungilor). Multe mituri simbolizează aspiraţii omeneşti cutezătoare: visurile de stăpînire a naturii (mitul lui Prometeu), visul de a zbura (Icar) ori sentimente omeneşti eterne: dragostea neţărmurită (mitul lui Orfeu şi Euridice), prietenia (Oreste şi Pilade), dorul neîmplinit (Eros şi Psyché). Un studiu ştiinţific al **m.** nu se limitează la clasificarea miturilor, ci caută să delimiteze straturile istorice din cadrul unei **m.** date (de ex., pentru **m.** greacă: stratul vechi indoeuropean, substratul egean, stratul micenian, **m.** preclasică, cea clasică etc.), să reconstituie substratul social-economic al fenomenelor de conştiinţă mitică, ambianţa lor istorică. **2.** Ştiinţă care cercetează originea şi evoluţia miturilor, semnificaţia simbolurilor mitice şi evoluţia acesteia. Mitologiile formează azi obiectul unor multiple interpretări şi *decodificări* ale *hermeneuticii*.

„MIZERIA FILOZOFIEI", lucrare polemică a lui K. Marx, scrisă în limba franceză şi publicată în 1847. Ea constituie un răspuns la lucrarea „Sistemul contradicţiilor economice sau Filozofia mizeriei" (1846) a lui P.J. Proudhon. Marx opune aici concepţiei idealiste pseudohegeliene despre istorie a lui Proudhon concepţia materialistă a istoriei, analizează originea şi locul istoric al orînduirii capitaliste şi demonstrează inevitabilitatea pieirii ei. În acelaşi timp, el critică dialectica speculativă a lui Hegel şi evidenţiază sensul ştiinţific al dialecticii materialiste, aplicînd-o în mod special la economia politică. O deosebită însemnătate are analiza făcută de Marx unor probleme economice fundamentale, ca problema valorii, a banilor, a capitalului, a rentei funciare, a diviziunii muncii şi a maşinismului, a concurenţei şi a monopolului etc., precum şi critica relaţiilor economice burgheze, de pe poziţiile comunismului ştiinţific.

MOARTE, stare a unui organism după ce *viaţa* a încetat, fie în organele vitale (**m.** clinică), fie în totalitatea celulelor sale; astfel, **m.** clinică este mai curînd un „moment", în timp ce **m.** biologică a organismului uman este un proces ce durează pînă la dispariţia manifestărilor vitale în toate celulele. Pe de altă parte, într-un organism există continuu o reînnoire a materiei vii care include **m.** unor celule şi naşterea altora. În condiţii de boală, accident, intervenţii chirurgicale etc., pierderile de materie vie sînt masive, dar individul *biologic*, respectiv *persoana* umană persistă în viaţă. **M.** naturală este **m.** de „bătrîneţe", în timp ce **m.** obişnuită survine fie prin boli şi accidente, fie (în natură) datorită interacţiunilor trofice dintre specii (ierbivorele distrug plantele cu care se hrănesc, carnivorele mănîncă ierbivorele etc.). Din punct de vedere termodinamic, **m.** înseamnă trecerea ireversibilă la o stare de echilibru cu mediul. Din punct de vedere ecologic, **m.** este o reintegrare a materiei vii în ciclurile geochi-

Scanned with OKEN Scanner

mice și cosmice ale substanței și energiei. Din punct de vedere filogenetic și evoluționist, **m.** este o condiție a diversificării vieții și a progresului biologic (Goethe scria că **m.** este „lovitura de maestru a Naturii, prin care ea reușește să producă cît mai multă viață"). De aceea, s-a și ridicat problema dacă **m.** naturală și îmbătrînirea nu sînt un rezultat al evoluției vieții, o achiziție utilă acestei evoluții. Unii gînditori au vorbit chiar și despre un *instinct* al **m.** (Mecinikov, S. Freud). Pentru istoria biologiei are interes și concepția (infirmată definitiv abia prin lucrările lui Pasteur) după care din materia organismelor superioare moarte s-ar naște forme inferioare de viață *(generație spontanee)*. Materia vie are într-însa o imortalitate virtuală, legată de transmiterea *mesajului* ereditar de-a lungul generațiilor. Pentru că **m.** obișnuită este provocată de boală ori accident, succesele medicinii pot fi privite și ca rezultatul unei opoziții active a omului, înarmat științific împotriva **m.** premature sau „absurde". Știința respinge concepția mitico-mistică după care **m.** ar fi produsă de despărțirea unui principiu spiritual, animator, de trupul (corpul) „însuflețit" de acesta. Dimpotrivă, știința ne face să înțelegem *cum* și *de ce* a apărut o asemenea concepție. Omul pare să fie singura ființă care știe că **m.** este inevitabilă. Neliniștea provocată de conștiința acestui fapt, ca și ignoranța, au generat credința iluzorie într-o viață veșnică a sufletului (nemurirea sau „învierea din morți" în *creștinism)*. În filozofiile antropologiste, de la Pitagora și Socrate pînă la Bergson, Jaspers și Heidegger, **m.** este concepută ca o umbră ce însoțește (și care trebuie să fie conștientizată) întreaga noastră existență, o prezență aptă de *revelații* transcendente și cu efect moralizator. Filozofiile raționaliste, de la Platon pînă la Spinoza sau Hegel, au cultivat alternativa laică și activistă, nemurirea fiind identificată în contribuțiile persistente pe care individul le aduce la propășirea speciei, respectiv la progresul uman, această contribuție putînd cere chiar și sacrificiul vieții individuale (în concepția **lui Marx despre viață,** ***eroul*** **ia locul** sfîntului). *Optimismul* revoluționar al **filozofiei lui Marx reactualizează** ***miturile*** prometeic și faustic, într-o interpretare care oferă omului idealul unei vieți plenare și creatoare trăită intramundan, cu o supraviețuire concretă în valorile create. Teza lui Camus, existențialist-atee, care reactualizează mitul lui Sisif, este o alegorie a unei consolări trufașe. Sensul destinului omenesc nu poate consta decît în participarea activă la realizările materiale și spirituale, sub semnul voinței de a trăi din plin și permanent prin totalitate, în universalitate. Dealtfel, **m.** nu poate fi gîndită concret, fapt subliniat încă de Socrate („cîtă vreme sîntem noi aici, ea nu este, iar cînd ea apare nu mai sîntem noi"). Afirmația după care omul e singura ființă care știe că moare trebuie completată cu cea simetrică: omul este și singura ființă care știe că trăiește.

MOARTEA TERMICĂ A UNIVERSULUI, teorie neștiințifică emisă de unii naturaliști, în a doua jumătate a sec. 19, prin extrapolarea celui de-al doilea principiu al termodinamicii, conform căruia energia calorică se transmite întotdeauna într-un singur sens de la corpurile cu o temperatură mai ridicată la acelea cu o temperatură mai scăzută. Adepții **m.t.** a **u.** au ajuns la concluzia că toate formele mișcării trebuie în mod inevitabil să se transforme în căldură, iar căldura, răspîndindu-se în mod uniform în întregul univers, va ajunge la un *echilibru* și va pierde însușirea de a se transforma, din care cauză toate procesele în natură vor înceta. Ipoteza **m.t.** a **u.** se bazează pe extinderea neîntemeiată la întregul univers a celui de-al doilea principiu al termodinamicii, care este valabil numai pentru sisteme închise și nu se poate aplica sistemelor deschise, universului infinit. V. și *entropie*.

Scanned with OKEN Scanner

MOBILITATE SOCIALĂ, termen sociologic care, spre deosebire de „mobilitatea geografică" sau „teritorială" (fenomenul deplasării în spațiu a oamenilor), desemnează trecerea unor indivizi, grupe sau mase de oameni dintr-o clasă sau categorie socială într-alta (**m.s.** „verticală"); deplasare a unor indivizi sau grupuri în cadrul aceleiași categorii sau clase sociale (**m.s.** „orizontală"), precum și trecerea de la un statut socio-profesional inferior la altul superior; mobilitatea profesională poate fi, în anumite cazuri, și o **m.s.** Societățile se deosebesc între ele și prin gradul lor de **m.s.** În societățile organizate pe caste, **m.s.** e aproape inexistentă. Ea se dezvoltă pe măsură ce societățile devin mai „deschise", fiecare tip de orînduire socială avînd deci un alt grad de mobilitate. Numeroși ideologi burghezi neagă existența „claselor" în capitalismul contemporan, **m.s.** permițînd, după ei, trecerea cu ușurință de la un „strat" social la altul. Socialismul științific relevă însă faptul că **m.s.** nu poate, ca atare, schimba structura de clasă a unei societăți, care depinde de ansamblul *relațiilor de producție* existente. În capitalism, **m.s.** nu desființează și nici nu eludează opoziția de *interese* dintre clasele dominante și cele dominate, dintre clasele fundamentale ale societății, *proletariatul* și *burghezia.* În socialism, ca urmare a desființării claselor exploatatoare, a antagonismelor de clasă, procesul de **m.s.** se intensifică, acționînd în direcția înlăturării treptate a deosebirilor de clasă, a tuturor inegalităților sociale. Industrializarea, dezvoltarea agriculturii cooperatiste, urbanizarea progresivă, revoluția culturală etc. favorizează un înalt grad de **m.s.,** determină mutații în structura socială, care, așa cum prevede Programul Partidului Comunist Român adoptat la Congresul al XI-lea, duc la creșterea și mai accentuată a rolului clasei muncitoare în viața socială, la o și mai mare apropiere între toate clasele și categoriile sociale, la întărirea coeziunii lor, la *omogenizarea socială* și întărirea unității întregului popor.

MOD (lat. *modus* „fel de a fi", „manieră"), determinare a ceea ce există, care desemnează felul specific de a fi, de a exista, de a deveni sau de a se dezvolta (sin.: *modalitate* **1.**).

MOD DE PRODUCȚIE, mod istoricește determinat în care oamenii produc bunurile materiale necesare existenței și dezvoltării societății; reprezintă unitatea dialectică a *forțelor de producție* (care exprimă conținutul material al producției) și a *relațiilor de producție* (care constituie forma socială nemijlocită în care ea se realizează). **M.de p.** reprezintă temelia unei *orînduiri sociale,* baza întregii vieți sociale, schimbarea lui determinînd transformarea întregii *formațiuni sociale.* Dezvoltarea istorică a societății omenești este constituită, de aceea, de succesiunea **m.** de **p.:** al comunei primitive, sclavagist, asiatic, feudal, capitalist și comunist (al cărui primă fază este socialismul). Această dezvoltare are drept cauză fundamentală dialectica internă a **m.** de **p.** exprimată în „legea concordanței relațiilor de producție cu caracterul forțelor de producție". Materialismul istoric pune la baza explicării dezvoltării *societății* omenești schimbările care au loc în modul de producție, acestea determinînd schimbări în toate celelalte nivele de structurare a vieții sociale: în domeniul formelor de comunitate umană, al structurii grupale și de clasă, al întregii *suprastructuri,* în planul vieții spirituale, în cele din urmă la nivelul naturii umane, al modului de viață și al personalității. Orice nou **m.** de **p.** reprezintă o etapă calitativ superioară în dezvoltarea societății; schimbarea unui **m.** de **p.** cu altul este un proces necesar și legic, o nouă perioadă istorică în progresul societății. Ceea ce caracterizează epoca contemporană este trecerea omenirii de la **m.** de **p.** capitalist la cel comunist.

Scanned with OKEN Scanner

MOD DE PRODUCȚIE „ASIATIC“ (TRIBUTAL), mod de producție despre care apar numeroase mențiuni în lucrările lui Marx și Engels. Din aceste mențiuni se pot desprinde următoarele trăsături caracteristice ale **m.** de **p. „a“.**: a) comunitatea agrară sătească, deosebită de cea primitivă dar asociată, ca și aceasta, unei reduse productivități a muncii; b) existența *statului*, legat de prezența unei *clase sociale* suprapuse care prelevă contribuții silite de la ansamblul comunității agrare, supunînd-o astfel exploatării economice de grup; c) absența proprietății private asupra pămîntului; dublă proprietate — a capului statului și a comunității — asupra aceluiași pămînt; d) caracterul despotic al puterii de stat, întemeiat pe dreptul de proprietate al despotului asupra pămîntului, drept care are însă un caracter funcțional și nu personal; e) sclavii, dacă există, nu au principalul rol în producția socială, acest rol revenind țărănimii obștilor; f) principala contradicție de clasă este aceea dintre comunitatea sătească și clasa suprapusă, inclusiv despotul. Ansamblul acestor trăsături indică un prototip a cărui realitate cunoaște mai multe variante istorice. Ceea ce caracterizează **m.** de **p. „a“.** este existența combinată a unor comunități primitive, bazate pe posesiunea comună a solului și organizate, parțial doar, pe baza unor raporturi de rudenie, și a unei puteri de stat care exprimă unitatea, reală sau imaginară, a acestor comunități, care controlează folosirea resurselor economice esențiale și își însușește direct o parte a muncii și a producției comunităților dominate de ea; în esența sa **m.** de **p. „a“.** este deci una dintre formele de tranziție de la societățile fără clase la societățile cu clase. Constatîndu-se prezența lui și în afara Asiei (în Africa și în America precolumbiană), se admite în mod unanim că vechea denumire de „asiatic“ nu este corespunzătoare. Potrivit unei sugestii a lui Marx, se propune, printre altele, denumirea de „tributar“ (preferabil *tributal*), de la „tributul“ (contribuție silită) perceput de puterea de stat comunităților subordonate.

MOD DE VIAȚĂ (MOD DE TRAI), noțiune care desemnează, în sensul cel mai general, un anumit fel de a concepe și de a trăi viața. Fenomen social cu o sferă foarte largă și de o mare complexitate, **m.** de **v.** depășește sensul termenului „nivel de viață“ (sau „de trai“), care se referă la aspecte măsurabile ce marchează gradul de satisfacere a cerințelor materiale și spirituale ale unor comunități, grupuri sau persoane. **M.** de **v.** include, în primul rînd, mijloacele, *modalitățile* și formele de satisfacere a cerințelor materiale și spirituale ale oamenilor dintr-o anumită comunitate și epocă istorică. El implică anumite laturi de activități extraproductive, manifestate în felul de organizare a vieții cotidiene, în vederea menținerii și refacerii potențialului de muncă: bugetul timpului liber și utilizarea acestuia pentru satisfacerea unor necesități fiziologice (hrană, somn etc.) sau în direcția ridicării gradului de pregătire tehnico-profesională, de cultură generală, a reconfortării prin sport și prin distracții, pentru organizarea muncii casnice, amenajarea locuinței, creșterea și educarea copiilor etc. **M.** de **v.** îmbrățișează, totodată, și anumite aspecte legate de sfera muncii productive: gradul de tehnicitate și de confort al condițiilor de muncă, condițiile de tehnica securității și de protecția muncii, durata zilei de muncă etc. **M.** de **v.** include, de asemenea, pe lîngă un anumit nivel de cultură și de cunoștințe, și o anumită concepție despre viață, traduse în atitudini, în comportare, în relațiile cotidiene interindividuale, în familie, precum și în raporturile cu colectivul sau grupul social, cu societatea sau statul. Asupra **m.** de **v.** al unei comunități umane își pun amprenta obiceiurile și tradițiile acesteia, specificul național, astfel că trăsăturile generale ale unui anumit tip istoric al **m.** de **v.** — corespunzător unei anumite

Scanned with OKEN Scanner

formaţiuni sociale şi determinat, în ultimă instanţă, de modul de producţie a bunurilor materiale — capătă forme de manifestare specifice, variabile de la un popor la altul. Printre notele definitorii ale *clasei sociale*, Marx includea şi modul de viaţă specific al acesteia. În literatura sociologică se menţionează că, de la un anumit nivel de *conştientizare*, **m.** de v. al grupului sau comunităţii devine *stil de viaţă*. Fiind o transformare radicală, profundă a societăţii şi a omului, revoluţia socialistă conduce şi la făurirea unui nou **m.** de v., socialist. V. şi *calitatea vieţii*.

MOD SILOGISTIC, formă concretă pe care o ia fiecare *figură silogistică* în funcţie de calitatea şi de cantitatea premiselor şi a concluziei. În cadrul celor patru figuri silogistice sînt posibile 19 **m.s.** prime corecte, denumite prin cuvintele mnemotehnice: Barbara, Celarent, Darii, Ferio (figura I); Cesare, Camestres, Baroco, Festino (figura II); Darapti, Disamis, Datisi, Bocardo, Felapton, Ferison (figura III) şi Bramantip, Camenes, Dimaris, Fesapo, Fresison (figura IV). În aceste cuvinte, vocalele indică (în ordinea: premisă majoră, premisă minoră, concluzie) calitatea şi cantitatea judecăţilor componente. De ex., modul Celarent are ca premisă majoră o judecată E, ca premisă minoră o judecată A, concluzia sa fiind o judecată E. V. şi *silogism; figură silogistică*.

MODALITATE (lat. *modalitas*, *modus* „fel", „manieră") **1.** (În ontologie) Determinarea felului în care un *existent* există sau devine în particularitatea sa (sin.: *mod*). **2.** (În logică) Determinare a caracterului necesar, contingent, posibil sau imposibil al unei judecăţi. O judecată modală compusă cuprinde două elemente: *modus* (determinarea felului ei) şi *dictum* (judecata de bază care este afectată de *modus*), iar una simplă cuprinde numai afirmarea sau numai negarea unui *modus*. Analiza modurilor şi a propoziţiilor modale a dus la constituirea *logicii modale* în cadrul căreia modurile enumerate sînt tratate ca *operatori* logici monari.

MODEL 1. (În logică şi în matematică) Interpretare a unui sistem formal. **2.** (În ştiinţă şi tehnică) Sistem teoretic (logic-matematic) sau material cu ajutorul căruia pot fi studiate indirect proprietăţile şi transformările unui alt sistem mai complex (sistemul original) cu care prezintă o anumită analogie. **M.** reprezintă o simplificare, o reflectare numai parţială a originalului (sistemul-obiect) (deci se neglijează anumite laturi neesenţiale pentru studiul dat), avînd ca scop să ofere date mai accesibile investigaţiei teoretice sau experimentale. **M.** pot fi *ideale (teoretice)*, cînd este vorba de o reprezentare sau de o construcţie logică-matematică (de ex., **m.** atomului, **m.** nucleului, **m.** cosmologic etc.), sau *materiale* (de ex., macheta unei construcţii, macheta unei nave, instalaţiile cibernetice care imită procese biologice etc.). **M.** ideal este o verigă intermediară între experienţă şi teoria propriu-zisă, cuprinzătoare, a unui original, reprezentînd un mijloc de verificare a ipotezelor. **M.** poate fi de aceeaşi natură cu sistemele originale (**m.** *similar*), în care caz diferă de acestea numai prin ordinul de mărime al dimensiunilor şi al valorilor caracteristice (de ex., machetele) sau de altă natură (**m.** *analogic*), în care caz **m.** este caracterizat numai prin relaţii (exprimate prin ecuaţii matematice) de aceeaşi formă cu ale sistemelor originale. Metoda construirii şi studierii **m.** în ştiinţă şi tehnică poartă denumirea de *modelare* sau *modelizare*.

MODELARE (MODELIZARE) (*metoda* **m.**) **1.** Metodă de cercetare şi dobîndire a cunoştinţelor despre sisteme *complexe*, greu sau imposibil de abordat în mod direct, cu ajutorul construirii de *modele*, pe care se studiază, se simulează sistemul original vizat. *Metoda* **m.** constă în următoarea serie de operaţii fundamentale: identificarea originalului (un sistem complex şi/sau complicat, o problemă complexă şi/sau

Scanned with OKEN Scanner

complicată); stabilirea unei *analogii* semnificative între sistemul original și un altul distinct de el; formularea (pe baza ipotezei de analogie) condițiilor de aplicare a unor ecuații de transformare de la original la model; construirea, pe acest temei, a unui (sistem) model mai puțin complex și complicat; cercetarea sistemului-model; înregistrarea rezultatelor (cunoștințe sau soluții) referitoare la sistemul-model și verificarea acestora cu referire la model; aplicarea, în condiții specificate, a unei transformații inverse, de la model la original; dobîndirea rezultatelor (cunoștințe sau soluții) referitoare la (sistemul) original; verificarea experimentală sau logică a studierii sistemului original cu ajutorul sistemului model. **M.** este o formă a interacțiunii dintre *subiectul și obiectul* cunoașterii, mijlocită de un model, o formă a unității cunoașterii și acțiunii, *teoriei* și *practicii*. Elaborarea și studierea modelelor a cunoscut o tot mai mare extindere odată cu progresele tehnicii electronice de calcul. **M.** este azi o metodă de cunoaștere științifică cu caracter universal, cu largă aplicabilitate și în științele sociale, mijlocind operații cognitive și acționale ca: *previziunea*, planificarea, organizarea și, în general, conducerea științifică. **2.** (În sens restrîns) Construire de modele.

MOLES, Abraham A. (n. 1920), sociolog, psiholog și estetician francez, fondator, alături de Birkhoff, M. Bense și H. Frank, al esteticii informaționale și precursor al psihologiei informaționale. El stabilește principiul „progresiilor de percepție", în funcție de capacitatea de receptare senzorială (experimental stabilită) a *informației* de către om, adică parametrii psiho-informaționali ai conștiinței comune și pledează pentru „dezvoltarea unei științe umanist teoretice". Potrivit viziunii sale culturaliste, **M.** întrevede trecerea spre „societatea intelectuală", în care personalitatea umană, participantă la creația culturală, va depăși faza culturii „mozaicate" (întîmplătoare), sub imboldul unor forțe sociale orientate conștient. El opune astfel această societate, „societății de consum" teoretizată de G.K. Galbraith. A pus bazele *modelării* cibernetice a procesului de *creație* și, prin aceasta, ale unei arte permutaționale și unei estetici experimentale. **M.** a schițat o sociodinamică a culturii de masă și o analiză multilaterală a raportului artă-tehnică, om-mașină în *civilizația* contemporană. *Op. pr.:* „Teoria informațională a muzicii" (1956), „Teoria informației și percepția estetică" (1958), „Comunicații și limbaje" (1964), „Sociodinamica culturii" (1967, trad. rom. 1974).

MOISIL, Grigore C. (1906—1973), matematician, logician și filozof al științei român, membru al Academiei R.S.R. A fost membru al Academiei de Științe din Bologna și al Institutului Internațional de Filozofie, vicepreședinte al secției de logică, metodologie. A susținut raportul de convergență știință-filozofie. A adus contribuții în domeniul matematicii și al *logicii simbolice*, în special pe linia aplicării metodelor matematice și logice în domeniul mecanismelor automate, elaborînd noi metode de analiză și de sinteză a automatelor finite. A introdus algebrele numite de el „lukasiewicziene, trivalente și polivalente", întrebuințîndu-le în logică și în studiul circuitelor de comutație, precum și conceptul de „filozofie axiomatică". *Op. pr.:* „La mécanique analytique des systèmes continus" (1929), „Logique modale" (1942), „Teoria algebrică a mecanismelor automate" (1959), „Circuite cu tranzistori" (2 vol., 1961—1962), „Încercări vechi și noi de logică neclasică" (1965), „Elemente de logică matematică și de teoria mulțimilor" (1968), „Les logiques non-chrysippiennes" (1972).

MONADĂ (gr. *monas* „unitate"), termen care desemnează la diverși filozofi (Pitagora, Nicolaus Cusanus, Bruno ș.a.) unitățile simple, materiale sau

Scanned with OKEN Scanner

spirituale, din care ar fi alcătuită lumea. Termenul a devenit cunoscut mai ales datorită lui Leibniz. În filozofia spiritualistă a lui Leibniz **m.** sînt substanţe spirituale individuale, înzestrate cu o forţă activă, independente unele de altele şi care oglindesc întregul univers. Concordanţa dintre ele s-ar datora unei „*armonii prestabilite*", instituită de **m.** supremă *(Dumnezeu)*.

MONDOLFO, Rodolfo (1877—1976), filozof marxist italian, profesor la universităţile din Padova, Torino şi Bologna. În 1938 emigrează în Argentina unde e numit profesor la Universitatea din Cordoba, apoi la cea din Tucuman. S-a preocupat de istoria muncii şi a socialismului, de analiza formării conştiinţei revoluţionare. A scris numeroase studii consacrate istoriei filozofiei şi filozofiei marxiste. *Op. pr.:* „Între dreptul natural şi comunism" (1908), „Materialismul istoric al lui F. Engels" (1912), „Pe urmele lui Marx: studii despre marxism şi socialism" (1919), „Sinteză istorică a gîndirii antice" (1929), „Etica antică şi conceptul de conştiinţă morală" (1944), „Infinitul şi antinomiile în gîndirea antică" (1945), „Probleme şi metode ale cercetării în istoria filozofiei" (1952), „Despre Gramsci şi filozofia praxis-ului" (1955), „Spiritul revoluţionar şi conştiinţa istorică" (1955), „La originile filozofiei culturii" (1956), „Moraliştii greci. Conştiinţa morală de la Homer la Epicur" (1960), „Umanismul lui Marx. Studii filozofice" (1968).

MONISM (gr. *monos* „unu"), concepţie filozofică potrivit căreia la baza tuturor fenomenelor lumii, ca şi a noţiunilor şi reprezentărilor ideale, se află un singur principiu. Sînt denumite moniste acele doctrine sau concepţii despre lume care, în diferite forme, afirmă sau recunosc *unitatea lumii*. **M.** este opus *dualismului* şi *pluralismului*. Există un **m.** materialist (de ex., Democrit, Hobbes, materialiştii francezi din sec. 18) care consideră că la baza tuturor lucrurilor se află *materia* iar gîndirea, conştiinţa, nu constituie o substanţă aparte ci derivă într-un fel sau altul din materie, reprezintă o însuşire, un atribut sau o funcţie a materiei, şi un **m.** idealist (de ex., Berkeley, Fichte, Hegel), care consideră că la baza tuturor fenomenelor se află un principiu spiritual (ideea, *spiritul*, conştiinţa etc.) iar materia, natura, existenţa, reprezintă ceva secund, derivat în raport cu spiritul. **M.** poate fi ontologic, cînd se referă la principiul unic pe care se întemeiază întreaga existenţă sau gnoseologic, atunci cînd identifică subiectul cunoscător cu obiectul de cunoscut. Opunîndu-se **m.** spiritualist, ca şi celui materialist vulgar, care identifică spiritul cu materia, materialismul dialectic promovează un **m.** materialist consecvent. El recunoaşte specificitatea *conştiinţei* ca produs nesubstanţial al materiei superior organizate, precum şi rolul *acţiunii inverse* exercitate de ea asupra vieţii materiale. De asemenea materialismul dialectic extinde **m.** materialist şi asupra interpretării vieţii sociale. Completînd simpla postulare a unităţii lumii, cu demonstrarea ei prin caracterul ei material, materialismul dialectic este singura concepţie monistă ştiinţifică. Termenul de **m.** a fost introdus în sec. 18 de filozoful german Chr. Wolff.

MONOD, Jacques (1910—1976), biolog francez, profesor la Collège de France. Are contribuţii deosebite în biologia moleculară, în reconstrucţia teoriei evoluţiei. A fost preocupat permanent de a gîndi biologia în ansamblul culturii moderne, de a sublinia importanţa noilor descoperiri din acest domeniu pentru înţelegerea problemelor contemporane ale umanităţii. În cartea sa „Hazard şi necesitate. Eseu asupra filozofiei naturale a biologiei moderne" (1970), **M.** a formulat o interpretare filozofică a evoluţiei, în care apariţia vieţii este considerată un fenomen pur întîmplător, ce s-a petrecut o singură dată în univers. Teoria sa

Scanned with OKEN Scanner

asupra evoluţiei a fost criticată de o serie de oameni de ştiinţă şi filozofi (Fr. Jacob, M. Eigen, W. Stegmüller, L. Althusser) pentru utilizarea inadecvată a principiilor fizicii în explicarea fenomenelor organice şi pentru neînţelegerea dialecticii complexe a raporturilor dintre necesitate şi întîmplare, structură şi funcţie, în determinarea evoluţiei organismelor.

MONOTEISM, (gr. *monos* „un singur" *theos* „Dumnezeu"), concepţie teologică ce admite existenţa unui singur Dumnezeu, distinct de lume (în opoziţie cu *politeismul).* Religiile monoteiste principale sînt *mozaismul, creştinismul, islamismul.* Istoric, religiile monoteiste sînt rezultatul unui îndelungat proces de abstractizare şi sinteză prin care caracteristicile atribuite iniţial mai multor divinităţi sînt concentrate într-o singură fiinţă divină, considerată ca fiind absolută, spirituală, personală şi distinctă de lumea pe care a creat-o şi o conduce. Teologii explică acest proces prin *revelaţie,* în sensul că *Dumnezeu* i s-ar fi dezvăluit omului pe căi miraculoase. În realitate, apariţia religiilor monoteiste în istorie se explică, în ultimă instanţă, prin dezvoltarea socială, mai ales prin centralizarea puterii politice în mîinile despoţilor orientali. Divinitatea unică din cer este o expresie a stăpînului unic de pe pămînt, iar Dumnezeul atotputernic şi unic reprezintă reflectarea omului abstract. Prin apariţia religiilor „universale", aşa cum este de exemplu creştinismul, Dumnezeul unic încetează de a mai aparţine unui singur popor şi devine ocrotitorul şi stăpînul întregii lumi. Teoretic, doctrinar, nu există însă un **m.** pur deoarece, istoric, politeismul nu a putut fi învins în mod absolut şi definitiv. De pildă, religia creştină, care se consideră monoteistă prin excelenţă, admite totuşi o divinitate în triplă ipostază: Tatăl, Fiul şi Sfîntul Duh. Inconsecvenţe doctrinare asemănătoare pot fi descoperite în toate religiile numite monoteiste.

MONTAGUE, William Pepperell (1873—1953), filozof american, unul dintre reprezentanţii de frunte ai *neorealismului* în S.U.A. (coautor al „Manifestului neorealist", 1910). În numele spiritului ştiinţific, **M.** a pledat pentru realizarea unei sinteze între materialism şi idealism, denumită de el „materialism animist" sau „hilopsihism". Potrivit acestei concepţii, atît lucrurile sensibile cît şi conştiinţa se bucură de o existenţă reală, ele nefiind decît trepte, suprapuneri ale unei *energii* diferenţial potenţiale. Conştiinţa primeşte impulsuri energetice de la lucruri pe care le reconstituie cu energia ei specifică, ele continuînd în acest timp să existe în mod obiectiv, paralel cu reconstituirea lor subiectivă. Orice conţinut, afirmă **M.,** poate deveni spiritual sau încetează de a fi ca atare, în funcţie de calitatea rolului pe care îl îndeplineşte. **M.** a fost partizanul teoriei *evoluţiei emergente,* pe care a interpretat-o ca apariţie a noilor calităţi în urma creşterii, sporirii unui factor al dezvoltării, în raport cu altul. Manifestînd o atitudine critică faţă de tendinţa relativist-fenomenalistă a unor reprezentanţi ai *neorealismului,* **M.** a încercat îmbinarea acestuia cu *personalismul.* Mai tîrziu el s-a situat pe poziţia unui „realism religios" iar spre sfîrşitul vieţii s-a apropiat de *tomism,* considerînd neorealismul drept un mijloc de corectare a „erorilor bunului simţ" şi de pregătire pentru renaşterea *„realismului"* în spiritul celui conceput de Toma d'Aquino. *Op. pr.:* „Realismul religios" (1931), „Felul de a fi al lucrurilor" (1940), „Iluziile nominalismului" (1948), „Marile viziuni ale filozofiei" (1950).

MONTAIGNE, Michel de (1533—1592), scriitor şi gînditor umanist francez, autorul „Eseurilor" (1580, trad. rom., 1966), una dintre operele cele mai reprezentative ale literaturii *Renaşterii.* A proclamat dreptul la *îndoiala* filozofică, îndreptînd *scepticismul,* nu împotriva ştiinţei şi a *raţiunii,* ci împotriva *dogmatismului* scolastic. Relevînd vari-

abilitatea şi relativitatea părerilor omeneşti, **M.** a căutat să submineze *prejudecăţile* medievale, să zdruncine încrederea oarbă în „autorităţi" şi să deschidă astfel drum gîndirii critice libere, progresului ştiinţelor. **M.** a pus în centrul preocupărilor sale *omul*, considerat ca o parte a *naturii*, propunîndu-şi să-l studieze în mod empiric, pe baza observaţiei şi autoobservaţiei, independent de ideile preconcepute ale doctrinei catolice şi deschizînd astfel drum unei concepţii umaniste în cadrul căreia omul este înţeles ca relaţie şi ca perspectivă, ca o existenţă care „se face". El a reluat epicureismul şi stoicismul antic, adaptîndu-le cerinţelor epocii, idealului unei personalităţi eliberate de cătuşele feudale. Teoria sa despre adevăr şi judecată îl face un precursor al *raţionalismului*, iar concepţia despre natură, un precursor al *empirismului*. **M.** a exercitat o influenţă considerabilă asupra lui Descartes, Pascal, Voltaire, Renan şi asupra lui Bergson. A fost unul dintre deschizătorii de drum ai filozofiei moderne şi al spiritului înnoitor în filozofie.

MONTESQUIEU, Charles Louis de Secondat (1689—1755), scriitor şi filozof luminist francez. Partizan al monarhiei constituţionale, **M.** a satirizat regimul absolutist, a criticat de pe poziţii deiste biserica şi clerul. În lucrarea sa „Consideraţii asupra cauzelor grandorii şi decadenţei romanilor" (1734, trad. rom. 1830), *statul* este înfăţişat ca o instituţie naturală, în opoziţie cu concepţia providenţialistă. În „Spiritul legilor" (1748, trad. rom. 1858, 1970), opera sa principală, situîndu-se pe terenul „iluziilor juridice" (K. Marx), **M.** a considerat că forţa motrice a dezvoltării sociale ar fi legislaţia; el a preconizat separarea puterilor în stat. **M.** este şi unul dintre fondatorii *determinismului geografic*. După părerea lui, moravurile şi legislaţia fiecărui popor ar fi determinate, la rîndul lor, de factorii geografici (climă, sol etc.). El a intuit legitatea proceselor social-istorice şi a subliniat caracterul obiectiv al *legilor* în genere, definite ca „raporturi necesare care derivă din natura lucrurilor".

MOORE, George Eduard (1873—1958), filolog, logician, etician şi filozof englez, reprezentant principal, alături de Russell, al orientării gnoseologice în *neorealism*. Criticînd *idealismul subiectiv*, **M.** reînvie unele tradiţii ale *empirismului* modern, receptîndu-l pe un fond de *platonism*, dar în contextul unei minuţioase analize logice a *limbajului* şi al recunoaşterii semnificaţiei logice a *relaţiei* şi anume: relaţiile între termeni sînt la fel de importante ca şi termenii înşişi; ele sînt realităţi în sine, esenţe; valoarea însăşi are un caracter obiectiv şi ireductibil, deşi (de pildă, binele) nu poate să fie nici definită, nici analizată. **M.** acceptă teza autonomiei valorilor morale şi, respingînd *utilitarismul* şi ideea caracterului social al moralei, dă acesteia un statut ontologic absolutizat ca unei *esenţe* în sine. Etica nu este, după **M.,** o „ştiinţă normativă", ci o analiză a judecăţilor etice, a limbajului specific eticii. Cu aceasta, **M.,** a pus bazele *metaeticii* dar şi ale *intuiţionismului* etic contemporan, asociat mai ales cu o filozofie a „bunului simţ", opusă atît *neohegelianismului* epocii cît şi *materialismului*. Prin analiza enunţurilor etice însă, **M.,** a marcat începutul analizei logice a limbajului natural şi, în genere, al filozofiei contemporane a limbajului. *Op. pr.:* „Respingerea idealismului" (1903), „Principii de etică" (1903), „Etica" (1911), „Studii filozofice" (1922), „Apărarea simţului comun" (1925), „Cîteva probleme importante ale filozofiei" (1958).

MORAL, concept sintetic, psihosociologic, care exprimă comportamentul şi dispoziţia sufletească, starea de spirit generală, premergătoare sau posterioară îndeplinirii unei acţiuni, proprie unui individ ori unui microgrup, instituită în raport cu atitudinea faţă de cerinţele sociale, în concordanţă cu regulile de conduită reclamate de

Scanned with OKEN Scanner

aceste cerinţe. **M.** priveşte *comportamentul* individului în cadrul grupului sau comunităţii, fiind o trăsătură comportamentală a individului numai în măsura în care acesta se află într-un anumit raport cu un grup ori cu o organizaţie socială. Termenul de **m.** desemnează în general atitudinea individului în raport cu grupul, manifestată îndeosebi în procesul muncii. În această perspectivă, *psihosociologia* muncii sau sociologia industrială sintetizează patru dimensiuni principale ale **m.**: satisfacţia faţă de locul de muncă şi funcţia îndeplinită; mîndria apartenenţei la colectivul respectiv; satisfacţia faţă de retribuţie şi posibilităţile de promovare; identificarea cu valorile şi scopurile generale ale grupului. **M.** unui grup de muncă este o rezultantă a factorilor care ţin de structura personală a individului, de organizarea şi condiţiile muncii, de tipul conducerii, de natura sarcinii, de sistemul stimulentelor, de climatul colectiv. Raportul între **m.** şi productivitate (eficienţă) este complex; de obicei se are în vedere o legătură directă (cu cît este mai ridicat **m.**, cu atît va fi mai înaltă productivitatea), sînt însă posibile şi situaţii contradictorii, datorate unor circumstanţe particulare ale acţiunii; există, de asemeni, şi o influenţă inversă a eficienţei asupra **m.**

MORALĂ, ansamblu al deprinderilor, sentimentelor şi convingerilor, atitudinilor şi mentalităţilor, *principiilor*, *normelor* şi preceptelor, *valorilor* şi *idealurilor* care privesc raporturile dintre individ şi colectivitate *(familie, clasă, naţiune, societate* ş.a.) şi care se manifestă în fapte şi acţiuni, în modul de comportare. **M.** apare deci ca o unitate între conştiinţă şi comportare, între intenţie subiectivă şi conduită exterioară. În sfera conceptului de **m.** se cuprind, astfel, conştiinţa morală (convingeri, concepţii, valori, idealuri morale), norme sau principii morale şi relaţii morale, acestea din urmă fiind convertite (obiectivate) în fapte şi acţiuni eficiente social. Atît faptele morale cît şi atitudinile sau normele etc. se apreciază în funcţie de categoriile fundamentale ale *eticii: binele* şi *răul, datoria, responsabilitatea* etc. Spre deosebire de normele juridice, principiile şi normele morale nu sînt impuse pe cale instituţională, prin forţa legii, respectarea lor fiind asigurată de opinia publică, de tradiţie, de conştiinţa de sine morală. Funcţia socială esenţială a **m.**, care se foloseşte în acest sens de aprobarea sau dezaprobarea opiniei grupului, constă în conservarea şi consolidarea relaţiilor sociale reflectate şi exprimate de ea sau în schimbarea acestora în cazul cînd au devenit indezirabile progresului, în funcţie de aceasta, între indivizi sau între colectivităţi instituindu-se raporturi de solidaritate (socială, de clasă ori de grup) absolut necesare funcţionării optime a tuturor compartimentelor vieţii sociale. Respingînd atît concepţiile cu privire la caracterul „etern", „imuabil" al **m.**, cît şi tezele relativiste, materialismul istoric defineşte **m.** ca fenomen social-istoric obiectiv necesar, pune în lumină existenţa *progresului* moral. Conştiinţa **m.** şi normele (principiile) **m.** au apărut în procesul *practicii* sociale încă în primele comunităţi umane. La baza **m.** unice şi unitare din orînduirea gentilică stăteau egalitatea şi colectivismul primitiv. Odată cu împărţirea societăţii în clase antagoniste, **m.** capătă un caracter de clasă; în fiecare orînduire social-economică bazată pe proprietate privată, **m.** dominantă este **m.** clasei dominante din punct de vedere economic şi politic. Alături de **m.** dominantă, în fiecare orînduire bazată pe clase antagoniste s-a dezvoltat, mai ales în epoca descompunerii orînduirilor respective, o **m.** a maselor, care exprimă protestul celor dominaţi împotriva exploatării şi asupririi şi care a cuprins şi a îmbogăţit multe dintre normele elementare de dreptate şi de convieţuire elaborate în societatea gentilică. De-a lungul secolelor, normele elementare de convieţuire capătă un

Scanned with OKEN Scanner

caracter general-uman, constituind elementul de continuitate al progresului **m.** Pe baza **m.** proletariatului revoluţionar (care exprimă interesele maselor de oameni ai muncii şi serveşte lupta lor împotriva asupririi capitaliste) a luat naştere, în condiţiile lichidării relaţiilor de exploatare, **m.** *socialistă*. Fundamentată pe ideologia revoluţionară a clasei muncitoare, **m.** societăţii socialiste preia şi dezvoltă elementele general-umane ale sistemelor morale anterioare şi promovează în acelaşi timp norme şi principii proprii cu un pronunţat caracter revoluţionar: *colectivismul*, *umanismul socialist*, atitudinea înaintată faţă de avutul obştesc, principiul moral al muncii libere şi creatoare, *patriotismul* şi *internaţionalismul* socialist, integrate într-un principiu fundamental: devotamentul faţă de socialism. În societatea socialistă, fiind determinată de noile *relaţii de producţie*, **m.** contribuie în acelaşi timp la consolidarea, la accelerarea ritmului dezvoltării sociale, la antrenarea largă a maselor în procesul făuririi conştiente a propriei lor bunăstări materiale şi spirituale. Prin întreaga sa activitate ideologică şi cultural-educativă, Partidul Comunist Român orientează afirmarea şi dezvoltarea **m.** în spiritul *„Codului principiilor şi normelor muncii şi vieţii comuniştilor, ale eticii şi echităţii socialiste“*, combătînd atitudinile, mentalităţile şi comportamentele învechite (rămăşiţe ale **m.** burgheze şi mic-burgheze), sprijinind formarea *personalităţii morale* specifice omului nou.

MORAVURI (lat. *mos* „obicei“), comportări morale practice ale indivizilor sau grupurilor sociale conforme unor *valori* şi *principii* morale: obiceiuri, sentimente, convingeri care fundamentează moduri de conduită relativ stabile şi care caracterizează concepţiile şi atitudinile unei anumite colectivităţi, unui popor sau unei epoci istorice. În doctrina etică a şcolii franceze de sociologie se vorbeşte despre o ştiinţă a **m.**, fundamentată pe conceptul de „fapt moral“ şi constituind o sociologie a moralei practice care, după L. Lévy-Bruhl, ar permite crearea unei „arte morale raţionale“ menite să asigure „igiena socială“. „Ştiinţa **m.**“ îmbină contribuţii pozitive (critica ideii anistorice a imuabilităţii *„naturii umane“*, afirmarea caracterului social şi obiectiv al faptului moral) cu neînţelegerea de esenţă sociologistă a momentului subiectiv al moralităţii.

MORELLY (sec. 18), comunist utopic francez. A cerut desfiinţarea proprietăţii private, considerată de el ca izvor al viciilor morale şi al racilelor sociale. A preconizat instaurarea, cu ajutorul legislatorilor luminaţi, a unei orînduiri sociale „conforme raţiunii şi legilor naturii“, întemeiată pe proprietatea colectivă şi pe obligaţia tuturor membrilor societăţii de a munci. *Comunismul* lui **M.**, cu trăsături ascetice şi nivelatoare, l-a influenţat pe Babeuf. *Op. pr.:* „Codul naturii, sau adevăratul spirit al legilor ei“ (1755).

MORENO, Jacob Levy (1892 — 1975), sociolog şi psihiatru american, originar din România, fondatorul *sociometriei*. În 1927 s-a stabilit în S.U.A. A suferit influenţa lui Freud. A studiat relaţiile preferenţiale (atracţie, indiferenţă, respingere) dintre membrii grupurilor mici şi a elaborat tehnici de măsurare a acestor relaţii („steaua sociometrică“, „sociograma“, „matricea sociometrică“ etc.). **M.** a pus accent pe *sociometrie* ca terapeutică de grup *(„psihodramă“*, „sociodramă“) pentru reducerea conflictelor interpersonale. Prioritatea acordată factorilor psihici sau uneori absolutizarea lor pun în evidenţă orientarea idealistă a teoriei lui **M.**; dar el are meritul de a fi subliniat importanţa relaţiilor interpersonale în cadrul microgrupurilor şi de a fi elaborat anumite metode şi tehnici de cercetare microsociologică parţial eficace în metodologia generală a sociologiei contemporane. *Op. pr.:* „Cine va supravieţui“ (1934), „Sociometria şi rînduielile culturale“ (1943), „Socio-

Scanned with OKEN Scanner

metria și știința despre om" (1956), „Culegere de sociometrie" (1960), „Psihodramă" (3 vol., 1959—1969).

MORFOLOGISM (ISTORICISM), curent de gîndire în filozofie și știință, cunoscut și sub denumirea de „nominalism cultural", activ în special în primele decenii ale sec. 20 și promovat de Fr. Boas și școala sa (A.L. Kroeber, C. Wissler, R.H. Lowie, A. Goldenweisser ș.a.). Ca o reacție la *evoluționismul socio-cultural*, **m.** se întemeiază pe ideea studierii „morfologice" a culturii, avînd la bază istoricul faptelor de cultură, conexiunile acestora și raportarea lor la „*totalitatea*" culturii. În cadrul acestui curent au fost elaborate concepte importante ale filozofiei culturii și antropologiei culturale, ca: „superorganic" (A.L. Kroeber), „trăsătură culturală", „complex cultural" (C. Wissler), care contribuie la adîncirea înțelegerii fenomenelor de cultură. Din el s-a desprins *configurationismul*, care, din nevoia aprofundării problemei *motivației* psihologice a faptelor culturale, a evoluat spre *sincronism*.

MORGAN, Canvey Lloyd (1852—1936), biolog și filozof englez, reprezentant, alături de S. Alexander, al orientării ontologice în *neorealismul* anglo-saxon. **M.** este unul dintre întemeietorii teoriei „*evoluției emergente*", care răstălmăcește *evoluționismul* într-un sens agnostic: apariția bruscă a noului în procesul dezvoltării este concepută ca o creație complet contingentă, nemotivată, imprevizibilă și inexplicabilă. Teoria lui **M.** nu poate explica *saltul* calitativ și nici pregătirea și *raționalitatea* noului. **M.** ajunge și el la o teorie a „nivelurilor existenței", considerate ca trepte discontinue, deosebite una de alta prin unele calități noi, „emergente"; aceste „niveluri" încep cu continuul „spațiu-timp", căruia îi urmează psihicul și omul și se termină cu „zeitatea"; către aceasta omul ar simți o năzuință din care ar izvorî sentimentul religios. În sens filozofic general, **M.** este un adept al idealismului; el consideră că dezvoltarea vieții este în același timp fizică și psihică; între materie și conștiință nu există deosebire de conținut; cunoașterea se reduce la „relația de coincidență" a rațiunii (care e și ea un „nivel al existenței") cu obiectul ei. *Op. pr.:* „Biologie animală" (1887), „Introducere în psihologia comparativă" (1894), „Instinct și experiență" (1912), „Evoluția emergentă" (1923), „Filozofia evoluției (1924), „Viață, cunoaștere și spirit" (1926), „Emergența noutății" (1933).

MORGAN, Lewis Henry (1818—1881), antropolog și etnograf american, reprezentant al *evoluționismului socio-cultural*. A cercetat viața socială a unor triburi de indieni. Ca teoretician al unei „evoluții sociale" determinate de un necontenit progres al tehnicilor de producție, a adus un punct de vedere nou, științific în *antropologie*. Engels a apreciat că însești descoperirile făcute de **M.** și interpretarea lor l-au adus pe acesta în mod spontan foarte aproape de concepția materialistă a istoriei așa cum a formulat-o Marx, deși **M.** n-a cunoscut lucrările lui Marx. Periodizarea propusă de el cu privire la evoluția „unilineară" a umanității („sălbăticie", „barbarie" și „civilizație"), azi depășită, a fost folosită de F. Engels în lucrarea „Originea familiei, a proprietății private și a statului". Studiind formele succesive ale familiei, **M.** a emis teoria că „procrearea oamenilor", printr-o graduală eliminare a incestului, a permis o selecție naturală a unor forme de familie din ce în ce mai evoluate. Tipologic, există o societate „veche" (numită de el și „societas") și o alta modernă (numită „civitas"), prima fiind caracterizată prin relații personale, organizate pe baza unor sisteme colective de rudenie (trib, fratrie și gintă), iar cea de-a doua prin relații teritoriale, născute odată cu introducerea moștenirii în viața de

Scanned with OKEN Scanner

familie. A folosit metoda comparativă în cercetarea culturii diferitelor popoare şi a lansat conceptul de „supravieţuire" a vestigiilor culturale. Unele interpretări şi ipoteze ale lui **M.** nu s-au confirmat în cercetările antropologice ulterioare. *Op. pr.:* „Liga irochezilor" (1851), „Sistemele de consanguinitate şi de rudenie ale familiei umane" (1870), „Societatea veche" (1877).

MORRIS, Charles (n. 1901), filozof şi lingvist american, continuator al lui Ch. Peirce în dezvoltarea teoriei *semnelor*, întemeietor al *semioticii* ca disciplină teoretică al cărei obiect îl constituie analiza sistemelor de semne şi de *limbaj*, precum şi a funcţiilor lor. **M.** apreciază că universul cunoaşte o continuă „semioză", semnele alcătuind fundamentul a trei tipuri de relaţii: relaţia sau funcţia *semantică* (cu obiectele); relaţia sau funcţia *pragmatică* (cu persoanele); relaţia sau funcţia *sintactică* (cu celelalte semne). Alte distincţii făcute clasifică semnele ca unisituaţionale sau plurisituaţionale, personale şi interpersonale, vagi şi precise, ambigue şi nonambigue. Pe baza semioticii generale a lui **M.** şi a clasificării trinitare a semnului, se sprijină interpretarea modernă a fenomenelor artistice în cadrul esteticii informaţionale. *Op.:* „Bazele teoriei semnelor" (1938), „Estetica şi teoria semnelor" (1939).

MORUS (MORE), Thomas (1478—1535), gînditor umanist şi om de stat englez, unul dintre întemeitorii *socialismului utopic*. În renumita sa lucrare despre insula imaginară „Utopia" (în gr. „loc care nu există nicăieri"), publicată în 1516, **M.** a arătat că proprietatea privată este izvorul tuturor relelor sociale şi a condamnat metodele de expropriere folosite de moşieri faţă de ţărani în perioada acumulării primitive a capitalului. El a descris o societate ideală bazată pe proprietatea comună, în care *munca* este obligatorie pentru toţi, iar producţia şi consumul sînt reglementate raţional de stat. **M.** este primul gînditor care pune problema organizării producţiei sociale la scara întregului stat. În aceleaşi condiţii, timpul liber este consacrat cultivării ştiinţelor şi artelor; copiii de ambele sexe primesc o instrucţiune egală. **M.** a idealizat munca manuală medievală şi a crezut că pentru muncile fizice grele vor fi folosiţi sclavi.

MOSTOVSKI, Andrei (n. 1913), logician şi matematician polonez, fost preşedinte al Secţiei de logică, metodologia şi filozofia ştiinţelor (1972—1975) din cadrul Uniunii Internaţionale de Istoria şi Filozofia Ştiinţei. A abordat probleme de fundamentele matematicii şi teoria mulţimilor, teoria sistemelor axiomatice, teoria funcţiilor recursive. *Op. pr.:* „Logica matematică" (1948), „Demonstraţiile de nondecidabilitate în calculul funcţional intuiţionist" (1948), „Modele ale sistemelor axiomatice" (1952), „Enunţuri indecidabile în aritmetica formalizată. O expunere a teoriei lui Kurt Gödel" (1952).

MOTIVAŢIE, ansamblu al factorilor care-l determină pe individ să îndeplinească anumite *acţiuni* sau să tindă spre anumite *scopuri;* corespondenţa acestor factori pe planul dinamicii psihologice interioare. **M.** determină o anumită stare de tensiune, care persistă pînă la atingerea scopului propus sau apariţia unei alte **m.,** mai puternice. Cercetări recente s-au orientat spre studiul **m.** la animale; la oameni **m.** este însă deosebită calitativ, fiind condiţionată de *trebuinţe* materiale şi spirituale a căror satifacere se realizează în cadrul anumitor relaţii sociale. Factorii **m.** pot fi atît conştienţi, cît şi inconştienţi, dar specifice omului sînt *conştientizarea* motivelor care-l orientează spre anumite acţiuni şi subordonarea satisfacerii trebuinţelor faţă de convingerile stabile ale persoanei.

Scanned with OKEN Scanner

MO-ȚZÎ (MO-DI) (c. 479—c. 381 î.e.n.), filozof chinez, exponent ideologic al păturilor orășenești neavute. A condamnat asuprirea socială și a combătut ideea aristocratică a solidarității de castă, căreia i-a opus principiul „*iubirii* universale". A enunțat idei gnoseologice materialiste, care au fost dezvoltate ulterior de adepții săi, „moiștii".

MOUNIER, Emmanuel (1905—1950), filozof francez, reprezentant al *personalismului*, întemeietor al revistei „Esprit". Spre deosebire de alți personaliști (L. Laberthonnière, G. Madinier, M. Nedoncelle), **M.** propune o filozofie a *persoanei* mai puțin aservită *spiritualismului* de sursă creștină. Pentru el persoana este o realitate antitetică (materie-spirit, interioritate-exterioritate, angajare-degajare) și concretă. Divulgînd starea de *înstrăinare* a omului în societatea burgheză, **M.** se pronunță pentru o revoluție personalistă și comunitară care să suspende vechile *relații sociale* și să instaureze o nouă *ordine*, a egalității și dreptății. Dar, cu toate că recunoaște chiar rolul istoric al *proletariatului*, **M.** crede că revoluția politică trebuie să fie deschisă de una morală. *Op. pr.:* „Manifest în serviciul personalismului" (1936), „Tratat despre caracter" (1946), „Personalismul" (1949).

MOZAISM, denumire dată *iudaismului* sau religiei iudaice, după numele lui Moise, personaj legendar considerat ca fiind principalul organizator și legislator al acestei religii.

MULTIPLU, v. **UNICUL.**

MULȚIME, totalitate de obiecte numite elemente, dată fie prin indicarea acestora, fie prin enunțarea unei caracteristici comune lor și numai lor (de ex., **m.** cărților unei biblioteci, **m.** dreptelor din plan, **m.** numerelor reale și pozitive etc.). **M.** *finită*, **m.** care conține un număr finit de elemente. **M.** *infinită*, **m.** care conține un număr infinit de elemente (de ex., **m.** [2, 4, 8, ...] a numerelor pare). **M.** *numerabilă*, **m.** ale cărei elemente pot fi puse în corespondență biunivocă cu elementele mulțimii [1, 2, 3, ...] numerelor naturale. **M.** *vidă*, **m.** care nu conține nici un element.

MUNCĂ, categorie fundamentală a teoriei lui Marx, ce desemnează o activitate socială conștientă, utilă, teleologic anticipată, de apropriere a forțelor naturale și sociale prin intermediul unor unelte (instrumente, tehnici, metode) corespunzătoare, desfășurată în scopul satisfacerii trebuințelor, istoricește determinate, ale oamenilor și ale societății și avînd drept rezultat modificarea obiectului asupra căruia se exercită, transformarea acestuia într-un produs al ei. În esența ei, arată Marx, **m.** este „înainte de toate un proces între om și natură, un proces în care omul mijlocește, reglementează și controlează prin propria sa activitate schimbul de substanțe dintre el și natură"; acționînd asupra naturii externe, „el își transformă în același timp propria sa natură", astfel încît „ca făuritor de valori de întrebuințare, ca muncă utilă, munca este pentru om o condiție de existență independentă de orice formă socială, o necesitate naturală eternă", care mijlocește viața omenească. În istoria filozofiei, **m.** a constituit, din cele mai vechi timpuri, un obiect al reflecției teoretice, formulîndu-se cu privire la natura, caracterul, valoarea, perspectivele ei, intuiții și idei de o remarcabilă și rodnică profunzime (de ex., distincția operată de Aristotel între gîndire și confecționare ca factori ai **m.**; aplicarea de către el a conceptului de *dynamis* — posibilitatea **m.** imanentă lucrătorului; ideea utilității și valorii sociale a **m.** formulată de Bacon, Locke, Diderot; relevarea de către Rousseau a rolului istoric și a caracterului contradictoriu al **m.** în depășirea stării primitive de egalitate și în trecerea la inegalitate;

Scanned with OKEN Scanner

teoria *dreptului natural* a luminiştilor francezi; conceperea **m.** ca datorie a personalităţii morale şi condiţie de existenţă a celei fizice de către Fichte; despărţirea, de către N. Hartmann, a obiectivului propriu-zis al **m.** de recunoaşterea mijloacelor **m.**, în opoziţie cu reprezentarea mistico-transcendentală a **m.** ca activitate a creatorului divin sau cu aceea a mitului biblic al **m.**, ca pedeapsă pentru un fictiv păcat originar. Cu toate acestea însă, filozofia premarxistă nu a înţeles virtuţile demiurgice ale **m.** în *antropogeneză* şi *sociogeneză*, deoarece materialismul premarxist a conceput obiectul, realitatea în mod contemplativ, nu ca activitate umană senzorială, ca *practică* transformatoare. În acest context, Hegel este cel care a sesizat esenţa creatoare a **m.**, considerînd omul ca rezultat al *obiectivării* prin **m.**, şi surprinzînd faptul că raportul dintre trebuinţă şi satisfacerea ei este mijlocit de procesul **m.**, respectiv de unealtă. Cu toate că la Hegel accentul cade pe **m.** intelectuală, spirituală, activitatea economică de producţie materială trecînd pe un loc secundar, în teza potrivit căreia **m.** mijloceşte conştiinţei de sine obiectualitatea concretă şi recunoaşterea ca existenţă în sine şi pentru sine, este implicată ideea că în şi prin **m.** se modifică atît obiectul cît şi subiectul **m.**, deci că **m.** constituie baza *umanizării* naturii, a devenirii omului ca om. La Hegel, toate aceste idei au rămas însă, în cele din urmă, doar sugestii, premise ale unui mod corect de a pune problema fără ca soluţiile ei să fie dezvoltate. Explicitarea şi argumentarea teoretică multilaterală a unor asemenea idei, adîncirea înţelegerii obiectualizării prin **m.** ca dezobiectualizare a autoînstrăinării şi depăşirii dialectice a autoînstrăinării prin **m.**, constituie meritul istoric al filozofiei marxiste. Concepţia materialistă asupra istoriei se întemeiază pe adevărul că istoria este, în esenţă, procesul formării omului prin **m.**, aceasta din urmă condiţionînd desprinderea de natură a societăţii şi constituind forma fundamentală a activităţii vitale a oamenilor. **M.** reprezintă modaljtatea definitorie de raportare a omului la lume, căci scopul ideal precede în timp şi reglează însuşi procesul **m.**, finalitatea fiind însuşirea conştientă de către om a produsului **m.**, fapt care deosebeşte calitativ **m.** omenească de acţiunile biologic-adaptative ale animalelor. Rolul decisiv al **m.** în devenirea omului rezidă în primul rînd în faptul că ea condiţionează saltul de la natură la cultură, pe care ea l-a produs prin crearea premiselor biologice ale hominizării (dezvoltarea mîinii, a simţurilor, a creierului ş.a.), prin formarea organelor specifice ale vorbirii, prin dezvoltarea capacităţilor cognitive, a gîndirii, a inteligenţei umane. Conştiinţa se constituie deci ca o componentă ideală, inseparabilă a procesului **m.**, cele două dimensiuni acţionale ale omului, activitatea de reflectare, de cunoaştere (conştiinţa) şi activitatea materială, practică (munca) aflîndu-se în unitate indisolubilă: ceea ce în conştiinţă apare ca imagine, născută în procesul **m.**, se obiectivează prin **m.**, ca formă materializată. Ca activitate cu finalitate, **m.** începe odată cu confecţionarea uneltelor, acestea fiind elementele de legătură (mijlocită şi nemijlocită) între om, scop şi obiectul **m.**; pe de altă parte, dobîndirea deprinderilor de folosire a uneltelor reprezintă procesul istoric şi individual prin intermediul căruia omul intră în contact cu normele culturii, şi le însuşeşte, are loc integrarea lui înlăuntrul unui tip dat al relaţiilor de producţie şi al *diviziunii sociale a* **m.** În dezvoltarea societăţii, caracterul **m.**, stimulentele, condiţiile sociale ale desfăşurării ei, atitudinea diferitelor grupuri şi clase sociale faţă de **m.** s-au schimbat substanţial, ea însăşi ridicîndu-se de la formele primitive rudimentare, dominate de servituţile înapoierii tehnice, trecînd prin cele dominate de relaţii de exploatare,

Scanned with OKEN Scanner

pînă la formele superioare ale **m.** libere, socialiste și comuniste, unde **m.** apare ca primă și definitorie trebuință vitală a omului. „Formarea omului nou trebuie să pornească de la adevărul binecunoscut după care munca, activitatea socială utilă constituie factorul determinant în formarea conștiinței socialiste, în educarea morală și politică a maselor. De aceea, este necesar să punem pe prim-plan educarea oamenilor, îndeosebi a tineretului, prin muncă și pentru muncă. Societatea pe care o edificăm este societatea celor ce muncesc; ea se întemeiază nemijlocit pe munca creatoare a tuturor membrilor săi. Fiecare cetățean trebuie să depună o activitate utilă societății, să contribuie activ la progresul general al țării. Munca liberă, despovărată de exploatare, constituie unica sursă a sporirii avuției naționale, a înfloririi patriei, a prosperității poporului și a bunăstării personale; de aceea, ea trebuie înțeleasă ca o necesitate, ca o îndatorire de onoare a fiecărui cetățean și, totodată, ca principalul mijloc de afirmare a personalității umane, a forței creatoare a fiecărui cetățean“ (Nicolae Ceaușescu). Fiind forma fundamentală a obiectivării și autoafirmării omului, **m.** are și un conținut moral-estetic: ea este creație și conferă, prin aceasta, sensuri majore vieții și totodată constituie o sursă de bucurie și satisfacție, generate de jocul liber al forțelor fizice și psihice ale ființei umane, stăpînă a naturii și a destinelor sale istorice. O pătrunzătoare analiză a textelor clasice ale materialismului istoric, în scopul valorificării bazelor teoretice ale conceptului de **m.** și al stabilirii locului ei în sistemul categorial a întreprins Georg Lukács, în direcția elaborării unei *ontologii* marxiste a existenței sociale. El a acordat o atenție deosebită caracterului anticipativ, teleologic și cauzal al **m.**, precum și unității contradictorii a scopului și mijloacelor de **m.**, raportului subiect-obiect mediat de **m.** și consecințelor acestui raport în planul deciziei, al libertății și determinării, argumentînd concluzia potrivit căreia **m.** reprezintă modelul oricărei *practici* sociale, categoria centrală a *existenței sociale*.

MURGU, Eftimie (1805—1870), gînditor democrat-revoluționar român, participant activ la revoluția din 1848 în Banat, profesor de filozofie la Academia Mihăileană din Iași, unde a ținut, în 1834, primul curs de filozofie din Moldova în limba română. Orientarea filozofică a lui **M.** este kantiană, prin filiera Imre János, profesorul de filozofie al lui **M.** de la Budapesta. **M.** a promovat ideea originii latine a românilor, iar pe plan politic și-a manifestat poziția republicană, susținînd necesitatea înarmării poporului pentru cucerirea și păstrarea libertății naționale și sociale. *Op. pr.*: „Dezminţirea dizertației apărută sub titlul că românii nu sînt de descendență romană și argument că românii sînt urmași neîndoielnici ai romanilor“ (1830), „Logica“ (după Imre János, 1837).

MUȘOIU, Panait (1864—1944), gînditor socialist român, autor al primei traduceri românești a „*Manifestului Partidului Comunist*“, propagator al ideilor marxiste în România. A militat pentru crearea partidului clasei muncitoare din România. În revistele socialiste al căror conducător sau fondator a fost („Munca“, „Mișcarea socială“, „Revista ideei“) a publicat articole pe teme politice și sociale, de critică a exploatării și a regimului burghezo-moșieresc, a religiei etc. A fost printre primii care a urmărit, în lumina materialismului istoric, evoluția relațiilor de producție din țara noastră. Abordînd problematica determinismului social, **M.** demonstrează caracterul legic al pieirii capitalismului și al instaurării dictaturii proletariatului. El argumentează, de pe poziții marxiste, necesitatea revoluției socialiste, rolul istoric al clasei muncitoare, însemnătatea orga-

Scanned with OKEN Scanner

nizării maselor și a propagandei de idei în mișcarea socialistă. A militat activ pentru „luminarea și organizarea" proletariatului, înțelegînd prin aceasta unirea socialismului științific cu mișcarea muncitorească în vederea înfăptuirii revoluției socialiste. Criticînd calea „legală" de luptă propagată de unii socialiști, **M.** recomanda o pregătire „integrală" a proletariatului, utilizarea tuturor mijloacelor de luptă, potrivit cu împrejurările; el respingea însă anarhismul de care a fost acuzat la un moment dat. **M.** a pledat pentru introducerea metodelor științifice în conducerea vieții sociale, relevînd avantajele „metodei experimentale". *Op. pr.:* „Propaganda în mișcarea socială" (1891), „Determinismul social" (1892), „Despre mișcarea socialistă" (1893), „Metoda experimentală în politică (1893), „Scrieri" (postum, 1976).

MUTAȚIE, transformare prin *salt calitativ*. În *genetică* se folosește termenul în două accepții: a) accepția veche (De Vries), care înțelege prin **m.** un proces amplu de remaniere a materialului ereditar și cauzator al apariției bruște a unei specii noi în sînul unei specii vechi; b) accepția nouă, curentă, în care **m.** echivalează cu o variație ereditară ce afectează un singur „locus" din cromozom (sau din structuri echivalente), adică o singură unitate genetică (**m.** de genă, micromutație). Datorită remanierilor ori leziunilor cromozomiale pot apărea și macromutații care afectează simultan mai multe gene. L. Blaga a vorbit despre „**m.** ontologice" care aduc nu numai noutăți, ci și noi „rînduieli", cum ar fi: apariția vieții pe Pămînt, apariția plantelor, geneza primelor animale, *antropogeneza*.

Scanned with OKEN Scanner

NARODNICISM (rus. *narod* „popor"), mişcare social-politică cu caracter revoluţionar din a doua jumătate a sec. 19 (deceniul al şaptelea), exprimînd în esenţă ideologia democraţiei ţărăneşti în Rusia. Narodnicii aveau o concepţie idealistă, neştiinţifică, despre societate; ei ignorau rolul hotărîtor al *maselor populare* în istorie, exagerau rolul *personalităţii* şi, pe această bază, foloseau tactica terorii individuale. Subapreciind dezvoltarea şi rolul *clasei muncitoare* în Rusia, narodnicii vedeau în *ţărănime* şi în *intelectualitate* singurele forţe sociale capabile să răstoarne ţarismul şi să instaureze *socialismul* pe calea dezvoltării obştii ţărăneşti. În ultimele două decenii ale sec. 19, **n.** a evoluat spre o poziţie liberal-conciliatoristă faţă de ţarism şi moşierime. Combaterea ideologică a **n.**, începută de G.V. Plehanov, a fost desăvîrşită de către V.I. Lenin în lucrarea „Ce sînt «prietenii poporului» şi cum luptă ei împotriva social-democraţilor?". În ţara noastră, un curent înrudit cu **n.** din Rusia a fost *poporanismul*, propovăduit la începutul sec. 20 de către C. Stere.

NATORP, Paul (1854—1924), logician, filozof şi pedagog german, reprezentant de seamă al *idealismului logic* neokantian al *Şcolii de la Marburg*. Este cunoscut prin lucrări istorico-filozofice în care interpretează creaţia marilor filozofi (Platon, Descartes etc.) în spiritul unui *criticism* „avant la lettre". Pe baza analizei conceptelor matematicii şi ale ştiinţelor naturii, **N.** a contribuit la elaborarea unei teorii scientiste a cunoaşterii, într-o perspectivă idealistă-logicistă, absolutizînd *constructivismul* gîndirii şi obiectele ideale din ştiinţa modernă, rupînd cunoaşterea de procesul reflectării realităţii obiective. **N.** a elaborat şi o filozofie sistematică, din care, dincolo de idealismul ei oarecum platonic, rămîne valabilă minuţioasa analiză şi sistematizare a *categoriilor*. Întemeietor al pedagogiei sociale, **N.** a fundamentat-o în manieră eticistă,

Scanned with OKEN Scanner

asociind-o cu teoria *utopică* şi reacţionară a *„socialismului etic“*, la elaborarea căreia a participat substanţial, precum şi cu propria sa teorie despre valoarea morală a religiei. *Op. pr.:* „Teoria cunoaşterii a lui Descartes“ (1882), „Pedagogie socială“ (1899), „Teoria ideilor a lui Platon“ (1903), „Pestalozzi“ (1909), „Fundamentele logice ale ştiinţelor exacte“ (1910), „Idealismul social“ (1920), „Prelegeri asupra filozofiei practice“ (postum, 1925), „Sistematică filozofică“ (postum, 1958).

NATURALISM 1. Doctrină după care nu există *supranatural*, *natura* existînd prin ea însăşi, printr-un principiu *imanent* ei. **2.** Denumire generică a teoriilor etice contemporane care întemeiază noţiunea *binelui* pe un principiu „natural“ oarecare, adică pe un principiu situat „în afara moralei“ (din punctul de vedere al acelora pentru care morala este un domeniu absolut autonom), ca de ex., plăcerea, evoluţia biologică etc. **3.** Denumire pentru un *materialism* neelaborat sistematic; **n.** este „o descriere incompletă a materialismului“ (Lenin). **4.** (În artă) Doctrină estetică, apărută în a doua jumătate a secolului trecut, în suita *realismului*, care, ataşată mişcărilor sociale antiburgheze, influenţată de progresul ştiinţelor naturii şi de orientările filozofice şi sociologice generate de acesta, a propagat ideea că opera de artă trebuie să fie o *copie* fotografică a *realităţii*. Adepţii **n.** (E. Zola, fraţii Goncourt, A. Daudet, G. Courbet, parţial Flaubert ş.a.) şi-au propus să transcrie cu maximum de „neutralitate“, fără selecţie şi transfigurare artistică, detaliile realităţii sociale (sau ale proceselor fiziologice, ale manifestărilor morbide etc.). În măsura în care a depăşit îngustimea doctrinei, căpătînd semnificaţii social-politice şi etice, realitatea restituită de promotorii curentului şi opera lor artistică au marcat o sinceră şi izbutită reacţie împotriva idilismului denaturant şi nonartistic.

NATURĂ. 1. *Materia* sau *existenţa* în general, în opoziţie cu *conştiinţa* sau *spiritul*. În acest sens, termenul este folosit, de ex., de Engels în capitolul al II-lea din lucrarea „Ludwig Feuerbach şi sfîrşitul filozofiei clasice germane“. **N.** este o *realitate* obiectivă, necreată şi indestructibilă, infinită, în continuă mişcare şi dezvoltare, guvernată de propriile sale legi. Ea este baza apariţiei şi existenţei *omului*, deci şi a spiritului, produsul ei cel mai înalt. **2.** Existenţa din afara societăţii; regnul animal, vegetal, mineral etc. atunci cînd sînt definite în opoziţie cu omul sau cu societatea; tot ceea ce constituie obiectul de cercetare al ştiinţelor naturii, inclusiv omul ca fiinţă biologică. **3.** Esenţa, legitatea internă, determinarea calitativă, inalienabilă a unui lucru sau a unui proces (de ex., **n.** orînduirii sociale, **n.** psihicului, **n.** umană).

NATURĂ UMANĂ, echivalent antropologic al conceptului ontologic de *esenţă umană* şi al categoriei de *condiţie umană*. **N.u.** este o sinteză de determinări bio-psihice şi sociale, dar în care socialul este asimilat de resorturile psihice interne sau interumane. Asupra **n.u.** a avut loc o îndelungă dezbatere, mai ales în sensul dacă omul este „bun“ sau „rău“ de la natură sau în ce sens este influenţat de societate, civilizaţie, ştiinţe, arte, moravuri. Unor poziţii extremiste, fie în sensul pesimismului tragic, fie în cel al unui optimism facil, care presupun o **n.u.** imuabilă, fixată odată pentru totdeauna, neschimbată şi neschimbabilă, li se opune teza umanistă, sprijinită de psihologie şi *antropologie*, despre infinita maleabilitate şi plasticitate a **n.u.** De aici concluzia că *normele* şi *instituţiile* care condiţionează **n.u.** trebuie să fie ele însele perfect maleabile; nu există tipuri de cultură, modalităţi instituţionale şi normative care să exprime trăsături imuabile ale **n.u.** Există un determinism biologic, dar mai ales unul social şi cultural al **n.u.** Ideea plasticităţii

Scanned with OKEN Scanner

n.u. nu trebuie, însă, absolutizată; această idee nu este identică cu ideea perfectibilității ființei umane, care presupune constanță, perenitate, general-uman. În modul de a interpreta **n.u.** și ideea perfectibilității sale, există în cultura europeană două orientări fundamentale: a) o orientare umanistă care recunoaște omului capacitatea de a distinge între *bine* și *rău*, de a acționa conform posibilităților sale naturale și spirituale, și care este incompatibilă cu dogma creștină a coruptiei înnăscute a naturii umane. La rîndul ei, concepția după care omul este funciarmente bun, își are originea încă în umanismul antic, în special în cel socratic (pentru care ignoranța și nu o dispoziție naturală a omului se află la originea răului) și în cel al lui Protagoras (pentru care omul este măsură a tuturor lucrurilor); b) o orientare antiumanistă, avîndu-și originea în gîndirea Sfîntului Augustin, care vede în mitul biblic al căderii lui Adam originea **n.u.** pervertite. În ultima perioadă a evului mediu, și mai ales în Renaștere, s-a afirmat credința crescîndă în demnitatea omului, dar Luther și Calvin au reînviat teza augustiniană despre un rău *imanent* căruia omul îi poate opune doar un sentiment de culpabilitate, de pocăință și de supunere totală față de autoritatea bisericii. Imperfecțiunea omului apare ca un blestem care apasă asupra lui de la căderea în păcat a primilor oameni. Idealul de perfecțiune umană a fost proiectat nu o dată în trecut, fiind identificat cu începuturile „originare", mitice, în afară de timp și istorie, în „vîrsta de aur" (Hesiod) sau în Paradisul biblic. În această optică aurorală sau religioasă, cunoașterea, înțelegerea binelui și răului, departe de a fi fost forța care să-l propulseze pe om în istorie, a constituit cea mai nesăbuită aventură a spiritului său născînd, care, voind să fie asemenea zeilor, să ia cu asalt absolutul, a fost aruncat și abandonat într-o lume total înstrăinată, la discreția *destinului* orb. Ideea perfectibilității **n.u.** a fost reluată de filozofia *luminilor* și de gîndirea progresistă a sec. 19. În civilizația modernă, cei mai consecvenți continuatori ai tradiției umaniste sînt exponenții gîndirii marxist-leniniste, teoria și practica socialistă. Fără a nega însemnătatea și ponderea componentelor biologic și psihic ale **n.u.**, antropologia filozofică marxistă susține totodată triplul caracter — social, istoric și cultural — al **n.u.** Social, deoarece zestrea ereditară biologică oferă doar o sumă de virtualități pentru dezvoltarea omului într-un sens sau altul, ceea ce decide în ultimă analiză asupra conținutului și sensului acestei dezvoltări fiind factorii de ordin social. Istoric, deoarece **n.u.** nu este pur și simplu un dat imuabil, o entitate abstractă, ci rezultatul unui complex proces în devenire. Ideea perfectibilității istorice inepuizabile a **n.u.** schimbă radical perspectiva întregii problematici umane, o integrează în istorie, taie nodul gordian al raportului dintre istoricitatea (relativitatea) și universalitatea **n.u.**, dintre libertatea omului, ca dat existențial al **n.u.**, și libertatea sa, ca act și produs al devenirii istorice. Cultural, deoarece din chiar zorile existenței sale, împins de trebuințele vieții, dar și de nevoi de ordin spiritual, explorînd misterele lumii înconjurătoare, omul și-a construit treptat o lume de principii și valori care ne dezvăluie semnificația majoră a omenescului, vocația lui supremă ca existență conștientă de sine, ca *ființare* specifică ce depășește imediatul și se proiectează în viitor, ca tendință realizată spre stabilitate și permanență. Cultura este o realitate umană, distinctă și originală în raport cu alte componente ale **n.u.** Componenta culturală a **n.u.** se referă, îndeosebi, la acele sisteme de valori comune care, fiind produsul istoriei, se clădesc totuși pe un fond de umanizare a biologicului, de cristalizare socială a trăirilor și relațiilor afective. Fără a pierde din vedere variabilele istorice și sociologice ale umanului, conceptul de **n.u.** ca loc de interferență a unor determinații bio-

Scanned with OKEN Scanner

logice, sociologice, psihologice, axiologice, etice, exprimă în modul cel mai cuprinzător universalitatea și permanența omenescului, acumulată de milenii și proiectată, nelimitat, în viitor.

NATURFILOZOFIE, v. **FILOZOFIA NATURII.**

NAȚIONAL-INTERNAȚIONAL, categorii corelative ale materialismului istoric și socialismului științific, exprimînd legătura dialectică, intercondiționarea dintre factorul *național*, care include interesele economice, politice și ideologice specifice dezvoltării interne a unui stat sau a unei națiuni, precum și aspirațiile și idealurile de care este animat statul sau națiunea respectivă, și factorul *internațional*, care include relațiile dintre *națiuni* sau *state*, aportul lor la schimbul mondial de valori materiale și spirituale, precum și principiile colaborării și cooperării acestora. În lumea contemporană, accentuarea interdependențelor, a apropierii și colaborării dintre popoare, conferă corelației dintre factorul *național* și cel *internațional* o însemnătate de prim ordin pentru progresul fiecărei țări, precum și pentru consolidarea păcii și asigurarea progresului în întreaga lume. Rolul hotărîtor în dezvoltarea fiecărei țări, în victoria revoluției și construcției socialiste îl au factorul intern, lupta și munca poporului, punerea în valoare a resurselor materiale și umane ale țării. Totodată, factorul extern, evoluția raportului de forțe pe plan mondial, colaborarea și cooperarea internațională, își exercită influența pozitivă sau negativă asupra dezvoltării istorice a popoarelor. Socialismul se construiește într-un cadru *național* și are, în același timp, un caracter *internațional*, fiecare țară socialistă constituind o entitate individualizată în ansamblul țărilor sistemului mondial socialist. Noua orînduire socială atribuie un conținut nou intereselor naționale ca interese ale unor națiuni socialiste în fruntea cărora se găsește clasa muncitoare. Ele reprezintă elemente constitutive ale intereselor generale ale socialismului, iar acestea, la rîndul lor, au o indisolubilă legătură cu interesele naționale fundamentale ale fiecărei țări socialiste. „În mișcarea muncitorească ideile cu adevărat naționale, care corespund faptelor economice, industriale și agricole ce caracterizează starea națiunii respective, sînt în același timp și idei cu adevărat internaționale" (F. Engels). Luarea în considerare a corelației obiective **n.-i.,** ca și a corelației general-particular-singular care o exprimă, are o esențială însemnătate în elaborarea de către fiecare partid comunist a strategiei și tacticii sale, corespunzător condițiilor concrete în care își desfășoară activitatea. P.C.R. consideră că între sarcinile *naționale* și cele *internaționale* există o strînsă unitate dialectică, ele alcătuind două laturi ale activității de construire a socialismului, care se condiționează reciproc și care se cer armonios îmbinate, pe baza principiilor socialismului științific. „Nu poți fi internaționalist dacă nu îți iubești propria națiune, dacă nu lupți pentru eliberarea ei, pentru făurirea națiunii noi, socialiste. Tot astfel, nu poți să fii un bun luptător pentru interesele națiunii tale dacă nu acționezi cu fermitate pentru dezvoltarea colaborării cu celelalte națiuni, pe baza deplinei egalități în drepturi și respectului reciproc. Între interesele naționale și cele internaționale nu numai că nu este nici o contradicție, ci, dimpotrivă, există o deplină unitate dialectică" (Nicolae Ceaușescu). Dezvoltarea economiei și culturii fiecărei țări socialiste, ridicarea nivelului de trai al poporului, constituie o îndatorire patriotică, *națională* a partidului comunist din țara respectivă și, în același timp, reprezintă și o îndatorire *internațională*, o contribuție nemijlocită la dezvoltarea și întărirea sistemului socialist mondial, la cauza generală a socialismului. În elaborarea politicii sale, P.C.R. are permanent în vedere atît condițiile *naționale* cît și cele *internaționale*, ca o

Scanned with OKEN Scanner

cerință de prim ordin a edificării noii orînduiri sociale, a întăririi solidarității internaționaliste a țărilor socialiste, a mișcării comuniste și muncitorești mondiale, a forțelor progresiste, antiimperialiste din întreaga lume. După cum relevă Programul Partidului Comunist Român, adoptat la cel de-al XI-lea Congres, „Înfăptuind revoluția socialistă și asigurînd edificarea cu succes a noii orînduiri sociale în patria noastră, poporul român a realizat nu numai o măreață operă istorică națională, ci a adus totodată o contribuție însemnată la lupta forțelor revoluționare de pretutindeni pentru libertate și progres social, la cauza întăririi socialismului în lume, la creșterea prestigiului și influenței sale asupra dezvoltării sociale contemporane".

NAȚIONAL-UNIVERSAL, termeni corelativi ai filozofiei culturii. *Național* reprezintă un moment constitutiv intern al *culturii*, decurgînd din existența și conștiința specifică a unui popor, a unei națiuni; totalitate a notelor distinctive, proprii profilului spiritual al unui popor, mod specific de a gîndi, simți și acționa în raport cu problemele sale proprii și cu problemele umanității. Plămădite la confluența unui complex de elemente materiale și spirituale, culturile naționale au dobîndit note care le diferențiază, caractere și însușiri care nu se pot obține prin împrumut, pe calea influențelor externe. *Național*, ca principiu modelator de cultură, se referă la ceea ce se denumește, în genere, specific național și care nu se reduce la moștenirea trecutului, la elementele culturale tradiționale, ci cuprinde suma manifestărilor de originalitate ale națiunii, formele concrete în care apare și se dezvoltă permanent conștiința de sine a unui popor. Specificul național în viața popoarelor, îndeosebi în cultură, ca o coordonată intimă de ordin spiritual, sinteză a unor felurite aptitudini și manifestări psihologice, etice, estetice, filozofice, este un dat al istoriei naționale, o moștenire, dar mai ales un proces istoric continuu. Național, mai mult decît un factor de particularizare, decît un criteriu obiectiv de delimitare a frontierelor culturale, reprezintă un teren fertil al creației originale, un continuu generator de cultură specifică. *Universalul* se referă, sub raport genetic, ontologic și gnoseologic, la faptul că orice autentic act de cultură este o adaptare specifică și general-umană la un anumit mediu, un proces continuu de descoperire a noului, de obiectivare și condensare a energiei umane creatoare, un laborator de formare a eului, a omului ca personalitate, iar sub raport structural, sociologic și istoric, are în vedere realizarea generală a *esenței umane*, în unitatea și solidaritatea spirituală a speciei umane, apărarea ei în fața forțelor antiumane, distructivè de *civilizație* și potrivnice păcii, progresului și fericirii popoarelor. În acest înțeles, universalitatea culturală se referă la însăși esența creațiilor culturale în general, la însușirile lor gnoseologice și axiologice tipic omenești și implicit umaniste. Umanul, în varietatea infinită a manifestărilor sale, este punctul central, axa de referință a întregului proces cultural și constituie, deci, atributul cel mai general al operei de cultură. Realizarea umanului prin cultură reprezintă aspectul intensiv și de profunzime al universalității culturale. În înțeles larg, *universalul* semnifică tot ceea ce unește și este comun sau poate deveni comun tuturor popoarelor, valoarea sau valorile în care omul de pretutindeni se regăsește pe sine oricînd. Identificîndu-se cu aspirațiile și idealurile de viață ale poporului, cu modul său propriu de gîndire și acțiune, înscriindu-se pe orbita intereselor naționale și sociale, creația culturală proiectează, pe plan general, etern uman, o problematică specifică, cointeresînd pe oamenii de pretutindeni, dezvăluind din experiența propriului popor trăsături esențiale ale *condiției umane*, semnele fundamentale ale umanului. Cultura universală nu este o

Scanned with OKEN Scanner

sumă a culturilor naţionale, ci o sinteză a valorilor umaniste şi progresiste, produse de culturile naţionale. Progresul culturii socialiste se bazează, de ex., pe cunoaşterea şi însuşirea a tot ce are mai înaintat cultura comună a popoarelor, pe dezvoltarea largă a schimbului de valori spirituale între popoare. „Nici o naţiune nu se poate dezvolta, nu-şi poate înscrie cultura în sfera civilizaţiei mondiale, dacă se izolează, dacă nu participă la circuitul de valori spirituale" (Nicolae Ceauşescu). *Universalul*, ca sinteză a culturilor naţionale, este o ipostază majoră, superioară a însăşi culturilor naţionale, ajunse la un înalt grad al dezvoltării şi afirmării lor umaniste. Între *naţional* şi *universal* există o reciprocitate organică. *Universalul* pur, în stare absolută, nu există şi nu se poate manifesta. El există numai prin naţional, se legitimează prin specificul naţional. Problematica general-umană, de interes universal îşi găseşte răspunsurile adecvate numai prin intermediul trăirii ei diferite de la o colectivitate la alta. *Universalul*, ca şi *naţionalul* sînt, în acelaşi timp, rezultatul unui dublu proces istoric: adîncirea conştiinţei naţionale în făurirea valorilor de cultură şi universalizarea acestor valori, fertilizarea elementelor inedite ale specificului naţional prin tot ce a creat mai bun cultura mondială ca gîndire, sensibilitate şi valoare autentic umană. V. şi *valorificare*.

NAŢIONALISM, ideologie şi atitudine politică burgheză în problema naţională. În dezvoltarea socială, caracterul şi rolul **n.** este diferit, în funcţie de condiţiile istorice. A avut un caracter progresist în perioada trecerii ţărilor europene de la feudalism la capitalism, contribuind la dezvoltarea conştiinţei naţionale, la formarea naţiunilor şi a statelor naţionale, la statornicirea orînduirii burgheze. Ulterior, **n.** a devenit, pentru burghezia reacţionară, o armă ideologică şi politică, folosită pentru a aţîţa ura de rasă şi naţională şi a justifica asuprirea naţională, tendinţele de expansiune şi politica agresivă promovată de cercurile monopoliste. În România, burghezia şi moşierimea au dus o politică de asuprire naţională, urmărind să învrăjbească oamenii muncii români şi de alte naţionalităţi. Cele mai virulent naţionaliste partide şi grupări politice au fost „Liga Apărării Naţionale Creştine" a lui A.C. Cuza, care, în 1935, prin fuziunea cu Partidul Naţional Agrar, a format Partidul Naţional Creştin, şi mişcarea legionară de sub conducerea lui C. Zelea Codreanu. Reversul **n.** este *cosmopolitismul*, subminarea încrederii în forţele creatoare ale *naţiunii*, burghezia recurgînd la una sau alta dintre aceste două forme ale ideologiei sale, după cum cer interesele ei de clasă. **N.** este opus *internaţionalismului proletar*, fiind folosit de burghezie ca o diversiune menită să împiedice unitatea de luptă a oamenilor muncii din toate ţările împotriva exploatării. Socialismul ştiinţific face o demarcaţie netă între **n.** şi lupta pentru apărarea intereselor naţionale legitime ale fiecărui popor. Partidul Comunist Român se pronunţă ferm împotriva oricăror manifestări de **n.** şi şovinism, promovează consecvent o politică internă de înfăptuire a deplinei egalităţi în drepturi a tuturor cetăţenilor, fără deosebire de naţionalitate, iar pe plan extern, o politică de prietenie şi solidaritate internaţionalistă cu toate ţările socialiste, cu partidele comuniste şi muncitoreşti, cu popoarele care luptă pentru dezvoltarea lor independentă şi suverană, cu forţele progresiste, antiimperialiste de pretutindeni.

NAŢIUNE, formă de comunitate umană istoriceşte determinată, caracterizată prin comunitatea de limbă, de teritoriu, de viaţă economică, politică (statală) şi de cultură. Un element important îl constituie de asemenea conştiinţa naţională, sentimentul apartenenţei la o anumită **n.** Deşi are, de regulă, o serie de premise etnice şi antropolo-

Scanned with OKEN Scanner

gice, **n.** nu este un fenomen etnic sau biologic (rasial), ci un fenomen social, constituit ca urmare a unui îndelungat proces istoric, în cursul căruia diferite neamuri, popoare şi rase s-au amestecat între ele, dînd naştere **n.** Formarea **n.** şi a statelor naţionale a avut un rol de importanţă istorică în progresul general economico-social al omenirii. Procesul de constituire a **n.** are loc începînd din perioada destrămării feudalismului şi statornicirii modului de producţie capitalist. **N.** a apărut pe scena istoriei odată cu dezvoltarea forţelor de producţie şi a relaţiilor de producţie capitaliste, care a determinat formarea statelor naţionale burgheze, aşadar, odată cu dezvoltarea burgheziei şi, implicit, a proletariatului. Primul tip istoric de **n.** este deci **n.** burgheză. **N.** burgheze nu sînt omogene, ci împărţite în clase antagoniste şi caracterizate prin lupta de clasă între exploatatori şi exploataţi. Dominaţia de clasă a burgheziei în cadrul **n.** ascute antagonismele de clasă, iar contradicţiile şi rivalităţile dintre burgheziile diferitelor ţări capitaliste generează vrajbă şi conflicte între **n.**, tendinţe de subordonare şi de exploatare a **n.** mai mici şi mai slabe, de către cele puternice. Capitalismul generează şi întreţine în mod inevitabil o problemă naţională, inegalitatea şi asuprirea naţională, *naţionalismul* şi şovinismul. În procesul revoluţiei şi construcţiei socialiste, pe baza profundelor transformări în structura economică şi socială a societăţii, au loc schimbări radicale şi în structura şi fizionomia **n.**, se înfăptuieşte transformarea **n.** burgheze în **n.** socialistă. **N.** *socialistă* se caracterizează prin: deţinerea puterii politice de către oamenii muncii de la oraşe şi sate; întemeierea vieţii economice pe proprietatea obştească asupra mijloacelor de producţie, ţelul întregii activităţi economice constituindu-l ridicarea nivelului de trai al întregului popor; dispariţia antagonismelor sociale, relaţiile dintre categoriile sociale ale **n.** socialiste — muncitori, ţărani, intelectuali şi alţi oameni ai muncii — fiind întemeiate pe comunitatea de interese politice, economice şi ideologice; dispariţia antagonismelor naţionale, raporturile dintre membrii societăţii, fără deosebire de naţionalitate, avînd ca fundament deplina egalitate în drepturi, colaborarea şi întrajutorarea frăţească; dezvoltarea învăţămîntului, ştiinţei şi culturii, ridicarea nivelului general de cunoaştere şi de instrucţie al populaţiei; formarea unei concepţii ştiinţifice despre lume şi viaţă, fundamentată pe materialismul dialectic şi istoric, concepţie străină şi opusă oricărui fel de naţionalism şi şovinism; conducerea societăţii de către partidul comunist. Formarea **n.** *socialiste* a însemnat şi schimbarea radicală a relaţiilor dintre **n.**, făurirea unor relaţii de tip nou între ţările socialiste, întemeiate pe principiile independenţei şi suveranităţii naţionale, egalităţii în drepturi, întrajutorării tovărăşeşti, avantajului reciproc, neamestecului în treburile interne şi respectării integrităţii teritoriale, pe principiile internaţionalismului socialist, dat fiind faptul că dezvoltarea economico-socială a fiecărei **n.** *socialiste* contribuie la întărirea sistemului mondial socialist în ansamblul său, la creşterea influenţei socialismului în lume. Socialismul creează totodată condiţiile pentru îmbinarea organică, armonioasă a intereselor naţionale cu cele internaţionale ale popoarelor, pentru participarea fiecărei **n.** la circuitul mondial de valori materiale şi spirituale, la soluţionarea problemelor majore ale omenirii. În ţara noastră, **n.** română s-a constituit la mijlocul secolului trecut ca rezultat al dezvoltării istorice a poporului român, principalele etape ale acestui proces fiind dezvoltarea economico-socială şi spirituală a ţărilor române, formarea conştiinţei naţionale, Unirea Principatelor (1859), cucerirea independenţei de stat (1877) şi desăvîrşirea unităţii statului naţional (1918). **N.** română a devenit, în cursul revoluţiei şi construcţiei socialiste, o **n.** nouă, cu trăsături socialiste. Victoria deplină

Scanned with OKEN Scanner

şi definitivă a socialismului, mutaţiile social-economice şi culturale înfăptuite, rezolvarea în spiritul concepţiei lui Marx a problemei naţionale au dus la statornicirea unor relaţii de unitate între oamenii muncii români şi cei aparţinînd naţionalităţilor conlocuitoare, la desfăşurarea unui proces de întărire continuă a unităţii moral-politice a întregului popor. „Transformările petrecute în perioada de după Eliberare în viaţa economică şi structura socială a ţării, victoria socialismului la oraşe şi sate au creat condiţii pentru afirmarea din plin a fiinţei naţionale a poporului român, pentru dezvoltarea şi înflorirea multilaterală a naţiunii noastre socialiste" (Nicolae Ceauşescu). În socialism, **n.** găseşte condiţiile unei depline afirmări, ale dezvoltării multilaterale şi ale înfloririi tuturor potenţelor şi aptitudinilor ei creatoare, înfăptuirea politicii partidului comunist şi a statului socialist fiind principala garanţie a acestei dezvoltări. Schimbările economice, sociale, culturale, care se vor accentua în procesul construirii societăţii socialiste multilateral dezvoltate şi a înaintării patriei noastre spre comunism vor genera o tot mai mare apropiere între muncitorime şi ţărănime, între toate categoriile sociale, între oamenii muncii români şi cei aparţinînd naţionalităţilor conlocuitoare, vor determina întărirea tot mai puternică a coeziunii întregului popor muncitor. **N.,** ca formă de comunitate umană, departe de a fi o categorie istoricească depăşită, se afirmă în prezent şi va continua să se afirme o îndelungată perioadă de timp ca un important factor al progresului social. Analiza dezvoltării sociale în lumina materialismului dialectic şi istoric demonstrează că **n.** nu şi-a încheiat rolul în istorie. Dimpotrivă, viaţa atestă cu putere că **n.,** statul naţional, sînt chemate să aibă şi în continuare, pentru o lungă perioadă de timp, un rol de mare însemnătate în societate, în lupta împotriva politicii imperialiste colonialiste şi neocolonialiste, pentru lichidarea vechilor relaţii de inegalitate şi aşezare a raporturilor dintre state pe principii noi, democratice, de demnitate şi suveranitate. Procesul formării **n.** şi a statelor naţionale continuă să se desfăşoare cu vigoare în lumea contemporană, pe toate continentele, mai ales în ţările în curs de dezvoltare, eliberate de sub dominaţia colonială. Dar şi în ţările unde **n.** s-au constituit de mult, sentimentele naţionale constituie factori primordiali ai luptei democratice, antiimperialiste, respectarea suveranităţii şi independenţei naţionale reprezentînd o cerinţă de bază a cooperării internaţionale, a participării la diviziunea internaţională a muncii, unul dintre principalele obiective ale luptei pentru zădărnicirea tentativelor de înrobire a popoarelor şi de provocare a conflagraţiilor mondiale. Partidul Comunist Român are permanent în vedere faptul că, atît în perioada construcţiei socialiste cît şi în procesul înaintării spre comunism, pentru multă vreme **n.** şi statul naţional vor avea un rol de mare importanţă istorică, întărirea **n.** şi a statului naţional independent şi suveran constituind o necesitate legică, obiectivă. În conformitate cu aceasta Partidul Comunist Român consideră că grija pentru dezvoltarea naţiunii, a trăsăturilor ei noi care apar în socialism, constituie o parte integrantă a însăşi edificării noii orînduiri. Preocuparea pentru înflorirea naţiunii socialiste nu poate fi în nici un fel opusă colaborării şi solidarităţii internaţionale. Aşa cum se subliniază şi în Programul partidului, întărirea naţiunii, dezvoltarea fiecărei ţări socialiste duc la întărirea solidarităţii acestora, la dezvoltarea colaborării, a raporturilor noi, bazate pe deplină egalitate între state. Numai respectîndu-se interesele fiecărei naţiuni se pot crea condiţii pentru stabilirea unor relaţii cu adevărat libere între state, se poate realiza o tot mai mare apropiere între ele. Nesocotirea intereselor vitale ale popoarelor şi a voinţei lor de a-şi făuri destinul în mod liber, fără amestec din afară, tolerarea încălcării suverani-

Scanned with OKEN Scanner

tăţii sacre a poporului ar însemna abdicarea de la principiile socialismului ştiinţific, alunecarea pe poziţiile cosmopolitismului şi nihilismului naţional, cu mari daune pentru cauza socialismului şi păcii. În comunismul pe deplin construit, se va ajunge, desigur, la dispariţia treptată a statelor naţionale, a unor deosebiri esenţiale între **n.**, dar **n.** va continua să existe în cadrul unei organizări proprii, ca entităţi comunitare distincte. Concomitent cu problema **n.** se pune şi aceea a abordării marxiste a problemei naţionalităţilor conlocuitoare. Avînd în vedere că existenţa acestora pe teritoriul României este o realitate istorică, că de-a lungul veacurilor aceste populaţii au trăit, au muncit şi au luptat împreună cu poporul român pentru libertatea socială şi naţională, pentru progres şi civilizaţie, P.C.R. duce o politică de consolidare şi dezvoltare continuă a acestei colaborări, în interesul înaintării cu succes a întregului popor pe calea socialismului şi comunismului. Partidul nostru apreciază că preocuparea pentru asigurarea deplinei egalităţi în drepturi a oamenilor muncii aparţinînd naţionalităţilor conlocuitoare, pentru soluţionarea problemelor lor specifice, îşi păstrează importanţa în întreaga perioadă de făurire a societăţii socialiste multilateral dezvoltate şi de trecere spre comunism. Politica marxistă a partidului în problema naţională se reflectă în primul rînd în repartizarea forţelor de producţie, în dezvoltarea industrială a tuturor judeţelor ţării — ceea ce asigură condiţii materiale de realizare a egalităţii depline în drepturi — precum şi în dezvoltarea învăţămîntului, culturii şi artei, a celorlalte activităţi sociale, în limba proprie. „Partidul nostru va acţiona cu toată fermitatea şi în viitor pentru cimentarea trainică a prieteniei şi unităţii dintre toţi oamenii muncii — români, maghiari, germani, sîrbi şi de alte naţionalităţi — pe baza stimei reciproce, a deplinei egalităţi în drepturi, pentru dezvoltarea prieteniei şi frăţiei în lupta şi munca pentru prosperitatea României, pentru bunăstarea şi fericirea întregului nostru popor" (Nicolae Ceauşescu). Problema naţionalităţilor conlocuitoare din cadrul statelor naţionale trebuie pusă în lumina perspectivei istorice a dezvoltării forţelor de producţie şi perfecţionării relaţiilor sociale, a dispariţiei claselor şi categoriilor sociale, a *omogenizării* şi formării unei societăţi unice a oamenilor muncii, a dispariţiei treptate, în comunism, a **n.** Concomitent cu înflorirea **n.** şi a naţionalităţilor conlocuitoare, cu rezolvarea în spirit marxist a problemei naţionale în cadrul fiecărui stat, cu *omogenizarea* tot mai accentuată a societăţii comuniste, se va desfăşura şi procesul de apropiere între naţiuni, în perspectiva unor profunde transformări revoluţionare pe plan internaţional. Se va păstra însă specificul propriu fiecărui popor, societatea comunistă definindu-se nu prin negarea ci prin recunoaşterea acestui specific. Respectarea trăsăturilor proprii fiecărei **n.** constituie un factor de colaborare şi de apropiere între popoare, de realizare a adevăratei libertăţi şi a unei reale egalităţi, atît ale oamenilor, cît şi ale popoarelor.

NĂDEJDE, Ioan (1854—1927), publicist, istoric şi jurist român. În perioada în care a făcut parte din mişcarea socialistă (ultimele două decenii ale sec. 19), a participat la editarea revistelor teoretice „Contemporanul", „Revista socială" şi „Critica socială". **N.** a contribuit la răspîndirea teoriilor ştiinţifice din domeniul ştiinţelor naturii, la combaterea obscurantismului şi a *misticismului*, profesînd o filozofie materialistă ateistă. Traducător al unor lucrări ale clasicilor socialismului ştiinţific („Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului", traducere integrală), **N.** a evidenţiat valoarea filozofică a marxismului ca sinteză a materialismului şi dialecticii şi în special ca interpreta-

Scanned with OKEN Scanner

re ştiinţifică a dezvoltării istorico-sociale, relevînd totodată însemnătatea sa metodologică. În viaţa politică, **N.** s-a situat pe poziţii reformiste. *Op. pr.:* „Ce ştim despre lume", „Este oare spirit ca ceva deosebit de materie? Este sau nu Dumnezeu?" (1881—1884), „Viaţa lui Ştefan cel Mare şi cel Bun, Domnul Moldovei" (1883), „Schiţă despre Miron Costin şi vremea lui" (1888), „Concepţia materialistă dialectică a istoriei sau materialismul economic" (1892).

NEANT, noţiune care desemnează nefiinţa, nonexistenţa, determinaţii opuse existenţei. Este o categorie ontologică centrală a unor sisteme filozofice idealiste *(budismul,* Platon şi *neoplatonismul, mistica* panteistă creştină, Hegel). În filozofia contemporană, problematica **n.** apare mai ales în *existenţialismul* lui Heidegger şi Sartre, unde **n.** este definit în raport cu existenţa omenească. După Sartre, **n.** în sine nu poate exista, el se manifestă în lume numai datorită conştiinţei umane. Conştiinţa (fiinţa pentru sine) dezvăluie **n.** în măsura în care ea se afirmă ca ceva principial deosebit de *existenţă* (de fiinţa în sine), ca *libertate.* În ontologia lui Heidegger, analiza **n.** urmăreşte mai ales să dezvăluie sensul şi rezultatele *trăirii* **n.** Prin trăirea propriei sale *finitudini,* prin experienţa **n.,** omul se cunoaşte pe sine ca existenţă deosebită atît de natură, cît şi de ceilalţi oameni, de genul uman ca atare. În felul acesta, potrivit *pesimismului* heideggerian, „*autenticitatea*" existenţei s-ar putea dobîndi numai prin trăirea **n.,** a morţii. Ideea **n.** ca nonexistenţă absolută nu este compatibilă cu filozofia materialistă, întrucît aceasta afirmă caracterul etern şi infinit al realităţii materiale; materialismul poate admite numai o nonexistenţă determinată, ca negaţie a unei existenţe determinate.

NECESITATE ŞI ÎNTÎMPLARE, termeni filozofici corelativi şi centrali în teoria *determinismului. Necesitatea* desemnează însuşirile şi raporturile care au un temei intern, decurgînd inevitabil din esenţa lucrurilor, din legile lor de dezvoltare. *Întîmplarea* desemnează însuşiri şi raporturi care au un temei extern, fiind, în consecinţă, neesenţiale; spre deosebire de necesitate, întîmplarea nu are o modalitate de desfăşurare obligatorie, inevitabilă, putînd să aibă loc sau nu, să apară mai devreme sau mai tîrziu, să se manifeste într-o formă sau alta. În opoziţie cu *idealismul obiectiv,* care atribuie necesităţii o bază spirituală exterioară lumii (divinitatea, ideea absolută etc.) şi cu *idealismul subiectiv,* care neagă necesitatea obiectivă, recunoscînd numai necesitatea subiectivă, proprie conştiinţei umane, materialismul arată că necesitatea este imanentă lumii materiale, realităţii obiective, fiind totodată prezentă în realitatea subiectivă. Materialismul dialectic combate, de asemenea, denaturările metafizice ale corelaţiei dintre **n.** şi **î.:** absolutizarea necesităţii (de ex. Holbach, care consideră că „totul este necesar"), poziţie care duce în cele din urmă la *fatalism;* reducerea întîmplării la necesitate (de ex., Democrit sau Spinoza, care considerau întîmplările ca fenomene necesare cu cauze încă necunoscute); opunerea rigidă a **n.** şi **î.** (de ex., Chr. Wolff, care considera că un lucru este sau întîmplător, sau necesar); absolutizarea întîmplării (proprie *indeterminismului,* care consideră că lumea ar fi o acumulare haotică de întîmplări). Materialismul dialectic arată că **n.** şi **î.** nu există în formă pură, că orice lucru este o unitate dialectică a **n.** şi **î.,** că aceste determinări se întrepătrund, se mijlocesc şi, în procesul dezvoltării, se transformă reciproc, trec una într-alta. Corelaţia complexă a **n.** şi **î.** a fost rezumată de F. Engels prin trei teze strîns înrudite: 1) întîmplarea reprezintă o formă de manifestare a necesităţii; 2) ea este o completare a necesităţii; 3) necesitatea, ca tendinţă dominantă, îşi croieşte drum prin mulţimea întîmplărilor. Ultima teză explicitează temeiul

Scanned with OKEN Scanner

obiectiv și specificul legităților *statistice*, integrarea lor în domeniul determinismului universal. Totodată, materialismul dialectic are meritul de a fi subliniat caracterul concret și istoric al necesității, determinat de *condițiile* care însoțesc și prin care se manifestă specific necesitatea. V. și *libertate și necesitate; contingență; hazard.*

NEDETERMINARE, v. **RELAȚII DE NEDETERMINARE; INDETERMINISM.**

NEGAREA NEGAȚIEI, principiu fundamental al dialecticii materialiste conform căruia *dezvoltarea*, înțeleasă ca proces continuu de înnoire, de negare și preluare selectivă a vechiului, se desfășoară astfel încît elemente ale unei calități negate anterior revin, cu unele modificări esențiale, pe o nouă treaptă a dezvoltării, în cadrul unei calități noi, ca o consecință a altui proces de negare. Dezvoltarea este concepută astfel ca o reluare și repetare la nivele superioare a unor note esențiale ale calităților originare. **N.n.** nu epuizează conținutul dezvoltării. Spre deosebire de legea *unității și luptei contrariilor*, care exprimă izvorul dezvoltării, și de legea *trecerii schimbărilor cantitative în schimbări calitative*, care exprimă modalitatea de rezolvare a contradicțiilor și desemnează mecanismul intern al dezvoltării, **n.n.**, sprijinindu-se pe aceste legi, se referă la relațiile dintre diferite stadii ale procesului dezvoltării, indică tendințele și sensul general al acesteia. **N.n.** are loc prin preluarea și dezvoltarea laturilor pozitive ale vechiului și înlăturarea celor negative, pe o cale adeseori ocolită, marcînd reveniri, involuții, cotituri și zigzaguri. **N.n.** reflectă unitatea continuității și discontinuității în procesul dezvoltării, înlănțuirea lăuntrică a etapelor acestui proces, corelația complexă a *vechiului și noului*, „întoarcerea aparentă la vechi", „repetarea într-un stadiu superior a anumitor trăsături, însușiri etc. din stadiul inferior" (V.I. Lenin). În opoziție cu concepțiile metafizice unilaterale, care prezintă dezvoltarea, fie ca o mișcare rectilinie (ceea ce implică o explicație simplistă, liniară, a progresului, exclusiv ca continuitate; v. *evoluționism plat*), fie ca o mișcare în cerc închis (ceea ce implică, în cele din urmă, negarea oricărui *progres*; v. *ciclul istoric*), materialismul dialectic arată că „traiectoria" imprimată dezvoltării de acțiunea legii **n.n.** poate fi redată cel mai adecvat prin imaginea spiralei, care sugerează atît ideea repetării parțiale în procesul mișcării, cît și ideea ridicării acesteia pe un plan superior. Legea **n.n.** nu acționează nemijlocit, în mod automat, ci numai prin intermediul legilor specifice unui anumit domeniu al realității obiective (de ex., legea biogenetică fundamentală, succesiunea periodică a elementelor chimice din tabloul periodic al elementelor, evoluția și transformarea speciilor, ciclul dialectic al formațiunilor sociale de la comuna primitivă la comunism, succesiunea dialectică a teoriilor științifice etc.). Intuiții prețioase privind **n.n.** se găsesc în antichitate la Heraclit, iar în epoca modernă la Rousseau, Diderot ș.a. Prima teorie sistematică a acestei legi dialectice a fost elaborată de Hegel, care a legat-o însă, în spiritul idealismului său obiectiv, de *autodezvoltarea* ideii absolute. De asemenea, din aceleași rațiuni dictate de sistemul său filozofic. Hegel interpreta rigid, stereotip, **n.n.**, reducînd-o la schema triadică (afirmație, negație, negarea negației; teză, antiteză, sinteză). Marx și Engels apreciind această schemă hegeliană ca pe un fel de „pat al lui Procust" în care autorul său încerca să încătușeze realitatea, au conferit **n.n.** semnificația de principiu al repetabilității în dezvoltare, de tendință generală a progresului, care se realizează diferit, indiferent de numărul de negări succesive care preced momentul revenirii pe o bază superioară (a **n.n.**). De aceea, în sens mai general,

Scanned with OKEN Scanner

n.n. se mai poate denumi legea dialectică a repetabilității în dezvoltare.

NEGATIVITATE, principiu sau funcție a negației care se exercită, potrivit dialecticii hegeliene, ca tendință imanentă a *contradicției*, spre autodepășire și autodezvoltare. Unele idei valoroase privind existența **n.** ne vin din antichitate (Heraclit) sau de la Spinoza și Kant. K. Marx a apreciat, în scrierile din tinerețe, în mod special, contribuția adusă de Hegel la explicitarea **n.** pe care a considerat-o drept funcția critică însăși a *devenirii* și *progresului*. Sensul hegelian și marxist al termenului subliniază tocmai caracterul pozitiv, creator al **n.** Marx a depășit însă caracterul abstract-speculativ al interpretării hegeliene, atribuind **n.** o semnificație materialistă și consecvent dialectică, raportînd-o la întreaga *existență*. Reluată, în sens pesimist și neoromantic, de unii reprezentanți ai *Școlii de la Frankfurt* și ai „teoriei critice" proprie acestora (Th. Adorno, M. Horkheimer, H. Marcuse), ai *neohegelianismului* (Jean Wahl, J. Hyppolite), ai *existențialismului* (S. Kierkegaard, J.P. Sartre, A. Camus), **n.** a fost concepută ca rupere absolută a negativului de pozitiv, ca principiu al contradicției ireconciliabile dintre *„Eu"* și *lume*, dintre individ și societate, ca respingere abstractă a *existentului* („dialectica negativă", „dialectica tragică", „dialectica paradoxală"). V și *dialectică; teologia dialectică; pesimism.*

NEGAȚIE, 1. (În filozofie) Categorie a dialecticii care reflectă trecerea de la *vechi* la *nou*, unitatea dintre *continuu* și *discontinuu* în procesul dezvoltării. În opoziție cu metafizica, care atribuie **n.** un izvor extern, un caracter întîmplător, exclusiv distructiv, materialismul dialectic consideră că izvorul principal al **n.** rezidă în *contradicțiile* interne ale obiectelor și fenomenelor și, ca atare, procesul negării are un caracter obiectiv și necesar, o funcționalitate care nu se reduce la momentul negării, al distrugerii și înlăturării elementelor negative ale vechiului, ci care cuprinde și momentul afirmării, al preluării elementelor pozitive ale vechiului și ridicarea acestora pe un plan superior (depășire, constructivitate), asigurînd astfel unitatea dintre continuitate și discontinuitate în procesul dezvoltării. La nivelul mișcării individuale, **n.** se efectuează fie în sens progresiv, fie în sens regresiv; la nivelul mișcării ansamblului, **n.** se realizează însă totdeauna în sens progresiv, procesul devenirii înfăptuindu-se ca o mișcare ascendentă, ca o înnoire permanentă, a cărei structură este dezvăluită de legea *negării negației*. **2.** (În logică) *Operator* logic monar reprezentat în limba naturală prin expresii ca: „Nu este adevărat că...", „Nu este cazul ca..." etc. În calculul propozițional asociat logicii propozițiilor, **n.** se scrie cu o bară așezată în fața sau deasupra propoziției pe care a afectează, fie prin unul din semnele „~", „¬", fie prin litera N așezate în fața propoziției. Principala funcție a operatorului **n.** este de a respinge o expresie, iar atunci cînd *calculul logic* se bazează pe numai două valori de adevăr, **n.** schimbă cele două valori una în cealaltă. În logica bivalentă **n.** se definește astfel: **n.** unui enunț adevărat este falsă, iar **n.** unui *enunț* fals este adevărată și se bucură de proprietatea după care dubla negație a unui enunț este echivalentă cu afirmarea enunțului respectiv.

NEGENTROPIE, denumire dată (de Schrödinger, Brillouin etc.) acelei părți din *energie* capabilă să fie utilizată de sistemele naturale și artificiale pentru a produce un lucru oarecare. Organismele vii, de pildă, fiind sisteme deschise, introduc din mediu **n.** pentru acțiune, pentru creștere și pentru menținerea *structurii*. Există o relație simplă, de echivalență, între **n.** și cantitatea de *informație*; nu se poate genera mai multă informație decît **n.**

Scanned with OKEN Scanner

cheltuită. V *entropie*; *ordine*; *echilibru*; *simetrie*; *reversibilitate*.

NEGULESCU, Petre P. (1872—1951), filozof român. A fost profesor de logică, istoria şi enciclopedia filozofiei la Universităţile din Iaşi şi Bucureşti. În interpretarea naturii, **N.** a afirmat *unitatea materială a lumii*, a respins *finalismul* şi a promovat o concepţie evoluţionistă, militînd pentru o filozofie legată de ştiinţele naturii. În concepţia sa, filozofia are ca sarcină analiza primelor principii şi sinteza ultimelor concluzii ale ştiinţei. **N.** a fost un propagandist fervent al darvinismului. El a apărat ideea *determinismului*, ajungînd la concluzii ateiste. În gnoseologie, a criticat *idealismul subiectiv*, atît în forma sa aprioristă, cît şi în forma sa empiristă dar s-a situat, în tinereţe, pe o poziţie agnostică, susţinînd, sub influenţa lui H.Spencer, că esenţa realităţii nu poate fi cunoscută. Recunoscînd realitatea *progresului* în dezvoltarea socială, **N.** a atribuit factorilor psihologici un rol hotărîtor în această dezvoltare, precum şi în explicarea fenomenelor culturii. În lucrările sale, ample şi documentate, de istorie a filozofiei, a acordat o anumită însemnătate şi condiţiilor social-istorice. În domeniul social-politic, **N.** a criticat *rasismul* şi *fascismul* de pe poziţii liberal-burgheze. Lucrările sale de estetică din tinereţe au fost influenţate de concepţiile lui Titu Maiorescu. *Op. pr*: „Critica aprioris-mului şi empirismului" (1892), „Psihologia stilului" (1896), „Filozofia Renaşterii" (3 vol., 1910—1940), „Geneza formelor culturii" (1934), „Academia platonică din Florenţa" (1936), „Destinul omenirii" (4 vol., 1938—1946, vol. al V-lea, postum, 1971), „Istoria filozofiei contemporane" (5 vol, 1941—1945), „Problema cunoaşterii" (postum, 1969), „Istoria filozofiei moderne" (postum, 1972), „Problema ontologică" (postum, 1972), „Problema cosmologică" (postum, 1977).

NELSON, Leonard (1882—1927), filozof, logician şi istoric al filozofiei, reprezentant al orientării psihologiste în *neokantianismul* german. Pornind de la Fries, **N.** a dat o interpretare proprie kantianismului, polemizînd cu idealismul „logic" al *Şcolii de la Marburg* şi legînd procesele de gîndire de baza lor psihică. Gînditor cu temeinică formaţie matematică şi logică, **N.** a respins *convenţionalismul* şi a optat pentru ideea că matematica este, în esenţă, o construcţie în *intuiţie*, anticipînd *intuiţionismul matematic* al şcolii lui Brouwer şi Heyting. **N.** a elaborat lucrări ample de etică, filozofia dreptului, dar mai ales de istoria filozofiei, înţeleasă ca istorie a problemelor şi conceptelor filozofiei. *Op. pr.*: „Metoda critică şi relaţia psihologiei cu filozofia" (1904), „Despre aşa-zisa problemă a cunoaşterii " (1908), „Imposibilitatea teoriei cunoaşterii" (1911), „Contribuţii la filozofia logicii şi matematicii" (postum, 1959), „De la Hume şi Kant la Hegel şi Fries" (postum, 1962).

NEOANARHISM, v. **ANARHISM.**

NEOARISTOTELISM, v. **ARISTOTELISM.**

NEOCONFUCIANISM, curent filozofic care a apărut în China, în sec. 10—12, ca expresie a ideologiei feudalilor laici. **N.** cuprinde două tendinţe opuse, ambele invocînd paternitatea lui Confucius: una materialistă, reprezentată îndeosebi de Cian Tzai (1020—1077), şi alta idealistă, reprezentată mai ales prin Ciu Si (1130—1200), a cărui doctrină a căpătat caracter oficial de stat în China feudală. **N.** idealist are şi o importantă ramură japoneză. Se mai numeşte *ortodoxism*, *şcoală ortodoxă*.

NEOCRITICISM, orientare filozofică inspirată din *criticismul* kantian, variantă franceză a *neokantianismului*, reprezentată de Charles Renouvier, E. Pillon, L. Prat, L. Dauriac, L. Liard, V. Brochard şi O. Hamelin.

Scanned with OKEN Scanner

NEODARVINISM, curent biologic evoluționist care recunoaște drept „mecanisme" ale evoluției viețuitoarelor exclusiv *mutația* și selecția, respingînd intervenția directă a factorilor de mediu și *ereditatea* caracterelor dobîndite. Promotorul **n.** a fost A. Weismann (1834—1914), care a postulat împărțirea corpului în elemente *somatice* (singurele care sînt influențate de mediu) și elemente *germinative* (alcătuind o linie continuă de-a lungul generațiilor, singurele care au rol în procesul evoluției filogenetice). Ideea localizării cromozomiale a factorilor ereditari, emisă de același autor, s-a dovedit o ipoteză de lucru fecundă. **N.** e legat de realizări importante în genetică și de combaterea neovitalismului. Totuși, ca doctrină autogenetistă, accentuînd asupra separației germen-soma și asupra rolului *întîmplării* în evoluție, **n.** are note de *mecanicism*; perspectiva sa este prea puțin dialectică; în consecință, **n.** tinde uneori spre compromisuri cu idealismul. Reprezentanți de seamă ai **n.** în sec. 20 sînt: Th. H. Morgan, J. Huxley și G. G. Simpson.

NEOFREUDISM, totalitate a curentelor psihanalitice dezvoltate după anul 1930. O caracteristică comună a acestora este renunțarea la tezele pansexualiste și biologizante ale lui S. Freud, ca și la conceperea rigidă a stadiilor de dezvoltare ale psihicului infantil; ele subliniază în schimb importanța factorilor actuali (personali și sociali) în geneza nevrozelor. Printre reprezentanții cei mai cunoscuți ai **n.**, dezvoltat mai ales în S. U. A., se numără K. Horney, E. Fromm, A. Kardiner. Ultimul a elaborat conceptul de *„personalitate de bază"*, caracteristică pentru o colectivitate anumită, concept folosit și în *antropologia socială și culturală*. Alte dezvoltări ale **n.** au un interes medical mai larg, făcînd parte din curentul medicinii psihosomatice.

NEOHEGELIANISM, curent filozofic idealist contemporan, apărut în Anglia (F. H. Bradley, B. Bosanquet) și în S. U. A. (J. Royce) în a doua jumătate a sec. 19, răspîndit ulterior în Italia (B. Croce, G. Gentile), în Olanda, în Germania (H. Glockner, R. Kroner), precum și în Franța (J. Wahl, J. Hyppolite), unde s-a îmbinat cu *existențialismul*. Neohegelienii au stimulat studiul filozofiei lui Hegel, dar au preluat din aceasta laturile ce țin de sistemul său idealist, interpretîndu-le în spiritul *subiectivismului* (de ex., limitarea dialecticii la domeniul conștiinței, *voluntarismul*) și al *iraționalismului* (de ex., apărarea religiei, cultul violenței). Ei susțineau fie ideea „împăcării" contrariilor (Bradley), fie, dimpotrivă, pe aceea a imposibilității rezolvării contradicțiilor, fapt din care au tras concluzii pesimiste cu privire la „tragismul" existenței omenești în genere (Wahl). În domeniul social, unii neohegelieni au căutat să justifice teoretic statul imperialist (Bosanquet) iar, mai tîrziu, fascismul (Gentile).

NEOKANTIANISM, orientare din filozofia contemporană care s-a afirmat în mai multe țări europene la sfîrșitul secolului trecut și în primele decenii ale sec. 20 prin numeroase școli, dintre care menționăm: *Școala de la Marburg* (H. Cohen, P. Natorp, E. Cassirer); *Școala de la Baden* (W. Windelband, H. Rickert, B. Bauch); „metafizica critică" (O. Liebmann, J. Volkelt, F. Paulsen); „realismul critic" (A. Riehl, O. Külpe, K. Groos). Neokantienii au preluat în special interpretarea kantiană a conceptelor de obiectivitate și metodă, căutînd totodată să asimileze noile rezultate ale științelor în perspectiva unei reedificări a logicii și a teoriei cunoașterii pe bazele idealismului („logic" sau, mai ales, normativist). Se remarcă contribuțiile **n.** în elaborarea *teoriei cunoașterii* ca disciplină autonomă, a unei teorii a categoriilor și a unei filozofii a *valorilor* și a culturii. **N.** a contribuit (prin Rickert și Cassirer) la elaborarea *antropologiei filozofice*. Ideea dominantă a **n.** este aceea a filo-

Scanned with OKEN Scanner

zofiei ca sistem deschis al valorilor teoretice, etice, estetice etc. Alături de aceasta, opera istorică-filozofică a neokantienilor, bazată pe teza unității dintre *logic și istoric*, se impune ca una dintre cele mai argumentate și mai cuprinzătoare. Sub aspectul funcției sociale, **n.** se află în strînsă legătură cu ideile liberalismului și ale democrației burgheze, poziții de pe care unii neokantieni au criticat marxismul, dar s-au opus și ideologiei reacționare a burgheziei din perioada dictaturii fasciste. În raport cu alte curente (*„filozofia vieții"*, *neohegelianismul*, *existențialismul)*, **n.** a păstrat unele tradiții raționaliste și umaniste ale filozofiei clasice germane.

NEOLAMARCKISM, curent biologic evoluționist, răspîndit mai ales în Franța la sfîrșitul sec. 19, care pune accentul pe activitatea fiziologică a organismului în procesul de adaptare la mediu („funcția creează organul") și pe transmiterea ereditară a caracterelor dobîndite (proces care n-a putut fi confirmat experimental). Selecția naturală este privită ca un factor secundar. Unele variante de **n.** admit *finalitatea* evoluției și chiar un impuls interior analog conștiinței (psiholamarckism). H. Spencer a privit interacțiunea organismelor cu mediul ca o tendință spre *echilibru* și ca o distrugere a acestuia (mecano- *lamarckism*). Reprezentanți ai **n.** au fost T. Eimer, A. Hyatt, E. Cope, Le Dantec, E. Cuénot.

NEOMEDIEVALISM, v. **ROMANTISM; BERDEAEV,** Nicolai.

NEOPLATONISM, curent filozofic pătruns de religiozitate, din epoca de decădere a Romei sclavagiste. A cunoscut trei faze: 1) *alexandrină-romană*, întemeiată de Ammonios Saccas (c. 175—242), continuată de Plotin, principalul neoplatonic; 2) *siriană*, legată de numele lui Iamblikos, și 3) *atenianâ*, reprezentată prin Proclos. **N.** reunește într-o viziune originală idealismul platonician cu idei pitagoreice, stoice, sceptice și cu *misticismul* oriental; proclamă ideea creării lumii prin *„emanația"* din divinitate și pe aceea a cunoașterii prin *extaz* mistic. A influențat *creștinismul*, iar în evul mediu unele curente din filozofia occidentală și din cea de limbă arabă.

NEOPOZITIVISM, curent filozofic apărut în deceniul 3 al sec. 20, care reprezintă cea de-a treia fază, contemporană, a *pozitivismului.* Bazele **n.** au fost puse de *Cercul vienez*, pornind de la teoriile logice ale lui B. Russell și L. Wittgenstein. Reprezentanții principali ai **n.** sînt R. Carnap, M. Schlick, O. Neurath, H. Reichenbach, Ph. Frank, A. Ayer ș. a. În prezent, centrul **n.** se află în S. U. A. Fondatorii **n.** (logicieni, matematicieni, reprezentanți ai științelor naturii) au intenționat să dea filozofiei un caracter riguros, exact, eliminînd din ea ceea ce ei numeau speculații arbitrare și înlocuindu-le cu logica științei, cu analiza noțiunilor și a judecăților științelor particulare, altfel spus cu „analiza logică a limbajului științei". **N.** afirmă că atît materialismul, cît și idealismul sînt concepții „metafizice", bazate pe speculații necontrolabile, deci „lipsite de sens", după cum orice aserțiune care nu poate fi confruntată nemijlocit cu experiența sau din care nu se pot deduce propoziții singulare direct verificabile experimental este considerată de **n.** ca „lipsită de sens". **N.** interpretează experiența în spirit subiectivist, ca *trăiri* nemijlocite ale subiectului, orice referire la reflectarea realității obiective în senzații fiind considerată de asemenea o aserțiune „lipsită de sens". Corespunzător amplorii pe care au luat-o teoriile deductive în știința modernă, **n.** are, spre deosebire de pozitivismul anterior, un caracter predominant logicist; el acordă o atenție deosebită cunoașterii raționale și logicii (de aici denumirea de *pozitivism logic* sau de *empirism logic)*. **N.** consideră însă că logica și matematica nu au un conținut obiectiv; ele sistematizează datele

Scanned with OKEN Scanner

experimentale dar ele însele „nu se referă la real". În consecinţă, teoriile ştiinţifice construite cu ajutorul logicii şi matematicii ar fi şi ele convenţionale. În perioada dintre cele două războaie mondiale, **n.** a devenit principalul curent idealist din domeniul filozofiei ştiinţelor şi epistemologiei; el a influenţat numeroşi fizicieni şi logicieni de seamă din ţările capitaliste. **N.** a imprimat o atmosferă de precizie, de rigoare în discursul filozofic şi ştiinţific şi a elaborat şi ample teorii ale *verificării*. În zilele noastre, influenţa **n.** este într-o oarecare măsură în declin.

NEORAŢIONALISM, curent filozofic (încă neconsemnat ca atare de istoriografie) avînd ca reprezentanţi principali pe F. Gonseth, J. Ullmo, J. Piaget, G. Bachelard şi alţi gînditori grupaţi în jurul revistei „Dialectica" din Elveţia. Preocupaţi de stabilirea modalităţii progresului cunoaşterii, de detectarea mecanismelor cunoaşterii ştiinţifice, neoraţionaliştii recunosc importanţa mereu sporită a structurilor operatorii, a contribuţiei *subiectului*, a fanteziei creatoare, încercînd să integreze în mod coerent luarea în considerare a factorului subiectiv al cunoaşterii într-o concepţie realistă (cu alte cuvinte, într-o concepţie care consideră că teoria este subordonată obiectului existent independent de subiect şi pe care izbuteşte să-l exprime). Pentru realizarea acestei sinteze, **n.** se întemeiază fie pe cercetarea critică a istoriei ştiinţei (F. Gonseth), fie pe studiul psihologic experimental al genezei mecanismelor cunoaşterii şi gîndirii (Piaget), manifestînd, şi într-un caz şi în altul, tendinţa dialectică de a cerceta istoric, genetic cunoaşterea umană. **N.** respinge concluziile convenţionaliste şi extremist-subiectiviste ale *neopozitivismului* (şi în acest sens poate fi definit prin opoziţia sa faţă de acesta din urmă), după cum supune unei critici fecunde, întemeiate pe argumente teoretice şi experimentale noi, *apriorismul* de tip kantian.

NEOREALISM, termen folosit pentru desemnarea mai multor curente din filozofia contemporană, dintre care cel mai cunoscut este curentul filozofic anglo-american de la începutul sec. 20, caracterizat prin afirmarea tezei că *ontologia* are o autonomie absolută faţă de *gnoseologie*, întrucît obiectul cunoaşterii constituie o „*realitate*" independentă de subiectul cunoscător şi de procesul cunoaşterii. **N.** critică *neohegelianismul* şcolii „*idealismului absolut*" (Bradley, Bosanquet etc.) şi *subiectivismul* extrem al *pragmatismului*. În **n.** distingem trei orientări: a) teoretică-gnoseologică (G. E. Moore, B. Russell); b) ontologică (S. Alexander, C. L. Morgan); c) platforma celor şase realişti din S. U. A. (R. B. Perry, E. B. Holt, W. T. Marwin, F. G. Spaulding, W. B. Pitkin, W. P. Montague), care încearcă să reînvie filozofia „simţului comun" (v. *scoţiană* — şcoala). Prin teoria „caracterului imanent al independentului" şi cea a „monismului neutral", **n.** tinde spre idealismul obiectiv.

NEOROMANTISM, v. **ROMANTISM.**

NEOSPIRITUALISM, curent răspîndit la sfîrşitul sec. 19 — prima jumătate a sec. 20, mai cu seamă în gîndirea filozofică din Franţa şi, într-o anumită măsură, din Italia, care, păstrînd cadrul teoretic al *spiritualismului*, a imprimat interpretării şi analizei aparatului conceptual al acestuia o direcţie mai subiectivistă, de coloratură iraţionalistă şi antiintelectualistă. Printre principalii reprezentanţi ai **n.** se numără: I.G.F. Ravaisson şi E. Boutroux, adepţi ai aşa-numitului „pozitivism-spiritualist"; J. Lachelier, care a încercat să depăşească antinomia spiritualistă suflet-trup, supranatural-natural, printr-o variantă denumită „realism-spiritualist"; L. Lavelle, unul dintre fondatorii aşa-numitei „filozofii a spiritului", chemată să soluţioneze aceeaşi antinomie a *obiectului* şi *subiectului*; H. Bergson, creatorul formulei „spiritualism-iraţionalism", precum şi adep-

Scanned with OKEN Scanner

ţii aşa-numitului „spiritualism-catolic", în Italia. V. şi *„filozofia vieţii"*.

NEOTOMISM, curent idealist-obiectiv care reînvie doctrina scolastică a lui Toma d'Aquino, declarată de papa Leon al XIII-lea, în 1879, filozofie oficială a bisericii catolice. **N.** susţine în ontologie *hilemorfismul*, considerînd materia ca fiind pasivă, iar mişcarea acesteia ca fiind introdusă din afară de către o forţă „primă" de natură spirituală. *Dumnezeu* este privit ca sumă infinită a posibilităţilor existente în univers, iar transformarea posibilităţii în realitate este raportată la *cauze finale*; filozofia neotomistă a istoriei este providenţialistă. **N.** consideră categoriile filozofice ca entităţi ale existenţei şi nu ale cunoaşterii, plasîndu-le în afara conştiinţei umane, în sfera unei lumi divine imaginare. Deşi încearcă să încorporeze rezultatele dobîndite de cercetările ştiinţifice contemporane, **n.** creează artificial o zonă de mister inaccesibilă facultăţilor de cunoaştere ale omului, încercînd să confere un statut ontologic *misticismului* şi *fideismului*. Prin caracterul său idealist-obiectiv, **n.** se opune în numeroase privinţe denaturărilor subiectiviste. Curentul este influent în Franţa, Belgia, Anglia, Italia, Austria, Spania şi America Latină; el are adepţi şi în R. F. Germania şi S. U. A. Reprezentanţi principali: J. Maritain, E.Gilson, R. Garrigou-Lagrange, J. Bochenski, G. Wetter ş. a. **N.** exercită o puternică înrîurire asupra *existenţialismului catolic* (de ex., G. Marcel).

NEWTON, Isaac (1642—1727), matematician, fizician şi astronom englez. Principala lui operă ştiinţifică, „Principiile matematice ale filozofiei naturale" (1687, trad. rom. 1956), pune bazele mecanicii clasice şi formulează legea gravitaţiei universale. A adus contribuţii importante în matematică (în special prin crearea, alături de Leibniz, a calculului infinitezimal) şi în optică (prin lucrări experimentale privind refracţia şi interferenţa luminii şi prin crearea unei teorii corpusculare a luminii). În concepţia filozofieă a lui **N.** se împletesc reprezentări materialist mecaniciste şi deiste (de ex., susţinerea necesităţii impulsului iniţial divin). Concepţia lui despre spaţiul şi timpul absolut este depăşită de fizica relativistă. Adept al metodei inductive, **N.** cerea ca explicaţiile ştiinţifice să se sprijine pe principii izvorîte din *experienţă*, subestimînd însă valoarea construcţiilor ipotetice („Eu nu plăsmuiesc ipoteze"). Deviza lui **N.**: „Fizică, fereşte-te de metafizică!" era îndreptată în primul rînd împotriva speculaţiilor nefundate ale cartezienilor; ea avea însă totodată un substrat empirist, dezvoltat ulterior în cadrul concepţiilor pozitiviste.

NIETZSCHE, Friedrich (1844—1900), filozof, filolog şi poet german. S-a preocupat îndeosebi de probleme de etică, psihologie şi filozofia culturii. Operele sale sînt adesea concepute ca o suită de aforisme, scrise într-o formă originală şi sugestivă. Ca o reacţie faţă de iluziile filistine întreţinute de burghezia germană a timpului, **N.** s-a pronunţat pentru revizuirea tuturor valorilor tradiţionale, a respins filozofia raţionalistă şi a criticat pătrunzător idealurile burghezo-democratice şi *creştinismul* ca simptome ale „degenerării" şi devitalizării *civilizaţiei*. Deşi discipol al lui Schopenhauer, el califică totuşi *pesimismul* acestuia ca „o capitulare laşă". **N.** propovăduieşte înlocuirea moralei tradiţionale „a sclavilor" printr-o „morală a stăpînilor", aptă să se ridice deasupra oricărei distincţii între *bine* şi *rău* şi să se autojustifice prin „voinţa de putere". Într-o formă paradoxală, **N.** a enunţat „moartea lui Dumnezeu", ca o justificare a *amoralismului*. Exaltînd valorile vitale (fizice şi spirituale) şi supraordonîndu-le valorilor etice, **N.** consideră că civilizaţia poate fi salvată numai prin apariţia unei fiinţe superioare, supraomul (Über mensch) şi constituirea unei *elite* viguroase, liberă de „prejudecăţile"

Scanned with OKEN Scanner

moralei. Adept al teoriei „veşnicei întoarceri" (v. *ciclu istoric*), **N.** neagă *progresul* istoric. **N.** a văzut în artă afirmarea superioară a vitalităţii. Pornind de la analiza artei antice greceşti, **N.** distinge spiritul *apolinic* (al contemplării senine, raţionale) de extazul *dionisiac* (prin care izbucnesc necontrolat forţele elementare ale vieţii), drama wagneriană fiind considerată de el, la un moment dat, o reconciliere a acestor principii. Ideologia nazistă a preluat şi a deformat latura voluntarist-biologizantă a filozofiei sale, acceptuîndu-i *individualismul* şi antidemocratismul. **N.** rămîne unul dintre principalii gînditori care au analizat criza „civilizaţiei moderne" şi a umanismului burghez. El a fost totodată iniţiatorul filozofiei *stilului*. *Op. pr.:* „Consideraţii inactuale" (1873—1876), „Dincolo de bine şi de rău" (1886), „Aşa grăit-a Zarathustra" (1883—1885, trad. rom. 1916), „Voinţa de putere" (postum, 1906).

NIHILISM (lat. *nihil* „nimic"), concepţie care neagă rînduielile, instituţiile, morala, tradiţiile culturale existente într-o societate dată, fără să le opună, în schimb, altele, superioare; atitudine de *negare* absolută. Termenul s-a răspîndit după apariţia romanului lui Turgheniev „Părinţi şi copii" (1862), unde era folosit pentru caracterizarea eroului principal, Bazarov, care nega de fapt numai tradiţiile aristocraţiei ruse. **N.** este înrudit, prin esenţa sa socială şi ideologică, cu *anarhismul*. Există şi forme particulare de **n.**: **n.** moral, **n.** juridic etc.

NIRVANA (în sanscrită „stingere"), noţiune care desemnează în *budism* şi în *jainism*, precum şi în filozofia indiană samkhya, „repausul absolut" (încetarea ciclului reîncarnărilor şi eliberarea definitivă de suferinţe), dobîndit cu ajutorul contemplaţiei şi al *ascezei*. Concepţia mistică despre **n.** a fost popularizată în Europa prin filozofia pesimistă a lui A. Schopenhauer.

NOEMĂ (gr. *noema* „concepţie"), termen folosit în *fenomenologia* lui Husserl, care desemnează obiectul gîndirii, *conţinutul* ideii, *datul* intuiţiei-conţinutul unei propoziţii. Prin „conţinut noematic" se înţelege deci un conţinut de gîndire. El este complementar opus *noesei*.

NOESĂ (gr. *noesis* „intuiţie"), termen prezent în *fenomenologia* lui Husserl, care desemnează *forma* judecăţii, caracterul formal al *enunţului*, opus conţinutului judecăţii *(noema)*. Analiza „noetică" a formei cunoaşterii noastre completează analiza „noematică" a obiectelor şi analiza fenomenologică a actelor de cunoaştere, toate judecăţile avînd un sens noetic şi un sens noematic.

NOICA, Constantin (n. 1909), filozof şi eseist român ataşat iniţial *trăirismului* şi adept al unui spiritualism constructivist. A evoluat ulterior spre poziţii realiste. Temele sale predilecte sînt problemele cunoaşterii, ale teoriei culturii, istoriei filozofiei. Reconsideră categoriile lui Platon, Aristotel, Kant ca trepte ale realului („Douăzeci şi şapte trepte ale realului", 1969). **N.** este preocupat de relevarea valorilor filozofice ale unor expresii specifice româneşti. A realizat valoroase traduceri, însoţite de comentarii, din presocratici, Platon, Aristotel, Descartes, Kant ş.a. *Alte op.:* „Mathesis sau bucuriile simple" (1934), „De caelo. Încercare în jurul cunoaşterii şi individului" (1937), „Pagini despre sufletul românesc" (1944), „Jurnal filozofic" (1944), „Rostirea filozofică românească" (1970), „Creaţie şi frumos în rostirea românească" (1973), „Despărţirea de Goethe" (1976).

NOMINALĂ (*definiţie* **n.**), definiţie care delimitează toate înţelesurile unui cuvînt dintr-o limbă naturală, sau, cu ajutorul cărora, într-o limbă dată, este introdus un nou cuvînt sau un

Scanned with OKEN Scanner

înţeles nou pentru un cuvînt vechi. V. şi *definiţie*.

NOMINALISM ŞI REALISM, curente filozofice antagoniste care străbat istoria filozofiei medievale şi care opuneau pe adepţii scolastici ai lui Platon, celor ai lui Aristotel. Nominaliştii susţineau că numai lucrurile individuale au existenţă reală, că *generalul* nu există nici separat, nici în lucruri, iar noţiunile generale *(universale*, în limba latină *universalia)* nu sînt decît simple cuvinte, *nume* ale lucrurilor („universalia sunt nomina"), de unde şi denumirea de nominalism. Principalii reprezentanţi ai *nominalismului* au fost: Roscelin din Compiègne, Duns Scot şi W. Occam. Însă, în timp ce, pentru Roscelin conceptele generale sînt doar simple denumiri fără nici o semnificaţie concretă, pentru Occam ele desemnează şi caracterizează lucruri reale. Realiştii, inspirîndu-se din filozofia idealistă a lui Platon, susţineau că noţiunile generale, abstracte constituie realităţi de-sine-stătătoare cu caracter spiritual, anterioare lucrurilor individuale, independente de acestea, ca şi de activitatea intelectului uman, că deci „universalia sunt realia" (universalele au realitate), de unde şi denumirea de realism. Principalii reprezentanţi ai *realismului*, strîns legat de doctrina şi interesele bisericii catolice, au fost: Anselm de Canterbury, Guillaume de Champeaux şi Toma d'Aquino. O orientare intermediară între **n.** şi **r.** a fost *conceptualismul*. Opoziţia dintre **n.** şi **r.** prezintă o analogie cu lupta dintre materialism şi idealism. În măsura în care nega existenţa de-sine-stătătoare a universalelor şi anterioritatea lor faţă de lucruri, nominalismul ca *ontologie* a exprimat o tendinţă materialistă. *Nominalismul* a subminat *formalismul* excesiv al *scolasticii*, autoritatea bisericii şi a pregătit climatul teoretic pentru apariţia ştiinţelor experimentale. Latura eronată a nominalismului a constat în negarea conţinutului obiectiv al generalului. Ea reapare în epistemologia modernă în care *nominalismul* se prezintă ca o orientare care exagerează caracterul „convenţional", constructor al ştiinţei, făcînd din aceasta o creaţie pur simbolică, artificială, fără corespondenţă cu realitatea obiectivă (Edouard Le Roy). Considerînd că ştiinţa creează ordinea şi determinismul, pe care şi le închipuie a le recunoaşte în lucruri şi că legile ştiinţei ar fi simple reţete care nu trebuie să fie adevărate, ci doar eficace, *nominalismul* modern se înrudeşte cu *pragmatismul*. V. şi *universal*.

NOMOLOGIC (gr. *nomos* „lege" şi *logos* „discurs") **1.** (Despre enunţuri) Care exprimă legi obiective. **2.** (În axiologia neokantiană şi în *„filozofia vieţii"*) Termen referitor la ştiinţele naturii care formulează legi, spre deosebire de ştiinţele istorice care ar apela la norme, valori etc. pentru *„înţelegerea"* faptelor. Cu această semnificaţie, şi mai ales folosindu-se termenul sinonim *nomotetic*, noţiunea apare în cadrul „disputei metodelor" (Methodenstreit) ce a avut loc în Germania, la sfîrşitul sec. 19, referitoare la principiile clasificării ştiinţelor. Unii filozofi neokantieni s-au ridicat mai ales împotriva împărţirii tradiţionale a ştiinţelor, după domeniul lor, în ştiinţe ale naturii şi ştiinţe ale spiritului, propunînd o clasificare după criteriul metodelor şi scopurilor specifice diferitelor ştiinţe. Astfel, W. Windelband împarte ştiinţele în *nomotetice*, al căror scop este descoperirea legilor şi care procedează prin generalizare, şi în ştiinţe *ideografice* — identificate cu disciplinele istorice — care procedează prin individualizare şi au drept scop descifrarea din mulţimea faptelor istorice a acelora care se raportează la valori „universale şi eterne". Această clasificare a fost, într-o anumită măsură, proprie şi lui A.D. Xenopol.

Scanned with OKEN Scanner

NOMOTETIC, v. **NOMOLOGIC.**

NONCONTRADICȚIE *(principiul* **n.)**, principiu fundamental al gîndirii, alături de cel al *identității*, al *terțiului exclus* și al *rațiunii suficiente*, descoperit și analizat de Aristotel, și în conformitate cu care este imposibil ca unuia și aceluiași subiect să-i revină și să nu-i revină, în același timp și sub același raport, același predicat. În conformitate cu acest principiu, două enunțuri, dintre care unul afirmă și celălalt neagă același predicat despre același subiect, nu pot fi ambele adevărate în același timp și sub același raport. Principiul **n.** vizează respingerea unei contradicții logice, care este net deosebită de *contradicția dialectică*. În timp ce contradicția dialectică este izvorul dezvoltării, cauza apariției unei noi calități, contradicția pe care o respinge principiul **n.** este de natură să anuleze orice fel de coerență, de ordine în procesul gîndirii. Odată admisă, sau trecută cu vederea, o asemenea contradicție duce la imposibilitatea de a mai deosebi adevărul de fals pentru că, asumînd o asemenea contradicție drept premisă se poate demonstra, în sensul cel mai strict al cuvîntului, absolut orice. Acesta este motivul după care aprecierea lui Aristotel, care spunea că principiul **n.** este cel mai important dintre toate principiile logice, și-a păstrat complet valabilitatea. În *logica simbolică*, **n.** este, alături de *independență* și *completitudine*, o proprietate generală a unui sistem axiomatic, care constă în aceea că în respectivul sistem nu poate fi demonstrată o propoziție în același timp cu negația ei. Această proprietate a sistemului axiomatic marchează cerințele principiului **n.** și se deosebește de *consistența* sistemului prin aceea că are un sens pur sintactic, față de dublul sens semantico-sintactic al consistenței.

NON-EU, v. **FICHTE**, Johan L.G.

NOOSFERĂ, înveliș pămîntesc suprapus biosferei, desemnînd omenirea în ansamblu, întrucît e alcătuită din ființe inteligente (gr. *nous* „rațiune"). Termenul a fost folosit de Teilhard de Chardin pentru a desemna sfera gîndirii, în opoziție cu biosfera, pe care ea s-ar fi suprapus și din care se nutrește.

NORMĂ 1. Regulă de activitate, comportare, gîndire sau creație, fixată prin lege (principiu) sau prin uz și a cărei autoritate este asigurată de drept, de tradiție sau de opinia publică. **2.** (În sens general) Indicație concretă sau formulă prescriptivă abstractă cu privire la modul de realizare a valorilor de adevăr, bine, frumos. **N.** *morală*, model de acțiune, prototip sau recomandare pe care omul trebuie să le respecte și să le înfăptuiască în vederea realizării practice a valorilor și principiilor morale. **N.** morală reflectă, sub forma modelelor de acțiune, interesele, strategia și mentalitatea etică a clasei sociale care o impune. *Codul eticii și echității socialiste* cuprinde principiile și **n.** morale fundamentale care reglementează convețuirea socială socialistă; ele corespund cerințelor obiective ale progresului istoric al căror purtător consecvent este clasa muncitoare. **N.** *juridice* sînt codificate prin legi, suma acestora constituind legislația unei comunități statale pe care o impune clasa dominantă, deținătoarea puterii. În socialism, normele juridice exprimă interesele întregii societăți, fapt pentru care acestea constituie o pîrghie a progresului social.

NOTĂ, (în logică) însușirea unui obiect reflectată de conținutul noțiunii acestuia.

NOȚIUNE, formă logică fundamentală care reflectă însușirile caracteristice necesare și generale ale unei *clase* de obiec-

Scanned with OKEN Scanner

te. Orice **n.** se compune din *conținut* și *sferă* și se exprimă prin cuvinte. **N.** se deosebesc atît după gradul de generalitate al conținutului (**n.** *concrete* și **n.** *abstracte*), cît și după lărgimea sferei (**n.** *individuale* și **n.** *generale*). Între conținutul și sfera **n.** există un raport de *dualitate* care se manifestă sub forma unei variații inverse: o **n.** cu un conținut mai restrîns are o sferă mai largă și, invers, o **n.**, din același filon genetic, cu conținut mai bogat are o sferă mai restrînsă. Unele **n.** se disting prin aceea că reflectă numai însușirile esențiale, necesare și generale ale unei clase de obiecte. Aceste **n.** sînt numite *concepte*. Tipuri deosebite de **n.** îl constituie: 1) **n.** *colective*, caracterizate prin faptul că însușirile clasei reflectate nu sînt în același timp și însușiri ale elementelor din care se compune clasa respectivă; și 2) **n.** *clasă vidă*, constituite astfel încît clasa pe care o reflectă nu conține nici un element. Din punctul de vedere al sferei, între **n.** există raporturi de concordanță și de opoziție. Astfel, două **n.** pot fi *identice*, cînd sfera lor coincide total; *ordonate*, cînd sfera uneia se cuprinde total în sfera celeilalte; *încrucișate*, cînd sferele a două **n.** au numai o parte comună; *contrare*, cînd un element nu poate face parte din sfera ambelor, dar poate lipsi în același timp atît din sfera primei, cît și a celei de-a doua și *contradictorii*, atunci cînd un anumit element nu poate fi nici inclus, nici exclus în același timp din sfera ambelor. **N.** au diferite grade de generalitate, începînd cu *specia infimă* (**n.** individuală) și sfîrșind cu *genul suprem* (categoria). **N.** concentrează și rezumă cuceririle științei, orice știință caracterizîndu-se printr-un anumit sistem de **n.** și printr-o anume ordine a lor înăuntrul său. Operațiile cu **n.** sînt: *definiția*, *diviziunea* și *clasificarea*. **N.** a fost analizată pentru prima oară de către Aristotel, iar în evul mediu ea a constituit obiectul *certei universaliilor*. În epoca contemporană, analiza **n.** s-a dezvoltat în cadrul logicii generale și în cadrul filozofiei logicii. V. și *concept*.

NOU ȘI VECHI, categorii polare ale dialecticii, care exprimă contradicția universală dintre schimbare și stabilitate. *Noul* reprezintă ceea ce apare și se dezvoltă ca expresie a necesității interne a cerințelor legilor obiective, iar *vechiul*, dimpotrivă, exprimă ceea ce rămîne în urmă, există încă dar este depășit, nu mai corespunde necesității și legilor *dezvoltării*, constituind o piedică, o frînă în afirmarea noului. Între **n.** și **v.** se stabilesc raporturi de unitate contradictorie: elementele noului apar în sînul vechiului; elemente ale vechiului coexistă temporar cu noul; vechiul tinde să frîneze victoria noului; noul înfrînge, însă, în cele din urmă, împotrivirea vechiului și se instaurează cu caracter de necesitate; în procesul dezvoltării, noul este invincibil; noul, ca moment necesar în diacronia obiectivă, la rîndul său, se învechește, constituindu-se condițiile unei permanente înnoiri, astfel încît opoziția dintre **n.** și **v.** este o trăsătură generală a mecanismului dezvoltării în natură și societate. Relația dintre **n.** și **v.** comportă anumite particularități în viața socială; ea se manifestă îndeosebi ca o relație între *progres* și *regres*, între tendințe revoluționare și tendințe conservatoare. Lupta dintre **n.** și **v.** este o lege generală a dezvoltării sociale, care, în funcție de natura contradicțiilor în care ea se întruchipează, îmbracă forme antagoniste sau neantagoniste. Viața socială fiind produsul activității umane, constituind unitatea dialectică a unor factori obiectivi și subiectivi, vechiul nu dispare de la sine, după cum noul nu învinge în mod spontan. În formațiunile antagoniste, noul se impune prin lupta forțelor sociale înaintate împotriva forțelor sociale retrograde, prin lupta de clasă. În societatea socialistă, lupta noului împotriva vechiului reprezintă o puternică for-

Scanned with OKEN Scanner

ţă motrice a dezvoltării şi perfecţionării tuturor compartimentelor orînduirii sociale; ea nu se desfăşoară spontan şi anarhic, ci în mod conştient şi organizat. Organizatorul şi conducătorul acestei lupte este partidul comunist, care, ca exponent al concepţiei materialist-dialectice despre lume şi viaţă, ca forţă socială revoluţionară, îndeplineşte rolul de promotor consecvent al noului. Vechiul opune şi în socialism o rezistenţă prelungită, atît pe plan spiritual, în sfera conştiinţei sociale, cît şi în practică, în activitatea economică, administrativă, gospodărească etc. Vechiul nu se identifică însă numai cu moştenirea rămasă de la vechea orînduire; există şi unele relaţii, elemente sau structuri organizatorice, norme instituţionalizate etc. care au fost create în perioada socialismului şi au corespuns în anumite etape ale construcţiei socialiste, dar care, cu trecerea timpului, s-au învechit, nu mai sînt apte să satisfacă cerinţele sporite, mai complexe ale unor noi etape, s-au perimat şi devin disfuncţionale. Afirmarea noului presupune, de aceea, lupta continuă pentru negarea şi înlăturarea a ceea ce este învechit. În socialism lupta dintre **n.** şi **v.** îmbracă forma contradicţiei dintre tendinţele conservatoare şi cele înnoitoare, progresiste, dintre ceea ce devine necesar la un moment dat şi ceea ce s-a învechit, nu mai corespunde şi împiedică împlinirea necesităţii, dintre *dogmatism* şi marxismul creator în întreaga sferă a vieţii sociale. Factori fundamentali ai lichidării neajunsurilor şi rămînerilor în urmă, ai prevenirii sau înlăturării consecinţelor negative generate de vechi, ai asigurării mersului conştient şi hotărît înainte al întregii societăţi sînt studierea atentă şi satisfacerea permanentă a cerinţelor concrete ale legilor dezvoltării sociale şi folosirea perseverentă a *criticii* şi *autocriticii* principiale.

„NOUA FILOZOFIE“, sintagmă desemnînd „nucleul“ de probleme şi atitudini comune unui grup de tineri filozofi contemporani din Franţa (Bernard-Henri Lévy, Andre Glucksmann, Jean-Marie Benoist, Philippe Némo etc.). Este contrapusă, într-o manieră eseistică uşoară, concepţiei oricăror gînditori care manifestă încredere în raţiune, în perfectibilitatea umană şi progresul social (consideraţi „vechi filozofi“). Exprimînd deziluzia unor foşti participanţi la mişcările contestatare eşuate în 1968, ei afirmă că, întrucît orice tentativă de schimbare a puterii politice instaurează o altă putere, „revoluţia este imposibilă“. **„N.f.“** îşi constituie problematica (ontologia „Puterii“), sprijinindu-se pe un postulat spiritualist (sacralizarea „Puterii“, concept golit de orice conţinut istoric şi de clasă şi interpretat metafizic, în sensul atribuit lui de voluntariştii germani) şi pe o construcţie eclectică (în care misticii medievali sînt citiţi prin Nietzsche şi Heidegger, iar conceptul psihanalitic de „stăpînire“ este extrapolat, în spiritul preluat de la Lacan şi abuzînd de structuralismul lui Lévi-Strauss în sfera oricărei politici, inclusiv a celei socialiste), pentru a promova „pesimismul absolut al istoriei“, exprimat în formulele şocante: „omul este o specie ratată“, „ideea de progres este o iluzie reacţionară“ etc. **„N.f.“** prezintă deformările dogmatice sau voluntariste apărute în mişcarea comunistă, în trecut, drept o consecinţă a caracterului raţionalist, umanist şi progresist al filozofiei lui Marx. Prin propunerea unei aşa-numite „morale a provizoriului“, **„N.f.“** propagă apolitismul şi constituie o diversiune ideologică, un baraj psihologic în faţa forţei de atracţie a marxismului.

NOUMEN (gr. *noumenon* „lucru gîndit“, de la *nous* „raţiune“) (în filozofia idealistă), esenţă cognoscibilă numai prin raţiune, în opoziţie cu *fenomenul*,

obiect al cunoașterii senzoriale. Kant folosea termenul de **n.** pentru desemnarea, în sens gnoseologic, a *lucrului în sine*, pentru că, potrivit concepției sale agnostice, acesta ar putea fi cunoscut numai dacă ar exista o „intuiție intelectuală", o cunoaștere rațională, care să nu fie mijlocită prin simțuri. Cum însă o asemenea intuiție nu există, **n.** (lucrul în sine) este incognoscibil pe calea cunoașterii raționale, fapt care reclamă apelul la o cunoaștere *apriori*. Într-o altă accepție, Kant numea **n.** libertatea, nemurirea sufletului și divinitatea, entități care nu sînt date în experiența senzorială, dar care ar fi postulate de „rațiunea practică".

NOUS (gr. „rațiune") noțiune care, desemnează, în concepția filozofică a lui Anaxagora, substanța de-sine-stătătoare, generatoare a mișcării, vieții, ordinii din lumea materială. Se pare că Anaxagora concepea **n.** ca o materie subtilă înzestrată cu inteligență. La Platon și la Aristotel, **n.** a dobîndit sensul de gîndire umană, de „suflet gînditor", opus „sufletului animal".

NOVIKOV, Piotr Sergheevici (1901—1975), logician și matematician sovietic, membru al Academiei de Științe a U.R.S.S. A obținut rezultate remarcabile în teoria mulțimilor, logica matematică, teoria algoritmilor și teoria grupurilor. A creat o metodă de demonstrație a necontradicției în sistemele formale, întemeiată pe noțiunea de formulă normală. A rezolvat problema egalității cuvintelor în teoria grupurilor. Este autorul unor apreciate lucrări de logică matematică și creator al unei școli de logică matematică în Uniunea Sovietică. *Op. pr.:* „Despre necontradicția unor teze ale teoriei descriptive a mulțimilor" (1951), „Despre insolubilitatea algoritmică a problemei identității cuvintelor în teoria grupurilor" (1955), „Elemente de logică matematică" (1959), „Logica matematică constructivă din punctul de vedere al celei clasice" (postum, 1977).

NUMĂR 1. Concept care, în concepția dialectică, exprimă determinarea cantității. În logica lui Hegel, *cantitatea* cunoaște trei moduri: 1) cantitatea nedeterminată (pură), 2) cantitatea determinată sau „cîtimea" și 3) mărimea intensivă (gradul). **N.** este „cîtimea" în modul său complet determinat. **2.** (În școala filozofică a lui Pitagora) *Esență*, prototip ideal, etern; principiu explicativ, fundament inteligibil al lucrurilor. V. și *pitagoricii*; *panmatematism*.

NUME, (În logica simbolică) Element al limbajului formalizat, caracterizat printr-o succesiune finită a unor semne grafice și care, pe baza unui anumit înțeles, semnifică un obiect independent de limbaj. (În logica generală) Cuvînt sau un grup de cuvinte prin care se exprimă o *noțiune*. Complexul format de un **n.** și o noțiune se numește *termen*. V. *sens*.

NYAYA (în sanscrită „temei", „concluzie", „metodă", „logică"), școală „ortodoxă" a filozofiei indiene, fundată de înțeleptul legendar Gotama (c. sec. 4. î.e.n.) și închegată definitiv în sec. 2. După doctrina **n.,** lumea există obiectiv și se compune din atomi *(anu)*, necreați de divinitate, pe care aceasta numai îi combină. **N.** a elaborat o teorie a cunoașterii cu caracter empirist și a adus o contribuție de seamă la elaborarea logicii, dezvoltînd teoria silogismului indian cu cinci termeni.

Scanned with OKEN Scanner

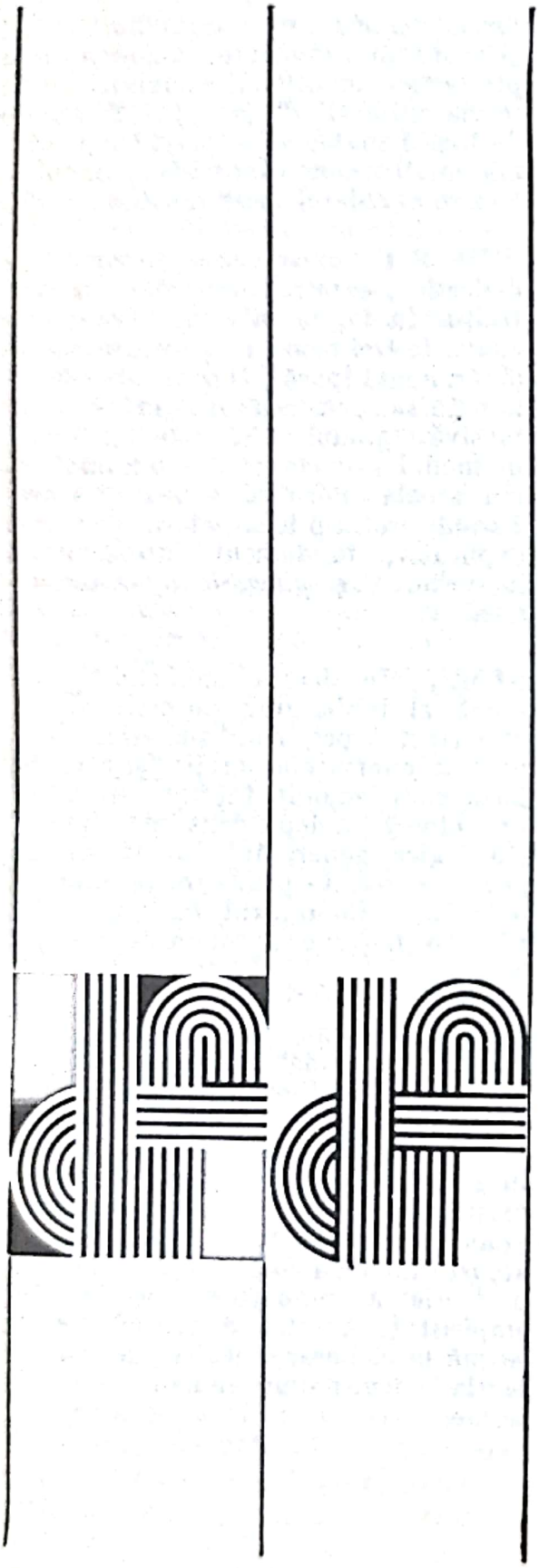

OBIECT, v. **SUBIECT ŞI OBIECT.**

OBIECTIV, termen cu o mare diversitate de semnificaţii, decurgînd din modurile raportării subiectului la obiect şi anume: a) judecată, apreciere etc. care depăşeşte punctele de vedere şi interesele individuale, personale, ţinînd seama de punctele de vedere şi interesele generale; b) (sens ontologic) calitate a unui obiect, a unui element, a unei *structuri* de a exista prin sine, independent de conştiinţă; c) (sens gnoseologic) termen referitor la structura şi conţinuturile de cunoaştere care, deşi produse, creaţii ale activităţii umane, au o relativă independenţă, o valabilitate intersubiectivă, o autonomie parţială în raport cu lumea obiectelor fizice şi cu lumea stărilor de conştiinţă (de ex., numerele, legile ştiinţei etc.); d) (sens psihologic) referitor la modul de cercetare a psihicului: observaţia exterioară şi experimentală în opoziţie cu „metoda subiectivă" a psihologiei introspective; e) (în filozofia lui Kant) ceea ce e universal şi necesar, funcţionînd ca principii sau legi ale raţiunii (teoretice sau practice), ca factori constitutivi ai experienţei, necondiţionaţi de determinările empirice ale subiectului individual.

OBIECTIVARE, categorie filozofică care desemnează, în filozofia marxistă, procesul social în cadrul căruia capacităţile fizice, intelectuale, volitive etc. ale omului, interacţionează în mod orientat cu obiectele şi fenomenele lumii înconjurătoare, prin intermediul acţiunii practice, al muncii, dînd naştere unor produse materiale obiective care posedă atributul de bunuri de consum şi de civilizaţie. **O.** este procesul civilizator esenţial prin care natura încetează de a mai avea o existenţă „în sine", devenind o existenţă pentru om, o natură „umanizată", iar omul intră efectiv în posesia forţelor naturii şi, prin aceasta, implicit, a forţelor sociale. Procesul **o.** desemnează nu numai creaţia de valori mate-

Scanned with OKEN Scanner

riale în ordine naturală, ci şi a valorilor în ordinea socială; oamenii produc direct şi influenţează dinamica structurilor economice şi a celor sociale (obiective şi subiective). **O.** vizează şi procesul de producere a valorilor spirituale. Prin **o.** omul îşi făureşte, aşadar, propriul său mediu de existenţă material şi spiritual ca pe o lume a sa, care, la rîndul ei, îl determină, „îl face". Categoria **o.** a fost elaborată de Hegel în „Fenomenologia spiritului", în legătură cu analiza dialecticii subiect-obiect. Cum însă, din punctul de vedere idealist al lui Hegel, omul se reduce la spirit, la conştiinţa de sine, orice **o.**, orice creare a unui obiect, a ceva obiectual reprezintă o înstrăinare de sine a spiritului. În concepţia lui Marx, noţiunile de **o.** şi de *înstrăinare* sînt însă distincte. **O.** este o caracteristică universală a activităţii omeneşti creatoare de valori, în timp ce înstrăinarea este o formă specială a **o.**, care apare atunci cînd, datorită unor condiţii sociale determinate (de ex., în condiţiile economiei de mărfuri, ale diviziunii sociale a muncii, ale proprietăţii private asupra mijloacelor de producţie), produsele omului încep să se autonomizeze şi să funcţioneze împotriva intereselor acestuia, devenind ceva ostil lui. O expresie particulară a înstrăinării o constituie *reificarea*.

OBIECTIVISM, atitudine de pretinsă nepărtinire, însoţită de renunţarea la orice luare de poziţie, la orice judecată de valoare şi apreciere critică în domeniul cunoştinţelor, teoriilor, ideilor despre societate şi om. **O.** porneşte de la ideea separării *ştiinţei* de *ideologie*, a eliminării din cîmpul ştiinţei a oricărui element *„subiectiv"*, a tot ce ţine de *valori*, *scopuri*, *idealuri* etc. **O.** susţine că cunoaşterea ar trebui să fie epurată de antropomorfizare, iar ştiinţa ar trebui să fie separată de ideologie. Cum însă asemenea „separări" metafizice sînt de fapt imposibile, **o.** duce, în realitate, la contrariul său, la acceptarea necritică, adesea inconştientă, a *prejudecăţilor* curente, a ideilor acreditate cu privire la anumite valori, scopuri, idealuri, cu alte cuvinte a ideologiei conservatoare dominante. Pe de altă parte, căzînd victimă *fetişismului* conştiinţei burgheze, **o.** se limitează la aparenţa *obiectuală* a fenomenelor sociale, privindu-le pur şi simplu ca „fapte", ca lucruri, ca „structuri", ca „mers inevitabil al lucrurilor", ceea ce duce în ultimă analiză la o atitudine fatalistă şi în fond, de asemenea conservatoare. De aceea *obiectivitatea* **o.** e doar iluzorie sau, cel puţin, nerealizată. În prezent, cînd în societatea capitalistă are loc un proces intens de polarizare socială şi, ca urmare, o pregnantă ideologizare a cercetării şi cunoaşterii, **o.** îşi dezvăluie flagranta inconsecvenţă, întregul anacronism. Adevărata obiectivitate în cunoaşterea socială presupune adîncirea analizei pînă la dezvăluirea sensurilor activităţii umane desfăşurate în spatele „mersului lucrurilor", la recunoaşterea activităţii grupurilor sociale, a claselor sociale, a intereselor lor şi a contradicţiilor dintre aceste interese, a aprecierii acestora din punctul de vedere al progresului istoric şi, implicit, la concluziile privind necesitatea acţiunii transformatoare a lumii existente. În acest sens, obiectivitatea consecventă în cunoaşterea socială se confundă cu partinitatea deschisă, revoluţionară. În accepţiunea filozofiei lui Marx, adevărul rezultă tocmai din concordanţa dintre interesele clasei muncitoare şi legităţile dezvoltării sociale, din coincidenţa intereselor individului, ale cercetătorului cu cele ale societăţii, din recunoaşterea şi afirmarea corelaţiei, unităţii dialectice, fecunde, a *obiectivului* şi *subiectivului*. Obiectivitatea ideologiei comuniste îşi are sursa în fermitatea *partinităţii* ei, a situării deschise pe poziţiile clasei muncitoare, clasa cea mai manifest şi profund critică, mai deschisă la adevăr, şi mai consecvent revoluţionară din istoria societăţii şi, prin aceasta, clasa cea mai interesată în realizarea fără abatere a obiectivităţii ştiinţifice autentice.

Scanned with OKEN Scanner

OBIECTIVITATE (în sens epistemologic), categorie care desemnează valoarea de adevăr a cunoştinţelor în raport cu obiectul lor. În gnoseologia lui Marx **o.** nu semnifică doar (ca în *realismul naiv*) o referire directă la obiect, ci este concepută ca rezultat al unui proces de reconstrucţie mentală a obiectului verificată practic. **O.** se constituie deci ca produs al interacţiunii dintre proprietăţile obiectului şi activităţile de cunoaştere ale subiectului, evoluînd odată cu această interacţiune. **O.** nu se justifică prin apel la o anumită instanţă *(senzaţiile* — pentru *empirism*, *raţiunea* — pentru *raţionalism)*, la un contact prim, direct al subiectului cu un obiect „pur", neafectat de acţiunea subiectului. **O.** nu semnifică însă independenţa absolută a adevărurilor în raport cu activităţile asimilatoare ale inteligenţei, ci doar disocierea acestora de imixtiunile deviante ale subiectului (iluziile simţurilor, ale limbajului, ale construcţiilor teoretice eronate etc.). De aceea, **o.** cunoaşterii este întotdeauna relativă, fiind în funcţie de nivelul *interacţiunii* dialectice dintre *obiect* şi *subiectul* epistemic.

OBIECTUAL, categorie ontologică, care desemnează datele referitoare la *obiect*, în ipostază de realitate *ontică*, independentă şi opusă *subiectului*. Spre deosebire de ideea de „*obiectiv*", care este frecvent, folosită ca o categorie gnoseologică, **o.** se referă la existenţa trăsăturilor obiectului, independente de reflectarea lor într-o conştiinţă.

OBIECTUALIZARE, v. **REIFICARE.**

OBLIGAŢIE 1. Concept juridic şi moral ce desemnează o asumare sau atribuire de îndatoriri şi răspunderi de sau unui individ ori grup de indivizi în conformitate cu un sistem de norme şi valori instituit într-o comunitate dată. **O.** este o relaţie, cel puţin binară, ce intervine între un factor de putere (stat, organizaţie politică etc.) şi o persoană sau grup uman încadrat într-un sistem de activitate oarecare: factorul de putere atribuie sau încredinţează **o.**, iar indivizii umani acceptă, aderă sau refuză îndeplinirea unor **o.** Respingerea sau neîndeplinirea unor **o.** normate juridic atrage după sine sancţionarea agentului; neîndeplinirea **o.** sau îndatoririlor morale are drept consecinţă oprobriul şi izolarea individului. **O.** şi interdicţiile (care sînt **o.** negative) sînt cuprinse în sisteme de norme, în coduri şi legi juridice, în regulamente şi instrucţiuni ce reglementează diferite genuri de activităţi umane. Sistemele de norme sînt o modalitate de a orienta, proiecta şi califica activitatea categoriilor de agenţi participanţi la o acţiune în conformitate cu interesele, principiile şi valorile la care aderă clasele dominante şi structurile lor organizaţionale. **2.** „Este obligat...", — simbolic Op — functor modal deontic luat ca primitiv sau introdus prin definiţie în sistemele de logică deontică care se citeşte „acţiunea descrisă de propoziţia p este obligatorie". Utilizînd conceptul de **o.**, interdicţia va putea fi definită ca **o.** de a nu întreprinde o anumită acţiune $(Fp = O{-}p)$ iar permisiunea ca nonobligaţie de a nu întreprinde acţiunea în cauză $(Pp = {-}O{-}p)$.

OBLIGAŢIE MORALĂ, conţinut normativ al regulii morale, *datorie* determinată, concretă, decurgînd din *idealurile*, *principiile* şi *normele* unei anumite morale. **O.m.** se deosebeşte de cea de drept prin faptul că fiind însuşită de conştiinţa de sine morală ea se prezintă individului ca un imperativ lăuntric al acestuia şi nu ca o constrîngere exterioară.

OBSERVAŢIE, procedeu al cunoaşterii ştiinţifice care constă în contemplarea metodică şi intenţională (conform unui scop) a unui obiect sau proces. În ştiinţă, **o.** constituie, alături de experiment, un moment important al cunoaşterii. Spre deosebire de experiment, în care cercetătorul modifică condiţiile desfăşurării fenomenului stu-

Scanned with OKEN Scanner

diat, **o.**, concepută în sens restrîns, presupune constatarea faptelor așa cum se desfășoară în mod natural, fără intervenția subiectului. Momentul **o.** intervine însă și în orice *experiment*, acesta din urmă fiind, de fapt, o **o.** provocată.

OBVERSIUNE, operație logică prin care, schimbînd calitatea unei judecăți categorice și negîndu-i totodată predicatul, obținem o judecată echivalentă cu prima, numită *obversa* ei (de ex., „Unii oameni nu sînt vinovați" = „Unii oameni sînt nevinovați").

OCAZIONALISM, concepție idealist-teologică din sec. 17, creată de J. de Cordemoy, L. de la Forge și A. Geulincx, adepți idealiști ai lui Descartes, pentru a rezolva problema interacțiunii dintre corp și suflet, concepute ca două *substanțe* independente. Potrivit **o.,** modificările corpului, respectiv ale sufletului, reprezintă doar „cauza ocazională" a modificărilor celeilalte substanțe, intervenția lui Dumnezeu fiind cauza adevărată a acestor modificări. Mai tîrziu, N. Malebranche a redus orice interacțiune cauzală la o intervenție directă a *divinității*.

OCCAM, William (c. 1280—1349), filozof și teolog medieval englez, reprezentant de seamă al *nominalismului*, exponent ideologic al păturilor orășenești. A căutat să elibereze știința și filozofia de sub tutela teologiei, delimitînd domeniul *cunoașterii* de cel al *credinței*. Autor al principiului *simplicității* („briciul lui **O.**") pe care l-a îndreptat în special împotriva entităților metafizice formulate de scolastici (realiști). A demonstrat inconsistența abstracțiilor scolastice și a subliniat rolul *experienței* în cunoaștere. Discipolii lui au dezvoltat matematica, mecanica, astronomia. *Op. pr.:* „Quodlibetá septem" (postum, 1491), „Philosophia naturalis" (postum, 1637), „Summa totius logicae" (postum 1665).

OCULTISM, ansamblu de concepții și practici superstițioase privitoare la pretinse forțe tainice, supranaturale cu care unii inițiați ar putea intra în contact pe căi deosebite de cele ale cunoașterii obișnuite. Sînt denumite „științe oculte": magia, astrologia, cabala, divinația, spiritismul. — *Calități oculte* (în scolastică), calități ultime pentru a căror explicație nu ar exista alte cauze mai adînci.

OLAHUS (Românul), Nicolaus (1493—1568), cel mai însemnat gînditor umanist din Transilvania, apreciat în epocă drept „cel mai bun și cel mai erudit protector al tuturor învățaților" (Petrus Nannius). Născut la Sibiu, din familia Huniazilor, a trăit cea mai mare parte a vieții sale în Ungaria. Figură proeminentă a *umanismului* european, **O.** a fost în strînse legături cu Erasm de Rotterdam, cu care a purtat o bogată și valoroasă corespondență. În scrierile sale, **O.** folosește un limbaj laic, explică lucrurile și evenimentele în mod rațional, prin cauze naturale, îndreptîndu-și atenția spre problemele concrete. Opera sa cea mai importantă, „Hungaria", terminată în 1536 și publicată cu 200 de ani mai tîrziu, este o amplă monografie ce tratează cu obiectivitate numeroase idei economice, politice, sociale, geografice, etnografice. Poporul român a ocupat un loc central în scrierile sale, **O.** fiind printre primii cărturari care s-au pronunțat cu privire la romanitatea poporului român. „Hungaria" conține importante capitole cu ample informații dedicate țărilor române, iar în „Epistole" (1527—1538), alături de reflecții asupra naturii morale umane, se găsesc numeroase referiri la români. Afirmîndu-și simpatia față de popor, **O.** a criticat lipsa de patriotism a nobilimii și a satirizat ignoranța clericilor.

OM, ființă socială, care se caracterizează prin capacitatea de a făuri unelte, de a transforma cu ajutorul lor, precum și prin *gîndire*, *limbaj* și *cultură*, realitatea înconjurătoare și de a se

Scanned with OKEN Scanner

transforma, prin aceasta, pe el însuși. Din punct de vedere biologic, specia umană *(Homo sapiens)* aparține clasei mamiferelor, și anume ordinului primatelor. Ideea originii naturale a **o.** a apărut încă în antichitate (Anaximandru, Empedocle, Lucreţiu). Lui Darwin îi revine însă meritul de a fi demonstrat pentru prima oară, în lucrările sale „Originea speciilor" (1859) și „Descendența omului și selecția sexuală" (1871), proveniența **o.** din lumea animală, faptul că specia umană a apărut ca rezultat al transformării unei specii de maimuțe azi dispărute. Totuși, Darwin nu a putut dezvălui pe deplin cauzele transformării maimuței în **o.**, întrucît el a luat în considerare numai factorii biologici. În realitate, evoluția biologică a maimuțelor antropomorfe, strămoșii nemijlociți ai **o.**, a pregătit apariția **o.**, dar nu a determinat-o în ultimă instanță. Rolul hotărîtor în transformarea maimuței în **o.** l-a avut, așa cum a arătat F. Engels, *munca*. Trăsătura fundamentală a **o.**, care îl deosebește pe acesta de animale, o constituie munca, capacitatea de a făuri unelte și de a acționa, prin intermediul acestora, conștient și sistematic, conform unor scopuri, asupra naturii înconjurătoare în vederea creării bunurilor necesare traiului. Celelalte însușiri specifice **o.** derivă, în ultimă analiză, din activitatea de muncă și s-au format în procesul muncii sociale. Totodată munca a avut rolul hotărîtor în apariția *societății omenești*; în procesul muncii, al producției, s-au format *relațiile sociale* în primul rînd cele de producție, care reprezintă fundamentul tuturor celorlalte relații sociale și factorul hotărîtor al dezvoltării ulterioare a **o.** **O.** nu poate exista în afara societății, fiind un produs al acesteia, o ființă socială. *Esența umană*, afirmă Marx, o constituie „ansamblul relațiilor sociale"; totodată el a analizat și latura individuală a **o.**, **o.** ca „individ real, viu", cu trăiri psihice proprii; ceea ce-l definește pe **o.** ca esență nu sînt însă aceste determinări individual biologice și psihologice, ci relațiile sociale în care trăiește și pe care le configurează prin existența și acțiunea sa, în calitate de ființă socială. O *„natură umană"* eternă, invariabilă, concepută metafizic nu există: **o.** se schimbă odată cu relațiile sociale în cadrul cărora el trăiește. Transformînd *natura*, **o.** transformă neîncetat condițiile propriei sale existențe, inclusiv relațiile sale sociale, și prin aceasta el se creează și se transformă neîncetat pe sine însuși. În acest sens, **o.** este propriul său creator; recunoașterea acestui fapt deosebește radical concepția marxistă despre **o.** nu numai de concepțiile idealiste și religioase, care subordonează **o.** unor factori supranaturali sau spirituali (din afara lui), dar și de concepțiile materialiștilor premarxiști, care nu înțelegeau natura socială, activă și creatoare a ființei umane, importanța *practicii* sociale în geneza și evoluția **o.** Datele paleoantropologiei moderne confirmă atît teoria lui Darwin despre originea simiană a **o.**, cît și teoria marxistă despre rolul muncii în procesul transformării maimuței în **o.**, dezvăluind verigile intermediare și etapele acestui proces. În cursul dezvoltării societății, de la formațiunile social-economice inferioare la cele superioare, **o.** se eliberează progresiv de dominația forțelor oarbe ale naturii, iar apoi, odată cu apariția socialismului și comunismului, și de dominația forțelor spontane ale dezvoltării sociale, perfecționîndu-se, desăvîrșindu-și însușirile și aptitudinile specific omenești, caracterul său de ființă socială, dezalienată, emancipată, stăpînă conștient pe propriile condiții de existență și de acțiune, făuritoare a unei culturi care-i aparține total, umaniste și permanent umanizatoare.

OMOGEN-ETEROGEN (gr. *homos* „asemănător", „la fel"; *heteros* „altul", „diferit" și *genos* „gen"), concepte corelate ce desemnează comparativ componentele unei *mulțimi*, ale unui *sistem*. *Omogen* reprezintă caracterul identic al elementelor întregului, proprietatea

Scanned with OKEN Scanner

acestora de a avea aceeaşi natură (compoziţie), aceleaşi proprietăţi structurale, funcţionale sau comportamentale (în cazul lumii vii şi sociale), iar *eterogen* exprimă deosebirea caracteristicilor structurale, funcţionale sau comportamentale ale elementelor întregului.

OMOGENIZARE SOCIALĂ, proces specific societăţii socialiste în faza sa de maturizare şi de trecere spre comunism şi care constă în dispariţia treptată a deosebirilor esenţiale dintre clase şi categorii sociale, în ceea ce priveşte relaţiile de proprietate şi de repartiţie, condiţiile de muncă şi de viaţă materială şi spirituală, nivelul general de civilizaţie. Potrivit politicii P.C.R., pe măsura edificării societăţii socialiste multilateral dezvoltate, ca rezultat al creşterii forţelor de producţie şi perfecţionării relaţiilor de producţie, al mecanizării, automatizării şi cibernetizării procesului de producţie, al ridicării gradului de mecanizare şi chimizare a agriculturii, al accelerării procesului de urbanizare va avea loc dispariţia treptată a deosebirilor esenţiale dintre munca fizică şi munca intelectuală, dintre munca agricolă şi cea industrială, dintre sat şi oraş. Toate acestea vor duce la o tot mai mare apropiere între muncitori, ţărani şi intelectuali, între toţi oamenii muncii, vor accentua conlucrarea diferitelor sectoare de activitate, vor determina întărirea unităţii şi coeziunii întregului popor, omogenizarea crescîndă a societăţii noastre. După cum prevede Programul Partidului Comunist Român, adoptat la cel de-al XI-lea Congres, în perioada care urmează se va accelera procesul formării societăţii unitare a tuturor oamenilor muncii, proprietari ai mijloacelor de producţie şi producători ai bunurilor materiale şi spirituale, ce îşi bazează existenţa pe munca pentru sine şi pentru societate. Procesul de **o.s.** se va desăvîrşi în comunism, cînd unitatea oamenilor muncii, fără deosebire de naţionalitate, va cunoaşte o treaptă nouă, superioară — poporul muncitor unic al societăţii comuniste.

ONICESCU, Octav (n. 1892), matematician şi filozof al ştiinţei român, membru al Academiei R.S.R. A adus soluţii originale privitoare la rolul teoriei probabilităţii şi al metodelor statistice în elucidarea problemelor limbajului ştiinţei, în dezbaterea problemelor determinismului. Respingînd neopozitivismul, a contribuit la întemeierea unei logici clădite pe materialul propoziţional al ştiinţelor constituite, şi a promovat conceptul de „filozofie ştiinţifică". A construit o logică monovalentă. Cosmologia îi datorează modelul explicativ denumit şi „modelul invariantiv Onicescu", care nu poate lipsi din reconstrucţia actuală a ideii de Univers deschis şi infinit. *Op.:* „Galileo Galilei, renaşterea ştiinţifică" (1923), „Reflecţii asupra ştiinţei" (1944), „Principii de cunoaştere ştiinţifică" (1944), „Principes de logique et de philosophie mathématique" (1971).

ONIRIC (gr. *oneiros* „vis"), referitor la vise. După psihanalişti ar exista un mod al „conştiinţei **o.**", o stare de „conştiinţă în vis", în care emoţii şi gînduri refulate se manifestă deghizate simbolic. Acreditarea valenţelor oraculare sau revelatorii ale *visului* (onirismul) a influenţat arta romantică a lui Novalis şi Gérard de Nerval, pusă sub semnul idealismului magic, a unor simbolişti (Lautréamont, Rimbaud), a picturii metafizice italiene, a suprarealismului, expresionismului, creaţia promotorilor romanului liric (Proust, Joyce), precum şi proza criptică a lui Kafka. Onirismul, ca doctrină, este o varietate de *iraţionalism* care încearcă o fundamentare în *psihologia abisală (psihanaliză)* sau în *mistică* şi *teozofie*.

ONTIC (gr. *on, ontos* „fiinţă"), existent independent de om; aparţinînd categoriei *existenţă, realitate obiectivă*. Planul **o.** se distinge atît de cel gnoseologic cît şi de cel axiologic, fiind în opoziţie relativă cu ele.

Scanned with OKEN Scanner

ONTOGENEZĂ (gr. *on*, *ontos* „ființă", „existență") **1.** (În biologie) Succesiunea legică a schimbărilor sau transformărilor organismului viu, de la primele forme ale dezvoltării sale embrionare și pînă la moarte; dezvoltarea individuală a organismului, inclusiv geneza diferitelor organe. Introducerea termenului de **o.** se datorează lui E. Haeckel (1866), dar ideea **o.** a fost formulată încă de W. Harvey (1628), apoi reluată de Geoffroy de Saint-Hilaire, F. Müller ș.a. În privința explicării caracterului schimbărilor ontogenetice, în istoria biologiei s-au înfruntat concepțiile *preformismului* (reducerea dinamicii schimbărilor la o simplă creștere cantitativă) și ale *epigenezei* (reprezentarea acestora ca formînd un lanț al unor transformări exclusiv calitative), iar în ceea ce privește natura factorilor răspunzători de direcția dezvoltării ontogenetice, unele concepții i-au definit ca avînd un substrat material (de ex., moleculele de ADN, purtători materiali ai informației genetice), altele (de ex., diferitele variante ale *vitalismului*) i-au prezentat ca entități nemateriale *(entelehie*, forță vitală ș.a.). Preformismul și vitalismul ignorează, în fapt, relația *extern-intern*, în timp ce *darvinismul* concepe **o.** ca un produs al interacțiunii dintre organism și mediul extern. Termenul de **o.** (desemnînd evoluția individului) este corelat cu cel de *filogeneză* (desemnînd evoluția speciei); corelarea acestora s-a realizat în cadrul legii biogenetice (formulată de Haeckel) potrivit căreia, în cadrul dezvoltării embriogenetice, ontogenia repetă (în linii generale) filogenia. După formularea acestei legi, problema raportului dintre *individual* și *general* în dezvoltarea biologică a fost multilateral abordată (de ex., s-a stabilit o similitudine între dezvoltarea embrionară și dezvoltarea biogenetică în general). De asemenea, dezvoltarea biologiei, a geneticii moleculare și a biocibernetici au orientat cercetările și spre studierea ierarhiei diferitelor nivele structurale ale organizării în procesul **o.**, a corelației diverselor forme de conducere și reglare la nivelul individului biologic ș.a., precum și spre elaborarea unui model al organismului, considerat ca sistem viu complex. **2.** (În psihologie) Proces de formare a persoanei, de dezvoltare a psihicului, a conștiinței individuale. În explicarea mecanismului ontogenetic al psihicului uman, unele concepții au pus accentul pe evidențierea aspectelor „naturale" ale acestui proces (J.J. Rousseau, J. Locke, J.A. Komenski ș.a.) în detrimentul relevării rolului hotărîtor al factorilor mediului social în constituirea și dezvoltarea personalității — idee centrală în psihologia socială și în sociologia științifică contemporană, dezvoltată pe temeiurile teoretice ale materialismului istoric.

ONTOLOGIE (gr. *on*, *ontos* „ființă" și *logos* „știință") **1.** a) Parte a filozofiei care are drept obiect *existența* ca atare, „existența ca existență" (Aristotel), adică trăsăturile și principiile comune oricărei existențe. b) Teorie speculativă despre *esențele* sau ultimele *principii* ale tuturor lucrurilor (printre categoriile esențiale invocate: substanța, spiritul, cauzalitatea, întinderea, fenomenul și esența, posibilitatea și realitatea etc.), în opoziție cu cunoașterea aparențelor, a fenomenelor. Termenul de **o.** a fost introdus în 1613 de filozoful german Goclenius (1613), apoi de către Johann Clauberg (1656) și popularizat îndeosebi de Chr. Wolff (1679—1754); ideea unei asemenea discipline filozofice exista încă la Aristotel, care o numea „filozofie primă"; mai tîrziu, pentru denumirea **o.** s-a folosit și termenul de *metafizică*, tot de inspirație aristotelică, dar care avea inițial sensul mai larg de *filozofie*. Diferitele **o.** cunoscute în istoria filozofiei au fost fie materialiste, fie idealiste, fie dualiste. Caracterul deductiv-speculativ inițial al **o.** a cedat locul, cu timpul, rezultatelor cercetării științifice în continuă dezvoltare. **2.** (În filozofia marxistă) Domeniu al materialismului dialectic

Scanned with OKEN Scanner

care se referă la studiul determinărilor şi al structurii, al mişcării şi dezvoltării *realităţii* obiective, spre deosebire de domeniul care se referă la geneza, structura şi dezvoltarea cunoaşterii *(gnoseologie)*. În filozofia marxistă **o.** a cunoscut următoarele înnoiri fundamentale: a) explicarea materialist-dialectică consecventă şi unitară a tuturor sferelor *existenţei*, inclusiv al domeniului social şi uman; b) situarea **o.** sociale, a raportului dintre existenţa socială şi conştiinţa socială în contextul larg al *acţiunii umane*, al practicii şi, totodată, definirea acesteia ca statut existenţial al umanului; c) realizarea unei unităţi principiale între perspectiva filozofică şi cea ştiinţifică în analiza problemelor existenţei.

ONTOLOGIE CRITICĂ, orientare filozofică, întemeiată de N. Hartmann la începutul deceniului 3 al sec. 20, şi care, pe fondul mai larg al mişcării „realiste", respinge *subiectivismul* şi *relativismul*, se îndepărtează de punctul de vedere al idealismului în direcţia unui materialism sprijinit pe tradiţii aristotelice, adică nedialectic. **O.c.** împarte *existenţa* în „straturi" (neorganic, organic, sufletesc, spiritual etc.) şi stabileşte categoriile specifice ale fiecăruia în parte. Ea se deosebeşte categoric de idealismul consecvent prin doctrina „sferelor" existenţei, după care „sfera reală" şi „sfera ideală" au acelaşi grad de obiectivitate. În contrast cu **o.c.** s-a afirmat şi o „ontologie a ideilor" cu vădite înclinaţii spre *teologie*, avînd ca reprezentant de seamă pe G. Jacobi.

ONTOLOGIE EXISTENŢIALĂ, v. **HEIDEGGER,** Martin.

ONTOLOGIE REGIONALĂ, *ontologie* specifică unui anumit domeniu al *existenţei*, privit atît prin raportarea la determinaţiile cele mai generale ale „existenţei ca existenţă" (Aristotel), cît şi prin surprinderea esenţei specifice respectivului domeniu (de ex., a celui social-uman, ireductibil, prin modul său propriu de structurare, dezvoltare şi funcţionare, la alte domenii ale existenţei). Dacă piatra unghiulară a oricărei ontologii o constituie problema raportului dintre esenţă şi existenţă, admiterea unor **o. r.** apare ca o reacţie faţă de acele construcţii ontologice metafizice, tradiţionale, care tratează nediferenţiat *ontos*-ul, admiţînd o „esenţă" unică, pe baza unor principii apriorice şi contestînd astfel dialectica „unitate-diversitate" şi „continuitate-discontinuitate", izvor al erorilor reducţioniste sau speculativiste. Pornind de la faptul că regiunea *ontică* a umanului are un mod determinat de *fiinţare* (caracterizat, printre altele, prin *finalitate* conştientă, capacitate de a da *sens* lucrurilor, tripticul „cunoaştere-valorizare-acţiune", *conştiinţă de sine* etc.) s-au întreprins diverse tentative de construire a unei **o.r.** a umanului, începînd cu aceea a lui Hegel şi continuînd, în secolul nostru, cu aceea a lui Nicolai Hartmann (care distinge patru niveluri, structurate ierarhic, de **o.r.:** anorganicul, organicul, psihicul, spiritualul) şi aceea a lui Heidegger (care conferă existenţei umane — „Daseinul" — un statut privilegiat, apt să deschidă calea spre surprinderea „esenţei Existenţei"). În prelungirea proiectului original al lui Marx, materialismul dialectic şi istoric propune construcţia unei **o.r.** a umanului fără a-l plasa pe acesta într-o regiune ontică a *subiectivităţii* şi fără a reduce ontologia la o *antropologie* (cum procedează Heidegger). Totodată, filozofia marxistă nu contrapune analiza fenomenologică şi cosmic-ontologică abordării sociologice, materialist-istorice (cum procedează N. Hartmann), a cărei menire este tocmai integrarea determinaţiilor modului specific de a fi al omului în infinitatea universului material şi în contextul istoric socio-cultural. „Ontologia existenţei sociale" propusă de metodologia marxistă, după cum subliniază şi G. Lukács, consideră *munca* drept „cheia" *saltului* ontologic de la *natură* la *cultură*, respectiv, de la natură la societate. Gîndirea marxistă

Scanned with OKEN Scanner

din ţara noastră s-a înscris în eforturile pentru elaborarea unei **o.r.** a umanului, îndeosebi prin aprofundarea dimensiunilor social-istorice şi axiologice ale statutului existenţial al omului. Printre altele, pornind de la considerentul că omul este o „fiinţă acţională" care-şi construieşte domeniul specific de existenţă al fiinţării sale (cel social) şi odată cu aceasta se construieşte pe sine ca obiect şi subiect, precum şi de la ideea că el este o „fiinţă valorizatoare", că *valorile* aparţin propriului său domeniu de existenţă, rolul lor sporind considerabil în condiţiile socialismului, în ultimul timp se efectuează cercetări promiţătoare pentru construirea unei „ontologii particulare a umanului", menită să fundamenteze într-o perspectivă cuprinzătoare, pe baza generalizării *practicii sociale* revoluţionare şi a achiziţiilor mai noi ale ştiinţelor sociale, *umanismul* filozofic marxist, în care *omul* este ridicat la rangul de valoare supremă.

OPERATOR LOGIC, parte componentă a unei *funcţii logice* care reprezintă operaţia aplicată asupra anumitor entităţi logice şi prin care ia naştere funcţia logică. În cadrul *logicii simbolice* (matematice), analiza formală a operatorilor, desprinderea proprietăţilor lor logice au permis elaborarea unui calcul logic analog celui matematic. V. şi *conector; functor.*

OPERAŢIONALISM, curent din metodologia şi filozofia ştiinţei contemporane, întemeiat de fizicianul american P.W. Bridgman (1882—1961). În varianta sa apropiată de *neopozitivism* şi de *pragmatism*, **o.** consideră că *semnificaţia* noţiunilor utilizate în ştiinţă se reduce la seria operaţiilor efectuate de fizician în cursul folosirii sau verificării acestor noţiuni („semnificaţia nu este altceva decît operaţia"); noţiunile care nu pot fi definite prin anumite operaţii ar fi lipsite de sens. Latura idealist-subiectivă a **o.** constă în considerarea imaginilor ideale (noţiuni, judecăţi, teorii) ale realităţii obiective, în ultimă instanţă, nu prin raportarea la această realitate, ci la posibilităţile — variabile — ale omului de a realiza operaţii cognitive. Latura validă a **o.,** îndeosebi în variantele sale mai noi, dezvoltate de neoraţionalism, constă mai ales în opoziţia faţă de speculaţiile sterile şi în sublinierea necesităţii verificării în practică a teoriei. Postulatul de bază al **o.** manifestă o mare analogie cu principiul din *cibernetică* ce afirmă că, în ultimă instanţă, numai acele noţiuni sînt acceptabile pentru care este posibilă construirea unui *model* tehnic (chiar dacă numai imaginat). **O.** dezvoltat în direcţia raţionalist-dialectică (J. Piaget, G. Bachelard) pune în relief, cu discernămînt analitic, valoarea operaţională a unor construcţii ideale, critică limitările realismului epistemologic naiv. Respingînd teza operaţionalistă în forma ei radicală, subiectivistă, gnoseologia materialist-dialectică preia exigenţa de operaţionalitate, dezvăluind totodată limitele momentului operaţional, necesitatea integrării lui în cadrul sintezei dialectice a experimentalului cu raţionalul.

OPINIE, receptare sau descriere necritică a *realităţii*, încredere, adeziune spontană ori empirică a subiectului faţă de o anumită situaţie, concepţie sau de un anumit plan de acţiune; reflectare subiectivă, neştiinţifică, neverificată, a obiectului, faptului sau evenimentului, în spiritul unui *realism naiv*. **O.** se întemeiază, de obicei, pe consideraţiile majorităţii, ale „celui mai mare număr" şi pe lipsa conjuncturală de certitudine ştiinţifică proprie într-o problemă dată. **O.** se opune nu numai *ştiinţei* dar şi *credinţei*. După cum exprimă o judecată probabilă, o posibilitate sau chiar un adevăr, **o.** are anumite grade, trepte sau nivele diferite. Platon a opus **o.** (în gr. *doxa*) ştiinţei („Menon", „Republica") iar filozofia latină i-a atribuit, în general, un sens peiorativ. După *stoici*, calitatea principală a înţeleptului este

Scanned with OKEN Scanner

aceea de a nu avea sau emite **o.** Cu toate slăbiciunile ei, reprezentînd un început de cunoaştere sau, cel puţin, interesul pentru ea, **o.** trebuie privită nu numai cu prudenţă dar şi cu atenţie şi respect. Ea poate face posibilă iniţierea unei dezbateri sau a unui *dialog*. Investigarea **o.** se bazează pe ancheta sociologică şi statistică şi vizează sondarea **o.** *publice* sau cunoaşterea stării de spirit a unui *grup social* la un moment dat (v. şi *simţ comun; bun simţ*).

OPINIE PUBLICĂ, manifestare *in actu* a *conştiinţei sociale*, care se exprimă în atitudinile adoptate în diverse probleme de viaţă ale unor grupuri sau comunităţi umane; ea poate cuprinde sfere diferite, de la grupe mici la ansamblul unei naţiuni, sau chiar la scară internaţională. **O.p.** are o determinare de ordin obiectiv (structura sociologică a publicului, sistemul de valori şi norme dominante în grup, faptele sociale ce devin obiect de opinie) şi condiţionări subiective (conştiinţa individuală, influenţele grupului şi liderilor de opinie, prestigiul şi autoritatea acestora, motivaţiile personale şi colective, mentalităţile, stările de spirit etc.). Mijloacele de *comunicaţie de masă* înlesnesc stabilirea unei **o.p.** Ramura sociologiei care studiază **o.p.** foloseşte tehnicile anchetelor statistice, prin „sondaje", organizate cu ajutorul unor reţele de anchetatori, care se specializează în cercetarea **o.p.,** în special politice, precum şi a opiniei referitoare la fenomenele pieţei sau ale culturii de masă. Sociologia **o.p.** studiază şi tehnica de formare, orientare şi dirijare a **o.p.** prin reclamă, agitaţie şi propagandă. **O.p.** *socialistă*, ca expresie a conştiinţei revoluţionare socialiste, se formează pe baza însuşirii de către oamenii muncii a *criteriilor* şi *normelor* socialiste de apreciere a faptelor şi evenimentelor, pe baza unei perseverente activităţi politico-educative, desfăşurată de partidul comunist, de statul socialist, de organizaţiile de masă şi obşteşti. **O.p.** *socialistă* constituie un factor important de influenţare şi modelare a activităţilor şi relaţiilor social-umane în consens cu valorile şi idealurile socialismului şi comunismului.

OPORTUNISM 1. Curent ideologico-politic în mişcarea muncitorească, care preconizează, în esenţă, renunţarea la lupta revoluţionară împotriva burgheziei, la transformarea revoluţionară a societăţii capitaliste, la trecerea de la capitalism la socialism. **O.** subordonează, de fapt, interesele clasei muncitoare faţă de interesele şi politica burgheziei (v. şi *dogmatism; revizionism*). **2.** Atitudine lipsită de principialitate; afirmare de principii sau păreri oscilante, după împrejurări; lipsă de combativitate revoluţionară, de clasă. V. şi *reformism*.

OPOZIŢIA DINTRE MUNCA FIZICĂ ŞI MUNCA INTELECTUALĂ, opoziţie care exprimă nu numai polaritatea a două tipuri de activităţi, ci şi o contradicţie de interese, proprie orînduirilor împărţite în clase antagoniste, între membrii societăţii care prestează o muncă fizică şi cei care desfăşoară o activitate intelectuală. Această opoziţie a apărut în procesul *diviziunii sociale a muncii*, odată cu formarea şi dezvoltarea proprietăţii private asupra mijloacelor de producţie şi a claselor (baza ei economică constituind-o exploatarea oamenilor muncii care se ocupă cu activităţi fizice de către clasele exploatatoare), odată cu separarea unui grup social distinct, specializat în activităţi cu caracter precumpănitor intelectual, aflat, de regulă, alături de clasa dominantă în societate, ale cărei interese le serveşte direct sau indirect. În capitalism, opoziţia atinge forme foarte ascuţite din cauza transformării muncitorului într-o simplă anexă a maşinii. În stadiul imperialist al capitalismului se adînceşte, de asemenea, şi exploatarea unei părţi considerabile a oamenilor muncii care se ocupă cu activităţi intelectuale, transformîndu-i în proletari intelec-

Scanned with OKEN Scanner

tuali şi împingîndu-i obiectiv mai aproape de poziţiile clasei muncitoare exploatate. Cu toate că progresul tehnic-ştiinţific contemporan determină unele modificări în tipurile de muncă fizică şi intelectuală, schimbînd unele elemente din structura solicitărilor specifice diferitelor activităţi, factorii esenţiali care condiţionează această opoziţie (fiind de natură socială) se menţin în capitalism şi se manifestă la nivelul structurii de ansamblu şi al relaţiilor de clasă din societate. Atenuarea **o.d.m.f.** şi **m.i.** sau dispariţia acesteia este determinată de dispariţia relaţiilor de exploatare. De aceea, opoziţia începe să fie înlăturată în cadrul socialismului, odată cu lichidarea exploatării, cu modificarea funcţiilor sociale ale claselor de oameni ai muncii care se îndeletnicesc cu activităţi fizice, cu dobîndirea de către aceştia, simultan, atît a atribuţiilor de producători cît şi de proprietari, avînd, pe această bază, şi rolul de organizatori şi conducători ai proceselor vieţii sociale, odată cu stabilirea unităţii de interese şi a colaborării tot mai strînse între oamenii muncii ocupaţi cu activităţi intelectuale şi cei ocupaţi cu activităţi fizice. În socialism se menţin însă *deosebiri* esenţiale între munca fizică şi cea intelectuală (nivelul de cunoştinţe şi de cultură generală al lucrătorilor care prestează aceste munci, condiţiile de muncă ş.a.). Pe măsura schimbărilor care se vor produce la nivelul întregii acţiuni sociale, în viaţa materială şi spirituală a oamenilor, în procesul construirii comunismului, vor avea loc transformări treptate şi la nivelul *diviziunii sociale a muncii*, deosebirile esenţiale dintre munca fizică şi munca intelectuală vor dispărea treptat, menţinîndu-se numai deosebiri neesenţiale între aceste două tipuri de muncă socială. După cum se arată în Programul P.C.R., adoptat la Congresul al XI-lea, în *comunism*, dispariţia deosebirilor esenţiale dintre munca fizică şi munca intelectuală va contribui la *omogenizarea socială* deplină şi la formarea poporului unic muncitor, la instaurarea unei societăţi fără clase.

OPOZIŢIA DINTRE ORAŞ ŞI SAT, opoziţie de interese între clasele dominante, ale căror membri trăiesc, în majoritate, la oraşe şi masele muncitoare de la sate, caracteristică tuturor societăţilor bazate pe exploatare. A apărut în procesul *diviziunii sociale a muncii*, al separării oraşului de sat, al împărţirii societăţii în clase antagoniste, baza ei economică constituind-o exploatarea satului de către oraş. Se manifestă prin marea rămînere în urmă, sub raport economic, politic şi cultural a satului faţă de oraş. **O.d.o.** şi **s.** dispare ca opoziţie de clasă în condiţiile revoluţiei socialiste, ca urmare a instaurării proprietăţii socialiste asupra mijloacelor de producţie, în condiţiile în care clasa muncitoare şi ţărănimea muncitoare sînt unite printr-un scop comun: construirea socialismului. Oraşul socialist acordă satului un permanent ajutor economic, politic şi cultural. Lichidarea înapoierii satului şi egalizarea condiţiilor de viaţă şi civilizaţie de la sat, în comparaţie cu oraşul, va necesita o întreagă epocă istorică. În socialism se mai menţin deosebiri esenţiale între oraş şi sat, exprimate între altele şi în gradul de înzestrare tehnică şi de socializare a muncii, în nivelul cultural şi de trai etc., dar acestea nu duc la antagonisme de clasă, ci, dimpotrivă, se atenuează pe măsura construirii *societăţii socialiste multilateral dezvoltate* şi a procesului de transformare treptată a muncii agricole într-o varietate a muncii industriale, a urbanizării satelor etc. Deosebirile esenţiale dintre oraş şi sat se vor şterge treptat în procesul făuririi societăţii comuniste. După cum arată Programul P.C.R. adoptat la cel de-al XI-lea Congres, ştergerea deosebirilor esenţiale dintre oraş şi sat va contribui la *omogenizarea socială* deplină şi la formarea poporului muncitor unic, în *comunism*.

Scanned with OKEN Scanner

OPOZIȚIE 1. (În filozofie) Noțiune a dialecticii desemnînd stadiul dedublării *unicului* în laturi contradictorii care, deși se presupun unitar, se exclud reciproc. În evoluția contradicțiilor, stadiul opoziției contrariilor urmează celui al *deosebirii* acestora, corespunde procesului de adîncire a deosebirilor dintre contrarii. De ex., contradicția dintre valoarea de întrebuințare și valoare, cuprinsă în marfă, capătă forma **o.** în acea fază de dezvoltare a schimbului în care marfa se dedublează în marfă și bani, valoarea mărfurilor dobîndind prin bani o formă de existență distinctă de valoarea lor de întrebuințare. **2.** (În logică) Raport de excludere între două noțiuni sau între două judecăți, stabilit în funcție de anumite criterii. Noțiunile sînt în raport de **o.** atunci cînd sferele lor nu au nici un element comun. **O.** noțiunilor este: **o.** *contrară*, atunci cînd noțiunile respective nu pot fi afirmate simultan, dar pot fi simultan negate, și **o.** *contradictorie*, cînd două noțiuni nu pot fi nici afirmate, nici negate despre același obiect al gîndirii. Judecățile sînt în raport de **o.** atunci cînd o judecată afirmă despre un obiect ceea ce cealaltă judecată neagă despre același obiect. În cazul judecăților, pe lîngă *contrarietate* și *contradicție*, mai apare și subcontrarietatea, tip de **o.** care constă în aceea că cele două judecăți nu pot fi false, dar pot fi simultan adevărate. V. și *pătratul logic*.

OPTIMISM (lat. *optimus* „foarte bun"), concepție opusă *pesimismului*, potrivit căreia: a) în lume *binele* ar precumpăni asupra *răului* sau lumea ar fi perfect întocmită. În această accepție, termenul a fost introdus inițial pentru caracterizarea doctrinei idealist-teologice a lui Leibniz, care considera că *lumea* existentă este „cea mai bună (lat. *mundus optimus*) dintre toate lumile posibile" (**o.** ontologic). **O.** naiv al lui Leibniz îi este asociat și cel al lui Shaftesbury, susținător al teoriei predispoziției naturale a omului spre moralitate, preluată de la umaniștii *Renașterii* (Erasm, Rabelais, Vittorino da Feltre); b) lumea cunoaște o dezvoltare continuă, o predispoziție naturală spre *progres*, se îndreaptă spre un viitor din ce în ce mai bun; c) lumea este cognoscibilă (**o.** gnoseologic) prin intermediul științei. **O.** militant și critic, propriu concepției marxiste despre lume, se opune postulării naive și iluzorii a binelui, tot așa cum se opune și negării conformiste a răului moral și răului social, considerînd necesară analiza condițiilor istorice concrete care generează răul pe plan moral și social și lupta conștientă împotriva lor ca premise pentru instaurarea binelui în domeniul relațiilor umane. În problema perspectivelor progresului (**o.** ontologic) și ale *cunoașterii* (**o.** gnoseologic), *marxismul* respinge atît *pesimismul*, *relativismul* și *scepticismul* cît și **o.** necritic și nefundamentat.

ORDINE, dispunere a elementelor unui *sistem* într-o *schemă* de relații care-i potențează capacități funcționale maxime. *Relațiile de* **o.** ale unui sistem sînt dependente de mecanismul de funcționare a interacțiunilor cauzale, necesare, legice, a tuturor raporturilor de determinare care-i guvernează geneza, structura și dinamica. În acest sens, se folosesc expresiile de **o.** *cauzală* sau *legică* a fenomenelor pentru a se desemna stabilitatea calitativă și randamentul funcțional optim al acestora. Termenul de **o.** este opus și, totodată, corelat cu cel de *dezordine*, care exprimă disfuncționalitatea sistemelor, dezechilibrul raporturilor de determinare care le asigură integritatea și stabilitatea calitativă. Dezordinea, determinată de acțiunea unor factori aleatori, este un efect al preponderenței interacțiunilor întîmplătoare și a condițiilor mediului extern, a căror influență și exercitare determină dezechilibrarea stabilității sistemului și schimbarea calitativă a acestuia. În dinamica sistemelor materiale, **o.** (în accepția de tendință către *echilibru*, conservare și *ireversibilitate*), se definește și prin fenomenul de *entropie*,

Scanned with OKEN Scanner

iar dezordinea (în accepţia de dezechilibrare, schimbare şi *reversibilitate)*, prin termenul de *negentropie. Determinismul* dialectic, în măsura în care-şi propune explicarea mecanismului genezei, structurii şi schimbării calitative a fenomenelor, este deopotrivă o teorie a ordinii şi dezordinii, şi, respectiv, a raportului dialectic dintre entropie şi negentropie în structura şi dinamica universului. V. şi *simetrie; ritm.*

ORFISM, curent religios din Grecia antică, apărut în sec. 7 î.e.n. sau chiar mai devreme, întemeiat, potrivit credinţei adepţilor săi, de poetul mitic Orfeu. **O.** proclama ideea dualismului suflet-corp, considerînd corpul ca „temniţă" a sufletului, precum şi credinţa în *metempsihoză.* Doctrina orfică despre supravieţuirea sufletului a exercitat o mare influenţă asupra pitagoricilor şi asupra lui Platon.

ORGANICISM, concepţie potrivit căreia societatea ar fi un organism a cărui structură ar fi supusă acelorași legi ca şi celor biologice. În germene, **o.** s-a manifestat, cu vădite tendinţe politice, încă din antichitate (de ex., parabola lui Menenius Agrippa). Teoreticianul modern al organicismului este H. Spencer, care stabileşte o lege a evoluţiei sociale de la simplu la complex şi de la *omogen* la *eterogen.* Structura socială ar fi, astfel, compusă dintr-un ţesut endodermic (agricultori şi industriaşi), unul mezodermic (comercianţi) şi un altul exodermic (militari). **O.** tinde să legitimeze diferenţierea socială ierarhică a societăţilor bazate pe clase şi, totodată, să justifice necesitatea unei solidarităţi sociale întemeiate pe specificitatea funcţiilor pe care fiecare clasă este determinată să le îndeplinească în cadrul organismului social. Printre organicişti care consideră societatea drept fenomen „natural" şi nu „istoric" sînt mai cunoscuţi: J. Novicow, P. Lilienfeld, A. Schäffle, R. Worms, G. de Greef. **O.** are ca variante concepţiile darvinist-sociale, neomalthusianismul şi rasismul.

„ORGANON" („ORGANUM") (gr. *organon* „unealtă", „instrument") **1.** Titlu atribuit de învăţaţii bizantini ansamblului lucrărilor principale de logică ale lui Aristotel. El cuprinde, ordonate sistematic: 1) Categoriile; 2) *Peri hermeneias* (Despre Interpretare) — teoria judecăţii; 3) Analiticele prime; 4) Analiticele secunde (ambele constituind logica propriu-zisă); 5) Topica — despre argumentarea probabilă şi despre punctele de vedere generale în temeiul cărora se tratează chestiunile comune; 6) Recuzarea argumentelor sofistice *(Peri sofisticon elegehon,* legată de Topică). Majoritatea ediţiilor adaugă „**O**". o „Introducere" *(Eisagoge)* a lui Porfir, la „Categorii". După cum indică însuşi titlul comun atribuit tratatelor, Aristotel vedea în logică un mijloc, un instrument sau o metodă de cercetare, de obţinere din cunoştinţele provenite din experienţă a unor alte cunoştinţe noi. De aici şi semnificaţia istorică-metodologică a „**O.**", datorată faptului că, prin sistemul axiomatic al silogisticii sale, Aristotel a creat primul sistem axiomatic în genere. **2.** Denumire dată, după modelul operei Stagiritului şi, în semn de omagiu adus acestuia, unor scrieri din epoca modernă, urmărind scopuri similare: „*Novum Organum*" al lui F. Bacon, „Neues Organon" al lui J.G. Lambert, „Ultimum Organum" al lui Strada ş.a. **3.** (La Kant) Termen opus aceluia de *canon.* În acest context, logica nu mai are statutul de *organon* al ştiinţelor (cum au, de pildă, matematicile), ci, în sens epicurean, de canon al lor, de artă raţională universală *(canonica Epicuri).*

ORIENTAREA GEOGRAFISTĂ ÎN SOCIOLOGIE, denumire generică a teoriei potrivit căreia factorul geografic este cauza sau condiţia primordială a formării şi dezvoltării (a stadiului şi ritmului) vieţii sociale. Punctul ei de plecare îl constituie vechi

Scanned with OKEN Scanner

observaţii cu privire la raportul dintre mediul geografic şi unele trăsături definitorii ale vieţii sociale, Herodot, Tucidide, Democrit, Aristotel, Hipocrat, Strabo (în antichitate), Ibn-Haldun (sec. 14), J. Bodin, Ch. Montesquieu, J.G. Herder ş.a. au fost predecesorii sociologilor antropogeografi moderni. Geografii au mers uneori pînă la considerarea geografiei drept o cauză a vieţii sociale (Fr. Ratzel, Karl Ritter), şcoala modernă a *antropogeografiei* (P. Vidal de la Blache) susţinînd doar existenţa unei „vocaţii geografice" a vieţii sociale ca factor condiţionant, iar nu cauzator. O variantă o constituie teoria „morfologiei sociale" a lui E. Durkheim, care consideră ca esenţial în determinarea vieţii sociale fenomenul dispoziţiei pe teren a maselor de oameni ce formează societatea. Exagerarea rolului pe care-l joacă factorul geografic în viaţa socială a generat *geopolitica*, integrată ulterior ca element principal în ideologia nazistă. Sin. *determinism geografic*.

ORIENTAREA ISTORICĂ ÎN SOCIOLOGIE, denumire generică pentru diverse curente care urmăresc să surprindă legile ce stau la baza procesului de dezvoltare necontenită a omenirii de la origini şi pînă azi. Ideile principale ale diverselor curente ale *„istorismului sociologic"* au fost: „ideea *progresului*" (A. Condorcet, A. Comte), ideea „evoluţiei culturale" (K. Lamprecht), concepţia „sociologiei ca filozofie a istoriei" (Paul Barth) şi postularea „sociologiei dialectice" ca ştiinţă de-sine-stătătoare, deosebită de „istorie" (W. Windelband, H. Rickert, A.D. Xenopol). Concepţia *materialismului istoric*, elaborată de K. Marx şi F. Engels, este o sinteză filozofică a legilor obiective de bază ale dezvoltării societăţilor umane, explicate printr-o viziune materialist-dialectică şi, în acelaşi timp, o teorie sociologică lămuritoare cu privire la mecanismele sociale fundamentale care condiţionează dezvoltarea istorică a omenirii.

ORIENTAREA PSIHOLOGICĂ ÎN SOCIOLOGIE, curent sociologic apărut în a doua jumătate a sec. 19, cuprinzînd diverse teorii potrivit cărora societatea nu poate fi înţeleasă decît ca un fenomen psihologic şi reducînd ansamblul relaţiilor sociale la o ţesătură de relaţii psihologice, voluntare între indivizi. Un prim grup de şcoli face apel la psihologia *individuală;* el pleacă de la faptul că fiecare individ e dotat cu anumite „constante" psihice (Vilfredo Pareto) sau cu anumite trebuinţe spirituale, acestea neputîndu-se satisface decît prin traiul în societate; orice analiză socială are, de aceea, ca bază o analiză psihologică. Un al doilea grup invocă psihologia *colectivă* pentru a explica societatea printr-un „Volksgeist", un „spirit al poporului" (Friedrich Karl Savigny), teorie dezvoltată apoi de M. Lazarus şi H. Steinthal şi în special de W. Wundt, creator nu numai al psihologiei experimentale, ci şi al unei vaste concepţii privitoare la „psihologia naţiunilor". Cu un caracter mai pronunţat sociologic, alte direcţii studiază fenomenele specifice „stării de mulţime" (Scipion Sighele, Gustave Le Bon) sau invocă aşa-zisa „lege a imitaţiei" interindividuale (Gabriel Tarde), precum şi aspectele psihice însoţitoare ale tuturor relaţiilor sociale (Georg Simmel, Leopold von Wiese). Mulţi dintre sociologii americani au preluat şi dezvoltat aceste teorii psihologiste (W. Mc. Dougall, Ch. Ellwood etc.), ajungînd la aplicarea cercetărilor experimentale de psihologie asupra fenomenelor „microsociale" (J. Moreno) sau la interpretarea frecventă a realităţilor macrosociale în termeni psihologici. **O.p.** în **s.,** cu toate limitele ei idealiste sau voluntariste, a contribuit la punerea în evidenţă a anumitor aspecte şi relaţii ale vieţii sociale şi, implicit, la constituirea şi la dezvoltarea *psihologiei sociale*. V. şi *psihologism*.

Scanned with OKEN Scanner

ORIGENE (185—254), filozof neoplatonician creştin, socotit cel mai de seamă dintre „părinţii" greci ai *creştinismului*. În „Contra lui Celsus" şi în „Despre principii" apără şi expune sistematic doctrina noi religii. Deşi creştin, prin *neoplatonism*, respinge ideea facerii lumii dintr-o dată şi propune ideea continuei sale *emanaţii* din *divinitate*. „Creaţia" îi pare astfel infinită în timp şi finită doar în spaţiu, limitată fiind de existenţa lui *Dumnezeu*. Interpretarea sa avea să fie considerată eretică, aşa cum de altminteri va fi, în tot cursul evului mediu, întreaga regîndire neoplatonicianã a creştinismului.

„ORIGINEA FAMILIEI, A PROPRIETĂŢII PRIVATE ŞI A STATULUI", lucrare a lui F. Engels apărută în 1884, în care materialismul istoric este aplicat la studiul *comunei primitive*, al constituirii *familiei* şi al funcţiilor îndeplinite de ea, ca şi la procesul scindării societăţii în clase. Folosind cercetările antropologului şi etnografului american L.H. Morgan şi alte rezultate ale ştiinţei din epoca sa, Engels arată cum acestea furnizează un material istoric inedit ce confirmă concepţia materialistă a istoriei elaborată de Marx. În capitolele următoare, Engels analizează procesul destrămării comunei primitive (urmărind acest proces la greci, la romani şi la germani), demonstrează că proprietatea privată, clasele şi *statul* sînt fenomene social-istorice şi scoate la iveală cauzele economice care le-au dat naştere. El explică modul cum dezvoltarea forţelor de producţie, creşterea productivităţii muncii, apariţia plusprodusului şi adîncirea *diviziunii sociale a muncii* au dus la apariţia proprietăţii private, la formarea *claselor sociale*. Dezvăluind originea şi esenţa de clasă a statului, subliniază că statul a apărut pe baza proprietăţii private asupra mijloacelor de producţie, că el este, de regulă, instrumentul clasei dominante din punct de vedere economic, care, cu ajutorul lui, devine dominantă şi din punct de vedere politic.

ORÎNDUIRE SOCIALĂ, v. **FORMAŢIUNE SOCIALĂ.**

ORTEGA Y GASSET, José (1883—1955), eseist şi filozof idealist spaniol. Concepţia sa, de tendinţă iraţionalistă, ocupă o poziţie intermediară între *„filozofia vieţii"* şi *existenţialismul* contemporan. Respingînd formele conceptuale ale cunoaşterii, **O.YG.** introduce noţiunea de „raţiune vie", prin care omul ar sesiza viaţa fără aparatul noţional al ştiinţei. Reflectînd asupra *crizei* culturii burgheze, **O.YG.** a făcut, în lucrările „Dezumanizarea artei" (1925) şi „Răscoala maselor" (1929), observaţii pătrunzătoare privind fenomenele de *înstrăinare* şi depersonalizare, caracteristice societăţii capitaliste moderne. El a criticat însă aceste fenomene „de la dreapta", considerîndu-le ca un rezultat al democraţiei şi preconizînd crearea unei noi *„elite"*, sustragerea culturii de sub influenţa maselor. *Alte op.:* „Spre o filozofie a istoriei" (1941), „Omul şi lumea" (postum, 1957).

ORTODOXIE (gr. *orthos* „adevărat", „drept" şi *doxa* „opinie"). **1.** (În sens religios concret) Biserica creştină orientală, separată de biserica romană (v. *creştinism*). **2.** (În sens religios abstract) Conformitate deplină cu doctrina religioasă oficială, considerată ca fiind singura adevărată; (prin extensie) conformitate cu o doctrină clasică sau cu principiile oficiale ale unei şcoli, într-un domeniu sau altul de idei. V. şi *eterodoxie*.

OSTWALD, Wilhelm (1853—1932), chimist, fizician şi filozof german, unul dintre fondatorii chimiei fizice moderne, iniţiatorul *energetismului*. **O.** a topit conceptele de *substanţă* şi forţă în conceptul de *energie* (a formelor, a volumelor, a suprafeţelor etc.), dezvoltînd un monism energe-

Scanned with OKEN Scanner

tic. A ridicat energetismul la rangul de principiu suprem al viziunii filozofice, principiu ce a stat la baza unei „științe a ordinii" și a unei metateorii dezvoltate într-un mod personal. Ca teoretician al culturii, a preconizat crearea unei științe a culturii pe care a denumit-o *culturologie* și al cărei obiectiv trebuie să fie fericirea omului. *Op. pr.:* „Prelegeri de filozofia naturii" (1902), „Energia" (1908), „Bazele energetice ale științei culturii" (1909), „Imperativul energetic" (1912), „Filozofia valorii" (1913), „Filozofia contemporaneității în viziune personală" (4 vol., 1923), „Piramida științelor" (1929).

OWEN, Robert (1771—1858), socialist utopic englez, unul dintre precursorii nemijlociți ai socialismului științific. A criticat proprietatea privată, relațiile burgheze de familie și religia, preconizînd crearea unei societăți noi, pe care discipolii lui, pentru prima oară, au numit-o „socialistă". Concepută de **O.** ca o federație de colonii comuniste autonome, ea urma să desființeze proprietatea privată și să înfăptuiască egalitatea socială ca și îmbinarea muncii fizice cu cea intelectuală, a învățămîntului cu munca productivă, în vederea dezvoltării multilaterale a personalității. Continuator al *luminismului* sec. 18, **O.** a criticat societatea capitalistă în numele „rațiunii", a văzut izvorul relelor sociale în ignoranță și a considerat educația, cultura, autodesăvîrșirea morală, ca factori hotărîtori ai progresului social. De aceea, el n-a înțeles necesitatea luptei politice a proletariatului și a revoluției sociale. A încercat personal să înființeze colonii comuniste în S.U.A. (1825—1829) dar experiența a eșuat. Întors în Anglia, a luat parte la organizarea sindicală a muncitorilor și la organizarea mișcării cooperatiste. *Op. pr.*: „Noua lume morală" (1842—1844).

OXFORD *(Școala de la* **O.**), orientare în filozofia *analitică* engleză contemporană, care consideră că sarcina centrală a filozofiei este clarificarea formelor și conceptelor limbajului comun (de aceea a fost numită și *„filozofia limbajului comun"*). Reprezentanții ei principali sînt J. Austin, P. Strawson, G. Ryle ș.a. În studiul structurii logice a limbii naturale ei exclud folosirea logicii formale, încercînd o reinterpretare a logicii în acest scop (P. Strawson). J.L. Austin a dezvoltat, pentru înțelegerea naturii limbajului obișnuit, o teorie complexă a „actelor de vorbire". Plecînd de la analiza limbajului și a logicii, această orientare a început să reconstruiască o serie de domenii ale filozofiei tradiționale (ontologia, epistemologia, etica), să reconsidere problemele filozofice în perspectiva clasificărilor obținute prin analiza lingvistică. V. și *lingvistică* (filozofia).

Scanned with OKEN Scanner

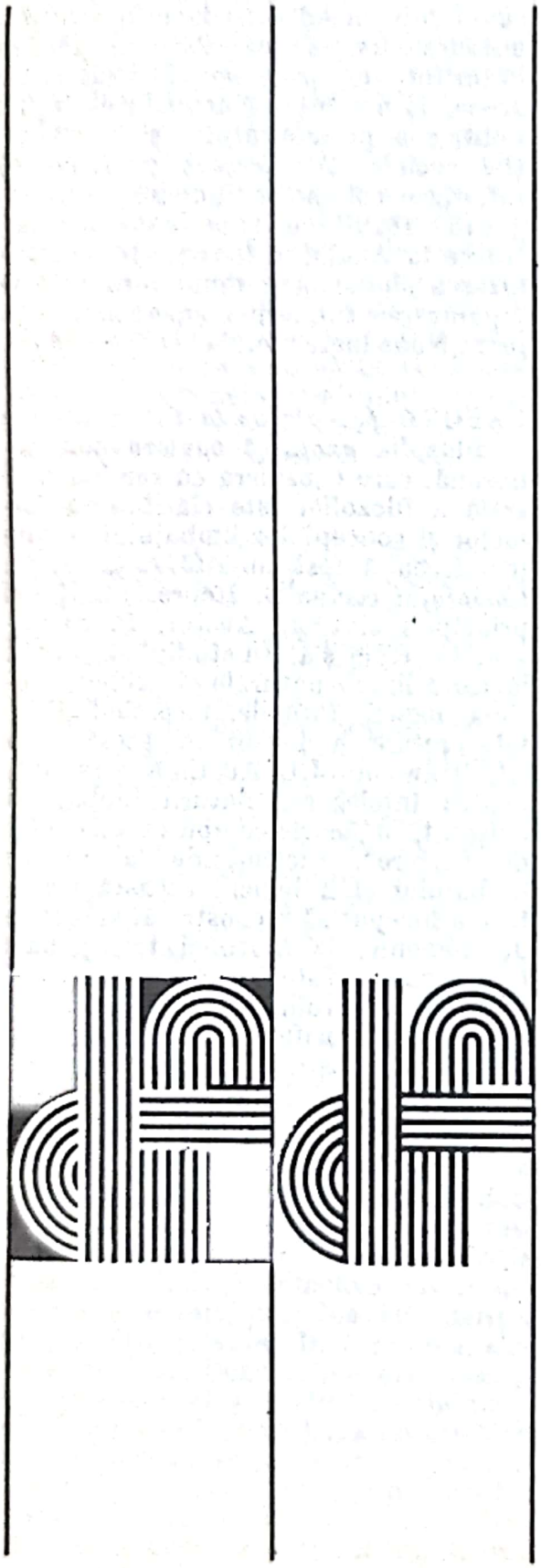

PACE, fenomen social-istoric care desemnează absenţa conflictului armat între popoare, între state sau clase şi grupuri sociale ale unui stat; pauză în desfăşurarea unui astfel de conflict. **P.** înseamnă însă nu numai lipsa stării de *război;* ea presupune relaţii de bună înţelegere, cooperare şi colaborare între naţiuni şi popoare. Aceste relaţii se desfăşoară pe baza principiilor dreptului internaţional, şi pot fi urmarea unor legături consacrate prin tradiţie sau a unor acorduri, convenţii, tratate etc. Ca fenomen opus dar corelat dialectic războiului, **p.** poate fi instaurată prin eradicarea condiţiilor sociale care dau naştere conflictelor armate, prin neutralizarea şi deposedarea de putere a claselor şi grupurilor sociale interesate în provocarea unor astfel de conflicte. Concepţia lui Marx consideră drept cauză fundamentală a războaielor, apariţia şi existenţa proprietăţii private asupra mijloacelor de producţie. Odată cu dispariţia totală a acestei forme de proprietate se creează premisele unei **p.** generale şi durabile. Ideea **p.** ca stare favorabilă, prin excelenţă, propăşirii materiale şi spirituale, dezvoltării *personalităţii* umane, se află încorporată în cele mai timpurii producţii culturale ale umanităţii. În miturile şi creaţiile literare ale multor popoare din antichitate, ideea de **p.** este strîns şi nostalgic asociată tipului de comunitate de viaţă specific „comunei primitive", identificat cu „vîrsta de aur" a umanităţii (Hesiod). Printre aceste popoare, năzuinţa de **p.** era de multe ori identificată cu dorinţa întoarcerii la această etapă originară a civilizaţiei. În evul mediu, noţiunea predominantă de **p.** era cea propusă de către religia creştină, cu limitele sale: accentuarea asupra **p.** interioare, sufleteşti, a individului, şi a **p.** ca stare specifică, eternă, *transcendentă*, a „lumii de apoi." Ideologii burgheziei în ascensiune au pus la baza idealului de **p.** temelii filozofice, politice şi morale de natură laică. Ei vedeau în dispariţia feudalismului, premisa instaurării unei

Scanned with OKEN Scanner

p. veşnice, legînd ideea de p. de ideile de umanitate, toleranţă, libertate, egalitate şi fraternitate a tuturor oamenilor. Acest ideal umanist în care ideea de p. era implicată fundamental şi care făcea din *raţiune*, libertate şi demnitate valorile supreme, a fost promovat de către marile personalităţi ale *umanismului* şi *Renaşterii*, preluat şi dezvoltat de către *luminism* şi clasicismul „tîrziu". În acest curent se înscriu numele lui Erasmus din Rotterdam, J. Bodin, Hugo Grotius, Comenius, Leibniz, J.-J. Rousseau, Herder, Kant, Fichte şi mulţi alţii. Condiţiile reale ale instaurării unei p. durabile s-au constituit însă abia în epoca noastră şi sînt date prin existenţa sistemului socialist mondial, a tinerelor state naţionale, a luptei dusă pentru cucerirea şi consolidarea p. de către clasa muncitoare condusă de partidele ei comuniste şi muncitoreşti şi de către celelalte forţe democratice, progresiste şi umaniste din lumea contemporană (mişcarea de eliberare naţională, mişcările sociale ale ţărănimii, tineretului, femeilor, ale cercurilor politice cu vederi democratice, mişcarea partizanilor p. unele organizaţii religioase ş.a.). Deşi esenţa agresivă a imperialismului nu s-a schimbat, modificarea raportului de forţe pe plan mondial în defavoarea imperialismului oferă premisa obiectivă pentru salvgardarea independenţei şi suveranităţii naţionale a popoarelor, pentru instaurarea unei noi ordini economice şi politice internaţionale, pentru impunerea şi consolidarea p. În scopul apărării şi promovării p. acţionează o serie de instituţii internaţionale, în frunte cu Organizaţia Naţiunilor Unite (O.N.U.). V. şi *irenologie*.

PACI, Enzo (1911—1976), filozof italian, profesor la Universitatea din Pavia şi, apoi, la Universitatea din Milano, director al Centrului de studii estetice din Milano, iniţiatorul mişcării filozofice numite „relazionismo" (relaţionismul) şi fondatorul, în 1951, al revistei teoretice „Aut Aut". Lucrările sale din prima perioadă se înscriu în aria problematicii *existenţialismului*. Ulterior, puternic influenţat de *filozofia marxistă* şi de *fenomenologie*, încearcă o îmbinare a lor în cadrul „relaţionismului". *Op. pr.:* „Gîndire, existenţă şi valoare" (1940), „Existenţialismul şi istoricismul" (1950), „Încă o dată despre existenţialism" (1956), „De la existenţialism la relaţionism" (1957), „Timpul şi adevărul în fenomenologia lui Husserl" (1961), „Jurnal fenomenologic" (1961), „Funcţia ştiinţelor şi semnificaţia omului" (ed. II, 1964), „Relaţie şi semnificaţii, I. Filozofia şi fenomenologia culturii, II. Kierkegaard şi Thomas Mann (1965), III. Critică şi dialectică" (1966).

PACIENT, v. **AGENT.**

PALINGENEZIE (gr. *palingenesia* „renaştere") **1.** Concepţie metafizică strîns legată de teoria *ciclului istoric*, preconizînd renaşterea, revenirea periodică la viaţă a tuturor fiinţelor dispărute. A fost propagată în antichitate de stoici (de ex., Marc Aureliu). **2.** Concepţie formulată în 1827 de filozoful francez P. Ballanche, potrivit căreia, în virtutea unei dezvoltări ciclice, perioadelor de decadenţă în viaţa popoarelor le urmează cu necesitate perioade de înflorire, de regenerare. **3.** Concepţie afirmînd perfecţionarea continuă a vieţuitoarelor pe calea evoluţiei lente, formulată în 1769 de naturalistul elveţian Ch. Bonnet.

PANCALISM (gr. *pan* „tot" şi *kalos* „frumos"), doctrină estetizantă care subordonează întreaga realitate categoriei *frumosului* considerat ca principiu, scop şi criteriu axiologic suprem. Deviza p., „totul pentru frumos, totul prin frumos, totul în frumuseţe" a fost lansată de americanul J.M. Baldwin în „Teoria genetică a realităţii" (1918). P. ca „*Weltanschauung*" a fost expus încă la sfîrşitul secolului trecut de neospiritualistul francez F. Ravaisson.

Scanned with OKEN Scanner

PANDEMONIU (gr. *pan* „tot" și *daimon* „demon"), termen creat de poetul englez Milton pentru a desemna infernul. În sens livresc, **p.** indică și sfatul demonilor sau capitala imaginară a infernului.

PANENTEISM, termen introdus de Chr. Krause pentru a denumi propria sa teorie, potrivit căreia „totul este în Dumnezeu" (gr. *pan en theo).* **P.** desemnează, de fapt, pentru unii, o delimitare idealistă de *panteism* care păstrează uneori, ca în cazul panteismului spinozian, un caracter materialist sau, cel puțin, antireligios.

PANHOLISM, v. **HOLISM.**

PANLOGISM (gr. *pan* „tot", „pretutindeni" și *logos* „rațiune"), concepție idealist-obiectivă după care esența ultimă sau principiul ordonator al universului ar fi o *rațiune* cosmică, iar desfășurarea fenomenelor universului ar constitui un proces logic, subordonat scopurilor acestei rațiuni. Termenul a fost creat de J.E. Erdmann (1853) pentru a desemna doctrina lui Hegel.

PANMATEMATISM, concepție cu caracter metafizic, potrivit căreia universul ar fi supus unui principiu ordonator de natură matematică, desfășurarea fenomenelor universale ar fi calculat predeterminată, subordonată unor constante numerice și reguli matematice imuabile. **P.** apare la Pitagora, Platon, Galilei, Leonardo da Vinci ș.a. Ideea unei ordini aprioric raționale a lumii, aflate sub egida matematicii, a înflorit în special în perioada sincretică a culturii, și a tendințelor gîndirii de ipostaziere, în spirit idealist, a propriilor ei descoperiri, printre care și *numărul,* precum și în perioada *Renașterii,* datorită avîntului mecanicii („mecanica e paradisul matematicii", spunea Leonardo).

PANPSIHISM (gr. *pan* „tot", „pretutindeni" și *psyche* „suflet", „spirit"), concepție idealistă după care esența ultimă a lucrurilor ar fi un spirit cosmic (conceput fie ca un spirit pur, absolut, fie ca o pluralitate de spirite individuale), iar desfășurarea fenomenelor universului ar fi subordonată scopurilor acestui *spirit.*

PANSOFIE (gr. *pan* „tot" și *sofia* „cunoaștere", „știință"), termen introdus de către Jan Amos Comenius pentru a denumi încercarea sa de expunere enciclopedică a tuturor cunoștințelor aparținînd disciplinelor umane („Pansophiae prodromus", 1638). Termenul a fost consacrat ulterior de către Leibniz, cu semnificația de „știință universală".

PANSPERMIE, ipoteză care admite prezența unor germeni de viață pretutindeni în Univers, apariția vieții pe Pămînt fiind considerată ca un rezultat al imigrării accidentale a acestora. Prezentă în filozofia lui Anaxagora (sec. 5 î.e.n.), **p.** a fost acceptată și de oameni de știință din ultimul secol. Svante Arrhenius atribuia meteoriților, sau chiar presiunii luminii, rolul de vehicul cosmic al materiei viabile. Desigur, ipoteza unei „însămînțări" cu viață a unui corp ceresc, de către altul, nu este în sine inconsistentă; este însă puțin probabil ca Terra să fie singura planetă cu viață în Galaxie iar performanțele cosmonauticii ne arată că o astfel de „însămînțare" ar putea fi și rezultatul unei evoluții tehnice. Dar sînt numeroase argumentele care pledează pentru ipoteza alternativă a apariției vieții de pe Pămînt pe însăși Terra, ca rezultat al evoluției naturale a materiei.

PANTEISM (gr. *pan* „tot" și *theos* „zeu"), concepție filozofică monistă, potrivit căreia *Dumnezeu* și *natura* sînt identice. Termenul de **p.** a fost creat de J. Toland în 1705. În cursul evului mediu, în sec. 15—18, **p.,** care se opunea concepției teiste a teologiei oficiale despre un Dumnezeu personal exterior naturii, creator și diriguitor al acesteia, a servit adesea drept înveliș al

Scanned with OKEN Scanner

materialismului sau al tendinţelor materialiste (de ex., G. Bruno, Spinoza, Goethe). Există şi un **p.** idealist, care, în loc să dizolve pe Dumnezeu în natură, dizolvă natura în Dumnezeu, afirmînd că el constituie singura realitate (de ex., Malebranche, unele variante ale *personalismului* contemporan), concepţie denumită uneori şi *panenteism*.

PANTONOMIE, concept înrudit cu cel al *eteronomiei*, deosebit de acesta, şi opus celui de *autonomie*, prin care se înţelege prezenţa marcantă a unei valori (teoretice, ştiinţifice, artistice, religioase) în toate acţiunile şi manifestările sociale ale omului, ca individ sau colectivitate. Se vorbeşte astfel despre **p.** artei, caracteristică perioadelor care au precedat diferenţierea şi profesionalizarea producţiei de valori, autonomizarea formelor vieţii spirituale, sau despre o **p.** a esteticului, în cadrul preocupărilor moderne pentru înfrumuseţarea vieţii urbane, a lumii de obiecte create de industrie etc.

PARACELSUS, Theophrastus (1493—1541), alchimist şi medic elveţian, reprezentant al primei faze a *filozofiei naturii* din epoca *Renaşterii*. A preconizat studiul direct al naturii şi al organismului omenesc, considerat de el un *microcosm*, în care se petrec aceleaşi procese ca în *macrocosm*, intuind astfel, într-o formă semifantastică, conexiunea fenomenelor naturii. *Op.pr.*: „Opus paramirum" (1530—1531).

PARADIGMĂ 1. Caz exemplar, *model*, *prototip*, situaţie ideală, structură *tip*, *arhetip*, standard ş.a. **2.** (În lingvistică) Totalitate a formelor standard ale flexiunii unei părţi de vorbire. În lingvistica teoretică, **p.** este conceptul central al unei teorii a *semnificaţiei* (teoria „cazurilor paradigmatice"), care defineşte semnificaţia unui termen pe baza *sensului* acestuia în anumite contexte „favorizate", standard. **3.** (În filozofie, la L. Wittgenstein) a) Modelele filozofice, acele „tipare" care orientează gîndirea noastră în direcţii predeterminate, adesea inadecvate. b) (În filozofia limbajului) Listă de cazuri tipice de jocuri lingvistice, prin care putem înţelege conceptul general de „joc lingvistic" şi, prin aceasta, însăşi funcţionalitatea *limbajului*. **P.** este conceptul central al teoriei „revoluţiilor ştiinţifice" a lui Thomas Kuhn, desemnînd o realizare ştiinţifică universal recunoscută la un moment dat (precum astronomia copernicană sau fizica newtoniană), care generează o tradiţie coerentă şi unică în practica ştiinţifică, conţinînd legi, teorii, aplicaţii ale teoriilor, preferinţe instrumentale, *ipoteze*, presupoziţii filozofice şi metodologice etc., toate acestea constituind laolaltă o sursă comună şi acceptată de probleme, procedee de cercetare, de rezolvare precum şi de criterii de evaluare a soluţiilor. **P.** este anterioară oricăror concepte, reguli şi legi ce pot fi abstrase din ea. Acestui concept al **p.** i s-a reproşat inconsistenţa şi *ambiguitatea*, caracterul neoperatoriu în cadrul unei analize riguroase a ştiinţei. Întrebuinţat astăzi (în accepţiunea lui Kuhn) în multe domenii ale cunoaşterii (antropologie, filozofia istoriei, psihologie etc.), conceptul **p.** a fost supus unor numeroase analize şi încercări de reconstrucţie raţională.

PARADOX (gr. *para* „contra" şi *doxa* „opinie"), enunţ contradictoriu şi totodată demonstrabil. Dacă în cadrul unui sistem este demonstrabil atît enunţul *A*, cît şi contradictoriul său, enunţul *non-A*, atunci ia naştere un paradox care constă în aceea că *A* şi *non-A* sînt adevărate în acelaşi timp. **P.** sînt de două feluri: a) **p.** *semantice*, denumite şi *antinomii* semantice şi b) **p.** *formale*. **P.** semantice apar prin identificarea ilicită a sensurilor a două enunţuri diferite prin nivele deosebite de generalitate a limbajelor în cadrul cărora sînt constituite, primul la nivelul limbajului-obiect, al doilea la nivelul *metalimbajului*, al *limbajului* care vorbeşte despre primul limbaj. Un **p.** semantic este cel

Scanned with OKEN Scanner

cunoscut sub numele de **p.** „mincinosului“: Spun: „eu mint“. Se pune întrebarea ce fac cînd spun „eu mint“: mint sau spun adevărul? Dacă mint cînd spun „eu mint“, înseamnă că, de fapt, nu mint, ci spun adevărul. Dacă, în schimb, spun adevărul cînd spun „eu mint“, atunci este evident că eu mint. Rezultă ca adevărate, fiind demonstrate, două enunțuri contradictorii: a) dacă e o minciună că „eu mint“, atunci nu mint, atunci spun adevărul, și b) dacă este adevărat că „eu mint“, atunci nu spun adevărul, ci mint. Deci cînd mint spun adevărul și cînd spun adevărul mint. Apariția acestui **p.** se datorește confuziei de sens a două enunțuri diferite: 1) enunțul „eu mint“, constituit la nivelul limbajului obiect și care vorbește despre o stare de fapt, acțiunea de a minți, și 2) enunțul „mint că «eu mint»“, constituit la nivelul metalimbajului și în care nu se vorbește despre o stare de fapt, ci despre enunțul „eu mint“, pe care îl declar prin aceasta fals. Acest lucru este evident și prin aceea că în enunțul din metalimbaj, „mint că «eu mint»“, enunțul din limbajul-obiect „eu mint“ este numai o parte a acestuia, și anume obiectul despre care vorbesc. Prin aceasta **p.** amintit cade. **P.** *formale* se ivesc prin ducerea la limită a anumitor concepte și prin *absolutizarea* acestor limite. Un exemplu de acest fel de **p.** este cel cunoscut sub numele de **p.** „bărbierului“. Dacă consider că „există un bărbier care bărbierește numai pe toți aceia care nu se bărbieresc singuri“, se pune întrebarea: acest bărbier se bărbierește pe sine sau nu? Dacă acest bărbier se bărbierește pe sine, înseamnă că el nu face parte din clasa tuturor acelora care nu se bărbieresc singuri, și întrucît, așa după cum s-a arătat, el îi bărbierește numai pe aceia, rezultă că el nu se bărbierește pe sine. Dacă însă el nu se bărbierește pe sine, rezultă că el face parte din clasa celor care nu se bărbieresc singuri și deci se bărbierește singur. Apare și aici evidentă contradicția: dacă se bărbierește singur, atunci nu se bărbierește pe el însuși și dacă nu se bărbierește singur, atunci se bărbierește pe el însuși. Această contradicție a apărut prin aceea că alcătuirea *clasei* „tuturor celor care nu se bărbieresc singuri“ s-a efectuat printr-o maximă limitare și prin absolutizarea acestei limite („bărbierul respectiv bărbierește numai pe toți aceia care...“). Analiza **p.** este importantă, deoarece apariția lor s-a produs în legătură cu probleme de fundament ale logicii (în problema definirii enunțului adevărat) și ale matematicii (cele expuse și analizate de G. Cantor, C. Burali-Forti, B. Russell, E. Zermelo ș.a.) și deoarece existența lor dovedește caracterul dialectic al cunoașterii și necesitatea de a înlătura atît indistincția dintre diferite nivele de generalitate, cît și tendința de a rupe formalul de conținut și de a-l izola ca absolut. **P.** *cosmologice*, dificultăți sau contradicții care apar în extrapolarea legilor fizicii la Universul în întregul său. Cele mai cunoscute **p.** *cosmologice* sînt cel fotometric și cel gravitațional (uneori lor li se adaugă și ipoteza „morții termice a Universului“). **P.** fotometric, de ex., apare astfel: pare natural să se presupună că peste tot, în spațiul infinit al Universului, au existat întotdeauna stele luminoase și că densitatea lor în ansamblu este diferită de zero; în aceste condiții, sfera cerească ar trebui să strălucească orbitor, asemenea suprafeței soarelui; în realitate, luminozitatea ei este, noaptea, de milioane de ori mai mică. Aceste **p.** *cosmologice* nu mai apar în cadrul teoriei relativității. Ipotezele cosmologice admise astăzi rezolvă asemenea **p.** *cosmologice*. **P.** *cosmologice* au înainte de toate o valoare *euristică* în dezvoltarea *cosmologiei*.

PARALELISM PSIHOFIZIOLOGIC, concepție dualistă care consideră că fenomenele *fiziologice* și cele psihice ar reprezenta două serii de fenomene paralele, fără relații cauzale între ele. Este numit și *paralelism psihofizic*.

Scanned with OKEN Scanner

PARALOGISM (În logică), *sofism* săvîrşit fără intenţia de a induce în eroare. **P.** sînt datorate, în cea mai mare parte limbajului impropriu folosit. Studiul lor a stimulat mai exacta cunoaştere şi definire a sensurilor diferite ale aceluiaşi cuvînt sau ale unor cuvinte deosebite.

PARAPSIHOLOGIE, v. METAPSIHIC.

PARATAXĂ, v. SOFISM.

PARETO, Vilfredo Federico Damaso (1848—1923), sociolog şi economist italian. Opera lui **P.** constituie, din perspectivă epistemologică, o încercare de a aşeza economia politică şi sociologia pe baze matematice şi logico-experimentale, în strînsă analogie cu ştiinţele naturii. **P.** defineşte *sociologia* ca ştiinţă a *acţiunilor umane*, clasificate de el în acţiuni logice şi nonlogice (dar nu neapărat ilogice), după cum raporturile logice între mijloace şi scop se instituie în conştiinţa „actorului" sau în realitate, independent de conştiinţa acestuia. În cazul acţiunilor nonlogice, predominante după opinia lui **P.**, *scopul* obiectiv diferă de cel subiectiv, deşi oamenii, „raţionalizînd" scopurile caută să le dea o aparenţă logică. Astfel, ansamblul ideilor, teoriilor etc. care caută să justifice acţiunile non-logice, constituie „derivaţiile", adică elemente acţionale variabile, spre deosebire de elementele acţionale constante, numite „reziduuri", care sînt un fel de instincte fundamentale ale omului. **P.** a conceput societatea ca un sistem plurideterminat, în stare de *echilibru*. Ca apărător al liberalismului economic şi al proprietăţii private asupra mijloacelor de producţie, **P.** este un gînditor conservator, iar ca autor al unei teorii a „circulaţiei *elitelor*", este invocat de cercurile elitiste cele mai retrograde. *Op. pr.:* „Manual de economie politică" (1907), „Sistemele socialiste" (1901—1902), „Tratat de sociologie generală" (2 vol., 1916).

PARMENIDE din Eleea (sfîrşitul sec. 6—începutul sec. 5 î.e.n.), filozof grec, cel mai de seamă reprezentant al *Şcolii eleate*. **P.** concepe, în mod nedialectic, un *„existent"* unic, imobil, continuu şi neschimbător. Cunoaşterea senzorială („calea opiniei"), prin care lumea ne apare multiplă, diversă şi schimbătoare, este înşelătoare; existentul poate fi cunoscut numai prin raţiune („calea adevărului"). Ontologia lui **P.** este preponderent materialistă; concepţia sa despre cunoaştere, în măsura în care **P.** rupe cunoaşterea logică de cea senzorială şi manifestă neîncredere în aceasta din urmă, înclină spre idealism. Totodată, în tezele lui **P.** sînt implicate legile logicii formale, care aveau să fie enunţate mai tîrziu de Aristotel.

PARSONS, Talcott (n. 1902), sociolog american, reprezentant de seamă al structural-funcţionalismului. A dezvoltat o teorie a „acţiunii sociale". Conform acesteia, *acţiunile umane* trebuie analizate sociologic printr-un sistem de concepte menite să reflecte încercările individului de a-şi reprezenta în mod conştient comportările şi situaţiile diverse în care acţionează. În teoria lui **P.** schema mijloace-scopuri deţine un loc central. Sistemului social, ca *totalitate* structural-funcţională, îi sînt proprii patru nivele de organizare: 1) primar sau tehnic, 2) managerial, 3) instituţional şi 4) societal. Aceste nivele se repartizează în jurul a două axe de diferenţiere sau de orientare: axul intern-extern (raportul natură-societate) şi diviziunea muncii. **P.** consideră că diferitele nivele de organizare a societăţii sînt orientate spre realizarea a patru funcţii sociale fundamentale: 1) funcţia de integrare, 2) funcţia de adaptare, 3) funcţia de atingere a scopurilor, 4) funcţia de păstrare a formelor structurale şi de conducere a tensiunilor sociale. Schemele conceptuale preconizate de **P.** au un caracter abstract şi consideră societatea în mod static, fără să fie în măsură să explice şi să surprindă dinamica dezvoltării şi schimbării sociale, mecanismul trecerii de la

Scanned with OKEN Scanner

o stare a societăţii la alta. Teoria „acţiunii sociale", deşi contribuie substanţial la construirea aparatului noţional prin care se poate surprinde structura şi mecanismul acţiunilor umane şi urmăreşte explicarea proceselor de socializare a individului, rămîne tributară *psihologismului*, mai ales în înţelegerea primelor etape ale formării *personalităţii* şi nu dezvăluie temeiurile fundamentale (sociale) ale acţiunii umane. *Op. pr.:* Teorii ale acţiunii sociale" (1937), „Sistemul social" (1951), „Structură şi proces în societăţile moderne" (1960), „Teorii despre societate" (2 vol., 1961), „Structură socială şi personalitate" (1964).

PARTE, v. ÎNTREG ŞI PARTE.

PARTICULAR, v. GENERAL-PARTICULAR; SINGULAR.

PARTINITATE, însuşire definitorie a oricărei *ideologii* exprimînd apartenenţa ei de clasă, orientarea ei în conformitate cu interesele fundamentale ale clasei de pe poziţiile căreia este elaborată. Relaţia dintre **p.** şi *obiectivitate* este condiţionată de raportul dintre cerinţele *progresului* istoric şi *interesele* fundamentale ale clasei căreia îi aparţine respectiva ideologie într-un anumit moment istoric. Dacă o **p.** retrogradă exclude, de regulă, obiectivitatea, o **p.** progresistă tinde să coincidă cu aceasta. **P.** comunistă realizează pe deplin această coincidenţă, întrucît interesele clasei muncitoare concordă integral cu legile progresului, cu tendinţele obiective ale procesului revoluţionar contemporan. **P.** comunistă presupune aprecierea oricăror evenimente de pe poziţiile consecvent revoluţionare ale clasei muncitoare, ale partidului său revoluţionar, adeziunea deplină la ideologia lui Marx, efortul pentru continua ei dezvoltare creatoare, pentru traducerea fermă în viaţă a principiilor ei, deschiderea fără rezerve spre adevăr, receptivitatea neîngrădită faţă de *noul* autentic, lupta hotărîtă împotriva a tot ce este retrograd, potrivnic progresului, împotriva ideologiilor neştiinţifice, ostile intereselor oamenilor muncii. **P.** comunistă este ireductibil opusă *obiectivismului*.

PASCAL, Blaise (1623—1662), matematician, fizician, scriitor şi filozof francez. A adus contribuţii valoroase în domeniile fizicii, geometriei, calculului infinitezimal, aritmeticii, teoriei numerelor, algebrei, calculului *probabilităţilor*. În 1654, s-a retras la mănăstirea jansenistă Port-Royal, renunţînd la cercetările ştiinţifice şi preocupîndu-se cu precădere de problemele moralei şi ale filozofiei. Gîndirea sa în genere oscilează între *raţionalism* şi *scepticism*, între ştiinţă şi religie. În celebrele sale „Scrisori provinciale" (1656—1657, trad. rom. 1973), el denunţă cu vigoare logică impresionantă *cazuistica* iezuiţilor. Totodată, **P.** a opus speculaţiilor scolastice o serie de condiţii logice-metodologice severe ale cercetării ştiinţifice. „Cugetările" sale (postum, 1670, trad. rom. 1967) relevă un profund şi fin observator al sufletului omenesc. Deşi a recunoscut că existenţa lui Dumnezeu nu poate fi demonstrată raţional, **P.** a invocat pretinsul avantaj al opţiunii pentru credinţă, formulînd vestitul său „pariu", potrivit căruia, „dacă Dumnezeu nu există, nu pierdem nimic, iar dacă există, cîştigăm totul". În ciuda afirmării slăbiciunii iremediabile a omului, **P.** proclamă superioritatea lui ca fiinţă gînditoare asupra universului: „Omul nu este decît o trestie, cea mai fragilă din natură, dar este o trestie gînditoare". Prin consacrarea *„spiritului de finețe"* menit să compenseze *„spiritul de geometrie"*, **P.** se opunea mărginirii raţionale şi mecaniciste a timpului, pledînd pentru aprecierea afectivităţii ca dimensiune valorică. „Logica inimii" proclamată de **P.,** în care îşi află sursele „etica valorilor", îndeosebi etica lui M. Scheler, este revendicată, ca atare, şi de *existenţialismul* contemporan.

Scanned with OKEN Scanner

PASEISM (fr. *passé* „trecut"), pasiune exagerată pentru trecut, proprie *romantismului* şi unor concepţii conservatoare din domeniul filozofiei istoriei şi filozofiei culturii, care preconizează întoarcerea omenirii în mod anacronic la epoci revolute, istoric depăşite (orînduirea patriarhală, evul mediu etc.). V. şi *neomedievalism*.

PATOLOGIE SOCIALĂ, termen sociologic folosit în înţelesuri diferite. În cadrul concepţiilor organiciste, fenomenele sociale considerate aberante sînt asemănate celor de patologie biologică, socotite deci ca „boli sociale", ca aspecte morbide, monstruoase, cărora trebuie să li se găsească o „terapie socială". În concepţia lui Durkheim, problema **p.s.** este pusă fie în termenii „normal" şi „anormal" (în sens de normalitate statistică), fie cu referire la anumite *norme* morale valabile într-o anumită societate. În cadrul concepţiilor sociologice contemporane, termenul de „patologie" şi concepţiile aferente sînt, de regulă, abandonate, ele fiind considerate aprecieri subiectiviste ale fenomenelor sociale şi nu constatări obiective, integrabile într-o interpretare ştiinţifică.

PATRIARHAT (lat. *pater* „tată" şi gr. *arhe* „conducere"), termen referitor la marile familii tribale şi aplicat apoi tuturor societăţilor în care există familii similare mari, cuprinzînd multiplii colaterali, sub conducerea unui singur şef de sex masculin. În comuna primitivă, odată cu apariţia epocii bronzului şi cu primele începuturi ale epocii fierului, *matriarhatul* dispare, bărbatul dobîndind un rol predominant în viaţa economică şi războinică. Filiaţia se stabileşte acum patriliniar şi grupul familial devine patrilocal. Femeia îşi vede mărginită activitatea în cadrul gospodăriei casnice, decade din vechile sale drepturi patrimoniale şi sociale, devine obiect de stăpînire a bărbatului, care strînge în „familia" sa mai multe soţii, sclavi şi sclave. Familia mare patriarhală, cuprinsă în organizaţii gentilice mai vaste, este caracteristică atît popoarelor nomade pastorale, cît şi celor agricole, trăind pe baza stăpînirii în comun a pămîntului. Cînd ginţile agricole se teritorializează şi capătă forma obştilor săteşti, sistemul de organizare socială pe bază de filiaţie cedează locul unui nou mod de organizare, determinat de relaţii de proprietate individualizată pe grupe familiale restrînse, **p.** se dezagregă, făcînd loc unor familii monogame restrînse.

PATRIOTISM, complex de stări şi fapte de conştiinţă, înmănunchind sentimente şi convingeri privind integrarea şi apartenenţa la o comunitate social-politică, la tradiţia istorică şi culturală a unei ţări, reflectînd dragostea faţă de patrie, devotamentul pentru interesele poporului. **P.,** ca element al conştiinţei politico-morale şi ca acţiune socială practică, este condiţionat social-istoric şi are, în diferite epoci, un conţinut deosebit. Rolul ideilor şi sentimentelor patriotice în procesul social-istoric s-a manifestat în anumite forme încă din antichitate, dar s-a accentuat considerabil abia în perioada formării *naţiunii*, cînd *burghezia*, luptînd împotriva feudalismului şi a fărîmiţării feudale, a militat pentru formarea şi consolidarea *statului* naţional şi a promovat ideile **p.** Spre deosebire de **p.** claselor exploatatoare, predispus spre tranzacţii atunci cînd interesele înguste de clasă pot fi astfel favorizate, expresia cea mai consecventă a **p.** este întruchipată în atitudinea *maselor populare*, luptătoare dintotdeauna pentru libertate şi progres social. În procesul revoluţionar al construirii societăţii socialiste apare şi se dezvoltă **p.** *socialist*, generat de noua orînduire şi de transformările socialiste în ansamblul conştiinţei maselor. Ridicînd pe o treaptă superioară tradiţiile patriotice înaintate, revoluţionare ale poporului, **p.** socialist are un temei nou: patria socialistă liberă şi independentă, ale cărei bogăţii şi destine sînt stăpînite de

Scanned with OKEN Scanner

popor, căruia îi aparţine şi întreaga putere politică în stat. **P.** se îmbogăţeşte cu noi valori politice şi morale, îmbinînd armonios dragostea tradiţională a maselor faţă de patrie cu devotamentul faţă de cauza socialismului şi comunismului. **P.** socialist are un caracter militant, constituind un important factor de cimentare şi de omogenizare a naţiunii socialiste, un puternic factor al progresului noii orînduiri sociale. **P.** socialist presupune dăruirea de sine neprecupeţită a fiecărui om al muncii în cadrul efortului general pentru sporirea avuţiei naţionale, a proprietăţii socialiste, pentru înfăptuirea politicii partidului comunist, politică pe deplin corespunzătoare intereselor vitale ale întregii naţiuni. **P.** socialist cere fiecărui cetăţean să fie oricînd gata pentru a face totul, pînă la supremul sacrificiu pentru apărarea libertăţii, independenţei şi integrităţii ţării, pentru salvgardarea cuceririlor revoluţionare ale poporului. „Patriotismul, dragostea şi devotamentul faţă de ţară sînt o expresie a conştiinţei revoluţionare comuniste, expresia îndatoririi de onoare a fiecărui comunist, a fiecărui om al muncii faţă de glia strămoşească şi faţă de noua societate“ (Nicolae Ceauşescu). **P.** socialist este principial opus oricărei îngustimi naţionale, respinge şi condamnă *naţionalismul* şi şovinismul de orice fel, inegalităţile sau discriminările naţionale şi rasiale, militează pentru deplina egalitate în drepturi a tuturor oamenilor muncii, fără deosebire de naţionalitate, pentru frăţie în munca şi lupta comună. **P.** socialist presupune întărirea prieteniei cu toate popoarele ţărilor socialiste, cu popoarele ţărilor în curs de dezvoltare, cu toate popoarele lumii, participarea activă la lupta pentru cauza păcii şi colaborării. **P.** socialist implică respectul faţă de sentimentele naţionale ale popoarelor, pentru libertatea şi independenţa lor. Opunîndu-se *cosmopolitismului* şi militînd pentru solidaritatea frăţească cu oamenii muncii de pretutindeni, cu toate popoarele, **p.** socialist se îmbină armonios cu *internaţionalismul*. V. şi *Codul principiilor şi normelor muncii şi vieţii comuniştilor, ale eticii şi echităţii socialiste*.

PATRISTICĂ (lat. *pater* „părinte“), doctrină teologică-filozofică elaborată în sec. 2—8 de „părinţii bisericii“ („patres ecclesiae“) prin care s-au pus bazele dogmaticii şi cultului creştin. **P.** are o ramură latină (occidentală) şi una greacă (orientală). Ea completează Biblia, alcătuind, pentru ortodocşi şi catolici, „sfînta tradiţie“ a *creştinismului*, respinsă de protestanţi. Începînd din sec. 3, **p.** s-a sprijinit pe filozofia neoplatonică (Augustin), pe care a încercat s-o subordoneze teologiei, deschizînd astfel drum *scolasticii* medievale. Noţiunea de **p.** este redată uneori prin cea de *patrologie*, care desemnează obişnuit disciplina consacrată studiului doctrinei şi vieţii „părinţilor bisericii“.

PATTERN, v. **ICONIC** *(semn* i.); **MODEL.**

PAULSEN, Friedrich (1846—1908), filozof german, reprezentant al „metafizicii critice“ *neokantiene*, pedagog şi etician. În polemică cu materialismul, **P.** a susţinut o ontologie idealistă, întemeiată pe ideea *paralelismului psiho-fizic* (psiho-fiziologic), precum şi teza unei „cunoaşteri raţionale“ compatibilă cu *credinţa*. Filozofia însăşi ar avea ca sarcină, după **P.**, cercetarea istorică a „medierii dintre ştiinţă şi credinţă“. Interpretînd filozofia lui Kant şi istoria filozofiei în genere, în această perspectivă, **P.** sesizează însă problematica specifică filozofiei, unitatea procesului istorico-filozofic şi a formelor fundamentale ale culturii. **P.** are contribuţii notabile în elaborarea *eticii* ca sistem categorial şi în tratarea interacţiunii dintre etic şi *etos*, etic şi moravurile colectivităţilor umane istorice concrete. Cu deschideri spre o

Scanned with OKEN Scanner

analiză sociologică, **P.** tratează problemele familiei, şcolii şi educaţiei, evidenţiind necesitatea *muncii* ca factor de progres moral şi educativ-formativ, susţinînd, în genere, punctul de vedere al pedagogiei sociale şi al unui neoumanism pus pe baze criticiste. *Op. pr.:* „Istoria învăţămîntului erudit" (1885), „Sistemul eticii" (2 vol., 1889), „Introducere în filozofie" (1892, trad. rom. 1920), „Immanuel Kant" (1898), „Pedagogie" (postum, 1909).

PAVLOV, Ivan Petrovici (1849—1936), neurofiziolog sovietic, ale cărui descoperiri şi teorii au avut o mare influenţă asupra ştiinţelor medicale şi psihologiei. Prin descoperirea *reflexului condiţionat*, **P.** a deschis o cale nouă în cercetarea experimentală a activităţii creierului, în explicarea *comportamentului* animalelor şi a psihicului uman. **P.** şi colaboratorii săi au descoperit o serie de fenomene şi legi ale activităţii emisferelor cerebrale (inducţia corticală, iradierea şi concentrarea excitaţiei şi inhibiţiei etc.), contribuind la înţelegerea mecanismelor neurofiziologice ale unor fenomene şi funcţii psihice. Concepţia sa despre activitatea nervoasă superioară are la bază principiul determinismului, principiul analizei şi sintezei (fiziologice) şi cel al structuralităţii. **P.** a adus în sprijinul filozofiei materialiste un vast material ştiinţific, verificat experimental, care arată că funcţiile cerebrale şi psihice au un substrat material (printr-o adaptare dinamică a funcţiilor la structurile neuronale). *Op. pr.:* „Prelegeri despre activitatea emisferelor cerebrale" (1927, trad. rom. 1951).

PAVLOV, Todor Dimitrov (1890—1977), filozof marxist şi om politic bulgar, preşedinte al Academiei Bulgare de Ştiinţe între anii 1947—1962, iar în ultimii 14 ani preşedinte onorific. A desfăşurat o activitate teoretică multilaterală în domeniile *filozofiei, esteticii, eticii, logicii, filozofiei ştiinţelor naturii, ateismului ştiinţific, sociologiei*, istoriei şi criticii literare, pedagogiei etc. Numeroase dintre lucrările sale au fost consacrate problemelor interdependenţei dintre filozofie şi ştiinţele particulare, aprofundării teoriei *reflectării*, problemelor de *gnoseologie* şi de metodologie generală, criticii unor curente ale filozofiei burgheze (rehmkeismul, bergsonismul, *anarhismul, kantianismul, freudismul, pozitivismul).* După **P.,** filozofia lui Marx este baza metodologică a ştiinţelor particulare, metoda generală de cunoaştere a multilateralităţii lumii, opusă *empirismului, relativismului* şi *agnosticismului;* lipsită de perspectiva metodologică a filozofiei marxiste, *ştiinţa* pierde legătura cu complexitatea dialectică a lumii; la rîndul ei, lipsită de legătura cu ştiinţele particulare, *filozofia* se transformă într-un joc steril al unor abstracţii fără conţinut. **P.** consideră ca obiect al filozofiei raportul dintre existenţă şi conştiinţă, defineşte *materialismul istoric* ca o latură relativ independentă a filozofiei lui Marx, ca filozofia sau logica dezvoltării social-istorice, iar sociologia ca ştiinţa particulară despre structura societăţii. A argumentat amplu „ipoteza logică" a lui Lenin asupra reflectării ca însuşire generală a materiei şi a evidenţiat însemnătatea ei metodologică atît pentru explicarea genezei conştiinţei, cît şi pentru înţelegerea procesului de constituire şi devenire a ştiinţelor. *Op. pr.:* „Probleme fundamentale ale teoriei cunoaşterii", „Materialismul şi alte doctrine filozofice", „Teoria reflectării", „Filozofia materialist-dialectică şi ştiinţele particulare", „Informaţie, reflectare şi creaţie", „Teoria generală a artei", „Despre unitatea dialectică dintre darvinism şi genetică".

PĂTRATUL LOGIC, schemă mnemotehnică alcătuită de filozoful roman Boethius (480—524) cu scopul de a

Scanned with OKEN Scanner

reprezenta şi a uşura memorizarea raporturilor dintre judecăţile de predicaţie *A*, *E*, *I* şi *O*:

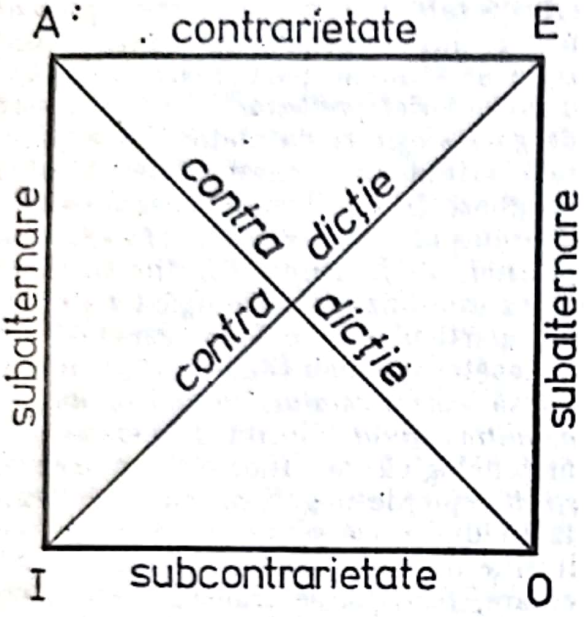

Aceste raporturi sînt: de *contrarietate* între judecăţile *A* şi *E*, de *subalternare* între judecăţile *A* şi *I*, pe de o parte, şi judecăţile *E* şi *O*, pe de altă parte, de *contradicţie* între judecăţile *A* şi *O* şi între judecăţile *E* şi *I* şi de *subcontrarietate* între judecăţile *I* şi *O*. În evul mediu, această schemă a fost folosită şi în scopul reprezentării şi memorizării raporturilor dintre judecăţile modale, raporturi în genere analoage celor dintre judecăţile de predicaţie.

PĂTRĂŞCANU, Lucreţiu (1900—1954), sociolog, jurist, filozof şi om politic român, activist şi conducător de seamă al P.C.R. Şi-a dat doctoratul la Leipzig cu teza „Chestiunea agrară în România" (1924). A intrat la 19 ani în mişcarea socialistă, activînd ulterior în rîndurile partidului comunist şi ale conducerii lui. Arestat în 1948, condamnat la moarte şi executat, reabilitat în 1968. Ca sociolog, s-a preocupat îndeosebi de cercetarea, în lumina principiilor materialismului istoric, a genezei şi evoluţiei procesului de formare a României moderne. În volumul „Un veac de frămîntări sociale. 1821—1907" (1945), **P.** a demonstrat, de pe aceleaşi poziţii, că apariţia şi dezvoltarea capitalismului românesc nu se datoresc, aşa cum s-a crezut, factorilor economici externi (tratatul de la Adrianopol din 1829) sau ideologici externi (influenţa ideilor revoluţionare din Apus), ci unor factori determinanţi interni. În lucrările „Probleme de bază ale României" (1944) şi „Sub trei dictaturi" (1944), **P.** a studiat aspecte importante ale situaţiei social-politice şi economice a României din perioada 1920—1944, realizînd o remarcabilă sinteză sociologică, de pe poziţiile socialismului ştiinţific, a tendinţelor economice, sociale şi politice din societatea românească. În volumul „Curente şi tendinţe în filozofia română" (1946), pornind de la înţelegerea funcţiei sociale a filozofiei, a examinat critic, nu fără unele limite, gîndirea lui V. Conta precum şi diferitele orientări filozofice manifestate în România interbelică, cărora le-a opus materialismul dialectic ca direcţie ştiinţifică în cugetarea filozofică.

PÂRVAN, Vasile (1882—1927), istoric, arheolog şi gînditor român. A încercat să realizeze o sinteză a *neohegelianismului* şi *neokantianismului* în domeniul filozofiei istoriei, punînd la baza dezvoltării istorice factori de natură cultural-spirituală. Istoria este, după **P.,** *devenirea* vieţii oamenilor şi se înfăptuieşte prin „ritmul" spiritual, parte integrantă din ritmica universală. Obiectul istoriei îl constituie, după **P.,** raporturile reciproce dintre mase şi individ, dintre materie şi spirit, animalitate şi umanitate, natură şi cultură. Istoricul, afirmă **P.,** transformă fenomenele în fapte istorice prin atitudinea sa creatoare, atribuindu-i anumite conţinuturi şi forme. Ca gînditor umanist, **P.** a criticat tot ceea ce se opunea libertăţii spirituale a individului. El a combătut şovinismul şi a respins *cosmopolitismul*, în care vedea anihilarea sentimentului creator de cultură originală. *Op. pr.:* „Idei şi forme istorice" (1920), „Memoriale" (1923).

Scanned with OKEN Scanner

PEANO, Giuseppe (1858—1932), matematician italian, unul dintre promotorii *logicii simbolice*, pe care a numit-o *logistică*. A definit principalele concepte ale calculului propoziţional şi a creat un sistem de semne specifice *calculului logic*. A formulat pentru prima dată axiomatica teoriei numerelor naturale. *Op. pr.:* „Principiul aritmeticii expus după o nouă metodă" (1889), „Despre conceptul de număr" (1891), „Studii de logică matematică" (1897), „Formularul matematicilor" (5 vol., 1895—1908).

PEDAGOGIE (gr. *paid* „copil" şi *agoge* „conducere"), teoria sau ştiinţa educaţiei. A apărut mai întîi sub forma unor sfaturi şi idei menite să călăuzească pe părinţi şi educatori în creşterea copiilor. Cu I.A. Comenius (Komensky), **p.** începe să se dezvolte ca disciplină sistematică, îndeosebi ca teorie generală a învăţămîntului (didactica). La sfîrşitul sec. 18 şi în secolul următor, **p.** se dezvoltă ca teorie a învăţămîntului, bazată pe psihologie şi etică, folosind, între altele, ideile lui J. Locke, J.-J. Rousseau, J.H. Pestalozzi şi J. Fr. Herbart. În această perioadă, dezvoltarea **p.** a fost stimulată de sporirea continuă a reţelei şcolilor de stat de toate gradele. După 1900, tendinţele de scientizare au condus la întemeierea **p.** experimentale. În prezent **p.** se dezvoltă ca o ştiinţă a învăţămîntului *informaţional* (instructiv), a învăţămîntului *educaţional* (a educaţiei pentru formarea multilaterală a personalităţii) şi a învăţămîntului *formaţional* (orientat spre cultivarea multilaterală a capacităţilor şi disponibilităţilor fizice, morale, intelectuale, voliţionale ale tinerilor şi spre realizarea profilului lor profesional). **P.** are un obiect de studiu complex: probleme fundamentale ale învăţămîntului şi educaţiei, ale formării profilului profesional al tinerilor şi adulţilor, ale factorilor educativi şi ale instituţiilor instructiv-educative. Ramuri ale **p.** sînt: antropologia filozofico-pedagogică, axiologia pedagogică, psihologia pedagogică, sociologia pedagogică şi biologia pedagogică. **P.** cuprinde didactica generală şi specială, care se ocupă cu următoarele probleme: învăţămîntul şi sarcinile lui, conţinutul învăţămîntului, principiile învăţămîntului, formele de învăţămînt, metodele şi mijloacele de învăţămînt, studiul individual al elevilor, învăţătorul (profesorul), şcoala şi cadrul material al desfăşurării procesului instructiv-educativ. O componentă a **p.** o constituie şi *teoria educaţiei*, care studiază în primul rînd educaţia şi constantele ei (educaţia intelectuală, morală, estetică, tehnico-profesională şi fizică). Teoria educaţiei cercetează, de asemenea, şi educaţia preventivă, asistenţa educativă, învăţămîntul şi educaţia extraşcolară, postşcolară, educaţia prin intermediul organizaţiilor de tineret, precum şi educaţia adulţilor (andragogica), care, în urma revoluţiei ştiinţifico-tehnice, tinde să devină o educaţie permanentă. O ramură importantă a **p.** moderne este şi studiul *politicii şcolare*, care se ocupă de organizarea şcolii şi planificarea învăţămîntului în conformitate cu nevoile societăţii. **P.** s-a diversificat în **p.** teoretică şi **p.** practică sau aplicată, în **p.** generală şi profesională, apoi în **p.** vîrstelor, a familiei şi a grădiniţelor de copii (preşcolari), **p.** şcolară, **p.** învăţămîntului superior şi **p.** adulţilor. Acestora li se adaugă istoria **p.** cu cele două ramuri ale ei: istoria **p.** naţionale şi istoria **p.** universale. În **p.** se deosebesc azi mai multe direcţii de cercetare: *psihologică*, *experimentală*, *obiectuală*, *sociologică*, *comparată*, *a culturii* şi *specială* (privitoare la copiii deficienţi). Unii autori consideră tot ca **p.** speciale şi **p.** *sociologică*, **p.** *cibernetică*. În România se dezvoltă, după 23 August 1944, **p.** *socialistă*. Aceasta stabileşte ca scop al educaţiei, în spiritul socialismului ştiinţific, formarea personalităţii multilateral dezvoltate; concepe şcoala ca factor principal al educaţiei şi preconizează un învăţămînt realist-ştiinţific, legat de cercetare şi producţie, care să contribuie la educarea prin muncă şi pentru muncă a tineretu-

Scanned with OKEN Scanner

lui, la formarea unei concepţii ştiinţifice despre natură, societate şi om. În anii de după Eliberare, în ţara noastră au apărut lucrări din diverse domenii ale p. ca: A. Mănolache, „Disciplina, libertatea şi autoritatea în educaţie" (1947); V. Popeangă, „Presa pedagogică în Transilvania. 1860—1918" (1966); S. Stoian, „Metodologia comparativă din educaţie şi învăţămînt" (1970); O. Şafran, „Instrucţie şi educaţie" (1970); Gh. Părnuţă, „Istoria învăţămîntului şi gîndirea pedagogică din Ţara Românească. Sec. XVII — XIX" (1971); S. Stoian, „Educaţie şi societate" (1971), „Educaţie şi tehnologie" (1972); I. Cerghit, „Mass-media şi educaţia tineretului şcolar" (1972); Colectiv (A. Dancsuly, D. Salade — sub red. —, R. Triteanu, M. Jamsen, I. Radu, R. Ciurea, D. Varna), „Educaţia şi contemporaneitatea" (1972); A. Chircev, „Educaţia moral-politică a tineretului" (1974); D. Todoran, „Individualitate şi educaţie" (1974); V. Ţîrcovnicu, „Pedagogia generală" (1975); Şt. Bârsănescu, „Unitatea pedagogiei contemporane ca ştiinţă a educaţiei" (1976).

PEDAGOGIE SOCIALĂ, ramură a pedagogiei care studiază determinismul social al fenomenelor educaţionale concepute ca procese de formare a *omului* în, prin şi pentru societate. În lucrările de specialitate se mai vorbeşte şi de „sociologia educaţiei" ca şi de „pedagogia sociologică", termeni cu conţinut asemănător, dar nu identic. Termenul de **p.s.** a apărut mai întîi (P. Natorp, P. Bergmann, P. Barth ş.a.) ca expresie a reacţiei care a avut loc la finele secolului trecut, împotriva pedagogiei individualiste. Omul este considerat o fiinţă eminamente socială, formarea şi dezvoltarea lui fiind de neconceput în afara societăţii, a culturii şi a istoriei. Puţin mai tîrziu a apărut termenul de „sociologia educaţiei", definit şi răspîndit de E. Durkheim şi şcoala sa. Durkheim socoteşte educaţia o „socializare metodică a tinerei generaţii", iar sociologia educaţiei, o ramură a sociologiei. Pedagogia n-ar fi după Durkheim o ştiinţă adevărată (o „ştiinţă pură"), deoarece nu s-ar ocupa cu „judecăţi de realitate" şi „legi", ci cu „judecăţi de valoare şi norme". După el, pedagogia e o „ştiinţă practică", avînd strînse relaţii cu sociologia şi psihologia. Sociologia educaţiei studiază, de fapt, fenomenul educativ din punct de vedere sociologic, ca teorie a integrării sociale a tineretului. Cel de-al treilea termen („pedagogia sociologică" sau „sociopedagogia") a fost propus de pedagogul Georges Rouma (1914). Sociopedagogia studiază fenomenul educativ ca fenomen specific de formare conştientă a omului, conform unui *scop (model)* propus de o societate dată, ea fiind o disciplină pedagogică de ramură. Aşadar, dintre cei trei termeni, cel de **p. s.** are sfera cea mai largă, el referindu-se la orice aspect sau acţiune educativă care implică societatea.

PEIRCE, Charles Sanders (1839—1914), filozof, logician, matematician şi naturalist american. A iniţiat, în deceniul 8 al sec. 19, *pragmatismul*, pe care îl numea „pragmaticism". După el, ideile şi noţiunile sînt simple „credinţe" care ne călăuzesc în acţiune, iar sensul unei idei se reduce la consecinţele ei practice *(principiul lui* **P.).** Gnoseologia sa idealist-subiectivă se îmbină cu o ontologie idealist-obiectivă cu influenţe religioase. **P.** a adus contribuţii importante în teoria *probabilităţii* şi în logica relaţiilor. A elaborat, independent de Frege, calculul cu predicate. Lucrările sale în domeniul teoriei *semnelor* au contribuit la constituirea *semioticii*, ale cărei principii le-a formulat. *Op. pr.:* „Cum să facem ideile noastre mai clare" (1878), „Despre algebra logicii" (1880), „Studii de logică" (1883), „Logica regenerată" (1896).

PENTRU SINE *(fiinţă* **p.s.),** termen hegelian care desemnează un moment al dialecticii *fiinţei*, şi anume calitatea

Scanned with OKEN Scanner

ajunsă la împlinire, desăvîrşită, fiinţa infinită: cel mai apropiat exemplu al *fiinţei* **p.s.** este, la Hegel, *conştiinţa de sine*. Prin extensiune: conştiinţa propriei capacităţi de cunoaştere, pe care fiinţa conştientă o are despre ea însăşi, în opoziţie cu fiinţa *în sine*. O clasă socială devine o clasă **p.s.** cînd dobîndeşte conştiinţa intereselor sale fundamentale, a locului ei în sistemul relaţiilor sociale şi în ansamblul procesului istoric. V. şi *în sine; sinele*.

PERCEPŢIE, proces psihic prin care obiectele şi fenomenele din realitate, acţionînd nemijlocit asupra organelor de simţ, sînt reflectate în totalitatea însuşirilor lor ca un întreg unitar; *imaginea* care este rezultatul acestui proces. Spre deosebire de *senzaţie*, care reflectă o însuşire sau alta a unui obiect, **p.** reflectă obiectul în ansamblul său. La om, **p.** reprezintă o modalitate principală a cunoaşterii senzoriale, în timp ce senzaţia are doar un rol constitutiv în dezvoltarea filogenetică şi ontogenetică a acestui nivel de cunoaştere. **P.** se bazează pe experienţa anterioară a omului şi pe raportarea obiectului perceput la o anumită categorie de obiecte; de aceea în procesul **p.** se reflectă *semnificaţia* de ansamblu a obiectului respectiv şi nu însuşirile separate ale acestuia. Cercetările experimentale au arătat că procesul **p.** are un caracter selectiv şi este influenţat nu numai de particularităţile obiectului perceput, ci şi de trebuinţele şi de interesele persoanei care percepe, de aşteptarea sau de atitudinea sa anticipativă. **P.** este de diferite feluri: vizuală, auditivă, tactilă etc.

PERFECŢIUNE, ideal al unor împliniri majore, de ordin etic, estetic, tehnic etc.; proiecţie ideală a visurilor şi căutărilor umane sau a unor posibilităţi reale, mai mult sau mai puţin maturizate. Concepţiile mistice religioase (de ex., cele neoplatoniciene) despre lume proiectează ideea de **p.** în *absolutul* divin, suprema *fericire* umană constînd în renunţarea la sine şi uitarea de sine în contopire cu principiile divine, în supunere şi ascultare, într-un cuvînt, în negarea oricărei autonomii spirituale a omului. În opoziţie cu doctrina predestinării şi păcatului originar pentru care natura umană este în chip fatal coruptă şi, deci, esenţialmente imperfectă, filozofia marxistă, ca filozofie consecvent umanistă, afirmă ideea perfectibilităţii omului, în condiţii sociale favorabile, a capacităţii şi disponibilităţii inepuizabile a omului de a se modela intelectual şi afectiv, sub raport profesional, politic, moral şi cultural, în lumina unui ideal consecvent laic al **p.** În prezent, ideea de perfectibilitate social-umană este intrinsec implicată în concepţia revoluţionară a clasei muncitoare despre om şi societate, în politica partidului şi statului nostru de făurire a societăţii socialiste multilateral dezvoltate, a civilizaţiei comuniste (civilizaţie spirituală superioară, care reclamă, totodată, dezvoltarea plenitudinară a personalităţii umane).

PERIPATETICI (gr. *peripatein* „a se plimba"), discipoli ai lui Aristotel, dintre care primul şi cel mai ilustru a fost Teofrast. Sînt, de asemenea, cunoscuţi Eudem din Rodos (sec. 4—3 î.e.n.), Straton din Lampsakos (n.c. 270 î.e.n.), Alexandru din Afrodisias (sfîrşitul sec. 2 şi începutul sec. 3) ş.a. Unii **p.** au înclinat spre orientarea materialistă legată de cercetările naturalist-ştiinţifice concrete (în botanică, matematică, astronomie, medicină etc.), alţii au mers pe linia idealismului.

PERMISIUNE, concept etico-juridic ce desemnează acceptarea sau încuviinţarea prealabilă de către factorul de putere a unei acţiuni accesibile unui agent dat. Mulţimea **p.** descrie într-un sistem normal de acţiune spaţiul de iniţiativă îngăduit agenţilor, totalitatea conduitelor admise, libere sau obligatorii pentru săvîrşirea cărora agenţii sînt nesancţionabili. În

lui, la formarea unei concepţii ştiinţifice despre natură, societate şi om. În anii de după Eliberare, în ţara noastră au apărut lucrări din diverse domenii ale p. ca: A. Mănolache, „Disciplina, libertatea şi autoritatea în educaţie" (1947); V. Popeangă, „Presa pedagogică în Transilvania. 1860—1918" (1966); S. Stoian, „Metodologia comparativă din educaţie şi învăţămînt" (1970); O. Şafran, „Instrucţie şi educaţie" (1970); Gh. Părnuţă, „Istoria învăţămîntului şi gîndirea pedagogică din Ţara Românească. Sec. XVII — XIX" (1971); S. Stoian, „Educaţie şi societate" (1971), „Educaţie şi tehnologie" (1972); I. Cerghit, „Mass-media şi educaţia tineretului şcolar" (1972); Colectiv (A. Dancsuly, D. Salade — sub red. —, R. Triteanu, M. Jamsen, I. Radu, R. Ciurea, D. Varna), „Educaţia şi contemporaneitatea" (1972); A. Chircev, „Educaţia moral-politică a tineretului" (1974); D. Todoran, „Individualitate şi educaţie" (1974); V. Ţîrcovnicu, „Pedagogia generală" (1975); Şt. Bârsănescu, „Unitatea pedagogiei contemporane ca ştiinţă a educaţiei" (1976).

PEDAGOGIE SOCIALĂ, ramură a pedagogiei care studiază determinismul social al fenomenelor educaţionale concepute ca procese de formare a *omului* în, prin şi pentru societate. În lucrările de specialitate se mai vorbeşte şi de „sociologia educaţiei" ca şi de „pedagogia sociologică", termeni cu conţinut asemănător, dar nu identic. Termenul de **p.s.** a apărut mai întîi (P. Natorp, P. Bergmann, P. Barth ş.a.) ca expresie a reacţiei care a avut loc la finele secolului trecut, împotriva pedagogiei individualiste. Omul este considerat o fiinţă eminamente socială, formarea şi dezvoltarea lui fiind de neconceput în afara societăţii, a culturii şi a istoriei. Puţin mai tîrziu a apărut termenul de „sociologia educaţiei", definit şi răspîndit de E. Durkheim şi şcoala sa. Durkheim socoteşte educaţia o „socializare metodică a tinerei generaţii", iar sociologia educaţiei, o ramură a sociologiei. Pedagogia n-ar fi după Durkheim o ştiinţă adevărată (o „ştiinţă pură"), deoarece nu s-ar ocupa cu „judecăţi de realitate" şi „legi", ci cu „judecăţi de valoare şi norme". După el, pedagogia e o „ştiinţă practică", avînd strînse relaţii cu sociologia şi psihologia. Sociologia educaţiei studiază, de fapt, fenomenul educativ din punct de vedere sociologic, ca teorie a integrării sociale a tineretului. Cel de-al treilea termen („pedagogia sociologică" sau „sociopedagogia") a fost propus de pedagogul Georges Rouma (1914). Sociopedagogia studiază fenomenul educativ ca fenomen specific de formare conştientă a omului, conform unui *scop (model)* propus de o societate dată, ea fiind o disciplină pedagogică de ramură. Aşadar, dintre cei trei termeni, cel de **p. s.** are sfera cea mai largă, el referindu-se la orice aspect sau acţiune educativă care implică societatea.

PEIRCE, Charles Sanders (1839—1914), filozof, logician, matematician şi naturalist american. A iniţiat, în deceniul 8 al sec. 19, *pragmatismul*, pe care îl numea „pragmaticism". După el, ideile şi noţiunile sînt simple „credinţe" care ne călăuzesc în acţiune, iar sensul unei idei se reduce la consecinţele ei practice *(principiul lui* **P.).** Gnoseologia sa idealist-subiectivă se îmbină cu o ontologie idealist-obiectivă cu influenţe religioase. **P.** a adus contribuţii importante în teoria *probabilităţii* şi în logica relaţiilor. A elaborat, independent de Frege, calculul cu predicate. Lucrările sale în domeniul teoriei *semnelor* au contribuit la constituirea *semioticii*, ale cărei principii le-a formulat. *Op. pr.:* „Cum să facem ideile noastre mai clare" (1878), „Despre algebra logicii" (1880), „Studii de logică" (1883), „Logica regenerată" (1896).

PENTRU SINE *(fiinţă* **p.s.),** termen hegelian care desemnează un moment al dialecticii *fiinţei*, şi anume calitatea

Scanned with OKEN Scanner

ajunsă la împlinire, desăvîrşită, fiinţa infinită: cel mai apropiat exemplu al *fiinţei* **p.s.** este, la Hegel, *conştiinţa de sine*. Prin extensiune: conştiinţa propriei capacităţi de cunoaştere, pe care fiinţa conştientă o are despre ea însăşi, în opoziţie cu fiinţa *în sine*. O clasă socială devine o clasă **p.s.** cînd dobîndeşte conştiinţa intereselor sale fundamentale, a locului ei în sistemul relaţiilor sociale şi în ansamblul procesului istoric. V. şi *în sine; sinele*.

PERCEPŢIE, proces psihic prin care obiectele şi fenomenele din realitate, acţionînd nemijlocit asupra organelor de simţ, sînt reflectate în totalitatea însuşirilor lor ca un întreg unitar; *imaginea* care este rezultatul acestui proces. Spre deosebire de *senzaţie*, care reflectă o însuşire sau alta a unui obiect, **p.** reflectă obiectul în ansamblul său. La om, **p.** reprezintă o modalitate principală a cunoaşterii senzoriale, în timp ce senzaţia are doar un rol constitutiv în dezvoltarea filogenetică şi ontogenetică a acestui nivel de cunoaştere. **P.** se bazează pe experienţa anterioară a omului şi pe raportarea obiectului perceput la o anumită categorie de obiecte; de aceea în procesul **p.** se reflectă *semnificaţia* de ansamblu a obiectului respectiv şi nu însuşirile separate ale acestuia. Cercetările experimentale au arătat că procesul **p.** are un caracter selectiv şi este influenţat nu numai de particularităţile obiectului perceput, ci şi de trebuinţele şi de interesele persoanei care percepe, de aşteptarea sau de atitudinea sa anticipativă. **P.** este de diferite feluri: vizuală, auditivă, tactilă etc.

PERFECŢIUNE, ideal al unor împliniri majore, de ordin etic, estetic, tehnic etc.; proiecţie ideală a visurilor şi căutărilor umane sau a unor posibilităţi reale, mai mult sau mai puţin maturizate. Concepţiile mistice religioase (de ex., cele neoplatoniciene) despre lume proiectează ideea de **p.** în *absolutul* divin, suprema *fericire* umană constînd în renunţarea la sine şi uitarea de sine în contopire cu principiile divine, în supunere şi ascultare, într-un cuvînt, în negarea oricărei autonomii spirituale a omului. În opoziţie cu doctrina predestinării şi păcatului originar pentru care natura umană este în chip fatal coruptă şi, deci, esenţialmente imperfectă, filozofia marxistă, ca filozofie consecvent umanistă, afirmă ideea perfectibilităţii omului, în condiţii sociale favorabile, a capacităţii şi disponibilităţii inepuizabile a omului de a se modela intelectual şi afectiv, sub raport profesional, politic, moral şi cultural, în lumina unui ideal consecvent laic al **p.** În prezent, ideea de perfectibilitate social-umană este intrinsec implicată în concepţia revoluţionară a clasei muncitoare despre om şi societate, în politica partidului şi statului nostru de făurire a societăţii socialiste multilateral dezvoltate, a civilizaţiei comuniste (civilizaţie spirituală superioară, care reclamă, totodată, dezvoltarea plenitudinară a personalităţii umane).

PERIPATETICI (gr. *peripatein* „a se plimba"), discipoli ai lui Aristotel, dintre care primul şi cel mai ilustru a fost Teofrast. Sînt, de asemenea, cunoscuţi Eudem din Rodos (sec. 4—3 î.e.n.), Straton din Lampsakos (n.c. 270 î.e.n.), Alexandru din Afrodisias (sfîrşitul sec. 2 şi începutul sec. 3) ş.a. Unii **p.** au înclinat spre orientarea materialistă legată de cercetările naturalist-ştiinţifice concrete (în botanică, matematică, astronomie, medicină etc.), alţii au mers pe linia idealismului.

PERMISIUNE, concept etico-juridic ce desemnează acceptarea sau încuviinţarea prealabilă de către factorul de putere a unei acţiuni accesibile unui agent dat. Mulţimea **p.** descrie într-un sistem normal de acţiune spaţiul de iniţiativă îngăduit agenţilor, totalitatea conduitelor admise, libere sau obligatorii pentru săvîrşirea cărora agenţii sînt nesancţionabili. În

Scanned with OKEN Scanner

orice sistem de norme obligaţiile unui agent sînt o submulţime a mulţimii acţiunilor ce-i sînt permise. Acţiunile permise nonobligatorii circumscriu sfera libertăţilor de acţiune îngăduite unui agent de un sistem de norme dat. Între mulţimea **p.** şi drepturile unui agent într-o activitate reglementată de un sistem de norme există o legătură strînsă: drepturile pot fi interpretate ca acţiuni permise ce au ca rezultat efecte favorabile asupra agenţilor de referinţă. **P.** notată prin Pp — „Este permis p" este un factor logico-deontic luat adesea, ca primitiv în sistemele de logică *deontică*. În acest caz *obligaţia* devine interdicţie de a nu executa sau abolire a dreptului de a te abţine $(Op = -P-P)$ iar interdicţia este definită ca nonpermisiune $(Fp = -Pp)$. Libertatea în raport cu o acţiune dată poate fi definită ca **p.** de a o întreprinde şi totodată **p.** de a nu o întreprinde $(Lp = Pp \cdot P-p)$.

PERRY, Ralph Barton (1876—1957), filozof american, elev şi urmaş al lui W. James, reprezentant al *neorealismului*. Folosind o metodă „logico-critică", înrudită cu analiza logică a lui Russell şi cu *behaviorismul*, **P.** opune idealismului subiectiv o teorie a „ordinii egocentrice", formulă eclectică, oscilantă între idealismul subiectiv şi cel obiectiv, întrucît postulează identitatea dintre *imagine* şi *lucru*. **P.** pornea de la Mach, înlocuind însă „elementele neutrale" cu structura „idee-lucru", care ar apărea în planul realităţii fie ca materială, fie ca ideală. În polemica sa cu scientismul şi materialismul, **P.** a luat apărarea *personalismului* şi a tezei „armoniei" dintre ştiinţă şi religie. Împreună cu E. Holt, V. Marvin, E. Spaulding, W. Pitkin şi W.P. Montague, **P.** a publicat, în revista „Philosophy", din 1910, „Programul şi prima platformă a celor şase realişti", care critica idealismul subiectiv, dar şi materialismul, pledînd pentru renaşterea *filozofiei „simţului comun"*. **P.** a elaborat şi o teorie a valorii, proprie, potrivit căreia baza valorii se află în organism, în atracţia sau repulsia acestuia faţă de obiect. *Op.pr.:* „Noul realism" (1912), „Teoria generală a valorilor" (1926), „Puritanism şi democraţie" (1944), „Cum va fi lumea?" (1948).

PERSOANĂ, totalitate a însuşirilor fizice şi psihice ale individului uman, considerate integrativ în unitatea lor şi în continuitatea lor de-a lungul vieţii. **P.** se formează în condiţiile existenţei sociale a omului, a relaţiilor sociale existente, a împrejurărilor de viaţă şi educaţie. Diferite laturi şi aspecte ale **p.** sînt studiate de antropologie, anatomia şi fiziologia umană, psihologie, pedagogie, etică, sociologie. Însuşirile psihice ale **p.** — *temperamentul*, *caracterul*, *aptitudinile* — sînt studiate de psihologia diferenţială sau psihologia **p.**

PERSONALISM, curent în filozofia contemporană, cu o tendinţă pronunţat fideistă şi cu manifestări variate (**p.** absolut, **p.** pluralist, **p.** evoluţionist etc.). Cu rădăcini mai vechi, în concepţia filozofului german D.F.E. Schleiermacher (1768—1834), ca şi în diverse teze ale monadologiei lui Leibniz, ale idealismului subiectiv al lui Berkeley şi ale idealismului absolut al lui Hegel, **p.** pune la baza existenţei o pluralitate de entităţi spirituale înzestrate cu atributele personalităţii (voinţă, urmărirea unor scopuri, conştiinţă de sine) şi subordonate lui Dumnezeu ca persoană supremă. **P.** încearcă să îmbine, pe un fundal teist, o ontologie idealist-obiectivă cu o gnoseologie idealist-subiectivă. Persoana umană este privită de **p.** ca fiind categoria supremă a filozofiei; ea este concomitent o entitate autonomă şi o creaţie a divinităţii, către care tinde şi căreia îi este subordonată. În acest mod, **p.** îmbină *voluntarismul* individualist cu *fatalismul* religios. Deşi meritoriu prin atenţia acordată problemelor complexe ale

Scanned with OKEN Scanner

condiției umane și valorii *persoanei*, **p.** absolutizează „persoana" și o privește în afara oricăror determinări social-istorice, preconizînd rezolvarea tuturor problemelor sociale într-o manieră evazionistă, fie prin retragerea în „dimensiunile" persoanei umane, fie prin intercomunicarea cu „persoana" divină. **P.** a fost inițiat în S.U.A. în a doua jumătate a sec. 19, avînd drept reprezentanți principali în sec. 20 pe B.P. Bowne, W.E. Hocking, E.S. Brightmann și R.T. Flewelling. În Franța, **p.** a fost reprezentat, la începutul secolului, de Ch. Renouvier, iar după 1930 de gruparea din jurul revistei „Esprit", condusă de E. Mounier și apoi de J.M. Domenach, care a elaborat o doctrină morală și socială fundată pe valoarea absolută a persoanei. Subliniind și inserția colectivă a acesteia, denunțînd egoismul și individualismul burghez ca forme ale *înstrăinării* și afirmînd vocația „comunitară" a persoanei, **p.** se reduce, totuși, în ultimă instanță, la un fel de *atomism* sociologic, inoperant în ordinea practicii și reorganizării sociale. În țara noastră, în perioada dintre cele două războaie mondiale, adept al **p.** într-o variantă aparte, numită „**p.** energetic", a fost C. Rădulescu-Motru.

PERSONALITATE 1. (În sens larg) Rezultat al dezvoltării depline și al valorificării sociale a însușirilor *persoanei*. **2.** (În sens restrîns) Persoană cu aptitudini și însușiri intelectuale, artistice, morale, deosebite, care aduce o contribuție valoroasă (excepțională) în domeniul social-politic sau în filozofie, știință, tehnică, artă, literatură. Spre deosebire de teoriile care definesc **p.** în mod abstract, izolat de societate, teoria marxistă a **p.** pornește de la interrelația dialectică individ-societate, libertate-necesitate. **P.** nu este un *dat*, ci un produs, reprezentînd răspunsul (compensator) conștient al *subiectului* la realitatea înconjurătoare. Omul nu *este*, ci se *face*; **p.** este făurită și se autoconstruiește în procesul însușirii active a conținuturilor și valorilor sociale, a influențelor mediului social, cît și în procesul *obiectivării*, al *practicii*, în cursul căruia individul modifică la rîndul său aceste conținuturi obiective, creează valori noi. De-a lungul istoriei societății omenești, problema dezvoltării libere, multilaterale și armonioase a **p.** a format obiectul preocupărilor tuturor gînditorilor umaniști. În orînduirile bazate pe existența claselor antagoniste, în care dezvoltarea **p.** a fost și este îngrădită de sistemul proprietății private și al exploatării, numai un număr relativ restrîns de indivizi reușesc să-și dezvolte și să-și afirme, în anumite, limite, **p.** *Umanismul* marxist leagă, din această cauză, eliberarea **p.** de eliberarea întregii societăți de sub jugul exploatării, de lupta împotriva *înstrăinării* ca fenomen istoric și socialmente determinat. Socialismul și comunismul, în care cauzele înstrăinării sînt anihilate, și în care **p.** umană este scopul suprem, asigură pentru prima oară în istorie condițiile pentru dezvoltarea liberă și armonioasă a **p. P.** *istorică* sau *politică*, conducător a cărui activitate exercită o influență apreciabilă asupra desfășurării evenimentelor istorice. În opoziție cu concepția idealist-subiectivă, care atribuie **p.** *istorice* și *politice* un rol hotărîtor în istorie, materialismul istoric subliniază rolul hotărîtor al maselor populare și faptul că situațiile istorice concrete dau naștere **p.** chemate să exprime necesitățile obiective ale dezvoltării sociale. Materialismul istoric respinge atît cultul **p.**, cît și negarea anarhistă a rolului și autorității conducătorilor. Caracterul pozitiv sau negativ al activității **p.** *istorice* sau *politice* este determinat de situarea lor pe pozițiile claselor înaintate sau, respectiv, retrograde, de concordanța sau de neconcordanța acestei activități cu legile obiective ale dezvoltării sociale. Autoritatea **p.** *istorice* și *politice* ridicate din rîndurile clasei muncitoare, ale poporului muncitor și educate de partidul comunist se sprijină pe legătura strînsă

Scanned with OKEN Scanner

cu masele populare ale căror aspiraţii le întruchipează, precum şi pe înţelegerea ştiinţifică a procesului social-istoric. **P.** *multilateral dezvoltată* este acel tip de **p.** formată multilateral şi a cărei capacitate creatoare se manifestă în multiple sfere ale activităţii umane: tehnice, ştiinţifice, artistice, social-politice. Ea îşi poate găsi condiţiile optime de realizare în socialism, orînduire menită să fie „societatea totalei împliniri a personalităţii umane, în care fiecare cetăţean să se simtă stăpîn pe destinul său, să poată gîndi şi acţiona nestingherit în folosul progresului social" (Nicolae Ceauşescu). În condiţiile societăţii socialiste şi, în perspectivă, ale celei comuniste, **p.** *multilateral dezvoltată* are în vedere afirmarea capacităţilor şi talentelor omului, a spiritului său creator, atît în activitatea profesională cît şi în domeniile social-obştesc şi cultural-artistic, participarea fiecărui cetăţean la conducerea societăţii, indiferent de locul său în *diviziunea socială a muncii*. „Trebuie să ţinem seama permanent de faptul că dezvoltarea personalităţii umane, formarea omului epocii socialismului şi comunismului nu se pot reduce numai la cunoaşterea unor hotărîri sau teze generale, ci implică în mod necesar lărgirea continuă a orizontului de cunoştinţe profesionale, politice, ştiinţifice şi de cultură generală, însuşirea tot mai temeinică a tezaurului de gîndire şi experienţă umană, a valorilor spirituale create de umanitate de-a lungul istoriei. În viziunea noastră, omul nou, constructor al socialismului şi comunismului, trebuie să fie stăpîn pe cele mai înaintate cuceriri ale ştiinţei, ale cunoaşterii umane, să se caracterizeze prin înalte virtuţi politice şi morale, prin pasiune pentru muncă şi creaţie, prin îndrăzneală în gîndire şi acţiune, prin cutezanţa în promovarea noului în întreaga viaţă socială, prin fermitate în lupta pentru dreptate şi adevăr, pentru înfăptuirea principiilor eticii şi echităţii socialiste, prin hotărîrea de a lupta cu abnegaţie şi vitejie pentru apărarea cuceririlor revoluţionare, a integrităţii şi suveranităţii patriei, a cauzei comunismului în patria noastră" (Nicolae Ceauşescu).

PERSONALITATE DE BAZĂ, termen consacrat de Abram Kardiner (în lucrările „Individul şi societatea sa" — 1939, „Graniţele psihologice ale societăţii" — 1945), acceptat şi de Ralph Linton (atît în „Cuvînt înainte" la prima lucrare a lui Kardiner cît şi în cartea „Fundamentul cultural al personalităţii" — 1945, trad. rom. 1968) şi care şi-a găsit o aplicare practică în urma cercetărilor antropologice întreprinse în actuala Republică Malgaşă şi în Polinezia; conceptul se situează la intersecţia dintre cultură şi personalitate, ca o constelaţie psihică proprie şi comună membrilor unei societăţi, în concordanţă cu care indivizii îşi organizează un anumit stil de viaţă. Din această matrice, definitorie pentru diferenţele dintre societăţi se configurează şi gama diferenţelor individuale din aceeaşi societate. Rezultantă a socializării copilului cu ajutorul „instituţiilor primare" (reguli de alimentaţie, moravuri familiale, interdicţii sexuale), **p. de b.** şi-ar găsi totodată expresia în „instituţiile secundare" (religie, folclor), care constituie, în interpretare psihanalitică, ansambluri de compensaţii şi eforturi pentru rezolvarea tensiunilor provocate în Eu de presiunile mediului. Termen sinonim de dată mai recentă: personalitate modală.

PESIMISM (lat. *pessimus* „cel mai rău"), concepţie opusă *optimismului*, potrivit căreia *răul*, iluzia, suferinţa predomină în lume şi nu pot fi înlăturate, fiindu-i inerente; neîncredere în viitorul omenirii, în *progres*. **P.** poate fi radical, cînd postulează ireductibilitatea şi indestructibilitatea răului din lume, şi relativ, cînd admiterea existenţei răului se conjugă cu credinţa în depăşirea lui graduală. Elemente

Scanned with OKEN Scanner

de **p.** mai mult sau mai puțin sistematizate se află în doctrinele *cirenaicilor*, în *stoicism*, în mod doctrinar încorporat în *budism*, în *brahmanism* etc. Termenul de **p.** a fost introdus de către poetul romantic englez Coleridge (1772—1834) care desemna prin el condiția cea mai rea în care se poate afla cineva. **P.** a fost ridicat la rangul de doctrină filozofică de către Schopenhauer (1819). Promotori cunoscuți ai **p.** sînt și filozofii germani E. von Hartmann și O. Spengler, precum și reprezentanții *existențialismului*. **P.** apare adeseori ca o reacție critică față de optimismul naiv, necritic și conservator și ca protest față de limitele social-istorice și gnoseologice ale unei epoci sau generații, și atribuite speciei în general. **P.** unor mari poeți, ca Leopardi, Lenau, Eminescu, se explică prin conflictul dramatic dintre năzuința lor spre *absolut* și *perfecțiune* și limitele epocii în care au trăit. În afară de **p.** etic și ontologic se mai vorbește și despre un „pesimism gnoseologic", care constă în *negarea* absolută sau relativă a valorii cunoașterii de către om a lumii înconjurătoare și a propriului destin. V. și *negativitate; teoria critică; dialectica negativă*.

PETRESCU, Nicolae (1886—1954), filozof și sociolog român. A fost conferențiar la Universitatea din București. Influențat de idealismul raționalist hegelian și de școala antropologică americană, a scris lucrări de teoria sociologiei comparate, de antropologie și de istoria civilizațiilor, fiind preocupat de elaborarea unui model sociologic evolutiv comparatist. În acest spirit el a cercetat procesul de diferențiere psihică și culturală națională. *Op.pr.:* „Precizarea noțiunii de filozofie" (în lb. germană, 1912), „Principiile sociologiei comparate" (în lb. engleză, 1924), „Anglia" (1938), „Primitivii" (1944).

PETROVICI, Ion (1882—1972), filozof, scriitor și om politic român. A fost profesor la Universitățile din Iași și București. În filozofie a pledat pentru reînvierea metafizicii spiritualiste și pentru împăcarea filozofiei cu religia. În vederea fundamentării metafizicii a preconizat, în mod eclectic, utilizarea atît a metodelor empirice-raționaliste, cît și a celor intuiționiste și chiar mistice. Adversar al materialismului, a susținut că materia nu este decît „spirit amorțit". **P.** a publicat și studii de istoria filozofiei, printre care monografia „Viața și opera lui Kant" (1936), „Evocări de mari filozofi". A adus o serie de contribuții în domeniul logicii formale („Teoria noțiunilor", 1910).

PHILON, v. **FILON** din Alexandria.

PIAGET, Jean (n. 1896), psiholog elvețian, profesor la Universitățile din Geneva și Paris, creatorul unei școli de psihologie infantilă. Pe baza unor cercetări experimentale ample și îndelungate, **P.** a elaborat o teorie originală asupra genezei și mecanismelor gîndirii, denumită *teorie operațională* și care îl situează printre reprezentanții *neoraționalismului*, curent contemporan de gîndire filozofică antipozitivistă, antisubiectivistă și antiaprioristă în epistemologie. Conform acestei teorii, inteligența și gîndirea constau din serii de operații: clasare, seriere, numărare, măsurare, plasare și deplasare în spațiu și timp etc. Operațiile reprezintă interiorizarea, transpunerea pe plan mintal a unor acțiuni, ele fiind reversibile și coordonate cu alte operații conform unei structuri de ansamblu (structură operatorie). Reversibilitatea, capacitatea de a inversa operațiile, caracterizează, după **P.**, gîndirea operațională, stadiul superior al echilibrării între obiect și subiect. Preocupîndu-se în același timp de probleme de psihologie, biologie, logică, filozofie, **P.** a contribuit la sinteze științifice interdisciplinare. Optînd pentru unitatea metodelor psihologice și logice de studiere a gîndirii, **P.** a inițiat în perioa-

Scanned with OKEN Scanner

da postbelică cercetări de *epistemologie genetică*, disciplină care abordează problemele de gnoseologie prin studiul experimental al formării structurilor operatorii în cursul dezvoltării ontogenetice a gîndirii copilului. *Op. pr.:* „Psihologia inteligenţei" (1947, trad. rom. 1965), „Epistemologia genetică" (1950, trad. rom. 1973), „Tratat de psihologie experimentală" (5 vol., 1963—1965, în colaborare cu P. Fraisse), „Biologie şi cunoaştere" (1967, trad. rom. 1971), „Logică şi cunoaştere ştiinţifică" (1967), „Înţelepciunea şi iluziile filozofiei" (1968, trad. rom. 1970), „Structuralismul" (ed. a III-a, 1968, trad. rom. 1973), „Conştientizarea" (1974).

PICO DELLA MIRANDOLA, Giovanni (1463—1494), filozof italian din epoca *Renaşterii*, adept al unui *neoplatonism* deschis către noua *filozofie a naturii*. Pentru aceasta, spre deosebire de alţi platonicieni din Florenţa, crede necesară valorificarea *aristotelismului* padovan. Dar noua filozofie este formulată doar ca un deziderat pe care nu va apuca să-l îndeplinească niciodată, rămînînd la nivelul unui *panteism* de „tip neoplatonician". *Op. pr.:* „Despre fiinţă şi unu" (1492).

PITAGORA (c. 580 — c. 500 î.e.n.), filozof idealist grec şi matematician, originar din Samos, întemeietorul *pitagorismului* care punea la baza interpretării întregii realităţi obiective şi subiective teoria *numerelor* şi a *armoniei* (v. şi *panmatematism)*. A fost conducătorul partidului aristocratic din Crotona (sudul Italiei). Scrierile lui nu s-au păstrat. Tradiţia îi atribuie descoperirea teoremei geometrice şi a tablei de înmulţire, care îi poartă numele. Ideile şi descoperirile lui nu pot fi deosebite cu certitudine de cele ale discipolilor săi imediaţi.

PITAGORICII, adepţii curentului filozofic idealist şi ai şcolii de matematică din Grecia antică, întemeiată de Pitagora în sec. 6 î.e.n. Ei au făcut descoperiri importante în domeniul aritmeticii, geometriei şi astronomiei. Au abandonat pentru prima oară concepţia geocentrică, afirmînd că Pămîntul, Soarele şi ceilalţi aştri se mişcă în jurul unui foc central, conceput însă mitic. **P.** afirmau că esenţa tuturor lucrurilor sînt *numerele*, reprezentate la început ca realităţi spaţiale, apoi ca pure entităţi ideale, şi susţineau că întregul univers constituie o *armonie* de numere. În gîndirea lor se îmbina *raţionalismul* matematic cu mistica numerelor. **P.** credeau în nemurirea şi transmigraţia sufletelor (v. *metempsihoză)* şi preconizau o morală ascetică-religioasă. În ciuda concepţiei lor idealiste, **p.** au contribuit la formarea ideii despre *legitatea* obiectivă a naturii şi la maturizarea gîndirii filozofice pe planul *abstracţiei*.

PLAN (lat. *planum* „plan") **1.** (În praxiologie şi în studierea viitorului) Construcţie viitoristă, cuprinzînd acţiunile programate, coordonate şi dirijate, prin intermediul cărora prevederile unei anumite prognoze sînt concretizate acţional într-un interval de timp determinat (pe termen scurt, mediu sau lung). **2.** (În ştiinţa conducerii societăţii) **P.** *naţional unic* — atribut al puterii politice suverane —, instrument principal de realizare a conducerii planificate a dezvoltării economice şi sociale coordonate a unui sistem social concret-istoric (stat, naţiune). În R.S. România, **p.** naţional unic are caracter de lege.

PLANCK, Max Karl Ernst Ludwig (1858—1947), fizician german. A influenţat profund gîndirea ştiinţifică din fizica sec. 20. **P.** a recunoscut şi a formulat clar proprietăţile căldurii care o separă de fenomenele pur mecanice; pe această linie, **P.** a clarificat conceptul de *entropie* şi a arătat importanţa lui în termodinamică. A introdus ideea cuantei de acţiune în explicarea fenomenelor de radiaţie, deschizînd drumul mecanicii *cuantice*. **P.** a fost un reprezentant al *realismu-*

Scanned with OKEN Scanner

lui și *determinismului* în filozofia științei, un critic al *pozitivismului*, în special al machismului. „Pozitivismului — scrie Planck — îi lipsește forța pentru a conduce cercetarea în știință. E adevărat, el este în stare să doboare unele obstacole din calea științei, însă nu se poate el însuși transforma într-un factor productiv...“ *Op. pr.:* „Legitatea fizică în lumina noilor cercetări“ (1926), „Introducere în fizica teoretică“ (1932), „Principiul conservării energiei“ (1938).

PLATON (427—347 î.e.n.), filozof grec, unul dintre cei mai mari gînditori ai antichității, discipol al lui Socrate. A întemeiat la Atena, în jurul anului 387 î.e.n., școala filozofică numită *Academia*. A scris numeroase *dialoguri* filozofice, considerate capodopere ale prozei clasice grecești, printre care „Banchetul“, „Fedon“, „Statul“, „Parmenide“, „Sofistul“, „Timeu“. Exponent ideologic al aristocrației sclavagiste, adversar declarat al materialismului antic, **P.** a elaborat teoria idealist-obiectivă a Ideilor sau Formelor. Potrivit acestei teorii, adevărata realitate o constituie Ideile (de ex., Ideea de frumos sau „frumosul în sine“, Ideea de dreptate, de om etc.), esențe suprasensibile, imuabile, făcînd parte dintr-o „lume“ aflată în afara timpului și a spațiului, dominate și pătrunse de un principiu suprem, de natură divină (Ideea de bine). Lucrurile percepute prin simțuri nu ar fi decît „umbre“, *copii* ale Ideilor, și nu ar avea realitate decît în măsura în care „participă“ la Idei. **P.** și-a însușit doctrina religioasă a *pitagoricilor* despre nemurirea și transmigrația sufletelor, concepția ascetică despre trup ca „temniță a sufletului“ („Fedon“). Gnoseologia platonică a avut un caracter idealist-raționalist. După **P.**, știința adevărată *(episteme)* nu poate avea alt obiect decît Ideile; lucrurile sensibile pot fi numai obiectul „opiniei“ *(doxa)*. De aceea, nu percepțiile senzoriale, ci doar *rațiunea* poate fi calea cunoașterii autentice. **P.** susținea că omul cunoaște Ideile datorită faptului că sufletul lui le-ar fi contemplat cîndva într-o existență anterioară. Cunoașterea ar fi deci o „reamintire“, o „reminiscență“ *(anamnesis)*. Mișcarea gîndirii de la noțiunile particulare la cele generale și invers era pentru **P.** unul din procedeele metodice ale felului de cunoaștere numit de el *dialectică*. În ciuda formei idealiste, cercetarea raporturilor dintre noțiuni de către **P.**, rezolvarea posibilității *predicației* („Sofistul“) și încercarea de a formula legile gîndirii logice („Fedon“) au pregătit crearea logicii formale de către Aristotel. Prin teoria științei ca doctrină a *universalului* și prin matematismul său, **P.** a influențat gîndirea științifică ulterioară. Totodată, sub influența lui Heraclit, deși îl combătuse, **P.** a elaborat, mai ales în dialogurile „de bătrînețe“ importante idei dialectice. Confruntarea ipotezelor contradictorii, postularea simultană a afirmației și a negației, considerată de **P.** în dialogurile sale tîrzii („Parmenide“, „Sofistul“) drept calea descoperirii adevărului, au dus la dezvăluirea elasticității noțiunilor, a corelației și inseparabilității noțiunilor contrare. În estetică, **P.** a elaborat o concepție originală asupra Frumosului, pornind (în „Hippias“) de la „frumusețea inferioară“ (a trupului, a forței) trecînd prin „frumusețea sufletelor“ („Fedru“) către „frumusețea în sine“, Ideea de frumos fiind caracterizată prin *ordine*, *simetrie*, *armonie*, *măsură*. **P.** consideră arta ca *mimesis*. Ea este însă o „imitație“ de al treilea grad, reproducînd nu „esențele“ ci copiile lor. El proscrie arta din „Republica“ ideală ca fiind corupătoare, moleșitoare, și ca îndepărtare de la efortul spre înțelepciune, spre cunoașterea Ideilor în toată puritatea lor, preconizînd doar menținerea muzicii în modul dorian, convenabil războinicilor. Pe plan social-politic, **P.** a preconizat, într-o anumită fază a dezvoltării cugetării sale, crearea unui *stat* în care trebuiau să existe trei caste: 1) „filozofii“, conducători,

Scanned with OKEN Scanner

2) „gardienii", apărători ai statului contra dușmanilor interni și externi și 3) „agricultorii și meseriașii", care urmau să întrețină, prin munca lor, castele dominante. Acestor două caste, **P.** le recomanda să instituie comunitatea averilor, a femeilor și copiilor pentru ca să-și poată astfel organiza, fără conflicte interne, dominația lor asupra agricultorilor, meșteșugarilor și sclavilor („Statul"). Ideile etice, estetice, politologice, pedagogice, ocupă locuri importante în sistemul lui **P.** Filozofia platoniciană a influențat și inspirat numeroase concepții filozofice de-a lungul întregii istorii a filozofiei din Europa și Orientul Apropiat, ca și unele curente idealiste contemporane (de ex. *fenomenologia*, *personalismul*).

PLATONISM 1. Curent filozofic idealist inspirat din teoria ideilor lui Platon și a continuatorilor săi (**p.** medieval, renascentist). **2.** (Prin extensie) Orice concepție idealist obiectivă, bazată pe *ipostazierea* ideilor, în spiritul concepției lui Platon.

PLEHANOV, Gheorghi Valentinovici (1856—1918), revoluționar și teoretician marxist rus. Adept al *narodnicismului* la începuturile activității sale, **P.** a aderat la concepția lui Marx curînd după emigrarea sa în Elveția (1880), afirmîndu-se prin opere ca: „Socialismul și lupta politică" (1883), „Cu privire la dezvoltarea concepției moniste a istoriei" (1895, trad. rom. 1951), „Rolul personalității în istorie" (1898, trad. rom. 1945) etc. **P.** a analizat materialismul francez din sec. 18, concepțiile istoricilor francezi din perioada Restaurației, luminismul, dialectica idealistă a lui Hegel, demonstrînd locul deosebit și rolul revoluționar al teoriei lui Marx în istoria gîndirii omenești. El a adus contribuții importante îndeosebi în problema corelației complexe a formelor ideologice, a rolului istoric al maselor și personalității și a rolului ideilor în dezvoltarea socială. Prin lucrările sale de estetică, istorie și critică literară („Scrisori fără adresă", 1899—1900; „Arta și viața socială", 1912 ș.a.), **P.** a dezvoltat concepția lui Marx despre artă și literatură, accentuînd, pe baza cunoștințelor antropologice contemporane lui, rolul muncii sociale în apariția artei. În lb. rom. au apărut „Opere filozofice alese" (1958).

PLOTIN (204—270), filozof mistic grec, reprezentantul principal al *neoplatonismului*, conducător al unei școli proprii la Roma. După el, lumea ar fi creată prin *„emanație"*, din ființa primordială divină care reprezintă „unitatea", „existența". Materia ar fi o treaptă inferioară a emanației, și anume „nonexistența", *„răul"*. Cunoașterea s-ar obține prin extaz mistic. O mare parte din scrierile lui **P.** au fost cuprinse în opera intitulată „Eneade", sistematizată de elevul său Porphyrios.

PLURALISM (lat. *pluralis* „compus din mai multe elemente"), concepție idealistă în problema fundamentală a filozofiei, opusă *monismului*, potrivit căreia universul ar fi format dintr-o pluralitate de esențe de-sine-stătătoare, lipsite de legătură între ele (Herbart) sau avînd o legătură care s-ar datora *armoniei* divine prestabilite (Leibniz). **P.** gnoseologic al *pragmatismului* (James) și *personalismului* (Brightman) neagă, în spirit subiectivist, adevărul obiectiv, opunîndu-i teza despre multiplicitatea adevărurilor. **P.** este specific și orientărilor care explică viața socială printr-o viziune eclectică asupra *factorilor* concurenți sau interferenți în determinarea ei *(p. sociologic)*.

PLUTARH (c. 46 — c. 120), scriitor și filozof grec din Cheroneea, reprezentant al Academiei platonice, autor al celebrelor „Vieți paralele" (105—115, trad. rom. 1880, 2 vol. 1957—1960), o culegere de 46 de biografii ale oamenilor de stat greci și ro-

Scanned with OKEN Scanner

mani. Operele sale de filozofie şi de morală („Moralia") sînt un preţios izvor pentru cunoaşterea filozofiei postaristotelice. Nu trebuie confundat cu filozoful neoplatonician Plutarh din Atena.

POINCARÉ, Jules Henri (1854—1912), matematician francez cu preocupări temeinice în domeniul filozofiei. A contestat obiectivitatea categoriilor şi a principiilor ştiinţei, considerîndu-le simple „convenţii", adoptate din considerente de comoditate, de „economie a gîndirii". „Convenţionalismul" lui **P.** s-a împletit însă cu tendinţe realiste (cu ajutorul principiilor create de el, afirma **P.,** savantul cunoaşte „faptele obiective"). Lucrările filozofice ale lui **P.** („Ştiinţa şi ipoteza"—1902, „Valoarea ştiinţei"—1906) cuprind observaţii interesante asupra *experimentului* şi *ipotezei*, a raportului dintre empiric şi teoretic, formal şi intuitiv în ştiinţă. O mare importanţă pentru filozofia matematicii a avut-o polemica lui **P.** cu adepţii *logicismului.*

POLARITATE, relaţie de *opoziţie* simultană şi de *complementaritate* între *contrarii*, care se exclud reciproc şi totodată se condiţionează reciproc, nu pot exista unul fără celălalt (de ex., sarcina pozitivă şi cea negativă în electricitate, polul nord şi polul sud în magnetism, capitalul şi munca salariată în economia capitalistă). **P.** se manifestă şi în cunoaştere, sub forma categoriilor polare (esenţă-fenomen, cauză-efect, necesitate-întîmplare), care au sens numai în corelaţia lor şi trec reciproc una în alta.

POLARIZARE, naştere a *polarităţii;* proces de formare cumulativă a unor contrarii care, ajunse la apogeu, se exclud şi se condiţionează reciproc.

POLEMOLOGIE (gr. *polemos* „război", *logos* „ştiinţă"), denumire introdusă de Gaston Bouthoul pentru a desemna studiul ştiinţific al războaielor, ca parte a sociologiei dinamice, pentru a-l deosebi de „ştiinţa războiului" care evoca fie strategia şi tactica militară fie consideraţii juridice şi moralizante speculative. Detaşîndu-se treptat de modul particular de tratare şi de teoria demografică unilaterală cu privire la geneza războiului aparţinînd lui Bouthoul însuşi, **p.** s-a transformat în ultimele decenii într-un larg cîmp de cercetare interdisciplinară a războaielor ca fenomene sociale, a cauzelor, efectelor, forţelor motrice, obiectivelor şi funcţiilor lor, destinată totodată să configureze şi condiţiile care ar permite înlăturarea homocidului organizat din viaţa societăţii contemporane. La această evoluţie o contribuţie notabilă a avut şi influenţa marxismului, prima concepţie ce a integrat organic investigarea violenţei armate în analiza de ansamblu a structurii şi dinamicii sistemului social. Ca urmare, în domeniul **p.** se întreprind astăzi cercetări atît asupra dinamicii concrete a violenţei armate (în care sînt folosite metode matematice moderne) cît şi în legătură cu rolul beligen al diferiţilor factori de ordin social-economic, politic, organizaţional, ideologic, cultural şi psihologic sau care operează la nivelul relaţiilor dintre state, al structurii sistemului internaţional. Fiind un domeniu „în curs de dezvoltare", **p.** cunoaşte vii confruntări, pe baze ideologice, privind definirea frontierelor sale, a fundamentelor teoretico-metodologice şi a funcţiilor sale în cîmpul cunoaşterii şi acţiunii sociale, ceea ce impune o mai activă intervenţie a marxiştilor pentru orientarea şi valorificarea disciplinei. V. şi *irenologie.*

POLISEMIE (gr. *polys* „multiplu", „numeros" şi *sema* „semn") **1.** (În lingvistică) Proprietate a unui cuvînt *(semn)* de a avea mai multe *sensuri, semnificaţii.* **2.** (În epistemologie şi logică) Caracteristică a unei bune părţi a termenilor şi expresiilor limbii naturale, care au o multiplă semnificaţie, deosebită de semnificaţia exactă

a acestora, în cadrul unor *limbaje* artificiale; existența **p.** impune transcrierea enunțurilor și expresiilor în limbaje formalizate. **3.** (În estetică) Proprietate a operelor de artă de a fi deschise pentru multiple *intrepretări*, de a vehicula simultan o variată încărcătură semantică, de diferite nivele, ce se dezvăluie succesiv, în funcție de contextul sociocultural, de momentul istoric al receptării artistice, de gradul de receptivitate și *comprehensiune* al contemplatorului, *înțelegerea* exhaustivă a operei fiind posibilă doar ca apropiere *asimptotică*. Se mai numește și „deschiderea" operei.

POLISILOGISM, raționament deductiv complex, alcătuit dintr-o înlănțuire de silogisme, în care concluzia silogismului anterior (prosilogismul) devine una dintre premisele silogismului următor (episilogismul). **P.** sînt de două feluri: a) *progresive*, dacă concluzia prosilogismului devine premisă majoră în episilogism și b) *regresive*, în care concluzia primului silogism devine premisă minoră în al doilea silogism și așa mai departe. V. și *sorit*.

POLITEISM (gr. *polys* „mult", „numeros", *theos* „zeu"), (în opoziție cu *monoteismul)* formă de religie care admite existența concomitentă a mai multor zeități. Exemplul clasic cel mai cunoscut de **p.** îl constituie panteonul de zei al Greciei antice, multiplicitate de divinități rezultate dintr-un vast proces istoric de antropomorfizare a credinței. Ca treaptă în dezvoltarea istorică a religiei, ce desparte religiile primitive de monoteism, credința în existența mai multor divinități — personificate și cu o existență individualizată — ia naștere printr-un îndelungat proces de sinteză în cadrul căruia obiectele divinizate și spiritele acestora devin zei. De regulă, cele mai de seamă zeități sînt legate de acele fenomene ale naturii care au avut cel mai important rol în activitatea economică a oamenilor. Pe plan social, apariția **p.** corespunde istoric trecerii societății de la organizarea gentilico-tribală la constituirea uniunilor de triburi și a sclavagismului. În procesul de destrămare a comunei primitive apar inegalitatea socială și exploatarea omului de către om, se constituie puterea de stat sclavagistă. Aceste procese sociale de importanță istorică, dar neînțelese de oameni, se reflectă ca reprezentări religioase, în ierarhizarea spiritelor (superioare și inferioare) și în antropomorfizarea lor. Spiritele primesc nume, dobîndesc tot mai pronunțate trăsături fizice și psihice, umane și fiecăruia i se consacră, de regulă, cîte un cult special. Ca și alte tipuri de reprezentări religioase, nici **p.** nu reprezintă întotdeauna o formă pe deplin cristalizată. Faptul, de pildă, că unele zeități sînt reprezentate de animale sau că alte zeități, deși înzestrate cu chip uman, sînt însoțite de simboluri animaliere sau de corpuri cerești (Zeus = vulturul; Atena = bufnița; Apolo = Soarele ș.a.m.d.), demonstrează că aceste divinități provin din altele mai vechi, specifice unor religii primitive.

POLITICĂ (POLITIC), modalitate sistemică de organizare și conducere a raporturilor dintre clase și grupuri sociale în cadrul comunităților umane, de instituire și menținere prin intermediul puterii a unei ordini interne a comunității, care statornicește și legalizează dominația unei clase asupra altora, mediind conflictul dintre ele în conformitate cu interesele fundamentale ale clasei economicește dominante și care garantează, totodată, securitatea externă a respectivelor comunități. Din punctul de vedere al *teoriei sistemelor*, **p.** este un subsistem (suprastructura politică) al *sistemului social*, care include: conștiința politică (în componentele sale psihologice și ideologice); relațiile politice (raporturile de luptă, de alianță și relațiile intermediare dintre clase și categorii sociale); instituțiile (în pri-

Scanned with OKEN Scanner

mul rînd *statul)* şi organizaţiile politice. Acestea din urmă, îndeosebi statul şi partidele politice în epoca contemporană, au rolul de a media transpunerea ideologică şi politică în *acţiuni* politice pentru cucerirea, consolidarea, controlul, conservarea sau apărarea puterii politice. În societatea socialistă, factorul instituţional conducător, prin care se exercită puterea clasei muncitoare, aliată cu celelalte categorii de oameni ai muncii este partidul comunist. Partidul Comunist Român desfăşoară o activitate cu caracter realist, consecvent ştiinţific, democratic şi eficient. Activitatea politică se desfăşoară potrivit unor *programe* politice, care cuprind un ansamblu de acţiuni practice, emanînd din concepţia şi doctrina politică, din ideologia clasei sau categoriei sociale pe care o reprezintă respectivul partid sau organizaţie politică. Activitatea P.C.R. în etapa actuală se călăuzeşte după *„Programul făuririi societăţii socialiste multilateral dezvoltate şi înaintare a României spre comunism"*, adoptat de Congresul al XI-lea, program care exprimă, pentru România socialistă, marxismul creator în acţiune, jalonînd, în prezent şi în perspectivă, întreaga activitate politică şi economico-socială a poporului nostru. Ca formă de activitate socială care cuprinde relaţiile dintre clase, dintre diverse alte grupuri sociale, **p.** se manifestă şi în raporturile dintre comunităţile umane, între naţiuni şi state sau grupuri de state, precum şi în raporturile dintre indivizi şi clasa, comunitatea, statul din care fac parte, influenţînd hotărîtor întregul ansamblu de acţiuni şi relaţii sociale. Principala sferă a **p.** o constituie participarea la treburile statului, la stabilirea obiectivelor şi la determinarea formelor şi metodelor, a sarcinilor activităţii statului. În condiţiile societăţilor bazate pe clase antagoniste, cea mai importantă formă a activităţii politice a claselor exploatate şi asuprite este lupta împotriva dominaţiei politice a claselor exploatatoare şi pentru instaurarea propriei puteri politice. În acest sens, considera Marx că *dictatura proletariatului* este conţinutul *revoluţiei proletare*. Marx a relevat caracterul istoric al **p.**, definit ca expresie a unor raporturi de clasă. În comunism, puterea socială, conducerea şi organizarea societăţii îşi vor pierde caracterul politic, de clasă, de dominaţie socială a unei clase, toate aceste funcţii înfăptuindu-se ca proces de autoconducere comunistă a poporului muncitor unic. „Programul P.C.R. de făurire a societăţii socialiste multilateral dezvoltate şi înaintare a României spre comunism" dezvoltă, în acest sens, în mod creator, tezele socialismului ştiinţific, prefigurînd liniile esenţiale ale procesului dialectic de dispariţie a **p.** în trecerea la comunism.

POLITOLOGIE (gr. *polis* „stat", „cetate" şi *logos* „ştiinţă"), termen propus ca denumire pentru *ştiinţa politică* de vest-germanul Eugen Fischer Baling şi promovat de Gert von Eynern în 1954; în acelaşi timp a fost lansat în Franţa de A. Thérive. S-a încercat să i se atribuie şi un sens particular, forţat: politica transformată în ştiinţă (Hermann Heller). V. *ştiinţa politică*.

POLITZER, Georges (1903—1944), filozof şi psiholog marxist francez, mort în Rezistenţă. A publicat, sub pseudonimul François Arouet, în 1929, eseul-pamflet „Sfîrşitul unei mistificări filozofice: bergsonismul" (retipărit în 1947, sub titlul „Bergsonismul, o mistificare filozofică"), în care critică, pe baza principiilor gnoseologiei marxiste, *intuiţionismul* lui H. Bergson, opunîndu-i gîndirea concretă, critică şi demistificatoare, cu valoare decisivă în procesul cunoaşterii umane. Ca psiholog **P.** relevă caracterul abstract şi fundamentul idealist al psihologiei dominante în epocă, subliniind insuficienţa analizei vieţii psihice pentru cunoaşterea autentică a omului. Respingînd concepţiile privind „existenţa sufletului" şi „supremaţia

Scanned with OKEN Scanner

vieții interioare" (rămășițe ale unei mitologii animiste), precum și *empirismul plat*, **P.** a demonstrat caracterul neștiințific și îndeosebi antisocial al acestora, reflex al influenței religiei și al aspirațiilor ideologice pozitiviste ale burgheziei contemporane. Psihologia și filozofia ar trebui să aibă ca fundament, după **P.**, analiza „vieții dramatice a omului" („dramatic", în sens de „activ"), considerat într-o viziune complexă, într-o relație reciprocă cu mediul înconjurător (mai ales cu *mediul social*). *Op. pr.*: „Filozofia și mitul" (trad. rom 1975), „Criza psihologiei contemporane", „Principii elementare de filozofie", „Critica fundamentelor psihologiei", toate apărute postum.

POMPONAZZI, Pietro (1462—1525), filozof umanist italian, profesor la Universitatea din Padova, reprezentant al *aristotelismului* de tendință materialistă. În cartea sa „Despre nemurirea sufletului" (1516), condamnată de biserică, el a respins, sprijinindu-se pe teoria *adevărului dublu*, dogma nemuririi sufletului.

POPOR, formă istorică de *comunitate umană*, superioară *tribului* și anterioară *națiunii*. **P.** ia naștere din amestecul uniunilor de triburi, al diferitelor grupuri etnice, ca urmare a unor cauze multiple (convețuirea pe același teritoriu, dezvoltarea legăturilor economice, de schimb, militare, spirituale) pe temeiul, în ultimă instanță, al dezvoltării forțelor de producție. Formarea **p.** a îmbrăcat o serie de particularități, de la un **p.** la altul, de la o zonă geografică la alta, de la o etapă istorică la alta, determinate de stadiul dezvoltării sociale a uniunilor de triburi pe teritoriul respectiv sau a relațiilor (adeseori războinice) uniunilor de triburi cu alte uniuni de triburi sau cu alte popoare deja constituite. O trăsătură esențială a **p.** o constituie legătura teritorială (care înlocuiește treptat legătura de sînge). Aceasta, alături de comunitatea de limbă, înlesnește dezvoltarea unor relații economice și de schimb, a unor interese comune în lupta de apărare și de cucerire a noi teritorii, precum și constituirea unor afinități spirituale, a unei comuniuni culturale. În constituirea **p.** un rol important l-a avut *statul* care, deși a servit totdeauna interesele claselor dominante, a influențat în mare măsură ființarea istorică a popoarelor respective, precum și, uneori, acțiunea de cucerire a altor popoare, proces care a condus la alcătuirea unor conglomerate de popoare (acestea dovedindu-se în cele din urmă neviabile, destrămîndu-se datorită luptei de eliberare a popoarelor). **P.**, apărut în procesul constituirii orînduirii sclavagiste, prezintă unele particularități atît în sclavagism cît și în feudalism — orînduiri sociale cărora el le este specific, ca tip de comunitate umană. Astfel, dacă în sclavagism, datorită inexistenței unei comuniuni economice trainice și a preponderenței fenomenului de cucerire a unor **p.** de către altele, adesea încă neconsolidate, **p.** lumii antice erau comunități relativ efemere, în procesul trecerii de la sclavagism la feudalism are loc o relativă restrîngere a legăturilor economice și comerciale dintre **p.** față de cele de la sfîrșitul sclavagismului. În procesul trecerii de la sclavagism la feudalism au continuat însă să se amplifice comunitatea teritorială, de limbă, cultură. În aceste condiții s-au constituit, de exemplu, limbile moderne. Unele uniuni de triburi au trecut direct la comunitatea **p.** specifică epocii feudale (de ex., **p.** germanice). Alte **p.** se formează pe baza destrămării unui conglomerat de **p.** (de ex., cele născute din destrămarea Imperiului Roman). Multe **p.** din epoca feudală cunosc persistența *obștei* sătești, moștenită din comuna primitivă, de pe vremea uniunilor de triburi, constituindu-se fără a trece prin relații sclavagiste și cunoscînd mai degrabă un tip de organizare economică și socială de felul celui denumit de Marx

Scanned with OKEN Scanner

„mod de producție asiatic“ (de ex., unele **p.** indo-europene). Procesul de transformare a **p.** în națiuni are loc începînd din perioada destrămării feudalismului, și a fost condiționat îndeosebi de dezvoltarea și consolidarea relațiilor economice burgheze, de formarea relațiilor de piață. Termenul de **p.** se folosește și în accepția de *mase populare*; el desemnează, de asemenea, populația unei țări, totalitatea locuitorilor ei. **P.** *muncitor unic*, colectivitate umană în care (după cum se arată în Programul P.C.R.), odată cu trecerea la comunism, se va desăvîrși procesul *omogenizării sociale*, al dispariției claselor și deosebirilor esențiale dintre ele.

POPORANISM, curent de idei politic-ideologic și de ideologie literară care s-a manifestat în perioada 1893—1914. Fundat la noi de C. Stere („Adevărul“ — 1893, „Evenimentul literar“ — 1894, și apoi „Viața românească“ — 1906 — 1914) și G. Ibrăileanu, **p.** românesc a exprimat interesele sociale ale *micii burghezii* rurale și orășenești, ostilă atît marii proprietăți moșierești, cît și celei capitaliste și avînd din acest punct de vedere un caracter protestatar. Dezvoltînd o critică romantică a capitalismului, **p.** a considerat, în condițiile unor relații capitaliste incipiente în economia națională, că România poate ocoli realitatea capitalistă, prin constituirea unei „formațiuni social-economice deosebite“, bazată pe mica agricultură, organizată pe sistemul gospodăriilor țărănești familiale, sprijinită pe un adecvat sistem cooperatist. În acest spirit, se considera că industria nu are condiții de dezvoltare, trebuind să se limiteze la sectoarele de prelucrare a producției agricole și la unele ramuri legate de exploatarea unor produse ale subsolului. Evoluția structurilor social-economice românești a infirmat postulatele ideologice ale **p.** Latura afirmativ-pozitivă a **p.** s-a concretizat în dezvăluirea condiției țărănimii și în revendicările reformatoare (reformă agrară și vot universal). În activitatea politică, **p.** a contestat inițial rolul revoluționar al proletariatului, exercitînd un rol negativ în vremelnica dezorganizare a Partidului Social-Democrat al Muncitorilor din România (P.S.D.M.R) (1899). Militînd apoi în cadrele partidului liberal, **p.** s-a constituit ca nucleu al aripii radical-democratice a acestui partid, ocupînd cele mai înaintate poziții în viața politică burgheză (1906—1914). În planul ideologiei literare și al criticii aplicate, în care s-a distins cu deosebire G. Ibrăileanu, **p.** a preconizat, de pe pozițiile unei estetici materialiste, *realismul* în literatură, caracterul tendenționist al artei, teza specificului național, operînd cu un concept al esteticului în care factorii consubstanțiali (etic, social-istoric, politic) erau organic implicați.

POPPER, Karl Raimund (n. 1902), filozof și logician austriac stabilit în Anglia. A elaborat lucrări în domeniul epistemologiei, logicii, filozofiei științei și filozofiei istoriei. Punctul de plecare al concepției sale îl constituie respingerea metodei *inducției* și încercarea de a întemeia construcția teoriilor științifice pe procedee strict deductive, în cadrul așa-numitului model ipotetic-deductiv, axată pe ideea selecției prin falsifiere (falsify) a ipotezelor științifice. Dezbătînd probleme comune cu *pozitivismul logic*, el s-a delimitat de acesta în teoria *semnificației*, teoria *adevărului* și problema *verificării*, precum și prin admiterea unei teorii a *existenței*. În ultima vreme **P.** și școala sa au formulat o variantă mai complexă a concepției denumită „falsificaționismul sofisticat“, extrem de influentă în epistemologia actuală. În filozofia istoriei s-a situat pe poziții ostile materialismului istoric și socialismului. *Op. pr.*: „Logica cercetării“ (1934), „Conjecturi și respingeri“ (1963), „Cunoaștere obiectivă“ (1970).

Scanned with OKEN Scanner

PORPHYRIOS (c. 232—304), filozof grec neoplatonician, succesor al lui Plotin, exeget şi sistematizator al operei acestuia, pe care o continuă prin teoria sa asupra „existentului şi incorporalului". Sufletele individuale ar fi variate potenţe ale *existentului* absolut, suflet universal, incorporal, tot una cu Divinitatea supremă şi care conţine în sine corpurile, materia. Sufletul universal ar fi descoperit de om în mod intuitiv, prin *introspecţie*. Filozofia lui **P.** tinde către o etică ascetică. El adoptă *mistica* plotiniană asociată *credinţei* într-o *magie* purificatoare. Lucrarea sa, „Eisagoge", în care *neoplatonismul* se îmbină cu elemente ale logicii aristotelice, a fost una dintre cele mai studiate opere în timpul evului mediu occidental, aflîndu-se şi la originea celebrei „dispute a universaliilor". A mai scris o „Istorie a filozofiei", comentarii pe marginea unor lucrări ale lui Platon şi Aristotel ş.a.

PORT-ROYAL (*Logica de la* **P.-R.** — 1662), operă elaborată de A. Arnauld şi P. Nicole în mănăstirea de călugăriţe bernardine **P.-R.,** devenită în 1636 centrul *jansenismului*. Lucrarea, în care logica este definită drept artă, cuprinde patru părţi. În ele se analizează succesiv ideile (noţiunile), judecăţile, raţionamentele şi metoda. Alcătuită de pe poziţii potrivnice *senzualismului*, *Logica de la* **P.-R.** nu acceptă nici *realismul* medieval, considerînd că noţiunile se formează prin abstractizare. Străduindu-se să prezinte logica aristotelică într-o formă accesibilă, autorii ţin totodată seama de ideile lui Fr. Bacon şi R. Descartes.

POSESCU, Alexandru (n. 1903), filozof român, conferenţiar la Universitatea din Bucureşti. Continuînd orientarea scientist-materialistă şi raţionalistă reprezentată de P.P. Negulescu, **P.** şi-a îndreptat preocupările teoretice spre domeniul istoriei filozofiei, al epistemologiei şi al ontologiei. El consideră că filozofia este o generalizare a datelor ştiinţei în spiritul ştiinţei. Supunînd unei analize critice diferite forme ale idealismului filozofic, **P.** respinge tentativele acestuia de falsificare şi interpretările denaturate date de el principiilor şi fundamentelor, precum şi rezultatelor şi concluziilor ştiinţei, evidenţiază inconsistenţa abordării relativiste şi convenţionaliste de către *neopozitivism* a problemei valorii teoriilor ştiinţifice. După Eliberare, gîndirea filozofică a lui **P.** marchează o apropiere, din ce în ce mai pronunţată, de filozofia marxistă. *Op. pr.*: „Încercare asupra datelor ultime ale materiei" (1934), „Filozofie modernă: Bacon, Spencer, Fechner" (1938), „Introducere în Filozofie" (1938) „Logica ştiinţei: I. Epistemologie" (1942), „Teoria logică a judecăţii" (1946), „Începuturi ale materialismului modern" (1962), „Platon. Filozofia dialogurilor" (1971).

POSIBILITATE ŞI REALITATE, categorii corelative ale dialecticii, care desemnează două stadii obiective şi necesare ale dezvoltării sistemelor lumii materiale. *Posibilitatea* este tendinţa generală obiectivă a devenirii sistemelor, în conformitate cu determinismul (cauzal şi legic) lor imanent şi în corelaţie cu influenţele (condiţionările) contextului exterior cu care acestea coexistă. *Posibilitatea* este o modalitate viitoare de realizare a sistemelor, existentă în stadiul actual de manifestare a acestora doar ca virtualitate, este o *realitate* în devenire (în formare). *Realitatea* este o posibilitate înfăptuită; momentul (stadiul) actual al devenirii sistemelor. Între **p.** şi **r.** există totdeauna un raport cauzal dialectic de tipul raportului dintre *act* şi *potenţă:* potenţa este cuprinsă în realitate, este o realitate virtuală, iar actul este condiţie a înfăptuirii potenţei, a genezei realităţii. Trecerea de la **p.** la **r.** se înfăptuieşte complex: unei stări actuale a unui sistem (realităţi) îi corespund mai multe stări viitoare (posibilităţi): teoretic, o infinitate de asemenea stări; iar practic o singură stare, în funcţie de cer-

Scanned with OKEN Scanner

cul de *condiţii* şi factori aleatori care însoţesc procesul concret de trecere de la *cauză* la *efect*. De aceea, relaţia dintre **p.** şi **r.** este mediată de *probabilitate* (măsură a transformării **p.** în **r.**). Raportul dintre **p.** şi **r.** poate fi analizat şi sub aspectul relaţiei dintre *sincronic* şi *diacronic*: *posibilitatea* este expresia diacroniei obiective, o tendinţă spre continuă realizare, un proces genetic, iar *realitatea* este expresia sincroniei obiective, o tendinţă realizată, o structură relativ-stabilă, o „tăietură" spaţio-temporală în succesiunea infinită a stărilor universului. Astfel, *realitatea* actuală, ca moment sincronic al diacroniei unui sistem, există mai întîi ca *posibilitate*, ca *negaţie* într-o *realitate* anterioară şi conţine în sine, totodată, germenii propriei sale negaţii, ai unei *realităţi* viitoare pe care o cuprinde în prezent doar sub forma de *posibilitate*. Existenţa obiectivă se manifestă, deci, ca o succesiune permanentă de negări, de treceri de la **p.** la **r.** şi de la **r.** la **p.**, respectiv de la trecut la prezent şi de la prezent la viitor ş.a.m.d. Trecerea **p.** în **r.** se realizează gradual, străbătîndu-se două trepte: posibilitatea *abstractă*, pentru a cărei realizare condiţiile lipsesc sau sînt încă nematurizate, şi posibilitatea *concretă*, sau *reală*, ale cărei condiţii de actualizare s-au maturizat. În natură, trecerea **p.** în **r.** are loc în mod spontan, în timp ce în cadrul societăţii ea presupune împletirea condiţiilor obiective cu cele subiective, activitatea sistematică a oamenilor îndreptată spre dezvăluirea posibilităţilor din natură şi din societate şi spre transformarea acestora în realitate, în conformitate cu nevoile lor. Raportată la activitatea umană, posibilitatea înseamnă capacitatea omului de a acţiona, de a produce valori materiale şi spirituale. Producînd astfel de valori, oamenii intră obiectiv în raporturi între ei, acestea fiind în primul rînd raporturi materiale, de producţie şi care formează structura economică a societăţii. De aceea, în structurarea vieţii sociale, în trecerea de la **p.** la **r.** în viaţa socială, intervine factorul subiectiv — acţiunea practică şi teoretică a oamenilor. Pe acest temei, materialismul istoric formulează legea interacţiunii dintre factorii obiectivi şi factorii subiectivi în determinismul şi dezvoltarea vieţii sociale, formulînd totodată teza că pe măsura dezvoltării sociale are loc o creştere exponenţială a rolului factorilor subiectivi în trecerea de la **p.** la **r.**, creştere care se manifestă cu o deosebită amploare în condiţiile socialismului, care este opera conştientă, revoluţionară a maselor largi de oameni ai muncii.

POSTDICŢIE, operaţie a cunoaşterii, de parcurgere mintală a drumului invers sensului desfăşurării evenimentelor, de la consecvent la antecedent, de la efect la cauză, de la starea actuală a unui sistem — procedînd din aproape în aproape — la stările lui anterioare, prin reconstituire treptată a momentelor succesive ale *diacroniei* obiective. Prin această reconstituire recurentă a temporalităţii (istoricităţii) fenomenelor, **p.** mijloceşte cunoaşterii omeneşti accesul la origini, dezvăluirea genezei prezentului din trecut şi, totodată, apropierea de *esenţe*. De aceea, **p.** este o operaţie epistemică indispensabilă oricărei *explicaţii* ştiinţifice. Sin. *retrodicţie*.

POST HOC, ERGO PROPTER HOC, expresie latinească însemnînd „după aceasta, deci din cauza aceasta" şi denumind un raţionament inductiv greşit, în care simpla succesiune a fenomenelor este interpretată necritic, ca un raport de la cauză la efect.

POSTKANTIENI 1. (În sens larg) Reprezentanţi ai filozofiei germane care l-au continuat pe Kant, criticînd şi dezvoltînd teoria sa: J.G. Fichte, F.W. Schelling, G.W. Fr. Hegel, J. Fr. Fries, A. Schopenhauer. **2.** (În sens restrîns) a) Popularizatori ai *criticismului* kantian: Johann Schultze şi Karl L. Reinhold. b) Continuatori

Scanned with OKEN Scanner

ai *kantianismului* în perioada elaborării marilor sisteme ale filozofiei clasice germane: Frederic Bouterweck, Wilhelm Traugott Krug, Christian G. Bardili, Sigmund Beck, Solomon Maimon și Fr. Ed. Beneke care vedea în psihologie disciplina fundamentală a filozofiei, marcînd o reacție față de filozofia *speculativă*. Este de menționat că în expunerea lui Krug criticismul a influențat gîndirea *„luminilor"* din Transilvania. Dintre toți acești popularizatori sau continuatori ai criticismului, se bucură azi de o mare atenție Karl Leonard Reinhold (1758—1823), care, dincolo de clarificarea problematicii criticismului, a dezvoltat o cercetare specială a „cunoașterii filozofice" și a limbajului în „științele filozofice", ocupîndu-se de sinonimia întrebuințării acestui limbaj.

POSTULAT (lat. *postulatum* „cerință"), enunț considerat ca prim, alături de *axiome*, în cadrul unui sistem deductiv, în vederea obținerii unor *teoreme*. Spre deosebire de axiome, care reprezintă un adevăr de maximă generalitate, indemonstrabil în respectivul sistem, **p.** reprezintă un adevăr general, presupus doar indemonstrabil, luat ca o cerință în vederea întemeierii altor enunțuri. În limbajul obișnuit, granița dintre **p.** și axiomă nu este precis delimitată, uneori axiomele fiind chiar denumite **p.** (în sens de premise).

POTECA, Eufrosin (1785—1858), filozof luminist român, profesor de filozofie la Colegiul „Sf. Sava", în București, în deceniul 3 al sec. 19. Avînd o orientare idealist-raționalistă, cu puternice accente providențialiste, **P.** a lărgit sfera preocupărilor filozofice, predînd în limba română cursuri de logică, metafizică, istoria filozofiei, morală. Și-a manifestat preferința pentru filozofia modernă, apreciindu-i pe R. Descartes, Chr. Wolf și în special pe Im. Kant, al cărui merit constă, după **P.,** în respingerea *dogmatismului scolastic*. **P.** a contribuit, prin traduceri, la formarea terminologiei filozofice în limba română. *Op. pr.*: „Curs de filosofie" (1826, manuscris), „Cuvinte panegirice și moralnice"(1826), „Filosofia cuvîntului și a moravurilor, adică logica și itica elementare, cărora se pune înainte istoria filosofiicească" (după Heineccius, 1829).

POTENȚĂ, v. **ACT și POTENȚĂ.**

POULANTZAS, Nicos (n. 1932), gînditor marxist francez. În principala sa lucrare „Puterea politică și clasele sociale" (2 vol., 1968)el dezvoltă ideile lui Marx despre politic, clasă, stat și putere în condițiile societății capitaliste industrializate, analizînd schimbările economice și sociale din lumea contemporană care au afectat aceste concepte. Punctul său de plecare este distincția dintre *modul de producție* ca concept formal-abstract și *formațiunea socială* ca obiect real-concret; modul de producție, după **P.,** nu există în realitate; numai formațiunea socială există ca realitate determinată istoric, ea reprezentînd, de regulă, împletirea mai multor moduri de producție „pure", dintre care unul este dominant. *Alte op.*: „Clasele sociale în capitalismul contemporan" (1974), „Criza dictaturilor: Portugalia, Grecia, Spania" (1975).

POZITIVISM, curent filozofic din sec. 19—20, întemeiat de A. Comte. Caracteristică tuturor fazelor și variantelor **p.** este respingerea filozofiei ca reprezentare teoretică generalizată a lumii și intenția de a se limita strict la faptele „pozitive", confirmate de *experiență* (de aici și denumirea curentului). **P.** consideră că problemele tradiționale ale filozofiei, și îndeosebi problema raportului dintre existență și conștiință, sînt pseudoprobleme, speculații „metafizice". Prin limitarea cunoașterii la *senzațiile* sau la *trăirile* subiectului, prin negarea directă sau indirectă a existenței realității obiective și a reflectării ei în conștiință, **p.** gravitează însă, de fapt, spre o concepție idealist-subiectivă și agnostică.

Scanned with OKEN Scanner

Caracteristice **p.** sînt şi negarea posibilităţii de a cunoaşte esenţa sau cauza fenomenelor, teza potrivit căreia ştiinţa nu poate decît să descrie sau să sistematizeze faptele observabile nemijlocit, nu să le şi explice, precum şi interpretarea convenţionalistă a cunoaşterii teoretice, strîns legată de această teză (v. şi *convenţionalism*). Accentul pus asupra „experienţei", „faptelor", „verificabilităţii", asupra „*pozitivităţii*" cunoaşterii ştiinţifice explică influenţa pe care a exercitat-o **p.** asupra multor oameni de ştiinţă. În evoluţia **p.** se pot distinge trei faze: a) **p.** clasic, sau „primul" **p.** (A. Comte, E. Littré, J. St. Mill, H. Spencer), b) *empiriocriticismul*, numit şi „al doilea" **p.** (Mach, Avenarius) şi c) *neopozitivismul*, cu diferitele sale variante (**p.** *logic*, *empirismul logic*, filozofia *analitică*). Înrudite cu neopozitivismul sînt *pragmatismul* şi *operaţionalismul*.

POZITIVISM LOGIC, v. **NEOPOZITIVISM.**

POZITIVISM SOCIOLOGIC, orientare teoretică şi metodologică iniţiată de A. Comte, care în opoziţie cu caracterul speculativ al concepţiilor de filozofie a istoriei, definea sociologia ca „ştiinţă pozitivă a faptelor sociale". În a doua jumătate a sec. 19, ideea fundamentării unei teorii sociale „pozitive", după modelul ştiinţelor naturii, a fost reluată sub forma *organicismului*, a *biologismului* în genere a *psihologismului* etc. În jurul anului 1900, **p.s.** naturalist a fost supus — pe de o parte de socialismul ştiinţific şi, pe de altă parte, de neokantianism, de sociologia sistematică germană şi de şcoala sociologică franceză (E. Durkheim) — unor critici aspre, care au învederat viciile sale: extrapolarea ilicită a noţiunilor mecanicii, biologiei, psihologiei asupra societăţii, descriptivismul empirist, neînţelegerea specificului cunoaşterii sociologice. În sec. 20 **p.s.** s-a dezvoltat cu precădere în S.U.A., manifestîndu-se sub forma reducerii legilor sociale la corelaţii formale, a înlocuirii explicaţiei cauzale prin explicaţii funcţionale, a identificării metodologiei sociologice cu o tehnologie. Criticînd *apriorismul* şi *schematismul* teoriilor sociologice *speculative*, **p.s.** a subliniat necesitatea unor observaţii riguroase şi controlate si a îndreptat atenţia sociologilor spre standardizarea şi *codificarea* informaţiilor, spre utilizarea unor procedee logic-formale de analiză. **P.s.** este considerat în prezent ca unilateral şi depăşit, tinzîndu-se spre un complementarism al modalităţilor logic-formale şi intuitive de cunoaştere, spre o sinteză raţională a sociologiei empirice cu sociologia teoretică, spre înţelegerea metodologiei la un nivel reflexiv şi nu la unul tehnic. V. şi *empirism social*.

POZITIVITATE, termen care indică latura „pozitivă", constructivă, activă, realistă a unor sisteme, curente, orientări sau şcoli filozofice. *Pozitivismul* i-a atribuit şi sensul de exigenţă a fundamentării cunoaşterii ştiinţifice pe *experienţă*, pe *faptele* observabile şi verificabile şi nu pe *explicaţie*. *Intuiţionismul* (H. Bergson, Le Roy), pretindea a fi adevăratul promotor al **p.**, pe care încerca să o limiteze exclusiv la domeniul realităţilor spirituale.

PRACTICĂ, activitate materială a oamenilor de transformare conştientă a realităţii naturale şi sociale în raport cu interesele şi scopurile lor individuale şi colective. Principala formă a **p.** este activitatea de producţie a bunurilor materiale. Prin activitatea lor productivă, oamenii intervin în *determinismul* şi dinamica vieţii lor sociale, contribuie la crearea şi dezvoltarea *forţelor de producţie* ale societăţii. Producînd cele necesare traiului lor, oamenii îşi produc, aşadar, propriile lor condiţii materiale de existenţă, *modul de producţie*, elementul determinant al întregului sistem al vieţii lor sociale. În acest sens afirmă materialismul istoric că *munca*, activitatea de

Scanned with OKEN Scanner

producție, a mediat saltul de la natură la societate, transformarea antropoidelor superioare în om și că tot munca reprezintă factorul determinant al dezvoltării societății, de-a lungul tuturor etapelor ei istorice. **P.** include, de asemenea, activitatea social-politică. Dacă în procesul activității de producție obiectul transformării îl reprezintă mediul natural al omului, din modificarea căruia, în raport cu nevoile materiale de viață ale oamenilor, rezultă și *condițiile vieții materiale ale societății*, în activitatea social-politică obiectul transformării îl reprezintă societatea însăși, domeniul *relațiilor de producție* care conferă fizionomia unei orînduiri sociale. Deoarece conservarea, dezvoltarea sau schimbarea relațiilor de producție ating direct interesele materiale ale diferitelor grupuri și clase sociale, *lupta de clasă*, activitatea revoluționară a claselor, a partidelor politice reprezintă forme importante ale **p.** *sociale*, domenii hotărîtoare ale acțiunii transformatoare a oamenilor în planul *mediului social*. Activitatea practică de educație și instrucție este o altă formă a **p.** sociale care, de această dată, vizează nemijlocit *omul* ca domeniu de existență. Obiectul transformării în acest gen de **p.** îl reprezintă purtătorul material al relațiilor sociale. Activitatea instructiv-educativă influențează sistematic și strategic pregătirea profesională și moral-politică a oamenilor, potențează și obiectivează (în raport cu nevoile societății și aspirațiile umane) grade superioare de competență și de *conștiință de sine*, contribuie hotărîtor la formarea *personalității* umane. Prin intermediul **p.** de educare și instruire se intervine însă nu numai în modelarea socială a omului ci și în sfera relațiilor umane, a raporturilor morale, politice, juridice; ea are deci ca obiect nu numai formarea omului pentru societate ci și adecvarea societății la om. Latura experimentală și aplicativă a activității de cercetare, domeniile practic-experimentale și aplicative ale activităților de creație artistică constituie, de asemenea, forme ale **p.** sociale, cu precizarea că obiectul transformării îl reprezintă, în asemenea cazuri, nu numai structurile materiale asupra cărora se exercită acțiunea ci și universul valorilor spirituale, structurile ideale care sînt influențate nemijlocit prin argumente materiale. Printre activitățile umane cu valoare practică mai pot fi amintite: activitatea de ocrotire a mediului natural, activitatea practică medicală și de ocrotire a sănătății, activitatea administrativă și organizațională, activitățile culturale etc., în genere, toate acțiunile care contribuie la crearea unei ambianțe naturale și sociale adecvate aspirațiilor majore ale umanității, la potențarea resurselor colective și individuale ale oamenilor, la înnobilarea relațiilor lor sociale. *Materialismul istoric*, teoria marxistă a acțiunii și *praxiologia* contemporană consideră **p.**, activitatea transformatoare în planul vieții materiale, ca un gen fundamental de *acțiune umană* corelată strîns cu *teoria*, cu activitatea transformatoare în planul vieții spirituale. Între teorie și **p.** există raporturi de unitate dialectică: **p.** este, în ultimă instanță, punctul de plecare, izvorul oricărei cunoașteri sau construcții teoretice; **p.** este forța motrice principală a progresului cunoașterii; **p.** este scop al cunoașterii și *finalitate* a oricărei construcții teoretice; **p.** este *criteriul* material, unicul instrument obiectiv de verificare a adevărurilor. La rîndul ei, teoria este o generalizare a **p.** și, totodată, premisă (ideală) pentru dobîndirea de eficiență în activitatea practică (materială). Argumentînd dialectica raporturilor dintre teorie și **p.**, filozofia marxistă respinge atît *teoretismul abstract*, speculativ, dogmatic, interpretările care rup teoria de **p.**, subestimează funcția gnoseologică a **p.**, cît și *practicismul*, *empirismul îngust*, tendințele de a rupe, izola **p.** de teorie, subestimînd funcția praxiologică a teoriei. Teoria și **p.** formează, așadar, un complex retroacțional unic, sînt di-

Scanned with OKEN Scanner

mensiuni ale acţiunii sociale care se potenţează reciproc. În definirea conceptului de **p.**, materialismul dialectic şi istoric se delimitează de alte concepţii materialiste anterioare, care reduceau **p.** la o activitate exclusiv senzorială, empirică, la experienţa nemijlocită (şi nu puneau în valoare semnificaţia ei transformatoare), sau la o simplă relaţie naturală a oamenilor prin care-şi satisfac nevoile lor biologice (şi nu puneau în valoare semnificaţia ei socială). De asemenea, se opune interpretărilor subiectiviste, care reduc **p.** la trăirile *subiectului*, la structurarea unor raporturi comportamentale (de ex., *behaviorismul*), sau la o acţiune motivată exclusiv de criterii de utilitate individuală (de ex., *pragmatismul*). În consecinţă, în concepţia marxistă, **p.** este definită ca o relaţie materială transformatoare, obiectivă şi socială între oameni şi realitate, motivată de interesele lor materiale şi spirituale, individuale şi colective, întemeiată cognitiv-nomologic (pe cunoaşterea legilor obiective ale realităţii) şi teleologic (pe elaborarea prealabilă în plan teoretic a proiectului acţiunii practice, în concordanţă cu anumite *scopuri* şi *idealuri*).

PRAGMATIC (gr. *pragma* „acţiune") **1.** (În sens general) Care se referă la acţiuni cu caracter practic, util, eficace. **2.** (În logică) Privitor la tendinţa de raportare a sistemelor de *semne* şi expresii (a *sistemelor formale*) la subiecţii ce le folosesc (dimensiunea **p.**). **3.** (În semantica generală) Care se referă la cercetarea influenţelor limbii naturale asupra *comportamentului* uman. **4.** (În filozofie) Privitor la înclinaţia unor persoane, unor grupări (şcoli, curente) spre cunoaşterea şi acţiunea exclusiv *empirică*, bazată pe aparenţe, pe *simţul comun*, pe *contingenţă* şi urmărind o utilitate imediată, fie în opoziţie cu cunoaşterea teoretică şi experimentul ştiinţific, fie în opoziţie cu obligaţia morală. *Pragmatismul* contestă funcţia reflectorie a gîndirii, atribuindu-i doar funcţia „**p.**" de a elabora reguli sau „instrumente" pentru acţiunea utilă (considerată, prin utilitatea ei, şi ca „adevărată"), avantajoasă. În acest sens, termenul de **p.** echivalează cu cel de „practicist". Filozofiile *speculative* folosesc expresia **p.** în sens peiorativ, atribuindu-l oricăror concepţii realiste, materialiste sau empiriste, care văd în practică un termen de referinţă condiţional, acuzîndu-le de îngustime utilitaristă şi inaptitudine teoretică.

PRAGMATICĂ, v. **SEMIOTICĂ.**

PRAGMATISM (gr. *pragma* „acţiune"), curent idealist-subiectiv în filozofia burgheză contemporană, răspîndit îndeosebi în S.U.A. A fost iniţiat în deceniul 8 al sec. 19 de americanul Ch. Peirce (care l-a denumit „pragmaticism") şi dezvoltat de W. James şi J. Dewey. În primele decenii ale sec. 20, **p.** a constituit filozofia oficială în S.U.A.; cu începere din deceniul al patrulea, influenţa sa, care a rămas predominantă, e concurată de *neopozitivism*. A avut adepţi şi în alte ţări (F.C.S. Schiller în Anglia, G. Papini în Italia, Hu Şî în China ş.a.). **P.** a fost influenţat puternic de *pozitivism*, de *voluntarismul* lui Nietzsche şi ulterior de bergsonism. Negînd materialitatea lumii şi confundînd fenomenele obiective cu reacţia subiectivă a individului faţă de ele, **p.** ajunge să identifice obiectul cunoaşterii cu procesul cunoaşterii, conceput ca un instrument de adaptare biologică a omului la mediu. Prin aşa-numita „teorie genetică a adevărului", **p.** susţine că nu există idei care sînt adevărate, ci numai idei care devin adevărate în cursul acţiunii indivizilor, în măsura în care „dau randament". **P.** contestă funcţia reflectorie a gîndirii, atribuindu-i doar o „funcţie pragmatică" (aceea de a elabora „reguli" sau „instrumente" pentru acţiune). El priveşte legile şi formele logice ca ficţiuni utile şi identifică adevărul cu utilul. După **p.**, este adevărat nu ceea ce concordă cu reali-

Scanned with OKEN Scanner

tatea obiectivă, ci ceea ce se dovedeşte a fi avantajos. Pe această cale, unii reprezentanţi ai **p.** se străduiesc să legitimeze „adevărul" reprezentărilor religioase şi al principiilor moralei şi ideologiei burgheze în general. Mai ales în varianta *instrumentalismului* lui Dewey, **p.** a exercitat o influenţă nocivă asupra sociologiei, eticii, psihologiei şi pedagogiei burgheze, îndeosebi a celei americane, încurajînd practicismul îngust şi *empirismul*. El a înrîurit şi alte curente filozofice burgheze (de ex. *neopozitivismul*, *neorealismul* etc.).

PRAG SENZORIAL, v. **SENZAŢIE.**

PRAXIOLOGIE (TEORIA ACŢIUNII EFICIENTE), disciplină teoretică, relativ recent constituită, care îşi propune descifrarea structurii *acţiunii sociale* şi, pe această bază, formularea unor criterii operaţionale de sporire maximă a gradului de eficienţă a activităţilor umane. Premisele teoriei actuale a acţiunii eficiente se găsesc în „filozofia acţiunii", ale cărei tradiţii se prelungesc pînă în antichitatea greacă, la Platon şi Aristotel. Filozofia clasică germană (Im. Kant, J.G. Fichte şi îndeosebi G.W.Fr. Hegel) a contribuit la conturarea problematicii moderne a teoriei acţiunii prin cercetarea, din perspectivă epistemologică, psihologică şi teleologică, a raporturilor practice dintre oameni şi realitate. Între precursorii direcţi ai **p.** sînt menţionabili: Victor Espinas, care a propus în 1840 termenul de **p.** pentru „ştiinţa despre formele şi principiile cele mai generale de acţiune în universul fiinţelor vii"), E. Glucké, care a încercat în 1926 o tratare formală a **p.** semnalînd înrudirea ei cu ştiinţele economice şi A.A. Malinovski (Bogdanov), care a încercat abordarea sistemică şi structuralistă a acţunilor sociale complexe. Prin concepţia lor materialist-istorică despre *practica socială*, despre dimensiunea ontologică acţională a naturii umane şi despre formele fundamentale ale activităţii umane (îndeosebi activitatea de producţie şi activitatea revoluţionară), K. Marx şi F. Engels sînt consideraţi fondatori ai unei teorii generale, moderne, a acţiunii sociale. În filozofia contemporană, conceptul de acţiune şi, respectiv, preocuparea pentru fundamentarea unor criterii de eficienţă se manifestă în multe curente de gîndire nemarxistă, între care mai importante sînt *instrumentalismul*, *pragmatismul*, *operaţionalismul*. Alături de domeniul filozofiei acţiunii, un rol important în edificarea p. contemporane l-au avut cercetările de sociologia acţiunii (Emil Durkheim, Vilfredo Pareto, Max Weber) care au acordat prioritate edificării unui sistem al acţiunii sociale şi clasificării unei tipologii a *acţiunilor umane*. Desăvîrşirea unei teorii generale despre acţiunea umană a fost realizată, în gîndirea sociologică contemporană, de Talcott Parsons, prin publicarea, în 1937, a lucrării sale fundamentale despre „Structura acţiunii sociale". Cel care a impus **p.** conştiinţei filozofice contemporane a fost filozoful polonez T. Kotarbinski care a publicat în 1913 lucrarea „Schiţele practice", iar în 1955 „Tratat despre lucrul bine făcut", apreciată ca prima încercare de expunere sistematică, din perspectivă logic-epistemologică a obiectului şi problematicii **p.**, concepută ca teorie a acţiunii umane eficiente. În accepţiunea actuală a obiectului şi problematicii sale, **p.** este înţeleasă ca: a) ştiinţă a acţiunii eficiente (şi în această privinţă are sarcina de a cerceta condiţiile de care depinde eficienţa maximă a activităţilor umane); b) metodologie, *organon* al activităţii practice (oferind în acest sens *modele* generale de organizare şi sistematizare acţională care să mijlocească dobîndirea unor criterii de eficienţă la nivelul tuturor speciilor acţiunii); c) disciplină metateoretică, generalizînd, în această perspectivă, datele ştiinţelor particulare ale acţiunii (ştiinţele teh-

Scanned with OKEN Scanner

nice, agricole, medicale, administrativ-organizaţionale, ale educaţiei şi instrucţiei), în raport cu care ne apare ca ştiinţă generală a acţiunii; d) disciplină filozofică (filozofie a acţiunii), corelată cu toate ştiinţele generale care au valoare metateoretică în raport cu ştiinţele particulare ale acţiunii *(cibernetica, teoria generală a sistemelor*, logica acţiunii). Conceptele fundamentale cu care operează **p.** sînt: *agent* (autorul acţiunii), *pacient* (obiectul acţiunii), produs al acţiunii, *motivaţie* praxiologică (social-economică, cognitiv-nomologică, teleologică, psihologică, axiologică) strategie acţională (plan, program, prospect), situaţie acţională (condiţii, mijloace, norme), operaţii realizatoare (decizie, ordin, conducere), *act* (execuţie, valorizare) etc. Asupra tuturor acestor concepte au fost iniţiate în ultimii ani ample cercetări în vederea deducerii unor criterii operaţionale de maximă eficienţă. Avansarea unor modele acţionale cu o tot mai sporită eficacitate a determinat conturarea, în ultimul timp, a unor domenii speciale de cercetare praxiologică, cum sînt teoria organizării, teoria generală a normelor, teoria deciziei, teoria conducerii vieţii sociale. Prin problematica lor, aceste discipline praxiologice oferă criterii de eficienţă care călăuzesc activitatea organelor (politice) de decizie şi conducere, de administraţie şi de organizare a vieţii sociale în direcţia scientizării creaţiei istorice a maselor populare la nivelul cerinţelor pe care le impune progresul istoric, *revoluţia ştiinţifico-tehnică* şi procesul revoluţionar contemporan. În ţara noastră, la dezbaterile actuale asupra obiectului şi problematicii **p.**, continuîndu-se, în această privinţă, tradiţiile gîndirii acţionaliste a lui Marx şi valorificîndu-se, din perspectiva materialismului istoric, achiziţiile principale ale sociologiei acţionaliste şi ale diferitelor orientări praxiologice contemporane, participă diverse colective de cercetare. Au apărut lucrări ca: Pavel Apostol, „Cibernetică, cunoaştere, acţiune" (1969); I. Tudosescu, „Structura acţiunii sociale. Schiţă a unei praxiologii materialist-dialectice" (1972); N.S. Dumitru, „Sistem social. Praxis. Experiment" (1975), Colectiv (I. Tudosescu, C. Popa, M. Florea — coord. —, M. Diaconu, Angela Vasiliu, O. Hoffman, Al. Gheorghe, Al. Bădulescu, J. Bonis, Ioana Smirnov, I. Moraru, Aneta Nuţu-Busuioc, Georgeta Hălăşan, I. Pietraru), „Acţiune, decizie, responsabilitate" (1976); M. Florea, „Responsabilitatea acţiunii sociale" (1976).

PRAXIS (gr. „acţiune"), termen folosit uneori în limbajul filozofic în locul termenului de *practică*, prin care se înţelege o categorie filozofică ce desemnează activitatea materială a oamenilor de transformare a naturii şi societăţii, şi, prin aceasta, şi a gîndirii, potrivit unor *scopuri* şi *idealuri* proprii. V. *practică; acţiune socială; praxiologie.*

PREDESTINARE (lat. *praedestinare* „a hărăzi"), acţiune, atribuită de regulă divinităţii, de a hotărî dinainte soarta oamenilor şi a fenomenelor lumii. Folosit îndeosebi în cadrul *iudaismului*, al teologiei creştine şi al unor filozofii fideiste, termenul indică hotărîrea divină în ce priveşte scopul ultim, considerat a fi supranatural, al creaturilor spirituale. În *creştinism*, Dumnezeu este considerat nu numai cauza lumii, ci şi conducătorul destinului ei. În acest sens, raportată la *totalitate*, **p.** ar avea ca ultimă finalitate mîntuirea lumii, datorită infinităţii iubirii divine. Într-un sens teologic mai restrîns, **p.** reprezintă acea doctrină creştină după care soarta fiecărui om (de a fi mîntuit sau condamnat) este hotărîtă implacabil şi de la început de către divinitate. În această accepţiune, doctrina **p.** ocupă un loc central în teologia calvinistă.

PREDICABILE (lat. *prae* „înainte" şi *dicabilis* „care se poate spune"), diverse feluri ale *predicatului* în logica aristotelică. Aristotel enumeră patru **p.**: genul, specia, propriul şi accidentul;

Scanned with OKEN Scanner

la acestea, Porfir a adăugat diferenţa specifică.

PREDICAT 1. (În logica generală) Element al unei judecăţi de predicaţie şi anume care se afirmă sau se neagă despre subiectul judecăţii. **2.** (În logica simbolică) Element constitutiv al funcţiilor specifice *calculului cu predicate*. **P.** desemnează o extensiune, iar simbolul care îi corespunde poartă numele de literă—**p.** sau variabilă predicaţională. În cazul în care extensiunea corespunzătoare pentru **p.** cuprinde elemente luate ca fiind separate, **p.** este monadic, iar atunci cînd această extensiune conţine grupuri de doi, trei etc. membri avem **p.** diadice, triadice şi în genere n-adice.

PREDICAŢIE, (în logica clasică) afirmarea sau negarea unui predicat despre un subiect; judecăţile de **p.** se numesc acele judecăţi elementare (necompuse din alte judecăţi), de forma *S* este *P* (în opoziţie cu judecăţile de relaţie), care pot fi descompuse în doi termeni, subiectul şi predicatul, legaţi printr-o copulă (care poate exprima incluziunea, apartenenţa, echivalenţa etc.).

PREDICŢIE, complex de operaţii raţionale de anticipare a producerii unui eveniment, a unui proces, a unei schimbări, a unei acţiuni şi a rezultatelor acesteia. Spre deosebire de presimţire, întemeiată pe asociaţia spontană între două sau mai multe semne şi evenimente din experienţa anterioară şi de speculaţii, preziceri sau ghiciri avînd ca obiect viitorul, **p.** se întemeiază pe un proces logic discursiv şi constă în formularea unei propoziţii (sau mulţimi ordonate de propoziţii) ce descrie un eveniment (sau o succesiune de evenimente, procese, schimbări) înainte de producerea efectivă a acestuia etc. **P.** este o funcţie principală a teoriei ştiinţifice, alături de explicaţie, sistematizare etc. În logica şi metodologia ştiinţei sînt studiate diferite modele ale **p.** şi *explicaţiei*. Esenţială în realizarea unei **p.** este intervenţia unor propoziţii universale ce formulează legi ale clasei de obiecte cercetate precum şi ale unor propoziţii existenţiale ce descriu stări de fapt. **P.,** în sens larg, desemnează manifestarea rolului activ şi a independenţei relative a gîndirii teoretice care anticipează cognitiv şi nu „aşteaptă" desfăşurarea fenomenului sau obiectului (sin. *previziune*). În limbajul ştiinţei moderne, termenul **p.** se foloseşte însă, de regulă, într-un sens restrîns, desemnînd numai previziunile referitoare la domenii în care legile genezei şi dezvoltării au găsit o formulare exactă (matematică), cantificată, iar condiţiile se menţin identice; sensul mai larg se foloseşte de preferinţă cu referire la domenii în care legile nu au putut fi formulate încă exact (matematic); iar condiţiile nu au un caracter staţionar. V. şi *prognoză*.

PREFORMISM, concepţie depăşită despre dezvoltarea ontogenetică a vieţuitoarelor, după care organele şi structurile organismului adult se găsesc în stare miniaturală în ovul (concepţie ovulistă), în spermatozoid (concepţie spermatistă sau animal-culistă) sau în ou (concepţie ovistă). Dezvoltarea s-ar reduce după această concepţie mecanicistă la o succesiune de transformări cantitative. **P.** a fost susţinut de Malphighi (sec. 17) şi Bonnet (sec. 18), iar la sfîrşitul sec. 19, de biologul german W. His care a reluat, sub o formă nouă, problema prelocalizărilor germinale. Astăzi, în concepţia despre „informaţia ereditară", se admite că în acizii nucleici se găsesc depozitate, sub o formă „cifrată" (codul genetic), normele de reacţie ale viitorului organism la influenţele mediului. Eticheta de „preformism" acordată uneori acestei concepţii nu este întemeiată. Concepţia opusă **p.** se numeşte *epigenetism*.

PREJUDECATĂ, opinie nesupusă verificării de către subiect şi născută din anumite stereotipuri de gîndire, proprii sau transmise, din generalizarea neîntemeiată a unei experienţe perso-

Scanned with OKEN Scanner

nale, din analogii grăbite și forțate, iar uneori din comoditate intelectuală. Deformînd percepția și judecata, **p.** denaturează raportul dintre subiect și obiect în planul cunoașterii și poate duce la eșec în sfera acțiunii.

PRELOGIC, ceea ce precede logica; termen impropriu, abandonat astăzi, prin care se desemna o etapă istorică de început a gîndirii și existenței umane, proprie populațiilor primitive. Ideea unei mentalități **p.** caracteristică societăților primitive, necivilizate, a fost formulată și dezvoltată de Lévy-Bruhl, cunoscînd o largă răspîndire în epocă. Ulterior, însuși Lévy-Bruhl a renunțat la această concepție asupra dezvoltării intelectuale a omenirii în cele mai vechi stadii, recunoscînd lipsa ei de temei. Termeni mai noi, ca: „mentalitate pură" și „gîndire sălbatică" (Lévi-Strauss) desemnează nu un stadiu inferior al gîndirii logice, ci modul de afirmare naturală a omului, modul de gîndire și de existență neinfluențate de civilizația avansată.

PREMISĂ, un singur enunț sau fiecare enunț dintr-un șir de enunțuri din care este dedus un alt enunț. În *silogism* avem două **p.**: **p.** *majoră*, care conține termenul major și **p.** *minoră*, care conține termenul minor; din aceste două judecăți (**p.** silogismului) este dedusă o a treia judecată (concluzia silogismului).

PRESOCRATICI, denumire dată filozofilor greci anteriori lui Socrate. Principalii **p.** au fost filozofii aparținînd Școlii din Milet, *pitagoricii* timpurii, Heraclit din Efes, filozofii din Școala eleată, Empedocle, Anaxagora. În locul acestei denumiri se folosește azi, mai des, aceea de „filozofi ai etapei vechi", „preclasice" (filozofi preclasici) din istoria filozofiei grecești.

PREVIZIUNE 1. Orice propoziție sau mulțime, sistem de propoziții, enunțate cu anticipație cu privire la producerea unui eveniment, a unei acțiuni, la desfășurarea unui proces. **2.** Activitate rațională complexă, ansamblu de operații logice cu ajutorul cărora se obțin, respectîndu-se principiile și regulile metodologice ale cunoașterii științifice, propoziții sau sisteme de propoziții anticipative (definite la **1**). Activitatea de anticipare teoretică pe care o prilejuiește **p.** reprezintă, de altfel, și modalitatea de *studiere a viitorului*, respectiv, activitatea *prospectivă*, **p.** avînd aceleași subdiviziuni ca acestea. **P.** este opusă profeției (ansamblu de aserțiuni despre viitor pe baze non-științifice: religioase, magice, mistice etc.) și deosebită de *utopie* (pre- sau para-științifică). **P.** se referă la succesiunea sau dezvoltarea probabilă a unor evenimente, acțiuni, procese; în această privință, ea e o „conjectură", are un caracter ipotetic. **P.** este descriptivă, în timp ce planificarea e normativă. Cînd **p.** are ca obiect societatea în ansamblul ei, sistemul social global, se numește **p.** socială, iar cînd privește numai anumite domenii ale activității sociale (sisteme parțiale sau subsisteme sociale), după obiect, ea poate fi **p.** tehnologică, științifică, economică, demografică, politică, educațională, militară, sanitară etc. V. și *predicție; prognoză.*

PREZENTISM, tendință sau orientare în filozofia istoriei care se manifestă ca formă a *relativismului* gnoseologic, caracterizîndu-se prin tendința de negare a posibilității unei cunoașteri istorice obiective și autentice și prin reducerea științei istoriei la o proiectare în trecut a mentalităților și năzuințelor prezentului, la o inevitabilă „prezentificare" a trecutului. După autorii nord-americani Ch. A. Beard și C.L. Becker, de pildă, fiecare individ își construiește propria sa imagine asupra trecutului istoric, generalizările istorice fiind simple „acte de credință", iar judecățile istoricilor oglindind doar impresiile lor subiective, în egală măsură legitime. Absolutizînd momentul subiectiv al cunoașterii istorice, **p.** jus-

Scanned with OKEN Scanner

tifică încercările arbitrare de „modernizare“ a trecutului.

PRIESTLEY, Joseph (1733—1804), savant și gînditor luminist englez. Chimist și fizician de seamă, **P.** este descoperitorul oxigenului (1774). În filozofie a fost un reprezentant al ramurii materialiste a *empirismului* englez, iar în psihologie un adept al *asociaționismului*. În problemele religioase s-a menținut între limitele *deismului*.

PRINCIPII LOGICE 1. Propoziții indemonstrabile, considerate prime într-un sistem logic și din care, pe baza anumitor reguli de inferare expres formulate, decurg alte propoziții. V. și *axiomă; postulat.* **2.** Cele mai generale și, în acest sens, fundamentale legi ale gîndirii, care îi asigură acesteia înlănțuirea necesară în drumul pe care îl parcurge de la cunoștințe anterioare adevărate la noi cunoștințe adevărate. Gîndirea, formele și procesele de gîndire sînt corecte numai în măsura în care ele se constituie în conformitate cu **p. l.,** adică au posibilitatea de a exprima adevărul. Deși au o formă subiectivă de existență, prin conținutul lor au un caracter obiectiv întrucît reflectă aspecte extrem de elementare și esențiale ale realității obiective. Ele au un caracter universal uman, în sensul că sînt proprii gîndirii indiferent de deosebirile de rasă, de limbă etc. dintre oameni, precum și un caracter spontan, în sensul că, prin conținutul lor obiectiv, ele se impun în actele de gîndire ale fiecărui om, indiferent de faptul că sînt cunoscute sau nu. Cunoașterea **p. l.** asigură gîndirii consecvență, precizie și claritate. **P. l.** sînt *identitatea, noncontradicția, terțiul exclus* și *rațiunea suficientă.*

PRINCIPIU (lat. *principium* „început“) **1.** Izvor primordial, *substanță*, cauză primară, punct de plecare, bază, temei (de ex., **p.** existenței este, după filozofii materialiști, materia). **2.** Teză fundamentală, lege (de ex., **p.** terțiului exclus; rezultat al generalizării legilor care guvernează realitatea obiectivă, cunoașterea și acțiunea umană. De ex., în ce privește cunoașterea, **p.** *simplității* (care cere ca din mai multe explicații să fie aleasă cea mai simplă) sau în ce privește *acțiunea*, **p.** concordanței dintre mijloc și scop. V. și *fundament.*

PRINCIPIU AL INCERTITUDINII, v. **INCERTITUDINE.**

PRINCIPIU MORAL, normă morală fundamentală, trăsătură caracteristică, de bază, a conținutului unei concepții morale (de ex., principiul *colectivismului*, specific moralei socialiste și comuniste, opus principiului *individualismului*, caracteristic moralei burgheze). **P.m.** este istoric determinat, exprimînd latura mobilă a moralei, și constituie mijlocul normativ esențial de reglementare a condiției morale, de realizare a valorilor etice. **P.m.** se concretizează în norme, reguli și precepte de conduită, fiind totodată criteriul judecăților morale.

PRINCIPIU ȘTIINȚIFIC, rezultat al generalizării unor efecte ale acțiunii legilor naturii (de ex., **p.** conservării masei, sau cel al conservării materiei, **p.** inerției, al conservării energiei, principiul vaselor comunicante etc.).

PROBABILIORISM, orientare etică din cadrul *probabilismului* care admite că dintre două opinii morale trebuie urmată numai aceea care este mai probabilă.

PROBABILISM 1. (În teoria cunoașterii) Doctrină dezvoltată de către reprezentanții Noii Academii platonice (Arcesilas, Carneade), conform căreia rațiunea umană este incapabilă să atingă *certitudinea* absolută, să discearnă între adevărat și fals, datorită lipsei unui *criteriu* capabil să le separe. Adepții **p.** consideră însă că lipsa acestui criteriu în domeniul speculației pure nu înseamnă și lipsa lui în domeniul

Scanned with OKEN Scanner

vieţii practice, ca o condiţie *sine qua non* a desfăşurării acesteia. De aceea, certitudinea absolută fiind imposibilă, oamenii trebuie să se mulţumească cu adevăruri aproximative, care ating diverse grade de *probabilitate* şi „credibilitate". **P.** a însemnat o reacţie contra *dogmatismului* în gnoseologie, fiind el însuşi un fel de *scepticism*. **2.** (În etică) Principiu moral conform căruia, atunci cînd anumite acţiuni nu sînt interzise prin norme morale exprese, ele se pot desfăşura conform unei opinii probabile şi suficiente pentru a le justifica, chiar dacă ar fi posibilă şi o opinie contrarie, şi mai probabilă. **P.** etic a fost dezvoltat în sec. 17 de către iezuiţi şi teoretizat de către filozoful catolic Bartolomeus de Medina. În relaţii de apropiere sau de opoziţie cu probabilismul, dar analoage acestuia, sînt şi alte doctrine morale: *laxismul*, *echiprobabilismul*, *probabiliorismul* şi *tutiorismul*. **P.** etic a fost viu criticat de către Pascal în „Scrisori provinciale" (1656—1657).

PROBABILITATE 1. (În sens larg) Şansă, posibilitate, contingenţă, conjectură, credibilitate etc. **2.** Concept ştiinţific fundamental în gîndirea modernă a cărui structură matematică a fost exprimată axiomatic de către A. Kolmogorov astfel: fie U o mulţime nevidă; **p.** este o funcţie definită pe mulţimea submulţimilor nevide ale lui U; S(U), cu valori în intervalul real [0,1], care satisface următoarele axiome: (a) $P(A) > 0$, cu $A \in S(U)$; (b) $P(U) = 1$; $P(A+B) = P(A)+P(B)$, dacă $A \cap B \neq \varphi$. Acestui calcul i se pot asocia diferite interpretări: semantică (în care **p.** = verosimilitatea unei propoziţii), statistică (în care **p.** = frecvenţa relativă a unui eveniment în cadrul unui colectiv), fizică (în care **p.** = tendinţa sau dispoziţia unui eveniment de a se produce), subiectivă (în care **p.** = credibilitatea, sau gradul de încredere, sau certitudinea unei judecăţi), ontologică (în care **p.** = măsura sau gradul posibilităţii A) etc. În ştiinţa contemporană există trei mari şcoli ale **p.**: „obiectivă", „personală" şi „logică". Aceste orientări acceptă structura matematică a conceptului, restrîngînd însă domeniul de validitate al teoriei **p.** sau introducînd modificări în aplicaţiile posibile ale teoriei **p. 3.** Concept de bază al teoriei actuale a *determinismului*, care exprimă cantitativ frecvenţa *(măsura)* transformării *posibilităţii* în *realitate* în procesele statistice. Conceptul de **p.** nu este opus celor de *cauzalitate* şi determinism în general, ci numai ipostazelor mecaniciste de interpretare ale acestora; dimpotrivă, el exprimă raporturi de determinare cauzală de tip complex şi neunivoc, în care cauzele se împletesc cu condiţiile, relaţiile necesare se corelează cu cele întîmplătoare, trecerea de la posibil la real este mediată de factori aleatori, de un cerc larg de interacţiuni, fapt pentru care unei stări actuale a unui sistem îi corespund obiectiv mai multe stări ulterioare. Fiind expresia unor raporturi de determinare obiectivă, pentru a căror cercetare se folosesc metode *statistice*, **p.** are, totodată, o motivaţie gnoseologică. Ea intervine în demersul asupra fenomenelor complexe, a căror totalitate de elemente şi interacţiuni ce le configurează (structurează) nu poate fi cunoscută integral. Într-o explicaţie probabilistă se ia în consideraţie ecuaţia de frecvenţă a parametrilor iniţiali şi funcţia de distribuţie a factorilor aleatori care însoţesc procesul de transformare a posibilităţii în realitate. În funcţie de natura şi intensitatea interacţiunilor care mediază trecerea de la cauză la efect în plan obiectiv, ecuaţiile probabiliste au totdeauna un caracter oscilatoriu. V. şi *teoria probabilităţii*.

PROBABILITĂŢII (*teoria* **p.**), teorie despre structura şi dinamica unor fenomene cu caracter de masă, a căror particularitate constă în faptul că se produc prin acţiunea colectivă şi repetată a unor factori întîmplători, adică teoria despre evenimente repe-

Scanned with OKEN Scanner

tabile în cadrul aceluiași sistem sau proces. De ex., dacă aruncăm de mai multe ori o monedă, rezultatul fiecărei aruncări fiind un eveniment întîmplător individual, se disting două evenimente întîmplătoare cu caracter de masă: căderea pe față și căderea pe revers a monedei. Una dintre însușirile fundamentale ale evenimentelor întîmplătoare de masă pe care se bazează *teoria* **p.** este constanța frecvenței relative a acestor evenimente, adică a raportului dintre numărul încercărilor (sau observațiilor) în care se produce evenimentul dat (de ex., căderea pe față a monedei) și numărul total al încercărilor (în cazul de față al aruncărilor monedei). Acest raport devine constant pe măsură ce ne apropiem de un număr mare de încercări *(legea numerelor mari)* și se numește **p.** evenimentului respectiv. *Teoria* **p.** permite găsirea legității obiective a constanței medii în cazul unor evenimente care se produc *statistic*, respectiv pe temeiul variației unor factori cauzali și condiționali întîmplători. Din punct de vedere istoric, *teoria* **p.** a trecut printr-un număr de faze evolutive marcate prin lucrările lui Pascal, Fermat, Bernoulli, Gauss, Laplace, Cebîșev, Kolmogorov ș.a. În zilele noastre se observă lărgirea sferei de aplicare a *teoriei* **p.** în domenii dintre cele mai diferite ale științei.

PROBLEMA FUNDAMENTALĂ A FILOZOFIEI, problema raportului dintre materie și conștiință, respectiv dintre lumea materială și lumea ideilor, prezentă explicit sau implicit în orice concepție filozofică și evidențiată de F. Engels în opera sa „Ludwig Feuerbach și sfîrșitul filozofiei clasice germane". Rezolvarea acestei probleme oferă criteriul obiectiv, riguros științific, pentru împărțirea concepțiilor filozofice în două linii fundamentale: a) *materialismul*, care consideră că materia, independentă de conștiință și anterioară oricărei reflectări conștiente, este factorul primordial al existenței, iar conștiința factor secund, derivat, este o proprietate a unei anumite materii (o funcție a creierului uman) care reflectă materia, produsul acestei reflectări fiind ideile, viața spirituală a oamenilor; b) *idealismul*, care consideră conștiința, respectiv lumea ideilor, ca factor primordial al existenței, determinant în raport cu materia. De modul în care este rezolvată **p.f. a f.** depinde rezolvarea tuturor celorlalte probleme ale filozofiei. Rezolvarea materialistă a acestei probleme constituie premisa abordării științifice a realității obiective, iar rezolvarea ei idealistă conduce, în cele din urmă, la abordarea mistică, religioasă a acesteia. Răspunsul consecvent la **p.f. a f.** implică fie o explicație *monist*-materialistă, fie una monist-idealistă, alternativă ce exclude, în principiu, posibilitatea unei a treia linii în filozofie, deasupra materialismului și idealismului. Răspunsul inconsecvent, eclectic dă naștere *dualismului* și *pluralismului*. Pe lîngă latura sa principală, ontologică, care se referă la natura existenței, **p.f. a f.** are și o latură gnoseologică: problema cognoscibilității lumii, a autenticității cunoștințelor noastre despre lume. La această problemă, materialiștii dau întotdeauna un răspuns afirmativ, postulînd teza cognoscibilității lumii, în timp ce o parte dintre idealiști se situează pe pozițiile *scepticismului*, care pune la îndoială autenticitatea cunoștințelor noastre, sau ale *agnosticismului*, care neagă sau limitează posibilitatea cunoașterii lumii. Unele concepții idealiste, îndeosebi cele idealist-obiective, afirmă posibilitatea de cunoaștere a lumii, dar, întrucît aceasta este în esență un univers obiectiv al ideilor, obiectul cunoștințelor noastre, al adevărurilor, nu-l reprezintă lumea materială ci *substratul* ideal care i-ar preexista existențial. De aceea, o explicație filozofică materialistă presupune rezolvarea afirmativă a ambelor laturi ale **p.f. a f.**, respectiv afirmarea tezei materialității lumii și a tezei cognoscibilității acesteia. Evidențierea

Scanned with OKEN Scanner

de către materialismul dialectic a **p.i.a f.** a avut un rol metodologic hotărîtor pentru studierea istoriei filozofiei, oferind criterii ştiinţifice de apreciere a apartenenţei concepţiilor filozofice la o linie fundamentală sau la alta şi contribuind astfel la transformarea acesteia într-o disciplină ştiinţifică.

PROBLEMATIC, denumire dată de Im. Kant acelui tip de judecăţi modale în care afirmarea sau negarea predicatului despre subiect este doar posibilă, adică nu este nici necesară, ca în judecăţile *apodictice*, nici reală, ca în judecăţile *asertorice*.

PROBLEMATICĂ, ansamblu de probleme şi soluţii privitoare la un fenomen, un domeniu, un subiect etc. Conceperea, formularea, definirea sau circumscrierea **p.** este rezultatul unei reflectări profunde şi multilaterale, efectuate cu mijloacele teoretice şi experimentale pe care le pun la îndemînă ştiinţa şi filozofia.

PROBLEMĂ (gr. *problemo* „a prevedea", „a presimţi"), noţiune definitorie pentru acea formă particulară de cunoaştere ce constă în conştientizarea insuficienţei informaţiilor ştiinţifice ale unei persoane sau colectivităţi în raport cu necesitatea atingerii unui anumit ţel practic sau teoretic şi a completării acestor informaţii (cunoştinţe) în vederea realizării ţelului respectiv. Într-un sens mai riguros, conştientizarea unei astfel de insuficienţe a cunoştinţelor şi a necesităţii completării lor .constituie o **p.** atunci cînd cunoştinţele lipsă nu pot fi oferite de altcineva ci trebuie abia elaborate şi cînd lipseşte şi un *algoritm* prin intermediul căruia cunoştinţele respective ar putea fi suplinite. Orice **p.** este expresia teoretică a unei „situaţii problematice", adică a unor circumstanţe obiective noi, cărora cunoştinţele existente şi modul lor cunoscut de aplicare nu le corespund, nu le pot oferi nici explicaţii şi nici soluţii adecvate. Cunoaşterea situaţiei problematice, tratarea şi rezolvarea **p.** constituie conţinutul specific al activităţii ştiinţifice. Pentru *filozofie*, pentru *logică* şi *metodologie*, **p.** a constituit un permanent domeniu de preocupare. Termenul **p.** apare la Democrit, Platon şi Aristotel. În filozofia modernă, **p.** a constituit motiv de reflecţie pentru R. Descartes, G.W. Leibniz, Im. Kant ş.a. În filozofia contemporană, diferite aspecte logice ale **p.** au preocupat pe unii reprezentanţi ai *neopozitivismului*. Fără a tăgădui aspectele logice şi semantice ale **p.**, materialismul dialectic subliniază rolul *practicii sociale* în determinarea „situaţiilor problematice", în reflectarea lor teoretică adecvată sub formă de **p.** şi în aflarea mijloacelor materiale, eficiente (probante) de a le rezolva.

PROCES, succesiune dinamică de stări în interiorul unui *sistem* sau în trecerile de la un sistem la altul. **P.** are deci loc fie în interiorul unei determinări calitative, specifice unor structuri materiale sau ideale, fie în trecerea de la o determinare calitativă la alta. **P.** pot fi clasificate pornind de la diferite criterii. După natura sistemelor în interiorul cărora au loc, **p.** pot fi ierarhizate în: fizice, chimice, biologice, sociale, logice, cognitive etc. După natura legilor care le guvernează, **p.** pot fi dinamice sau statistice. Subliniind însemnătatea cercetării conceptului de **p.** pentru gîndirea dialectică, Engels semnala faptul că, în etapele lor superioare, ştiinţele ajung să depăşească cercetarea obiectelor, ridicîndu-se la nivelul cercetării **p.**

PROCESUALITATE, caracter de *proces* al diferitelor succesiuni de stări distincte în cadrul unui *sistem* material sau ideal sau în trecerea de la un sistem la altul.

PROCLOS (410—485), ultimul filozof neoplatonician de seamă, diri-

Scanned with OKEN Scanner

guitor, un timp, al Școlii din Atena. La **P.**, plotinismul devine un gen de istorie mistică în cadrul căreia lucrurile ar lua naștere, trecînd din *triadă* în triadă. Prin **P.** și prin unii din urmașii săi, filozofia tinde să devină tot mai mult o practică teozofică. *Op.pr.*: „Elemente de teologie" și comentarii la unele dialoguri platoniciene. V. și *neoplatonism*.

PROFAN (lat. *pro* „în fața" și *fanum* „loc sacru", „templu"; *profanum* „ceea ce este în afara templului și nu în interiorul lui"), noțiune opusă celei de *sacru* și în mare parte sinonimă cu cea de *laic* și care semnifică ceea ce este în afara religiei și a cultului sau desemnează pe cel care nu este inițiat în misterele religiei. Ca noțiune filozofică și sociologică, prin **p.** se indică tot ceea ce ființează ca opus religiei (de ex., cultură **p.** sau laică, în opoziție cu cultură religioasă). Odată cu istoria modernă, cu creșterea în dimensiuni a luptei forțelor sociale progresiste, se accentuează caracterul **p.** al culturii, prin dezvoltarea științelor și a spiritului științific și ca rezultat al proceselor de *desacralizare* și *secularizare*. Cultura contemporană și, în general, viața socială din zilele noastre au un caracter eminamente **p.** în concordanță cu imperativele progresului social și cu criza actuală a sacrului.

PROGNOZĂ (gr. *prognostikein* „a cunoaște cu anticipație") **1.** (În praxiologie și în studierea viitorului) Termen generic echivalent cu *previziune*. **2.** (În general, în științele sociale) Descriere a stărilor viitoare ale unui sistem social, în opoziție cu *diagnoza*, descriere a stării sale prezente. **3.** Operație praxiologică și construcție teoretică viitoristă, anterioară planificării, constînd în alegerea unei linii de dezvoltare realizabile și dezirabile a sistemului social (sau a unuia din subsistemele, respectiv, sistemele parțiale ale acestuia) efectuată din totalitatea liniilor de dezvoltare posibile (estimate predictiv). În acest sens, **p.** se include ca temei teoretic într-un *proiect* sau o *proiecție* (acțională). **P.** cu care operează *cercetarea viitorului* are un caracter *predecizional*, spre deosebire de **p.** decizională cu care operează praxiologia și *știința conducerii societății*. V. și *predicție*.

PROGRAMUL P.C.R. DE FĂURIRE A SOCIETĂȚII SOCIALISTE MULTILATERAL DEZVOLTATE ȘI ÎNAINTARE A ROMÂNIEI SPRE COMUNISM, program aprobat de Congresul al XI-lea al P.C.R. și apreciat de acesta ca reprezentînd Carta de bază, ideologică, teoretică și politică a partidului care stabilește într-o perspectivă cuprinzătoare și unitară strategia generală și orientările tactice ale politicii interne și externe a partidului și statului pentru o perioadă de 20 pînă la 25 de ani, direcțiile fundamentale ale dezvoltării societății pe drumul socialismului și comunismului. Larg dezbătut de întreaga opinie publică din țara noastră, întrunind adeziunea întregului partid și popor, Programul P.C.R. exprimă experiența și înțelepciunea colectivă a partidului, a clasei muncitoare, a tuturor oamenilor muncii din România. Un rol deosebit în elaborarea Programului l-a avut secretarul general al P.C.R., tovarășul Nicolae Ceaușescu, care, după cum a apreciat Congresul al XI-lea, a adus o contribuție nemijlocită, de inestimabilă valoare, la fundamentarea lui teoretică, la formularea prevederilor sale. Programul P.C.R. are o deosebită semnificație filozofică, reprezentînd o expresie vie a materialismului dialectic și istoric, a aplicării lui creatoare în România. Afirmînd, ca o tendință caracteristică a dezvoltării socialismului, în etapa actuală, în România, corelația dialectică a diferitelor nivele ale sistemului nostru social, unitatea diferitelor domenii de activitate economică și socială, prin intermediul conceptului sintetic de *societate socialistă multilateral dezvoltată*, P.C.R. dezvoltă concepția materialistă asupra istoriei, îi conferă noi valențe metodo-

Scanned with OKEN Scanner

logice care-i potențează capacitatea de cunoaștere, de discernere a particularităților dezvoltării sociale contemporane. Programul ilustrează viu și convingător, în această direcție, modul în care Partidul Comunist Român mînuiește și dezvoltă dialectica. Este subliniată, astfel, cu pregnanță, teza dialectică a unității *generalului* și *particularului*, însemnătatea ei în contextul social-politic contemporan, în elaborarea unei strategii revoluționare atent și științific adecvate realităților istorice, naționale și sociale din fiecare țară, din fiecare etapă a dezvoltării societății, împotriva oricăror tendințe dogmatice, unilaterale: „Partidul nostru pornește permanent de la faptul că adevărurile generale se realizează în particular, iar particularul, practica, confirmă justețea adevărurilor generale". Apare ferm și explicit în Program concepția P.C.R. despre natura și căile rezolvării *contradicțiilor* în socialism. Programul atrage atenția asupra faptului că în vastul proces de edificare a noii orînduiri sociale apar și vor continua să apară contradicții care trebuie cunoscute temeinic și soluționate la timp pentru a nu prejudicia sau împiedica progresul general al socialismului. În Program se arată că un loc central în abordarea contradicțiilor socialismului trebuie să-l ocupe analiza luptei dintre vechi și nou și, în strînsă legătură cu aceasta, se subliniază necesitatea de a se promova spiritul novator, revoluționar în toate domeniile de activitate. Într-un spirit profund dialectic sînt soluționate de asemenea problemele *libertății* și ale *umanismului*, aflate în centrul dezbaterilor ideologice contemporane. Ideea libertății, adînc și esențial implicată în sistemul de valori al orînduirii socialiste, este tratată în cadrul conexiunilor ei firești cu aceea de necesitate, de conștiință a necesității și de responsabilitate, libertatea individuală, personală fiind corelată organic cu libertatea colectivă, generală. Pe acest temei, comunismul este definit ca imperiu al libertății, al realizării depline a condiției umane. De asemenea, umanismul revoluționar, propriu socialismului, este delimitat de alte modele de umanisme din ideologia burgheză prin afirmarea unității organice dintre uman și social, a faptului că „umanismul socialist presupune realizarea fericirii personale în contextul făuririi fericirii întregului popor". Pe temeiul materialismului dialectic și istoric, Programul dezvoltă într-un mod creator probleme teoretice majore privind rolul conducător al partidului în societatea socialistă, procesul legic al creșterii continue a acestui rol dinlăuntrul organismelor sociale, dialectica evoluției raporturilor dintre partid și masele populare, dintre partid și stat. Sînt de asemenea multilateral analizate rolul important al statului în perioada făuririi societății socialiste multilateral dezvoltate și a trecerii spre comunism, dialectica raporturilor dintre stat și societate, a funcțiilor statului socialist în etapa actuală, precum și în perspectivă, descriindu-se mecanismul procesului de dispariție a statului în general și al trecerii treptate a atribuțiilor acestuia în competența nemijlocită a maselor de oameni ai muncii în condițiile comunismului, ale societății fără clase. În Program sînt sintetizate pozițiile teoretice ale Partidului Comunist Român privind rolul istoric al *națiunii* în epoca contemporană, se subliniază necesitatea obiectivă a întăririi națiunii și a statelor naționale independente în această epocă, atît în perioada construcției socialiste, cît și pentru multă vreme, în societatea comunistă. De asemenea, se relevă într-o nouă lumină unitatea dialectică dintre *național* și *internațional*, dintre interesele progresului națiunii și statului național, pe de o parte, și solidaritatea internațională pe de altă parte. Pornind de la unitatea dialectică dintre sarcinile naționale și cele internaționale ale partidului și statului nostru, P.C.R. realizează, în Program, o cercetare teoretică profundă a contradicțiilor fundamentale ale lumii contemporane,

Scanned with OKEN Scanner

a forțelor motrice ale procesului revoluționar mondial, oferind o largă perspectivă luptei pentru instaurarea unei noi ordini economice și politice internaționale, pentru realizarea, prin efortul comun al tuturor popoarelor, a unei lumi a dreptății naționale și sociale, a păcii și colaborării. Aceste teze, împreună cu cele care deschid perspective ample și concrete cu privire la căile și condițiile obiective și subiective ale trecerii, într-o etapă următoare, de la socialism la comunism în România, prin desființarea treptată a diferențelor esențiale dintre munca fizică și munca intelectuală, dintre munca agricolă și cea industrială, dintre sat și oraș, printr-un adînc proces de *omogenizare socială*, de întărire a coeziunii morale și spirituale a întregului nostru popor în sensul cerut de *principiile eticii și echității socialiste* și comuniste, reprezintă o contribuție teoretică majoră și originală la îmbogățirea tezaurului de idei al materialismului istoric, al socialismului științific. În ansamblul său, Programul P.C.R. constituie o expresie strălucită a unității dintre teoria și practica revoluționară marxist-leninistă, a maturizării teoretice și ideologice a partidului, a clasei muncitoare din România, a întregului nostru popor. După cum arată Hotărîrea Congresului al XI-lea al P.C.R., Programul înarmează pe comuniști, pe toți cetățenii patriei cu concepția științifică, materialist-dialectică și istorică a partidului asupra transformărilor revoluționare din societatea noastră și din lumea contemporană, întărește încrederea întregului popor român în cauza socialismului și comunismului, în victoria luptei pentru colaborarea internațională și pace în întreaga lume.

PROGRES, dezvoltare ascendentă; proces de înnoire continuă, succesiune de schimbări calitative de la inferior la superior. În timp ce categoria de dezvoltare se referă la ansamblul transformărilor calitative, indiferent de tendințele negative sau pozitive ale acestora în raport cu criteriul necesității, categoria de **p.** exprimă doar acele aspecte ale dezvoltării care se înscriu în mișcarea generală ca etape calitativ superioare. Aprecierea unui stadiu nou al unui proces ca etapă de **p.** presupune raportarea la anumite criterii, specifice domeniului de realitate căruia îi aparține procesul respectiv. De aceea, **p.** nu poate fi conceput ca o tendință a universului în general (idee care ar conduce, de altfel, inevitabil la finalism și creaționism) ci ca un atribut al unor domenii particularizate ale Universului obiectiv, fiind totdeauna în raport cu anumite criterii determinate. Într-o accepțiune mai largă se poate vorbi de **p.** în cadrul tuturor domeniilor *existenței*. În dezbaterile filozofice și sociologice contemporane termenul de **p.** este utilizat însă îndeosebi pentru caracterizarea dezvoltării ascendente în viața socială. **P.** social are loc în diferite domenii ale vieții sociale (economic, tehnic-științific, social-politic, moral, cultural etc.) precum și la nivelul ansamblului societății. Ideea de **p.** are puternice tradiții în cultura europeană, avînd o poziție centrală începînd de la mijlocul sec. 18 și pînă la sfîrșitul sec. 19, ca reflex al intereselor burgheziei în ascensiune în lupta împotriva feudalismului. Fiind însă prezentată simplist și unilateral, adesea vulgarizator de către apologeții capitalismului, în special în a doua jumătate a sec. 19, ideea de **p.** a atras după sine, în secolul nostru, poziții sceptice la adresa legitimității ei. Filozofia lui Marx oferă pentru prima oară temeiurile unei concepții științifice asupra **p.** *social*, mult distanțată de concepțiile tradiționale, evoluționist-plate, unilaterale și empirice asupra **p.** Spre deosebire de interpretarea metafizică anterioară asupra cauzelor **p.**, materialismul dialectic și istoric afirmă existența unui determinism imanent, a unor cauze obiective interne ale acestuia. Numai pe acest temei explicativ ideea de **p.** a putut fi scoasă din impasul formelor declarative și al

Scanned with OKEN Scanner

dezideratelor subiective care o motivau anterior. Abordarea deterministsistemică a raporturilor dintre diferitele nivele și domenii ale vieții sociale, dezvăluirea dialecticii forțelor și relațiilor de producție, a relațiilor dintre bază și suprastructură, au permis înțelegerea legităților progresului social, a factorilor care determină succesiunea *formațiunilor sociale*, astfel încît fiecare nouă formație reprezintă o treaptă nouă a **p.** „În linii generale modurile de producție asiatic, antic, feudal și burghez modern reprezintă epoci de progres ale formațiunii economice a societății" (K. Marx). Din analiza mecanismului succesiunii modurilor de producție rezultă că criteriul fundamental al **p.** îl reprezintă dezvoltarea *forțelor de producție*. Fiecare formațiune socială își realizează, mai curînd sau mai tîrziu, posibilitățile ei creative în sfera vieții materiale, concretizate în dezvoltarea forțelor de producție pe o treaptă mai înaltă. În funcție de nivelul forțelor de producție se structurează anumite relații de producție, acestea avînd rolul de a stimula sau frîna dezvoltarea forțelor de producție și, ca atare, a modului de producție în ansamblul lui. Totodată, într-o legătură directă sau mediată — adesea în forme foarte complexe — cu această direcție primară a **p.**, se creează condiții și pentru dezvoltarea ascendentă a altor domenii ale vieții sociale, pentru **p.** de ansamblu al formațiunii. Forțele de producție pot fi considerate prin urmare criteriul fundamental al **p.** social numai în corelație cu celelalte subsisteme ale sistemului social și în primul rînd cu relațiile economice care definesc formațiunea socială. În analiza determinismului și liniilor **p.** trebuie luate în considerare cel puțin două împrejurări: în primul rînd, faptul că fiecare domeniu al vieții sociale (economic, politic, cultural, ideologic, științifico-tehnic etc.) își are autonomia sa relativă, și, ca atare, criterii proprii de **p.** care se corelează numai în ultimă instanță cu criteriile fundamentale; în al doilea rînd, faptul că pe un vast traiect al istoriei omenirii, în condițiile proprietății private asupra mijloacelor de producție **p.** *social* se desfășoară într-o modalitate antagonistă, respectiv **p.** unui domeniu al societății, al unei țări, sporirea avuției materiale și spirituale a unei clase sociale se asociază sau chiar este condiționat de regresul altui domeniu, altei țări, de adîncirea asupririi altor clase sociale. Astfel, înflorirea civilizației și culturii antice a fost posibilă numai prin transformarea unei mari părți a producătorilor direcți din oameni liberi în sclavi; uriașul progres al forțelor de producție și al culturii materiale în capitalism a fost posibil numai în condițiile unui tip de *diviziune socială a muncii* care favorizează o dezvoltare unilaterală a *personalității* muncitorului; în genere, de-a lungul istoriei, dezvoltarea civilizației, *obiectivarea esenței umane* în valorile culturii a fost posibilă prin menținerea *înstrăinării*. De-abia în condițiile *socialismului* se creează condiții pentru o dezvoltare progresivă multilaterală în toate domeniile vieții sociale, criteriul dezvoltării forțelor de producție și al consolidării relațiilor de producție armonizîndu-se din ce în ce mai mult cu criteriile proprii celorlalte subsisteme ale sistemului social. Ideea lui Marx privind existența unor criterii obiective ale **p.** este situată în cadrul unei concepții dialectice, pluridimensionale asupra acestui **p.** De aceea dezvoltarea forțelor de producție în calitate de criteriu al **p.** social nu trebuie înțeleasă într-un sens strict tehnicist, cantitativ. Opoziția formulată de unii autori între un tip de **p.** tehnic (cantitativ, neutru, care desconsideră individul) și alt tip de **p.** umanitar (calitativ, care rezidă în realizarea libertății și fericirii individului) este în acest sens artificială din mai multe puncte de vedere. **P.** forțelor de producție nu poate fi opus cîtuși de puțin

Scanned with OKEN Scanner

p. omului deoarece producţia reprezintă o manifestare esenţială a capacităţii creatoare a acestuia. Deschiderile profund umane ale dezvoltării forţelor de producţie sînt însă adesea obturate de cadrul social-economic potrivnic omului, în condiţiile orînduirilor bazate pe proprietatea privată asupra mijloacelor de producţie, ale tipului antagonist de p. pe care ea îl generează. Numai odată cu socialismul şi comunismul, dimensiunea umană a dezvoltării forţelor de producţie apare în întreaga ei amploare. În aceste condiţii, umanismul poate fi transformat dintr-un ideal abstract într-o realitate intrinsecă ansamblului dezvoltării sociale. Dezvăluirea criteriilor obiective ale p. social creează terenul pentru înţelegerea dialecticii obiectivului şi subiectivului, existenţei şi acţiunii, legii şi valorii. Dificultăţile pe care le-au întîmpinat încercările de a formula o lege generală a p. încă în sec. 19, incapacitatea de a rezolva printr-un principiu legic explicarea transformărilor care s-au produs în evul mediu, considerat multă vreme ca o perioadă de întuneric între două culmi luminoase — antichitatea şi *Renaşterea* — au determinat pe unii gînditori, ca Renouvier, să formuleze cunoscuta dilemă: p. este lege sau ideal? (sau, cu alte cuvinte, p. este o trăsătură a lumii reale, obiective, sau doar un atribut al lumii valorilor umane?). Răspunsul marxist la această celebră dilemă rezidă în considerarea p. atît ca *lege* obiectivă cît şi ca *ideal*, atît ca bază obiectivă a *valorizării* cît şi ca expresie a acesteia. Exprimînd caracterul necesar al dezvoltării ascendente a societăţii, legea p. istoric presupune în fiecare epocă istorică raportarea la anumite criterii de valoare (care definesc superioritatea unei orînduiri faţă de cea anterioară); la rîndul lor, aceste criterii de valoare nu sînt anistorice, nu sînt definite independent de dezvoltarea reală a societăţii, ci decurg din tendinţele obiective ale acesteia. Realitatea socială, fiind o realitate obiectivă, este totodată o realitate umană. Sensul dezvoltării ei nu poate fi considerat, de aceea, în afara sensului pe care i-l dau oamenii, creatorii mişcării sociale, subiectul ei. Într-o asemenea accepţiune, exprimînd sinteza dialectică dintre lege şi *valoare*, dintre necesar şi ideal, ideea de p. corespunde spiritului epocii noastre caracterizată, pe de o parte, prin puternica dezvoltare a vieţii materiale, la care contribuie substanţial revoluţia ştiinţifică-tehnică, pe de altă parte, prin măreţia şi forţa idealurilor care o animă.

PROIECT 1. Descriere a tuturor liniilor de dezvoltare posibile ale unui sistem social (sau a unuia din subsistemele acestuia), în vederea elaborării unei *prognoze*. O altă accepţie circulă în praxiologie, respectiv, dacă previziunea reprezintă descrierea (cu o certitudine probabilă) a ansamblului liniilor de dezvoltare ale unui sistem sau subsistem social, p. reprezintă un detaliu teoretico-strategic (în vederea unui *program* de acţiune) al *agentului*, elaborat pe baza alegerii aceleia dintre liniile de dezvoltare posibile ale sistemului, care-i sînt dezirabile (îi satisfac interese şi năzuinţe proprii). **2.** Concept central în filozofia lui J.P. Sartre, legat de teoria sa existenţialistă, idealist-subiectivă despre *libertate*, căreia i se dă încă sensul de *liber-arbitru;* date fiind echivalenţa şi nonsensul actelor sale, omul sartrian se poate opune oricărei posibilităţi sau poate alege oricare dintre cele ce i se oferă, alegîndu-se, prin aceasta, pe sine şi „făcîndu-se“ în spiritul acestei alegeri.

PROLEGOMENE (gr. *pro* „înainte“ şi *legomai* „spun“), expunere succintă, care serveşte ca introducere în problematica unei anumite ştiinţe sau discipline.

Scanned with OKEN Scanner

PROLETARIAT, v. CLASA MUNCITOARE.

PROPEDEUTICĂ (gr. *propedeutike* „învățătură pregătitoare"), disciplină care constituie o introducere necesară în studiul altei discipline.

PROPOZIȚIE, asamblare de cuvinte care exprimă o idee completă. **P.** *declarative*, care exprimă o aserțiune, sînt fie adevărate, fie false, fie de un grad mai mare sau mai mic de *probabilitate*. **P.** *interogative*, care exprimă o întrebare, **p.** *optative*, care exprimă o dorință, precum și **p.** *imperative*, care exprimă un ordin, nu sînt nici adevărate, nici false. Analiza **p.** declarative, pe care logica generală le înțelege drept expresia lingvistică a judecății de predicație impune distincția între structura gramaticală a **p.** declarative și cea logică a judecății de predicație, deseori numită în logica modernă **p.** categorică. Analiza logică a **p.** compuse prin intermediul *funcțiilor de adevăr* a dat naștere unui capitol al *logicii simbolice* numit logica propozițiilor căreia i se asociază calculul propozițional denumit bivalent sau polivalent, după numărul valorilor de adevăr considerate. Studiul celorlalte tipuri de **p.** (imperative, optative etc.) a dat naștere unor ramuri noi ale logicii simbolice, logica *deontică* și logica *acțiunii*.

PROSPECTIVĂ 1. Previziune. **2.** Denumire specifică pentru o teorie și metodologie previzională inițiată, în Franța, de G. Berger, B. de Jouvenel, P. Massé și alții; ansamblu de opțiuni și metode avînd ca obiect organizarea prezentului pe baza studiului științific controlat al viitorului. Sub acest raport, **p.** respectă cinci reguli metodologice: 1) prioritatea termenului lung față de termenul mediu și scurt („a privi departe"); 2) viziune contextuală, sistemică („a privi cuprinzător"); 3) identificarea factorilor determinanți („a analiza în adîncime"); 4) orientare spre acțiunea de organizare a prezentului, cu inițierea unor noi căi de dezvoltare („a asuma riscuri"); 5) centrare asupra *condiției umane* („a gîndi la om"). În acest sens **p.** poate fi economică, socială, educațională, militară etc.; **3.** (Prin extensie) Atitudine ideologică, politică, culturală etc.; mod de gîndire, de sensibilitate și acțiune caracterizat prin deschidere față de viitor, orientat în mod constant spre explorarea viitorului.

PROTAGORAS (c. 481—411 î.e.n.), filozof grec, originar din Abdera, adept al democrației sclavagiste, unul dintre cei mai de seamă *sofiști*. Lui **P.** i se datorește celebra frază: „Omul este măsura tuturor lucrurilor, a celor ce sînt în ce fel sînt, a celor ce nu sînt în ce fel nu sînt", care exprimă, pe de o parte, un anumit *relativism*, iar pe de altă parte tendința de a valorifica *personalitatea* umană, de a judeca lucrurile în raport cu omul și de a legitima normele juridico-politice decise prin dezbateri colective. **P.** a fost unul dintre primii filozofi greci care au pus la îndoială existența zeilor. Cartea lui, „Despre zei", a fost arsă, iar **P.** silit să părăsească Atena.

PROTOTIP (gr. *protos* „primar", „rudimentar" și *typos* „amprentă", „marcă"), obiect material sau ideal, care servește drept *model* originar, bază inițială de plecare pentru producerea unei serii de obiecte identice sau similare cu el sub raportul substanței, al conținutului sau formei, al structurii și funcțiilor acestora. În istoria filozofiei, definirea conținutului și funcționalității conceptului de **p.** a reținut cu precădere atenția reprezentanților diferitelor variante ale idealismului obiectiv. Intuind și accentuînd asupra caracterului activ al subiectului, asupra constructivismului gîndirii, aceștia i-au dat **p.** o interpretare denaturată și unilaterală, inversînd raportul dintre obiectiv și subiectiv, real și ideal, și tratîndu-l numai în planul spiritului, în afară și rupt de activitatea obiectual-senzorială, prac-

Scanned with OKEN Scanner

tică a omului. **P.** apare astfel, sub influența concepției platonice a *ideilor*, ca formă ideală, neschimbătoare, transcendentă, creatoare, formatoare a lucrurilor reale, a naturii însăși, concepută ca potențialitate pură (*neoplatonism*, în speță Plotin și Iamblikos, *scolastică*, *neotomism*). În epistemologia contemporană **p.** îndeplinește un important rol teoretic în *interpretarea* procesului *idealizării*. Astfel, însemnătatea cognitivă a noțiunilor corespunzătoare obiectelor idealizate se întemeiază pe postularea existenței reale a **p.** acestor obiecte în lumea exterioară. Tocmai realitatea **p.** obiectelor idealizate permite ca, după elaborarea noțiunilor respective, să se facă în continuare abstracție de deosebirea dintre acestea și **p.** corespunzătoare, operîndu-se cu ele în raționamente ca și cum ar fi lucruri reale. V. și *arhetip; paradigmă.*

PROUDHON, Pierre Joseph (1809—1865), filozof, sociolog și economist francez, reprezentant al socialismului premarxist. A participat la revoluția din 1848, luînd, ca deputat, apărarea proletariatului prigonit și înfruntîndu-l cu mult curaj pe Thiers. Varianta proudhoniană a teoriei *echilibrului* conține numeroase aspecte dialectice privitoare la conceptul de mișcare în general, la societate, proprietate etc. Concepțiile lui **P.** au un pronunțat caracter luminist, anticlerical și antiteist. **P.** a provocat scandalizarea burgheziei prin faimoasele sale formule: „proprietatea este furt", „statul este anarhie", „Dumnezeu este răul". Ca teoretician al *anarhismului*, a preconizat inițial o „anarhie pozitivă", ulterior o „democrație industrială", bazată pe unirea liberă a tuturor micilor producători într-un sistem de relații federativ-contractuale și pe „autogestiunea muncitorească". K. Marx, care a apreciat pozitiv primele lucrări ale lui **P.,** l-a criticat aspru, în „Mizeria filozofiei" (1847), pentru tendințele conciliatoriste și reformiste micburgheze manifestate de el în lucrarea „Sistemul contradicțiilor economice, sau Filozofia mizeriei" (2. vol., 1846). După nenumărate oscilații și contradicții, în ultima sa lucrare, neterminată, „Despre capacitatea politică a claselor muncitoare" (1865), **P.** a recunoscut, pe lîngă calea pașnică a revoluției proletare, și calea ei violentă, admițînd în principiu *dictatura proletariatului.* Alături de Saint-Simon și A. Comte, **P.** este unul dintre precursorii *sociologiei.* El a subliniat specificul socialului, arătînd că societatea, „forțele colective", reprezintă o totalitate superioară forțelor individuale componente, analizînd multilateral determinarea economică a societății, precum și reglementările sale de ordin politic, etic și mai ales juridic. **P.** a insistat asupra importanței conținutului de idei al artei și a mesajului ei revoluționar. Concepțiile sale estetice sînt însă afectate de neînțelegerea *romantismului* și, în genere, de *sociologism vulgar.* Doctrina lui **P.** a influențat puternic Comuna din Paris și a dat naștere „proudhonismului", curent utopic anarhist și reformist, de esență mic-burgheză în mișcarea muncitorească și care s-a manifestat îndeosebi în ideologia „sindicalismului revoluționar", opus în numeroase privințe concepției lui Marx. *Alte op.:* „Ce este proprietatea" (1840), „Despre crearea ordinii" (1843), „Filozofia progresului" (1853), „Despre dreptate în revoluție și biserică" (3 vol., 1858).

PROVIDENȚĂ, v. **PROVIDENȚIALISM.**

PROVIDENȚIALISM, concepție teistă din domeniul filozofiei istoriei, întemeiată pe o interpretare teologică a istoriei, potrivit căreia procesul istoric ar fi rezultatul acțiunii unei sau mai multor forțe supranaturale, expresii ale voinței unei sau mai multor divinități *(providența).* Într-o formă sau alta, **p.** este prezent în toate sistemele de gîndire religioase asupra vieții sociale, dar realizarea cea mai

Scanned with OKEN Scanner

deplină a găsit-o în istoriografia medievală, devenind doctrina istorică şi filozofică oficială (dominantă) a epocii. Concepţia **p.** creştin, de esenţă apologetică, a fost definitiv elaborată de către Augustin; construind o istorie a popoarelor din bazinul mediteranean şi din Orientul Apropiat prin analogie cu schema biblică (cele „şase zile ale Facerii", cele „şase vîrste ale lumii"), acesta pleda pentru o viziune teleologică-teistă şi antiistoristă. Idei ale **p.** îşi găsesc exponenţi atît în epoca modernă (de ex., I.B. Bossuet, J. de Maistre, A.W. Schlegel ş.a.), cît şi în epoca contemporană, în rîndurile reprezentanţilor aşa-numitei „filozofii creştine a istoriei" (J. Maritain, R. Niebuhr, E. Rothacker ş.a.).

PSIHANALIZĂ, concepţie psihologică a lui Sigmund Freud (1856—1939), cunoscută şi sub denumirea de *freudism*, care a dat naştere unuia dintre principalele curente ale psihologiei contemporane şi a avut o largă influenţă asupra altor ştiinţe, ca şi asupra literaturii şi artei; metodă psihoterapeutică corespunzătoare acestei concepţii. Spre deosebire de *atomismul psihologic* (v. *asociaţionism*), care divizează şi reduce ansamblul vieţii psihice la diferite fenomene şi procese psihice elementare, **p.** a încercat să dea o interpretare unitară şi integrativă a psihicului şi conduitei umane. Spre deosebire de psihologia descriptivă, **p.** s-a îndreptat spre explicarea *cauzalităţii* şi mecanismelor vieţii psihice şi spre o intrepretare determinist-dinamică a psihicului persoanei. **P.** şi-a propus să dezvăluie rolul diverselor niveluri ale psihicului şi dinamica raporturilor dintre conştient, *inconştieat, subconştient* (preconştient). Conform **p.**, tendinţele sau dorinţele care vin în conflict cu normele sociale şi cu principiile morale ale persoanei sînt supuse fenomenului de *refulare*, fiind oprite de cenzura conştiinţei şi alungate în subconştient, de unde tind să reapară sub o formă travestită. *Visele* reprezintă o astfel de manifestare a dorinţelor, emoţiilor sau ideilor refulate, care dobîndesc adesea, în imaginile onirice, un caracter simbolic; această explicaţie oferă posibilitatea unei interpretări cauzale, psihologice a viselor, interpretare care reprezintă pentru adepţii **p.** un mijloc de cunoaştere a tendinţelor profunde ale psihicului persoanei. **P.** consideră că intensificarea şi ascuţirea caracterului conflictual al refulării constituie cauza principală a nevrozelor, psihozelor, a „psihopatologiei cotidiene", a căror vindecare se poate realiza prin diminuarea procesului de refulare şi *conştientizarea* pentru bolnav a impulsurilor refulate. **P.** susţine de asemenea existenţa unei sexualităţi infantile, desfăşurate în cinci stadii de la vîrsta sugarului şi pînă la pubertate. După **p.**, tot în copilărie, în funcţie de mediul social şi de relaţiile familiale, se pot forma unele complexe psihice, care au mai ales un caracter afectiv şi care pot influenţa ulterior viaţa psihică a adultului (de ex., „complexul lui Oedip"). **P.** a exagerat rolul sexualităţii şi al impulsurilor inconştiente în viaţa psihică a omului. Încercînd să depăşească simpla descriere a fenomenelor psihice, **p.** s-a limitat numai la dezvăluirea mecanismelor psihice şi a cauzalităţii psihologice şi a făcut abstracţie mai ales de mecanismele neurofiziologice. Unii continuatori ai **p.**, avînd rezerve faţă de unele teze ale lui Freud, au elaborat orientări proprii: *psihologia individuală* a lui Alfred Adler (1870—1937) şi *psihologia analitică* a lui C.G. Jung (1875—1961). Orientarea iniţiată de **p.** spre studiul straturilor celor mai profunde şi mai vechi ale psihicului uman a fost denumită *„psihologie abisală"*. Sub influenţa **p.** au apărut în sec. 20 unele concepţii estetice şi curente literare şi artistice, cum este suprarealismul, precum şi orientări originale în biologie, psihologie, sociologie, antropologie socială, etnologie, pedagogie. „Neopsihanaliştii", foarte diferiţi între ei, păstrează cadrul general stabilit de Freud, dar introduc şi păreri sau

Scanned with OKEN Scanner

concluzii noi cu privire la structura *ego*-ului, rolul pulsiunilor, importanţa *super-ego*-ului (Anna Freud, H. Hartmann, E. Kris, R. Lowenstein, D. Rapaport, F. Alexander, A. Kardiner, K. Horney, H. Sullivan, E. Fromm). — *Metoda psihanalitică*, metodă care preconizează, pentru analiza psihologică a cauzelor îmbolnăvirii şi pentru tratamentul nevrozelor şi psihozelor, procedeul asociaţiilor libere şi regula neomisiunii, bolnavul trebuind să relateze neîntrerupt şi fără ocol toate stările emotive, reprezentările, ideile care-i trec prin minte. Psihoterapia psihanalitică presupune participarea bolnavului la tratamentul său, avînd scopul să aducă în conştiinţa acestuia mobilurile ascunse ale *comportamentului* său, impulsurile şi emoţiile refulate şi să-l reeduce pentru a deveni stăpîn pe conduita sa.

PSIHIC (gr. *psyché* „suflet"), formă specifică de reflectare, proprie animalelor superioare şi omului, produs al activităţii sistemului nervos; totalitate a fenomenelor şi proceselor prin care se realizează această reflectare şi care pot fi cognitive (intelectuale), afective şi voliţionale. Aceste fenomene, de natură ideală, subiectivă, deosebindu-se de fenomenele materiale, obiectuale, sînt denumite *fenomene psihice*. **P.** a apărut pentru prima oară pe scară animală sub forma *sensibilităţii*, modalitate de reflectare prin intermediul receptorilor senzoriali a unor însuşiri ale mediului care nu satisfac totdeauna direct necesităţile organismului, dar orientează animalul spre condiţiile vitale. **P.** *animal* cunoaşte în dezvoltarea sa mai multe stadii, de la *sensibilitatea elementară*, trecîndu-se la **p.** *perceptiv*, propriu mamiferelor, care reflectă nu numai însuşiri separate, ci şi totalităţi de însuşiri ale obiectelor pînă la *intelectul animal*, propriu mai ales maimuţelor, care reflectă nu numai obiectele, ci şi relaţiile dintre ele, situaţiile. **P.** *uman* a apărut sub influenţa procesului de *muncă* şi a necesităţii sociale de *comunicare* între oameni, dobîndind capacitatea de a trece de la reflectarea senzorială în *gîndirea* abstractă, exprimată prin *limbaj*, de a oglindi anticipativ pe plan mintal rezultatele diverselor acţiuni ulterioare. Specific **p.** omului este *conştiinţa*, reflectare nu numai a lumii înconjurătoare, ci şi a propriei existenţe. De asemenea, viaţa psihică la om are o sferă mai largă decît reflectarea conştientă, incluzînd şi fenomene psihice *inconştiente;* dar **p.** uman are, în esenţă, un caracter conştient. **P.** este obiectul de studiu al *psihologiei*. Cercetarea sa poate fi abordată atît ca manifestare reflectorie ontogenetică individuală, cît şi ca determinare reflectorie interumană, ca fenomen psihologic colectiv, de grup, care se manifestă în diferite colectivităţi sociale, fiind obiect de studiu al psihologiei sociale.

PSIHODRAMĂ, tehnică psihoterapeutică, creată de J. Moreno (1921), care foloseşte improvizaţia jocului dramatic de către un grup de bolnavi ca mijloc de exteriorizare a trăirilor psihice şi a gîndurilor personale, oferind posibilitatea de analiză şi de transformare a subiecţilor. Încă de la Aristotel se cunoaşte efectul de eliberare *(katharsis)* pe care-l poate avea teatrul asupra spectatorilor, dar Moreno a urmărit efectul binefăcător chiar asupra actorilor dacă aceştia îşi joacă în mod spontan propriul lor personaj.

PSIHOLOGIA RELIGIEI, disciplină ştiinţifică ce se preocupă de cercetarea particularităţilor *psihice* ale credincioşilor şi de aspectele psihologice ale credinţelor religioase. Este considerată a fi o ramură a *psihologiei sociale* şi are relaţii organice cu celelalte ramuri şi discipline psihologice (psihologia generală, a vîrstelor, pedagogică ş.a.). În problematica fundamentală a acestei discipline s-au constituit teme ca: structura psihicului religios, specificitatea contextului psihic al cre-

Scanned with OKEN Scanner

dinţei în supranatural, rădăcinile psihologice ale religiei (respectiv particularităţile psihice ce favorizează şi întreţin religia în conştiinţa indivizilor), particularităţile psihologice ale persoanelor religioase, tipologia psihologică a personalităţii religioase, starea de spirit, sentimentele şi trăirile religioase etc. Ca disciplină cu profil propriu, **p.r.** se constituie în cea de-a doua jumătate a veacului trecut şi în primele decenii ale secolului nostru, prin aportul unor savanţi ca: T. Ribot, G. Flournoy, W. James, E. Starbuck, J. Leuba, R. Otto, G.W. Allport ş.a. La apariţia **p.r.** au contribuit progresele generale ale psihologiei, care a trecut la utilizarea amplă a experimentului în studierea activităţii psihice umane, ca şi dezvoltarea disciplinelor care studiază religia, ceea ce a permis cercetarea mai profundă a religiei din punct de vedere istoric, etnografic, lingvistic, filozofic etc. Mai ales la început, **p.r.** împrumută de la aceste discipline atît metodologia, cît şi materialul faptic cercetat. Istoric, dezvoltarea **p.r.** se prezintă ca un proces ştiinţific contradictoriu; în jurul problemelor sale teoretice fundamentale se desfăşoară încă o intensă luptă ideologică. Dacă la început teologia a privit cu suspiciune progresele acestei discipline, astăzi bisericile occidentale încearcă să o exploateze, răstălmăcindu-i rezultatele ştiinţifice, în propaganda şi în educaţia religioasă a maselor. Pe plan filozofic, teologii contemporani caută să intensifice elementele de obiectivism şi de idealism existente încă de la început în corpul teoriilor acestei discipline. Pe de altă parte, savanţii progresişti, în frunte cu cei marxişti, luptă pentru dezvoltarea **p.r.** pe baze teoretice şi metodologice materialist-dialectice.

PSIHOLOGIE (gr. *psyché* „suflet" şi *logos* „ştiinţă"), ştiinţă care studiază *psihicul*, legitatea proceselor psihice (cognitive, afective, voliţionale) şi a însuşirilor psihice ale persoanei (*caracter*, *temperament* etc.), relaţiile psihologice interumane. Prima expunere sistematică de **p.** a fost făcută în antichitate de Aristotel în lucrarea sa „Despre suflet". Multe secole **p.** s-a dezvoltat în cadrul filozofiei, formîndu-se ca ştiinţă de-sine-stătătoare abia în sec. 19, odată cu extinderea metodelor experimentale în studiul fenomenelor psihice (Weber, Fechner, Ebbinghaus, Helmholtz, Wundt ş.a.). În sistemul ştiinţelor, **p.** ocupă un loc aparte, aflîndu-se la întretăierea dintre ştiinţele naturii şi cele sociale. Prin cercetarea mecanismelor neurofiziologice şi chiar a proceselor biofizice (de ex. a curenţilor bioelectrici ai sistemului nervos şi ai creierului), precum şi a celor biochimice corespunzătoare unor fenomene psihice, **p.** se înrudeşte cu ştiinţele naturii; prin studiul condiţionării sociale a psihicului uman, a manifestărilor psihologice ale diverselor grupuri şi comunităţi sociale, se înrudeşte cu ştiinţele sociale. Relaţiile **p.** cu cele două categorii principale de ştiinţe se diferenţiază şi în funcţie de ramurile **p.**, astfel, **p.** *animală* sau *zoopsihologia* se încadrează în ştiinţele biologice, în vreme ce **p.** *socială* se situează la polul opus, în grupul ştiinţelor sociale. Metodele principale de cercetare psihologică sînt *observaţia* şi *experimentul*, care pot fi de laborator şi naturale (în şcoală, fabrică etc.), în sec. 20 **p.** devenind în mare parte o ştiinţă experimentală. Printre celelalte metode folosite sînt ancheta şi convorbirea, metoda biografică, studiul psihologic al produselor activităţii, testul etc. În cercetarea psihologică se folosesc uneori şi metode psihofiziologice, metoda reflexelor condiţionate, vegetative şi motorii, metode electrofiziologice (de ex. reflexul psihogalvanic sau electroencefalografia), metode psihofarmacologice etc. Caracterul aleator al unor fenomene psihice, ponderea şi corelaţia diverşilor parametri în desfăşurarea proceselor psihice, variabilitatea interindividuală a însuşirilor psihologice, distribuţia rezultatelor experimentului psiho-

Scanned with OKEN Scanner

logic etc. impun folosirea în **p.** a matematicii, mai ales a calculului *probabilităţilor* şi *statisticii*, algebrei booleene, teoriei *informaţiei*, a procedeelor *modelării* matematice. **P.** are o însemnătate nu numai teoretică, ci şi practică, avînd contribuţii aplicative în domeniul învăţămîntului, producţiei industriale şi agricole, sectorului sanitar etc. Pe lîngă **p.** *generală*, care studiază legile generale ale fenomenelor psihice — într-o accepţie restrînsă legitatea psihologică a omului adult şi normal — există o serie de alte ramuri ale **p.**, cu orientare teoretică sau aplicativă. **P.** *copilului* studiază legile dezvoltării psihice a copilului şi adolescentului, legitatea stadială a psihicului infantil, particularităţile psihologice de vîrstă. **P.** *pedagogică* se ocupă de legile psihologice ale învăţării şi ale educaţiei, de fundamentarea psihologică a procesului instructiv-educativ, a diferitelor metode de învăţămînt. **P.** *muncii* cercetează problemele psihologice ale organizării şi raţionalizării producţiei, formarea deprinderilor de muncă, cerinţele psihologice ale diverselor profesiuni, orientarea şi selecţia profesională, aspectele psihologice ale protecţiei muncii şi evitării oboselii; în cadrul acestei ramuri s-a dezvoltat recent **p.** *inginerească*, care se ocupă de adaptarea maşinilor şi dispozitivelor proiectate la particularităţile psihice ale activităţii muncitorilor şi tehnicienilor. Psihopatologia studiază tulburările activităţii psihice a omului, diagnoza psihică a diverselor maladii, psihoprofilaxia diferitelor boli şi mijloace de vindecare prin psihoterapie. La interferenţa dintre **p.** şi sociologie se situează **p.** socială care studiază condiţionarea socială a psihicului uman, relaţiile psihologice interumane, fenomenele psihologice colective, de grup. Alte ramuri ale **p.**: *psihofiziologia*, **p.** *artei*, **p.** *judiciară*, **p.** *medicală*, **p.** *religiei*, **p.** *sportului* etc. În anii de după Eliberare în ţara noastră au apărut lucrări ca: B. Zörgö, „Studii de psihologia gîndirii" (1958); P. Popescu-Neveanu, „Tipurile de activitate nervoasă superioară la om" (1961); Tatiana Slama-Cazacu, „Comunicarea în procesul muncii" (1964); V. Pavelcu, „Drama psihologiei" (1965); Colectiv (Al. Roşca — sub. red.—, M. Berniţchi, C. Botez, Georgeta Dan-Spînoiu, P. Ene, Tr. Herseni, Gh. Iosif, Maria Mamali, V. Nicolau, Elena Popescu-Neveanu, P. Pufan, A. Tabachiu, G. Zbăganu), „Psihologia muncii industriale" (1967); Tatiana Slama-Cazacu, „Introducere în psiholingvistică" (1968); P. Pufan, „Psihologia muncii" (1968); M. Beniuc, „Psihologie animală comparată şi evolutivă" (1970); I. Holban, „Probleme de psihologia muncii" (1970); V. Pavelcu, „Invitaţie la cunoaşterea de sine" (1970); Ursula Schiopu, „Introducere în psihodiagnostic" (1970); M. Bejat, „Talent, inteligenţă, creativitate" (1971); I. Biberi, „Principii de psihologie antropologică" (1971); Al. Roşca, „Metodologie şi tehnici experimentale în psihologie" (1971); Colectiv (C. Botez — sub red. —, Maria Mamali, P. Pufan), „Selecţia şi orientarea profesională" (1971); M. Bejat, „Geneza psihologiei ca ştiinţă experimentală în România" (1972); Al. Roşca, „Creativitatea" (1972); Al. Roşca, B. Zörgö, „Aptitudinile" (1972); Colectiv (A. Cosmovici — coord. —, R. Crăciunescu, M. Cristescu, A. Neculau, T. Rudică, Stela Teodorescu), „Metode pentru cunoaşterea personalităţii cu privire specială la elevi" (1972); T. Bogdan, „Probleme de psihologie judiciară" (1973); I. Holban, „Orientarea şcolară" (1973); Ana Tucicov-Bogdan, „Psihologie generală şi psihologie socială" (1973); V. Pavelcu, „Culmi şi abisuri ale personalităţii" (1974); I. Radu, „Psihologie şcolară" (1974); M. Golu, „Principii de psihologie cibernetică" (1975); I.M. Nestor, „Psihologie industrială" (1975); Colectiv (Al. Roşca — sub red. —, A. Chircev, V. Mare, I. Radu, Mariana Roşca, B. Zörgö), „Psihologie generală" (1976).

Scanned with OKEN Scanner

PSIHOLOGIE ABISALĂ, v. PSIHANALIZĂ.

PSIHOLOGIE SOCIALĂ 1. Latură a vieţii spirituale a societăţii, care, împreună cu *ideologia* (formele ideologice ale conştiinţei sociale) şi cu ştiinţa, alcătuieşte *conştiinţa socială;* viaţa psihică a unui grup social. **P.s.** cuprinde gînduri şi reprezentări nesistematizate, stări de spirit intelectuale, emoţionale şi volitive, tradiţii, deprinderi, năzuinţe care se manifestă în judecăţi apreciative, în atitudini şi în mod de comportare al grupului respectiv. **P.s.** este reflectarea în conştiinţa socială a condiţiilor nemijlocite de viaţă, a intereselor imediate ale oamenilor, a interacţiunii şi comunicării lor cotidiene. Ea este un fenomen caracteristic colectivităţilor (naţiunilor, claselor şi păturilor sociale, grupărilor profesionale etc.), conturînd profilul psihic al acestora (de ex., proletariatul are printre particularităţile sale psihice specifice, trăsături cum sînt colectivismul, solidaritatea umană cu toţi oamenii muncii, iar burgheziei îi sînt caracteristice egoismul, individualismul). **P.s.** şi ideologia interacţionează, se întrepătrund, raportul dintre ele fiind un raport între nivelul conştiinţei empirice, nesistematice şi nivelul conştiinţei teoretice, sistematice. **P.s.** poate media determinarea ideologicului de către economic, iar ideologicul la rîndul său poate influenţa psihicul colectiv. **2.** Studiul specializat al psihicului colectiv (social), ca fenomen care preocupă atît pe psihologi, cît şi pe sociologi. O ramură importantă a **p.s.** este psihosociologia organizării şi a muncii care participă interdisciplinar la cercetările din domeniul *ştiinţei conducerii societăţii.* Spre deosebire de orientarea care se sprijină. în domeniul **p.** sociale, pe concepţia materialismului istoric despre societate, în **p.s.** burgheză se manifestă tendinţa de psihologizare a explicării proceselor sociale, de absolutizare a factorului psihologic în comportarea grupurilor sociale, înfăţişat drept factorul determinant.

PSIHOLOGISM, tendinţă de a reduce fenomenele sau procesele studiate de logică, gnoseologie, etică, sociologie etc. la fenomene psihice, de a substitui punctul de vedere psihologic punctului de vedere specific al disciplinelor respective. În logică, **p.** consideră că logica constituie o parte a psihologiei sau cel puţin depinde de psihologie (Chr. Sigwart, W. Wundt, B. Erdmann). El a fost criticat de Husserl şi de reprezentanţii *logicismului* din logica modernă (de ex., Lukasiewicz), în timp ce alţi logicieni, matematicieni şi psihologi contemporani, ca F. Gonseth, J. Piaget ş.a., continuă să insiste asupra necesităţii de a lega logica de studiul gîndirii ca proces psihic. În filozofia istoriei şi a culturii, **p.** a fost introdus de Dilthey. În sociologie, **p.** se manifestă ca o orientare idealistă care consideră că fenomenele psihice individuale sau de grup sînt factorii determinanţi ai vieţii sociale sau că fenomenele sociale sînt, în esenţă sau în mod primordial, fenomene psihice sau manifestări ale unor astfel de fenomene. V. şi *orientarea psihologică în sociologie.*

PSIHOSOMATICĂ, orientare din cadrul biologiei şi medicinei umane avînd ca principal cadru de referinţă ideea că fiinţa umană este o entitate ale cărei laturi somatice (morfo-fiziologice), psihice şi sociale nu pot fi despărţite unele de altele. În consecinţă, **p.** analizează, pe de o parte, efectele fiziologice ale stărilor de tensiune şi conflict generate de viaţa personală a individului şi de unele caracteristici

Scanned with OKEN Scanner

ale civilizaţiei contemporane (sub acest aspect **p.** tinde să devină şi o *sociosomatică*) iar, pe de altă parte, influenţa maladiilor corporale asupra personalităţii şi a proceselor psihice. În ultimă analiză, **p.** stabileşte un echilibru între factorii ereditari şi cei de mediu, respingînd în acelaşi timp oricare formă de dualism corp-spirit. **P.** este o reacţie la tendinţele de tehnicizare a cercetărilor şi practicii medicale însăşi.

PYRRHON (c. 365—c. 275 î.e.n.), gînditor grec, originar din Elis, întemeietorul *scepticismului*. După el, nici o afirmaţie nu poate fi socotită mai îndreptăţită decît alta. Fericirea ar consta în seninătate *(ataraxia)* şi impasibilitate *(apatia)*, dobîndite prin „abţinerea" *(epohé)* de la orice fel de sentinţe, de la orice filozofie, de la căutarea unui răspuns la vreo problemă *(acatalepsia)*.

PYTHAGORAS, v. **PITAGORA.**

Scanned with OKEN Scanner

QUIDDITATE, concept aristotelician, preluat de scolastică, semnificînd totalitatea factorilor care condiţionează sau determină o fiinţă; tot ceea ce face ca o fiinţă să fie ceea ce este. **Q.** ar constitui, astfel, substanţa formală, cauza primă a obiectului, *esenţa* sa.

QUINE, Willard Van Orman (n. 1908), logician, matematician şi filozof american. Printre contribuţiile lui **Q.** în logică amintim: construcţia unui sistem axiomatic care să includă logica claselor şi să fie necontradictoriu; introducerea metodei stratificării (idee apropiată de *teoria tipurilor*, dar mai simplă) pentru eliminarea paradoxelor logice; o formulare originală a calculului natural. În *semantică*, **Q.** a dezvoltat o teorie referenţială, criticînd semantica intensională (cu conceptele de semnificaţie, sinonimie şi adevăr logic) a lui Carnap şi arătînd dificultăţile cuantificării în contextele modale. În filozofia matematicii, **Q.** a dezvoltat *nominalismul*, o formă specială a teoriei *fundamentelor*, neadmiţînd obiectele abstracte decît în acele cazuri în care pot fi considerate auxiliare, cînd rezultatul final nu le mai conţine. În filozofia ştiinţei, **Q.** este cunoscut ca un „critic intern" al *pozitivismului logic*. Respingînd „dogmele" fundamentale ale pozitivismului logic (ideea dihotomiei analitic-sintetic şi criteriul empirist al semnificaţiei), **Q.** a arătat legătura indisolubilă dintre filozofie şi ştiinţă. **Q.** a elaborat o concepţie structurală (holistă) despre natura şi testarea teoriilor ştiinţifice, fiind influenţat de P. Duhem şi de *pragmatismul* american. O mare influenţă au cercetările lui **Q.** din ontologia „formală" (teoria semantică şi filozofică a entităţilor abstracte), în special elaborarea unei metode de a determina „angajamentul ontic" al unei teorii (criteriul lui **Q.**: „a fi înseamnă a fi valoare a unei variabile legate"). *Op. pr.:* „Logica matematică" (1940), „Metodele logicii" (1952), „Din punct de vedere logic" (1953), „Cuvînt şi obiect" (1960), „Re-

Scanned with OKEN Scanner

lativitatea ontologică“ (1969), „Filozofia logicii“ (1970), „Rădăcinile referinţei“ (1974).

QUINET, Edgar (1803—1875), istoric şi filozof francez, profesor la „Collège de France“ în perioada premergătoare revoluţiei din 1848. Republican convins, a rămas în exil în tot timpul domniei lui Napoleon al III-lea. Dezvoltînd ideile lui Herder şi subliniind, în special spre sfîrşitul vieţii, valoarea realizărilor din domeniul ştiinţelor naturii, al teoriei evoluţioniste, **Q.** a încercat să cuprindă într-o vastă sinteză eclectic-romantică, natura, societatea şi omul. El a subliniat valoarea omului ca parte şi realizare supremă a Universului şi a arătat necesitatea făuririi în lume a unei societăţi drepte şi libere. Deşi a criticat concepţiile idealist-voluntariste ale lui A. Schopenhauer şi Eduard Hartmann, exprimîndu-şi totodată dezacordul faţă de filozofia naturii a lui Schelling şi Hegel, **Q.** nu a depăşit idealismul în interpretarea fenomenelor sociale şi istorice. Concepţia sa filozofică poartă, în ansamblu, o puternică amprentă *spiritualistă*. Totuşi, el a combătut fanatismul religios, în special iezuitismul şi Inchiziţia, pledînd pentru o largă toleranţă, pentru o credinţă religioasă neconformă cu niciuna din variantele *creştinismului*. Într-un larg spirit umanitar, **Q.** a considerat naţiunile ca părţi componente ale naturii, ale Universului, luînd apărarea, în acest sens, a naţiunilor asuprite, luptătoare pentru libertate. A contribuit prin lucrarea sa „Românii“ (1815), la susţinerea Unirii Principatelor. *Op. pr.:* „Introducere la ideile asupra filozofiei istoriei de Herder“ (1825), „Educaţia poporului“ (1850), „Geniul religiilor“ (1851), „Filozofia istoriei Franţei“ (1854), „Istoria ideilor mele“ (1858, trad. rom. 1925), „Revoluţie“ (2 vol., 1866), „Creaţiunea“ (2 vol., 1870), „Republica. Condiţiunile regenerării Franţei“ (1872), „Spiritul nou“ (1875).

Scanned with OKEN Scanner

RACOVIȚĂ, Emil (1868—1947), biolog român, întemeietorul biospeologiei. Pornind de la *evoluționismul* din biologie, în sprijinul căruia aduce argumente și idei originale, **R.** ridică *evoluția* la rangul de principiu filozofic, concepînd-o, alături de principiul conservării energiei, ca o lege generală a fenomenelor din Univers, precum și a societății omenești. **R.** a combătut filozofia iraționalistă și a arătat funcția ei socială reacționară. Socialist militant din tinerețe, **R.** a fost toată viața un democrat, un luptător pentru dreptate și progres social. *Op. pr.*: „Considerațiuni asupra importanței și organizării institutelor de cercetări științifice" (1920), „Evoluția și problemele ei" (1929).

RADHAKRISHNAN, Sarvepalli (n. 1888), filozof, sociolog și om de stat indian. Președinte al Republicii India (1962—1967). A dezvoltat *spiritualismul* sistemului *vedanta*, preconizînd o sinteză între „materialismul occidental" și „spiritualitatea orientală". Este membru de onoare al Academiei R.S. România. *Op. pr.*: „Concepția despre viață a hinduismului" (1927), „Religie și societate" (1947), „Orient și Occident" (1956).

RADICALISM (lat. *radicula* „rădăcină") **1.** Mod de gîndire sau/și de acțiune, care-și propune transformarea fundamentală a unei situații teoretice ori practice determinate. **2.** Mișcare de idei, politică și social-economică cu caracter liberal-democratic, inițiată de burghezie, în sec. 18 și 19, în lupta împotriva ideilor și instituțiilor politice și economice ale sistemului feudal-absolutist. În cadrul acestei mișcări se înscriu, în Anglia, Jeremy Bentham și John Stuart Mill. **3.** Orientare politică sectară, în cadrul mișcării comuniste și muncitorești de după primul război mondial, și care se caracteriza prin respingerea necondiționată a desfășurării oricărei activități revoluționare în cadrul sindicatelor conduse de către oportuniști de dreapta,

Scanned with OKEN Scanner

ca şi a activităţii în cadrul parlamentelor burgheze. Refuzul oricărui compromis, al oricărei alianţe cu alte forţe politice şi sociale, sub pretextul menţinerii independenţei politice şi al interesului imediat şi exclusivist al clasei muncitoare pentru victoria revoluţiei socialiste, a făcut din r. un pericol real şi direct pentru mişcarea muncitorească, atrăgîndu-şi, din acest motiv, o critică, pe cît de justificată, pe atît de fundamentată, din partea lui V.I. Lenin („Stîngismul, boala copilăriei comunismului").

RADIŞCEV, Aleksandr Nikolaevici (1749—1802), scriitor şi filozof materialist rus, precursor al decembriştilor şi al democraţilor revoluţionari. Opera sa principală, „Călătorie de la Petersburg la Moscova" (1970, trad. rom. 1949), conţine sub forma unui şir de tablouri ale vieţii din Rusia feudală un violent protest împotriva iobăgiei şi autocraţiei ţariste. Respingînd politica de reforme a „absolutismului luminat", **R.** a recunoscut necesitatea revoluţiei antiiobăgiste. În filozofie, **R.** a continuat tradiţiile materialiste ale lui Lomonosov. În lb. rom. au apărut „Texte filozofice alese" (1954).

RALEA, Mihai (1896—1964), sociolog, psiholog, estetician, filozof, eseist şi om politic român. A fost profesor la Universităţile din Iaşi şi din Bucureşti, membru al Academiei R.S. România, director al revistei „Viaţa românească" (din 1933). Atras de timpuriu de problemele social-politice (teza de doctorat: „L'idée de révolution dans les doctrines socialistes", 1923; ediţia română, 1930), **R.** s-a afirmat în viaţa politică românească dintre cele două războaie mondiale ca un reprezentant al *radicalismului* democrat-burghez. El a apărat valorile *democraţiei*, a combătut *naţionalismul*, *antiintelectualismul* şi a luat atitudine împotriva *fascismului* şi a curentelor ideologice fascizante. După Eliberare a avut numeroase funcţii politice şi obşteşti. Gîndirea sociologică a lui **R.** se cristalizează în perioada interbelică în jurul idealului rousseauian al unei democraţii „sociale" care să depăşească democraţia „politică" pur formală. El a îmbinat ideea salvgardării libertăţilor individuale cu aceea a „solidarismului social" (prioritatea societăţii asupra individului), a denunţat sistematic mutilarea *personalităţii* în lumea „mercantilismului" contemporan. **R.** a căutat argumente în favoarea concepţiei sale în sociologia lui E. Durkheim, pe care a îmbinat-o eclectic cu unele teze marxiste („Introducere în sociologie", 1926, ediţia a II-a, adăugită, 1944; „Contribuţii la ştiinţa societăţii", 1927). După Eliberare, gîndirea lui **R.** s-a orientat spre concepţia marxistă. El a reluat pe baze noi problema sancţiunilor premiale („Sociologia succesului", în colab., 1962), care îl preocupase şi înainte. În „Explicarea omului" (1946; reeditare postumă, 1972), lucrare fundamentală de antropologie filozofică, **R.** a subliniat capacitatea omului de a-şi depăşi condiţia biologică prin inhibiţie şi autoobstacole, printr-o viaţă pusă în slujba creaţiei de valori. El a dezvoltat o dialectică a datului şi construitului (naturalului şi artificialului). Sensul evoluţiei umane este, după **R.,** o continuă desprindere, o anumită eliberare de necesitatea imediată a condiţiilor exterioare. Omul nu se poate smulge din determinismul natural; dar, amînîndu-şi reacţiile, refuzînd, determinismul vital, direct şi imediat, el îl poate „domestici" şi utiliza. Consecvent premiselor umaniste ale gîndirii sale, **R.** a subliniat, ca psiholog, condiţionarea socială a psihicului, a combătut exagerarea rolului inconştientului şi a instinctelor şi a căutat să definească specificul psihicului uman, punînd la baza acestuia fenomenul *amînării*, aptitudinea de a introduce momente intermediare între stimul şi acţiune. În estetică şi în critica literară, **R.** a polemizat cu *estetismul*, punînd accentul pe determinările sociale şi psihologice ale operei literare. El a afirmat conceptul

Scanned with OKEN Scanner

specificului național al literaturii, respingînd însă interpretările retrograde ale acestui concept. A fost și un remarcabil eseist („Interpretări", 1927; „Atitudini", 1931; „Valori", 1935). *Alte op.:* „Istoria ideilor sociale" (1930), „Studii de pshihologie și filozofie" (1955), „Cele două Franțe" (1956), „Istoria psihologiei" (1958, în colab.), „Introducere în psihologia socială" (postum, 1966, în colab.), „Portrete, cărți, idei" (postum, 1966), „Prelegeri de estetică" (postum, 1972).

RAMSEY, Frank Plumton (1903—1930), matematician și filozof englez care a deschis perspective noi de cercetare în domeniile fundamentelor matematicii, teoriei *probabilității*, epistemologiei și logicii. **R.** a introdus distincția între paradoxele semantice și cele logice și a reconstruit teoria russelliană a *tipurilor*, excluzînd, din cadrul ei, acea parte în care tipurile se ramificau în ordine. **R.** a propus și a dezvoltat o metodă prin care se elimină referirea directă la entitățile teoretice în expunerea formală a unei teorii științifice, înlocuind, în cadrul axiomelor unui sistem formal al teoriei științifice respective, constantele teoretice prin variabile cuantificate existențial. **R.** a demonstrat că propozițiile cuantificate existențial, derivate astfel din axiomele sistemului original, au aceleași consecințe observaționale ca și axiomele originale. Procedeul acesta, cunoscut sub numele de „ramseificarea" sau „expunerea-Ramsey" a teoriilor, a devenit o metodă de analiză logică indispensabilă cercetării structurii semantice și a implicațiilor „ontologice" ale unei teorii științifice. **R.** a inițiat, paralel cu B. de Finetti, interpretarea „personală" sau „subiectivă" a probabilității. A propus, de asemenea, interpretarea unei propoziții generale, de forma „Orice A este B", ca o regulă de inferență, ca o formulă pentru derivarea unor propoziții noi și nu ca o propoziție autentică avînd o valoare de adevăr. Transpusă la nivelul legii științifice, această idee a stat la baza interpretării instrumentaliste a cunoașterii, fiind dezvoltată în special de St. Toulmin. *Op. pr.:* „Fundamentele matematicii și alte studii logice" (postum, 1931).

RAPORT, v. **RELAȚIE.**

RAPORTURI INTERUMANE, v. **RELAȚII INTERPERSONALE; INTERSUBIECTIVITATE.**

RASISM, teorie social-politică antiștiințifică și reacționară, care susține inegalitatea biologică și intelectuală a raselor umane. Într-un sens mai larg, termenul **r.** desemnează ansamblul concepțiilor potrivit cărora factorul determinant al procesului istoric l-ar constitui particularitățile rasiale ale oamenilor, lupta dintre rase. **R.** încearcă să justifice inegalitatea socială, exploatarea, războaiele de cotropire și subjugarea unor popoare de către altele prin concepția după care ar exista rase „superioare", apte, în virtutea însușirilor biologice înnăscute, să atingă culmile civilizației și să domine rasele „inferioare", incapabile de dezvoltare. Deși ideea inegalității raselor umane a apărut încă în perioada expansiunii coloniale a țărilor europene (sec. 16—17), ca o justificare a subjugării și exterminării popoarelor coloniale, **r.** s-a constituit ca doctrină în a doua jumătate a sec. 19 (mai ales prin lucrările lui J.A. Gobineau și H.S. Chamberlain), răspîndindu-se în epoca imperialismului și îndeplinind rolul unei arme ideologice de camuflaj și diversiune, urmărind deturnarea nemulțumirii maselor, abaterea acestora de la lupta revoluționară. **R.** a atins o formă paroxistică în ideologia fascistă (cu deosebire național-socialistă), justificînd o politică barbară și agresivă, de genocid. Printre formele contemporane ale **r.** mai cunoscute sînt segregaționismul, apartheidul, antisemitismul. **R.** constituie în prezent o componentă a doctrinelor neofascismului și ale altor mișcări de extremă dreaptă.

Scanned with OKEN Scanner

RAŢIONAL, ceea ce se raportează la ceva, ceea ce este conform *raţiunii*; ceea ce e dedus prin *raţionament*, independent de *experienţă* şi se opune *empiricului*. Absolutizarea opoziţiei dintre **r.** şi empiric şi, în genere, neadmiterea autenticităţii extraraţionalului a condus la *raţionalism* sau la *intelectualism*.

RAŢIONALISM 1. (În epistemologie, opus empirismului) Teorie gnoseologică integrală care consideră *raţiunea* ca un izvor şi temei al cunoaşterii. **R.** *clasic*, avînd ca reprezentanţi pe Descartes, Spinoza, Leibniz, Kant, consideră raţiunea ca origine a cunoştinţelor cu valoare de universalitate, necesitate şi *certitudine*. **R.** clasic a cercetat rolul activ al subiectului în cunoaştere, descoperind, prin Descartes, *subiectul epistemic*, activitatea constructivă, sintetică a raţiunii, concepînd cunoaşterea nu ca pe o reflectare pasivă, ci ca pe o creaţie, invenţie, asimilare a datelor experienţei în concepte create de gîndire independent de experienţă. Deşi a pus cu toată acuitatea problema caracterului necesar şi universal al enunţurilor matematice, **r.** nu a oferit însă un răspuns satisfăcător problemei acordului structurilor logico-matematice cu *experienţa*, propunînd fie teoria *ideilor înnăscute* (Descartes), fie ideea unui acord prestabilit între structura realităţii şi structura raţiunii umane (Leibniz), fie teoria organizării datelor despre obiect prin formele *apriori*, care nu exprimă însă „lucrul în sine", ci doar „fenomenul" (Kant). Structurile subiectului cunoscător sînt considerate de **r.** clasic imuabile, apriorice, independente de experienţă, de relaţia cognitivă subiect-obiect. În opoziţie cu atitudinea antimetafizică şi antidogmatică a *empirismului*, **r.** (ca doctrină gnoseologică) a fost un punct de plecare şi, totodată, o justificare a marilor sisteme *speculative* ale filozofiei din epoca modernă (Descartes, Spinoza, Leibniz, Wolff, Hegel), fiind adesea solidar cu o metafizică idealistă. **2.** Încredere în raţiune, în capacitatea acesteia de a cunoaşte *realitatea*. **R.** este legat de convingerea că realitatea are un caracter legic, ordonat. În acest sens, **r.** se opune *iraţionalismului* sub toate formele sale, inclusiv *misticismului* religios. Reprezentanţi ai acestei poziţii au fost filozofi premarxişti ca: Descartes, Spinoza, materialiştii francezi din sec. 18 (Holbach, Helvétius, Diderot), exponenţi ideologici ai intereselor burgheziei în ascensiune. Forma superioară a **r.** o reprezintă filozofia marxistă, care consideră cunoaşterea ca proces complet, realizabil şi continuu perfectibil pe temeiul unităţii dialectice dintre senzorial şi logic, empiric şi teoretic, dintre teorie şi practică, manifestă încredere în posibilitatea cunoaşterii progresive a acţiunii legilor obiective ale vieţii sociale şi, pe această bază, convingerea că oamenii pot supune controlului lor raţional procesul propriei lor vieţi sociale, pot realiza, pe baza cunoaşterii raţionale, saltul istoric din imperiul necesităţii în imperiul libertăţii.

RAŢIONALITATE, caracteristică esenţială, specifică gîndirii şi acţiunii umane, care constă în aşezarea la baza acestora a legilor *raţiunii*, aşa cum sînt ele întruchipate de principiile logicii. **R.** este proprie *comportamentului* uman care se conformează valorilor instituite de către societate şi ocrotite de către ea prin diverse modalităţi normative: politice, juridice, morale etc. Într-un sens mai larg, se spune că posedă **r.** orice sistem material sau ideal a cărui structură, esenţă, semnificaţie şi funcţie sînt *inteligibile*.

RAŢIONAMENT, formă logică fundamentală, constînd dintr-o înlănţuire ordonată de judecăţi în vederea dobîndirii de adevăruri noi; act prin care gîndirea, pornind de la cunoştinţe date, derivă din acestea cunoştinţe noi. **R.** are faţă de *noţiune* şi *judecată* o structură logică mai complexă. El este o *inferenţă* mediată, întrucît

Scanned with OKEN Scanner

trecerea de la o cunoştinţă anterioară la cunoştinţa nouă nu are loc direct, ci prin intermediul altor judecăţi. **R.** se compune din: 1) *consecinţă* (judecata derivată, *concluzia* **r**); 2) *argumente* (judecăţi din care se face derivarea, *premisele* **r.**); 3) *inferenţă* (operaţia logică de derivare). Valabilitatea cunoştinţei cuprinse în concluzie depinde de certitudinea cunoştinţelor exprimate în premise. Concluzia este o judecată adevărată dacă şi numai dacă **r.** se supune atît condiţiei materiale (caracterul adevărat al premiselor) cît şi celei formale (respectarea legilor logice de derivare). În logica clasică se deosebesc: 1) **r.** *deductive*, în care operaţia logică porneşte de la general (în premise) şi ajunge la ceea ce cade sub acest general (în concluzie), la judecăţi mai puţin generale în raport cu judecăţile generale conţinute în premise; 2) **r.** *inductive*, în care operaţia logică este mişcare de la cazuri particulare la general sau la esenţial, de la cunoştinţe factuale la concepte. Avînd la bază observaţia şi experimentul, inducţia ştiinţifică merge la stabilirea cauzelor, a raţiunii suficiente a fenomenelor. Pentru aceasta, inferenţa are ca mijloc de generalizare, în inducţia ştiinţifică, metodele inductive de cercetare a cauzalităţii. Importanţa **r.** inductive pentru întreaga ştiinţă a făcut ca studiul lor să se constituie într-o ramură deosebită a logicii, *logica inductivă* (v. şi *inducţie*); 3) **r.** *transductive* (sau *traductive*), în care punctul de pornire şi punctul terminus al operaţiei logice se află la acelaşi grad de generalitate. După felul judecăţilor din care se compun, **r.** deductive sînt de mai multe feluri: 1) *silogismele categorice*, **r.** deductive formate din trei judecăţi categorice; 2) **r.** *ipotetice*, în care intervin judecăţi ipotetice; 3) **r.** *disjunctive*, în care intervin judecăţi disjunctive, şi 4) **r.** *disjunctiv-ipotetice* (tematice), compuse din judecăţi ipotetice şi disjunctive ş.a. **R.** ipotetice sînt de două feluri: 1) **r.** *ipotetice-ipotetice* (ipotetice pure); 2) **r.** *ipotetice-categorice*. Un tip deosebit de **r.**, care are o mare aplicabilitate în matematică, este **r.** *prin recurenţă*. **R.** *prin analogie* este un tip de **r.** transductiv, prin care, pe baza asemănării dintre două obiecte în ceea ce priveşte o serie de note, se conchide apartenenţa unor note noi la al doilea obiect, note constatate la primul, dar necunoscute pînă acum la al doilea. **R.** prin analogie se caracterizează prin aceea că inferenţa asupra noii însuşiri se bazează pe relaţia presupusă necesară dintre însuşirile comune cunoscute şi noua însuşire. Cu toate că **r.** prin analogie este cel mai puţin cert, valoarea lui este mare, fiind un punct de plecare în generalizări ştiinţifice. **R.** *de relaţie* constituie un alt tip al **r.** transductive, care se compune din judecăţi de relaţie. În **r.** *de relaţie* conchiderea se fundamentează pe proprietăţile relaţiilor ce se enunţă între termenii judecăţilor de relaţie. Studiul **r.** *de relaţie* constituie un important capitol al logicii relaţiilor. V. şi *deducţie; inducţie; silogism*.

RAŢIUNE, facultate a *cunoaşterii*, numită şi gîndire abstractă, discursivă, caracterizată prin faptul că operează cu noţiuni, judecăţi şi raţionamente; prin **r.** omul poate pătrunde dincolo de aparenţele lucrurilor şi fenomenelor, cunoscînd legile existenţei şi desfăşurării lor, cauzele şi mecanismele de producere şi generare a acestora. **R.** *practică* (la Im. Kant), conştiinţa morală din care decurge, potrivit eticii normative, aprioriste, legea morală. **R.** *suficientă (legea* **r.** *suficiente)*, lege, principiu fundamental al gîndirii, alături de legile (principiile) identităţii, noncontradicţiei şi terţiului exclus. Se formulează astfel: „Orice enunţ are un temei". Principiul **r.** *suficiente* îşi manifestă acţiunea prin cerinţa ca orice afirmaţie sau negaţie, pentru a fi acceptată, să fie dovedită, adică să i se arate temeiul. Principiul **r.** *suficiente* guvernează ordinea ideilor, procesul demonstraţiei şi constituie reflectarea la nivel logic a relaţiei cauzale dintre fenomenele materiale. Legea a fost utilizată încă de Aristotel,

Scanned with OKEN Scanner

dar primul care i-a dat o formulare explicită a fost G.W. Leibniz. **R.** poate fi: 1) **r.** *necesară, dar nu suficientă;* 2) **r.** *necesară şi suficientă;* 3) **r.** *suficientă, dar nu şi necesară.* Acest ultim fel de întemeiere se impune în mod general ca cerinţă a principiului **r.** *suficiente* în actul demonstraţiei logice.

RAVAISSON-MOLLIEN, Jean Gaspard Felix (1813—1900), filozof francez de orientare spiritualistă, bun cunoscător al *aristotelismului*, la a cărui readucere în actualitatea sec. 19 a şi contribuit. Influenţat de Schelling şi Maine de Biran, evoluează în direcţia spiritualistă a idealismului romantic, fără să ajungă la un spiritualism hotărît şi sistematic. Conceptul central al filozofiei sale este acela de „habitudine", în care identifică elementul definitoriu al spiritului omenesc. *Op. pr.*: „Lucrare asupra Metafizicii lui Aristotel" (1837 — 1846), „Despre habitudine" (1838), „Testament filozofic" (postum, 1901).

RĂDULESCU-MOTRU, Constantin (1868—1957), filozof şi psiholog român. A fost profesor la Universitatea din Bucureşti, membru al Academiei Române şi preşedinte al acesteia (1938—1941). A înfiinţat şi condus „Societatea de filozofie" şi publicaţiile periodice: „Noua revistă română" (1900—1902 şi 1908—1916), „Studii filozofice" (1907—1919), „Revista de filozofie" (1923—1943) şi „Analele de psihologie" (1934—1944). **R.-M.** a elaborat un sistem filozofic, denumit *personalism energetic*, prin care a căutat să dea o fundamentare scientistă *personalismului*, îmbinîndu-l cu *energetismul* lui W. Ostwald („Ştiinţă şi energie" — 1907, „Personalismul energetic" —1927, „Morala personalismului energetic" — 1946). **R.-M.** a conceput studiul personalităţii pe baze biologice, ştiinţifice, dar pe baza unui *mecanicism* desuet, extinzînd „legea energiei" la întreg cîmpul experienţei omeneşti, materiale şi spirituale. El a subordonat, în ultimă instanţă, întreaga evoluţie a universului unui singur scop: formarea şi desăvîrşirea *personalităţii* umane, deasupra căreia postulează „personalitatea divină". **R.-M.** a subliniat importanţa *muncii* în dezvoltarea personalităţii şi a preconizat formarea unor personalităţi active, a unor profesionişti care să-şi iubească profesiunea pe baza vocaţiei pentru ea („Vocaţia", 1932). Deşi s-a situat în unele împrejurări pe poziţii democratice, a fost în genere un teoretician al conservatismului politic („Doctrina conservatoare", 1902; „Cultura română şi politicianismul," 1904; „Concepţia conservatoare şi progresul", 1922). În deceniul al patrulea, **R.-M.** s-a situat pe poziţii tradiţionaliste şi etniciste („Etnicul românesc", 1942), susţinînd teoria „statului ţărănesc" şi teoria „românismului" („Românismul", 1936; „Timp şi destin", 1940 ş.a.). El s-a delimitat însă de obscurantismul şi xenofobia *gîndirismului*. În domeniul psihologiei, activitatea lui a fost precumpănitor pozitivă. Concepînd psihologia ca o ştiinţă exactă, el a relevat legătura proceselor psihice cu cele fiziologice, a încurajat dezvoltarea cercetărilor experimentale de laborator şi a luat în consideraţie acţiunea factorilor sociali asupra vieţii psihice („Problemele psihologiei", 1898; „Curs de psihologie", 1923). La sfîrşitul vieţii, **R.-M.** a încercat să concilieze filozofia sa personalistă cu materialismul dialectic.

RĂU, v. **BINE.**

RĂZBOI, conflict armat, deschis între două sau mai multe state sau grupări de state, sau între grupări sociale ale aceluiaşi stat (**r.** civil). **R.** este forma extremă, paroxistică, pe care o capătă, în anumite condiţii social-istorice, opoziţia de interese dintre părţile implicate. Scopul imediat al **r.** este distrugerea sau capitularea adversarului. Acest scop imediat este subordonat unor interese de natură socială: politice, economice, naţionale, ideologice etc. Din punct de vedere al legitimităţii apărării unor interese

Scanned with OKEN Scanner

fundamentale, socialismul ştiinţific face distincţie între **r.** *drepte* (de eliberare naţională şi socială, de apărare a independenţei şi suveranităţii naţionale, a integrităţii teritoriale, a unei orînduiri sociale noi, populare, democratice, împotriva forţelor contrarevoluţionare interne sau externe) şi **r.** *nedrepte* (cu caracter imperialist, de cucerire şi subjugare a altor popoare, în scopul impunerii dominaţiei economice, politice, militare, ideologice, de înăbuşire a mişcărilor de eliberare naţională sau socială etc.). **R.** este un fenomen social-istoric, caracteristic anumitor tipuri de orînduiri sociale, mai ales orînduirilor bazate pe existenţa claselor sociale antagoniste. Odată cu înlăturarea claselor exploatatoare, care folosesc **r.** ca mijloc de menţinere şi extindere a dominaţiei lor, dispare premisa obiectivă a **r.** Socialismul este, în această perspectivă, prima orînduire socială pentru care **r.** nu mai apar ca fenomene sociale necesare, deoarece acestei orînduiri nu-i sînt specifice raporturile antagonice între clasele şi categoriile sociale care o structurează. *Pacea* definitivă se va instaura însă abia în comunism, cînd „fiecare popor va avea unul şi acelaşi stăpîn, munca“ (K. Marx). Unii gînditori nemarxişti au căutat să pună **r.** pe seama unui pretins instinct înnăscut de agresivitate al omului, pe sentimentul de „frustrare“ pe care l-ar încerca anumite popoare sau pe existenţa însăşi a suveranităţii statelor naţionale. După alţii, **r.** ar fi un stimulent al progresului social şi tehnologic, al „însănătoşirii spirituale“ a popoarelor. Aceste încercări neştiinţifice de a explica originea **r.** nu pot ascunde caracterul în ultimă instanţă de clasă al **r.** Istoria însăşi demonstrează că **r.**, ca mijloc de reglementare a raporturilor sociale, a apărut odată cu instaurarea proprietăţii private asupra mijloacelor de producţie, a claselor sociale antagoniste şi a statului. El constituie o continuare, cu mijloace violente, a politicii pe care clasele sau statele au desfăşurat-o, în cadrul relaţiilor dintre ele, înainte de izbucnirea conflictului. În condiţiile tehnicii moderne **r.** are efecte distructive extrem de grave şi poate îmbrăca diferite forme: atomic, bacteriologic, chimic, meteorologic, geofizic etc. Epoca contemporană se caracterizează printr-o amplă luptă a forţelor progresiste de a înlătura definitiv **r.** ca formă de rezolvare a diferendelor dintre state, pentru instaurarea unei păci mondiale şi durabile. V. şi *pace*.

REACŢIUNE (CONEXIUNE INVERSĂ), noţiune de bază a *ciberneticii* (sin. *acţiune inversă, retroacţiune)* care, într-un sistem dinamic complex, cu autoreglare, desemnează recepţionarea de către organul de comandă a sistemului unei informaţii despre comportarea organului de execuţie al respectivului sistem sau despre efectul acţiunii acestuia. *Informaţia* este transmisă de obicei printr-o cantitate mică de energie, care circulă „recurent“ între organul de comandă („input“) şi cel de execuţie („output“), pe o buclă specială, structurată inelar *(feed-back)*. Dacă notăm prin A şi C cele două părţi amintite ale sistemului dinamic complex, $A \pm C = A$ (în care A stimulează pe C, C frînează pe A) exprimă reacţia (retroacţiunea) *negativă* — principiu esenţial pentru echilibrarea şi deci conservarea sistemului. În cazul $A \pm C \pm A$ (de autoexcitaţie), reacţia (retroacţiunea) este *pozitivă* şi duce la amplificarea nelimitată şi deci necontrolată a efectelor, care uneori evoluează pînă la distrugerea sistemului. **R.** era cunoscută mai demult în biologie şi în tehnică (automatică, telecomunicaţii), fiind tot mai mult aplicată în prezent ca model de cercetare şi în ştiinţele sociale, umane (tocmai datorită comportării teleologice a dinamismului acestora). *Cibernetica*, ca ştiinţă despre analogiile dintre sistemele cu autoreglare, a pus în evidenţă tocmai generalitatea **r.** în aceste sisteme, indiferent dacă sînt sisteme biologice, tehnice sau

Scanned with OKEN Scanner

sociale. **R.** reprezintă, aşadar, un principiu dialectic general de organizare a *sistemelor* dinamice complexe.

REAL, termen care în mod curent desemnează *existentul*, ca prezenţă nemijlocită, efectivă, „palpabilă". **R.** se opune lui „imaginar", „ideal" etc. În acest sens, lumea *reală* este lumea naturală şi socială din afara conştiinţei noastre, spre deosebire de lumea ideilor şi reprezentărilor, produsă prin intermediul construcţiei teoretico-ştiinţifice, a imaginaţiei poetice sau a reflecţiei şi speculaţiei filozofice, a iluziilor religioase etc. Semnificaţia termenului **r.** care se referă la lumea lucrurilor poate fi extinsă, într-un anume sens, şi la lumea ideilor. Aşa, de ex., se poate vorbi de o judecată sau de un raţionament **r.,** prin comparaţie cu ceea ce se consideră a fi doar o pseudojudecată sau un pseudoraţionament. Dar şi în acest caz, după cum se poate observa, cuvîntul **r.** îşi îndeplineşte funcţia de bază şi anume, aceea de a exprima ceea ce există spre deosebire de ceea ce nu există, chiar dacă e vorba de un gen aparte de existenţă, ideile avînd statut existenţial în măsura în care exprimă adevăruri, sînt reflectări adecvate, modele ale unor structuri materiale. Aşadar, în orice situaţie ar fi, cuvîntul **r.** poartă cu sine opoziţia dintre *fiinţă* şi nefiinţă, dintre *fiinţare* şi nefiinţare. Afirmînd că nu lucrurile, ci ideile sînt **r.,** Platon sau Hegel nu modifică sensul termenului, ci poziţia ideilor faţă de lucruri. Deci, ceea ce impută materialismul dialectic idealismului obiectiv nu este sensul termenului de **r.** ci conţinutul acestuia, pentru orice materialism **r.** desemnînd lumea materială, lumea ideilor fiind produsul acesteia.

REALĂ (*definiţie* **r.**), definiţie care desemnează obiectul prin caracteristicile lui esenţiale şi care este adevărată în măsura în care reflectă corect aceste caracteristici. V. şi *nominală* (definiţie **r.**); *nominalism; realism.*

REALISM 1. Concepţie (opusă idealismului subiectiv) după care lumea obiectivă este o realitate independentă de subiectul cunoscător sau de agentul acţiunii. În planul cunoaşterii şi al acţiunii oamenii produc lucruri şi idei; odată produse, acestea intră în sfera *realului*, adăugîndu-se în calitate de realitate produsă (făcută conştient) realităţii naturale şi sociale existente independent de producător (subiect şi agent). În terminologia nemarxistă, termenul de **r.** desemnează atît *materialismul*, cît şi *idealismul obiectiv.* În publicistica marxistă din ultimii ani, el este folosit tot mai des pentru a caracteriza orientările care se opun *subiectivismului* contemporan (în special *neopozitivismului)*, cum sînt *neoraţionalismul* (lui Piaget, Gonseth ş.a.) sau alte orientări din filozofia contemporană care au unele implicaţii materialiste *(neorealismul*, **r.** *critic*, „*ontologia critică*" a lui N. Hartmann). **2.** Concepţie care priveşte realitatea aşa cum este, fără presupoziţii arbitrare, speculative. **3.** (În evul mediu) Curent din filozofia scolastică după care noţiunile generale constituie realităţi de-sine-stătătoare şi anterioare lucrurilor individuale. V. şi *nominalism* şi *realism; conceptualism*, *universalii.* **4. R.** *în artă*, doctrină estetică ce preconizează reflectarea veridică a realităţii în opera de artă. **R.** *în artă* a constituit un curent artistic, care a urmat *romantismului* în sec. 19. Ca orientare el înseamnă însă mai mult decît un curent; este o tendinţă generală a artei din toate timpurile care implică, după cum sugera Engels, „în afară de adevărul detaliului, redarea veridică a caracterelor tipice în împrejurări tipice". Estetica marxistă, depăşind îngustimile dogmatice, promovează cu precădere arta realistă pentru virtuţile ei cognitive şi educative.

REALISM CRITIC, curent filozofic apărut în Germania la sfîrşitul sec. 19, ca reacţie a unor filozofi şi naturalişti faţă de *subiectivismul* şi *aprioris-mul* neokantian. Pe poziţiile **r.c.** s-au

Scanned with OKEN Scanner

situat şi unii neokantieni, întemeind, de fapt, un **r.c.** neokantian. Reprezentanţii **r.c.** de această orientare încearcă, în marea lor majoritate, să integreze unele teze cu caracter materialist spontan într-o viziune predominant idealistă, adoptînd *psihologismul* în logică şi teoria cunoaşterii. Reprezentanţi principali: A. Riehl, O. Külpe, C. Stumpf, W. Wundt (în parte), A. Wenzl. Din deceniul 2 al sec. 20, **r.c.** s-a răspîndit în S.U.A., fiind reprezentat de G. Santayana, R.W. Sellars ş.a. **R.c.** american se constituie ca orientare aparte, printr-o critică a identificării esenţei obiectelor reale cu transfigurarea acestora în procesul cunoaşterii, conducînd fie la o cosmologie evoluţionistă de factură idealist-obiectivă (G. Santayana), fie la *dualism* (A.O. Lovejoy), fie la *agnosticism* (D. Drake). Dintre reprezentanţii **r.c.**, R.W. Sellars a evoluat, prin *naturalism*, spre o formă *sui-generis* de materialism.

REALISM NAIV, termen folosit uneori pentru a desemna materialismul spontan al vieţii cotidiene, convingerea izvorîtă din practica vieţii de toate zilele, potrivit căreia lucrurile există independent de conştiinţa omenească şi se reflectă în aceasta. Termenul „naiv" înseamnă în acest caz „spontan", „neconştient din punct de vedere filozofic". La filozofii idealişti, termenul de **r. n.** are o nuanţă peiorativă, materialismul spontan fiind privit ca o atitudine necritică. Este adevărat că prin sine însuşi, **r.n.** nu reprezintă o concepţie filozofică; de aceea nu poate înlătura sau înfrînge idealismul filozofic, ba chiar coexistă adesea, în conştiinţa aceluiaşi om, cu reprezentări idealiste, religioase, cu superstiţii etc.

REALITATE 1. (lat. *res* „lucru") Existenţă efectivă, corporală, fizică, în sensul primitiv şi propriu al cuvîntului. Un sens propriu-zis filozofic al **r.** îl cuprinde sintagma **r.** *obiectivă* sau **r.** *materială* care înseamnă lumea exterioară subiectului şi independentă de el. De aici, prin extensiune sau chiar prin opoziţie, s-a ajuns să se vorbească şi de **r.** *subiectivă*. Termenul **r.** este controversat în istoria gîndirii filozofice, începînd cu *scolastica (nominalism şi realism)* şi sfîrşind cu unele curente din filozofia contemporană, în care idealismul obiectiv şi materialismul se confruntă cu idealismul subiectiv, poziţiile şi orientările de inspiraţie materialistă cu cele de inspiraţie pozitivist-subiectivistă, uneori poziţiile materialiste şi poziţiile idealist-agnostice fiind ambiguu îmbinate în una şi aceeaşi concepţie (v. şi *realism*, *realism critic*). Uneori se disting diferite „nivele" ale **r.** şi anume: **r.** ontologică (naturală şi socială), **r.** psihologică, **r.** logică şi gnoseologică, ştiinţifică, artistică etc. **2.** Ceea ce există efectiv actual, prin opoziţie cu ceea ce este doar posibil, potenţial, deziderabil, imaginabil, utopic. V. şi *posibilitate şi realitate*.

REALITATE FIZICĂ, concept central al filozofiei ştiinţei contemporane desemnînd existenţa văzută din perspectiva teoriilor ştiinţifice, în special a teoriilor fizicii. În opoziţie cu *fenomenismul pozitivist* (E. Mach), care concepe **r. f.** ca ansamblu al datelor sensibile, cu *operaţionalismul* idealist, care reduce semnificaţia **r. f.** şi a determinărilor ei la metodele şi operaţiile de măsurare a lor, cu *realismul naiv*, care identifică **r. f.** cu existenţa „dată", opusă subiectului şi neafectată de construcţiile teoretice ale acestuia, filozofia ştiinţei întemeiată pe principiile dialecticii materialiste subliniază *obiectivitatea* **r. f.**, relevînd, în acelaşi timp, caracterul ei relativ, edificarea progresivă a diferitelor „orizonturi de realitate", corelate cu „orizonturile de cunoaştere", pe măsura dezvoltării interacţiunii subiect-obiect în procesul cunoaşterii. O contribuţie la înţelegerea dialectică a **r. f.** au adus-o unii filozofi şi oameni de ştiinţă contemporani, ca G. Bachelard, F. Gonseth, A. Einstein, N. Bohr.

Scanned with OKEN Scanner

REALITATE OBIECTIVĂ, categorie filozofică ce desemnează tot ceea ce există în afara conştiinţei şi independent de aceasta; **r. o.** este primordială în raport cu conştiinţa. În filozofia marxistă, categoria **r. o.** este sinonimă cu categoria *materie*.

RECURENŢĂ 1. Caracter al unui proces real sau logic de a reveni asupra lui însuşi. **2.** Reacţie a unui fapt asupra cauzei lui, a unei idei asupra faptului la care se referă. **3.** (În logică) a) *Definiţie prin* **r.,** metodă de introducere a funcţiilor definite pe mulţimea numerelor întregi nenegative şi cu valori în numerele întregi negative. Ea constă, în cea mai simplă formă, în a da o pereche de ecuaţii care specifică valoarea funcţiei cînd argumentul este 0 şi oferă o metodă pentru calcularea valorii funcţiei cînd argumentul este $X + 1$, plecînd de la valoarea funcţiei cînd argumentul este X. De ex.: definiţia dată de Peano înmulţirii prin: $a \times 0 = 0$, $a \times S\ (X) = (a \times X) + a$, unde S denotă funcţia succesor, iar X este o variabilă. b) *Demonstraţie prin* **r.,** mod de demonstraţie matematică numit şi demonstraţie prin *inducţie matematică* sau demonstraţie prin inducţie completă.

REDUCERE, procedeu prin care se probează corectitudinea *modurilor silogistice* din figurile II, III şi IV, prin transformarea lor, cu ajutorul anumitor operaţii, în moduri ale figurii I. **R.** este necesară, deoarece numai modurile figurii I exprimă în mod nemijlocit *axioma silogismului* şi, deci, numai în cadrul lor este evidentă derivarea necesară a concluziei din premise. **R.** este de două feluri: 1) **r.** *directă*, efectuată prin *conversiunea* judecăţilor componente ale modului silogistic dat şi prin schimbarea locului premiselor; 2) **r.** *indirectă*, efectuată fie pe baza postulării adevărului tezei contradictorii concluziei modului silogistic dat spre probare (**r.** *la absurd*), fie printr-un procedeu special denumit *ecteză*.

REDUCERE LA ABSURD, v. **ARGUMENTUL PRIN REDUCERE LA ABSURD.**

REDUCŢIE FENOMENOLOGICĂ, metodă specifică analizei fenomenologice a lui Husserl care vizează obţinerea evidenţei *apodictice*. Reconstrucţia filozofică a lumii trebuie să înceapă prin „punerea între paranteze" *(epoché)* a tot ceea ce nu este strict justificat. Prin această reducţie Husserl radicalizează programul cartezian (al *îndoielii* metodologice), eliberînd intenţia fecundă a acestuia şi încercînd să de-reifice activitatea prin care subiectul empiric se constituie ca subiect, pe de o parte şi, corelativ, fără a se îndoi de realitatea lumii în sine, să „pună între paranteze" opinia, tendinţa necritică asupra acesteia. **R. f.** constă în suspendarea adeziunii naive a omului faţă de lume (natürliche Einstelung), pentru a considera lumea ca un simplu corelat intenţional al percepţiei noastre, un *cogitatum* pur, o *noemă*. **R f.** va fi şi o „reducţie *transcendentală*"; suspendînd orice teză relativă la o lume *în sine*, ea afectează toate conţinuturile acestei lumi, inclusiv propria noastră individualitate psihologică şi psihofizică; reducţia operează astfel şi asupra „eului empiric", urmărind să facă posibilă explicitarea actelor intenţionale, a formelor subiectivităţii pure şi constituante. V. şi *fenomenologie*; *fenomenologism*.

REDUCŢIONISM, modalitate de explicare sau interpretare a unor fenomene, structuri sau valori complexe ale realităţii sau ale cunoaşterii prin reducerea lor la concepte, structuri, legi sau configuraţii mai simple, aparţinînd unor nivele, moduri sau forme inferioare ale *existenţei* sau ale *cunoaşterii*. În cadrul filozofiei moderne, **r.** este adesea o consecinţă a înţelegerii metafizice a existenţei şi cunoaşterii, a credinţei în anumite structuri sau principii simple din care ar putea fi deduse totalitatea manifestărilor realului sau totalitatea cunoştinţelor. Va-

Scanned with OKEN Scanner

riante cunoscute ale **r.** sînt: *mecanicismul*, *empirismul*, *operaţionalismul*, *formalismul* (în epistemologie şi etică), *fizicalismul*, *fenomenalismul*, *darvinismul social*, *dogmatismul*, *vitalismul*, *organicismul*, *determinismul economic*, *utilitarismul*, *sociologismul vulgar* ş. a.

REDUNDANŢĂ (lat. *redundantia* „revărsare", „abundenţă"), concept al *teoriei informaţiei* care desemnează cantitatea de informaţie redusă din valoarea informaţională maximă pe care o poate atinge o ştire pentru ca aceasta să poată fi percepută cu semnificaţia întreagă şi nealterată, pentru ca să se păstreze un raport judicios între ceea ce este strict util şi necesar şi elementele suplimentare ce facilitează percepţia (A. Moles, A. Noiray). Este vorba deci de raportul matematic dintre „originalitatea" mesajului şi cantitatea de informaţie pe care acesta o vehiculează. Pentru ca un mesaj să fie perceput corect el trebuie încărcat cu un excedent de semne care se numeşte **r.** V. şi *cod.*

REFERINŢĂ 1. (În semantica teoretică) *Funcţie* care pune în corespondenţă cu unele *constructe* (obiecte conceptuale) anumite lucruri sau stări de fapte (mai exact, o funcţie de la predicate la mulţimi de indivizi şi o funcţie de la propoziţii la mulţimi de indivizi). Conceptele formale (de ex., conceptul de echivalenţă) nu au **r.** externă. Conceptele neformale (din disciplinele experimentale) pot avea ca **r.** externă imediată un anumit obiect sau proces fizic bine determinat. Constructele teoretice (din disciplinele teoretice) pot avea un referent imediat (un model teoretic, conceptual, de ex.: corp rigid, electron-Dirac ş.a.) şi un referent mediat (un obiect presupus real). **2.** *Teoria* **r.:** a) parte a teoriei logice a *semnificaţiei* care studiază acea componentă a semnificaţiei conceptelor şi propoziţiilor susceptibilă de a fi precizată prin relaţia de **r.**; b) teorie reducţionistă, relaţională asupra semnificaţiei, care defineşte semnificaţia exclusiv prin **r.**, identificînd semnificaţia fie cu referentul, fie cu relaţia dintre termen şi referent. Acestei concepţii (susţinută de J. St. Mill, G. Frege, A. Church ş. a.) i se opun „teoria ideaţională", în care semnificaţia este identificată cu ideile sau gîndurile comunicate prin propoziţii (J. Locke) şi „teoria comportamentistă", în care semnificaţia unui termen se defineşte prin situaţia în care un vorbitor îl pronunţă şi prin reacţia pe care el o produce în ascultător (J. Bloomfield, Ch. Osgood, Ch. Morris).

REFLECTARE (lat. *reflectere* „a replia", „a întoarce", „a oglindi"), categorie a filozofiei care exprimă esenţa relaţiei cognitive dintre *subiect* şi *obiect*, dintre *conştiinţă* şi *existenţă*. Percepţiile, reprezentările, noţiunile şi celelalte forme ale cunoaşterii sînt **r.** ale *realităţii obiective*. Ele apar în cadrul interacţiunii dintre subiect şi obiect, ca rezultat al acţiunii obiectelor asupra organelor de simţ şi al prelucrării acestor date senzoriale în creier, fiind imagini ale realităţii obiective. Imaginile nu reprezintă o reproducere întocmai, fotografică, a obiectelor exterioare, ci sînt *modele* interne (ale subiectului), deci au doar o asemănare de *structură* cu ele. Potrivit materialismului dialectic, **r.** la nivelul cel mai înalt nu este un act instantaneu şi pasiv, ci un proces care include reconstruirea teoretică activă a trăsăturilor esenţiale ale obiectului cu ajutorul *abstracţiilor*, construirea de imagini şi modele ideale ale acestora. Premisa apariţiei **r.** la nivel psihic-cognitiv (în sens restrîns) este însuşirea generală a *sistemelor* materiale de a se reflecta (în sens larg) unele în altele, adică însuşirea lor de a interacţiona, provocîndu-şi reciproc modificări corespunzătoare, urme izomorfe cu acţiunile exercitate. **R.** psihică este rezultatul unei dezvoltări îndelungate a acestei însuşiri generale a materiei, ale cărei trepte mai importante sînt: **r.** proprie materiei anorganice, constînd din interacţiunea

Scanned with OKEN Scanner

obiectelor şi fenomenelor; *excitabilitatea* sau reactivitatea nediferenţiată faţă de stimulii exteriori, proprie materiei vii în genere; *sensibilitatea* (facultatea de a avea senzaţii sau percepţii), proprie organismelor înzestrate cu un sistem nervos; **r.** *conştientă*, proprie *psihicului* uman şi condiţionată de existenţa omului în societate. **R.** în sens filozofic (epistemologic) se deosebeşte aşadar de **r.** fizicală, ca şi de **r.** biologică, dar se apropie de conceptul matematic de **r.** (din *teoria mulţimilor*). Din punctul de vedere al *ciberneticii*, **r.** poate fi privită ca un proces de receptare, *codificare*, transmitere, prelucrare şi decodificare a informaţiei în fiinţele vii şi în sistemele automate. În această perspectivă, *informaţia* este privită ca o formă de reflectare (luată în sens larg, ca proprietate a întregii materii), care se manifestă specific, la toate nivelele de organizare a materiei. V. şi *cunoaştere; teoria cunoaşterii; gîndire.*

REFLECŢIE (lat. *reflexio* „întoarcere înapoi") **1.** Termen care desemnează la diverşi gînditori (Locke, Leibniz ş.a.) cunoaşterea actului de cunoaştere însuşi sau, în genere, a proceselor care se petrec înăuntrul conştiinţei, „reîntoarcerea" gîndirii asupra ei înseşi, cunoaşterea de sine. Termenul este apropiat de cel actual de *introspecţie*. La Locke, **r.** („cunoaşterea de către spirit a propriilor sale operaţii") este un izvor al cunoaşterii, distinct de senzaţie, al cărei obiect sînt lucrurile externe. **2.** Într-o accepţie gnoseologică mai nouă, curentă în literatura marxistă din ultima vreme, **r.** desemnează şi proprietatea subiectului (cunoscător) de a reflecta raţional dar mai ales contemplativ asupra obiectului (cunoaşterii), spre deosebire de construcţia teoretică, gen de reflectare raţională care presupune atitudine activă, de producere a ideilor şi nu numai de reproducere ideală a obiectelor. În acest sens se poate vorbi de **r.** ştiinţifică, filozofică, artistică, religioasă.

REFLEXIVITATE, (în logica relaţiilor) proprietate a relaţiilor diadice care exprimă faptul că orice element x al unei mulţimi M pe care s-a definit o asemenea relaţie R, poate fi pus în această relaţie cu el însuşi: $x\,Rx$. Exemple de relaţii reflexive: egalitatea numerelor, incluziunea mulţimilor, implicaţia logică ş. a. În calculul propoziţional „legile **r.**" denumesc acele teoreme logice care exprimă proprietatea **r.** implicaţiei şi echivalenţei ($p \rightarrow p$, $p \equiv p$).

REFORMA, nume „unilateral şi mărginit" dat de Europa protestantă *Renaşterii* (Engels). Ca formă a protestului religios, **R.** depăşeşte cu mult semnificaţia unei rupturi religioase, ea implicînd în Cehia (cu Jan Hus), în Germania (cu Martin Luther şi cu Thomas Müntzer), în Elveţia (cu Ulrich Zwingli şi Jean Calvin) obiective de ordin social-politic, filozofic, moral. Pornită ca o mişcare anticatolică, încă de la începuturile ei (în Cehia, în sec. 14—15), **R.** ne apare ca primă fază a revoluţiei burgheze timpurii: antifeudală şi naţională. În Germania, **R.** se constituie într-o aripă moderată, cu Martin Luther (1483—1546), şi în alta radicală, cu Thomas Müntzer (c. 1490—1525). În scrierile sale „Despre papalitatea de la Roma", „Către nobilimea creştină de naţiune germană", „Despre libertatea unui om creştin", Luther divulga netemeinicia revendicării de către papalitate a hegemoniei universale şi milita pentru o biserică dependentă de puterea laică naţională. Contribuind la trezirea conştiinţei naţionale şi sociale a „bürger"-ilor şi *ţărănimii*, Luther avea să treacă însă de partea prinţilor odată cu declanşarea războiului ţărănesc german. Astfel, în anul 1525, în plină desfăşurare a răscoalei, scria o „Exhortaţie la pace", în care se ridica împotriva „actelor jefuitoare" şi „ucigătoare" ale ţărănimii, învinuindu-l pe Müntzer de a fi fost instigatorul lor. Acesta din urmă, unul dintre conducătorii războiului ţărănesc, om de acţiune şi vizio-

Scanned with OKEN Scanner

nar, era ostil nu numai feudalismului ci oricărei orînduiri bazate pe inegalitate, pe nedreptate. El preconiza o orînduire socială în care să nu mai existe nici deosebiri de clasă, nici proprietate privată, nici putere de stat opusă membrilor societăţii. Principiul său era *omnia sunt communia* „toate lucrurile să fie comune". Din punct de vedere filozofic este un panteist, „el propovăduieşte un panteism care are o ciudată asemănare cu concepţia speculativă modernă şi, pe alocuri, are contingenţe chiar cu ateismul " (Fr.Engels); respinge Biblia ca *revelaţie* şi corp de adevăruri absolute, pentru a recunoaşte superioritatea *raţiunii*, adevărată revelaţie vie. În Elveţia, deşi subsumată cu precădere reformei religioase, mişcarea pornită de Ulrich Zwingli (1484—1531) şi urmată de Jean Calvin (1509—1564) se înscrie şi ea sub semnul antifeudalismului. *Calvinismul*, în speţă răspîndit în Franţa, în Anglia, în Germania, în Ţările de Jos, se înscrie în opoziţia antifeudală burgheză. Deşi la fel de intolerant ca şi *catolicismul*, calvinismul se afirma ca o variantă creştină convenabilă burgheziei, în perioada luptei pentru hegemonie, prin ideea punerii bisericii în dependenţă de puterea laică.

REFORMĂ, transformare, schimbare, reorganizare, în domeniul politic, economic, social, cu caracter, fie parţial sau limitat, fie structural. În capitalism, lupta pentru **r.,** asociată cu mijloacele luptei politice, ideologice etc., constituie una dintre căile *luptei de clasă* a proletariatului. V. şi *reformism*.

REFORMISM, curent politic oportunist în mişcarea muncitorească, care preconizează, în fapt, substituirea luptei revoluţionare a clasei muncitoare pentru răsturnarea capitalismului, prin lupta pentru *reforme* care nu vizează bazele orînduirii capitaliste şi nu preconizează schimbări esenţiale în statutul economic şi social-politic al maselor muncitoare. În epoca actuală, partizanii **r.,** sub influenţa teoriilor burgheze apologetice, propagă ideea posibilităţii unei aşa-zise transformări prin reforme a *capitalismului* şi a integrării lui treptate în *socialism*.

REFULARE, noţiune folosită pentru prima oară de J. Fr. Herbart pentru caracterizarea reprezentărilor afective reprimate de conştiinţă şi consacrată de S. Freud pentru a desemna fenomenul psihic prin care *eul* se apără în mod inconştient de dorinţele, motivaţiile, ideile penibile sau primejdioase ce contrazic convingerile sau normele morale. Freud considera că dorinţele sau ideile refulate din conştiinţă continuă să acţioneze din preconştient (v. *subconştient)*, manifestîndu-se sub o formă deghizată mai ales în cursul *viselor* sau în unele tulburări psihice (aşa-numitele „complexe," „actele ratate", „lapsusurile" etc.). Explicînd nevrozele şi psihozele prin fenomenul de **r.** (germ. „Verdrängung"), *psihanaliza* îşi propune să reducă la bolnavi intensitatea acestui fenomen, readucînd în conştiinţă tendinţele refulate. Deşi criticată pentru exagerările ei absolutizante, teoria **r.** se sprijină totuşi pe o explicaţie cauzală, deterministă a proceselor psihice.

REGRES, sens descendent al *dezvoltării* sistemelor, al obiectelor şi fenomenelor realităţii. Ca şi *progresul*, **r.** are un caracter relativ, fiind întotdeauna raportat la anumite etape şi la anumite criterii ale *devenirii*. În cadrul sistemelor sau şirurilor succesive de sisteme în care dominantă este nota progresivă, **r.** poate apărea ca o etapă ce întrerupe temporar sensul lor ascendent. Totodată, el se constituie ca un însoţitor permanent al etapelor sau aspectelor progresive, în interacţiune cu ele. În primul caz avem de-a face cu aspecte, etape de *involuţie*, de destructurare, prin trecere de la superior la inferior, trecere ce coincide adesea cu cea de la complex la simplu. Aspectele regresive, laturile descendente, sînt proprii ori-

Scanned with OKEN Scanner

cărui sistem aflat în procesul dezvoltării. În anumite etape, nota regresivă poate fi mai pronunţată decît cea progresivă. La nivelurile fizice de organizare a materiei există etape de **r.**, tot astfel cum se manifestă şi etape de progres, reversibilitatea (decomplicarea structurală, involuţia) în procesul dezvoltării fiind o trăsătură specifică a *diacroniei* sistemelor proprii acestor domenii, la fel de legică ca şi progresivitatea (complicarea structurală, evoluţia). La nivelurile biologic şi social, în diacronia obiectivă, se manifestă fenomenul *ireversibilităţii*, momentul de **r.** (involuţie, decomplicare structurală şi simplificare funcţională) fiind doar temporar şi relativ, iar tendinţa generală a dinamicii sistemelor proprii acestor domenii fiind progresul. În ceea ce priveşte cel de-al doilea caz de manifestare a **r.**, ca însoţitor permanent al progresului, avem de-a face cu relaţia unitar-dialectică dintre *nou şi vechi*, dintre pozitiv şi negativ, în procesul negării, se are în vedere caracterul contradictoriu al procesului dezvoltării.

REGULĂ MORALĂ, întruchipare a unei ordini morale în tradiţiile şi moravurile unei societăţi, ale unei comunităţi umane, grup social, clase sau pături sociale etc. Termenul de **r.m.** este sinonim cu cel de *normă* morală şi exprimă, deci, o formă de manifestare a obligaţiilor morale. Fiind în general nescrisă şi impunîndu-se prin autoritatea *opiniei publice* şi a obiceiurilor ca o adevărată „lege a pămîntului", **r.m.** constituie o parte componentă a *etosului* societăţii, a *codului moral* al clasei, comunităţii umane, căreia acesta îi sistematizează, în vederea obiectivării eficiente, *principiile* morale.

REHMKE, Johannes (1848—1930), filozof german, cunoscut mai ales prin lucrarea „Filozofia ca ştiinţă fundamentală" (1910), în care a întreprins o minuţioasă analiză a categoriilor cunoaşterii. A elaborat unele teze realiste, distanţîndu-se de *subiectivismul* Şcolii *imanente*, căreia i-a fost adesea ataşat, fără să se situeze însă în mod clar pe poziţia materialismului. În România, **R.** a exercitat o influenţă considerabilă asupra lui Mircea Florian, în formarea gnoseologiei acestuia. *Alte op.:* „Lumea ca percepţie şi concept" (1880), „Schiţă a istoriei filozofiei" (1896), „Conştiinţa" (1910), „Întemeierea eticii ca ştiinţă" (1925), „Omul" (1928).

REICH, Wilhelm (1897—1957), psihanalist german. A încercat să elaboreze o interpretare a doctrinei lui Freud în perspectivă socială, susţinînd, pe această bază, numeroase teze marxiste; în opera sa se disting două perioade: prima, pînă în 1933, cînd desfăşoară o activitate de cercetare ale cărei rezultate le valorifică în critica făcută societăţii burgheze pentru reprimarea, de către aceasta, a desfăşurării normale a vieţii sexuale şi, a doua, după emigrarea sa în S.U.A., în urma venirii la putere a naziştilor, cînd se abate de la poziţia sa iniţială în direcţia unei „metafizici" a sexualităţii. Lucrările din prima perioadă sînt traduse în mai multe limbi. *Op. pr.:* „Caracterul impulsiv" (1925), „Materialismul dialectic şi psihanaliza" (1929), „Psihologia de masă a socialismului" (1933), „Criza socială" (1934).

REICHENBACH, Hans (1891—1953), filozof al ştiinţei german, stabilit din 1938 în S.U.A. Are cercetări epistemologice numeroase în probleme ca: raportul observaţional-teoretic, teoria probabilistă a adevărului, *probabilitate* şi inducţie (a susţinut interpretarea frecvenţială a probabilităţii şi a propus o justificare „pragmatică" a inferenţelor inductive), logica probabilistă, teoria spaţiului şi timpului, mecanica *cuantică* (a propus o nouă interpretare filozofică a mecanicii cuantice şi a construit o logică cuantică specială pentru limbajul acestei teorii),

Scanned with OKEN Scanner

enunţurile *nomologice* (a propus un criteriu de definire a enunţurilor-lege), semnificaţia şi verificarea etc. A colaborat cu membrii *Cercului vienez* (a editat, împreună cu Carnap, revista „Erkenntnis") deşi se deosebeşte de principiile lor în numeroase puncte (ca şi de propriile sale idei de la începutul activităţii) şi anume, prin recunoaşterea naturii ontologice a relaţiilor cauzale, a caracterului obiectiv şi legic al *cauzalităţii* şi al lumii exterioare subiectului. *Op. pr.*: „Filozofia spaţiului şi timpului" (1928), „Teoria probabilităţii" (1935), „Experienţă şi predicţie" (1938), „Fundamentele filozofice ale mecanicii cuantice" (1944), „Enunţuri nomologice şi operaţii admisibile" (postum, 1954), „Direcţia timpului" (postum, 1956).

REID, Thomas (1710—1796), filozof englez, pastor prezbiterian, fondatorul Şcolii *scoţiene.* A criticat *idealismul subiectiv* al lui Berkeley şi *scepticismul* lui Hume, considerate de el ca incompatibile cu *religia,* apelînd la aşa-numitul *„simţ comun"* („common sense"). Aceasta ar fi o facultate înnăscută, izvor al unor principii admise de toţi oamenii, printre care „credinţa naturală" în realitatea lumii exterioare, recunoaşterea existenţei lui Dumnezeu, a sufletului ca substanţă imaterială etc. **R.** îmbina astfel *realismul naiv* cu idealismul religios.

REIFICARE, fenomen de cunoaştere mistificată a faptului social, datorită unor cauze istorice determinate, descoperit de Marx, şi al cărui conţinut este reprezentarea omului ca un simplu obiect, lucru, instrument, manipulat de forţele exterioare, obiective ale legităţilor şi instituţiilor sociale, neînţelese şi nestăpînite de el, reducerea raporturilor sociale între producători la raporturi *obiectuale,* autonomizate, ca urmare a apariţiei economiei de mărfuri, a *diviziunii sociale a muncii* şi a proprietăţii private. Formă specifică a *înstrăinării* omului de esenţa sa umană, **r.** înseamnă dezumanizarea omului ca fiinţă socială şi subordonarea lui faţă de lumea raporturilor materiale, spontane, care i se impun cu arbitrariul, vrăjmăşia şi brutalitatea unor stihii oarbe. În capitalism şi, în special, în societatea burgheză contemporană, **r.** atinge forme deosebit de acute prin faptul că omul muncii este redus, prin acţiunea legităţilor economice respective, la o existenţă de anexă a maşinii, abrutizată, la situaţia de unealtă impersonală. **R.** se reflectă în dereglarea şi mistificarea reprezentărilor şi abstracţiilor omului despre lumea înconjurătoare, despre relaţiile sociale, despre instituţiile şi evenimentele sociale, privite, adesea, cu superstiţioasă teamă, ca fenomene independente de el, autonomizate, sau eteronomizate, faţă de voinţa lui, reificate şi ele în planul cunoaşterii, în spiritul *fetişismului.* **R.** dispare treptat, odată cu dispariţia înstrăinării, în procesul trecerii societăţii de la capitalism la comunism. V. şi *falsă conştiinţă; ideologie.*

REISM (lat. *res, rei* „lucru"), concepţie filozofică şi program epistemologic de orientare nominalist-materialistă, elaborată de filozoful polonez T. Kotarbinski în deceniul 3 al secolului 20, potrivit căreia lucrările concrete, materiale alcătuiesc substratul ultim al lumii. Predicatele, atributele sau termenii abstracţi trebuiesc, potrivit programului **r.,** reduse la nume nemijlocit referenţiale (de ex., propoziţia „Tinereţea este impetuoasă" se reduce la „Tinerii sînt impetuoşi"). Metodologia **r.** nu cere eliminarea efectivă a abstracţiilor din ştiinţă şi viaţa practică ci doar asigurarea conţinutului referenţial al acestora. **R.** lui Kotarbinski se opune, deopotrivă, idealismului subiectiv berkeleyan şi realismului platonician, tendinţei de autonomizare a lumii ideilor. Sin. concretism, somatism.

RELATIV, care există în cadrul relaţiilor şi condiţiilor concrete, reprezen-

Scanned with OKEN Scanner

tînd ca atare o realitate finită (imperfectă) şi variabilă (perfectibilă). Ant. *absolut*.

RELATIVISM, doctrină idealist-subiectivă care exagerează relativitatea cunoştinţelor omeneşti, negînd caracterul obiectiv al *adevărului* şi ignorînd corelaţia dialectică dintre *adevărurile* relative şi adevărul absolut. Iniţiat încă în antichitate de către sofiştii Protagoras şi Gorgias, **r.** este propriu *agnosticismului* în genere, *pozitivismului*, *idealismului „fizic"* etc. În ştiinţele sociale, **r.** are ca trăsături distinctive sublinierea unilaterală a variabilităţii fenomenelor, ruperea acesteia de acţiunea legilor obiective, precum şi negarea *progresului* social.

RELATIVITĂŢII *(teoria* **r.)**, două teorii fizice cuprinse sub această denumire: *teoria restrînsă* a **r.** (sau *teoria specială* a **r.**) şi *teoria generalizată* a **r.** (sau *teoria generală* a **r.**). *Teoria restrînsă* a **r.** (Einstein, 1905) este teoria fizică modernă a *spaţiului* şi *timpului*, care se bazează pe extinderea principiului **r.** din mecanică (procesele mecanice se petrec în acelaşi fel, în orice sisteme care se mişcă rectiliniu şi uniform unele faţă de altele) la toate procesele fizice şi pe principiul constanţei vitezei de propagare a luminii în vid (viteza luminii în vid fiind o viteză-limită de propagare a proceselor materiale). Teoria restrînsă a **r.** reprezintă o adevărată revoluţionare a concepţiilor „clasice" despre spaţiu şi timp, prin negarea ideii de spaţiu şi timp absolut şi prin stabilirea unei relaţii de dependenţă reciprocă între aceste forme de existenţă a materiei, precum şi între acestea şi *mişcare*. În modelul geometric al teoriei restrînse a **r.** (Minkowski, 1913), spaţiul şi timpul constituie un continuum (un „univers") cvadridimensional pseudoeuclidian, evidenţiindu-se caracterul inadecvat al separării spaţiului de timp. Teoria restrînsă a **r.** a stabilit relativitatea în raport cu sistemul de referinţă a intervalelor spaţiale şi temporale, în sensul că aceste mărimi nu sînt caracteristici „în sine" ale sistemelor materiale, ci caracteristici ale acestora în raport cu sistemele lor de referinţă. În teoria restrînsă a **r.**, conceptul de simultaneitate a unor procese devine, astfel, un concept relativ. În mecanica relativistă, masa are de asemenea un caracter relativ şi se stabileşte o relaţie fundamentală între masa şi energia sistemelor materiale, relaţie utilizată, printre altele, şi în tehnica nucleară contemporană. Teoria restrînsă a **r.** introduce în acelaşi timp şi mărimi absolute (invarianţi), cum ar fi, de ex., intervalul spaţio-temporal, constanţa vitezei luminii. Departe de a pune în dependenţă cunoştinţele noastre de „punctul de vedere" al observatorului (interpretare subiectivistă), teoria **r.** urmăreşte tocmai formularea obiectivă a legilor naturii, independentă de alegerea sistemului de referinţă. *Teoria generalizată* a **r.** (Einstein, 1916), este teoria modernă a gravitaţiei. Teoria generală a **r.** porneşte de la egalitatea stabilită experimental dintre masa inerţială şi masa gravitaţională a unui corp şi stabileşte o legătură între proprietăţile spaţio-temporale geometrice, caracterizate prin rază de curbură şi materie (caracterizată prin masă), aceasta din urmă determinînd pe primele, variaţia razei de curbură a spaţio-temporalităţii (curbura „universului"). Teoria generală a **r.** utilizează un model geometric neeuclidian (riemannian). În această teorie capătă o expresie riguroasă ideea formulată în materialismul dialectic după care spaţiul şi timpul sînt forme de existenţă ale materiei, ele neavînd o realitate independentă de materie, iar proprietăţile lor fiind determinate de aceasta din urmă. Teoria generală a **r.** a inaugurat o nouă etapă în cercetările cosmologice.

RELAŢIE 1. Raport între obiecte şi procese, ca şi între proprietăţile acestora. **R.** este mai generală şi mai săracă decît *legătura*, *conexiunea*, căci

Scanned with OKEN Scanner

ea nu indică direct și dependența unui obiect al **r.** de celălalt, ca în cazul acestora. Dialectica marxistă dezvăluie caracterul obiectiv, universal și dialectic al **r.**, varietatea lor calitativă în domeniul material și în cel ideal, infinitatea lor cantitativă, precum și caracterul lor istoric. Existența lucrurilor, trăsăturile lor specifice, dezvoltarea lor, depind de ansamblul **r.** lor interne și externe. Științele s-au dezvoltat în măsura în care au izbutit să studieze obiectele și procesele în multiplicitatea **r.** lor și să desprindă din mulțimea acestora pe cele stabile, esențiale, necesare, cu caracter legic. Sin. *raport*. **2.** (În logică) Conexiune între doi sau mai mulți termeni (de ex., *A* este mai mare decît *B*). După numărul obiectelor pe care le conectează, **r.** sînt: diadice, triadice sau poliadice. Structura logică a **r.** este redată de formula xRy sau $R(x,y)$, în care R reprezintă **r.**, iar x și y termenii **r.**, dintre care primul este numit *antecesor (antecedent)* și ultimul *succesor (succedent)*. Mulțimea obiectelor care satisfac antecedentul formează *domeniul* **r.**, iar a celor care satisfac pe succesor *codomeniul* **r.** Reuniunea domeniului și a codomeniului formează *cîmpul* **r. R.** pot avea mai multe proprietăți: *reflexivitate*, *simetrie* și *tranzitivitate*. Alte proprietăți se constituie fie prin negarea parțială a acestora (nereflexivitate, nesimetrie, netranzitivitate), fie prin negarea lor totală (ireflexivitate, asimetrie, intranzitivitate). Analiza **r.**, a proprietăților lor și a operațiilor cu ele constituie un capitol fundamental al logicii, numit logica *relațiilor*.

RELAȚII DE NEDETERMINARE (DE INCERTITUDINE), relații stabilite de W. Heisenberg (1927) între caracteristicile cinematice și cele dinamice ale obiectelor cuantice (electroni, protoni etc.), care au stat la baza constituirii mecanicii *cuantice*. Experiența a dovedit că pentru mișcarea obiectelor cuantice nu are sens noțiunea de traiectorie, aceste obiecte avînd o natură dublă, corpuscular-ondulatorie; ca atare, obiectele cuantice nu posedă simultan o poziție și o viteză bine determinate. Determinarea cu precizie a poziției este posibilă numai cu prețul unei complete nedeterminări a vitezei și, deci, invers. **R.** de **n.** exprimă cantitativ această situație, în această expresie avînd un rol esențial constanta h a lui Planck. **R.** de **n.** au fost interpretate de idealismul „fizic" contemporan ca o limitare principială a posibilităților umane de cunoaștere și ca o dovadă a imposibilității de a face distincție între obiect și observator la nivel microfizic; de asemenea, s-a susținut semnificația acauzală, indeterministă a **r.** de **n.** În realitate, **r.** de **n.** exprimă o caracteristică obiectivă a proceselor cuantice, stabilind limite de valabilitate a noțiunilor „clasice" (de ex. de realitate fizică, determinism) în domeniul cuantic. Stabilirea **r.** de **n.**, alături de descoperirea altor caracteristici ale obiectelor cuantice, a stimulat un mare progres în cercetarea și explicarea acestui domeniu specific de fenomene. Afirmațiile privind *indeterminismul* fenomenelor cuantice s-au dovedit neîntemeiate, **r.** de **n.** implicînd o concepție mai cuprinzătoare a *determinismului* (care include, alături de determinismul cauzal, mecanic, și pe cel probabilist, statistic) și metode specifice, probabiliste de explicație și previziune.

RELAȚII DE PRODUCȚIE, relații care se stabilesc între oameni în procesul de producție al bunurilor materiale. În procesul de producție, oamenii nu acționează numai asupra naturii înconjurătoare, ci sînt nevoiți să intre și în anumite relații între ei, în vederea activității comune și a schimbului reciproc de produse ale muncii lor. Ele se manifestă în toate sferele reproducției sociale — producție, repartiție, circulație, consumație. **R.** de **p.** se stabilesc în mod obiectiv independent de voința și de conștiința oamenilor; ca relații materiale, ele determină, în ultimă analiză, celelalte

Scanned with OKEN Scanner

relații sociale. Caracterul lor este determinat de forma de proprietate asupra mijloacelor de producție. **R.** de **p.** constituie o principală parte componentă a oricărui *mod de producție*, fiind strîns legate și determinate de *forțele de producție*. Legătura dialectică dintre forțele de producție și **r.** de **p.** explică mecanismul legic al dezvoltării și al succesiunii modurilor de producție în dezvoltarea societății și este exprimată de *legea concordanței* **r.** de **p.** *cu caracterul forțelor de producție*. Deși determinate de forțele de producție, **r.** de **p.** influențează, la rîndul lor asupra acestora, fie în sensul favorizării dezvoltării (atunci cînd corespund nivelului și caracterului forțelor de producție), fie în sensul frînării lor (atunci cînd sînt în contradicție cu caracterul acestor forțe). În istoria dezvoltării societății există diverse tipuri de **r.** de **p.**: unele, bazate pe stăpînirea în comun a mijloacelor de producție și a rezultatelor muncii, relații de colaborare gentilică, corespunzătoare unui nivel extrem de scăzut al forțelor de producție, altele, bazate pe proprietatea privată asupra mijloacelor de producție, relații de exploatare, caracteristice orînduirilor sclavagistă, feudală și capitalistă, altele, în sfîrșit, bazate pe proprietatea socială asupra mijloacelor de producție, corespunzătoare unui nivel ridicat al forțelor de producție, relații de colaborare și ajutor reciproc, caracteristice orînduirii socialiste. Instaurarea pe cale revoluționară a **r.** de **p.** socialiste înlătură contradicția antagonistă existentă în capitalism între caracterul tot mai social al forțelor de producție și relațiile bazate pe proprietatea privat-capitalistă, deschizînd cîmp liber dezvoltării și perfecționării neîntrerupte a forțelor de producție. **R.** de **p.** socialiste se perfecționează necontenit datorită activității conștiente a societății, a oamenilor muncii, producători, proprietari și beneficiari direcți ai avuției naționale, datorită politicii economice-științifice și revoluționare a partidului comunist de lărgire și modernizare a bazei tehnico-materiale a societății. Rămînerea în urmă a unor laturi ale **r.** de **p.** față de dezvoltarea forțelor de producție are, în socialism, un caracter parțial și temporar; pentru a nu se ajunge la o discordanță între forțele de producție și **r.** de **p.**, discordanță care generează conflicte sociale, se impune sesizarea și soluționarea la timp a acestor neconcordanțe, a contradicțiilor sociale apărute pe temeiul lor, perfecționarea continuă a acelor laturi ale **r.** de **p.** care tind să rămînă în urmă față de forțele de producție, asigurarea progresului general, rapid și neîntrerupt al bazei tehnico-materiale a societății. Printre direcțiile în care va acționa partidul nostru pentru înfăptuirea societății socialiste multilateral dezvoltate, Programul Partidului Comunist Român, adoptat la Congresul al XI-lea, prevede realizarea unei concordanțe tot mai depline între forțele de producție și **r.** de **p.** și sociale, perfecționarea continuă a **r.** de **p.**, dezvoltarea acțiunii conștiente pentru soluționarea contradicțiilor, înlăturarea vechiului și promovarea noului în toate sectoarele de activitate, continuarea activității de îmbunătățire a organizării și planificării unitare a întregii vieți economico-sociale, de extindere continuă a cadrului instituțional, democratic al participării nemijlocite a întregului popor la conducerea societății, la făurirea noii orînduiri sociale.

RELAȚII INTERPERSONALE, termen esențial în sociologie (inclusiv în microsociologie), psihologie, psihologia socială, avînd înțelesul de raporturi nemijlocite între indivizi, la care aceștia participă cu întreaga lor personalitate, în familie, în viața profesională și în diverse alte situații de conviețuire socială. În cadrul diverselor teorii, **r.i.** mai poartă și alte denumiri, ca: *raporturi* interumane, intersubiective, interpsihice. Caracterul intersubiectiv al **r.i.** ridică, printre altele,

Scanned with OKEN Scanner

probleme ca *alteritatea* şi *comunicativitatea*. V. şi *comunicare*.

RELAŢII SOCIALE, legături între oameni şi între grupuri de oameni, care se stabilesc în procesul activităţii lor comune, materiale şi spirituale. **R.s.** au caracter istoric concret şi se structurează sistemic, ele reprezentînd temeiul constituirii diverselor sisteme şi subsisteme sociale (grup social, formă de comunitate umană, formaţiune socială). Societatea însăşi este un sistem, istoriceşte determinat, de **r.s.** economice, politice, juridice, morale etc. Rezolvînd ştiinţific problema fundamentală a ştiinţei despre societate, materialismul istoric distinge între **r.s.** materiale (care sînt determinante) şi **r.s.** spirituale, ideologice (care au un caracter derivat). Din totalitatea **r.s.,** *relaţiile de producţie* sînt cele care determină în ultimă instanţă pe toate celelalte, exprimînd specificul calitativ al unui anumit tip istoric de societate. În orînduirile bazate pe proprietatea privată asupra mijloacelor de producţie, **r.s.** poartă inerent amprenta *antagonismului* social, care se instituie în funcţie de deosebirile între clase în ce priveşte felul şi cuantumul de proprietate şi, corespunzător, de modul de repartiţie. **R.s.** antagoniste sînt o consecinţă a acţiunii legităţilor obiective care guvernează *opoziţia* ireductibilă dintre clasele dominate şi cele dominante. **R.s.** *socialiste* exclud exploatarea omului de către om, inegalitatea socială şi naţională, se întemeiază pe întrajutorarea tovărăşească, pe armonizarea intereselor individuale cu cele sociale generale, pe promovarea principiilor eticii şi echităţii socialiste.

RELIGIE, formă a conştiinţei sociale, istoric constituită, al cărei conţinut cognitiv îl reprezintă reflectarea denaturată, de obicei cu caracter fantastic, a acelei realităţi naturale şi sociale care este opusă oamenilor şi îi domină cu puterea unei forţe obiective. Ca domeniu distinct al conştiinţei sociale, **r.** este o formă specifică de *înstrăinare* a esenţei umane, fiind totodată o expresie teoretică şi psihologică a intereselor claselor dominante, asupritoare. Ca modalitate a vieţii spirituale a oamenilor, ea posedă o relativă independenţă; pe fondul cauzelor economice, determinante în ultimă instanţă, la evoluţia **r.** contribuie şi tradiţia, ideologia religioasă însăşi, transmisă de la o generaţie la alta. **R.** a apărut în comuna primitivă, cînd stadiul înapoiat al dezvoltării forţelor de producţie şi, în consecinţă, mijloacele slabe ale oamenilor de a rezista calamităţilor naturale i-au determinat să dea fenomenelor naturii explicaţii şi interpretări fantastice, mistice. Neputinţa, ignoranţa şi teama, datorate acestei înapoieri materiale, i-au împins pe oameni să atribuie forţelor naturii un caracter supranatural şi să le adore prin intermediul cultului. **R.** societăţii primitive erau extrem de variate, reprezentînd un amalgam de credinţe, de mituri şi de rituri, aflate adeseori în strînsă interdependenţă. *Animismul, totemismul, fetişismul, magia,* cultul strămoşilor, cultul Soarelui, cultul Lunii şi al stelelor ş.a. se întrepătrund şi îşi împrumută elemente fundamentale. Naşterea conştiinţei religioase a făcut parte din procesul formării şi dezvoltării *conştiinţei de sine* a omului, ea reprezentînd însă o conştiinţă de sine înstrăinată, mistificată. Conştiinţa religioasă a omului primitiv s-a dezvoltat concomitent şi sincretic cu alte forme ale conştiinţei sociale. Sincretismul conferă **r.** maleabilitate şi receptivitate ideologică specifică: pe de o parte, **r.** preiau unele de la altele dogme şi mituri iar, pe de altă parte, intră în relaţii complexe cu domeniile culturii profane (arta, filozofia, morala, dreptul etc.), din care preiau apoi numeroase elemente cărora le dau o semnificaţie religioasă. De-a lungul istoriei, **r.** a căutat, de asemenea, în mod permanent să influenţeze cît mai mult cu putinţă viaţa spirituală şi practică a societăţilor. Odată cu apariţia societăţii scindate în clase antagoniste, în care oprimarea socială

Scanned with OKEN Scanner

a maselor muncitoare apare ca o forță oarbă, de neînțeles, la interpretarea imaginară a forțelor naturii se adaugă interpretarea denaturată a forțelor sociale, care devine cu timpul preponderentă. În interesul menținerii și al consolidării dominației lor, clasele exploatatoare au întreținut și întrețin în conștiința maselor oprimate speranța iluzorie într-o viață personală dincolo de mormînt, într-o izbăvire miraculoasă de suferințele pămîntești și într-o răsplată care le-ar aștepta în ceruri. Diferitele varietăți ale **r.** își găsesc explicația în evoluția condițiilor vieții sociale, în particularitățile raporturilor dintre oameni și natură și ale relațiilor de producție din anumite epoci istorice. Astfel, odată cu apariția monarhiei despotice orientale și cu unificarea triburilor în state antice centralizate, *politeismul* inițial face loc *henoteismului*, iar ulterior este înlocuit cu *monoteismul*. Sub raport cognitiv, ca reflectare falsă, denaturată a realității, **r.** este fundamental opusă *științei* și, prin esența ei, înrudită cu idealismul filozofic. Istoria științei este implicit istoria unor conflicte între reprezentanții **r.** și promotorii științei, conflicte în cadrul cărora se situează și încercările repetate, dar zadarnice, de conciliere a **r.** cu știința. Aceasta nu poate fi redusă însă numai la aspectul ei gnoseologic. Fiind o formă ideologică a conștiinței sociale, în promovarea și conservarea ei intervin instituțiile și organizațiile religioase, toate modalitățile suprastructurale de acțiune de care clasele exploatatoare, dominante, dispun. Prin faptul că *dogmele* și ritualurile ei sînt considerate sfinte *(sacralizate)* și deci intangibile în principiu, ca și prin faptul că este relativ îndepărtată de viața materială a societății și mai puțin supusă influenței schimbărilor acesteia, **r.** este cea mai conservatoare formă a conștiinței sociale. În reprezentările și în ritualurile religioase, numeroase elemente se mențin numai ca rămășițe ale unor epoci istorice trecute, nemaiavînd o bază în existența socială dată. Forța tradiției se împletește cu tendința de adaptare a **r.** la noile condiții istorice. Sub presiunea transformărilor sociale proprii epocii contemporane și față de care este nevoită să ia atitudine, biserica, prin instituțiile ei, desfășoară o largă activitate pentru „adaptarea" **r.** la noile realități social-politice, pentru „democratizarea" și „modernizarea" ei, pentru punerea ei de acord cu noile cuceriri ale științelor, inclusiv ale științelor sociale. În același timp, apreciind elementele pozitive ale criticilor aduse capitalismului contemporan de către unii reprezentanți ai *personalismului*, ai *existențialismului religios* și *neotomismului*, precum și acțiunile unor organizații sau personalități clericale în favoarea păcii, democrației și progresului social, socialismul științific precizează că aceste acțiuni nu decurg din însăși esența reprezentărilor religioase, nu sînt expresia directă a spiritului mistico-religios, ci a imperativelor sociale obiective ale epocii, pe care nici gîndirea contemporană, nici biserica nu le pot ignora. Cele mai cunoscute **r.** de astăzi sînt: *creștinismul*, *mahomedanismul*, *budismul*, *hinduismul*, *șintoismul*, *confucianismul*, *daoismul*, *mozaismul*. Analiza critică a **r.**, făcută de marii gînditori materialiști ai antichității, de reprezentanții iluștri ai *luminismului* burghez din sec. 18, ca și de Feuerbach, conține numeroase elemente valoroase, îndeosebi pe linia precizării izvoarelor gnoseologice ale **r.** Întregul *ateism* premarxist s-a oprit însă în fața dezvăluirii rădăcinilor sociale, de clasă, ale fenomenului religios. Ateismul marxist a elaborat pentru prima dată o concepție consecvent științifică asupra **r.** și, implicit, a dezvăluit căile depășirii *credințelor* religioase. Victoria socialismului face să dispară rădăcinile sociale ale **r.** și asigură totodată condițiile necesare înlăturării rădăcinilor psihologice ale acesteia, pătrunderii științei și culturii în rîndurile celor mai largi *mase populare*. Schimbările în conștiința oamenilor se înfăptuiesc

Scanned with OKEN Scanner

însă relativ mai încet decît transformările din viaţa social-economică şi politică a societăţii. Concepţiile şi mentalităţile religioase se mai menţin (deşi sfera lor de influenţă scade treptat), datorită puterii obişnuinţei, tradiţiilor religioase, autonomiei relative a conştiinţei sociale şi rămînerii ei (relative) în urmă faţă de condiţiile vieţii materiale, precum şi altor cauze izvorîte din condiţiile materiale şi spirituale specifice în care se desfăşoară procesul de transformare a conştiinţei oamenilor. Pentru dispariţia deplină a acestor cauze ale menţinerii fenomenului religios este necesară, în continuare, paralel cu accelerarea ritmurilor progresului general, o susţinută activitate de educare materialistă, ştiinţifică a maselor, un proces activ şi continuu de formare şi de dezvoltare a conştiinţei ateiste, revoluţionare a acestora. Pornindu-se de la teza că **r.** este un fenomen social, motivat de cauze materiale şi, deci, că dispariţia ei se produce legic, prin eliminarea cauzelor care o determină şi nu prin interdicţii sau dispoziţii administrative, în ţara noastră, statul socialist promovează şi asigură respectarea libertăţii de conştiinţă a tuturor cetăţenilor ţării. Politica partidului şi statului nostru se bazează pe respectul credinţei oamenilor, pe manifestarea liberă a cultelor în cadrul legilor statului. La rîndul lor, credincioşii şi slujitorii cultelor trebuie să respecte legile ţării şi să activeze pentru edificarea orînduirii socialiste. Totodată, statul nostru socialist promovează libertatea propagandei ateiste, desfăşoară o vastă şi intensă activitate de răspîndire a ştiinţei şi culturii, de înnobilare spirituală a membrilor societăţii. **R.** *naturală*, expresie folosită mai ales în sec. 18 şi care desemnează ansamblul credinţelor în existenţa lui Dumnezeu, în nemurirea sufletului, în caracterul obligatoriu al acţiunii morale, considerate ca o *revelaţie* a conştiinţei însăşi şi a „lumii interioare" proprii oricărui om. **R.** naturală sau raţională a fost promovată mai ales de adepţii *deismului* (Herbert de Cherbury, Locke, Toland, Shaftesbury, Voltaire, Lessing ş.a.).

REMINISCENŢĂ, v. **ANAMNESIS.**

RENAN, Ernest (1823—1892), scriitor, filolog şi istoric al religiilor francez. **R.** încearcă o fuziune a gîndirii filozofice cu cea religioasă într-o modalitate literară. A studiat îndeosebi începuturile *creştinismului.* Delimitîndu-se de *dogmatismul* teologic, el a negat, sub influenţa şcolii de la Tübingen, caracterul divin al lui Hristos şi minunile biblice. Operele sale, deşi pătrunse de simpatie pentru religie, afirmă, în limitele unui *scepticism* moderat, încrederea în *raţiune*, în ştiinţă, în progres şi în valorile civilizaţiei. *Op.pr.*: „Istoria originilor creştinismului" (7 vol., 1863—1881), care cuprinde şi lucrarea cea mai cunoscută a lui **R.,** „Viaţa lui Iisus" (1863).

RENAŞTEREA, mişcare social-culturală europeană, marcînd începutul *crizei* orînduirii feudale, al trecerii de la feudalism la capitalism şi al afirmării economice, politice şi culturale a burgheziei purtătoare a noului mod de producţie. Despre **R.** Engels spunea că a fost o epocă ce avea nevoie de titani şi a generat titani, titani ai gîndirii, ai pasiunii şi ai caracterului, ai erudiţiei enciclopedice şi creaţiei multilaterale. **R.** se caracterizează prin reînvierea *umanismului* antic (sau redescoperirea antichităţii), ridicîndu-se împotriva *teologiei, ascetismului* şi *scolasticii*, prin negarea profundă dar şi prin continuitatea, pe anumite planuri, a spiritualităţii evului mediu, mai ales în privinţa anumitor aspecte umaniste ale creştinismului primitiv, valorificate în curentele eretice şi mişcările ţărăneşti, prin dezvoltarea vertiginoasă a ştiinţelor naturii şi prin noua alianţă dintre *ştiinţă* şi umanism ca un element nou al *culturii* umane. Primul care a caracterizat **R.** ca o perioadă distinctă a istoriei *civilizaţiei* europene a fost Jules Michelet. Jacob Burckhardt a adîncit definiţia

Scanned with OKEN Scanner

dată de el **R.**, conferindu-i întreaga ei semnificaţie: „descoperirea lumii şi descoperirea omului", înţelegînd prin aceasta ideea descoperirii lumii şi omului nu numai în sensul lărgirii graniţelor condiţiei materiale obiective, ci şi ale condiţiei subiective. Ideea de perfectibilitate şi înnobilare spirituală a omului era asociată, la început, cu conceptul vag de „om universal" (uomo universale) pentru ca apoi să se concretizeze, raportîndu-se la modalităţile concrete ale existenţei umane. Principalele direcţii ale cunoaşterii renascentiste care a realizat descoperirea lumii şi a omului au fost: 1) redescoperirea antichităţii, ca un nou mod de înţelegere şi receptare a culturii clasice, greco-romane; 2) efortul de cucerire şi cunoaştere ştiinţifică a planetei şi a cerului ceea ce a dus la lărgirea considerabilă, nu numai a orbisului geografic şi cosmografic, dar şi a orizontului cunoaşterii în general şi a cîmpului *acţiunii umane*, în special; 3) descoperirea (sau redescoperirea) naturii printr-un nou efort de *umanizare*, într-o perspectivă laică, deopotrivă ştiinţifică şi estetică, depăşind atît concepţiile mitice despre natură ale antichităţii, cît şi pe cele sacralizante ale evului mediu. Reintegrat în natură, omul dobîndeşte conştiinţa că valoarea gîndurilor şi a actelor sale nu se poate măsura şi realiza decît la scară terestră, adevăratul şi unicul imperiu al fericirii sau nefericirii sale; 4) descoperirea omului ca subiect al *libertăţii*, ca *autonomie* spirituală, ca individualitate creatoare, afirmare pozitivă a unui nou ideal de umanitate. Lărgirea orizonturilor sale, pătrunderea în tainele lumii umane şi ale universului material se realizează, în numeroase direcţii, într-un spirit dinamic şi optimist. **R.** este, totodată, epoca unor nimicitoare contradicţii care restrîngeau şi uneori desfigurau principiul multilateralităţii umane şi al personalităţii. Modelul de viaţă renascentist se caracterizează prin tensiuni adînci, perturbatoare, prin conflicte în plan axiologic, între valorile artistice şi cele etice, între acestea din urmă şi cele politice. Datorită faptului că **R.** s-a caracterizat, din punct de vedere social-economic, prin coexistenţa şi împletirea relaţiilor burgheze în formare cu relaţiile feudale, care rămîn predominante, opoziţia dintre spiritul medieval şi cel renascentist n-a fost permanentă şi pretutindeni la fel de netă şi de clară, tendinţele laice îmbrăcînd adesea un veşmînt religios, iar cele mistice infiltrîndu-se uneori în creaţiile profane. În mod concret, filozofia **R.** a fost puternic influenţată de avîntul ştiinţelor naturii care îşi datorează începuturile propriu-zise acestei epoci, cînd sînt puse bazele *experimentului* şi ale aplicaţiilor matematicii (Leonardo da Vinci, Galilei). Ramurile ştiinţei care se dezvoltă cu precădere sînt cele legate de formele cele mai simple ale mişcării materiei: mecanica cerească şi terestră şi, în strînsă legătură cu ele, disciplinele matematice. Cea mai mare realizare ştiinţifică a epocii o constituie elaborarea sistemului heliocentric de către Copernic, care a dat o lovitură decisivă teologiei. Galilei pune bazele cinematicii, iar Kepler descoperă legile mişcării planetelor. În matematică se dezvoltă mai cu seamă algebra şi geometria (Tartaglia, Ferrari, Cardano). În domeniul medicinii, A. Vesalius pune bazele anatomiei moderne, iar M. Servet descoperă circulaţia mică a sîngelui. Un progres considerabil au înregistrat cunoştinţele tehnice (descoperirea tiparului, a telescopului, a lunetei şi a microscopului). Corespunzător orientării ei antiscolastice şi umaniste, filozofia **R.** a cunoscut, în cursul sec. 14—15, influenţa directă a curentelor filozofice ale antichităţii care sînt reluate şi dezvoltate potrivit condiţiilor specifice, contradictorii ale epocii. Gînditorii **R.** au apelat la *stoicism* pentru a crea o morală independentă de religie, bazată numai pe *raţiune* şi pe *natură*, pentru a proclama triumful omului asupra „Fortunei". Ei au îndreptat *epicurianismul* împotriva

Scanned with OKEN Scanner

ascetismului medieval (L. Valla), *scepticismul* împotriva *dogmelor* bisericii (Montaigne). Reprezentanţii Academiei florentine (Marsilio Ficino, Pico della Mirandola) au pornit de la Platon şi *neoplatonism* pentru a fundamenta, pe baze idealiste-panteiste, teza unităţii dintre om şi natură, dintre spirit şi corp, cultul frumosului ca întruchipare sensibilă a divinului, concepţie care a influenţat arta **R.** Neoaristotelicienii de la Universitatea din Padova au opus imaginea autentică a lui Aristotel, celei falsificate de *scolastică*, au tras concluzii ateiste din doctrina Stagiritului (P. Pomponazzi). Umaniştii **R.** au dezvoltat o nouă concepţie despre om, promovînd ideea demnităţii omului ca fiinţă liberă, autonomă, creatoare (Pico della Mirandola, T. Campanella). Concepţiei pesimiste creştine despre om i-au opus teza „naturii bune" a omului (Erasm, Rabelais, Vittorino da Feltre), fundamentînd astfel pedagogia umanistă. Filozofia naturii, dezvoltată într-o perioadă ulterioară, a enunţat, într-un înveliş panteist, idei materialiste şi dialectice. Concepţia despre însufleţirea întregului cosmos exprima, într-o formă încă naivă, fantastică, ideea panteistă a unei materii active, care îşi desfăşoară prin sine însăşi bogăţia formelor (G. Bruno); concepţiile magice şi astrologice sugerau ideea conexiunii universale (Paracelsus). Filozofia **R.** culminează cu concepţiile legate nemijlocit de ştiinţele noi ale naturii. Aceste concepţii opun *finalismului* scolastic *determinismul*, formulează conceptul modern, ştiinţific al legilor naturii (Galilei, Kepler), pregătind materialismul modern din sec. 17—18. Formarea statelor naţionale s-a oglindit în epoca **R.** în concepţiile sociologice care au negat caracterul divin al puterii de stat, marcînd emanciparea teoriei politice şi juridice de sub tutela teologiei (Machiavelli, Bodin). În epoca **R.** apar şi primele doctrine comunist-utopice; ele zugrăvesc imaginea unei societăţi viitoare în care proprietatea privată va fi desfiinţată (T. Morus, T. Campanella).

RENOUVIER, Charles (1815—1903), filozof francez, reprezentant al *neocriticismului*. Întemeietor a două reviste de influenţă în epocă („Critica filozofică", 1872; „Critica religioasă", 1878), **R.** a elaborat un amplu sistem filozofic, opus mărginirii pozitiviste, dar şi *scientismului* şi materialismului, în prelungirea şi prin modificarea filozofiei lui Kant. Negînd *„lucrul în sine"* şi reducînd cunoaşterea la reprezentare, **R.** modifică substanţial tabela kantiană a categoriilor şi pune în atenţie categoriile de *relaţie* şi *personalitate*. Deşi situat pe terenul unui idealism preponderent subiectiv, **R.** a dezvoltat, prin aşa-numita sa teză a „criticii generale", aspiraţia kantiană spre întemeierea „criticii cunoaşterii" (a teoriei cunoaşterii ca disciplină autonomă), precum şi spre elaborarea unei teorii a *libertăţii* înţeleasă ca esenţă a personalităţii, ca exerciţiu activ, creator, al subiectului) şi a istoriei umanităţii. În lucrările sale tîrzii, **R.** evoluează spre *personalism*, construind o *escatologie* de tip creştin ca bază a unei societăţi armonizate prin credinţă. În acest context, **R.** a părăsit şi ideile democrate, republicane, din perioada tinereţii sale, optînd pentru crezuri monarhiste, conservatoare. *Op. pr.*: „Manual republican al omului şi cetăţeanului" (1848), „Eseuri de critică generală" (1854—1864), „Psihologia raţională" (1859), „Ştiinţa morală" (1869), „Filozofia analitică a istoriei" (1896—1898), „Noua monadologie" (1899), „Personalismul" (1903).

REPAUS, moment al *mişcării*, întrerupere relativă a acesteia. Existenţa **r.** este determinată de existenţa mişcării, el fiind o formă de manifestare a acesteia. Dacă mişcarea este un atribut al materiei, o determinare generală a obiectelor şi fenomenelor, **r.** este un atribut al modurilor de manifestare a materiei, o determinare specifică obiectelor şi fenomenelor luate individual,

Scanned with OKEN Scanner

este tendința către *echilibru*, către stabilitate calitativă a acestora. În timp ce mișcarea este absolută, eternă, ca și materia, al cărui mod de existență este, **r.** este relativ, ca și modurile de concretizare în individualități a materiei, moduri prin care ea există. O întrerupere totală, absolută a mișcării fiind imposibilă, **r.**, ca moment de stabilitate în procesualitatea obiectelor și fenomenelor este relativ și temporar. Caracterul relativ al **r.** este pus în evidență de faptul că: a) starea de **r.** există numai în raport cu un anumit sistem de referință; b) **r.** se referă întotdeauna numai la o anumită formă de mișcare a materiei; c) el este expresia stabilității calitative a obiectelor și fenomenelor. Absolutizarea **r.** ar conduce logic la negarea mișcării și, ca atare, la compromiterea oricărui materialism, în favoarea *finalismului* și *creaționismului*. În vederea înlăturării unor astfel de consecințe teoretico-filozofice, materialismul dialectic afirmă unitatea indisolubilă dintre mișcare și **r.** tot astfel cum afirmă unitatea dintre materie în general și modalitățile concrete de manifestare a acesteia în obiecte și fenomene individuale.

REPREZENTARE, imagine perceptual-senzorială a obiectelor sau fenomenelor, evocată mintal în absența acestora; proces psihic care realizează această evocare. Spre deosebire de *percepție*, care realizează imagini ale obiectelor acționînd în prezent asupra receptorilor senzoriali, **r.** reflectă obiecte care au acționat în trecut asupra simțurilor. **R.** intervine în procesul memoriei, cînd se reproduc imagini ale unor obiecte percepute anterior, sau în procesul *imaginației*, cînd se creează, pe baza elementelor date de experiența anterioară, *imagini* ale unor obiecte necunoscute sau inexistente. **R.** constituie o formă superioară de cunoaștere senzorială, care facilitează trecerea spre gîndirea abstractă; ea reprezintă un prim pas în procesul abstractizării; dar, întrucît mediază numai reproducerea generalului extern și nu pătrunde la nivelul esenței, rămîne o formă a cunoașterii senzoriale.

RESPONSABILITATE, solidaritate a individului cu acele acte proprii sau ale altora, ale căror consecințe îi par dezirabile pentru sine și pentru colectivitatea din care face parte, și a căror înfăptuire o decide, ori la care aderă în mod liber. Privită în relație cu libertatea, **r.** poate fi definită ca o corelație dialectică între libertatea individuală și cea colectivă; momentul în care individul, acționînd liber, nu numai că nu afectează, ci stimulează, condiționează și potențează la maximum libertatea celorlalți indivizi, ai grupului sau comunității din care face parte. **R.** reprezintă nu numai o răspundere de sine individuală și colectivă a oamenilor, dăruirea și aderiunea lor la o anumită cauză (un ideal), ci și o modalitate activă de raportare a lor la cauza respectivă, prin asumarea unor răspunderi și riscuri, acționînd uneori dincolo de sisteme de norme care le guvernează drepturile și obligațiile, în vederea atingerii țelului la care aderă liber. **R.** se deosebește, în acest sens, de răspundere. Dacă răspunderea privește comportarea omului în limitele unui sistem de norme dictat de societate, acesta devenind culpabil dacă încalcă aceste norme, dacă nu acționează în conformitate cu acestea, **r.** se referă la autoangajarea liber-consimțită, obligația izvorîtă din sistemul de norme devenind o datorie pe care și-o impune individul (sau colectivitatea) prin autoconstrîngere. Relația dintre **r.** și culpabilitate are deci nu numai implicații juridice ci în primul rînd morale, criteriul de apreciere a comportamentului uman fiind în acest caz interior și nu exterior, fundamentat pe judecăți de valoare imanente. În filozofiile individualiste și voluntariste *(personalismul, existențialismul* ș.a.), **r.** este concepută în afara implicațiilor ei social-

Scanned with OKEN Scanner

istorice, ca o apăsătoare conştiinţă a răspunderii morale a individului, singur şi izolat, pentru întreaga lume şi pentru destinul ei, condamnat la libertatea de a alege arbitrar între alternative întotdeauna echivalente dar, în fond, în aceeaşi măsură lipsite de o motivaţie raţională. De fapt, **r.** îşi are fundamentul în existenţa socială a oamenilor, în raporturile lor de dependenţă şi de colaborare reciprocă. **R.** are un caracter istoric şi de clasă, exprimînd de fiecare dată normele şi cerinţele, interesele şi idealurile de viaţă ale unei clase sau ale unei epoci, în funcţie de acestea constituindu-se necesitatea îndeplinirii conştiente nu numai a tuturor îndatoririlor pe care societatea le reclamă indivizilor, ci şi a unor îndatoriri pe care aceştia şi le asumă depăşind sfera obligaţiilor fixate de societate, **r.** apărîndu-ne astfel ca o relaţie de la individ (sau colectivitate) spre societate, reglementată nu prin norme juridice ci prin înalte principii morale. În socialism, **r.** constituie expresia cea mai înaltă a înţelegerii datoriilor sociale şi apare drept conştiinţă a *necesităţii* sociale, întemeindu-se pe împletirea armonioasă a intereselor generale cu cele personale, pe principiul *colectivismului*, solidarităţii tovărăşeşti şi respectului reciproc. **R.** constituie o condiţie esenţială a realizării principiului centralismului democratic, a înfăptuirii reale a libertăţii şi umanismului socialist. „*Codul principiilor şi normelor muncii şi vieţii comuniştilor, ale eticii şi echităţii socialiste*“ oferă criteriile de bază — principii şi valori — care stimulează funcţionarea unor grade superioare de **r.** a oamenilor pentru propriul lor destin, pe măsura atingerii de către toţi membrii societăţii a acestui nivel de comportament în raport cu societatea, apropiindu-l de perioada istorică în care în societate se va înfăptui pe deplin imperiul libertăţii.

RETROACŢIUNE, v. **REACŢIUNE: FEED-BACK.**

RETRODICŢIE, v. **POSTDICŢIE.**

REVELAŢIE 1. (La Paracelsus, J. Böhme) Noţiune atribuită procesului în cadrul căruia natura îşi dezvăluie esenţa, substanţa ei lăuntrică, în diversitatea lumii fenomenale (**r.** naturală). Ea reflectă, în acest caz, o *înţelegere* dialectică a relaţiei dintre esenţă şi fenomene. **2.** Termen propriu unor sisteme de gîndire filozofico-religioase, etico-religioase şi religiilor monoteiste, care desemnează actul de transmitere către oameni a voinţei divinităţii transcendentale sau de comunicare de către aceasta a unor indicaţii, ce urmează să le servească oamenilor drept criterii absolute de conduită şi cunoaştere. Premisele conceperii **r.** le formează unele elemente ale practicilor mistice, prereligioase, ale credinţelor politeiste (proorociri, oracole etc.) precum şi ale gîndirii filozofice antice (Şcoala *eleată*, *platonism*, *vedanta*, *budism*, ş.a.), îndreptate spre elaborarea unei gnoseologii mistificate (fiinţa absolută în opoziţie cu lumea aparentă, înşelătoare a experienţei senzoriale, cunoaşterea nemijlocită empiric, suprasenzorială a adevărului, „iluminarea“ obţinută prin efortul îndelung exercitat al cufundării în sine), iar elaborarea ei deplină se realizează în *mozaism*. Potrivit teologiei medievale expresia supremă a **r.** o alcătuiesc „cărţile sfinte“ („Vechiul şi Noul Testament“, „Coranul“). Căutînd să depăşească ostilitatea *patristicii* (Tertulian) faţă de intelectualismul greco-roman, raţionalismul teologic al scolasticii (Anselm de Canterbury, Toma d'Aquino, Scot Eriugena, Abélard ş.a.) a încercat să concilieze **r.** cu raţiunea, fie prin declararea ei ca premisă a cunoaşterii ştiinţifice sau ca izvor al „adevărurilor suprarаţionale“ menite să se completeze cu „adevărurile raţionale“, fie prin afirmarea posibilităţii deducerii întregului conţinut al acesteia pe calea construcţiilor

Scanned with OKEN Scanner

logice. În opoziţie cu această orientare, continuată şi de unii gînditori neoscolastici, în lumina nevoii de modernizare a religiei, iraţionalismul contemporan *(teologia dialectică, existenţialismul religios* ş.a.) se străduieşte să acrediteze vechiul sens, eminamente mistic, al **r.**, respingînd principiul cunoaşterii lui Dumnezeu pe cale „naturală" şi accentuînd ideea transcendenţei absolute a *divinităţii*.

REVERSIBILITATE (lat. *reversio* „reîntoarcere", „revenire"), proprietate a ansamblului de transformări ale unui *sistem* material izolat, care permite ca, printr-un şir de reveniri, să se menţină starea iniţială a sistemului. Conceptul de **r.** şi corelatul său, *ireversibilitate*, au apărut iniţial în fizică, mai precis în termodinamică, fiind astăzi folosite însă şi în accepţii mai generale. În mod riguros nu se poate vorbi de o **r.** totală ci numai de o **r.** relativă şi parţială, care cunoaşte diferite grade şi diferite moduri (spontan, direct, indirect) de realizare. V. şi *negarea negaţiei; dezvoltare; regres; progres*.

REVIZIONISM, denumire dată diferitelor curente oportuniste din mişcarea muncitorească, care revizuiesc, în fond, principiile politice şi ideologice ale concepţiei lui Marx, denaturînd-o şi lipsind-o de conţinutul ei revoluţionar. În istoria mişcării muncitoreşti, **r.** s-a împletit de obicei cu *reformismul*. Dezvoltarea creatoare a teoriei lui Marx pe baza generalizării fenomenelor noi apărute în procesul social-istoric, lupta intransigentă pentru apărarea purităţii acestei teorii, împotriva tendinţelor revizioniste, reformiste şi dogmatice au o importanţă primordială pentru succesul luptei partidelor comuniste şi muncitoreşti, pentru accelerarea progresului social.

REVOLUŢIA INDUSTRIALĂ, procesul complex de transformare calitativă a bazei tehnice a producţiei capitaliste desfăşurată în Anglia, în a doua jumătate a sec. 18 şi a primei jumătăţi a sec. 19 şi extinsă şi în celelalte ţări cu economie capitalistă. **R. i.** a constat în valorificarea generalizată a unor invenţii şi maşini-unelte (maşina de tors şi de filat, maşina cu aburi, războiul mecanic de ţesut ş. a.) care au revoluţionat metodologiile de fabricaţie, pînă atunci manufacturiere. Mecanizarea producţiei, introducerea maşinismului, trecerea la marea industrie de fabrică, afirmarea capitalismului industrial sînt manifestări proprii **r. i.** După aprecierea lui Lenin, revoluţia tehnică totală adusă de **r. i.** a dus la o transformare radicală a relaţiilor de producţie sociale, la o delimitare netă a diferitelor grupuri care participau la producţie, la o ruptură totală cu producţia manufacturieră tradiţională, la „o accentuare şi lărgire a tuturor laturilor sumbre ale capitalismului şi totodată la socializarea în masă a muncii de către capitalism". Generalizarea relaţiilor capitaliste de producţie, accelerarea dezvoltării forţelor de producţie ale noii orînduiri, accentuarea diviziunii sociale a muncii, apariţia a noi ramuri de producţie şi dezvoltarea a noi oraşe şi centre industriale, adîncirea deosebirilor de clasă dintre burghezie şi proletariat şi intensificarea luptei de clasă, a contradicţiilor sociale ale capitalismului, izbucnirea crizelor economice de supraproducţie datorate **r. i.**, s-au răsfrînt şi în suprastructura societăţii. În noile condiţii sociale au apărut mişcări politice şi curente ideologice cu caracter anticapitalist sau antiburghez, socialist-utopic, romantic sau apologetic, care au premers climatului spiritual al *crizei* revoluţionare de la mijlocul sec. 19, în cadrul căruia s-a produs *polarizarea* acestor curente, ca şi apariţia şi afirmarea concepţiei lui Marx ca ideologie cristalizată a clasei muncitoare. Desfăşurarea **r. i.** a avut particularităţi distincte datorită diversităţii condiţiilor istorice, nivelurilor de dezvoltare a diferitelor ţări şi caracterului ei

Scanned with OKEN Scanner

spontan. În România, **r. t.** s-a desfășurat cu întîrziere, într-un ritm general lent și inegal din punctul de vedere al repartizării teritoriale a forțelor de producție și al apariției ramurilor de producție (dezvoltarea prioritară a industriei alimentare, întîrzierea dezvoltării industriei textile și mecano-metalurgice și mai ales a industriei grele, menținerea agriculturii ca ramură precumpănitoare a economiei naționale, a numeroase manufacturi, ateliere, a industriei casnice etc.). Industrializarea capitalistă din România n-a fost dusă pînă la capăt. Sarcina industrializării a fost realizată consecvent de către clasa muncitoare în perioada construirii socialismului.

REVOLUȚIA ȘTIINȚIFICĂ ȘI TEHNICĂ (TEHNICO-ȘTIINȚIFICĂ), procesul complex de dezvoltare accelerată și în strînsă corelație a *științei* și a tehnicii contemporane. În acest complex știința se situează în fruntea progresului tehnic, devenind tot mai mult o forță nemijlocită de producție și contribuind în mod decisiv la revoluționarea *forțelor de producție*, iar tehnica reprezintă domeniul prioritar de materializare a gîndirii științifice, antrenînd mutații adînci în fizionomia *civilizației* contemporane. Conținutul revoluției în știință îl constituie marile realizări teoretice în diferite ramuri ale științelor naturii (fizicii, chimiei, biologiei) și îndeosebi în diverse discipline de graniță (biofizica, chimia fizică, biochimia etc.), realizări obținute în special în sec. 20, descoperirea unor nivele noi ale structurii materiei, a unor legități specifice acestora, necuprinse în tabloul științific al universului, făurit în sec. 19, dezvoltarea științelor sociale în conformitate cu cerințele impuse de schimbările revoluționare specifice epocii contemporane, epoca trecerii omenirii de la capitalism la comunism. Revoluția în tehnică, îndeosebi în tehnica producției materiale, constă în schimbările radicale intervenite în domeniul mijloacelor de muncă, în domeniul obiectelor muncii și în tehnologie, prin materializarea tehnică a descoperirilor științifice și, mai ales, prin automatizarea complexă și cibernetizarea procesului de producție cît și a conducerii acestor procese, introducerea largă a mașinilor electronice de calcul, chimizarea producției, folosirea unor noi surse de energie etc. Schimbările profunde intervenite în domeniul științei și tehnicii alcătuiesc premisele unei noi *revoluții industriale*, și, prin intermediul acesteia, ale unui progres rapid în domeniul producției materiale. **R.ș. și t.,** prin impulsul dat dezvoltării forțelor de producție, grăbește și maturizează necesitatea obiectivă a unor transformări în sfera *relațiilor de producție*, diferite desigur de la o societate la alta. **R.ș. și t.** determină nu numai lărgirea uriașă a producției materiale, ci și crearea unor ramuri noi ale industriei, ale economiei în general, precum și creșterea considerabilă a productivității muncii sociale. Eliberînd într-o mare măsură activitatea productivă a oamenilor de munca fizică și de anumite funcții intelectuale și de subordonarea totală față de mașină, **r.ș. și t.** transformă totodată radical această activitate, caracterul *muncii* în toate domeniile acțiunii sociale. Conducînd la o scientizare a procesului productiv, **r.ș. și t.** determină creșterea ponderii personalului de cercetare și de proiectare, a inginerilor și a tehnicienilor, ca și a nivelului calificării științifice și tehnice a muncitorilor, respectiv, determină schimbări substanțiale în structura profesională a tuturor categoriilor de oameni ai muncii. **R.ș. și t.** se desfășoară pe plan mondial, presupunînd un larg proces de cooperare științifică și tehnică internațională, avînd efecte asupra vieții economice și sociale în ansamblul ei. Consecințele **r.ș. și t.** asupra vieții sociale sînt diferite, în funcție de relațiile de producție dominante în societatea respectivă. Relațiile de producție capitaliste, datorită caracterului privat-capitalist al proprietății asupra

Scanned with OKEN Scanner

mijloacelor de producție, nu oferă cadrul economic necesar pentru utilizarea integrală a cuceririlor științei și tehnicii moderne în folosul întregii societăți, imprimă progresului științific și tehnic un caracter inegal și contradictoriu și adesea, chiar nociv, manifestat în fenomenele crizei ecologice contemporane. Socialismul creează condiții pentru realizarea deplină a potențelor **r.ș.** și **t.** pentru contribuția ei nestingherită la dezvoltarea continuă și armonioasă a societății în ansamblu. Țările socialiste, în politica lor de dezvoltare economică și socială, acordă un loc primordial progresului științific și tehnic, aplicării în producție și în alte domenii ale activității sociale, a cuceririlor științei și tehnicii avansate, aducînd astfel o importantă contribuție la progresul tehnico-științific mondial. În România, partidul comunist și statul socialist consideră **r.ș.** și **t.** ca un factor accelerator al dezvoltării multilaterale și armonioase a societății noastre socialiste, asigură, prin măsuri adecvate, dezvoltarea științei potrivit cerințelor generale ale progresului material și spiritual, intensificarea atît a cercetării științifice aplicative, cît și a cercetării fundamentale de perspectivă, precum și amplificarea cooperării tehnico-științifice cu alte țări. Aceste preocupări își găsesc o vie reflectare în documentele Congresului al XI-lea al P.C.R. care a arătat că, ținînd seama de progresul tot mai rapid al științei și tehnicii contemporane, este necesar ca cincinalul 1976—1980 să devină cincinalul revoluției tehnico-științifice, al afirmării largi a celor mai avansate cuceriri ale cunoașterii în toate ramurile și sectoarele industriei românești, al realizării unor transformări structurale în întreaga cercetare științifică din România, astfel încît aceasta să determine înscrierea fermă a economiei naționale românești în ritmul dezvoltării forțelor de producție și al progresului științific și tehnic internațional. În țara noastră funcționează, în cadrul Academiei R.S.R., Comisia Revoluția științifică și tehnică iar în cadrul Academiei de științe sociale și politice Comisia de studiere a implicațiilor sociale, politice și umane ale revoluției științifice și tehnice. Au apărut lucrări ca: V. Roman, „Știința și tehnica în epoca trecerii societății de la capitalism la comunism" (1962); Colectiv (Șt. Bălan, Șt. Milcu, D. Dumitrescu, V. Roman, C. Iacob, Gh. Mihoc, P. Constantinescu, I. Filotti, E. Bădărău, M. Florescu, G. Ionescu-Șișești), „Știința, forță de producție" (1964); I. Șuța, G. Soare, „Revoluția științifică-tehnică și implicațiile ei în domeniul militar" (1967); Colectiv (Gh. Mihoc, G. Ciucu, Gr. C. Moisil, M. Mănescu, E. Carafoli, M. Niță, N. Tipei, R. Grigorovici, V. Sahini, Gh. Manea, Gh. Buzdugan, M. Postelnicu, A. Moga, Șt. Milcu, P. Raicu, V. Roman, C. Murgescu, M. Voinescu, P. Vagu, Gh. Tunsoiu, P. Veiner, I. Biberi), „Revoluția științifică și tehnică contemporană" (1967); V. Roman „Revoluția științifică și tehnică. Eseuri" (1970), „Știința și marxismul" (1973); I. Trăistaru, „Reproducția socialistă în condițiile revoluției științifico-tehnice" (1973); Colectiv (Ed. Nicolau, I. Lemnij, Em. Dobrescu, I. Niculescu, O. Onicescu, I. Șuța, C. Soare, C. Vlad, R. Negru, M. Duma, M. Drăgănescu, S. Tămaș, M. Botez, S. Brucan, V. Roman), „Mutații contemporane în știință și tehnică și implicațiile lor" (1973); Colectiv (M. Gheorghiu, M. Maliță, R. Răduleț, E. Carafoli, M. Botez, S. Tămaș, V. Roman, M. Drăgănescu, C. Penescu, R. Constantinescu, R. Duma, F. Mahler, A. Silard, Th. Marinescu, Yolanda Eminescu), „Revoluția științifică-tehnică și progresul (1974); Colectiv (M. Gheorghiu, M. Maliță, N.N. Constantinescu, M. Botez, N. Racoveanu, O. Trăsnea, V. Roman, M. Drăgănescu, R. Duma, S. Tămaș, Șt. Milcu, V. Săhleanu, P. Roman, A. Gheorghe, A. Silard, Gh. M. Ștefan, Maria Năstase-Georgescu, Maria Lupu, N. Todericiu, Th. Ma-

Scanned with OKEN Scanner

rinescu), „Revoluția socialistă și revoluția științifică-tehnică" (1975); Colectiv (Cr. Simionescu, Șt. Milcu, G. Macovescu, G. Ciucu, M. Maliță, D. Ghișe, Fl. Iorgulescu, T. Postolache, N. Racoveanu, V. Roman, M. Drăgănescu, C. Murgescu, Călina Mare, V. Săhleanu, N.N. Constantinescu, A. Gheorghe, P. Roman, A. Silard, V. Soran, M. Gheorghiu), „Revoluția științifică-tehnică și modernizarea forțelor de producție" (1976); Colectiv (T. Burghele, I. Coman, Șt. Milcu, Suzana Gîdea, G. Macovescu, I. Șuța, M. Florescu, D.I. Dumitru, V. Soran, V. Roman, M. Drăgănescu, M.C. Botez, C. Murgescu, M. Alexie, S. Brucan, D. Mazilu, T. Grozea, I. Angheloiu, R. Duma, I.S. Cernat, R. Rotaru, P. Roman, A. Silard, E. Stanislav, C. Moraru, P. Ciuhureanu, M. Gheorghiu), „Problemele păcii și ale războiului în condițiile revoluției științifice și tehnice. Necesitatea istorică a dezarmării" (1977).

REVOLUȚIE, v. EVOLUȚIE ȘI REVOLUȚIE.

REVOLUȚIE CULTURALĂ, proces de restructurare spirituală a societății, întovărășind orice *revoluție socială* care marchează trecerea de la o orînduire socială la alta, superioară. Revoluția socialistă, proces de schimbare profundă a tuturor laturilor vieții sociale, include, ca parte integrantă, o **r.c.,** transformări radicale în domeniul ideologiei și culturii, al întregii vieți spirituale a societății. Necesitatea obiectivă a **r.c.** decurge din faptul că procesul de construire și perfecționare a *relațiilor sociale* socialiste se poate desfășura numai prin activitatea conștientă a maselor, din faptul că acest proces cere și urmărește formarea unui om nou cu o conștiință politică, economică și morală socialistă, revoluționară, din faptul că făurirea și dezvoltarea bazei tehnice-materiale a socialismului presupune folosirea amplă a *științei* și *tehnicii* moderne și, în consecință, înarmarea oamenilor muncii cu temeinice cunoștințe tehnico-științifice și de cultură generală. Înfăptuirea **r.c.** constituie una din legitățile generale, universal-valabile ale revoluției și construcției socialiste, procesele prin care ea se realizează avînd particularități specifice fiecărei țări care pășește pe această cale. Conținutul principal al **r.c.** constă în formarea și dezvoltarea *conștiinței socialiste* a oamenilor muncii; ea urmărește lichidarea influenței ideologiei și mentalităților burgheze asupra conștiinței celor ce muncesc, crearea unei intelectualități socialiste, devotate cauzei clasei muncitoare, făurirea unei culturi noi, socialiste, care să sintetizeze armonios valorile autentice ale culturii naționale și universale ale trecutului și noile valori care reflectă cerințele epocii socialismului, instituirea în conștiința maselor a unui nou sistem de valori și convingeri, de concepții cu caracter revoluționar, întemeiate pe cele mai avansate cuceriri ale științei, artei, ale culturii în general. **R.c.** se desfășoară sub conducerea partidului comunist, promotorul ideologiei științifice, materialist-dialectice și materialist-istorice care stă la baza noii culturi, organizatorul și conducătorul unui vast program de educare comunistă a celor ce muncesc, a tuturor membrilor societății. Unele dintre sarcinile **r.c.** sînt înfăptuite în perioada de trecere de la capitalism la socialism, în funcție de condițiile istorice concrete: lichidarea analfabetismului, democratizarea învățămîntului de toate gradele, afirmarea ideologiei socialiste dominante, ca bază a noii culturi, dezvoltarea științei și culturii socialiste, progresul tehnic și tehnologic etc. „Pornind de la faptul că socialismul este rodul creației conștiente a maselor, chintesența cuceririlor geniului uman, că la baza întregii opere de făurire a noii orînduiri trebuie să stea cele mai noi realizări ale cunoașterii, partidul și statul au acordat o atenție deosebită dezvoltării învățămîntului, științei și culturii. ... Într-o perioadă scurtă a fost lichidat analfabetismul, s-a realizat o amplă

Scanned with OKEN Scanner

revoluţie culturală, s-a desfăşurat o vastă activitate de educaţie a maselor largi populare. Dezvoltarea şi perfecţionarea reţelei de instrucţie publică, generalizarea obligatorie a şcolii de 10 ani situează acum România între ţările cu un învăţămînt dezvoltat... În munca politico-educativă şi cultural-artistică un rol de cea mai mare importanţă a avut plenara Comitetului Central din 3—5 noiembrie 1971, care a elaborat Programul ideologic al partidului, a stabilit sarcinile organelor şi organizaţiilor de partid, ale organizaţiilor de masă şi obşteşti, ale tuturor organismelor cu caracter educativ, în activitatea de ridicare a conştiinţei socialiste a maselor, de făurire a omului nou" (Nicolae Ceauşescu). Programul Partidului Comunist Român de făurire a societăţii socialiste multilateral dezvoltate şi înaintare a României spre comunism, adoptat de Congresul al XI-lea, hotărîrile primului Congres al educaţiei politice şi al culturii socialiste ca şi Programul de măsuri pentru îndeplinirea sarcinilor trasate de aceste congrese în domeniul muncii ideologice, politice şi cultural-educative, conferă atribute noi, calitativ superioare culturii socialiste, menirii ei umaniste, contribuţiei pe care, alături de celelalte componente ale suprastructurii, este chemată să o aducă la accelerarea progresului societăţii, la crearea premiselor trecerii treptate la comunism.

REVOLUŢIE SOCIALĂ, acţiune socială de mare anvergură avînd ca obiect transformarea calitativă radicală a societăţii, prin care se realizează trecerea de la o formaţiune socială inferioară la alta superioară. „Revoluţiile sînt locomotivele istoriei" (K. Marx). **R.s.** este un fenomen legic şi necesar, care decurge din dezvoltarea condiţiilor materiale ale vieţii sociale, din acţiunea legii *concordanţei relaţiilor de producţie cu caracterul forţelor de producţie* (v. şi *evoluţie* şi *revoluţie*). **R.s.** provoacă transformări calitative, de esenţă, în toate domeniile vieţii sociale: economic, politic, ideologic, în structura de clasă şi comunitară a societăţii, la toate nivelele organizaţionale ale vieţii sociale. Baza economică obiectivă a **r.s.** o constituie neconcordanţa care apare, pe o anumită treaptă a dezvoltării societăţii, între forţele de producţie şi relaţiile de producţie existente. Această neconcordanţă se reflectă pe plan social în conflictul dintre principalele clase antagoniste ale orînduirii respective. **R.s.** este cea mai înaltă formă a luptei claselor progresiste, interesate în înlăturarea relaţiilor de producţie vechi, care încătuşează dezvoltarea socială şi stabilirea noilor relaţii de producţie, împotriva clasei sau claselor dominante reacţionare, care folosesc toate mijloacele, şi în primul rînd forţa puterii de stat, pentru a menţine vechile relaţii de producţie. De aceea problema fundamentală a oricărei **r.s.** este cucerirea puterii politice de către clasa purtătoare a progresului social, a noilor relaţii de producţie. Forţa hotărîtoare a **r.s.** o constituie masele populare, epocile revoluţionare reprezentînd epoci de activitate intensă a acestora, de ridicare a lor la luptă conştientă pentru o orînduire nouă. În perioadele revoluţionare dobîndesc o însemnătate deosebită ideile noi, revoluţionare, în care se reflectă conflictul obiectiv dintre forţele de producţie şi relaţiile de producţie şi care, pătrunzînd în mase, creează forţa materială capabilă să înfrîngă rezistenţa claselor reacţionare. **R.s.** se deosebesc după tipul lor. Tipul de revoluţie este determinat de contradicţiile pe care le rezolvă, de sarcinile sociale pe care le îndeplineşte, de tipul relaţiilor de producţie noi pe care le instaurează, de forţele motrice care o înfăptuiesc. Distingem, astfel, începînd cu epoca modernă, revoluţia burgheză, revoluţia burghezo-democratică şi revoluţia socialistă. *Revoluţia burgheză* este tipul de **r.s.** care constă în înlocuirea puterii de stat a feudalilor cu cea a burgheziei, în desfiinţarea relaţiilor de producţie feudale şi în gene-

Scanned with OKEN Scanner

ralizarea relaţiilor de producţie capitaliste, în constituirea şi răspîndirea ideologiei şi culturii burgheze. Cele mai cunoscute revoluţii burgheze au fost cele din Ţările de Jos (1566—1609), Anglia (1642—1649) şi Franţa (1789—(1794). *Revoluţia burghezo-democratică* este o formă mai radicală a revoluţiei burgheze, care urmăreşte rezolvarea deplină a sarcinilor antifeudale. În condiţiile imperialismului, în revoluţia burghezo-democratică masele populare participă activ şi conştient la înfăptuirea programului revoluţiei, impunînd, în cursul acesteia, revendicări proprii. Rolul conducător în această revoluţie revine clasei muncitoare menite să asigure ducerea ei pînă la capăt şi pregătirea premiselor în vederea transformării acesteia în revoluţie socialistă. *Revoluţia de eliberare naţională din colonii şi ţările dependente* urmăreşte înlăturarea dominaţiei colonialiste a imperialismului, instaurarea unei puteri de stat independente, realizarea unor transformări economice şi sociale cu caracter antiimperialist şi antifeudal. *Revoluţia socialistă* este tipul superior de **r.s.** care constă în trecerea de la societatea capitalistă la cea socialistă, prin răsturnarea şi înlocuirea puterii de stat a claselor exploatatoare, a dictaturii acestora, cu puterea de stat a clasei muncitoare, prin lichidarea relaţiilor de producţie capitaliste, şi crearea relaţiilor de producţie socialiste, prin făurirea, pe această bază, a unei noi suprastructuri. Revoluţia socialistă este un fenomen legic, determinat de conflictul dintre caracterul tot mai social al forţelor de producţie şi proprietatea tot mai accentuat privat-capitalistă asupra mijloacelor de producţie, de ansamblul contradicţiilor de clasă economice şi politice proprii capitalismului. Revoluţia socialistă pune capăt odată pentru totdeauna exploatării omului de către om, desfiinţînd clasele exploatatoare şi marcînd începutul trecerii de la societatea scindată în clase la societatea fără clase. Ea creează relaţii de producţie noi, socialiste, pe baza premiselor materiale existente, folosind în acest scop puterea politică a clasei muncitoare. Forţele motrice ale revoluţiei socialiste sînt clasa muncitoare, care conduce revoluţia, în alianţă cu masele largi de oameni ai muncii de la oraşe şi sate. Alianţa clasei muncitoare cu ţărănimea muncitoare şi cu celelalte pături mijlocii, sub conducerea partidului comunist, alianţă trainică, stabilită în virtutea comunităţii intereselor lor fundamentale, reprezintă forţa socială care asigură victoria revoluţiei socialiste şi instaurarea puterii populare. Prima confirmare istorică a teoriei lui Marx asupra revoluţiei socialiste a constituit-o victoria Marii Revoluţii Socialiste din Octombrie, iar după cel de-al doilea război mondial victoria revoluţiilor democrat-populare într-o serie de ţări din Europa, printre care şi cea din ţara noastră, din Asia şi din America Latină. Revoluţia socialistă are particularităţi diferite, în fiecare ţară sau moment istoric, în funcţie de condiţiile concrete în care se înfăptuieşte. Esenţa ei şi forţele motrice de bază rămîn însă pretutindeni aceleaşi. „Fiecare partid, fiecare popor, pornind de la principiile generale ale socialismului ştiinţific, va trece la socialism pe o cale proprie, îmbogăţind astfel cu experienţe noi tezaurul universal al teoriei şi practicii revoluţionare, al construcţiei socialiste. Este însă de înţeles că trecerea la edificarea noii orînduiri nu se poate înfăptui decît prin lupta forţelor revoluţionare, progresiste din fiecare ţară, care trebuie să-şi întărească unitatea, să-şi asigure sprijinul ferm al majorităţii populaţiei, să acţioneze în concordanţă cu condiţiile istorice, sociale şi naţionale specifice din ţara respectivă. Problema instaurării societăţii socialiste într-o ţară sau alta nu poate fi soluţionată decît de fiecare popor, de naţiunea respectivă. Socialismul constituie o necesitate istorică a dezvoltării societăţii umane şi victoria lui.

Scanned with OKEN Scanner

mai devreme sau mai tîrziu, în toată lumea este inevitabilă. El nu poate fi importat sau impus din afară şi, totodată, triumful său nu poate fi împiedicat de nici o forţă din afară. Socialismul se realizează prin lupta clasei muncitoare, a forţelor revoluţionare, ca rezultat al voinţei maselor populare, a popoarelor înseşi. Desigur, esenţiale pentru victoria noii orînduiri vor fi întotdeauna natura puterii politice, a relaţiilor de producţie, a proprietăţii asupra mijloacelor de producţie, lichidarea exploatării omului de către om şi înfăptuirea principiilor socialiste de repartiţie. Dar tot atît de adevărat este că, pornind de la particularităţile concrete ale fiecărei ţări, lupta practică pentru atingerea acestor obiective se va desfăşura în condiţii variate, căpătînd forme diferite de la ţară la ţară, de la o etapă istorică la alta." (Nicolae Ceauşescu). Revoluţia socialistă poate fi înfăptuită pe cale paşnică sau nepaşnică, în funcţie de condiţiile istorice concrete. Clasa muncitoare este interesată să cucerească puterea fără război civil, dar clasele exploatatoare nu cedează de bunăvoie puterea, gradul de ascuţire a luptei de clasă, ponderea formelor paşnice şi nepaşnice de preluare a puterii depinzînd nu atît de proletariat, cît de folosirea sau nefolosirea violenţei de către clasele exploatatoare, de forţa lor de împotrivire. Forma de înfăptuire a revoluţiei socialiste este stabilită de partidul comunist din ţara respectivă pe baza cunoaşterii condiţiilor şi particularităţilor istorice concrete, specifice, a raportului forţelor social-politice, pe plan intern şi internaţional. Pentru a-şi înfăptui sarcina sa, partidul clasei muncitoare trebuie deci să pregătească masele populare pentru orice formă de acţiune revoluţionară care se va dovedi necesară, să folosească formele cele mai adecvate condiţiilor concrete din fiecare ţară, să fie pregătită şi să aibă capacitatea de a trece cu repeziciune de la o formă de luptă revoluţionară la alta, în funcţie de natura condiţiilor în care se desfăşoară concret procesul revoluţionar. În România, după victoria revoluţiei democrat-populare societatea noastră a parcurs, în dezvoltarea sa, mai multe etape istorice. În perioada 1948—1965 s-au realizat victoria socialismului în toate sectoarele, generalizarea relaţiilor de producţie noi în întreaga economie. În anii 1966—1970 s-au asigurat dezvoltarea mai puternică a forţelor de producţie, a bazei tehnico-materiale a ţării, perfecţionarea relaţiilor sociale, consolidarea societăţii noastre socialiste. În această perioadă, partidul a pus un accent deosebit pe dezvoltarea ramurilor industriale moderne — construcţia de maşini, chimia, metalurgia —, a reorganizat învăţămîntul şi activitatea de cercetare ştiinţifică, acţionînd pentru introducerea în întreaga economie a celor mai înaintate cuceriri ale ştiinţei şi tehnicii. Partidul comunist a desfăşurat o intensă activitate pentru perfecţionarea, pe baze ştiinţifice, a organizării şi conducerii vieţii economico-sociale, a întregii societăţi, pentru dezvoltarea şi perfecţionarea relaţiilor noi de producţie, lărgirea continuă a democraţiei socialiste, aplicarea în viaţă a principiilor eticii şi echităţii, pentru educarea şi formarea omului nou. Realizarea cu succes a obiectivelor stabilite de Congresul al IX-lea al Partidului Comunist Român a creat temelia pentru trecerea la o nouă etapă de dezvoltare a ţării — etapa construirii *societăţii socialiste multilateral dezvoltate* — obiectiv istoric înscris în Programul Partidului Comunist Român, care cuprinde o perioadă de cîteva cincinale.

REZONANŢĂ *(teoria* **r.***)*, concepţie teoretică în chimie, elaborată în lucrările lui L. Pauling, J.C. Slater, C.K. Ingold ş.a., care, cu ajutorul unor metode ale mecanicii *cuantice* şi ale chimiei clasice, stabileşte şi explică structura particulelor chimice, a moleculelor, a ionilor, a radicalilor

Scanned with OKEN Scanner

etc. *Teoria* **r.** reprezintă o dezvoltare a teoriei mezomeriei în lumina datelor noi ale chimiei *cuantice*. Potrivit *teoriei* **r.,** structura reală a unei particule chimice este un fenomen dinamic care presupune un tip anumit de mişcare oscilatorie a electronilor de valenţă (rezonanţa electronică). **R.** electronică poate fi cunoscută prin descompunerea ei în funcţii sau în structuri de valenţă care, prin ele însele nu au o existenţă reală şi care, luate izolat, nu au nici o semnificaţie cognitivă. Interpretarea greşită de către unii autori a *teoriei* **r.,** care reprezintă un procedeu cognitiv original şi foarte fin, a dus la concepţia idealistă, potrivit căreia structura reală a unei particule chimice ar fi rezultatul **r.** structurilor de valenţă, adică un fenomen chimic real ar fi rezultatul interacţiunii unor entităţi ideale. Interpretarea idealistă a *teoriei* **r.** se aseamănă cu soluţiile idealist-operaţionaliste, care reduc obiectul cercetării la procedeele metodologice folosite pentru depistarea structurii acestuia şi, corespunzător, dau explicaţii *convenţionaliste* domeniilor de obiecte supuse cercetării.

RICHTA, Radovan (n. 1912), filozof marxist cehoslovac, preocupat de problematica omului şi societăţii contemporane, a filozofiei culturii şi civilizaţiei acestei societăţi. A condus un colectiv interdisciplinar care a elaborat lucrarea „Civilizaţia la răscruce" (1967, trad. rom. 1970), privind implicaţiile sociale şi umane ale revoluţiei ştiinţifice şi tehnice.

RICKERT, Heinrich (1863—1936), filozof german, neokantian, din *Şcoala de la Baden*. Obiectul cunoaşterii îl constituie, după **R.,** o lume de valori absolute, superioare realităţii şi independente de ea. Căutînd specificul ştiinţelor istorice şi formulînd ideea preţioasă a unei logici a acestor ştiinţe, **R.** a postulat însă o opoziţie neîntemeiată între ştiinţele istorice şi ştiinţele naturii, potrivit căreia, în timp ce în ştiinţele naturii conceptele exprimă *generalul*, în ştiinţele istorice acestea sînt menite să redea *individualul* şi legătura faptelor individuale cu valorile. Deşi concepţia lui **R.** asupra valorilor ignoră geneza lor obiectivă şi istorică concretă, analiza sa a contribuit la formarea *axiologiei* (teoriei valorilor) ca disciplină filozofică aparte. Alături de Windelband, **R.** a contribuit şi la elaborarea filozofiei moderne a culturii. *Op. pr.:* „Obiectul cunoaşterii" (1892), „Limitele conceptualizării în ştiinţele naturii" (1896), „Ştiinţa culturii şi ştiinţa naturii" (1899), „Întemeierea generală a filozofiei" (1920).

RICOEUR, Paul (n. 1913), filozof francez, unul dintre principalii reprezentanţi ai *fenomenologiei* în Franţa. S-a impus ca istoric şi comentator al mişcării fenomenologice, ca traducător şi critic al lui Husserl. **R.** a aplicat fenomenologia în încercarea de a întemeia o *antropologie* fenomenologică. Aceasta pleacă de la o anumită „disproporţie" între laturile cognitivă, afectivă şi acţională, ale omului, de la considerarea acestuia nu numai ca o fiinţă capabilă de eroare, dar care a şi „căzut" în eroare, după cum ne-ar dovedi-o *miturile*. Pentru *interpretarea* „simbolurilor răului", **R.** foloseşte *hermeneutica*, la a cărei reinstituire ca metodă şi-a adus, după Dilthey, o contribuţie hotărîtoare în filozofia contemporană. *Op. pr.:* „Filozofia voinţei" (4 vol., 1950), „Despre interpretare" (1965), „Metafora vie" (1975).

Scanned with OKEN Scanner

RIEHL, Alois (1844—1924), filozof german, reprezentant al *realismului critic* neokantian, cunoscut prin lucrarea „Criticismul filozofic şi însemnătatea sa pentru ştiinţa pozitivă“ (3 vol., 1876—1887), în care argumentează, împotriva *pozitivismului*, autonomia filozofiei şi valoarea ei ca metodologie generală a ştiinţelor. **R.** a fost şi un remarcabil istoric al filozofiei. *Alte op.:* „Nietzsche“ (1897), „Introducere în filozofia contemporană“ (1903).

RIGORISM (lat. *rigor* „rigiditate“, „severitate“) **1.** Concepţie etică, promovată în special de Kant, care, deşi are merite în reliefarea categoriei de datorie, opune în mod rigid normele morale necesităţilor fizice şi spirituale ale omului. **2.** (În sens larg) Severitate extremă în stabilirea, în interpretarea sau în aplicarea normelor morale.

RION-IONESCU, Raicu (1872—1895), militant socialist, critic literar şi publicist român, adept şi propagator al marxismului. A dezvoltat pe baze marxiste tradiţiile progresiste ale democratismului revoluţionar din România, a propagat concepţii ateiste, a criticat *reformismul* şi *anarhismul*. Supunînd criticii unele teorii idealiste cu privire la istorie, el a considerat că istoria societăţii constituie istoria *maselor populare* şi a subliniat importanţa teoriei marxiste a *luptei de clasă*. Insuficienţei cunoaşteri de către el a materialismului dialectic, i s-au datorat unele limite subiectiviste în interpretarea fenomenelor sociale. A fost preocupat de fundamentarea pe baze materialist-istorice a esteticii, a afirmat rolul cognitiv şi educativ al artei, militînd pentru o artă combativă, pusă în slujba idealurilor populare, împotriva *estetismului* şi decadentismului. Lucrările sale mai importante au apărut în culegerile „Scrieri literare“ (1895), „Scrieri“ (postum, 1972), „Arta revoluţionară“ (postum, 1972).

RITM, desfăşurare, în succesiune ordonată, a două sau mai multe fenomene caracterizate prin perioadă, alternanţă şi *simetrie*. Perioada indică repetarea unui fenomen; alternanţa reprezintă schimbarea unui fenomen cu altul; simetria exprimă caracterul regulat al repetării anumitor fenomene sau al alternării lor. **R.** poate fi alcătuit din perioade şi alternanţe egale ca durată; el poate fi însă şi încetinit şi accelerat. În aceste din urmă cazuri avem de a face cu o modificare a duratei perioadelor şi a alternanţelor cu păstrarea *ordinei* în succesiune şi a unei anumite structuri constante a încetinirii sau accelerării proceselor. Orice dezordine în desfăşurarea regulată a **r.** poartă numele de *aritmie*. Pe măsura progreselor înregistrate de perfecţionarea instrumentelor matematice de calcul, în tot mai multe domenii, **r.** se poate exprima matematic.

ROBINET, Jean-Baptiste René (1735—1820), filozof materialist francez, care considera că cele mai simple elemente constitutive ale materiei ar fi „animalculele“, fiinţe vii elementare, şi că întreaga materie ar fi însufleţită. În gnoseologie a fost senzualist.

ROL SOCIAL, noţiune sociologică desemnînd ansamblul activităţilor şi răspunderilor pe care un individ (sau grup) trebuie să le exercite în cadrul unui sistem de norme, al unei organizaţii sau instituţii sociale, potrivit cerinţelor funcţionale ale acestora. **R.s.** defineşte aşteptările celorlalţi din partea individului care primeşte şi exercită anumite acţiuni şi răspunderi, exprimă ceea ce indivizii acordă societăţii, iar noţiunea complementară de *status social* (statut social) defineşte ceea ce purtătorul de rol aşteaptă, în compensaţie, de la conduita celorlalţi în raport cu el (de ex., ascultare, cooperare, afecţiune, respect, servicii etc.), exprimă respectarea locului pe care-l ocupă în ierarhia socială, în raport cu atribuţiile sau rolul încre-

Scanned with OKEN Scanner

dinţat sau, respectiv, ceea ce societatea acordă indivizilor.

„ROLUL MUNCII ÎN PROCESUL DE TRANSFORMARE A MAIMUŢEI ÎN OM", schiţă a unei explicaţii materialiste a *antropogenezei*, scrisă de F. Engels în 1876 şi inclusă, ulterior, în „Dialectica naturii". Engels reia şi concretizează aici, în lumina rezultatelor biologiei paleontologiei şi antropologiei şi în special a teoriei lui Darwin despre originea animală a omului (1871), teza materialist-dialectică şi istorică despre rolul hotărîtor al *muncii*, al *practicii* în dezvoltarea societăţii, aplicînd-o la soluţionarea problemei genezei fiinţei umane. El analizează rolul muncii în apariţia unor trăsături fundamentale ale omului care îl deosebesc de lumea animală, cum sînt *limbajul* (şi gîndirea, respectiv conştiinţa, indisolubil legate de limbaj), existenţa în societate, capacitatea de „a stăpîni" natura, precum şi în geneza particularităţilor anatomo-fiziologice distinctive ale omului (staţionarea verticală, structura specific omenească a mîinii, dezvoltarea creierului etc.). Teza şi concluzia fundamentală a lucrării este că „munca însăşi l-a creat pe om".

ROMANĂ *(filozofia* **r.)**, avînd sursele ei de inspiraţie în filozofia greacă, dobîndeşte sensurile ei dominante în condiţiile specifice ale istoriei şi raporturilor sociale proprii societăţii romane. Într-o primă fază, corespunzînd aproximativ ultimelor două secole ale republicii, principalele sale momente sînt: *stoicismul* — în etapa medie a istoriei sale—, a cărui implantare în mediul roman se leagă de numele lui Panaetius din Rhodos (185—110 î.e.n.) şi în care tendinţele idealiste se accentuează; gîndirea lui Marcus Tullius Cicero (106 — 43 î.e.n.), filozof eclectic de întinsă cultură, antimaterialist, al cărui aport se defineşte prin opera sa de propagator al interesului pentru filozofie şi mai ales prin calitatea sa de principal creator al vocabularului filozofic de limbă latină, intrat ulterior în toate limbile europene moderne; *materialismul epicurian* al lui Titus Lucretius Carus (99—55 î.e.n.) ale cărui remarcabile virtuţi poetice au dat argumentării materialismului atomist forţă de convingere fără precedent; un *neopitagorism*, de importanţă filozofică restrînsă, dar care va fiinţa şi în secolele următoare. Într-o a doua fază, cea din timpul imperiului, se afirmă: noul *stoicism*, legat de numele lui Lucius Annaeus Seneca (c. 6—65 e.n.), filozof, dramaturg şi om politic proaristocrat, al cărui idealism filozofic fideist e subordonat preocupărilor etice; *scepticismul* a cărui fază mai de seamă se afirmă prin Aenesidemus (prima jum. a sec.1 e.n.), Agrippa (sec. 1 e. n.) şi Sextus Empiricus (sec. 2—3 e.n.); *materialismul* ateu al lui Lucian din Samosata (sec. 2 e.n.), afirmat în lucrările sale literare în formă de dialog, încărcate de spirit satiric; *neoplatonismul*, legat îndeosebi de numele lui Plotin (205—270 e.n.), şcoală filozofică cu mai multe ramuri, sensibil diferită de platonism, în care îşi are obîrşia şi care a cunoscut o existenţă foarte extinsă în timp şi spaţiu. Ultimul filozof roman a fost Boethius (480—524), autor al cărţii „Consolarea filozofică", de influenţă platonică şi stoică. Convenţional, *filozofia* **r.** e considerată ca încheiată odată cu anul 529, cînd Justinian interzice activitatea şcolilor filozofice.

ROMANTISM (filozofic), curent în gîndirea filozofică, în special germană, din perioada anilor 1790—1800, manifestat în teoria literară şi literatură (Klopstock, Herder, Goethe, Novalis, Schlegel), şi în filozofie (Schelling, Fichte, Hegel, Schleiermacher), purtător al sentimentului naturii, al „nostalgiei" ca structură spirituală autentică, al nevoii adînci şi inexorabile de întoarcere a conştiinţei umane la „unitatea, puritatea şi armonia ei originară"; de fapt, purtător al tendinţelor de depăşire a *antinomiilor* social-ideologice din epocă. Alte carac-

Scanned with OKEN Scanner

teristici ale **r.** filozofic au fost: considerarea *naturii* ca mediatoare între om şi divinitate, descoperirea folclorului ca izvor al adevăratei inspiraţii, exaltarea *misticismului*. **R.** a fost socialmente condiţionat atît de mişcarea antifeudală, naţional-democratică din epocă cît şi de reacţia spiritualist-religioasă faţă de dogmatismul „luminilor" şi de excesele revoluţiei burgheze din Franţa. Ulterior, au fost denumiţi „neoromantici", datorită evoluţiei lor marcat subiectiviste, iraţionaliste, unii precursori ai *existenţialismului* (Schopenhauer, Nietzsche, Kierkegaard), precum şi unii reprezentanţi ai *„filozofiei vieţii"* (Spengler, Keyserling ş.a.) şi ai *neospiritualismului*. Neoromantismul s-a manifestat şi în afara filozofiei, în unele doctrine social-politice cu caractere şi tendinţe accentuat tradiţionaliste (F. Tönnies), conservatoare şi chiar, adesea, retrograde *(neo-medievalismul)*. De inspiraţie neoromantică au fost, la noi, *poporanismul* şi *ţărănismul*. De asemenea, unele aprecieri îl situează şi pe Lucian Blaga printre neoromantici.

ROMÂNEASCĂ *(filozofia* **r.),** v. **FILOZOFIA ROMÂNEASCĂ.**

ROSCELIN, Jean (c. 1050—1120), filozof şi teolog francez, reprezentant al *nominalismului* în prima ipostază istorică a acestuia. După **R.,** *universaliile* nu sînt altceva decît *flatus vocis*, simplă suflare care însoţeşte rostirea, interpretare ce va determina reacţia critică a altui nominalist, Abélard. Poziţia lui **R.** va fi respinsă şi de la „dreapta", de Anselm de Canterbury, care vedea în contestarea realităţii universaliilor punerea sub semnul întrebării a existenţei lui Dumnezeu.

ROSETTI, Constantin A. (1816—1885), publicist şi om politic, fruntaş al revoluţiei din 1848 în Ţara Românească, figură de seamă a luptei pentru Unirea Principatelor şi Independenţa de stat a României. Aportul său la afirmarea gîndirii progresiste româneşti este marcat de susţinerea ideilor de *progres* şi *libertate*, de sublinierea valorii *naţiunilor* ca factor al propăşirii generale a omenirii, de promovarea necesităţii răspîndirii „luminilor", de combaterea clericalismului şi de evidenţierea opoziţiei dintre religie şi filozofie, ca aspiraţii către dobîndirea adevărului şi fericirii omului. Deşi gîndirea lui **R.** nu depăşeşte o concepţie idealistă cu pronunţate note providenţialiste, sub influenţa unor idei socialist-utopice, el a susţinut rolul *muncii* ca izvor al bogăţiei sociale. Liberal radical şi republican, el s-a pronunţat pentru dezvoltarea industriei şi comerţului, ca instrument de propăşire a ţării, a criticat asuprirea feudală, privilegiile boiereşti şi despotismul politic. *Op.pr.:* „Scrieri din juneţe şi exil", 2 vol., (1885, al doilea volum cuprinde, printre altele, scrierile social-politice: „Apel la oamenii cei liberi" şi „Apel la toate partidele"), „Scrierile lui C.A. Rosetti" (postum, 1887), „Note intime 1844—1846" (postum, 1902).

ROŞCA, Dumitru D. (n. 1895), filozof român, profesor la Universitatea din Cluj, membru al Academiei R.S.R., unul dintre reprezentanţii cei mai activi ai liniei raţionaliste din filozofia românească interbelică. În „Existenţa tragică" (1934, ediţie definitivă, 1968), încercare de sinteză filozofică, **R.** consideră că existenţa este şi raţională, şi iraţională, fapt din care decurge sentimentul tragic al existenţei, dar şi răspunderea morală a omului, care poate opta pentru deznădejde sau pentru acţiune şi creaţie. **R.** pledează pentru cea de-a doua atitudine, generatoare de valori. A criticat *neotomismul, iraţionalismul* şi ideologia fascistă. Este autorul monografiei „Influenţa lui Hegel asupra lui Taine" (1928, în lb. franceză, reeditată în 1968 în lb. română). A tradus în limba română opere fundamentale ale lui Hegel. A mai publicat lucrări eseistice („Actualitatea lui Descartes", 1933; „Studii şi eseuri filozofice", 1970) şi memorialistice („Oameni şi climate", 1971).

Scanned with OKEN Scanner

ROTH, Stephan Ludwig (1796—1849), gînditor luminist sas din Transilvania, participant la revoluţia din 1848 din Transilvania, susţinător al drepturilor politice ale poporului român. Ca adept al *empirismului* lui Locke, **R.** a propagat ideea primatului materiei faţă de constiinţă fără a depăşi însă limitele idealismului kantian în teoria cunoaşterii. In cadrul concepţiei sale social-politice a combătut absolutismul, tirania, exploatarea şi asuprirea naţională. **R.** a pledat pentru dezvoltarea multilaterală a omului, bazată în primul rînd, în spirit luminist-utopic pe educaţie şi cultură şi a preconizat eliberarea întregii omeniri. *Op. pr.:* „Predarea limbilor", „Esenţa statului" (redactate în 1820, publicate postum, începînd cu anul 1927).

ROUSSEAU, Jean Jacques (1712 — 1778), filozof luminist, pedagog şi scriitor francez. În lucrările „Discurs asupra ştiinţelor şi artelor" (1749), „Discurs asupra originii inegalităţii dintre oameni" (1755), „Contractul social" (1762) ş.a., **R.** dezvoltă concepţiile sale privind influenţa nocivă a *civilizaţiei* asupra omului, originea *societăţii*, inegalitatea dintre oameni. Criticînd societatea contemporană şi idealizînd „starea naturală" în care oamenii ar fi fost liberi şi egali, **R.** susţine că omul este „bun de la natură", dar că societatea îl corupe. El vede originea inegalităţii sociale în apariţia proprietăţii private, care a dus la formarea *statului* şi, mai tîrziu, la despotism. Întrucît inegalitatea încalcă aşanumitul *contract social* încheiat între oameni în perioada trecerii de la starea naturală la cea „civilă", ea trebuie înlăturată. **R.** privea ca legitimă insurecţia poporului îndreptată împotriva despotismului. A fost un adept al ideii suveranităţii poporului şi preconiza, ca ideal de stat, republica patriarhală, în care cetăţenii pot aproba în mod direct legile. **R.** a criticat religia şi biserica oficială, intoleranţa religioasă, dar a rămas un adept al *deismului*, pe care-l interpreta ca o religie bazată pe sentiment. În problema ontologică era dualist, iar în gnoseologie un senzualist inconsecvent, susţinînd caracterul *înnăscut* al ideilor morale. Concepţia pedagogică a lui **R.**, expusă în opera „Emil, sau despre educaţie" (1762), preconizează conformitatea educaţiei cu natura proprie a copilului. Ideile sociale, radical antifeudale, dezvoltate de **R.** au contribuit la pregătirea ideologică a revoluţiei burghezo-democratice de la 1789 din Franţa. Principiul revenirii la *natură* şi ideea primordialităţii sentimentelor omeneşti în raport cu raţiunea, care străbat principalele sale scrieri filozofice, precum şi romanul epistolar „Iulia, sau noua Eloiză" (1761) sau lucrarea autobiografică „Confesiuni" (1781—1788), au făcut din **R.** un precursor al *romantismului* european.

ROYCE, Josuah (1855—1916), filozof american, unul dintre cei mai reprezentativi neohegelieni, legat de orientarea *„idealismului absolut"* al lui Bradley. Elev al lui Lotze, dar influenţat puternic de filozofia modernă (în special de Kant, Hegel, romantici, Schopenhauer), de logica lui Peirce şi psihologia lui James, **R.** încearcă elaborarea unui idealism „absolut" pe baze personaliste: lumea este o comunitate de modalităţi de esenţe personale, unite într-o „persoană spirituală" supremă. *Personalismul* se îmbină însă la **R.** cu *pragmatismul*, în formula *„voluntarismului* absolut", bazat pe ideea „unităţii Absolutului", în care toate contradicţiile sînt depăşite, realizarea acestui „Absolut" fiind întruchipată de societatea fără conflicte şi de subordonarea în întregime a individului faţă de stat, în cadrul acesteia. În acest spirit, **R.** proclamă, în etică, „loaialismul", care ar fi „valoarea supremă şi respectabilă în fiecare om" şi, totodată, fundamentul moralităţii. În logică, **R.** a analizat valoarea operaţională („instrumentală") a conceptelor, neglijînd însă valoarea

Scanned with OKEN Scanner

lor de cunoaştere şi susţinînd teza idealist-pragmatistă după care realitatea lumii ar depinde de *interpretarea* ei. *Op. pr.:* „Spiritul filozofiei moderne" (1892), „Lumea şi individul" (1901—1902), „Filozofia loaialismului" (1908), „Problema cunoaşterii" (1908), „Principii de logică" (1912), „Problema creştinismului" (1913).

RUSKIN, John (1819—1900), scriitor, estetician şi sociolog englez. A promovat ideea ameliorării *condiţiei umane* pe calea educaţiei morale şi estetice. A criticat societatea burgheză, parazitismul şi decăderea ei morală, de pe poziţia *neoromantismului* conservator, preconizînd, în spirit anacronic, reîntoarcerea la o societate de tip medieval, bazată pe munca meşteşugărească. Considerînd educaţia şi creşterea morală a poporului ca o cale de salvare de la dezastrul social, **R.** acorda, pentru aceasta, un rol important artei, vocaţiei esenţial umaniste a acesteia. Concepţia sa se distinge prin îndrăzneală, sinceritate şi spirit umanitar, ilustrată şi de acţiunea generoasă pusă în slujba ameliorării situaţiei maselor muncitoare. **R.** a exercitat o mare influenţă asupra vieţii culturale din Anglia. *Op. pr.:* „Pictori moderni" (5 vol., 1843—1860), „Pietrele Veneţiei" (3 vol., 1851—1853), „Însemnări despre artă" (1870, trad. rom. 1968).

RUSSELE, Bertrand (1872—1970), filozof şi logician englez, militant activ pe tărîm obştesc. A adus o contribuţie însemnată la dezvoltarea *logicii simbolice* (matematice), încercînd pe această bază deducerea matematicii din logică pînă la ultima ei consecinţă. În legătură cu aceasta a elaborat *teoria tipurilor.* Caracteristic pentru **R.** este interpretarea idealistă a sistemelor formalizate ale logicii simbolice, în sensul că, după el, matematica pură este independentă de real, ea decurgînd exclusiv din concepte logice abstracte. În filozofie s-a situat iniţial pe poziţii idealist-obiective, orientîndu-se ulterior spre *convenţionalism.* În perspectiva unei interpretări moniste, **R.** consideră că existenţa şi conştiinţa sînt compuse din elemente neutre identice *(„fapte atomare");* deosebirea dintre materie şi gîndire fiind numai o deosebire de structură. Deşi în multe privinţe dezvoltă interpretări dialectice în problemele determinismului şi dezvoltării, sugerînd şi unele soluţii structural-diacronice în explicarea existenţei şi cunoaşterii, **R.** a exercitat o puternică influenţă asupra *Cercului vienez,* cunoscut îndeosebi pentru opţiunile sale fundamentale neopozitiviste, dar a suferit, la rîndul său, influenţa fostului său discipol L. Wittgenstein. **R.** a profesat, de asemenea, idei antireligioase, pacifiste, antimilitariste. *Op. pr.:* „Principia mathematica" (3 vol., 1910—1913, în colab. cu A.N. Whitehead), „Introducere în filozofia matematică" (1919), „Analiza materiei" (1927), „De ce nu sînt creştin" (1927), „Istoria filozofiei occidentale" 1946), „Cunoaşterea umană: domeniul şi limitele ei" (1948), „Logică şi cunoaştere" (1956), „Evoluţia mea filozofică" (1959). V. şi *atomism logic.*

RYLE, Gilbert (1900—1976), filozof englez, reprezentant de seamă al filozofiei *analitice.* Principalele direcţii ale cercetărilor sale au fost: metodologia filozofiei, logica filozofică, filozofia conştiinţei, teoria *semnificaţiei* ş.a. Treptat, gîndirea lui **R.** a ajuns la o sinteză originală în care recunoaşte influenţele marii tradiţii aristotelice, ale metodei de analiză logico-lingvistică întemeiate pe cercetările logice şi filozofice datorate lui Brentano, Meinong, Husserl, Wittgenstein, Moore şi Russell. **R.** concepe filozofia ca o activitate esenţialmente argumentativă, rolul ei fiind şi acela de a descoperi, corija, îndepărta sau preveni confuziile

Scanned with OKEN Scanner

conceptuale fundamentale, „erori logice" sau „categoriale" întemeiate pe uşurinţa cu care noi interpretăm asemănările sau deosebirile gramaticale ca asemănări sau deosebiri logice. Sensul constructiv al analizei lui **R.** îl constituie faptul că activitatea de dizolvare a confuziilor ne face să vedem mai clar şi „geografia spirituală" a sistemului nostru conceptual. **R.** îşi propune, între altele, să dizolve „mitul cartezian" al unei opoziţii între conştiinţă şi spirit, corp şi spirit, nu însă în numele unei metafizici moniste, *a priori*, ci pe baza unei teorii psihologice de inspiraţie behavioristă. *Op. pr.:* „Argumentele filozofice" (1945), „Conceptul de spirit" (1949), „Dileme" (1954), „Progresul lui Platon" (1966), „Scrieri alese" (2 vol., 1971).

Scanned with OKEN Scanner

SACRALIZARE, acțiune considerată a fi capabilă să atribuie unui lucru profan un caracter sacru. Procesul de **s.** se aplică de asemenea și ființelor (de ex., **s.** strămoșilor), iar prin extensiune, termenul este sinonim cu noțiunea de *consfințire.* Termenul. înrudit cu cel de *fetișism,* exprimă, de fapt, o *reificare* de tip mistic și reprezintă o specie a mistificării religioase.

SACRU (lat. *sacer* „sfînt", „venerat", „divin"), care este considerat sfînt; termenul este opus celui de *profan,* așa cum viața religioasă este opusă vieții secularizate. Prin noțiunea de **s.** este denumită o anumită ordine iluzorie și fantastică a lucrurilor și fenomenelor care ar implica o atitudine religioasă față de ele. Într-o accepție mai restrînsă, prin **s.** se denumește și tot ceea ce ține de cultul religios sau, prin analogie, cu ordinea morală, o valoare considerată absolută. Ca noțiune teoretică, **s.** este folosit atît în studiile de istorie a religiei (R. Otto, M. Eliade ș.a.), cît și în sociologie, și în filozofie. În cadrul sociologiei, E. Durkheim a susținut că noțiunea de **s.** ar avea o importanță definitorie pentru interpretarea fenomenelor religioase, deoarece ar constitui trăsătura lor esențială. Interpretarea filozofică și sociologică marxistă a categoriei de **s.** pune pe primul plan necesitatea teoretică și metodologică de a releva cauzalitatea socială specifică a ideologiei religioase, al cărei element component îl constituie, printre altele, și **s.,** relevînd, totodată, funcțiile ideologice ale acestuia în evoluția istorică a omenirii.

SAINT-SIMON, Claude Henri de Rouvroy, conte de (1760—1825), socialist utopic francez, unul dintre precursorii nemijlociți ai socialismului științific. Format la școala materialismului francez din sec. 18, a criticat idealismul, *deismul* și *religia.* **S.-S.** a considerat capitalismul industrial ca o treaptă necesară a progresului

Scanned with OKEN Scanner

social, care va trebui să cedeze însă locul unei societăţi noi, superioare, numită de el sistemul social „pozitiv" (adică ştiinţific) sau „sistemul industrial". Intuind determinarea economică a societăţii, **S.-S.** a afirmat că „nu există schimbări în ordinea socială fără schimbări ale proprietăţii". Societatea viitoare se va întemeia pe marea industrie planificată, pe participarea la muncă a tuturor membrilor societăţii şi pe repartiţia după muncă, cu păstrarea totuşi a proprietăţii private şi a claselor; *statul* va dispărea prin dizolvarea sa în societate, guvernarea oamenilor fiind înlocuită cu „administrarea lucrurilor", cu conducerea producţiei de către savanţi şi de către clasa „industrială", în care **S.-S.** includea nediferenţiat pe muncitori, industriaşi, bancheri şi comercianţi. **S.-S.** a rămas totuşi idealist în concepţia sa istorică, deoarece a considerat ştiinţa şi raţiunea umană ca factori determinanţi ai progresului societăţii. El a nutrit iluzia că socialismul se va instaura, ca urmare a propagării ideilor sale, cu ajutorul membrilor claselor avute şi al tehnicienilor, pe care i-a chemat să se îngrijească de „îmbunătăţirea existenţei morale şi fizice a clasei celei mai numeroase şi mai sărace". Saint-simonismul a fost îmbrăţişat la început atît de exponenţi ai proletariatului (ca A. Bazard şi P. Leroux), cît şi de unii exponenţi ai burgheziei industriale (ca B.P. Enfantin, O. Rodrigues, fraţii Pereire ş.a.). Şcoala saint-simoniană a renunţat tot mai mult, după moartea lui **S.-S.**, la trăsăturile progresiste ale doctrinei acestuia, transformîndu-se într-un fel de sectă religioasă şi făcînd apologia orînduirii burgheze. Saint-simonismul a influenţat pe A. Comte şi sociologia burgheză din sec. 19. *Op. pr.*: „Scrisorile unui locuitor din Geneva către contemporanii săi" (1802), „Memoriu asupra ştiinţei despre om" (1813), „Despre sistemul industrial" (1820—1823), „Catehismul industrialilor" (1823—1824, trad. rom. 1924), „Noul creştinism" (1825).

SALT CALITATIV, moment al discontinuităţii în procesul *dezvoltării*, reprezentînd transformarea radicală a notelor esenţiale ale obiectelor sau fenomenelor; **s.c.** este pregătit şi determinat cauzal, necesar şi legic de un ansamblu de schimbări cantitative în cadrul unei măsuri, efectuîndu-se fie în sens progresiv, fie în sens regresiv sau la acelaşi nivel de complexitate. Avînd caracter universal, **s.c.** se înfăptuieşte în forme specifice, în funcţie de forma de mişcare a materiei în care se manifestă, de natura fenomenelor, de felul contradicţiilor al căror proces de rezolvare îl exprimă, precum şi de condiţiile concrete în care se realizează. V. şi *evoluţie şi revoluţie; trecerea schimbărilor cantitative în schimbări calitative; progres; regres.*

SAMKHYA (în sanscrită „care enunţă principii adevărate"), şcoală tradiţională „ortodoxă" a filozofiei indiene, fundată aproximativ în sec. 7 î.e.n. de înţeleptul semilegendar Kapila. Susţine dualismul naturii (prakriti), considerată ca incluzînd materia primordială şi inteligenţa, şi al sufletului universal (puruşa), care s-ar diversifica şi în suflete individuale. A dezvoltat idei premergătoare principiului determinismului şi concepţiei evoluţioniste despre lume.

SAMSARA (în sanscrită „curgerea vieţii", „peregrinare"), doctrină proprie *brahmanismului, budismului, jainismului* etc., referitoare la suferinţele inevitabile ale oamenilor în viaţa pămîntească şi la reîncarnările succesive ale sufletelor. Suferinţa, ca dominantă caracteristică a existenţei umane, decurge din înseşi faptele comise de om, atît în viaţa sa prezentă cît şi în viaţa sa anterioară. Diminuarea suferinţelor este posibilă prin respectarea prescripţiilor religioase, fapt datorită căruia, după moarte, sufletul e răsplătit prin reîncarnare superioară. Deplina mîntuire *(Nirvana)* se obţine prin încetarea peregrinării sufletului, graţie

Scanned with OKEN Scanner

înfrînării ascetice a tuturor simţurilor şi dorinţelor şi retragerii în singurătate.

SANIELEVICI, Henric (1875—1951), critic literar, teoretician al literaturii, sociolog şi filozof al culturii român. Din 1920 s-a preocupat îndeosebi de antropologie şi paleontologie („La vie des mammifères et des hommes fosiles", 1926, „În slujba Satanei?", 2 vol., 1935—1936 ş.a.), domenii în care intuiţii şi exegeze interesante au fost, totuşi, uneori umbrite de generalizări schematice. În perioada 1900 — 1916 a fost unul dintre criticii notorii, remarcîndu-se prin utilitatea ofensivei sale antisămănătoriste (regretabilă a rămas însă campania antisadovenianã pornită în revista sa, „Curentul nou", Galaţi, 1905—1906; 1920), prin lucidele sale analize cu privire la fenomenul literar transilvan, prin exegeza sa asupra prozei eminesciene (studiul „Sărmanul Dionis"). În teoria literară, în care, continuîndu-l pe Gherea, a aplicat, nu fără limite şi inconsecvenţe, materialismul istoric, s-au impus cercetările sale despre genurile şi curentele literare. În planul sociologiei a dezvoltat opinii liberaliste, antisămănătoriste şi antipoporaniste, de pe poziţiile de clasă ale burgheziei (dezvoltate apoi de Şt. Zeletin şi E. Lovinescu), pledînd pentru evoluţia României spre o civilizaţie de tip industrial. *Op. pr.*: „Încercări critice" (1903), „Cercetări critice şi filozofice" (1915), „Noi studii critice" (1919), „Poporanismul reacţionar" (1921), „Probleme sociale şi filozofice" (1922), „Clasicismul proletariatului" (1924), „Literatură şi ştiinţă" (1930), „Alte orizonturi" (1931).

SANTAYANA, George (1863—1952), filozof idealist american, reprezentant al *realismului critic.* Influenţat de Platon şi Husserl, **S.** explică *lumea* printr-un principiu spiritual imanent, admiţînd posibilitatea unui contact nemijlocit cu aşa-numitele „esenţe logice". A acordat o mare atenţie problemelor de etică şi estetică, pe care le-a tratat într-un spirit iraţionalist. A fost partizan al teoriei elitelor culturale şi unul dintre promotorii „escapismului" (evadării din cotidian) în morală. Deşi idealist, **S.** a respins dogmele teologice şi *credinţa* în supranatural, considerînd că *natura* există prin ea însăşi şi că *materia* reprezintă „singura substanţă, forţă şi stimul în univers". *Op . pr.*: „Viaţa spiritului" (4 vol., 1905—1906).

SARTRE, Jean-Paul (n. 1905), filozof şi scriitor francez contemporan, reprezentant al *existenţialismului* ateu. Concepţia despre lume a lui **S.** a trecut printr-o evoluţie complexă. A fost influenţat de Hegel, Husserl şi Heidegger. Angrenat în mişcarea de rezistenţă, este marcat de ideea luptei antifasciste, iar după 1950 suferă influenţa tot mai puternică a marxismului. În ontologia sa din perioada iniţială („Fiinţa şi neantul", 1943), **S.** nu se decide între materialism şi idealism, menţinînd o ruptură permanentă şi de nedepăşit între „*în sinele*", care reprezintă obiectivitatea şi masivitatea lucrurilor, a realităţii materiale, şi „*pentru sinele*", care este conştiinţa suverană şi transcendentă, cea care „introduce neantul în lume". Filozofiei sale îi este caracteristică teza: „Existenţa precede esenţa". Omul nu are altă esenţă decît cea pe care şi-o dă el însuşi în fiecare moment; el este liber în mod absolut, condamnat să fie liber, şi poate dobîndi o existenţă „autentică" numai smulgîndu-se din conformismul vieţii cotidiene, „alegîndu-se". Negînd existenţa lui Dumnezeu, **S.** crede în *proiectul* uman creator. „Structurile existenţiale" care ne dezvăluie *neantul*, caracterul contingent, *absurd* al existenţei — greaţa, angoasa, grija, absenţa, sfîşierea etc. — sînt descrise de **S.** în opere literare şi dramatice de mare sugestie emoţională („Greaţa", „Zidul", „Uşi închise"). Ponderea acordată *libertăţii*, căutarea realizării de sine a *personalităţii* marchează filonul umanist şi nonconformist din gîndirea lui **S.** Ruptura din-

Scanned with OKEN Scanner

tre subiectivitate și obiectivitate, iluzia unei libertăți absolute, metafizice și a unei *autenticități* independente de *obiectivarea* socială, de crearea valorilor obiective au conferit filozofiei inițiale a lui **S.** un caracter subiectivist, individualist, iar ipostazierea *trăirilor* negative o coloratură tragică, pesimistă. În ultimii ani, **S.** a făcut un efort remarcabil de a regîndi problematica libertății și a individualității active în lumina materialismului istoric, de a depăși ruptura dintre „în sine" și „pentru sine", dintre obiectiv și subiectiv cu ajutorul conceptului marxist al *praxisului* (practicii). Sinteza acestor căutări este cuprinsă în „Critica rațiunii dialectice" (1960), în „Idiotul familiei" (3 vol., 1971—1972) și în eseuri, grupate sub diferite titluri, apărute în anii 1973—1976. *Alte op.:* „Existențialismul este un umanism" (1946), „Căile libertății" (3 vol., 1946—1949), „Cuvintele" (1964, trad. rom. 1965).

SAUSSURE, Ferdinand de (1857—1913), lingvist elvețian, întemeietorul lingvisticii moderne structurale. Prin elaborarea conceptului de *structură*, prin teza despre limbă ca „produs social" și sistem de *semne*, comparabil cu alte sisteme semiotice, precum și prin distincțiile făcute de el între *limbaj* și *vorbire* și între lingvistica *sincronică* și lingvistica *diacronică*, **S.** a exercitat o covîrșitoare influență nu numai asupra dezvoltării lingvisticii, ci și a *semioticii*, *sociologiei*, *logicii*, *filozofiei culturii* și *antropologiei culturale*. Analizînd semnul lingvistic, **S.** face o distincție riguroasă între imaginea acustică *(semnificant)* și concept *(semnificat)* și argumentează ideea de mare perspectivă, după care elementele lingvistice capătă valori doar într-un *sistem*, ele avînd, în esență, o natură semiotică. Pornind de la **S.**, școlile lingvistice contemporane cercetează limba mai ales sub aspectul structurii, iar *structuralismul* a devenit o metodă dominantă în abordarea oricăror structuri, ale oricărui sistem (inclusiv sistemul social și sistemul cultural). *Op. pr.:* „Memoriu asupra sistemului primitiv al vocalelor în limbile indo-europene" (1879), „Curs de lingvistică generală" (1906 — 1911, postum, 1915).

SĂMĂNĂTORISMUL, mișcare culturală cu preocupări variate (sociologie, ideologie politică, ideologie literară, general-culturală) care a dominat spiritul public din România în perioada 1895—1910. Anunțată în cîteva publicații efemere, mișcarea se dezvoltă prin apariția revistei „Sămănătorul" (1901—1910), care-i va împrumuta și denumirea, cîștigîndu-și autoritatea odată cu preluarea conducerii publicației de către Nicolae Iorga (1903—1906). Pe fondul celor două mari probleme care interesau vital opinia publică (realizarea statului național unitar și rezolvarea situației sociale a țărănimii), **s.** și-a cristalizat concepția într-un ansamblu coerent de teze și idei cu privire la direcțiile evoluției posibile a României. Pe plan sociologic, **s.** — utilizînd tezele junimiste ale formelor fără fond și ale evoluției organice — a dezvoltat o critică romantic-agrariană a capitalismului, pledînd, din perspectiva socială a micilor producători, pentru o România eminamente agrară în care industria nu-și avea rațiunea de a fi. Pozitive în aceste dezvoltări sociologice au fost radiografierea condiției grele a țărănimii și afirmarea necesității rezolvării ei prin desființarea sistemului arendășiei și chiar prin reforma agrară. Pe plan politic, **s.** s-a remarcat la început prin militantismul polemicii îndreptate spre asanarea moravurilor din viața politică și prin afirmarea unor crezuri patriotice, izvorîte din idealul național al luptei pentru rezolvarea problemei transilvane. A sfîrșit prin a afirma puncte de vedere conservatoare. Din 1907 și, mai ales, în 1910, prin constituirea Partidului Național-Democrat, a dezvoltat opinii restrictiv-retrograde, cu accente intolerant xenofobe. În ideologia literară, deși

Scanned with OKEN Scanner

a confundat deliberat esteticul cu culturalul şi a interpretat conceptul de tradiţie în spiritul tradiţionalismului închistat şi potrivnic înnoirilor expresive moderne, **s.** a promovat unele concepte estetice romantice de reală valoare (specificul naţional, dreptul la expresie estetică a tematicii rurale, evocarea glorificată a trecutului istoric ş.a.). În literatură, dincolo de producţia tezistă, lipsită de valoare, a unor manufacturieri, **s.** s-a impus prin opera unor importanţi creatori (M. Sadoveanu, Şt. O. Iosif, O. Goga, E. Gîrleanu, C. Sandu-Aldea, I.Al. Brătescu-Voineşti).

SCEPTICISM (gr. *skeptikos* „care examinează") **1.** Atitudine spirituală care constă în refuzul acceptării necritice a oricăror credinţe, idei, admise în mod general; stare a conştiinţei care, pusă în faţa unor afirmaţii contradictorii, este cuprinsă de îndoială şi devine incapabilă de a-şi da adeziunea uneia sau alteia dintre ele. **2.** Concepţie îndreptată împotriva dogmatismului senzualist sau raţionalist, şi care pune la îndoială atingerea *certitudinii*, postulează limite *a priori* cunoaşterii umane, sau neagă posibilitatea oricărei cunoaşteri. **S.** a apărut în filozofia greacă, în perioada *crizei* societăţii sclavagiste, fiind întemeiat de Pyrrhon şi reprezentat de Carneade, Aenesidemus, Sextus Empiricus ş.a. Scepticii antici au susţinut că nici cunoaşterea senzorială şi nici cea raţională nu pot da cunoştinţe certe, că oricărei păreri îi poate fi opusă, cu tot atîta temei, o părere contrară tot atît de verosimilă. De aici concluzia necesităţii de „a suspenda judecata" (epohé) această suspendare fiind, conform **s.** antic, singurul mijloc de dobîndire a „netulburării", a seninătăţii *(ataraxei)*. În perioada *Renaşterii* şi în sec. 17, **s.** a fost îndreptat adeseori împotriva dogmelor religioase şi *scolasticii* (Montaigne, Charron) sau idealismului dogmatic (Bayle), îndeplinind astfel un rol progresist. În sec. 18, **s.** a cîştigat teren ca o platformă de compromis care îşi propunea asigurarea progresului ştiinţelor împotriva dogmelor religioase, evitînd totuşi *ateismul* şi *materialismul* (Hume). În filozofia contemporană, tradiţia **s.** clasic este continuată în special de *pozitivism*. Meritul general al **s.** este acela de a fi contribuit la dezvoltarea spiritului critic. În formele sale extreme, **s.** este o formă de *agnosticism*. V. şi *aporetic; efectic; zetetic*.

SCHAFF, Adam (n. 1913), filozof şi sociolog marxist polonez. A contribuit la analiza critică a curentelor teoretice din domeniul *semanticii* şi la elaborarea problematicii filozofice a acesteia („Introducere în semantică", 1960, trad. rom. 1966). A scris mai multe lucrări consacrate epistemologiei cercetării sociologice. *Alte op.*: „Geneza şi dezvoltarea filozofiei marxiste" (1950), „Limbă şi cunoaştere" (1963), „Istorie şi adevăr" (1970).

SCHELER, Max (1874—1928), filozof idealist german. A dezvoltat *fenomenologia* în domeniul eticii, antropologiei filozofice, filozofiei valorilor şi culturii. Considerînd nesatisfăcătoare mărginirea la *eul* cunoscător individual, **S.** a preconizat întemeierea unei *sociologii a cunoaşterii*. El a criticat în mod just formalismul etic kantian şi a evidenţiat rolul afectivităţii, dar a redus întreaga sferă a eticului la *trăirile* emoţionale. Spre deosebire de neokantieni, **S.** a admis valorile materiale (sociale, economice), punînd în evidenţă importanţa şi ponderea factorilor sociali în condiţionarea culturii. *Op.pr.*: „Formalismul în etică şi etica materială a valorilor" (2 vol., 1913—1916), „Despre etern în om" (1921), „Esenţa şi formele simpatiei" (1923), „Formele cunoaşterii şi societatea" (1926), „Poziţia omului în cosmos" (1928).

SCHELLING, Friedrich Wilhelm (1775—1854), filozof idealist german, reprezentant al filozofiei clasice germane. Influenţat iniţial de Fichte, **S.** a elaborat apoi o concepţie proprie, idea-

Scanned with OKEN Scanner

list-obiectivă, cu elemente dialectice, în filozofia naturii. După „Filozofia identității", reprezentînd o etapă ulterioară în evoluția gîndirii lui **S.**, dincolo de subiect și obiect, de spirit și de natură se găsește un *Absolut*, din care derivă filozofia, arta, religia, *Absolut* care e rațiunea lor de existență și pe care ele îl întruchipează. **S.** intuia astfel, evident, într-o formă mistificată, ideea prețioasă a unității organice a formelor culturii. În lucrările sale tîrzii, **S.** a încercat să concilieze religia și filozofia, susținînd natura revelată prin experiența religioasă a adevărului și combătînd, ca filozof oficial al Prusiei, radicalismul *hegelienilor de stînga*. **S.** a pus în evidență, totuși, coordonatele majore ale unei filozofii a *mitului* și în genere a culturii. *Op. pr.*: „Sistemul idealismului transcendental" (1800), „Bruno sau despre principiile divine și naturale" (1802), „Despre esența libertății umane" (1809).

SCHEMATISM, simplificare extremă a trăsăturilor și proprietăților unui obiect sau proces, prin denaturarea esenței și sărăcirea conținutului și notelor sale definitorii. Deosebirea dintre termenii *schemă* și **s.** este similară deosebirii dintre termenii *simplu* (simplitate) și *simplism*.

SCHEMĂ (gr. *schema* „formă", „figură"), reprezentare grafică, prin figuri convenționale sau simboluri, a structurii sau mecanismului de funcționare a unor sisteme complexe ale unor fenomene sau procese naturale, sociale, economice, logice, tehnice, tehnologice, organizaționale. Folosite în procesul *modelării*, **s.** conferă modelelor un grad sporit de *inteligibilitate*, mijlocindu-le posibilitatea de a fi reprezentate intuitiv. De exemplu, **s.** modelelor elaborate de Bohr și Rutherford cu privire la *structura* atomului reprezintă, sub forma unei sfere centrale, nucleul atomului și, sub forma unor cercuri concentrice suprapuse, situate în planuri diferite, învelișurile electronice ale acestuia. Metoda schematizării mijlocește astfel realizarea unei sinteze între metoda abstractizării și metoda intuiției în procesul cunoașterii; ea simplifică, în plan ideal, structura sistemului obiectiv pe care-l reproduce abstrăgîndu-i relațiile esențiale și, totodată, reprezintă intuitiv, vizualizează dispoziția funcțională a acestora. Termenul de „vizualizare" nu trebuie luat *ad litteram*, ci doar în sensul mijlocirii procesului de înțelegere, deoarece, schematizînd, modelul nu reproduce întocmai forma obiectului, ci doar reprezintă, prin figuri convenționale și simboluri (cu precădere geometrice, dar și matematice), atît elementele componente și corelațiile acestora în sistem, cît și dispozițiile funcționale ale *sistemului*. Cel mai adesea, **s.** nu au deci un corespondent analogic sau geometric în structura fizică a obiectului (de ex., **s.** moleculei de benzen, **s.** electrică a unui transformator, **s.** tehnologică a unui proces de fabricație, **s.** unui sistem cu *conexiune inversă*, **s.** de organizare a unei întreprinderi, **s.** modului de producție), analogia dintre obiect și modelul-schemă fiind doar de ordin funcțional.

SCHILLER, Ferdinand Canning Scott (1864—1937), filozof englez, inițiator al unei variante a *pragmatismului*, denumită de el *„umanism"*. După **S.**, lumea constă în experiența subiectului și este o realitate nedeterminată, amorfă, care se mulează potrivit voinței acestuia. *Op.pr.*: „Umanismul" (ed. a II-a, 1903), „Studii despre umanism" (1907), „Platon sau Protagora?" (1908), „Logica pentru uzul comun" (1929).

SCHILLER, Friedrich von (1759—1805), poet, dramaturg, estetician și istoric german, unul dintre făuritorii literaturii germane moderne, reprezentant ilustru al gîndirii umaniste și luministe. În dramele sale, **S.** a criticat tirania și prejudecățile feudale și a promovat virtuțile spiritului republican, crezînd însă, ca și alți luminiști, că orînduirea feudală poate fi desfiin-

Scanned with OKEN Scanner

ţată numai prin puterea raţiunii şi a instrucţiunii. Deşi influenţat de Kant, **S.** a căutat să depăşească într-un spirit dialectic *rigorismul* etic şi latura formalistă a esteticii acestuia. Intuind contradicţiile *civilizaţiei* moderne (de ex. efectele mutilante ale *diviziunii sociale a muncii)*, **S.** a crezut că arta, „educaţia estetică a omenirii" ar fi în stare să rezolve aceste contradicţii, asigurînd dezvoltarea armonioasă a *personalităţii* umane. *Op pr.* (în estetică): „Scrisori despre educaţia estetică a omului" (1795), „Despre poezia naivă şi sentimentală" (1796).

SCHIMBARE, modificare sau variaţie a calităţii obiectelor şi fenomenelor, trecere a acestora de la o stare la alta. **S.** este modul cel mai general de manifestare a mişcării, a dinamismului. Teoria dialectică materialistă consideră că **s.** se prezintă sub două forme fundamentale: 1) cantitativă şi 2) calitativă. **S.** *cantitativă* se constituie din modificări ale unor dimensiuni ale obiectelor şi fenomenelor exprimate prin număr, ritm, intensitate a manifestării lor în cadrul aceleiaşi calităţi; **s.** *calitativă* semnifică trecerea de la o *calitate* la alta, conţinutul ei fiind desemnat prin conceptul de *salt.* Cele două tipuri de schimbări se află într-o strînsă unitate: **s.** cantitative duc, în cele din urmă, la schimbări calitative, iar acestea, la rîndul lor, stimulează noi ritmuri sau intensităţi cantitative. V. şi *mişcare; trecere de la schimbări cantitative la schimbări calitative; dezvoltare; cantitate.*

SCHLEGEL, August Wilhelm (1767—1845), lingvist, critic literar şi estetician, promotor şi teoretician, alături de fratele său Friedrich Schlegel, al *romantismului* german, îndeosebi prin revista „Athäneum" (1798 — 1800). Prin analiza dramaturgiei şi a literaturii diferitelor popoare (a tradus din engleză, spaniolă, portugheză, italiană), **S.** este unul dintre întemeietorii comparativismului în teoria şi istoriografia literaturii. El a subliniat rolul precumpănitor al elementelor afective în creaţia literară, îndeosebi în dramă, elemente care ataşează literatura de spiritul naţional şi de epocă. Pe acest fond, **S.** a dezvoltat ideea egalei îndreptăţiri a tuturor formelor artistice şi spiritul *istorismului* în aprecierea creaţiei artistice. Din punct de vedere filozofic, **S.** a fost adeptul idealismului subiectiv acţionalist al lui Fichte, a cultivat metoda *intuiţiei* artistice, elaborată de Schelling, ideea romantică a unităţii modalităţilor de expresie (poezie, muzică, pictură etc.), precum şi aceea a fuziunii domeniilor creaţiei valorice, îndeosebi a poeziei şi filozofiei, ca o reacţie faţă de curentul autonomizării valorilor. *Op.pr.*: „Prelegeri despre literatura beletristică şi artă" (1801—1804), „Despre arta şi literatura dramatică" (1808), „Teatrul spaniol" (1803—1809).

SCHLEGEL, Friedrich Karl Wilhelm von (1772—1829), poet, lingvist, critic şi istoric literar, estetician şi filozof, teoretician, alături de A.W. Schlegel, al *romantismului* german. **S.** a fost, de fapt, însuşi *spiritus rector* al romantismului, exprimînd în modul cel mai exemplar semnificaţiile acestei mişcări, valoarea şi limitele ei, legate de cultul antichităţii şi al *frumosului,* al *geniului* şi al *individualismului.* Prin studiile sale de lingvistică, prin introducerea noţiunii de „formă" în acest domeniu, precum şi prin definirea *limbajului* ca totalitate organică, **S.** a deschis noi căi cercetării. **S.** a fundamentat filozofic estetica romantică, predilecţia pentru interioritate, afectivitate şi viaţă, ca o reacţie faţă de mărginirea filozofiei *luminilor,* propunînd chiar o formulă a unei *„filozofii a vieţii"*, în care „viaţa" să fie înţeleasă în special ca *trăire* în *creaţia* artistică. Pe urmele lui Schelling, **S.** dezvoltă ideea rolului demiurgic al artei, ca expresie a „geniului universal", libertatea nelimitată a acestuia asemănîndu-se aspiraţiei faustice, iar din punct de vedere filozofic, fiind concepută în spiritul idealismului fichtean. **S.** cultivă *intuiţia* artistică şi

Scanned with OKEN Scanner

metoda *ironiei romantice*, iar prin studiul *religiei* și *mitului* pune în evidență unele elemente ale unității formelor culturii, precum și ideea valorii de cunoaștere și poetice a mitului. *Op.pr.*: „Asupra limitelor frumosului" (1795), „Despre studiul poeziei grecești" (1796), „Fragmente din Athäneum" (1798—1800), „Lucinde" (1799), „Filozofia vieții" (1828), „Prelegeri de filozofia istoriei" (1829), „Filozofia limbii și a cuvîntului" (postum, 1830).

SCHLEIERMACHER, Friederich Ernst Daniel (1768—1834), teolog și filozof german, principalul reprezentant al *romantismului* religios. Adversar al filozofiei *luminilor* și totodată al lui Fichte și Hegel, **S.** cultivă preferința romantică pentru afectivitate în scopul fundamentării teologiei protestante. **S.** consideră că religia se deosebește și de morală și de știință întrucît se bazează pe sentimentul dependenței omului de universul infinit și pe atașamentul față de *divinitate*. Sub influența lui Spinoza și a lui Fichte, **S.** argumentează că, deși depindem de infinit, *personalitatea* noastră are totuși o mare importanță; religia este sentimentul absolutei noastre dependențe, dar tot noi numim „Dumnezeu" existența de care depindem. **S.** ajunge la o religie fără un Dumnezeu personal și dezvoltă analiza vieții religioase și critica istorică într-o direcție care i-a pregătit pe David Strauss și Ernst Renan, dar care a anticipat și *hermeneutica* lui Dilthey ca metodă valabilă în „științele spiritului". Respingînd *credința* ca dogmă istorică și înțelegînd-o ca sentiment pur, **S.** a avut un rol important în afirmarea romantismului. Ca filozof al religiei, **S.** a fost influențat și de Platon, pe care l-a tradus și comentat, și de „filozofia identității" a lui Schelling. **S.** a dezvoltat o teorie a cunoașterii, înțeleasă ca „doctrină artistică a gîndirii", opunîndu-se dialecticii raționaliste hegeliene. Analizînd fenomenul etic, **S.** a elaborat și o etică proprie, ca „teorie filozofică a moravurilor". Prin analiza raporturilor dintre filozofie, morală, religie, **S.** a ridicat unele probleme ale unității formelor culturii, mai mult pe linia aspirației romantice spre fuziunea acestora pe fondul comun al afectivității, denotînd ancorarea sa într-un idealism eclectic, religios și totodată filozofic. *Op.pr.:* „Cuvîntări asupra religiei" (1799), „Monologuri" (1800), „Principiile unei critici a doctrinei anterioare a moravurilor" (1803), „Schiță a unui sistem al doctrinei moravurilor" (postum, 1835), „Dialectica" (postum, 1839), „Compendiu de etică filozofică" (postum, 1841).

SCHLICK, Moritz (1882—1936), fizician și filozof austriac, unul dintre reprezentanții de seamă ai *pozitivismului logic*, precursor al *Cercului vienez*, al *neopozitivismului*. Ca fizician, **S.** s-a ocupat cu optica teoretică și cu interpretarea teoriei *relativității*. Sub influența ideilor lui Planck, **S.** a asimilat o mare experiență științifică, pe care a folosit-o în predarea filozofiei „științelor inductive" la Universitatea din Viena. Domeniul principal al preocupărilor lui **S.** l-a constituit teoria cunoașterii și logica. Continuîndu-l pe Wittgenstein, **S.** a dezvoltat sistematic teoria despre natura analitică a enunțurilor logico-matematice, iar pentru enunțurile despre „fapte" a formulat principiul *verificării*. În polemica cu R. Carnap și O. Neurath, **S.** a respins *convenționalismul* susținînd teza enunțurilor „protocolare", considerate ca „verificate" în raport cu fragmentul de experiență la care se referă. În teoria adevărului, **S.** se afirmă ca un idealist pozitivist, reducînd cunoașterea la analiza *limbajului* și a noțiunilor științei, independent de reflectarea realității obiective. Filozofia însăși, după **S.,** se reduce la clarificarea enunțurilor care se află în știință, ceea ce antrenează negarea filozofiei ca generalizare teoretică și concepție despre lume. Conform *empirismului* său „pur", **S.** respinge valorile „absolute", valorile etice și estetice în speță, susținînd un

Scanned with OKEN Scanner

punct de vedere eudemonist (în etică) şi pozitivist (în estetică). *Op. pr.:* „Spaţiul şi timpul în fizica contemporană" (1917), „Teoria generală a cunoaşterii" (1918), „Probleme ale eticii" (1930), „Enunţurile ştiinţifice şi realitatea lumii externe" (1934), „Natură şi cultură" (postum, 1952).

SCHOPENHAUER, Arthur (1788 — 1860), filozof german. În opera sa principală, „Lumea ca voinţă şi reprezentare" (2 vol., 1819—1842), a formulat o concepţie idealistă-voluntaristă, unind în mod eclectic teze ale *idealismului subiectiv* (în special teza „lumea este reprezentarea mea", care implică considerarea realităţii, în spiritul *budismului*, ca o aparenţă, o *iluzie)* cu teze ale *idealismului obiectiv.* Forţele naturii întruchipează, după **S.,** obiectivări particulare ale unei *voinţe* oarbe, care evoluează de la formele elementare spontane la cele conştiente. Viaţa omenească, presupunînd un efort necontenit de afirmare şi de conservare individuală, urmat mereu de deziluzie, devine o permanentă sursă de suferinţe, de sub a căror tiranie omul se poate sustrage temporar cu ajutorul contemplaţiei estetice, îndeosebi cu ajutorul muzicii, echivalentă cu ridicarea în lumea platoniciană a ideilor. El nu reuşeşte însă să se elibereze definitiv decît prin *nirvana* (înăbuşirea voinţei de a trăi şi, implicit, stingerea suferinţei). *Pesimismul* lui **S.** exprimă, într-o formă individualistă, evazionistă, reacţia faţă de realitatea germană a timpului, dominată de o morală filistină şi faţă de iluziile de libertate întreţinute de burghezia înclinată la compromisul cu aristocraţia. *Estetismul* lui **S.** a stimulat estetica şi arta formalistă ulterioară, iar pesimismul său a constituit un izvor al concepţiilor iraţionaliste. Este considerat şi un precursor al *existenţialismului.* Ideile lui **S.** şi-au exercitat influenţa şi asupra filozofiei şi literaturii române din a doua jumătate a secolului trecut, mai ales prin intermediul unor reprezentanţi ai „Junimii". *Alte op.:* „Despre rădăcina împătrită a principiului raţiunii suficiente" (1813), „Cele două probleme de bază ale eticii" (1841), „Parerga şi Paralipomena" (2 vol., 1851).

SCIENTICĂ, v. **ŞTIINŢA DESPRE ŞTIINŢĂ.**

SCIENTISM (lat. *scientia* „ştiinţă") **1.** Doctrină pozitivistă iniţiată în sec. 19 (Le Dantec, H. Taine), care consideră că *ştiinţa,* concepută ca ansamblu de cunoştinţe „pozitive", exacte, eliberate de orice implicaţii „metafizice" (filozofice), poate rezolva toate problemele şi este singurul cîmp legitim de aplicare a inteligenţei omeneşti. În ultima vreme, acest tip de **s.** s-a manifestat în special sub forma opoziţiei dintre „ştiinţă" şi „*ideologie*", a tendinţei de a separa radical problemele „umane" *(valori, scopuri, idealuri* omeneşti) de domeniul ştiinţei, care ar trebui să stabilească numai faptele şi legile lor; în acest sens, **s.** este opus uneori *umanismului.* Într-un sens mai larg şi mai puţin riguros, prin **s.** se înţelege fetişizarea ştiinţei, absolutizarea puterii sau a rolului ştiinţei (în viaţa socială). V. şi *antropologism.* **2.** (În sec. 20, uneori) Poziţie teoretică avansată a unor savanţi cu vederi realiste, dialectice, dar care nu au ajuns la un materialism consecvent (de ex. neoraţionaliştii de tipul lui F. Gonseth).

SCIENTOLOGIE, v. **ŞTIINŢA DESPRE ŞTIINŢĂ.**

SCLAVAGISM, orînduire socială în care baza relaţiilor de producţie o constituie proprietatea privată a stăpînului de sclavi asupra mijloacelor de producţie şi asupra producătorilor, adică a sclavilor. **S.** este prima formaţiune socială împărţită în clase antagoniste, întemeiată pe exploatarea omului de către om, care a luat locul orînduirii *comunei primitive.* În afară de cele două clase fundamentale: proprietarii de sclavi (latifundiari, proprietari de ateliere, armatori) şi sclavii, de-a lungul întregii perioade sclava-

Scanned with OKEN Scanner

giste există micii producători liberi, al căror rol a fost mai important, în special în primele faze ale **s.** (de ex. în perioada clasică a civilizaţiei greceşti — sec. 5 î.e.n.), dar care se ruinează tot mai mult pe măsura extinderii muncii cu sclavi, transformîndu-se în „proletariatul" (de fapt lumpenproletariatul) antic. **S.** a cunoscut forma sa clasică de dezvoltare în lumea greacă şi pe teritoriul Imperiului roman. Particularităţile procesului de constituire, formele de exploatare sclavagistă, formele de organizare statală şi politică s-au deosebit în funcţie de epoca istorică şi de situaţia geografică. Exploatarea sclavilor se baza pe constrîngerea extraeconomică. Întregul produs al muncii sclavilor era însuşit de proprietarul de sclavi, sclavul primind de la acesta numai o cantitate minimă de mijloace de subzistenţă, necesară menţinerii capacităţii sale de muncă. **S.** a prefăcut munca fizică într-o activitate totalmente înrobitoare, permiţînd numai oamenilor liberi să se ocupe cu activitatea politică şi culturală. În felul acesta, **s.** a creat *opoziţia dintre munca fizică şi munca intelectuală*, dar a permis, totodată, şi un mare progres al culturii materiale şi spirituale, al artei, ştiinţei, filozofiei. În **s.** are loc procesul amplu de autonomizare a formelor culturii, de specializare şi înaltă profesionalizare a artelor, meşteşugurilor, arhitecturii etc. Valorile teoretice capătă un rol preponderent. În **s.** au apărut marile civilizaţii antice, europene: civilizaţia greacă şi cea romană. Cu timpul, dezvoltarea forţelor de producţie a fost tot mai mult frînată de caracterul relaţiilor de producţie, în primul rînd de lipsa de interes a sclavului faţă de rezultatul muncii sale, ceea ce a împiedicat creşterea productivităţii muncii şi a dus în cele din urmă la *criza* sistemului sclavagist ca atare care s-a făcut simţită şi în arta, filozofia, în cultura antichităţii în general. Contradicţiile antagoniste ale modului de producţie sclavagist, răscoalele sclavilor au subminat orînduirea sclavagistă, care, expusă, totodată, atacurilor popoarelor migratoare şi luptei popoarelor subjugate, s-a destrămat, cedînd treptat locul unei noi orînduiri, feudalismul.

SCOLASTICĂ (gr. *skhole* „şcoală"), învăţămîntul şi filozofia predate în şcolile din ţările Europei medievale, dominată de *catolicism*. Se disting trei etape ale **s.**: timpurie (sec. 9—12), culminantă (sec. 13) şi tîrzie (începînd cu sec. 14). În faza timpurie s-a manifestat puternic în **s.** influenţa filozofiei platonice, uneori a celei neoplatonice. Odată cu sec. 13, mai ales odată cu Albertus Magnus şi cu elevul său Toma d'Aquino, **s.** face apel la gîndirea aristotelică, adaptată cerinţelor dogmaticii oficiale catolice. Scopul urmărit de **s.** în genere a fost utilizarea filozofiei în vederea motivării, apărării şi sistematizării pretins raţionale a dogmelor religioase. Filozofia devenea astfel o „slujnică a teologiei" *(ancilla theologiae)*. **S.** se distinge, mai ales, prin: *dogmatism*, adică folosirea speculaţiei logice în vederea motivării dogmelor cuprinse în evanghelii şi în literatura *patristică*, prezentate drept „adevărate", datorită caracterului lor „revelat"; dispreţul faţă de experienţă şi natură, considerate a fi străine de „spirit"; tiranizarea ştiinţei naturii, căreia i se cerea să se plece în faţa *credinţei* şi să confirme prejudecăţile tradiţionale despre univers, îndeosebi a celor biblice. **S.** n-a avut însă un caracter unitar. Unele tendinţe ale **s.** s-au îndepărtat de cele dominante, ca de pildă: *nominalismul* (de ex., Roscelin de Compiègne, W. Occam) care s-a opus *realismului* (Anselm de Canterbury, mai apoi Toma d'Aquino), doctrina **s.** dominantă; în cadrul tendinţelor nominaliste se înscrie şi poziţia lui Bérenger de Tours, care a

Scanned with OKEN Scanner

unit nominalismul cu un anumit raționalism. Unii logicieni scolastici, îndeosebi cei de tradiție aristotelică, au adus contribuții remarcabile la dezvoltarea logicii formale.

SCOP, proiecție în viitor a năzuințelor și aspirațiilor oamenilor, în funcție de interesele lor materiale și spirituale; anticipare ideală a efectelor materiale pe care le scontează omul în acțiunea sa transformatoare. **S.** se manifestă ca intenționalitate, ca act de voință, deliberare conștientă, ca strategie acțională a subiectului care urmărește totdeauna o idee-țel, indiferent dacă aceasta poate fi atinsă sau ratată. Contrar oricăror interpretări finalist-teleologice sau teologice care extrapolează **s.** asupra *determinismului* întregului univers, materialismul dialectic consideră **s.** ca un atribut specific al determinismului uman. Nu există **s.** în natură, ci numai în viața socială. De asemenea, nu există **s.** obiectiv, ci numai subiectiv; mai precis, **s.** sînt determinate obiectiv, au o motivație nomologică (cognitiv-informațională), axiologică și psihologică, în funcție de interesele (obiective) ale oamenilor, dar se manifestă subiectiv, în planul activității lor conștiente, ca *ideal* de acțiune. Conceptul de **s.** este diferit nu numai de cel aristotelic de „**s.** suprem" sau de „**s.** inițial", cu care operează finalismul, ci și de cel de *finalitate*. El exprimă doar o formă particulară a acesteia, în care, în determinarea obiectivă a fenomenelor sociale, se împletesc *necesitatea* și *libertatea* (de alegere subiectivă), *legitatea* (obiectivă) și *acțiunea* (conștientă). **S.** este, totodată, subordonat *cauzalității*. Pe de o parte, numai omul poate acționa deliberat și poate manifesta intenții, dorințe, se poate conduce după norme stabilite de comun acord cu alți oameni iar, pe de altă parte, posibilitatea **s.** nu înseamnă „liber arbitru", „libertate (deplină) de alegere", anarhism, ci rezultă dintr-o cunoaștere a *cauzalității*, *necesității* și *legității*. În împrejurările în care, în activitatea lor practică, oamenii nu respectă desfășurarea cauzală și necesară a fenomenelor (din nesocotirea sau din necunoașterea acestor raporturi de determinare obiectivă), **s.** nu pot fi atinse, iar libertatea lor își pierde sensul. Intervenind în determinarea *comportamentului* oamenilor, **s.** nu afectează, așadar, determinismul social obiectiv ci, dimpotrivă, se manifestă ca o componentă a acestuia, în raporturi în care parametrii cauzali obiectivi interacționează cu cei subiectivi. În aceeași ordine de idei, **s.** nu este numai corelat cu cauzalitatea obiectivă ci este o ipostază însăși a raporturilor cauzale. Cu particularitatea că ceea ce prezumtiv se socotește și se dorește a fi efect al acțiunii intervine motivațional (în calitate de cauză) în producerea actelor care-l vor obiectiva. Valoarea cauzală a **s.** constă în faptul că ele mijlocesc eficiența activităților umane, orientează acțiunea (sînt o călăuză a procesului acțional), au o funcție reglatoare și sînt un factor de corijare și control al actelor umane în raport cu varietatea și multitudinea de situații care intervin perturbator în desfășurarea acțiunii. Determinismul teleologic se dovedește a fi deci, în cele din urmă, o varietate a determinismului cauzal.

SCOTUS ERIUGENA, Joan (810—c. 877), filozof și teolog medieval, originar din Scoția sau Irlanda. Readuce în actualitate *neoplatonismul*, dînd în lucrarea „Despre diviziunea naturii" o explicație a lumii apropiată de *panteismul* neoplatonician. Se opune ideii dublei predestinări, a lui Augustin, arătînd că *răul* și *binele* depind de conștiința și voința omului și se manifestă în timpul acțiunii umane. Deși admite și el *predestinarea*, o asimilează întrucîtva cu necesitatea universală.

SCOȚIANĂ *(școala* **s.***)*, școală filozofică engleză din sec. 18, întemeiată de Th. Reid (1710—1796). Alți reprezentanți: James Beattie (1735—1803) și James Oswald (1715—1769). Pre-

Scanned with OKEN Scanner

zentîndu-se ca o filozofie a *„simţului comun“*, a *„bunului-simţ“*, *şcoala* **s.** a căutat să se opună atît idealismului şi *scepticismului* (Berkeley, Hume), cît şi materialismului. Adepţii tîrzii ai şcolii (Dugald Steward, Thomas Brown), adepţi şi ai *asociaţionismului*, au adus contribuţii pozitive în domeniul psihologiei, susţinînd necesitatea întemeierii acestei ştiinţe pe observarea empirică a fenomenelor psihice.

SECULARIZARE (lat. *saeculum* „veac“, „epocă“, „fel de viaţă“; în lat. medievală *saecularis* „lumesc“, „laic“), ieşire din proprietatea sau competenţa bisericii a unor bunuri, a unor domenii de activitate sau a unor valori culturale (de ex., **s.** averilor mănăstireşti, **s.** învăţămîntului, **s.** culturii etc.). Ca noţiune teoretică, **s.** indică procesul istoric, început în Europa încă în perioada tîrzie a evului mediu, prin care se restrîng continuu influenţa şi autoritatea socială şi spirituală a religiei şi a instituţiilor religioase. Spre deosebire de epocile anterioare, în zilele noastre procesul de **s.** a vieţii social-culturale are un caracter generalizat, fiind strîns şi multilateral legat de criza ideologiei religioase şi în general a fenomenului social-religios. Fenomenul de **s.** a spiritualităţii contemporane este recunoscut şi admis şi de către reprezentanţii teologiei doar că aceştia îi dau explicaţii cu caracter fideist.

SELLARS, Roy Wood (1880—1973), filozof american, reprezentant de seamă al *realismului critic*. **S.** a optat încă de timpuriu pentru „naturalismul evoluţionist“, criticînd idealismul şi formulînd o concepţie, mai ales despre cunoaştere, în genere materialistă: obiectul fizic este independent de cunoaştere; aceasta din urmă trebuie „să corespundă“ cu lucrul, „să-l arate“, chiar să-l simbolizeze, fără a fi însă o reflectare a lui. **S.** se mărginea astfel la un punct de vedere naturalist, apropiat de materialism, dar cu unele rezerve faţă de teoria materialistă a reflectării. În anii de după cel de-al doilea război mondial, **S.** şi-a exprimat deschis acordul cu materialismul, deşi încă în formula vagă a „umanismului naturalist“. s-a desprins hotărît de principiile realismului „critic“, publicînd articole semnificative în acest sens chiar în unele reviste din ţări socialiste. *Op. pr.:* „Realismul critic“ (1916), „Naturalismul evoluţionist“ (1922), „Principiile şi problemele filozofiei“ (1926), „Filozofia realismului fizic“ (1932), „Filozofia viitorului. Problema unui materialism modern“ (1949, împreună cu fenomenologul Marvin Farber).

SEMANTICA GENERALĂ (în engl. *general semantics*), curent teoretic întemeiat în S.U.A. în deceniul 3 al sec. 20 de A. H. Korzybski. Spre deosebire de *semantica* dezvoltată în cadrul logicii simbolice (Frege, Tarski, Carnap), cu care nu trebuie confundată, **s. g.** cercetează îndeosebi limbile „naturale“, istoriceşte constituite, şi anume dintr-un punct de vedere mai ales sociologic şi pragmatic (influenţa limbii asupra *comportamentului* uman, relaţia semn-acţiune). **S. g.** a abordat o problematică de un autentic interes privind rolul *semnelor* şi *simbolurilor* în viaţa socială, necesitatea cercetării critice a raportului dintre *limbă* şi *realitate*, „patologia semnului“, adică tulburările şi neajunsurile care survin în viaţa socială şi individuală ca urmare a neadecvării limbii la realitate, a nedeterminării şi *polisemiei* expresiilor limbii, relaţia gîndire-limbaj-comportament etc. Întemeietorul **s. g.,** Korzybski, ca şi popularizatorul concepţiilor sale, Stuart Chase, au ajuns însă să considere că toate bolile organice şi racilele sociale sînt „semantogene“, izvorîte din utilizarea greşită a semnelor lingvistice, concepînd **s. g.,** ca o tehnică psihoterapeutică universală (de aici şi denumirea operei principale a lui Korzybski „Ştiinţă şi sănătate“). Aceste exage-

Scanned with OKEN Scanner

rări nu sînt împărtăşite fără rezerve de adepţii cei mai de seamă ai şcolii lui Korzybski (S. I. Hayakawa, A. Rapaport, I. J. Lee), care au dezvoltat în special problematica ştiinţifică cuprinsă în opera acestuia.

SEMANTICĂ (gr. *semantikos*, de la *sema* „semn"), disciplină dezvoltată în cadrul *logicii simbolice* (matematice), constituind teoria interpretării unui anumit sistem formalizat prin alt sistem, de asemenea formalizat, **S.** se împarte în: a) *teoria desemnării*, care studiază raportul dintre expresiile lingvistice şi semnificaţiile lor; b) *teoria adevărului*, care se ocupă cu problema adevărului în limbajele formalizate; c) *teoria deducţiei logice*. Sistemul formalizat al **s.** cuprinde: 1) *tabela de semne*, care enunţă toate semnele utilizate în sistemul respectiv; 2) *regulile de formare*, prin care se defineşte noţiunea de propoziţie (expresie) a sistemului, construită din şi numai din semnele sistemului; 3) *regulile de desemnare extensionale şi intensionale*, care definesc semnificaţia semnelor şi sensul propoziţiilor; 4) *regulile de adevăr*, care stabilesc în ce condiţii este adevărată o propoziţie a sistemului. Sub acest raport, sistemele semantice pot fi concepute ca teorie a *modelelor*. **S.** se poate constitui şi ca studiu general, neformalizat, al interpretării oricărui sistem, fie el intuitiv, experimental sau de alt tip. Sub acest raport, ea este corelată cu *metateoria*. În sens restrîns, ca studiu al corespondenţei dintre *semne* şi ceea ce desemnează ele, **s.** este o parte a *semioticii*. Dezvoltarea **s.** a îndreptat cercetările de logică matematică spre probleme filozofice ridicate de *formalizare*, cum ar fi: problema *universaliilor*, natura judecăţii şi raţionamentului, problema adevărului, a căror interpretare a primit însă, în cadrul *neopozitivismului*, o rezolvare idealist-subiectivă (de ex., nominalismul semantic de nuanţă pozitivistă, care contestă caracterul obiectiv al cunoaşterii la nivelul treptei raţionale). Întemeiată de G. Frege, **s.** a fost ulterior dezvoltată de savanţi de diferite orientări filozofice, ca: St. Lesniewski, T. Kotarbinski, A. Tarski, R. Carnap, W. Quine, J. Kemény, E. W. Beth, J. Hintikka ş. a.

SEMIOTICĂ (gr. *semeiotike*, de la *semeion* „semn") **1.** (În sens larg) Direcţie de cercetare multidisciplinară, promovată de Charles Sanders Peirce, F. de Saussure, E. Cassirer, Roman Jakobson, Thomas A. Sebeok, J. M. Lotman etc., care îşi propune: a) să integreze tot ceea ce, în disciplinele existente (de la logică, lingvistică, folcloristică, antropologie, muzicologie, psihanaliză etc. la fizică, chimie, medicină, matematică) vizează *semnul*; b) să semnaleze tot ceea ce, în urma acestei integrări, rămîne nespus despre semn; c) să elaboreze cadrele în care aceste lacune să poată fi completate. Ea abordează probleme cum ar fi: producerea, utilizarea, denaturarea sau abolirea semnelor, tipologia semnelor, sistemele de semne, posibilităţile de trecere (transpunere, traducere etc.) de la un sistem de semne la altul, modalităţile de combinare într-o manifestare sincretică a unor semne ţinînd de sisteme diferite etc. Semioticianul are în vedere ca producători şi receptori de semne, alături de oameni, animale, maşini automate, substanţe etc.; ia în considerare deopotrivă canalul vizual, auditiv, olfactic, tactil etc., prin intermediul căruia se realizează contactul dintre producător şi receptor; acceptă ca obiect de studiu atît semnele integrate într-un sistem închegat (semnele logicii, semnele unei limbi naturale) cît şi pe cele despre care nu se poate afirma aceasta (semnele unei culturi, semnele gestuale etc.), atît semnele voluntare cît şi semnele involuntare. **2.** (în *logica simbolică*) Ramură care se ocupă cu studiul general al *semnelor*. A fost iniţiată de filozoful american Ch. W. Morris prin lucrarea „Fundamentele teoriei semnelor" (1938). **S.** are trei părţi principale ce corespund celor trei dimensiuni ale semnelor: 1) *se-*

Scanned with OKEN Scanner

mantica, care priveşte raportul semnelor cu obiectele desemnate; 2) *sintactica*, cercetarea construcţiilor formale, adică a modului în care semnele se leagă între ele; 3) *pragmatica*, studiul modului în care omul înţelege şi foloseşte semnele. S. studiază tipologia semnelor, conceptele de *sens* şi *semnificaţie*, sens eidetic şi sens operaţional, proces comunicativ, *cod*, *algoritm*, traducere etc. Procedeele semiotice (formalizarea, modelarea, simbolizarea etc.) sînt amplu utilizate şi în matematică, logică, lingvistică, cibernetică. Cercetările de s. au influenţat puternic dezvoltarea semanticii logice. În cadrul *pozitivismului logic* contemporan, rezultatele acestor cercetări au primit o interpretare idealist-subiectivă.

SEMN, obiect, eveniment sau acţiune care indică un fenomen material, o stare afectivă, o stare volitivă sau un proces de ordin intelectual. Astfel se disting: s. *materiale* (de ex., fumul ca s. al focului), s. *naturale* (de ex., rîsul, plînsul, gesturile care exprimă o stare afectivă sau volitivă), s. *instituite prin convenţie socială* (de ex., *simbolurile* elementelor componente ale unei expresii logice sau ale expresiei însăşi). În această ultimă accepţie, s. se constituie într-un *limbaj* formalizat în cadrul căruia s. apare ca un nume a ceva. Obiectul pe care s. îl numeşte este *denotatul* s., iar conceptul denotatului, care este în acelaşi timp şi înţelesul s., poartă numele de *sens*. Studiul s. a dat naştere unei noi discipline logice, numită *semiotică*, care în partea sa denumită *sintaxă* studiază raporturile dintre s., în cea denumită *semantică* studiază raportul dintre s. şi obiectele desemnate, iar în partea denumită pragmatică, studiază modul în care omul înţelege şi foloseşte s. S. este o verigă între *obiectul* şi *subiectul* cunoaşterii. Înţelegerea s. ca fiind primordial în mod absolut faţă de *semnificaţie* şi, în consecinţă, faţă de obiectul semnificat au drept rezultat un *nominalism* extrem şi un *empirism subiectivist* de tip lingvistic. Tendinţa aceasta, iniţiată de L. Wittgenstein, este proprie unora dintre reprezentanţii *neopozitivismului* contemporan.

SEMNAL, eveniment (energetic) cu valoare informaţională, de atragere a atenţiei, de prevenire, de transmitere a unei *comunicări* etc. Pentru adaptarea reacţiilor la mediu, animalele au dezvoltat sistemul nervos ca un dispozitiv tot mai complex de prelucrare a *informaţiilor*. Într-un mediu variabil, pentru această adaptare s-a dezvoltat şi principiul legăturilor temporare (reflexe condiţionate) pe care I. P. Pavlov l-a denumit „primul sistem de semnalizare“: o cauză ocazională din mediu poate declanşa un răspuns propriu excitantului cu care acesta a fost asociat de mai multe ori. La om apare „al doilea sistem de semnalizare“, reacţia la „semnalele semnalelor“ care sînt *cuvintele*. Caracterul arbitrar (convenţional) al unor s., în lumea umană, le conferă atributul de *semne*. Pentru a interpreta fiziologic efectele estetice, G. Lukács a postulat existenţa unui „sistem de semnalizare 1 prim“, operînd în anumite procese de evocare.

SEMNALIZARE, noţiune introdusă în neurofiziologie de I. P. Pavlov pentru a desemna activitatea emisferelor cerebrale, prin care diferite însuşiri ale mediului, asociindu-se cu stimulii ce declanşează anumite reacţii înnăscute (reflexe necondiţionate), pot deveni *semnale* ale acestor stimuli, declanşînd reacţiile corespunzătoare. S. asigură, la animalele superioare şi la om, o adaptare superioară la condiţiile în continuă transformare ale lumii înconjurătoare. I. P. Pavlov a emis ipoteza existenţei la om a două sisteme de s. ale emisferelor cerebrale. *Primul sistem de* s., existent atît la animale, cît şi la om, reprezintă activitatea de s. a emisferelor cerebrale care se desfăşoară în legătură cu stimulii condiţionali direcţi, cu însuşirile optice, acustice, olfactive etc. ale obiectelor şi fenome-

Scanned with OKEN Scanner

nelor din realitate. *Al doilea sistem de s.*, propriu numai oamenilor, reprezintă activitatea de **s.** a emisferelor cerebrale care se desfăşoară în legătură cu stimulii verbali, cu vocabularul şi cu structura gramaticală a limbii. Conform acestei ipoteze a lui Pavlov, contestată de alţi cercetători, *cuvintele* reprezintă semnale ale semnalelor directe, stimuli condiţionali sintetici, care acţionează atît prin însuşirile lor senzoriale — fonetice (cînd sînt auzite), optice (cînd sînt scrise), chinestezice (cînd sînt pronunţate) — cît şi prin conţinutul lor semantic.

SEMNIFICAT, v. **DENOTAT.**

SEMNIFICAT-SEMNIFICANT, noţiuni corelative introduse în lingvistică de F. de Saussure, extinse apoi în orice analiză semantică a unui *limbaj*, constituind cei doi termeni ai relaţiei reprezentate de *semn*. În concepţia structuralistă, *semnificatul* (denumit şi *denotat*) este reprezentarea în conştiinţă a lucrului, a fenomenului identificat uneori cu *conţinutul* şi neputînd fi definit decît înlăuntrul procesului de semnificare. *Semnificantul* este cel ce poartă sensul într-o formă constituită şi are o structură determinată. Relaţiile dintre semnificat şi semnificant, după R. Barthes, în diferitele lor ipostaze, determină natura semnului: *semnal*, indice ,*icon*, *simbol*. După modelul lingvisticii, se consideră că pot fi socotite ca sisteme semnificante cele de rudenie, moda, poezia etc. Noţiunile de **s.-s.** sînt frecvent folosite în teoria literaturii, poetică, sociologie, antropologie etc. Rolul analizei semantice este de a decodifica semnificantul pentru a ajunge la semnificat şi a descoperi *sensul*, refăcînd drumul invers al procesului semnificant care a dat naştere semnului. Între semnificat şi semnificant există întotdeauna o oarecare „distanţă", o „tensiune" determinată de caracterul subiectiv şi procesual al reflectării şi a cărei creştere nu trebuie să ducă la un dinamism arbitrar al semnelor, cum se întîmplă mai ales în unele structuri ale artei moderne.

SEMNIFICAŢIE, funcţie a *semnelor* de a reprezenta ceva independent de ele. Acelaşi semn sau complex de semne poate avea diferite **s.,** în funcţie de accepţia care i se dă în diverse sisteme, dar nu poate exista lipsit de orice **s.** (de ex., semnul A poate însemna fie prima literă a alfabetului, fie vocala respectivă, fie o judecată universal-afirmativă etc.). Studiul **s.** constituie obiectul *semanticii*. Sin. *denotaţie*. V. şi *semn*.

SENECA, Lucius Annaeus (c. 4 î.e.n. — 65 e.n.), filozof, scriitor şi om de stat roman, reprezentant de seamă al *stoicismului* nou. Potrivit eticii sale, omul trebuie să se supună *destinului* în viaţa exterioară, dar poate aspira la o independenţă lăuntrică, păstrînd distanţă spirituală faţă de evenimentele care-l „tîrăsc" şi dispreţuind bunurile materiale. Concepţiile sale etice au influenţat *creştinismul* timpuriu.

SENS, înţeles al unui *nume* şi în acelaşi timp conceptul *denotatului* respectivului nume. La nivelul limbajului formalizat, **s.** este elementul prin intermediul căruia un anumit nume sau enunţ se referă la denotatul său. Analiza **s.** şi a raportului dintre **s.,** nume şi denotat constituie obiectul *semanticii*. **S.** este conţinutul informaţional al unei expresii şi se distinge de *semnificaţie*. Prin extensiune, termenul e folosit şi în următoarele accepţii: ceea ce un cuvînt, o frază sau orice *semn* comunică spiritului; idee sau intenţie a celui care vorbeşte sau starea de spirit a acestuia; valoare obiectivă a unui semn.

SENSIBIL, ceea ce poate fi perceput sau ceea ce poate fi cunoscut la nivelul treptei senzoriale a cunoaşterii prin intermediul senzaţiei, percepţiei şi re-

Scanned with OKEN Scanner

prezentării, deosebindu-se astfel de *inteligibil*.

SENSIBILITATE 1. Capacitate de a percepe anumiţi stimuli care acţionează asupra organelor de simţ, de a reacţiona la stimuli senzoriali. **S.** este o formă calitativ superioară a *excitabilităţii*, care apare numai pe o anumită treaptă a dezvoltării regnului animal, odată cu structurarea substratului neuronic în mecanismele reflectorii, reprezentînd o reflectare selectivă a însuşirilor mediului care nu condiţionează direct satisfacerea necesităţilor de viaţă ale animalului, dar le orientează şi semnalizează în mod diferenţiat factorii vitali. **2.** Mărime care exprimă capacitatea reactivă a diverşilor *analizatori:* **s.** vizuală, auditivă, tactilă etc. **S.** este de două feluri: *absolută* şi *diferenţială*, corespunzător celor două praguri senzoriale (v. şi *senzaţie*). Valoarea **s.** este invers proporţională cu pragul senzorial. — **S.** *artistică*, capacitate a subiectului de a reacţiona la stimulul creat de operele de artă. **S.** *artistică* nu este numai o reacţie a senzoriului vizual, auditiv, tactil sau chinestezic, ci o mişcare spirituală complexă în care intră atît vibraţia senzorială şi afectivă cît şi înţelegerea raţională a semnificaţiilor incluse în opera de artă.

SENTIMENT, proces afectiv, cu un caracter durabil şi complex, exprimînd atitudinea *persoanei* faţă de obiectele şi procesele din natură, faţă de relaţiile sociale, faţă de alte persoane sau faţă de sine însuşi. Spre deosebire de *emoţii*, care se manifestă şi la animale, **s.** este un proces afectiv specific uman, fiind condiţionat istoric de *relaţiile interumane*. **S.** are, de asemenea, o stabilitate şi o complexitate mai mare decît emoţia. În vreme ce emoţiile se produc îndeobşte la acţiunea unor stimuli sau împrejurări de viaţă, **s.** se pot manifesta şi în lipsa activităţii nemijlocite a stimulilor, dar în cursul desfăşurării unui **s.** pot interveni diverse procese emotive. **S.** pot fi de mai multe feluri: morale, intelectuale, estetice etc. Atunci cînd devine deosebit de intens şi acaparează întreaga viaţă psihică a unei persoane **s.** se transformă într-o *pasiune*.

SENTINŢĂ, v. **AFORISM.**

SENZAŢIE, reflectare nemijlocită a unor însuşiri ale obiectelor din realitate care acţionează asupra organelor de simţ. În literatura filozofică, termenul este folosit şi ca denumire generică pentru diverse forme ale cunoaşterii senzoriale. **S.** are un rol formativ în procesul *percepţiei*, care reflectă obiectele în ansamblul (unitar) al însuşirilor lor. La scara dezvoltării animale, **s.** a apărut ca o reflectare a acelor însuşiri ale obiectelor care nu satisfac direct necesităţile lor de hrană, apărare, reproducere, dar orientează animalul spre aceste obiecte (de ex., la păianjen, **s.** reflectă vibraţia; dacă se atinge pînza unui păianjen cu un diapazon, aceasta se îndreaptă spre braţul diapazonului şi-l învăluie cu firul său; reflectarea însuşirii vibraţiei nu satisface nevoia de hrană a păianjenului, dar îl orientează spre obţinerea hranei). Începînd cu animalele mamifere, reflectarea senzorială se realizează sub forma percepţiilor. La animalele superioare şi la om, corespunzător diferitelor categorii de însuşiri ale realităţii, s-au diferenţiat receptori senzoriali specializaţi care au proiecţii diferite în scoarţa cerebrală (v. şi *analizator*); diferitelor categorii de analizatori externi şi interni le corespund diferite feluri de **s.** externe (vizuale, auditive, olfactive, gustative, tactile etc.) şi interne, organice. **S.** se produce numai între anumite limite ale acţiunii stimulului exterior; astfel, dacă intensitatea stimulului este prea mică, acesta nu este perceptibil. Minimul valorii stimulului la care e posibilă perceperea sa este denumit *pragul absolut* al **s.** Minimul diferenţei perceptibile între două valori ale stimulului este denumit *pra-*

Scanned with OKEN Scanner

gul diferențial al **s.** Mărimea invers proporțională cu pragurile este *sensibilitatea*, absolută și diferențială. **S.** reprezintă izvorul oricărei cunoașteri, dar de la cunoașterea senzorială la gîndirea abstractă s-a produs un salt calitativ, mediat de procesul muncii.

SENZUALISM, concepție gnoseologică potrivit căreia toate cunoștințele provin, în ultimă analiză, din *senzații*. Atunci cînd senzațiile sînt considerate ca reflectare a realității obiective, **s.** are un caracter materialist (Holbach, Helvétius, Feuerbach). Cînd însă se contestă izvorul sau conținutul obiectiv al senzațiilor, **s.** duce la *idealismul subiectiv*, la afirmația că realitatea constă din senzațiile noastre înseși (Berkeley, Mach) sau la *agnosticism*, potrivit căruia nu putem cunoaște nimic în afara senzațiilor și a reprezentărilor care rezultă din ele (Hume). O concepție cuprinzătoare, dialectică asupra cunoașterii presupune înțelegerea unității dialectice dintre treapta senzorială și cea logică a cunoașterii, precum și a rolului activ și a specificului gîndirii logice.

SERENDIPITATE, concept folosit în *epistemologie* și metodologia științei, care desemnează atît aptitudinea cît și fenomenul sesizării unor aspecte, elemente etc. importante, neașteptate și neprevăzute, ivite în cursul verificării unor ipoteze, de ele depinzînd reformularea, reorientarea sau lărgirea semnificativă a respectivelor ipoteze sau a teoriilor pe care acestea se sprijină. Termenul de **s.** care circulă și sub forma sa englezească, *serendipity*, a fost creat în anul 1754 de către scriitorul, publicistul și istoricul englez Horace Walpole (1718—1797), după basmul „Cei trei prinți din Serendip" (vechea denumire a insulei Ceylon), ai cărui eroi făceau, în mod constant, datorită perspicacității lor, tot felul de descoperiri neașteptate. Un exemplu des citat care ilustrează fenomenul de **s.** este cel al descoperirii întîmplătoare, în 1928, de către Alexander Fleming, a mucegaiului, din care, ulterior, s-a preparat penicilina.

SERVIEN, Pius (pseudonimul lui Șerban Coculescu, 1903—1959), savant de origină română, estetician, eseist și poet de limbă franceză, stabilit la Paris. Preocupat de problemele *ritmului*, a căutat să releve corelația dintre știință și poezie, să dea o expresie formalizată structurii și muzicalității ritmurilor poeziei și prozei artistice („Lirism și structuri sonore", 1930), putînd fi considerat astfel drept unul dintre precursorii lingvisticii matematice și ai studiului matematic al operei de artă. În estetica sa preconizează o strînsă colaborare și completare reciprocă a artistului și omului de știință în valorificarea și analiza produsului artistic în scopul realizării traducerii limbajului poetic într-un limbaj științific. *Alte op.:* „Eseu asupra ritmurilor fonice" (1925), „Principii de estetică. Probleme ale artei și ale limbajului științelor" (1935), „Înțelepciune și poezie" (1947), „Estetică. Pictură. Muzică. Poezie. Știință" (1953, trad. rom. 1975), „Baza fizică și baza matematică a teoriei probabilității (1942), „Probabilitate și cuantă" (1948), „Știință și hazard" (1952).

SÈVE, Lucien (n. 1926), filozof marxist francez, cunoscut prin studiile sale despre istoria filozofiei franceze de la 1789 pînă în zilele noastre, prin analiza unora dintre momentele esențiale ale istoriei gîndirii marxiste, prin critica științifică a materialismului mecanicist, a idealismului și a metafizicii. Critic al *existențialismului* și al metapsihanalizei freudiene, desprinzînd semnificația filozofică și metodologică a *structuralismului* în diferitele sale ipos-

Scanned with OKEN Scanner

taze, S. a contribuit la dezvoltarea conceptului de *personalitate*. *Op. pr.:* „Introducere în leninism" (1961), „Filozofia franceză contemporană și geneza sa de la 1789 pînă în zilele noastre" (1962), „Marxismul și teoria personalității" (1969, trad. rom. 1974), „Pentru o critică marxistă a teoriei psihanalizei" (în colab., 1973).

SEXTUS EMPIRICUS (sec. 2. e.n.), medic și filozof sceptic grec. Scrierile sale: „Schițe pyrrhoniene" (în trei cărți) și „Contra învățaților" (în 11 cărți, dintre care cinci constituie, de fapt, o lucrare independentă, „Contra dogmaticilor", îndreptată, mai ales, împotriva stoicismului și epicurianismului), reprezintă o expunere a *scepticismului* antic și o sursă de informații asupra filozofiei grecești în general. În opera sa se găsesc germeni ai *logicii propozițiilor*. În lb. rom. au apărut „Opere filozofice" (vol. I, 1965).

SFERĂ, dimensiune constitutivă a *noțiunii*, care reprezintă capacitatea de referință a acesteia la ansamblul de indivizi ce posedă însușirile reflectate în conținutul ei. S. se află într-un raport de variație inversă cu *conținutul* noțiunii.

„«SFÎNTA FAMILIE» SAU CRITICA «CRITICII CRITICE»", lucrare comună de tinerețe a lui Marx și Engels, scrisă în toamna anului 1844 și publicată în 1845, îndreptată împotriva „tinerilor hegelieni" (a hegelienilor de stînga) Bruno Bauer și adepții lui („Sfînta familie"). Marx și Engels critică în această lucrare idealismul *speculativ* hegelian, și în special concepțiile subiectiviste despre societate și istorie ale tinerilor hegelieni, care atribuiau un rol hotărîtor în istorie personalităților „critice". Lucrarea constituie totodată o etapă importantă în procesul cristalizării filozofiei marxiste și a comunismului științific; în ea se conturează mai clar teza lui Marx despre *relațiile sociale* de producție ca relații obiective, care determină toate celelalte raporturi sociale. Marx și Engels demonstrează, de asemenea, rolul maselor în istorie și fac un pas nou în formularea concepției despre misiunea istorică revoluționară a proletariatului; ei prezintă materialismul ca „umanism real", ca bază a *umanismului* socialist și ca bază „logică" („teoretică") a *comunismului*.

SHAFTESBURY, Antony Ashley Cooper, (1671—1713), filozof moralist englez, promotor al libertății de gîndire, inclusiv în problemele religioase. S. a argumentat în favoarea separării moralei de religie, a autonomiei moralei — întemeiată pe un principiu formativ, „simțul moral" imanent. S. considera că moralitatea poate exista independent de religie, omul fiind în mod natural virtuos. *Op. pr.:* „Caracteristicile omului, manierelor, opiniilor și timpului" (2 vol., 1711). V. și *optimism*.

SHANNON, Claude (n. 1916), cercetător american, cunoscut prin elaborarea teoriei matematice a comunicației (1943). Așezînd în centrul ei conceptul de informație și propunînd o măsură a cantității de informație, această teorie este numită, pe scurt, *teoria informației*. Adoptată și dezvoltată în tehnica comunicațiilor, teoria a fost preluată de N. Wiener care a folosit-o în fundamentarea *cibernetici*; ulterior, ca teorie statistico-probabilistă, a avut numeroase aplicații în *informatică*, *teoria deciziilor*, termodinamică, *estetică*, metodologia cercetării etc. De numele întemeietorului acestei teorii se leagă o expresie matematică („entropia Shannon") utilizată și ca măsură a variabilității, diversității etc.

SHIBATA, Shingo (n. 1930), filozof marxist japonez, specializat în problematica revoluției științifico-tehnice. În lucrările sale, „Revoluția modernă și filozofia marxistă" (2 vol., 1970) și „Teoria revoluției științifi-

Scanned with OKEN Scanner

co-tehnice" (1971), el susţine necesitatea dezvoltării concepţiei materialist-dialectice în concordanţă cu noile descoperiri epocale în ştiinţă, implicit a teoriei şi strategiei revoluţiei sociale. S. a abordat, de asemenea, la nivel teoretic, problema armei nucleare şi lecţiile războiului din Vietnam („Vietnam şi eliberarea omenirii", 1975).

SIGER DE BRABANT (1235 sau 1240 — c. 1284), promotor al aşa numitului *averoism* latin sau mai exact al *„aristotelismului* radical heterodox". În problema „eternităţii lumii" admite coeternitatea Dumnezeu-materie; în „Tratatul despre sufletul intelectual" preia şi dezvoltă interpretarea averoistă a intelectului activ aristotelician, definit ca intelect al *umanităţii;* în „Probleme de morală" înţelege libertatea ca posibilitate a opţiunii între *bine* (act raţional) şi *rău* (act necontrolat de raţiune).

SIGWART, Christoph (1830—1904), logician, etician şi filozof german, principal reprezentant al *psihologismului* din logică şi teoria cunoaşterii. S. considera că logica se fundează pe psihologie, fiind o „tehnologie formală" a gîndirii, care fixează criteriile gîndirii adevărate şi care trebuie să conducă spre propoziţii universal-valabile şi certe, fără să se mai raporteze la conţinutul gîndirii. În acelaşi timp, după el, logica ar fi un fel de „etică a gîndirii". S. oglindeşte momentul în care metodele psihologiei se bucurau de un prestigiu deosebit şi le ia ca bază pentru a evita dificultăţile interpretării idealiste a proceselor de cunoaştere, fără să reuşească însă a respecta principiul ireductibilităţii logicului la baza lui psihologică. În etica sa, S. critică formalismul etic kantian şi susţine o „etică materială" a cărei valoare supremă o vede într-o cultură umană universală. S. premerge astfel „eticii valorilor" a lui M. Scheler. *Op. pr.:* „Asupra apologiei atomismului" (1859), „Logica" (1873—1878), „Probleme logice" (1880—1881), „Cercetări prealabile de etică" (1886).

SILOGISM, tip fundamental de *raţionament* deductiv, în care dintr-o judecată de predicaţie universală derivă cu necesitate o nouă judecată de predicaţie prin intermediul unei a treia judecăţi de predicaţie. Astfel, din judecata „Toate vertebratele care îşi alăptează puii sînt mamifere", prin intermediul judecăţii „Toţi liliecii sînt vertebrate care îşi alăptează puii", rezultă cu necesitate o nouă judecată: „Toţi liliecii sînt mamifere". Fiind compus din judecăţi categorice **s.** poartă numele de **s.** categoric. S. este alcătuit din numai trei judecăţi, fiecare îndeplinind în cadrul său funcţii diferite. Ultima judecată, care derivă din primele două, numite *premise*, se numeşte *concluzie*. Predicatul concluziei („mamifere") se numeşte *termen major* (notat cu *P*), iar premisa, care îl conţine poartă numele de *premisă majoră*. Subiectul concluziei („liliecii") se numeşte *termen minor* (notat cu *S*), iar premisa care îl conţine se numeşte *premisă minoră*. Al treilea termen („vertebrate care îşi alăptează puii") se numeşte *termen mediu* (notat cu *M*) şi apare numai în premise. Actul de mediere prin *tranzitivitate* efectuat de termenul mediu, datorită naturii sale universale, constituie operaţia logică fundamentală caracteristică **s.** S. întruchipează pe deplin şi nemijlocit trăsăturile fundamentale ale *deducţiei:* a) operaţia logică se efectuează exclusiv în planul conceptelor şi b) concluzia derivă cu necesitate din premise. Caracterul necesar al derivării în **s.** îşi află temeiul formal în *axioma* **s.** Concluzia unui **s.** este cu *certitudine* adevărată numai dacă respectivul **s.** îndeplineşte atît condiţia de a pleca de la premise adevărate (condiţia materială), cît şi pe aceea de a se structura într-o formă corectă (condiţia formală). Corectitudinea formelor **s.** este consecinţa întemeierii în şi prin *legile generale ale* **s.,** care constituie, la nivelul acestei

Scanned with OKEN Scanner

forme de gîndire, manifestarea cerinţelor *principiilor logice*. Legile generale ale **s.** sînt: 1) *legi ale termenilor:* a) orice **s.** corect are trei şi numai trei termeni; b) într-un **s.** categoric corect, termenul mediu este distribuit cel puţin în una dintre premise; c) nici un termen nu este distribuit în concluzie dacă nu a fost distribuit în premise şi 2) *legi referitoare la judecăţi:* a) într-un **s.** categoric corect din două premise afirmative rezultă o concluzie afirmativă; b) una dintre premise este totdeauna afirmativă; c) una dintre premise este totdeauna o judecată universală; d) dacă una dintre premise este o judecată negativă, concluzia este tot o judecată negativă, iar dacă una dintre premise este o judecată particulară, concluzia este şi ea o judecată particulară. În funcţie de poziţia termenilor în premise, se disting patru *figuri silogistice*, iar în funcţie de calitatea şi cantitatea judecăţilor componente în cele patru figuri se disting în total 19 *moduri silogistice* prime corecte. Corectitudinea derivării în figurile silogistice este asigurată de respectarea legilor speciale ale fiecărei figuri dar, întrucît prin structura sa numai prima figură silogistică întruchipează nemijlocit axioma **s.**, pentru a-şi dovedi corectitudinea, modurile celorlalte figuri se reduc la modurile figurii I. Derivarea necesară a concluziei din premise, evidenţa pentru raţiune a acestei derivări fac din **s.** fundamentul prin care demonstraţia devine strictă şi evidentă. **S.** a fost descoperit de Aristotel, care a elaborat totodată şi teoria sa completă.

SIMBOL (gr. *symbolon* „semn de recunoaştere"), *semn*, obiect sau *imagine* concretă (a unui obiect, a unei fiinţe), care reprezintă sau evocă altceva decît ceea ce este (de obicei o abstracţie sau o realitate complexă: de ex., sceptrul ca **s.** al regalităţii, crucea ca **s.** al creştinismului). Reprezentarea simbolică se bazează în general pe o convenţie care trebuie cunoscută pentru a înţelege **s.** (de ex., *simbolica* culorilor diferă de la o cultură la alta). Există însă şi **s.** cu un conţinut evocativ intrinsec, care pot exprima, prin asociaţie de idei, un ansamblu întreg de gînduri sau de sentimente, o stare de spirit etc. Asemenea **s.** apar mai cu seamă în artă. În ştiinţă se înţelege prin **s.** o literă sau un alt semn grafic special, folosit pentru a desemna ceva independent de el. Aceste **s.** sînt indispensabile în alcătuirea unui *limbaj formalizat* sau în cazul utilizării unor formule pentru a reda structura formală a unor enunţuri. Ele au fost folosite pentru prima oară în logică de Aristotel. **S.** au o largă utilizare în diverse ştiinţe, cum ar fi matematica, logica, fizica, chimia etc. (de ex., în matematică, semnul „+" desemnează operaţia de adunare, în logică **s.** „→" desemnează *conectorul* implicaţiei, în fizică litera „c" simbolizează viteza luminii, în chimie litera *H* desemnează hidrogenul). **S.**, ca varietate de semne, sînt studiate de *semiotică*.

SIMBOLICĂ 1. Exprimare prin simboluri convenţionale ori prin analogie a unor idei sau sentimente. **2.** Teoria generală a *simbolurilor* (v. *hieroglife, teoria hieroglifelor*). **3.** Ramură a *teologiei* consacrată studiului comparativ al simbolurilor de credinţă ale diferitelor confesiuni.

SIMETRIE 1. (În logică) Proprietate a *relaţiei* care face obiectul *logicii relaţiei*. O relaţie R este simetrică dacă avem R (a, b)≡R (b, a), oricare ar fi a şi b. **2.** (În teoria generală a sistemelor) Proprietatea *sistemelor* de a se structura *omogen* şi armonios, interacţiunile şi elementele componente ale acestora fiind distribuite proporţional şi prezentînd o regularitate poziţională şi funcţională în raport cu un anumit centru de referinţă. Dispoziţia poziţională şi funcţională simetrică a interacţiunilor şi elementelor unui sistem se manifestă *sincronic* şi *diacronic*. Sub aspect sincronic, arhitectonica simetrică a unui complex sis-

Scanned with OKEN Scanner

temic constă într-o corespondenţă geometrică, de formă şi poziţie a elementelor acestuia, aşezate spaţial la aceeaşi distanţă faţă de axul de referinţă central (un punct, o dreaptă sau un plan). Sub aspect diacronic, desfăşurarea simetrică a unui complex sistemic se manifestă ca o corespondenţă între *structura* procesului de geneză şi evoluţie şi structura procesului său de stabilitate şi involuţie. În acest sens, traiectoria procesului evolutiv prezintă o distribuţie în timp şi ca intensitate a evenimentelor, identică structural, asemănătoare (direct proporţional sau indirect proporţional) cu distribuţia acestora în cadrul traiectoriei procesului involutiv. În contextul *teoriei generale a sistemelor*, **s.** se poate afla în interiorul sistemului sau între sisteme. În primul caz avem de-a face cu identitatea de sine, în al doilea caz, cu conservarea de sine a structurilor. Termenul de **s.** este opus celui de *asimetri* care exprimă neomogenitatea structurală a sistemelor, disproporţionalitatea şi neregularitatea dispoziţiei poziţionale şi funcţionale a elementelor şi interacţiunilor componente ale unui sistem. În structurarea sistemelor, îndeosebi a celor specifice nivelelor complexe şi superioare de organizare a materiei, relaţiile simetrice se împletesc cu cele asimetrice. De aceea, **s.** deplină poate fi întîlnită numai în organizarea unor structuri logice, matematice, geometrice, în structurile fizice şi chimice simple (de ex., în structura cristalină a unor minerale, în structura atomică şi moleculară a unor elemente şi compuşi chimici relativ stabili). În procesele fizice şi chimice complexe, în natura vie şi în mişcarea socială, **s.** structurii sistemelor este relativă. Raporturile dintre **s.** şi asimetrie sînt similare şi de acelaşi ordin cu raporturile dintre *ordine* şi *dezordine*. În perspectiva acestei similitudini, **s.** exprimă raporturi şi structuri stabile, iar asimetria, raporturi şi structuri instabile; **s.** este temei al constanţei şi conservării structurale, iar asimetria este temei al dezvoltării şi progresului, al trecerii de la vechi la nou în diacronia obiectivă. În evoluţia materiei vii şi a progresului social şi uman, ireversibilitatea spaţială şi temporală, precum şi accelerarea (în progresie geometrică) a ritmurilor *dezvoltării*, înnoirile structurale şi funcţionale continue sînt modalităţi de particularizare a corelaţiei relaţiilor simetrice cu cele asimetrice, în plan sincronic şi diacronic. Unitatea dintre **s.** şi asimetrie este o expresie a unităţii dialectice dintre identitate şi diferenţă, dintre conservare şi schimbare. V. şi *ritm*.

SIMMEL, Georg (1858—1918), eseist, filozof şi sociolog german din şcoala *„filozofiei vieţii"*. La început a fost neokantian. Deşi a criticat *raţionalismul* şi *istorismul*, promovînd tendinţe biologizante în sociologie, a adus contribuţii preţioase în elaborarea filozofiei moderne a culturii şi în *teoria valorilor*, accentuînd corelaţia şi unitatea organică a acestora. **S.** consideră că *individul* e singura realitate, societatea reducîndu-se doar la un fenomen de relaţii între indivizi. Întrucît esenţa fenomenelor constă în interacţiune şi interrelaţii iar realitatea socială este supraindividuală, obiectul sociologiei îl constituie după **S.,** descrierea, clasificarea, analiza şi explicarea formelor relaţiilor umane, a formelor de socializare şi chiar a organizării sociale, independent de conţinut. Sociologia constă, deci, în studiul pur formal al relaţiilor umane (Beziehungslehre), reductibile doar la cîteva tipuri: prestigiu, supunere, competiţie, înţelegere contractuală etc. *Op. pr.:* „Problemele filozofiei istoriei" (1892), „Filozofia banului" (1900), „Sociologie" (1908), „Probleme de bază ale sociologiei" (1917).

SIMPLICITATE, termen care apare în discursul filozofic şi metateoretic, într-o diversitate de modalităţi şi cu o mare varietate de sensuri (adesea ne-

Scanned with OKEN Scanner

concordante), referitor la idei sau la constituenţii elementari ai lumii ori ai sistemelor care o compun, la caracteristici ale structurii acestora, la unele trăsături formale ale sistemelor logice sau la notaţiile în care acestea sînt exprimate. S. poate fi interpretată în următoarele sensuri: teoretic (s. structurală a unei teorii sau ipoteze); metodologic (s. în verificarea unei ipoteze); logic (s. semantică şi s. sintactică a unui *limbaj*); *pragmatic* (s. în aplicarea unei legi) etc. Istoric, s. apare în principiul s. al lui Occam („a nu se multiplica entităţile dincolo de necesitate"), îndreptat împotriva *realismului* scolastic. La Descartes, s. apare ca o trăsătură definitorie a adevărurilor prime, evidente. Aceste sensuri ontologice şi gnoseologice ale s. au fost criticate de teoria contemporană a ştiinţei, în special de G. Bachelard. Acesta a arătat că cercetarea ştiinţifică contemporană nu poate pleca nici de la credinţa în simplitatea structurii lumii, nici de la ipoteze simple; *simplul* nu mai este astăzi considerat ca ceva prim, elementar, ci ca rezultat al unui proces de simplificare. S. este astăzi frecvent invocată ca un criteriu de selecţie a ipotezelor ştiinţifice (Einstein). Există nenumărate tentative de a se preciza logic exigenţa s., de a se defini s. relativă a teoriilor ştiinţifice (Reichenbach, Popper, Goodmann, Kemeny ş. a.), fără însă ca acestea să se fi dovedit complet satisfăcătoare.

SIMPLU, v. **COMPLEX; SIMPLICITATE.**

SIMŢ COMUN 1. Denumire dată de Aristotel (în „Despre suflet") facultăţii care compară şi reuneşte diferitele specii de *senzaţii* date prin simţuri. **2.** (În Şcoala scoţiană, denumită şi şcoala **s.c.**, de la engl. „common sense") Ansamblu al credinţelor şi reprezentărilor despre realitatea lucrurilor şi a spiritului, a principiului cauzalităţii etc. la care raţiunea umană ajunge datorită unui instinct primar sau unei sugestii înnăscute (Th. Reid). Pentru *Reid*, **s.c.** era premisa şi limita ştiinţei. În acest sens, conceptul de **s.c.** se leagă de acela al „consensului universal" în calitate de criteriu al adevărului. **3.** Formă generală, medie de manifestare a *raţiunii*, prin care oamenii, cu toate deosebirile nivelului de instrucţie şi cultură, al opiniilor personale, recunosc cu toţii un anumit număr de idei, principii şi valori comune. Acestei semnificaţii a noţiunii **s.c.**, i se ataşează noţiunea *„bun simţ"* (sensul cartezian al cuvîntului), care desemnează, de fapt, aplicarea **s.c.** la cazurile particulare şi corelarea sa cu *evidenţa*. V. şi *opinie*.

SINCATEGOREMATIC 1. (În logică, despre *cuvinte* sau *simboluri*) Care nu au semnificaţie luate izolat, dar care pot apărea ca părţi constituente şi contribuie la semnificarea unei expresii cu *semnificaţie*. **2.** Despre infinitul care conţine elemente reale, actualizate, a căror mulţime este inepuizabilă, dar care nu constituie întregul prin *adiţia* lor. V. şi *categorematic; Cantor G.*

SINCRETISM (gr. *synkretizein* „a reuni"), stare istoricește primară de contopire şi nediferenţiere a unor elemente ale culturii, de obicei din domeniul culturii artistice, literare, filozofice etc. Spre deosebire de *eclectism*, care desemnează amestecarea deliberată, forţată şi necritică, a unor elemente sau concepţii diferite şi chiar contradictorii, **s.** desemnează un complex cultural care s-a produs spontan, înainte de diferenţierea şi individualizarea formelor conştiinţei sociale şi a valorilor aferente. Contopirea, de ex., a unor arte diferite (literatură, muzică, dans etc.), caracteristică folclorului şi mai ales fazelor primitive de dezvoltare, cînd diferitele arte nu erau încă autonome, reprezintă o formă de **s.** În arta romantică, precum şi în arta modernă, **s.** a reapărut ca tendinţă estetică, deliberat concepută, de contopire

Scanned with OKEN Scanner

a artelor într-o artă „totală", organic unitară (R. Wagner, simbolismul, mișcarea „Bauhaus" etc.). În istoria religiilor, termenul de **s.** desemnează contopirea credințelor și ritualurilor unor religii diferite, a atribuțiilor unor divinități diferite în persoana unei singure divinități etc. **S.** religios apare de obicei în cursul răspîndirii religiilor, al contactului și întrepătrunderii dintre diferite religii, ca de ex., în perioada alexandrină sau în aceea a Imperiului roman.

SINCRONIE — DIACRONIE, pereche de categorii contradictorii, frecventă în gîndirea socială contemporană, ca urmare a afirmării *structuralismului*, și care desemnează dimensiuni ontologice specifice ale fenomenelor și metode deosebite de abordare a acestora. *Sincronia* semnifică, în acest sens, o viziune teoretică și metodologică anistoristă, considerarea fenomenelor numai pe coordonata simultaneității, a relativei lor stabilități, deci ca fapte, date, realități definitiv întemeiate, ca *structuri* și *sisteme* absolut stabile, neschimbate. Pentru viziunea sincronică obiectul (fenomenul, faptul, datul) este autonom, răspunzător de propria sa existență, identic cu sine, fără altă motivație, corespunzător unui *model* teoretic care poate fi dedus din el, independent de modificările care ar putea surveni, de *devenirea* lui, de mobilitatea raporturilor dintre *semnificat* și *semnificant*. Astfel, *sincronia* reprezintă „înghețarea" obiectului în vederea cunoașterii corelațiilor sale *invariante*, a tipurilor acestor corelații, a ansamblurilor și ierarhiei *funcțiilor* care îl definesc în mod esențial și calitativ. Viziunea sincronică se referă în mod preponderent la condițiile necesare și suficiente de existență și funcționare a unui sistem. Abordarea sincronică relevă, așadar, sistematicitatea și invarianța fenomenelor. Proprie analizei sincronice îi este subordonarea *explicației* față de *descriere* și chiar reducerea primei la cea de-a doua. Perspectiva *diacronică*, dimpotrivă, atît din punct de vedere teoretic cît și metodologic, reconsideră obiectele și fenomenele în dimensiunea lor temporală, în succesiunea și dinamica contradictorie a acestora, în geneza și dialectica lor permanentă, subliniază evoluția și istoricitatea sistemelor, înnoirea continuă a semnificațiilor acestora, iar pe plan cognitiv acordă prioritate procesualității, readuce în prim plan explicația cauzală, genetică, condiționarea internă și externă a fenomenelor. Interpretările structuraliste absolutizează de cele mai multe ori abordarea sincronică, decupînd obiectul din *diacronia* sa obiectivă, privindu-l static, ca invariant și îi neagă modelului semnificațiile, temeiul ontic și limitele reflectorii. Într-o interpretare mai nouă, structural-dialectică, se realizează o sinteză între **s.** și **d.**, între invarianță și dinamism. Sistemelor le corespund obiectiv o anumită structură, o dispoziție sincronică a relațiilor care-i conformează această structură și, totodată, un complex de elemente (care formează substratul relațiilor structurale) aflate într-un permanent proces evolutiv, pe temeiul căruia sincronicul se împletește cu diacronicul în dialectica sistemelor. În această perspectivă, dialectica materialistă corelează geneza și structura, analiza structurală și principiul istorismului în abordarea sistemelor.

SINELE, termen care intervine în constituirea unor expresii filozofice tradiționale: *în sine, prin sine, pentru sine, de sine (conștiință de sine)*. În principiu, **s.** semnifică: ceea ce fiecare (în mod potențial sau real, conștientizat sau nu) este pentru el însuși, eul său. Hegel distinge între *ființa-în-sine*, lipsită de determinări esențiale, *ființa-pentru-sine*, ca mod de a fi absolut nemijlocit determinat și *ființa-în și pentru-sine*, ca afirmare a în-sinelui în deplină cunoștință de cauză. **S.** îi servește, astfel, la constituirea unității dialectice dintre starea în care determinările nu sînt încă

Scanned with OKEN Scanner

afirmate, afirmarea acestora şi cunoştinţa absolută a acestei determinări — *triadă* a procesului de revenire la sine *(bei sich)* a Ideii absolute. „Dialectica este, în spirit, cea mai înaltă şi unica aspiraţie de a se găsi şi a se recunoaşte pe sine însuşi, prin sine însuşi, în toate lucrurile" (Hegel). Acest proces se desfăşoară în mod contradictoriu întrucît sinele nu e sine decît prin medierea „altului" său (non-s.), acea parte a nefiinţei care afectează orice fiinţă şi este denumită de Hegel „*negativitate*". La Renouvier, **s.** şi non-**s.** sînt teză şi antiteză în categoria personalităţii, a căror sinteză este conştiinţa sau persoana. În psihanaliză, **s.** (das Es) este zona psihismului primitiv, deosebit de eu (das Ich) La J.P. Sartre, în **s.** este existenţa iar pentru **s.** conştiinţa, ele apărînd ca distincte şi rămînînd pururi rupte una de cealaltă, conştiinţa neputînd fi conştiinţa existenţei, iar „existenţa umană", rămînînd doar ca „proiect". Idealul pentru **s.** după Sartre, ar fi acela de a ajunge la identitatea cu sine însuşi sau de a fi Dumnezeu care este în sine ceea ce este pentru sine, existenţa şi conştiinţa lui confundîndu-se total; omul trăieşte însă contradicţia irezolvabilă dintre în **s.** şi pentru **s.** său, consumîndu-se zadarnic şi fiind el însuşi, prin aceasta, „o pasiune inutilă". Dincolo de aceste interpretări, în dialectica eului şi a lumii, **s.** poate fi considerat ca temei al interacţiunilor dintre oameni şi realitate, semnificînd autodeterminarea şi autodelimitarea *subiectului* în raport cu *obiectul.*

SINERGIE (gr. *synergos* „cooperator") **1.** Situaţie, proces, activitate de conlucrare şi cooperare a mai multor elemente, subsisteme sau funcţii ale unui sistem, avînd ca rezultat un efect de ansamblu care depăşeşte cantitativ şi calitativ simpla *adiţie* a componentelor sistemului, luate separat. **2.** (În medicină) Acţiune simultană, concurs şi cooperare a diferitelor organe la menţinerea stării de sănătate. **3.** (În psihologie) *Efect sinergetic,* rezultat al similitudinii de acţiune sau de voinţă a două sau a mai multe persoane; se manifestă sub forma simpatiei. **4.** (În sociologie) Concept introdus de către sociologul american Lester Ward (1841—1913) şi care semnifică sinteza creatoare care modelează forţele sociale divergente, dîndu-le noi forme şi contribuind la apariţia, *echilibrul* şi dezvoltarea structurilor sociale.

SINGULAR, categorie care reflectă determinarea calitativă a obiectelor şi proceselor individuale. V. *general, particular, singular.*

SINTACTICĂ, v. **SEMIOTICĂ; SINTAXA LOGICĂ.**

SINTAXA LOGICĂ (gr. *syn* „împreună", „cu" şi *taxis* „aranjament"), parte a *logicii simbolice* (matematice) care constituie expunerea derivării expresiilor logice prin luarea în consideraţie exclusiv a formei lor grafice. Sistemul sintactic este formalizat prin aceea că el cuprinde: 1) termeni fundamentali şi termeni nefundamentali, cărora le corespund regulile de definire în cadrul sistemului; 2) expresii (propoziţii) şi, respectiv, regulile de formare a lor în sistem; 3) legi (axiome şi teoreme) şi, respectiv, regulile de deducţie pentru legi. Sistemul sintactic presupune precizarea tuturor elementelor sale prin enunţare, definire explicită şi deducere, astfel încît în cadrul sistemului nu se ia în consideraţie nimic altceva care ar fi venit din afara sa. Una şi aceeaşi sintaxă, odată constituită, poate primi mai multe interpretări (de ex., algebra binară este interpretată atît matematic, cît şi logic drept calcul logic bivalent). În *pozitivismul logic (neopozitivism),* ruperea sintaxei de interpretare a generat *formalismul* subiectivist şi vicierea conceptului de adevăr. Raportul dintre sintaxă şi interpretare este raportul dintre formă şi conţinut şi se realizează prin subordonarea noţiunii de

Scanned with OKEN Scanner

corectitudine a structurilor formale conceptului de adevăr. **S.l.** implică astfel *semantica*, iar unitatea lor constituie logica simbolică (matematică). În sens restrîns, sintaxa, ca teorie a relaţiilor dintre *semne*, este parte integrantă a *semioticii*. Există o pluralitate de sisteme sintactice, în elaborarea cărora şi-au adus contribuţia şi logicienii români Gr.C. Moisil şi E. Mihăilescu.

SINTETIC, v. ANALITIC — SINTETIC.

SINTEZĂ (gr. *syn* „împreună", „cu" şi *thesis* „aşezare") **1.** Metodă generală de reunire, în întregul din care fac parte, a elementelor obţinute printr-o prealabilă analiză. V. şi *analiză şi sinteză*. **2.** Unitate dialectică a laturilor contrare. **3.** (În interpretarea idealist-obiectivă a lui Hegel) Etapă finală a *autodezvoltării* dialectice, subordonată *triadei*. **S.** este înţeleasă drept actul împăcării contrariilor *(teza* şi *antiteza)*, prin care contradicţia şi, odată cu ea, realitatea, este „depăşită".

SISTEM 1. Mulţime de elemente şi mulţime de relaţii (în **s.** reale, interacţiuni) dintre aceste elemente, relaţii relativ invariante faţă de anumite reguli ale transformărilor care formează *structura* acestor mulţimi. Totalitatea de elemente care constituie **s.** nu poate fi redusă la elementele sale sau definită prin ele. **S.** are proprietăţi specifice pe care nu le au, în mod necesar, elementele sale şi, prin urmare, acestea nu rezultă din şi nu sînt reductibile la proprietăţile componentelor sistemului. Nefiind reductibile la elementele care le compun, **s.** posedă proprietatea *integralităţii*, au caracter integral. Ştiinţele particulare pun în evidenţă existenţa **s.** integrale în natură (de ex., **s.** solar, atomul, moleculele, organismul viu etc.), în societate (de ex., *formaţiunea socială)* şi în cunoaştere (de ex., **s.** axiomelor geometriei euclidiene, **s.** filozofice). Într-un **s.** integral, dată fiind legătura dialectică dintre *întreg* şi *parte*, ansamblul este condiţionat de către componente, iar acestea din urmă sînt supuse unei acţiuni integratoare din partea **s.** Orice **s.** este alcătuit din *subsisteme*, care reprezintă, fiecare în parte, alte **s.** cărora le sînt subordonate, ansambluri de elemente. **S.** se clasifică în: reale (fizice, chimice, biologice, psihice, sociale etc.), realizabile (tehnice), posibile (matematice, logice etc.). După raportul lor cu mediul (ambianţa) şi cu structura lor internă, se poate vorbi despre **s.** închise (care nu interacţionează cu ambianţa) şi deschise (care interacţionează cu ea), stabile şi instabile, statice şi dinamice (sau active), liniare şi neliniare. Un loc aparte în metodologia actuală a ştiinţei îl au **s.** cu *autoreglare* (autoorganizatoare). În perspectiva aplicării acestui tip de **s.** la studiul vieţii sociale, prezintă un interes deosebit teoria **s.** instruibile, perfectibile pe baza prelucrării *informaţiei* obţinute prin experienţa lor proprie. Începuturile cercetării sistemice datează încă din antichitate; totuşi pînă la mijlocul sec. 19 a predominat metoda unilateral analitică de cercetare, care pierdea din vedere specificul **s.** privit în *integralitatea* lui. Pe baza progresului ştiinţelor, Marx şi Engels au elaborat, în cadrul dialecticii materialiste, principiile fundamentale ale abordării sistemice şi le-au aplicat la studiul naturii şi al societăţii, oprindu-se îndeosebi asupra formaţiunii sociale capitaliste, pe care au interpretat-o ca **s.** complex, integrat şi dinamic. În sec. 20 s-a ivit necesitatea elaborării unei „teorii generale a **s.**" Ea a fost formulată de L. von Bertalanffy şi de o serie de specialişti în teoria matematică a **s.**, în teoria sistemelor cibernetice etc. O astfel de „teorie generală a **s.**", în prezent abia în faza de definire a domeniului său, trebuie să ofere *algoritmul* relaţiilor dintre elementele unui **s.**, dintre acestea şi **s.**, dintre structura şi funcţiile **s.**, dintre **s.** parţiale (subsisteme) şi **s.** global etc.

Scanned with OKEN Scanner

2. *Analiza de* **s.** sau *sistemică*, studiu analitic al unui **s.** în vederea punerii în evidenţă (a identificării pentru factorul de decizie) a alegerilor preferenţiale dintre alternativele posibile de dezvoltare a **s.** considerat. Analiza sistemică este, astfel, parte componentă a ştiinţei conducerii sistemelor, care include şi ingineria de sistem (integrarea finalizată a componentelor fizice ale unui sistem) şi reţeaua de comunicare dintre componentele sistemului (care asigură fluxul de informaţie dintre funcţiile specifice activităţii integrate a componentelor **s.**). V. şi *întreg şi parte; teoria generală a sistemelor; simetrie; ordine; sincronie; structură.*

SISTEM AL ŞTIINŢELOR, totalitate a disciplinelor ştiinţifice, care cuprinde ansamblul cunoştinţelor sistematic-teoretice ale oamenilor într-o anumită etapă istorică. Fiecărei epoci îi corespunde un nivel al dezvoltării cunoaşterii ştiinţifice, determinat de cerinţele teoretice ale *practicii* sociale, dependent de natura şi gradul de perfecţionare al uneltelor de producţie şi al mijloacelor tehnico-experimentale şi de observaţie, de orizontul de cultură şi de aspiraţiile oamenilor din acea epocă. Cunoştinţele ştiinţifice dobîndite de oameni într-o anumită epocă sînt grupate într-un evantai de discipline generale şi particulare, de ramuri şi subramuri ale acestora, corelate *sistemic* între ele, în funcţie de natura domeniului pe care-l reflectă şi de valoarea operaţională pe care o au în raport cu nevoile practice ale oamenilor. **S.ş.** suferă, deci, un permanent proces de evoluţie şi schimbare, în strînsă legătură cu progresul cunoaşterii omeneşti, cu dialectica raporturilor dintre *teorie* şi *practică.* Ca atare, efortul de clasificare a ştiinţelor este o operaţie permanentă a metodologiei ştiinţei, fiecărei epoci de progres a societăţii corespunzîndu-i o nouă structură a sistemului ştiinţelor. Avînd în vedere criteriul structural-obiectiv stabilit de Engels (al corespondenţei dintre domeniile cunoaşterii şi domeniile existenţei, al formelor de mişcare pe care le reflectă în plan teoretic), precum şi criteriile funcţionale şi operaţionale (de apreciere a locului şi rolului fiecărei ştiinţe în ansamblul cunoaşterii şi în activitatea practică nemijlocită a oamenilor), în actuala etapă a progresului ştiinţific, se pot desprinde următoarele grupuri de discipline ştiinţifice: 1) *grupul ştiinţelor despre existenţă* (cu valoare explicativ-previzională asupra diferitelor domenii ale realităţii), din care fac parte ştiinţele naturii, ştiinţele sociale şi ştiinţele gîndirii, fiecare din aceste grupuri cuprinzînd un ansamblu de ştiinţe particulare. În grupul ştiinţelor naturii se includ, în raport cu specificul diferitelor nivele de organizare a existenţei naturale, discipline ca: fizica, chimia, biologia, fiecăreia fiindu-i subordonat cîte un evantai de ramuri (de ex., mecanica cuantică, fizica moleculară sau chimia anorganică, chimia organică şi, respectiv, zoologia, botanica, anatomia şi fiziologia umană etc.) şi subramuri ale acestora. Din ansamblul ştiinţelor naturii fac parte şi disciplinele care studiază structura fizică a macrocosmosului şi megacosmosului cum sînt geologia, astrofizica, astronomia. Din **s.ş.** sociale fac parte sociologia generală şi un ansamblu de ştiinţe sociale particulare care studiază diferitele domenii ale organizării sistemului social: istoria, demografia, economia, politologia, dreptul, etica, estetica etc. Din grupul ştiinţelor gîndirii amintim logica şi lingvistica; 2) *grupul ştiinţelor acţiunii* (care cercetează raporturile dintre oameni şi realitate şi mijlocesc dobîndirea unor criterii şi strategii operaţionale de maximă eficienţă în activitatea practică a oamenilor), din care fac parte: ştiinţele tehnice (al căror obiect de studiu este structura uneltelor de producţie şi căile de perfecţionare tehnologică a mecanismului de funcţionare a acestora în scopul stimulării creşterii permanente a productivităţii muncii), divizate în patru categorii principale: 1) industriale; 2) agri-

Scanned with OKEN Scanner

cole, 3) de construcţii şi 4) urbanism, de transporturi şi telecomunicaţii, cărora le sînt subordonate o constelaţie bogată de discipline tehnice şi tehnologice de ramură; ştiinţele administrativ-organizaţionale, al căror obiect îl constituie cercetarea unor tehnologii şi criterii de optimizare a activităţii instituţiilor sociale, de perfecţionare organizatorică a acţiunilor la toate nivelele sistemului social (la nivelul producţiei materiale şi al serviciilor, al relaţiilor umane şi al normelor acţiunii, în cadrul sistemului informaţional, în domeniul circulaţiei bunurilor materiale şi spirituale etc.); ştiinţele medicale (al căror obiect îl constituie, în general, cercetarea căilor şi mijloacelor de însănătoşire şi de ocrotire a sănătăţii oamenilor), tot mai mult preocupate în prezent de găsirea unor tehnologii eficiente de prevenire a inadaptării bio-psihologice a omului la solicitările şi consecinţele progresului ştiinţifico-tehnic; ştiinţele instructiv-educaţionale (al căror obiect este omul ca *agent* al acţiunii sociale şi care cercetează mijloacele şi procedeele eficiente de instruire şi educare a personalităţii oamenilor, în vederea formării lor pentru muncă şi viaţă, potenţării la maximum a capacităţilor lor cognitive şi transformatoare); 3) *grupul ştiinţelor generale*, de sinteză sau izomorfism (ştiinţe care nu studiază un domeniu anume de existenţă sau de acţiune, ci cercetează, la diverse grade de abstractizare, relaţiile cantitative şi modalităţile funcţionale comune mai multor sau tuturor domeniilor existenţei obiective şi acţiunilor umane, intervenind astfel cu mijloace operaţionale de investigare în metodologia de cercetare a diferitelor grupuri sau a tuturor ştiinţelor particulare). În ansamblul ştiinţelor de sinteză, alături de matematică şi de mecanica teoretică, un rol din ce în ce mai important îl au astăzi, în întreaga cunoaştere ştiinţifică, *cibernetica* şi *teoria generală a sistemelor*. În configuraţia actuală a sistemului ştiinţelor, o funcţie explicativă şi aplicativă din ce în ce mai mare o au disciplinele de graniţă (între diferite alte ştiinţe particulare) ca biofizica, chimia fizica, biochimia, bionica. Statut de ştiinţe de graniţă au şi discipline ca *psihologia* (care studiază mecanismul vieţii psihice umane din perspectiva determinărilor ei naturale şi sociale), *antropologia* (care surprinde interferenţa dintre natural şi social în determinarea naturii umane), *ecologia* (care-şi propune surprinderea criteriilor de echilibrare a raporturilor dintre om şi mediul său natural şi social). V. şi *ştiinţă; interdisciplinaritate*.

SISTEM AXIOMATIC, mulţime de legi logice (expresii valide) constituite în două clase distincte: 1) *axiomele*, expresiile cele mai generale şi, ca atare, indemonstrabile în respectivul sistem, şi 2) *teoremele*, expresiile care pe baza unor reguli de transformare sînt derivate din expresiile primei clase. **S.a.** devine un sistem formalizat dacă în constituirea sa nu se are în vedere nimic altceva decît alcătuirea grafică a expresiilor. Un **s.a.** se compune din termeni, expresii şi legi. Termenii **s.a.** sînt construcţii grafice simple, indivizibile în alte construcţii grafice mai simple decît ele în cadrul respectivului sistem. În cazul în care termenii desemnează variabile, ei sînt simbolizaţi de literele mici p, q, r, ..., iar dacă sînt *operatori*, ei sînt denotaţi fie prin literele mari A, B, C, ... fie prin alte semne grafice speciale. Termenii în funcţie de care se constituie respectivul **s.a.** poartă numele de termeni fundamentali, iar toţi ceilalţi (termenii nefundamentali) sînt definiţi pe baza regulilor de definire corespunzătoare. Expresiile sînt secvenţe grafice finite alcătuite numai din termenii sistemului pe baza regulilor de formare corespunzătoare. Legile (expresiile asertate în sistem) sînt fie *axiome*, fie *teoreme*, ultimele fiind derivate din primele, pe baza regulilor de deducţie care arată modul permis în cadrul sistemului de a obţine din anumite legi logice alte legi logice. Un **s.a.** poate fi acceptat

Scanned with OKEN Scanner

drept o alcătuire sintactică corectă numai dacă, odată constituit, el se bucură de trei proprietăţi generale: 1) *independenţa axiomelor*, calitatea lor de a fi nedeductibile în cadrul respectivului sistem; 2) *noncontradicţia sistemului*, însuşirea sa de a nu permite demonstrarea unei expresii în acelaşi timp cu negaţia ei, şi 3) *completitudinea sistemului*, adică posibilitatea lui de a întemeia toate legile sale şi de a respinge orice expresie ce nu este lege a sa. Primul **s.a.** în cadrul logicii simbolice (matematice) a fost elaborat de G. Frege. *Axiomatizarea* constituie o modalitate fundamentală de rezolvare a *problemei deciziei*. V. şi *completitudine; consistenţă; independenţă*.

SISTEM FILOZOFIC, ansamblu logic-coerent de teze filozofice, axat consecvent pe un principiu teoretic şi metodologic fundamental. Sistemul este mai general decît *teoria;* **s.f.** cuprinde ansamblul teoriilor unui filozof sau ale unei şcoli filozofice. Caracterul de sistem atribuit unor concepţii filozofice vizează, de regulă, *coerenţa* lor logică intrinsecă şi nu corespondenţa lor cu realitatea. De aici, tendinţa de a face să prevaleze uneori sistemul asupra faptelor (spiritul de sistem), de „a fasona" faptele după cerinţele sistemului, care dobîndeşte astfel un caracter închis, dogmatic. Concepţia filozofică marxistă se caracterizează printr-o riguroasă coerenţă internă, fiind în acelaşi timp într-un acord de fond cu exigenţele şi rezultatele gîndirii ştiinţifice în continuă dezvoltare; ea reprezintă un sistem deschis, în sensul unei continue raportări critice şi creatoare faţă de realitate şi faţă de experienţa şi *practica* umană, ca şi faţă de propriile elaborări, ceea ce îi conferă un caracter ştiinţific, creator şi antidogmatic.

SISTEM FORMAL, sistem de *semne* şi expresii construite în conformitate cu anumite reguli de formare şi de derivare, în care se face abstracţie de orice interpretare a semnelor (dimensiunea *semantică)* şi de raporturile acestora cu subiecţii ce le folosesc (dimensiunea *pragmatică)*. Etapele principale ale construirii unui **s.f.** sînt: introducerea semnelor primitive, precizarea regulilor de formare, indicarea regulilor de deducere, producerea expresiilor corect construite în sistem, pornind de la semnele primitive şi aplicînd cele două tipuri de reguli. Într-un **s.f.** se operează cu semnele ca obiecte fizice (semne vehicule), atenţia cercetătorului concentrîndu-se exclusiv asupra raporturilor dintre semne (dimensiunea *sintactică)*. Avantajul formalizării unor teorii din matematică, logică, fizică etc. constă în formularea expresă a supoziţiilor admise în teorie şi înlăturarea unor imprecizii din limbile naturale, în derivarea riguroasă a clasei, consecinţelor din acestea, în dobîndirea unui grad de generalitate. *Formalizarea* reprezintă în cunoaşterea ştiinţifică doar un moment. Scopul construirii unui **s.f.** îl constituie interpretarea sa într-un domeniu de obiecte, găsirea unui *model*.

SISTEM SOCIAL, *totalitate* a domeniilor vieţii sociale, structurată dintr-un ansamblu de nivele de organizare a *relaţiilor sociale*, dispuse ierarhic şi corelate cauzal şi funcţional. Termenul de **s.s.** este aproape sinonim cu cel de *formaţiune socială*, prin care Marx a explicat structura de ansamblu şi determinismul vieţii sociale. În concepţia materialistă asupra societăţii, primul nivel al relaţiilor sociale îl reprezintă raporturile omului cu natura, care formează *infrastructura* societăţii, raporturi prin intermediul cărora oamenii produc bunurile materiale necesare traiului lor. Ca efect al raporturilor dintre oameni şi natură, se structurează *forţele de producţie* ale societăţii care cuprind atît mijloacele de producţie (obiectele activităţii productive şi uneltele de muncă) cît şi oamenii (forţa lor de muncă fizică şi intelectuală şi deprinderile lor în muncă). În raporturile lor productive cu natura, oamenii acţionează colectiv, cooperează, intră obiectiv şi necesar în raporturi

Scanned with OKEN Scanner

sau *relaţii de producţie* între ei. Acestea, împreună cu forţele de producţie care le determină şi pe care le condiţionează, formează *modul de producţie* al societăţii — principala condiţie materială a vieţii sociale, de natura căreia depind structura şi dinamica tuturor celorlalte laturi ale vieţii sociale, **s.s.** în întregul său. Relaţiile de producţie, împreună cu celelalte tipuri de relaţii materiale care se stabilesc între oameni, formează *structura* societăţii şi caracterizează fizionomia unei societăţi, determină caracterul orînduirii sociale. Din această cauză structura socială se mai numeşte şi *baza* societăţii pe care se etajează *suprastructura*, constituită din formele ideologice ale conştiinţei sociale şi instituţiile corespunzătoare acestora. Instituţiile au rolul de a mijloci raporturile ideologice dintre oameni (politice, juridice, artistice, religioase etc.), raporturi care depind de cele materiale şi împreună cu care formează sistemul relaţiilor sociale, dar care se structurează şi în funcţie de fizionomia *conştiinţei sociale*, de nivelul dezvoltării vieţii spirituale a oamenilor, de modul în care aceasta se reflectă în mentalitatea diferitelor grupuri şi *clase sociale*. Strîns legat de complexul relaţiilor materiale şi spirituale care configurează **s.s.** se instituie şi capătă o dinamică proprie structurile comunitare şi structurile grupale ale societăţii; ele au în vedere raporturi între oameni în funcţie de originea lor etnică şi de modul lor de convieţuire economică, geografico-istorică, psihică şi spirituală, de natura intereselor economice, de locul şi rolul pe care oamenii îl au în procesul de producţie, de poziţia lor faţă de mijloacele de producţie, din care decurg deosebiri corespunzătoare sub aspectul tipului de proprietate şi al modului de repartiţie. În raport cu succesiunea modurilor de producţie, a formaţiunilor sociale, în istoria societăţii s-au structurat diferite tipuri de comunitate umană (cete, *ginţi*, *triburi*, *popoare*, *naţiuni*), istoric stratificate în diverse grupuri şi clase sociale. Structurile comunitare şi structurile de clasă ale societăţii sînt dependente de nivelele structurale ale sistemului social şi în primul rînd de structura economică a societăţii dar, la rîndul lor, ele influenţează activ aceste nivele, deoarece cadrul obiectiv al vieţii sociale se constituie prin intermediul acţiunii oamenilor, a diferitelor *comunităţi* şi *grupuri sociale*. Rezultă că toate nivelele infrastructurale, structurale şi suprastructurale, sau materiale şi ideologice ale **s.s.**, structurile comunitare şi grupale (de clasă) ale societăţii se împletesc strîns, depind unele de altele şi se condiţionează reciproc, iar legitatea fundamentală care le guvernează geneza şi dezvoltarea este determinarea conştiinţei sociale de către existenţa socială, a relaţiilor spirituale de către cele materiale, a structurilor comunitare şi de clasă de către cele materiale şi, în primul rînd, economice, acesta fiind principiul fundamental al explicaţiei materialist istorice a determinismului vieţii sociale. În raport cu sistemul de ansamblu al vieţii sociale, denumit şi **s.s.** global sau macrosistem social, toate nivelele de structurare a vieţii sociale pe care le subordonează (integrîndu-le organic) se constituie, la rîndul lor, *sistemic*, avînd valoare de *subsisteme*. Acestea subordonează, la rîndul lor, alte elemente şi relaţii sociale. În acest sens se vorbeşte, în sociologia contemporană, de subsistemul modului de producţie, subsistemul suprastructurii, subsistemul claselor sociale, subsistemul unei comunităţi umane în cadrul unei formaţiuni sociale etc. În explicarea mecanismului de ansamblu al vieţii sociale capătă astfel o fructuoasă aplicare *teoria generală a sistemelor*. De asemenea, în perspectiva unei viziuni structurale asupra vieţii sociale, societatea fiind dealtfel definită, în sociologia marxistă în primul rînd, ca un sistem de relaţii sociale, capătă un cîmp larg de aplicabilitate metodele *analizei structurale*. Materialismul istoric asociază analizei structurale principiul

Scanned with OKEN Scanner

cauzalității, o metodologie deterministă de cercetare cuprinzătoare, care operează corelat cu noțiunile de *cauză*, *funcție* și *retroacțiune*, legitățile *progresului* istoric instituindu-se ca o sinteză a mecanismului de funcționare a conexiunilor exprimate de aceste noțiuni. V. și *structură socială*.

SISTEMIC, care se referă la felul de a fi sau de a se comporta al *sistemului;* (despre un fenomen, un procedeu sau o viziune) care ține seamă de proprietățile obiective ale sistemelor.

SITUAȚIE LIMITĂ, termen specific *existențialismului*, atribuit unor situații care au rolul de a contribui la determinarea *condiției umane*. După K. Jaspers există **s.l.** generale și **s.l.** particulare, proprii ființei umane. Cele dintîi se referă la faptul că oamenii sînt totdeauna limitați la a fi „într-o situație determinată" spațial, temporal etc. ceea ce ar atrage după sine o limitare a perspectivei din care sînt percepuți de către ceilalți oameni. **S.l.** particulare sînt cele cu care individul se confruntă în mod direct și hotărîtor: moartea, suferința, lupta, vina, singurătatea, neliniștea, desperarea, grija etc. Ele sînt, de fapt, situații de încercare supremă, mai ales de ordin moral, de *trăire* esențială prin care omul se smulge din anonimatul și *înstrăinarea* sa cotidiană, realizîndu-și ontologic *autenticitatea* existențială și reprezintă „structurile sale existențiale". Termenul de **s.l.** reflectă caracterul individualist extrem al existențialismului, conceperea existenței umane într-o manieră abstractă, anistorică și asocială.

SMIRNOV, Vladimir Aleksandrovici (n. 1931), filozof și logician sovietic, șef al sectorului de logică din Institutul de Filozofie al Academiei de Științe al U.R.S.S. A abordat dintr-o perspectivă modernă teoria silogisticii, corelînd-o cu teoria generală a deducției și cu logica predicatelor. Totodată, a utilizat tehnicile și metodele logice pentru analiza unor probleme de teoria cunoașterii și de metodologie cum sînt problema reconstrucției teoriei științifice, rolul formalizării în cunoaștere, rolul limbajelor artificiale în cercetarea proceselor gîndirii, corelația dintre empiric și teoretic în cunoaștere ș.a. *Op. pr.:* „Cu privire la teoria silogismului categoric" (1959), „Metoda genetică de reconstrucție a teoriei științifice" (1962), „Algoritmii și schemele logice ale algoritmilor" (1963), „Nivelele cunoașterii și etapele procesului cunoașterii" (1964), „Modelarea lumii în structura limbajelor logice" (1967), „Problema cunoștințelor empirice și teoretice în teoria cunoașterii și în metodologie" (1973), „Teoria consecinței logice" (1974).

SOCIABILITATE 1. Aptitudine de a trăi în societate. **2.** Înclinare spre cultivarea relațiilor sociale.

SOCIAL (lat. *socius* „soț", „tovarăș", „asociat"), care se referă la societate (de ex., schimbare **s.**); care prin natura sa, își are originea în, sau depinde de societate (de ex., *conștiință* **s.**).

SOCIAL-DARVINISM, v. **DARVINISM SOCIAL.**

SOCIALISM 1. Concepție social-politică cu privire la făurirea unei societăți bazate pe egalitate și dreptate socială, lipsită de exploatare. Formulată inițial de socialiștii utopici din sec. 16—18, concepția, ca și termenul de **s.**, au fost larg răspîndite în Franța și Anglia, din primele decenii ale sec. 19 (v. *socialism utopic*). Ulterior, termenul **s.** a fost folosit în sensuri variate și în sprijinul unor diferite interese de clasă. O anumită răspîndire a cunoscut, în secolul trecut, în Germania, **s.** „*adevărat*", curent social-politic care nega necesitatea revoluției burghezo-democratice și propaga ideea că „înfrățirea oamenilor" ar fi condiția unică a emancipării sociale. Marx și Engels au supus analizei critice acest **s.**, denunțîndu-i ca-

Scanned with OKEN Scanner

racterul iluzoriu. **S.** *de catedră*, curent al economiei politice burgheze, cu circulație mai ales în Germania în deceniile 8 și 9 ale sec. 19; susținea că statul burghez, ca arbitru imparțial, este chemat să asigure pacea socială și să introducă treptat socialismul. **S.** *creștin* sau *creștinismul social*, doctrină social-politică creștină, apărută în prima jumătate a sec. 19. Diferitele sale variante susțineau originea creștină a ideilor socialismului, afirmau primatul eticului în raport cu economicul sau politicul și considerau că soluția antagonismelor sociale ar constitui-o perfecționarea morală a capitalismului. În prezent, unii adepți ai acestor concepții, fără a renunța la programul social-politic propriu, se alătură mișcărilor progresiste. **S.** *democratic*, curent social-politic de orientare reformistă, apărut în rîndurile social-democrației germane în deceniile 3 și 4 ale secolului nostru. A devenit doctrina social-politică oficială a Internaționalei Socialiste. Potrivit acestei concepții, evoluția capitalismului contemporan ar duce la armonizarea intereselor claselor sociale și la instaurarea unor relații „umane", ceea ce ar face inutilă *lupta de clasă*, protestul social fiind redus la revendicări privind o democrație mai consecventă și alte reforme compatibile cu societatea burgheză. **S.** *etic*, doctrină social-politică de esență idealistă, potrivit căreia socialismul ar reprezenta un ansamblu de principii morale, realizabile în cadrul capitalismului, iar factorii determinanți ai progresului i-ar constitui, în exclusivitate, moralitatea și educația (v. *socialism etic*). **S.** *revoluționar*, concepție a partidului mic-burghez al eserilor, creat în Rusia în 1901, al cărei conținut îl reprezenta preluarea eclectică a unor idei ale *narodnicismului* și *revizionismului*. Susținătorii acestei teorii se pronunțau pentru desființarea proprietății private asupra pămîntului, dar nu și a proprietății private în genere, ceea ce, evident, nu putea duce la înlăturarea dominației capitalului, la transformarea revoluționară a societății. Toate aceste concepții despre **s.** în majoritatea lor de natură mic-burgheză și/sau de orientare idealistă, au adus prejudicii mișcării muncitorești, datorită sensului și vocației lor diversioniste. În opera întemeietorilor socialismului științific, **s.** a dobîndit, de pe pozițiile clasei muncitoare, un conținut consecvent științific, calitativ deosebit de **s.** utopic și de alte variante de **s.** (v. *socialism științific*). **2.** Orînduire socială întemeiată pe exercitarea puterii politice de către *clasa muncitoare* în alianță cu celelalte clase și categorii sociale de oameni ai muncii, pe proprietatea socială asupra mijloacelor de producție, care generează relații de colaborare și ajutor reciproc între membrii societății eliberați de exploatare și pe realizarea retribuției potrivit principiului „de la fiecare după capacități, fiecăruia după munca depusă". Este prima fază a orînduirii comuniste. În **s.** se realizează egalitatea oamenilor în domeniul proprietății asupra mijloacelor de producție, dar se menține, în anumite limite, inegalitatea repartiției produsului social ca rezultat al faptului că în **s.** se folosește o parte din legitățile economice ale orînduirii capitaliste din care s-a structurat (de ex., legea valorii). **S.** asigură însă premisele înfăptuirii treptate a *egalității* reale între oameni din punctul de vedere al drepturilor lor economice, politice, sociale și culturale, egalitate care se desăvîrșește în comunism. Edificarea societății socialiste se înfăptuiește în condiții economice și sociale concrete, diferite de la țară la țară, de la etapă la etapă, cunoscînd noi și noi forme de manifestare în cadrul procesului revoluționar mondial. V. și *revoluție socialistă; socialism științific*.

„SOCIALISM ETIC", interpretare neokantiană a socialismului, inițiată de H. Cohen și reprezentată de R. Stammler, K. Vorländer, E. Bernstein, M. Adler ș.a. Adepții „s.e." considerau că la baza teoriei socialiste trebuie pusă etica lui Kant, și în special principiul

Scanned with OKEN Scanner

formulat de el, după care omul trebuie să fie considerat întotdeauna ca un scop și niciodată ca un simplu mijloc. Ei afirmau că drumul spre socialism trece prin desăvîrșirea morală a omenirii, ignorînd faptul că progresul moral, posibilitatea înfăptuirii principiilor umaniste (printre care și al celui formulat de Kant) depind în primul rînd de transformarea structurală, pe cale revoluționară, a raporturilor sociale obiective. Această răsturnare a raportului real dintre etic, pe de o parte, și social-economic și politic, pe de altă parte, conferă „s.e." un caracter utopic.

SOCIALISM ȘTIINȚIFIC (COMUNISM ȘTIINȚIFIC), una dintre cele trei părți constitutive ale concepției lui Marx teorie (doctrină) social-politică al cărei obiect îl reprezintă structura și dinamica proceselor trecerii omenirii de la orînduirea capitalistă la orînduirea comunistă, dezvăluie legile generale ale revoluției și construcției socialismului, principiile organizării și conducerii societății socialiste și comuniste, pe temeiul cărora fundamentează strategia și tactica luptei revoluționare a clasei muncitoare, a partidelor comuniste și muncitorești, reprezentînd astfel ideologia politică revoluționară a clasei muncitoare, știința conducerii revoluției și construcției socialiste. **S.ș.** a fost elaborat de Marx și Engels în condițiile maturizării *capitalismului* și ale dezvoltării *luptei de clasă* a proletariatului, care începea să se opună burgheziei ca o forță independentă. Spre deosebire de *socialismul utopic*, care considera socialismul ca o cerință a „rațiunii" și ca un simplu ideal moral, **s.ș.** demonstrează, pe baza dezvăluirii legilor obiective ale progresului social, a analizei științifice a orînduirii capitaliste și a evoluției acesteia, necesitatea obiectivă a pieirii capitalismului și a triumfului socialismului. În acest fel, socialismul s-a transformat dintr-o *utopie* într-o *știință*. Un rol hotărîtor în transformarea socialismului din utopie în știință l-a avut crearea *materialismului istoric*. Unirea **s.ș.** cu mișcarea muncitorească a dus la transformarea *clasei muncitoare* într-o clasă revoluționară conștientă, la crearea partidului ei politic revoluționar. Marx și Engels au formulat tezele fundamentale ale **s.ș.**, au dezvăluit misiunea istorică a proletariatului și a partidului său politic, au demonstrat că lupta de clasă revoluționară a clasei muncitoare constituie singura cale de instaurare a orînduirii socialiste. V.I. Lenin a dezvoltat teoria **s.ș.** prin dezvăluirea trăsăturilor specifice stadiului monopolist al capitalismului, prin descoperirea legii dezvoltării economice și politice inegale și în salturi a țărilor capitaliste în *imperialism*, fundamentînd posibilitatea victoriei socialismului la început într-o singură țară sau în cîteva țări. El a dezvoltat, de asemenea, principiile și normele organizării partidului revoluționar al clasei muncitoare, a elaborat planul de construire a socialismului în U.R.S.S. Îmbogățirea **s.ș.** este opera colectivă a partidelor comuniste și muncitorești și a oamenilor de știință. **S.ș.** s-a afirmat și a triumfat în sînul mișcării muncitorești în luptă cu diferitele curente socialiste neștiințifice, neproletare. Teoria **s.ș.** are, în esență, un caracter general-valabil, un conținut unic pentru toate țările, deoarece legitățile dezvoltării sociale, ale trecerii de la capitalism la socialism sînt, în esență aceleași pentru toate țările. Aceste legități se realizează însă în forme și cu metode specifice fiecărei țări, corespunzător stadiului dezvoltării ei economice și sociale, raportului forțelor de clasă, tradițiilor istorice etc. Eficiența transformatoare a ideilor **s.ș.** este condiționată de modul în care fiecare partid comunist își elaborează politica, stabilește formele, metodele de activitate și obiectivele etapei respective, aplicînd creator principiile și tezele generale ale **s.ș.** la particularitățile și la condițiile concrete ale fiecărei țări, aducîndu-și astfel contribuția la tezaurul comun de gîndire și de experiență revoluționară. Elaborarea formelor și a meto-

Scanned with OKEN Scanner

delor de înfăptuire a revoluției socialiste și de construire a socialismului constituie deci un atribut inalienabil al fiecărui partid comunist, un drept suveran al fiecărui stat socialist. În țara noastră, în decursul revoluției socialiste și al construcției socialismului, P.C.R. s-a călăuzit și se călăuzește neabătut după învățătura marxist-leninistă, ținînd permanent seama, în aplicarea principiilor generale ale **s.ș.**, de condițiile concrete și de particularitățile specifice ale României. Politica P.C.R. constituie astfel expresia aplicării creatoare a **s.ș.** în țara noastră. După cum prevede Programul Partidului Comunist Român, adoptat la Congresul al XI-lea, baza ideologică a partidului este materialismul dialectic și istoric, socialismul științific, teoria lui Marx și Engels, care pornește de la practică și de la adevărurile universal valabile și constituie o călăuză vie în acțiune, în lupta pentru transformarea revoluționară a societății. V. și *revoluție socialistă*.

SOCIALISM UTOPIC, ansamblu al concepțiilor socialiste și comuniste care preced constituirea teoriei socialiste ca știință. Primele teorii comunist-utopice închegate apar în perioada formării *capitalismului*, ca o expresie a aspirațiilor maselor țărănești și ale sărăcimii orașelor către o societate echitabilă, dreaptă și lipsită de exploatare. Principalii socialiști și comuniști utopici au fost, în perioada *Renașterii*, Th. Morus (termenul **s.u.** provine de la titlul cărții „Utopia", în care Th. Morus zugrăvea viitoarea societate ideală) și Campanella, în sec. 17—18, Meslier, Mably, Morelly, Babeuf în Franța, Winstanley în Anglia. După revoluțiile burgheze, în perioada postrevoluționară, a prăbușirii iluziilor revoluționarilor burghezi și a evidențierii contradicțiilor capitalismului, s-au afirmat cei trei mari socialiști utopiști: Saint-Simon, Ch. Fourier și R. Owen, precursori nemijlociți ai socialismului științific, precum și Dézamy, Cabet ș.a. Socialiștii și comuniștii utopiști au făcut o critică pătrunzătoare societății bazate pe exploatare și au prevăzut unele dintre trăsăturile viitoarei societăți socialiste și comuniste: desființarea proprietății private asupra mijloacelor de producție, organizarea planificată a producției, desființarea *opoziției dintre oraș și sat, a opoziției dintre munca fizică și cea intelectuală*, obligația tuturor membrilor societății de a munci și repartiția produsului social după muncă, respectiv după nevoi, emanciparea femeii, răspunderea societății pentru libera și multilaterala dezvoltare a individului, dispariția claselor etc. În condițiile gradului insuficient de dezvoltare a modului de producție capitalist, reprezentanții **s.u.** nu au putut înțelege însă rolul istoric revoluționar al proletariatului și necesitatea *revoluției* sociale. Ei au conceput socialismul în mod idealist, nu ca un rezultat necesar al dezvoltării istorice, impus de cerințele vieții materiale a societății ci, după cum a spus Engels, ca o întruchipare a „adevărului absolut, a rațiunii și a dreptății eterne"; ei au elaborat proiecte fictive despre societatea viitoare și au crezut că socialismul se va putea instaura prin simpla propagare a ideilor socialiste, prin reformele generoase ale claselor posedante sau ale conducătorilor de stat, respectiv prin forța exemplului unor colonii comuniste pe care au încercat să le întemeieze. Întemeietorii *socialismului științific* au prelucrat în mod critic și au preluat elementele valoroase ale **s.u.**, care a devenit astfel unul dintre izvoarele concepției lui Marx. După apariția acestuia, **s.u.** a devenit tot mai mult (de ex., la urmașii lui Fourier și Saint-Simon) o frînă în calea dezvoltării mișcării muncitorești-revoluționare. Într-unele țări din răsăritul Europei, din Asia etc., **s.u.** s-a îmbinat adesea cu democratismul revoluționar, continuînd să aibă un rol progresist și după apariția teoriei lui Marx. În țările române, ideile **s.u.** au fost răspîndite în prima jumăt. a sec. 19 de către Teodor Diamant, organizatorul falan-

Scanned with OKEN Scanner

sterului de la Scăieni (1835—1836). Ideile **s.u.** au influenţat şi pe unii democraţi burghezi şi *democraţi-revoluţionari* paşoptişti, ca Ion Heliade-Rădulescu, Cezar Bolliac ş.a.

SOCIALITATE. 1. Termen care desemnează o raportare la societate, fără a indica în mod necesar o anume structuralitate sau instituţionalizare sau referindu-se doar indirect la o structură, la un sistem social, la o instituţie socială (de ex., **s.** comunicării: calitate a comunicării interumane de a presupune o instituţionalizare, o structurare decurgînd din sistemul social). **2.** Proprietate caracteristică oricărui fapt, fenomen, oricărei tendinţe de natură socială.

SOCIALIZARE, proces de ridicare la un nivel colectiv social a unor fenomene individuale. În acest sens, termenul **s.** poate fi aplicat unor probleme sau procese felurite. Astfel, prin „**s.** mijloacelor de producţie" se înţelege acţiunea de a trece în proprietatea colectivă a societăţii seria întreprinderilor aflate în regim de proprietate privată. În sînul societăţii burgheze, datorită procesului de acumulare şi de concentrare a capitalurilor, apare o contradicţie antagonică între caracterul tot mai social al producţiei şi caracterul privat-capitalist al însuşirii bunurilor. Socialismul rezolvă această contradicţie prin trecerea mijloacelor de producţie în proprietate colectivă, adică prin **s.** lor. Există şi o **s.** a individului, în sensul că omul suferă în cursul creşterii şi dezvoltării sale un proces de adaptare la viaţa socială, însuşindu-şi în familie, în şcoală şi de la semenii cu care trăieşte şi munceşte laolaltă întreaga gamă a valorilor spirituale şi morale care îi permit integrarea în societate. Limba, valorile culturale ale societăţii, nivelul cunoştinţelor şi deprinderilor profesionale, modul de viaţă, felul de convieţuire, apropriate de individ printr-un proces lent de **s.**, îndreptăţesc pe mulţi sociologi să afirme că **s.** individului este o „a doua naştere" (socială), a oamenilor. V. şi *integrare socială.*

SOCIETATE (lat. *societas* „întovărăşire", „unire", „societate"), ansamblu unitar, complex sistemic, organic integrat, de relaţii între oameni, istoriceşte determinate, condiţie şi rezultat al activităţii acestora de creare a bunurilor materiale şi valorilor spirituale necesare traiului lor individual şi colectiv. În cadrul acestui ansamblu de relaţii, determinante sînt *relaţiile de producţie,* care iau naştere în procesul producţiei bunurilor materiale şi corespund unei trepte de dezvoltare determinate a *forţelor de producţie.* Totalitatea relaţiilor de producţie constituie *structura (economică)* a **s.,** *baza* reală pe care se înalţă o *suprastructură* (juridică, politică, morală, artistică, religioasă, filozofică) şi căreia îi corespund forme determinate ale *conştiinţei sociale* (K. Marx). Purtătorii relaţiilor sociale, creatorii valorilor materiale şi spirituale sînt oamenii. În procesul complex al activităţii şi vieţii lor comune, în calitate de membri ai **s.** ei sînt reuniţi în grupuri, clase sociale şi comunităţi, încadraţi în diverse structuri organizaţionale, în instituţii care le mediază la nivel de eficienţă raporturile lor cu natura şi relaţiile dintre ei. De aceea, **s.** nu se reduce la suma indivizilor care o compun; ea reprezintă o unitate calitativ distinctă a acestora, caracterizată printr-o organizare condiţionată istoric şi determinată de legi obiective ale structurii şi dezvoltării sale. *Materialismul istoric,* descoperind rolul, în ultimă instanţă hotărîtor, al *modului de producţie* în dezvoltarea socială, a explicat mecanismul intern al *formaţiunilor sociale* şi al succesiunii lor istorice şi a oferit astfel premisele teoretice şi metodologice ale definirii ştiinţifice a conceptului de **s.** V. şi *sistem social; existenţa socială şi conştiinţa socială; bază şi suprastructură; sociologie.*

Scanned with OKEN Scanner

„SOCIETATE INDUSTRIALĂ“, denumire dată inițial de A. Comte societății capitaliste, caracterizată prin predominarea fenomenului nou al marii industrii ivite în urma „primei revoluții industriale“. Teoria modernă a **„s.i.“** a fost elaborată în special de către sociologul și filozoful francez R. Aron, care susține că atît în țările socialiste, cît și în cele capitaliste asistăm la nașterea unor noi forme de conviețuire socială, aceste țări avînd ca temei comun „automatizarea“ și sursele noi de energie descoperite, ele deosebindu-se doar prin forma lor de organizare politică. Un alt sociolog, W. Rostow, merge pînă la preconizarea unei identificări viitoare a societăților umane, care vor fi „industriale“, dincolo de capitalism și de socialism. De aici și doctrina *„convergenței“* sistemului capitalist cu sistemul socialist, care ignoră deosebirile de esență dintre acestea și denaturează, în spirit reformist, antimarxist, sensul istoric al dezvoltării lor.

SOCIETATEA SOCIALISTĂ MULTILATERAL DEZVOLTATĂ, etapă nouă în dezvoltarea orînduirii socialiste în România. Ea conturează un stadiu superior de maturizare a socialismului în toate domeniile vieții sociale, atît a bazei cît și a suprastructurii, dezvoltarea armonioasă a noii orînduiri în toate compartimentele vieții materiale și spirituale, perfecționarea tuturor structurilor organizaționale, a întregii societăți. Această etapă a început odată cu realizarea planului cincinal 1971—1975. Stabilind, pe baza analizei materialist-dialectice și istorice a vieții sociale, obiectivele fundamentale ale etapei următoare a istoriei României socialiste, Programul Partidului Comunist Român, adoptat de Congresul al XI-lea (1974), definește strategia generală a partidului, al cărei scop principal este făurirea **s.s.m.d.** și crearea condițiilor pentru edificarea comunismului în țara noastră. Totodată, Programul partidului precizează, într-o concepție științific fundamentată, direcțiile înfăptuirii **s.s.m.d.**, sarcinile pe care le presupune edificarea socialismului în noua etapă și anume: creșterea puternică a forțelor de producție; amplasarea rațională a forțelor de producție pe întreg teritoriul țării; dezvoltarea armonioasă, proporțională a tuturor ramurilor economiei naționale; dezvoltarea în continuare, cu prioritate, a industriei socialiste, dezvoltarea intensivă a agriculturii; creșterea productivității muncii sociale; ridicarea eficienței întregii activități economice; perfecționarea continuă a relațiilor de producție și a organizării societății; înfăptuirea repartiției în spiritul echității socialiste; înflorirea științei, învățămîntului și culturii; ridicarea bunăstării materiale și spirituale a tuturor oamenilor muncii; dezvoltarea democrației socialiste; intensificarea activității politico-educative de formare a omului nou; crearea condițiilor optime în vederea afirmării tot mai active a fiecărui om al muncii în toate sferele vieții sociale. În procesul făuririi **s.s.m.d.** se va realiza satisfacerea în tot mai mare măsură, de către societate, a unor necesități comune tuturor membrilor societății; se va acorda o atenție tot mai mare întăririi familiei, a rolului ei în societate; se vor accentua condițiile de apropiere între munca fizică și munca intelectuală, între munca din industrie și cea din agricultură; se va realiza un raport echitabil între condițiile de viață de la orașe și cele de la sate, se va întări coeziunea tuturor claselor și categoriilor sociale, ceea ce va determina, în perspectivă, *omogenizarea* și întărirea unității întregului popor, sporind rolul clasei muncitoare în întreaga viață socială. Se va perfecționa în continuare conducerea și organizarea activității economico-sociale, asigurîndu-se unirea, pe baza planului național unic, a eforturilor materiale și umane ale întregului popor, precum și un raport corespunzător între fondul de consum și fondul de dezvoltare. O atenție deosebită va fi acordată creșterii mai accentuate a venitului

Scanned with OKEN Scanner

național, pe baza dezvoltării producției materiale și a ridicării eficienței economice. Ca urmare a îndeplinirii tuturor acestor obiective, nivelul general de civilizație materială și spirituală a poporului se va ridica pe trepte superioare. Edificarea **s.s.m.d.** presupune, în același timp, desfășurarea unei acțiuni permanente în direcția dezvăluirii și soluționării contradicțiilor, a înlăturării vechiului și promovării noului în toate sectoarele de activitate. În etapa făuririi **s.s.m.d.** va avea loc egalizarea nivelului de dezvoltare a țării noastre cu cel al țărilor avansate din punct de vedere economic, apropierea României de țările industriale dezvoltate ale lumii. Se vor extinde și diversifica schimburile și cooperarea economică cu țările socialiste, cu țările în curs de dezvoltare, cu toate statele, fără deosebire de orînduire socială. Se va asigura participarea activă a României la diviziunea internațională a muncii, la circuitul universal de informație științifică, la revoluția științifică și tehnică. După cum arată Programul Partidului Comunist Român, făurirea **s.s.m.d.** „va asigura afirmarea principiilor socialiste în toate sectoarele vieții economico-sociale, manifestarea tot mai deplină a personalității umane, îmbinarea armonioasă a intereselor personale cu aspirațiile generale ale întregii societăți. Aceasta va marca un stadiu superior al socialismului, va deschide calea trecerii la faza superioară — societatea comunistă". Procesul înfăptuirii **s.s.m.d.** se realizează, în ansamblul său, sub conducerea Partidului Comunist Român, al cărui rol de forță politică conducătoare a societății se amplifică cu necesitate în mod permanent. Programul Partidului Comunist Român de făurire a **s.s.m.d.** și de înaintare a României spre comunism reprezintă o concepție originală, proprie partidului nostru, un rezultat al aplicării creatoare a adevărurilor generale ale socialismului științific la condițiile specifice ale României, o ilustrare a contribuției P.C.R. la îmbogățirea tezaurului comun al teoriei și practicii revoluționare privind dialectica societății socialiste contemporane, principiile și căile trecerii de la socialism la comunism în epoca noastră. Apreciindu-se rezultatele pe care poporul nostru le va dobîndi în îndeplinirea obiectivelor actualei etape istorice, se estimează că „în anul 1990 România se va afla pe o treaptă superioară a dezvoltării sale; în linii generale va fi înfăptuită societatea socialistă multilateral dezvoltată, creîndu-se o bază trainică pentru trecerea la făurirea treptată a societății comuniste în patria noastră" (Nicolae Ceaușescu).

SOCIOGENEZĂ, termen sociologic care desemnează procesul de trecere de la hoarda primitivă a antropoizilor (odată cu procesul de *antropogeneză*), la *societatea* umană. Trecerea se face prin apariția unor noi forme de conviețuire, pe care le determină procesul *muncii* și *diviziunea socială a muncii*, relațiile de muncă și de repartizare a bunurilor, *comunicarea* cu ajutorul *limbajului* articulat și al *simbolurilor*, precum și reglementările privind: moravurile *(morala)* și raporturile umane *(dreptul)*, conducerea, organizarea și administrarea vieții colective *(politica)*, relațiile dintre clase și sistemul puterii *(statul)*. Fundamentarea teoriei socialist-științifice a **s.** a fost făcută de F. Engels. Curentele și orientările nemarxiste unilateralizează **s.,** reducînd-o la o înțelegere între indivizi *(contractualismul)*, la geneza și dezvoltarea psihicului individual și colectiv *(psihologismul)*, la acțiunea legilor naturii fizice *(mecanicismul)* sau organice *(organicismul)* etc.

SOCIOGRAFIE, termen care desemnează observarea, înregistrarea și descrierea societăților concrete în afara oricăror concluzii teoretice. Deși inițiatorii **s.** au proclamat caracterul ei neteoretic iar, ulterior, adepții variantei sale moderne, „sociologia empirică", strict *pragmatică*, dezvoltată îndeosebi în S.U.A., au susținut că orice preocu-

Scanned with OKEN Scanner

pare de filozofie socială ar fi dăunătoare, s. conţine totuşi un element teoretic, ideologic implicit. S. se poate face de pe poziţii teoretice dintre cele mai diverse, însăşi selectarea faptelor sociale descrise efectuîndu-se după anumite criterii care ţin de o orientare prealabilă a cercetătorului. Utilitatea s. constă în aportul ei documentar, ca modalitate şi treaptă a cercetării sociologice. Reprezentantul ei cel mai de seamă este Rudolf Steinmetz (1862—1940), care a abordat o vastă arhivă de fapte empirice cu privire la toate societăţile, istorice şi contemporane, europene şi extraeuropene.

SOCIOLOGIE (lat. *socius* „tovarăş", „asociat" şi gr. *logos* „ştiinţă"), ştiinţă care studiază procesele sociale, *relaţiile interumane* şi instituţiile din orînduirea socială existentă din punctul de vedere al ansamblului social. Preocupările pentru studiul fenomenelor sociale, apărute în orînduirea sclavagistă, s-au dezvoltat vreme îndelungată în cadrul filozofiei, al doctrinelor social-politice şi al filozofiei istoriei. Pe plan mondial, s. s-a constituit ca ştiinţă socială autonomă în sec. 19 ca răspuns teoretic la problemele sociale generate de prima *revoluţie industrială*, dezvoltîndu-se ca disciplină ştiinţifică consacrată în principal studiului proceselor şi fenomenelor sociale caracteristice societăţilor moderne şi contemporane. Dacă la apariţie era concepută mai mult ca o teorie generală a ansamblului societăţii şi a istoriei omenirii; în ultimele decenii ale secolului trecut şi, mai ales, în secolul nostru s. s-a dezvoltat preponderent ca o disciplină aplicativă, bazată pe investigarea nemijlocită a proceselor sociale, avînd funcţia de a contribui la rezolvarea problemelor sociale şi la optimizarea funcţionării mecanismelor sociale. După modelul ştiinţelor naturii, s. şi-a constituit totodată un ansamblu de metode şi tehnici de investigaţie, de analiză riguroasă a fenomenelor sociale de diagnoză şi prognoză socială. Cel care i-a stabilit denumirea şi i-a căutat, primul, loc în sistemul ştiinţelor a fost A. Comte, care, pornind de la ideile lui Saint-Simon, a pus bazele s. ca disciplină autonomă, considerînd-o cea mai complexă şi mai concretă dintre ştiinţe. În perioada de început a s., cei care pot fi numiţi sociologi doreau să fie în primul rînd reformatori sociali şi nu simpli observatori ştiinţifici, care să descrie mecanismul funcţionării societăţii din vremea lor. În acea vreme, mulţi vedeau necesitatea dezvoltării sociologiei, dar în privinţa interpretării fenomenelor sociale, a sarcinilor şi a ţelurilor acestei ştiinţe exista o mare diversitate de păreri. Numeroasele şcoli şi curente apărute în cadrul s. se încadrează în felurite variante teoretice-filozofice care au constituit curente în s. teoretică *(mecanicismul, organicismul, pozitivismul, psihologismul, sociologismul, formalismul, relativismul, funcţionalismul* etc.) dar care purtau marca orientării lor idealiste şi metafizice, cu toată contribuţia de inovaţii şi sugestii ce o aduceau. A doua jumătate a secolului trecut marchează apariţia cercetării sociologice organizate a realităţii sociale, a cercetării de teren, cum i s-a spus mai tîrziu. La sfîrşitul secolului trecut şi începutul secolului nostru se accentuează orientarea spre investigarea directă a fenomenelor, faptelor şi realităţilor sociale, ceea ce a determinat, corelativ, un proces de diferenţiere şi de specializare a s. Cercetările sînt îndreptate spre realitatea socială în mod mai evident după primul război mondial, cînd sociologii au început să acorde atenţie mai ales cercetării specializate a diverselor unităţi şi aspecte ale vieţii sociale. Aşa se explică faptul că în prezent există cîteva zeci de s. de ramură, cum sînt: s. industrială, s. urbană, s. rurală, s. muncii, s. familiei, s. comerţului, s. timpului liber, s. tineretului, s. politică, s. opiniei publice, s. relaţiilor internaţionale, s. artei, s. culturii, s. moralei, s. religiei, s. educaţiei şi dez-

Scanned with OKEN Scanner

voltării, s. comunicațiilor de masă etc. Această tendință de diversificare a fost și este determinată și de cerința omului de a cunoaște în amănunt fenomenele sociale noi, pentru a putea acționa asupra lor. După cel de-al doilea război mondial, cercetările sociologice s-au extins, iar s. a fost chemată, împreună cu alte discipline, să analizeze structuri și funcții și să propună soluții pentru o serie de probleme specifice acestor decenii: noile mijloace de comunicare de masă, decolonizarea, conducerea unităților economice și sociale, mobilitatea și diferențierea socială crescîndă și efortul de adaptare cerut de ritmul rapid al transformărilor de ordin tehnic și social, cultura de masă etc. Complexitatea și divergența tendințelor și orientărilor din s. contemporană sînt rezultatul unei evoluții ce-și găsește explicația obiectivă și subiectivă în diversitatea domeniilor economice, sociale și politice, în multitudinea punctelor de vedere din care sînt abordate diferitele probleme sociale, în diferitele interpretări ce se dau acestor probleme, dar mai ales în dificultatea adoptării unor soluții, dată fiind absența unei concepții consecvent științifice și unitare cu privire la societate și la s. La mijlocul secolului trecut, K. Marx și F. Engels, descoperind legile generale obiective ale dezvoltării sociale, au elaborat teoria materialist-dialectică despre societate, materialismul istoric, o nouă concepție socială radical diferită de ceea ce fusese pînă atunci. Poziția pe care s-au situat Marx și Engels în analiza și interpretarea fenomenelor sociale s-a dovedit istoricește a fi și o metodologie generală, pe deplin științifică, de abordare și cercetare a fenomenelor sociale, care preconizează îmbinarea armonioasă, organică a cercetării nemijlocite a acestor fenomene cu generalizarea teoretică, viziunea globală asupra societății și istoriei cu studiul analitic al diferitelor laturi și conexiuni, explicarea fenomenelor sociale cu previziunea istorică. Materialismul istoric constituie, așadar, acea teorie și metodologie generală, validată de însăși experiența dezvoltării sociale a omenirii și pe care s. se poate întemeia ca știință generală a sistemului social, a proceselor, relațiilor și instituțiilor sociale, a tuturor manifestărilor vieții materiale și spirituale a societății, ca și a sensului evoluției lor. În România, s. marxistă a fost reprezentată remarcabil, într-o primă perioadă, prin C. Dobrogeanu-Gherea și Lucrețiu Pătrășcanu, contribuții la dezvoltarea ei în publicațiile P.C.R. aducînd apoi: P. Constantinescu-Iași, S. Timov, Athanase Joja, T. Bugnariu, Miron Constantinescu, Miron Radu Paraschivescu, Andrei Șerbulescu, Șt. Voicu ș.a. Exponenți ai orientării social-democrate în sociologie au fost: I. Clopoțel, Șerban Voinea, Lothar Rădăceanu, E. Grigorovitz, N. Deleanu ș.a. Între cele două războaie mondiale, pe tărîmul s. s-au afirmat, în afară de membrii *Școlii sociologice de la București*, condusă de D. Gusti: P. Andrei, Șt. Zeletin, H. Sanielevici, V. Goldiș, E. Lovinescu, D. Drăghicescu, V. Bărbat, Al. Claudian, N. Petrescu, E. Sperantia, C. Sudețeanu, M. Ralea, G. Em. Marica ș.a. A existat și o orientare fascistă reprezentată de: Traian Brăileanu, Nichifor Crainic, M. Manoilescu, N. Roșu etc. După Eliberare, cîmpul cercetării s-a extins și au apărut numeroase lucrări de sociologie generală și de ramură cum ar fi: Colectiv (Miron Constantinescu — coord. —, S. Stoian, A. Cazacu, I. Gh. Stanciu, H. Culea, N.S. Dumitru, D. Salade, V. Popeangă, O. Berlogea, H.N. Popescu, Bianca Bratu, H.H. Stahl, I.I. Matei, Gh. Goian, N. Kallós, G. Vlădescu-Răcoasa), „Cercetări sociologice contemporane" (1966); Colectiv (Miron Constantinescu — coord. —, O. Bădina, O. Berlogea, Aneta Busuioc, A. Cazacu, V. Constantinescu, Șt. Costea, H. Culea, N. S. Dumitru, Al. Huszár, V. Krasnaseschi, I. Matei, O. Neamțu, A. Roth, H.H. Stahl, I. Tudosescu), „Sociologie generală. Probleme. Ra-

Scanned with OKEN Scanner

muri. Orientări" (1968); „Sociologia militans", 5 vol. (1968—1972); Tr. Herseni, „Prolegomene la teoria sociologică" (1969); A. Francisc, „Dialog cu timpul liber" (1970); A. Mihu, „Sociologia americană a grupurilor mici (1970); Colectiv (Honorina Cazacu, O. Hoffman, G. Socol, M. Mocanu), „Factori sociali ai productivității muncii" (1970); Colectiv (T. Bogdan, Miron Constantinescu, P. Cristea — coord —, A. Stănoiu, D. Baciu, H. Culea, Maria Larionescu, Elena Gheorghe, Ana Tucicov-Bogdan, Georgeta Florea), „Procesul de urbanizare în România. Zona Brașov" (1970); Colectiv (Miron Constantinescu), H.H. Stahl— sub. red. —, P. Grigorescu, P. Stănculescu, V. Constantinescu, Șt. Greceanu, L. Țopa, Stela Cernea, Natalia Damian, A.. Cazacu, I. Drăgan, S. Chelcea, Fl. Georgescu, Gh. Constantinescu), „Procesul de urbanizare în R.S. România. Zona Slatina Olt" (1970); A. Bărbat, „Teoria statisticii sociale" (1971); H.H. Stahl, „Studii de sociologie istorică" (1972); C. Ionescu, „Omul, societatea, socialismul" (1973); A. Mihu, „A.B.C.-ul investigației sociologice", vol. I—II (1971—1973); Colectiv (M. Merfea — subred. —, I. Cioban, I. Diaconiță, .N. Lupu, P. Prejban, L. Șaradici, D. Țiculescu, A. Țolescu, Iulia Văcărașu, C. Horobeț), „Procesul de urbanizare în R.S.R. Zona Vaslui" (1973); Honorina Cazacu, „Mobilitate socială" (1974); H.H. Stahl, „Teoria și practica investigațiilor sociale. Metode și tehnici", vol. I—II (1974—1975); O. Bădina, „Tineretul în societatea noastră socialistă" (1975); Colectiv (Gh. Niculescu— coord. — , N. Kallos, V. Secăreș, C. Soare, R. Duma, J. Miculescu, A. Drăguț, Gh. Arădăvoaica, D. Pop, C. Moroiu, R. Rotaru, V. Ghidarcea, St. Popescu, Gh. Broscămianu, C. Codiță), „Sociologie militară. Studii", vol. I—II (1975—1976); G. Em. Marica, „Sociologia lui Max Weber" (1976); Colectiv (C. Ionescu — coord. —, M. Doru, E. Goldstein, O. Hoffman, M. Spiridoneanu, Camelia Zlate), „Omogenizarea socială în R.S.R." (1977).

SOCIOLOGISM VULGAR, denaturare a materialismului istoric, constînd în interpretarea mecanicistă, reducționistă, simplistă a dependenței conștiinței sociale de existența socială, precum și a condiționării de clasă a ideologiei. **S.v.** deduce nemijlocit formele ideologice și în special pe cele artistice din formele de activitate economică, ignorează independența relativă a conștiinței sociale, nesocotind *medierile* legăturii ei cu existența socială, legile ei interne, specifice de dezvoltare. Asemenea poziții au apărut în filozofie, în critica literară, în estetică și în lingvistică. **S.v.** este înrudit cu *materialismul economic* și cu *materialismul vulgar.*

SOCIOMETRIE, teorie și grup de tehnici și procedee create de J. Moreno și dezvoltate în special în S.U.A. pentru măsurarea unor elemente de psihologie socială a grupurilor mici, în special a relațiilor de atracție sau respingere a membrilor acestor grupuri. Procedeele și orientarea **s.** sînt legate de concepția teoretică *microsociologică* elaborată de Moreno. Puternic influențat de Freud, Moreno afirmă că structura intimă a grupurilor sociale este „latentă" și nu devine „manifestă" decît dacă este provocată experimental cu ajutorul anchetei sociometrice, care urmărește să obțină de la fiecare membru al grupului declarații despre ceilalți membri: dacă îl simpatizează sau nu și dacă socotește că e sau nu simpatizat de aceștia. Răspunsurile de „alegere" și de „respingere" se calculează matematic și se redau sub forma unor „sociograme". Tehnicile sociometrice (testul sociometric, testul configurației sociale, psihodrama) permit nu numai cunoașterea structurii latente a grupului, ci și orientarea mai riguroasă a „terapiei sociale" a grupurilor mici anormal constituite. Eficiența metodelor **s.** este limitată de faptul că în interpretarea relațiilor sociale ea nu

Scanned with OKEN Scanner

ține seama de determinismul obiectiv al „macrosocietății", de rolul structurii economice și de clasă. Tehnicile sociometrice au dat naștere și unei teorii microsociologice, potrivit căreia societatea globală („macrosocieratea") nu ar fi decît un ansamblu de grupuri „micro-sociale", terapia tuturor grupurilor microsociale putînd aduce cu sine automat asanarea întregii societăți. Astfel, după Moreno, în societatea capitalistă, lupta de clasă nu ar fi decît un fenomen de patologie socială, vindecabil pe căile *microsociologiei*.

SOCIOSOMATICĂ, v. **PSIHOSOMATICĂ; SOMATIC.**

SOCRATE (469—399 î.e.n.), filozof idealist grec. **S.** considera că obiectul cunoașterii nu trebuie să fie natura, ci omul însuși („cunoaște-te pe tine însuți"), inițiind astfel problematica omului. După **S.**, scopul final al cunoașterii era dobîndirea virtuții. El considera că adevărul ar putea fi descoperit prin meditația stimulată de discuția capabilă să-l „moșească", să-l scoată din conștiința omului *(maieutica)*, unde ar exista ca ceva *înnăscut*. În măsura în care promova cercetarea modului de formare a *noțiunii*, **S.** a stimulat dezvoltarea logicii și în special a teoriei noțiunii și a *inducției*. Preocuparea sa pentru definirea sensului noțiunilor morale a dus la dezvoltarea teoriei etice. Viziunea sa asupra naturii și omului poartă pecetea spiritului religios. **S.** nu a lăsat scrieri, deoarece își prezenta învățătura oral. Personalitatea și ideile lui, în jurul cărora persistă multe neclarități, ne sînt cunoscute din mărturiile lui Xenofon („Memorabilele"), Platon (**S.** este personajul principal al mai tuturor dialogurilor platonice), Aristotel ș.a.

SOCRATICE *(școlile* **s.**), denumire generică dată unor școli filozofice grecești întemeiate de discipoli ai lui Socrate: 1) Școala megarică, întemeiată de Euclid din Megara; 2) Școala cinică, întemeiată de Antistene; 3) Școala cirenaică, întemeiată de Aristip din Cirene, și 4) Școala din Elis și Eretria, întemeiată de Fedon din Elis (sec. 4 î.e.n.).

SOFISM (gr. *sophisma*, din *sophos* „înțelept"), raționament aparent corect, în fond însă incorect, construit astfel pentru a induce în eroare. **S.** pot fi: 1) *in dictionem* (de limbaj), care au ca principale specii *echivocul*, stilul prolix, *parataxa* (alăturarea de părți componente ale propoziției fără verbul de legătură) etc.; 2) *extra dictionem* (în afara limbajului, de raționare propriu-zisă), care, la rîndul lor, pot fi: a) *materiale*, în care se pleacă de la premise false, și b) *formale*, care constau în încălcarea legilor logice de derivare. Cele mai importante **s.** materiale sînt: *error fundamentalis*, *petitio principii*, *ignoratio elenchi;* acesta din urmă folosește *argumentul la persoană*, *apelul la autoritate* și *argumentul baculinic* care înlocuiește demonstrația rațională cu exemplul. **S.** formale privesc atît inferențele imediate (eroarea în subalternare, conversiunea ilicită etc.), cît și inferențele mediate, respectiv *deducția* (de ex., împătrirea termenilor în silogism), *inducția* (de ex., generalizarea pripită) și *analogia* (de ex., extinderea unei însușiri esențiale a unei clase de obiecte la altă clasă de obiecte atunci cînd, în afara unor asemănări între ele, la una dintre clase există cel puțin o însușire incompatibilă cu însușirile celeilalte). V. și *paralogism*. — **S.** *accidentului*, eroare în demonstrație, săvîrșită prin omiterea unei semnificații esențiale a termenului mediu în respectivul context. Datorită acestui accident (luarea neesențialului drept esențial), concluzia devine falsă. **S.** accidentului este o specie a erorii *quaternio terminorum* („împătrirea termenilor").

Scanned with OKEN Scanner

SOFISTICĂ 1. Viciere intenţionată a raţionamentelor şi demonstraţiilor, caracteristică îndeosebi *sofiştilor* tîrzii. **2.** Denaturare metafizică a dialecticii, care duce la idealism prin izolarea şi absolutizarea unei laturi sau a unui moment al procesului de cunoaştere. V. şi *eclectism; interdependenţă.*

SOFIŞTI (gr. *sophistes* „înţelept"), denumire dată în Grecia antică, în perioada de înflorire a democraţiei sclavagiste (sec. 5 î.e.n.), profesorilor care predau, cu plată, cunoştinţe de politică, de literatură, de retorică şi de filozofie, urmărind în special pregătirea tineretului pentru participarea la viaţa publică. Aşa au fost Protagoras din Abdera, Gorgias din Leontinoi, Prodicos din Keos, Hippias din Elis, Antifon. Unii dintre aceştia, ca Protagoras sau Prodicos, au formulat puncte de vedere originale de mare însemnătate filozofică. S. s-au remarcat adesea prin atitudinea lor critică faţă de poziţiile tradiţionale, morale şi religioase; la unii dintre s. se întîlnesc tendinţe relativiste în etică şi gnoseologie. Începînd din sec. 4 î.e.n., s. au devenit simpli retori venali, gata să demonstreze orice, dascăli de arguţii şi de abilităţi verbale. Acest din urmă sens al termenului de s. a determinat accepţia actuală peiorativă a cuvîntului.

SOLIDARISM, curent sociologic, politic şi juridic, iniţiat de Saint-Simon (de la care se inspiră direcţia sa socialist-reformistă) şi A. Comte (de la care porneşte direcţia sa tipică, burghezo-conservatoare) şi dezvoltat de Léon Bourgeois (1851—1925) ca doctrină care proclamă armonia socială în cadrul societăţii burgheze („Solidaritatea", 1896), distingînd o solidaritate de fapt şi o solidaritate ca normă şi stabilind o echivalenţă între contribuţiile individuale şi beneficiile corespunzătoare în cadrul unui cvasi contract social. Ca doctrină juridică, s. a fost elaborat în special de Léon Duguit (1859—1928). Avînd la origine concepţia lui Hobbes şi Rousseau despre societate *(contractualismul)*, s. consideră că societatea burgheză creează climatul ideal de manifestare a legii solidarităţii, pe care indivizii ar fi chemaţi să o respecte. Tezele s. au fost parţial integrate de concepţiile fasciste, corporatiste sau sindicalist-oportuniste. În România, în perioada interbelică, s. a influenţat mişcarea corporatistă, al cărei principal promotor a fost M. Manoilescu. Variantele moderne ale concepţiei solidariste, cum sînt, de ex., teoriile „partenerismului social", „paternalismului" şi „relaţiilor umane", tind să demonstreze, apologetic, posibilitatea şi necesitatea armoniei de clasă dintre muncă şi capital.

SOLIPSISM (lat. *solus ipse* „numai el însuşi"), concepţie filozofică idealist-subiectivistă, potrivit căreia singura realitate ar fi *subiectul*, conştiinţa individului, iar lumea obiectivă, inclusiv ceilalţi oameni, ar exista numai în această conştiinţă. În esenţă, s. este consecinţa logică necesară a oricărui *idealism subiectiv* (de ex., Berkeley, Mach). Propoziţia prin care Berkeley reduce obiectul la subiect — *esse est percipi* — caracterizează orice fel de reducţie solipsistă. Dată fiind însă absurditatea evidentă a s., majoritatea filozofilor idealişti-subiectivi caută să-l evite, introducînd elemente de idealism obiectiv (postularea unei conştiinţe supraindividuale, a lui Dumnezeu, a unor substanţe spirituale etc. care cuprind în ele conştiinţele individuale şi le determină).

SOLOVIOV, Vladimir Sergheievici (1853—1900), filozof religios şi poet rus. În centrul sistemului său, de factură teologică, se află problema religios-antropologică a salvării individuale şi sociale a omului prin colaborarea cu divinitatea, a dobîndirii libertăţii prin depăşirea mistică a conflictului dintre personalitatea umană şi realitatea empirică, contingentă şi efemeră.

Scanned with OKEN Scanner

Teoretizînd apartenenţa existenţei omului la două lumi deosebite şi dramatismul imanent al destinului lui confruntat cu răul vieţii pămînteşti şi atras de cea veşnică, antropologia lui **S.** vădeşte influenţa budismului, a filozofiei lui Platon, Kant, Schelling, Hegel, Schopenhauer ş.a., îmbinată cu istorismul escatologic al tradiţiei iudeo-creştine. Concepţia istorică a lui **S.** este o istoriosofie, în care *revelaţiei* îi revine un rol fundamental. În filozofia lui puternic eticizată, omul reprezintă veriga de legătură dintre divinitate şi lume, în calitatea sa de fiinţă morală, aspirînd neîncetat spre libertatea absolută, „pozitivă", realizată şi trăită în actul iubirii şi în cel moral. *Op. pr.:* „Critica principiilor abstracte" (1880), „Prelegeri despre Dumnezeu-omenire" (1877-81), „Istoria şi viitorul teocraţiei" (1885-87), „Rusia şi biserica ecumenică" (1889), „Sensul iubirii" (1892), „Drama vieţii lui Platon" (1898), „Justificarea binelui" (1897-99).

SOMATIC, ceea ce se referă la corp, în opoziţie cu ceea ce se referă exclusiv la psihic (de ex., medicina *psihosomatică* — preocupată de repercusiunile corporale ale conflictelor psihice şi invers) sau exclusiv la social (de ex., medicina *sociosomatică*); eventual, ceea ce se referă la o parte din corp, prin opoziţie cu un alt sector corporal (de ex., **s.** faţă de visceral; hormon somatotrop, spre deosebire de hormon gonadotrop). În eredobiologie, Weismann a opus linia celulară **s.** celei germinale („germen"), ultimei acordîndu-i-se, speculativ, monopolul transformărilor cu relevanţă evolutivă (filogenetică).

SOMBART, Werner (1863—1941), sociolog şi economist german. În primele sale lucrări a fost influenţat de marxism. Ulterior, a evoluat spre neoliberalism, alunecînd în cele din urmă pe poziţii profasciste. A susţinut teoria „capitalismului organizat", care s-ar putea dezvolta prin reforme, „fără crize", pe alte căi decît cele ale socialismului. Lucrările sale de istorie economică cuprind contribuţii valoroase. *Op. pr.:* „Socialismul şi mişcarea socială în sec. al XIX-lea" (1896), „Capitalismul modern" (3 vol., 1902—1928), „Burghezul" (1913), „Socialismul german" (1934).

SOMERVILLE, John (n. 1905), filozof marxist american, care a adus contribuţii importante la promovarea şi răspîndirea materialismului dialectic şi istoric în universităţi şi publicaţii, la cunoaşterea aplicării gîndirii lui Marx în ţările socialiste. Este preşedintele „Societăţii pentru studiul filozofic al materialismului dialectic" din S.U.A., înfiinţată în 1962, care grupează filozofi marxişti ca: Howard Parsons, Dale Riepe şi David H. De Grood, ultimul fiind şi editorul revistei marxiste internaţionale „Revolutionary World". *Op. pr.:* „Procesele comuniştilor şi tradiţia americană" (1956), „Filozofia marxismului" (1967), „Revoluţia păcii" (1975).

SOMMER, Ioan (numele latinizat Sommerus Ioannes, 1542—1574), umanist transilvănean, originar din Pirna (în Saxonia, pe malul Elbei). A fost directorul Colegiului umanist, înfiinţat de Despot-Vodă la Cotnari (1562—1563), apoi profesor şi director (1565—1567) al şcolii de la Braşov, întemeiate de Honterus, iar din 1570 directorul şcolii unitariene din Cluj. În scrierile sale polemice, a demonstrat caracterul iraţional al dogmelor catolice şi luterane, sprijinindu-se pe critica filologică şi istorică a Bibliei. A fost primul umanist european care a dezvăluit izvoarele filozofice „păgîne" ale unor noţiuni ale teologiei creştine (de ex., „*logosul*"). În elegiile sale latineşti cîntă frumuseţea naturii, darul înnobilator al culturii, nemurirea terestră dobîndită prin creaţii culturale.

SORIT (gr. *soreites*, din *soros* „grămadă", „morman", „mulţime"), polisilogism contractat prin excluderea

Scanned with OKEN Scanner

concluziilor intermediare, care în polisilogismele inițiale, dezvoltate, îndeplineau rolul uneia dintre premise. **S.** este de două feluri, după tipul de polisilogism din care provine: 1) *aristotelic (regresiv)*, dacă în polisilogismul inițial concluziile intermediare îndeplineau rolul de premise minore, și 2) *goclenian (progresiv)*, dacă în polisilogismul inițial concluziile intermediare îndeplineau rolul de premise majore.

Sorit aristotelic	*Sorit goclenian*
A este B	D este E
B este C	C este D
C este D	B este C
D este E	A este B
Deci A este E	Deci A este E

S. face parte din categoria raționamentelor deductive complexe, iar caracterul corect al derivării concluziei din premise este asigurat cu condiția structurării sale în conformitate cu anumite reguli speciale.

SOROKIN, Pitirim Aleksandrovici (1889—1967), sociolog idealist american de origine rusă. Inițial adept al *behaviorismului*, a dezvoltat ulterior o teorie sociologică integralistă bazată pe faptele „socio-culturale", care constituie, după el, o ordine aparte, o *totalitate* ireductibilă la fapte anorganice, organice și psihologice. Realității sociale, concepută ca o realitate psihosocială, îi sînt proprii aspectele: sensibil și rațional (nivelul superficial), suprasensibil și suprarațional (nivelul profund). Realitatea socio-culturală profundă nu poate fi cunoscută, ci numai înțeleasă cu ajutorul unei *intuiții* suprasensibile și suprarționale. Sociologia se constituie într-o știință autonomă cu principii și categorii proprii: timpul și spațiul social, cauzalitatea socială etc. Totalitatea socio-culturală este abordată structural (din unghiul interacțiunii fenomenelor) și dinamic (din unghiul periodicității proceselor). Viața socială se dezvoltă, după **S.**, prin „unde și cicluri ritmice" care, datorită repetabilității lor, pot deveni obiect de studiu general. *Op. pr.:* „Sistemul sociologic" (2 vol., 1920—1921), „Mobilitatea socială" (1926), „Dinamica socială și culturală" (4 vol., 1937—1941), „Cauzalitate socio-culturală, spațiu-timp" (1943), „Societate, cultură și personalitate: Structura și dinamica lor" (1947), „Manii și slăbiciuni în sociologia modernă" (1956).

SPAȚIU ȘI TIMP, categorii filozofice care desemnează formele de bază ale oricărei existențe, astfel încît, după cum spune Engels, „o existență în afara timpului este o absurditate tot atît de mare ca și o existență în afara spațiului". Categoria de *spațiu* reflectă raporturile de coexistență dintre obiecte sau fenomene sau dintre părțile lor, respectiv, întinderea, distanța, poziția lor. A fi în spațiu înseamnă a fi unul *lîngă* altul (Engels). Categoria de *timp* reflectă durata de existență a obiectelor și fenomenelor, simultaneitatea sau succesiunea lor. A fi în timp înseamnă a fi unul *după* altul (Engels). În general, se admite că spațiul real este tridimensional, în sensul că în orice punct din spațiu se intersectează trei direcții fundamentale, reprezentabile prin trei drepte perpendiculare una pe alta, și că timpul real este unidimensional, momentele sale succedîndu-se liniar. Se admite, de asemenea, că spațiul este *reversibil*, în sensul că se poate reveni la o poziție ocupată anterior și părăsită la un moment dat, iar timpul este *ireversibil*, în sensul că nu ne putem întoarce la momentele depășite, cum ar fi ziua de ieri, anul trecut ș.a.m.d. Din punct de vedere științific, atît tridimensionalitatea spațiului, cît și ireversibilitatea timpului nu sînt riguros definite și atestate. În mecanica cuantică se poate susține reversibilitatea timpului, iar în geometriile neeuclidiene și în fizica teoretică, existența unor spații cu dimensiuni mai multe sau mai puține decît trei, toate avînd

Scanned with OKEN Scanner

o semnificaţie fizică reală. În orice caz, concepţia materialistă despre lume nu este angajată în nici un fel prin admiterea sau respingerea tezei privind tridimensionalitatea spaţiului real sau a celei privind *ireversibilitatea* timpului în general. În schimb, ceea ce angajează materialismul este recunoaşterea obiectivităţii **s.** şi **t.**, dat fiind că au existat concepţii idealiste care au încercat să demonstreze nonobiectivitatea acestor determinaţii ale existenţei. Printre concepţiile de acest fel un loc deosebit ocupă *apriorismul* lui Kant, după care **s.** şi **t.** sînt doar forme ale intuiţiei sensibile, şi *convenţionalismul* lui Poincaré, după care **s.** şi **t.** sau, mai precis, geometria şi mecanica, în calitate de ştiinţe ale **s.** şi **t.** au un caracter convenţional. Aceste poziţii paradoxale, au fost favorizate de complexitatea problemelor teoretice pe care le ridică **s.** şi **t.** şi, respectiv, de diferitele ştiinţe particulare care se ocupă de ele. Aşa, de exemplu, apriorismul kantian a fost inspirat de caracterul necesar şi universal al enunţurilor geometriei, aritmeticii şi mecanicii raţionale în opoziţie cu enunţurile fizicii şi cele ale ştiinţelor experimentale în genere, în timp ce convenţionalismul lui Poincaré a fost inspirat de echivalenţa logică a diverselor geometrii, apărute la sfîrşitul sec. 19 şi de aparenta lor independenţă faţă de datele experienţei. În prezent, dezvoltarea ştiinţei a scos în evidenţă inconsistenţa atît a aprioriSmului kantian, cît şi a convenţionalismului poincarean, precum şi a concepţiilor idealiste despre **s.** şi **t.** în genere. Datele ştiinţei contemporane confirmă justeţea poziţiei materialiste în problema **s.** şi **t.**, în special a poziţiei materialist-dialectice care, nu numai că afirmă obiectivitatea acestor determinări universale ale existenţei, dar subliniază totodată şi *unitatea* indisolubilă dintre **s.** şi **t.**, pe de o parte, dintre **s.** şi **t.** şi materia în mişcare, pe de altă parte. Încă în secolul trecut, contrar concepţiilor metafizice dominante în ştiinţa şi filozofia vremii, Engels susţinea că „fără materie, aceste două forme de existenţă a materiei nu sînt nimic, reprezentări goale, abstracţii care există numai în mintea noastră". Ştiinţa contemporană a confirmat într-un mod desăvîrşit punctul de vedere al lui Engels. În special, teoria *relativităţii*, creată de Einstein la începutul secolului nostru, a arătat dependenţa lungimilor şi duratelor, a simultaneităţii şi succesiunii evenimentelor, de viteza relativă a corpurilor, precum şi interacţiunea structurii geometrice a spaţiului, într-o regiune determinată din univers, cu cîmpul gravitaţional, respectiv, cu gradul de concentraţie şi de repartiţie a maselor şi cu viteza lor relativă. Interpretată, în mod general, la început, ca o demonstraţie a dependenţei proprietăţilor spaţiale şi temporale ale lucrurilor, de observator, deci, ca un argument împotriva materialismului în problema **s.** şi **t.**, teoria relativităţii este astăzi înţeleasă corect de către oamenii de ştiinţă, ca un mare pas înainte făcut de ştiinţă în cunoaşterea legilor obiective ale naturii şi în formularea lor într-o manieră independentă de orice sistem de referinţă şi de orice observator. Astfel, dacă lungimile şi duratele sînt considerate separat, ele variază invers proporţional, în raport cu sistemele de referinţă; în schimb, intervalul spaţio-temporal este o mărime invariantă şi, respectiv, poziţia evenimentelor determinată în raport cu acest continuum spaţio-temporal are un caracter absolut. Aşadar, **s.** şi **t.** sînt forme obiective de existenţă ale materiei şi formează un tot indisolubil, la rîndul său aflat în indisolubilă unitate cu materia în mişcare, variabilitatea proprietăţilor **s.** şi **t.**, luate separat, fiind dependente de mişcare (viteză), tot aşa cum variabilitatea proprietăţilor geometrice ale spaţiului depinde de proprietăţile fizice ale materiei, de intensitatea cîmpului gravitaţional al sistemului de referinţă respectiv. O altă problemă importantă legată de

Scanned with OKEN Scanner

categoriile **s.** şi **t.** este problema *infinităţii*. Pentru gîndirea speculativă această problemă este insolubilă, teza infinităţii lumii putînd fi tot atît de temeinic demonstrată ca şi opusul ei. Progresul neîntrerupt al cunoaşterii ştiinţifice, extinderea continuă a limitelor spaţiale şi temporale ale universului cunoscut, descoperirea unor legi fundamentale de conservare a materiei şi mişcării etc. pot fi considerate ca dovezi privitoare la eternitatea în timp a materiei şi infinitatea ei în spaţiu. La acreditarea acestor concluzii a contribuit, de asemenea, teoria relativităţii care prin relevarea dependenţei proprietăţilor geometrice ale spaţiu-timpului de proprietăţile fizice ale materiei, a oferit cosmologiei argumente în favoarea postulării posibilităţii conceperii unui univers infinit spaţio-temporal în condiţiile mărginirii sale spaţiale. Aceasta pune în evidenţă aspectul calitativ al infinitului spaţio-temporal, care nu poate fi redus la determinarea sa cantitativă, la întindere. Prin urmare, infinitatea lumii în **s.** şi **t.** este un postulat al concepţiei materialiste despre lume pe care ştiinţa şi practica, de-a lungul întregii lor dezvoltări de mii de ani, nu fac decît să-l confirme. Unicul mod corect de a privi lucrurile, compatibil şi cu rezultatele dar şi cu spiritul ştiinţei contemporane este deci acela, potrivit căruia, lumea nu are nici început, nici sfîrşit, nu are limite nici în spaţiu, nici în timp. Aceste adevăruri fundamentale ţin deci de categoria adevărurilor absolute; evoluţia cunoaşterii ştiinţifice care modifică mereu viziunea omului despre **s.** şi **t.**, supunînd permanent dezbaterii teoretice noi modele de univers, nu numai că nu poate anula asemenea adevăruri, dar le şi confirmă în mod consecvent. V. şi *finit şi infinit*.

SPECIE, clasă de obiecte ce posedă aceleaşi însuşiri esenţiale şi se cuprinde în sfera altei noţiuni mai generale, numită *gen*. Ultima **s.**, în ordinea determinării, **s.** *infimă*, se referă, prin sfera ei, numai la indivizi (ale căror colecţii eventuale se caracterizează exclusiv prin note comune) şi, ca atare, nu subordonează alte **s.** În afară de *genul suprem* şi de **s.** infimă, celelalte noţiuni pot fi **s.** în raport cu noţiunile în sfera cărora se cuprind şi, totodată, gen în raport cu noţiunile mai puţin generale pe care le cuprind în sfera lor (de ex., noţiunea „mamifer" este, din punct de vedere logic, **s.** în raport cu noţiunea „vertebrat" şi gen în raport cu noţiunea „marsupiale"). Trecerea de la gen la **s.** se face prin *determinare*, iar cea de la **s.** la gen prin *generalizare*. **S.** aceluiaşi gen se află în raport de coordonare.

SPECIFICITATE, concept cu semnificaţie variabilă, referitoare la caracteristici singulare, individualizante, ca şi la informaţii univoce. Un reactiv specific, un test specific etc., permit discriminări fără ambiguitate. În biologie vorbim despre **s.** *de specie*, pentru caractere strict distinctive. În medicină, de ex., se numeşte „patognomonic" simptomul specific pentru o boală; bolile cu o cauză bine definită, întotdeauna aceeaşi, sînt „boli specifice". Realitatea ne impune însă relativizarea conceptului. **S.** strictă nu se întîlneşte curent. Pe de altă parte, la sistemele complexe (ca organele şi organismele vii) trebuie să deosebim răspunsurile (efectele) specifice pentru cauză, de cele specifice doar pentru sistem: de ex., orice fel de excitaţie a retinei este tradusă în senzaţie luminoasă. Această observaţie, care nu face distincţia între răspunsurile specifice pentru cauză şi cele specifice pentru sistem, a fost baza aşa-numitului „principiu al energiei specifice a simţurilor", formulat de J. Müller la începutul sec. 19 şi care a avut un corolar gnoseologic: *agnosticismul fiziologic*, inspirat şi din kantianism (v. şi *idealism „fiziologic"*). În realitate, reflectarea lumii exterioare se face prin excitantul adecvat (lumina), organul de simţ corespun-

Scanned with OKEN Scanner

zător (analizatorul vizual), în condiţii naturale de existenţă (excitaţia avînd nevoie, în aceste condiţii, şi de energii luminoase mult mai slabe) fiind cel impresionat; de asemenea la procesul reflectării, indiferent de specificitate, participă ansamblul organelor de simţ împreună cu întreaga activitate (practică) exercitată asupra lumii exterioare.

SPECULATIVĂ *(filozofie* **s.)**, filozofie care îşi propune să construiască un sistem atotcuprinzător de cunoaştere pe cale pur deductivă, fără apel la experienţă. Punctul de plecare al unui asemenea sistem îl constituie un principiu sau mai multe principii, considerate de filozofia **s.** a fi fost stabilite pe cale pur raţională. Cele mai ilustrative exemple de filozofie **s.** sînt sistemele marilor reprezentanţi ai idealismului clasic german: Fichte, Schelling, Hegel. În cadrul acestor sisteme a fost elaborată dialectica modernă ca metodă filozofică, însă în formă idealistă, ca dialectică a ideii sau a spiritului (de aceea la Hegel, îndeosebi, termenul **s.** este sinonim cu acela de *dialectic*). Aceste sisteme au vădit totodată principalele vicii ale metodei **s.** în genere: substituirea legăturilor reale prin legături imaginare, încercarea de a construi un sistem închis, definitiv al cunoaşterii filozofice. Astăzi termenii **s.** sau *speculaţie* se folosesc de obicei pentru a desemna o construcţie arbitrară, concepută pur teoretic, fără legătură cu practica, cu experienţa. Filozofia **s.**, îndeosebi aceea clasică germană, a pus însă în evidenţă, împotriva mărginirii empiriste şi pozitiviste, rolul creator al activităţii teoretice, semnificaţia constructivă şi valoarea cognitivă a teoriei filozofice.

SPENCER, Herbert (1820—1903), filozof, sociolog şi psiholog englez, unul dintre întemeietorii *pozitivismului*. A considerat că ştiinţa nu poate decît să descrie sau să sistematizeze datele senzoriale, faptele observabile nemijlocit, susţinînd că esenţa lucrurilor este de domeniul „incognoscibilului". Creator al termenului de *„evoluţionism"* (1854), **S.** a adus o contribuţie importantă la afirmarea şi la generalizarea concepţiei evoluţioniste, pe care a aplicat-o nu numai în biologie ci şi în psihologie şi sociologie; el a conceput însă *evoluţia* mecanicist, în spiritul *evoluţionismului plat*. În sociologie a fost unul dintre întemeietorii *organicismului*, teorie socială reducţionistă. *Op. pr.:* „Sistem de filozofie sintetică" (1862—1896).

SPENGLER, Oswald (1880—1936), filozof idealist german, legat de *„filozofia vieţii"* şi de *neohegelianism*. Opera sa principală, „Declinul Occidentului" (1918—1922), care reprezintă un efort important de a cuprinde explicaţia culturilor lumii, este însă bazată pe concepţia metafizică a *ciclului istoric;* criza culturii burgheze este înfăţişată ca o criză a culturii umane în genere. **S.** neagă legitatea socială şi *progresul*, considerînd că *istoria* ar fi determinată de „spiritul culturii" şi că ea reprezintă un complex de culturi unice, închise în sine şi irepetabile, care au soarta organismelor individuale: se nasc, înfloresc şi mor. „Morfologia culturii", care formează, după **S.**, obiectul cercetării istorice, are astfel un caracter psihologist şi biologizant. În alte scrieri, **S.** proslăveşte „spiritul prusac", monarhia şi militarismul. **S.** are însă meritul de a fi analizat pe larg particularităţile *stilului* culturii, elaborînd o filozofie a stilului ca parte integrantă a filozofiei culturii. *Alte op.:* „Prusacism şi socialism" (1920), „Omul şi tehnica" (1931), „Anii hotărîrii" (1933), „Cuvîntări şi articole" (postum, 1937).

SPERANTIA, Eugeniu (1888—1972), filozof, sociolog şi scriitor român. Preocupările sale teoretice cuprind o serie tematică largă, traversînd opţiuni filozofice şi ideologice variate, tributare, în general unei viziuni de ansamblu idealiste dar străbătute

Scanned with OKEN Scanner

de un puternic filon umanist. A abordat probleme de gnoseologie, epistemologie, istorie a filozofiei, filozofie a dreptului şi sociologie, a întreprins numeroase studii consacrate unor probleme de antropologie filozofică, psihologie, psihologie socială, estetică, axiologie şi pedagogie. Pornind de la principiul *amînării*, **S.** a realizat o amplă sinteză de filozofie a istoriei devenirii umane, a muncii şi a culturii, operă rămasă în cea mai mare parte în manuscris. Scrierile sale filozofice — cu precădere cele postume, evidenţiază continua sa aplecare spre cele mai noi rezultate ale filozofiei, ale pedagogiei, ale biologiei evoluţioniste, cu răsunet în epoca în care au fost elaborate. *Op. pr.:* „Apriorismul pragmatic. Partea I. Elaborarea conceptelor" (1912), „Contribuţiuni la filozofia magiei" (1916), „Apriorismul pragmatic, Partea a II-a. Contribuţiuni la psico-biologia gîndirii" (1922), „Generalităţi de psihologie individuală şi socială" (1925), „Fenomenul social ca proces spiritual de educaţie" (1930), „Papillons de Schumann" (1934), „Introducere în sociologie" (2 vol., 1938—1939), „Mic tratat despre valori" (1942), „Introducere în filozofia dreptului" (1944), „Resorturile psihologice ale evoluţiei umane" (1947); în manuscris: „Filozofia muncii", „Cartea despre carte", „Conştiinţa morală ca direcţie ortogenetică a existenţei umane" ş.a.

SPINOZA, Baruch (latinizat Benedict) (1632—1677), filozof raţionalist olandez. Filozofia lui **S.** a oglindit avîntul ştiinţelor naturii (mecanica, fizica, matematica) în sec. 17 şi a contribuit, la rîndul ei, la fundamentarea filozofică materialistă a acestora. Lucrarea principală a lui **S.** este „Etica demonstrată în mod geometric" (terminată în 1675, publicată postum, trad. rom. 1929). După **S.,** în univers nu există decît o singură *substanţă*, „absolut infinită", pe care el o numeşte „Dumnezeu sau natură" şi care constituie „propria sa cauză" *(causa sui)*. Substanţa are un număr infinit de atribute (însuşiri esenţiale), dintre care omul cunoaşte numai două: întinderea şi gîndirea. Lucrurile singulare, printre care şi oamenii, sînt moduri, adică manifestări ale substanţei. Materialismul implicat în concepţia lui **S.** despre substanţă a fost însă, în ansamblu, metafizic; el nu a conceput mişcarea ca un atribut al substanţei şi de aceea nu a putut explica trecerea de la substanţa unică şi imuabilă la multiplicarea infinită a modurilor aflate în mişcare. Deşi **S.** a numit substanţa „Dumnezeu", el l-a identificat pe acesta din urmă cu natura, golind noţiunea de Dumnezeu de orice conţinut mistic şi antropomorfic. În „Tratatul teologico-politic" (1670, trad. rom. 1960), **S.** a delimitat categoric religia de filozofie şi de ştiinţă, afirmînd că religia nu conţine nici un fel de adevăruri teoretice, avînd drept scop numai orientarea morală a acelora care nu sînt în stare să se conducă după *raţiune*. **S.** a combătut categoric *finalismul* şi a apărat *determinismul*. În teoria cunoaşterii, **S.** a continuat *raţionalismul* lui Descartes, considerînd cunoaşterea raţională ca fiind superioară faţă de cea senzorială şi ca singura adecvată. Încununarea sistemului lui **S.** o constituie etica sa, centrată pe noţiunea de *libertate*. Libertatea constă în înţelegerea *necesităţii:* înţelegînd cu ajutorul raţiunii înlănţuirea necesară a lucrurilor, omul îşi măreşte puterea atît asupra naturii exterioare, cît şi asupra propriilor sale afecte (pasiuni), de a căror dominaţie se eliberează. După **S.,** suprema fericire hărăzită omului este rezultatul ridicării lui pe cea mai înaltă treaptă a libertăţii (a înţelegerii), care îi dă sentimentul comuniunii cu natura şi cu eternitatea, denumit de el „iubirea intelectuală a lui Dumnezeu" *(amor Dei intellectualis)*. **S.** a aderat la teoria *contractului social*, urmîndu-l pe Hobbes dar s-a pronunţat, spre deosebire

Scanned with OKEN Scanner

de acesta, pentru o formă democratică de guvernare. Filozofia lui S. despre substanţă, natură, având în fond un caracter materialist şi ateu, i-a influenţat pe luminiştii şi materialiştii francezi din sec. 18, pe Lessing şi pe Goethe.

SPIRIT, entitate existenţială reflectorie, derivat al existenţei materiale, produs al dezvoltării istorico-sociale a acesteia. Termenul e folosit, de regulă, ca sinonim pentru conştiinţă, inteligenţă, gîndire, raţiune. În istoria filozofiei i s-au atribuit şi accepţii particulare, în funcţie de diferitele concepţii filozofice. Idealismul subiectiv reduce esenţa **s.** la un element al conştiinţei individului, iar idealismul obiectiv l-a conceput ca idee, conştiinţă obiectivă, o lume a ideilor ruptă de om, anterioară lui şi investită cu existenţă autonomă. În sistemul lui Hegel, **s.** este conceput şi ca ultimă (a treia) treaptă a dialecticii Ideii absolute, treaptă în care aceasta redevine ea însăşi şi capătă conştiinţă de sine. În concepţiile religioase, **s.** e identificat cu divinitatea, forţă creatoare a lumii materiale, vorbindu-se în acest sens de dumnezeu în calitate de **s.** universal. Filozofia materialistă a înţeles **s.** ca proprietate şi produs al materiei. Materialismul dialectic priveşte **s.** ca rezultat al exercitării capacităţii de reflectare conştientă a oamenilor, conştiinţele fiind o lume a *materiei* superior organizate, un produs al *practicii social-istorice*. Luat în sensul de viaţă spirituală, trăită individual sau colectiv (conştiinţă individuală şi socială), **s.** ne apare, astfel, ca factor secund, derivat în raport cu materia. Demonstrînd funcţia reflectorie a **s.**, materialismul dialectic susţine, totodată, *autonomia* sa relativă faţă de materie, capacitatea sa creatoare de a se autoconstrui şi de a interveni activ, prin *acţiune inversă*, asupra naturii şi a societăţii, care îl determină, constituindu-se ca o premisă teoretică a activităţii practice eficiente a oamenilor. V. şi *conştiinţă; psihic; suflet.*

SPIRIT DE FINEŢE — SPIRIT DE GEOMETRIE, categorii introduse de Blaise Pascal („Cugetări"), pentru a caracteriza două tipuri de receptare a realităţii, unul dominat de intuiţie şi sentiment, celălalt, de raţiune, de logică, subordonat regulilor şi principiilor. Cunoaşterea ideală ar trebui să se sprijine pe simbioza celor două modalităţi ale demersului cognitiv, opuse polar, dar totodată complementare. Înţelegerea bazată numai pe *spiritul de fineţe* nu se finalizează, pierzîndu-se în haosul impresiilor particulare, contingente. La rîndul lui, *spiritul de geometrie*, fără concursul spiritului de fineţe evoluează rigid, printre *scheme* abstracte, exclusiv în sfera principiilor căreia tinde să-i adapteze realitatea în mod dogmatic, şi speculativ, pierzînd din vedere concreteţea şi particularităţile, aspectele individuale, nuanţate şi diferenţiate, prin care se exprimă *generalul*. Dihotomia tipurilor de cunoaştere, operată de Pascal, a cărui gîndire întrunea, de fapt, calităţile cerute fiecăreia dintre ele, este readusă în actualitate de confruntarea contemporană dintre spiritul scientist (sistemico-structuralist) şi cel umanist (axiologico-ideologic). V. şi *metafizică; dogmatism; dialectică; scientism; umanism.*

SPIRITISM, concepţie mistică potrivit căreia spiritele morţilor ar supravieţui, iar cei vii ar putea să comunice cu ele prin diverse procedee oculte (de ex., prin acţiunea unui „medium"); practica bazată pe această concepţie.

SPIRITUALISM, doctrină opusă materialismului, după care *spiritul* este o realitate substanţială primordială, independentă de materie. **S.** desemnează astfel teoriile idealismului obiectiv (Leibniz, Hegel). În sens mai restrîns, termenul de **s.** desemnează anumite concepţii idealiste, ca: a) *idealis-*

Scanned with OKEN Scanner

mul obiectiv teologic al filozofiei personaliste, neotomiste (şi catolice în genere); b) „fenomenologia naturii" a lui P. Theilhard de Chardin; c) *neospiritualismul* francez (J. Lachelier, F. Ravaisson, E. Boutroux, H. Bergson), care plasează în spirit explicaţia naturii în genere, îmbinînd tezele idealismului obiectiv finalist cu cele ale idealismului subiectiv iraţionalist.

SPIRITUALITATE 1. Concept sintetic desemnînd valorile ideale prin care omul depăşeşte *datul* existenţial natural şi se autodepăşeşte pe sine însuşi ca produs al naturii. **2.** Domeniu al activităţii de cunoaştere şi de creaţie sau sferă a valorilor ştiinţifice, filozofice şi artistice, specifică unei epoci istorice (**s.** evului mediu, **s.** Renaşterii); particularitate stilistică a unui curent artistico-literar (**s.** goticului, **s.** barocului, **s.** romantismului); specificitate a unei religii (**s.** creştină, **s.** islamică), a unei culturi (**s.** greco-romană), a vieţii psihice şi intelectuale a unei comunităţi umane (**s.** unui popor, **s.** unei naţiuni) sau a operei unei mari personalităţi culturale (**s.** lui Dante, **s.** lui Goethe, **s.** lui Giotto) etc. **S.** cuprinde deci particularităţile psihice, afective şi intelectuale care conferă personalitate unei epoci istorice, unei comunităţi umane, unei culturi; ea conferă particularitate dimensiunilor subiective ale omului ca fiinţă socială şi istorică. Interpretările filozofice ale **s.** s-au polarizat, pe de o parte, în concepţiile idealiste care au absolutizat *autonomia* spiritualului, rupîndu-l de factorii materiali ai existenţei umane iar, pe de altă parte, în concepţiile materialiste care susţin condiţionarea materială a **s.** Interpretarea idealistă abuzivă a mers pînă la substanţializarea **s.** (în doctrinele spiritualiste), considerîndu-l nu numai ca un factor autonom ci şi ca un constituent de bază, determinant al vieţii social-umane. Numai de pe poziţiile materialismului dialectic poate fi înţeleasă concordanţa deplină între determinarea social-obiectivă a **s.** şi autonomia sa relativă, între tendinţa sa de structurare în forme stabile, între năzuinţa de perenitate a **s.** şi devenirea istorică, mişcarea sa continuă de înnoire. Fără a opera rupturi şi izolări ale faptelor spirituale de contextul socio-uman, filozofia marxistă ne ajută, totodată, să înţelegem, pe de o parte, originalitatea şi caracterul ireductibil al acestor fapte, împotriva *materialismului vulgar* şi *mecanicist* şi a *pozitivismului* iar, pe de altă parte, originea lor obiectivă, procesualitatea şi caracterul lor istoric, împotriva *metafizicii* şi a *idealismului obiectiv*. Fenomenele spirituale reflectă, direct sau indirect, structura de clasă a societăţii, poartă amprenta *ideologiei* diferitelor grupe şi clase sociale (în societăţile împărţite în clase); ele reprezintă, de asemenea, tendinţele specifice şi mărimea potenţialului de *creativitate* a naţiunilor şi popoarelor, iar prin selecţie şi universalizare, constituie marele edificiu al *culturii* umanităţii. V. şi *stil*.

SPONTAN ŞI CONŞTIENT, categorii ale materialismului istoric, care exprimă raportul dintre activitatea determinată direct de necesitatea istorică, obiectivă şi activitatea lor orientată ştiinţific, întemeiată pe înţelegerea necesităţii, a legităţii obiective. Activitatea spontană este motivată doar de nevoi şi scopuri imediate, fără înţelegerea temeiurilor raţionale şi a consecinţelor sociale mai îndepărtate ale acţiunilor, ea implicînd un grad de conştiinţă colectivă limitat. Activitatea socială conştientă (sub raportul înţelegerii necesităţii) corespunde nu numai scopurilor individuale ale agenţilor acţiunii, ci şi scopurilor generale ale tuturor membrilor unei clase, comunităţi sau ale unei societăţi. Aceştia, ajungînd la nivelul unei conştiinţe colective, în care se reflectă interesele şi năzuinţele comune şi sesizînd tendinţele dezvoltării istorice, dîndu-şi seama de

Scanned with OKEN Scanner

consecinţele sociale de ansamblu ale acţiunilor lor, de caracterul relaţiilor sociale în care intră unii cu alţii în cadrul grupului sau comunităţii şi cu cei ai celorlalte grupuri sau comunităţi sociale, se conduc nu numai după scopurile personale, ci şi (îndeosebi) după scopurile colective. În societatea capitalistă, unirea *socialismului ştiinţific* cu mişcarea muncitorească, din care s-au născut partidele comuniste şi muncitoreşti, reprezintă ridicarea mişcării spontane a clasei muncitoare pe treapta superioară a mişcării conştiente, de-sine-stătătoare şi revoluţionare. Acţiunilor spontane, dar fără orizont şi eficienţă istorică le iau locul acţiuni conştiente, ştiinţific orientate, de mare eficienţă revoluţionară. Aceasta pentru că socialismul ştiinţific, teoria întemeiată de Marx a permis proletariatului înţelegerea legilor progresului istoric, a misiunii sale istorice, ridicarea sa la nivelul conştiinţei de sine şi pentru sine. Raportul dintre **s.** şi **c.** are caracter istoric. Modificări calitative ale acestui raport se realizează prin trecerea revoluţionară la socialism, care presupune cu necesitate o activitate socialmente conştientă şi organizată, la un nivel superior de eficienţă. În procesul făuririi societăţii socialiste multilateral dezvoltate şi al trecerii la comunism, prin dezvoltarea conştiinţei politice şi morale, prin lărgirea orizontului ştiinţific şi de cultură generală al oamenilor muncii, se limitează tot mai mult cîmpul de manifestare al spontaneităţii în favoarea activităţii conştiente a *maselor populare*. Un rol decisiv în orientarea activităţii conştiente a întregului nostru popor îl are, în etapa actuală şi în perspectivă, *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societăţii socialiste multilateral dezvoltate şi înaintare a României spre comunism*. V. şi *conştientizare*.

SPRANGER, Eduard (1882—1963), psiholog, pedagog şi filozof german, elev al lui Dilthey, reprezentant al *„filozofiei vieţii"*. **S.** a asimilat tradiţiile filozofiei moderne a culturii, de la Rousseau la Rickert, şi a încercat o întemeiere psihologistă a „ştiinţelor spiritului". Psihologia lui **S.,** ca şi aceea a lui Dilthey, era concepută structuralist, ca o psihologie neasociaţionistă a ansamblurilor de acte psihice. Problema centrală a „psihologiei ştiinţelor spiritului" este, după **S.,** „comprehensiunea" (das Verstehen), modalitate de interpretare a „conţinuturilor de sens" ale fenomenelor „spiritului obiectiv". Conform modalităţilor principale de *interpretare* şi, implicit, de cuprindere a „conţinuturilor de sens şi valoare date", fiecărui domeniu al culturii îi corespund şase „forme de viaţă" (Lebensformen), concretizate în şase „tipuri de oameni" (teoretic, economic, estetic, social, al puterii, religios), adică şase domenii de manifestare, cu atitudinile corespunzătoare. În lucrările sale de pedagogie a culturii, **S.** consideră antichitatea, *creştinismul* şi idealismul german, ca „forţe durabile ale vieţii moderne". **S.** s-a orientat treptat spre un ideal de *umanitate* în sensul lui W. von Humboldt şi spre tema unei automodelări a individului în spiritul valorilor culturii şi ale moralităţii. Deşi, ca orientare generală, rămîne pe terenul unui idealism obiectiv, **S.** poate fi considerat un apărător al idealurilor umaniste în filozofia nemarxistă a culturii, un participant activ la procesul de elaborare a teoriei interpretării — *hermeneutica* — şi de fundamentare structuralistă a acesteia. *Op. pr.:* „Fundamentele ştiinţelor spiritului" (1905), „Idealul cultural al lui Rousseau" (1908), „W. von Humboldt şi ideea de umanitate" (1909), „Cultură şi educaţie" (1913), „Forme de viaţă" (1921), „Popor, stat, educaţie" (1930), „Problema morfologiei culturii" (1936), „Pietatea lumii" (1941), „Experienţa vieţii" (1947), „Probleme ale culturii contemporane" (1953), „Filozoful de la Sans-Souci" (1963).

STABILITATE RELATIVĂ, însuşire a unui obiect sau proces de a-şi con-

Scanned with OKEN Scanner

serva un timp *calitatea*, de a fi identic cu sine ca *unitate* a contrariilor. **S.r.** exprimă faptul că fluxul proceselor din univers, departe de a fi un torent haotic, amorf, prezintă o *ordine* determinată, legică. *Legile*, fiind „forma generalităţii în natură" (F. Engels), „identicul în fenomene" (V.I. Lenin), sînt o expresie a **s.r.** a fenomenelor şi proceselor universului.

STAGIRITUL, nume dat lui Aristotel, după oraşul său natal, Stagira, din Peninsula Calcidică, învecinată cu Macedonia.

STAHL, Henri H. (n. 1901), sociolog român. Profesor consultant de sociologie la Universitatea din Bucureşti. A participat la campaniile de monografiere sociologică (1926—1946) şi la cercetările noi de sociologie (1967—1975). A conlucrat la realizarea Muzeului satului. Ca membru al Şcolii sociologice de la Bucureşti, s-a situat pe poziţii democratice de stînga. Are contribuţii mai ales în domeniul sociologiei istorice şi arheologiei sociale, în metodologia cercetării în ştiinţele sociale, în sociologia rurală şi a culturii, în sociologia prevederilor sociale. *Op. pr.:* „Tehnica monografiei sociologice" (1934), „Nerej, un sat dintr-o regiune arhaică" (3. vol., în lb. franceză, 1939), „Contribuţii la studiul satelor devălmaşe româneşti" (3 vol., 1958—1965), „Controverse de istorie socială românească" (1969), „Studii de sociologie istorică" (1972), „Teoria şi practica investigaţiilor sociale" (2 vol., 1974—1975).

STAT, sistem organizaţional al clasei dominante în societate, instrument de exercitare a puterii acestei clase asupra celorlalte clase şi categorii sociale, reprezentînd un element principal al *suprastructurii*. **S.** s-a constituit în procesul destrămării orînduirii primitive, pe temelia apariţiei proprietăţii private şi a scindării societăţii în clase, ca instrument de dominaţie şi de constrîngere în mîinile clasei exploatatoare. Formarea **s.** s-a produs prin separarea unei forţe publice speciale, distincte de masa populaţiei, înzestrată cu mijloace de constrîngere (poliţia, armata, justiţia) şi destinată apărării poziţiilor clasei dominante şi ordinii sociale existente. Fiind o formă de organizare a întregii societăţi, **s.** îndeplineşte concomitent, după cum arăta Marx, funcţii sociale generale (vitale pentru comunitatea globală) şi funcţii specifice de clasă (rezultînd din caracterul de clasă al puterii politice care constituie esenţa **s.**); acestea nu sînt funcţii paralele ci se întrepătrund în sensul că sarcinile sociale generale se realizează, cît timp există clase sociale, în şi prin funcţiile specifice de clasă, cu caracter de dominaţie. Fiecărei orînduiri sociale îi corespunde un anumit tip de **s.** Tipurile de **s.** se deosebesc între ele prin baza social-economică care le-a dat naştere. **S.** societăţilor întemeiate pe proprietatea privată asupra mijloacelor de producţie şi pe exploatarea omului de către om (sclavagist, feudal, capitalist) exprimă puterea politică a claselor exploatatoare, dictatura lor de clasă. Funcţiile **s.** se exercită atît pe plan intern, cît şi pe plan extern, urmărind promovarea, apărarea şi impunerea intereselor clasei conducătoare, atît în interiorul ţării, cît şi în politica internaţională, în relaţiile cu celelalte **s.** Esenţa de clasă a tuturor **s.** de un anumit tip istoric este identică, însă ea se întruchipează în diferite forme de organizare şi de exercitare a puterii de **s.** Un nou tip de **s.**, radical deosebit de cele anterioare, este **s.** *socialist.* **S.** socialist este modalitatea de organizare a puterii politice a *clasei muncitoare*, clasă conducătoare în societate, aliată cu *ţărănimea* şi cu celelalte categorii de oameni ai muncii, instrument principal al cărei obiectiv fundamental este construirea orînduirii socialiste. Forţa politică conducătoare a **s.** socialist este partidul comunist, care coordonează, îndrumă şi orientează

Scanned with OKEN Scanner

întreaga dezvoltare a societății socialiste. S. socialist îndeplinește funcții de organizare și de conducere în domeniul dezvoltării planificate a economiei, a învățămîntului, științei, culturii socialiste, a vieții sociale în ansamblu, funcții de asigurare a ordinii de drept socialiste, de apărare a cuceririlor revoluționare ale poporului, a independenței și suveranității patriei, precum și funcția de dezvoltare a colaborării și cooperării cu alte state. Formele s. socialist depind de condițiile istorice concrete ale dezvoltării fiecărei țări, de tradițiile naționale și istorice, de particularitățile raporturilor forțelor de clasă, de diferitele etape ale construirii socialismului și comunismului, dar esența acestor forme statale este aceeași: puterea politică a clasei muncitoare aliată cu celelalte categorii de oameni ai muncii. Funcțiile s. socialist, conținutul lor, evoluează potrivit etapelor și sarcinilor concrete ale construcției socialiste, în cursul acestei dezvoltări lărgindu-se conținutul și formele de exercitare a *democrației socialiste*. Corespunzător diferitelor etape istorice prin care a trecut, s. muncitoresc-țărănesc român și-a realizat cu succes funcțiile politice, economice și social-culturale, precum și de apărare a cuceririlor poporului care i-au revenit în procesul luptei de clasă, în democratizarea vieții sociale, în transformarea revoluționară a societății, în edificarea noii orînduiri socialiste. „În întreaga perioadă a construcției socialiste statul oamenilor muncii a avut un rol de cea mai mare importanță în conducerea unitară a tuturor domeniilor vieții economico-sociale. Pe măsura trecerii societății noastre de la o etapă istorică la alta, activitatea statului s-a amplificat și perfecționat, iar odată cu lichidarea claselor exploatatoare, s-au accentuat laturile politice și organizatorice ale acesteia, creîndu-se un cadru organizatoric nou, fundamental deosebit de cel existent în primii ani după cucerirea puterii de către proletariat. Principala caracteristică a acestor schimbări constă în democratizarea organelor de stat, exprimată în primul rînd în creșterea rolului Marii Adunări Naționale, al consiliilor populare, în crearea unor organisme colective centrale, a consiliilor de conducere deliberative în instituțiile centrale și locale de stat. De asemenea, a avut loc constituirea consiliilor muncitorești de conducere cu caracter deliberativ în întreprinderile și unitățile economico-sociale, s-au instituționalizat adunările generale ale oamenilor muncii — acestea reprezentînd trecerea la o formă superioară a democrației economice, muncitorești, asigurînd participarea largă directă și efectivă a maselor populare la conducerea treburilor obștești. Se poate spune că am creat un sistem de organizare a statului, unic în felul său, un sistem democratic larg care asigură dezbaterea cu participarea întregului nostru popor“ (Nicolae Ceaușescu). Pe măsura schimburilor ce se produc în structura societății, a perfecționării activității de conducere și planificare, se schimbă și funcțiile s. diminuîndu-se laturile sale represive, prin trecerea unor funcții ale acestuia pe seama maselor populare și a întăririi rolului organizator al partidului în viața economică și socială. După cum prevede Programul Partidului Comunist Român, adoptat la Congresul al XI-lea, în etapa construirii *societății socialiste multilateral dezvoltate*, se va perfecționa în continuare cadrul organizatoric de participare tot mai activă a maselor populare, a întregului popor la conducerea vieții economico-sociale, se va acționa pentru perfecționarea activității de planificare, pe baza planului național unic, și, totodată, se va accentua sporirea inițiativei și autonomiei unităților economice și teritorial-administrative, a răspunderii acestora atît în elaborarea planului, cît și în înfăptuirea prevederilor sale, în realizarea întregii politici de dezvoltare a s. nostru, de

Scanned with OKEN Scanner

apărare a cuceririlor sale revoluționare, a cadrului democrației și legalității socialiste. Fiind un produs al societății împărțite în *clase sociale*, **s.** are un caracter istoric. El va dispărea treptat, pe măsura dispariției claselor, a *omogenizării* societății, a creării *poporului muncitor unic* al societății comuniste. În procesul edificării *comunismului*, rolul **s.** va fi tot mai mult preluat de organisme ale societății având misiunea de a organiza, a conduce și planifica producția, întreaga activitate socială, de a asigura repartiția corespunzător principiilor comunismului. Dispariția treptată a **s.** ca structură organizațională și înlocuirea lui cu alte structuri care să ofere condițiile pentru autoconducerea poporului unic muncitor va reprezenta un proces complex și îndelungat, care va cunoaște o etapă de continuă întărire a **s.**, de asemenea, relativ îndelungată. Programul Partidului precizează că în perioada edificării societății socialiste multilateral dezvoltate și a înaintării spre comunism, **s.** îi revin astfel atribuții de mare importanță, atît pe plan intern, cît și pe plan extern, întărirea lui continuă fiind determinată de cerințele obiective actuale și de perspectivă ale vieții sociale. „Pornind de la considerentul că atît în societatea socialistă multilateral dezvoltată, cît și, încă timp îndelungat, în comunism, statul va avea un rol important în conducerea unitară a vieții economico-sociale, este necesar să acționăm permanent pentru perfecționarea activității statului, a întregului sistem de organizare a societății, punînd un accent deosebit pe asigurarea conducerii științifice, democratice a vastei opere de edificare a noii orînduiri" (Nicolae Ceaușescu).

STATISTICĂ, disciplină științifică al cărei obiect de studiu sînt fenomenele de masă și care prelucrează sistematic ansambluri de date, inițial referitoare la populații umane. Indiferent de domeniul de aplicabilitate (în științele naturii, în științele sociale) **s.** operează cu metode matematice, de prelucrare a datelor, strîns legate de teoria *probabilității*, acestea făcînd, dealtfel, obiectul unei discipline matematice specializate: **s.** matematică. În diverse științe, **s.** este folosită în vederea următoarelor scopuri: 1) descriptiv; 2) analitic (evidențierea unei conexiuni sau corelații); 3) inductiv (testarea semnificației unui rezultat obținut pe un eșantion, pe o mostră, în vederea unei generalizări întemeiate); 4) de proiectare optimizată a unei cercetări („design") etc. Metodele de *modelare* **s.,** prin analogie cu cele folosite în fizica teoretică, contribuie la elaborarea unor *modele stochastice* din ce în ce mai utilizate în biologie, medicină, sociologie, psihologie etc. Conceptele fundamentale ale metodelor statistice sînt: distribuția, variabila aleatoare, legătura stochastică sau **s.** (în opoziție cu cea „cauzal-mecanică" sau cu cea „funcțională"), corelația, lanțurile Markov, testele de semnificație etc.

STATUS SOCIAL (statut social), poziție a indivizilor într-o anumită organizare socială, într-un *grup social*; **s.s.** include îndeosebi drepturile unui individ în cadrul structurii sociale date și indică obligațiile celorlalți față de el. **S.s.** este considerat ca un fel de „zestre" pe care societatea sau grupul o acordă diversificat membrilor săi, potrivit unor scări ierarhice de prestigiu și putere, permițîndu-le să exercite un anumit *rol social*, un set de obligații ce revin purtătorului de statut față de ceilalți.

STEGMÜLLER, Wolfgang (n. 1921), logician, epistemolog și filozof german (de origine austriacă). Este autor al unei interpretări originale a „problemei inducției", plecînd de la teoria deciziei și al unei încercări de fundamentare logică a raționamentului statistic. În lucrările sale de teorie a științei a propus o modalitate nouă de reconstrucție rațională a structurii

Scanned with OKEN Scanner

și dinamicii teoriilor științifice, adecvată teoriilor științifice mature, prin care se depășesc atît limitările și unilateralitatea analizei formalizante (dezvoltată în special de neopozitiviști), cît și cele ale cercetărilor istorico-critice ale științei. Deși orientat în special în direcția *filozofiei analitice*, **S.** a încercat, în lucrările sale, să medieze și să valorifice diferitele orientări din filozofia contemporană *(fenomenologia*, filozofia *analitică*, *existențialismul*, filozofia lui Wittgenstein ș.a.). *Op.pr.:* „Tendințele principale ale filozofiei contemporane" (2 vol., 1959—1975), „Problema adevărului și ideea de semantică" (1957), „Probleme și rezultate ale teoriei științei și ale filozofiei analitice" (3 vol., 1969—1973).

STIL (lat. *stylus* „condei", „scris", „compoziție") **1.** Termen folosit în filozofia culturii, în estetică, teoria artei și critica de artă pentru caracterizarea unor culturi, epoci, individualități creatoare sau opere. **S.** denotează maniera particulară de folosire a mijloacelor de expresie în cadrul creațiilor spirituale ale unui popor, ale unei epoci sau personalități, ale unor curente și mișcări literar-artistice. **S.** este un element de bază pentru definirea originalității creațiilor culturale. În accepția sa largă, filozofii culturii au înțeles prin **s.** epocii sau prin **s.** național tendințele, caracterele spirituale comune tuturor domeniilor unei anumite culturi, fiecare valoare a acesteia purtînd și pecetea stilistică proprie unui moment istoric sau național precis determinat. Deși în definirea **s.** precumpănesc elementele formale, majoritatea filozofilor culturii sînt de acord că ele presupun, în același timp, anumite accente, atitudini, sensuri determinate axiologic, ceea ce le caracterizează și sub raportul *conținutului*. În explicarea genezei **s.**, în această accepție largă, trebuie introduși o serie de *factori* care țin de condițiile materiale și spirituale de mai lungă durată sau ale unei epoci (factori economici, istorici, naționali, de clasă, geografici, etnografici) și care ne ajută să înțelegem ansamblul de valori dat. În ceea ce privește **s.** artistice, considerate tot ca fenomene colective, ele au o determinare istorică mai precisă și un contur mai ușor de trasat tocmai pentru că privesc un singur domeniu al spiritului. Totuși și în acest caz unele **s.** sînt aplicabile mai multor ramuri ale artei (clasic, baroc, romantic, realist), altele se limitează la una singură (de pildă, **s.** doric, ionic și corintic privesc arhitectura). Caracterizarea **s.** este și în acest caz nu numai strict formală, deși, evident, în cadrul aceluiași **s.** se pot manifesta conținuturi extrem de diferite, chiar opuse. **S.** individuale sînt legate de particularitățile psihofiziologice ale personalităților creatoare. Cunoscuta expresie „stilul este omul" (G. Buffon) subliniază tocmai legătura intimă a **s.** cu *individualitatea* celui care-l profesează, faptul că el a devenit definitoriu pentru caracterizarea personalității sale. **S.** individuale nu pot fi concepute izolat, rupte de contextul epocii, de **s.** colective în care se integrează, de ansamblul sociocultural în care apar. Diversitatea **s.** exprimă în fiecare moment o fertilă dezvoltare a personalităților creatoare, dar ea nu poate fi concepută în afara unei concepții, a unui program sau unor tendințe care le unifică pe un plan social-istoric, mai general. Descifrarea determinantelor **s.** este extrem de dificilă datorită atît complexității și numărului mare de factori care intervin în cristalizarea lor, cît și rolului mare al spontaneității și imprevizibilului care le înrîuresc. De aceea, o cercetare a cauzelor „ultime" ale construirii **s.** este inutilă și oțioasă; în schimb, pot fi studiate, cu metode uneori riguroase (v. *structuralism)*, concretizarea **s.** în diferitele tipuri de valori culturale. V. și *spiritualitate*. **2. S.** *de viață*, ansamblu unitar de concepții și comportamente care caracterizează felul particular de

Scanned with OKEN Scanner

a trăi al unui om sau al unei colectivităţi umane. **S.** *de viaţă* exprimă unitatea lăuntrică (afectivă, intelectuală, voliţională) şi gradul de evoluţie a *personalităţii*, formată sub egida unui ideal de viaţă, corespunzător unor anumite culturi. Termenul *filistin* este atribuit în special persoanelor lipsite de un asemenea **s.** *de viaţă* propriu şi vizează în special pe micul burghez din mediul orăşenesc care suportă efectele ideologice negative ale situaţiei sale sociale intermediare şi manifestă o puternică înclinaţie spre un mimetism social zelos, lipsit de principii. Semne psihologice asemănătoare le-a purtat şi burghezia, la începuturile ei, înainte ca statutul ei social să se cristalizeze şi să devină o clasă *în sine*, ele constituind ţinta criticii sociale a farselor, comediilor şi satirelor din epocă.

STIRNER, Max (pseudonimul lui Kaspar Schmidt) (1806—1856), filozof german, hegelian de stînga, teoretician al *individualismului* extremist şi al *anarhismului* („Unicul şi proprietatea sa", 1844). Concepţiile sale au fost criticate de Marx şi Engels în „Ideologia germană", iar în literatura socialistă românească, de C. Dobrogeanu-Gherea în „Analiza cugetării".

STOCHASTIC (gr. *stokhastes* „ghicitor", „prezicător"), proces în care se manifestă *întîmplarea*, descris printr-o serie de date statistice interpretate prin intermediul calculului *probabilităţilor*. V. şi *cauzalitate*.

STOICĂ *(Şcoala* **s.)**, şcoală filozofică din antichitate. Istoria *Şcolii* **s.** cunoaşte trei perioade: 1) *vechiul stoicism* (sec. 4—2 î.e.n.), întemeiat de Zenon din Citium în jurul anului 300 î.e.n., în Stoapoikile (Porticul cu picturi) din Atena, şi reprezentat mai tîrziu de Cleante, Chrysippos ş.a.; 2) *stoicismul mijlociu* (sec. 2—1 î.e.n), profesat în timpul republicii romane şi iniţiat de Panaetios din Rodos (c. 185—110 î.e.n.); 3) *stoicismul nou*, din timpul Imperiului roman şi care la Roma a dăinuit pînă în sec. 6, reprezentat de Seneca, Epictet, Marc Aureliu. Iniţial, stoicismul a promovat o concepţie predominant materialistă în filozofia naturii şi o gnoseologie senzualistă. În logică, stoicii au fost precursorii *calculului prepoziţional*. Etica stoicismului vechi reflectă anumite condiţii specifice etapei eleniste, exprimînd refugiul într-un ideal iluzoriu. „Înţeleptul" trebuie să trăiască „potrivit raţiunii", să stîrpească „pasiunile" (durerea, frica, pofta şi plăcerea), să considere virtutea ca singurul bun adevărat, iar bogăţia, gloria, sănătatea etc. ca lucruri „indiferente". Omul trebuie să se supună *destinului*. Exaltarea *datoriei*, propovăduirea fermităţii în faţa vicisitudinilor vieţii constituie moştenirea pozitivă a moralei **s.** În stoicismul mijlociu şi mai ales în cel nou s-a accentuat latura idealistă, fatalistă şi religioasă a doctrinei, care, sub această formă, a influenţat începuturile *creştinismului*.

STOICISM 1. Doctrina şcolii stoice. **2.** Atitudine a omului care suportă cu bărbăţie vicisitudinile vieţii.

STRATIFICARE SOCIALĂ, termen sociologic indicînd faptul că masa populaţiei unei societăţi se află grupată în diverse grupuri şi categorii, potrivit poziţiei acestora în *structura socială*. Materialismul istoric a pus în evidenţă determinismul obiectiv al **s.s.,** corelînd acest proces cu structura şi dinamica proprietăţii asupra mijloacelor de producţie, a relaţiilor sociale pe care le generează această proprietate. Astfel, odată cu apariţia proprietăţii private şi a relaţiilor de exploatare, în cadrul acestui proces de stratificare au apărut *clasele sociale*, cu interese economice şi politice antagonice. În cadrul capitalismului contemporan, procesul de stratificare s-a accentuat la maximum, fiindu-i caracteristic un fenomen de polarizare socială, de concentrare a puterii economice şi politice în mîinile unui grup social restrîns, al marii bur-

Scanned with OKEN Scanner

ghezii monopoliste, şi, respectiv, de creştere numerică a categoriei oamenilor muncii supuşi exploatării. Între aceşti poli ai societăţii, se situează pături sau categorii sociale intermediare, a căror pondere creşte sau scade în diferite perioade, potrivit acţiunii legităţilor economice obiective ale societăţii capitaliste. În socialism, desfiinţarea proprietăţii private determină eliminarea relaţiilor de exploatare, înlăturarea antagonismelor de clasă. Datorită caracterului colectiv al proprietăţii, între clasele sociale (clasa muncitoare şi ţărănimea) şi diverse alte categorii de oameni ai muncii se stabilesc raporturi de colaborare şi ajutor reciproc. Pe măsura adîncirii procesului de apropiere dintre proprietatea socialistă de grup şi proprietatea întregului popor — în condiţiile trecerii la comunism — dispar deosebirile esenţiale dintre clase şi, odată cu acestea, are loc un proces de *omogenizare socială*, de creare a poporului unic muncitor. Comunismul va marca, aşadar, încheierea procesului istoric de **s.s.**, crearea unei societăţi fără clase. În sociologia occidentală, teoria „stratificării sociale" serveşte pentru a escamota sau nega existenţa claselor şi deci a luptei dintre ele, susţinînd că „straturile" sociale se diferenţiază doar prin mărimea veniturilor, prin prestigiul social şi *stilul de viaţă*; între straturi n-ar exista decît bariere lesne de trecut prin efectul *mobilităţii sociale*. V. *structură socială*.

STRAUSS, David (1808—1874), publicist şi filozof german, unul dintre reprezentanţii de seamă ai „hegelienilor de stînga". **S.** a elaborat o nouă interpretare a legendelor evanghelice, propunînd ca factor explicativ al acestora, conştiinţa generală a epocii sau a comunităţii religioase şi situîndu-se, astfel, pe o poziţie idealistă. Totuşi, explicaţia dată de el ideologiei creştinismului şi începuturilor sale a constituit o reacţie împotriva doctrinei religioase oficiale a statului prusac, o breşă în filozofia hegeliană a religiei şi a iniţiat critica concepţiei după care esenţialul în creştinism ar fi valoarea lui simbolică. Ca şi ceilalţi reprezentanţi ai „stîngii hegeliene", **S.** s-a situat, din punct de vedere politic, pe poziţii liberal-democratice. *Op.pr.*: „Viaţa lui Iisus" (postum, 1935).

STRAUSS, Martin (n. 1907) fizician, matematician şi filozof marxist german. Profesor de fizică la Universitatea „Humboldt" din Berlin. Are contribuţii importante la interpretarea logică şi filozofică a fizicii teoretice; a reconstruit mecanica cuantică pe baza unei „logici cuantice" (1936) şi a unei teorii originale a probabilităţii. A iniţiat o nouă ramură a metodologiei ştiinţei, logica relaţiilor interteoretice, avînd o însemnătate deosebită pentru întemeierea prognosticii şi strategiei cercetării ştiinţifice. A interpretat, de pe poziţiile materialismului dialectic, problemele devenirii ştiinţei, formulînd unele legi ale dezvoltării istorice a fizicii şi matematicii. **S.** a criticat, atît modelul pozitivist logic al evoluţiei teoriilor, cît şi concepţiile relativiste ale lui Th. Kuhn şi P.K. Feyerabend asupra dinamicii ştiinţei şi progresului cunoaşterii. *Op. pr.*: „Logica complementarităţii şi fundamentele teoriei cuantice" (1936), „Relaţiile interteoretice" (1969), „Fizica modernă şi filozofia ei" (1972), „Aspecte logice, ontologice şi metodologice ale revoluţiei ştiinţifice (1977).

STRESS, termen împrumutat din limba engleză care desemnează, în acelaşi timp, o solicitare puternică a organismului (mergînd pînă la vătămarea sa) ca şi reacţiile şi ripostele acestuia. A fost folosit iniţial numai pentru stările de tensiune psihică sau pentru traumatismele psihice (foarte frecvente în viaţa modernă, urbanizată, mai ales în societatea de consum); în fiziologie şi fiziopatologie a fost introdus de către endocrinologul canadian H. Selye pentru a caracteriza orice fel de agresiune împotriva unui organism (de ex.,

Scanned with OKEN Scanner

o fractură sau o infecţie). H. Selye a susţinut că reacţiile şi ripostele decurg tipic, stadial („sindromul general de adaptare"), cu participarea sistemului nervos, a hipofizei şi a suprarenalelor. Organismul supus unui **s.** prelungit se poate îmbolnăvi din cauza reacţiilor şi ripostelor sale. Aceste stări morbide au fost numite de Selye „boli de adaptare"; din ele fac parte şi ceea ce alţi autori consideră a fi „boli *psihosomatice*", „boli cortico-viscerale" sau „boli *sociosomatice*" (hipertensiune arterială, ulcerul gastro-duodenal, infarctul miocardic etc.).

STRUCTURALISM, denumire generică, înglobînd orientări eterogene în teoria şi metodologia ştiinţelor contemporane care urmăresc punerea în evidenţă a anumitor *structuri* în explicarea caracteristicilor şi comportamentului unor *sisteme*. În mod curent, se face o deosebire între *teoriile structuraliste* (care, reacţionînd la provocarea *subiectivismului* şi a *antropologismului* şi urmărind instaurarea unui regim de rigoare şi *obiectivitate* ştiinţifică, eliminarea „empiriei" şi a „simţului comun", explică sistemele prin structurile lor şi uneori le reduc în mod exclusivist, la structurile respective) şi *metoda analizei structurale* (care constă în punerea în evidenţă a unor structuri decelabile prin anumite procedee formale). Aceste orientări au apărut în legătură cu cercetările structurale în matematică, psihologie (v. *geştaltism*), în lingvistică (F. de Saussure şi şcoala lui), în fizică, în matematică (Bourbaki), în chimie, biologie (L. von Bertalanffy şi alţii). Din deceniul al cincilea al secolului nostru, **s.** se afirmă şi în teoria şi istoria literară sau de artă, apoi în studiul sistemelor sociale concrete (etnologie, sociologie, economie etc.), exprimînd tendinţa acestor ştiinţe spre formalizare şi matematizare, spre găsirea unui limbaj şi a unor metode cît mai exacte, obiective, analoge celor ale ştiinţelor naturii. **S.** consideră obiectele ca *sisteme*, ansambluri organizate de elemente, putînd fi recompuse şi transformate prin anumite procedee, iar structurile sînt concepute ca tipuri sau ca *modele* ideale, luîndu-se în considerare numai raporturile care unesc componentele obiectelor (diferenţe, opoziţii, corelaţii), independent de natura lor substanţială. **S.** pune astfel în evidenţă *integralitatea sistemelor*. Printre rezultatele **s.** menţionăm (în afară de rezultatele anterior citate din logică, lingvistică, matematică, fizică) şi studiul sistemului complex al interrelaţiilor de rudenie în societăţile primitive (Lévi-Strauss), cercetarea raporturilor dintre subconştient şi inconştient (Lacan), abordarea unor probleme de filozofie a culturii (Foucault) sau privind structurile sociale şi culturale (A. Radcliffe-Brown, E. Evans Pritchard, G. Murdock). Accentul prepondernt pus pe invariantul structural *(sincronic)*, pe momentul de *echilibru*, *ordine*, în dauna perspectivei istorice *(diacronic)*, a atras critici justificate la adresa **s.** Corectînd limitele metodei structurale de analiză, **s.** mai nou, cel genetic (Gonseth, Goldmann) şi îndeosebi cercetătorii materialist-dialecticieni tind să realizeze o sinteză între abordarea diacronică şi cea sincronică. Relevarea aspectului genetic intervine mai ales în legătură cu critica unor tendinţe scientist-pozitiviste din cadrul **s.** care, în explicarea structurilor sociale, ajung la eliminarea *omului* ca subiect activ al istoriei („dezantropologizarea", „antiumanismul programatic" al **s.**), golind aceste structuri de sens, de semnificaţiile lor umane. Structurile nu trebuie privite în mod metafizic şi idealizant, ca arhetipuri exterioare omului, preexistente şi coercitive, mecanic şi fatalmente determinante în raport cu indivizii reali; omul este un produs al structurilor sociale dar, în acelaşi timp, el creează, şi modifică aceste structuri, geneza lor implicînd *praxisul* uman. În acest sens a folosit Marx, de ex., în „*Capitalul*" metoda analizei structurale (fără să o numească ast-

Scanned with OKEN Scanner

fel). Se vorbeşte, de aceea, tot mai mult în metodologia actuală a ştiinţelor, de un **s.** dialectic, de o concepţie cuprinzătoare asupra structurilor concepute în procesualitatea şi istoricitatea lor, în corelaţie cu geneza, diacronia şi înlănţuirea lor cauzală şi funcţională şi care nu încearcă, în mod abuziv, transformarea unor principii pur metodologice în principii ontologice fundamentale şi exclusiviste.

STRUCTURALISM (în psihologie), v. **GEŞTALTISM.**

STRUCTURĂ (lat. *struere* „a clădi", „a construi"), concept devenit fundamental în ştiinţa şi filozofia contemporană, îndeosebi datorită proliferării metodei structurale în ştiinţele umane (lingvistică, etnologie, ştiinţe economice, sociologie, poetică etc.) şi a dezbaterilor, adesea polemice, prilejuite de mişcarea structuralistă (v. şi *structuralism)* a cărui accepţiune tradiţională desemnează *configuraţia* (alcătuirea, aranjarea) elementelor componente ale unei *totalităţi.* În accepţiunea sa modernă (încetăţenită în lingvistică prin Saussure şi în etnologie prin Lévi-Strauss), el desemnează *modalitatea* de construire a unui *sistem*, *modelul* abstract care explică „schema" sa de funcţionare şi principiile ce stau la baza coeziunii sale interne. Privită genetic, **s.** este, de asemenea, sistemul regulilor de variabilitate sau de transformare (considerate ca *invarianţi)* prin care o pluralitate de ansambluri structurale sînt date drept tot atîtea variante ale aplicării respectivelor reguli. În prima accepţiune, **s.** este perceptibilă, în cea de-a doua **s.** este inteligibilă, desemnînd constelaţia raporturilor invariante ce se constituie între elementele unui sistem, raporturi independente faţă de natura acestora. Raporturile care constituie **s.** unui sistem îi asigură, de asemenea, acestuia *autoreglajul* (fără a face apel la elemente exterioare) şi îi determină prioritatea faţă de elementele componente şi ireductibilitatea la ele. Conceptul de **s.** în accepţiunea modernă, deschide, pe de o parte, perspectiva înlăturării unor vechi dificultăţi teoretice, întrucît nu se mai explică nici totalitatea plecînd de la elemente componente, nici elementele pornind de la totalitate, ci se explică atît părţile componente cît şi „funcţionarea" întregului prin *relaţiile* dintre elementele unui *sistem.* Conceptul de **s.** deschide, pe de altă parte, perspectiva unor abordări ştiinţifice riguroase, chiar şi *formalizării*, prin disocierea tipului invariant de interrelaţii, oferindu-se *„codul"* tuturor transformărilor posibile din cadrul sistemului considerat. Ceea ce se poate reproşa, în general, tuturor variantelor structuralismului contemporan, este definirea **s.** doar ca sistem de invarianţi, ca sistem *sincronic* sau ca model, cu alte cuvinte, plasarea conceptului de **s.** doar în sfera epistemologiei şi metodologiei ştiinţei, fără a se dezvălui şi sensurile lui ontice, dimensiunea structural-obiectivă a sistemelor. Numai privită în perspectivă ontologică **s.** poate fi corelată cu geneza, sincronia se împleteşte cu *diacronia*, conferindu-se dimensiuni cauzale metodologiei structurale. În dezbaterile filozofice contemporane în jurul problemei raportului dintre **s.** logico-matematice şi **s.** real-obiectuale, care au adus în prim plan şi problema raportului dintre **s.** şi geneză, filozofia marxistă oferă, prin metodologia sa, calea depăşirii falsei alternative — „structură fără geneză" sau „geneză fără structură" — prin considerarea **s.** nu numai ca rezultat ci şi ca *proces*, precum şi prin conceperea **s.** atît ca schemă a obiectului, ca sistem de relaţii între elementele unei totalităţi cît şi ca model, ca ansamblu de reguli de constituire a obiectului.

Scanned with OKEN Scanner

STRUCTURĂ ECONOMICĂ, v. BAZĂ ŞI SUPRASTRUCTURĂ.

STRUCTURĂ EXISTENŢIALĂ, v. SITUAŢIE LIMITĂ.

STRUCTURĂ SOCIALĂ, concept care exprimă modul de alcătuire şi de funcţionare a *sistemului* grupurilor sociale, interacţiunea, locul şi rolul lor în dinamica socială pe o anumită treaptă de dezvoltare a societăţii. **S.s.** este obiectiv determinată de *structura economică* a societăţii, de nivelul de dezvoltare a *forţelor de producţie*, de *diviziunea socială a muncii*, de tipurile şi formele de proprietate. Un rol de seamă în definirea **s.s.** are structura de clasă, *configuraţia* claselor şi categoriilor sociale existente, relaţiile dintre ele, *mobilitatea socială* a acestora etc. De asemenea, şi împărţirea populaţiei după profesii, tipuri de aşezări umane, vîrstă, sex etc. contribuie la definirea specificului **s.s.** în diferite stadii ale evoluţiei societăţii. În orînduirile bazate pe proprietatea privată şi pe relaţii de exploatare, în **s.s.** a societăţii figurează clase şi categorii sociale aflate în raporturi antagonice, fiecăreia dintre aceste orînduiri corespunzîndu-i un raport de polarizare socială între clasele asupritoare, dominante şi clasele asuprite şi dominate (proprietari de sclavi şi sclavi în sclavagism, feudali şi ţărani iobagi în feudalism, burghezi şi proletari în capitalism). În socialism, datorită caracterului colectiv al proprietăţii asupra mijloacelor de producţie, între clase (clasa muncitoare şi ţărănimea muncitoare) şi alte categorii sociale se stabilesc raporturi de colaborare şi ajutor reciproc, fapt care determină — pe măsura apropierii dintre proprietatea de grup şi proprietatea întregului popor — instaurarea unui proces de *omogenizare socială*. În prezent, societatea socialistă românească este alcătuită din clase şi categorii sociale prietene, care participă activ la munca productivă, în domeniul creaţiei materiale sau spirituale, acţionează în strînsă colaborare şi unitate, sînt vital interesate în creşterea şi modernizarea continuă a forţelor de producţie, în perfecţionarea relaţiilor socialiste, în făurirea socialismului şi comunismului în România. V. şi *clasă socială*; *sistem social*; *relaţii sociale*; *stratificare socială*.

STUMPF, Carol (1848—1936), filozof şi psiholog german, reprezentant al orientării „realiste", care, deşi pusă pe teren psihologist, a criticat exagerările idealismlui constructivist neokantian. Discipol al lui Lotze şi Brentano, **S.** a elaborat o fundamentare a logicii şi teoriei cunoaşterii pe temeiuri psihologice, fără a cădea în erorile *psihologismului*. Prin aceasta, **S.** a deschis calea *fenomenologiei* dar şi a cercetării psihologice de tip experimental. Analiza remarcabilă făcută de **S.** *senzaţiilor* auditive a condus la întemeierea unei cercetări ştiinţifice asupra muzicii şi totodată la dezvoltarea ideii unei estetici experimentale. *Op. pr.:* „Psihologia sunetelor" (2 vol., 1883—1890), „Fenomene şi funcţiuni" (1907), „Despre împărţirea ştiinţelor" (1907), „Începuturile muzicii" (1911), „Sentiment şi trăirea sentimentului" (1928), „Teoria cunoaşterii" (2 vol., postum, 1939—1940).

SUAREZ, Francisco (1548—1617), filozof şi teolog spaniol, membru al ordinului iezuiţilor. Filozofia sa a reprezentat o încercare de sinteză originală a gîndirii scolastice, principalele ei teme fiind aristotelice şi tomiste. Teoria lui **S.** despre drept (în care distinge drepturile: etern, divin, natural şi uman) a mijlocit trecerea de la concepţia medievală la concepţia modernă a *dreptului natural*, influenţa sa vădindu-se în opera lui Hugo Grotius. Etica lui **S.** a încercat să ofere o justificare raţională principalelor principii ale moralei creştine. Teoria sa politică se remarcă prin opoziţia faţă de dreptul divin al regilor. El consideră că autoritatea legiuitorului derivă în mod imediat

Scanned with OKEN Scanner

din consensul popular, iar în ultimă instanţă,. din Dumnezeu. *Op. pr.:* „Dispute metafizice“ (1597).

SUBCONŞTIENT, categorie a *psihanalizei* privind totalitatea fenomenelor psihice care se desfăşoară la un moment dat în afara cîmpului conştiinţei dar au putut fi anterior conştiente şi se pot conştientiza ulterior. **S.** se diferenţiază de *inconştient*, acesta reprezentînd fenomenele care nu devin niciodată conştiente. În psihanaliză, **s.** e denumit şi *preconştient.* **V.** şi *conştientizare.*

SUBIECT (în logică), termen al judecăţii de predicaţie, reprezentînd noţiunea ce desemnează obiectul gîndirii despre care se afirmă sau se neagă însuşirea exprimată de *predicatul* logic. În judecata „Animalele placentare sînt mamifere“, **s.** logic este noţiunea „animale placentare“. **S.** logic este notat cu **S.** — **S.** *axiologic*, concept care desemnează persoana umană în ipostaza ei de fiinţă valorizatoare. Pe baza unor premise obiective, **s.** axiologic acordă valoare acelor lucruri, comportamente, activităţi, idei, opere, instituţii, apte să satisfacă trebuinţe umane (morale, teoretice, politice, estetice, utilitare etc.), istoriceşte şi socialmente condiţionate de *practică.* Implicînd întotdeauna un raport între „ceva“ demn de a fi valorizat şi „cineva“ în măsură să acorde valoare, actul de .valorizare este situat la nivelul *conştiinţei sociale*, avînd primat faţă de actele de preferinţă (care au loc la nivelul *conştiinţei individuale)*, deşi se realizează numai prin acestea. **S.** *axiologic* este angajat în procesul de valorizare ca fiinţă umană complexă, înzestrată cu sensibilitate, afectivitate, dorinţă, voinţă etc., distingîndu-se de **s.** *epistemic* (prin care desemnăm omul redus la dimensiunea sa de „fiinţă gînditoare“, de „subiect abstract al cunoaşterii“). În concepţia marxistă, **s.** *axiologic* este un subiect social. — **S.** *epistemic*, categorie fundamentală a epistemologiei care desemnează omul în calitatea sa de subiect general, acel ceva comun **s.** care are acelaşi nivel de dezvoltare, „capacitatea generală de a efectua coordonările cele mai generale ale oricărui sistem de acţiuni“ (J. Piaget). **S.** *epistemic* se caracterizează în raport cu subiectul psihologic (individual sau colectiv) în comportarea căruia predomină subiectivitatea şi particularitatea, prin obiectivitate şi generalitate. Esenţial în înţelegerea **s.** *epistemic* este caracterul său activ, constructiv, operaţional; el reprezintă un nucleu operaţional generic, capabil de a structura raţional experienţa. Privită din perspectivă dialectică, cunoaşterea apare ca o interacţiune între operaţiile structurante ale **s.** *epistemic* şi proprietăţile obiectului. Conceperea dialectică a raportului *subiect-obiect* (în plan gnoseologic) presupune înţelegerea constituirii lor concomitente şi progresive. Subliniind constituirea progresivă a **s.** *epistemic*, relativitatea şi imanenţa **s.** epistemic, gnoseologia materialist-dialectică se opune înţelegerii fenomenologice a acestuia ca subiect *transcendental*, ca esenţă subiectivă atemporală, absolută, opusă subiectului real, „natural“. Universalitatea şi necesitatea, trăsături ale **s.** epistemic sînt proprii subiecţilor reali, empirici, omului ca fiinţă cunoscătoare; ele nu sînt determinări alé unui *ego* pur, neistoric, sustras relativităţii şi naturalului. — **S.** *istoric*, categorie filozofică şi sociologică, ce desemnează factorul uman în calitatea sa de făuritor al dezvoltării social-istorice; **s.** *istoric* este, aşadar, omul în calitatea sa de demiurg, de agent al acţiunii la nivel macro-social, omul care acţionează conştient în raport cu scopurile colective ale grupului sau comunităţii umane din care face parte. **S.** *istoric* poate fi individual *(personalitatea istorică)* sau colectiv (grupuri sociale, clase, comunităţi, mase). În interpretarea lui L. Goldmann şi a altora, elaborarea conceptului (nu şi a denumirii) de **s.** *istoric* colectiv constituie

Scanned with OKEN Scanner

una din expresiile caracterului revoluţionar al teoriei dezvoltării sociale *(materialismul istoric)*. Grupurile umane devin **s.** *istorici* colectivi în momentul în care îşi conştientizează misiunea şi responsabilitatea istorică, stabilindu-şi scopuri şi obiective relativ precise. *Clasa muncitoare* constituie, astfel, **s.** *istoric* colectiv al transformării socialiste şi comuniste a societăţii. V. şi *conştientizare; revoluţie socială; spontan* şi *conştient; mase populare.*

SUBIECT ŞI OBIECT, categorii polare ale procesului cunoaşterii. *Subiectul* este omul activ care cunoaşte, dezvăluie esenţa şi „modifică" (construieşte ideatic) obiectul în cursul activităţii sale de cunoaştere. În sens gnoseologic restrîns, subiectul este *eul* individual, dotat cu conştiinţă şi voinţă, care se opune şi, totodată, se raportează, în cunoaştere, obiectului. *Obiectul* este realitatea exterioară subiectului, ceea ce este dat în cunoaştere, conţinutul obiectiv al cunoştinţelor subiectului. Fiind un aspect al problemei fundamentale a filozofiei, problema relaţiei dintre **s.** şi **o.** este rezolvată în mod diferit de materialism şi de idealism. Materialismul premarxist a arătat în mod corect că obiectul există independent de subiect; a privit însă în mod unilateral raportul **s.-o.**, considerînd, în spiritul *realismului naiv*, procesul cunoaşterii ca o oglindire pasivă a obiectului de către subiect. Gnoseologia idealistă (îndeosebi idealismul obiectiv), pe de altă parte, a sesizat în mod corect existenţa laturii activ-constructive a subiectului, însă a absolutizat-o metafizic, făcînd din subiect creatorul obiectului. Idealismul subiectiv reduce obiectul la impresiile, senzaţiile, stările subiectului. Rezolvarea ştiinţifică a problemei relaţiei **s.-o.** devine posibilă numai prin luarea în considerare a *practicii social-istorice*, prin înţelegerea dialectică a acestei relaţii şi a procesului de cunoaştere în ansamblul său. Subiectul nu este o entitate absolută, existentă dintotdeauna; el este condiţionat de constituirea treptată a unor premise naturale, printr-o evoluţie lentă a psihismului animal către formele complexe de reflectare care-i sînt proprii omului (conştiinţă, gîndire), dar structurarea sa ca entitate gînditoare distinctă şi opusă obiectului natural din care s-a constituit este determinată de procesul de producţie, de activitatea materială de transformare (conştientă) a naturii de către om, în raport cu nevoile şi năzuinţele sale individuale sau colective. În acelaşi timp, subiectul cunoaşterii nu este strict individual, deşi în fiecare act de cunoaştere în parte el apare ca o consecinţă a efortului intelectual al unui singur individ. Cunoaşterea realizată de subiect are caracter social-istoric, înfăptuindu-se prin efortul cognitiv al generaţiilor succesive anterioare care au contribuit la descoperirea adevărului. Subiectul este în continuă devenire, într-un continuu progres de adecvare la obiect, care nu e nici el imuabil, ci se află în dezvoltare şi este dezvăluit treptat, gradual, în procesul istoric al cunoaşterii. Totodată, odată cu activitatea sa constructivă, în calitate de *agent* care creează obiecte materiale noi, neîntîlnite în natură, omul îşi manifestă şi capacitatea în plan cognitiv, de a constitui „obiecte" de natură ideală (concepte, teorii etc.), adică, îşi dezvăluie dimensiunea sa de subiect în raport cu obiectul. Baza interacţiunii dintre **s.** şi **o.** şi a devenirii lor o constituie practica social-istorică. Opoziţia dintre **s.** şi **o.** este relativă; ea nu are valabilitate absolută decît în limitele problemei gnoseologice fundamentale. Între aceste limite, ea îmbracă forma opoziţiei dialectice dar, totodată, se manifestă şi ca unitate, ca identitate între **s.** şi. **o.**, ca proces de adecvare a subiectului la obiect (acesta fiind sensul tezei cognoscibilităţii lumii), neadecvarea subiectului la obiect, dînd naştere *subiectivismului*. Dacă în

Scanned with OKEN Scanner

plan gnoseologic subiectul este opus obiectului, pe plan ontologic, subiectul nu mai este opus obiectului (înţeles ca existenţă obiectivă independentă de subiect); eul, conştiinţa, apar, dimpotrivă, ca un produs superior al dezvoltării obiectului, al naturii, al materiei. Dealtfel, subiectul însuşi, la fel ca şi obiectul, este supus legilor obiective şi, ca atare, poate fi cercetat cu mijloace obiective. V. şi *subiect*.

SUBIECTIV, termen care desemnează tot ceea ce priveşte sau este determinat, condiţionat, limitat de subiect, inerent acestuia sau dependent de acesta. **S.** este, atît în sens generic cît şi în sens specific, opus *obiectivului*.

SUBIECTIVISM, tendinţă idealistă de a reduce, pe plan ontologic şi gnoseologic, orice existenţă la conştiinţă, la subiect şi care degenerează, în ultimă analiză, în *solipsism*. În ştiinţele sociale, absolutizînd rolul personalităţilor, al voinţei şi al ideilor acestora, **s.** neagă acţiunea legităţii istorice obiective, corelaţia determinist-dialectică dintre social şi individual şi promovează *voluntarismul*, *individualismul* anarhic, utopia reacţionară.

SUBIECTIVITATE, sferă a existenţei şi manifestării subiectului.

SUBLIM (lat. *sublimis* „înalt", „măreţ"), categorie a esteticii care exprimă însuşirea unor obiecte şi a unor procese de amploare neobişnuită (în natură şi în societate), ca şi a unor acte umane de excepţională noblеţe morală, de a provoca un sentiment de elevaţie, uimire şi admiraţie, unit cu teama în faţa măreţiei lor, precum şi convingerea că, înfruntînd uriaşe forţe potrivnice, omul are puterea de a le domina. Elaborarea acestei categorii a fost începută în antichitate prin „Tratatul despre sublim", atribuit multă vreme lui Longin. Contribuţii importante la dezvoltarea teoriei **s.** au adus Boileau, E. Burke, Schiller, Kant, Hegel ş.a. Prin conţinutul ei etic, categoria **s.** dezminte teoria *autonomiei* absolute a artei faţă de celelalte forme ale conştiinţei sociale şi, totodată, confirmă *umanismul* şi *umanitatea* artei.

SUBLIMARE, termen introdus în psihologie în special de S. Freud pentru a desemna deplasarea energiei izvorîte din tendinţe instinctuale şi egoiste spre atingerea unor scopuri altruiste şi spirituale. După Freud, **s.** se bazează pe mecanismul de apărare al *eului (ego)*, prin care anumite impulsuri inconştiente sînt integrate persoanei, scopurile primitive ale acestor impulsuri fiind substituite de alte scopuri care au o valoare socială pozitivă. Freud reduce, în mod simplist, actul complex al creaţiei artistice la unul de **s.**, proces al psihismului individual şi al manifestării instinctului biologic, ignorînd caracterul conştient al oricărei creaţii şi influenţa hotărîtoare a factorilor social-istorici.

SUBSISTEM, v. **SISTEM.**

SUBSTANŢĂ, categorie filozofică care desemnează, potrivit accepţiilor tradiţionale formate de-a lungul istoriei filozofiei: 1) baza întregii existenţe, *esenţa* comună a tuturor lucrurilor, în opoziţie cu lucrurile individuale; *substratul* permanent al tuturor transformărilor; 2) ceea ce există prin sine (Spinoza), adică nu este atributul altui lucru, fiind, dimpotrivă, suportul oricărui atribut, al oricărei însuşiri sau relaţii. În timp ce idealismul consideră că **s.** este de natură spirituală (Dumnezeu, spiritul universal), iar dualismul admite existenţa a două **s.** independente una de alta (una materială şi una ideală), materialismul premarxist identifică **s.** cu *materia*. Una din funcţiile pe care le-a îndeplinit categoria de materie în istoria materialismului era tocmai aceea de a desemna o realitate care ar constitui substratul permanent al fenomenelor. Odată cu revoluţia modernă din ştiinţele naturii,

Scanned with OKEN Scanner

Lenin a arătat necesitatea depăşirii acestei identificări a materiei cu **s.** care îşi păstrează un sens fizic determinat (v. *substanţă şi cîmp*), materiei rămînîndu-i doar funcţia de a desemna realitatea obiectivă în totalitatea ei (şi nu numai **s.**).

SUBSTANŢĂ ŞI CÎMP, forme fundamentale, în strînsă interconexiune, sub care se prezintă *materia* la nivel fizic. Într-o accepţiune tradiţională cîmpul se defineşte ca o stare de *continuitate* iar substanţa ca o stare de *discontinuitate* (discretă) în structura fizică a materiei. Corpurile şi particulele materiale din care sînt constituite nivelurile fizice de organizare a materiei (molecule, atomi, particule elementare cu masă de repaus diferită de zero) sînt în general cuprinse în conceptul de substanţă, spre a fi deosebite de cîmpuri (electromagnetice, gravitaţionale, nucleare etc.). Uneori în fizică se vorbeşte în acest sens de materie şi cîmp, prin materie desemnîndu-se de fapt ceea ce se înţelege prin substanţă. Dezvoltarea fizicii în ultimele decenii a dovedit caracterul de realitate materială a cîmpurilor şi imposibilitatea de a face o distincţie rigidă între particule şi cîmpuri (cuantificarea cîmpurilor). Particulele sînt considerate drept „cuante ale cîmpurilor" (de ex., particulele s-au dovedit a fi concentraţii ale cîmpurilor, fotonii sînt cuante ale cîmpului electromagnetic, electronii şi pozitronii sînt cuante ale unui cîmp electropozitronic etc.), iar cîmpurile ca fiind constituite din particule, sînt ansambluri statistice (Einstein) de particule (de ex., cîmpurile mezonice din jurul unor particule elementare conţin în stare virtuală particule de substanţă). În aceste condiţii, utilizarea conceptelor de substanţă şi de cîmp pentru a marca o opoziţie netă între continuu şi discontinuu în structura materiei devine tot mai incorectă, sau, în orice caz, tot mai imprecisă la nivel microcosmic, păstrîndu-şi valabilitatea doar la nivel macrocosmic. Aspectele continue şi cele discontinue ale materiei reprezintă aşadar, în cadrul teoriilor microfizicii contemporane, laturi ale unei sinteze sui-generis, (nu cîmp şi substanţă, ci cîmp-substanţă), sinteză care, sub aspect filozofic, demonstrează o strălucită reprezentare dialectică, unitar-contradictorie a structurii materiei.

SUBSTANŢIALITATE, aspect, latură prin care obiectele şi fenomenele se subsumează categoriilor de *substanţă* şi de *substanţial*, dimensiunea prin care acestea îşi delimitează un substrat (suport) al însuşirilor ce le sînt caracteristice. Între termenii **s.** şi substanţă se află acelaşi raport semantic ca între termenii materialitate şi materie, corporalitate şi corp, spaţialitate şi spaţiu etc. **S.** este deci un atribut, o proprietate, a obiectelor şi fenomenelor materiale; spre deosebire de fenomenele şi procesele materiale care nu posedă atributul **s.** (fenomenele sociale, structurile ideale, precum şi unele structuri fizice — stările de cîmp ale materiei), ea exprimă calitatea unor obiecte şi fenomene materiale de a se comporta discret, ca entităţi discontinue.

SUBSTRAT, realitate ce serveşte drept suport altei sau altor realităţi şi care se defineşte în raport cu acestea, neavînd altă determinare decît aceea de a fi purtătorul lor, de a se afla „în spatele", „dedesubtul", unor fenomene şi procese. Preocuparea pentru definirea sensului termenului de **s.** apare în filozofia antică greacă, în legătură cu înţelegerea posibilităţii constanţei şi repetabilităţii fenomenelor, concomitent cu variabilitatea lor şi cu demersurile gîndirii speculative pentru elaborarea categoriilor de *conţinut* şi *formă*. În această perspectivă, **s.** era conceput ca un principiu prim, substanţial neschimbător în mijlocul schimbărilor şi identificat cu „materia", devenind, astfel, istoriceşte vorbind, prima accepţiune a termenului de

Scanned with OKEN Scanner

conținut. Alături de *materie* (*hylé*), determinată de *formă*, s. semnifică și *ființa* (*ousia*) cu modificările, accidentele ei inerente, precum și *subiectul* logic căruia îi sînt atribuite *predicatele*. Identificarea s. cu „materia", suprapunerea acesteia cu conținutul sînt proprii atît materialismului antic, cît și celui modern. Considerarea metafizică a materiei drept *fundament* general comun al tuturor lucrurilor este supusă unei severe analize critice de către Hegel, care formulează teza condiționării reciproce a „materiei" și formei, înlocuind categoria de „materie" cu aceea de „conținut", în scopul exprimării mai adecvate a naturii relației dintre determinat și determinant. Marx a adîncit distincția dintre conținut și s. material (corporal) al *lucrului* („materia"), demonstrînd, în speță, că în domeniul relațiilor social-economice toate determinările, inclusiv cele naturale, au semnificație numai ca forme de existență și de manifestare ale unui anumit conținut social și nu ale unui s. inițial, subiacent vieții sociale. Distincția între s. și conținut este necesară chiar și cu prilejul analizei fenomenelor naturale înseși; și aici conținutul îl constituie un s. material concret, determinat, luat în unicitatea sa și nu un s. general, independent de natura proceselor care îi condiționează existența, dezvoltarea și schimbarea. În istoria filozofiei, se întîlnesc, de asemenea, și numeroase cazuri de atribuire a unor sensuri apropiate conceptului de s. și categoriei de *substanță* (de ex., în *stoicism*, *atomism*, *senzualism*). Rezultă necesitatea unor delimitări ale sensului termenului de s., de cele ale termenului de conținut, ca și de cele ale termenului de fundament comun sau de substanță în ontologia filozofică contemporană, pentru a înlătura din corpul materialismului filozofic orice nuanță de mecanicism, de speculație metafizică.

SUFISM, curent principal al misticii musulmane, apărut în sec. 8 ca o reacție împotriva dogmatismului, formalismului și idealului spiritual al *islamismului* ortodox. Izvoarele ideologice ale s. provin din *neoplatonism*, *maniheism*, *gnosticism* și unele curente idealiste din filozofia indiană. Doctrina sufistă este complexă și plină de contradicții. În primele perioade, s. cuprinde un ansamblu de idei panteiste și chiar materialiste. Mai tîrziu, devine expresia unor concepții mistico-religioase și contemplativ-pesimiste și promovează *ascetismul* și renunțarea la viața socială activă. Reprezentanții cei mai de seamă ai s. au fost considerați sfinți și li s-a consacrat un cult special. Printre ei se numără Al-Gazali (1058—1111), care a sistematizat doctrina sufistă, încercînd s-o pună de acord cu ortodoxia musulmană. S. a influențat operele unor mari poeți musulmani, cum au fost Saadi (c. 1184—c. 1291) și Hafiz (1300—1389). În zilele noastre, s. profesează doctrina *monismului* teist-ontologic și se află răspîndit în sînul a numeroase confrerii religioase islamice.

SUFLET, denumire, în limba uzuală, pentru noțiunea de *psihic* uman sau de *conștiință*; totalitatea proceselor intelectuale, afective și voliționale ale persoanei umane.

SUGESTIE, proces de influențare a psihicului sau comportamentului unei persoane fără ca aceasta să-și dea seama de originea acestei influențe, fără să manifeste spirit independent, de discernămînt; acțiune exterioară, senzorială sau verbală, care provoacă acest proces. S. au o deosebită intensitate în hipnoză, mai ales în faza somnambulică. Gradul de reactivitate la s. este denumit *sugestibilitate*.

SUN-ȚZÎ (c. 298—c. 238 î.e.n.), filozof materialist din China veche. Formal, a fost discipol al lui Confucius, dar în fond nu a mers pe linia idealismului acestuia, iar uneori l-a combătut. A aprofundat noțiunea de *materie* și a sesizat *contradicția* ca *dedublare* a uni-

Scanned with OKEN Scanner

tarului. A respins *misticismul* şi a formulat idei gnoseologice materialiste.

SUPER-EGO, instanţă psihică postulată de *psihanaliză*; semnifică imperativele şi inhibitivele morale; ar reprezenta un cenzor exigent al tendinţelor şi actelor noastre. Funcţionarea intensă a acestei instanţe ar genera starea de „inconfort" a omului civilizat (S. Freud), teză care porneşte de la ideea (extrapolată) a antagonismului ireductibil între fundamentul biologic al persoanei umane şi cerinţele oricărui fel de viaţă socială. **S.-e.** tiranic dă naştere, la indivizii nevrotici, sentimentelor nejustificate de culpabilitate. V. şi *ego*.

SUPERSTIŢII, credinţe primitive, înapoiate, rămăşiţe ale *animismului* şi ale *magiei* (de ex., credinţa în spirite bune şi rele, în miracole, farmece, vrăji, semne prevestitoare, numere fatidice, întîmplări sau zile „norocoase" ori „nenorocoase" etc.). Deşi teologii consideră **s.** ca abateri de la religie, în realitate între **s.** şi credinţele religioase există o legătură strînsă, ambele avîndu-şi rădăcini în *credinţa* în supranatural.

SUPOZIŢIE 1. Proprietate a unui *nume* de a fi, la nivelul *limbajului*, un *semn* pentru ceva. Teoria despre **s.** a cunoscut o puternică dezvoltare în evul mediu, cînd au fost distinse o multitudine de **s.** Cea mai importantă deosebire era aceea dintre **s.** formală, adică proprietatea unui nume de a fi un semn pentru altceva decît el însuşi (de ex., în enunţul „Pisica este o felină", cuvîntul „Pisică" este un nume pentru un anumit animal) şi **s.** materială, adică proprietatea unui nume de a sta pentru el însuşi (de ex., în enunţul „Pisica este un substantiv", cuvîntul „Pisica" stă pentru el însuşi, ca parte a limbajului). În liniile ei esenţiale, teoria **s.** a fost reluată într-o manieră modernizată în *metalogica* contemporană sub forma: starea unui nume de a fi folosit (**s.** formală) în raport cu starea sa de a fi menţionat (**s.** materială). Atunci cînd un nume este menţionat, el se trece între semnele citării. Această distincţie se dovedeşte utilă în analiza şi evitarea unor *paradoxe*. **2.** Cuvînt cu o semnificaţie foarte apropiată de „presupoziţie" sau „*ipoteză*" cu menţiunea că ipoteză este folosit în sens strict în *logica inductivă* în legătură cu metodele de investigaţie.

SUPRADETERMINARE, termen introdus în literatura filozofică (filozofia istoriei, filozofia politică) de L. Althusser (1962), în scopul evidenţierii caracterului principial şi consecvent dialectic al teoriei marxiste a *contradicţiei*, întemeiată pe abordarea şi interpretarea genetic structurală a realităţii (în speţă, a celei sociale), precum şi în scopul sublinierii deosebirilor fundamentale, teoretice şi metodologice, dintre concepţia hegeliană şi cea marxistă. În acest context, funcţia euristică a **s.** constă în relevarea complexităţii contradicţiilor în cadrul sistemelor şi suprasistemelor. În opoziţie cu modelul hegelian abstract şi speculativ al contradicţiei, considerată a fi determinată exclusiv din interiorul fenomenelor, ca expresie a simplităţii maxime a principiului lor imanent, ca proces pur autonom, modelul marxist scoate în evidenţă caracterul supradeterminat al oricărei contradicţii, în primul rînd al contradicţiilor sociale, oricît de simple ar fi ele în aparenţă, **s.** rezultînd din raporturile de subordonare dintre sisteme, din dependenţele dintre sisteme şi suprasisteme. Superioritatea teoriei marxiste a contradicţiei, în raport cu cea hegeliană, constă în aceea că prin termenul de **s.** dialectica marxistă include, alături de ideea autodeterminismului sistemelor, pe temeiul contradicţiilor interne ale acestora, şi ideea dependenţelor sistemice complexe, pe temeiul raporturilor de *integralitate* între sisteme în cadrul suprasistemelor.

Scanned with OKEN Scanner

SUPRANATURAL, ceea ce, potrivit teologiei, s-ar afla deasupra naturii prin originea, natura sau puterea sa, reprezentînd o formă de manifestare a divinităţii. **S.,** ca doctrină, ocupă un loc central în cadrul oricărei teologii şi, cu deosebire, în teologia creştină şi în filozofiile fideiste inspirate de creştinism. Potrivit acestei teologii, sînt posibile adevărurile **s.,** adică cele cunoscute prin aşa-numita *revelaţie*, în opoziţie cu cele dobîndite prin cunoaştere raţională: de asemenea, sînt plauzibile fenomene şi acţiuni **s.,** numite şi *hierofanii*, care s-ar constitui şi ele dincolo de legile lumii obiective şi fără să depindă de acestea în vreun fel oarecare. În sfîrşit, domeniul prin excelenţă de manifestare al **s.** îl reprezintă însăşi divinitatea ca atare. Caracterul cel mai specific, în acest sens, al **s.** creştin îl reprezintă „trinitatea" lui Dumnezeu, faptul că Dumnezeu este considerat a fi în acelaşi timp o fiinţă unică dar compusă din trei persoane — Tatăl, Fiul şi Duhul sfînt.

SUPRAOM, termen care desemnează la Herder, Goethe, Carlyle, Renan ş.a. ideea omului desăvîrşit, gîndit astfel, atît ca gen, cît şi ca individualitate. La Fr. Nietzsche, **s.** devine conceptul central al unei doctrine etico-filozofice voluntariste şi elitiste. V. şi *teoria elitelor*.

SUPRASTRUCTURĂ, v. **BAZĂ ŞI SUPRASTRUCTURĂ.**

SWEDENBORG (SWENDBERG), Emanuel (1688—1772), naturalist şi filozof mistic suedez. Sub influenţa lucrărilor lui Descartes, Newton şi Leibniz, **S.** a încercat să realizeze o sinteză a rezultatelor înţelepciunii antice, ale experienţei şi ştiinţei moderne, cu filozofia raţionalistă şi *revelaţia* creştină. A formulat o cosmogonie mecanicistă care anticipează ipoteza Kant-Laplace. A cercetat probleme de fizică, fiziologie, psihologie, teoria cunoaşterii, corelînd permanent problemele ştiinţifice cu idei teologice. A încercat să formuleze un limbaj filozofic universal („mathesis universalis"). În ultima perioadă a vieţii s-a consacrat exegezei Bibliei şi întemeierii unei filozofii religioase constituită formal după moartea sa, în 1783, la Londra, sub numele de „Noua biserică" sau „Noul Ierusalim". Opera lui **S.** a avut o mare influenţă asupra literaturii şi artei moderne (Baudelaire, Strindberg). *Op. pr.*: „Principia Rerum Naturalium" (1734), „Arcana Coelestia quae Genesi et Exodo sunt Detecta" (8 vol., 1749 — 1756).

SZCZEPAŃSKI, Yan (n. 1913), sociolog polonez, profesor la Universitatea din Lodz. Preşedinte al Asociaţiei sociologice internaţionale (1966—1970). Acoperind o arie tematică largă şi variată (sociologie teoretică, istoria sociologiei, sociologia învăţămîntului superior, structura socială a societăţii poloneze, cercetări sociologice concrete), preocupările sale ştiinţifice sînt îndreptate spre investigarea *relaţiilor sociale* şi a formelor în care ele se obiectivează: *instituţii*, grupuri, colectivităţi şi procese sociale (determinate de schimbările intervenite la nivelul acestor relaţii). Ca obiect al sociologiei, **S.** delimitează, din sistemul global al relaţiilor sociale, domeniul aparte al vieţii sociale, care se află în raporturi structurale şi genetice cu celelalte *subsisteme* ale sistemului social global. Editor al lucrării, în 28 vol., „Studii privind structura de clasă a societăţii poloneze" *Op.pr.*: „Structura intelectualităţii în Polonia" (1960), „Sociologia. Dezvoltarea problematicii şi a metodelor" (1961), „Noţiuni elementare de sociologie" (1963, trad. rom. 1972), „Probleme sociologice ale învăţămîntului superior" (1963), „Probleme ale sociologiei contemporane" (1965), „Schimbări ale timpului prezent" (1970), „Consideraţii despre republică" (1971), „Reflecţii despre educaţie" (1973).

Scanned with OKEN Scanner

ŞCOALA ALEXANDRINĂ, v. ALEXANDRINĂ (*Şcoala* a.).

ŞCOALA CIRENAICĂ, v. CIRENAICII.

ŞCOALA DE LA BADEN, v. BADEN (*Şcoala de la* B.).

ŞCOALA DE LA CAMBRIDGE, v. CAMBRIDGE (*Şcoala de la* C.).

ŞCOALA DE LA COPENHAGA, v. COPENHAGA (*Şcoala de la* C.).

ŞCOALA DE LA FRANKFURT, curent influent în gîndirea filozofică şi social-politică contemporană din Occident. S-a constituit, la începutul deceniului al patrulea în Germania, în jurul Institutului pentru cercetări sociale (înfiinţat în 1931) de pe lîngă Universitatea din Frankfurt pe Main. În timpul nazismului şi al celui de-al doilea război mondial şi-a mutat activitatea la Paris, apoi în S.U.A. Printre principalii ei reprezentanţi se numără Ernst Bloch, M. Horkheimer, Th. W. Adorno, W. Benjamin, F. Pollock, precum şi H. Marcuse şi E. Fromm (stabiliţi definitiv în S.U.A.), iar din generaţia mai tînără, J. Habermas. În ciuda unei notabile diversificări a intereselor teoretice, a demersurilor gnoseologice, precum şi a procedeelor metodologice de abordare a cîmpului specific de investigaţie, observabilă în sînul membrilor Ş. de la F., sub raport politico-ideologic, aceasta a exprimat de la bun început ostilitatea şi reacţia unei însemnate părţi a intelectualităţii mic-burgheze faţă de forţele imperialiste, răspunzătoare de evoluţia istorică a Germaniei după primul război mondial. Aceasta explică faptul că, îmbrăţişînd o gamă variată de preocupări, activitatea Ş. de la F. se caracterizează prin orientarea ei manifest antifascistă, ca şi prin abordarea cu predilecţie a problemelor *antropologiei filozofice*, a celei culturale şi sociale, analizate în lumina tragicei experienţe a destrămării valorilor clasice ale umanismului burghez sub acţiunea

Scanned with OKEN Scanner

dizolvantă şi paralizantă a ideologiilor totalitariste a manifestărilor psihozelor de masă induse de fascism, a depersonalizării şi robotizării comportamentului generat de structurile economice, sociale şi politice ale capitalismului „tîrziu". În centrul atenţiei ei se află elaborarea unei „teorii critice a societăţii" contemporane, reflectînd deplasarea spre stînga a opiniei publice, nemulţumirea crescîndă a celor mai largi pături sociale din ţările capitaliste faţă de sistemul social respectiv. În acest scop au fost întreprinse ample încercări de reconsiderare şi revizuire a moştenirii filozofice a lui Hegel şi a tînărului Marx, folosindu-se eclectic aparatul conceptual şi metodologic al unor concepţii şi curente eterogene (Fr. Nietzsche, S. Kierkegaard, M. Weber, T. Parsons, *neofreudismul*, *fenomenologia*, *existenţialismul* ş.a.). Astfel, prin eliminarea momentului pozitiv, afirmativ al *dialecticii* hegeliene (*negarea negaţiei*) şi respingerea caracterului universal al dialecticii materialiste, se ajunge la construirea unei „dialectici negative" (Adorno), concepută ca o negaţie „totală". Experienţa istorică nemijlocită grefată pe textura heteroclită a surselor şi influenţelor teoretice-intelectuale ce au contribuit la modelarea identităţii spirituale a gînditorilor aparţinînd Ş. de la F., pe fondul determinant al poziţiei sociale — incapabilitatea funciară de a depăşi condiţia lor de clasă şi de a se identifica cu scopurile practice ale proletariatului revoluţionar, de a-şi asimila concepţia lui despre lume — constituie izvorul şi cauza fundamentală a pesimismului istoric, trăsătură de ansamblu a opţiunilor filozofico-etice şi sociologice a autorilor „teoriei critice" şi a „dialecticii negative". Pentru definirea atitudinii reprezentanţilor Ş. de la F. în raport cu moştenirea teoretică a întemeietorului comunismului ştiinţific, caracteristic este încercarea de a opune pe Marx matur lui Marx tînăr şi de a interpreta opera de tinereţe a lui Marx în planul unui „umanism antropologic" abstract. Analiza critică multilaterală a orînduirii burgheze, una dintre principalele direcţii de angajare ale Ş. de la F., urmăreşte înainte de toate investigarea situaţiei omului în lumea de azi, a *condiţiei umane* în *„societatea industrială* dezvoltată" sau „înalt industrială", în care individul, funciar opus societăţii, este înrobit, anonimizat, manipulat de instituţiile generate de ea, acestea exercitînd o funcţie represivă în raport cu *personalitatea*. Ş. de la F. dezvăluie, cu un ascuţit spirit critic şi cu incontestabile disponibilităţi polemice, determinarea social-istorică a *crizei* sistemului capitalist, alarmantele efecte de *frustrare* şi *alienare* care au cuprins toate sferele vieţii, inclusiv ideologia, cultura şi arta. Ea respinge însă experienţa transformărilor revoluţionare înfăptuite în ţările socialiste şi, odată cu aceasta, cercetarea temeinică a premiselor lor material-economice. Prin aceasta, filozofia socială şi *teoria critică* a Ş. de la F. rămîn sterile sub aspectul soluţiilor practice preconizate, utopice şi ineficace în ceea ce priveşte răspunsurile oferite marilor probleme social-umane ale contemporaneităţii, reprezentanţii ei abdicînd, în fapt, în demersurile lor teoretice de la căutarea căilor reale, apte să mijlocească înfăptuirea practică a idealurilor umaniste enunţate. Descriind, în existenţa ei de aproape o jumătate de secol, o evoluţie nelipsită de tensiuni şi contradicţii interne şi parcurgînd cîteva etape relativ distincte, Ş. de la F. a încetat să mai reprezinte, în condiţiile actuale, o formaţiune ideologică unitară.

ŞCOALA DE LA LVOV-VARŞOVIA, v. **LVOV-VARŞOVIA** (*Şcoala de la* **L.-V.**).

ŞCOALA DE LA MARBURG, v. **MARBURG** (*Şcoala de la* **M.**).

ŞCOALA DIN CHARTRES, însemnat centru de filozofie în Franţa medievală,

Scanned with OKEN Scanner

întemeiat în anul 990, de Fulbert, înfloritor în sec. 12, datorită lui Bernard şi Thierry de Chartres, Gilbert de la Porrée, Guillaume de Conches şi John de Salesbury. Readucînd în actualitate *pitagorismul*, *platonismul* şi *aristotelismul*, aceştia au încercat o sinteză, pe baze spirituale creştine. Dacă nu a avut o mai îndelungată viabilitate, **Ş.** din **Ch.** a însemnat totuşi o tentativă de întemeiere a unei filozofii raţionaliste şi critice. Cu deosebire critici faţă de conceptul tradiţional de divinitate au fost, în special, Gilbert şi Guillaume.

ŞCOALA DIN MILET, v. **MILET** (*Şcoala din* **M.**).

ŞCOALA ELEATĂ, v. **ELEATĂ** (*Şcoala* **e.**)

ŞCOALA EPICURIANĂ, v. **EPICURIANISM.**

ŞCOALA IONIANĂ, v. **IONIANĂ** (*Filozofia* **i.**).

ŞCOALA PERIPATETICĂ, v. **PERIPATETICI.**

ŞCOALA SCEPTICĂ, v. **SCEPTICISM.**

ŞCOALA SCOŢIANĂ, v. **SCOŢIANĂ** (*Şcoala* **s.**).

ŞCOALA SOCIOLOGICĂ (MONOGRAFICĂ) DE LA BUCUREŞTI, şcoală sociologică creată şi condusă de D. Gusti, care, folosind tehnici şi mijloace moderne de cercetare, a promovat studierea organizată a realităţii sociale româneşti. Nucleul ei iniţial a fost „Asociaţia pentru studiul şi reforma socială", înfiinţată de D. Gusti la 11 octombrie 1918. În februarie 1921 asociaţia s-a transformat în „Institutul social român" (1921—1948), cu următoarele secţii: sociologică, culturală, juridică, igienă şi politică socială, politică externă, industrială, financiară, comercială şi agrară. Institutul a iniţiat în 1925 acţiunea de cercetare monografică a satelor româneşti. Din 1934, D. Gusti a folosit, în scopuri de asistenţă socială, şi echipe studenţeşti. Sub îndrumarea institutului s-au elaborat numeroase lucrări privind realităţile sociale româneşti şi de peste hotare. Institutul a editat periodicele: „Arhiva pentru ştiinţa şi reforma socială" (1919—1940), „Sociologie românească" (1936—1943), „Affaires Danubiennes" (1938—1944), „Buletinul de studii cooperative" (1927—1930), „Buletinul secţiei economice" (1932—1934), „Buletinul secţiei bibliologie" (1932). Cu începere din 1933, institutul şi-a creat mai multe filiale regionale. Colaboratorii lui D. Gusti s-au situat pe poziţii diferite. Din punct de vedere filozofic, majoritatea au fost idealişti. Din punct de vedere politic, în cadrul şcolii s-au afirmat poziţii general-democratice, precum şi poziţii de stînga, de pe platforma cărora au fost combătute, în deceniul al patrulea, tendinţele de extremă dreaptă din cadrul şcolii. Cu toate limitele sale teoretice şi de clasă, şcoala are meritul de a fi atras atenţia, în condiţiile timpului, asupra stărilor social-economice precare din ţara noastră, de a fi cules şi furnizat date semnificative în această privinţă, de a fi militat pentru ridicarea materială şi spirituală a poporului şi de a fi creat o tradiţie valoroasă de cercetare sociologică românească. Printre reprezentanţii **Ş. s.** de la **B.** s-au afirmat: H.H. Stahl, Tr. Herseni, A. Golopenţia, H. Brauner, C. Brăiloiu, V.V. Caramelea, I. Conea, dr. Horia Dumitrescu, dr. D.C. Georgescu, Octavian Neamţu, M. Pop, Gh. Vlădescu-Răcoasa, L. Ţopa, P. Caraioan ş.a.

ŞCOALA STOICĂ, v. **STOICĂ** (*Şcoala* **s.**).

ŞCOLILE SOCRATICE, v. **SOCRATICE** (*Şcolile* **s.**).

ŞESTOV, Lev (1866—1938) filozof existenţialist şi literat rus, stabilit în Franţa. Înscriindu-se pe traiectoria opusă gîndirii raţionalist-speculative,

Scanned with OKEN Scanner

în suita gîndirii lui Pascal, Kierkegaard, Nietzsche, Dostoievski, Unamuno, Ş. concepe filozofia ca pe o frămîntare menită să pună în evidenţă principiile prime, temeiurile existenţei omeneşti. Ca precursor, alături şi independent de S. Kierkegaard, al *existenţialismului*, Ş. este preocupat în primul rînd de „existenţa tragică" a omului în împrejurarea prăbuşirii iluziilor *umanismului* tradiţional, luminist şi ale progresului conceput de el, a izbucnirii *crizei* ontologice şi istorice care zdruncină temeiurile logice ale civilizaţiei, îi dezvăluie întreaga absurditate. După Ş., în această situaţie omului nu-i mai rămîne drept remediu decît să-şi trăiască pînă la capăt sentimentul confruntării existenţei sale cu „necunoscutul", cu „deznădejdea" cunoaşterii adevărului despre condiţia sa umană „catastrofală" (situaţie-limită similară celei propuse de K. Jaspers). Pronunţîndu-se împotriva scientizării vieţii şi a cunoaşterii, ca şi a adevărurilor universale „împietrite" şi indiferente faţă de om menite să subordoneze conştiinţa umană faţă de ordinea normelor şi legalităţii, Ş. a militat pentru autonomia subiectului şi a subiectivităţii. El s-a pronunţat împotriva transformării omului într-un produs fără suflet, al unei epoci raţionalist-mecaniciste, într-un cetăţean supus şi impersonal al imperiului dezumanizat al ştiinţei şi tehnicii ce se profilează la orizontul viitorului. Ş. caută „salvarea" omului, smulgerea lui din armătura strivitoare a raţiunii, prin *credinţă*. Speculaţiei filozofice tradiţionale, care reprezintă capitularea omului în faţa adevărurilor abstracte, Ş. îi opune *revelaţia* Vechiului testament. Dumnezeu şi credinţa în el îl situează pe om „dincolo de *bine* şi *rău*", eliberîndu-l de povara luării în considerare a structurii *fiinţei* şi respectării servile a normelor moralităţii. Spre sfîrşitul vieţii, Ş. se afirmă ca un filozof religios *sui-generis*, devotat cultului vieţii înţelese ca *miracol* (supranatural), şi care solicită încrederea nemărginită în ea. *Op. pr.:* „Dostoievski şi Nietzsche" (1903), „Sola fide" (1911—1914, postum, 1966), „Puterea cheilor" (1924), „Pe cîntarul lui Iov" (1929), „Kierkegaard şi filozofia existenţială" (postum, 1939), „Speculaţie şi revelaţie" (postum, 1964).

ŞINTOISM, numele religiei tradiţionale japoneze, provenit de la cuvîntul chinez „şin-to", care reprezintă traducerea expresiei japoneze „kami-nomiti" („calea zeilor"). În japoneză, „kami" reprezintă echivalentul aproximativ al cuvîntului polinezian „mana" sau al cuvîntului de origine greacă „noumen". Ş. şi *budismul* (introdus în Japonia în sec. 6 e.n.), reprezintă principalele religii japoneze între care s-au creat, de-a lungul secolelor, strînse relaţii de influenţă reciprocă. Fondul doctrinar al ş. are rădăcini arhaice. Cosmogonia mitologică pune la bază existenţa divinităţilor Idzanaghi şi Idzanami, soţ şi soţie, care au creat insulele Japoniei, Soarele şi zeiţa solară Amaterasu, considerată strămoaşa împăraţilor japonezi şi una dintre cele mai adorate divinităţi în această ţară. În această religie nu există o fiinţă supremă, iar numărul zeilor şi semizeilor este incalculabil; nu există, de asemenea, nici cărţi sfinte, nici o confesie de credinţă unică şi nici activitate de prozelitism. Panteonul divinităţilor cuprinde împăraţi zeificaţi, eroi naţionali, divinităţi ale munţilor şi apelor, ai satelor, oraşelor etc. Odată cu proclamarea libertăţilor cultelor în Japonia, în anul 1889, ş. dobîndeşte rangul unui cult imperial de curte şi astfel apar două subdiviziuni: ş. oficial, al templelor, care a fost religia de stat a Japoniei pînă la sfîrşitul celui de-al doilea război mondial, şi ş. sectelor (există 13 secte principale), religia indivizilor ca persoane particulare în cadrul căreia s-a dezvoltat şi o doctrină teologică ce profesează, în cadrul sectelor respective, un fel de monoteism profetic. La baza ş. de stat se afla dogma caracterului divin al împăratului („mikado"), descendent din „Dzimmu" (primul împărat cu o existenţă semilegendară) şi,

Scanned with OKEN Scanner

prin acesta, din zeiţa Amaterasu. Fiecare japonez era obligat să adere la credinţa în caracterul sacru al împăratului şi să respecte sărbătorile de stat, legate de obicei de evenimentele din viaţa împăraţilor. Cultul ş. al sectelor este mult mai dezvoltat în ritualuri şi ceremonii, deşi se caracterizează întotdeauna prin simplicitate, reducîndu-se mai ales la rugăciuni şi aducerea de jertfe în faţa imaginilor din sanctuare. Templele sînt simple iar preoţii, deşi ereditari, au un rol nesemnificativ, în raport cu cel din alte religii. Religie prea puţin preocupată de viaţa de apoi, ş. este orientat mai ales spre reglementarea, în spiritul unei anumite etici, a vieţii pămînteşti. Odată cu *secularizarea* deplină a vieţii sociale, ş. se reduce tot mai mult la respectarea riturilor tradiţionale şi la practicarea unor ceremonii publice ce tind, adesea, să dobîndească un caracter laic. În ce priveşte ş. de stat, după înfrîngerea Japoniei în cel de-al doilea război mondial, prin decretul imperial de la 1 ianuarie 1946 a fost înlăturată doctrina despre natura divină a împăratului şi s-au desfiinţat ceremoniile religioase în cinstea acestuia; de asemenea, s-a interzis educaţia religioasă a copiilor în şcoli în spiritul acestei ideologii.

ŞTIINŢA CONDUCERII SOCIETĂŢII, studiu interdisciplinar, teoretic şi aplicativ, care, integrînd rezultatele mai multor ştiinţe *(sociologia, politologia, psihosociologia* organizării şi a muncii, *teoria informaţiei, teoria generală a sistemelor, teoria acţiunii, praxiologia, teoria deciziei, studierea viitorului,* teoria organizării, „management" etc.) precum şi ale filozofiei şi pornind de la modelul teoretic al *sistemului social* dat şi de la finalităţile social-politice şi umane specifice acestuia, elaborează criteriile de realizare eficientă a conducerii societăţii, precum şi principiile şi metodele fundamentale corespunzătoare de optimizare a acesteia. Întrucît conducerea societăţii, în ansamblul ei, este un atribut al puterii politice, **ş.c.s.** are un caracter de clasă, este ideologică, exprimînd poziţia şi interesele clasei sau claselor conducătoare într-o anume societate. În cadrul **ş.c.s.** se deosebesc următoarele subdiviziuni: 1) teoria conducerii (conceptele de bază, principii şi legi de dezvoltare, respectiv de efectuare a conducerii sociale); 2) metodologia conducerii (norme şi reguli, metode şi tehnici de conducere eficientă); 3) tehnologia conducerii (studiul dispozitivelor tehnice de realizare a acesteia). Conducerea societăţii este o specie determinată de acţiune socială, urmărind coordonarea, integrarea tuturor activităţilor sociale în vederea înfăptuirii unui program eficient de dezvoltare şi transformare socială. Conducerea societăţii în ansamblul ei presupune, pe lîngă aspecte specifice unor *anumite* formaţiuni social-economice şi aspecte generale, proprii oricărui sistem social. *Ştiinţa conducerii revoluţiei şi a societăţii socialiste* studiază problemele conducerii — eficiente şi operative, optimale — în condiţiile pregătirii şi înfăptuirii revoluţiei socialiste şi ale construcţiei societăţii socialiste şi comuniste, sub conducerea politică a partidului comunist. „Formarea unei concepţii clare, marxist-leniniste despre ştiinţa conducerii, constituie cerinţa esenţială pentru orice activitate de partid şi de stat... reprezintă o premisă principală a înfăptuirii cu succes a sarcinilor complexe, pe care le ridică procesul de făurire a societăţii socialiste multilateral dezvoltate în ţara noastră" (Nicolae Ceauşescu).

ŞTIINŢA CONDUCERII SOCIETĂŢII SOCIALISTE, disciplină care studiază funcţia de conducere a societăţii în socialism, criteriile de eficienţă, operaţionalitate şi finalizare optimă a procesului de conducere a sistemului social, pe baza principiilor politicii partidului comunist. Obiectul **ş.c.s.s.** îl constituie conducerea ştiinţifică la nivelul sistemului de ansamblu al societăţii, a activităţilor eficiente în cadrul tuturor domeniilor vieţii sociale, considerate în complexitatea şi

Scanned with OKEN Scanner

interdependenţa lor. **Ş.c.s.s.** este, prin natura sa, o disciplină politică. Ea abordează problemele conducerii sociale în funcţie de misiunea istorică a clasei muncitoare, de lupta pentru înfăptuirea idealurilor socialismului şi comunismului. Ea se constituie şi se dezvoltă pe baza socialismului ştiinţific, a cunoaşterii realităţilor social-istorice concrete din fiecare ţară. Programul Partidului Comunist Român subliniază că: „Principiile conducerii ştiinţifice a societăţii socialiste ţin seama de caracterul noii orînduiri, de necesitatea asigurării participării la conducerea vieţii economico-sociale a tuturor categoriilor de oameni ai muncii, de imperativul dezvoltării şi adîncirii democraţiei socialiste, de ţelurile fundamentale ale socialismului şi comunismului". Totodată, asigurarea unei conduceri şi planificări ştiinţifice presupune cunoaşterea temeinică a legităţilor sociale universal valabile, a legilor economice şi sociale proprii socialismului, precum şi aplicarea lor corespunzătoare condiţiilor concrete ale ţării noastre, în concordanţă cu Programul partidului. Principiile de bază ale **ş.c.s.s.** sînt: exercitarea rolului politic conducător în societate de către partidul comunist; participarea întregului popor la conducerea societăţii; centralismul democratic; conducerea colectivă; unitatea dintre dezvoltarea economică, perfecţionarea relaţiilor sociale şi ridicarea bunăstării poporului; unitatea dialectică a factorilor interni şi externi ai construcţiei noii orînduiri. Ca disciplină socială şi politică autonomă şi unitară, **ş.c.s.s.** se constituie în nemijlocită şi indisolubilă legătură cu experienţa practică a activităţii de conducere în societatea socialistă, asimilînd, totodată, cele mai moderne cuceriri ale disciplinelor cu caracter acţionalist şi operaţional din ştiinţa contemporană.

ŞTIINŢA DESPRE ŞTIINŢĂ, disciplină ştiinţifică al cărei obiect îl constituie ştiinţa ca fenomen social, studiind dezvoltarea şi structura ştiinţei, organizarea ei, locul şi rolul ei în societate, optimizarea cercetării ştiinţifice etc. **Ş.** despre **ş.** este, prin urmare, o disciplină complexă, de sinteză, care se sprijină pe date din istoria, filozofia, sociologia, metodologia ştiinţei şi care aruncă o punte între ştiinţele naturale, exacte, şi ştiinţele sociale şi umane, între disciplinele ştiinţifice pozitive şi cele ideologice, între teoria şi practica organizării şi politicii ştiinţei. Rolul **ş.** despre **ş.** creşte în mod deosebit în societatea contemporană, în care ştiinţa a devenit o forţă nemijlocită de producţie, şi mai ales în socialism, ştiinţa reprezentînd una dintre pîrghiile cele mai importante de transformare revoluţionară a societăţii. Sin. *scientologie*; *scientică*.

ŞTIINŢA ISTORIEI, v. **ISTORIE.**

ŞTIINŢA MORALEI, v. **MORALĂ; MORAVURI.**

ŞTIINŢA POLITICĂ, ramură a ştiinţelor sociale care se ocupă cu studiul fenomenului politic, al organizării politice a societăţii. Preocuparea pentru studiul sistematic al fenomenelor politice s-a afirmat încă din antichitate, putîndu-se distinge în istoria ideilor politice, un curs progresiv al constituirii şi dezvoltării **ş.p.** ca domeniu distinct al cunoaşterii fenomenelor sociale. Ea s-a dezvoltat multă vreme înăuntrul filozofiei (ca filozofie politică), îmbinînd (în grade diferite) procedee speculative proprii acesteia cu studiul fenomenelor politice prin metodele ştiinţei. Aristotel, Machiavelli, Bodin, Hobbes, Spinoza, Montesquieu etc. punctează momente principale ale acestui proces. Apariţia concepţiei lui Marx a avut un rol revoluţionar în dezvoltarea **ş.p.** Rupînd cu tradiţia speculativă, socialismul ştiinţific a orientat, pe baza concepţiei materialist-istorice, cercetările politice spre analiza multilaterală a proceselor reale; el a clarificat esenţa şi legitatea politicului, dezvăluind interacţiunea sa dialectică cu structura economică şi

Scanned with OKEN Scanner

de clasă a societăţii. Prin aceasta, socialismul ştiinţific a conferit un conţinut autentic ştiinţific categoriilor tradiţionale ale politicii, elaborînd categorii noi, dintre care unele cu caracter general, iar altele ca rezultat nemijlocit al generalizării *luptei de clasă* a proletariatului, a *practicii social-politice* a mişcării socialiste şi comuniste. Stadiul contemporan al **ş.p.** este legat de înnoirile metodologice produse în cîmpul cercetării fenomenelor sociale şi de trăsăturile noi generate de procesul dialectic al diferenţierii şi integrării ştiinţelor. Cercetările de **ş.p.** au luat mare amploare încă spre sfîrşitul secolului trecut în S.U.A., iar în Europa, mai ales după al doilea război mondial. Cu toate acestea, **ş.p.** continuă să ridice numeroase probleme. Unii îi contestă chiar legitimitatea, în favoarea sociologiei politice (G. Bouthoul, W. G. Runciman ş.a.), iar cei care o acceptă nu sînt de acord în privinţa problemelor fundamentale ale orientării ei. În rîndul politologilor nemarxişti, opiniile asupra obiectului **ş.p.** oscilează între două poziţii extreme: unii postulează ca obiect statul (M. Prélot, J. Dabin, A. de Grazia etc.), iar alţii fenomenul social al puterii (G. Catlin, Ch. Merriam, H. Lasswell, W.A. Robson, M. Duverger, J. Meynaud, G. Vedel, C.J. Friedrich, O.K. Flechtheim etc.), manifestîndu-se însă şi poziţii intermediare, care tind să-l limiteze la domeniul puterii politice (R. Aron, G. Burdeau, H.J. Morgenthau etc.). **Ş.p.** se distinge de celelalte ştiinţe sociale cu caracter politic, prin unghiul de abordare specializat, prin intenţionalitatea ei de a formula judecăţi de reflecţie şi de apreciere proprii, asupra fenomenului, procesului, relaţiei politice în cauză. În perspectiva concepţiei marxiste, obiectul **ş.p.** este considerat a fi suprastructura politică, în ansamblul laturilor sale ideologice (şi social-psihologice), relaţionale şi instituţionale, precum şi acţiunea politică, privite în determinarea şi finalitatea lor social-istorică. Cu alte cuvinte, în problemele **ş.p.**, punctul de vedere marxist cere îmbinarea organică a *practicii* cu *teoria*, susţine *explicaţia* ştiinţifică, întemeiată pe generalizarea teoretică a rezultatelor cercetării faptice, orientarea acţiunii politice pe baza aprofundării studiului *legităţilor* obiective şi a formelor lor concret-istorice de manifestare. În privinţa statutului epistemologic al **ş.p.**, politologii nemarxişti oscilează între *scientismul* de factură pozitivistă şi normativismul de coloratură etică-filozofică, între *empirismul* radical şi tendinţa reflexivă, proprie vechii filozofii politice, cu unele orientări care revendică, în modalităţi diferite, unitatea cercetării empirice cu elaborarea teoretică. Politologii marxişti subliniază necesitatea unităţii dintre *empiric* şi teoretic în **ş.p.** şi totodată a îmbinării preocupării de explicaţie a fenomenelor politice, prin legitatea lor, cu aceea a orientării prin *predicţie* a acţiunii politice. Această diversitate de poziţii se oglindeşte şi în principalele orientări din **ş.p.** contemporană (instituţionalismul, *behavioralismul*, *structuralismul*, *formalismul*, analiza *semantică* etc.), care conferă acesteia un caracter neunitar; la baza lor stau atît cauze de ordin social, cît şi rădăcini de ordin gnoseologic. Eforturile de apropiere a poziţiilor divergente sînt sprijinite de instituţionalizarea la scară internaţională (prin Asociaţia internaţională de ştiinţă politică — A.I.Ş.P.—, fundată în 1949 pe lîngă UNESCO), a cercetărilor de **ş.p.** În România s-a creat în 1968 Asociaţia română de ştiinţe politice, afiliată la A.I.Ş.P., menită să stimuleze cercetarea politologică şi să intensifice prezenţa **ş.p.** româneşti pe plan internaţional, iar în cadrul Academiei de ştiinţe sociale şi politice fiinţează, din anul 1970, Secţia de ştiinţe politice. În acest domeniu au apărut lucrări ca: O. Trăsnea, „Ştiinţa politică. Studiu istorico-epistemologic“ (1970); D. Mazilu, „Funcţiile statului socialist“ (1972); O. Trăsnea, „Curente şi tendinţe în politologia contemporană“ (1972); Co-

Scanned with OKEN Scanner

lectiv (Șt. Pascu, Al. Szabó, R. Morar, L. Pop), „Politică, știință, conducere" (1972); Aneta Busuioc, „Politicul și conducerea societății" (1973); Gh. Moca, „Suveranitatea de stat" (1973); Colectiv (O. Trăsnea, M. Voiculescu — coord. —, I. Pietraru, I. Rădulescu, I. Benditer, A. Huszár, Olivia Clătici, M. Neagu, M. Petrescu, M. Nedelea, S. Brucan, L. Lörincz, C. Cuciuc, F. Mahler, I. Mitran), „Studii de știință politică" (1973); Elena Florea, „Națiunea română și socialismul" (1974); Colectiv (I. Surpat — sub red. —, I. Nicolae, V. Coltofeanu, D. Mazilu, Maria Popescu, Gh. Berescu, V. Popescu), „Clasa muncitoare, forța conducătoare în România socialistă" (1974); N. Kallós, „Politica — o știință", în lb. maghiară (1975); „Sociologie, politică, ideologie" (1975); O. Trăsnea, „Probleme de sociologie politică" (1975); Academia „Ștefan Gheorghiu", „Dicționar politic"; V. Secăreș, „Polemologia și problemele păcii" (1976); Colectiv (P. Ciuhureanu — coord. —, Al. Bolintineanu, O. Bădina, I. Tutoveanu, T. Grozea, C. Soare, E. Glaser, C. Antip, E. Bantea, I. Cernat, R. Duma, V. Secăreș, Gh. Stănciulescu, S. Brucan, Al. Ghelmegeanu, E. Stanisla, C. Morariu), „Studii social-politice asupra fenomenului militar contemporan", vol. I—V (1971—1976); Colectiv (I. Mitran, D. Mazilu — coord. —, I. Rădulescu, I. Ceterchi, P. Berar, D. Marinescu, G. Antoniu, Elena Florea, C. Vlad, C. Olteanu, I. Ceaușescu, M. Maliță), „Statul socialist român în etapa actuală" (1976); Colectiv (Șt. Andrei, N. Ecobescu, V. Duculescu, M. Maliță, S. Celac, C. Ene, T. Chebeleu, I. Olteanu, M. Chirilă, C. Moisuc, C. Fota, I. Șalapa, C. Kirițescu, M. Gheorghiu, I. Ceterchi, N. Androne, I. Cloșcă, D. Mazilu, E. Glaser, V. Nicolaescu, C. Ciubotaru, I. Voicu), „Către o nouă ordine internațională" (1976); M. Petrescu, „Partide, clase, națiuni" (1977); Elena Florea, „Independența și suveranitatea, concepte politice contemporane" (1977); Colectiv (O. Trăsnea, N. Kallós, coord.), „Mică enciclopedie de politologie" (1977). Sin. *politologie.*

ȘTIINȚĂ, ansamblu sistematic de cunoștințe teoretice veridice despre natură, societate și gîndire. Aplicațiile practice ale ș. includ dezvoltarea producției materiale, apărarea și perfecționarea ființei umane, transformarea relațiilor sociale. Cunoașterea științifică se deosebește de cunoașterea empirică prin aceea că urmărește studierea *legilor* care guvernează faptele, pe baza acestora elaborîndu-se *previziuni* științifice. Cunoștințele referitoare la un anumit domeniu al realității se încheagă într-o ș. numai atunci cînd ele sînt reunite, pe baza acelorași principii și legi, într-o *teorie* închegată. În cadrul ș. se disting următoarele elemente structurale: materialul faptic, rezultatele observației, ale experimentelor; ipotezele (care pot fi confirmate sau infirmate ulterior); rezultatele generalizării materialului faptic, exprimate în noțiuni, legi, teorii, confirmate de *practică*; concepția generală asupra unui anumit domeniu al realității; metode specifice și generale de cercetare a realității *(metodologia);* interpretări teoretice generale (filozofice) ale rezultatelor științifice. Ș. reprezintă una din formele fundamentale ale *conștiinței sociale* în care predomină funcția cognitivă a cugetării umane dar, deși luată în ansamblul ei, nu are caracter de clasă, nu este o formă reflexiv-ideologică a conștiinței sociale, prin componenta ei interpretativă (mai ales în ș. sociale) are puncte de contact cu *suprastructura* ideologică. Ș. se află în raporturi corelative cu filozofia. Pe de o parte, filozofia materialistă, legată prin însăși esența ei de ș., se îmbogățește neîncetat cu rezultatele acesteia, își schimbă forma odată cu fiecare cotitură importantă în ș. naturii și sociale; pe de altă parte, ca teorie cuprinzătoare despre legile și

Scanned with OKEN Scanner

trăsăturile cele mai generale ale realității, ea oferă și concepția teoretică generală și metoda comună, principiile metodologice generale de cercetare. Atît ș., cît și arta, reprezintă o reproducere (reflectare) generalizată a realității obiective; dar, în timp ce ș. tinde principial către eliminarea oricărui element subiectiv, din conținutul ei cognitiv, arta reflectă realitatea raportată la om și, de aceea, subiectivitatea umană este prezentă structural, prin esență, în orice operă de artă. Ș. redă *generalul* sub forma *abstracțiilor*, a noțiunilor, în timp ce arta redă generalul în unitatea sa nemijlocită cu individualul, sub forma *imaginii artistice*. Ș. este opusă, prin însăși esența sa, religiei — reflectare mistificată a realității, întemeiată pe *credință*. În timp ce ș. este instrumentul dominației omului asupra realității, religia este expresia neputinței sale, oglindirea fantastică a dominației forțelor oarbe ale naturii și societății asupra lui. Dezvoltarea ș. a fost determinată înainte de toate de nevoile producției materiale (ș. naturii) sau ale practicii social-politice (ș. sociale), legătura ș. cu practica putînd fi însă mijlocită în științele naturii și sociale (de ex.: fizica, chimia, biologia, sociologia) sau nemijlocită, în științele cu caracter acțional (de ex., în științele tehnice, agronomice, medicale). Progresul ș. a fost stimulat sau frînat de nivelul tehnicii, de interacțiunea cu alte forme ale conștiinței sociale, îndeosebi cu filozofia și cu religia, de factori politici (de ex., intervenția statului), de nivelul învățămîntului, de activitatea culturală și ideologică etc. În afară de conexiunile sale cu practica, în dezvoltarea ș. acționează și legile ei interne, logica sa proprie, transmiterea valorilor sale de la o epocă la alta, cooperarea în munca de cercetare, ș. bucurîndu-se, ca și celelalte forme ale conștiinței sociale și uneori chiar în mai mare măsură decît ele, de o independență relativă în raport cu existența socială. Drumul general al cunoașterii științifice este acela al trecerii de la fenomen la esență, de la o esență mai puțin profundă la o alta mai profundă. Ș. progresează astfel, prin intermediul unei succesiuni de adevăruri relative către o cunoaștere tot mai adîncă și mai cuprinzătoare a lumii obiective, apropiindu-se la infinit, asimptotic, de *adevărul absolut*. Istoricește, ș. a apărut prin demitizarea cunoștințelor despre univers și constituirea primelor filozofii materialist-naive (de ex., Școala din Milet), care cuprindeau încercări de explicare naturală a fenomenelor fizice, meteorologice, biologice etc. Dezvoltarea multor ș. parcurge o etapă descriptivă, o etapă experimentală (în care se accentuează „cuantificarea“ și „matematizarea“) și o etapă axiomatic-deductivă. Din alt punct de vedere, etapele dezvoltării ș. pot fi caracterizate prin alternanțe de cercetare predominant analitică și predominant sintetică. În sfîrșit, deosebim o perioadă în care domină metoda *metafizică* și alta (începînd din sec. 18) în care se impune tot mai mult metoda *dialectică* (v. și *evoluționism*). Ș. contemporană se caracterizează printr-o dezvoltare în ritm accelerat, prin transformarea ei progresivă într-o forță nemijlocită de producție, printr-o diferențiere tot mai pronunțată într-un evantai complex de ș. particulare, proces dublat totodată de o tendință accentuată de integrare a rezultatelor acestora, mediată de constituirea unor științe de sinteză (de ex., cibernetica, teoria generală a sistemelor), de apariția unor ș. „de graniță“ (de ex., biochimia, biofizica, chimia, fizica) precum și de ampla dezvoltare a cercetărilor *interdisciplinare* și multidisciplinare. Asistăm, de asemenea, și la un proces de unificare a tendințelor de proliferare a metodelor formale cu

Scanned with OKEN Scanner

tendinţele tot mai accentuate de aplicabilitate a cunoaşterii ştiinţifice, cercetărilor fundamentale cu cele aplicative. În direcţia acţiunii procesului de integrare a ştiinţelor, metodele proprii unor ş. se aplică tot mai frecvent şi mai fecund în alte ş., iar matematica, în calitatea ei de ştiinţă generală — de izomorfism — devine un auxiliar universal al ş. Ca urmare a accelerării ritmurilor cercetării, fenomen mijlocit de corelaţiile actuale dintre ş. şi tehnică (V. *revoluţia ştiinţifico-tehnică*), maşinile de calcul au devenit premisa unei „automatici intelectuale" care contribuie substanţial la progresul ş. Problemele complexe privind organizarea şi metodologia ş. contemporane au făcut necesară întemeierea unei discipline metateoretice noi, *ştiinţa despre ştiinţă*. V. şi *sistem al ştiinţelor*; *interdisciplinaritate*.

Scanned with OKEN Scanner

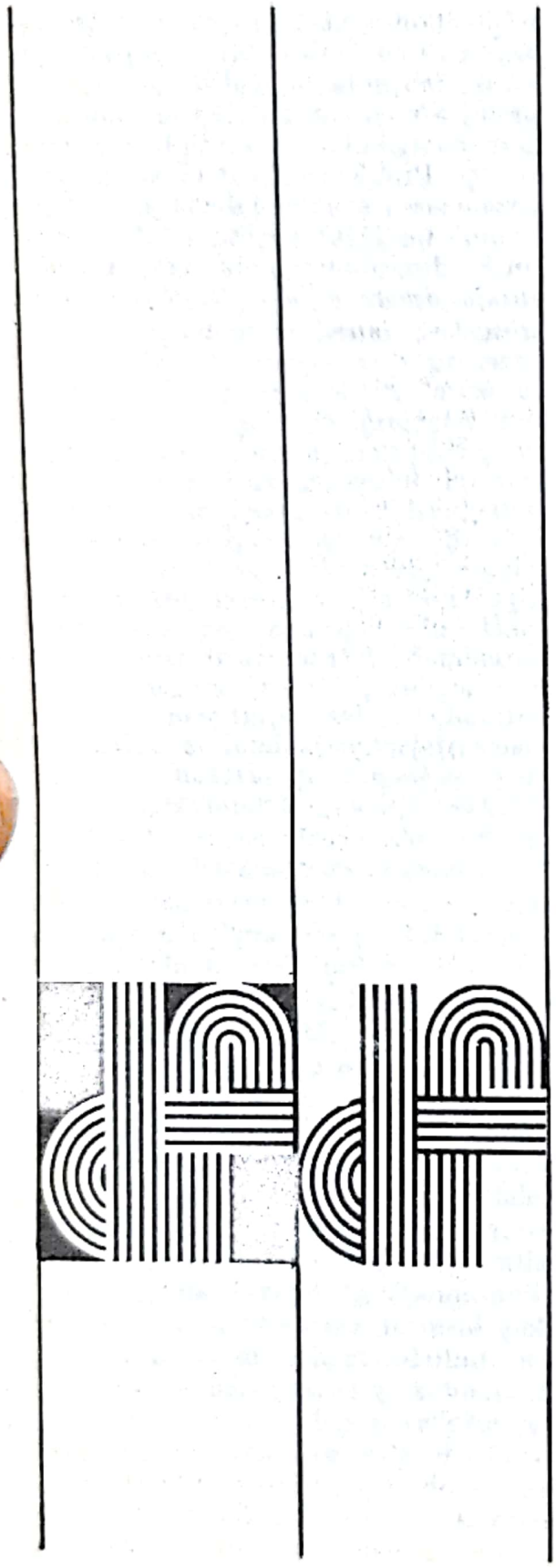

TABU (în polineziană, *ta* „sacru", „sfinţit" şi *bu* „foarte"), interdicţie cu caracter sacru, a cărei încălcare atrage automat sancţiuni de ordin magic şi social (a mînca anumite alimente, a frecventa anumite locuri, a pronunţa anumite cuvinte, a face anumite gesturi, a te căsători cu anumite categorii de persoane etc.). Se pare că **t.** este o formă de organizare socială a relaţiilor din cadrul societăţilor totemice. Prin extensie, termenul desemnează orice fel de interdicţie cu caracter *sacru*. V. şi *totem*.

TABULA RASA (expr. lat. „tablă curată", „nescrisă"), expresie folosită iniţial de stoici şi consacrată ca atare de J. Locke şi de alţi adepţi ai *senzualismului* modern, care considerau că, la naştere, sufletul omului este ca o foaie nescrisă, pe care se imprimă, abia în cursul vieţii, datele experienţei senzoriale.

TAINE, Hippolyte (1828—1893), critic literar, istoric al literaturii şi gînditor francez. Ca filozof, a fost promotor al *pozitivismului* scientist („Despre inteligenţă", 1870), afirmîndu-se însă îndeosebi prin opera sa de critică, estetică şi istorie literară („Filozofia artei", 1865—1869, trad. rom. 1973). Adept al unui *determinism* eclectic. **T.** a conceput condiţionarea creaţiei literare şi artistice prin schema rigidă a trei factori fundamentali: rasa, mediul şi momentul. Aplicînd această schemă, **T.** explică în mod dogmatic particularităţile individuale şi nuanţele specifice ale creaţiei personalităţilor literare şi artistice. Totuşi, recunoaşterea condiţionării obiective a creaţiei artistice l-a servit pe **T.** în lupta împotriva *estetismului* şi a contribuit la progresul cercetărilor în domeniul istoriei şi filozofiei culturii, al criticii şi istoriei literaturii. Reuşind să se rupă uneori de cadrul schematic al sistemului său, **T.** a stabilit judecăţi de valoare care s-au impus.

Scanned with OKEN Scanner

TALENT, v. **APTITUDINE; GENIU.**

TALES din Milet (c. 624—c. 546 î.e.n.), filozof materialist şi matematician grec, întemeietorul Şcolii din Milet (Ionia). Este primul gînditor care a înlocuit explicaţia mitologică a fenomenelor naturii cu una fizicală, căutînd principiul lor unitar. Conform concepţiei materialist-naive a lui **T.** din Milet, o materie determinată, apa, ar fi izvorul prim şi esenţa actuală a tuturor lucrurilor din natură. **T.** din Milet are descoperiri în domeniul aritmeticii, geometriei şi astronomiei. I se atribuie prezicerea eclipsei totale de Soare din anul 585 î.e.n. şi lucrarea „Astrologia nautică". V. şi *Ioniană (Şcoala* **i.**).

TARDE, Gabriel de (1843—1904), sociolog şi criminolog francez. Combătînd *obiectivismul* sociologic al lui Durkheim, care considera faptele sociale ca „lucruri", **T.** este unul dintre creatorii *psihologismului* sociologic, concepţie potrivit căreia „socialul" nu ar fi decît un fenomen de interrelaţii psihice ale oamenilor, supuse legilor imitaţiei (repetiţiei), opoziţiei şi adaptării, în cadrul unui sistem de *echilibru* dinamic în continuă transformare. De pe aceste poziţii el reduce raporturile sociale la un fenomen interindividual — imitaţia — pe care o deduce din legea universală a repetiţiei, comună lumii fizice şi celei psihice. Acesteia din urmă el îi adaugă invenţia, pe care o consideră un fapt pur individual propagat datorită imitaţiei care „socializează individul". *Op. pr.:* „Criminalitatea comparată" (1886), „Legile imitaţiei" (1890), „Transformările dreptului" (1893), „Logica socială" (1894), „Opinia şi mulţimea" (1901).

TARSKI, Alfred (n. 1901), matematician şi logician de origine poloneză, stabilit în 1939 în S.U.A. Are cercetări în matematică, în special în *teoria mulţimilor* şi algebră. Este considerat întemeietor, alături de Hilbert, al metamatematicii (numită de **T.** „teoria sistemelor deductive"); a definit conceptul de *teorie* şi noţiunile de *consistenţă, completitudine* a teoriilor. Este unul dintre creatorii *semanticii*, a definit şi generalizat noţiunile de *model, consecinţă* logică, definibilitate. Definiţia semantică a adevărului formulată de **T.** are implicaţii filozofice şi metodologice întinse. În polemica filozofică cu criticii definiţiei semantice a adevărului a apărat construcţia logică de acuzaţiile care o asimilau *realismului naiv, convenţionalismului* etc., subliniind neutralitatea ei epistemologică. În filozofia matematicii, a arătat unele preferinţe pentru *nominalism. Op.pr.:* „Conceptul de adevăr în limbajele formalizate" (1933), „Concepţia semantică a adevărului şi fundamentele semanticii" (1944), „Logică, semantică, metamatematică" (1955).

TAUTOLOGIE (gr. *tauto* „acelaşi" şi *logos* „cuvînt", „vorbire"), judecată în care subiectul şi predicatul sînt exact aceeaşi noţiune, exprimată sau nu prin acelaşi cuvînt (de ex., „Existenţa este ceea ce există"). Într-un discurs logic, **t.** se manifestă şi prin aceea că enunţul dat ca explicaţie sau ca probă nu face decît să repete în termeni identici ceea ce era spus iniţial. În acest fel, prin **t.** iau naştere *sofisme* ca *cercul vicios* sau *petitio principii.* În logica simbolică (matematică), prin **t.** se înţelege o propoziţie complexă care are valoarea de adevăr, „adevăr" în virtutea formei sale, adică indiferent de interpretarea pe care o primesc variabilele logice din care este construită (de ex. „x este negru sau x nu este negru"; „dacă x este roşu, atunci x este colorat"). În acest ultim sens, **t.** este sinonim cu: expresie validă, lege logică, expresie identic-adevărată. Interpretată ştiinţific, **t.** reprezintă proprietăţile fundamentale ale conectivilor logici, ca reflectare a unor conexiuni reale de maximă generalitate. V. şi *validitate.*

Scanned with OKEN Scanner

TEHNICĂ, 1. Ansamblu de unelte (instrumente) materiale, create şi perfecţionate de oameni în vederea sporirii productivităţii activităţilor lor de producere a bunurilor materiale. Faţă de uneltele şi maşinile simple care au caracterizat sistemul mijloacelor tehnice ale procesului de producţie în epocile anterioare, societatea contemporană dispune de un univers tehnic alcătuit din maşini automate şi computerizate care mijlocesc nivele superioare de productivitate în procesul stăpînirii de către oameni a forţelor naturii, de dezvoltare a bazei tehnico-materiale a societăţii. **2.** (Mai ales la plural) Ansamblu de prescripţii metodologice (reguli, procedee) pentru o acţiune eficientă, atît în sfera producţiei materiale, cît şi în sfera producţiei spirituale (**t.** de cunoaştere, **t.** de calcul, **t.** creaţiei) precum şi în cadrul altor acţiuni umane (**t.** de luptă, **t.** sportivă). **3.** Din punct de vedere filozofic, **t.** reprezintă un mijloc sau o cale de intervenţie directă a oamenilor în ordinea existenţei, de umanizare de către subiect a obiectului. V. şi *revoluţia ştiinţifică-tehnică; ştiinţă; cultură şi civilizaţie; tehnologism.*

TEHNOCRATISM, orientare sociologică şi politică, reprezentînd o variantă modernă a teoriei „elitelor", potrivit căreia rolul de conducere în societatea capitalistă revine păturii tehnicienilor, specialişti în diferitele ramuri ale ştiinţei. Termenul pare să fi fost creat de W.H. Smith, care în 1921 definea **t.** ca „o teorie de organizare socială şi un sistem de organizare raţională". **T.** apare ca un curent în S.U.A., în timpul crizei din 1929—1933, cu grupul din jurul lui Howard Scott, care revendică utilizarea nemijlocită a ştiinţelor fizice pentru rezolvarea problemelor economico-sociale; de aici, invocarea „tehnicizării" statului şi, implicit, a dispariţiei politicului (Helmuth Schelsky) din viaţa instituţională. Un rol deosebit în lansarea curentului a avut economistul şi sociologul Thorstein Veblen (1857—1929), iar la popularizarea şi răspîndirea **t.** a contribuit cartea lui James Burnham, „Revoluţia managerială" (1940). Adversar al marxismului şi al socialismului, Burnham imprimă **t.** o puternică orientare politică, prezentînd-o ca o alternativă nouă şi necesară atît faţă de capitalism cît şi faţă de socialism şi preconizînd „revoluţia managerială" ca soluţie a viitorului. Caracterul diversionist al variantei sale se afirmă şi în camuflarea structurii sociale reale a capitalismului contemporan, a faptului că tehnicienii („organizatorii") sînt în fapt subordonaţi capitaliştilor. După teoria tehnocratică, racilele capitalismului ar putea fi înlăturate dacă rolul tehnicienilor s-ar transforma din stare de fapt în stare de drept, ceea ce ar permite construirea unei societăţi ştiinţifice, planificate raţional. Doctrina **t.** este una din variantele interpretării mecaniciste a consecinţelor sociale ale *revoluţiei ştiinţifico-tehnice*, a influenţei acesteia asupra organizării social-economice şi politice a societăţii. Postulînd o raţionalizare absolută a mecanismelor sociale, **t.** prezintă, prin extensie, criteriile tehnico-economice drept condiţii ale eficacităţii tuturor sferelor sociale, inclusiv ale politicii; de aici concluzia că societatea capitalistă actuală ar trece de la „sociostructură" la „tehnostructură", invocarea „tehnicizării" politicului şi, implicit, a dispariţiei sale. Caracterul nerealist şi apologetic al teoriilor tehnocratice este ilustrat, chiar în statele capitaliste dezvoltate, de intensificarea luptelor politice, a activităţii partidelor şi altor organizaţii politice, a sindicatelor, de afirmarea tot mai puternică a forţelor social-politice progresiste. **T.** se opune net *democraţiei*, pe care o proclamă ineficientă şi perimată, sugerînd o formă de conducere prin excelenţă autoritară şi antidemocratică. În viziune tehnocratică, oamenii muncii sînt definitiv înlăturaţi de la orice participare la responsabilitatea publică şi prefăcuţi, treptat, în ascul-

Scanned with OKEN Scanner

tătoare „termite electronice". Faptul că, în epoca actuală, o caracteristică a procesului de conducere (cu diferențe de la sistem la sistem și de la o țară la alta) constă în consultarea specialiștilor în diferite faze de elaborare, adoptare și aplicare a deciziilor, nu poate în nici un caz justifica teze de genul celor susținute de **t.** potrivit cărora politicul ar urma să cedeze locul unei conduceri apolitice, tehnicizate. Actul de conducere socială rămîne, cum a fost întotdeauna, în societățile împărțite pe clase, un act prin excelență politic, dar care, în prezent, beneficiază tot mai mult de cuceririle unor discipline formale și operaționale, de achizițiile științelor cu caracter acțional și organizațional, în special de cele ale *științei conducerii societății*. Doctrina **t.** este intim legată de teoriile depolitizării, *dezideologizării* și ale *convergenței*.

TEHNOLOGIE, termen cu sensuri diverse, în curs de cristalizare. Domeniul în care a luat naștere este cel al producției materiale, unde **t.** a ajuns treptat să desemneze totalitatea proceselor de producție, cu operațiile și regulile corespunzătoare (v. și *tehnică*), iar apoi teoria unei tehnici sau a mai multora, într-o anumită ramură sau sector acțional. Recent, prin extrapolare, se conturează încă o accepție (mai largă), potrivit căreia **t.** ar putea reprezenta și un sistem de metode teoretice, experimentale și cu caracter prospectiv, menite să fixeze obiectivele unei acțiuni de „construire a viitorului" și să determine cunoașterea realității în vederea estimării resurselor, delimitării mijloacelor și evaluării rezultatelor acestei acțiuni.

TEHNOLOGISM, termen înrudit cu cel de *tehnocratism* și de civilizație tehnologică, folosit (în numele *umanismului*) în literatura critică privind societatea „industrială" sau societatea „de consum", de pe poziții neoromantice, spiritualiste (în special de către existențialiști și personaliști), pentru a acuza societatea respectivă de deteriorarea personalității umane, a cunoașterii și a creației de valori, datorită excesului tehnologic. Aceste orientări critice, acuzate, la rîndul lor, de faptul că subapreciază aportul, rigoarea științifică și operativitatea *tehnologiilor* și *metodologiilor* matematice, formalizante și cuantificatorii, la procesul creației sociale și spirituale, sînt apreciate de scientiști și tehnologi ca interpretări *antropologiste* și subiectiviste. Aceștia din urmă se apără, considerîndu-și metodologiile și tehnicile respective, ca suficiente în sine și desconsideră, la rîndul lor, contribuția creatoare a *subiectului* epistemic, axiologic și istoric, în numele dezantropomorfizării gîndirii și eradicării remanențelor ei subiectiviste, al asigurării neutralității, obiectivității și siguranței demersului cognitiv și acțional. **T.** este o reacție firească la subiectivismul antropologist, dar și un exces, rezultat din influența specifică a *revoluției științifice și tehnice* contemporane asupra unei ideologii alienate, proprie societății industriale capitaliste, o interpretare unilateral-metafizică a corelației dintre obiectiv și subiectiv în creația teoretică și practică. V. și *cultură și civilizație; scientism*.

TEILHARD DE CHARDIN, Pierre (1881—1955), savant, filozof și teolog francez. A fost profesor de geologie și paleontologie la Institutul catolic din Paris și președinte al Societății franceze de geologie. A contribuit la descoperirea sinantropului. **T. de Ch.** a elaborat o viziune dialectică asupra evoluției materiei și a omului. Concepția sa promovează *evoluționismul* și *transformismul*, dar este în esență un *organicism* spiritualist, asemănător cu cel al lui H. Bergson. El a înlăturat din cosmogeneză miturile biblice creaționiste și a definit omul ca evoluție devenită conștientă de sine, însă a antromorfizat natura și a dat apariției și dezvoltării speciei umane o interpretare finalistă. După **T. de Ch.**,

Scanned with OKEN Scanner

evoluția trebuie să culmineze într-un fel de conștiință supremă, tinzînd spre o stare finală „omega", care la un moment dat se confundă cu Dumnezeu. Pe această bază, **T. de Ch.** a construit o concepție etică bazată pe dragostea dintre oameni, pe colectivism. Deși a căutat îmbinarea științei cu teologia, **T. de Ch.** a păstrat o viziune lucidă, optimistă asupra rolului și posibilităților științei, văzînd în cunoașterea științifică una dintre sarcinile fundamentale ale omenirii. Gîndirea umanistă a lui **T. de Ch.** condamnă *individualismul*, *înstrăinarea* omului în capitalism, discriminarea socială și națională, afirmînd o încredere deplină în viitorul omenirii. *Op. pr.*: „Fenomenul uman" (postum, 1955), „Mediul divin" (postum, 1957), „Grupul zoologic uman" (postum, 1963).

TEISM (gr. *theos* „Dumnezeu"), concepție filozofică-religioasă, care afirmă existența lui Dumnezeu ca persoană absolută, exterioară naturii, creatoare, susținătoare și conducătoare a lumii. **T.** susține că Dumnezeu intervine în viața naturii și a societății și că toate fenomenele sînt o „creație" a divinității. **T.** este opus *ateismului* (care neagă existența lui Dumnezeu), *panteismului* (care identifică pe Dumnezeu cu lumea) și *deismului* (care separă pe Dumnezeu de lume). Pentru **t.**, Dumnezeu este *transcendent* față de lume, prin ființa sa, dar și *imanent* lumii, prin prezența și acțiunea sa (pentru panteism el este numai imanent, iar pentru deism numai transcendent). **T.** a constituit baza filozofiei creștine de la începutul acesteia și pînă în vremurile moderne. Numeroase concepții filozofice idealist-obiective își însușesc și argumentează **t.** de pe poziții proprii.

TELEOLOGIE (gr. *teleos* „scop" și *logos* „studiu"), orientare sau disciplină de cercetare, care, în viziunea epistemologică și praxiologică materialist-dialectică, se referă la un tip aparte de *explicație* (explicația teleologică), potrivit căreia *scopul* intervine ca factor motivațional în structurarea *acțiunilor umane*, ca model de anticipare rațional-afectivă a acțiunilor umane transformatoare. Domeniul de aplicabilitate al **t.** este universul *comportamentului* uman și implicit *determinismul* vieții sociale. Interpretarea științifică a **t.** se opune radical interpretărilor teleologice finaliste care extrapolează capacitatea comprehensivă a explicației teleologice la scara întregului univers și respinge și modelul de explicație teleologică extins din perspectivă *cibernetică* asupra determinismului tuturor sistemelor cu *autoreglare*. În acest caz datorită confundării termenilor de autoreglare și autodirijare conștientă, se procedează de fapt la identificarea, practicată de mulți ciberneticieni, mai ales de reprezentanți ai metateoriei și ai filozofiei cibernetici (între care Wiener însuși, Bigelow, Rosenblueth, Scheffler) a conceptului de *finalitate* cu cel de *scop*, și, ca urmare, orice proces retroacțional (de *conexiune inversă*) este interpretat ca raport teleologic. Cu toate avantajele epistemologice ale aplicării modelului de „comportament" autoreglat al servomecanismelor (sistemelor cu conexiune inversă) la studiul particularităților explicației teleologice, materialismul dialectic respinge orice extrapolare a acesteia dincolo de limitele comportamentului uman, ale determinismului social. Trebuie deci menționat că materialismul dialectic respinge *finalismul* (**t.** finalistă) și nu **t.** în genere, pe care, limitîndu-i sfera de aplicabilitate la nivelul universului uman, o pune cu adevărat în drepturi, înlăturîndu-i încărcătura teistă și fatalistă pe care a purtat-o secole de-a rîndul pînă în prezent.

TELEONOMIE, termen propus recent (C.S. Pittendrigh — 1958 — ș.a.) pentru a înlocui, în biologie, conceptele tradiționale de *finalitate* și *teleologie*,

Scanned with OKEN Scanner

care au, frecvent, conotaţii ideliaste şi pentru a defini şi descrie fenomene cu o determinare cauzală obiectivă dar complexă. **T.** este pur şi simplu constatarea de fapt după care părţile unui sistem viu au un „rost" în raport cu ansamblul şi nu pot fi înţelese deplin fără raportarea la întreg (şi, mai departe, la legile şi cerinţele populaţiei şi speciei). **T.** este un termen care poate fi folosit şi pentru a desemna o dezvoltare dirijată, mersul evoluţiei într-o direcţie anumită. **T.** este, de fapt, modul de explicare ştiinţifică a comportamentului orientat al sistemelor organice. Spre deosebire de teologia finalistă, în cazul **t.** direcţia evoluţiei nu derivă dintr-un scop sau dintr-un impuls predeterminat de forţe lăuntrice sau exterioare ei.

TELEPATIE (gr. *tele* „departe" şi *pathos* „efect"), comunicare extrasenzorială a gîndurilor la distanţă. Realitatea **t.** este contestată de diverşi autori, cercetările riguroase din ultimul timp neconducînd încă la elucidarea fenomenului. **T.** este un fenomen *metapsihic*, care reprezintă o veche preocupare a *parapsihologiei*.

TELESIO, Bernardino (1509—1588), filozof italian din epoca *Renaşterii*. Cu toate că implică pe Dumnezeu în explicarea universului, el tinde către o *cosmologie* în care totul este determinat de mecanica a două forţe-principii: caldul şi recele. În problema cunoaşterii este un senzualist care se supraveghează însă atent. *Op. pr.:* „Despre natura lucrurilor conform principiilor proprii".

TEMPERAMENT, ansamblu al particularităţilor legate de latura dinamică şi energetică a activităţii psihice a persoanei, care are o bază ereditară şi se exprimă predominant şi stabil în comportament. **T.** se manifestă prin diferite particularităţi: rezistenţa generală la solicitări neuropsihice, mobilitatea adaptativă, încordarea sau relaxarea afectivă, iritabilitatea sau calmul, impulsivitatea, explozivitatea sau echilibrul psihic, stăpînirea de sine ş.a. **T.** nu este o particularitate de conţinut a psihicului persoanei, ci mai ales una de formă. **T.** nu predetermină caracterul şi aptitudinile persoanei; pe baza aceluiaşi tip de **t.** pot să se dezvolte, în funcţie de condiţiile de viaţă şi educaţie, caractere diferite. Cea mai veche şi mai cunoscută clasificare a **t.** este aceea a lui Hipocrat (sec. 5 î.e.n.), potrivit căreia se deosebesc **t.:** *coleric* (excitabil, exploziv, nestăpînit), *flegmatic* (cu mare capacitate de lucru, lent, capabil de a-şi inhiba impulsurile), *sangvinic* (vioi, mobil şi echilibrat) şi *melancolic* (sensibil, uşor inhibabil). După I.P. Pavlov, tipurile de **t.** consacrate încă de Hipocrat corespund celor patru tipuri de activitate nervoasă superioară, care au fost stabilite pe animale, în laboratoarele sale, pe baza diferenţierilor în legătură cu proprietăţile fundamentale ale sistemului nervos: forţa, echilibrul şi mobilitatea proceselor nervoase. Cercetările experimentale efectuate în ultimii ani pe oameni au arătat necesitatea unei clasificări mai diferenţiate a acestor tipuri şi a proprietăţilor care stau la baza lor.

TEODICEE (gr. *theos* „Dumnezeu" şi *dike* „dreptate"), doctrină filozofică-religioasă optimistă care îşi propune să demonstreze perfecţiunea lumii ca operă a divinităţii şi să decline orice răspundere a lui Dumnezeu pentru existenţa *răului* în lume. Termenul de **t.** a fost introdus în literatura filozofică de G. W. Leibniz („Teodiceea", 1710). Bazîndu-se pe noţiunea de *„armonie prestabilită"*, el a încercat să justifice lumea existentă ca fiind „cea mai bună dintre lumile posibile" şi să preamărească pe Dumnezeu, creatorul ei. Problema răului s-a dezbătut nu numai în *creştinism*, ci şi în alte religii, ca *maniheismul*, *brahmanismul* şi *budismul*, sau în sisteme filozofice, ca

Scanned with OKEN Scanner

platonismul şi *stoicismul*. În fond, toate sistemele teologice constituie o **t.**, deoarece îndreptăţesc existenţa răului ca încercare trimisă oamenilor în vederea „mîntuirii", a reconstituirii perfecţiunii originare. V. şi *optimism*.

TEOGONIE (gr. *theos* „Dumnezeu" şi *gonos* „generare", „origine"), reprezentare mitologică despre originea şi genealogia zeilor. Prima expunere sistematică a genealogiei zeilor greci se întîlneşte în sec. 7 î.e.n., la Hesiod (poemul epic „Teogonia"). Acesta ia drept idee de bază succesiunea generaţiilor zeilor ca reprezentînd simbolic marile faze ale dezvoltării lumii în timp şi spaţiu. Speculaţii referitoare la **t.** se întîlnesc în diferitele mistere ale antichităţii, în special în *orfism*, dar şi într-o epocă mult mai apropiată de noi, la unii reprezentanţi ai *ocultismului* modern. Şi L. Feuerbach a scris o „Teogonie", însă în spirit diametral opus lui Hesiod. Pentru Feuerbach, zeii şi religiile sînt creaţii ale fanteziei, dorinţelor şi speranţelor umane, datorîndu-se tendinţei omului de a căuta un ajutor în afară de sine. Prin **t.** se înţelege şi totalitatea zeilor al căror cult formează sistemul religios al unor popoare antice (de ex., **t.** greacă, **t.** egipteană etc.).

TEOLOGIA DIALECTICĂ, curent teologic protestant modern, care adoptă în domeniul cunoaşterii religioase metoda dialectică în sensul unui dialog între Dumnezeu şi om, consideraţi ca două subiecte total deosebite. A fost întemeiată de Karl Barth (1886—1968) în lucrarea de exegeză „Epistola către romani" (1918). Denumită şi teologia *crizei* sau neoortodoxie, **t.d.** accentuează *transcendenţa* absolută a lui Dumnezeu faţă de om şi creaţie, în opoziţie cu teologia protestantă liberală din sec. 19, şi neagă existenţa vreunui punct de contact între divinitate şi om. **T.d.** respinge cunoaşterea lui Dumnezeu pe cale „naturală", afirmînd ca unică sursă, *revelaţia* divină, care se poate însuşi prin *credinţa* generată de har. **T.d.** susţine că natura şi persoana umană sînt pervertite radical, omul trăind într-o situaţie tragică, dominat de păcat. Această accentuare a naturii păcătoase a omului duce la negarea valorilor umane şi a aportului omului în desfăşurarea istoriei. Astfel, **t.d.** a alimentat teoriile existenţialiste, care susţin lipsa de sens a lumii, frica de existenţă şi îndepărtarea de realitatea socială. V. şi *teologia negativă; dialectică*.

TEOLOGIE (gr. *theos* „Dumnezeu" şi *logos* „învăţătură"), disciplină religioasă care are ca scop să demonstreze, pe cale teoretică, existenţa lui Dumnezeu, să argumenteze calităţile pe care religia le atribuie acestuia şi în mod deosebit să releve relaţiile pe care le-ar fi stabilit Dumnezeu cu lumea şi cu fiinţa umană. Contradicţia fundamentală proprie **t.** constă în faptul că, pe de o parte, se consideră o disciplină ştiinţifică, bazată pe raţiune iar, pe de altă parte, susţine că izvorul cunoaşterii lui Dumnezeu îl constituie *revelaţia*. În mod efectiv, **t.** îşi formează conţinutul de idei prin teoretizarea speculativă a *miturilor* cuprinse în aşa-numitele „cărţi sfinte". O altă contradicţie a **t.** constă în faptul că deşi adevărul acesteia este considerat ca infailibil, dat odată pentru totdeauna, se recunoaşte, în acelaşi timp, şi caracterul istoric al acestei discipline, evident în faptul că discursul teologic s-a inspirat permanent, de-a lungul istoriei, din cultura profană, în special din filozofie. Cu timpul, teologii au operat numeroase reorganizări şi sistematizări ale conţinutului acestei discipline, dintre care cea mai cunoscută este distincţia între **t.** „naturală", bazată „numai pe argumentele raţiunii şi ale experienţei umane", şi **t.** „revelată", întemeiată pe „adevărul" pe „cuvîntul divin" existent în „cărţile sfinte" („Biblia", „Coranul" etc.). O altă distincţie, pe care teologii o consideră importantă, este

Scanned with OKEN Scanner

cea dintre **t.** „dogmatică", care are ca obiect dogmele credinţei, şi **t.** „morală", care stabileşte normele de conduită ce decurg din aşa-numita revelaţie. Iniţial, vechii greci nu delimitau strict **t.** de filozofie. Mai tîrziu, prin **t.** s-a înţeles doctrina despre Dumnezeu. În evul mediu, **t.** creştină şi-a subordonat filozofia, transformînd-o într-o „slujnică a **t.**" *(ancilla theologiae)*. În epoca modernă, **t.** cuprinde o serie întreagă de discipline: **t.** biblică, istoria bisericii, apologetica, dogmatica, morala, istoria religiilor, dreptul bisericesc, liturgica, omiletica etc. Pînă nu de mult, **t.** a vădit ostilitate faţă de ştiinţă. În prezent, ea încearcă o aparentă „modernizare" a religiei, în sensul găsirii unui acord exterior între aceasta şi ştiinţă.

TEOLOGIE NEGATIVĂ, concepţie filozofico-teologică care susţine imposibilitatea caracterizării lui Dumnezeu prin atribute pozitive. Singura afirmaţie pozitivă care se poate face despre Dumnezeu este, conform **t.n.,** cea privitoare la existenţa sa, dar nu şi la esenţa sa, aceasta neputînd fi definită prin determinări finite. Prin „dezantropomorfizarea" lui Dumnezeu se încearcă evitarea confruntării directe a ideilor religiei cu datele ştiinţei. **T.n.** îşi are izvoarele în filozofia orientală, în *neoplatonism*, *patristică* şi *mistica* medievală. Conceptul de **t.n.** a fost consacrat la sfîrşitul sec. 5 de către Dionisie Areopagitul. În epoca noastră, ideile **t.n.** au fost preluate de unii reprezentanţi ai *teologiei dialectice* (K. Barth, R. Bultmann ş.a.).

TEOREMĂ, expresie asertată într-un sistem axiomatic şi, ca atare, lege logică a respectivului sistem, caracterizată, spre deosebire de *axiomă*, prin aceea că nu are caracter prim, ci, dimpotrivă, este derivată din axiome pe baza regulilor de deducţie ale sistemului.

TEORIA ACŢIUNII, v. **PRAXIOLOGIA.**

TEORIA COMPLEMENTARITĂŢII, v. **COMPLEMENTARITATE.**

TEORIA CRITICĂ A SOCIETĂŢII, v. **ŞCOALA DE LA FRANKFURT; HORKHEIMER, Max.**

TEORIA CUNOAŞTERII (GNOSEOLOGIE), parte a filozofiei care cercetează condiţiile generale, izvoarele, structura, modul de desfăşurare şi validitatea procesului cunoaşterii, privit ca proces de producere a unor cunoştinţe. Avînd în centru problema aportului dintre obiect şi subiect în procesul cunoaşterii, din cadrul ei se desprind ramuri mai specializate, cum sînt teoria adevărului, *epistemologia* (**t.c.** ştiinţifice), logica cercetării ştiinţifice etc. Punctul de plecare al oricărei **t.** a **c.** este rezolvarea (materialistă sau idealistă) a *problemei fundamentale a filozofiei*. Teoria materialistă a cunoaşterii recunoaşte existenţa realităţii obiective şi reflectarea activă şi perfectibilă a acesteia în conştiinţa omului, afirmînd implicit cognoscibilitatea lumii. Filozofii idealişti, fie că neagă posibilitatea cunoaşterii realităţii sau a esenţei lucrurilor *(agnosticism)*, fie denaturează raporturile reale dintre subiectul şi obiectul cunoaşterii (v. şi *subiect şi obiect)*, negînd existenţa independentă de subiect a obiectului *(idealismul subiectiv)* sau afirmînd identitatea de esenţă dintre subiect şi obiect, considerate şi unul şi altul de natură ideală *(idealismul obiectiv)*. Unele concepţii gnoseologice idealiste au avut însă meritul de a fi subliniat rolul activ al subiectului în procesul cunoaşterii, de a fi studiat amănunţit treapta logică a cunoaşterii, gîndirea logică şi dialectica ei. Materialiştii premarxişti (Democrit, Epicur, Bacon,

Scanned with OKEN Scanner

Spinoza, Locke, Diderot ş.a.) au adus contribuţii preţioase la dezvoltarea **t.c.**; concepţiile lor au rămas însă în general metafizice, contemplative, concepînd cunoaşterea ca o reflectare pasivă a realităţii. Materialismul dialectic a aplicat consecvent dialectica la **t.c.**, concepînd cunoaşterea ca un proces constructiv, deschis, infinit şi contradictoriu; el a subliniat corelaţia dialectică dintre momentul empiric şi cel teoretic al cunoaşterii, saltul dialectic de la senzorial la raţional în procesul cunoaşterii. Teoria materialist-dialectică a cunoaşterii pe baza ideii *practicii*, înţeleasă ca activitate conştientă şi orientată a subiectului, de transformare a obiectului, a dezvăluit caracterul activ, constructiv al materialist-dialectică în cunoaştere. Gnoseologia marxistă studiază obiectul său în mod istoric, cercetează evoluţia cunoaşterii, trecerea de la necunoaştere la cunoaştere atît pe planul istoriei cunoaşterii omeneşti, cît şi pe cel al evoluţiei individuale a cunoaşterii, sprijinindu-se pe datele istoriei filozofiei şi ale istoriei ştiinţelor, pe cele ale istoriei universale, sociologiei şi antropologiei, ale psihologiei genetice şi ale zoopsihologiei (care studiază preistoria gîndirii omeneşti). La construirea unei imagini dialectice, sintetice asupra cunoaşterii omeneşti contribuie, de asemenea, discipline care studiază cunoaşterea din diferite alte puncte de vedere: fiziologia activităţii nervoase superioare, psihologia, logica, teoria informaţiei, cibernetica etc. Printre problemele cele mai actuale studiate în **t. c.** sînt: problema genezei şi obiectivităţii cunoştinţelor, a tipurilor de abstracţie, a rolului experimentului şi al raţiunii în cunoaştere, raportul dintre empiric şi teoretic, dintre formal şi intuitiv, problema adevărului şi a verificării ipotezelor, problema modelării informaţionale a procedurilor cognitive etc. În domeniul **t. c.** au adus contribuţii în trecut V. Conta, Rădulescu-Motru, P.P. Negulescu, Lucian Blaga, Mircea Florian, D. Bădărău, N. Bagdasar ş.a., iar în anii de după Eliberare au apărut lucrări ca: Pavel Apostol, „Experiment şi cunoaştere“ (1959); I. Cornea, „Rolul experimentului în cunoaşterea ştiinţifică“ (1961); Colectiv (D. Dumitrescu, V. Novacu, R. Răduleţ, V. Sălheanu, I. Banu), „Dialectica cunoaşterii ştiinţifice“ (1962); I. Mesaroşiu, „Rolul ipotezei în cunoaşterea ştiinţifică“ (1963); Şt. Georgescu, „Pozitivismul logic şi teoria adevărului“ (1964); H. Wald, „Elemente de epistemologie generală“ (1967); Clara Dan, „Neoraţionalismul. Introducere în epistemologia neorealistă“ (1968); H. Wald, „Realitate şi limbaj“ (1968); C. Noica, „Douăzeci şi şapte de trepte ale realului“ (1969); Colectiv (C. Popa — coord.—, I. Tudosescu, Al. Boboc, C. Grecu, M. Flonta, I. Pârvu, V. Tonoiu, O. Cheţan, I. Moraru, P. Pânzaru, Al. Gheorghe), „Existenţă, cunoaştere, acţiune“ (1971); Al. Florian, „Dialectica concretului în gîndirea contemporană (1972); C. Popa, „Teoria cunoaşterii“ (1972); V. Tonoiu, „Idoneismul, filozofie a deschiderii“ (1972); I. Pârvu, „Semantica şi logica ştiinţei“ (1974); M. Flonta, „Adevăruri necesare? Studiu monografic asupra analiticităţii“ (1975); Colectiv (H. Wald, Clara Dan, V. Stancovici, L. Stanciu, Gh. Socol, H. Culea, I. Roşca), „Orientări contemporane în teoria cunoaşterii“ (1976). V. şi *cunoaştere; practică; experiment, ipoteză; teorie.*

TEORIA DECIZIEI, v. **DECIZIE.**

TEORIA ECHILIBRULUI, v. **ECHILIBRU.**

TEORIA ELITELOR, v. **ELITĂ.**

TEORIA FACTORILOR, v. **FACTORI.**

TEORIA GENERALĂ A SISTEMELOR, program de cercetări şi direcţie în filozofia ştiinţei contemporane care îşi propune integrarea diferitelor domenii ale cunoaşterii cu ajutorul unei metodologii unificate de conceptualizare şi

Scanned with OKEN Scanner

de cercetare. După Ludwig von Bertalanffy, fondatorul ei, această teorie reprezintă o nouă disciplină, avînd ca obiect formularea acelor principii, concepte, legi şi modele care sînt valide pentru „sisteme" în general, atît pentru cele fizico-naturale, cît şi pentru cele fizice (sociale, psihice, logice). Se vorbeşte, în acest sens, şi de o teorie generală a „complexităţilor organizate". Baza acestei teorii o constituie un număr de discipline matematice: *teoria informaţiei*, *teoria jocurilor* strategice, *teoria deciziei*, cercetarea operaţională, teoria ecuaţiilor diferenţiale, *teoria probabilităţilor*, topologia şi algebra abstractă. Conceptele fundamentale ale **t. g. a s.** sînt: *sistem*, *informaţie*, *entropie*, *finalitate*, organizare, centralizare, *interacţiune*, *izomorfism*, *integralitate*. Fiind o ştiinţă a integralităţii, a „întregilor organizaţi", **t. g. a s.** se dezvoltă în primul rînd ca o disciplină logico-matematică, formală, dar este aplicabilă la diferite ştiinţe empirice, în primul rînd la totalitatea ştiinţelor tehnice şi tehnologice; conceptele cu care operează ea permit formularea unor modele explicative noi, cu largi aplicaţii în toate domeniile şi activităţile ştiinţifice actuale. Favorizînd integrarea cunoaşterii, transferul de metode, concepte şi principii între discipline, introducerea unei precizii matematice în cercetare, crearea şi dezvoltarea **t. g. a s.** reprezintă, aşadar, unul dintre evenimentele remarcabile ale cunoaşterii contemporane. V. şi *sistem; structură; întreg* şi *parte; holism.*

TEORIA HIEROGLIFELOR, v. **HIEROGLIFE.**

TEORIA INFORMAŢIEI, model matematic al comunicaţiilor prin *semnale* (Cl. Shannon, 1948) care introduce în tehnologia cercetării procedee de cuantificare a *informaţiilor* şi concepte de mare valoare euristică *(codificare*, canal de transmisie, *zgomot*, *entropie* etc.). Dincolo de aplicaţiile riguroase ale teoriei în tehnică, neurofiziologie etc., conceptele **t.i.** s-au dovedit extrem de fecunde în *cibernetică* (autoreglarea sistemelor presupune o circulaţie recurentă de informaţie) şi în domeniul ontologiei ştiinţelor. N. Wiener a atras atenţia asupra triadei: *substanţă*, *energie*, *informaţie* (căreia unii gînditori i-au alăturat triada: materie, mişcare, reflectare). În perspectiva *teoriei generale a sistemelor*, interacţiunea (legătura) de tip informaţional se conturează ca o conexiune prin *semnale* şi *semne*, cu efecte obţinute graţie unor cantităţi mici de substanţă şi energie (declanşare). Biologia este exemplul cel mai elocvent pentru modul în care realitatea a putut fi regîndită din punctul de vedere informaţional (codul genetic, activitatea cerebrală etc.). Între informaţie (în accepţie ontologică) şi entropie (în sens termodinamic) există o relaţie de opoziţie: informaţia este într-un anumit sens echivalentă cu entropia negativă *(negentropie*, Brillouin). **T.i.** are aplicaţii în diverse domenii ale ştiinţei: în psihologie, lingvistică, estetică etc. Valenţele filozofice ale **t.i.** au fost analizate, de pe poziţiile materialismului dialectic, de G. Klaus, J. Zeman, L. Sobolev, iar la noi de V. Săhleanu („Ştiinţa şi filozofia informaţiei" 1972), V. Stancovici („Filozofia informaţiei" 1975) ş.a. În ultima vreme se dezvoltă cercetarea într-o ramură nouă a **t.i.**, aşa-numita teorie semantică a informaţiei (Carnap, Bar Hillel, Hintikka ş.a.); cu largi implicaţii în logică, metodologie şi filozofia ştiinţei. V. şi *informatică; informaţie.*

TEORIA JOCURILOR, disciplină din cadrul matematicilor aplicate, care se ocupă cu descrierea, reprezentarea formalizată şi rezolvarea situaţiilor competitive şi conflictuale; corect este denumită teoria *jocurilor strategice* sau *strategia jocurilor* (spre deosebire de teoria „clasică" a jocurilor, care studia jocurile de noroc, adică dominate de aleator). **T. j.** stabileşte principii general-valabile pentru selectarea dintr-un număr determinat, deci limitat de posibilităţi de

Scanned with OKEN Scanner

acțiune, pe aceea care este cea mai adecvată atingerii (cu cele mai economicoase eforturi) a rezultatului urmărit. **T. j.** a apărut în legătură cu probleme de matematică economică (J. von Neumann și O. Morgenstern) și constituie astăzi o componentă importantă a cercetării operaționale, o cale predilectă de *modelare* a fenomenelor economice. Aplicațiile sale sînt numeroase și în alte domenii, de ex., în cel militar, politic, ca și în biologie, psihologie, sociologie etc. „Strategia" este înțeleasă ca un ansamblu de reguli care permit alegerea deliberată (adică „liberă") a unei *decizii* dintre cele pe care un jucător le are la dispoziție; decizia particulară este în funcție de cantitatea de informație utilă. Deși aparatul matematic pornește de la *probabilități*, rolul întîmplării nu este esențial. **T.j.** are conexiuni intime cu *cibernetica*, cu *teoria informației* și a deciziilor și se referă explicit la *acțiunea umană*.

TEORIA MULȚIMILOR, disciplină matematică creată în a doua jumătate a sec. 19 (de către B. Bolzano, R. Dedekind și, în special, de G. Cantor) pentru fundamentarea analizei și a altor ramuri ale matematicii clasice. Plecînd de la un număr redus de concepte și relații primitive (element, mulțime, apartenență), **t.m.** a permis reconstrucția riguroasă a conceptelor și metodelor matematice, introducînd o serie de idei noi (infinitul actual, continuul, cardinalele și ordinalele transfinite, inducția transfinită), inaugurînd noi domenii de cercetare și extinzînd dialectic perspectivele lor. Descoperirea paradoxelor **t.m.** în primii ani ai sec. 20 (Cantor, Russel, Burali-Forti) a declanșat criza din domeniul fundamentelor matematicii care a condus la o diversitate de noi perspective matematice și filozofice în abordarea problemelor întemeierii matematicii (orientarea axiomatică, formalistă, intuiționistă, logicistă). Rezultatele **t.m.** inclusiv cele mai recente demonstrații de consistență și independență privind axioma alegerii și ipoteza continuului (K. Gödel, P. Cohen) au o relevanță nemijlocită pentru problemele fundamentale ale filozofiei matematicii (existența entităților abstracte, statutul teoretic al infinitului, demonstrația și adevărul matematic, construcția și intuiția în matematică etc.).

TEORIA PROBABILITĂȚII, v. **PROBABILITĂȚII** *(teoria* **p.)**.

TEORIA RELATIVITĂȚII, v **RELATIVITĂȚII** *(teoria* **r.)**.

TEORIA REZONANȚEI, v. **REZONANȚĂ.**

TEORIA SIMBOLURILOR, v. **HIEROGLIFE** *(teoria* **h.)**.

TEORIA TIPURILOR, teorie elaborată de B. Russell, în conformitate cu care propozițiile sistemului logic formalizat se ordonează după semnificația lor. Astfel, tipul O îl constituie indivizii, tipul 1 proprietățile indivizilor, tipul 2 proprietățile proprietăților etc. **T.t.** interzice posibilitatea de a predica despre un termen de un anumit tip, un termen de același tip; ea are menirea de a rezolva *paradoxurile* logice care pot apărea prin aceea că într-un enunț atît subiectul, cît și predicatul enunțului sînt de același tip (de ex., întrebarea: „Catalogul tuturor cataloagelor se cuprinde drept catalog pe el însuși sau nu?" este un paradox, deoarece despre termenul de tipul O „catalog" se predică tot un termen de tipul O). **T.t.** nu a reușit însă să rezolve pe deplin paradoxurile unei formalizări care se pretinde închisă în mod absolut în ea însăși, lucru scos în evidență de prima teoremă a lui K. Gödel.

TEORIA VALORILOR, v. **AXIOLOGIE.**

TEORIE 1. (În sens larg) Formă sau nivel superior al cunoașterii științifice

Scanned with OKEN Scanner

care mijlocește reflectarea generalizatoare a realității, introducînd în sistemul cunoștințelor omenești noi concepte, principii și metode de cercetare, deschizătoare de noi orizonturi de cunoaștere. Între **t.** și *practică* există totdeauna raporturi de corelație dialectică. **T.** își are izvorul, în ultimă instanță, în necesitățile *practicii sociale*, îndeosebi ale producției materiale; ea reprezintă o generalizare a practicii (inclusiv a practicii *experimentelor* științifice) și își află scopul ultim și criteriul de verificare în practică. Totodată **t.** și practica sînt relativ independente una față de alta. Independența relativă față de practică permite **t.** științifice să depășească simpla cunoaștere empirică, să dezvăluie cauzele, legile și mecanismele proceselor reale și, pe această bază, să exercite o influență anticipatoare, transformatoare asupra practicii. Din corelația dialectică a **t.** cu practica decurge necesitatea de a respinge atît *empirismul*, subaprecierea rolului **t.** și *practicismul* îngust, neînțelegerea independenței relative a **t.**, cît și ruperea **t.** de practică *(dogmatismul)*, transformarea teoriei în speculație. **2.** (În sens restrîns) Ansamblu de ipoteze, legi și concepte organizate într-un sistem logic coerent care descriu și explică un domeniu al realității (de ex. **t.** relativității, **t.** darvinistă a evoluțiilor speciilor, **t.** luptei de clasă etc.). Principalele funcții ale **t.** științifice sînt: *explicația*, *predicția*, sistematizarea, funcția cognitiv-informațională, funcția prescriptivă. **T.** științifică reprezintă un moment al dialecticii cunoașterii științifice în genere: strîns legată de *experiment*, ea confirmă și dezvoltă *ipoteza*, căreia îi conferă întemeiere și generalitate. **T.** ne apare, astfel, ca ipoteză (sistem ipotetic) verificată experimental, iar ipoteza ca teorie în formare, în curs de verificare. **T.** științifică nu poate fi considerată ca o simplă organizare, rezumare sau sistematizare a datelor empirice *(pozitivism)*. Ea trebuie să ofere o *imagine* a unui domeniu al realității, o reprezentare sau un *model* al obiectelor reale, a legilor obiective ale fenomenelor, a legăturilor cauzale obiective dintre ele etc. Progresul **t.** științifice se realizează determinat, în funcție de problematica nouă ridicată de practica social-istorică și experimental-științifică, de dialectica internă a cercetării teoretice însăși. **3.** Ipoteză confirmată prin experiment, dovedită a fi adevărată.

TEOZOFIE (gr. *theos* „Dumnezeu“ și *sophia* „înțelepciune“), termen desemnînd diferite doctrine filozofice-religioase care susțin ideea unei pretinse cunoașteri nemijlocite a „esenței lui Dumnezeu“ cu ajutorul unei „iluminări“, al unei intuiții mistice sui-generis etc. Termenul este apropiat de acela de *mistică*, însă cu o nuanță mai accentuat filozofică. Teozofii pretind adesea să aplice această cunoaștere la descifrarea tainelor naturii. La unii savanți din epoca Renașterii (de ex., la Paracelsus sau la Van Helmont, care l-a influențat pe D. Cantemir), ideile teozofice se îmbină cu cercetarea experimentală. Reprezentanți: Valentin Weigel, J. Böhme (sec. 16—17), E. Swedenborg, C. de Saint-Martin (sec. 18), E.P. Blavatskaia (sec. 19), R. Steiner (sec. 20).

TERMEN, element primar de structură, indivizibil, al unui enunț sau sistem logic. Enunțurile iau naștere prin legarea mai multor **t.** într-o anumită relație (de ex., S și P reprezintă **t.** judecății „S este P“, adică subiectul și predicatul ei). În cadrul unui sistem formalizat, **t.** sînt de două feluri: 1) *fundamentali*, adică cei în funcție de care se alcătuiește respectivul sistem formalizat, și 2) *nefundamentali*, adică cei admiși în sistem numai pe baza regulilor de definire. **T.** pot desemna atît variabile propoziționale, literele mici p, q, r etc., cît și conectori logici, literele mari A, B, C, D etc. În sens general, prin **t.** se înțelege un cuvînt sau un grup de cuvinte prin care se materializează și se comunică o noțiune. Reducînd analiza

Scanned with OKEN Scanner

logică la simpla analiză a limbajului, *pozitivismul logic* a substituit analiza *noţiunii* cu analiza **t.**, înţeleşi în acest sens. În logica generală prin **t.** se mai înţelege complexul format dintr-o noţiune şi *numele* care o comunică. În acest sens, ideea de **t.** coincide cu aceea de punct final al analizei logice.

TERTULIAN (Quintus Septimius Florens Tertulianus) (c. 155—c.222), teolog creştin roman, născut la Cartagina, unul dintre fondatorii *patristicii*. A combătut *raţionalismul* filozofiei greco-romane, numindu-i pe filozofi „patriarhii ereticilor". Formula atribuită lui: „Cred pentru că este absurd" *(credo quia absurdum)* exprimă pregnant antiraţionalismul funciar al concepţiei religioase în genere.

TERŢIUL EXCLUS *(legea* **t.e.**), principiu fundamental al gîndirii care impune distincţia netă între acceptarea unei *propoziţii* într-un sistem de propoziţii, în funcţie de criteriile de alcătuire a respectivului sistem de propoziţii şi inacceptarea ei, a treia posibilitate fiind exclusă *(tertium non datur)*. Acţiunea *legii* **t.e.** determină *consistenţa* unui sistem de propoziţii. Raporturile de *contradicţie* dintre *judecăţi* şi *noţiuni* reprezintă exemple de acţiune a legii **t.e.** Legea **t.e.** a fost descoperită şi analizată de Aristotel care însă i-a dat o formulare („orice propoziţie este sau adevărată sau falsă") prin care **t.e.** a fost confundat cu principiul bivalenţei. Această identificare nu conduce la nici un fel de inadvertenţă atît timp cît nu sînt depăşite graniţele logicii bivalente, deoarece în acest cadru, disjuncţia „acceptat-inacceptat" coincide, din punct de vedere formal, cu cea „adevărat-fals". Aristotel însuşi a remarcat că, în interpretarea sa, **t.e.** nu este o lege universal adevărată, întrucît dacă propoziţiile care se referă la fapte din trecut, din prezent sau la fapte viitoare necesare sînt în mod cert sau adevărate sau false, cele care relatează despre fapte viitoare întîmplătoare *(viitorii contingenţi)* rămîn nedecise sub aspectul valorii lor de adevăr. Această situaţie a generat numeroase controverse în istoria logicii, dar şi în filozofie, în legătură cu principiul *determinismului*. Astfel, s-a impus distincţia clară între principiul bivalenţei după care „orice propoziţie este sau adevărată sau falsă" şi legea **t.e.** Principiul bivalenţei este o convenţie care limitează analiza logică la numai acele propoziţii care sînt sau adevărate sau false şi delimitează astfel graniţele logicii bivalente. Principiul bivalenţei este echivalent cu legea după care dubla negaţie este o afirmaţie şi este un caz particular al unui „principiu general al *n*—valenţei", unde *n* este numărul valorilor de adevăr care pot fi atribuite propoziţiilor luate în discuţie. După semnificaţia lui *n* (care este totdeauna un număr pozitiv întreg mai mare sau egal cu *2*), distingem logica bivalentă, logica trivalentă sau logica polivalentă în genere. Principiul bivalenţei îşi pierde valabilitatea pentru orice *n* mai mare decît *2* şi la fel se întîmplă cu principiul *n*—valenţei, atunci cînd adoptăm o infinitate de valori de adevăr pentru propoziţiile aflate în discuţie. Indiferent însă de toate aceste situaţii, legea **t.e.** îşi păstrează deplin valabilitatea, deoarece coerenţa unui sistem de propoziţii, a unei *teorii* este de neconceput fără a distinge net între propoziţiile acceptate şi cele neacceptate, fără ca această disjuncţie să depindă exclusiv de valoarea de adevăr a respectivelor propoziţii. În cazul sistemelor formalizate, proprietatea completitudinii marchează, la acest nivel, cerinţele legii **t.e.**, care fundamentează, printre altele, şi demonstraţia prin reducere la absurd. Legea **t.e.** se dovedeşte astfel o determinantă fundamentală a gîndirii în afara căreia decizia devine imposibilă.

TETIC (THETIC) (gr. *thesis* „acţiune de a pune", sau *thithemi* „a pune"), care poartă un caracter intenţional,

Scanned with OKEN Scanner

tezist, doctrinar, demonstrativ sau chiar tendenţios.

TEZĂ (gr. *thesis* „acţiunea de a pune") **1.** (În filozofie) a) Idee formulată concis, susţinută ca temei al unei concepţii filozofice, juridice, politice etc. b) (În filozofia hegeliană) Etapă iniţială în cadrul procesului de dezvoltare dialectică, adică afirmaţia (poziţia) iniţială care, prin natura sa, dă naştere propriei sale negaţii, *antiteza*. V. şi *sinteză*, *triadă*. **2.** (În logică) a) Enunţ strict determinat în cadrul unei demonstraţii. b) Expresie adevărată în orice interpretare dată variabilelor sale. c) Expresie asertată în cadrul unui sistem axiomatic. Se mai numeşte *lege logică*, *expresie validă*, *expresie identic-adevărată*, *tautologie*.

„TEZE DESPRE FEUERBACH", schiţă prealabilă a lui K. Marx pentru o critică a filozofiei lui Feuerbach, scrisă în primăvara anului 1845 sub forma a 11 teze şi publicată pentru prima oară de Engels în 1888. „Tezele" expun succint limitele materialismului premarxist, în general, ale materialismului lui Feuerbach, în special, şi trasează căile dezvoltării filozofiei materialiste. Criticînd caracterul contemplativ al vechiului materialism, Marx subliniază necesitatea includerii categoriei *practicii* în teoria cunoaşterii şi în concepţia despre om, în genere, a dezvoltării pe baze materialiste a ideii rolului activ al *subiectului*. Marx arată aici însemnătatea principială a *relaţiilor sociale* în definirea conceptului de *om: esenţa umană* nu este ceva abstract şi imuabil, inerent „individului izolat" ca membru al unei specii biologice, ci „ansamblul relaţiilor sociale", concrete, istoriceşte determinate. Sarcina filozofiei este de a face „critica acestei esenţe reale", a relaţiilor sociale, şi implicit de a nu se limita la „interpretarea" lumii existente, ci de a o „schimba" (teza 11).

THEURGIE (gr. *theos* „Dumnezeu" şi *ergon* „acţiune"), termen din domeniul *teosofiei* ce indică existenţa imaginară a unor capacităţi sau activităţi magice menite să declanşeze acţiunea puterii lui Dumnezeu sau a unor „spirite cereşti".

TIMP, v. **SPAŢIU ŞI TIMP.**

TINERII HEGELIENI, v. **HEGELIENII DE STÎNGA.**

TIP (gr. *typos* „amprentă", „marcă"), schemă generală a unei *structuri*. Într-un sens foarte apropiat este folosit frecvent de Platon, care-l defineşte ca reprezentare schematică a esenţei unui *lucru*. La epicureici şi stoici, **t.** îndeplineşte o funcţie gnoseologică, semnificînd urma întipărită mental a unui obiect, amprenta lăsată de acesta în spiritul omului, participînd apoi la mecanismul cunoaşterii. Uneori, prin extensie, **t.** indică grupul, categoria, seria domeniilor care-i corespund (v. *tipologie*). Într-o asemenea accepţiune **t.** este opus *genului* (A.A. Cournot îl numeşte „abstracţie raţională" sau „gen natural", ansamblu de caractere ce alcătuiesc un tot organic, al cărui principiu unificator este cauzal determinat). Astfel, diferite ştiinţe operează cu conceptul de **t.** (**t.** chimice, biologice, temperamentale ş.a.). De asemenea, tot cu aceeaşi semnificaţie (ansamblu de însuşiri definitorii, dominante), **t.** intervine în studierea şi clasificarea unor fenomene şi procese complexe, vizînd relaţii şi activităţi specific umane. (**t.** de relaţii sociale, **t.** de producţie, **t.** de formaţiuni social-economice, **t.** de stat, **t.** de revoluţii, **t.** de democraţie, **t.** de umanism, **t.** de gîndire, de comportament, psihologice, intelectuale, morale, literare ş.a.). În sens restrîns, cu o pronunţată adresă metodologică, **t.** apare ca un individ exemplar, real sau ideal, reprezentativ pentru o clasă de fiinţe sau obiecte, fie prin redarea formei, fie prin redarea expresiei celei mai caracteristice sau mai perfecte a clasei din care face parte (Cl. Bernard), fie prin exprimarea idealului întruchipat de cla-

Scanned with OKEN Scanner

sa respectivă, în care caz dobîndeşte valenţe hiperbolizante, exagerînd sau îngroşînd anumite note, trăsături ale realităţii (A. Comte). — **T.** *ideal*, termen promovat de sociologul german Max Weber, cu sensul de „concept individual", „schemă de interpretare" sau „utopie raţională", „tablou de gîndire", considerate ca necesare cercetătorului în domeniul relaţiilor sociale, pentru a selecţiona trăsăturile sociale şi istorice, importante din punctul său de vedere, adică pornind de la problema care şi-o pune şi de la raportarea faţă de valorile care-l orientează (pe el). **T.i.** construite de M. Weber pentru „dominaţie", „birocraţie" etc., exercită şi astăzi influenţă în ştiinţa şi sociologia politică nemarxistă. Totuşi, din afirmaţia sa că realitatea istorico-socială, inepuizabilă, nu conţine nici un principiu de ordine imanentă, se poate deduce o tendinţă de a reduce legile ştiinţei, socotite ca lipsite de valoarea reflectorie, la simple **t.** *ideale*.

TIPOLOGIE, categorie a unui demers metodologic folosit în artă dar şi în ştiinţele naturii şi ale societăţii (inclusiv în psihologie şi medicină), întemeiată pe conceptul de *„tip"*, acesta fiind considerat ca o idealizare a realităţii şi funcţionînd ca un pol sau ca un cadru de referinţă. De exemplu, în antropologie şi în preocupările referitoare la om, a accepta o **t.** înseamnă pur şi simplu a renunţa la ideea „omului în genere", a „omului-abstracţie" sau a „omului mediu" şi a raporta individul concret la un *„model"* (tipuri de temperament, de caracter, de constituţie corporală, tipuri rasiale etc.). Tipul este, ca atare, mai bogat în esenţă, în timp ce individul este mai bogat în plan fenomenal. Alcătuirea unei **t.** nu este identică cu stabilirea unei *clasificări* riguroase, deoarece rareori individul poate fi considerat ca un „exemplar tipic", ca o concretizare perfectă a tipului, în el coexistînd însuşiri mixte şi însuşiri nediferenţiate.

TOLAND, John (1670—1722), filozof materialist şi liber-cugetător englez, exponent al cercurilor burgheze-democratice. A respins dogmele religiilor „pozitive", cărora le-a opus o religie „naturală" sau „raţională", întemeiată pe cultul raţiunii şi pătrunsă de entuziasmul panteist pentru frumuseţea şi armonia universului. **T.** a făcut parte dintre gînditorii materialişti pentru care *deismul* nu a fost decît un mijloc de a se dispensa de religie (Marx). În teoria existenţei, cea mai remarcabilă teză a lui **T.** a fost aceea a unităţii indisolubile dintre *materie* şi *mişcare*. *Op. pr.:* „Scrisori către Serena" (1704).

TOMA d'AQUINO (1225—1274), teolog şi filozof medieval, cel mai de seamă reprezentant al scolasticii catolice oficiale. Călugăr dominican, discipol al lui Albertus Magnus, a predat teologia la Paris, Roma, Bologna şi Neapole. În condiţiile creşterii influenţei *raţionalismului* (în special sub forma *averroismului)*, **T.d'A.** a căutat, pe linia iniţiată de Albertus, să unească gîndirea lui Aristotel cu cea creştină şi să dea astfel filozofiei *catolicismului* o aparenţă raţionalistă, îndepărtîndu-se de orientarea făţiş iraţionalistă, de inspiraţie augustiniană-neoplatonică. El a enunţat principiul „armoniei", dintre ştiinţă, întemeiată pe *raţiune*, şi religie, întemeiată pe *credinţă*, afirmînd că ştiinţa şi filozofia tind spre adevărul unic care ar fi adevărul *religiei*. **T.d'A.** a lăsat în umbră latura materialistă şi dialectică a *aristotelismului*. În *„cearta universaliilor"* s-a situat pe poziţiile unui *realism* moderat. **T.d'A.** a fost canonizat de biserica romano-catolică în 1323, iar în 1879 sistemul lui a fost declarat de Vatican ca filozofia oficială a catolicismului. Ideile fundamentale ale lui **T.d'A.,** adoptate la nivelul de dezvoltare actual al filozofiei idealiste, sînt reluate în filozofia burgheză contemporană sub forma *neotomismului*. *Op. pr.:* „Summa Theologiae" (1266—1273).

Scanned with OKEN Scanner

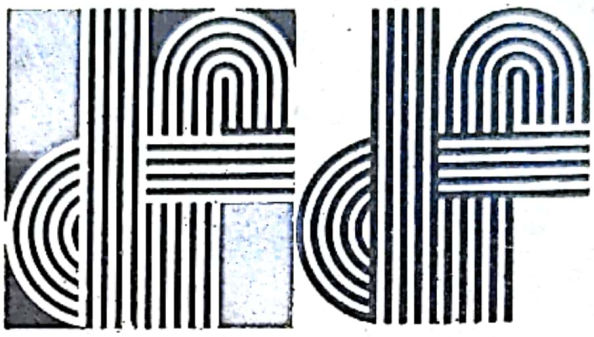

EXPRESII ŞI LOCUŢIUNI

Scanned with OKEN Scanner

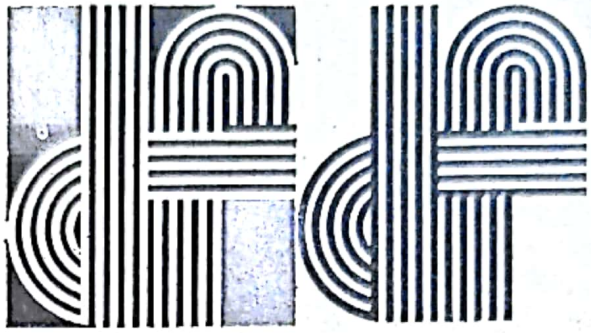

AB AUCTORITATE (ARGUMENTUM) (lat.). *Argumentul autorității*, mod de argumentare prin care se invocă în favoarea unei afirmații faptul că este afirmația unei persoane cu autoritate și prestigiu în opinia comună și implicit în cea a oponentului.

AB ESSE AD POSSE VALET CONSEQUENTIA (lat.). *Consecința de la „a exista" la „a putea exista" este valabilă.* Una dintre „consecințele formale" ale logicii scolastice, conform căreia dintr-o propoziție de existență se poate deduce una care afirmă posibilitatea acelei existențe. V. **A POSSE AD ESSE NON VALET CONSEQUENTIA.**

AB INVIDIA (ARGUMENTUM) (lat.). *Argumentul urii*, falsă demonstrație menită, sub pretextul apărării adevărului, să stîrnească ura activă împotriva părerilor altora sau să-i compromită pe nedrept (Wolff).

AB OPPORTERE AD ESSE VALET CONSEQUENTIA (lat.). *Consecința de la necesar la existent este valabilă.* Una dintre „consecințele formale" ale logicii scolastice, conform căreia inferența de la necesar la existent este validă.

AB UNIVERSALI AD PARTICULARE VALET CONSEQUENTIA (lat.). *Consecința de la universal la particular este valabilă.* Una dintre „consecințele formale" ale logicii scolastice, pe care dealtfel se întemeiază orice silogism. Cu anumite restricții, contrariul este

Scanned with OKEN Scanner

valabil în logica cuantificării (regula instanţierii).

ACCIDENS INSEPARABILE (lat.). *Accident inseparabil.* Este un accident al individului „care are cauză permanentă în subiect" (Thomas). V. **ACCIDENS SEPARABILE.**

ACCIDENS SEPARABILE (lat.). *Accident separabil.* Este un accident al individului „care nu are cauză permanentă în subiect, ca, de exemplu, faptul de a şedea sau a umbla" (Thomas). V. **ACCIDENS INSEPARABILE.**

A CONTRARIO (ARGUMENTUM) (lat.). Mod de argumentare analogică prin conchidere de la contrariu *(a contrario)* la contrariu: dacă lui A îi corespunde B, lui non-A este probabil să-i convină non-B. V. **A FORTIORI** şi **A PARI.**

ACTIO (lat.). *Acţiunea* săvîrşită de un agent, *activitatea* agentului; i se opune **PASSIO** (v.).

ACTIONES SUNT SUPPOSITORUM (lat.). *Acţiunile sînt ale individului care le săvîrşeşte.* În scolastică se exprima astfel caracterul de totalitate substanţială şi concretă a agentului individual: cel care acţionează este el, ca entitate integrală, nu facultăţile sale.

ACTUS EST PRIOR POTENTIA (lat.). *Actul este anterior potenţei (virtualităţii).* Propoziţie aristotelico-scolastică exprimînd prioritatea necesară (ontologică sau gnoseologică) a actului asupra potenţei.

AD (PER) ABSURDUM (DEMONSTRATIO sau **REDUCTIO)** (lat.). *La (prin) absurd.* Raţionament sau argumentare prin reducere la absurd (sau la imposibil), care dovedeşte adevărul unei propoziţii prin falsitatea evidentă a unei consecinţe rezultînd din propoziţia contradictorie. Reducerea la absurd este, la rîndul ei, un raţionament care duce la respingerea unei aserţiuni arătînd că ea ar duce la o consecinţă cunoscută ca falsă sau contrarie însăşi ipotezei de la care se porneşte. V. **AD (PER) IMPOSSIBILE.**

ADAEQUATIO REI ET INTELLECTUS sau **RERUM ET RATIONIS** (lat.). *Adecvarea dintre lucru(ri) şi intelect sau raţiune.* Reprezintă definiţia adevărului la Thomas d'Aquino (intelectul există pentru a cunoaşte ceea ce există, iar ceea ce există, există pentru a fi cunoscut de intelect).

AD ALIQUID (lat.). *Prin raport la ceva.* V. **PROS TI.**

AD HOMINEM (ARGUMENTUM) (lat.). *Privitor la omul (cu care se discută).* Mod de argumentare datînd din sec. 17 şi constînd în a-i opune adversarului consecinţele care rezultă din tezele cele mai puţin probabile admise de acesta sau, în sens mai larg, detalii specifice doctrinei sau individualităţii acestuia. Alte tipuri de argumentare cu referinţă strictă la adversar sînt cele numite **AD IGNORATIAM** (v.), **AD VERECUNDIAM** (v.).

ADIAFORÍA (gr.). *Indiferenţă.* Termen curent în filozofia stoică, cinică şi sceptică exprimînd indiferenţa înţeleptului faţă de tot ceea ce, bun sau rău, este exterior virtuţii şi ca atare neutru prin raport la ea, moralmente indiferent *(adiáforon);* în filozofia sceptică termenul are şi accepţiunea de neutralitate cognitivă care duce la abţinerea metodică. V. **EPOCHÉ.**

Scanned with OKEN Scanner

A DICTO SECUNDUM QUID AD DICTUM SIMPLICITER NON VALET CONSEQUENTIA (lat.) *Inferenţa de la o afirmaţie relativă la una absolută nu este valabilă.* Una dintre „consecinţele formale" ale logicii scolastice: întrebuinţarea în concluzie, în sens absolut, a unui termen care nu intră în premise decît în sens condiţionat sau relativ. V. **SECUNDUM QUID** şi **SIMPLICITER.**

AD IGNORANTIAM (ARGUMENTUM) (lat.). Mod de argumentare constînd în a cere de la adversar fie să accepte dovada propusă, fie să aducă una mai bună (Locke).

AD IMPOSSIBILE (DEMONSTRATIO sau **REDUCTIO).** V. **AD ABSURDUM.**

AD IUDICIUM (ARGUMENTUM) (lat.). Mod de argumentare constînd „în folosirea dovezilor scoase din unul dintre fundamentele cunoaşterii sau probabilităţii" (Locke).

AD REM (ARGUMENTUM) (lat.). Mod de argumentare care nu depăşeşte limitele intrinseci ale obiectului disputei *(res)*, cum fac argumentaţiile de tipul **AD HOMINEM** (v.).

AD VERECUNDIAM (ARGUMENTUM) (lat.). Mod de argumentare în care se recurge la respectul *(ad verecundiam)* adversarului pentru opinia unui om sau a unor oameni care au dobîndit reputaţie în ochii opiniei comune (Locke).

A FORTIORI (lat.) [*Dintr-un motiv*] *mai puternic, cu atît mai mult.* Mod de argumentare prin care ceea ce este demonstrat pentru un caz se extinde la alt caz, care prezintă, faţă de primul, motive mai puternice de a fi „cu atît mai adevărat". V. **A PARI** şi **A CONTRARIO.**

AFFIRMATIO EST PRIOR NEGATIONE (lat.). *Afirmaţia are prioritate asupra negaţiei.* Enunţ scolastic conform căruia o negaţie se poate întemeia doar pe o instituire prealabilă a faptului pozitiv de negat.

AGERE SEQUITUR ESSE. V. **OPERARI SEQUITUR ESSE.**

AGNOSÍA (gr.). Atitudinea celui care afirmă, ca Socrate, că singurul lucru pe care îl ştie este că nu ştie nimic; mai tîrziu, scepticul Arcesilaos a profesat ideea că nu ştie nici măcar atît.

AKATALEPSÍA (gr.). Termen al scepticismului grec care exprimă imposibilitatea şi deci abţinerea de a exprima o judecată certă, fie ea negativă sau pozitivă. V. **EPOCHÉ.**

AMBRAE AFFIRMANTES NEQUEUNT GENERARE NEGANTEM (lat.). *Cînd amîndouă premisele sînt afirmative, ele nu pot produce o concluzie negativă;* regulă scolastică a silogismului.

AMICUS PLATO SED MAGIS AMICA VERITAS (lat.). *Îmi este prieten Platon, dar mai prieten îmi e adevărul.* Traducerea unei afirmaţii a lui Aristotel din *Etica Nicomahică* reprodusă de Ammonius în *Viaţa lui Aristotel.*

AMOR DEI INTELLECTUALIS (lat.). *Iubirea intelectuală de Dumnezeu* (Spinoza). Nu este un afect sau o pasiune, o experienţă umană pasivă ori efemeră, ci beatitudinea cognivită a minţii (considerată *sub speciae aeternitatis)* care îl contemplă pe Dumnezeu drept cauză eternă; este identică cu iubirea infinită cu care Dumnezeul spinozian se iubeşte pe el însuşi şi, implicit, pe oameni.

AMOR FATI (lat.). *Dragostea de propriul destin* (Nietzsche). Implică nu

Scanned with OKEN Scanner

numai a suporta ceea ce, în mod necesar, ai avut sau ai de suportat, ci şi a-l accepta în toate formele şi a-l iubi.

ANALOGON RATIONIS (lat.). [*Memoria*] *este analogul raţiunii.* După Leibniz, secvenţele reprezentării evocative a memoriei reproduc, în succesiunea lor, succesiunea desfăşurării ideilor.

ANALYSIS SITUS (lat.). *Analiza poziţiei:* numele mai vechi al topologiei.

ANÁMNESIS (gr.). *Reamintire.* La Platon, explicaţia cunoaşterii *a priori* a realităţilor nesensibile prin reamintirea lor dintr-o existenţă anterioară.

ANTECEDENS (lat.). *Termen antecedent.* Antecedentul logic este cel din care rezultă sau decurg, drept consecinţe, alte propoziţiuni. Antecedentul ontologic, este, în principiu, o existenţă cronologic anterioară alteia, ceea ce implică şi o parte dintre relaţiile cauză-efect. V. şi **ANTE REM.**

ANTE REM, IN RE, POST REM (lat.). *Înainte, în, după ceva.* Formule scolastice referitoare la problema universaliilor; *ante-rem:* universaliile există în spiritul divin, *in re,* ca esenţă formală sau individuală, *post rem* în spiritul uman sau a) ca simple nume *(flatus vocis)* în nominalism şi b) ca realitate conceptuală (în realism sau conceptualism).

ÁNTHRŌPOS PANTŌN MÉTRON (gr.). *Omul este măsura tuturor lucrurilor* (Protagoras). V. **HOMO MENSURA OMNIUM.**

ÁNTHRŌPOS PHÝSEI ZŌON POLITIKÓN (gr.). *Omul este prin natura lui o fiinţă socială* (Aristotel).

ANTIQUITAS SAECULI IUVENTUS MUNDI (lat.). *Vechimea veacului, tinereţea lumii* (Bacon).

APAGŌGÉ (gr.). În logica aristotelică: a) silogism a cărui premisă majoră este certă, dar a cărei premisă minoră este doar probabilă; b) metodă a demonstraţiei indirecte, în care valabilitatea unei concluzii se stabileşte prin asumarea contradictoriei sale şi prin demonstrarea faptului că din aceasta decurg consecinţe imposibile sau inacceptabile.

A PARI (ARGUMENTUM) (lat.). [*Dintr-un motiv*] *egal, deopotrivă.* Mod de argumentare prin care ceea ce e demonstrat pentru un caz se transferă la un altul, care are raţiuni identice sau analogice, adică de aceeaşi forţă, de a fi adevărat. V. **A FORTIORI** şi **A CONTRARIO.**

APORÍA (gr.). *Lipsă de resurse: dificultate, impas, perplexitate.* Termenul e strîns legat de mersul discuţiei din dialogurile platoniciene şi desemnează adesea incapacitatea de a decide între două argumentări contradictorii.

A POSSE AD ESSE NON VALET CONSEQUENTIA (lat.). Consecinţa de la „a putea exista" la „a exista" nu este valabilă. V. **AB ESSE AD POSSE VALET CONSEQUENTIA.**

ARCHÉ (gr.). *Început, substanţă ultimă* sau *fundamentală, principiu* (ontologic sau logic).

ARGUMENTA PONDERANTUR NON NUMERANTUR (lat.). *Argumentele se cîntăresc, nu se numără.*

ARGUMENTUM ACHILLEUM (lat.) *Argumentul ahileic,* al doilea argument enunţat de Zenon din Eleea

Scanned with OKEN Scanner

împotriva realităţii mişcării, socotită de el logic imposibilă: cel mai încet (broasca ţestoasă) nu poate fi întrecut în fugă de cel mai iute (Ahile) dacă distanţa dintre ele este considerată nu numai infinit divizibilă, ci şi infinit împărţită în act, discretă, discontinuă.

ARS COMBINATORIA (lat.). *Ştiinţa combinatorie.* V. **CHARACTERISTICA UNIVERSALIS** şi **MATHESIS UNIVERSALIS.**

ASEITAS (lat.). *Aseitate.* În scolastica tîrzie, caracterul unei entităţi care are în ea însăşi cauza şi principiul propriei sale existenţe.

A TUTO (ARGUMENTUM) (lat.). Mod de argumentare analogică întemeiat pe transferul de certitudine de la ceea ce este sigur *(a tuto)* la ceea ce nu are acelaşi grad de certitudine.

AURA VITALIS (lat.). *Suflul vital.* Termen folosit de van Helmont pentru a desemna forţa care însufleţeşte, mişcă şi ordonează elementele corporale.

AUTÓMATON (gr.) *Spontaneitate. Cauză accidentală.* La Aristotel, se deosebeşte de **TÝCHÉ** (v.) prin faptul că desemnează o cauză eficientă accidentală străină de orice deliberare raţională şi ca atare proprie fenomenelor naturale sau fiinţelor iraţionale.

AUTÓS ÉPHA (gr.). V. **IPSE DIXIT.**

AUT SEMEL AUT ITERUM MEDIUS GENERALITER ESTO (lat.). *Termenul mijlociu să fie luat cel puţin o dată cu toată extensiunea sa;* regulă scolastică a silogismului.

BACULINUM (ARGUMENTUM) (lat.). *Argumentul bîtei,* prin care s-ar dovedi existenţa lumii exterioare lovind pămîntul cu o bîtă. Ironic, semnifică folosirea forţei în locul oricărui alt argument.

BELLUM OMNIUM CONTRA OMNES (lat.). *Războiul tuturor împotriva tuturor.* După Hobbes, aceasta este condiţia presupusă a comunităţii umane în starea ei naturală, adică, în sens iusnaturalist, presocială sau prepolitică.

CAUSA ACCIDENTALIS. V. **CAUSA INSTRUMENTALIS.**

CAUSA AEQUAT EFFECTUS (lat.). *Cauza este egală cu efectul.* Denumire a unei erori logice constînd în identificarea cauzei cu efectul.

CAUSA ADDUCTIVA. V. **CAUSA INSTRUMENTALIS.**

CAUSA CAUSAE EST ETIAM CAUSA CAUSATI (lat.). *Cauza cauzei* este considerată, în filozofia scolastică, totodată şi *cauza efectului* acelei cauze atîta vreme cît, în seria de la cauza primă la un efect dat, nu intervine un punct de nedeterminare prin raport la cauza primă.

CAUSA CESSANTE CESSAT EFFECTUS (lat.). *Cînd încetează cauza, încetează şi efectul* (Thomas şi, în genere, scolastica).

CAUSA EFFICIENS (sau **AGENS**) (lat.). *Cauză eficientă* (sau *activă).* Unul dintre cele patru tipuri de cauze definite de Aristotel, cel mai apropiat de sensul modern al cuvîntului *cauză:* cauza eficientă este anterioară şi extrinsecă efectului său, care reprezintă o nouă determinare substanţială sau accidentală a corpului asupra căruia s-a exercitat cauza eficientă. V. **CAUSA**

Scanned with OKEN Scanner

locuţiuni

FINALIS; CAUSA FORMALIS; CAUSA MATERIALIS.

CAUSA EQUIVOCA (lat.). În terminologia scolastică denumeşte cauza al cărei efect face parte din altă specie decît ea; este vorba în special de agentul divin; cauza care poate determina mai multe efecte sau consecinţe. V. **CAUSA UNIVOCA.**

CAUSA EST PRIOR SUO EFFECTU (lat.). *Cauza este* (potenţial) *anterioară efectului.* Acest principiu a fost înţeles încă din scolastică nu numai în sensul antecedenţei temporale, ci şi în acela al priorităţii prin natura sa, existenţa efectului depinzînd de existenţa cauzei, în raportul de prioritate de la activ la pasiv. V. şi **NEC OPORTET OMNEM CAUSAM EFFECTUM DURATIONE PRAECEDERE, SED NATURA TANTUM.**

CAUSA FINALIS (lat.). *Cauză finală.* Unul dintre cele patru tipuri de cauze definite de Aristotel: este cauza eficientă, şi ca atare tot extrinsecă, care îşi produce efectul în funcţie de un scop determinat, scop care preexistă în cauză. V. **CAUSA EFFICIENS; CAUSA FORMALIS; CAUSA MATERIALIS.**

CAUSA FORMALIS (lat.). *Cauză formală.* Unul dintre cele patru tipuri de cauze definite de Aristotel şi împreună cu *causa materialis* (v.), una dintre cele două cauze *intrinsece* efectului; ea reprezintă ceea ce dă efectului individualitatea lui specifică *hic et nunc* (v.) în calităţile şi activităţile acestuia. V. **CAUSA EFFICIENS; CAUSA FINALIS; CAUSA MATERIALIS.**

CAUSA IN ACTU EST SIMUL CUM EFFECTU IN ACTU (lat.). *Cauza în act este simultană cu efectul în act.* Formulare scolastică compatibilă cu **CAUSA EST PRIOR SUO EFFECTU** (v.) pentru că, oricare ar fi raportul de prioritate dintre cauză şi efect, trecerea lor în act trebuie considerată simultană. Altfel s-ar trece din actual în virtual.

CAUSA INDIRECTE AGENS. V. **CAUSA INSTRUMENTALIS.**

CAUSA INSTRUMENTALIS (lat.). *Cauză instrumentală,* ceea ce este cauză în virtutea unei **CAUSA PRINCIPALIS** (v.) căreia îi serveşte drept instrument de exercitare. În această ambianţă terminologică întîlnim **CAUSA ADDUCTIVA,** *cauza care aduce* în act cauza principală, **CAUSA INDIRECTE AGENS,** *cauză acţionînd indirect,* **CAUSA ACCIDENTALIS,** *cauză accidentală* (Thomas) etc.

CAUSA MATERIALIS (lat.). *Cauză materială.* Unul dintre cele patru tipuri de cauze definite de Aristotel şi, împreună cu *causa formalis* (v.), una dintre cele două cauze *intrinsece* efectului; ea reprezintă elementul remanent şi cantitativ în trecerea de la o stare la alta. V. **CAUSA EFFICIENS; CAUSA FINALIS; CAUSA FORMALIS; HYPOKEIMENON.**

CAUSA OCCASIONALIS (lat.). *Cauză ocazională.* În toate doctrinele ocazionaliste (empiriste sau nu), care substituie conceptului de cauză în sens determinist pe acela de ocazie (circumstanţă antecedentă), ocaziile care se repetă regulat capătă numele de *cauze ocazionale.*

CAUSA PER ACCIDENS (lat.). *Cauză accidentală,* adică una care produce un efect în virtutea unei alte cauze,

Scanned with OKEN Scanner

deci un efect care nu decurge din ea *per se*. V. **CAUSA PER SE.**

CAUSA PER SE (lat.). În terminologia scolastică, *cauză prin sine*, adică cea care, prin propria ei natură, este destinată unui anumit efect. V. **CAUSA PER ACCIDENS.**

CAUSA PRIMA (lat.). *Cauză primă*, termen scolastic de origine aristotelică care desemnează cauza absolută, cea care nu are la rîndul ei cauză, este doar cauză fără a fi efect. V. **PRIMUM MOVENS.**

CAUSA PRINCIPALIS (lat.). *Cauză principală;* în scolastică i se opune lui **CAUSA INSTRUMENTALIS** (v.).

CAUSA SUI (lat.). *Cauză a sa însăşi.* Expresia datează din sec. 12 şi indică o realitate independentă, absolută, principiu şi cauză a propriei sale existenţe. Concept important la Descartes, Spinoza şi Hegel, constant folosit pentru a defini necesitatea şi totodată libertatea absolută şi necondiţionată. Etica lui Spinoza începe tocmai cu această definiţie: *Per causam sui intelligo id cuius essentia involvit existentiam; sive id cuius natura non potest concipi nisi existens* „înţeleg prin «cauză a sa însăşi» ceva a cărui existenţă implică existenţa; sau ceva a cărui natură nu poate fi concepută decît ca existînd".

CAUSA UNIVOCA (lat.). În terminologia scolastică, denumeşte cauza al cărei efect face parte din aceeaşi specie cu ea, atît cauza cît şi efectul fiind în acest caz entităţi individuale; cauză care determină un singur efect sau o singură consecinţă. V. **CAUSA EQUIVOCA.**

CHARACTERISTICA UNIVERSALIS (lat.). *Sistem de simboluri (characteres).* Leibniz, ca precursor al logicii moderne şi al calculului propoziţiilor, aspira la constituirea unei *ars characteristica* sau *combinatoria* ori a unei *speciosa universalis*, o limbă raţională universală folosind simboluri formale ale oricărui enunţ. V. **MATHESIS UNIVERSALIS.**

CIRCULUS IN DEFINIENDO (lat.). *Definiţie circulară.* V. **CIRCULUS VITIOSUS 2.**

CIRCULUS IN PROBANDO (lat.). *Demonstraţie circulară.* V. **CIRCULUS VITIOSUS 1.**

CIRCULUS MATERIALIS (lat.). *Cerc solid.* Operaţie logică regresivă care constă în trecerea de la cunoaşterea virtuală a întregului la cunoaşterea actuală a părţilor pentru a ajunge apoi la cunoaşterea actuală a întregului însuşi (Rosmini).

CIRCULUS VITIOSUS (lat.). *Cerc vicios.* **1.** Demonstraţie în care premisele conţin deja concluzia de demonstrat, astfel că se demonstrează afirmaţia A cu ajutorul afirmaţiei B şi apoi B cu ajutorul lui A, printr-o întoarcere circulară la punctul de pornire. **2.** Definiţie circulară care are un *definiens* presupus de *definiendum*. V. **PETITIO PRINCIPII.**

CLINAMEN (lat.). *Deviaţie*, schimbare spontană a direcţiei unui atom în cursul căderii sale rectilinii şi verticale în vid (Epicur, Lucreţiu).

COGITO ERGO SUM (lat.). *Gîndesc, deci exist* (Descartes). Formulă sintetică exprimînd autoevidenţa existenţială a subiectului gînditor, adică certi-

Scanned with OKEN Scanner

tudinea subiectului gînditor despre propria lui existenţă.

COINCIDENTIA OPPOSITORUM (lat.). *Coincidenţa contrariilor* (Nicolaus Cusanus, Reuchlin, Giordano Bruno). Exprimă transcendenţa şi infinitatea divinităţii, în a cărui unitate ar coincide indisociabil maximul şi minimul, totul şi nimicul, crearea şi creatul, complicaţia şi explicaţia.

CONCEDO CONSEQUENTIAM (lat.). *Admit consecinţa.* În disputele scolastice, recunoaşterea adevărului concluziei unui silogism.

CONCEDO MAIOREM (lat.). *Admit premisa majoră* (a unui silogism). V. **CONCEDO CONSEQUENTIAM.**

CONDITIO SINE QUA NON (lat.). *Condiţie necesară* într-o demonstraţie, de care depinde întreaga ei validitate.

CONSENSUS GENTIUM (lat). *Consensul [tuturor] oamenilor.* Consens universal, consimţămînt unanim asupra adevărului unei afirmaţii; este admis, în măsură mai mare sau mai mică de unii gînditori drept criteriu, garanţie sau dovadă de adevăr (Aristotel, stoicii, eclecticii antici); filozofia modernă, începînd cu Descartes, instituie o critică radicală a valorii de adevăr a consensului universal (fac excepţie şcoala scoţiană şi doctrina dreptului natural).

CONSEQUENS (lat.). *Termen consecutiv.* Termen care urmează, logic sau cronologic, în calitate de consecinţă, unui alt termen, numit **ANTECEDENS** (v.), de care, sub o formă sau alta, depinde.

CONSEQUENTIA FORMALIS (lat.). *Consecinţă formală*, adică formal adevărată este cea care a fost corect dedusă din premise. V. **CONSEQUENTIA MATERIALIS.**

CONSEQUENTIA MATERIALIS (lat.). *Consecinţă materială*, adică adevărată nu numai formal (v. **CONSEQUENTIA FORMALIS**), ci şi pentru că a fost dedusă din premise adevărate.

CONTRADICTIO IN ADIECTO (lat.). *Contradicţie în atribuirea unei calităţi.* Incompatibilitate dintre un termen şi cel căruia i se adaugă nemijlocit. Contradicţie intrinsecă.

CONTRADICTIO IN RE (lat.). V. **CONTRADICTIO IN SUBIECTO.**

CONTRADICTIO IN SUBIECTO (lat.). *Contradicţie înlăuntrul subiectului* atunci cînd el întruneşte elemente incompatibile (contrarii sau contradictorii): i se mai spune şi **CONTRADICTIO IN RE.**

CONTRADICTIO IN TERMINIS (lat.). *Contradicţie în termeni.* Contradicţie care se manifestă prin însăşi forma (= expresia lingvistică a) termenilor între care există sau care o includ.

CONTRAPOSITIO (lat.). *Contrapoziţie.* O formă de **CONVERSIO** (v.) constînd în negarea contrariului propoziţiei convertite: 1. Orice A este B > Orice non-B este non-A; 2. Dacă A este adevărat, B este adevărat >Dacă B este fals, A este fals.

CONTRA PRINCIPIA NEGANTEM NON EST DISPUTANDUM (lat.). Nu se poate disputa împotriva cuiva care neagă principiile prime ale oricărei dezbateri. V. şi **DE PRINCIPIIS NON EST DISPUTANDUM..**

CONTRARIORUM EADEM EST SCIENTIA (lat.). *Ceva şi contrariul*

Scanned with OKEN Scanner

său sînt studiate de una şi aceeaşi ştiinţă (propoziţie aristotelico-scolastică).

CONVERSIO (lat.). *Conversiune.* Traducerea termenului aristotelic *antistrophé* care desemnează intervertirea subiectului şi a predicatului unui enunţ pentru a obţine un nou enunţ, echivalent cu primul în cazul enunţului particular afirmativ şi al celui universal negativ *(conversio simplex)*; în cazul enunţului universal afirmativ, echivalenţa nu se poate obţine decît prin modificarea cuantificatorului *(toţi oamenii sînt muritori > unii muritori sînt oameni); conversio per accidens* sau *per limitationem*, iar în cazul enunţului particular negativ conversiunea este imposibilă.

CONVERSIO PER ACCIDENS sau **PER LIMITATIONEM**, v. **CONVERSIO.**

CONVERSIO SIMPLEX (lat.), v. **CONVERSIO.**

COORDONATIO NOTIONUM (lat.). *Coordonarea noţiunilor*, adică statutul de coordonare a două sau mai multe noţiuni, faptul că au acelaşi rang într-un sistem de clasificare: genuri cu genuri, specii cu specii, dar nu genuri cu specii.

CREATIO EST FACTIO ALICUIUS DE NIHILO (lat.). *Creaţia este făurirea unui lucru din nimic* (Albertus Magnus).

CREDO QUIA ABSURDUM (lat.). *Cred pentru că este absurd.* Sentinţă atribuită adesea lui Tertullian, dar niciodată formulată de el ca atare, cu sensul că un adevăr de credinţă trebuie să fie crezut cu atît mai ferm cu cît e mai puţin accesibil raţiunii. I se opune afirmaţia **CREDO SED INTELLIGERE VOLO**, *Cred, dar vreau să înţeleg.*

CREDO UT INTELLIGAM (lat.) *Cred ca să înţeleg* (Anselm). Afirmă nevoia de a crede întîi şi apoi a porni la cercetarea filozofică, ininteligibilă fără credinţă, dar indispensabilă înţelegerii şi demonstrării credinţei.

CUM HOC ERGO PROPTER HOC (lat.). *Odată cu un lucru, deci din cauza acelui lucru.* Sofism prin „falsitatea cauzei", constînd în confuzia dintre concomitenţă şi cauzalitate. V. **NON CAUSA PRO CAUSA.**

DEFINIENDUM (lat.). *Ceea ce trebuie definit.*

DEFINIENS (lat.). *Ceea ce defineşte*, termenul definitoriu al unui **DEFINIENDUM** (v.).

DEFINITIO CAUSALIS (lat.). *Definiţie cauzală.* V. **DEFINITIO GENETICA.**

DEFINITIO GENETICA (lat.). *Definiţie genetică*, considerarea unui **DEFINIENDUM** în originea şi devenirea lui; se mai poate numi **DEFINITIO PER GENERATIONE** sau **CAUSALIS.**

DEFINITIO NOMINALIS (lat.). *Definiţie nominală.* V. **DEFINITIO QUID NOMINIS.**

DEFINITIO PER GENERATIONEM (lat.). *Definiţia prin definirea genezei*, v. **DEFINITIO GENETICA.**

DEFINITIO QUID NOMINIS (lat.). În logica scolastică, *definiţia cuvîntului*, deosebită de **DEFINITIO QUID REI** (v.); se mai numeşte **DEFINITIO NOMINALIS** sau **VERBALIS.**

DEFINITIO QUID REI (lat.). În logica scolastică, *definiţia lucrului* deosebită

Scanned with OKEN Scanner

de **DEFINITIO QUID NOMINIS** (v.); se mai numeşte **DEFINITIO REALIS**

DEFINITIO REALIS (lat.). *Definiţie reală.* V. **DEFINITIO QUID REI.**

DEFINITIO VERBALIS (lat.). *Definiţie verbală* sau lingvistică. V. **DEFINITIO QUID NOMINIS.**

DE IURE — DE FACTO (lat.). *De drept — de fapt.* Opoziţie între ceea ce se enunţă drept necesar şi ceea ce se enunţă drept factual sau contingent.

DEMONSTRATIO LONGE OPTIMA EST EXPERIENTIA (lat.). *Experienţa este cu mult cea mai bună demonstraţie* (Fr. Bacon).

DEMONSTRATIO PER OCULOS (lat.). *Demonstraţie prin mijlocirea ochilor,* adică prin caracterul de evidenţă al percepţiei.

DE OMNIBUS DUBITANDUM (lat.). *Trebuie să ne îndoim de totul.* Aforism susceptibil de două interpretări: una *sceptică,* cînd are sensul de concluzie gnoseologică definitivă (fie ea limitată la o anumită sferă, fie universală) şi alta *metodică,* cînd are sensul de procedeu provizoriu indispensabil ajungerii la adevăr prin eliminarea iniţială a certitudinilor nedemonstrate.

DE OMNI RE SCIBILI (lat.). *Despre orice lucru care poate fi ştiut:* Pico de la Mirandola afirma că poate da răspuns oricărei întrebări vizînd această sferă; Voltaire a subliniat ironic caracterul oarecum excesiv şi orgolios al afirmaţiei, completînd-o sub forma **DE OMNI RE SCIBILI ET QUIBUSDAM ALIIS.** *Despre orice lucru care poate fi ştiut şi despre alte cîteva pe deasupra.*

DE PRINCIPIIS NON EST DISPUTANDUM (lat.). *Despre principii nu trebuie să se dispute.* Altfel disputa ar fi imposibilă (adagiu scolastic). V. **CONTRA PRINCIPIA NEGANTEM NON EST DISPUTANDUM.**

DEUS SIVE NATURA (lat.). *Dumnezeu sau natura.* Disjuncţia exprimă de fapt sinonimia perfectă a celor doi termeni, care se schiţează la Giordano Bruno şi capătă expresie definitivă în panteismul lui Spinoza. V. **NATURA NATURANS** şi **NATURA NATURATA.**

DE QUOCUMQUE PRAEDICATO UT DE SUBIECTO (lat.). *Orice (se afirmă) despre predicat (se afirmă) şi despre subiect,* regulă a logicii formale aristotelico-scolastice conform căreia ceea ce se afirmă despre predicat se afirmă în mod necesar şi despre subiectul său, atunci cînd acesta din urmă are o extensiune mai restrînsă decît predicatul (adică îi este, în sens etimologic, *subiectum:* subordonat, inferior).

DIÁNOIA (gr.). V. **NÓESIS.**

DICTUM DE OMNI ET NULLO (lat.). *Afirmaţie despre tot şi despre nimic,* adică, ceea ce se afirmă sau se neagă despre un întreg se afirmă sau se neagă despre fiecare parte a lui. Constituie la Aristotel temeiul silogismului. După el un concept se afirmă universal (despre tot) atunci cînd subiectul nu conţine nici un individual căruia să nu-i poată fi atribuit. Acelaşi lucru atunci cînd se neagă universal (cînd nu se afirmă despre nimic). Formula se opune, după Kant, lui **NOTA NOTAE EST NOTA REI IPSIUS** (v.) sau: ceea ce se afirmă sau se neagă despre o clasă în ansamblul ei se afirmă sau se neagă despre fiecare component al clasei.

Scanned with OKEN Scanner

DISTINGUO MAIOREM (lat.). *Disting premisa majoră.* În disputele medievale indică atitudinea oponentului faţă de caracterul discutabil al unei premise majore.

DOCTA IGNORANTIA (lat.). *Ignoranţa în cunoştinţă de cauză.* Conştiinţa limitelor propriei cunoaşteri ca temei al cunoaşterii pozitive. Formula apare la Augustin şi Bonaventura dar capătă răspîndire prin opera cu acelaşi titlu a lui Nicolaus Cusanus, care o raportează la cunoaşterea lui Dumnezeu, infinit şi ca atare incomensurabil cu finitul, putînd fi cunoscut numai prin negarea sau împingerea la limită a caracterelor cunoscute ale omului.

DÓXA (gr.). *Opinie, presupunere.* Cunoaştere incertă, neverificată, întemeiată pe cunoaşterea sensibilă sau pe premise contingente şi opusă cunoaşterii certe, **EPISTĒMĒ** (v.).

DURANTE CAUSA, DURAT EFFECTUS (lat.). *Cît timp dăinuie cauza, dăinuie şi efectul.*

DÝNAMIS (gr.). **1.** *Putere, forţă, capacitate,* în sens activ sau pasiv. **2.** (În filozofia lui Aristotel): *a)* Sursă a schimbării sau puterea de a produce schimbarea. *b)* Capacitatea specifică a unui lucru de a trece dintr-o anumită stare într-o stare diferită: potenţialitate. V. **ENÉRGEIA** şi **ENTELÉCHEIA.**

EADEM UNI TERTIO SUNT EADEM INTER SE (lat.). *Cele identice cu un singur al treilea termen sînt identice între ele.* Formulare scolastică a principiului identităţii. V. **TERTIUM COMPARATIONIS.**

EFFECTUS PROPORTIONATUR SUAE CAUSAE EFFICIENTI (lat.). *Efectul este proporţional cu cauza sa eficientă,* adică este de acelaşi ordin cu el (Thomas, Stuart Mill).

EI INCUMBIT PROBATIO QUI DICIT NON QUI NEGAT (lat.). *Obligaţia de a dovedi îi revine celui care afirmă un lucru nu celui care îl neagă sau contestă.*

ENDECHÓMENON (gr.). *Contingent.* Termen aristotelic care desemnează ceea ce nu este nici imposibil nici necesar să existe, ca tot ce se întemeiază pe **TÝCHE** (v.) sau **AUTÓMATON** (v.) sau reprezintă o proprietate accidentală. V. **SYMBEBĒKOS.**

ENÉRGEIA (gr.). *Funcţionare, activitate, act, actualizare.* Aristotel numeşte astfel funcţionarea unei capacităţi, actualizarea ei. V. **DÝNAMIS; ENTELÉCHEIA.**

ENS A SE şi **AB ALIO** (lat.). În terminologia scolastică, ceea ce există *prin (de la) sine* şi ceea ce există *prin altceva.* Entitatea care nu are nevoie de nici o cauză pentru a exista (v. **ASEITAS**) şi entitatea care are nevoie de o astfel de cauză.

ENS ENTIUM (lat.). *Entitatea entităţilor.* Unul din termenii scolastici pentru divinitate.

ENS RATIONIS (lat.). *Entitate a raţiunii.* Ceea ce există doar în şi pentru gîndire: la limită, neantul, nonexistenţa, ca obiect al gîndirii. Se opune lui **ENS REALE** sau **ENS NATURAE** (v.).

ENS REALE sau **NATURAE** (lat.). *Entitate reală* sau *a naturii.* Ceea ce, spre deosebire de **ENS RATIONIS** (v.), există, în potenţă sau în act, în afara gîndirii.

Scanned with OKEN Scanner

ENS REALISSIMUM (lat.). *Entitatea cea mai reală.* Unul dintre numele divinităţii în teologia scolastică, care uza de astfel de termeni superlativi absoluţi pentru a indica perfecţiunea lui Dumnezeu.

ENTELÉCHEIA (gr.). *Stare de împlinire sau perfecţiune, actualitate.* Pentru Aristotel, **ENÉRGEIA** (v.) considerată nu ca activitate sau funcţionare a unei **DYNAMIS** (v.), ci ca starea de perfectă actualitate către care tinde. Adesea însă cei doi termeni sînt sinonimi.

ENTIA PRAETER NECESSITATEM NON MULTIPLICANDA (lat.). *Numărul entităţilor nu trebuie sporit fără necesitate* (atribuit lui Occam). Formula exprimă celebrul principiu al *simplicităţii.* V. **PRINCIPIA PRAETER NECESSITATEM NON MULTIPLICANDA.**

ENTIUM VARIETATES NON TEMERE ESSE MINUENDAS (lat.). *Nu trebuie să micşorăm fără rost varietăţile entităţilor* (precept logic folosit de Kant în legătură cu legea transcendentală a specificării). V. şi **ENTIA PRAETER NECESSITATEM NON MULTIPLICANDA.**

EPAGŌGÉ (gr.). *Inducţie.* Desemnează, în logica aristotelică, procesul obţinerii unei propoziţii universale prin inducţie, adică prin intuirea universalului în particularul sensibil şi nu (aşa cum apare la Bacon şi în gîndirea modernă) prin trecerea de la fapte particulare la lege.

EPISTĒMĒ (gr.). *Ştiinţă, cunoaştere.* **1.** Cunoaştere certă, verificată, orientată către lumea inteligibilă a ideilor sau întemeiată pe premise necesare şi opusă cunoaşterii incerte, **DÓXA** (v.). **2.** Cunoaştere teoretică, opusă celei practice. V. **NÓESIS.**

EPOCHĒ (gr.). *Suspendare a judecăţii;* nerecunoaştere a unei propoziţii nici ca adevărată, nici ca falsă; concept specific scepticismului grec şi, mai tîrziu, fenomenologiei lui Husserl, unde are sensul de *reducţie fenomenologică.* V. **AKATALEPSÍA.**

ESSE EST PERCIPI (lat.). *„A fi" înseamnă „a fi perceput"* (Berkeley). Propoziţie idealist-subiectivă prin care diferitele aspecte ale aparenţei sînt identificate cu percepţiile subiectului.

EUKATALEPSÍA (gr.). Îndoiala metodică care trebuie să stimuleze cercetarea filozofică, opusă de Bacon **AKATALEPSIEI** (v.) sceptice.

EXCLUSI TERTII PRINCIPIUM (lat.). *Principiul terţiului exclus.* Deşi formulat limpede de Aristotel, pînă la Wolff şi la Baumgarten (care i-a dat numele) n-a fost net distins de principiul noncontradicţiei (v.), al cărui corolar nemijlocit şi explicitare este. Conform acestui principiu, nu există un al treilea statut ontologic intermediar între existenţă şi nonexistenţă (v. **INTER ENS ET NON-ENS NON DATUR MEDIUM).** În plan logic principiul enunţă că dintre două propoziţii contradictorii una este adevărată şi alta falsă, cu excluderea absolută a unei a treia ipoteze (că amîndouă ar fi adevărate sau amîndouă false).

EX CONCESSIS (ARGUMENTUM) (lat.). Metodă indirectă de argumentare prin acceptarea provizorie a tezei adversarului pentru a-l pune în contradicţie cu sine însuşi sau a-l deter-

Scanned with OKEN Scanner

mina să accepte ceea ce doreşte să respingă.

EX CONTINGENTE NECESSARIUM (lat.). *Din contingent, necesar.* Eroare constînd în trecerea abuzivă de la contingent la necesar, în considerarea drept necesară a unei entităţi contingente.

EX DATA CAUSA DETERMINATA NECESSARIO SEQUITUR EFFECTUS (lat.). *Dintr-o cauză determinată dată rezultă în mod necesar un* [*anumit*] *efect* (Spinoza).

EX FALSO QUODLIBET (lat.). *Din ceva fals* [*rezultă*] *orice.*

EX MERE NEGATIVIS NIHIL SEQUITUR (lat.). *Silogismele cu două premise negative nu produc nici o concluzie.*

EX MERE PARTICULARIBUS NIHIL SEQUITUR (lat.). *Din două premise particulare nu rezultă nici o concluzie.*

EX NIHILO NIHIL (FIT) (lat.). *Din nimic [nu se naşte] nimic.* Formulă care rezumă învăţătura lui Epicur asupra caracterului increat al universului. La Lucreţiu apare sub forma **NIL POSSE CREARI DE NILO.** Nimic nu poate fi creat din nimic. În alte variante a fost reluată şi de Melissos şi Boethius.

EXPERIENTIA EST OPTIMA RERUM MAGISTRA (lat.). *Experienţa este cel mai bun dascăl.*

EXPERIMENTUM CRUCIS (lat.). *Experiment crucial.* Reţinerea, drept validă în virtutea unui fapt privilegiat, a unei singure ipoteze din două propuse (Bacon).

EX PRAECOGNITIS ET PRAECONCESSIS (lat.). *Din lucruri dinainte ştiute şi admise.* Formulă scolastică de origine aristotelică, combătută mai tîrziu de Locke şi susţinută de Leibniz, conform căreia orice doctrină sau disciplină discursivă provine dintr-o cunoaştere preexistentă.

EX SILENTIO (ARGUMENTUM) (lat.). *Prin tăcere.* Mod de argumentare întemeiat pe tăcerea adversarului, care nu neagă afirmaţia enunţată.

EX VERO NUMQUAM SEQUITUR FALSUM (lat.). *Din premise adevărate nu se poate deduce niciodată o concluzie falsă.*

FACTUM INFECTUM FIERI NEQUIT (lat.). *Ceea ce a fost făcut nu mai poate fi desfăcut.* În sens filozofic, se afirmă astfel că existentul ca existent nu mai poate fi în nici un fel revocat, chiar dacă, prin regresiune ipotetică, existenţa lui nu poate fi neapărat afirmată ca necesară.

FALLACIA (lat.). *Sofism;* tip de raţionament eronat care are (voit sau nu) aparenţa corectitudinii şi a adevărului. În logica aristotelico-scolastică sînt distinse două tipuri fundamentale de *fallaciae:* **FALLACIA DICTIONIS** (v.) „sofisme lingvistice" şi **FALLACIA EXTRA DICTIONEM** (v.) „sofisme extralingvistice".

FALLACIA ACCENTUS (lat.). *Sofismul accentului,* rezultat din împătrirea termenilor unui silogism prin accentuarea semantică diferită a unuia dintre termeni. V. **FALLACIA DICTIONIS.**

FALLACIA ACCIDENTIS (lat.). *Sofismul accidentului.* Sofism constînd din a deduce universalul din particular, din a trata un caracter accidental drept unul esenţial. V. **FALLACIA EXTRA DICTIONEM.**

Scanned with OKEN Scanner

FALLACIA COMPOSITIONIS ET FALLACIA DIVISIONIS (lat.). *Sofismul compunerii* şi *sofismul diviziunii*, constînd în confundarea afirmaţiei care vizează un termen compus, luat în sens colectiv, cu aceea care vizează elementele acelui termen luate separat şi invers. V. **FALLACIA DICTIONIS.**

FALLACIA CONSEQUENTIS (lat.). *Sofismul consecventului* constă în a presupune fără temei că un raport antecedent-consecvent, adică o implicaţie, este reciproc valabilă sau convertibilă, ceea ce nu are loc în mod normal (adică din A urmează B, atunci din B urmează A). V. **FALLACIA EXTRA DICTIONEM.**

FALLACIA DICTIONIS (sau **IN DICTIONE**) (lat.). *Sofism lingvistic* (textual: sofism „ale spunerii" sau „în spunere"); unul dintre cele două mari tipuri de **FALLACIA** (v.) distinse de logica aristotelico-scolastică, şi anume cel unde eroarea se întemeiază pe polisemia unui cuvînt sau pe omonimie şi, în general, din ambiguitate; v., ca exemplu, **FALLACIA ACCENTUS; FALLACIA COMPOSITIONIS ET FALLACIA DIVISIONIS; QUATERNIO TERMINORUM.**

FALLACIA EXTRA DICTIONEM (sau **IN DICTIONE**) (lat.). Sofism extralingvistic (textual: sofism „în afara spunerii" sau „în spunere"); unul dintre cele două mari tipuri de **FALLACIA** (v.) distinse de logica aristotelico-scolastică, şi anume cel unde eroarea se întemeiază pe faptul că realităţile pe care le exprimă cuvintele sînt altceva decît par în virtutea unei similitudini. Se pot enumera: **FALLACIA ACCIDENTIS** (v.), **FALLACIA CONSEQUENTIS** (v.), **IGNORATIO ELENCHI** (v.), **PETITIO PRINCIPII** (v.), **FALLACIA FALSAE CAUSAE** (v.), **FALLACIA PLURIUM INTERROGATIONUM UT UNIUS** (v.).

FALLACIA FALSAE CAUSAE (lat.). *Sofismul cauzei false.* V. **NON CAUSA PRO CAUSA.**

FALLACIA PLURIUM INTERROGATIONUM UT UNIUS (lat.). *Sofismul mai multor întrebări ca o singură întrebare.* Sofism de tipul **FALLACIA EXTRA DICTIONEM** (v.) care constă în a pune o întrebare complexă, susceptibilă de mai multe răspunsuri, astfel ca orice răspuns să poată fi dovedit eronat.

FECUNDUS EST ERROR (lat.). *Eroarea e fecundă* (Erasmus). Eroarea poate fi fecundă. **1.** Prin deschiderea aleatorie a unei noi direcţii de cercetare. **2.** Prin catarsa şi plusul de rigoare metodologică la care duce, în anumite cazuri, cenzurarea sau amendarea ei. **3.** Prin funcţionarea ei ca ipoteză neverificată şi astfel restrîngerea economică a ariei de investigare prin ipoteză.

FINIS NIHIL ALIUD EST QUAM ILLUD CUIUS GRATIA ALIA FIUNT (lat.). *Scopul nu este altceva decît acel lucru în vederea căruia alte lucruri sînt făcute* (Thomas).

FORMA DAT ESSE REI (lat.). *Forma dă lucrului fiinţă* (principiu scolastic). **FORMALITAS** (lat.). *Formalitate.* Termen scolastic care desemnează una dintre perspectivele multiple din care poate fi considerată una şi aceeaşi realitate.

FORMALITER (lat.). *Formalmente.* Independent de natura empirică a diferitelor conţinuturi şi în funcţie de o

Scanned with OKEN Scanner

FORMALITAS (v.) din unghiul căreia este luat în considerare. Se opune lui **MATERIALITER** (v.).

GENERATIO ET CORRUPTIO NON AFFICIUNT DIRECTE MATERIAM NEC FORMAM SED COMPOSITUM (lat.). *Naşterea şi pieirea nu afectează propriu-zis nici materia, nici forma, ci doar compusul;* principiu scolastic hileomorfist conform căruia toate entităţile supuse devenirii sînt în mod necesar compuse din două principii, forma substanţială şi materia primă, ele însele (altfel s-ar ajunge la o regresie infinită) incoruptibile.

GENERATIO FIT IN INSTANTI (lat.). *Naşterea se produce într-o clipă.* Spre deosebire de tranziţiile continue şi succesive proprii schimbărilor de calitate, cantitate şi poziţie, generarea substanţelor este instantanee, deoarece **INTER ENS ET NON-ENS NON DATUR MEDIUM** (v.).

GENERATIO UNIUS EST CORRUPTIO ALTERIUS ET CORRUPTIO UNIUS EST GENERATIO ALTERIUS (lat.). *Naşterea unui lucru e simultană cu pieirea altuia şi pieirea unui lucru e simultană cu naşterea altuia;* principiu scolastic întemeiat pe necesitatea ca materia primă să nu existe nici o clipă fără formă.

GNÓTHI SEAUTÓN (gr.). *Cunoaşte-te pe tine însuţi.* Cuvinte înscrise pe frontonul templului lui Apollon de la Delfi şi devenite una dintre propoziţiile fundamentale ale socratismului. V. **NOSCE TE IPSUM.**

HABITUS (lat.). *Dispoziţie constantă,* mod caracteristic de a fi sau de a te comporta într-un anumit fel. Este o dispoziţie dobîndită cu efort şi în mod deliberat şi nu trebuie confundată cu habitudinea. V. **HEXIS.**

HAECCEITAS (lat.). *Individualitate.* Esenţa proprie individualului, ceea ce face ca un individual să fie el însuşi şi să se distingă de oricare altul (Duns Scotus).

HĒGEMONIKÓN (gr.). *Facultatea raţională, directivă a sufletului,* în stoicism; guvernează toate celelalte stări psihice, inclusiv virtuţile şi viciile, în calitate de principiu intern şi independent, cu sediul în inimă.

HEIMARMÉNĒ (gr.). *Destin, necesitate.* Termen folosit în special de stoici pentru a desemna conexiunea universală necesară şi cîrmuitoare a entităţilor din univers.

HEXIS (gr.). V. **HABITUS.**

HIC ET NUNC (lat.). *Aici şi acum.* Expresie scolastică prin care se indică obiectul cunoaşterii perceput nu în esenţialitatea sa (absolută), ci în determinările sale concrete spaţio-temporale şi circumstanţiale.

HOC DICIMUS ESSE FINEM IN QUOD TENDIT IMPETUS AGENTIS (lat.). *Numim scop lucrul către care tinde acţiunea unui agent* (Thomas).

HOMO HOMINI DEUS (lat.). *Omul este Dumnezeu pentru om* (Spinoza); se referă la raporturile de folos reciproc, de „convenienţă" dintre oamenii călăuziţi de raţiune şi orientaţi către dobîndirea binelui suprem şi a beatitudinii. La Feuerbach în sensul că „fiinţa absolută, Dumnezeul omului, este însăşi fiinţa omului" şi că limitele prescrise umanului sînt iluzorii.

Scanned with OKEN Scanner

HOMO HOMINI LUPUS (lat.). *Omul este lup pentru om* (Hobbes după Plaut); se referă la raporturile de adversitate dintre oameni în condiţia lor socială originară, în „starea de natură", cînd domneşte **BELLUM OMNIUM CONTRA OMNES** (v.).

HOMO MENSURA OMNIUM (lat.). V. **PÁNTŌN CHRĒMÁTŌN ÁNTHRŌPOS MÉTRON.**

HOMO RES SACRA HOMINI (lat.). *Omul este un lucru sfînt pentru om;* v. **HOMO HOMINI DEUS.**

HOMO SUM ET HUMANI NIHIL A ME ALIENUM PUTO (lat.). *Sînt om şi socotesc că nimic omenesc nu-mi este străin.* Vers din *Heautontimorumenos* al lui Terentius preluat de stoicismul roman pentru a exprima sintetic doctrina fraternităţii universale.

HÝLE (gr.). *Materie.* Concept aristotelic născut din analiza schimbării; desemnează substratul schimbării (cf. **HYPOKÉIMENON**) şi reprezintă potenţa faţă de care forma funcţionează ca act. Conceptul apare, preluat critic, în stoicism şi plotinism. V. **METABOLÉ.**

HYPEROUSÍA (gr.). *Transcendenţă;* se poate enunţa, cu rezerve, despre Ideile platoniciene sau despre principiul suprem (divinitatea).

HYPOKÉIMENON (gr.). *Substrat, substanţă, subiect.* Ceea ce, în concepţia aristotelică, persistă de-a lungul schimbărilor unei realităţi (v. **HÝLE**). În sens logic, ceea ce suportă să i se atribuie predicate dar nu poate fi predicat despre nimic.

HYPOTHESES NON FINGO (lat.). *Nu plăsmuiesc ipoteze.* Enunţ polemic al lui Newton îndreptat împotriva ipotezei, în sens medieval degradat, ca proiect explicativ lipsit de valoare ştiinţifică al fenomenelor fizice pe temeiul unor calităţi fictive şi oculte. Newton nu consideră acceptabilă admiterea altor cauze naturale decît cele necesare şi suficiente pentru a explica fenomenele. Newton s-a folosit totuşi de ipoteza ştiinţifică, întemeiată pe fenomene şi verificabilă experimental.

HÝSTERON PRŌTERON (gr.). *Posterior anterior.* Exprimă postpunerea unui termen faţă de termenul pe care ar trebui să-l preceadă. În logică este echivalent cu **PETITIO PRINCIPII** (v.).

IDOLA (lat.). *Idoli.* În sens filozofic **1.** *Imagini* (*éidola*) care se interpun între subiectul cunoscător şi realitate (în teoria percepţiei la atomiştii antici şi epicurieni). **2.** La F. Bacon, *prejudecăţi,* obstacole care se interpun între subiectul cunoscător şi realitate: *idola tribus* „idolii tribului" (prejudecăţi inerente naturii umane în general), *idola specus* „idolii peşterii" (prejudecăţi inerente individualităţii fiecărui subiect), *idola fori* „idolii pieţei" (prejudecăţi inerente limbajului) şi *idola theatri* (prejudecăţi derivînd din anumite sisteme filozofice care sînt nişte lumi fictive asemenea celor de pe scena unui teatru.

IGNORAMUS ET IGNORAMIBUS (lat.). *Nu ştim şi nu vom şti* [*niciodată*] (Émile Du Bois-Reymond); formulează agnosticismul viguros al pozitivismului în raport cu problema originii şi structurii realităţii.

IGNORATIO ELENCHI (lat. din gr.). *Ignorarea subiectului.* Sofism constînd

Scanned with OKEN Scanner

din ignorarea sau neluarea în consideraţie tocmai a lucrului care trebuie dovedit împotriva unui adversar, de unde demonstrarea sau respingerea altui lucru decît cel în discuţie. V. **FALLACIA EXTRA DICTIONEM.**

IGNOTUM PER IGNOTUS (lat.). *Necunoscut prin necunoscut.* Sofism constînd în dovedirea unui lucru necunoscut prin altul, tot necunoscut.

INDIVIDUALIA (lat.). *Individualele,* ca obiecte ale sensibilităţii sau semnificate abstracte, opuse obiectelor *generalia,* care reprezintă semnificatele universale şi concrete (Husserl).

INDIVIDUUM EST INCOMMUNICABILE (lat.). *Individualul este incomunicabil,* fel scolastic de a afirma că substanţa individuală se distinge de calificările ei (care sînt, măcar potenţial, comune mai multor entităţi) precum şi de accidentele ei, şi, ca atare, este inefabilă. V. **OMNE INDIVIDUUM INEFFABILE.**

INESSE (lat.). *A fi în:* exprimă în filozofia scolastică prezenţa sau inerenţa unei realităţi în alta, fie că e vorba de un principiu constitutiv, fie de un accident.

IN FIERI (ESSE) (lat.). *A trece (din potenţialitate în act),* pentru a deveni un *factum,* o existenţă actuală (termen scolastic).

INSOLUBILIA (lat.). *Nerezolvabile.* Termen scolastic care denumeşte ansamblul paradoxelor logice şi al antinomiilor.

INTELLECTUS IN ACTU EST INTELLECTUM IN ACTU (lat.). *Intelectul în act este identic cu ceea ce este înţeles în act:* enunţ aristotelico-scolastic care exprimă identitatea formală dintre intelectul în act şi inteligibilul în act.

INTELLECTUS PASSIVUS (lat.). *Intelectul pasiv.* V. **VIS COGITATIVA.**

INTENTIO NATURAE EST AD SPECIEM (lat.). *Natura tinde să genereze specii* (neoprindu-se la gen şi tinzînd să conserve specia, ai cărei reprezentanţi individuali sînt pieritori; principiu aristotelico-scolastic).

INTER ENS ET NON-ENS NON DATUR MEDIUM (lat.). *Între existenţă şi nonexistenţă nu există nimic intermediar.* Aspectul ontologic al principiului terţului exclus. V. **EXCLUSI TERTII PRINCIPIUM; TERTIUM NON DATUR; GENERATIO FIT IN INSTANTI.**

IPSE DIXIT (lat.). *Aşa a spus el.* Exprimă recurgerea la autoritatea unui maestru considerat infailibil. În forma greacă, **AUTÓS ÉPHA** apare la pitagoreici.

KATÁLEPSIS (gr.). *Aprehensiune* în gnoseologia stoică, actul cognitiv elementar de a „prinde" o impresie *(phantasia).* V. **PHANTASÍA KATALEPTIKÉ.**

KÓSMOS AISTHETÓS (gr.). V. **MUNDUS SENSIBILIS.**

KOSMOS NOETÓS (gr.). V. **MUNDUS INTELLIGIBILIS.**

LATIOR SUO DIVISO (lat.). [Cu o comprehensiune] *mai largă decît propria sa parte.*

LATIUS HUNC TERMINUM QUAM PRAEMISSAE CONCLUSIO NON

Scanned with OKEN Scanner

VULT (lat.). *Concluzia nu admite un termen cu extensiune mai mare decît are el în premise*, regulă scolastică a silogismului.

LATO SENSU (lat.). *(Termen luat) în accepţiune largă*, V. **STRICTO SENSU.**

LEX EXCLUSI TERTII (lat.). *Principiul terţiului exclus*, numit aşa pentru întîia oară de Baumgarten, pentru a-l distinge de principiul contradicţiei.

LÓGOI SPERMATIKÓI (gr.). V. **RATIONES SEMINALES.**

LUMEN NATURALE (lat.). *Lumina naturală*. Începînd cu Descartes pierde orice sens teologic şi ajunge să însemne bun simţ, raţiune sănătoasă, facultatea naturală de a cunoaşte clar şi distinct.

MANGA ISTA SCIENTIARUM MATER (lat.). *Această mare maică a ştiinţelor*, adică, în concepţia lui Fr. Bacon, filozofia naturală.

MATERIALITER (lat.). *Materialmente*. Desemnează luarea în considerare a unei realităţi în totalitatea ei concretă nesupusă unei judecăţi enunţate **FORMALITER** (v.).

MATHESIS UNIVERSALIS (lat.). *Ştiinţa universală*. **1.** La Descartes, ştiinţa generală care explică totul prin număr şi măsură; **2.** La Leibniz, numele programului de construire a unei matematici sau a unui calcul, **ARS COMBINATORIA** (v). Conform căruia să se realizeze deducţiile într-un limbaj universal, **CHARACTERISTICA UNIVERSALIS** (v.); **3.** În fenomenologia contemporană, logica formală într-o accepţie specială, vizînd conţinuturile esenţialmente intuitive ale imanenţei pure a conştiinţei.

MÉDÉN ÁGAN (gr.). *Nimic prea mult*. Precept înscris pe templul de la Delfi. V. **NE QUID NIMIS.**

MESÓTĒS (gr.). *Calitatea de a fi la mijloc* (între două extreme sau excese). V. **VIRTUS CONSISTIT IN MEDIO.**

METABOLÉ (gr.). *Schimbare, transformare*. La Aristotel este termenul cel mai general pentru trecerea de la o stare la alta, cazurile particulare fiind *génesis*, cînd este vorba de substanţe, sau *kinesis*, cînd este vorba de transformările calitative, cantitative sau de poziţie; ceea ce rămîne constant în orice schimbare se numeşte **HÝLE** (v.).

METATHESIS PRAEMISSARUM (lat.). *Intervertirea premiselor* unui silogism.

MÉTHEN MÁTEN POIÉI HE PHYISS (gr.). *Natura nu face nimic fără rost* (Aristotel).

MÉTHEXIS (gr.). *Participare*. Termen folosit de Platon pentru a denumi relaţia dintre particularele sensibile (contingente şi multiple) şi lumea inteligibilă a Ideilor.

MÉTRON ÁRISTON (gr.). *Nimic mai bun decît măsura* (Cleobulos): dreaptă măsură, lipsa de exces, considerată criteriu sau canon al adevărului, al binelui şi al frumosului, temei al ordinii şi al armoniei; concept fundamental al culturii greceşti clasice.

Scanned with OKEN Scanner

MÍMESIS (gr.). *Imitare, copiere.* **1.** În sens ontologic, la Platon, desemnează statutul lumii particularelor sensibile în raport cu modelele lor *(paradeigma);* **2.** În sens estetic, activitate de reproducere a unui model.

MODUS ESSENDI (lat.). *Mod de a fi,* determinare categorială a existentului. V. **MODUS PRAEDICANDI.**

MODUS OPERANDI SEQUITUR MODUS ESSENDI (lat.). *Modalitatea de existenţă este primordială faţă de modalitatea de acţiune.* Există adecvare între tipul de acţiune şi tipul de existenţă respectiv. V. **OPERARI SEQUITUR ESSE** şi **QUALIS MODUS ESSENDI TALIS MODUS OPERANDI.**

MODUS PONENS, MODUS TOLLENS (lat.). În logica secolului al XVII-lea numele celor două moduri ale silogismului ipotetic. *Modus ponens,* afirmînd realitatea antecedentului, afirmă şi realitatea consecinţei lui (adică o *pune); modus tollens,* negînd realitatea consecinţei, neagă şi realitatea antecedentului ei (adică o *ia* „tollit").

MODUS PRAEDICANDI (lat.). *Mod de a predica,* tip de predicaţie categorială (V. **PRAEDICAMENTUM**) corespunzător unui anumit **MODUS ESSENDI** (v.): *Modi... essendi proportionales sunt modis praedicandi.* „Modurile de a fi sînt proporţionale (=corespund) modurilor de a predica" (Thomas).

MODUS PROBANDI (lat.). *Mod de demonstraţie,* în terminologia scolastică.

MUNDUS INTELLIGIBILIS (lat.). *Lumea realităţilor inteligibile,* ca opusă lumii sensibile (v. **MUNDUS SENSIBILIS**). Poate fi folosit pentru a desemna lumea ideilor la Platon (symplokē tōn eidōn) şi, cu unele diferenţe, la Philon şi Plotin sau, în gîndirea lui Augustin, lumea „raţiunilor eterne" din spiritul divin. Asemenea universuri teoretice ar fi constituite din entităţi exemplare, perfecte, arhetipale şi, cel puţin la Platon, veşnice.

MUNDUS SENSIBILIS (lat.). *Lumea lucrurilor perceptibile de către simţurile omului,* considerată, în filozofia lui Platon şi a celor care se revendică de la el, ca o imitare, o copie sau o imagine imperfectă şi coruptibilă a arhetipurilor existente în **MUNDUS INTELLIGIBILIS** (v.) care funcţionează ca model imuabil şi etern.

MUTATIO ELENCHI (lat.). *Schimbarea subiectului,* trecerea ilegitimă de la un subiect la altul în cursul disputei.

NAM ET IPSA SCIENTIA POTESTAS EST (lat.). *Căci ştiinţa însăşi înseamnă putere* (Fr. Bacon); v. **SCIENTIA ET POTENTIA IN IDEM COINCIDUNT.**

NATURAE NON IMPERATUR NISI PARENDO (lat.). *Nu i se porunceşte naturii decît supunîndu-i-te* (Bacon).

NATURALIA NON SUNT TURPIA (lat.). *Actele naturale nu sînt ruşinoase,* propoziţie cinică folosită în sensul că actele umane dictate de nevoi fireşti nu pot fi cenzurate ca abateri morale.

NATURA NATURANS şi **NATURA NATURATA** (lat.). *Natura naturantă* şi *Natura naturată.* Distincţie care apare încă în aristotelismul islamic, e generală în scolastică şi este folosită mai tîrziu de Bruno şi de Spinoza. Prima expresie desemnează forţa originară şi cauza creatoare, liberă şi universală, a doua, ansamblul

Scanned with OKEN Scanner

tuturor lucrurilor create; la Spinoza, prima este substanţa considerată sub specia unităţii şi a totalităţii, cea de a doua, substanţa considerată sub specia multiplicităţii şi diversităţii. V. **DEUS SIVE NATURA.**

NATURA NON FACIT SALTUS (lat.). *Natura nu face salturi*, adică nu admite discontinuităţi de structură şi evoluţie (Eckhart, Leibniz, Linné).

NATURA SEMPER EADEM (lat.). *Natura este mereu aceeaşi* (Spinoza).

NATURA SEMPER EODEM MODO OPERATUR (lat.). *Natura operează întotdeauna în acelaşi fel* (principiu scolastic afirmînd constanţa legilor naturii).

NATURA SEMPER SIBI CONSONA (lat.). *Natura este întotdeauna conformă cu ea însăşi* (Newton).

NEC OPORTET OMNEM CAUSAM EFFECTUM DURATIONE PRAECEDERE, SED NATURA TANTUM (lat.). *Nu este necesar ca orice cauză să-şi preceadă efectul în timp, ci doar [să-i fie prioritar] prin natură.* V. **CAUSA EST PRIOR SUO EFFECTU.**

NECESSITATI SAPIENS NIHIL UMQAM NEGAT (lat.). *Înţeleptul nu-i refuză niciodată nimic necesităţii* (Publilius Syrus).

NEGO CONSEQUENTIAM (lat.). *Neg* (sau *resping*) *consecinţa.* În disputele medievale nerecunoaşterea adevărului unei concluzii dedusă de adversar din premise asupra cărora s-a căzut de acord.

NEGO MAIOREM (lat.). *Neg* (sau *resping*) *premisa majoră.* În disputele silogistice ale scolasticii, negarea premisei majore.

NEMO DAT QUOD NON HABET (lat.). *Nimeni nu dă ceea ce nu are.* Formulă scolastică exprimînd natura proprie a cauzaţiei, care nu poate implica mai mult în efect decît există în cauză.

NEQUAQUAM MEDIUM CAPIAT CONCLUSIO FAS EST (lat.). *Este cu totul neîngăduit ca concluzia să conţină termenul mijlociu;* regulă scolastică a silogismului.

NE QUID NIMIS (lat.). *Nimic prea mult.* V. **MĒDÉN ÁGAN.**

NIHIL COGNOSCITUR NISI SECUNDUM QUOD EST IN ACTU (lat.). *Nimic nu poate fi cunoscut decît în măsura în care se află în act.* Pentru filozofia aristotelico-tomistică cognoscibilitatea presupune actualitatea, obiectul rămînînd altfel în zona inaccesibilă a informului sau a potenţialului.

NIHIL EST CAUSA SUI IPSIUS (lat.). *Nimic nu poate fi propria sa cauză* (principiu scolastic). V. şi **CAUSA SUI.**

NIHIL EST IN INTELLECTU QUOD NON PRIUS (ANTEA) FUERIT IN SENSU (lat.). *Nimic nu există în intelect care să nu fi existat întîi în simţuri.* Principiu senzualist (în diferitele ipostaze istorice ale senzualismului) invocat, printre altele, împotriva doctrinei ideilor înnăscute (inneismului) a lui Descartes. La Leibniz apare precizarea **NISI IPSE INTELLECTUS,** *decît însuşi intelectul* cu scopul de a acorda intelectului un statut ireductibil la simţuri şi de a evita conceptul antiinneist de **TABULA RASA** (v.).

Scanned with OKEN Scanner

NIHIL POTEST ORDINARI IN FINEM ALIQUAM NISI PRAEEXISTAT IN IPSO QUAEDAM PROPORTIO AD FINEM (lat.). *Nimic nu poate fi orînduit către un scop decît dacă preexistă în el însuşi ceva proporţionat acelui scop* (Thomas).

NIHIL POTEST REDUCI DE POTENTIA IN ACTUM NISI PER ALIQUOD ENS ACTU (lat.). *Nimic nu poate fi redus din potenţă în act decît printr-o entitate actuală.* V. **OMNE QUOD MOVETUR AB ALIO MOVETUR.**

NIHIL PRAETER NATURAM PERPETUUM (lat.). *Nimic nu este veşnic în afară de natură.* V. **NIHIL VIOLENTUM DURABILE.**

NIHIL TAM ABSURDE DICI POTEST QUOD NON DICATUR AB ALIQUO PHILOSOPHORUM (lat.). *Nu există nimic atît de absurd încît să nu-l fi spus vreun filozof* (Cicero).

NIHIL VIOLENTUM DURABILE (lat.). *Nimic violent nu dăinuie.* Principiu aristotelico-scolastic conform căruia nimic din ceea ce violează în mod episodic cursul constant al naturii unui lucru (structura esenţială a unei entităţi) nu poate dobîndi durabilitate.

NIL SEQUITUR GEMINIS E PARTICULARIBUS UNQUAM (lat.). *Din două premise particulare nu urmează niciodată nimic;* regulă scolastică a silogismului.

NIMIUM PROBANS ARGUMENTUM (lat.). *Argumentare care dovedeşte prea mult.* V. **QUOD NIMIS PROBAT NIHIL PROBAT.**

NÓESIS (gr.). La Aristotel, *cunoaşterea teoretică*, opusă cunoaşterii sensibile **(AISTHĒSIS),** gîndirea opusă senzaţiei. Gîndirea intuitivă este numită **NOUS,** iar cea discursivă **DIÁNOIA,** aceasta din urmă avînd trei aspecte specializate: **EPISTÉMĒ** sau **THEÓRÍA,** cunoaşterea urmărită pentru ea însăşi, **TÉCHNE** (v.), cunoaşterea aplicată producerii de artefacte şi **PHRÓNESIS,** cunoaşterea aplicată conduitei, înţelepciunea practică.

NON CAUSA PRO CAUSA (lat.). *Non-cauza drept cauză.* Sofism constînd în a trata drept cauză a unui lucru ceea ce nu este cauza lui. Eroarea comportă varietăţi de substituire a cauzei reale cu o cauză falsă. V. **FALLACIA EXTRA DICTIONEM; CUM HOC ERGO PROPTER HOC, POST HOC ERGO PROPTER HOC; SINE HOC ERGO PROPTER HOC.**

NON SEQUITUR (lat.). Nu rezultă. **1.** Raţionament incorect în care concluzia nu rezultă din premise (V. **NEGO CONSEQUENTIAM**); **2.** Indicarea faptului că într-un raţionament premisele nu sînt suficiente pentru a obţine concluzia prin regulile de inferenţă date.

NOSCE TE IPSUM (lat.). V. **GNÓTHI SEAUTÓN.**

NOTA NOTAE EST NOTA REI IPSIUS (lat.). *Nota notei este nota lucrului însuşi,* adică predicatul predicatului este predicatul subiectului.

NOTITIA (lat.). În logica thomistă, aprehensiunea simplă; *notitia intuitiva* este aprehensiunea lucrului prezent, *notitia abstractiva* cea a lucrului absent.

NOTUM PER SE (lat.). *Cunoscut prin sine însuşi.* Terminologie scolastică referindu-se la propoziţiile al

Scanned with OKEN Scanner

căror predicat e inclus în subiect fie ca element esenţial fie ca derivînd în mod necesar din esenţa subiectului.

NULLIUS NULLA SUNT PRAEDICATA (lat.). *Despre nonexistent nu se poate predica nimic.*

NULLUM VERUM INFERET FALSUM (lat.). *Nimic fals nu se poate infera din ceva adevărat.* Abélard (1079—1142) considera această expresie drept unul dintre principiile generale ale argumentării corecte.

OMNE AGENS AGIT IN QUANTUM EST ACTU (lat.). *Orice agent acţionează în măsura în care este acţionat* (principiu aristotelico-scolastic).

NUNQUAM ALIUD NATURA, ALIUD SAPIENTIA DICIT (lat.). *Niciodată natura şi înţelepciunea nu cer lucruri diferite* (Iuvenal).

OMNE AGENS AGIT PROPTER FINEM (lat.). *Orice agent acţionează în vederea unui scop* (principiu aristotelico-scolastic).

OMNE INDIVIDUUM EST SPECIES INFIMA (lat.). *Orice individual este o specie ultimă* (Thomas).

OMNE INDIVIDUUM INEFFABILE (lat.). *Orice individual este inexprimabil.*

OMNE QUOD FIT HABET CAUSAM (lat.). *Tot ce se produce are o cauză* (una dintre formulările scolastice ale principiului cauzalităţii).

OMNE QUOD MOVETUR AB ALIO MOVETUR (lat.). *Tot ce se mişcă este mişcat de altceva* (versiunea scolastică a unui principiu aristotelic). V. **OMNE AGENS AGIT IN QUANTUM EST ACTUM.**

OMNE VERUM OMNI VERO CONSONAT (lat.). *Toate adevărurile concordă între ele* (în virtutea noncontradicţiei). V. şi **VERUM NON EST VERO CONTRARIUM.**

OMNIA MUTARI ET NIL INTERIRE AC SUMMAM MATERIAE PRORSUS EANDEM MANERE SATIS CONSTAT (lat.). *Este destul de sigur că totul se schimbă şi că nimic nu piere şi că suma materiei rămîne exact aceeaşi* (Bacon).

OMNIS DETERMINATIO EST NEGATIO (lat.). *Orice determinare* (sau *limitare*) *este o negare* (Spinoza şi, în sens dialectic, Hegel). Orice adăugare a unei noi determinări face ca respectivul concept să nu mai poată fi predicat despre obiectele despre care putea fi predicat înainte.

OMNIS DIVISIO DEBET ESSE PER OPPOSITA (lat.). *Orice împărţire trebuie să fie* (pentru a fi adevărată) *o împărţire în lucruri opuse* (Thomas).

OPERARI SEQUITUR ESSE (lat.). *Existenţa este primordială faţă de acţiune.* În scolastică, aforismul afirmă nu numai faptul că orice acţiune presupune o existenţă şi decurge din ea, ci şi, generic, că între cele două există o concordanţă tipologică. V. **QUALIS MODUS ESSENDI**

Scanned with OKEN Scanner

TALIS MODUS OPERANDI şi MODUS OPERANDI SEQUITUR MODUS ESSENDI.

ORDO ORDINANS (lat.). *Ordine ordonatoare.* La Fichte, divinitatea concepută ca principiu ordonator al realităţii, imanent ei şi, în fond, identic cu ea. Termenul are şi sens polemic împotriva ideilor substanţialiste despre divinitate.

ORTHÓS LÓGOS (gr.). V. **RECTA RATIO.**

OUSÍA (gr.). *Substanţă* sau *existenţă.* În această accepţie termenul apare la Aristotel, care distinge între *substanţa primă (individualele)* şi *substanţa secundă* (genurile, speciile şi diferenţele). V. **TÓDE TI; HYPOKÉIMENON, HÝLE.**

PAIDÉIA (gr.). *Educaţie,* apoi *cultură,* şi, în sfîrşit, *ideal* al *formaţiei umane,* valoare deplină a personalităţii (lat. *humanitas,* germ. *Bildung*).

PANTA RHÉI (gr.). *Toate curg* (Heraclit). Gîndul îi este atribuit lui Heraclit în două forme care nu sînt, nici una, strict identice cu cea de mai sus: *panta chorei* „toate se mişcă" (Platon) şi *rhein ta hola* „toate curg" (Diogene Laerţiu). La Aristotel citatul are forma: *panta rhei, ouden menei:* „Totul curge, nimic nu rămîne".

PÁNTŌN CHRĒMÁTŌN ÁNTHRŌPOS MÉTRON (gr.). V. *Omul este măsura tuturor lucrurilor* (Protagoras).

PAROUSÍA (gr.). *Prezenţă.* La Platon, desemnează prezenţa esenţei veşnice în lumea sensibilă, care doar participă la lumea inteligibilă. V. **MÉTHEXIS.**

PARVUS ERROR IN PRINCIPIO MAGNUS EST IN FINE (lat.). *O eroare la început mică devine mare la sfîrşit* (Thomas, traducînd un enunţ al lui Aristotel).

PASSIO (lat.). *Pasiune.* Acţiunea suferită de un agent devenit pacient; i se opune **ACTIO** (v.).

PEIOREM SEQUITUR SEMPER CONCLUSIO PARTEM (lat.). *Concluzia urmează întotdeauna partea cea mai slabă,* adică este negativă dacă una dintre premise este negativă şi nu poate fi generală cînd una dintre premise este particulară; regulă scolastică a silogismului.

PERSONA DICITUR ENS QUOD MEMORIAM SUI CONSERVAT (lat.). *Se numeşte persoană o entitate care îşi aminteşte mereu că este ea însăşi* (Wolff).

PETITIO PRINCIPII (lat.). *Întoarcerea la enunţul iniţial.* **1.** Eroare logică constînd în a folosi, în vederea demonstraţiei, un echivalent sau sinonim a ceea ce se urmăreşte să fie demonstrat. În alţi termeni, eroarea constă în a considera admisă, sub o formă uşor diferită, însăşi teza de demonstrat. Între **PETITIO PRINCIPII** şi **CIRCULUS VITIOSUS** (v.) trebuie menţinută distincţia: în al doilea caz e vorba de două propoziţii distincte care se deduc fiecare una din cealaltă, iar în cazul petiţiei de principiu, circularitatea se stabi-

Scanned with OKEN Scanner

leşte între variantele de expresie ale uneia şi aceleiaşi propoziţii. **2.** Eroare logică prin care cineva se sprijină pe o premisă majoră fără a fi demonstrat că relaţia pe care o enunţă este adevărată în toate cazurile. V. **FALLACIA EXTRA DICTIONEM.**

PHANTASÍA KATALEPTIKÉ (gr.). *Reprezentarea comprehensivă.* Actul intelectului de a cuprinde obiectul şi actul obiectului de a se imprima în intelect; conform epistemologiei stoice, criteriul adevărului.

PHILOSOPHIA PERENNIS (lat.). *Filosofia perenă.* Desemnează permanenţa în timp a filozoriei. **1.** În sensul restrîns de filozofie antică preluată de scolastică; **2.** în sensul mai larg de filozofie „clasică" post-scolastică (Cusanus, umaniştii, Descartes, Leibniz etc.) şi **3.** în sensul cel mai larg de constantă problematică şi tematică a tuturor filozofiilor.

PHRÓNESIS (gr.). V. **NÓESIS.**

PONS ASINORUM (lat.). *Puntea măgarilor* (Petrus Tartaretus, sfîrşitul sec. 15). Figură schematică şi mnemotehnică de logică servind la rezumarea formulelor destinate descoperirii termenului mediu al unui silogism. Inventată de Alexandru din Aphrodisia, a fost mult utilizată în evul mediu.

POSSEST (lat.). Termen format de Nicolaus Cusanus (din *posse* „a putea" şi *est* „este") pentru a desemna divinitatea ca realizare absolută *(est)* a tuturor posibilităţilor sale *(posse)*, spre deosebire de celelalte fiinţe pentru care „a putea fi" nu este identic cu „a putea fi în act" adică fiinţele, care nu ajung niciodată să fie tot ceea ce ar putea să fie.

PRAEDICAMENTUM (lat.). Echivalent scolastic al *categoriei* aristotelice. Thomas enumeră, după Aristotel, zece *praedicamenta.*

PRIMA LEX HISTORIAE, NE QUID FALSI DICAT (lat.) *Prima lege a istoriei este de a nu afirma nimic fals.*

PRIMUM AGENS. V. **PRIMUM MOVENS.**

PRIMUM MOVENS (lat.). În aristotelism şi scolastică, *primul motor*, principiul etern şi nemişcător al mişcării; dată fiind existenţa lucrurilor în mişcare sau schimbare şi a agenţilor care o determină trebuie să existe, pentru a evita o **REGRESSIO AD INFINITUM** (v.), un agent prim.

PRINCIPIA PRAETER NECESSITATEM NON MULTIPLICANDA (lat.). *Numărul principiilor nu trebuie sporit fără necesitate:* propoziţiile prime (axiome, postulate etc.) trebuie să fie cît mai puţine cu putinţă. V. **ENTIA PRAETER NECESSITATEM NON MULTIPLICANDA.**

PRINCIPIUM INDIVIDUATIONIS (lat.). *Principiul individualizării*, principiul intrinsec al individualului, ceea ce dă raţiunea individualităţii sale ireductibile; larg dezbătut din scolastică pînă la Locke şi mai tîrziu.

PROÁIRESIS (gr.). *Alegere deliberată.* În etica aristotelică şi stoică, opţiunea raţională orientată volitiv

Scanned with OKEN Scanner

către un scop care stă în puterea agentului; libertate etică (cu accent oscilînd, după gînditori, între voluntarism şi intelectualism).

PROGRESSUS (AD) IN INFINITUM (lat.). *Înaintare la infinit*, demers prin care, date fiind anumite condiţii, pentru orice n există un $n + 1$.

PROGRESSUS QUIDAM PERPETUUS TOTIUS UNIVERSI EST AGNOSCENDUS (lat.). *Este de constatat un anumit progres neîncetat al lumii întregi* (Leibniz).

PROS TI (gr.). Prin raport la ceva; exprimă, la Aristotel, categoria relaţiei. V. **AD ALIQUOID.**

PRŐTON KINOÚN (gr.). V. **PRIMUM MOVENS.**

PRŐTON PSÉUDOS (gr.). *Falsitate primă;* falsitatea premisei majore în măsura în care determină falsitatea întregului silogism (Aristotel).

PSYCHÉ TOU PANTÓS (gr.). *Sufletul universului*, conceput la Platon, ca o unitate organică vie *(Zŏon);* la Plotin, este una dintre ipostaze (alături de *Unul* şi de *Nous*) şi are o parte superioară *(phronesis)* angajată în contemplaţie *(theoria)* şi una inferioară *(physis)*, dedicată activităţii *(praxis)*.

QUALIS MODUS ESSENDI TALIS MODUS OPERANDI (lat.). *Modalitatea de acţiune concordă cu modalitatea de existenţă.* V. **OPERARI (AGĔRE) SEQUITUR ESSE** şi **MODUS OPERANDI SEQUITUR MODUS ESSENDI.**

QUANTUM NATURAE NEC MINUITUR NEC AUGETUR (lat.). *Cuantumul naturii nici nu scade, nici nu sporeşte* (Bacon).

QUATERNIO TERMINORUM (lat.). *Împătrirea termenilor*, sofism care contravine regulei fundamentale a silogismului, după care acesta nu poate avea decît trei termeni; eroarea se produce atunci cînd fie termenul major, fie cel mediu este luat în două accepţii diferite. V. **FALLACIA DICTIONIS.**

QUICQUAM DE NULLO VALET, NEC DE QUIBUSDAM NEC DE SINGULIS VALET (lat.). *Ceea ce este universal fals, este fals şi despre unele şi despre fiecare.*

QUICQUAM DE OMNI VALET, VALET ETIAM DE QUIBUSDAM ET SINGULIS (lat.). *Ceea ce este universal adevărat, este adevărat şi despre unele şi despre fiecare.*

QUIDDITAS (lat.). *Esenţă* sau *substanţă.* Termen introdus de traducerile latine din arabă ale operelor lui Aristotel (sec. 12).

QUIDQUID RECIPITUR AD MODUM RECIPIENTIS RECIPITUR (lat.). *Orice este primit este primit conform naturii celui care primeşte.* Enunţ scolastic privitor la relaţia dintre obiectul cunoscut şi subiectul cunoscător care cunoaşte în funcţie de capacităţile sale şi de modul său de existenţă; astfel intelectul integrează obiectul individual în sfera capacităţii sale specifice abstractiv-universalizante.

Scanned with OKEN Scanner

QUOD NIMIS PROBAT NIHIL PROBAT (lat.). *Ceea ce dovedește prea mult nu dovedește nimic.* Nu este vorba de demonstrația **A FORTIORI** (v.), ci de împingerea și forțarea unei demonstrații dincolo de limitele ei legitime, de obicei prin generalizări excesive care nu mai dovedesc nimic specific.

RATIO COGNOSCENDI (lat.). *Temei de cunoaștere.* V. **RATIO ESSENDI,** căruia i se opune în raportul de la ontologic la gnoseologic.

RATIO ESSENDI (lat.). *Temei de existență,* a realității în sens universal sau al unei entități determinate: ceea ce face ca lumea sau ceva să existe.

RATIO PARTICULARIS (lat.). *Facultatea rațională particulară.* V. **VIS COGITATIVA.**

RATIONES SEMINALES (lat.). *Principiile germinative.* Traducerea termenului grec **LÓGOI SPERMATIKÓI** (v.), de origine stoică, care desemnează germenii originari imanenți universului ca întreg organic, semințele prime și veșnice care asigură totodată unitatea și diversitatea coerentă a lumii spațio-temporale. Ei rezolvă problema pluralității într-un sistem monist.

RECTA RATIO (lat.). *Rațiunea dreaptă.* Termen de origine greacă (V. **ORTHÓS LÓGOS**), tradus în latină de Cicero, pentru care înseamnă legea etică interioară, a ajuns să fie în gîndirea scolastică *facultas naturalis ratiocinandi seu verae conclusiones ex veris primis principiis deducendi* (Thomas) „facultatea naturală de a raționa corect, adică de a deduce concluzii adevărate din adevărul principiilor prime".

REGNUM HOMINIS (lat.). *Domnia omului* (Bacon). Concept fundamental al Renașterii, întemeiat pe forța cognitivă *(contemplatio rerum)* și pe activitatea utilitară derivată din ea *(inventio fructus).*

REGRESSUS AD INFINITUM (lat.). *Deplasare la infinit în sens invers,* în special cînd e vorba de a urca de la efecte spre cauze, de la consecințe la principii.

REGULAE PHILOSOPHANDI (lat.). *Reguli ale filozofării.* Începînd din Renaștere, canoane metodologice pentru cercetarea științifică. În sens strict, acest nume îl poartă patru reguli formulate de Newton în 1687, printre care **HYPOTHESES NON FINGO** (v.).

RELATA SUNT SIMUL NATURA ET CONGNITIONE (lat.). *Două sau mai multe lucruri sînt corelate atît în realitate cît și în cunoaștere* (atunci cînd relația lor este considerată formal).

RES COGITANS, RES EXTENSA (lat.). Categorii ontologice disjuncte: *spiritul* (care nu are întindere) și *lucrurile corporale* (care au întindere) (Descartes).

RES EXTENSA (lat.). V. **RES COGITANS.**

Scanned with OKEN Scanner

SALTUS IN PROBANDO (lat.). *Salt în demonstraţie*, omiterea, voită sau nu, a unei etape necesare a demonstraţiei.

SCIENTIA ET POTENTIA IN IDEM COINCIDUNT (lat.). *Ştiinţa este unul şi acelaşi lucru cu puterea* (Fr. Bacon). V. **NAM ET IPSA SCIENTIA POTESTAS EST.**

SCIENTIA GENERALIS (lat.). *Ştiinţa universală.* V. **CHARACTERISTICA UNIVERSALIS.**

SECUNDUM QUID (lat.). *Relativ, într-o anumită privinţă, în funcţie de, într-un sens determinat;* opus lui **SIMPLICITER** (v.).

SENSIBILE IN ACTU EST SENSUS IN ACTU (lat.). *Sensibilul în act coincide cu senzaţia în act.* Enunţ scolastic care exprimă coincidenţa în act a două potenţialităţi (cea de a simţi şi de a fi simţit).

SENSUS EST SINGULARIUM (lat.). *Simţul este* [*simţire*] *a lucrurilor individuale.* Conform gîndirii scolastice, simţurile (atît în sens cognitiv, cît şi în sens apetitiv) nu pot avea drept obiect decît entităţi individuale.

SIMILE SIMILI COGNOSCITUR (lat.). *Asemănătorul este cunoscut prin (sau de) asemănător.* Formulă foarte veche care se referă nu numai la cunoaşterea analogică ci şi la relaţia subiect-obiect.

SIMPLICITER—SECUNDUM QUID (lat.). Termeni curenţi în scolastică pentru a desemna, primul ceva fără restricţii sau limitări, în mod absolut *(absolute)*, total *(totaliter)* şi formal *(formaliter)*, iar al doilea ceva care presupune o precizare restrictivă spaţio-temporală (v. **HIC ET NUNC**) de modalitate *(modaliter, accidentaliter)* sau de oricare altă natură.

SINE HOC, ERGO PROPTER HOC (lat.). *Din lipsa unui lucru, deci din cauza acelui lucru.* Sofism al „cauzei false" care atribuie valoare de cauză absenţei unui factor considerat necesar, V. **FALLACIA FALSAE CAUSAE.**

SŐZEIN TA FAINÓMENA (gr.). *A salva fenomenele.* Principiu al cercetării ştiinţifice formulat în antichitate, probabil în şcoala lui Platon şi pus la baza astronomiei formale antice (Ptolemeu). Prin „salvarea fenomenelor" se înţelegea descrierea matematică a aparenţelor.

SPECIOSA UNIVERSALIS (lat.). V. **CHARCTAERTŞCIIA UNIVERSALIS.**

SPONTANEUM EST CUIUS PRINCIPIUM EST IN AGENTE (lat.). *Spontan este lucrul al cărui principiu se află în agent* (Leibniz).

STOICHÉION (gr.). *Element.* Desemna la origine literele alfabetului şi apoi, metaforic, componentele fundamentale şi ireductibile ale unui compus, respectiv ale universului fizic. V. şi **ARCHÉ.**

STRICTO SENSU (lat.). *(Termen luat) în accepţiune strictă* sau *restrînsă*, adică în accepţiune proprie sau specifică; v. **LATO SENSU.**

SUBLATA CAUSA TOLLITUR EFFECTUS (lat.). *Dacă se înlătură cauza, nu mai apare efectul.*

Scanned with OKEN Scanner

SUB SPECIAE AETERNITATIS (lat.). *Sub aspectul* (sau *din perspectiva*) *eternităţii* (Spinoza). A concepe lucrurile sub aspectul eternităţii înseamnă a le concepe ca manifestări ale esenţei divine şi ca derivînd în mod necesar din natura ei.

SUI GENERIS (lat.). Termen scolastic care indică o entitate care constituie ea singură un gen deosebit de oricare alt gen.

SUSTINE ET ABSTINE (lat.). *Îndură şi stăpîneşte-te;* principiu etic fundamental al stoicismului (Epictet) conform căruia înţeleptul nu se lasă tulburat nici dinafară de răul pe care îl are de suportat, nici dinlăuntrul său, de apetituri.

SYMBEBĒKÓS (gr.). *Accident.* La Aristotel **1.** Proprietate accidentală, adică nelegată în mod necesar de un lucru; **2.** cauză accidentală. V. **TÝCHE.**

SYMPĀTHEIA (gr.). *Simpatia cosmică,* în sensul de interrelaţie a tuturor elementelor în cadrul unui univers unitar armonios, organic şi viu. Conceptul apare la Platon, la stoici şi în neoplatonism.

TABULA RASA (lat.). *Tabletă* (de ceară) *ştearsă,* adică fără nimic scris pe ea (Aristotel, stoicii, Thomas, Locke). Este o metaforă a capacităţii receptive a sensibilităţii sau a intelectului, anterioară oricărei experienţe.

TÉCHNE (gr.). *Meşteşug, artă, ştiinţă aplicată.* La origine, orice pricepere de a face ceva, apoi competenţă profesională specifică. La Aristotel, o **HÉXIS** (v.) orientată mai mult spre producere, decît spre acţiune; se întemeiază pe experienţă *(empeiria)* şi devine *téchnē,* propriu-zisă cînd experienţele particulare sînt generalizate într-o cunoaştere a cauzelor, cînd se trece de la *cum* la *de ce,* într-o perspectivă teoretic-pragmatică.

TERMINUS A QUO, TERMINUS AD QUEM (lat.). *Punct de pornire, punct de destinaţie;* vorbind despre mişcare (în spaţiu sau timp) sau despre demersurile minţii.

TERMINUS ESTO TRIPLEX: MEDIUS MAIORQUE MINÓRQUE (lat.). *Silogismul să aibă trei termeni: mijlociu mare şi mic;* regulă scolastică a silogismului.

TERTIUM COMPARATIONIS (lat.). *Al treilea termen al comparaţiei,* adică termenul comun de raportare a două entităţi comparate; pentru convertirea similitudinii în identitate. V. **EADEM UNI TERTIO SUNT EADEM INTER SE.**

TERTIUM NON DATUR (lat.). *Nu se dă* [ca posibil] *un al treilea termen.* V. **EXCLUSI TERTII PRINCIPIUM.**

TI ESTÍ (gr.). *Ce este.* La Aristotel, ceea ce răspunde la întrebarea „ce este aceasta?": esenţa.

TÓDE TI (gr.). *Acest ceva anume.* La Aristotel, existentul individual concret, substanţa primă. V. **OUSÍA; HÝLE.**

TOTUM EST PRIUS PARTIBUS (lat.). *Întregul este anterior părţilor* (Leibniz).

TÝCHÉ (gr.). *Cauză accidentală.* La Aristotel, desemnează cauza eficientă accidentală (adică avînd un efect

Scanned with OKEN Scanner

neintenţionat) din sfera fiinţelor capabile de alegere deliberată şi raţională, distinct de **AUTÓMATON** (v.).

UNAQUAEQUE RES IN SUO ESSE PERSEVERARE CONATUR (lat.). *Fiecare lucru se străduieşte să dăinuie în existenţa sa.* (Spinoza).

UNIVERSALIA IN RE, POST REM, ANTE REM (lat.). *Universale în lucru, înaintea lucrului , după lucru.* Terminologie scolastică proprie realismului aristotelico-tomist: universalele există *in re* ca formă sau substanţă ale lucrurilor individuale, ca forme prezente în materie, ca esenţe ale individualităţii (v. **HAECCEITAS**); *post rem*, ca entităţi sau concepte ale raţiunii obţinute prin abstracţie din lucrurile individuale; *ante rem*, ca idei sau modele existente în mintea divină înainte de crearea lucrurilor individuale; în această concepţie, aceste trei tipuri de universale se reduc la unul şi acelaşi, identificîndu-se cu esenţa, substanţa sau forma lucrurilor individuale, existînd din eternitate în intelectul divin şi pe care intelectul uman le abstrage din lucruri.

UNIVERSALIA SUNT NOMINA (lat.). *Universaliile* (conceptele cele mai generale) *sînt numai nume* (semne ale lucrurilor) — formulă a nominaliştilor medievali.

UTRAQUE PRAEMISSA NEGET NIL INDE SEQUETUR (lat.). *Cînd amîndouă premisele sînt negative nu rezultă din ele nimic*; regulă scolastică a silogismului.

UT SIC (lat.). *Ca atare.* Expresie scolastică destinată să exprime faptul că ceva este luat în considerare conform acelei **FORMALITAS** (v.) pe care o reprezintă în chip propriu şi specific: *homo ut sic*, omul ca om, nu ca fiinţă etc.

VACUUM FORMARUM (lat.). *Gol al formelor.* Leibniz desemnează astfel absenţa dintr-o serie de lucruri existente a unor forme posibile şi care ar completa seria dacă ar deveni şi ele existente.

VERA CAUSA (lat.). *Cauza adevărată* (Newton). Nu cauza pur şi simplu plauzibilă a unor efecte anume, ci cauza dovedită experimental şi explicînd o clasă de efecte.

VERBUM MENTIS (lat.). *Cuvîntul minţii.* În filozofia patristică şi scolastică este astfel numită vorbirea interioară a minţii, distinctă de vorbriea orală adresată unui interlocutor.

VERE SCIRE EST PER CAUSAS SCIRE (lat.). *A cunoaşte cu adevărat înseamnă a cunoaşte cauzele* (unui fenomen) (F. Bacon).

VERUM INDEX SUI ET FALSI (lat.). *Adevărul se arată pe sine drept adevăr şi totodată ceea ce este drept fals.*

VERUM IPSUM FACTUM (lat.). *Adevărul este însuşi faptul.* Formulare sintetică a concepţiei anticarteziene a lui Gianbattista Vico despre convertibilitatea, reciprocitatea şi echivalenţa dintre adevăr şi realitate şi implicit asupra capacităţii intelectului uman de a cunoaşte lumea.

Scanned with OKEN Scanner

locuţiuni

VERUM NON EST VERO CONTRARIUM (lat.). *Nici un adevăr nu contrazice un alt adevăr.* Enunţ scolastic conform căruia adevărurile dobîndite pe căi diferite concordă între ele. Contrazice teoria averoistă a „adevărului dublu" şi apare în gîndirea contemporană la J. Piaget care contestă existenţa paralelă a unor adevăruri filozofice şi a unora ştiinţifice.

VINCULUM SUBSTANTIALE (lat.). *Legătura substanţială.* În terminologia lui Leibniz, monada destinată să confere corpurilor vii unitatea substanţială, principiul sintetic al organismelor, conform afirmaţiei că *ex pluribus substantiis oritur una nova substantia* „dintr-o pluralitate de substanţe se naşte o nouă substanţă".

VIRTUS CONSISTIT IN MEDIO (lat.). *Virtutea stă la mijloc.* Exprimă una dintre ideile centrale ale eticii aristotelice (preluată de tomism): valoarea etică pozitivă este la mijloc între exces şi deficit, dar nu ca *mediocritate*, cum greşit s-a înţeles, ci ca *împlinire şi perfecţiune* prin raport la binele suprem. În fond, virtutea nu stă la mijloc între exces şi deficit, ci excesele şi carenţele sînt aberaţii faţă de desăvîrşirea virtuţii: V. **MESÓTES.**

VIS COGITATIVA (lat.). *Forţa cogitativă.* În filozofia aristotelico-tomistică este facultatea, proprie omului, de a discerne indivizii aparţinînd unei specii, adică entitatea singulară sensibilă. Se mai numeşte **RATIO PARTICULARIS** (v.) şi **INTELLECTUS PASSIVUS** (v.).

Scanned with OKEN Scanner

TOMISM, doctrina lui Toma d'Aquino. V. şi *neotomism.*

TOTALITATE (de elemente), sistem integrativ sesizabil ca *întreg* cu o structură *omogenă*, în care elementele componente îşi pierd individualitatea şi se integrează *sistemului.* Dezvăluirea tendinţei legic-obiective spre totalizare (integrare) a sistemelor, specifică procesului de structurare în formele superioare de mişcare, la nivelele complexe de organizare a materiei, a stat la baza tendinţei către *sinteză* în metodologia actuală a ştiinţei, a condus la formularea principiului gîndirii (analizei) *sistemice.* Sin. *integralitate.* V. şi *structură; parte şi întreg; holism; structuralism.*

TOTEM, *simbol* mitic al eroului eponim al clanului în sistemul organizaţiilor tribale, care poate fi un animal, o plantă, mai rar un obiect. Sistemul **t.** e diversificat potrivit însuşi sistemului clasificator al grupului social primitiv; există astfel: **t.** generale, **t.** pe subgrupe (de obicei duale), pe grupe de vîrstă, pe sexe şi uneori chiar individuale. De **t.** sînt legate o serie de interdicţii severe *(tabuuri),* care formează un sistem normativ unitar de organizare a relaţiilor sexuale şi economice. Obiect al unui cult religios, **t.** nu poate fi ucis sau vătămat, consumarea lui fiind permisă numai o dată pe an, cu ocazia sărbătorii „inticiuma".

TOTEMISM, sistem de relaţii sociale care reglementează viaţa societăţilor aflate în stadiul de dezvoltare al comunităţilor primitive, legate de vînătoare şi de creşterea animalelor; el organizează minuţios relaţiile de producţie şi de schimb (inclusiv schimbul femeilor) între subgrupele comunităţii. Învesmîntat mitologic în legende care leagă grupul întreg şi subgrupele sale de o serie de eroi eponimi, **t.** constituie un aspect important al sistemelor sociale primitive, bazate pe genealogii reale sau fictive. **T.** s-a conservat cel mai bine la triburile australiene. El constituie, totodată, o formă rudimentară de religie, care stă la baza cultului animalelor (în Egiptul antic, India antică etc.). Unele ritualuri ale religiilor evoluate îşi au originea în **t.** (de ex., „taina" creştină a împărtăşaniei, al cărei prototip totemic este ceremonia „inticiuma").

TOULMIN, Stephen (n. 1922), filozof şi istoric al ştiinţei, american, reprezentant principal (alături de Th. Kuhn, N.R. Hanson şi P. Feyerabend) al „noii filozofii a ştiinţei" din S.U.A., curent antipozitivist întemeiat pe analiza istorico-critică a cunoşterii ştiinţifice. În lucrările sale, **T.** dezvoltă un punct de vedere instrumentalist-pragmatic asupra teoriilor ştiinţifice. Legile ştiinţei, după **T.,** nu pot fi nici adevărate, nici false, ci doar, mai mult sau mai puţin, „fructuoase", ele fiind instrumente reprezentaţionale care fac posibile inferenţele asupra fenomenelor. Ele sînt reguli de inferenţă. **T.** revizuieşte rolul adevărului ca valoare centrală care asigură structurarea internă a teoriei şi reglează acordarea ei cu realul, substituindu-l prin cel al semnificaţiei conceptuale. **T.** a elaborat un model evoluţionist al „variaţiei şi perpetuării selective" continue a teoriilor ştiinţifice, o ambiţioasă „critică a raţiunii umane", a raţionalităţii ştiinţei, plecînd de la procedurile de descoperire şi modificare conceptuală. *Op. pr.:* „Filozofia ştiinţei" (1953), „Previziune şi înţelegere" (1961), „Înţelegere umană" (1972), „Cunoaştere şi acţiune" (1976).

TOYNBEE, Arnold Joseph (1889—1975), istoric, filozof şi sociolog englez. Influenţat de O. Spengler, **T.** neagă unitatea procesului istoric, considerînd că istoria reprezintă succesiunea unor civilizaţii independente una de alta („teoria civilizaţiilor paralele") dar, în contrast cu Spengler, **T.** subliniază vitalitatea civilizaţiilor. După el, toate cele 30 de civilizaţii de pînă acum au parcurs, fiecare într-o modali-

Scanned with OKEN Scanner

tate particulară irepetabilă, o mișcare în cerc. (v. *ciclu istoric*). Pieirea civilizațiilor s-ar fi produs în urma unor tensiuni și a unor conflicte sociale, înțelese doar de o „*elită* spirituală", capabilă să comunice cu *transcendența* (concepută într-o manieră tipic religioasă). **T.** a interpretat fenomenele istorice adesea într-o manieră eclectică, de pe poziție subiectivistă, predominant fideistă. **T.** a luat atitudine împotriva *tehnocratismului*, militarismului și colonialismului, pronunțîndu-se pentru acordarea unui loc deosebit valorilor spirituale și pentru rezolvarea pe cale pașnică a conflictelor internaționale. *Op. pr.*: „Studiul istoriei" (12 vol., 1934—1961), „Orașele în mișcare" (1970, trad. rom. 1978).

TRADIȚIE (lat. *traditio* „transmitere"), ansamblu de concepții, obiceiuri, credințe, datini care se statornicesc istoricește în cadrul unor grupuri sociale *(popoare, națiuni* etc.) și care se transmit din generație în generație. Într-un sens mai larg, din **t.** unui popor fac parte valorile culturale create de el, momentele hotărîtoare din trecutul istoric, a căror amintire este vie în memoria lui, altfel spus, întreg patrimoniul cultural și istoric al acelui popor. În cadrul **t.** există elemente înaintate (de ex., **t.** luptei de eliberare națională și socială, ideile și năzuințele care au avut un rol progresist în epoca dată, creația marilor artiști și oameni de știință, valorile estetice și etice cuprinse în folclor), precum și elemente retrograde, depășite istoricește. Subliniind necesitatea valorificării critice a **t.**, P.C.R. cultivă respectul și dragostea față de **t.** înaintate ale poporului român, arată că aceste **t.** trebuie să fie continuate și ridicate pe un plan superior în interesul *progresului* social, al înfloririi națiunii socialiste. V. și *valorificare; național și universal (în cultură)*.

TRADIȚIONALISM, tendință în viața socială, manifestată cu deosebire în planul culturii, care se caracterizează prin supralicitarea elementelor *tradiției*, înțelese ca valori în sine, fără selecționare critică și fără interpretarea lor prin prisma noilor valori produse de evoluția social-culturală. **T.** este în genere propriu spiritului conservator și *naționalismului*. Valorificarea și cultivarea tradițiilor naționale progresiste, disocierea lor de cele retrograde, constituie cerințe care decurg din principiile reconsiderării marxist-leniniste a moștenirii culturale și ale *patriotismului* socialist. V. și *valorificare*.

TRAGIC, categorie a esteticii exprimînd un conflict al cărui deznodămînt este înfrîngerea sau pieirea, în urma unor împrejurări vitrege, a unor idealuri sau valori autentice, a unor eroi individuali sau a unor categorii sociale care nu și-au afirmat încă pe deplin sau nu și-au epuizat încă potențialitățile lor. Un caz particular al **t.** este acela întemeiat pe conflictul dintre necesitatea istorică și imposibilitatea realizării ei în practică (de ex., pieirea unor eroi revoluționari în condițiile unor acțiuni istoricește încă premature). În tragedia antică, **t.** rezultă din opoziția dintre om și forțele neînțelese care i se opun, întruchipate în noțiunea de *fatum*. **T.** provoacă o simpatie activă, însoțită uneori de milă și de frică sau de admirație pentru actele eroice *(katharsis)*, de hotărîrea de a duce la bun sfîrșit acțiunea întreruptă prin moartea eroilor tragici.

TRANSCENDENT (lat. *transcendere* „a trece peste"), **1.** (În filozofia medievală) Ceea ce s-ar afla dincolo de o limită sau de un nivel dat. Astfel, scolasticii acordau caracter **t.** conceptelor cu valabilitate nelimitată, numită de ei și „transcendentală". Astfel de transcendentalii erau: *res* (lucrul), *ens* (ceea ce există), *verum* (adevărul), *aliquid* (ceva) etc. **T.** nu ține de o clasă de obiecte, ci presupune un principiu exterior și superior acesteia, deosebindu-se astfel de ceea ce este *imanent*. Pe această bază, **t.** a fost considerat o

Scanned with OKEN Scanner

realitate superioară lucrurilor individuale, inteligenței obișnuite, nivelului umanității, fiind identificată de Berkeley cu divinitatea. **2.** (În filozofia lui Kant) Ceea ce este dincolo de lumea empirică. Termenul desemnează, din punct de vedere ontologic și gnoseologic, fie realitățile care nu pot deveni obiecte ale experienței (lucrurile în sine), fie ideile care nu se pot aplica în cadrul cunoașterii experimentale (de ex., ideea de Dumnezeu, de suflet).

TRANSCENDENTAL 1. (În filozofia scolastică) Termen care desemnează atributele ce depășesc categoriile lui Aristotel prin caracterul lor general, convenind astfel oricărei existențe (de ex., *unul*, *adevărul*, *entitatea*). **2.** (În filozofia lui Kant, în opoziție cu *empiricul*) Ceea ce condiționează aprioric cunoașterea obiectelor, subordonarea acestora (spre a putea fi gîndite) unor noțiuni și categorii prealabile, independente de orice conținut, care reprezintă, ca atare, cadrele general-necesare, formale ale cunoașterii intelectuale a lumii empirice. Elementele cunoașterii apriorice sînt, după Kant, formele intuiției sensibile (*spațiul* și *timpul*), conceptele și categoriile intelectului care „ordonează" lumea fenomenală și ideile **t.** ale rațiunii („lumea", „sufletul") care nu exprimă nici o realitate ce ar putea face parte din experiența noastră. Termenul **t.**, care cuprinde o puternică încărcătură idealistă, reapare în „mișcarea transcendentalistă" (R.W. Emerson, O. Brownson ș.a.) și în existențialism (K. Jaspers, M. Heidegger).

TRANSCENDENTALISM 1. Concepție sau atitudine gnoseologică, care susține posibilitatea unei cunoașteri *a priori* și care caută să determine condițiile unei astfel de cunoașteri. **2.** Mișcare eclectică, filozofico-religioasă, constituită formal în deceniul 4 al secolului trecut (1836), în orașul Boston (S.U.A.), al cărei principal reprezentant a fost Ralph Waldo Emerson (1803—1882). Alți reprezentanți: Frederic Hedge (1805—1890), și Orestes Brownson (1803—1876). „Mișcarea transcendentalistă" a apărut ca o reacție împotriva empirismului englez (cel al lui Locke, mai ales), a filozofiei sec. 18 și a închistării vieții spirituale americane sub influența, în particular, a dogmatismului teologiei unitariene (care nega „trinitatea", divinitatea lui Hristos și salvarea prin grația divină). Deși se deosebeau din multe puncte de vedere, „transcendentaliștii" postulau, în general, capacitatea omului de a cunoaște adevărul în mod intuitiv, de a ajunge la cunoașterea științifică a unor domenii ale existenței care transced experiența sensibilă. Datorită caracterului ei heteroclit, pregnanței elementului religios și a unei mistici de natură romantică, „mișcarea transcendentalistă" nu a avut o influență marcantă asupra dezvoltării filozofiei în S.U.A.

TRANSCENDENȚĂ 1. (În filozofiile religioase) Ipostază a *divinității* care se află deasupra creațiunilor sale. **T.** este atribuită și sfinților. **2.** (În filozofiile existențialiste) Situația omului care își depășește condiția lui existențială obișnuită, se ridică deasupra condițiilor alienante ale vieții cotidiene, deasupra măsurii comune a posibilităților oferite de cadrul social (dezumanizant). **3.** (În gnoseologia fenomenologică) Rezultat al depășirii *datului* obiectiv prin *actul intențional* de conștiință sau prin *intuiție*, datorită cărora gîndirea se ridică în lumea esențelor și a *semnificațiilor*. Din punctul de vedere al materialismului dialectic, ideea de **t.** constituie o ficțiune neoperatorie și neverificată, rezultată din *reificarea* sau fetișizarea, în spirit idealist, a domeniului și rezultatelor cunoașterii, din introducerea artificială, speculativă a antinomiei între *subiect* și *obiect*. **4.** (Prin extensie) Condiție a omului ca ființă care depășește natura, dată prin existența lui socială și prin participarea la lumea culturii și a valorilor; uneori **t.** se referă la condiția

Scanned with OKEN Scanner

excepţională a oamenilor de geniu, a eroilor ş.a.

TRANSFINIT *(cardinal* **t.),** termen care desemnează orice număr cardinal infinit, egal sau mai mare decît cardinalul mulţimii numerelor naturale. *Ordinal* **t.,** tipul de ordine al unei mulţimi infinite bine-ordonate.

TRANSFORMARE, termen desemnînd schimbarea, în general. Uneori, în materialismul dialectic, termenul este utilizat şi cu sensul, mai restrîns, de schimbare calitativă. V. *schimbare; mişcare; trecerea schimbărilor cantitative în schimbări calitative; dezvoltare.*

TRANSFORMAREA CANTITĂŢII ÎN CALITATE, v. **TRECEREA SCHIMBĂRILOR CANTITATIVE ÎN SCHIMBĂRI CALITATIVE.**

TRANSFORMISM, concepţie ştiinţifică după care speciile de vieţuitoare de pe pămînt se transformă în cursul erelor geologice, opusă ca atare *fixismului;* această transformare se datoreşte cauzelor naturale (şi nu intervenţiei unui creator). **T.** modern este legat de numele lui Lamarck şi mai ales de numele lui Darwin. V. şi *lamarckism; darvinism; evoluţionism.*

TRANSPOZIŢIE 1. Formă a unei inferenţe valide a calculului propoziţional de la A implică B la non B implică non A. **2.** Regulă care ne permite să inferăm de la adevărul lui „A implică B" adevărul lui „Non B implică non A" şi invers. **3.** *Legea* **t.,** următoarea teoremă a calculului propoziţional: $[p \supset q] \supset [\sim q \supset \sim p]$.

TRANSSUBSTANŢIERE, termen doctrinar, propriu teologiei creştine, catolice şi ortodoxe, prin care se subînţelege că, în cadrul împărtăşaniei, pîinea şi vinul folosite ritual şi-ar schimba substanţa lor terestră, devenind corpul şi sîngele lui Hristos. Această credinţă, care, de-a lungul secolelor, a provocat numeroase dezbateri teologale, relevă şi ea locul important pe care teologii îl conferă *misterului, miracolului,* fenomenului supranatural în fundamentarea doctrinei creştine.

TRANZIENŢĂ 1. Termen folosit de Georg Cantor, creatorul *teoriei mulţimilor,* pentru a denumi realitatea *intersubiectivă* (tranzientă) a conceptelor şi sistemelor abstracte, necontradictorii, care urmează a fi decisă prin compararea lor cu procesele realităţii. **2.** Termen de recentă circulaţie în psihosociologie, ştiinţa politică şi, în general, în literatura de interpretare a vieţii sociale contemporane, folosit de către sociologul american Alvin Toffler („Şocul viitorului", 1970), şi care desemnează instabilitatea structurilor relaţionale ale omului *societăţii industriale,* cu mediul său ambiant, caracterul labil şi alunecos al terenului instituţional, organizaţional şi spiritual pe care acest om este silit să-şi edifice o existenţă precară, nesigură şi ameninţată, precum şi dificultăţile ridicate de adaptarea lui la aceste condiţii, suficiente pentru ca societatea respectivă să poată fi denumită o societate a **t.** De fapt, nu e vorba decît de accentuarea, sub presiunea ritmului accelerat al desfăşurării proceselor economice, politice, sociale, specifice capitalismului monopolist contemporan, a acţiunii stihinice, spontane, necontrolate, proprie legităţilor obiective ale societăţii capitaliste şi a efectului lor dezintegrator la nivelul *valorilor* şi *stilurilor de viaţă.* Pesimismul teoriei **t.** este el însuşi un simptom ideologic al lipsei de perspectivă a societăţii respective ca şi al *înstrăinării* care atinge reprezentările din domeniul teoriei şi filozofiei sociale burgheze, chiar şi atunci cînd îşi permit să denunţe critic fenomenele negative şi paradoxale ale lumii capitaliste.

TRANZITIVITATE, proprietate a unor *relaţii* logice sau matematice de a se transmite prin termeni intermediari, între primul şi ultimul termen al unui

Scanned with OKEN Scanner

șir de termeni ordonat pe baza acestor relații. O relație R, definită în mulțimea M este tranzitivă dacă și numai dacă: *a* R *b* și *b* R *c* implică *a* R *c*, oricare ar fi *a*, *b*, *c*. Pe un plan mai general (filozofic), **t.** poate fi înțeleasă și ca o relație de exteriorizare a fenomenelor, de transfer cauzal (energetic, informațional, substanțial) în relația de succesiune genetică a acestora sau de condiționare exterioară în raporturile de coordonare a *sistemelor*. În acest sens, termenul de **t.** este opus celui de *imanență*, care exprimă o relație de interiorizare, de *autodeterminare* cauzală și condițională a sistemelor, ca și celui de *transcendență* prin care se ipostaziază metafizic exterioritatea fictivă a domeniului esențelor și semnificațiilor.

TRĂIRE, v. **ÎNȚELEGERE; COMPREHENSIUNE.**

TRĂIRISM, curent iraționalist profascist din filozofia românească dintre cele două războaie mondiale, reprezentat de Nae Ionescu, Emil Cioran, Mircea Vulcănescu ș.a. Trăiriștii nu și-au exprimat ideile într-o formă logică închegată, sistematică, cultivînd *paradoxul* și contradicția și acordînd preferință eseurilor. Ei și-au răspîndit ideile la început prin publicațiile „Gîndirea" și „Cuvîntul"; pe la 1930 s-au grupat în cercul „Criterion", scoțînd apoi publicații de extremă dreaptă, ca „Axa" (1932—1933), „Iconar" (1935—1937) ș.a. Variantă a *„filozofiei vieții"*, **t.** pornește de la opoziția dintre viață (redusă la instinctele oarbe, la inconștient) și rațiune, intelect, proclamînd primatul „vieții" asupra rațiunii. Potrivit concepțiilor subiectiviste și voluntariste ale **t.,** filozofia este un act de *trăire* prin care fiecare gînditor „mînuiește" realitatea în felul său. Numai „trăirea" mistică, opusă cunoașterii de tip logic, ar putea duce la *„absolut"*. Înrudit cu *gîndirismul* prin iraționalism, **t.** nu apela neapărat, ca acesta, la ortodoxism (prezent totuși la Nae Ionescu), ci uneori la *mistica* indiană (M. Eliade) sau la *nihilism* (E. Cioran ș.a.). Trăiriștii au făcut apologia „acțiunii", a „aventurii", a faptei absurde, lipsită de criterii morale, ca expresie consecventă a celei mai intense „trăiri". În același spirit obscurantist, ei cultivau obsesia *morții*, a *neantului*, sentimentul „disperării" (E. Cioran, „Pe culmile disperării", 1934), făceau apologia omului „organic" (biologic), negau în mod cinic valorile culturale. Toate aceste idei au contribuit la crearea climatului spiritual de exaltare, de disponibilitate pentru aventură, pentru exces și violență, propice *fascismului*. Pe plan politic, trăiriștii au făcut apologia deschisă a *imperialismului* și agresiunii (E. Cioran, „Schimbarea la față a României", 1936); mulți dintre ei au aderat fățiș la mișcarea legionară.

TREBUINȚĂ, relație generală, esențială, necesară și relativ stabilă a omului cu mediul său natural și social, care determină apropierea și adaptarea acestora, prin comportamentul creator al indivizilor umani, la exigențele conservării fizice și ale dezvoltării lor spirituale. Ca necesitate internă și impuls al acțiunii umane, **t.,** a căror satisfacere este vitală, constituie condiții de manifestare a legilor dezvoltării sociale. **T.** au un caracter obiectiv prin aceea că sînt de neocolit iar satisfacerea lor se impune cu forța necesității. Latura subiectivă a **t.** constă în faptul că, în cadrul acțiunii sociale pentru satisfacerea lor, individul ajunge la conștiința de *subiect*, la autodeterminarea sa ca factor activ față de mediul în care și asupra căruia acționează. Se disting **t.** naturale sau fizice (hrană, îmbrăcăminte, adăpost etc.) și **t.** sociale (activitate creatoare, **t.** cognitive, estetice, de sociabilitate și exprimare a personalității etc.). **T.** au un caracter istoric și sînt în funcție de nivelul dezvoltării activității productive, de nivelul cultural și de instrucție generală al unei societăți, ca și de apartenența indivizilor la anumite clase, categorii sau grupuri sociale. Unii critici ai societății capitaliste dezvoltate, denumită de ei

Scanned with OKEN Scanner

fie *societate de consum*, fie societate tehnologică, fac o analiză profundă a caracterului denaturat, artificial, alienat al **t.** determinate de modul de viaţă burghez contemporan şi care transformă individul uman într-un mediocru prizonier al acestora, îl manipulează pînă la îndepărtarea lui totală de la preocupările autentic umane (sociale, politice, culturale) şi îi menţin viaţa sa spirituală la un nivel permanent scăzut, subuman. (H. Marcuse, E. Fromm ş.a.).

TRECERE, proces de schimbare, transformare, de ordin cantitativ sau calitativ.

TRECEREA SCHIMBĂRILOR CANTITATIVE ÎN SCHIMBĂRI CALITATIVE, lege sau principiu general al dialecticii, care exprimă raportul dintre *cantitate* şi *calitate* în procesul dezvoltării, dezvăluind mecanismul, modalitatea în care se înfăptuiesc *mişcarea*, *dezvoltarea* în natură, societate şi gîndire. Ea precizează relaţia potrivit căreia, la un anumit grad de acumulare sau, uneori, de diminuare a schimbărilor cantitative treptate, uneori imperceptibile, în urma depăşirii *măsurii* cantitative a obiectului, au loc schimbări radicale, procese mutaţionale, de transformare a calităţii acestuia. Noua calitate, caracterizată prin noi determinări cantitative, devine terenul unor noi schimbări cantitative, care, la rîndul lor, trec în cele din urmă într-o nouă calitate ş.a.m.d. În lumina acţiunii universale şi permanente a acestei legi, mişcarea se realizează în genere ca unitate necesară a două momente: *evoluţia* (v. şi *evoluţie şi revoluţie)* şi *saltul* (calitativ), dintre care primul reprezintă schimbările cantitative, iar celălalt transformarea calităţii obiectului. Aceste momente sau laturi se condiţionează şi se întrepătrund reciproc; evoluţia pregăteşte şi determină saltul, iar acesta desăvîrşeşte evoluţia, deschizînd o nouă etapă evolutivă în cadrul unei calităţi noi. Prin acţiunea acestei legi dialectice se afirmă unitatea dintre *continuitate* şi *discontinuitate* în procesul universal al mişcării şi dezvoltării. Orice proces este în acelaşi timp continuu şi discontinuu; evoluţia reprezintă continuitatea, iar saltul discontinuitatea, momentul întreruperii continuităţii. Unele variante ale gîndirii metafizice privesc mişcarea şi dezvoltarea în mod unilateral, absolutizînd fie evoluţia, fie saltul (v. *evoluţionism plat; catastrofism*). Legea **t.s.c.** în **s.c.** a fost formulată de Hegel în cadrul dialecticii idealiste. Teoria materialistă a acestei legi a fost elaborată de fondatorii materialismului dialectic. Subliniind *diversitatea* calitativă infinită a lumii, materialismul dialectic arată că acţiunea universală a legii **t.s.c.** în **s.c.** se realizează în chip specific în diferitele domenii ale naturii, societăţii şi gîndirii.

TRENDELENBURG, Friederich Adolf (1802—1872), logician şi filozof german, cunoscut şi prin studiile sale istorico-filozofice (îndeosebi asupra lui Aristotel, Kant, Hegel şi Herbart). **T.** a criticat esenţa idealistă a dialecticii lui Hegel şi a încercat o formulă de neoaristotelism care pledează în favoarea *materialismului*, mai ales prin respingerea tezei identităţii dintre gîndire şi existenţă şi prin înţelegerea formelor *existenţei* ca singulare. Deşi punea accentul pe *intuiţie* şi pe înţelegerea dialectică luată mai mult în sensul aristotelico-scolastic, de artă a disputei, **T.** acorda o mare importanţă mişcării, înţeleasă ca bază a existenţei şi gîndirii; „concepţia organică despre lume" a lui **T.** este construită pe ideea unităţii dintre gîndire şi existenţă întemeiată pe mişcare şi scop. Supralicitînd *teleologia* şi valorile teoretice platonico-aristotelice, **T.** a formulat ideea necesităţii unei „culturi antico-creştine a Occidentului", idee amplu şi notabil dezvoltată de urmaşi ca Brentano, Eucken, Teichmüller. Prin examinarea logică a valorii modalităţilor filozofice şi teoretico-metodologice de cercetare, **T.** apropia filozofia de ştiinţă şi de cuceririle valorice

Scanned with OKEN Scanner

majore ale culturii universale. **T.** avea, totodată, cultul ideii de *umanitate*, în care vedea ţelul suprem al *acţiunii umane* şi al vieţii etice şi istorice. *Op. pr.*: „Elementele logicii aristotelice" (1842), „Istoria doctrinei categoriilor" (3 vol., 1846 – 1867), „Cercetări logice" (1840, ed. a 3-a, 1870 în 3 vol.), „Problemele logice în sistemul lui Hegel" (1843), „Asupra metafizicii lui Herbart" (1854), „Dreptul natural pe bazele eticii" (1860).

TRIADĂ, schemă explicativă a *autodezvoltării* „ideii absolute" în dialectica idealistă hegeliană. **T.** se compune din *teză* (afirmaţie, poziţie), *antiteză* (negaţie, opoziţie) şi *sinteză* (negare a negaţiei, compoziţie). Schema **t.** are un caracter abstract, speculativ. Dezvoltarea are loc, de fapt, pe baza legilor concrete care acţionează în diversele domenii ale realităţii, exprimînd un număr de momente ale mecanismului ei de realizare, diferit de **t.** hegeliană (ceea ce dovedeşte că **t.** nu are caracter universal) şi nu pe baza unui mecanism rigid şi schematic care este cel sugerat de termenul **t.** În altă ordine de idei, **t.** nu este o cauză, ci un efect al dezvoltării; ca atare izvorul mişcării şi dezvoltării nu poate fi abordat cu ajutorul **t.** Desigur, în măsura în care are un conţinut pozitiv, **t.** exprimă cicluri dialectice ascendente, în care antiteza neagă teza, iar sinteza le depăşeşte pe amîndouă. Termenului de **t.** i se pot conferi diverse alte sensuri, de ex., în abordarea metodologiei cunoaşterii pe care o sugerează cibernetica, se ia în considerare astăzi o **t.** de aspecte ale materiei (substanţă, energie, informaţie), conceptele şi modelele adecvate acestei **t.** fiind diferite de la un domeniu la altul al realităţii (N. Wiener, G. Klaus). V. şi *negarea negaţiei*.

TRIB, tip de comunitate umană, mod (formă) de organizare economică şi social-politică caracteristică populaţiilor aflate în stadiul de dezvoltare al comunei primitive, constînd dintr-o grupare de mai multe *ginţi* sau *familii* înrudite (*„fratrii"*), unite pe baza comunităţii teritoriului şi supuse autorităţii unui şef unic. A apărut în perioada destrămării orînduirii comunei primitive. În faza democraţiei militare apar, ca forme de organizare social-politice, uniunile de **t.**

TROELTSCH, Ernst (1865—1923), teolog evanghelic german, sociolog şi filozof al istoriei, discipol al lui Dilthey şi Windelband. **T.** s-a făcut remarcat, îndeosebi în sociologia religiei, prin teza idealistă după care religia ar fi un *apriori:* „starea religioasă", afirmă el, este „trăire apriori" care conduce la „spiritul absolut". Ca filozof al istoriei, **T.** are merite în critica atît a *mecanicismului* cît şi a *intelectualismului:* istoria poate fi înţeleasă numai în unitatea devenirii ei şi nu poate fi explicată în mod cauzal; unităţile istorice individuale sînt inteligibile numai în ansamblul colectivităţilor, popoarelor, claselor. **T.** nu admite însă legitatea în istorie şi propune „înfrîngerea *istorismului* relativizant". *Op. pr.*: „Caracterul absolut al creştinismului şi filozofia religiei" (1902), „Istorismul şi problemele sale" (1922), „Istorismul şi înfrîngerea sa" (postum, 1924).

TROPI (gr. *tròpos* „mod"), termen din filozofia sceptică antică, desemnînd argumentele potrivit cărora nici o afirmaţie sau negaţie nu are temei, nici un adevăr nu poate fi formulat, ceea ce ar atrage după sine obligaţia suspendării oricărei judecăţi filozofice. Aenesidemus a formulat zece **t.** iar Agrippa cinci.

TURGOT, Anne Robert Jaques (1727—1781), economist şi om politic francez, colaborator al „Enciclopediei". Ca economist, **T.** a fost unul dintre principalii exponenţi ai punctului de vedere fiziocrat. Cu ocazia unor discursuri ţinute la Sorbona, a susţinut ideea *progresului* neîntrerupt pe care evoluţia istorică a omenirii îl marchează atît în domeniul vieţii materiale, cît

Scanned with OKEN Scanner

și în domeniul științei, artei și moralei. **T.** a formulat, înaintea lui A. Comte, teza privind cele trei faze prin care ar trece dezvoltarea spirituală a omenirii: teologică, metafizică și pozitivă (științifică). *Op. pr.:* „Reflecții asupra formării și distribuției bogățiilor" (1766).

TUTIORISM, orientare etică, din cadrul *probabilismului* și care afirmă că acțiunile umane nu trebuie să urmeze niciodată opiniile probabile, ci numai pe cele mai sigure.

TWARDOWSKI, Kazimierz (1866—1938), filozof polonez ale cărui lucrări au exercitat o mare influență asupra filozofiei poloneze din secolul nostru și asupra unor curente ale filozofiei europene *(fenomenologia, filozofia analitică).* În lucrările sale de psihologie și teoria cunoașterii, **T.** a încercat să introducă o strictă separare a logicii și filozofiei de psihologie, contribuind la depășirea abordării psihologiste a *semnificației* și a *psihologismului* în general. Distincțiile sale între acte mentale, conținutul și obiectul lor au influențat pe Meinong, Husserl, Schlick. *Op. pr.:* „Idee și percepție" (1892), „Teoria conținutului și obiectului reprezentărilor" (1894).

TYLOR, Edward Burnett (1832—1917), etnograf, antropolog și sociolog englez, reprezentant al *evoluționismului socio-cultural.* A studiat, în special, culturile primitive și a elaborat teoria cu privire la originea animistă a religiei. În concepția sa, *animismul* este prima formă de religie și, totodată, „minimumul" oricărei religii. S-a preocupat de descrierea și reconstituirea istorică, ipotetică, a culturilor diferitelor popoare în scopul explicării particularităților și a transmiterii culturii. A fost printre primii care a elaborat o definiție a culturii și care a susținut necesitatea constituirii unei „științe a culturii". *Op. pr.:* „Cultura primitivă" (2 vol., 1871), „Antropologia" (1881), „Cercetări de istorie timpurie a omenirii și dezvoltarea civilizației" (1881).

Scanned with OKEN Scanner

ŢĂRĂNIME, clasă socială existentă în mediul rural şi care participă nemijlocit la producţia agricolă. În orînduirile precapitaliste, deşi a fost purtătoare a unui mod privat de proprietate asupra mijloacelor de producţie, de regulă fiind strîns legată de mica producţie de mărfuri, deci fiind posesoare la nivel individual a unor mijloace de producţie, a constituit şi, în prezent, în ţările slab dezvoltate reprezintă, partea cea mai numeroasă a populaţiei. Ponderea în totalul populaţiei, structura ei socială, precum şi situaţia ei în societate au evoluat în decursul istoriei, de la ţară la ţară, în funcţie de gradul de dezvoltare a forţelor de producţie, a industriei în special, de caracterul *relaţiilor de producţie* dominante. În feudalism, **ţ.** a reprezentat principala clasă socială a societăţii, afirmîndu-se, totodată, ca o puternică forţă revoluţionară antifeudală. În ţările române, **ţ.** a avut rolul principal în lupta împotriva cotropitorilor străini şi a exploatatorilor autohtoni. Ea a purtat greul luptelor pentru unirea principatelor române, pentru cucerirea independenţei de stat, pentru făurirea statului naţional unitar român. Pătrunderea relaţiilor capitaliste în agricultură determină un proces de diferenţiere şi de stratificare socială a **ţ.** (burghezie sătească, ţărani mijlocaşi, ţărani săraci, semiproletari şi proletari agricoli). Acest proces, accentuat în stadiul monopolist al capitalismului, duce la ruinarea unor pături tot mai numeroase ale micilor producători agricoli. Coincidenţa intereselor fundamentale ale clasei muncitoare şi **ţ.** muncitoare stă la baza alianţei dintre ele — una din principalele condiţii ale victoriei în lupta pentru democraţie şi socialism. În multe ţări capitaliste, deşi ponderea ei se reduce, **ţ.** continuă a fi un aliat important al clasei muncitoare în lupta antimonopolistă. În cele mai multe ţări în curs de dezvoltare **ţ.** reprezintă principala şi cea mai numeroasă forţă revoluţionară în cucerirea şi apărarea independenţei po-

Scanned with OKEN Scanner

litice şi economice, pentru progres social, împotriva *imperialismului* şi neocolonialismului. Şi pe plan internaţional, ţ. reprezintă astăzi o forţă politică de mare însemnătate. Lupta de veacuri a ţ. pentru pămînt şi libertate îşi găseşte deplina satisfacere în condiţiile revoluţiei şi construcţiei socialiste. În ce priveşte proprietatea, revoluţia şi construcţia socialistă oferă cadrul obiectiv de cooperativizare, de socializare, la nivel de grup, a mijloacelor de producţie ale ţ. astfel încît ea participă nemijlocit la marea producţie de mărfuri, în calitate de clasă posesoare, la nivel colectiv, a mijloacelor de producţie agricolă. În ţara noastră, P.C.R. a aplicat în mod creator principiile socialismului ştiinţific în rezolvarea problemei agrare şi în cooperativizarea agriculturii. Ca urmare a transformărilor radicale pe care socialismul le-a produs în viaţa satelor, ţ. a devenit cu adevărat o clasă nouă — ţ. *cooperatistă* —, avînd dubla calitate de proprietară şi producătoare. S-a lărgit orizontul politic şi de cunoaştere al ţ., pregătirea ei culturală, tehnico-ştiinţifică şi profesională. Ţ. ocupă un loc deosebit de important în economia socialistă a ţării, în creaţia materială, în viaţa socială, în întreaga operă de edificare a noii orînduiri. Deşi, ca rezultat al proceselor de modernizare a forţelor de producţie, al schimbărilor calitative ce intervin în economia naţională, inclusiv în agricultură, ţ. se va restrînge din punct de vedere numeric, ea va continua să deţină un loc de cea mai mare importanţă atît în producţia de bunuri materiale, în sporirea avuţiei naţionale, cît şi în conducerea şi realizarea întregii opere de construire a noii orînduiri sociale. După cum subliniază Programul Partidului Comunist adoptat la Congresul al XI-lea, alianţa muncitorească-ţărănească a avut un rol istoric în lupta pentru cucerirea puterii politice, în înfăptuirea revoluţiei socialiste şi a construcţiei socialismului, constituind temelia de granit a regimului nostru socialist. Această alianţă va continua să reprezinte factorul esenţial al progresului economico-social în ţara noastră, principala forţă politică menită să asigure continua dezvoltare a cuceririlor revoluţionare ale poporului, mersul înainte al societăţii pe calea socialismului şi comunismului.

ŢUŢUGAN, Florea (1908—1961), logician român. A adus contribuţii în studiul silogismului şi al implicaţiei. *Op. pr.:* „Silogistica judecăţilor de predicaţie“ (1957).

Scanned with OKEN Scanner

UCHRONIE (gr. *u* „lără" și *chronos* „timp"), operație mentală de reconstrucție utopică a istoriei, vizînd adesea caracterul accidental și contingent al procesului istoric. Termenul a fost folosit pentru prima dată, în 1876, de către Ch. Renouvier pentru a desemna faptele de cultură care nu s-au produs, dar care ar fi putut să se producă sau care ar putea să se producă în viitor. Uneori, termenul vizează și conceperea unor fapte sau evenimente care nu s-au produs și nu se vor produce niciodată.

UMANISM (lat. *humanus* „omenesc") **1.** (În sens restrîns) Mișcare culturală și orientare a gîndirii din epoca Renașterii. A apărut mai întîi în Italia, în sec. 14—15 (Petrarca, Boccacio, Leonardo Bruni Aretino, Flavio Biondo, Poggio Bracciolini, Pico della Mirandola, Marsilio Ficino, Lorenzo Valla, Campanella, Leon Battista Alberti, Enea Silvio Piccolomini), apoi s-a răspîndit în Franța (Rabelais, Ronsard, Montaigne), în Spania (Cervantes, Nuñes), Țările de Jos (Erasm din Rotterdam), Anglia (Th. Morus, F. Bacon, Shakespeare), Germania (U. von Hutten, J. Reuchlin, A. Dürer, N. Cusanus), Ungaria (Janus Pannonius, Bonfini), Polonia (J. Kochanovski), Cehia (J. Komensky, J. Blahoslav), Dalmația, țările române etc. În sec. 16 **u.** a cunoscut o proliferare în toate domeniile de creație, în aproape întreaga Europă: poeți (Pietro Bembo, Ludovico Ariosto, Torquato Tasso), artiști plastici (Michelangelo Buonarotti, Raffaelo Sanzio, Tiziano, Leonardo da Vinci), oameni de știință (Galileo Galilei, Giordano Bruno), gînditori politici (Nicolò Machiavelli, Baldassare Castiglione). Inspirat de prefacerile sociale care anunțau nașterea societății burgheze, **u.** a reprezentat o reacție față de *ascetismul* medieval, față de *mistica* dezumanizantă a inchiziției, față de supremația ideologică a *teologiei*, care proslăvea atotputernicia divinității și proclama nimicnicia omului. **U.** a însemnat o puternică afirmare a preocupării

Scanned with OKEN Scanner

pentru *om*, promovînd o ideologie nouă, *laică;* în centrul acestei ideologii se află omul, ideea dezvoltării *persoanei* umane, concepută individualist, a încrederii în puterea creativă a omului, a legitimităţii *fericirii* terestre. Considerînd că idealul omului liber şi armonios dezvoltat s-a întruchipat în cultura antică, umaniştii au descoperit şi studiat cu fervoare monumentele, valorile acestei culturi şi au reactualizat limbile clasice, greaca şi latina. Studiul critic, filologic şi istoric al izvoarelor antice întreprins de ei a contribuit la geneza spiritului critic şi a *raţionalismului* modern. În cadrul **u.** elementele concepţiei noi, laice, despre viaţă s-au împletit în diverse moduri şi grade cu rămăşiţele concepţiilor medievale, opoziţia faţă de acestea luînd cînd forme mai moderate, cînd forme mai radicale. În ţările române, **u.** s-a manifestat mai timpuriu în Transilvania, datorită condiţiilor economice mai favorabile şi legăturilor politice şi culturale cu Italia, patria Renaşterii, fiind reprezentat de N. Olahus, M. Halici, I. Honterus, I. Sommer, Oprea (Diacul), Czere Apáczai János, G. Heltai, T. Pellei ş.a. A fost urmat, la puţin timp, de cel din Moldova şi Ţara Românească unde, începînd cu sec. 16, apar importante elemente de gîndire umanistă — Neagoe Basarab, Iacob Heraclid (Despot Vodă), I. Sommer (în prima perioadă), Matei al Mirelor, Petru Cercel. În sec. 17 şi la începutul celui următor se profilează o adevărată şcoală umanistă românească, în contextul **u.** european, izvorîtă însă din realităţile politice locale, în centrul cărora se afla lupta pentru independenţă naţională. Purtînd caracteristicile generale ale curentului umanist, **u.** românesc s-a distins printr-o notă specifică — afirmarea teoriei originii, continuităţii şi unităţii poporului român — avînd ca reprezentanţi pe cei mai de seamă cărturari ai vremii: Grigore Ureche, Miron Costin, Constantin Cantacuzino, Nicolae Milescu, Dimitrie Cantemir, Dosoftei, Antim Ivireanul. Activitatea cărturarilor umanişti a marcat zorile culturii şi ştiinţei româneşti moderne. **2.** (În sens larg) Termen, introdus în 1808 de F.J. Niethammer, desemnînd concepţiile care de-a lungul întregii istorii a civilizaţiei recunosc demnitatea, valoarea şi posibilităţile nelimitate de desăvîrşire ale fiinţei umane şi care, în consecinţă, militează pentru dezvoltarea liberă a *personalităţii* umane. **U.** a cunoscut, în diferite ţări şi epoci, în cadrul a diferite orînduiri şi clase sociale, un conţinut diferit, avînd în opera gînditorilor sau artiştilor reprezentativi nuanţe şi particularităţi extrem de diverse. El a avut o mare pondere în ideologia burgheziei ascendente, în epoca *Renaşterii*, a *luminismului* şi a revoluţiilor burgheze, găsindu-şi expresia sintetică în maxima lui Kant: „Priveşte pe om întotdeauna ca un scop şi niciodată ca un simplu mijloc". („Bazele metafizicii moravurilor", 1785). Odată cu victoria orînduirii capitaliste însă, acest tip de **u.,** ca de altfel întregul **u.** premarxist, generos însă abstract, anistoric şi speculativ, incapabil de a determina condiţiile concrete ale realizării idealurilor umane, a fost dezminţit de natura antagonic-contradictorie şi asupritoare a capitalismului. Preluînd tradiţiile pozitive ale gîndirii umaniste anterioare, socialismul ştiinţific, ideologie a *clasei muncitoare*, a acelei clase „care nu se poate elibera fără să elibereze întreaga omenire", s-a afirmat ca formă superioară a **u.,** ca un **u.** revoluţionar, militant pentru dezalienarea deplină a *condiţiei umane*. În centrul **u.** marxist contemporan se află idealul comunist de viaţă, implicînd lupta împotriva oricărei forme de *înstrăinare*, de dezumanizare şi de asuprire socială, şi naţională a omului. Acesta s-a afirmat în disputa atît cu ideologiile antropologiste care consideră omul ca pe o entitate exclusiv spirituală şi în mod absolut autonomă faţă de societate, cît şi cu orientările scientiste care contestă posibilitatea instaurării **u.** ca principiu al acţiunii

Scanned with OKEN Scanner

sociale practice şi care consideră **u.** ca pură „*ideologie*". El porneşte de la unitatea dintre cunoaşterea necesităţii (legilor) şi alegerea scopurilor, luptă pentru anularea *alienării*, întemeindu-se pe analiza ştiinţifică a condiţiilor sociale concrete care generează acest fenomen. Demonstrînd că proprietatea privată asupra mijloacelor de producţie şi *diviziunea socială a muncii* legată de aceasta constituie izvorul principal al dezumanizării omului în societatea capitalistă, **u.** marxist corelează eliberarea şi dezvoltarea armonioasă a personalităţii umane de transformarea ştiinţifică şi revoluţionară a societăţii, de desfiinţarea oricărei exploatări şi asupriri de construirea societăţii comuniste. El duce un permanent dialog principial şi critic cu diferite orientări umaniste din gîndirea contemporană, denunţă *utopismul*, *voluntarismul* şi *individualismul* interpretărilor spiritualist-personaliste, existenţialiste etc., ca şi *fatalismul* orientărilor pozitiviste şi neopozitiviste, fundamentînd o nouă concepţie despre *om*, văzut, atît în calitatea sa de subiect activ, creator al istoriei, cît şi în ipostaza sa de produs, de creaţie a acesteia. În socialism, lichidarea claselor exploatatoare şi a proprietăţii private, înlăturarea inegalităţilor de clasă, sociale şi naţionale creează premisele constituirii, în plan teoretic şi practic, a unui tip nou de **u.**, **u.** *socialist*.

UMANISMUL SOCIALIST, formă istorică superioară a umanismului care apare şi se dezvoltă pe temeiul societăţii socialiste, reprezentînd o poziţie teoretică şi un comportament practic de negare a ideologiei şi moralei burgheze, a tot ce frînează sau denaturează dezvoltarea multilaterală a omului şi, totodată, de afirmare creatoare a concepţiei şi modului de viaţă socialist. Noul ideal umanist a fost elaborat teoretic de clasicii socialismului ştiinţific chiar înainte de a exista o practică socială socialistă. **U.s.**, întreaga lui concepţie despre om şi societate sînt deschise şi receptive atît faţă de trecut, faţă de tezaurul de idei şi de sensibilitate al istoriei umanităţii, cît şi faţă de viitor, de posibilităţile pe care le deschid cele mai îndrăzneţe proiecte asupra viitorului societăţii şi ale omului. Superioritatea **u.s.** constă, în primul rînd, în consecvenţa fundării sale pe temeiuri obiective, social-economice; în această privinţă, faţă de caracterul idealizant şi abstract al umanismului tradiţional, **u.s.** este real şi concret, un umanism al faptei, al acţiunii practice de realizare a omului în plan material, economic şi nu numai în plan spiritual şi moral. Dealtfel, posibilitatea eliberării omului de fenomenele *înstrăinării* spirituale decurge tocmai din procesul dezalienării sale în plan material, împlinirea umană a omului fiind condiţionată, în primul rînd, de umanizarea raporturilor sale sociale şi economice, de desfiinţarea raporturilor de exploatare şi asuprire şi de construirea unor raporturi de colaborare şi ajutor reciproc. **U.s.** este deci un umanism acţional, în cadrul căruia realizarea omului în planul condiţiilor materiale ale vieţii sale, determină realizarea sa în planul vieţii spirituale şi al raporturilor de etică şi echitate socialistă şi este potenţată de aceasta. În al doilea rînd, sub raport social, **u.s.** depăşeşte situaţia umanismului tradiţional care se reducea aproape la o accepţie antropologică şi realizează o sinteză între momentul antropologic şi cel sociologic al condiţiei umane, în sensul unei relaţii dialectice între individualitate şi societate. În perspectiva **u.s.** libertatea şi fericirea aparţin omului ca individualitate dar nu în contrast cu starea de libertate şi fericire a comunităţii, a poporului, ci în consensul şi contextul acesteia. Este vorba de satisfacerea *trebuinţelor* şi *intereselor* grupurilor sociale, ale întregului popor şi, prin aceasta, a fiecărui individ în parte. „Esenţa umanismului revoluţionar — spre deosebire de aceea a umanismului burghez care cultivă instinctul egoist, individualismul, lupta pentru bunăstarea personală în dauna bunăstării

Scanned with OKEN Scanner

semenilor — constă în situarea omului în centrul întregii preocupări și activități a societății și, în același timp, în stabilirea unor raporturi armonioase, organice între individ și colectivitate. Umanismul revoluționar concepe afirmarea și dezvoltarea plenară a personalității umane nu izolat, ci în cadrul ansamblului societății, promovînd principiul rațional și generos potrivit căruia fericirea personală nu se poate realiza încălcînd dreptul la fericire al altora, ci numai în cadrul înfăptuirii fericirii generale a colectivității, a poporului, a umanității" (Nicolae Ceaușescu). Spre deosebire de tipurile anterioare de umanism, în care poziția ideologică excludea temeiurile științei în explicarea naturii umane, a năzuințelor și idealurilor umane, **u.s.** îmbină dialectic demersul umanist cu demersul științific asupra omului, perspectiva axiologică și perspectiva nomologică în abordarea umanului. Sub acest raport, **u.s.** ca principiu ideologic este pe deplin concordant cu criteriile pe care știința despre societate le pune la dispoziția oamenilor pentru a edifica omul multilateral dezvoltat al acestei societăți. Aceasta pentru că ideologia care stă la baza acestei edificări este o ideologie științifică, întemeiată pe o concepție filozofică științifică despre lume și viață — materialismul dialectic și istoric. **U.s.** nu este opus, de asemenea, nici progresului tehnic, progres care în capitalism, datorită contextului activității de producție specific acestei orînduiri, întemeiate pe proprietatea privat-capitalistă asupra mijloacelor de producție și asupra producției, declanșează noi situații de înstrăinare umană, de repercutare negativă a revoluției științifico-tehnice asupra *condiției umane*. În socialism, factorul tehnic, oricît ar fi de perfecționat prin implantarea organică a științei, nu poate deveni niciodată un idol, un fetiș, un izvor de dezumanizare deoarece este în întregime stăpînit de societate și subordonat omului, fiind destinat, în ultimă analiză, să îmbogățească și nu să sărăcească condiția materială și spirituală a omului. Sub raport politic și organizațional, **u.s.**, spre deosebire de umanismul burghez, mai vechi sau de așa-zisul umanism burghez contemporan, nu este acel umanism care „oferă" omului condiții superioare de viață materială și spirituală, instituțiile mijlocitoare ale acestei oferte fiindu-i acestuia străine și suprapuse, ci un umanism în care el însuși își oferă condiții de viață umane, și le produce conștient, folosindu-se de structuri organizaționale, de instituții care-i aparțin și funcționează după principiile celui mai adînc democratism. Se poate astfel vorbi de o dimensiune organizațională profund democratică a **u.s.** Sub raport etic, spre deosebire de umanismul anterior, elitar și individualist, **u.s.** presupune formarea și dezvoltarea conștiinței de sine, atît la nivelul colectivității, cît și la nivelul individualității, *libertatea* socială și dezvoltarea multilaterală a societății socialiste fiind o condiție a libertății individuale și dezvoltării multilaterale a personalității. Ascendența valorilor morale de *dreptate* și *echitate* în noul sistem de valori ale civilizației socialiste dobîndește pentru prima dată o fundamentare obiectivă deoarece *munca* condiționează instaurarea acestor valori, fiind ea însăși o valoare umanistă fundamentată, factor prioritar de civilizație și progres. Sub raport axiologic, superioritatea **u.s.** își are temeiul în faptul că întregul ansamblu al activităților economice și sociale, materiale și spirituale, organizaționale și ideologice are drept scop nu numai dezvoltarea bazei tehnico-materiale și a bazei economice a societății ci și îmbogățirea sistemului de valori, culminînd cu făurirea unui înalt orizont cultural, axat pe o dimensionare superioară a scării motivațiilor și trebuințelor umane, care operează din ce în ce mai mult la nivelul satisfacțiilor morale și estetice — domeniu superior de afirmare a unei noi *calități a vieții*. În ierarhia valorilor specifice

Scanned with OKEN Scanner

u.s., dobîndesc de asemenea o înaltă situare valorile politice şi valorile ştiinţifice. Astfel, ideea unei lumi mai bune, mai drepte, şi mai umane este scoasă din zona dezideratelor umanitarist-abstracte şi integrată în universul cunoaşterii ştiinţifice, şi al acţiunii politice practice. Proiectul politic şi ştiinţific al omului multilateral dezvoltat devine un program practic de acţiune, un domeniu al realului construibil. De aici rezultă şi importanţa şi ponderea sporită a rolului activităţii ideologice şi a muncii educative care, după cum se subliniază în Programul P.C.R., reprezintă una din condiţiile hotărîtoare ale eficienţei procesului de formare a omului nou, de ridicare a conştiinţei omului contemporan al societăţii noastre socialiste la nivelul unui umanism superior, un umanism revoluţionar, militant, responsabil.

UMANITATE, 1. Ansamblu de însuşiri comune tuturor oamenilor (Toma d'Aquino, Siger de Brabant); ansamblu al însuşirilor care diferenţiază specia umană de animalitate (Aristotel). **2.** Ansamblu al oamenilor (omenirea) considerat ca alcătuind o fiinţă colectivă (L. Feuerbach, A. Comte, W.K. Humboldt, E. Spranger, F.A. Trendelenburg). Conceptul se află implicit sau explicit în discursul filozofic al *cosmopolitismului* antic (unii stoici, cinici, sofişti, Cicero) şi al celui din perioada de ascensiune a burgheziei. În epoca imperialismului, termenul s-a discreditat în parte sau a căpătat, în ideologia epocii, o nuanţă demagogică ori vag filantropică (umanitarismul). Pentru toate variantele *pozitivismului* contemporan, conceptul de **u.** este, de fapt, o ficţiune „metafizică", un pseudoconcept întrucît e lipsit de referinţă obiectivă, empiric verificabilă. A.H. Korzybski (fondatorul „semanticii generale") respinge conceptul de **u.** cu argumentele clasice ale pozitivismului radical. Conceptul de **u.** reprezintă una dintre valorile preluate de ideologia marxistă din tezaurul moştenirii şi tradiţiilor progresiste ale culturii şi civilizaţiei mondiale. El îşi găseşte referinţa obiectivă în decursul procesului istoric de trecere a omenirii de la capitalism la comunism, datorită creării condiţiilor extinderii reale a solidarităţii umane la scară mondială, odată cu afirmarea clasei muncitoare ca factor aglutinator, de coeziune internaţională în lupta popoarelor pentru pace, libertate şi progres social.

UMANIZARE, procesul de *obiectivare* umană, de transformare a mediului natural în mediu de *cultură*, de convertire a faptelor şi proceselor naturale în fapte şi procese culturale. **U.** rezultă din dialogul creator al omului cu lumea (natura şi societatea) şi se referă atît la condiţia obiectivă, exterioară a umanului cît şi la latura sa subiectivă, interioară, la spiritualizarea continuă a universului de simţire şi sensibilitate al omului. În sens concret-istoric, **u.** este un aspect al luptei de eliberare a clasei muncitoare, al revoluţiei economice, politice şi ideologice socialiste, al procesului de anihilare a *înstrăinării* omului, avînd, în ultimă instanţă, sensul de **u.** a raporturilor sociale (economice, politice, ideologice). Revoluţia şi construcţia socialistă realizează un proces de **u.** şi în sensul de reînnoire a omului şi de respiritualizare a vieţii sociale. În ultimă analiză, **u.** înseamnă, în această accepţie, prefacerea radicală a *condiţiei umane* obiective şi subiective — ceea ce reprezintă finalitatea şi conţinutul esenţial al făuririi *civilizaţiei* socialiste ca tip de civilizaţie superioară.

UNAMUNO, Miguel de (1864—1936), eseist, filozof şi poet spaniol. Gîndirea sa filozofică se încadrează, ca orientare, în *„filozofia vieţii"*. A fost profesor şi rector al Universităţii din Salamanca; reprezentant al grupului de intelectuali numit al „generaţiei de la 1898", care se pronunţa pentru progresul economic, politic şi cultural al Spaniei, fără a ajunge însă pe poziţii revoluţionare. Teoria sa despre rolul determi-

Scanned with OKEN Scanner

nant al factorului „intraistoric" (rezultatul total al actelor materiale și spirituale concrete ale maselor) a adus o contribuție importantă în lupta cu concepțiile teologice. În opera sa principală, „Sentimentul tragic al vieții" (1912), **U.** afirmă că sensul existenței individului se desluşeşte numai în perspectiva *morții;* el constă în năzuința către nemurire, năzuință irealizabilă, absurdă, respinsă de rațiune, dar care decurge din esența *vieții* însăși; această năzuință generează *religia* (credința în nemurirea sufletului și în Dumnezeu). Interpretarea existențialistă a religiei, dată de **U.**, a fost respinsă de *catolicismul* oficial. **U.** a ilustrat opțiunea pentru eroismul absurd, pentru „nebunia sublimă", prin figura lui Don Quijote („Viața lui Don Quijote și a lui Sancho Panza", 1905, trad. rom. 1973). *Alte op.:* „Negura" (1914, trad. rom. 1975); „Trei nuvele exemplare și un prolog" (1920, trad. rom. 1968).

UNICUL, termen filozofic care desemnează manifestarea unitară a *sistemelor* complexe, capacitatea lor de a se prezenta unitar, ca rezultat al proprietăților holistice (v. *holism),* de integrare organică a elementelor subordonate. **U.** se corelează cu multiplul și se instituie ca efect al proprietăților izomorfe și al tendințelor de omogenizare ale acestuia. Prin extensiune, imaginea unitară a sistemelor pe care o desemnează **u.** poate fi aplicată și la scara întregului univers, lumea apărîndu-ne, în acest caz, ca avînd proprietatea de a fi unică și unitară (teză fundamentală a multor școli materialiste din trecut, care capătă însă consecvență în cadrul materialismului dialectic și istoric). În antichitate, **u.** a fost un concept central în *școala eleată* (îndeosebi *„Unul"* la Parmenide), care pe baza principiului *identității* a încercat să raționalizeze întreaga existență reducînd multiplicitatea, *diversitatea* și mișcarea ei la o entitate unică, continuă și neschimbătoare. Față de panholismul și imobilismul postulate de școala eleată, holismul conceput în mod materialist-dialectic aduce trei corecturi de fond: a) ideea de **u.** nu trebuie aplicată numai la universul în ansamblu, ci și la sistemele care configurează multiplu acest ansamblu macrosistemic; b) **u.** este corelat cu multiplul, similar raporturilor care se stabilesc între *unitate* și *diversitate,* între *general* și *individual;* c) **u.,** ca modalitate sistemic-integratoare de manifestare a sistemelor, este incompatibil cu neschimbarea și îngheţarea metafizică. Dimpotrivă, datorită tensiunilor interne ale *multiplului,* dialecticii interacțiunilor dintre elementele complexului monolitic, **u.** prezintă mobilitate, este supus procesului schimbării. O astfel de imagine dialectică asupra **u.** întîlnim atît la Hegel cît și la Marx, cu deosebirea că **u.** hegelian este *absolutul* lumii ideilor, iar la Marx, *materia* infinită, inepuizabilă și indestructibilă. De asemenea, atît pentru Hegel cît și pentru Marx, **u.** ca modalitate de manifestare a oricărui sistem se dedublează, se scindează în laturi contradictorii care se opun și totodată se presupun reciproc. *Dedublarea* **u.,** noțiune centrală în dialectica materialistă (Lenin considera ideea *dedublării* **u.** în laturi contradictorii ca fiind esența dialecticii), reflectă, pe de o parte, raporturile de *unitate* a contrariilor interne ale unui fenomen sau proces iar, pe de altă parte, raporturile de *opoziție* (uneori de luptă) ale acestora. Tensiunea internă a *contrariilor,* opoziția lor, determină, în cele din urmă, spargerea unității existente între contrarii și trecerea la o nouă unitate de contrarii. Deci: **u.** se dedublează, iar această dedublare este temeiul propriei sale schimbări; mișcarea, ca atribut fundamental al materiei (unice), constă în *autodeterminismul* schimbărilor calitative ale fiecărui obiect, fenomen sau proces (multiplu) imanent acesteia. Dedublarea este, așadar, modul de manifestare al **u.** (multiplul este suportul și condiția existenței **u.**) și, totodată, izvorul (cauza) autodevenirii

Scanned with OKEN Scanner

acestuia (interacţiunea şi dinamismul multiplilor este temeiul mobilităţii **u.**). V. şi *unitatea şi lupta contrariilor; unitatea lumii.*

UNITATE, proprietate a unor obiecte, fenomene sau procese complexe de a se manifesta ca întreg indivizibil (tot unitar), în care elementele subordonate, păstrîndu-şi individualitatea, se corelează sistemic (unitar), sub influenţa unor raporturi de coeziune, omogenitate şi solidaritate. Termenul de **u.** este opus şi, totodată, îl presupune pe cel de *diversitate*, care exprimă tendinţa de particularizare a obiectelor şi fenomenelor individuale, a elementelor unei totalităţi, proprietatea acestora de a se manifesta variat şi specific. În gîndirea dialectică, prin intermediul acestor doi termeni se defineşte conţinutul unui principiu metodologic fundamental de cunoaştere şi acţiune — principiul **u.** în diversitate (diversitatea este o condiţie a **u.,** un mod de particularizare al acesteia, suportul ei obiectiv; **u.** este premisa diversităţii şi consecinţa ei firească). Principiul **u.** în diversitate este de acelaşi gen şi are, în multe privinţe, sensuri asemănătoare cu principiul **u.** dintre *general* şi *individual.*

UNITATEA LUMII, concept fundamental cu care operează interpretările filozofice moniste, şi care desemnează proprietatea fenomenelor şi proceselor din natură şi societate de a se corela unele cu altele printr-o infinitate de legături, de a se constitui unele din altele, astfel încît întregul univers material, în multitudinea nivelelor sale de organizare, de la structurile fizice şi biologice pînă la cele sociale şi umane, formează un singur tot, indestructibil şi inepuizabil. Indiferent de viziunea materialistă sau idealistă asupra lumii, spiritul filozofic a fost totdeauna tentat să imagineze lumea ca un tot unitar. Ca reflex al acestei tentaţii, întîlnim încă din antichitate remarcabile concepţii moniste. Şi cum, iniţial, în reflecţia filozofică erau transpuse de obicei reprezentări concrete ale lumii *reale,* principiile moniste postulate asupra universului natural au fost, cu precădere, principii materiale (apa, aerul, focul, diferite alte substanţe sau entităţi care structurează universul şi cu care oamenii intră în contact nemijlocit, pe care ei le postulează intuitiv sau prin *abstractizare).* Prin caracterul lor speculativ şi naiv dialectic, interpretările moniste din antichitate n-au putut ridica însă ideea **u.l.** la nivelul de concept filozofic. Nici reprezentările moniste din epoca modernă nu au reuşit o definire cu adevărat filozofică a conceptului de *unitate a lumii,* practicînd, în continuare, diferite tendinţe de *reducţionism:* Descartes, punînd *substanţa* în centrul structurii universului, reducea materia la atomi cu însuşiri cantitative *(întinderea)* şi cultiva astfel o concepţie monistă mecanicistă (dincolo de explicarea universului fizic, el era însă dualist); Spinoza centra şi el imaginea universului pe noţiunea de *substanţă,* căreia însă îi atribuia ca însuşiri esenţiale întinderea şi gîndirea. Acest fapt permitea includerea în sfera universului material şi a conştiinţei, dar conferea totodată *monismului* său şi trăsăturile *hilozoismului* şi *panteismului;* Diderot, combătînd *dualismul* corp-suflet, considera că baza tuturor fenomenelor naturii o constituie substanţa materială unică, dar — pentru a elibera monismul materialist de inconsecvenţe tradiţionale (panteism, *deism,* dualism) — formulează teza inseparabilităţii *materiei* şi *mişcării.* O autentică concepţie monist-materialistă asupra lumii o oferă abia materialismul dialectic; conform lui, ideea de *unitate a lumii* depăşeşte reducţionismul anterior şi se întemeiază pe conceptul general de *materie.* Revoluţionarea *ontologiei* prin definirea materialist-dialectică a conceptului de materie a provocat, alături de o reconstrucţie a conceptului filozofic de infinitate şi o definire cu adevărat filozofică a conceptului de **u.** a **l.** În acest sens, Engels afirma că

Scanned with OKEN Scanner

„adevărata unitate a lumii constă în materialitatea ei". Într-adevăr, ceea ce leagă într-un tot unitar *diversitatea* calitativă a lucrurilor este tocmai proprietatea lor de a fi materiale, de a exista în mod obiectiv. Relevînd interacțiunea dintre filozofie și știință în făurirea monismului materialist, Engels arăta, de asemenea, că *unitatea materială a lumii* poate fi dovedită „nu prin cîteva fraze de scamator, ci printr-o dezvoltare îndelungată și anevoioasă a filozofiei și a științelor naturii". Aportul științelor naturii în fundamentarea monismului materialist constă în dovedirea unității genetice și structurale (compoziționale și relaționale) a nivelelor fizice (micro-, macro- și megafizic) și biologice de organizare a materiei. Dar o teorie filozofică despre **u.l.** nu se poate limita la o imagine fizică unitară asupra universului, oricît ar fi ea de completă și de dialectic construită, și nici măcar la o explicație unitar-dialectică și istorică despre natură în general, explicație care presupune, fără îndoială, integrarea în universul material a diversității viețuitoarelor, excluderea intervenției oricărui act exterior în determinarea genezei și evoluției naturii vii, căci principalul într-o teorie filozofică despre **u.l.** este dezvăluirea corelației dintre fizic, biologic și social, dintre material și ideal, dintre *obiect și subiect*, și, în cele din urmă, dintre *om*, *societate* și *natură*. De aceea, aportul științelor sociale și umane la făurirea conceptului materialist-dialectic de **u. a l.** este fundamental. Aceste științe dovedesc, pe baza criteriului practicii, unitatea dintre natură și societate, dintre aceasta și individ, dintre structurile materiale și cele ideale, dintre existența socială și conștiința oamenilor, oferind o perspectivă genetică și istorică de adîncime, conceptului de **u. a l.** Așadar, la edificarea conceptului complet de **u. a l.** contribuie deopotrivă toate domeniile științei (naturale, sociale și umane) și toate disciplinele filozofice, începînd cu ontologia și continuînd cu *antropologia*, *gnoseologia*, *praxiologia*. Liantul tuturor acestora este materialismul dialectic și materialismul istoric care deschide, pentru prima oară, perspectiva corelării societății cu natura, explicării omului prin multitudinea determinărilor sale sociale și naturale, dezvăluirii *determinismului* obiectiv (natural și social) al genezei ideilor, descifrării unității dintre subiect și obiect în procesul cunoașterii și al acțiunii practice. Numai pe această cale monismul materialist poate infirma consecvent și incontestabil orice interpretări dualiste sau monist-idealiste, ridicînd conceptul de **u. a l.** la rangul unui concept fundamental al discursului filozofic contemporan. V. și *materialitatea lumii*.

UNITATEA ȘI LUPTA CONTRARIILOR, principiu fundamental al dialecticii materialiste, care explică *mișcarea* și *dezvoltarea* lumii materiale și a cunoașterii prin dedublarea unicului în laturi, tendințe contrare, care se presupun și se exclud reciproc. **U. și l.c.** caracterizează structura oricărui proces determinat și constituie totodată izvorul intern al schimbării sau dezvoltării acestuia. Dezvăluind izvorul și forța motrice permanentă a oricărei mișcări și dezvoltări explicînd dinamica lucrurilor ca *automișcare*, ca *autodezvoltare* și autodeterminism, **u. și l.c.** constituie, de aceea, „nucleul", „sîmburele", „esența" dialecticii. V.I. Lenin a caracterizat, din această cauză, dialectica drept studiul *contradicțiilor* în însăși esența lucrurilor și a subliniat opoziția principială dintre *metafizică* și *dialectică* în problema mișcării. În antichitate, Heraclit a avut intuiția genială a luptei *contrariilor* ca izvor al mișcării, al devenirii universale. În epoca Renașterii, ideea „coincidenței contrariilor" a fost dezvoltată de N. Cusanus și G. Bruno. În cadrul dialecticii idealiste, Hegel a așezat contradicția la baza autodezvoltării, considerînd însă că aceasta ar fi proprie „ideii absolute" și nu lumii materiale.

Scanned with OKEN Scanner

În opoziţie cu idealismul, materialismul dialectic arată că „dialectica *lucrurilor* creează dialectica *ideilor* şi nu invers“ (V.I. Lenin). Realitatea obiectivă fiind contradictorie, reflectarea ei în procesul cunoaşterii este de asemenea contradictorie. Teza lui Lenin despre coincidenţa dialecticii, gnoseologiei şi logicii are astfel un temei obiectiv, un înţeles materialist. Filozofiei marxiste îi revine meritul de a fi demonstrat, pe baza generalizării datelor ştiinţelor, universalitatea legităţii **u.** şi **l.c.**, acţiunea sa permanentă. Materialismul dialectic a arătat, de asemenea, că unitatea contrariilor este vremelnică, condiţionată, relativă, în timp ce lupta lor este absolută, determinînd în mod legic transformarea calitativă a fenomenelor, dezvoltarea lor. Totodată, filozofia marxistă a scos multilateral în evidenţă caracterul specific al contradicţiilor proprii fiecărei forme de mişcare a materiei, fiecărui domeniu al realităţii, inclusiv gîndirii, precum şi diferitelor stadii ale aceluiaşi proces; a evidenţiat şi varietatea tipurilor de contradicţii, în funcţie de locul şi de rolul lor în procesul mişcării şi dezvoltării, insistînd amplu asupra specificului contradicţiilor proprii vieţii sociale. V. şi *contradicţie; contrarii.*

UNIVERSAL, termen cu multiple sensuri, desemnînd caracterele sau proprietăţile comune unei totalităţi cuprinzătoare de *entităţi.* În istoria filozofiei, problema ontologică a **u.** a fost pusă, fie în termenii *realismului* (Platon, Anselm, Hegel), în cei ai *nominalismului* (D. Scot, W. Occam, Berkeley, Condillac), fie în cei ai *conceptualismului* (Aristotel, Abélard, Locke). Hegel formulează ideea **u.** concret, reprezentînd unitatea dialectică a **u.** cu *particularul*, concepută însă în mod idealist. **U.** concret este, după el, numai raţiunea (opusă intelectului, care e gîndirea abstractă). Concepţia asupra **u.** din filozofia nemarxistă contemporană rămîne tributară unei perspective existenţialiste, contemplativiste, sau reducţionist-idealiste, reducerea ei la noţiune, la concept, fiind determinată, în acest din urmă caz, de ideea potrivit căreia conceptul de **u.** ar reprezenta *esenţa* lucrurilor. În filozofia marxistă, **u.** este conceput ca determinare de bază a realităţii obiective, care îşi află, în procesul complex al cunoaşterii, un corespondent în totalitatea structurilor abstracte (legile, teoriile, demonstraţiile, ipotezele), care nu sînt altceva decît modele ideale ale realului, ale unor anumite niveluri de realitate constituite ca obiect al cunoaşterii pe baza interacţiunii practice şi teoretice a omului cu existenţa. În locul „problemei medievale a universaliilor“, apărută în „*cearta universaliilor*“ care viza statutul ontologic al *semnificaţiei* termenilor, astăzi se impune „problema cunoaşterii obiective“ a statutului entităţilor teoretice în toată complexitatea lor. — **U.** *în cultură*, v. *naţional-universal.*

UNIVERSALII (lat. *universalia* „genuri, noţiuni generale“), denumire a noţiunilor generale în filozofia scolastică. V. şi *cearta universaliilor; nominalism şi realism; conceptualism; universal.*

UNUL, v. **UNICUL.**

„UPANIŞADE“ (în sanscrită „învăţătură secretă“, de la *upa-ni-şad* „a se aşeza foarte aproape, ca pentru a asculta un secret“), comentarii ale „Vedelor“, întocmite în perioada apariţiei sistemului de caste. Cele mai vechi „**U.**“ datează din prima jumătate a mileniului I î.e.n. „**U**“. constituie baza teoretică a *brahmanismului* şi a şcolilor tradiţionale „ortodoxe“ ale *filozofiei indiene.* Ele fac parte din aşa-zisa „*revelaţie*“ *(şruti)* şi au drept scop să descopere semnificaţia ascunsă a „Vedelor“, tratînd probleme ca: originea universului, natura divinităţii, natura sufletului omenesc, legăturile dintre materie şi spirit etc. Unele „**U**“. expun şi combat anumite concepţii materialist-naive, după care princi-

Scanned with OKEN Scanner

piul lumii ar fi apa, focul, aerul, lumina, spaţiul sau timpul. Speculaţia teologică-filozofică întîlnită în „U“ ajunge, în ultimă analiză, la un idealism pur, la reducerea întregii realităţi la *absolut*. În unele „U“. se observă însă o mare libertate de gîndire, care merge uneori pînă la *ateism* şi pînă la afirmarea ideii că după moarte, sufletul şi conştiinţa omului încetează de a mai exista.

URÎT, categorie estetică ce reflectă însuşiri disarmonice, disproporţii, *asimetrii*, mergînd pînă la monstruos (în flagrantă opoziţie cu trăsăturile tradiţionale ale *frumosului)* şi care, în viaţă, sînt resimţite ca dezagreabile şi respingătoare. În artă, **u.** existent în realitatea obiectivă se transfigurează prin creaţia artistică, devenind expresiv, provocînd o reacţie care depăşeşte neplăcerea şi transformîndu-se în emoţie estetică. Estetica antichităţii şi cea a clasicismului francez au respins **u.** În evul mediu el era întruchiparea ipostazelor *răului*. Clasicismul german, prin Lessing şi Hegel, a acceptat, în anumite limite, funcţia estetică a **u.** Ideologia democrată a burgheziei în ascensiune, opusă tendinţelor de idealizare ale artei salonarde, a cultivat **u.** prin unii reprezentanţi ai picturii flamande şi spaniole (Bosch, Brueghel, Goya ş.a.). Arta şi estetica romantică, înclinate spre contrastele violente, spre grotesc (Schlegel, Hugo, Delacroix ş.a.), au opus adesea **u.** (oribilul) frumosului, iar arta naturalistă şi cea realist-critică, înclinate să demaşte idila şi melodrama, au dezvăluit de asemenea aspectele sordide, mizere şi întunecate ale vieţii cotidiene. Arta modernă, ca expresie a protestului antiacademic, anticonvenţional şi anticalofil, a exaltat **u.** în mod ostentativ, potenţîndu-i valenţele expresive (expresionism, suprarealism ş.a.).

UTILITARISM, doctrină etică fundată în sec. 19 de J. Bentham şi J. St. Mill, potrivit căreia criteriul moralităţii îl constituie folosul (individual), alegerea morală avînd loc prin simpla calculare a foloaselor. **U.** a reflectat interesele şi stările de spirit ale burgheziei liberale engleze din epoca înfloririi ei. Principiul **u.** formulat de Bentham: „Asigurarea celei mai mari fericiri posibile pentru un număr cît mai mare de oameni“, este viciat de presupunerea conformistă că în societatea dată (în speţă în cea capitalistă) ar exista o concordanţă între interesele individuale şi cele colective, urmărirea folosului personal asigurînd implicit, după Bentham, realizarea fericirii generale. Căutînd să atenueze sensul egoist al **u.** lui Bentham, J.St. Mill a acordat prioritate satisfacţiilor superioare, intelectuale, faţă de cele inferioare, senzoriale, şi a completat principiul fericirii personale cu cerinţa solidarităţii. **U.** rămîne, atît în opera fondatorilor săi, cît şi în alte doctrine etice care l-au continuat, o idealizare naivă şi utopică a *egoismului*. K. Marx a caracterizat **u.** drept geniu „al stupidităţii burgheze“ şi „al mercantilismului gîndirii burgheze“. Într-o formă voalată, subtilă, **u.** este teoretizat de unele concepţii etice burgheze contemporane *(pragmatismul*, emotivismul).

UTOPIE (gr. *utopia* „loc care nu există nicăieri“), proiect himeric, irealizabil; termenul a fost consacrat prin vestita lucrare a lui Th. Morus, „Utopia“ (1516), care descrie o orînduire socială ideală, instaurată pe o insulă imaginară, cu acest nume. Precedată de romanele sociale elenistice de tipul „Cronicii sfinte“ a lui Euhemeros şi al „Statului soarelui“ al lui Iambulos (care a inspirat şi titlul operei lui T. Campanella), opera lui Th. Morus a depăşit pe cele ale înaintaşilor, structurînd un sistem propriu care-l recomandă ca întemeietor al *socialismului utopic*. Morus inaugurează în filozofia socială şi politică *metoda* utopistă, ca mod specific de raportare critică la realităţile social-politice contemporane lui şi de proiectare într-o lume imaginară, inexistentă, a unui ideal social-politic care capătă conturul unui plan raţional de reconstruire a so-

Scanned with OKEN Scanner

cietății. Prin extensie, denumirea de **u.** este atribuită oricărui proiect pre- sau paraștiințific, nefundamentat pe studierea condițiilor reale ale dezvoltării societății, lipsit de baza obiectivă a realizării lui în viață. Din acest punct de vedere, s-ar putea vorbi despre o **u.** a *anarhismului* sau a neoanarhismului. În măsura în care preconizează reîntoarcerea omenirii la orînduiri trecute ca, de pildă, la aceea a evului mediu *(neomedievalismul)*, **u.** poartă un caracter irațional sau chiar retrograd, reacționar. Ele nu se deosebesc, prin iraționalitatea lor, de proiectele fantastice ale *escatologiei* și *chiliasmului*. Uneori, termenul de **u.** este atribuit în mod abuziv unor proiecte, ipoteze, modele plauzibile, în scopul discreditării lor, de către adversari conservatori. Practica social-istorică demonstrează însă că multe dintre concepțiile social-politice, economice sau tehnice, considerate utopice în trecut, au devenit (datorită progresului gîndirii și practicii istorice) realități sociale, științifice, tehnice. Prin analogie cu **u.**, se folosește și termenul *uchronie*, care semnifică în acest caz, „ceea ce nu are loc niciodată", sau „fără localizare în timp". V. și *socialism utopic*.

Scanned with OKEN Scanner

VAIHINGER, Hans (1852—1933) filozof german, întemeietor al *ficționalismului*, concepție gnoseologică înrudită cu *pragmatismul* și *pozitivismul*. Remarcabil istoric al filozofiei și al culturii moderne, în genere. A înființat revistele „Kantstudien" (1897) și „Kantgesellschaft" (1904). *Op. pr.:* „Filozofia lui ca și cum" (1911), „Comentariu la critica rațiunii pure" (2 vol., 1881—1892), „Nietzsche ca filozof" (1902), „Pesimism și optimism" (1924).

VAIȘEȘIKA (în sanscrită *vișeșa* „particularitate"), școală tradițională „ortodoxă" a filozofiei indiene. Întemeiată în sec. 5 î.e.n. de înțeleptul Kanada (Uluka). Doctrina sa despre existență este înrudită cu aceea a școlii *nyaya*. Substanțele materiale (pămîntul, apa, focul și aerul), concepute în spiritul *materialismului*, se compun, după doctrina v., din atomi eterni *(anu)* și sînt cuprinse în eter, timp și spațiu; lor li se adaugă două substanțe spirituale: sufletul și intelectul. Combinarea atomilor determină varietatea calitativă a lumii și succesiunea periodică a ciclurilor universului.

VALIDITATE (lat. *validus* „bun", „corespunzător") **1.** (În logica simbolică) Proprietate a unor expresii logice de a fi, prin alcătuirea lor, adevărate în orice interpretare a variabilelor componente. **2.** (În logica generală) Însușire a unei forme logice de a fi corectă.

VALLA, Lorenzo (c. 1405—1457), umanist italian. A supus criticii filologice textul oficial latin al Bibliei, „Vulgata", și a demonstrat caracterul apocrif al documentului numit „Donația lui Constantin", pe care se întemeia puterea lumească a papalității. În lucrarea „Despre voluptate și despre adevăratul bine" (1431) a întreprins o critică a moralei stoice și creștine de pe poziții epicurianiste.

Scanned with OKEN Scanner

VALOARE, relaţie socială în care se exprimă preţuirea acordată unor obiecte sau fapte (naturale, sociale, psihologice) în virtutea unei corespondenţe a însuşirilor lor cu *trebuinţele* sociale ale unei comunităţi umane şi cu *idealurile* acesteia. Deşi **v.** se constituie prin raportarea obiectelor la trebuinţe sociale, istoriceşte determinate de *practică*, se atribuie denumirea de **v.** chiar *lucrurilor*, ideilor sau acţiunilor cărora anumite comunităţi umane le acordă preţuire şi către care ele aspiră. **V.** reprezintă întruparea unor *scopuri*, *proiecte*, dorinţe, intenţii, adică *obiectivarea esenţei umane* în produse ale activităţii creatoare, specifice pentru fiecare tip de atitudine umană (etică, estetică, teoretică, politică etc.). Cercetarea **v.** ca ramură de-sine-stătătoare a filozofiei s-a conturat începînd din a doua jumătate a sec. 19, prin constituirea unei teorii generale a **v.** Denumită ulterior *axiologie*, această disciplină filozofică a evidenţiat că **v.** implică un raport între „ceva", demn de preţuit, şi „cineva", în măsură să acorde preţuire, un raport între *obiectul* valorizat şi *subiectul* valorizator (subiect axiologic). Acest raport are un caracter social, întrucît subiectul valorizator acordă preţuire acelor obiecte, activităţi sau creaţii care, prin însuşirile lor obiective, se dovedesc apte să satisfacă trebuinţe, necesităţi şi aspiraţii umane, iar aceste trebuinţe, necesităţi, aspiraţii sînt istoriceşte şi socialmente condiţionate de practică. Actul de valorizare, constituindu-se la nivelul *conştiinţei sociale*, are prioritate faţă de actele de preferinţă, care au loc la nivelul conştiinţei individuale deşi se realizează numai prin acestea. Fiecare epocă, fiecare *formaţiune socială*, fiecare *clasă socială* sau *comunitate umană* admite un anumit sistem de **v.**: schimbările istorice şi sociale modifică atît *criteriile* de *valorizare*, cît şi pe cele de înlănţuire şi ierarhizare a **v.** **V.** prezintă poli (bine-rău, frumos-urît, dreptate-nedreptate etc.) şi grade, ceea ce conduce la o disjuncţie între „**v.** pozitive" şi „**v.** negative" şi la statuarea unei ordini ierarhice a **v.**, variabile pentru fiecare grup sau clasă socială. În acelaşi timp, există şi **v.** general-umane care depăşesc limitele claselor (**v.** *naţional-universal în cultură*). Chiar în cazul **v.** etice care au o pronunţată legătură cu viaţa practică şi implică o puternică inserţie în activitate, comportarea şi atitudinea concret-istorică a oamenilor în societate, caracterul lor de clasă nu exclude, ci presupune funcţionarea concomitentă a unor **v.** morale perene, fără a căror respectare nu este posibilă nici o formă de convieţuire socială. Contestarea tablelor de **v.** recunoscute la un moment dat şi promovarea unora noi, corespunzătoare necesităţilor materiale şi spirituale modificate, a reprezentat o parte integrantă a prefacerilor sociale care au marcat istoria omenirii. Crearea de **v.** presupune întotdeauna depăşirea prezentului, intuirea sensului de dezvoltare a unor domenii ale vieţii sociale; acest fapt face ca uneori o **v.** să nu fie recunoscută în momentul apariţiei sale dacă este judecată după criterii învechite. De aceea nu numai existenţa unor criterii stabilite permite detectarea **v.**; mai mult, **v.** autentice presupun şi creează noi criterii de apreciere. Criteriile axiologice sînt dinamice, se schimbă conform unei dialectici care este determinată de evoluţia sistemului social global, exercitînd la rîndul lor o influenţă activă asupra cursului vieţii sociale. **V.** şi *axiologie; subiect axiologic; ontologie regională.*

VALOARE DE ADEVĂR, concept fundamental al *logicii*, care reprezintă *argumentul* logic pentru *variabilele* ce compun *funcţiile de adevăr* şi determină totodată soluţia acestor funcţii. După numărul de **v.** de **a.** luate în consideraţie în calculul logic, distingem: a) logica bivalentă, care utilizează numai **v.** de **a.** „adevăr" şi **v.** de **a.** „fals", şi b) logica polivalentă, care întrebuinţează ca **v.** de **a.** şi „probabilul", precum şi diferitele sale grade. În logică,

Scanned with OKEN Scanner

prin v. de a. se mai înţelege atributul prin care sînt evaluate propoziţiile categorice, ele putînd fi, în acest sens, adevărate, false, sau nedecise (probabile).

VALORIFICARE, acţiune de selectare a valorilor anterioare ale culturii, vizînd contemporaneizarea *tradiţiei*, punerea în valoare a întregului potenţial pozitiv de gînduri şi imagini ale tradiţiei culturale naţionale şi universale. Printr-o atitudine critică receptivă, selectivă, ştiinţific călăuzită, clasicii devin contemporanii noştri, iar faptele — valori ale trecutului —, ca fapte istorice de ordin cultural, caracterizîndu-se prin unicitate, ireductibilitate şi nerepetabilitate, devin premise şi imbolduri ale unor noi creaţii culturale, ale unor noi direcţii de progres spiritual, corespunzător intereselor şi aspiraţiilor omului contemporan socialist. Prin v. se realizează astfel continuitatea procesului cultural, fertilizarea şi stimularea străduinţilor de reconstrucţie culturală a prezentului pe baza experienţei condensate în valori a înaintaşilor. Problema tradiţiei, în lumina acţiunii de v., nu este atît o problemă a trecutului, cît o problemă a prezentului şi viitorului, un principiu constructiv de cultură şi civilizaţie. V. stabileşte punctele de convergenţă, de continuitate şi discontinuitate, între tradiţie şi contemporaneitate, ţinînd seama de faptul că tradiţia — cumulare progresivă de fapte pozitive şi semnificative care au marcat sensul ascendent al istoriei culturii şi civilizaţiei — este un corelat necesar al contemporaneităţii, iar contemporaneitatea are o dimensiune istorică. Prin v. tradiţia devine o componentă esenţială a cunoaşterii de sine a unei naţiuni, a conştiinţei sale culturale care optează nu pentru trecutul uman mort, pentru anecdotica neesenţială şi irepetabilă a istoriei, ci pentru trecutul uman viu, cristalizat în valori, pentru spaţiul axiologic din cuprinsul acestui trecut cu care omul contemporan se află într-un dialog *sui-generis*. V. este o apropriere logică, raţională, care nu exclude însă ci presupune *comprehensiunea* şi *trăirea* (mai ales în cazul v. unor tradiţii naţionale, patriotice). V. nu înseamnă deci cultivare pasivă şi paseistă a trecutului, nici actualizare forţată sau necritică, ci integrare dialectică. Călăuzită după criterii ştiinţifice materialist-istorice, v. se opune atît negării nihiliste a tradiţiei, cît şi atitudinii apologetice de preluare în bloc a moştenirii culturale, care nu ţine seama de structurile contradictorii ale tradiţiei. „O analiză ştiinţifică, obiectivă a moştenirii culturale cere disocierea clară a ceea ce au exprimat necesităţile progresului social de lucrările şi ideile inspirate din ideologia claselor exploatatoare. De aceea, relevînd ceea ce este preţios în literatura trecutului, nu trebuie să trecem cu vederea lucrările cu tendinţe retrograde, reflectînd concepţii naţionaliste şovine sau, dimpotrivă, cosmopolite contrare intereselor progresului patriei noastre, intereselor celor ce muncesc" (Nicolae Ceauşescu). V. este efort de cunoaştere, dar şi de recunoaştere, făcînd din tradiţie — ca izvor de antientropie prin uriaşul său potenţial informativ şi formativ — o mişcare vie, dinamică, un factor de perfecţionare morală şi îmbogăţire valorică; prin v. se realizează însuşi sensul creator al tradiţiei, deci nu o simplă continuitate ci o sinteză, noi construcţii de viaţă spirituală, afirmarea unei noi *spiritualităţi*. Convertirea valorilor culturale în bunuri de *civilizaţie* se face nu numai în limitele epocii care a produs acele valori, ci şi în epocile următoare. Iar circulaţia în timp a valorilor şi socializarea acestora în fiecare generaţie se înfăptuieşte prin acţiunea de v. V. şi *naţional şi universal* (în *cultură*); *tradiţionalism*.

VALORIZARE, atitudine a *subiectului axiologic* de receptare, omologare şi ierarhizare a unei *valori* spirituale, ştiinţifice, morale, artistice etc., în funcţie de anumite *idealuri*, *principii*,

Scanned with OKEN Scanner

criterii, istoriceşte şi socialmente constituite, depinzînd de poziţia, *scopurile*, *interesele*, aspiraţiile grupului la care el aderă. **V.** este deci obiectiv condiţionată de contextul ei social istoric, de *cîmpul ideologic* în care se produce. Ea îşi găseşte expresia adecvată în *judecata de valoare* şi judecata de *gust*.

VAN CIUN (c. 27—c. 97), filozof materialist chinez. A negat existenţa voinţei divine, a „cerului" ca forţă conştientă atotcîrmuitoare, considerînd că lumea are la bază elementele materiale „ţi", care se conduc după legile lor proprii. După el, omul este o parte a naturii, iar sufletul este muritor. A admis existenţa progresului istoric, considerînd însă că el are un caracter fatal. În teoria cunoaşterii a fost un adept al *senzualismului*.

VARIABILĂ, element al limbajului formal, definit ca nume ce semnifică un domeniu ale cărui elemente sînt denotaţii săi posibili şi nu un anumit denotat, aşa cum este cazul *constantelor*. Dacă în cadrul unui enunţ înlocuim unul sau mai multe dintre numele sale constitutive cu **v.**, obţinem o formulă (de ex., din enunţul „Ion fumează pipă", prin înlocuirea numelor „Ion" şi „pipă" cu **v.** *x* şi, respectiv, *y*, obţinem forma „*x* fumează *y*"). **V.** pot fi *matematice* dacă domeniul pentru care stau în formulă sau în funcţia asociată formei are ca elemente valori matematice, sau *logice*, dacă respectivul domeniu este constituit din valori de adevăr.

VARIABILITATE, diversitate calitativă sau cantitativă a exemplarelor unei *totalităţi*. **V.** este o însuşire fundamentală a *sistemelor* vii, inclusiv a indivizilor umani. Se deosebeşte o **v.** *intraindividuală*, evidenţiată prin compararea individului cu el însuşi, în diferite momente, şi o **v.** *interindividuală*, în cadrul unei populaţii. **V.** interindividuală nu este expresia unor abateri întîmplătoare de la un *tip* idealizat, ci rezultatul legic al corelaţiei *ereditătii* cu influenţele mediului ambiant. **V.** fondului genetic, între indivizi, constituie (după cum a arătat Ch. Darwin) premisa selecţiei naturale, a speciaţiei şi a *evoluţiei* vieţii.

VARIANŢĂ, termen utilizat în *statistică*, în sensul de dispersie (împrăştiere) a valorilor unei *variabile* în jurul valorii medii.

VASCHIDE, Nicolae (1873—1907), psiholog, psihiatru şi publicist român. A fost un discipol al lui A. Binet, în al cărui laborator de psihologie fiziologică de la Sorbona şi-a desfăşurat o parte din activitate. A cercetat diverse procese senzoriale, atenţia, somnul şi *visele*, structura presonalităţii normale şi patologice. A combătut, de pe poziţii materialist-scientiste, *spiritualismul* transcendentalist în centrul căruia se afla noţiunea de suflet, imaginat ca o entitate imaterială. A subliniat legătura indisolubilă, genetică şi structurală, dintre fenomenele psihice şi activitatea nervoasă superioară, faptul că psihicul reprezintă o manifestare funcţională a creierului, substratul lui anatomo-fiziologic. S-a preocupat de *personalitate* ca fapt biopsihosocial, anticipînd psihologia antropologică. Studiile şi articolele sale publicate în diferite reviste din ţară au contribuit la crearea unui climat favorabil dezvoltării psihologiei experimentale în România. *Op. pr.:* „Tehnica psihologiei experimentale" (în colab. 1904), „Eseu asupra psihofiziologiei mîinii" (postum, 1909), „Psihologia atenţiei" (în colab., postum, 1910), „Somnul şi visele" (postum, 1911).

VAVILOV, Serghei Ivanovici (1891—1951), fizician sovietic, autor al unor importante lucrări în domeniul opticii (asupra efectului fotoluminiscenţei, fluctuaţiilor cuantice ale luminii ş.a.). A militat pentru interpretarea materialist-dialectică a conceptelor şi rezultatelor fizicii contemporane, polemizînd cu *Şcoala de la Copenhaga*.

Scanned with OKEN Scanner

V. a consacrat o serie de lucrări unor momente importante din istoria ştiinţei, în special lui Newton. *Op. pr.:* „Lenin şi problemele filozofice ale fizicii contemporane“ (1950).

VECHI, v. **NOU ŞI VECHI.**

VEDANTA (în sanscrită „desăvîrşirea «Vedelor»“), şcoală tradiţională „ortodoxă“ a *filozofiei indiene*, fundată în sec. 4 î.e.n. de înţeleptul Badarayana, pe baza „Upanişadelor“. Doctrina idealist-obiectivă a **v.** s-a diferenţiat de şcoala uttaramimamsa, devenind temelia filozofică a *brahmanismului* şi mai tîrziu a *hinduismului*. Cei mai de seamă reprezentanţi ai ei din evul mediu au fost Şankara (sec. 9), fondatorul monismului vedantic absolut (advaita), şi Ramanudja (sec. 11), fondatorul monismului limitat. **V.** este, din sec. 11, filozofia dominantă în India. Reprezentanţii ei moderni (Ram Mohan Roy, Ramakrishna, Vivekananda, Aurobindo Ghosh, S. Radhakrishnan ş.a.) au promovat concepţii luministe.

„VEDE“ (în sanscrită *veda* „cunoştinţă“, „ştiinţă“), cele mai vechi scrieri sacre indiene, cu conţinut religios, literar şi filozofic. Au fost întocmite în mileniul 3—2 sau 2—1 î.e.n. Ele reflectă procesul de destrămare a societăţii patriarhal-gentilice şi formarea regimului de castă. **„V.“** nu reprezintă un sistem organizat de gîndire filozofică sau religioasă, ci o împletire eclectică de credinţe politeiste cu cugetări profane, de precepte magice cu cîntarea frumuseţilor naturii, de zooteism cu animism. Unele imnuri prezintă germeni de gîndire materialistă, ca acelea în care este ridiculizat cultul vedic, considerat o născocire a brahmanilor vicleni în scopul amăgirii naivilor. **„V.“** conţin culegeri de imnuri (Samhita), explicaţii brahmanice (Brahman), aşa-numitele „cugetări de pădure“ (Araniaka), cărora, cu începere din sec. 8 î.e.n., li se vor adăuga „Upanişadele“. Colecţia cuprinde patru cărţi: „Rig-Veda“ (veda imnurilor de laudă şi a rugăciunilor adresate zeilor şi reprezentărilor lor antropomorfice), „Sama-Veda“ (veda cîntecelor ritualice), „Yadjur-Veda“ (veda formulelor şi regulilor de sacrificiu), „Atharva-Veda“ (veda atharvanilor, însumînd descîntece şi formule magice îndreptate împotriva „spiritelor rele“). De-a lungul veacurilor, şi mai ales de-a lungul perioadei de stabilizare a orînduirii castelor, **„V.“** au primit multiple semnificaţii politice şi sociale, dînd naştere la o vastă literatură vedică. Autoritatea **„V.“** stă la baza *brahmanismului* şi a *hinduismului*, precum şi a şcolilor „ortodoxe“ ale *filozofiei indiene* (samkhya, yoga, nyaya, vaişeşika, mimamsa şi vedanta).

VERIDIC, 1. (În sens comun, despre o declaraţie, afirmaţie, propoziţie etc.). Conform cu adevărul. **2.** (În sens gnoseologic) Despre proprietatea unor percepţii, amintiri, reprezentări sau a altor acte cognitive, care, deşi nu sînt în sens strict adevărate — întrucît acest termen nu li se poate aplica lor, ci numai propoziţiilor — pot duce la propoziţii adevărate. Cogniţiile neveridice (iluziile, halucinaţiile etc.), deşi nu sînt în sine false, pot să conducă, prin exprimarea lor într-un limbaj intersubiectiv, la propoziţii false.

VERIFICARE 1. Procedură metodologică de testare a adevărului ipotezelor şi teoriilor ştiinţifice. În ştiinţa contemporană, **v.** teoriilor reprezintă un complex de teste: interteoretice (examinarea compatibilităţii teoriei propuse cu restul cunoaşterii ştiinţifice), metateoretice (examinarea consistenţei, validităţii, univocităţii conceptuale, sistemicităţii teoriei), filozofice (cercetarea consistenţei teoriei cu cadrul conceptual general al ştiinţei într-o anumită perioadă istorică) şi empirice (**v.** experimentală propriu-zisă). **2.** *Principiul* **v.,** unul dintre principiile iniţiale ale *pozitivismului logic*, pe baza căruia adevărul oricărei afirmaţii asupra lumii trebuie să poată fi stabilit în ultimă instanţă pe baza concordanţei lui cu datele sensibile. *Principiul* **v.**

Scanned with OKEN Scanner

a fost considerat ca instrument pentru separarea propoziţiilor ştiinţifice verificabile (deci „avînd sens") de pseudopropoziţiile metafizicii („lipsite de sens"). În evoluţia ulterioară a pozitivismului logic *principiul* **V.** a fost revizuit radical sau chiar complet abandonat.

VIANU, Tudor (1897—1964), estetician, istoric literar, filozof al culturii, şi scriitor român. Activitatea sa a fost influenţată de o viziune în care idealul clasic al omului, ca personalitate armonioasă, biruitoare şi stăpînă a propriilor contradicţii, se realizează demiurgic prin creaţia culturală. Tratatul său de estetică („Estetica", 1934—1936), deşi reflectă uneori o poziţie eclectică, a adus contribuţii de seamă, de pe poziţii raţionaliste, influenţate de materialism, la definirea şi la individualizarea valorii estetice, la reliefarea caracterului specific al artei, la cercetarea legăturii acesteia cu viaţa, arta fiind considerată ca forma cea mai înaltă a *muncii* omeneşti. **V.** a analizat, în evoluţia lor istorică, categorii estetice fundamentale: opera, creaţia, geniul, receptarea artistică, frumosul, simbolul artistic etc. („Dualismul artei", 1925; „Arta şi frumosul", 1931). În filozofia culturii şi a valorilor, **V.,** deşi pornea în genere de la o concepţie influenţată de *fenomenologie* şi de *neokantianism*, a formulat idei preţioase privitoare la individualitatea şi la interacţiunea valorilor, la caracterul lor obiectiv, social, la activismul cultural, ocupînd astfel o poziţie progresistă în epocă („Raţionalism şi istorism", 1938; „Introducere în teoria valorilor", 1942; „Filozofia culturii", 1944). Umanismul raţionalist al lui **V.** („Idealul clasic al omului", 1934 ş.a.), rigoarea ştiinţifică a cercetărilor sale, atitudinea sa deschisă faţă de valorile noi şi valabile în cultură au înlesnit, în ultimii ani ai vieţii, situarea sa pe o poziţie materialist-istorică. Cercetările sale privind fenomenul literar românesc şi universal relevă, dintr-o perspectivă comparatistă, originalitatea de viziune şi de expresie a literaturii noastre şi contribuie prestigios la integrarea fenomenului literar naţional în cel mondial. *Alte op.:* „Filozofie şi poezie" (1943), „Transformările ideii de om" (1946), „Postume" (1966), „Studii de stilistică" (postum, 1968), „Jurnal" (postum, 1970).

VIAŢĂ, formă superioară de mişcare a materiei (sau mişcare biologică), aşezată, în ierarhia formelor de mişcare, după mişcarea chimică şi apărută evolutiv pe baza existenţei macromoleculelor proteice şi acizilor nucleici. Este expresia unor sisteme deschise plurimoleculare şi eterogene, avînd formă exterioară şi structură interioară specifice. Materia vie, care se prezintă sub forma unor unităţi discontinue se numeşte protoplasmă şi este din punct de vedere fizico-chimic un sistem coloidal. Între acizii nucleici şi proteine există interacţiuni specifice de tip informaţional („codul genetic"); prezenţa lor şi în organizările care nu au metabolism (virusurile) atestă apartenenţa acestora la lumea biologică. După concepţia ştiinţifică materialistă, în protoplasmă există aceiaşi atomi şi aceleaşi forme de energie ca şi în materia nevie (interpretare opusă *vitalismului);* **v.** reprezintă însă o sinteză calitativ nouă de procese fizice şi chimice care nu se reduc la structura acestora deşi le presupune structural. Însuşirile fundamentale care definesc **v.** sînt metabolismul, autoreproducerea, reactivitatea, integrarea, variabilitatea, evoluţia, *autoreglarea.* Pe Pămînt, materia vie apare şi este organizată (după criteriul complicării structurale) într-o succesiune de niveluri: molecular, ultrastructural, al organitelor celulare, celular, tisular, al organelor, organismic (sau idiobiologic), al populaţiei, biocenotic. Evoluţia sistemelor vii se manifestă *ontogenetic* şi *filogenetic;* evoluţia filogenetică constituie expresia cea mai caracteristică a dezvoltării generale a materiei vii. Ca rezultat al evoluţiei filogenetice a vieţii

Scanned with OKEN Scanner

pe Pămînt, au apărut *psihicul* şi forma socială de mişcare a materiei. Ca atare se poate vorbi, în continuarea celei biologice, de o v. psihică şi de o v. socială şi culturală. Esenţa v. umane decurge din cadrul social în care ea se desfăşoară şi care o modelează. Ca rezultat al apariţiei psihicului şi a societăţii, *individul* biologic a devenit suportul *persoanei* (sau *personalităţii*) umane, iar v. biologică a omenirii, suportul v. sale sociale şi culturale. Ca atare se poate da termenului v. atît un înţeles strict biologic, cît şi un înţeles larg, social, care cuprinde toate manifestările v. umane, individuale şi colective. Interpretată dinamist, ruptă de suportul ei material, fizico-chimic (pentru mişcarea biologică), neurofiziologic (pentru procesele psihice) acţional (pentru mişcarea socială) noţiunea de v. a devenit conceptul fundamental al unor curente şi concepţii idealiste şi antropologiste ca *vitalismul*, *„filozofia vieţii“*, *neospiritualismul*, *intuiţionismul* bergsonian, al unor curente iraţionaliste şi voluntariste ca *trăirismul* ş.a. V. şi *moarte*.

VICO, Giovanni Battista (Giambattista) (1668—1744), filozof italian, unul dintre întemeietorii *filozofiei istoriei*. Deşi a admis, în principiu, rolul *providenţei*, V. a căutat în fapt să cerceteze istoria ca rezultat al activităţii oamenilor şi să descopere legile ei interne „naturale“. El a afirmat că există o *legitate* istorică universală, potrivit căreia toate popoarele trec prin trei stadii de dezvoltare, corespunzătoare celor trei vîrste ale omului (copilăria, tinereţea şi maturitatea): „vîrsta zeilor“, în care stăpînesc religia şi preoţii, „vîrsta eroilor“, în care apare statul, şi anume statul aristocratic, şi „vîrsta oamenilor“, era raţiunii şi a statului democratic. După ce a străbătut aceste faze, societatea decade şi ciclul reîncepe. V. a fost astfel iniţiatorul teoriei *ciclului istoric* în epoca modernă. Concepţiile sale cuprind preţioase elemente de *istorism;* el a criticat *raţionalismul* dogmatic şi teoria *contractului social*, ca produs teoretic al acestuia. V. a căutat să aplice istorismul şi în estetică, lingvistică şi teoria dreptului. A fost un precursor al lingvisticii comparate şi al folcloristicii moderne. *Op. pr.:* „Principiile unei ştiinţe noi despre natura comună a naţiunilor“ (1725).

VIITORII CONTINGENŢI, v. **CONTINGENŢĂ; TERŢIUL EXCLUS.**

VIOLENŢĂ *(teoria* **v.)**, teorie sociologică neştiinţifică, potrivit căreia inegalitatea socială îşi are izvorul în folosirea, pe o anumită treaptă a dezvoltării sociale, a v. de către unii oameni împotriva altora. De ex., E. Dühring afirma că înseşi clasele sociale îşi au originea în supunerea prin v. a unei părţi a societăţii de către cealaltă (v. internă); alţi sociologi burghezi, ca de pildă, L. Gumplowicz, au considerat că la originea apariţiei claselor şi statului se află supunerea unor triburi sau popoare de către altele (v. din exterior). Materialismul istoric, recunoscînd rolul v. în istorie, inclusiv necesitatea ei obiectivă în împrejurările revoluţionare cînd ea se impune datorită împotrivirii armate a forţelor sociale reacţionare, a demonstrat că în procesul social-istoric ea nu este, de regulă, o cauză, ci un mijloc, prin intermediul căruia acţionează cauze mai profunde. Scopurile pentru care diferite clase sau grupuri sociale recurg la v. şi instrumentele prin care ea se realizează (de ex., armatele, tehnica militară) sînt determinate, în ultimă analiză, de condiţii obiective (un anumit nivel al dezvoltării forţelor de producţie) şi de necesităţi economice (de un anumit caracter al relaţiilor de producţie, de gradul de maturitate al unui anumit mod de producţie etc.).

VIRTUTE, categorie a eticii cu caracter apreciativ şi normativ care desemnează însuşirile morale pozitive ale oamenilor, atitudinea lor consecventă în respectarea idealurilor etice, a prin-

Scanned with OKEN Scanner

cipiilor şi a normelor morale. **V.** se dobîndesc în procesul vieţii sociale, ca urmare a însuşirii conştiente şi aplicării practice a principiilor şi normelor morale. Odată cu evoluţia societăţii şi a moralei s-au schimbat, atît conţinutul **v.**, cît şi ierarhia valorilor prin care sînt apreciate; în etica greacă era predominantă recunoaşterea „**v.** cardinale": înţelepciunea, curajul, temperanţa şi dreptatea. Morala creştină consideră ca **v.** fundamentale: *credinţa* (în Dumnezeu), *speranţa* (în mîntuirea sufletului) şi *iubirea* (pentru Dumnezeu şi pentru aproape), aşa-numitele „**v.** teologale". *Renaşterea* şi *luminismul* au accentuat asupra **v.** *laice*, legate de afirmarea individului. Etica socialistă cultivă calităţi morale corespunzătoare noii societăţi, ca devotamentul pentru interesele obşteşti, *colectivismul*, hărnicia în muncă, sau atribuie un conţinut nou unor **v.** tradiţionale, ca cinstea, sinceritatea, modestia, *echitatea*, curajul ş.a.m.d. Ant. *viciu*.

VIS, activitate psihică nedirijată care se manifestă în starea de somn, mai ales în fazele sale mai puţin profunde şi a cărei amintire se păstrează uneori după trezire. În **v.** pot să se manifeste diferite procese psihice: reprezentări (în special vizuale, dar şi auditive, chinestezice etc.), emoţii, forme de gîndire şi de limbaj. Imaginile *onirice* sînt reprezentări ale unor evenimente din trecut sau combinări ale unor percepţii anterioare, dar aceste imagini se înlănţuie adesea într-un mod haotic şi iraţional, cu tulburarea orientării spaţio-temporale; ceea ce conferă **v.** un caracter ireal este mai ales faptul că reprezentările onirice nu sînt trăite ca evocare a unor obiecte, persoane sau evenimente petrecute anterior, ci ca evenimente care ar avea loc în momentul prezent, ca percepţii ale unor obiecte sau persoane care ar exista aievea. După I.P. Pavlov, **v.** se datoresc unor focare de excitaţie care persistă în scoarţa cerebrală după iradierea inhibiţiei în starea de somn, focare corespunzătoare unor excitaţii puternice din starea de veghe anterioară; de asemenea, în cursul instalării somnului (sau trezirii) se inhibă mai întîi instanţele corticale care reglează *comportamentul* raţional al omului şi scapă de sub controlul acestor instanţe zonele corespunzătoare imaginilor senzoriale şi centrii subcorticali unde sînt localizate procesele emotive. După S. Freud, **v.** reprezintă o manifestare a dorinţelor, a emoţiilor sau a ideilor refulate, care reapar în imaginile onirice într-o formă travestită şi devin *simboluri* ale respectivelor tendinţe refulate; de aceea *psihanaliza* consideră că analiza psihologică a **v.**, decodificarea simbolurilor onirice, reprezintă un mijloc de cunoaştere a tendinţelor profunde ale psihicului persoanei şi, în cazul unor maladii, de orientare a psihoterapiei. Cercetările electrofiziologice recente au arătat că **v.** se produc mai ales atunci cînd biocurenţii electrici ai creierului, înregistraţi prin electroencefalografie, indică un somn mai superficial, iar înregistrarea mişcărilor oculare arată că în cursul **v.** se produc mişcări oculare rapide. Procedeul înregistrării mişcărilor oculare rapide duce la concluzia că toţi oamenii visează, numai că unele persoane îşi amintesc **v.** pe care le-au avut şi altele nu; în genere, dacă după un **v.** urmează o adîncire a somnului, se produce uitarea **v.**

VISCHER, Friedrich Theodor (1807—1887), estetician german. A elaborat, pornind de la estetica hegeliană, dar părăsind istorismul acesteia, o doctrină a frumosului atemporal. Estetica hegeliană a influenţat concepţiile lui Titu Maiorescu, în special prin intermediul lui **V.** *Op. pr.:* „Estetica sau ştiinţa frumosului" (6 vol., 1846—1857).

VITALISM, concepţie idealistă despre natura vieţii, după care la baza fenomenelor acesteia se găseşte un principiu imaterial, morfogenetic (creator de forme), animator, diriguitor sau reglator (forţă vitală, *entelehie*, suflet). Acest principiu este inteligent şi se opune pînă la un punct legilor materiei nevii. Ră-

Scanned with OKEN Scanner

dăcinile istorice ale v. se găsesc în *animism*. **V.** a fost susţinut de Aristotel, Paracelsus, Van Helmont şi, în secolul nostru, de către Bergson şi H. Driesch. Gînditorii au făcut adesea apel la „soluţii" vitaliste din cauza insuficienţei explicaţiilor ştiinţifice ale epocii şi pentru a sublinia specificul calitativ al fenomenelor biologice. De aceea istoria progreselor biologiei este şi istoria dezminţirii **v.**, posibilitatea producerii unor ipoteze vitaliste fiind astăzi şi mai mult limitată de descoperirile biologiei moleculare, ale biofizicii şi biociberneticii.

VIVEKANANDA (pseud. lui *Narendranath Datta* (1863—1902), filozof, umanist şi militant social indian. Discipol al lui Ramakrishna. Ataşat religiei hinduiste şi culturii indiene, socotea însă necesar ca aceasta din urmă să-şi integreze cuceririle ştiinţei, filozofiei şi tehnicii occidentale. A fost creatorul ordinului monahal numit „Ramakrishna Mission", consacrat studiilor de religie, filozofie şi etică precum şi răspîndirii învăţămîntului şi igienei. Ca membri ai ordinului erau acceptaţi orice aderenţi, independent de apartenenţa lor religioasă. Adept al filozofiei idealiste *Vedanta*, el recomanda exerciţiile psiho-fiziologice preconizate de *Yoga*, legînd totul de o originală concepţie asupra *acţiunii*. A denunţat exploatarea şi asuprirea socială şi naţională, dar considera că ele ar putea fi suprimate prin activitatea misionară dedicată propagării frăţiei între oameni, elevaţiei intelectuale şi afirmării unei religii universale. *Op. pr.:* „Karma-yoga", „Bhati-yoga", „Raja-yoga", „Jnana-yoga".

VIVÈS, Juan-Luis (1492—1540), umanist şi filozof spaniol, colaborator al lui Erasm de Rotterdam. Încercînd să pună psihologia pe baze fiziologice, **V.** a subliniat rolul *experienţei* în cunoaştere; este considerat unul dintre principalii precursori ai psihologiei experimentale moderne. Ideile sale pedagogice se bucurau, în sec. 16, de mare preţuire, multe din ele fiind puse în practică de către iezuiţi. **V.** a fost însă un adept al toleranţei, împărtăşind o concepţie mai indulgentă şi liberală asupra *creştinismului* decît aceştia. *Op. pr.:* „De anima et vita" (1538).

VIZIUNE (lat. *visio* „vedere"). **1.** Perceperea vizuală a lumii exterioare, imaginea sau reprezentarea lucrurilor. **2.** (Prin analogie) Percepere prin spirit, mod de a vedea sau de a concepe lucrurile sau o anumită situaţie. În acest sens, termenul poate deveni sinonim cu cel de concepţie, de opinie, de intuiţie ş.a. **3.** (În psihologie) Halucinaţie, percepere imaginară a unor lucruri nereale, idee inconsistentă. **4.** (În mistică) Tip imaginar de cunoaştere prin mijloace supranaturale sau de contemplare a lui Dumnezeu; contact direct cu divinitatea şi misterele lumii. V. *mistică*.

VOINŢĂ 1. Latură a psihicului uman care se manifestă prin acţiunile conştiente îndreptate spre realizarea unor scopuri elaborate anticipativ pe plan mintal. **2.** Trăsătură de caracter care exprimă capacitatea de decizie fermă, perseverenţa în învingerea obstacolelor. **V.** presupune un efort, care este cu atît mai intens cu cît sînt mai mari greutăţile de înfruntat pentru realizarea scopului propus. Ca produs psihic, interacţionează cu procesele psihice cognitive şi afective, actele de **v.** reprezentînd manifestarea unor gînduri şi sentimente ale omului în acţiunile şi faptele sale. Deşi actele de **v.** ale omului depind de hotărîrile proprii şi de motivaţia sa psihologică, ele sînt determinate, în ultimă analiză, de condiţiile lui de viaţă şi de educaţie, de relaţiile sociale în care trăieşte şi se manifestă. De aceea, *libertatea* **v.** umane nu contrazice *determinismul*. Materialismul lui Marx a dat o rezolvare dialectică problemei raportului dintre *libertatea* de **v.** şi *necesitate*, arătînd că adevărata libertate se bazează pe cunoaşterea necesităţii, că **v.** omului

Scanned with OKEN Scanner

se poate manifesta liber numai cînd corespunde legilor obiective ale realităţii, cînd omul acţionează „în cunoştinţă de cauză".

VOLKELT, Johannes (1848—1930), filozof şi estetician german, reprezentant al „metafizicii critice" neokantiene. A elaborat, odată cu Th. Lipps, doctrina *„intropatiei"* (Einfühlung), a cufundării subiectului în obiectul estetic. A criticat de pe poziţiile idealismului obiectiv influenţa crescîndă a *subiectivismului* în arta modernă. *Op. pr.:* „Estetica tragicului" (1897), „Sistem de estetică" (3 vol., 1905—1914), „Certitudine şi adevăr" (1918), „Problema individualităţii" (1928).

VOLTAIRE (François-Marie Arouet, zis **V.**) (1694—1778), mare gînditor şi scriitor luminist francez. **V.** a criticat concepţia providenţialistă, opunîndu-i o „filozofie a istoriei" bazată pe ideea dezvoltării progresive a societăţii. A fost exponentul unui *deism* care ascunde formal *materialismul*, precum şi al *determinismului mecanicist* newtonian. A satirizat *finalismul* lui Leibniz şi *optimismul* său necritic („Candide", 1759). Sub înrîurirea lui Locke, a criticat, de pe poziţii senzualiste, *dualismul* cartezian şi teoria *ideilor înnăscute*, recomandînd cercetarea naturii cu metode experimentale. A revendicat, de pe poziţiile monarhismului luminat, egalitatea cetăţenilor în faţa legilor, libertatea gîndirii şi a cuvîntului, impozite proporţionale cu averea etc. şi a luat apărarea ţărănimii asuprite. Combătînd *creştinismul*, el a susţinut însă necesitatea unei religii teiste pentru popor ca garanţie a moralităţii lui. „Voltairianismul" a devenit o afirmare, pe linia tradiţionalului raţionalism francez, a ireligiozităţii epicuriene şi antiascetice şi, totodată, o negare a *fanatismului*, a *prejudecăţilor*, a privilegiilor, a intoleranţei şi abuzurilor de orice fel. **V.** a avut un rol imens atît în stimularea mişcării luministe în întreaga Europă, cît şi în pregătirea ideologică a revoluţiei burgheze din Franţa. În ţara noastră, opera lui **V.** a început să fie cunoscută încă din 1792, printre traducătorii ei de seamă numărîndu-se C. Negruzzi, I. Heliade-Rădulescu, V. Cîrlova, Gr. Alexandrescu ş.a. *Op. filozofice:* „Scrisori filozofice" (1734), „Tratat despre toleranţă" (1763), „Dicţionar filozofic" (1764).

VOLUNTARISM 1. Concepţie filozofică după care *existenţa* ar fi întemeiată, fie pe anumite tendinţe iraţionale ale *voinţei* umane, fie pe o voinţă cosmică oarbă. Întemeietorul **v.** a fost A. Schopenhauer. Alţi reprezentanţi de seamă ai **v.** au fost: E. von Hartmann şi F. Nietzsche. **2.** Concepţie sociologică subiectivistă, care consideră voinţa umană individuală sau colectivă ca factor hotărîtor al dezvoltării sociale, opunînd-o legilor obiective sau negîndu-le pe acestea din urmă. **3.** Concepţie psihologică iniţiată de W. Wundt, potrivit căreia în viaţa psihică rolul hotărîtor îl au procesele voliţionale, cele intelectuale fiindu-le subordonate şi urmînd a fi concepute prin analogie cu ele.

VORBIRE, formă de folosire a *limbii*, prin care oamenii îşi comunică, pe cale orală, idei şi stări de spirit. Apărută din necesităţile convieţuirii sociale şi ale acţiunii colective, **v.** este inseparabilă de *gîndire*, atît sub aspectul genezei, cît şi sub cel funcţional; nu se poate concepe gîndire la a cărei formulare să nu participe elementele vorbirii, *cuvintele*, după cum acestea, chiar atunci cînd exprimă trăiri afective, spontane, sînt întotdeauna legate şi de fenomenul gîndirii. **V.** sau „limbajul natural" cum mai este denumită, are un mare rol, atît în procesul *cunoaşterii*, cît şi în acela al diseminării cunoştinţelor; cuvîntul, considerat ca element de bază al **v.**, constituie *forma* de existenţă a *conceptelor*. Se admite în general că **v.**, spre deosebire de limba scrisă, posedă valenţe persuasive suplimentare, datorită accesoriilor ce o pot însoţi: variaţia intensităţii tonului, introducerea pauzelor

Scanned with OKEN Scanner

semnificative, asocierea gesticulaţiei, a mimicii etc., elemente de care se ţine seama în retorică şi în propaganda de masă. **V.** este angajare într-o formă de activitate dirijată de reguli reglementative sau şi constitutive. — *Act de* **v.,** element de bază al vorbirii după J.L. Austin, John R. Searle, P.F. Strawson etc. Dintre actele de **v.** — a căror diversitate rămîne să fie explorată — cel mai mult studiate pînă în momentul de faţă sînt actele ilocuţionare, adică acte convenţionale dirijate de reguli constitutive. Exemple de acte ilocuţionare sînt: a promite, a porunci, a ura, a saluta, a întreba, a cere, a afirma, a ameninţa, a institui, a destitui, a promova, a declara, a autentifica etc. Regulile care le dirijează constituie instituţiile promisiunii, ale poruncii, ale urării etc. A cunoaşte enunţul rostit nu înseamnă întotdeauna a cunoaşte forţa de act a acestuia (forţa lui ilocuţionară). Vorbitorul obişnuit produce de cele mai multe ori, cu sau fără voie, enunţuri ilocuţionar ambigue. Inventarul actelor ilocuţionare diferă de la o cultură la alta, de la o etapă istorică la alta. V. şi *limbaj*; *pragmatică.*

VORLÄNDER, Karl (1860—1928), filozof german neokantian din *Şcoala de la Marburg*, cunoscut mai ales ca istoric al filozofiei. O mare parte a operei lui **V.** este consacrată studierii şi interpretării lui Kant şi filozofiei moderne în genere. Autor al unei ample monografii asupra lui Kant (în care interpretează *criticismul* în contextul culturii moderne) şi al unei biografii a lui Kant, pe urmele lui Cohen, **V.** caută sensuri actuale gîndirii kantiene. Subliniind elementul social din etica lui Kant, **V.** încearcă să o ia ca bază pentru teoria *„socialismului etic"*. *Op. pr.*: „Formalismul în etica kantiană" (1893), „Kant şi socialismul" (1900), „Mişcarea neokantiană în socialism" (1902), „Istoria filozofiei" (1903), „Kant, Schiller, Goethe" (1907), „Kant şi Marx" (1911), „Viaţa lui Kant" (1911), „Kant, Fichte, Hegel şi socialismul" (1920), „Immanuel Kant. Omul şi opera" (1924).

Scanned with OKEN Scanner

WAHL, Jean (1888-1974), filozof francez. A evoluat de la un *neohegelianism* de coloratură existenţialistă spre un *pluralism* de esenţă agnostică. Alături de studii şi cercetări de istoria filozofiei franceze şi universale, a făcut încercarea de a construi o *metafizică* menită nu numai să depăşească semnificaţia antică dar, inspirîndu-se iniţial din Platon şi Descartes şi împrumutînd din opera lui M. Heidegger şi a lui G. Marcel, să integreze şi să angajeze în ea însuşi omul, subiectul şi lumea. Ca istoric al filozofiei, a acceptat necritic teoria europocentristă a filiaţiei (istoria filozofiei n-a făcut decît să dezvolte, în moduri diferite, temele prezente incipient la gînditorii eleni), a redus istoria filozofiei la simpla succesiune a sistemelor (filiaţia, singurul criteriu metodologic), a ignorat *partinitatea*, *condiţionarea* social-istorică a filozofiei (preferinţa nedisimulată pentru sistemele idealiste, denaturarea materialismului), a manifestat ostilitate faţă de filozofia marxistă (identificarea ei cu *realismul;* declararea explicaţiei marxiste, în general, ca inoperantă în domeniul culturii). La temelia sistemului metafizicii sale, **W.** a aşezat conceptul de *devenire*, în opoziţie cu cel al lui Hegel însă, şi într-o manieră mai curînd bergsoniană. În explicarea ei, **W.** neagă existenţa şi lupta contrariilor, deoarece devenirea nu ar fi o trecere de la o stare la alta, precum şi ideea kantiană a *substanţei*, căci, pentru a gîndi devenirea, nu este nevoie de o permanenţă, în locul acesteia propunînd *ritmul* şi legînd, în cele din urmă, devenirea de ideea de *calitate*. Concluzia la care ajunge este că lumea existentă este o lume a ritmurilor şi a calităţilor infinite în care totul este corelat, etajat sau supraetajat, dar că diversitatea calităţilor exclude *legea*. *Op. pr.:* „Conştiinţa nefericită în filozofia lui Hegel" (1930), „Studii kierkegaardiene" (1932), „Spre concret" (1932), „Existenţă umană şi transcendenţă" (1944), „Tratat de metafizică" (1953), „Filozofiile existenţei" (1954), „Spre

Scanned with OKEN Scanner

sfîrşitul ontologiei" (1955), „Experienţa metafizică" (1965).

WEBER, Max (1864—1920), sociolog, filozof al istoriei, politolog şi economist german. **W.** a elaborat studii valoroase de sociologia dreptului, a religiei, a administraţiei şi birocraţiei etc. El consideră însă, în spirit idealist, că realitatea socială nu poate fi cunoscută decît prin „*comprehensiune*" subiectivă, în sprijinul căreia propune construirea unor scheme abstracte, denumite de el „*tipuri ideale*". A formulat o teorie eclectică despre „pluralitatea" factorilor istorici, subliniind cu precădere influenţa factorilor psihologici în istoria paralelă a religiilor şi sistemelor economice. Opera lui **W.** a fost reactualizată în ultimele decenii datorită lucrărilor elaborate de T. Parsons, prin intermediul cărora ea exercită o puternică influenţă în sociologia americană contemporană, prezentă şi în *Şcoala de la Frankfurt*. În perioada interbelică a influenţat concepţia sociologică a lui M. Ralea. *Op. pr.:* „Etica protestantă şi spiritul capitalismului" (1905), „Încercare asupra cîtorva categorii ale sociologiei comprehensive" (1913), „Etica economică a religiilor universale" (1915), „Încercare asupra sensului neutralităţii axiologice în ştiinţele sociologice şi economice" (1918), „Economia şi societatea" (3 vol., postum, 1922).

WEIZSĂCKER, Carl Friedrich von (n. 1912), fizician şi filozof german, profesor de fizică şi filozofie la Universităţile din Berlin, Hamburg, Strasbourg şi München, director al Institutului Max Planck pentru studierea condiţiilor vieţii în lumea ştiinţifico-tehnică. Are contribuţii remarcabile în fizica nucleară (teoria legăturii nucleare, interpretarea teoretică a izomeriei), în fizica plasmei, în cosmologie şi termodinamică. Studiile sale de filozofia ştiinţei sînt consacrate în special precizării logice şi adîncirii interpretării filozofice a mecanicii cuantice, căreia i-a acordat un rol central în concepţia sa asupra unităţii fizicii. Sub influenţa lui Kant, **W.** concepe legile fundamentale ale fizicii cuantice ca propoziţii care formulează condiţii ale posibilităţii experienţei. S-a preocupat de reformularea problemelor filozofiei în contextul datelor ştiinţei actuale, de integrarea filozofică a rezultatelor noi ale fizicii, matematicii, biologiei, ciberneticii şi psihologiei. După al doilea război mondial, a aderat la programele politice de apărare a păcii, iniţiind declaraţia fizicienilor germani asupra neparticipării lor la înarmarea nucleară a R.F.G. (Göttingen, 1957). *Op. pr.:* „Nucleul atomic" (1937), „Imaginea despre lume a fizicii" (1943), „Unitatea naturii" (1971), „Presupoziţiile gîndirii ştiinţifice" (1972), „Geometrie şi fizică" (1974).

WELTANSCHAUUNG (germ. „fel de a privi lumea", „concepţie despre lume"), termen care a dobîndit un statut desine-stătător în literatura de specialitate, în jurul anului 1800. Introducerea lui în circulaţie cu sens diferit de „Weltbild" („imagine despre lume", „tablou al lumii"), înţeles ca simplă însumare a rezultatelor observării, contemplării obiectelor, se datorează mai cu seamă *romantismului* german (F.E. Schleiermacher, „Despre religie" — 1799), pentru care **W.** desemnează un ansamblu de cunoştinţe despre gîndirea, sentimentele, voinţa şi *comportamentul* omului, despre *experienţă*, cu alte cuvinte, o imagine despre *lume* şi *existenţa* umană ca un tot conceptual. În această accepţiune, **W.** se prezintă ca un *proiect* euristic al cărui purtător este *subiectul*, ca o apropriere *ideală* a lumii, ca *interpretare* a existenţei şi *acţiunii umane*, spre deosebire de „Weltbild"ul, cu precădere o imagine contemplativă a lumii. Renunţînd la virtuţile raţionale ale **W.**, respectiv ale unei încercări de cuprindere într-un tot unitar al sistemului conexiunilor realităţii şi accentuînd asupra momentelor subiectiviste ale acestei poziţii, unii filozofi (de ex., W. Dilthey, M. Scheler,

Scanned with OKEN Scanner

K. Jaspers) au polarizat cele două noţiuni, opunînd-o pe una alteia. În concepţia lor, misiunea filozofiei este elaborarea unei viziuni generale despre lume şi despre situaţia omului în ea, a unei reflecţii asupra ei, limitată la sfera aspectelor „metafizice" (antropologice, etice, istorico-filozofice), în timp ce sarcina ştiinţelor naturii (sau exacte) este să ofere un „Weltbild", o teorie cuprinzătoare, valabilă, despre realitatea obiectivă. Se operează astfel o netă delimitare între **W.** şi *ştiinţă*, respectiv între aceasta din urmă şi filozofie. Pe de altă parte, sub pretextul examinării aşa-numitului conţinut de adevăr al **W.**, extraştiinţifice, anumiţi fenomenologi şi neokantieni (de ex., E. Husserl, H. Cohen, H. Rickert) au contestat validitatea propoziţiilor formulate într-un sistem dat de **W.**, precum şi valoarea şi eficienţa metodelor lui de cunoaştere. Ambele interpretări au fost ulterior asimilate de *pozitivism* şi *neopozitivism*, fiind utilizate în argumentarea imposibilităţii întemeierii şi construirii **W.** pe principii ştiinţifice. Evidenţiind determinarea social-istorică a *ideologiilor*, materialismul istoric a demonstrat compatibilitatea principială dintre ştiinţă şi o anumită ideologie ca reflex spiritual al intereselor unor clase progresiste. Totodată el a evidenţiat rolul *partinităţii* materialismului dialectic şi istoric ca o condiţie fundamentală a unităţii dimensiunilor lui epistemologice, axiologice şi praxiologice. În aceste împrejurări, orice distincţie între **W.** şi „Weltbild" îşi pierde legitimitatea, cele două noţiuni contopindu-se în conceptul de *concepţie despre lume*.

WEYL, Hermann (1885—1955), matematician, fizician şi filozof al ştiinţei german, stabilit din 1928 în Statele Unite ale Americii. Are contribuţii în algebră, teoria ecuaţiilor diferenţiale, geometria diferenţială, teoria *relativităţii*, mecanica *cuantică* etc., autor al unui model cosmologic şi al unei tentative de a construi o teorie relativistă unificată a *cîmpurilor*. Preocupat de aspectele logic-gnoseologice şi metodologice ale ştiinţei, **W.** a consacrat numeroase studii metodei axiomatice, problemelor continuului, spaţiului, timpului, cauzalităţii, măsurării, formării conceptelor teoretice, fundamentelor logice şi matematice ale teoriei relativităţii şi mecanicii cuantice. O vreme **W.** a fost adeptul *intuiţionismului* matematic. A criticat *agnosticismul* kantian, insistînd asupra posibilităţii ştiinţei de a cunoaşte „realitatea transcendentă". Plecînd de la progresele mecanicii *cuantice*, **W.** a subliniat noutatea ei epistemologică, în special „noua schemă conceptuală" generată de interacţiunea *obiectului* cu *subiectul* cunoaşterii în cercetarea microproceselor. *Op. pr.:* „Spaţiu, timp, materie" (1918), „Continuul" (1918), „Filozofia matematicii şi a ştiinţelor naturii" (1927), „Simetria" (1952, trad. rom. 1966).

WHEWELL, William (1794—1866), filozof şi istoric al ştiinţei englez, gînditor cu largi preocupări în ştiinţă, filozofie, pedagogie, istoria şi filozofia ştiinţei. **W.** reconsideră, după întemeierea ştiinţelor moderne de către Bacon, metoda inductivă. După **W.**, *inducţia* mai poate avea un singur sens valid: metoda de construcţie a *ipotezelor* folosită în ştiinţele empirice; **W.** consideră că despre natura inducţiei ne informează nu o „logică inductivă", ci practica cercetării, prezentă în istoria exemplară a ştiinţei. Inducţia nu e un raţionament valid *vi formae*, ci o cale de a ajunge la adevăr care presupune *imaginaţie, intuiţie, ghicire*. Ea nu înseamnă o generalizare a datelor, ci o integrare a lor printr-un nou concept. Influenţată de Kant, concepţia gnoseologică a lui **W.** a reprezentat o valoroasă încercare de a depăşi, atît limitările *empirismului*, cît şi pe cele ale *raţionalismului*. În orice propoziţie, spune **W.**, trebuie să distingem între elementul „formal" care, fiind *a priori*, este capabil să-i întemeieze şi să-i

Scanned with OKEN Scanner

explice necesitatea, şi elementul „obiectiv", care îşi are originea în *experienţă*. **W.** a considerat însă, în spirit teologic, că „ideile fundamentale" (număr, spaţiu, cauză etc.) pe care se întemeiază ştiinţele experimentale în formularea *axiomelor* lor, aparţin dintotdeauna intelectului divin, gîndirea umană descoperindu-le doar progresiv, ele devenind, prin aceasta, structuri ale raţiunii. *Op. pr.:* „Istoria ştiinţelor inductive" (1837), „Filozofia ştiinţelor inductive, întemeiată pe istoria lor" (3 vol., 1852-1860).

WHITEHEAD, Alfred North (1861—1947), matematician şi filozof englez, stabilit în 1924 în S.U.A. A colaborat cu Russell la „Principia Mathematica" (1910—1913). La începutul activităţii sale, l-a preocupat studiul structurii gîndirii logice şi matematice. Filozofia ştiinţei era concepută de **W.** exclusiv ca analiză logică a ştiinţei. Ulterior, **W.** a formulat o concepţie numită „organicism" sau „filozofie organică", care îşi propunea constituirea unui sistem coerent, logic, necesar, de idei generale, concepţii în termenii cărora să poată fi interpretat orice element al experienţei noastre. Pentru aceasta folosea date ale matematicii, ştiinţelor naturii, ştiinţelor despre om, esteticii, eticii, religiei, considerînd totodată că viziunea generală asupra lumii sugerată de *organicism* ar „depăşi" accentul prea mare pus pe ştiinţele naturii pe *determinism* în concepţiile anterioare despre lume. Reintroducînd consideraţiile ontologice şi epistemologice în filozofia ştiinţei, **W.** depăşeşte perspectiva *filozofiei analitice*, căreia îi aparţine cu precădere, fără a înţelege însă dialectica complexă a raporturilor dintre determinism şi *libertate*. *Op.:* „Conceptul de natură" (1920), „Ştiinţa şi lumea modernă" (1925), „Proces şi realitate" (1929).

WIENER, Norbert (1894—1964), matematician american, creatorul *cibernetici*. În timpul celui de-al doilea război mondial a lucrat la perfecţionarea radarului, a proiectilelor submarine şi a elaborat o metodă de rezolvare a problemelor de control asupra tirului antiaerian care, împreună cu lucrările despre predicţie şi maşini de calcul, l-a condus, ulterior, prin generalizare, la crearea cibernetici. În „Cibernetica" (1948, trad. rom. 1966), „Folosirea umană a ştiinţelor umane" (1950), **W.** dezvoltă unele din implicaţiile sociale şi umane ale cibernetici. Ca urmare a descoperirii proceselor cibernetice, comune fiinţelor vii şi unor dispozitive tehnice, **W.** a pus bazele unei noi orientări a gîndirii ştiinţifice şi, în legătură cu aceasta, şi a celei filozofice. Astfel, viziunea *sistemică* şi interacţiunile sistem-ambianţă, bazate pe procese informaţionale, au dus la formarea unei serii de discipline noi *(bionica*, cibernetica economică, cibernetica socială etc.) şi au determinat în filozofie o reformulare a problemelor în limbajul *teoriei generale a sistemelor* cu *autoreglare*. *Alte op.:* „Integrala Fourier şi unele din aplicaţiile sale" (1933), „Extrapolarea şi intrapolarea seriilor temporale staţionare cu aplicaţii în inginerie" (1949), „Sînt matematician" (1956, trad. rom. 1972).

WIESE, Leopold von (1876—1969), sociolog idealist german, autor al „teoriei relaţiilor" şi al „teoriei formelor sociale". El consideră că obiectul sociologiei este studiul formelor sociale, concepute ca relaţii psihologice reciproce de apropiere şi îndepărtare (asociere şi disociere). Fiind ansambluri complexe de relaţii, grupurile sociale posedă o unitate reală în măsura în care membrii lor sînt conştienţi de participarea la acţiunea socială. **W.** consideră ca fundamentale pentru înţelegerea structurii sociale, conceptele de proces social, distanţă socială, spaţiu social, formaţie socială. Cercetările lui **W.** au condus la constituirea sociologiei ca ştiinţă autonomă a faptelor sociale specifice, dar şi la conceperea acesteia ca teorie abstractă. *Op. pr.:* „Sociologie generală" (2 vol.,

Scanned with OKEN Scanner

1924—1929), „Etica în viziunea ştiinţei despre om şi societate“ (1947), „Filozofie şi sociologie“ (1959).

WINDELBAND, Wilhelm (1848—1915), filozof german neokantian, întemeietorul *Şcolii de la Baden*, autorul unor lucrări remarcabile prin erudiţie şi profunzimea analizei, în domenii diferite, ca teoria categoriilor, istoria filozofiei, filozofia istoriei şi a culturii. Preocupat de găsirea specificului cunoaşterii fenomenelor istorice şi de explicarea raportului dintre natură şi cultură, **W.** nu a înţeles însă unitatea lor, opunînd „ştiinţele nomotetice“ (ştiinţele naturii care cercetează legi) „ştiinţelor idiografice“ (ştiinţele istorice, care studiază fapte individuale). **W.** este unul dintre întemeietorii *axiologiei*, al cărei domeniu specific l-a pus în evidenţă, analizînd principalele tipuri de *valori* (estetice, etice, logice). El a considerat însă valorile ca *aprioric* şi *transcendente*. *Op. pr.:* „Istoria filozofiei moderne“ (2 vol., 1878—1880), „Preludii, cuvîntări şi studii“ (1884), „Manual de istoria filozofiei“ (1892), „Introducere în filozofie“ (1914).

WITTGENSTEIN, Ludwig (1889—1951), filozof de origine austriacă, stabilit din 1929 în Anglia. Pe lîngă contribuţiile sale speciale în logică (privind mai ales noţiunile de *tautologie* şi *probabilitate*), **W.** şi-a concentrat aproape exclusiv cercetarea asupra naturii şi structurii *limbajului*. La **W.,** locul tradiţionalei problematici a conştiinţei a fost luat de problematica limbajului. În „Tractatus logico-philosophicus“ (1921), **W.** se ocupă, în primul rînd, de condiţiile pe care orice *simbolism* (ca reprezentare a faptelor), trebuie să le îndeplinească. Un asemenea „limbaj“ constă din elemente combinate astfel încît să reflecte într-o corespondenţă biunivocă elementele şi structura lumii. „Propoziţia, scrie **W.,** este o imagine a realităţii..., este o transpoziţie a realităţii, aşa cum o gîndim noi“. **W.** introduce o distincţie de bază între „a spune“ şi „a arăta“; un enunţ poate să aserteze o anumită stare de lucruri prin faptul că are aceeaşi structură cu aceea a stării pe care o reprezintă. Această structură comună nu poate fi însă asertată, ea poate fi doar „arătată“ în *simboluri*. Pe baza acestei concepţii asupra limbajului, **W.** formulează apoi o concepţie asupra cunoaşterii şi filozofiei în genere. După el, multe dintre problemele filozofice tradiţionale apăreau din încercarea de a spune ceea ce poate fi doar arătat, o procedură greşită care îşi avea sursa în neînţelegerea „logicii limbajului nostru“. Concepţia asupra limbajului logic, ideal (din „Tractatus“) a influenţat decisiv *pozitivismul logic*. Ultimele expuneri ale lui **W.** (apărute postum) cuprind o nouă viziune, mai realistă, asupra limbajului; cercetarea limbii naturale ia locul acum studiului limbajului logic; în acest context, **W.** dezvoltă teoria „jocurilor lingvistice“ (înrădăcinate în anumite „forme de viaţă“), prin care vrea să descrie structura reală a limbajului, teorie care stă la baza constituirii unei *pragmatici* logice. Concepţia filozofică a lui **W.** din ultima perioadă este apropiată de „filozofia limbajului comun“ (Austin ş.a.). *Alte op.:* „Investigaţii filozofice“ (postum, 1952), „Remarci asupra fundamentelor matematicii“ (postum, 1956).

WOLFF, Christian (1679—1754), filozof idealist, reprezentant de seamă al *luminismului* german. A sistematizat şi a popularizat *raţionalismul* lui Leibniz de pe poziţii metafizic-mecaniciste. Ca adept moderat al *dreptului natural*, a preconizat idealul abstract al *fericirii* generale a oamenilor. A avut un rol important în răspîndirea cunoştinţelor din domeniul ştiinţelor naturii. *Op. pr.:* „Logica sau cugetări raţionale despre puterile intelectului uman“ (1712).

WRIGHT, Georg Henryk (n. 1916), filozof şi logician finlandez. Principalele sale domenii de cercetare sînt teoria inducţiei şi calculul proba-

Scanned with OKEN Scanner

bilităţilor, logica modală şi filozofia logicii, aplicaţiile logicii în etică şi drept, cercetarea conceptelor de timp, schimbare, cauzalitate, acţiune, scop, explicaţie, înţelegere. Fondator al logicii *deontice* (1951), teorie logică modală utilizînd functorii *O* (obligaţie) şi *P* (permisiune), pentru care a construit mai multe sisteme axiomatice. Autor al unei versiuni de logică temporală denumită logica schimbării (1963) ce stă la baza logicii acţiunii, elaborată tot de el în aceeaşi epocă. A iniţiat primele cercetări în direcţia unei *axiologii formale* şi a dezvoltat o teorie logică a relaţiilor de preferinţă. Ultimele sale cercetări privesc teoria explicaţiei, cauzalitatea şi finalitatea în acţiunea umană. Are meritul de a fi extins aplicaţiile logicii simbolice în ştiinţele sociale, îndeosebi în domeniile dreptului şi eticii. *Op. pr.:* „Tratat de inducţie şi probabilitate" (1951), „Logica deontică" (1951), „Normă şi acţiune. Cercetare logică" (1963), „Logica preferinţei" (1963), „Explicarea şi înţelegerea" (1971).

WUNDT, Wilhelm (1832—1920), psiholog, filozof, logician, etician şi istoric al culturii germane. **W.** a urmărit să aclimatizeze spiritul teoretic al filozofiei clasice germane la rigorile noului stadiu al ştiinţei. Legat de idealismul neoromantic, **W.** încearcă totuşi o reconstrucţie filozofică pe baze inductive, care păstrează în esenţă un spirit scientist şi poziţii realiste. Filozofia pentru **W.** are ca fundament ştiinţele, ale căror cunoştinţe le sintetizează însă într-o „concepţie *(Weltanschauung)* despre lume şi viaţă". A creat primul laborator de psihologie experimentală (Leipzig, 1879) şi a pus un accent deosebit pe procesele voliţionale. Studiul *limbajului*, al *mitului*, *religiei*, *moravurilor* etc. cuprins în „Psihologia popoarelor" (10 vol., 1900-1920) a lui **W.,** reprezintă un moment de seamă în elaborarea *psihologiei sociale* şi a unei istorii şi teorii a culturii. *Alte op.:* „Logica" (1880—1895), „Etica" (1886—1892), „Sistemul filozofiei" (1889—1897).

Scanned with OKEN Scanner

XENOFAN (sec. 6—5 î.e.n.), filozof grec din Colofon. **X.** considera că pămîntul şi apa (sau, după unii comentatori, numai pămîntul) sînt elementele materiale ale lumii. A formulat primul teza despre *existentul* nenăscut, nepieritor, imuabil şi unitar, care a stat la baza concepţiilor Şcolii eleate. A criticat *mitologia* tradiţională, afirmînd că zeii acesteia au fost creaţi de oameni după propriul lor chip. A susţinut însă teza existenţei unei divinităţi cu totul diferită de chipul omului.

XENOPOL, Alexandru D. (1847—1920), istoric, sociolog, economist şi filozof român. A fost profesor de istorie la Universitatea din Iaşi (din 1883); membru al Academiei Române (1893); membru corespondent al Institutului Franţei şi profesor onorific la Sorbona. **X.** s-a manifestat încă din anii studenţiei ca un junimist disident şi ca un filopaşoptist. În 1878 a părăsit gruparea politică a „Junimii" şi s-a ataşat grupării liberalilor moderaţi. Concepţia despre lume a lui **X.** se caracterizează prin numeroase elemente materialiste printre care: recunoaşterea priorităţii *materiei* faţă de *spirit* şi afirmarea *unităţii materiale a lumii*. El a subliniat, în opoziţie cu *neokantianismul*, caracterul obiectiv al lumii, al *cauzalităţii*, al *legilor*, al *spaţiului şi timpului*. A promovat *evoluţionismul* şi a manifestat încredere în posibilităţile omului de a reflecta autentic realitatea obiectivă, în perspectivele de *progres* ale ştiinţei şi ale societăţii. În domeniul istoriei, **X.** considera, în spirit idealist, că odată cu apariţia „regnului spiritual" ideile ar dobîndi o acţiune determinantă. Lucrările sale de istorie, sociologie, economie şi filozofie a istoriei au avut un larg răsunet european şi au marcat un moment important în dezvoltarea istoriografiei româneşti, pe care a ridicat-o la nivelul celor mai de seamă realizări ale istoriografiei europene. **X.** a realizat prima vastă sinteză a istoriei românilor, „Istoria românilor din Da-

Scanned with OKEN Scanner

cia Traiană“ (9 vol., 1880—1910; ed. a 3-a, 14 vol., 1925—1930). Lucrarea a fost rezumată în limba franceză, „Histoire des Roumains, de la Dacie Trajane“ (2 vol., Paris, 1896). A scris importante lucrări şi articole de *filozofie a istoriei* în diferite limbi europene: „Principiile fundamentale ale istoriei“, ed. franceză 1899, ed. rom. 1900, devenită în ed. a 2-a, adăugită, „Théorie de l'histoire“, 1908; „L'hypothèse dans l'Histoire“ (1901); „Cauzalitatea în succesiune“ (1906); „Noţiunea valorii în istorie“ (1905); „Sociologia e storia“ (1906); „Zur Logik der Geschichte“ etc., în care a căutat să demonstreze caracterul ştiinţific şi sistematic al *istoriei*. El a susţinut că, spre deosebire de ştiinţele „de repetiţie“, în succesiunea fenomenelor istorice se manifestă nu legi, ci „serii istorice“, că istoria este succesiunea ireversibilă, în esenţă nerepetabilă, a unor serii de fapte înlănţuite cauzal. Teoria istoriei elaborată de **X.**, deşi înrudită prin unele aspecte (afirmarea caracterului individual, irepetabil, al istoriei) cu teoria lui W. Windelband şi H. Rickert, iar în altele *(teoria factorilor)* cu şcoala pozitivistă, rămîne profund originală prin caracterul ei, în esenţă determinist, fapt care explică larga ei circulaţie internaţională. În studiile sale economice, **X.** a opus concepţiilor liber-schimbiste oficiale concepţia protecţionismului economic, menit să asigure crearea unei industrii naţionale şi dezvoltarea celorlalte compartimente economice (comerţ, finanţe, agricultură), potrivit nevoilor implicate de evoluţia economiei capitaliste moderne („Studii economice“, 1879, ed. a 2-a, adăugită, 1882).

Scanned with OKEN Scanner

YOGA (în sanscrită „comuniune", „contopire"), şcoală tradiţională „ortodoxă" a *filozofiei indiene*, fundată prin sec. 1 î.e.n., pe baza unor tradiţii mai vechi, de înţeleptul Patandjali, care a dat o interpretare teistă doctrinei *samkhya*. **Y.** preconizează adîncirea autocunoaşterii în vederea eliberării eului individual de contingenţele vieţii materiale şi a contopirii cu spiritul universal, „*brahman*", prin extazul mistic *(samadhi)*. Exerciţiile ascetice ale yoghinilor (încetinirea la maximum a respiraţiei şi a bătăilor inimii, realizarea stării de insensibilitate totală etc.) sînt practicate de adepţii a numeroase doctrine filozofice-religioase şi secte religioase indiene.

Scanned with OKEN Scanner

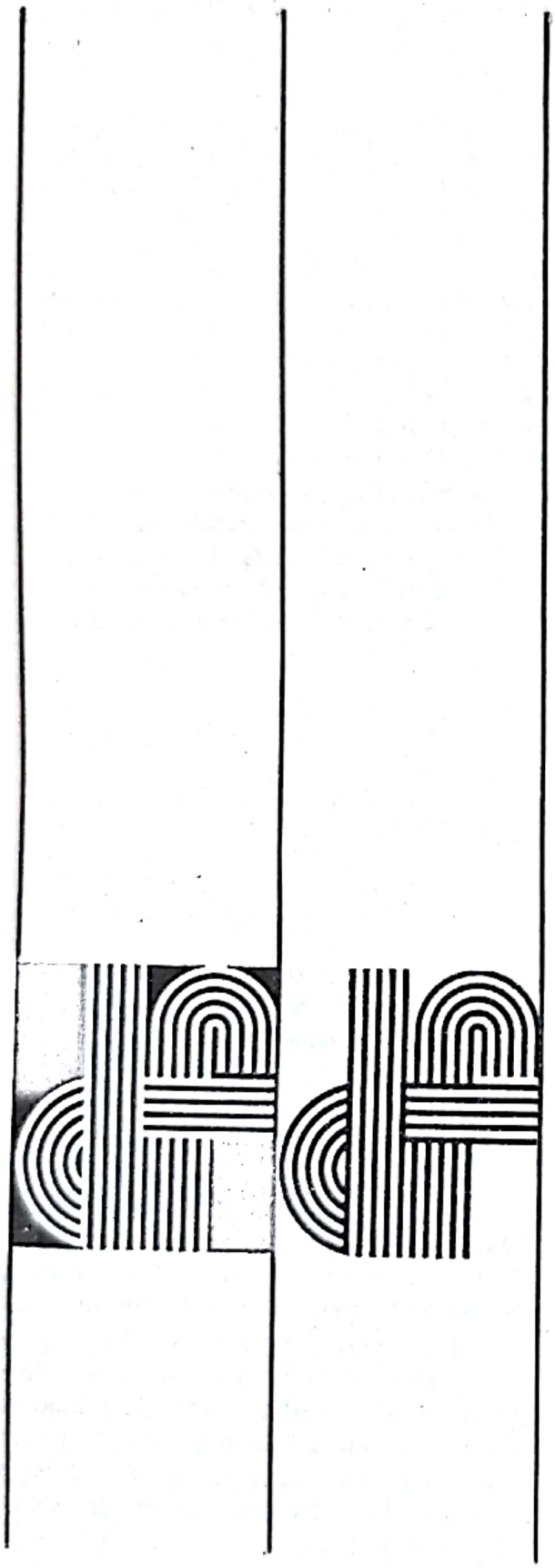

ZELETIN, Ştefan (pseud. lui *Ştefan Motăş)* (1882—1934), sociolog, economist şi filozof român. A fost profesor la Universitatea din Iaşi. În lucrarea sa „Burghezia română, originea şi rolul ei istoric“ (1925), în care a studiat genetic procesul de formare a României moderne, a luat atitudine, de pe poziţiile burgheziei, împotriva punctelor de vedere agrariene, tradiţionaliste (de ex., C. Stere), demonstrînd necesitatea obiectivă a evoluţiei României spre *civilizaţia* industrială. **Z.** a susţinut un punct de vedere determinist în sociologie, într-o perioadă cînd teoria idealist-eclectică a factorilor predomina în literatura sociologică românească, şi a recunoscut, în opoziţie cu concepţiile conservatoare, faptul că organismele suprastructurale burgheze nu sînt „o formă fără fond“, ci produsul necesar al transformărilor social-economice. **Z.** a afirmat însă, în spirit apologetic, rolul permanent progresist al burgheziei şi a calificat drept reacţionară orice mişcare politică ostilă burgheziei. El a susţinut capacitatea de perfecţionare a capitalismului şi posibilitatea autotransformării lui pe baze „neoliberaliste“ în socialism („Neoliberalismul“, 1927). În studiile sale de filozofie, **Z.** a expus concepţii spiritualiste, neoromantice („Evanghelia naturii“, vol. I, 1915; „Gînduri despre lume şi viaţă“, 1928).

ZELLER, Eduard (1814—1908), istoric al filozofiei, reprezentativ pentru şcoala istorico-filozofică germană modernă. A elaborat lucrări monumentale asupra filozofiei antice şi moderne. Deşi a avut o viziune idealistă asupra procesului istorico-filozofic, **Z.** s-a opus mărginirii empiriste, ca şi *teleologismului* hegelian, studiind raporturile dintre filozofie şi viaţă. **Z.** a conceput filozofia ca pe o expresie şi un *sens* al timpului. Cercetările sale de logică şi de teorie a cunoaşterii au contribuit la deşteptarea interesului pentru Kant şi la înfiriparea „mişcării kantiene“ contemporane. Prin critica „lucrului în sine“ şi întemeierea unei „metodo-

Scanned with OKEN Scanner

logii ştiinţifice", **Z.** a devenit, de fapt, unul dintre primii reprezentanţi ai *neokantianismului*. *Op. pr.:* „Studii platoniciene" (1839), „Filozofia grecilor" (3 vol., 1844—1852), „Despre semnificaţia şi tema teoriei cunoaşterii" (1862), „Istoria filozofiei germane" (1872).

ZEN, sectă japoneză aparţinînd ramurii *budismului* „Mahayana", apărută în sec. 1 e.n., cînd budismul s-a împărţit în două curente: „Hinayana", fidelă dogmelor iniţiale, şi „Mahayana", adeptă a reformării ample a acestor dogme, o învăţătură religioasă maleabilă care ajută budismul să pătrundă în diferite ţări. În Japonia, învăţătura sectei **z.** datează din evul mediu şi la început a fost propovăduită de către Eisai, după întoarcerea sa din China (1191). Învăţătura **z.** acordă puţină importanţă textelor scrise şi se bazează îndeosebi pe educarea unei anumite conduite, pe o tehnică specială de meditaţie filozofică, menită să stimuleze concentrarea gîndirii şi pe un antrenament fizic special. Prin provenienţa sa din „Mahayana", religia **z.** reprezintă şi ea o îndepărtare de spiritul iniţial al budismului, ceea ce explică şi faptul că „Bushido", codul japonez al onoarei militare, care, printre altele, educă sentimentul de indiferenţă în faţa morţii, se sprijină tocmai pe această învăţătură, asociată cu unele elemente din morala confucianistă.

ZENON din Citium (c. 336—264 î.e.n.), filozof grec, întemeietorul Şcolii stoice. A afirmat că la baza lumii se află principii materiale, perceptibile, a căror înţelegere însă nu era lipsită de note idealiste. Prin excelenţă activ era considerat de el principiul focului, înţeles şi ca raţiune (logos) divină. În gnoseologie, a considerat reprezentările senzoriale ca „întipăriri" ale lucrurilor în suflet. Potrivit eticii lui, produs specific al epocii eleniste, scopul omului trebuie să fie „viaţa conformă cu raţiunea", anihilarea pasiunilor şi dobîndirea, prin aceasta, a independenţei faţă de împrejurările exterioare. Din opera lui **Z.** s-au păstrat numai fragmente.

ZENON din Eleea (c. 490—430 î.e.n.), filozof grec, reprezentant al Şcolii eleate. Pentru a apăra doctrina dascălului său Parmenide privitoare la existenţa unitară şi imuabilă, **Z.** a formulat un număr de *aporii* (dificultăţi, *paradoxuri* logice), menite să arate contradicţiile generate de ipotezele contrare filozofiei eleate, care recunosc multiplicitatea, mişcarea şi devenirea. Cele mai cunoscute aporii ale lui **Z.** sînt cele menite să dovedească imposibilitatea logică a mişcării: „Ahile şi broasca ţestoasă", „Săgeata", „Dihotomia" şi „Stadionul". Deşi au avut drept scop să apere o concepţie antidialectică, aporiile lui **Z.** au dezvăluit în fapt contradicţiile dialectice inerente mişcării, devenirii, spaţiului şi timpului, infinitului etc., precum şi ale categoriilor care le oglindesc, contribuind astfel în mod obiectiv la dezvoltarea dialecticii şi a logicii dialectice. Ele îşi păstrează şi astăzi actualitatea, întrucît se raportează la unele probleme complexe din domeniul fundamentelor matematicii (de ex., infinitul actual şi potenţial).

ZETETIC (gr. *zetein* „a căuta"), ceea ce caracterizează metodele de cercetare a „raţiunii şi naturii *lucrurilor*". Şcoala lui Pyrhon şi a scepticilor greci, în general, este supranumită şi „şcoala filozofilor zetetici". Propriu-zis, termenul **z.** denumeşte primul dintre stadiile prin care trebuia să treacă cercetarea filozofului sceptic. V. şi *aporetic; efectic.*

ZGOMOT, v. **COD.**

ZOROASTRISM (sau *mazdeism*), religie proprie popoarelor Iranului, al cărei nume provine de la legendarul său întemeietor, profetul Zoroastru (forma greacă a numelui persan Zarathustra). Se consideră că Zoroastru ar fi un personaj istoric real, care ar fi

Scanned with OKEN Scanner

trăit în sec. 6 î.e.n. pe lîngă regele Vištasp, de unde urmează că **z.** ar reprezenta una dintre primele religii fondate istoric. În realitate însă, existența acestui proroc nu este dovedită. Lui Zoroastru i se atribuie crearea „Avestei", principala sursă de informații despre religia iraniană veche (alături de unele mărturii disparate și neveridice ale scriitorilor greci, ca și de unele inscripții fragmentare rămase de la regii Ahemenzi, sec. 4—6 î.e.n.). Tradiția religioasă consideră că „Avesta" ar fi cuprins 21 de opere, dar care nu s-au păstrat în întregime. Cercetarea științifică a acestui text relevă existența unor capitole cu vechimi foarte diferite. „Iasna", carte de imnuri și rugăciuni, cuprinde pare-se capitolele cele mai vechi, datînd probabil din epoca dinaintea dinastiei Ahemenzilor și care sînt scrise în limba persană antică, limba *zendă* (apropiată de limba indiană a *Vedelor*). Alte capitole, cum sînt „Vendidad" (cod ritual al preoților iranieni), „Iast" (rugăciuni), „Vispered" (rugăciuni către stăpînitori) ș.a., sînt scrise mai tîrziu, în limba *pehlevi*, din epoca sasanizilor (sec. 3—7 e.n.). În sfîrșit, o importanță documentară deosebită prezintă „Bundehesh", biografia legendară a lui Zarathustra, care este cea mai tîrzie carte a Avestei. **Z.** este o religie antică evoluată în raport cu alte religii din epocă; el reprezintă o treaptă mai înaltă în dezvoltarea religiei în general, ceea ce explică faptul că reprezentările sale au un pronunțat caracter etic. Nucleul acestei doctrine îl constituie *dualismul* principiilor *binelui* și *răului*, reprezentate mitologic prin existența, pe de o parte, a spiritelor luminii și binelui („ahura"), iar, pe de altă parte, a spiritelor întunericului și răului („devele"). Ahura-Mazda (în versiunea greacă — Ormuzd) este zeul ce stă în fruntea spiritelor luminoase și bune; el a creat tot ce este luminos și curat și răspunde de tot ceea ce este bun, pur, frumos și folositor oamenilor. În fruntea spiritelor întunericului și răului stă Angra-Mainyu (în versiunea greacă — Ahriman), căruia i se atribuie tot ceea ce este dăunător, necurat, rău, tenebros, bolile și moartea. Ambii zei sînt creatori ai celor două laturi — bună și rea — a tot ceea ce există iar între ei și spiritele din subordinea lor se duce o luptă de neîmpăcat de la începutul lumii. În final, victoria îi va aparține lui Ahura-Mazda. Dotați cu capacitatea *liberului arbitru*, oamenii au datoria de a lupta pentru triumful principiului binelui și pentru diminuarea răului; faptele lor, bune sau rele, vor fi răsplătite în consecință, la judecata de apoi, urmată de o existență viitoare veșnică într-un gen de paradis sau respectiv infern. Astfel mazdeismul reprezintă prima religie antică ce dezvoltă o teorie escatologică (v. *escatologie*) despre sfîrșitul lumii și despre judecata de apoi. După interpretările unor istorici ai religiei, textele acesteia ar lăsa să se întrevadă și o reconciliere finală a celor două principii și, ca urmare, salvarea tuturor sufletelor. **Z.** devine religie de stat sub monarhia ahemenzilor (la mijlocul sec. 6 î.e.n.), cînd se produce o centralizare religioasă ce va fi și mai mult accentuată în perioada sasanizilor (sec. 3—7 e.n.). Preoții („atravanii") monopolizează întreaga oficiere a cultului, ce constă mai ales în aducerea de jertfe, în curățiri rituale, în întreținerea focului sacru, în organizarea funeraliilor etc. De menționat că de religia mazdeistă ține și cultul lui Mithra (de unde noțiunea de „mithraism"), zeul Soarelui, care, deși nu provine din Avesta, s-a bucurat de un mare prestigiu în rîndurile poporului și s-a extins în întreg Imperiul roman; el a influențat puternic ideologia creștină, iar în sec. 2 și 3 devine un concurent de seamă al *creștinismului*. **Z.** reprezintă religia națională a Iranului pînă în sec. 7 e.n., cînd această țară este cucerită de musulmani. În urma victoriei depline a *islamismului* în această țară, aici mai rămîne doar un număr mic de adepți ai mazdeismu-

Scanned with OKEN Scanner

lui ce subzistă pînă astăzi („guebri"). În schimb, adepţii lui Zarathustra, preferînd exilul pentru a-şi putea păstra religia, se refugiază în India, fiind strămoşii actualilor parşi (nume ce provine de la Parsa-Persia), ce continuă învăţătura din vechile cărţi sfinte ale iranienilor. Religia parşilor este răspîndită mai ales în regiunea Bombay. Ei au tradus în sanscrită Avesta dar credinţa lor suferă şi influenţa *hinduismului:* preoţia devine ereditară ca în casta brahmanilor, iar ritualurile iau o mare dezvoltare. O influenţă a ideologiei religioase madeiste se poate constata însă şi în *iudaism*, iar mai tîrziu în cadrul *creştinismului. Dualismul* religios al **Z.** l-a inspirat pe Manes (Mani, Manichaeus, personaj semilegendar care ar fi trăit între anii 216—276 e.n.), care l-a îmbinat eclectic cu elemente gnostice, creştine şi budiste, creînd *manicheismul*, în sec. 3 e.n., ca sectă în cadrul creştinismului. O influenţă a **Z.** poate fi descoperită şi în ideologia unor secte din evul mediu (bogomilii, albigenzii etc.).

Scanned with OKEN Scanner

Lista articolelor

A

Abbagnano, Nicola 9
Abélard, Pierre 9
Absolut 9
Absolutizare 10
Abstract 11
Abstractizare 11
— a. analitică 11
— a. constructivă 11
Abstracţie 11
— a. empirice 11
— a. constructive 11
Absurd 12
— Raţionamentul prin a.
Academia platonică 12
— A. p. din Florenţa 12
Acatalepsie 12
Accident 13
Act 13
— actus 13
— a. pur 13
Act intenţional, v. intenţionalitate 13
Act şi potenţă 13
Actual 13
Actualism 13
Acţionalism 14
Acţiune 14
Acţiune inversă, v. reacţiune; feedback 14
Acţiune socială 14
Aculturaţie 16
Adecvare 16
Adevăr 16
Adevăr dublu 17
Adiţie 17
Adler, Alfred 17
Adler, Max 18
Adorno, Theodor 18
Aenesidemus din Cnossos 19
Afectivitate 19
Aferentaţie 19
Aforism 19
Afortiori 19
Agent 19
Agnosticism 19
Agnozie 20
Agregat 20
Agresiune 20
Agrippa 21
Ajdukiewicz, Kazimierz 21
Albertus Magnus 21
Alembert, v. D'Alembert 21
Alexander, Samuel 21
Alexandrină 22
Al Farabi 22
Algebra logicii 22
Algoritm 22
Alienare, v. înstrăinare 22
Al-Kindi, v. Kindi 22
Alteritate 22
Althusius, Johannes 23
Althusser, Louis 23
Altruism 23
Ambiguitate 24
Amfibolie 24
Aminare 24
Amoralism 25
Analitică (filozofia a.) 25
Analitic-sintetic 26
Analizator 26
Analiză funcţională, v. funcţie 26
Analiză sistematică, v. sistem 26
Analiză structurală, v. structură; structuralism 26
Analiză şi sinteză 26
Analogia existenţei 27
Analogie 27
Anamnesis 27
Ananké 27
Anarhism 27
Anaxagora 28
Anaximandru 28
Anaximene 29
Andrei, Petre 29
Angajare 29
Angoasă 29
Animatism 30
Animism 30
Anistorism 30
Anoetic 30
Anomie 30
Anselm de Canterbury 31
Antagonism 31
Antecedent 31
Anticipare 31
„Anti-Dühring" 32
Antiintelectualism 32

Scanned with OKEN Scanner

Lista articolelor

Antimaterie 33
Antinomie 33
Antistene 34
Antiteză 34
Antiumanism teoretic 34
Antoniade, Constantin 34
Antropism 35
Antropocentrism 35
Antropogeneză 35
Antropogeografie 35
Antropologică 36
Antropologie 36
Antropologie filozofică 37
Antropologie politică 37
Antropologie socială şi culturală 38
Antropologism 38
Antropomorfism 39
Antropozofie 39
Apáczai Csere, János..... 39
Apagogic 39
Aparat 39
Aparenţă 40
Apatie 40
Apeiron 40
Apercepţie 40
Apodictic 40
Apofantic 40
Apolinic 41
Apologetică 41
Aporemă v. filosofemă..... 41
Aporetic 41
Aporetică 41
Aporie 41
Aposteriori 41
Apriori 41
Apriorism 42
Apropriere 42
Aptitudine 42
Arabă (filozofia a.)..... 42
Arbitrar 43
Argument 44
Argumentele pentru existenţa lui Dumnezeu 44
Argumentul prin reducere la absurd 44
Arhetip 44
Arie culturală 44
Aristarh din Samos..... 45
Aristip din Cirene..... 45
Aristotel 45
Aristotelism 46
Armonie 46
Armonie prestabilită 46
Aron, Raymond 46
Artă 47
Ascetism 48
Asceză 48
Aseitate 48
Asertoric 48
Aserţiune 48
Asimetrie, v. simetrie; ritm; ordine 48
Asimptotic 48
Asmus, Valentin F..... 49
Asociaţionism 49
Ataraxie 49
Ateism 49
Atenţie 50
Atitudine 50
Atman 50
Atomare (fapte a.)..... 51
Atomism 51
Atomism logic 51
Atomism sociologic, politologic 52
Atribut 52
Augustin 52
Austin, John L..... 52
Autarhie 52
Autenticitate 53
Autocritică, v. critică şi autocritică 53
Autocunoaştere 53
Autodeterminare 54
Autodezvoltare, v. dialectică; dezvoltare 54
Autogeneză 54
Automat 54
Automişcare 55
Autonomie şi eteronomie..... 55
Autoperfecţionare 56
Autoreglare 56
Autoreproducere, v. autoreglare 57
Autotelic 57
Avenarius, Richard 57
Averroes, v. Ibn-Roşd..... 57
Averroism 57
Avicenna, v. Ibn-Sina..... 57
Axiologie 57
Axiologie formală 59
Axioma silogismului 59
Axiomatic, v. sistem..... 59
Axiomatică (metoda a.)..... 59
Axiomatizare 60
Axiomă 60
Ayer, Alfred J..... 60

Scanned with OKEN Scanner

B

Babeș, Victor 61
Babeuf, François N. (Gracchus) 61
Bachelard, Gaston 61
Bacon, Francis 62
Bacon, Roger 62
Baden (Școala de la B.)..... 63
Bagdasar, Nicolae 63
Bakunin, Mihail A..... 63
Banfi, Antonio 64
Bariţiu, George 64
Barth, Karl 64
Bauch, Bruno 65
Bauer, Bruno 65
Bayle, Pierre 65
Baza tehnică-materială a societăţii 65
Bază şi suprastructură..... 65
Bădărău, Dan 67
Bălcescu, Nicolae 67
Bărbat, Virgil 68
Bărnuţiu, Simion 68
Beauvoir, Simone de..... 69
Bebel, August 69
Behavioralism 69
Behaviorism 69
Belinski, Vissarion G..... 70
Benedict, Ruth 70
Benjamin, Walter 70
Bense, Max 70
Bentham, Jeremy 71
Berdeaev, Nikolai A. 71
Berger, Gaston 71
Bergson, Henri 72
Berkeley, George 72
Bernal, John D..... 72
Bernard, Claude 73
Bernstein, Eduard 73
Bertalanffy, Ludwig 73
Biemel, Walter 73
Bine 73
Biocibernetică, v. Bionică..... 74
Biologism 74
Bionică 74
Biosociologie 75
Bizantină (filozofia b.)..... 75
Blaga, Lucian 77
Blagoev, Dimităr 78
Blanqui, Louis 78
Bloc istoric 79
Bloch, Ernst 79
Blondel, Maurice 79
Boas, Franz 80
Bochenski, Josef 80
Bodin, Jean 80
Boethius, Anicius 81
Bogdanov, Aleksandr A..... 81
Böhme, Jakob 81
Bohr, Niels 81
Bolyai, János 81
Bolzano, Bernard 82
Bonald, Louis 82
Boole, George 82
Bosanquet, Bernard 82
Bošković, Rudjer J. 83
Boutroux, Emile 83
Bowne, Borden 83
Bradley, Francis H..... 83
Brahman (Brahma) 84
Brahmanism 84
Bréhier, Emile 85
Brentano, Franz 85
Bridgman, Percy W..... 85
Brightman, Edgar S..... 85
Broglie, Louis Victor de..... 86
Brouwer, Luitzen 86
Brucăr, Iosif 86
Bruno, Giordano 87
Brunschwieg, Léon 87
Buber, Martin 87
Buchner, Ludwig 87
Buckle, Henry 87
Budism 88
Buffalo, Cercul de la ~, v. Farber M. 88
Buffon, Georges L. de..... 88
Bugnariu, Tudor 88
Bunge, Mario 89
Bun simţ, v. simţ comun; opinie 89
Burchardt, Jacob 89
Burghezie 89
Buridan, Jean 90

C

Cabală 91
Cabanis, Georges 91
Cabet, Étienne 91
„Caiete filozofice“ 91
Calcul logic 92
— c. claselor 92

Scanned with OKEN Scanner

Lista articolelor

— c. funcţional 92
— c. identităţii 92
— c. natural 92
— c. predicatelor 92
— c. propoziţiilor 93
— c. relaţiilor 93
Calitate 93
Calitatea vieţii 93
Calităţi primare — calităţi secundare 94
Cambridge (Şcoala de la C.) 94
Campanella, Tommaso 95
Camus, Albert 95
Canon 95
Cantemir, Dimitrie 95
Cantitate 96
Cantor, Georg 97
Capitalism 97
„Capitalul“ 98
Caracter 99
Caracterologie 99
Carlyle, Thomas 99
Carnap, Rudolf 99
Carneade din Cyrene..... 100
Cartezianism 100
Çarvaka 100
Cassirer Ernst 101
Catastrofism 101
Categorematic 101
Categorie 101
Cauza finală 102
Cauzalitate 102
Cauză şi efect 104
Cazuistică 105
Călinescu, George 105
Cearta (sau disputa) universaliilor 105
Ceauşescu, Nicolae 105
Cenestezie 108
Cercetare 108
— c. fundamentală 109
— c. aplicată 109
— c. operaţională 109
Cercetarea viitorului 109
Cercul de la Buffalo, v. Farber, M. 110
Cercul de la Köln, v. Landgrebe, L. 110
Cercul vienez 110
Cerc vicios 110
Cernîşevski, Nikolai G..... 111
Certitudine 111
— c. empirică 111
— c. teoretică 111
Charron, Pierre 111
Chiliasm 112
Chineză (filozofia c.)..... 112
Chintesenţă 113
Chomsky, Noam A..... 113
Chrysippos 114
Church, Alonzo 114
Cibernetică 114
— c. matematică 114
— c. tehnică 114
— c. biologică 114
Cicero, Marcus T..... 115
Ciclu istoric 115
Cinicii 115
Cipariu, Timotei 116
Cirenaicii 116
Civilizaţie 116
Civilizaţie socialistă 117
Cîmp, v. substanţă şi cîmp.... 118
Cîmp epistemologic, v. Foucault, M. 118
Cîmp ideologic 118
Clan 118
Clasa muncitoare 118
Clasă 119
Clasă socială 120
Clasificare 121
Clasificarea ştiinţelor 122
Claudian, Alexandru 123
Clemens din Alexandria..... 123
Clericalism 123
Clivaj 123
Cod 123
Codificare, v. cod..... 124
Codul principiilor şi normelor muncii şi vieţii comuniştilor, ale eticii şi echităţii socialiste 124
Coerenţă 125
Cogito 125
Cognitiv 125
Cognoscibil 125
Cohen, Hermann 125
Colectivism 126
Comenius (Komenský) 126
Comic 127
Comparaţie 127
Complementaritate 127
Completitudine 128
Complex 128
Complexitate 128
Complicare (grad de c.)..... 128
Comportament 128
Comprehensiune 129
Comte, Auguste 130

Scanned with OKEN Scanner

Lista articolelor

Comuna primitivă 130
Comunicare 131
Comunicații de masă (Mass media) 131
Comunism 132
Comunism științific, v. socialism științific 133
Comunism utopic, v. socialism utopic 133
Comunitate 133
Concept 133
Conceptualism 134
Concepție despre lume..... 134
Concluzie 134
Concordanța relațiilor de producție cu caracterul forțelor de producție 135
Concret 135
Concretism, v. reism..... 136
Concretizare 136
Condillac, Étienne B. de..... 136
Condiție, v. condiționare..... 136
Condiție umană 136
Condițiile vieții materiale a societății, v. existență socială.... 136
Condiționalism 136
Condiționare 137
Condorcet, Marie J.A. de C..... 137
Conduită 137
Conector (conectiv) 137
Conexiune generală 138
Conexiune inversă, v. aferentație; reacțiune; retroacțiune; feedback 138
Configurație 138
Configurationism 138
Confucianism 139
Confucius 139
Conjuncție 139
Conotativ — denotativ 140
Consecință 140
Consecvent 140
Consecvență 140
Consistență 140
Conspirația egalilor, v. Babeuf F. 140
Constantă 140
Constantinescu, Miron 140
Construct 141
Constructivism 141
Conștient, v. spontan și conștient 142
Conștientizare 142
Conștiință 142
Conștiință de clasă..... 142
Conștiință de sine..... 143
Conștiință falsă, v. falsă conștiință 143
Conștiință morală 143
Conștiință politică 144
Conștiință socială 145
Conștiință socialistă 145
Conta, Vasile 145
Contemplativitate 146
Contingență 147
Continuitate și discontinuitate.. 147
Continuu 148
Contractul social 148
Contradicție 149
Contrafactual 151
Contrapoziție 151
Contrarietate 152
Contrarii 152
„Contribuții la critica economiei politice“ 152
Conținut 152
Conținut și formă..... 152
Conținut și formă în artă..... 154
Convenționalism 154
Convergență 154
Conversiunea judecăților 155
Copenhaga (Școala de la C.).... 155
Copernic, Nicolaus 155
Copie 156
Copulă 156
Corealitate 156
Corectitudine 156
Corelație 157
Coridaleu, Teofil 157
Cornu, Auguste 157
Cosmogonie 157
Cosmologie 158
Cosmopolitism 158
Cosmos 158
Cournot, Antoine-Augustin 159
Cousin, Victor 159
Cratylos 159
Creativitate 160
Creație 160
Creaționism 160
Credință 161
Creștere 161
Creștinism 161
Criteriu 164
„Critica programului de la Gotha“ 164
Critică și autocritică..... 165
Criticism 165

Scanned with OKEN Scanner

Lista articolelor

Criză 165
Croce, Benedetto 166
Cuantică 167
Cuantificare 167
Cuantor 168
Cultură 168
Cultură de masă 169
Cultură şi civilizaţie 170
Culturologie 172
Cunoaştere 172
Cunoştinţă 174
Curbă logistică, v. creştere 174
Cusanus, Nicolaus 174
Cutia neagră 174
Cuvier, Georges 174
Cuvînt 175
Cvietism 175

D

D'Alembert, Jean le Rond 176
Dao 176
Daoism (Taoism) 177
Darvinism 177
Darvinism social 177
Darwin, Charles R. 178
Dat 178
Datorie 178
David de Dinan 179
Decembrişti 179
Decidabilitate 179
Decizie 179
Decodificare, v. cod 180
Dedublarea unicului, v. unicul 180
Deducţie 180
Definiţie 180
Definiţii operaţionale 182
Deism 182
Della Volpe, Galvanno 183
Demiurg 183
Democraţie 183
Democraţi revoluţionari 185
Democrit 186
Demografic 186
Demonologie 187
Demonstraţie 188
De Morgan, Augustus 188
Denotat 188
Denotativ, v. conotativ 188
Denotaţie, v. semnificaţie 188
Deontic 188
— deontică 188
— logica d. 188
Deontologie 189
Deosebire 189
Dependenţă funcţională 189
Deplasarea spre roşu 189
Deprindere 190
Derelicţiune 190
Desacralizare 190
Descartes, René 190
Descriere 191
Descriere fenomenologică 191
Descripţie 192
Destin 192
Destutt de Tracy 192
Determinare 193
Determinism 193
Determinism geografic, v. orientarea geografică în sociologie .. 194
Determinism social 194
Devenire 196
Dewey, John 196
Dezideologizare 196
Dezordine, v. ordine; negentropie 197
Dezvoltare 197
Dharma 198
Diacronie, v. sincronie 198
Diagnoză, v. prognoză 198
„Dialectica naturii" 198
Dialectica negativă, v. dialectică; negativitate; Şcoala de la Frankfurt 198
Dialectică 198
Dialog 200
Diamant, Teodor 201
Dianoetic 201
Dictatura fascistă 201
Dictatura proletariatului 202
Dictatură 203
Diderot, Denis 203
Dietzgen, Joseph 203
Diferenţă specifică 203
Difuzionism 203
Dihotomie 204
Dilemă 204
Dilthey, Wilhelm 204
Dimitrescu-Iaşi, Constantin 205
Dinamism 205
Dinan David de v. David de Dinan 205
Diogene din Sinope 205
Diogene Laerţiu 205
Dionisiac 205

Scanned with OKEN Scanner

Lista articolelor

Diorism 205
Discontinuitate, v. continuitate-discontinuitate 205
Discret 205
Discursiv 206
Disfuncție, v. funcție 206
Disjuncție 206
Disputa universaliilor, v. cearta universaliilor; nominalism; realism 206
Diversitate 206
Divinitate 206
Diviziune 206
Diviziunea socială a muncii 207
Dobroliubov, Nikolai A. 207
Dogmatism 208
Dogmă 208
Domenach, Jean-Marie 208
Doxografi 209
Dragomirescu, Mihail 209
Drăghicescu, Dimitrie 209
Drept 209
Drept natural 210
Dreptate 210
Driesch, Hans 210
Dualism 210
Dualitate 210
Du Bois-Reymond, Emile 211
Dufrenne, Mikèl 211
Duhem, Pierre 211
Dühring, Eugen 212
Dumitriu, Anton 212
Dumnezeu 212
Dunham, Barrows 212
Duns Scot, John 213
Durată 213
„Durată pură", v. Bergson H. 213
Durkheim, Emile 213

E

Echilibru 214
Echiprobabilism 215
Echitate 215
Echivalență 216
Echivoc 216
Eckart, Johannes 216
Eclectism 216
Ecologie 217
Economism 218
Ecosistem, v. ecologie 218
Ecteză 218
Ectogeneză, v. autogeneză 218
Ectropie, v. entropie 218
Educație 218
Efect 220
Efectic 220
Efectivism 220
Efectivitate 220
Egalitarism 220
Egalitate 221
Ego 221
Egocentrism 221
Egoism 222
Egotism 222
Ehrenfels, Christian von 222
Eidetic 222
Eidos 222
Einstein, Albert 223
Ekistică 223
„Elan vital", v. Bergson H. 223
Eleată (Școala e.) 223
Element 224
Elenă (filozofia e.), v. greacă (filozofia g.) 224
Elenistică 224
Eliade, Mircea 224
Eliade Rădulescu, Ion, v. Heliade Rădulescu Ion 225
Elită 225
Emanatism 225
Emanație 226
Emancipare umană 226
Emergent 226
Emerson, Ralph 226
Eminescu, Mihai 227
Emotivism 227
Emoție 227
Empatie, v. intropatie 228
Empedocle 228
Empiric 228
Empirie 228
Empiriocriticism 228
Empiriomonism 228
Empiriosimbolism 229
Empirism 229
Empirism social 230
Enantiomorfie 230
„Enciclopedia științelor, artelor și meșteșugurilor" 230
Enciclopediștii 230
Endogamie 230
Energetism 230
Energie 231
Engels, Friedrich 231

Scanned with OKEN Scanner

Lista articolelor

Entelehie 232
Entimemă 232
Entitate 232
Entropie 233
Entuziasm 234
Enunţ 234
Epicheremă 234
Epictet 234
Epicur 234
Epicurianism 235
Epifenomen, v. epifenomenalism; Foucault, M. 235
Epifenomenalism 235
Epigeneză 235
Epistemă, v. Foucault, M. 235
Epistemic 235
Epistemologie 236
Epistemologie genetică 237
Epoché, v. fenomenologie.... 237
Erasm din Rotterdam..... 237
Ereditate 237
Erezie 238
Ergonomie 238
Eristică 238
Eriugena, J. Scotus..... 238
Eroare 238
Eros 239
Erou 239
Escapism 240
Escatologie 240
Esenţa umană 240
Esenţă şi fenomen..... 242
Esenţialism 243
Esenţialitate 243
Esenţializare 243
Esoteric 243
Estetic 244
Estetică 244
Estetism 245
Eşec 245
Eternitate 245
Eterodoxie 246
Eterogen, v. omogen-eterogen.. 246
Etică 246
Etnografie 247
Etnologie 247
Etologie 248
Etos 249
Eucken, Rudolf 249
Euclid din Megara..... 249
Eudemonism 249
Eufenie 249
Eufuncţie, v. funcţie..... 249
Eugenie 249
Eul 250
Euristic 250
Eutanasie 250
Evidenţă 250
Evoluţie 251
Evoluţie creatoare, v. Bergson H. 251
Evoluţie emergentă, v. emergent 251
Evoluţie şi revoluţie....., 251
Evoluţionism ....., 251
Evoluţionism plat ....., 252
Evoluţionism socio-cultural ..., 252
Excitabilitate 252
Exegeză ....., 252
Existent 252
Existenţa socială şi conştiinţa socială 253
Existenţă 254
Existenţial 255
Existenţialism 255
Exogamie 257
Exoteric 257
Expansiunea universului, v. deplasarea spre roşu..... 257
Experienţă 257
Experiment 258
Experiment ideal ....., 258
Explicaţie ....., 259
Extaz 259
Extensiune, v. intensiune-extensiune 259
Extern, v. intern-extern 259
Extrapolare 259

F

Facticitate 260
Factor 260
Factori 260
Falsă conştiinţă 261
Familie 261
Fantezie 261
Fapt 262
Farber, Marvin 262
Fascism 262
Fatalism 263
Fatum 263
Faţzia 263
Fechner, Gustav 263

Scanned with OKEN Scanner

Lista articolelor

Fedoseev, Piotr N. 263
Feed-back 264
Fenomen 264
Fenomenalism (fenomenism) .. 264
Fenomenalitate, v. esenţialitate .. 265
Fenomenologie 265
Fenomenologism 266
Fericire 266
Fetişism 266
Fetişismul mărfii 267
Feudalism 267
Feuerbach, Ludwig 268
Fichte, Johan G. 269
Ficino, Marsilio 269
Ficţionalism 269
Fideism 269
Figură silogistică 269
Fiinţare 270
Fiinţă 270
Filistin 270
Filogeneză 270
Filon din Alexandria 270
Filosofemă 270
Filozofia alexandrină, v. alexandrină (filozofia a.) 270
Filozofia analitică. v. analitică (filozofia a.) 270
Filozofia arabă, v. arabă (filozofia a.) 270
Filozofia bizantină, v. bizantină (filozofia b.) 270
Filozofia chineză, v. chineză (filozofia c.) 270
Filozofia clasică germană 270
Filozofia culturii 271
Filozofia elenistică, v. elenistică (filozofia e.) 278
Filozofia greacă, v. greacă (filozofia g.) 273
Filozofia imanentă, v. imanentă 278
Filozofia indiană, v. indiană (filozofia i.) 273
Filozofia istoriei 278
Filozofia limbajului comun, v. Oxford (şcoala de la O.); Austin, J. 278
Filozofia lingvistică, v. lingvistică (filozofia l.) 278
Filozofia naturii 278
Filozofia politică 274
Filozofia Renaşterii, v. Renaşterea 274
Filozofia română, v. română (filozofia r.) 274
Filozofia românească 274
Filozofia ştiinţei 278
„Filozofia vieţii" 279
Filozofie 279
Finalism 281
Finalitate 282
Finit şi infinit 282
Finitism 283
Finitudine 283
Fink, Eugen 283
Fischer, Ernst 283
Fischer, Kuno 284
Fixism 284
Fizicalism 284
Fiziognomonie 284
Flewelling, Ralph 284
Florian, Mircea 284
Fogarasi, Béla 285
Formal-informal 285
Formalism 286
Formalizare logică 287
Formaţiune socială 287
Formă, v. Aristotel 287
Formă, v. conţinut şi formă 287
Formă logică 287
Formele conştiinţei sociale 288
Forţe de producţie 289
Foucault, Michel 290
Fouillé, Alfred 290
Fourastié, Jean 291
Fourier, Charles 291
Frank, Philipp 292
Fratrie 292
Frazer, James 292
Frege, Gottlob 292
Frenkian, Aram 292
Freud Sigmund 293
Freudism, v. psihanaliză; Freud S. 293
Freudomarxism 293
Fries, Jakob 294
Frobenius, Leo 294
Fromm, Erich 294
Frumos 295
Frustrare 295
Functor 296
Funcţie 296
Funcţie logică 297
Funcţionalism 297
Fundament 297
Funke, Gerhardt 298

Scanned with OKEN Scanner

Lista articolelor

G

Gaál, Gabor 299
Galilei, Galileo 299
Ganovski, Sava Ţ. 300
Garaudy, Roger 300
Garrigou-Lagrange R. 300
Gassendi, Pierre 300
Gen 300
Generalizare 300
General, particular, singular.... 301
Generaţie spontanee 301
Genetică 302
Geniu 302
Gentile, Giovanni 302
Geocentrism 303
Geometrie neeuclidiană 303
Geopolitică 303
Geştaltism 303
Gherea (Dobrogeanu-G.), Constantin 304
Gilson, Étienne 305
Gîntă 305
Gîndire 305
Gîndirism 306
Glockner, Hermann 306
Gnoseologie, v. teoria cunoaşterii 307
Gnosticism 307
Gobineau, Joseph 307
Gödel, Kurt 307
Goethe, Johann 307
Goldiş, Vasile 308
Goldmann, Lucien 308
Gomperz, Theodor 309
Gonseth, Ferdinand 309
Goodman, Nelson 309
Gorgias 309
Gorski, Dimitrii P. 309
Gramsci, Antonio 310
Greacă (filozofia g.)..... 310
Grija, v. Heidegger, M. 312
Gross, Karl 312
Grotius, Hugo 312
Grup formal, v. formal-informal 312
Grup informal, v. formal-informal 312
Grup social 312
Gulian, Constantin I. 312
Gurvitch, Georges 313
Gust 313
Gusti, Dimitrie 313
Guyau, Marie Jean 314

H

Habermas, Jürgen 315
Haeckel, Ernst 315
Hamann, Johann 315
Hamelin, Octave 316
Hamilton, William 316
Hanson, Norwood 316
Haos 316
Haret, Spiru 317
Harismatic 317
Hartman, Robert 317
Hartmann, Eduard von..... 318
Hartmann, Nicolai 318
Hasdeu, Bogdan Petriceicu.... 318
Hazard 318
Hedonism 319
Hegel, Georg W.F..... 319
Hegelienii de dreapta..... 321
Hegelienii de stînga..... 321
Heidegger, Martin 321
Heisenberg, Werner 322
Heliade Rădulescu, Ion..... 322
Heliocentrism 323
Helmholtz, Hermann von..... 323
Helvetius, Claude 323
Hempel, Carl 324
Hemsterhuis, Frans 324
Henoteism 324
Heraclit din Efes..... 324
Herbart, Johann 325
Herder, Johann 325
Hermeneutică 325
Herzen, Aleksandr I. 326
Hesiod 326
Hierofanie, v. supranatural.... 327
Hieroglife 327
Hilbert, David 327
Hilemorfism 327
Hilozoism 327
Hinduism 328
Hintikka, Jaakko 329
Hipnoză 329
Hobbes, Thomas 329
Hocking, William 330
Holbach, Paul 330
Holism 330
Homeomerii 332
Homeostazie 332
Homomorfism 332
Hönigswald, Richard 332
Honterus, Johannes 332

Scanned with OKEN Scanner

Horkheimer, Max 333
Huizinga, Johan 333
Humboldt, Alexander 333
Humboldt, Wilhelm 333
Hume, David 334
Hus, Jan 335
Husserl, Edmund 335
Huxley, Thomas 335
Hyppolite, Jean 335

I

Iamblikos 336
Ian Ciu 336
Ibn-Haldun 336
Ibn-Roşd 336
Ibn-Sina 337
Ibn-Tufail 337
Ibrăileanu, Garabet 337
Iconic 338
Id 338
Ideal 338
Idealism 338
Idealism absolut 339
Idealism „fizic“ 340
Idealism „fiziologic“ 340
Idealism transcendental (idealism critic) 340
Idealizare 340
Ideaţie 340
Idee 341
— i. artistică 341
Idei înnăscute 341
Identitate 341
„Ideologia germană“ 341
Ideologie 342
„Idoli“ 343
Idoneism 343
Iluminism, v. luminism 343
Iluzie 343
Imaginaţie 344
Imagine 344
— i. artistică 344
Imagologie 344
Imanent 345
Imanentă (filozofia i.) 345
Imediat-mediat 345
Imperativ categoric 345
Imperialism 346
Implicaţie 347
Impuls primar 347
Incertitudine, v. relaţii de nedeterminare; indeterminism ... 347
Inconsistenţă 347
Inconştient 348
Independenţă 348
Indeterminism 348
Indiană (filozofia i.) 349
Indicatori sociali, v. calitatea vieţii 350
Individ 350
Individual 350
Individualism 351
Individualitate 351
Individuaţie 352
Inductivism, v. inducţie 352
Inducţie 352
Inducţie matematică 353
Inelar (raport cauzal inelar) v. finalitate 353
Inferenţă 353
Infinit, v. finit şi infinit; spaţiu şi timp 353
Informal, v. formal-informal 353
Informatică 353
Informaţie 353
Infrastructură 354
Ingarden, Roman 354
Inneism, v. înnăscut; idei înnăscute 354
Instinct 354
Instituţie socială 355
Instrumentalism 355
Integralitate 356
Integrare socială 356
Intelect şi raţiune 356
Intelectualism 356
Intelectualitate 357
Inteligenţă 357
Inteligibil 358
Intensiune-extensiune 358
Intenţionalitate 358
Interacţiune 358
Interdependenţă (conexiunea) universală 359
Interdisciplinaritate 359
Interes 360
Internaţionalism 360
Intern-extern 362
Interpretare 362
Intersubiectivitate 363
Intropatie 363
Introspecţie 363

Scanned with OKEN Scanner

Horkheimer, Max 333
Huizinga, Johan 333
Humboldt, Alexander 333
Humboldt, Wilhelm 333
Hume, David 334
Hus, Jan 335
Husserl, Edmund 335
Huxley, Thomas 335
Hyppolite, Jean 335

I

Iamblikos 336
Ian Ciu 336
Ibn-Haldun 336
Ibn-Roşd 336
Ibn-Sina 337
Ibn-Tufail 337
Ibrăileanu, Garabet 337
Iconic 338
Id 338
Ideal 338
Idealism 338
Idealism absolut 339
Idealism „fizic“ 340
Idealism „fiziologic“ 340
Idealism transcendental (idealism critic) 340
Idealizare 340
Ideaţie 340
Idee 341
— i. artistică 341
Idei înnăscute 341
Identitate 341
„Ideologia germană“ 341
Ideologie 342
„Idoli“ 343
Idoneism 343
Iluminism, v. luminism 343
Iluzie 343
Imaginaţie 344
Imagine 344
— i. artistică 344
Imagologie 344
Imanent 345
Imanentă (filozofia i.) 345
Imediat-mediat 345
Imperativ categoric 345
Imperialism 346
Implicaţie 347
Impuls primar 347
Incertitudine, v. relaţii de nedeterminare; indeterminism ... 347
Inconsistenţă 347
Inconştient 348
Independenţă 348
Indeterminism 348
Indiană (filozofia i.) 349
Indicatori sociali, v. calitatea vieţii 350
Individ 350
Individual 350
Individualism 351
Individualitate 351
Individuaţie 352
Inductivism, v. inducţie 352
Inducţie 352
Inducţie matematică 353
Inelar (raport cauzal inelar) v. finalitate 353
Inferenţă 353
Infinit, v. finit şi infinit; spaţiu şi timp 353
Informal, v. formal-informal 353
Informatică 353
Informaţie 353
Infrastructură 354
Ingarden, Roman 354
Inneism, v. înnăscut; idei înnăscute 354
Instinct 354
Instituţie socială 355
Instrumentalism 355
Integralitate 356
Integrare socială 356
Intelect şi raţiune 356
Intelectualism 356
Intelectualitate 357
Inteligenţă 357
Inteligibil 358
Intensiune-extensiune 358
Intenţionalitate 358
Interacţiune 358
Interdependenţă (conexiunea) universală 359
Interdisciplinaritate 359
Interes 360
Internaţionalism 360
Intern-extern 362
Interpretare 362
Intersubiectivitate 363
Intropatie 363
Introspecţie 363

Scanned with OKEN Scanner

Lista articolelor

Intuitiv 363
Intuiție 364
Intuiționism 364
Invariant 364
Invarianță 365
Invenție 365
Involuție 365
Ioniană (filozofia i.) 365
Iorga, Nicolae 366
Ipostază 366
Ipostaziere 366
Ipoteză 366
— i. de lucru 367
Irațional 367
Iraționalism 367
Irenologie 367
Ireversibilitate 368
Ironie romantică 368
Ironie socratică 368
Islamism 368
Istoric și logic 370
Istoricism 370
Istorie 370
Istoriografia filozofiei 371
Istorism 373
Item 373
Iubire 373
Iudaism 374
Izomorfism 375

Î

Încercare și eroare 376
Îndoială 376
Înnăscut 377
În sine 377
Înstrăinare 377
Însușire 378
Întîmplare, v. contingență; necesitate și întîmplare 378
Întreg și parte 378
Înțelegere 379
Înțelepciune 380

J

Jacobi, Friedrich 381
Jainism 381
James, William 382
Jansenism 382
Jaspers, Karl 382
Jefferson, Thomas 383
Joc 383
Joja, Athanase 383
Jouvenel, Bertrand 383
Judecată 384
Judecată de valoare 385
Judecată estetică 385
Judecată morală 385
Jung, Carl 385
Junimism 385

K

Kalokagathia 387
Kant, Immanuel 387
Karma 389
Katharsis 389
Kautsky, Karl 389
Kedrov, Bonifati M. 389
Keyserling, Hermann 390
Kierkegaard, Sören 390
Kindi (Al-Kindi) 390
Klages, Ludwig 390
Klaus, Georg 391
Kogălniceanu, Mihail 391
Kolmogorov, Andrei N. 391
Konstantinov, Fedor V. 391
Kopnin, Pavel V. 392
Korsch, Karl 392
Korzybski, Alfred H. 392
Kotarbinski, Tadeusz 392
Köln (Cercul de la K.), v. Landgrebe, Ludwig 392
Köteles, Sámuel 392
Krasser, Friedrich 392
Kropotkin, Piotr A. 393
Khun, Thomas 393
Külpe, Oswald 393

L

Labriola, Antonio 394
Lacan, Jacques 394
Lachelier, Jules 395
Lacroix, Jean 395
Lafargue, Paul 395
Laic 395
Lamarck, Jean-Baptiste de Monet 396
Lamarckism 396
La Mettrie, Julien 396

Scanned with OKEN Scanner

Landgrebe, Ludwig 396
Langevin, Paul 397
Lao-Ţzî 397
Laplace, Pierre 397
Lassalle, Ferdinand 397
Laurian, August Treboniu.... 397
Lavelle, Louis 398
Laxism 398
Lazăr, Gheorghe 398
Lefebvre, Henri 398
Legătură universală, v. interdependenţă 399
Lege 399
Legea conservării energiei (principiul energiei) 399
Lege dinamică, v. lege statistică 400
Lege morală 400
Lege statistică 400
Legi de conservare..... 401
Legitate 401
Leibniz, Gottfried 401
Lemă 402
Lenin, Vladimir Ilici..... 402
Leninism, v. Lenin, Vladimir Ilici 403
Leonardescu, Constantin 403
Leonardo da Vinci..... 404
Le Roy, Edouard..... 404
Lessing, Gotthold 405
Leucip 405
Lévi-Strauss, Claude 405
Levy-Bruhl, Lucien..... 406
Liber-arbitru 406
Liber-cugetători 406
Libertate 406
Libertate şi necesitate..... 407
Libido 408
Liceul 409
Liebmann, Otto 409
Limbaj 409
— l. formalizat 410
— l. artistic 410
Limită 410
Lingvistică (filozofia l.)..... 410
Linné, Carl 411
Lipps, Theodor 411
Litt, Theodor 411
Lobacevski, Nikolai I..... 411
Locke, John 412
Logic şi istoric, v. istoric şi logic 412
Logica acţiunii 412
Logica de la Port Royal, v. Port Royal 412
Logica schimbării 412
Logica ştiinţei 413
Logică 413
Logică dialectică 417
Logică probabilistă 418
Logică simbolică (matematică), v. logică 418
Logicism 418
Logistică 418
Logos 418
Lokayata 418
Lomonosov, Mihail V..... 419
Losski, Nicolae O..... 419
Lotze, Rudolf 419
Lovejoy, Arthur 420
Lovinescu, Eugen 420
Lucian din Samosata..... 420
Lucreţiu 420
Lucru 421
Lucrul în sine..... 421
„Ludwig Feuerbach şi sfîrşitul filozofiei clasice germane“.... 422
Lukács, György 422
Lukasievicz, Jan 423
Lullus, Raymundus 423
Lume 423
Luminism 424
Lupaşcu, Ştefan 425
Luporini, Cesare 425
Luptă de clasă..... 425
Luxemburg, Rosa 426
Lvov-Varşovia (Şcoala de la L.-V.) 426
Lyell, Charles 427

M

Mably, Gabriel 428
Mach, Ernst 428
Machiavelli, Niccolò 428
Macrocosmos 429
Magie 429
Mahomedanism 430
Maieutică 430
Maimonide 430
Maine de Biran..... 430
Maiorescu, Titu 430
Malebranche, Nicolas 431
Malinowski, Bronislaw 431
Malthusianism 431
Mandeville, Bernard 432
„Manifestul Partidului Comunist“ 432
Manihеism 432

Scanned with OKEN Scanner

Lista articolelor

Mannheim, Karl 433
„Manuscrise economice-filozofice din 1844“ 433
Marburg (Şcoala de la M.) 434
Marc Aureliu 434
Marcel, Gabriel 434
Marcuse, Herbert 435
Marinescu, Gheorghe 435
Maritain, Jacques 435
Markovič, Mihailo 436
Markovič, Svetozar 436
Marsilio de Padova 436
Marti, José 436
Marx, Karl 438
Marxism 438
Marxism-leninism, v. Engels, Friedrich; Lenin, Vladimir Ilici; Marx, Karl; marxism 438
Masaryk, Thomás 439
Masă 439
Mase populare 439
Massis, Henri 439
Maşină 440
Matematizare 441
Materialism 442
Materialism dialectic 444
Materialism economic 444
Materialism istoric 446
„Materialism şi empiriocriticism“ 447
Materialism ştiinţific-naturalist 447
Materialism vulgar 447
Materialitate 447
Materie 448
Matriarhat 449
Matrice 449
Mauss, Marcel 449
Maya 449
Mazdeism 449
Măsurare 450
Măsură 450
McLuhan, Herbert 450
Mecanică cuantică, v. cuantică .. 450
Mecanicism 451
Mediat, v. imediat-mediat 451
Mediatizare (mediaţie, mediere) .. 451
Mediu geografic 451
Mediu social 452
Megacosmos, v. macrocosmos .. 452
Megaricii 452
Mehedinţi, Simion 452
Mehring, Franz 452
Meinong, Alexius 453
Meliorism 453
Memorie 453
Mentalitate 453
Mentovich, Ferenc 453
Merleau-Ponty, Maurice 454
Merton, Robert 454
Mesaj 454
Meslier (Mellier), Jean 454
Metafizică 455
Metaforă 456
Metalimbaj 456
Metalogică 457
Metapsihic 457
Metapsihologie 457
Metateorie 457
Metempsihoză 457
Metodă 457
Metodologie 458
Meyerson, Emile 458
Mezomerie, v. rezonanţă 458
Mica burghezie 459
Michăilescu, Ştefan 459
Michelet, Jules 460
Microcosmos 460
Microsociologie 460
Micu (Clain), Samuil 460
Milenarism, v. chiliasm 460
Milet (şcoala din M.) 460
Mill, John Stuart 460
Mills, Charles Wright 461
Mimamsa 461
Mimesis 461
Miracol 461
Misologie 461
Mister 462
Mistică 462
Misticism 462
Mişcare 463
Mit 463
Mitologie 464
„Mizeria filozofiei“ 464
Moarte 465
Moartea termică a universului .. 466
Mobilitate socială 466
Mod 466
Mod de producţie 467
Mod de producţie „asiatic“ (tributal) 467
Mod de viaţă (mod de trai) 468
Mod silogistic 468
Modalitate 468
Model 468
Modelare (modelizare) 469
Moles, Abraham 469

Scanned with OKEN Scanner

Moisil, Grigore C. 469
Monadă 469
Mondolfo, Rodolfo 470
Monism 470
Monod, Jacques 470
Monoteism 471
Montague, William 471
Montaigne, Michel 471
Montesquieu, Charles 472
Moore, George 472
Moral 472
Morală 473
Moravuri 474
Morelly 474
Moreno, Jacob 474
Morfologism (istoricism) 475
Morgan, Canwey 475
Morgan, Lewis 475
Morris, Charles 476
Morus (More), Thomas 476
Mostovski, Andrei 476
Motivaţie 476
Mo-Ţzî (Mo-Di) 477
Mounier, Emmanuel 477
Mozaism 477
Multiplu, v. unicul 477
Mulţime 477
Muncă 477
Murgu, Eftimie 479
Mușoiu, Panait 479
Mutaţie 480

N

Narodnicism 481
Natorp, Paul 481
Naturalism 482
Natură 482
Natură umană 482
Naturfilozofie, v. filozofia naturii 484
Naţional-internaţional 484
Naţional-universal 485
Naţionalism 486
Naţiune 486
Nădejde, Ioan 489
Neant 490
Necesitate şi întîmplare 490
Nedeterminare, v. relaţii de nedeterminare; indeterminism 491
Negarea negaţiei 491
Negativitate 492
Negaţie 492
Negentropie 492
Negulescu, Petre P. 493
Nelson, Leonard 493
Neoanarhism, v. anarhism 493
Neoaristotelism, v. aristotelism .. 493
Neoconfucianism 493
Neocriticism 493
Neodarvinism 494
Neofreudism 494
Neohegelianism 494
Neokantianism 494
Neolamarckism 495
Neomedievalism, v. romantism; Berdeaev, Nicolai 495
Neoplatonism 495
Neopozitivism 495
Neoraţionalism 496
Neorealism 496
Neoromantism, v. romantism .. 496
Neospiritualism 496
Neotomism 497
Newton, Isaac 497
Nietzsche, Friedrich 497
Nihilism 498
Nirvana 498
Noemă 498
Noesă 498
Noica, Constantin 498
Nominală 498
Nominalism şi realism 499
Nomologic 499
Nomotetic, v. nomologic 500
Noncontradicţie 500
Non-eu, v. Fichte, Johan 500
Noosferă 500
Normă 500
Notă 500
Noţiune 500
Nou şi vechi 501
„Noua filozofie“ 502
Noumen 502
Nous 503
Novikov, Piotr S. 503
Număr 503
Nume 503
Nyaya 503

O

Obiect, v. subiect şi obiect 504
Obiectiv 504
Obiectivare 504

Scanned with OKEN Scanner

Lista articolelor

Obiectivism 505
Obiectivitate 506
Obiectual 506
Obiectualizare, v. reificare.... 506
Obligaţie 506
Obligaţie morală 506
Observaţie 506
Obversiune 507
Ocazionalism 507
Occam, William 507
Ocultism 507
Olahus, Nicolaus 507
Om 507
Omogen-eterogen 508
Omogenizare socială 509
Onicescu, Octav 509
Oniric 509
Ontic 509
Ontogeneză 510
Ontologie 510
Ontologie critică 511
Ontologie existenţială, v. Heidegger, Martin 511
Ontologie regională 511
Operator logic 512
Operaţionalism 512
Opinie 512
Opinie publică 513
Oportunism 513
Opoziţia dintre munca fizică şi munca intelectuală 518
Opoziţia dintre oraş şi sat..... 514
Opoziţie 515
Optimism 515
Ordine 515
Orfism 516
Organicism 516
„Organon“ 516
Orientarea geografică în sociologie 516
Orientarea istorică în sociologie 517
Orientarea psihologică în sociologie 517
Origene 518
„Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului“..... 518
Orînduire socială, v. formaţiune socială 518
Ortega y Gasset, José..... 518
Ortodoxie 518
Ostwald, Wilhelm 518
Owen, Robert 519
Oxford (Şcoala de la O.) 519

P

Pace 520
Paci, Enzo 521
Pacient, v. agent..... 521
Palingenezie 521
Pancalism 521
Pandemoniu 522
Panenteism 522
Panholism, v. holism 522
Panlogism 522
Panmatematism 522
Panpsihism 522
Pansofie 522
Panspermie 522
Panteism 522
Pantonomie 523
Paracelsus, Theophrastus 523
Paradigmă 523
Paradox 523
Paralelism psihofiziologic 524
Paralogism 525
Parapsihologie, v. metapsihic.. 525
Parataxă, v. sofism..... 525
Pareto, Vilfredo 525
Parmenide din Eleea..... 525
Parsons, Talcott 525
Parte, v. întreg şi parte..... 526
Particular, v. general-particular; singular 526
Partinitate 526
Pascal, Blaise 526
Paseism 527
Patologie socială 527
Patriarhat 527
Patriotism 527
Patristică 528
Pattern, v. iconic; model 528
Paulsen, Friedrich 528
Pavlov, Ivan P..... 529
Pavlov, Todor D..... 529
Pătratul logic 529
Pătrăşcanu, Lucreţiu 530
Pârvan, Vasile 530
Peano, Giuseppe 531
Pedagogie 531
Pedagogie socială 532
Peirce, Charles Sanders..... 532
Pentru sine 532
Percepţie 533
Perfecţiune 533
Peripatetici 533

Scanned with OKEN Scanner

Lista articolelor

Permisiune 533
Perry, Ralph Barton..... 534
Persoană 534
Personalism 534
Personalitate 535
Personalitate de bază..... 536
Pesimism 536
Petrescu, Nicolae 537
Petrovici, Ion 537
Philon, v. Filon din Alexandria.. 537
Piaget, Jean 537
Pico della Mirandola..... 538
Pitagora 538
Pitagoricii 538
Plan 538
Planck, Max 538
Platon 539
Platonism 540
Plehanov, Gheorghi V..... 540
Plotin 540
Pluralism 540
Plutarh 540
Poincaré, Jules Henri..... 541
Polaritate 541
Polarizare 541
Polemologie 541
Polisemie 541
Polisilogism 542
Politeism 542
Politică (politic) 542
Politologie 543
Politzer, Georges 543
Pomponazzi, Pietro 544
Popor 544
Poporanism 545
Popper, Karl 545
Porphyrios 546
Port-Royal (Logica de la P.-R.).. 546
Posescu, Alexandru 546
Posibilitate şi realitate..... 546
Postdicţie 547
Post hoc, ergo propter hoc.... 547
Postkantieni 547
Postulat 548
Poteca, Eufrosin 548
Potenţă, v. act şi potenţă..... 548
Poulantzas, Nicos 548
Pozitivism 548
Pozitivism logic, v. neopozitivism 549
Pozitivism sociologic 549
Pozitivitate 549
Practică 549
Pragmatic 551
Pragmatică, v. semiotică..... 551
Pragmatism 551
Prag senzorial, v. senzaţie.... 552
Praxiologie (teoria acţiunii eficiente) 552
Praxis 553
Predestinare 553
Predicabile 553
Predicat 554
Predicaţie 554
Predicţie 554
Preformism 554
Prejudecată 554
Prelogic 555
Premisă 555
Presocratici 555
Previziune 555
Prezentism 555
Priestley, Joseph 556
Principii logice 556
Principiu 556
Principiu al incertitudinii, v. incertitudine 556
Principiu moral 556
Principiu ştiinţific 556
Probabiliorism 556
Probabilism 556
Probabilitate 557
Probabilităţii (teoria p.) 557
Problema fundamentală a filozofiei 558
Problematic 559
Problematică 559
Problemă 559
Proces 559
Procesualitate 559
Proclos 559
Profan 560
Prognoză 560
Programul P.C.R. de făurire a societăţii socialiste multilateral dezvoltate şi înaintare a României spre comunism..... 560
Progres 562
Proiect 564
Prolegomene 564
Proletariat, v. clasa muncitoare.. 565
Propedeutică 565
Propoziţie 565
Prospectivă 565
Protagoras 565
Prototip 565

Scanned with OKEN Scanner

Lista articolelor

Proudhon, Pierre 566
Providenţă, v. providenţialism 566
Providenţialism 566
Psihanaliză 567
Psihic 568
Psihodramă 568
Psihologia religiei 568
Psihologie 569
Psihologie abisală, v. psihanaliză 571
Psihologie socială 571
Psihologism 571
Psihosomatică 571
Pyrrhon 572
Pythagoras, v. Pitagora..... 572

Q

Quidditate 573
Quine, Willard 573
Quinet, Edgar 574

R

Racoviţă, Emil 575
Radakrishnan, Sarvepalli 575
Radicalism 575
Radişcev, Aleksandr N..... 576
Ralea, Mihai 576
Ramsey, Frank 577
Raport, v. relaţie..... 577
Raporturi interumane, v. relaţii interpersonale; intersubiectivitate 577
Rasism 577
Raţional 578
Raţionalism 578
Raţionalitate 578
Raţionament 578
Raţiune 579
Ravaisson-Mollien, Jean 580
Rădulescu-Motru, Constantin.... 580
Rău, v. bine 580
Război 580
Reacţiune (conexiune inversă).. 581
Real 582
Reală (Definiţie r.)..... 582
Realism 582
— r. în artă..... 582
Realism critic 582
Realism naiv..... 583
Realitate 583
Realitate fizică 583
Realitate obiectivă 584
Recurenţă 584
Reducere 584
Reducere la absurd, v. argumentul prin reducere la a. 584
Reducţie fenomenologică 584
Reducţionism 584
Redundanţă 585
Referinţă 585
Reflectare 585
Reflecţie 586
Reflexivitate 586
Reforma 586
Reformă 587
Reformism 587
Refulare 587
Regres 587
Regulă morală 588
Rehmke, Johannes 588
Reich, Wilhelm 588
Reichenbach, Hans 588
Reid, Thomas 589
Reificare 589
Reism 589
Relativ 589
Relativism 590
Relativităţii (teoria r.)..... 590
Relaţie 590
Relaţii de nedeterminare (de incertitudine) 591
Relaţii de producţie 591
Relaţii interpersonale 592
Relaţii sociale 593
Religie 593
Reminiscenţă, v. anamnesis.... 595
Renan, Ernest 595
Renaşterea 595
Renouvier, Charles 597
Repaus 597
Reprezentare 598
Responsabilitate 598
Retroacţiune, v. reacţiune; feedback 599
Retrodicţie, v. postdicţie..... 599
Revelaţie 599
Reversibilitate 600
Revizionism 600
Revoluţia industrială 600
Revoluţia ştiinţifică şi tehnică (tehnico-ştiinţifică) 601
Revoluţie, v. evoluţie şi revoluţie 603
Revoluţie culturală 603
Revoluţie socială 604

Scanned with OKEN Scanner

Rezonanță (teoria r.) 606
Richta, Radovan 607
Rickert, Heinrich 607
Ricoeur, Paul 607
Riehl, Alois 608
Rigorism 608
Rion-Ionescu, Raicu 608
Ritm 608
Robinet, Jean-Baptiste 608
Rol social 608
„Rolul muncii în procesul de transformare a maimuței în om" 609
Română (filozofia r.) 609
Romantism (filozofic) 609
Românească (filozofia r.), v. filozofia românească 610
Roscelin, Jean 610
Rosetti, Constantin A. 610
Roșca, Dumitru D. 610
Roth, Stephan Ludwig 611
Rousseau, Jean Jacques 611
Royce, Josuah 611
Ruskin, John 612
Russell, Bertrand 612
Ryle, Gilbert 612

S

Sacralizare 614
Sacru 614
Saint-Simon, Claude 614
Salt calitativ 615
Samkhya 615
Samsara 615
Sanielevici, Henric 616
Santayana, George 616
Sartre, Jean-Paul 616
Saussure, Ferdinand de 617
Sămănătorismul 617
Scepticism 618
Schaff, Adam 618
Scheler, Max 618
Schelling, Friedrich 618
Schematism 619
Schemă 619
Schiller, Ferdinand 619
Schiller, Friedrich von 619
Schimbare 620
Schlegel, August 620
Schlegel, Friedrich 620
Schleiermacher, Friedrich 621
Schlick, Moritz 621
Schopenhauer, Arthur 622
Scientică, v. știința despre știință 622
Scientism 622
Scientologie, v. știința despre știință 622
Sclavagism 622
Scolastică 623
Scop 624
Scotus Eriugena, Joan 624
Scoțiană (școala s.) 624
Secularizare 625
Sellars, Roy 625
Semantica generală 625
Semantică 626
Semiotică 626
Semn 627
Semnal 627
Semnalizare 627
Semnificat, v. denotat 628
Semnificat-semnificant 628
Semnificație 628
Seneca, Lucius Annaeus 628
Sens 628
Sensibil 628
Sensibilitate 629
— s. artistică 629
Sentiment 629
Sentință, v. aforism 629
Senzație 629
Senzualism 630
Serendipitate 630
Servien, Pius 630
Sève, Lucien 630
Sextus Empiricus 631
Sferă 631
„Sfînta familie" sau „critica criticii critice" 631
Shaftesbury, Antony 631
Shannon, Claude 631
Shibata, Shingo 631
Siger de Brabant 632
Sigwart, Christoph 632
Silogism 632
Simbol 633
Simbolică 633
Simetrie 633
Simmel, Georg 634
Simplicitate 634
Simplu, v. complex; simplicitate 635
Simț comun 635
Sincategorematic 635

Scanned with OKEN Scanner

Lista articolelor

Sincretism 635
Sincronie-diacronie 636
Sinele 636
Sinergie 637
Singular 637
Sintactică, v. semiotică; sintaxa logică 637
Sintaxa logică 637
Sintetic, v. analitic-sintetic 638
Sinteză 638
Sistem 638
Sistem al ştiinţelor 639
Sistem axiomatic 640
Sistem filozofic 641
Sistem formal 641
Sistem social 641
Sistemic 643
Situaţie limită 643
Smirnov, Vladimir A. 643
Sociabilitate 643
Social 643
Social-darvinism, v. darvinism social 643
Socialism 643
„Socialism etic“ 644
Socialism ştiinţific (comunism ştiinţific) 645
Socialism utopic 646
Socialitate 647
Socializare 647
Societate 647
„Societate industrială“ 648
Societatea socialistă multilateral dezvoltată 648
Sociogeneză 649
Sociografie 649
Sociologie 650
Sociologism vulgar 652
Sociometrie 652
Sociosomatică, v. psihosomatică; somatic 653
Socrate 653
Socratice (şcolile s.) 653
Sofism 653
Sofistică 654
Sofişti 654
Solidarism 654
Solipsism 654
Soloviov, Vladimir S. 654
Somatic 655
Sombart, Werner 655
Somerville, John 655
Sommer, Ioan 655
Sorit 655
Sorokin, Pitirim A. 656
Spaţiu şi timp 656
Specie 658
Specificitate 658
Speculativă (filozofie s.) 659
Spencer, Herbert 659
Spengler, Oswald 659
Sperantia, Eugeniu 659
Spinoza, Baruch 660
Spirit 661
Spirit de fineţe — spirit de geometrie 661
Spiritism 661
Spiritualism 661
Spiritualitate 662
Spontan şi conştient 662
Spranger, Eduard 663
Stabilitate relativă 663
Stagiritul 664
Stahl, Henri H. 664
Stat 664
Statistică 666
Status social 666
Stegmuller, Wolfgang 666
Stil 667
Stirner, Max 668
Stochastic 668
Stoică (şcoala s.) 668
Stoicism 668
Stratificare socială 668
Strauss, David 669
Strauss, Martin 669
Stress 669
Structuralism 670
Structuralism (în psihologie), v. geştaltism 671
Structură 671
Structură economică, v. bază şi suprastructură 672
Structură existenţială, v. situaţie limită 672
Structură socială 672
Stumpf, Carol 672
Suarez, Francisco 672
Subconştient 673
Subiect 673
— s. axiologic 673
— s. epistemic 673
— s. istoric 673
Subiect şi obiect 674
Subiectiv 675
Subiectivism 675

Scanned with OKEN Scanner

Subiectivitate 675
Sublim 675
Sublimare 675
Subsistem, v. sistem 675
Substanţă 675
Substanţă şi cîmp 676
Substanţialitate 676
Substrat 676
Sufism 677
Suflet 677
Sugestie 677
Sun-Ţzî 677
Super-ego 678
Superstiţii 678
Supoziţie 678
Supradeterminare 678
Supranatural 679
Supraom 679
Suprastructură, v. bază şi suprastructură 679
Swedenborg (Swendberg), Emanuel 679
Szczepański, Yan 679

Ş

Şcoala alexandrină, v. alexandrină (şcoala a.) 680
Şcoala cirenaică, v. cirenaicii .. 680
Şcoala de la Baden, v. Baden (şcoala de la B.) 680
Şcoala de la Cambridge, v. Cambridge (şcoala de la C.) 680
Şcoala de la Copenhaga, v. Copenhaga (şcoala de la C.) 680
Şcoala de la Frankfurt 680
Şcoala de la Lvov-Varşovia, v. Lvov-Varşovia (şcoala de la L.-V.) 681
Şcoala de la Marburg, v. Marburg (şcoala de la M.) 681
Şcoala din Chartres 681
Şcoala din Milet, v. Milet (şcoala din M.) 682
Şcoala eleată, v. eleată (şcoala e.) 682
Şcoala epicuriană, v. epicurianism 682
Şcoala ioniană, v. ioniană (filozofia i.) 682
Şcoala peripatetică, v. peripatetici 682
Şcoala sceptică, v. scepticism .. 682
Şcoala scoţiană, v. scoţiană (şcoala s.) 682
Şcoala sociologică (monografică) de la Bucureşti 682
Şcoala stoică, v. stoică (şcoala s.) 682
Şcolile socratice, v. socratice (şcolile s.) 682
Şestov, Lev 682
Şintoism 683
Ştiinţa conducerii societăţii 684
Ştiinţa conducerii societăţii socialiste 684
Ştiinţa despre ştiinţă 685
Ştiinţa istoriei, v. istorie 685
Ştiinţa moralei, v. morală; moravuri 685
Ştiinţa politică 685
Ştiinţă 687

T

Tabu 690
Tabula rasa 690
Taine, Hippolyte 690
Talent, v. aptitudine; geniu 691
Tales din Milet 691
Tarde, Gabriel 691
Tarski, Alfred 691
Tautologie 691
Tehnică 692
Tehnocratism 692
Tehnologie 693
Tehnologism 693
Teilhard de Chardin, Pierre 693
Teism 694
Teleologie 694
Teleonomie 694
Telepatie 695
Telesio, Bernardino 695
Temperament 695
Teodicee 695
Teogonie 696
Teologia dialectică 696
Teologie 696
Teologie negativă 697
Teoremă 697
Teoria acţiunii, v. praxiologia .. 697
Teoria complementarităţii, v. complementaritate 697

Scanned with OKEN Scanner

Lista articolelor

Teoria critică a societăii, v. Şcoala de la Frankfurt; Horkheimer, Max 697
Teoria cunoaşterii (Gnoseologie) 697
Teoria deciziei, v. decizie..... 698
Teoria echilibrului, v. echilibru.. 698
Teoria elitelor, v. elită..... 698
Teoria factorilor, v. factori.... 698
Teoria generală a sistemelor.... 698
Teoria hieroglifelor, v. hieroglife 699
Teoria informaţiei 699
Teoria jocurilor 699
Teoria mulţimilor 700
Teoria probabilităţii, v. probabilităţii (teoria p.)..... 700
Teoria relativităţii, v. relativităţii (teoria r.) 700
Teoria rezonanţei, v. rezonanţă.. 700
Teoria simbolurilor, v. hieroglife (teoria h.) 700
Teoria tipurilor 700
Teoria valorilor, v. axiologie .. 700
Teorie 701
Teozofie 701
Termen 702
Tertulian 702
Terţiul exclus 702
Tetic (thetic) 703
Teză 703
„Teze despre Feuerbach“..... 703
Theurgie 703
Timp, v. spaţiu şi timp..... 703
Tinerii hegelieni, v. hegelienii de stînga 703
Tip 704
Tipologie 704
Toland, John 704
Toma d'Aquino 737
Tomism 737
Totalitate 737
Totem 737
Totemism 737
Toulmin, Stephen 737
Toynbee, Arnold 738
Tradiţie 738
Tradiţionalism 738
Tragic 738
Transcendent 739
Transcendental 739
Transcendentalism 739
Transcendenţă 739
Transfinit (cardinal t.)..... 740
Transformare 740
Transformarea cantităţii în calitate, v. trecerea schimbărilor cantitative în schimbări calitative 740
Transformism 740
Transpoziţie 740
Transsubstanţiere 740
Tranzienţă 740
Tranzitivitate 740
Trăire, v. înţelegere; comprehensiune 741
Trăirism 741
Trebuinţă 741
Trecere 742
Trecerea schimbărilor cantitative în schimbări calitative..... 742
Trendelemburg, Friedrich 742
Triadă 743
Trib 743
Troeltsch, Ernst 743
Tropi 743
Turgot, Anne Robert Jaques .. 743
Tutiorism 744
Twardowski, Kazimierz 744
Tylor, Edward Burnett..... 744

Ţ

Ţărănime 745
Ţuţugan, Florea 746

U

Uchronie 747
Umanism 747
Umanismul socialist 749
Umanitate 751
Umanizare 751
Unamuno, Miguel de..... 751
Unicul 752
Unitate 753
Unitatea lumii 753
Unitatea şi lupta contrariilor.. 754
Universal 755
Universalii 755
Unul, v. unicul..... 755
„Upanişade“ 755
Urît 756
Utilitarism 756
Utopie 756

Scanned with OKEN Scanner

V

Vaihinger, Hans 758
Vaişeşika 758
Validitate 758
Valla, Lorenzo 758
Valoare 759
Valoare de adevăr..... 759
Valorificare 760
Valorizare 760
Van Ciun 761
Variabilă 761
Variabilitate 761
Varianţă 761
Vaschide, Nicolae 761
Vavilov, Serghei I..... 761
Vechi, v. nou şi vechi..... 762
Vedanta 762
„Vede“ 762
Veridic 762
Verificare 762
Vianu, Tudor 763
Viaţă 763
Vico, Giovanni 764
Viitorii contingenţi, v. contingenţă; terţiul exclus..... 764
Violenţă (teoria v.)..... 764
Virtute 764
Vis 765
Vischer, Friedrich 765
Vitalism 765
Vivekananda 766
Vivès, Juan-Luis..... 766
Viziune 766
Voinţă 766
Volkelt, Johannes 767
Voltaire 767
Voluntarism 767
Vorbire 767
— act de v..... 768
Vorländer, Karl 768

W

Wahl, Jean 769
Weber, Max 770
Weizsäcker, Carl Friedrich von.. 770
Weltanschauung 770
Weyl, Hermann 771
Whewell, William 771
Whitehead, Alfred N. 772
Wiener, Norbert 772
Wiese, Leopold von..... 772
Windelband, Wilhelm 773
Wittgenstein, Ludwig 773
Wolff, Christian 773
Wright, Georg 773
Wundt, Wilhelm 774

X

Xenofan 775
Xenopol, Alexandru 775

Y

Yoga 777

Z

Zeletin, Ştefan 778
Zeller, Eduard 778
Zen 779
Zenon din Citium..... 779
Zenon din Eleea..... 779
Zetetic 779
Zgomot, v. cod..... 779
Zoroastrism 779

Expresii şi locuţiuni..... 705

Scanned with OKEN Scanner

Format 16/60×90. Coli editură 78,85. Coli tipar 50,50
Bun de tipar 17 mai 1978

Combinatul poligrafic „Casa Scînteii". Piața Scînteii nr. 1,
București, Republica Socialistă România
Comanda nr. 8627/70 141

Scanned with OKEN Scanner